

REPRINT FROM THE PAINT.

शास्त्रदीपिका

मीमांसाधुरन्धरश्रीमत्पार्थसारथिमिश्रप्रणीता ।

सद्दत्तकुमारिलमतानुगा ।

पूर्वमीमांसासूत्राणां संप्रतिपद्यव्याख्यानस्वरूपा ।

प्रसिद्धतस्यामिश्रीराममिश्रशास्त्रिणा संस्कृता ।

तदीयविरलटिप्पण्या संकलिता च ।

—१३३४९०००—

ŚĀSTRADĪPIKĀ,

A COMMENTARY OF JAİMĪNĪ SŪTRA

OF SRĪPARTHA SARATHI MIŚRA

EDITED, WITH NOTES

BY P. S. RAMA MISRA SĀSTRĪ.

Sa. | M

श्रीराम काश्याम् ।

मेडिकल-हॉल-नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

१२४८ चक्रमाब्दे । १८८९ ई० ।

PRINTED PUBLISHED AND SOLD BY E. J. LAZARUS & CO.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENGAL.

SOLD ALSO BY

JYESTH, PAM MUKUNDJI, BOMBAY GANESH DAS AND CO., BENGAL,
OTTO HARRASOWITZ & M. SPIEGEL'S ERPIZIG LUZAC & CO., LONDON.

All rights reserved]

[मूल्यम् १ रु०]

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीदमते रामानुजाय नमः ।

शास्त्रदीपिकाया भूमिका ।

वेदा हि ऋग्यजुःसामाथर्वभेदैर्मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदा-
दिभेदैरवान्तरैर्मण्डलप्रपाठकसूक्तानुवाकवर्गकाण्डाध्यायादिलक्षणैरप-
रैश्च विधेयैः सन्ति बहुधा प्रविभक्ताः । तेषुमी बुभुत्सुनामर्थनिरूपण-
सौकर्याय कर्मकाण्डोपासनाकाण्ड-ज्ञानकाण्डरूपेण पूर्वाचार्यैर्व्यभाजि-
यत । तत्र मन्त्रभागस्य संक्षेपतः सर्वविद्यास्थानभूतस्यापि प्रायो^१ यागो-
पयोगिद्वयदेवतादिस्मारकतया कर्मकाण्डतां, ब्राह्मणानां च मन्त्रो-
दितार्थैतिकर्तव्यताप्रतिपादनबहुलानां तच्छ्रेयतां, प्रायो ब्राह्मणैकदेश-
स्वरूपाणामुपनिषदां नीरक्षीरन्यायेन उपासना-ज्ञाननिरूपणपराणामु-
पासना-ज्ञानमूलतां चाचक्षते । तेषापि च षोडशाध्यायीरूपेण कर्ममी-
मांसाशास्त्रेण अनादिनिधनाविच्छिन्नवैदिकसंप्रदायस्येन्द्रा याथातथ्येन
प्रतिनियतकर्मणामनुन्मिषितस्वरवर्णविषय्याणामौहिकामुष्मिकार्थसं-
दोहदोग्ध्रीणां तत्रमयतीना सुतीनामर्थनिर्णयाय भगवान् जोमिनिर्वा-
दरिवादरायणाद्विपूर्वाचार्यपरम्परापरिप्राप्तं ग्य वेदार्थनिर्णयोपरिष्की-
स्वद्युक्तीः सूचयाञ्चकार । तत्रादिमा द्वादशाध्यायी कर्मकाण्ड-पदेन
प्रसिध्यति । शेषा चतुरध्यायी तु द्वादशाध्याय्युक्तार्थावशिष्टार्थनिरू-
पणपरा संकल्प-काण्डपदेन व्यग्रहियते । अस्ति चैषा विप्रकीर्णवेद-

वाक्यार्थनिरूपणपरतः । अत एवेनां संकल्पकाण्ड-पदेन व्यवहरन्ति, सम्पक्-निःशेषतया स्फुटतया च कृष्ण-आकृष्य विप्रकीर्णवेदवा-क्त्रेभ्यः संगृह्य निर्णीयन्ते अर्था यथेति संकल्प इति व्युत्पत्त्या “अक-र्तरि च कारके संज्ञायाम्”मित्यधिकारस्थेन “हलश्चे”ति घञ् तया-र्थोपगतेः । अश्चामुष्याः संकल्पेण-काण्डपदेन व्यवहारः सोऽपि अधि-करणत्व्युक्ता तया ऽर्थाभिधानायैव । विप्रकीर्णार्थनिरूपणपरतयैव तु द्वादशाध्याय्यामिव शेषचतुरध्याय्यां प्रत्यधिकरणं न संगतिः ॥ द्वाद-शाध्याय्या सह तु शेषचतुरध्याय्या अस्त्येव संगतिमदर्शप्रतिपादकत-यैक्यन्यत्वं, वैदान्तचतुरध्याय्या तु न संगता षोडशाध्यायी तस्या-ज्ञानकारणरूपायाः पृथगर्थनिरूपणपरतयाऽस्त्यन्तमित्तत्वात् । अत एव तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्याथ-शब्दस्य महत्याऽऽरम्भतया-वृत्तिकाराभिमतकर्माधिगमानन्तर्यार्थकतां व्युत्पत्त्य साधनचतुष्टयसं-पत्त्यानन्तर्यार्थकतामास्थिपत श्रीदशङ्कराचार्याः ॥

श्रीभाष्याचार्यास्तु अथातो, ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रस्याथ-शब्द-स्य कर्माधिगमानन्तर्यार्थत्वमास्याय द्विगत्याध्यायीत्वहृत्पयोः पूर्वोत्-रमीमांसयोरेकशास्त्रतामाहुः “संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोड-शनस्येनेति शास्त्रैरुक्त्यभिद्विरिति” इति, “वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविधिद्वेषेति” इति च, पूर्वो^१ चार्थवचनं प्रमाणतयोपदर्शयन्तः ।

मुक्तं चैतत् वेदाविरोधितकौपिन्यासपुरःसरं वेदार्थविचाररू-पत्यादुभयोर्मामांसयोः । अतएव तु ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासबृहस्पति-सयादिज्ञानमात्रेणापत्रगतस्माधनयोराद्यदितत्यात्पुरुषार्थतदुपायज्ञानं-कात्स्न्येन नपर्ययस्यतीति कर्मकाण्डे तत्तदर्थयोधकश्रुतिषु तत्तत्प्र-

करणावसाने नाभ्यासो ऽर्थपरिसमाप्तिबोधको दृश्यते, वेदान्तेषु तु न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । नावर्तन्ते नावर्तन्ते । वेदानुशासनं वेदानुशासनम् । तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति । अमृतः समभवदमृतः समभवदित्यभ्यासो भवति ।

वेदान्तेषु प्रतिविशमवसाने ऽभ्यासप्रयोजनं तु इतरविद्यानैरपेक्ष्येण एकैकस्याः परमपुरुषार्थब्रह्मावाप्तिक्षणफलप्राप्तिहेतुत्वबोधनम्, एकैक्यैव विद्याया तत्र पुरुषार्थपर्यवसानेन विद्यान्तरस्य चातव्यनियमाभावेनानपेक्षणीयत्वात् ।

अत एव तु श्रुतिदृष्टरीतिमनुकुर्वता, वेदविद्येसरेण कृष्णद्वैपायनशिष्येण जैमिनिना पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डसापेक्षपरमपुरुषार्थावाप्तिहेतुतासूचनाय अथातो धर्मविज्ञासेत्यारभ्य अन्याहार्यं च दर्शनादित्यन्ते द्वादशाध्यायीगन्धे, चतुरध्यायीस्वरूपे संकर्षण-कारणं वा अध्यायान्ते “एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्था ऽद्यद्युतेस्तदवस्थाद्युते” रित्यादिव्याससूत्रेष्विव पञ्चावृत्तिरर्थपरिसमाप्तिबोधिका नादृता । संकर्षणकारणं तु सर्वशेषे काण्डसमाप्तिसूत्रयिपया वाक्यावृत्तिरादृता न तु समस्तसूत्रावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिबोधिका, यद्योत्तरकाण्डे अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति परमार्थः सूत्रमभ्यस्यन् पूर्वोत्तरमीमांसयोः समाप्तिं स्पष्टमवबोधयतीति श्रुत्यर्थनित्यनिरीक्षणनीतनिजजनुर्या मादृशामनपरपरिशीलितो भगवद्बोधायनमतोपपादनप्रकारः ।

अतएव तु “द्वादशाहषडुभयविधं वादरायणो ऽतः” अ. ४. पा. ४. सू. १२ । इत्युत्तरकाण्डे पूर्वकाण्डोदितार्थमुपजीव्यत्येनावस-

लभ्ये भगवान् कृप्याद्वेपायनः, तद्यथा “द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः” ।
 “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युपैतियजतिचेदनाभ्यां सङ्कल्प-
 भेदेन सप्तमहीनं च भवति तथा सङ्कल्पभेदादुभयविध शरीरम्
 शरीरञ्च मुक्तमाचार्यो मन्यते इति,

श्वमेध तु “दशयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने” अ. ४ पा ४.
 सू. २. । इति सूत्रे श्रुतिं परानपेक्षतया प्रत्यक्षपदेन, स्मृतिं च
 स्वप्रामाण्ये श्रुतिमुखनिरीक्षणसापेक्षतयाऽनुमानपदेन सिद्धवद् व्य-
 जहार, यतोऽयमर्थः पूर्वकारणैः प्रमाणलक्षणैः सुनिरूपितः, ततश्च
 तादृशार्थानां समानतन्त्रसिद्धार्थतया तथाऽभिधानमिति तद्विदा न
 सशयः ॥

न च कर्तृस्मर्तृभेदः शास्त्रानैक्यसाधनायालं, मुनिव्यप्रणीत-
 त्वेऽपि व्याकरणस्यैकत्वात्, स्मर्तृणां मधुच्छन्दःप्रभृतीना बहुत्वे-
 ऽपि तत्स्मृतिविषयग्यञ्जुःसामसहितादिभागानामेकत्वाच्च आधुनिकै-
 रपि च संभूय गन्थाः प्राणायामतः, यथा धूर्तस्वामिकरुर्दिभ्यामा-
 पस्तम्बसूत्रव्याख्यानं, यथा वा पाणिनीयसूत्रव्याख्यानं वामनजयादि-
 त्याभ्यामेवमादि ॥

न च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्रत्वे कर्मिणामेव ब्रह्मवि-
 द्याधिकारं च पूर्वकारणोदित्वापगूढाधिकारणेनेव निर्विद्याना ब्रह्म-
 विद्याऽनधिकारबोधसिद्धौ वेदान्तचतुरथ्याप्यां पुनस्तद्वारणायापगू-
 ढाधिकारणारम्भे कृतकरत्वप्रसङ्ग इति न तयोरैकशास्त्रमित्यनुमि-
 मीमहे इति सांप्रत, गहनधारणादिलक्षणलौकिकसामर्थ्यमात्रस्याधि-
 कारकारणता भ्रान्त्या प्रतिपद्यमानान् प्रति, दुरुपदेशग्रहात् साधन-
 चतुष्टयमात्रस्य पूर्वश्रुतिसां प्रतिपद्य ब्रह्मविद्यासु प्रवर्तमानान् प्रति

वा, मध्यादिविद्योस्विवानुपनीतानामपि ब्रह्मविद्यास्वधिकारं जानानान् प्रति वा, भ्रान्तोपदेशवशाद्द्वैतिकाचारस्य तत्त्वज्ञानेऽनपेक्षाभ्रमवतः प्रति वा, पूर्वकाण्डविचारे इवोत्तरकाण्डविचारेऽपि वर्णाश्रमधर्मानुपालनावश्यम्भावद्रिन्ने वा तस्यं सार्थक्येन कृतकरत्वप्रसङ्गहृपचोद्यानवतारात् । यथा च परस्यैवापशूद्राधिकरणं न सङ्गतं तथा घयमिहैवापे पराक्रम्य समर्थयिष्यामहे इत्यकिञ्चिदिदम् ।

न च अथातो धर्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञायाऽऽख्ये शास्त्रे ब्रह्मनिरूपणमसाम्प्रतमिति शङ्क्यम् । सिद्धसाध्यरूपेण धर्मद्वैत्यस्य शास्त्रसिद्धतया द्विविधधर्मनिरूपणप्रतिज्ञानेन षोडशाध्याय्या साध्यरूपं धर्मनिरूप्य सिद्धरूपस्य तस्याभिधानेन क्रमेणार्थप्रतिपादनपरयोः कर्मब्रह्ममीमांसयोः संगतत्वात् । धर्मद्वैतिये प्रमाणं तु, “इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः, इयं हि आत्मदर्शनस्य परमधर्मतां ब्रुवाणा सिद्धसाध्योभयधर्मबोधधिकेति स्पष्टमेव । एषा हि परमर्षाणां शैली यत्स्थलविशेषे असिद्धार्थप्रसिद्धिबहुलेन धर्म-शब्देनात्मानं, क्वचित्तु तादृशेन यत्त-शब्देन, सिद्धधर्मस्वरूपमात्मानमुपादित्सन्ते, यथा गीतासु “श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाञ्च ज्ञानयत्तः परन्तप” इत्यादिषु, तदुभयसाधारणधर्मत्वं चालौकिकश्रेयस्साधनत्वश्रेयस्स्वरूपत्वान्यतरत्वमित्यन्धत्र कृतविस्तरा घयमिहोपेक्षामहे । नाप्यवान्तरो विशेषः शास्त्रानैक्यसाधकस्तस्य पादाध्यायाधिकरणपूर्वातरपट्टकादिभेदेन भिन्नस्य शास्त्रानैक्यसाधकतायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न चैवं कल्पसूत्रगृह्यसूत्रादीनामपि वेदार्थविचाररूपतया सर्वस्याप्यास्तिकशास्त्रस्यैक्यमेवं ब्रुवाणस्य स्यादिति फल्गु शङ्क्यम् ॥

तेषां वेदार्थविचारत्वाविशेषेऽपि युक्तिमात्ररूपताविरहेण भेद-

साधकविशेषस्यात्यन्तसुवचत्वात् । न चैवं पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकश-
स्त्रत्वे तर्कोद्विपदेन प्रणामधगमः शास्त्रपदकादिव्यवहारश्च विनु-
प्येतेति वाच्यम् अवान्तरविशेषमादाय तादृशव्यवहारस्याजसोनेव
समर्थनात् । मा चैवमवान्तरं पदकाध्यायणादाद्विलक्षणं भेदमा-
दाय शास्त्रसम्प्रदायव्यवहारोऽप्यतिप्रसजेदिति शङ्क्याः निमित्तिके
सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायेन
यादृशो व्यवहार आज्ञानिकस्तन्निर्वाहाय निमित्तगवेषणेऽपि निमि-
त्तमस्तीत्येतावन्मात्रेणासतो व्यवहारस्यापादयितुमशक्यत्वात् ।

यच्च फल-जिज्ञास्यभेदेन पूर्वोत्तरकारणभेदाभिधानं त-
दपि बालसमोहनमात्रम् "अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेत्या-
दिभैमिनीये जिज्ञास्यभेदेऽपि शास्त्रेक्यस्य सर्व्वसंप्रतिपन्नत्वात्,
फलभेदोऽपि न शास्त्रभेदे तन्त्रं तस्यासिद्धत्वात् । तथा हि "अग्नि-
होत्रादि तु तत्कार्य्यायेव तद्वर्गनात्" "सर्व्वपेक्षा च यज्ञादियुतेर-
श्वयत्" इत्यादिव्याससूत्रपरम्परया "यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं
कार्य्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपरश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
यतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे
पार्थ निश्चित मतमुत्तमम् ॥ सर्व्वे कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमा-
प्यते इत्यादिभगवद्गीतावाक्यैः, "यत्नेन दानेन तपसा ऽनाशकेन
इत्यादिभ्रुतिभिरथ निष्कामकर्मणो ज्ञानेन सहेककार्य्यकारणतायाः
शतधा प्रसाधितत्वात् । अस्तु यो निष्कामकर्मणामपि ज्ञानदा-
ह्यप्रयोजकृत्य न साक्षादुपयोगहेतुत्वं तावताऽपि सिद्धसाध्योभ-
यभेदभिन्न धर्ममश्रयो धर्मजिज्ञासेति निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञाय योऽ-
शाध्याय्या साध्यरूपं तमभिधाय वेदान्तचतुरध्याय्या सिद्धरूप-
म्योपजीवकस्य परमधर्मस्यात्मनिरूपणस्य समुचितत्वात् उपजी-

व्यनिरूपणानन्तरमुपजीवकनिरूपणस्य यौक्तिकत्वेन ज्ञानकर्मस-
मुच्चयोपेक्षापक्षेऽपि मीमांसयोरेकशास्त्रतायाः सुदृढत्वात् ।

यदपि जिज्ञास्ये भूतत्वभव्यत्वलक्षणधैलक्षण्यं पुरस्कृत्य क्रमो
पक्रान्तयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोः क्रमविधत्वाऽसंभवाभिधानं तदप्यापा-
तरमणीयं यतो भव्याया अप्युपासनाया अस्तीह भूतब्रह्मनिरूपणपरे
शास्त्रे क्रियासमभिहारेणाभिधानं यथोपकोसलोपासनप्रतीकोपासना-
न्नापासनप्राणोपासनदहरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनां, न च तत्प्रासङ्गि-
कमिति शक्यं शङ्कितुमपि उपासकस्यार्चितादिमार्गेण मूर्द्धानमभिमिद्य
निष्कामतो ब्रह्मलोकावाप्तिक्षणफलपर्यन्तस्यार्थजातस्य इहैव शास्त्रे
निरूपणप्रक्रमात्, न हि त्रयीर्चिकाण्डीसमाम्नातस्योपासनस्य वेदा-
न्तशास्त्रमपहायापरत्र मीमांसनम् ॥

अत एव स्वयमपि तु आनन्दमयाधिकरणोपक्रमे “एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेय-
त्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यते इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते”
इति स्पष्टमुपासनापरत्वं वेदान्तानामभिहितम्, एवमेव तु क्रममु-
त्तयर्थोपासनानामिव तत्र तत्र कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामभ्युदयफला-
र्थानां चोपासनानामिहैव निरूपणमिति न बहु निरूपणीयं निरूपकेषु ।
एव च कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामपीहैव निरूपणीयत्वे कर्मावबोधान-
न्तर्गेष्वपेक्षापक्षेऽनवधानेन स्वपक्षाक्षेप इति सिद्धमस्थलितं कर्मावबो-
धानन्तर्यम् ॥

अत एव तूपसंहारेऽपि “अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा-
दि”ति भगवान् कृष्याद्वेषायनोऽनावृत्तिलक्षणं शास्त्रफलमुपासकस्यैव

प्राप्तव्यमूचे । ततश्च भूतब्रह्मनिहृषणपरेऽपि शास्त्रे भव्याया अप्यु-
पासनायाः अधिकारीतिकर्तव्यताफलपर्यन्तं विवेचनात् फलनिष्ठो
भूतत्वभव्यत्वलक्षणो विशेषोऽकिञ्चित्कर इति साधु प्रसाधितम्, अत
एव तु भव्यस्य धर्मस्य ज्ञानकालेऽसत्त्वात् भूतस्य च ब्रह्मणोनित्य-
निर्घृतत्वादिति प्रतिपाद्यत्रैलक्ष्यसमर्थनश्रमोऽप्यकिञ्चित्करः, न
ह्युदासीनस्य प्रतिपाद्यनिष्ठतादृशायान्तरविशेषस्य प्रतिपाद्यनिहृषण-
क्रमभङ्गप्रयोजकतासम्भवः इतरथा तु "अथातः शेषलक्षण"मिति
मृतीयाध्याये जैमिनीयद्वितीयलक्षणेन कर्मभेदमभिधाय शेषशेषित्य-
चिन्तनपरतया प्रवृत्ते शेषशेषित्यविचारोऽप्यसगतः स्यात् कर्मभेद-
तच्छेषशेषित्वादेरर्थस्य क्रमनिहृषणीयस्यापि विलक्षणत्वात्, न हि
कर्मब्रह्मनिष्ठो विशेष एव पौर्वापर्यभङ्गप्रयोजको नापर इति शक्यते
यकुम् ॥

एतेन "एवं च सत्ययातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषयः पृथक्
शास्त्रारम्भ उपपद्यते प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अयातो धर्मजिज्ञा-
सेत्येवारब्धत्वात् पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमाणं चैवमारभ्ये-
त-अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति, अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जि-
ज्ञासेतिवत्" इत्यपि प्रत्युक्तमथातो धर्मजिज्ञासेति सामान्यतो धर्म-
निहृषण प्रतिज्ञाय कर्मरूपं तमभिधाय सिद्धरूपस्य तस्याभिधाने शि-
ष्यावधानाय अयातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येव सूचयितुमुचितत्वात्, शिष्या-
वधानफलं हि प्रतिज्ञाशास्त्रं, न च शिष्यावधानोपधानं यथा ब्रह्म-
जिज्ञासेत्युक्त्या तथा परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति सूचयेऽपि । किं च पूर्वै
कर्मब्रह्मसाधारणधर्मनिहृषणं प्रतिज्ञायापि चेदनात्मलक्षणोऽर्थो धर्म
इति सूचेण लिलक्षयिषितः क्रियारूपो धर्म एव निहृषयितुमुपज्ञान्त-

स्तथा च परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्युक्तौ चोदनालक्षणं एव कश्चित् परिशिष्टधर्म इह जिज्ञास्यते ? आहोस्विज्जगज्जन्मादिलक्षणोऽपर इति शिष्याः संशयोरन् जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणवाक्यार्थावगमात् प्राक्, यथास्थितसूचकरणे तु कर्मब्रह्मणोर्यदर्थत्वलक्षणसामान्येऽपि इदम्प्रथमः कश्चिदयमपूर्वो धर्मो निरूप्यते यो लक्षणियते जन्माद्यस्य यत इति शान्तशङ्काः शिष्याः स्पष्टमवबुध्यन्ते इति युज्यते तथा सूत्रसंदर्भमहर्षेर्व्यासस्य, किं च अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति दृष्टान्तावष्टम्भोऽपि परस्य न शोभनः, यतः सूत्रकृन्महर्षिरिह विशिष्याभिधेयमुपादत्ते क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरिति न तु परार्थयोरिति एवं चेह न परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति यत्कथं किन्तु ब्रह्मजिज्ञासेत्ये, वेति न किंचिदेतत् । किं च क्रमनिरूपणीययोरत्यन्तसाजात्यनिर्बन्धे गन्धवत्याः पृथिव्या निरूपणानन्तरं निर्गन्धानामपां निरूपणं, विशेषगुणशून्ययोः कालदिशोर्निरूपणसमनन्तरं च चानेच्छादानेकविशेषगुणयोगिन आत्मनो निरूपणमसंगतमित्यप्यापद्येतेति बहु व्याकूलीस्यात् ॥

यदपि केचन ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यमसहमानाः "सति चानन्तर्गार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वत्कथं, स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः, न, धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः," इति साटोपमसूत्रस्तत्प्रतिब्रूमहे—अथ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानमित्युक्त्या ब्रह्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यस्योदासीन्येन विद्वित्तुमशक्यत्वेऽपि धर्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यमङ्गीकृतमिति

स्पष्टं सिद्ध्यति, तत्रैवं यादी प्रवृत्तः, किं यत्किंचित्स्वाध्यायाध्यय-
नानन्तर्यं सर्वस्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं वा विवक्षसि, तत्र सर्वस्वाध्या-
याध्ययनासम्भवेन प्रथमं यथावलम्बनीयः पक्षस्तथा च यथा यत्किं-
चित्स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामेवं नित्यनेमित्तिकादि-
यत्किंचित्कर्मोद्योगमानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायामपि सुवर्धं, यतो भवत्य-
द्येऽपि संन्यासिनामेव ज्ञानाधिकारिताया व्ययस्यापनेन संन्यासप्रति-
नियतकर्मोद्योगमानन्तर्यस्य भवतोऽप्यापतितत्वात् ब्रह्मचर्यस्य च
सर्वोद्योगप्रकृतित्वेन तदनन्तरमेव संन्यासाधिकारिताया वस्तव्यत्वेन
तदद्योगमानन्तर्यस्याप्यश्याभ्युपेयत्वात् । न च ब्रह्मचर्यसंन्यासयोस्त-
पलक्षणत्वमेव ब्रह्मजिज्ञासायां न विशेषणत्वमिति यत्कुं पारयसि,
तथा सति संसारस्यानादित्वेन यदा कदाचिद्विद्यमानयोस्तयोर-
व्याप्यतांरूपत्वेन तत्कारणताया एव दुर्निर्देश्यत्वप्रसङ्गादित्यादि मदीय
ब्रह्मसूत्रश्रुतायनुसन्धेयम् ।

अचेदमथदधीमहि कर्मोद्योगमानन्तर्ये प्रद्विषतामपि स्वाध्या-
यानन्तर्ये कर्मब्रह्मसाधारणं सोऽव्ययमत एव श्हेय "म्याध्यायानन्तर्ये
तु समान"मित्युक्तं, तत्रैव स्वाध्यायानन्तर्यम्याय-शब्दाद्यन्वा-
सभवेऽपि म्याध्यायाध्ययनाव्यभिचारित्वं ब्रह्मजिज्ञासायां प्रथमगते-
नापि व्ययस्यापनीयं, न च तस्मिन्मथति चेदाध्ययनानधिकारितामपि
ब्रह्माद्योगममप्यतिमिद्वेरेसकृत्पुराणैतिहासेषु प्रसिद्धेः । एवं च यथा
म्याध्यायानन्तर्ये ब्रह्मजिज्ञासायां भवता समर्थनीयं तथैव कर्मोद्य-
गमानन्तर्ये ममापि मुममर्थमिति न कश्चिद्विरोधोऽभिनिवेशं विना ।

एतेन धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवैदानास्य ब्रह्मजिज्ञा-
सापणेति विधीयिकाऽद्वयंनमपि सन्धेयेय म्यायमीशु न तु

युक्तितनुषु कुशलेषु पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यस्य कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः स्वाध्यायानन्तर्यस्येव सुनिर्वहत्वात् ।

यदपि परे कर्मब्रह्मजिज्ञासयोरधिकृताधिकारं शेषशेषिभावं चामृष्यमाणा भगवद्बोधायनपक्षं प्रतिक्षेपमुद्यच्छन्ते कुशकाशमवलम्ब्यमानाः तदेतदपि प्रमाणपरतन्त्राणामहन्तुदम्, यतः, “अधीत्य विधिद्वेदान् पुत्रोश्चेत्पादय धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मना मोक्षे निवेशयेत्” इति स्मृतिः कर्मस्वधिकृतस्यैव स्पष्टं मोक्षाधिकारमाह, अतयाऽऽचरत्श्चाह सपातं पुनरनधिकारमपरा स्मृतिः “अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पादय तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥ इति, एवं च यथा ऽऽहिताग्नेरेवाग्निषाध्येषु कर्मस्वधिकारो यथा या चातुर्मास्येनेष्टवत एव सोमेऽधिकारो यथा या विधिघदधीतवेदस्यैव कर्मस्वधिकारस्तथाऽवगतकर्मण एवांतरमीमांसास्वधिकार इति सिध्यत्यधिकृताधिकारः कर्मब्रह्ममीमांसयोः, अननुष्ठितकर्मणामपि ब्रह्मजिज्ञासोदयेन कर्मणामयथाभायस्तु अनधीतस्वाध्यायानामपि ब्रह्मजिज्ञासोदयेन समानयोगक्षेम इति न ममेव बहु प्रयतनीयमित्यन्नमहि ।

अस्ति च शेषशेषिभावोऽपि कर्मब्रह्ममीमांसयोः, कर्मणां ब्रह्मजिज्ञासोद्वेष्टेनानुष्ठितानां ब्रह्मजिज्ञासाफलकत्वेन परोद्वेष्टप्रवृत्त्यरूपपारार्थ्यस्याञ्जस्येनेव समयेनात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिस्तु भगवदनापितानां कर्मणां मोक्षहेतुत्याभावमाह न तु कर्मणामेवायथाभावं, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति इहैव त्यागस्य मोक्षहेतुत्याभिधानात् त्यागरचेह “यस्तु कर्मफलत्यागो स त्यागीत्यभिधीयते” इति स्मार्ता गार्ह्यो न पराभिमतः कर्मस्यरूपत्यागस्तथा च सकामकर्मणां

ज्ञानोत्पादविरोधित्वेऽपि भगवदार्पितानां निष्कामकर्मणां ज्ञानहेतु
तया शेषशेषिभावः साधु समर्थितो भवति ।

अत एव तु संचिप्याखिलवेदान्तार्थनिरूपणव्याजेन अष्टाद
शाध्यायीस्वरूपगीताथौपसंज्ञिहीर्षया च प्रवृत्तेऽष्टादशाध्याये सन्न्यासस्य
त्यागस्य च तत्त्वं पृष्टवतेऽर्जुनाय “काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं
कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः” इति
भगवता पूर्वमज्ञानावस्थायामनुष्ठितानां काम्यकर्मणां संसारस्याना
दितया भोग्यकर्मप्रचयस्य ज्ञानन्ततया भोगेन क्षपणासंभवाद् भग-
वति भरन्यासः सन्न्यासः, सर्वकर्मफलत्यागश्च त्याग इत्युपदिष्टो न
तु कर्मणां स्वरूपत्यागः । एवमेव तु त्याज्यं दौषवदित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः । यच्चदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ इति
परमत्तमुपन्यस्य अतिस्लिग्धाय शिष्यायार्जुनाय शास्त्रतत्त्वमुप-
दिदित्तुः श्रीभगवान् ।

“ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! विविधः परिकीर्तितः ॥
यद्यो दानं तपः कर्म न त्याज्य कार्यमेश तत् ।
यद्यो दानं तपश्चेय पावनानि मनीषिणाम् ॥
यतान्यपि तु कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
निपतम्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहान्तस्य परित्यागन्तामसः परिकीर्तितः ॥
दुःखमित्येष यत् कर्म कामक्रेगभयात् त्यजेत् ।
न कृत्वा राजसं त्यागं नेय त्यागफलं लभेत् ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यभिदधौ,

ततश्च सात्त्विकराजसतामसभेदभिन्नं त्यागमुपदिशता पावनानि मनीषिणामिति कर्मणां ज्ञानवतामप्युपादेयतामभिब्रुवायेन भगवता कर्मफलत्याग एव त्यागो न तु कर्मणां स्वरूपत्याग इति स्पष्टमाख्यायते इति न किञ्चिद्विद्वोद्यमवशिष्यते ॥

तत्रैवं सति यो वेदान्तवाक्यानां सहकारितयाऽपि कर्मानपेक्षाप्रतिपादनपरः “ न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसङ्गतीनां समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तो वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्परश्रयः । तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं, ततश्च तद्वोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतम् । विशेषहेतोरभावात् ” इति भामतीनिबन्धः सोऽपि अल्पज्ञधिपणाधर्षणायित यत्र, ज्ञानिनोऽपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रतिपादकनिरुक्तभगवद्गीतावाक्यविरोधाद् वक्ष्यमाणयुक्तिविरोधाच्च ।

अथैवं परारूप्यते—इह वाक्याद्वाक्यार्थावगमः निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणफलपरिपाकपर्यन्तं विवक्षितोऽथवा जर्दग्वादिवाक्यसाधारण्येन पदार्थापस्थितितदसंसर्गाग्रहपर्यवसन्नोऽथवा खपुष्पनरशृङ्गादिप्रतिपादकवाक्यसाधारण्येन वैकल्पिकप्रत्ययरूपोऽत्यन्तासदर्थसाधारण इति विवेचनीयं, तत्र द्वितीयतृतीयपक्षयोस्तत्पन्नोऽपि

बोधो न निष्कम्पप्रवृत्तिलक्षणफलपारुपर्यवसायीति प्रथम एव पक्षः
 क्रोडीकरणीयस्तत्सामयी च नाकाङ्क्षासन्निधियोग्येत्यानुसन्धानमात्रं
 योष्कल्येन तद्वतामपि अननुष्ठितकर्मणामदृष्टविशेषशून्यानां दशकृत्वः
 शाब्दबोधयतामपि लौकिकवैदिकवाक्येभ्यः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरदर्शनात्,
 अधीष्य घत्सेति प्रत्ययिततरपिचादिवाक्यं शृण्वतां तदर्थं सम्प्रगाक-
 ल्यतामपि अदृष्टविशेषप्रतिबन्धेऽधिजिमांसानुदयदर्शनाददृष्टविशेषे
 चायु तथाप्रवृत्तिदर्शनात्कारणीभूतकर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीय-
 त्वात्, अदृष्टस्य साधारणकारणत्वेन तद्वेतुतासिद्धेरनुल्लङ्घनीयत्वाच्च ।
 यदि तु साधारणकारणत्वाभ्युपगमेऽपि असाधारण्येनादृष्टतत्कार-
 णकर्मदेः कारणत्वं निषिद्धेयमित्यमिति मन्यसे तर्हि अदृष्टादेः
 सामान्यतः साधारणकारणत्वेऽपि तत्तत्कार्यविशेषे तत्तदसाधारण
 रूपेणैव कारणताया वक्तव्यत्वादसाधारणकारणत्वमप्यावश्यकमिति
 ह्यपिशेषेण साधारणासाधारणकारणतायाः सुवचतया न तदपि
 चोद्यमपतरति, अस्तु या साधारणकारणमेवादृष्टतज्जनककर्मदिक
 तथापि न नो द्वेषस्ततोऽप्यस्मदभिप्रेतादृष्टादिकारणत्वसिद्धेरप्रसू-
 दत्यात् ।

यच्च अकृतकर्मणां यास्याद्वाक्यायांयगमानुत्पत्तो विधिनि-
 पेधगास्त्यैर्वाक्यायांपगमासमभयेन तदनुष्ठानयजनाभावोद्भावनं तत्तु
 शिष्यधीव्यामिश्रणमात्रं भयन्मते पूर्वपूर्वाध्यासश्चक्तीनामुत्तरोत्तरा
 ध्यासश्चेतुताया इय पूर्वपूर्वादृष्टव्यक्तीनामुत्तरोत्तरभायिकार्यहेतुतायाः
 सिद्धान्तसिद्धताया प्राचीनकर्मजन्यादृष्टविशेषेण विधिनिपेधगास्त्यैर्भ्यो
 निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिकृपकनपर्यवसायिषोऽधसमभयेन तादृगगद्वायाः
 सुदूरपर्यवसायात्, ।

एतेन “तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानवर्जने परस्पराश्रयः तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानवर्जनं ततश्च तद्बोध” इति भामतीनिबन्धोऽप्यपास्तः, विधिनिषेधशास्त्रैर्वाक्यार्थं जननीये पूर्वापार्जित-कर्मजन्यादृष्टव्यक्तेरपेक्षणीयतया तादृशादृष्टव्यक्त्या च पूर्वात्पन्नया स्वोत्पत्तौ स्थितौ क्षणौ वा जनिष्यमाणायास्तादृशविधिनिषेधशास्त्रबुद्धेरनपेक्षणीयतयाऽपेक्षितुमशक्यत्वाच्च परस्पराश्रयदोषशङ्काया अवतरितुमप्यशक्यत्वात्, ।

न हि ययाऽदृष्टव्यक्त्या विधिनिषेधशास्त्रार्थावगमः सैव व्यक्तिस्तथैव विधिनिषेधशास्त्रार्थावगत्या तदानीन्तन्या जन्येत्यातिग्रामहे यतो दोषसम्भायना स्यात् ।

यदपि “तत्त्वमसीति वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृस्वहृपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धेऽदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनेक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम् आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यन्नतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धाणा योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविशुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृत कर्मभिः” ॥

इति भामत्यामुक्तं तदपि यथाश्रुतप्रतिपत्तृशिष्यप्रज्ञाप्रतारणमात्रम्, अत्र तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यत्वावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणमिति घटता प्रमाणस्य स्वहृपसतोऽनन्यापेक्षस्य प्रमाकारणत्वमभिमन्यते? उत प्रमाणस्यैव प्रमाणसहकारित्वं नाप्रमाणस्येत्यभिप्रेयते? अथवा

प्रमाणसहकारिताभावेण प्रमाणत्वमापाद्यते ? नाद्यः स्वरूपसतरच-
 चुरादेः प्रमाकारणत्वाङ्गीकारे साततिककार्योत्पादप्रसङ्गात्, तदेक-
 माशकार्योत्पादे च कार्यान्तरानुत्पादप्रसङ्गात्, न ह्येक किञ्चित्पर्याप्तं
 स्वकार्यं कितु संभूयेति सिद्धान्तव्याघातात्, तथा सति घट्टुःपिधा-
 नमितिष्यधानादिसत्त्वेऽपि स्वरूपसता घट्टुषा चानोत्पादावश्यं
 भावप्रसङ्गात् । द्वितीये तु प्रमाणस्य चचुरादेर्व्यापिचानादिस्वरूपानु-
 नुमानप्रमाणसहकारित्वेऽपि नैव नियमो यत्प्रमाणमेव प्रमाणसह-
 कारीति अप्रमाणस्यापि कामलादिदोषाभावस्य चचुरादिसहकारि-
 त्वादप्रमाणस्यापि या वाधाद्यभावस्यानुमानादिसहकारित्वात्,
 अतादृश्यस्यैव शक्तिज्ञानस्य शक्ये सादृश्यज्ञानादेश्च शब्दोपमान-
 सहकारितायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वाच्च, तृतीयेस्तु पक्षेऽप्रमाणस्यापि
 शक्तिज्ञानादेः प्रमाणं सहकुर्वतेऽप्यप्रमाणत्वस्य सर्वसंप्रतिपत्त्येव
 परास्तः ।

यदि तु योग्यत्वावधारणं कृपसामय्येव भवति न तु
 कर्मादृष्टादिद्वारेत्यभिप्रेति तर्हि कर्मादृष्टादिकं न कृपसामय्यामन्त-
 भंशतीति कुतोऽवधारितमायुष्मता, यदि वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्या-
 ययत्नेन योग्यत्वावधारणे तद्भिन्नस्य कर्मादेरन्यथासिद्धिं समर्थयसे
 तर्हि सहस्रयो वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायाभियोगभाजामपि तत्त्व-
 मस्यादियाक्येभ्योनाशदृष्टार्थेधीममुत्पत्तिरिति तस्मैशान्यथासदृशा
 कुतो न सत्पुष्पि, यदि तु कर्मादृष्टादेरन्तःकरणगुद्वायेवोपयोगो
 न तु वाक्याद्यज्ञानेऽपीत्यभिप्रेतं धस्ते, तत्किमदृष्टं न कार्यभावे हेतुः,
 वेदान्तायास्योत्था धार्या न कार्यभाषान्तर्गता, केनचित्पक्षे माधारण-

कारणस्यैव वा सतो रूपान्तरेण नासाधारणकारणत्वमेकस्य वा कारणस्य नानाकार्यजनकत्वं न निरीक्षितवानसि न ज्ञातुं देव चैवात्र पञ्चममिति पारमेश्वरवचसि वा क्षणमपि श्रद्धां व्यधाः, यदेवं कर्मजन्यादृष्टस्थान्तःकरणशुद्धात्रेवोपयोगमतिप्रयासेन समर्थं वाक्यार्थबुद्धौ तस्यान्यथासिद्धिसमर्थने कृतपरिकरो गृहीतदीच इवाभासि ।

यदि त्वदृष्टस्य कारणत्वेऽपि कर्माणि तेनान्यथासिद्धानीति श्रूये, एवं तर्हि पाणिव्यापारव्यवहितत्वात्कुलालस्य घटहेतुत्वं स्वव्यापारव्यवहितत्वाद्गडस्येव वा तद्देतुत्वं दुःसमर्थं स्यात्, न म्याच्च रवेरर्थप्रकाशकत्वं किरणव्यवहितत्वात्, घृष्टेर्वा सुभिन्नहेतुत्वं कृपिनदीपूरभेदादिव्यवहितत्वात्, वेदेऽप्याख्यादीनां द्रव्यद्वारकक्रयसाधनत्वममुख्यं स्यादिति त्वयापि “न हि व्यापारेण व्यापारियोऽन्यथासिद्धिः” रित्यङ्गीकरणीयं, तत एव च ममापि कर्मणां कारणत्वनिर्वाह इति किन्ते चोद्यमवशिष्यते । अत एव तु नापूर्वेण यागोऽन्यथासिद्ध इति वेदघिदामुद्घोषोऽन्यथा तु अपूर्वेण यागोऽन्यथासिद्ध इति सर्वेवोन्मूलिता मीमासेत्यतिकष्टम्, एवमेव तु भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽपि कर्मजन्यस्य भगवत्प्रसादलक्षणापूर्वस्य सर्वफलहेतुतामाह “फलमत उपपत्ते”रिति, एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबुद्धौ तद्देतुषु योग्यतादिज्ञानेषु च प्रत्येकमेव कार्येषु कर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीयतया ज्ञानेऽपि कर्मणां कारणत्वमित्यविचाल्योऽयं बृहस्पतेरपि बोधायनीयो वैदिकः पक्ष इति कृतधियां सुधियां परामर्शः ॥

यदपि प्रवर्तकमानमेतत्त्वोदासीनमानमेतत्त्वलक्षणवैलक्षण्यघता प्रमाणेन बोधितत्वात्कर्मब्रह्मणोर्न तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य क्रमनियमः, धर्मो हि यागादिलक्षणः प्रवर्तकमानेन यजेतेत्यादिना मी-

यते, ब्रह्म तूदासीनेन तत्त्वमस्याद्विधाक्येनेति, तद्विदमप्यविचारसारं यतो मानभेदे न मेयवैजात्यं प्रयोजयति एकस्मिन्नेव घटादौ प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणसंग्रहस्य, धर्माधर्मयोर्वा अनुमानागमादिलक्षणप्रमाणस्य सप्रवेऽपि प्रमेयस्यैकजातीयत्वात्, यदि तु ि योगविषयत्व-तदविषयत्वनक्षणवैलक्षण्यं कर्मब्रह्मनिष्ठं विवक्ष्यते तदा तादृशावान्तरविशेषस्य सर्वत्राप्यावश्यकत्वेन कुत्रापि क्रमो विवक्षितु न शक्यः स्यात्ततश्च द्वादशाध्याय्या अपि प्रतिपाद्यार्थभेदेन क्रमाधिवक्षणोऽसंगतत्वापत्तिरिति वृद्धिमिच्छतो मूलहानिरित्यतिरुष्टम् ॥

किंचाय-शब्दस्य क्रमाधिगमनैरपेक्ष्येण साधनचतुष्टयसप्तस्थानन्तर्गार्थकत्वे गूढाणामपि ब्रह्मविद्याऽधिकारप्रसङ्गो दुर्वारः कर्मिणां तु ब्रह्मविद्याऽधिकारे विधियदधीतवेदानामेव कर्मस्वधिकृतत्वेन गूढादेरच तदसंभयान्नापत्तिः । किंच यद्वैश्वानरमधर्मनिरपेक्षस्य ज्ञानमात्रस्य मोक्षमुच्योपायत्वे अपगूढाधिकरणमपि कदाचित्तं स्यात् ।

केचित्तु अनुपनीतानां यस्त्वृहस्पतीन्द्रादीनां ब्रह्मविद्याय-त्वाधिगमादनुपनीताः गूढा अपि विषयसौष्टुयाकृष्टा लौकिकसामर्थ्यभा-जरच प्रथमं विद्यास्थितिं ते मात्र प्रथमं पत भान्त्येति बोधनम-पगूढाधिकरणकले, देवास्तु देवविषयहृद्यकपुण्यपुञ्जेन स्थितः प्रति-भातयेदा इति तेषामुपनयन नावश्यकमित्यातस्थिरै, तद्विदमसमी-त्सामिधानमिति न मृष्यामहे देवेष्वपि ब्रह्मब्रह्मत्यादिलक्षणैर्वाक्यै-कविभागसद्भावेन तत यय तेषामुपनयनकल्पनेनानुपनीतत्वविर-दात्, तथा हि श्रुतिः “ ब्रह्मा वृहस्पतिः सारमिन्द्रो महतो ये देवानां विग ” इति,

न च आत्मा वा अरे दृष्ट्य श्रोतव्यो मन्त्राव्यो निदिध्यामित्य इति श्रुत्या श्रुतियदकल्पन्या तिरग्यस्यैव साक्षात्कारहेतुतया प्रतिप-

ज्ञत्यादकृततथाश्रवणस्य नाधिकारो ब्रह्मविद्यास्विति न दोष इति, वाध्यम्, तथा सति मुमुक्षुत्वादीनामिद्य श्रवणजन्यातिशयस्यापि ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षणीयत्वे साधनपञ्चकस्य पूर्ववृत्तत्वं प्राप्तिमिति साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तित्वाक्ति भृशं क्षुभ्येत, तत्रेष्टापत्तौ च कर्माद्यवोध-पूर्वभावे एव भगवद्बोधायनाभिमतं किमित्यकारणः प्रद्वेषः, न चानवगतकर्मणामप्यधीतवेदान्तानां ब्रह्मविद्यासोदयादवगतकर्म-णामपि च साधनचतुष्टयशून्यानां जिज्ञासाऽनुदयान्न तथेति युक्तं, “कृपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते” “ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः” इत्यादिप्रमाणशतेन कर्मणां ज्ञानहेतुतासिद्धौ कर्माधिगमपूर्ववृत्तित्वाक्तेरावश्यकतया कर्मावगमे * वैजात्यमभ्यु-पेत्य जन्मान्तरसाधारणकर्माधिगमस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतां वाङ्गीकृत्य व्यभिचारयोः सुपरिहरत्वेन कर्मब्रह्माद्यगतयोः शास्त्रावगतकार्यकार-णभावस्यावाध्यमानत्वात् । एधमेव तु अत्यन्तान्तरङ्गं शिष्यमुपलभ्य भगवानपि गीतासु “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमित्यादिना कर्मणामुपादेय-त्यमसकृदुपदिदेशेत्यब्रूमहि इह चापरं चोत ॥

अषेदमालोचयामः—साधनचतुष्टयसंपन्नाः शूद्रादयोऽपिशूद्रा-धिकरणेन ब्रह्मविद्यायामनधिकारं बोध्यन्ते ? उत्तमसंपन्नाः ? आहो-स्यितदुभयसाधारणाः, न तावदाद्यः साधनसंपन्नानां शूद्राणामपि पुराणेतिहासप्रमाणिकाया विशिष्टज्ञानयताया दुरपद्व्यत्येन उपायो हि धार्यते न फलमिति न्यायेन फलपरिपाकयतां तादृशां धर्मश्या-धप्रभृतीनां ब्रह्मविद्याऽनधिकारितायाः वाधितमयं वेदोऽपि न बोध-

* यद्यत्ता ज्ञानोत्पादकतित्यन्तकर्मणोपपन्नवस्तुभ्यस्तावत्तत्तदवधिजायमि-हाभिमतम् ॥

यतीति न्यायेन श्रुतिग्रहणेणापि बोधयितुमशक्यत्वात् । व्याधस्य हि विद्यासु विनयेन स्थानधिकारं व्याप्यतेऽतिनिर्वन्धेन गुरुकरणं स्मर्यते, तत्रैव यं महर्षयोऽपि ब्रह्मविद्यासु उपदेशारं चित्रे तस्य स्थयं विद्यायो कः संशयोऽवशिष्यते, न द्वितीयः साधनगून्यानामनधिकारितायाः स्वतः परिप्राप्तत्वात्, न ह्यनधिकारादनधिकार इत्यपि चेत्माय, तथा सत्यनधिकारिणां साधनचतुष्टयगून्यानामैहिकामुष्मिकार्थानुरागयतां श्रोत्रियाणामप्यनधिकारबोधनाय पृथगधिकरणारम्भस्यावश्यकत्वापातात् । न हि साधनगून्यैः शूद्रेष्वधिक्यमपराद्धं, यदि तु अध्ययनगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थेज्ञानवत् एव वेदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे अध्ययनवेदशाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याऽधिकारनिषेधात्, न शूद्राप्र मतिं दद्यादिति स्मृतेरुपासतोऽपि तस्य विद्यामहिम्नाऽवगत्युपायासंभवेन तदर्थत्त्वानुपपत्तेरच शूद्रस्य विद्यायामनधिकार इति रूपे हन्त तर्हि अर्थित्यसामर्थ्यगून्यशूद्रस्य विद्याऽनधिकारबोधने अपशूद्राधिकरणयेपर्थ्यशूद्रां नोतीर्णोऽसीति घट्टकृत्यां प्रभातं, न च विषयसौष्टवेनार्थिताया लौकिकसामर्थ्यसन्धेन च प्रयत्नमानतः शूद्राः प्रत्याधिष्यसिता विद्यायामिति तदधिकरणसङ्गतिरिति पाठ्यम्, एवं सति हि साधनचतुष्टयसंपन्नानधिकारिणोनिर्दिशेषमात्मतत्त्वं चाधिकृत्य प्रथृतासु ब्रह्मविद्यासु मुधैव चेच्छूद्रा निराक्रियन्ते तर्हि नटान् विटान् गणिका गायकैरपि प्रत्याख्यातुमधिकरणान्तरमारम्भणीयं स्यान्न हि यतेऽप्यधिकुर्यते, कश्च तथा मति कामदत्तं श्रोत्रियमपेक्ष्य शूद्रादेर्विशेष उक्तः स्यादनधिकारादेयानधिकारममर्चने इति पूर्वमेव ममगरिष्महि ।

यदि तु वेदाख्यायारराचोरघतः ब्यहृपतरन षट्पानधि-

कारो बोध्यत इत्युच्यते तर्हि अविद्यैकप्रत्युपस्थापितस्वरूपस्य यहीतृयाह्वयहणस्वरूपप्रपञ्चस्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानैकनिवर्त्यस्य ते-
 नेव निवर्हणे किं वेदग्रहणेन । न हि भवन्मते कर्मकाण्डस्येव ज्ञान-
 काण्डस्य प्रवृत्तिरविद्यायत्पुरुषमवग्रभ्य यतो घर्णाभिमानिनस्तस्य
 निषेधः सफल इति वक्तव्यं स्यात् । यदि तु व्यवहारप्रवृत्तं पुरुष-
 मभिप्रेत्य निषेधसाफल्यं समर्थयसे तदाऽप्यपेतब्रह्मज्ञादिभेदमा-
 त्मानमवगच्छन्तमुपक्रम्य प्रवृत्तेषु वेदान्तेषु तादृशार्थाभिधाने काम-
 चिकित्सातन्त्रयोरपीहैव मीमांसनप्रसङ्गः, अपशूद्राधिकरणविचार-
 स्येव तयोरप्युपयोगानुपयोगयोः साक्षात्पारम्पर्येण च समानत्वात् ।
 किं च कथमपि शिष्यस्य घर्णाश्रमकर्मवयोऽभिमानसंबन्धोभवेदपि
 परं गुरोर्ज्ञानस्य, परां काष्ठामुपेयुपस्तदसंभवेन “संस्कारपरामर्शात्-
 दभावाभिलाषाच्चे”त्यादिसूत्रेण शरीरमात्राधेयातिशयानां तदभिमा-
 नवत्पुरुषाधेयातिशयानां वा संस्काराणामतिदूरोपकारकाणामिहापे-
 क्षितत्वाभिधानमसंगतमित्यतिस्फुटमेव, क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्र-
 रयेन लिङ्गादित्यनेनापि च पौषायणस्य क्षत्रियत्वसमर्थनं व्यर्थं
 विद्यायाः सर्वाभिमानविप्रतीपस्वभावायाः क्षत्रियत्वाद्यनपेक्षत्वात्-
 द्विरोधिस्वरूपत्वाच्चेत्यसकृदवोचाम । यदि तु अधीतवेदो हि
 विदितवेदार्यो वेदार्येष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति
 उपनयनपूर्वकत्वाद्देदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च घर्णत्रयविषयत्वा-
 दिति, शूद्रे तर्हि स्वस्ति, भक्ते, आश्रितोऽस्ति मार्गेण इदमभिधा-
 यितुमेवायमस्मदीयो भगीरथरथपथाश्रयः, तद्यथा अध्ययनेन विदि-
 तवेदार्यस्य वेदार्येषु कर्मोपासनाज्ञानेष्वधिकारः, तच्चाध्ययनमुपनय-
 नपूर्वकमिति व्यापकोपनयननिवृत्त्या अध्ययननिवृत्तौ तद्व्याप्यानां
 कर्मोपासनाज्ञानानां निवृत्तिरिति फलति । ततश्चोपनयननिवृत्तिद्वार-

क्षयशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारे कारणं किमिति तावतापि नेक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितुमपिशक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्तते इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु “शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे” इति षडतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रयुक्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य “तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये” इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च “तस्मात्स्यावानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे”ति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपिशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भवान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु “विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते” इति स्वयमप्युक्तम्, एवमेव तु इहैव भारतवचने नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न तु वैदिकार्थानभिन्नत्वमितरथा तु नातोऽन्यञ्जातुमीशमहे इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनानात्मकस्य धाक्याद्वाक्यार्थावगमरूपस्य कर्मादृष्टाद्य^१ किंचित्करपदार्थमुख-

चक्षुशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारकारणं किमिति तावतापि नेक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितमपिशक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्तते इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु “शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे” इति घदतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रयुक्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य “तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये” इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च “तस्मात्तस्याज्ञानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे”ति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भयान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु “विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते” इति स्वयमप्युक्तम्. एवमेव तु इहैव भारतघचने नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न तु वैदिकार्थानभिज्ञत्वमितरथा तु नातोऽन्यज्जातुमीशमहे इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनानात्मकस्य चाक्र्याद्वाक्र्याद्याधगमरूपस्य कर्मादृष्टाद्य^१ किंचित्करपदार्थमुख-

१ कर्मादृष्टादीनामकिंचित्करत्वाभिधानं परमतेन ।

निरीक्षणनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य वैदिककर्मसु व्याप्तानां वैशेषिकानां
दुरासदत्वेऽपि तदनधिकारिणां परेषामेव श्रोतस्मार्तानपेक्षसमीची-
नन्यायाभियोगभाजां तज्ज्ञानं सुसम्पादमिति साधु मीमांसाद्वया-
र्थेनिहृषणमिति कृतं वाचां विसर्गैः ॥

भवतु किमप्येतत् सहितमसहितं वा मीमांसाद्वयमिति सर्वथाऽपि तु
जेमिनीयपोड्याध्यायी कर्ममीमांसाशास्त्रं, चतुरध्यायीस्वरूपं च
व्यासमुनिप्रणीतं वेदान्तशास्त्रमित्यविवादपदं व्याससूत्राणां व्याख्यान,
शिष्टसमादृतत्वेनार्पत्वेन युक्तिसिद्धार्थाभिधायित्वेन विश्वासभूमिबा-
धायनवृत्तिरियास्य चादिमं व्याख्यानमुपचर्येमहर्षिप्रणीता घृतिः, यां
शबरस्याभिभूतयोऽत्यन्तप्राचीनमीमांसकाः क्वचित्प्रमाणतया क्वचिच्च
निराकरणीयतयोद्भूतवन्तः । आधुनिका अपि मीमांसकाः घृतिग्रन्थे
स्थलविशेषे संवादितया क्वचिच्च विसंवादितयोपन्यास्यन् ॥

योऽपि ब्रह्मसूत्राणां जेमिनिप्रणीतत्वव्यामोहहेतुरिय नेष्क-
म्यंसिद्धिग्रन्थः, तद्यथा "यदपि जेमिनीयं घचनमुद्घाटयसि तदपि
तद्विषयाऽपरिज्ञानदेवोद्भाव्यते किं कारणम् । यतो न जेमिनेरय-
मभिप्राय आम्नायः सर्वं एव क्रियार्थं इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभ-
यिष्य "दद्यातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यत" इत्येवमादिब्रह्मय-
स्तुन्यरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गम्भीरन्यायसन्दृष्ट्यं सर्ववेदान्ता-
र्थमीमासनं श्रीमच्छारीरकं नामुचयिष्यत् । अमुचयसु : तस्माज्जे-
मिनेरेयायमभिप्रायो यद्येव विधिपात्रानां स्वार्थमात्र प्रामाण्यमेवमे-
कात्म्ययात्रानामप्यनधिगतयस्तुपरिच्छेदमाभ्याटिति" । इति, सो
ऽपि न तदर्थोयगमकः, यतो न जेमिनेरयमभिप्राय आम्नायः सर्वं
एव क्रियार्थं इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभयिष्यत् "अद्यातो ब्रह्मजि-

ज्ञाना जन्मादास्य यत इत्येवमादिव्रह्मवस्तुस्वरूपमाचयाथात्म्यप्र-
 काशनपरं गम्भीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारी-
 रकं नामूचयिष्यत् । असूचयन् । भगवान् वादरायणो ब्रह्मस्वरूप-
 निर्दिदिषया तथा, ततश्च जैमिनेरेवाम्नायस्य क्रियार्थतामाचक्षायस्य
 अक्रियार्थवेदभागस्य च वैयर्थ्यमभिदधानस्य न तात्पर्यं यदुपनिषद्वा-
 क्यानामानर्थक्यमिति किन्तु विधिवाक्यसहपठितानामर्थवादादिवा-
 क्यानां विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नानामेवार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं,
 न हि अर्थवादाक्यानि कञ्चिदर्थं स्तुत्वा निन्दित्वा वा तावता
 कृतार्थानि, तेषां स्तुतिनिन्दापरत्ये पदस्थानीयतया शाब्दबोधानु-
 पधायकत्वात्, अत एव "विधिना त्येकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
 स्यु"रिति म्यष्टं जैमिनिस्तेषामेकवाक्यतां प्राह-अथायं भावो नैक-
 म्यंसिद्धिकारस्य जैमिनिव्यासो गुरुशिष्यौ सन्तो वेदार्थमीमांसने
 प्रथतो परस्परं विप्रसंबदेयातामितरजनानामिवेति न कथञ्चित्सम्भवि
 ठमयोरेवोभयमतानुगन्तृतायाः स्वसूत्रेष्वेव स्फुटमुपलम्भात्, तदाथा
 प्रोत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेक-
 श्वायेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ अ. १ पा. १०४
 इति, एवं भगवान् वादरायणोऽपि परं जैमिनिमुंष्यत्वात्, ब्राह्मेण
 जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः इत्यसकृदेव जैमिनिमतमुपन्यास्यत् अत
 एव परागरोपपुराणाद्विषु जैमिनिव्यासयोः समं श्रुतिपारदृश्यत्वमु-
 त्कीर्त्यते-अक्षपादप्रणीते च काण्डे मांष्ययोगयोः । त्याज्यः
 श्रुतिविरुद्धो ऽगः श्रुत्येकगत्वेऽभिः ॥ जैमिनीये च येयासे विरु-
 द्धांगेन कश्चन । श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तो ॥
 इति, एवं च गुरोर्व्यासस्य मतानुरोधेन जैमिनेरर्थनिरूपणस्यावश्य-
 मभावे अक्रियायांन्नायवैयर्थ्याम्नानं नेपनिषद्वैयर्थ्यसमर्थनाय किन्त्व-

र्थवादादियाख्यानां विधिवाक्येकयात्रतापन्नानां सार्थकत्वाख्याना-
येति न तयोर्विसंवादिता । एवं च नैकर्म्यसिद्धिगन्थे ब्रह्मसूत्राणि
जेमिनिमुनिप्रणीतानीत्युक्तमिति भ्रमो निराकृतः ।

बोधायनवृत्तेरनादरमूलं विषय विषमौषधमित्यवधार्य दत्ता-
भयं शून्यवादिमतनिराचिकीर्षया लम्बितपदं निर्विशेषाद्वैतमतमिवे-
तस्या अपरवृत्तेरनादरमूलन्तु प्राभाकरादिमतप्रचारः, कथयोहि कर्म-
काण्डस्योपासनाकाण्डस्येव भगवदाराधनरूपताममंसत व्यवास्थि-
पत च ॥

प्राभाकरप्रभृतयस्तु कर्मस्वेव भोगापवर्गप्रदशक्तिमुपयन्तः का-
र्यपरवाक्येभ्य एव शाब्दबोधोपधानमाद्रियमाणा उपनिषदोऽप्यपा-
र्थकयन्ति, सोऽयं तेषां वरविघाताय धूढुहाहः, यस्माद्धि वेदपुरुषा-
दाराधनप्रतीतात् “फलमत उपपत्ते” रित्यादिप्रमाणैः फलमुदीचन्ते वि-
घ्नक्षणाः स एव चेश्वधारितः पुराणपुरुषः कृतं तर्हि धिनश्वरै-
र्यागेः । “वेदेषु सर्वैरहमेष वेदाः” “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मीत्यादिप्रमाणाशतेर्यासु चोपनिषत्सु निभृतभराः श्रुतमतनिदिध्या-
यतात्मतत्या आत्मानमन्विच्छन्तस्तितीर्षन्ति संसारसागरं ता एव
ब्रह्मचारिण्योऽसंभावितपुंसपर्का भ्रमप्रमादादिदोषसंसर्गासहिष्याव उप-
निषद्वैद्यो नोपदधते धिग्रं कृतं तर्हि परापेक्षेर्थाभिचारादिदोषश-
ङ्काकलङ्कितैरलब्धपदैरनुमादिप्रमाणैः । न हि कामधेनोरनादरे
कारभः कार्यकारक इति कल्पते संकल्पयितुमपि ॥

तथेवं सति जगद्व्यवहारोपपन्न एव कृतः स्यादिति न
परोक्षं प्रेक्षायताम् ॥

तस्मादसदायेशेरेतेरेव मीमांसाया अपरवृत्तिस्तत्सादितेति
मुनिरिषतं परोक्षकाणाम् ॥ बोधायनवृत्तियो उपपन्नवृत्तियो अपरे

या आर्षा यन्थाः परैस्त्सादिता उपसादिताश्च तत्स्थाने निजनि-
र्मिता यन्था इति इदानीं शोक्रनाटनमस्थाने क्रियमाणम् “अशो-
च्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाँश्च भाषसे” इति भगवदुक्तरीत्या हासा-
स्यदतां गोचरयति, पुरुषाधमत्वं चावेदयतीति उपयुक्तेषु वैशद्यमि-
त्याभाणकोक्तन्यायेन प्रसभमस्माभिरिदानीं निजमतिवैभवेन प्रचलि-
तेरेव ब्रह्मसूत्रजैमिनिस्त्रयीतोपनिषद्वाक्यैरर्थानि रूपणीयाः पूरणीया-
श्चार्था यथामति, रक्षणीयश्चायमनन्यशरणो ऽनुदिनं हासमुपेय-
वान् पितृपितामहक्रमागतो महानिधिरिव, चिन्तामणिरिव, कल्प-
पादप इव, निजाभिजन इव, वेदशास्त्रसार्थः ।

• तत्राधीतिबोधाचरणप्रचारणरूपेषु रक्षापादेष्वेकः पुस्तकमुद्रणे-
नापि कथञ्चित् प्रचारणपादः सखलो भवति स्वैर्यविधये इत्यनुध्याय स-
र्वथा निरभिसन्धिः कथमपि यत्तपुरुषमाराधयितुकामः शास्त्रदीपिका-
मुद्रणमुद्रया शब्दमूर्तिधरस्य श्रीविष्णोः प्रचारणपादसंवाहने प्रवृत्तः ।

शास्त्रदीपिकाकारश्चायं सुगृहीतनामां पार्थसारथिमिश्रो यं
कर्णाकर्षिकया संक्षिप्तप्रार्थयवहुलनेखप्रणाल्या च मैथिलं प्रतिपद्या-
महे, अस्ति चापरस्तन्त्ररत्नग्रन्थोऽपि व्यासेन मीमांसार्थप्रतिपादन-
परः पार्थसारथिमिश्रप्रणीतः, न्यायरत्नाकराभिधा श्लोकैर्वातिकटी-
काऽपि तेनैव निर्मिता, गणा च दीपिका परिपक्ववयसा पार्थसारथि-
मिश्रेण निरमायीत्युपपादनकौशलेन “अन्यानि तु दूषणानि तन्त्रर-
त्नग्रन्थ दर्शितानीति नेह प्रपश्यन्ते” एवंविधेन दीपिकायां तत्र-
तत्रोपन्यासेन चावधारयामः । यद्यपि सन्ति न्यायसुधा-भाट्टदीपि-
का-पञ्चिका-कणिका-विधिनिर्णय-विधिरसायन-भाट्टरहस्य-मी-

मासाकुतूहल-मीमांसाकोस्तुभ-मीमांसाऽधिकरणमालाप्रभृतीनि मी-
मांसाग्रन्थरत्नानि तथाऽपि यादृश. परितोषः समादरश्च विदुषां दीपि-
काया न तथा ग्रन्थान्तर इत्यवधार्यते। तस्या एव प्रकाशने प्रावर्तिष्म-
हि, यदापीह कथोपकथया शबरमत, भाट्टमत, प्राभाकरमतमित्य-
नेकमीमांसकमतसदृशं तथाऽपि कुमारिलमतेन शास्त्रदीपिकानि-
र्माणमिति सुप्रसिद्धमेव । अत्र च ग्रन्थे दशमाध्याये ५६६ पृष्ठे
प्रसङ्गतो हरिमतमप्युत्थापित, यमतिप्राचीन वैदान्तिकमपि प्रति-
पद्यामहे यदीयोपनिषदाप्यतात्पर्येण बृहदारण्यकभाष्यादौ शङ्करा-
चार्याः स्वप्रणीतव्याख्यानस्य सच्चिप्रता मेनिरेऽभिदधिते च । य च
बृहदारण्यकशङ्करभाष्यटीकाकारा भर्तृ-शब्देन कथयन्ति सोऽयम-
तिप्राचीनो मीमांसाद्वयाचार्य प्रसिद्धभर्तृहरिवो (यमभिप्रेत्य महा-
भाष्यव्याख्यानावसरे आदात्रैव कैयटः "तथाऽपि हरिबद्धेन सारेण
ग्रन्थसेतुने"त्यभिदधौ) अन्य एव वा कश्चित्ततोऽपि प्राचीनतम
स्ततोऽप्यभ्यर्हिततमश्च पुरुषश्रेष्ठ इति नेश्महे विशिष्यावधारयितु
गमकानुपलम्भात् ।

यतस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणावसरे अशुद्धिबहुलानि छरिह
तानि जीर्णान्यतिजीर्णानिच पुस्तकान्यापमयाप च कथं चिद्विश्वा
समूमिता प्रारम्भेक बालसरस्वतीभवनस्यपुस्तकमपर च ब्रह्मामृतव-
र्षिणीसभापुस्तकालयस्य पुस्तक, मुद्रणानन्तर च शोधनपत्रायसरे
काशीस्थराजकीयप्रधानविद्यामन्दिरस्यमतिप्राचीन तथाऽप्यनति-
शुद्ध, नवीनमपर तथाऽपि शुद्ध पुस्तक सघाद्य तत्र तत्र पाटोप-
पाठापपाठादिकं शुद्धिपत्रे न्यग्रीषिष, मुद्रणायसरे च प्रायेणव्येष्येय

शिष्येषु निभृतशोधनभरेण मया बहुपराट्टमिह दीपिकायन्त्र इति साह-
जिकगुणचक्षुषोगुणिनः क्षमन्तामिति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये, प्रार्थ-
ये च शास्त्रदीपिकामधीयाना अध्यापयन्तश्च सन्तस्तत्र तत्र शुद्धि-
पत्रतोऽप्यधिका अशुद्धीरूपलभमानास्ताःसंकलय्य यदि मामनुगृह्णी-
युस्तद्वानेन तर्हि निष्कारणदयाभाजनमात्मानं मंस्ये इति,

ज्येष्ठकृष्णचतुर्थी सोमदिने, } काशीस्थब्रह्मामृतवर्षिणीसभायाम्,
सं० १९४६ । } राममिश्रशास्त्री ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पणम्, इतः परं ब्रह्मसूत्राय-
नुक्रम्य बोधायनीयव्याख्यानमुञ्जीवयिष्यामः ।
स्मृतिसंशोधनाय दत्तकविजयवैजयन्ती
च प्रस्तोष्यामः । श्रीः ।

शास्त्रदीपिकायां विषयसूचनिकापत्रम् ।

अथ प्रथमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

			पृष्ठ ।
धर्माधर्मज्ञानासाधिकरणम् ।	..	..	२ ।
धर्मस्यरूपलक्षणाधिकरणम् ।	..	..	८ ।
विधिधर्मोक्त्याधिकरणम् ।	..	..	२० ।
प्रत्यक्षादीनां धर्मं प्रमाणात्वासंभ्रमनिरूपणम् ।	..	..	२९ ।
प्रासङ्गिकं गूढ्यवादिविज्ञानवाद्यादिमतनिराकरणं च ।	..	..	
प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रनिरूपणाधिकरणम् ।	..	..	२७ ।
अनुमानप्रामाण्यनिरूपणम् ।	..	..	४९ ।
शब्दप्रामाण्यनिरूपणम् ।	..	..	५९ ।
प्रासङ्गिकमुपमाननिरूपणम् ।	..	..	५२ । पं. १३ ।
अर्थार्थनिरूपणम् । शक्तिनिरूपणसहितम् ।	..	..	५३ । पं. ५ ।
अभावस्यानुपलब्धेः प्रामाण्यनिरूपणम् ।	..	..	६० ।
अलौकिकार्थप्रतिपादकवाक्याप्रामाण्यमुद्गाह्य तत्रप्रामाण्यसमर्थनं तदुपयोगि- स्कोटादिनिरूपणं च । ..	..	..	७३ ।
वैद्यादिसिद्धान्तसिद्धिजात्यनभ्युपगमपक्षमुपपाद्य तातिसत्यसमर्थ- नम् । ..	..	..	८९ । पं. ६ ।
अर्थव्यख्यापनं, प्रसङ्गतत्रिरूपसंयोगसंयोगवैरतिरिक्त्यनिराकरणं च ।	..	..	८२ ।
शब्दार्थयोः प्रत्याप्यप्रत्यापकत्वलक्षणसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वव्ययस्याप- नम् । ..	..	..	८२ । पं. ५ ।
प्रियतयादेत्यापनतत्रिराकरणे ।	..	..	८६ ।
अधिकृतश्रमपरिणामवादात्तत्रिराकरणे ।	..	..	८८ ।
यैश्वर्यक्रमतोपपादनं, तदङ्गीकृतपदाद्यैषु निजसंसर्गसिद्धयर्थं, पाञ्चभौतिकशरी- रेन्द्रियाद्यातिरिक्तात्मस्यरूपनिरूपणम् ।	..	..	९६ ।
वैद्यमतसिद्धात्मस्यरूपनिरूपणतत्रिराकरणे ।	..	..	९८ ।
आत्मनोऽपि प्रत्ययविषयस्यरूपत्वव्ययस्यापनम् ।	..	..	१०० ।
अर्धप्रत्ययकर्तृत्ववैवात्म्यरूपनिरूपणपक्षनिराकरणम् ।	..	..	१०० ।
आत्मनः स्यप्रकाशस्यरूपत्वनिराकरणम् ।	..	..	१०१ ।

	पृष्ठ ।
आत्मनोविभुपरिमाणत्वनिरूपणम् ।	१०१ ।
आत्मनोविभुत्वपर्यन्तं प्रतिशरीर भिन्नत्वव्यवस्थापनम् ।	१०२ ।
मोक्षस्य ज्ञानोपरामकत्वता-सर्वविन्मात्रस्वरूपतानिरूपणप्रसोत्वापनतीव्रकारणे मोक्षस्य प्रपञ्चविनयस्य रूपतापसप्रयत्नतीव्रकारणे ।	१०३ ।
प्रपञ्चसन्न्यधिनयस्य मोक्षस्वरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०३ ।
मोक्षे आत्मनः स्वाभाविकानन्दरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०४ ।
मोक्षेऽपि मनस्सन्न्यस्य ज्ञानसद्भास्य आत्मनः परमानन्दानुभविष्यन्त्यस्य च समर्पणम् ।	१०५ ।
मोक्षस्य निरानन्दनिस्सन्न्यसर्पेन्द्रियनिर्मुक्ताप्रत्यास्वरूपत्वनिरूपणम् ।	१०७ ।
आत्मनोज्ञानानन्दस्वरूपत्वपक्षे निराकृत्य निरानन्दनिर्मनस्कत्वतिर्दुःखत्वादि स्वरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०८ ।
मोक्षस्य मुख्यदुःखादिव्यद्वेषिकात्मगुणोच्छेदरूपत्वनिरूपण, दुःखोच्छेदक्रम निरूपणं च ।	११० ।
आत्मज्ञानस्य कृत्यर्थत्वपुरुषार्थत्वव्यवस्थापन, स्वर्गादिकनभोक्तुरात्मनः स्वरूप निरूपणं च ।	११२ ।
शब्दस्वार्थत्वावकल्पे पुरुषसन्न्यधस्य भावेनाप्राप्तमाद्यमाशङ्क्य ज्ञेयत्वात् । या माण्यसमर्पणम् ।	१३० ।
येदशाक्यानां पीडयेत्यापीकृतेष्वविवारः ।	१३१ ।
प्रथमपादोक्तार्थसूत्रेण ।	१३२ ।
षाट्षधानसिद्धप्रपञ्चव्याख्या ॥ ३४ ॥	

अथ प्रथमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अकार्यबोधकशाक्याशामापयनिरूपणाधिकरणम् ।	१३३ ।
विधिप्रविमदाधिकरणम् ।	१३६ ।
हेतुप्रविमदाधिकरणम् ।	१३८ ।
मन्त्रनिर्वाह्याधिकरणम् ।	१३८ ।

षाट्षधिकरणसंख्या ॥ ४ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

स्मृतिप्रामाण्यधिकरणम् ।	१४० ।
दुःखसन्न्यध्याधिकरणम् ।	१४३ ।
दृष्टमूलकस्याप्यशामापयनाधिकरणम् ।	१४६ ।
वृत्तार्थशाक्याधिकरणम् ।	१४८ ।

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्यधिकरणम् ।	१५२ ।
श्रावणप्रसिद्धविरोधे स्नेहप्रसिद्धिसिद्धार्थपरिवर्तनाधिकरणम् ।	१५४ ।
कल्पसूत्राख्यतः प्रामाण्यधिकरणम् ।	१५६ ।
सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ।	१५८ ।
साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणम् ।	१६० ।
आकृतिशक्त्यधिकरणम् ।	१६४ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १० ॥

अथ प्रथमाऽध्याये चतुर्थः पाठः ।

उद्दिष्टादिशब्दानां यागनामताऽधिकरणम् ।	१६८ ।
चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ।	१७३ ।
तत्प्रख्याधिकरणम् ।	१७५ ।
तदव्यपदेशाधिकरणम् ।	१७८ ।
काजपेयादिशब्दानां नामधेयताऽधिकरणम् ।	१७८ ।
आग्नेयादीनामनामताऽधिकरणम् ।	१८१ ।
घर्हिंरादिशब्दानां जातियाचितताऽधिकरणम् ।	१८२ ।
प्राज्ञण्यादिपदानां योगिकताऽधिकरणम् ।	१८३ ।
निर्मन्थ्यशब्दस्य योगिकत्वाधिकरणम् ।	१८३ ।
वैश्वदेयादिशब्दानां नामधेयत्वाधिकरणम् ।	१८४ ।
वैश्वानरोऽप्यथाद्वयार्थवादताधिकरणम् ।	१८५ ।
यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१८७ ।
आग्नेयादीनां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१८८ ।
पूषादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१८९ ।
अपश्रितादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थकताधिकरणम् ।	१८९ ।
भूमाधिकरणम् ।	१९० ।
प्राणभृतादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	१९० ।
वाक्यश्रेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ।	१९१ ।
सामर्थ्यानुसारेण अव्यवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणम् ।	१९२ ।

अध्यायाऽधिकरणसंख्या ॥ ६८ ॥

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पाठः ।

अपूर्वस्य आख्यातपदप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् । j	१९३ ।
अपूर्वस्यास्तित्ताधिकरणम् ।	२०० ।
कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ।	२०२ ।

	पृष्ठ ।
समार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ।	२०३ ।
स्तीत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ।	२०४ ।
सम्प्राविधायकत्वाधिकरणम् ।	२०६ ।
मन्त्रनिर्देशनाधिकरणम् ।	२०७ ।
ब्राह्मणनिर्देशनाधिकरणम् ।	२०७ ।
कहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ।	२०७ ।
अग्न्यष्टाधिकरणम् ।	२०७ ।
सामनक्षत्राधिकरणम् ।	२०८ ।
यजुर्लक्षणधिकरणम् ।	२०८ ।
निगदाना यजुष्याधिकरणम् ।	२०८ ।
एकव्यक्त्याधिकरणम् ।	२०९ ।
याक्यभेदाधिकरणम् ।	२१० ।
अनुब्रह्माधिकरणम् ।	२११ ।
अथवताननुब्रह्माधिकरणम् ।	२१२ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये द्वितीय पाद ।

अह्नपूर्वभेदाधिकरणम् ।	२१३ ।
समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ।	२१४ ।
आघारादीनामह्नाह्निभाषाधिकरणम् ।	२१६ ।
उपागुपात्रापूर्वताधिकरणम् ।	२२१ ।
आघाराद्यपूर्वताधिकरणम् ।	२२२ ।
एगुमेऽमापूर्वताऽधिकरणम् ।	२२४ ।
सध्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२२८ ।
सहाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२३० ।
देशताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२३१ ।
दूष्यति ग्रेवानुत्कृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२३२ ।
दध्यादिद्रव्यसकलत्वाधिकरणम् ।	२३३ ।
वारवन्तीयादीना कर्मन्तरताधिकरणम् ।	२३६ ।
सोभरतिधनयो कामेभ्याधिकरणम् ।	२३८ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये तृतीय पाद ।

ब्रह्मण्येवा उवाचिद्योमाह्नाधिकरणम् ।	२४१ ।
---------------------------------------	-------

अयेष्टेः कृत्यन्तरताधिकारताधिकरणम् ।	...	...	२४७ ।
आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ।	...	...	२४३ ।
टाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ।	...	...	२४४ ।
द्रव्यदेयतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ।	...	...	२४५ ।
वत्सालम्भनादीनां संस्कारताधिकरणम् ।	...	...	२४६ ।
नैवारचरोऽराधानार्थताधिकरणम् ।	...	...	२४६ ।
त्वाष्ट्रपात्रीयतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्याधिकरणम् ।	...	...	२४७ ।
अटाभ्यादीनां घटनामताधिकरणम् ।	...	...	२४८ ।
अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ।	...	...	२४९ ।
भासाग्निहोत्रादीनां कृत्यन्तरताधिकरणम् ।	...	...	२५० ।
आग्नेयादिकाम्येष्ट्याधिकरणम् ।	...	...	२५२ ।
अयेष्टेरघाट्यफलकत्वाधिकरणम् ।	...	...	२५२ ।
आग्नेयद्विरुद्धैः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	...	...	२५३ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

पावञ्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ।	...	...	२५४ ।
सर्वशाखाप्रत्ययैरुक्तमताधिकरणम् ।	...	...	२५५ ।

अध्यायाऽधिकरणसंख्या ॥ ४६ ॥

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

प्रतिज्ञाऽधिकरणम् ।	..	..	२५७ ।
श्रेयलक्षणाधिकरणम् ।	..	..	२५८ ।
श्रेयलक्ष्याधिकरणम् ।	..	..	२५९ ।
निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ।	..	..	२६० ।
स्फादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ।	..	..	२६१ ।
आरण्यपाद्विगुणानामसंकीर्णत्वाधिकरणम् ।	..	..	२६२ ।
सर्वेषां चहादीनां संसर्गाद्यधिकरणम् ।	..	..	२६७ ।
समसादौ संसर्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ।	..	..	२६६ ।
समुदयारवितायाः पशुधर्मताऽधिकरणम् ।	..	..	२६६ ।
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताऽधिकरणम् ।	..	..	२६७ ।
उपयोतस्य प्राकरणाकाङ्गताऽधिकरणम् ।	..	..	२६९ ।
पारण्यैरुक्तादिपात्राणां कृत्वयागगुणताऽधिकरणम् ।	..	..	२७२ ।
पारत्र्योन्यायाधिकरणम् ।	..	..	२७४ ।

मुष्टीकरणादीनां कृत्प्रकारणिकाङ्गताधिकरणम् ।	..	२७५ ।
धनुर्धाराकरणस्यानेपमात्राङ्गताधिकरणम् ।	..	२७५ ।
पाठोऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥		

अथ तृतीयोऽध्याये द्वितीयः पाठः ।

सयनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ।	..	२७७ ।
इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् ।	..	२७८ ।
श्राद्धानप्रकाशकमन्त्राणांमातुले विनियोगाधिकरणम् ।	..	२७९ ।
अग्निविहरणाद्विप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ।	..	२८० ।
प्रत्तरपदरथान्यासाधिकरणम् ।	..	२८० ।
मूर्त्तयाकानामर्षानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ।	..	२८१ ।
काव्यवाङ्मयानुवाक्याकावधाना काव्यभावाङ्गताधिकरणम् ।	..	२८२ ।
शानीधोपस्थाने प्राञ्जतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ।	..	२८३ ।
भद्रमन्त्राणां यथालिङ्ग यथगतादौ विनियोगाधिकरणम् ।	..	२८५ ।
मन्त्राभिपूतिरित्यादेर्भक्त्यामोत्वनास्य एकशस्त्रताधिकरणम् ।	..	२८६ ।
इन्द्रधातुस्यैत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भद्रणेषु ऊर्ध्वेन विनियोगाधिकरणम् ।	..	२८७ ।
अभ्युद्योतसोमभद्रणे इन्द्रस्याप्युपलब्धताधिकरणम् ।	..	२८८ ।
पायीवतभद्रणे इन्द्रादीनामनुपलब्धताधिकरणम् ।	..	२८८ ।
पायीवतश्रेष्ठभद्रणे त्वष्टरानुपलब्धताधिकरणम् ।	..	२८९ ।
पायीवतश्रेष्ठभद्रणे त्रिशतामनुपलब्धताधिकरणम् ।	..	२८९ ।
भद्रणानुपलब्धकारदेयताया अनुपलब्धताधिकरणम् ।	..	२९० ।
अनैन्द्राणाममन्यकभद्रताधिकरणम् ।	..	२९० ।
इन्द्रान्भद्रस्यामन्यकताधिकरणम् ।	..	२९१ ।
मन्त्रविधौवाक्यामनेककृत्कौर्विनियोगाधिकरणम् ।	..	२९१ ।
सकाटशाधिकरणोक्तस्य उपसहाराधिकरणम् ।	..	२९१ ।

पाठोऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ तृतीयोऽध्याये तृतीयः पाठः ।

उत्थोत्थादीनां संतर्पणताधिकरणम् ।	..	२९२ ।
श्राधाने गानस्योवागुनाधिकरणम् ।	..	२९४ ।
उपोतिष्ठोमस्य धातुवैदिकताधिकरणम् ।	..	२९४ ।
प्रकाराद्यं विनियोगाधिकरणम् ।	..	२९५ ।
क्रमस्य विनियोगाधिकरणम् ।	..	२९८ ।

विषयसूचनिकापत्रम् ।

		पृष्ठ ।
समाख्याया विनियोजकताऽधिकरणम् ।	..	२६८ ।
बुधादीनां पूर्वपूर्ववर्गीयस्वाधिकरणम् ।	..	२६९ ।
द्विदशोपसत्ताया अदीनताङ्गताऽधिकरणम् ।	..	३०५ ।
कुनापादो प्रतिपदोक्तर्वाधिकरणम् ।	..	३०६ ।
साधन्याअनुत्कर्वाधिकरणम् ।	..	३०७ ।
संसर्गस्य संस्थानियोगाधिकरणम् ।	..	३०८ ।
प्रत्ययनिषेधस्य प्रथमप्रयोगत्रियपताधिकरणम् ।	..	३०९ ।
पौष्पपेवणस्य त्रिकृतो विनियोगाधिकरणम् ।	..	३१० ।
पौष्पपेवणस्य चरायेय नियोगाधिकरणम् ।	..	३१० ।
पौष्पपेवणस्यैकदेशस्य नियोगाधिकरणम् ।	..	३११ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

निग्रीतस्वार्थवादाऽधिकरणम् ।	..	३१२ ।
पक्षि द्वितीयादीनामनुवादाऽधिकरणम् ।	..	३१५ ।
अनुत्पदननिषेधस्य क्रतुधर्मताऽधिकरणम् ।	..	३१५ ।
सऽज्यमानधर्माणां प्रकरणे नियोगाधिकरणम् ।	..	३१७ ।
अप्रगोरादीनां पुमर्थताधिकरणम् ।	..	३१८ ।
मन्यद्वासः संवादनियेधस्य पुष्यधर्मताऽधिकरणम् ।	..	३१९ ।
मुशर्षधारणादीनां पुष्यधर्मताऽधिकरणम् ।	..	३१९ ।
जवादीनां वैदिककर्मङ्गताऽधिकरणम्	..	३२० ।
वैदिकाश्चप्रतिपद्ये इष्टिकर्तव्यताऽधिकरणम् ।	..	३२१ ।
दातुर्वाक्योऽधिकरणम् ।	..	३२२ ।
वैदिकपानव्यापदि सोमेन्द्रैर्हविधानाधिकरणम् ।	..	३२३ ।
सोमेन्द्रैश्चरोऽप्यमानपानव्यापद्विषयताऽधिकरणम् ।	..	३२४ ।
आग्नेवाद्याकपानचरोऽप्यमानमात्रस्य द्वातव्यताऽधिकरणम् ।	..	३२४ ।
सर्पयेवेऽप्यष्टकडनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३२६ ।
प्राथमिकयोगात् स्यष्टकटाव्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३२७ ।
पुरोडाशविभागस्य भषाणताऽधिकरणम् ।	..	३२७ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पादः ।

धृताश्यादिभिः स्यष्टकटादियेवाननुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३२८ ।
साकैवस्याध्वे येवक्रमाननुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३२८ ।

		पृष्ठ ।
सौत्रामण्या शेरकर्मोन्नतानाधिकरणम् ।	..	३२६ ।
सर्वपृष्ठेष्टौ स्थितिकदिहादौना सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।		३२६ ।
येन्द्रवायव्यपृष्ठे द्वि शेषमन्त्राधिकरणम् ।	..	३३० ।
सोमि शेषमन्त्राधिकरणम् ।	..	३३० ।
उद्गातृणा सकृदनुष्ठानेन भक्षाधिकरणम् ।	..	३३१ ।
वायव्यतोऽपि सोमभक्षणाधिकरणम् ।	..	३३२ ।
व्यदकरणस्य भक्षनिमित्ताधिकरणम् ।	..	३३३ ।
होमाभिव्ययोरपि भक्षनिमित्ताधिकरणम् ।	..	३३३ ।
व्यदकर्त्रादीना जमसे सोमभक्षाधिकरणम् ।	..	३३३ ।
होतु प्रथमभक्षाधिकरणम् ।	..	३३४ ।
भक्षस्यानुष्ठापूर्वकत्वाधिकरणम् ।	..	३३५ ।
घैदिकश्राव्येन प्रतिश्रवनाधिकरणम् ।	..	३३५ ।
श्रवणश्राव्यानुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३५ ।
स्यव यदुर्भक्षास्तिताधिकरणम् ।	..	३३६ ।
फलचमसस्य श्रवणश्राव्यताधिकरणम् ।	..	३३६ ।
घ्राण्यद्वानामेव राजश्रवणश्राव्यानुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३७ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ सृतीयेऽध्याये षष्ठः पाठः ।

सुप्रादिषु जाडिरताडिदिषु प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।	..	३३८ ।
हामिधेनीना मन्त्रदशसंख्याया विकृतिगामिताधिकरणम् ।		३३८ ।
मोदोद्गनादौना प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।	.	३३८ ।
आधानस्य प्रथमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ।	..	३४१ ।
आधानस्य सर्वार्थताधिकरणम् ।	..	३४१ ।
प्रथमानेष्टीनामसंख्येऽन्वे कर्तव्यताधिकरणम् ।	..	३४२ ।
उपाकरवादीनामानीयमायधर्मताधिकरणम् ।	..	३४३ ।
शाण्डिल्यादौनामुपयदोदुधधर्मताधिकरणम् ।	..	३४५ ।
सादनादीनां सुधनत्रयधर्मताधिकरणम् ।	..	३४६ ।
व्यनाविश्रुत्यादीना सर्ववशुधर्मताधिकरणम् ।	..	३४६ ।
शंश्रुताभ्येोरपि सादनादिधर्मत्वताधिकरणम् ।	..	३४६ ।
विहितवादीष्टकानामन्यङ्गताधिकरणम् ।	..	३४७ ।
कर्मोत्पत्त्यधिकरणम् ।	..	३४७ ।
प्रतिनिधित्वादि मुख्यधर्माऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३४८ ।

सुतेष्वपि प्रतिनिधियु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३४६ ।
दीवलीवादिधर्माणामग्निष्टोमाहुताधिकरणम् ।	..	३४६ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ।

यद्विराटीनां दर्शयार्कमासतटङ्गाभवाहुताधिकरणम् ।	..	३५२ ।
स्यामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३५२ ।
सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभवाहुताधिकरणम् ।	..	३५३ ।
अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभवाहुताधिकरणम् ।	..	३५३ ।
दीवादिबिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३५४ ।
अन्तर्घेदेयुंषानहुताधिकरणम् ।	..	३५४ ।
द्विधिर्धानस्य सामिधेय्यनहुताधिकरणम् ।	..	३५५ ।
अङ्गानामन्यद्वाराऽऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३५५ ।
परिक्रोतानामुत्पिज्ञां संख्याद्विशेषनिवर्तनाधिकरणम् ।	..	३५६ ।
समसाध्ययुंषां पृथक्त्याधिकरणम् ।	..	३५८ ।
समसाध्ययुंषां यदुत्पन्ननिवर्तनाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
समसाध्ययुंषां दशसंख्यानिवर्तनाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
अमितुरपृथक्त्याधिकरणम् ।	..	३५९ ।
उपगस्यापृथक्त्याधिकरणम् ।	..	३५९ ।
सोमशिक्रेतुःपृथक्त्याधिकरणम् ।	..	३५९ ।
अस्तिगिति नामोऽस्यैवगामिताधिकरणम् ।	..	३५९ ।
दीवादिबिणयावाक्योक्तानामेव अष्टादीनां समुदशस्यैवपृथक्त्याधिकरणम् ।	..	३६० ।
अस्तिभ्रां स्यामिसप्तदशस्याधिकरणम् ।	..	३६० ।
अध्यर्ष्यादिषु आध्यर्ष्यादीनां कर्तृत्वनिवर्तनाधिकरणम् ।	..	३६१ ।
समुच्छ्रितयोः अनुप्रश्नप्रश्नयोः मंत्राद्यवक्यकर्तृत्वनिवर्तनाधिकरणम् ।	..	३६२ ।
समसदोमेऽध्ययोः कर्तृताधिकरणम् ।	..	३६२ ।
इवेनवाप्रवेदयोरेककर्तृकताधिकरणम् ।	..	३६३ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ २२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

कपस्य स्यामिकर्मताधिकरणम् ।	..	३६४ ।
उपनादिर्संस्काराणां प्राक्प्रमानताधिकरणम् ।	..	३६४ ।
तपसोवाक्प्रमानताधिकरणम् ।	..	३६५ ।
वाक्काहुनिवासाधिकरणम् ।	..	३६५ ।

		एष्ट ।
पुरोहायस्य स्वियष्टकृदप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३८० ।
अभिधारयो शेषधारणतत्वात्रयैरननुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३८१ ।
समानयनस्याज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	३८२ ।
श्रीपभत लोहशयोः क्रमेण उभयानुभवार्यताधिकरणम् ।	..	३८३ ।
उपभतिद्विचतुर्भेदीताचरणाधिकरणम् ।	..	३८३ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये द्वितीयः पादः ।

स्यरोऽद्वेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	३८४ ।
शाखाया आहार्यताधिकरणम् ।	..	३८४ ।
छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३८५ ।
शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणम् ।	..	३८७ ।
पूर्वाधिकरणे आशङ्कानिरासः । तथाप्रधानस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८७ ।
अथमुद्यमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
कर्तृदेशकालविधोनां नियमार्थताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
अवघातादिसेंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
यागस्यरूपनिर्दवणाधिकरणम् ।	..	३८९ ।
होमस्यरूपनिर्दवणाधिकरणम् ।	..	३८९ ।
घातिंय आतिथ्यादिसाधारणताधिकरणम् ।	..	३९० ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये तृतीयः पादः ।

द्रव्यसेंस्कारकर्मणां कर्त्यर्थताधिकरणम् ।	..	३९१ ।
नैमित्तिकानां घातिंद्विरादीनामनित्वाद्यंत्याधिकरणम् ।	..	३९१ ।
दध्यादेर्मित्यनैमित्तिकोभवार्यताधिकरणम् ।	..	३९२ ।
घयोप्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणम् ।	..	३९३ ।
विश्वजिदादीनां सकलत्याधिकरणम् ।	..	३९३ ।
विश्वजिदादीनां मेरुकनताधिकरणम् ।	..	३९४ ।
विश्वजिदादीनां स्वर्गकलताधिकरणम् ।	..	३९५ ।
रात्रिसत्रन्यायः रात्रिसत्रस्यार्थयादिककनकत्याधिकरणम् ।	..	३९५ ।
क्षाम्यानां यथोक्तकाम्यकनकत्याधिकरणम् ।	..	३९६ ।

ए० ।

दशपूर्णमासादीना सर्वकामार्थताधिकरणम् ।	..	३२६ ।
दशपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३२७ ।
समानमधिकरणम् ।	..	३२८ ।
सोत्रामयशादीनां छयनाद्यङ्गताधिकरणम् ।	..	३२९ ।
वेत्तधादे र्णामास्याद्यङ्गताधिकरणम् ।	..	३२९ ।
अनुयाजादीनां मानीमाहतार्जकालताधिकरणम् ।	..	४०० ।
सोमादीनां दशपूर्णमासोत्तरकालताधिकरणम् ।	..	४०० ।
दशव्यवहारेण पुत्रगतफलकल्याधिकरणम् ।	..	४०० ।
सोत्रामयशाद्यङ्गानां स्थकालकर्तव्यताधिकरणम् ।	..	४०१ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये चतुर्थः पादः ।

राजभूपेज्यानां विदेशनाद्यङ्गताधिकरणम् ।	..	४०२ ।
विदेशनस्य कृत्स्नराजभूपेज्याधिकरणम् ।	..	४०३ ।
सोम्यादीनामुपसत्कालकल्याधिकरणम् ।	..	४०३ ।
शामनहोमानां साध्यपेज्याधिकरणम् ।	..	४०४ ।
दधिवहस्य नित्यताधिकरणम् ।	..	४०४ ।
द्विदशानस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम्	..	४०५ ।
षड्याग्निसतेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ।	..	४०५ ।
पिपहविन्वृत्तस्यानङ्गताधिकरणम् ।	..	४०६ ।
रथनायाधूपेज्याधिकरणम् ।	..	४०६ ।
श्वरोः षड्वङ्गताधिकरणम् ।	..	४०७ ।
आधारादीनामङ्गताधिकरणम् ।	..	४०७ ।
उवोतिष्टोमे दीव्योवादीनामङ्गताधिकरणम् ।	..	४०८ ।

चतुर्थोऽध्यायाधिकरणसंख्या ॥ ६१ ॥ पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

पुतित्रलोपसंख्यायाः ।	..	४१० ।
क्रमस्य कृषिदार्ढ्यकल्याधिकरणम् ।	..	४११ ।
क्रमस्य कृषिद्विजयमाधिकरणम् ।	..	४११ ।
क्रमस्य कृषित्यादानुसारिताधिकरणम् ।	..	४१२ ।
क्रमस्य कृषिप्रथमदशरथनुसारिताधिकरणम् ।	..	४१३ ।
क्रमस्य कृषितस्यानानुसारिताधिकरणम् ।	..	४१३ ।

		एव ।
अङ्गकमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम् ।	..	४९३ ।
अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य वनयस्त्राधिकरणम् ।	..	४९४ ।
ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य वनोपेत्याधिकरणम् ।	..	४९५ ।
प्रयोगवचनाच्चादकस्य वनयस्त्राधिकरणम् ।	..	४९६ ।
विकृती क्लृप्त्विकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	..	४९६ ।
अनुवाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ।	..	४९६ ।
प्रयुर्याग्रीहणादीनां सामिकपूर्वभाविताधिकरणम् ।	..	४९७ ।
वैकृतिप्रपुष्कर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ।	..	४९७ ।
दक्षिणाम्निकृष्टोमानपकर्षाधिकरणम् ।	..	४९७ ।
पुरोहताग्राभिप्रासनान्तस्य दग्गनपकर्षाधिकरणम् ।	..	४९८ ।
सान्तपनीयाया अग्निष्टोत्रानुत्कर्षकताधिकरणम् ।	..	४९८ ।
उक्त्यापुरोधेन योद्वयुत्कर्षाधिकरणम् ।	..	४९८ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ षष्ठमाऽध्याये द्वितीयः पाठः ।

पटार्यानुसमवन्धावः साजपेयपशूनां सर्वेषामेकटोपाकरणादिधर्मानुष्ठानाधि करणम् ।	..	४२० ।
मुष्टिकपात्रादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२१ ।
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२१ ।
अङ्गनाटेः । परिध्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२२ ।
देवताद्वयदानेषु पटार्यानुसमयाधिकरणम् ।	..	४२२ ।
मानाद्योजेष्टोऽनुखलादीनां तन्वताधिकरणम् ।	..	४२३ ।
अग्नीषोमीयपशोः प्रयाजानुवाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ।	..	४२३ ।
नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम् ।	..	४२४ ।
विदेशनाट्रीनामभिवेकपूर्वताधिकरणम् ।	..	४२४ ।
सावित्रहोमादीनां ढीक्षणाद्यपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ।	..	४२५ ।
याजमानसंस्काराणां क्वनप्रतिमोक्तात्पूर्वभाविताधिकरणम् ।	..	४२५ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १९ ॥

अथ षष्ठमाऽध्याये तृतीयः पाठः ।

पटाजादीनामेकादशार्तिहंज्यायाः सर्वसम्याद्यताधिकरणम् ।	..	४२६ ।
इयमादीनां तिस्रसामुपसदां स्यम्यानाद्यन्वधिकरणम् ।	..	४२७ ।
सामिधेनीषु चागन्तुकानामन्ती निषेधाधिकरणम् ।	..	४२७ ।

द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ।	• •	पृष्ठ । ४६१ ।
पूनीकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।	• •	४६१ ।
प्रतिनिध्यपचारे उपातद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।		४६२ ।
श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपातसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।		४६२ ।
मुख्यापचारे सत्याग्नी सत्येवेवादानाधिकरणम् ।	• •	४६२ ।
प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनेय समापनाधिकरणम् ।	• • • •	४६३ ।
भत्यपि संस्कारयोगेऽभुष्ये मुख्यस्येवोपादानाधिकरणम् ।	• •	४६३ ।
प्रयोजनार्थेऽप्यस्य मुख्यस्य सत्येऽपि प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।		४६४ ।
प्रधाननिर्वाहकस्योद्गुनिर्वाहापर्व्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानाधिकरणम् ।		४६४ ।

पाठे ऽधिकारसंख्या २० ।

अथ षष्ठाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अद्यतनाद्ये पुनरवदानाद्ये प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।	• •	४६५ ।
स्थितकृदर्थस्याद्यतस्य नाम्ये पुनरवेषाद्यदानाधिकरणम् ।	• •	४६५ ।
अत्यन्तमेव श्रेष्ठमवस्थाधिकरणम् ।	• • • •	४६६ ।
कस्मिंश्चिदर्थे प्रादुर्भूतानुदानाधिकरणम् ।	• •	४६६ ।
साम्ये सर्वदापि प्रादुर्भूतानुदानाधिकरणम् ।	• •	४६७ ।
सकलविराजिताद्यपि पञ्चमराशनिर्वापाधिकरणम् ।	• •	४६७ ।
दोषाभिपद्योभयकतुरेव भक्षणाधिकरणम् ।	• •	४६८ ।
पुनराधानं प्रति यः श्रुतमद्वयस्य निमित्तताधिकरणम् ।	• •	४६८ ।
पञ्चमराशनिर्वापस्य कर्मोत्पत्ताधिकरणम् ।	• •	४७० ।
पञ्चमराशनिर्वापस्य निमित्तकृतसंयोगाद्गुताधिकरणम् ।	• •	४७० ।
सदाशान्तेऽप्यस्य विशुद्धिदाशयवृत्ताधिकरणम् ।	• •	४७१ ।
विद्विषेत्यादिश्रुतेस्तन्नामविधानार्थताधिकरणम् ।	• • • •	४७१ ।
विद्विषेत्यादिश्रुतस्य मन्वन्तस्य श्रुतमवनाधारताधिकरणम् ।		४७२ ।
सह शान्तेत्यस्य शानविधानार्थताधिकरणम् ।	• • • •	४७२ ।

पाठे ऽधिकारसंख्या १४ ।

अथ षष्ठाऽध्याये पञ्चमः ।

द्वयोऽप्युपेत्योऽनिर्दिष्टकृतेऽनापनवाधिकरणम् ।	• •	४७३ ।
उपातद्रव्येऽपि द्वेषतापनवाधिकरणम् ।	• •	४७५ ।
अनिर्दिष्टद्रव्येऽप्युपेत्येऽधिकरणम् ।	• •	४७५ ।
अनिर्दिष्टद्रव्येऽप्युपेत्येऽधिकरणम् ।	• •	४७६ ।

किञ्चिद्विहितेभ्युदये शिशुस्य तूष्णीं निर्थापाधिकरणम् ।	४७६ ।
सचपदसचपदुभयस्यैशाम्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् । . .	४७७ ।
सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजित्ताधिकरणम् । . .	४७७ ।
दीवापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिकरणम् । . .	४७७ ।
गशामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद्दीवाधिकरणम् । . .	४७८ ।
दीवात्कर्षे तद्विषयमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् । . .	४७९ ।
क्यैतिष्टोमैत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् । . .	४७९ ।
उदवसानोयोत्कर्षोऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८० ।
दीवात्कर्षे तद्विषयमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् । . .	४८० ।
उदवसानोयोत्कर्षोऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८१ ।
प्रतिहोमे साधमनिहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् । . .	४८१ ।
योद्दशिमस्ये वासराग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८१ ।
भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपौर्णमासहस्ताधिकरणम् । . .	४८१ ।
व्यापस्रगच्छाचंनिर्वायाधिकरणम् । . .	४८१ ।
अपच्छेदघोमपद्ये प्रायश्चित्ताधिकरणम् । . .	४८२ ।
योगपद्येऽत्राद्विषयसर्वस्यडाद्विषयविकल्प्याधिकरणम् । . .	४८२ ।
आनुपूर्व्यापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८२ ।
उद्गमातुक्तरापच्छेदोऽपि सर्वस्यद्विषयादानाधिकरणम् । . .	४८३ ।
अहर्गयोऽपच्छेदेन सर्वेषामाशतनाधिकरणम् । . .	४८४ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ४८४ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये षष्ठः पाठः ।

सत्रे समानकन्यानां सहाधिकरणाधिकरणम् । . .	४८४ ।
भिन्नकल्पयोगेऽपि सत्रं पुरोहितस्य च कुनापयज्ञोधिकाराधिकरणम् । . .	४८५ ।
सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् । . .	४८६ ।
सत्रे विश्वामित्रसप्तमानकन्यानामेवाधिकाराधिकरणम् । . .	४८६ ।
सत्रे आदिहोतानेरेवाधिकाराधिकरणम् । . .	४८७ ।
कुमुदीना साधारणोऽधिकरणम् । . .	४८७ ।
विकृतसप्तदशसामिधेनीषु सर्वत्रयाधिकाराधिकरणम् । . .	४८७ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ४८७ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये सप्तमः पाठः ।

विश्वजिति विनादीनामदेशस्याधिकरणम् । . .	४८८ ।
विश्वजिति पृथिव्या अदेषस्याधिकरणम् । . .	४८९ ।

विश्वजिति अश्वत्थानामदेवत्याधिकरणम् । . .	४८६ ।
विश्वजिति विश्वमानाममेव सर्वस्वाना दानाधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति धर्मार्थसैवकगुरुस्यादेवताधिकरणम् । . .	४८६ ।
विश्वजिति ऋषिणाकालविश्वमानामामेव सर्वस्वाना देवताधिकरणम् ।	४८७ ।
विश्वजिति ऋषिणादानानाराज्ञानामनुष्ठानाधिकरणम् । . .	४८७ ।
बहुर्गणस्थोपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् । . .	४८७ ।
विश्वजिति द्वादशशतम्बुनधनस्यानधिकाराधिकरणम् । . .	४८९ ।
आधानेपरिमित्ते परिमित्यनेन संख्यान्नाविधानाधिकरणम् ।	४८९ ।
अपरिमित-शब्देन बहुधाधिकस्य षष्ठ्याधिकरणम् । . .	४८२ ।
इति दृशेत्यादिपरकतिपुरा कल्पानामर्थवादताधिकरणम् ।	४८२ ।
सहस्रसप्रसह-शब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणम् । . .	४८२ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

अथानादितान्निरेव क्षतुर्होतृहोमाधिकाराधिकरणम् । . .	४८३ ।
अथानादितान्निपुनपनहोमाधिकरणम् । . .	४८४ ।
अथानादितेऽनौ स्वपत्नीपट्टाधिकरणम् । . .	४८५ ।
अथानादितेऽनौ स्वपत्नीपट्टाधिकरणम् । . .	४८५ ।
द्वैवकर्मणामुदगापनार्दिकालताधिकरणम् । . .	४८५ ।
पित्र्यकर्मणोऽपरपत्नादिकालताधिकरणम् । . .	४८६ ।
ह्योतिष्टोमाद्भवावजातवशयोर्नित्यताधिकरणम् । . .	४८६ ।
ह्योतिष्टोमादिषु पद्येऽतःश्रीनामपि नित्यताधिकरणम् ।	४८६ ।
अपररात्रे हस्तन्यायमाधिकरणम् । . .	४८६ ।
ह्योतिष्टोमोऽनौऽपिऽप्युताधिकरणम् । . .	४८७ ।

षष्ठाऽध्यायाधिकरणसंख्या १९९ । पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १० ॥

अथोत्तरषट्कम् । तत्र सप्तमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

प्रयाजादिधर्मणामपूर्य्यप्रमुक्तताधिकरणम् । . .	४८७ ।
समानमितरत्वेनेनेति कृत्याद्देवा अनेनैवविश्वेधर्मतादिदेवाधिकरणम् ।	५०० ।
एतद्द्राक्ष्यमानोऽद्यादिना ऽन्तर्होतृषुऽर्थात्तद्विध्यतिदेवाधिकरणम् ।	५०१ ।
एतद्द्राक्ष्यमानोऽद्यादिना एककपालेन्द्राभिषोऽसाम्यथाद्विध्यतिदेवाधिकरणम् ।	५०२ ।
साम्येऽपि वाक्यप्रयासिककपालात्सिद्धेर्देवाधिकरणम् । . .	५०२ ।

पृष्ठ ।

अथ सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

रघन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थताधिकरणम् । .. ५०२ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १ ॥

अथ सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ।

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०३ ।

प्रायणीयेतिनाम्ना धर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०४ ।

सर्वपृष्ठ-शब्देन वदपृष्ठानाम्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०४ ।

अथमयनाम्ना होमिकधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०५ ।

वाक्यप्रासासिकायभणस्य तुषनिष्कासद्रव्यकृत्याधिकरणम् । .. ५०५ ।

विष्णवशब्दादातिष्ये धर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०६ ।

निर्मग्न्यादिशब्दे धर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०६ ।

दृषोः प्रणयन्ति इत्यनेन होमिकधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०६ ।

दृषोः प्रणयन्ति इत्यनेन मध्यमयोर्दृषोः प्रणयनाधिकरणम् । .. ५०७ ।

स्वरसामादियशब्देन धर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५०८ ।

वासो ददातीत्यादौ कयत्रादियशब्दानामाकृतिनिमित्ताधिकरणम् । .. ५०८ ।

गर्गत्रिराश्वे सौकिकेनौ उपनिधानाधिकरणम् । .. ५१० ।

उपययो युषो भवति इत्यादौ वृषशब्दस्य सत्काराप्रयोजकताधिकरणम् । .. ५१० ।

पृष्ठेऽपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य अगद्रव्यप्राधिताधिकरणम् । .. ५१० ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ सोष्ये शरो इति कर्तव्यताश्रयाधिकरणम् । .. ५११ ।

गयामयने वैकाटिकेति कर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् । .. ५१२ ।

सप्तमाध्यायाधिकरणसंख्या २२ । पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥

अथ अष्टमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् । .. ५१४ ।

त्रियेव कर्मलोपधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५१५ ।

सोमे शेटिकधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५१५ ।

सेन्द्रान्नादौ शेटिकधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५१६ ।

आनीषोमीययोः दाम्योपायमासिकधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५१६ ।

सत्रयोः शेटिकयोः आनीषोमीयधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५१६ ।

वैकाटिकिनपयोः सत्रधर्मान्तिदेशाधिकरणम् । .. ५१७ ।

		५१८ ।
पशुपतेषु ऐकादशिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१७ ।
अप्यक्तपञ्चते। सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१७ ।
अर्द्धगणेषु द्वादश्यादिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१७ ।
संस्तरसंज्ञेषु श्रवणयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१७ ।
निकायिन।सुनरेषु पूर्वनिकायधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५१८ ।
फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।	..	५१८ ।
गुणकामानां गोदे।हनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।	..	५१९ ।
सौख्यं चराचरभिराशुनहृदयस्य विकल्पाधिकरणम् ।	..	५२० ।
सौख्यं चराचरान्नेषधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२० ।
इविद्वैततयोः सच्चिदानन्दे इति सामान्यस्य बन्धनव्यत्याधिकरणम् ।	..	५२० ।
शतकण्ठनाख्यद्विरण्ये शेषधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२१ ।
सधुदके च उपाशुशालीमान्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२१ ।

पाठोधिकरणसंख्या १९ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

वैदिकसौत्रात्मणोः ऐदिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२१ ।
पयोः सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२२ ।
पयोः पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२२ ।
आमिताया एषोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२२ ।
द्वादशाहे सत्राहीनयोर्व्यस्यवा धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२३ ।
पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२३ ।

पाठोधिकरणसंख्या २६ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

सुविद्वैततं धान्नेष्व्यागनादेव्ये च आशीशेमीयस्य धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२३ ।
अनकसपनारात्रे त्रिदस्यस्य द्वादश्यादिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२४ ।
षट्त्रिंशद्वात्रे षड्दशधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२४ ।
संस्वान्तेषु द्वादश्यादिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५२५ ।
अनेकप्यादे। श्रौतिष्टोमात् सौत्रोपसर्गाधिकरणम् ।	..	५२५ ।
नायत्रवेतदहर्भवेति इत्यादिशुक्लनिगायत्रीया।मानमाधिकरणम् ।	..	५२६ ।

पाठोधिकरणसंख्या ३६ ॥

अथ अष्टमाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

द्विद्वैतसं-सदस्य धर्मनाम्नेयता।धिकरणम् ।	..	५२६ ।
---	----	-------

द्वित्रिंशोम-शब्दस्यापूर्यताधिकरणम् ।	..	..	५२७ ।
षट्माध्यायेऽधिकरणसंख्या ३३ ।		षाटोधिकरणसंख्या २२ ।	

अथ नवमेऽध्याये प्रथमः पाठः ।

अग्निहोत्रादिपूतानां धर्माणामपूर्यप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	..	..	५२७ ।
प्रासवस्यापूर्यप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	..	..	५२८ ।
फलदेयतासंयत्प्रधानाणामपूर्यप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	..	..	५३२ ।
धर्माणामदेयताप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	..	..	५३२ ।
प्रासवादीनामपूर्यप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	..	..	५३४ ।
अग्निष्टोमे उवांशुत्थस्य प्राचीनपदायंप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।	..	..	५३७ ।
हृष्टकादिषु सकृद्विकर्येणानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	..	५३८ ।
उत्तमान्वेषामह्रां पशोसंवाजसंख्याधिकरणम् ।	..	..	५३८ ।
त्रिःप्रथमामन्याद्य हृत्पादिषु स्वानधर्मताध्याधिकरणम् ।	..	..	५३९ ।
वायज्जीये दशंपाद्येमासयोःसंख्योपेष्टेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	..	५४० ।
निर्धापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम् ।	..	..	५४२ ।
अन्ये सुष्टमिति मन्त्रे अग्नि-शब्दस्य विकृतानूहाधिकरणम् ।	..	..	५४२ ।
इहोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ।	..	..	५४३ ।
मुश्रजपपाह्वाननिगदे हरिषच्छब्दस्यानूहाधिकरणम् ।	..	..	५४४ ।
सारस्यत्यान्नेष्यामधिगुथचनाभावाधिकरणम् ।	..	..	५४५ ।
पशापक्षाये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताधिकरणम् ।	..	..	५४५ ।
इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ।	..	..	५४६ ।

षाटोधिकरणसंख्या २० ।

अथ नवमेऽध्याये द्वितीयः पाठः ।

गीतीनां सामनामताधिकरणम् ।	..	..	५४७ ।
सायः अकृषंस्कारकर्मताधिकरणम् ।	..	..	५४८ ।
सुषे प्रत्युषे कस्त्वमासः समापेनाधिकरणम् ।	..	..	५४९ ।
समास्थेयं तिम्यु ऋषु गानाधिकरणम् ।	..	..	५५० ।
उत्तरयोगावतीत्यत्र उत्तरावन्ध स च तत्रैव अवेत्तदद्याधिकरणम् ।	..	..	५५० ।
एततोपदस्योरिय प्रवचनेन रचनस्य गानाधिकरणम् ।	..	..	५५१ ।
गीतिसपादकानामस्रात्रिकारादीनां विकल्पाधिकरणम् ।	..	..	५५२ ।
अर्वा स्तुवते साया स्तुवते इति विधिनासम्येव सद्यविधानाधिकरणम् ।	..	..	५५३ ।
रचनरमुत्तरयोगावतीत्यादौ उत्तरावन्धयेन गानाधिकरणम् ।	..	..	५५३ ।
उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ।	..	..	५५४ ।

			५४८ ।
स्तोत्रमन्त्राधिकारणम् ।	..	..	५४९ ।
नीचारादिषु शोच्यमानानुष्ठानाधिकारणम् ।	..	..	५५० ।
परिधौ धूपधर्मोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५५१ ।
शतादीनां प्रणीताधर्मोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५५२ ।
सूक्तद्रव्यनारवोर्धर्मोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५५३ ।
कवचरथन्तरे सूक्तद्रव्यनारधर्मोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५५४ ।
द्विसामने सूक्तद्रव्यनारधर्मोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५५५ ।
सोपानादिषु पार्थक्योत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५५६ ।
दर्शपूर्णमासयोर्द्विपक्षस्य व्यवस्थाधिकारणम् ।	..	..	५५७ ।
ब्रह्मिवादीनां शागनामधेयताधिकारणम् ।	..	..	५५८ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ ३० ॥

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ।

विक्रते। मन्त्रगतश्रीहादिशब्दानामुच्चारणधिकारणम् ।	..	..	५६१ ।
पौण्डरीकेषु द्वयिषु स्वरणमन्त्रस्योच्चारणधिकारणम् ।	..	..	५६२ ।
श्रीयोमीययोः सांख्यिकसूत्रस्यार्थप्रतिपत्ताधिकारणम् ।	..	..	५६३ ।
द्विपक्षुमाते प्रायश्चित्तोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५६४ ।
श्रीयोमीययोः प्रायश्चित्तोत्थानाधिकारणम् ।	..	..	५६५ ।
दर्शपूर्णमासयोर्द्विपक्षीके प्रथमे पर्वी संनहति मन्त्रस्यानुच्चारणम् ।	..	..	५६६ ।
द्विपक्षीके द्विक्रतियागेषु पर्वी संनहति मन्त्रस्यानुच्चारणम् ।	..	..	५६७ ।
सद्यन्तोपशुनामन्त्रोद्योमीयसमानविधानस्य प्राप्तेः क्वचित् इति मन्त्रेऽनुच्चारणम् ।	..	..	५६८ ।
नीचाराणां शोच्यमानानुष्ठानाधिकारणम् ।	..	..	५६९ ।
द्विपक्षुमाते सूत्रे चतुर्गमयतादिति मन्त्रायामनुच्चारणम् ।	..	..	५७० ।
द्विपक्षुमाते अधिगुप्तेः शक्यत्वस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारणम् ।	..	..	५७१ ।
द्विपक्षुमाते अधिगुप्तेः शक्यत्वस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारणम् ।	..	..	५७२ ।
शक्यत्वस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारणम् ।	..	..	५७३ ।
शक्यत्वस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारणम् ।	..	..	५७४ ।
शक्यत्वस्य शब्दस्याभ्यासाधिकारणम् ।	..	..	५७५ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ नवमेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

वद्विपक्षीकेषु सूत्रे चतुर्गमयतादिति मन्त्रायामनुच्चारणम् ।	..	..	५७६ ।
---	----	----	-------

	पृष्ठ ।
चतुस्त्रिंशद्वाजिनं दृश्यनेनाश्रयमेधिकस्यनीयाश्रयस्य चतुस्त्रिंशद्द्विहोपविशेषय धनाधिकरणम् ।	५७० ।
आश्रयमेधिकस्यनीयाश्रयस्य न चतुस्त्रिंशदिति द्रुवादित्यनेन समस्ताया इय ञ्चैतानिषेधाधिकरणम् ।	५७१ ।
आनीयोमीयवशाद्युक्तशब्देन यथाश्रिधानाधिकरणम् ।	५७२ ।
अधिगोप्रशसाद्याहू इत्यत्र प्रशसा-शब्दस्य प्रशंसापरत्याधिकरणम् ।	५७३ ।
अधिगो श्येनमस्य सवद्व्यादौ श्येनादियद्दानं कात्स्न्यंशचनाधिकरणम् ।	५७३ ।
दश्याद्यादृताग्निज्ञेये प्रायश्चित्तकपज्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७३ ।
धाष्योद्वाने प्रायश्चित्तकपज्योतिष्मत्यननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७४ ।
दश्याद्येष्टोत्तरणस्यामन्त्रकत्याधिकरणम् ।	५७५ ।
प्रायश्चित्तचरोः प्रदानधर्माद्यामननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७५ ।
अभ्युदयेष्टोः दधियतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	५७६ ।
पशुकामेष्टोः दधियतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	५७६ ।
ह्योतिष्टोमे श्रवणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	५७६ ।
अश्रयमेधे ईशानाय परस्यत दृश्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ।	५७७ ।
आन्त्येन श्रेय संस्थापयत्तोत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ।	५७८ ।
नवमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ६६ ।	यादेश्यधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

विक्रान्ते सुप्ताशानां प्राकृतानां बाधाधिकरणम् ।	५७९ ।
दीवलीयाद्विषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
अनुपज्ञाद्विषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
आरम्भणीयस्य आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
खलेयास्यां घृणाहुतियाधाधिकरणम् ।	५८४ ।
साद्यस्ते स्यात्प्राहुति याधाधिकरणम् ।	५८४ ।
उत्तम प्रयाज्ञस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	५८५ ।
अग्निभागस्वारादुपकारकताधिकरणम् ।	५८६ ।
पशुपुरोहाययागस्य द्वेषतासंस्कारकताधिकरणम् ।	५८६ ।
सौर्यश्रवणद्विषेदित्यत्र सवद्व्यादौश्येनयाधिताधिकरणम् ।	५८७ ।
सौर्यचरोः स्यात्सामेय वाकाधिकरणम् ।	५८८ ।
सौर्यचरोः पियवामायाधिकरणम् ।	५८९ ।

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

	पृष्ठ ।
कण्डले चरी पाकानुष्ठानाधिकरणम् ।	५८६ ।
कण्डले उदल्लयाभिवारणयोरभावाधिकरणम् ।	५८७ ।
कण्डले चरी भद्रसुभावाधिकरणम् ।	५८७ ।
कण्डलचरी एकधाग्रहणोचरतीत्यनेन सह परिहारविधेनाधिकरणम् ।	५८९ ।
कण्डालचरी ग्रहणेषु सर्वभक्षभागापेक्षाधिकरणम् ।	५८९ ।
भक्षभागानां स्थस्यकाले ग्रहण्यभिवारणाधिकरणम् ।	५९० ।
ग्रहणभक्षे सतुर्धाकरणादीना मभावाधिकरणम् ।	५९२ ।
स्वोत्पिष्टोमे ऋत्विजानस्यानत्यर्थताधिकरणम् ।	५९२ ।
स्वोत्पिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम् ।	५९३ ।
सत्रे ऋत्विज्ययणाभावाधिकरणम् ।	५९३ ।
सत्रे परिक्रवाभावाधिकरणम् ।	५९४ ।
उदवसानोपस्य सत्रानङ्गस्य सत्र दानस्य परिक्रवापेक्षाधिकरणम् ।	५९४ ।
उदवसानीयस्य ऋत्विज्यामेकेकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	५९५ ।
उदवसानीये सत्रिम्येऽन्येषामत्यस्यधिकरणम् ।	५९५ ।
क्रामेष्टो दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।	५९६ ।
द्व्यपुष्पमास्येऽद्विष्याददानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।	५९६ ।
लोच्यतामस्त्वियत्ताधिकरणम् ।	५९७ ।
अस्त्वियत्ते इत्यां जयादानुष्ठानाधिकरणम् ।	५९७ ।
अस्त्वियत्ते इत्यां काम्यकर्मादननुष्ठानाधिकरणम् ।	५९८ ।
अस्त्वियत्ते इत्यां मृत्युकाकगताशासनानुष्ठानाधिकरणम् ।	५९८ ।
अस्त्वियत्ते द्वौकामाभावाधिकरणम् ।	५९८ ।
पञ्जमानस्य द्विष्टगतावधि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ।	५९९ ।
पञ्जमानस्य द्विष्टगते सर्वस्वारस्य शुक्लस्वरादियोग्याङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	५९९ ।
सर्वस्वारे पञ्जमानस्यद्विष्टगतावधि आधुनाशसनाधिकरणम् ।	५९९ ।
द्वादशाधौ ऋतुशास्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०० ।
दशमनेष्टो निर्घोवानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०० ।
शाश्वये मुष्टिभोवाधिकरणम् ।	६०० ।
धेनुमानभेतेत्यादौ सुतेः धेन्याद्विग्रहानां गयान्त्रिताधिकरणम् ।	६०१ ।
शाश्वयं इत्येतमानभेतेत्यनेनाजस्येयानमभनाधिकरणम् ।	६०१ ।
साष्टाश्रे चित्राशाश्वजलेयास्यास्तदङ्गस्य च यथा क्रमजातिरस्यत्रेहत्यानिव माधिकरणम् ।	६०१ ।
शस्तेयानां अस्त्रदानानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०२ ।

	पृष्ठ ।
यन्नेत्याद्यां पद्यैपणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०३ ।
महादित्यस्य धानामु चषचातानुष्ठानाधिकरणम् । . . .	६०३ ।
पादोऽधिकरणसंख्या ॥ ३३ ॥	

अथ दशमोऽध्याये तृतीयः पादः ।

पश्यादौ सामिधेयादिप्राकृतैतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०५ ।
वापय्यपयो द्विरपयगर्भ इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन्वापारे गुणत्वाधिकरणम् ।	६०६ ।
धातुर्मास्येषु सोमेष्यासादननियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ।	५०६ ।
अग्निवपने प्राकृतयैकतोभयदोवाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ।	६०७ ।
पुनराधानेन्याधानद्विविधानां नियुत्यधिकरणम् । . .	६०८ ।
वापयणे वासोवत्सयोरन्याहार्यस्य नियुत्यधिकरणम् । . .	६०८ ।
वापयणे वासोवत्सयोरन्याहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०८ ।
वापयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ।	६०८ ।
वापयणे वासुसि पाकामावाधिकरणम् ।	६०६ ।
वापयणे वासोवत्सयोरभिधारणाभावाधिकरणम् । . .	६०६ ।
ह्योतिष्टोमे गयामेय द्वादशशतस्य दक्षिणात्याधिकरणम् ।	६०६ ।
विभज्य गोर्दक्षिणाया दानाधिकरणम् ।	६१० ।
ह्योतिष्टोमे समाल्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ।	६११ ।
भूर्नामिकाठेतस्य धेनु इत्यनेन कृत्स्नकृतदक्षिणाधाधिकरणम् ।	६११ ।
यस्य सोममपहरणः इत्यादौ एकाङ्गमित्यादिना गोगतसंख्याधाधिकरणम् ।	६१२ ।
साद्यस्त्रे त्रिप्रसनेन सर्वेषां क्रवाचानां वाधाधिकरणम् । . .	६१३ ।
अश्वमेधे प्राकाशाश्रित्येनाध्वर्युभागवाधाधिकरणम् । . .	६१३ ।
उपदध्यै अश्वेन कृत्स्नकृतदक्षिणवत्स्य वाधाधिकरणम् । . . .	६१४ ।
अश्वमेधे सोममसनेन कृत्स्नकृतवाधाधिकरणम् ।	६१४ ।
सोममसनेन कृत्स्नदक्षिणापुङ्गवान्तरयोर्वाधाधिकरणम् । . .	६१५ ।
वाजपेये रथस्य भागनियामकृताधिकरणम् ।	६१६ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ ३५ ॥

अथ दशमोऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अन्यादौ कारिष्टहोमादिभिन्नस्येत्यादीनां समुहवाधिकरणम् ।	६१६ ।
एतत्स्यतिसवादेः वाटंस्वत्पटादिभिः प्राकृतेन्द्रवाप्यादिवदादां समुहवा धिकरणम् ।	६१८ ।
वाजपेये प्राकाशत्पयगुभिः कृतपशूनां समुहवाधिकरणम् । . .	६१८ ।

विप्लवस्तोमकेऽप्राप्तानां साम्बामागमाधिकरणम् ।	..	६३४ ।
सृष्टिव्ययमाने ऋगागमाधिकरणम् ।	..	६३६ ।
सामिधेनीव्यवशिटानामागमेन संख्यापूर्याधिकरणम् ।	..	६३६ ।
षोडशिनं प्राकृतस्याधिकरणम् ।	..	६३७ ।
आयवणादेव षोडशिवहणाधिकरणम् ।	..	६३७ ।
तृतीयसयन एव षोडशिवहणाधिकरणम् ।	..	६३७ ।
षोडशिवहणस्य सस्तोत्रयस्त्राधिकरणम् ।	..	६३८ ।
अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ।	..	६३९ ।
नानाऽह्नीने षोडशिवहणहणाधिकरणम् ।	..	६४० ।
यिज्जितौ यहाणामायवणापंतया अधिकाणम् ।	..	६४० ।
संसवे उपयन्त्यप्रयत्नोरभांयाधिकरणम् ।	..	६४१ ।
ऐन्द्रयावयस्य शर्थादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४२ ।
कामसयोगेऽपि ऐन्द्रयावयस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४२ ।
आश्विनायादीनां यहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४३ ।
आश्विनादीनां यहाणामेन्द्रयावयस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४३ ।
सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४४ ।
षटानस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४४ ।
श्रुतीकायामेन्द्रयावयतोः समानविध्यर्षताधिकरणम् ।	..	६४४ ।
व्युत्कृष्टादशास्य समूहविकारास्याधिकरणम् ।	..	६४५ ।
संयत्सरसत्रेऽनीकानां विप्लवधिकरणम् ।	..	६४५ ।
व्युद्धे मन्त्राणां हन्तोऽप्यतिक्रमाधिकरणम् ।	..	६४६ ।

षाडेऽधिकरणसंख्या ॥ २६ ॥

अथ त्रयमाऽध्याये षष्ठः पादः ।

रथन्तरादीनां श्राव्यां मृधे गानाधिकरणम् ।	..	६४७ ।
स्यदृक्शब्देन वीक्षणस्य कामापंताऽधिकरणम् ।	..	६४७ ।
गयामवर्गनिजके पृष्ठपदहे यद्दूचन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
षापयोषोडयनीयवोरैकादशिनाना विभागाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
विष्वजित् सर्वपृष्ठः इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेये नियोगाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
पैरुपसामपैराश्रसामोः पृष्ठकार्ये नियोगाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
विप्लवनिष्टोमः इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणम् ।	..	६४९ ।
उभयसावि यद्दूचन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
मध्यमनपतायनयोः यद्दृष्टान्ते ऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	६४९ ।

	पृष्ठ ।
सादरदृष्टीत्यामनहोमैरनुवाजाना समुच्चयाधिकरणम् ।	६१६ ।
महाश्रते ऋत्विगुपगानस्य परान्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ।	६२० ।
अऽजनाभ्यऽजनेन न धनोताभ्यऽजतस्य गौगुलयाभ्यऽजनादिभिः समुच्चयाधिकर	
णम् ।	६२० ।
महाश्रते अहृतथासप्त ताप्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।	६२१ ।
महाश्रते रथन्तरादिमाहा प्रलोकादिषामभि समुच्चयाधिकरणम् ।	६२१ ।
कौत्सादिभिर्व्यस्यया प्रकादिभिर्व्याधिकरणम् ।	६२२ ।
विद्युत्प्रविद्युत्प्रस्तोमककृतुषु यथाक्रमं प्रकृतसामवाधावाधाधिकरणम् ।	६२२ ।
पत्रमानं एव विद्युत्प्रविद्युत्प्रस्तोमककृतुना सामावाधोपाधिकरणम् ।	६२३ ।
वागादौ विधिग्रहणेनैव देवताभिधानाधिकरणम् ।	६२४ ।
प्रतिदेशस्यसेपि विधिग्रहणेनैव देवताभिधानाधिकरणम् ।	६२५ ।
आधाने श्राने सगुणैनाभिधानाधिकरणम् ।	६२६ ।
आधानाज्यकारणेनैर्गुणैर्नाभिधानाधिकरणम् ।	६२६ ।
शयानुत्पन्थनपृषदाज्यदोमयोर्वीचयश्चाध्यामेव उच्चायनस्यतिशब्दाभ्यामभिधानाधिक	
रणम् ।	६२७ ।
अथभूये श्रानोवहणयोः सखिष्टकच्छब्देनाभिधानाधिकरणम् ।	६२८ ।
श्रानोयोमोवपयोः सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणैरानिग्रह्देनानेरभिधानाधिकरणम् ।	६२८ ।
अनुवाजेषु सखिष्टकस्यास्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	६२८ ।
दशैर्गुणैर्मासुषोर्वाज्यापुरोऽनुवाक्यवे संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	६२९ ।
मनेतायामुदाभावाधिकरणम् ।	६२९ ।
कपशरघन्तस्य स्वयेनैः गानाधिकरणम् ।	६३० ।
कपशरघन्तस्य स्वयोन्युत्तरपैर्गानाधिकरणम् ।	६३१ ।
शनिष्टुति स्तुतिशस्त्रवैरधिकाराधिकरणम् ।	६३१ ।
चातुर्मास्येषु चाक्षयश्चस्त्राधिकारेणावाहनाधिकरणम् ।	६३१ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ २५ ॥

अथ दशमाऽध्याये पञ्चमः पादः ।

एकदेशपदवै पादमिकानामेव दृष्ट्याधिकरणम् ।	६३२ ।
एकत्रिके चाद्ये भूषे गानाधिकरणम् ।	६३३ ।
एकस्यामसि भूषेनाधिकरणम् ।	६३४ ।
द्विवात्रादिषु दशरात्रस्य विध्वन्नामुष्टानाधिकरणम् ।	६३४ ।
अपामिराधुनेतोत्पन्नेनाग्नेौ भूषेनाद्यर्चना मन्त्राद्यामनिगमेनोवादानाधिकर	
णम् ।	६३५ ।

विशुद्धस्तौमकेऽप्राप्तानां साध्यामागमाधिकरणम् ।	..	६१४ ।
वृद्धिप्यमाने ऋणागमाधिकरणम् ।	..	६१६ ।
सामिधेनीष्यवशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणम् ।	..	६१६ ।
षोडशिनानां प्राकृतस्याधिकरणम् ।	..	६१७ ।
आयवजादेय षोडशियष्ट्याधिकरणम् ।	..	६१७ ।
सृतीयसथन यद्य षोडशियष्ट्याधिकरणम् ।	..	६१७ ।
षोडशियष्ट्यास्य सस्तीत्रयस्याधिकरणम् ।	..	६१८ ।
अङ्गिरसां द्विरान्ने षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ।	..	६१८ ।
नानाऽहीमे षोडशियष्ट्यष्ट्याधिकरणम् ।	..	६१९ ।
यिज्जतैः यहायामायण्यायताया अधिकरणम् ।	..	६१९ ।
संसर्गे उपयत्प्रपयत्योरभौदाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
ऐन्द्रयावयस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
कामसयोगोऽपि ऐन्द्रयावयस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
आश्विनयादादीना यहायां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
आश्विनयादीनां यहायामैन्द्रयावयस्य सुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
प्रदानस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
अमीकायामैन्द्रयावयस्योः समानविध्ययताधिकरणम् ।	..	६१९ ।
व्युद्वृत्तादशाहस्य समूहविकारस्याधिकरणम् ।	..	६१९ ।
संवत्सरसत्रेऽनीकानां विशुद्ध्याधिकरणम् ।	..	६१९ ।
व्युदे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम् ।	..	६१९ ।

षादेऽधिकरणसंख्या ॥ २६ ॥

अथ दशमाऽध्याये षष्ठः पादः ।

रघन्तरादीनां श्राव्यो मृचे गानाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
स्यर्द्धकृश्टेन वीचणस्य कानार्थताऽधिकरणम् ।	..	६१९ ।
गवापवनिनिके पृथ्व्यष्टे दृष्टद्रूपन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
घापलोषोऽपनीययोरेकादशिनानां विभागाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
विश्वजित् स्यर्षेऽष्ट इत्यत्रैकस्येव षष्ठ्येये नियेषाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
वेदपञ्चमश्रेयस्रसायोः षष्ठ्यावै नियेषाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
विशुद्धिनिष्टोमः इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणम् ।	..	६१९ ।
उभयसायि दृष्टद्रूपन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।	..	६१९ ।
मध्यमनपताशनयोः षष्ठ्यान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	६१९ ।

	पृष्ठ ।
पदशाब्दावपि मध्यशनघताशनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	६५४ ।
शवामशने मध्यशनघताशनयोः प्रतिमासमादृश्याधिकरणम् ।	६५५ ।
ह्लाटशाहे सत्रिभिरपि मध्यशनाधिकरणम् ।	६५५ ।
मानसस्य दशमाहाङ्गताऽधिकरणम् ।	६५६ ।
सत्रस्य अष्टकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	६५६ ।
सत्रे यजमानानामेव श्रुत्विकत्वाधिकरणम् ।	६५६ ।
सत्रादीनयोर्विधेकाधिकरणम् ।	६५७ ।
पौषद्वीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ।	६५७ ।
पौषद्वीके सर्वासा दक्षिणाया विभज्य नयनाधिकरणम् ।	६५८ ।
मनोऋतु इत्यनेन वाचदर्थमुक्तामुवादानाधिकरणम् ।	६५८ ।
शामसि मानोपाशहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ।	६५९ ।
अहर्गणेशोऽपि वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।	६५९ ।
उपाशहरणार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।	६५९ ।

याद्रेऽधिकरणसंख्या ॥ २२ ॥

अथ दशमाऽध्याये सप्तमः पादः ।

ज्योतिष्टोमे इत्यङ्ग शिविर्मेदाधिकरणम् ।	६६० ।
पशोर्द्विदयाभिर्योऽङ्गविशेषोऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	६६१ ।
ज्योतिष्टोमोऽनित्याशेषेऽङ्गं स्थितकृत्तौमाधिकरणम् ।	६६२ ।
अध्वर्या इवाभस्यिकारताऽधिकरणम् ।	६६२ ।
अनित्योर्मेदाधिकारताऽधिकरणम् ।	६६३ ।
मैत्रावरुणस्यापि यैवमर्वास्तत्याधिकरणम् ।	६६३ ।
मैत्रावरुणस्यैकभागताऽधिकरणम् ।	६६४ ।
पतिव्रथातुर्मेदाभावाधिकरणम् ।	६६४ ।
आज्यभागे वज्रतोऽनेनापुण्यैश्चमेधीयविधानाधिकरणम् ।	६५५ ।
गृहमेधीये स्थितकृताऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	६६६ ।
गृहमेधीये प्राशित्रादिभस्यभावाधिकरणम् ।	६६६ ।
प्रायश्चित्तोपतिष्योः श्रित्यहान्तानिषमाधिकरणम् ।	६६७ ।
प्रायश्चित्तोपतिष्योः पूर्वोऽप्यामेव श्रित्यहान्तानिषमाधिकरणम् ।	६६७ ।
अहुपहत उपसायन्त इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधानाधिकरणम् ।	६६८ ।
आहवनेऋतुक्रमेनेत्यादिना अपूर्वस्यावस्यस्य विधानाधिकरणम् ।	६६९ ।
आहवनेऋतुः पुषादीना आदितादितिः प्रायश्चित्तमाधिकरणम् ।	६६९ ।
आहवनेऋतुः आहवनेऋतुः इत्यनेन निषेधाधिकरणम् ।	६७० ।
सामोपतिष्योः आहवनेऋतुः इत्यनेन निषेधाधिकरणम् ।	६७१ ।

प्रद्वयवर्चसकामेन्द्रोद्दीभिरेवपागाधिकरणम् ।	६७१ ।
पञ्चावसेव यथाकाव्येत्यनेनाङ्गेषु पञ्चावसेवविधानाधिकरणम् ।	६६२ ।
पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥	

अथ दशमाध्याये ऽष्टमः पादः ।

प्रदेशानाम्ब्य विधानयोनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् । . .	६७३ ।
न तां पयो करोतीत्यादिनिषेधस्याद्यथादताधिकरणम् । . .	६७५ ।
नातिरात्रे गच्छति षोडशिनमित्यादि निषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ।	६७६ ।
अननुतिर्येर्जतिनाशयेत्यादिनिषेधस्यार्थवादिताधिकरणम् ।	६७६ ।
त्रेपम्यकादायभिघारणानभिघारणादीनामर्थवादताधिकरणम् ।	६७७ ।
अध्याने उच्यते इति कल्पताधिकरणम् । . .	६७८ ।
दोलितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् । . .	६७८ ।
परमं होमादिभिराह्वयनीयस्य धाधाधिकरणम् । . .	६७९ ।
यैमधादिषु साम्प्रदायविधेर्नाशयित्वाधिकरणम् । . .	६८० ।
एचिथ्ये स्यादा इत्यादिविधिना अविहितस्यादाकारेषु प्रदानेषु स्यादाकारविधा- नाधिकरणम् ।	६८१ ।
आन्यत्तिपादस्य विकल्पतायुपदेशाधिकरणम् । . .	६८१ ।
उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सृष्टय चतुरवदानाधिकरणम् । . .	६८३ ।
उपांशुवागेऽपि चतुरवत्तस्यावयवकताधिकरणम् । . .	६८४ ।
दशपूर्णमासघोरान्नेयैन्द्रान्नघोरानुयादताधिकरणम् । . .	६८४ ।
उपांशुपाजस्य धीयाज्यद्रव्यताधिकरणम् । . .	६८५ ।
उपांशुपाजस्य प्रकृतिदेयतानियमाधिकरणम् । . .	६८६ ।
उपांशुपाजस्य विषयवादिदेशताकल्पयैर्पूर्णमासोक्तं प्रत्ययवोरधिकरणम् ।	६८६ ।
एकपुरोडाशायामप्युपागुवाजाधिकरणम् ।	६८८ ।

दशमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ॥ १७७ ॥ पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ एकादशाध्याये प्रथमः पादः ।

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्यर्गफलकत्वाधिकरणम् ।	६८९ ।
अह्वानाधिकार्याधिकरणम् ।	६९० ।
काम्यकर्मणां भूषोभ्यासाधिकरणम् ।	६९२ ।
अवघातादीनामातवहुनानिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणम् । . .	६९२ ।
यथाज्ञादीनामह्वाना सरुदनुष्ठानाधिकरणम् ।	६९३ ।
कापिञ्जलानिति अतुयवनस्य नित्यपरत्वाधिकरणम् । . .	६९३ ।
सतरा दौष्टपतीत्यत्र सर्वासां गवां दौष्टनविधानाधिकरणम् । . .	६९४ ।

- पृष्ठ ।

आग्नेवादीनां प्रधानानामेऽध्याधारादीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् । ४१४ ।

कृष्यदीपयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन प्रदानाधिकारणम् । . . . ४१५ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ ६ ॥

अथ एकादशाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

आग्नेवादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकारणम् । . . . ४१६ ।

दर्शपूर्णमासेष्टिप्रभृतिषु संघभेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । ४१७ ।

प्रथमकल्प्यायां त्रिषु संघेष्वङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । ४१८ ।

वहाद्योमानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४१९ ।

पूर्वेषु समानाधिकारणम् । . . . ४२० ।

पूषेकादशिन्यां तन्त्रेषु युगाहुत्यनुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४२१ ।

साङ्गस्याश्रमयुः अपस्यनुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४२२ ।

उत्तरदर्श्याविहारयोर्भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४२३ ।

उत्तरदर्श्याविहारयोः कर्तृभेदाधिकारणम् । . . . ४२४ ।

उत्तरदर्श्याविहारयोः आपराग्निकहेऽमानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । ४२५ ।

अग्निने उच्छ्वासमुत्सर्गकर्मयोगप्रतिषेधाद्यर्थाधिकारणम् । . . . ४२६ ।

वाजपेये ब्रह्मसामन्यात्मस्थ कर्मयोगप्रतिषेधाद्यर्थाधिकारणम् । ४२७ ।

अभिषेकनीयवदशपेयप्रदोने उच्छ्वासमुत्सर्गकर्मयोगप्रतिषेधाद्यर्थाधिकारणम् । योर्भेदेन प्रथे

गाधिकारणम् । . . . ४२८ ।

वाक्येनानिष्कासेन तुयैरवाद्यमूयद्वाभ्यवन्तीत्यस्य कर्मोन्तरोपदेष्टिताधिकारणम् । ४२९ ।

वाजपेयीनिष्कासे उदयनीपनिर्घोषस्यायं कर्मताधिकारणम् । . . . ४३० ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ एकादशाऽध्याये तृतीयः पादः ।

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानानान्यकालकर्तव्यताधिकारणम् । . . . ४३१ ।

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४३२ ।

अग्नीषोमीवादिषु घृणस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४३३ ।

घृणसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् । . . . ४३४ ।

स्वरो साधारणताधिकारणम् । . . . ४३५ ।

द्वादश्यां कृष्यविवाद्याप्राप्तनस्याद्यस्य कर्तव्यताधिकारणम् । ४३६ ।

राजमूयेऽन्यस्य द्विविधकल्हात्रे वाग्निशर्गाधिकारणम् । . . . ४३७ ।

अग्नीषोमीये धारोद्वाग्निशकालस्य वाग्निशर्गाधिकारणम् । ४३८ ।

अग्निशपनेऽग्निदिशोक्तस्य प्रधानापर्यवसानहाधिकारणम् । . . . ४३९ ।

वपसत्कारस्य सुमन्त्रववाहानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । ४४० ।

पूर्वेषु समानाधिकारणम् । . . . ४४१ ।

देशपत्रत्विजामन्वययोगे पूर्णदेशाध्यादानसौख्यकत्वाधिकरणम् ।	७१२ ।
पानाणाम् आकर्मसमाप्तिधारायाधिकरणम् ।	७१३ ।
सर्वसौमानामुपरिष्ठास्वाज्ञापत्यप्रचाराधिकरणम् ।	७१३ ।
सद्ययनीये पुरोहासे देवतोत्कर्षाधिकरणम् ।	७१४ ।

घाटेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ एकादशाध्याये चतुर्थः पाठः ।

राजमूये आगनायेष्यादिके अहानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१५ ।
राजमूये कर्तुस्तन्त्रताधिकरणम् ।	७१५ ।
अयेष्टायहानां भेदाधिकरणम् ।	७१७ ।
पशमानैष्टविवानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१८ ।
द्वादशाये दीवोपसत्सुस्थानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनताधिकरणम् ।	७१८ ।
प्रधानैष्टयस्कालानामहानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१९ ।
उपसत्काले सुप्रक्षण्याद्यानस्याधिकारेण कर्तव्यताधिकरणम् ।	७१९ ।
याज्ञपेये प्राज्ञापत्येषु शृणादीनां तन्त्रताधिकरणम् ।	७२० ।
भिवदेयताकेष्यपि शृणादीनां तन्त्राधिकरणम् ।	७२० ।
भिवजातिसु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७२१ ।
अथप्रतिपद्येष्ट्याः प्रतिपुरोहासं कपःजक्षुष्यभेदाधिकरणम् ।	७२१ ।
द्वोदशद्यदननादैः प्रतिप्रहारं मन्त्रानामुत्सवधिकरणम् ।	७२१ ।
नानाशीजेष्टोः प्रतिप्रहारं मन्त्राद्युत्सवधिकरणम् ।	७२२ ।
उर्ध्वपूर्णमासादौ प्रतिनिर्यपणादिमन्त्राद्युत्सवधिकरणम् ।	७२२ ।
वेदिप्राक्षणे प्रत्याद्युत्सवमन्त्रानामुत्सवधिकरणम् ।	७२३ ।
कण्डूवनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ।	७२३ ।
स्योतिष्टोमे स्यजातिसु मन्त्रानामुत्सवधिकरणम् ।	७२४ ।
दीर्घतस्य प्रयागे मन्त्रानामुत्सवधिकरणम् ।	७२४ ।
उपरवमन्त्रस्याद्युत्सवधिकरणम् ।	७२४ ।
हविष्कटादिमन्त्राणामुत्सवधिकरणम् ।	७२५ ।

घाटेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ द्वादशाध्याये प्रथमः पाठः ।

अनीवेगमीवप्रयाजादिभिः पुरोहास्यस्योपकाराधिकरणम् ।	७२६ ।
पुरोहासे आश्वभागायोः कर्तव्यताधिकरणम् ।	७२८ ।
सोमे दार्शिकप्रदेशकारणाधिकरणम् ।	७३० ।
सोमे दार्शिकैः सुश्रादिभिः वाग्नेः साधनचेष्वेत्यादिदोषाधिकरणम् ।	७३० ।
शामिचेतुपुरोहास्यप्रयागाभावाधिकरणम् ।	७३० ।

-पृष्ठ ।

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारादीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् । ४६४ ।

उप्यादीवधेः प्रथमवृत्तीवधेर्भेदेन प्रदानाधिकरणम् । . . ६६५ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ ६ ॥

अथ एकादशाऽध्याये द्वितीयः पाठः ।

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकरणम् । . . ६६६ ।

दर्शपूर्णमासेऽष्टप्रभृतिषु संप्रभेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् । ६६७ ।

श्रद्धाकल्याणां त्रिषु सचेष्ट्याङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् । ६६८ ।

सहाहोमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०० ।

धूर्त्येण समानाधिकरणम् । . . ७०० ।

धूपिकादीन्यां तन्त्रेण धूपानुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०० ।

साङ्गस्यायभूय. अयस्यनुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०० ।

उत्तरार्द्धविहारयोर्भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०१ ।

उत्तरार्द्धविहारयोः कर्तृभेदाधिकरणम् । . . ७०२ ।

उत्तरार्द्धविहारयोः आपराग्निकहोमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् । ७०२ ।

अग्नेने कृत्वा मुत्सर्गकर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् । . . ७०३ ।

वाक्येये प्रथमसामन्यान्मसस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् । ७०३ ।

अभिषेचनीयदशपेयब्रह्मिने उत्सर्गमुत्सर्गकर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् । योर्भेदेन प्रथ

माधिकरणम् । . . ७०४ ।

वाक्येयानिष्कासेन तुषैरवायभूयमभ्यवन्तीत्यस्य कर्मान्तरोपदेशिताधिकरणम् । ७०५ ।

प्रायश्चीनिकासे उदपनीपनिर्वापस्यासंक्रमताधिकरणम् । . . ७०६ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ एकादशाऽध्याये तृतीयः पाठः ।

वेद्याद्वह्नानां प्रधानज्ञानान्यकालकर्तव्यताधिकरणम् । . . ७०६ ।

साधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०७ ।

आनीषोमीयादिषु धूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०७ ।

धूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् । . . ७०८ ।

स्वरोऽसाधारणवाचिकरणम् । . . ७०८ ।

द्वानुशब्दे कृष्णविणालापासनस्नानाद्यस्य कर्तव्यताधिकरणम् । ७०९ ।

राजसूयेऽस्य एव द्रवियत्कृत्वात्रे वाग्निसर्गाधिकरणम् । . . ७०९ ।

अग्नीषोमीये पौरोडाशिकज्ञानस्य वाग्निसर्गाधिकरणम् । ७१० ।

अग्निचवनेऽग्निदिशोऽस्य प्रधानापर्यर्तज्ञानवाचिकरणम् । . . ७१० ।

उपसत्कालस्य सुप्रसन्नपादानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् । ७११ ।

धूर्त्येण समानाधिकरणम् । . . ७१२ ।

प्रायश्चित्तप्रसूनवर्षिणामेव यद्व्याधिकरणम् ।	...	७४५ ।
व्याघ्रापविष्यादीनां सर्वेषामेव तन्त्रव्याधिकरणम् ।	...	७४५ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ द्वादशाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अष्टात्रे वस्मत्स्यदहतशासणेः समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७४६ ।
अनुनिर्याप्यापुरोहायानां पुरोहायत्येव तन्त्रव्याधिकरणम् ।	...	७४६ ।
दृष्टद्वारभेदाद्विषोपकारकायां गुणानां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७४७ ।
प्रयोगेनैव गुणानां विकल्पाधिकरणम् ।	...	७४७ ।
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणम् ।	...	७४८ ।
नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७४८ ।
कर्मकान्तेऽनध्यायेऽग्निमन्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् ।	...	७४९ ।
कर्मण्येव यदचनस्यरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ।	...	७४९ ।
भाषिकोपदिष्टानां भाषिकस्यरेणैवोच्चारणाधिकरणम् ।	...	७४९ ।
पदार्थकरणमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणम् ।	...	७५० ।
वसेऽर्थावर्षा पूर्वशम्भन्त्रान्तेऽर्धसचिवाताधिकरणम् ।	...	७५० ।
आचारैरपि पूर्वशम्भन्त्रान्ते कर्मसचिवाताधिकरणम् ।	...	७५० ।
पूषा वाम-इत्याद्येऽर्धकाल्याऽर्धमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।	...	७५१ ।
(अतुभिरभिमादने) इत्यादी मन्त्राणां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७५१ ।
(ब्राह्मणविहितानां) उक्तप्रपत्य इत्यादिमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।	...	७५१ ।
दोषाणां मन्त्राणां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७५२ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ द्वादशाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अपानुश्याशोरभिधानानां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७५३ ।
संस्तुतावर्तम्यत्वे द्विविधताश्रयानुश्याशोरावधिकल्प्याधिकरणम् । पाशानुश्याशोराः समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७५३ ।
नौवक्त्रपहापनामामजादीनां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७५३ ।
उपपन्नतादि प्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चवाधिकरणम् ।	...	७५३ ।
आधाने विविधसंस्तुतानां दत्तवानां विकल्पाधिकरणम् ।	...	७५३ ।
पशुपतेषु आचनेनां विकल्पाधिकरणम् ।	...	७५४ ।
उपार्थां कायेन निस्थानेर्विकाराधिकरणम् ।	...	७५४ ।
वेद्यारिहान्तेऽष्टशोदस्यामावाधिकरणम् ।	...	७५५ ।

	पृष्ठ ।
कौष्ठ्यपादिनामानयनेऽग्निहोत्रद्रव्यत्वाज्जडिते चषणाधिकरणम् ।	७३१ ।
द्विविधानयोः शकटयोश्चान्येनशकटेन शौचधद्रव्यकाशा पुरोहाद्याना निर्वोषा धिकरणम् ।	७३१ ।
प्रायश्चीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावाधिकरणम् ।	७३२ ।
शिवहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् ।	७३२ ।
दीक्षणीयादिषु आन्यन्वाधानस्याभावाधिकरणम् ।	७३२ ।
दीक्षणीयादिषु अतोपायनाभावाधिकरणम् ।	७३३ ।
शेटिकेषु आन्यन्वाधानानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३३ ।
शेटिकेषु पवीरुनहनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु श्रेयभट्टानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु अन्याहार्यदानाभावाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु श्रेयभट्टस्य सत्कारार्थतया कर्तव्यत्वाधिकरणम् ।	७३५ ।
शेटिकेषु द्यौस्तुर्वरणसद्भावाधिकरणम् ।	७३५ ।
आतिथ्याया वांछेय प्रतिकर्म्मप्राप्त्याद्यभावाधिकरणम् ।	७३६ ।
आतिथ्याया स्तरणमन्त्रस्याशुल्भधिकरणम् ।	७३७ ।
दक्षिणोद्देशान्तरनयने सनदनदृश्यमन्त्रयोश्चयोगाधिकरणम् ।	७३७ ।

प्रादेशधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ द्वादशाध्याये द्वितीय पाद ।

शिवहारान्नेप्रेदिककर्म्ममाचार्यताधिकरणम् ।	७३७ ।
सप्तमीयवर्गो द्युपुरोहाशस्य कर्तव्यताधिकरणम् ।	७३८ ।
सप्तमीपुत्रोहाशे द्विविष्कटाह्वानस्याभावाधिकरणम् ।	७३८ ।
सुतीपसवने द्विविष्कटाह्वानस्य पुनराशुल्भधिकरणम् ।	७३८ ।
निशियज्ञेऽभावास्यास्तन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ।	७३८ ।
दिकर्तितप्यारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४० ।
प्रधानाना धर्माशिराधे सद्भूना धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४१ ।
तुल्यसङ्ख्याकाना धर्माशिराधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४२ ।
बहुगुणाशिराधे प्रधानगुणस्यैव प्राथम्याधिकरणम् ।	७४३ ।
परिधा परिधिपूषामयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४३ ।
परिधा त्रिधाधिपूषधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४३ ।
मयनोपपत्तुपुरोहाशयोः पशोश्चेतन्वित्येन चागुक्तन्वित्येनादानाधिकरणम् ।	७४४ ।
समानतन्त्रयोः एकतिथिकत्वोर्द्विकतिसन्धानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४५ ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमं उपवर्षमहर्षये ।

नमोनमो वेदान्तविशदीकरणदीक्षाय गुरुवे श्रीद्वैवाधायनमहर्षये ॥

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।.

शुद्धम् ।	गुटम् ।	पृष्ठ-पंक्ति	अशुद्धम् ।	गुटम् ।	पृष्ठ-पंक्ति
नैऋतिकत्यापि	नैऋतिकत्यापि	११ २	घात्रयेना	घात्रयेना	१६६ ६
मगधम्यमाने	अशगम्यते	१४ १२	"साविधिप्रशाब्दे"तिपाठान्तरम्		१७१ २
गयेय	गयेय	१६-१०	वचशान्याज्यानी	पंचदश्याज्यानी	१७४ ५
पडाशंस्तेषां	पडाशांस्तेषां-	१६ ७	तदाज्यानामान्यत्वामिति पाठो		
संप्रयोगस्य	संप्रयोगस्य	३० ४	षेदितः		१७५ १
नुमानस्य	नुमानस्य	४१ १३	त्रिगुणकर्मविधित्वाच्छेदसाधि		
अनेकसंयन्ध	अनेकदेशसंयत्	५६ १०	धा"दिति पाठोऽपेक्षितः		१७६ ६
तद्वृत्तयोर	तद्वृत्तयोर	५६ ८	नाशेकज्ञाकविधानादवाक्यभेदः । द्विभ-		
प्रतिपत्ति	प्रतिपत्ति	६४ ५	तिप्यत्येनकारकनानात्यान् १७५		८
शुद्धिपत्र	शुद्धिपत्र	७७ १	नामधेय	नामधेयत्वं	१७७ ४
समर्थ्यत्	समर्थ्यत्	८१ १	नेकेना	नेकेना	१७८ ५
"धर्मशान्तिपयोऽिति"इतिपाठा-			द्वारा	द्वारा	१८५ १
न्तान्		१३३ ५	कथानःसमस्ति	कथामत्यमस्ति	१८६ ६
करणे	करणे	१३४ ३	पशुगुच्छाये	पशुगुच्छाये	१८६ ८
धर्माधर्मप्रतिमित्यनुदपा"दिति			नजा	नजा	१८७ १
पाठान्तरम्		१३५ ४	सुया	सुया	१८८ १२
पयोऽजना	पयोऽजना	१३५ १०	सामर्थ्य	सामर्थ्य	१८८ १०
पशुना	पशुना	१३८ ४	भेदनानु	भेदनानु	१८८ १३
व्यादिरथ	व्यादिरथ	१३८ ८	द्वय	द्वय	१८५ ४
सिद्धिहेतोः	सिद्धिहेतोः	१३८ ११	क्रियाकारक	क्रियाकारक	१८६ ७
"पशुधर्म"ति तु मुक्त. पाठः		१४१ १२	द्रुप	द्रुप	१८६ ८
कमादेहानिर्भयतिनयेति-			निष्पत्ता	निष्पत्ता	२०२ ७
पाठान्तरम्		१४६ १०	शिलषट्कान्	शिलषट्कान्	२०४ ५
"स्यत्याधारिरोधे धे"सुबंभुत्रा			सुनीतस्य	सुनीतस्य	२११ ६
धर्मेसुद्रितं नापितत्रसूत्रस्य-			कथयत	कथयत	२१२ ७
सविप्रयोगाज्ञातेभ्रान्त्या ।		१५३ १०	कानस्याग्रिहित	कानस्य ग्रिहित	२१७ १०
दता	कता	१५६ १३	दुते	दुते	२२० ११
धातुभिः	नधातुभिः	१८१ ५	व्याप्त	व्याप्तता	२३६ ७
त्रिगुणं च	त्रिगुणं	१५७ १	व्याप्तित्वा	व्याप्तित्वा	२४१ १०
समांशोडाहृत्य	समांशोडाहृत्य	१६० ६	प्रत्यान	प्रत्यान	२४५ १०
प्राप्तपाठे	प्राप्तपाठे	१६२ १	स्याद्यत्तमे	स्याद्यत्तमे	२४७ ३
प्राप्तपाठे	प्राप्तपाठे	१६४ ११			

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
प्राप्त	प्राप्तते	२४७	७	प्राप्तादप्यते	प्राप्तादप्यते	२८८	४
एष	एष	२४८	६	यजमानस	यजमानस	२९०	८
प्राणवति	प्राणवति	२४८	८	प्रदाना	प्रदानाना	२९०	७
सिद्ध	सिद्ध	२५०	३	न घाने	तेन घाने	२९१	६
सोत्र	सोत्र	२५१	७	छैस्त्रादय	छैस्त्रादय	२९२	१०
कमभेदस्येत्युक्तम्	न शास्त्रभेदस्य			तत्पार्थ	तत्पार्थ	२९३	२
सद्यपि	सद्यपि	२६१	१	वन्त	यस	२९४	४
सत्सु	सत्सु	२६१	११	ह्यसु	ह्यसु	२९५	८
कारणस्य	कारणस्य	२६१	१०	कथमस्ती	कथमिती	२९५	६
यिन्या	यन्या	२६२	८	यही	यही	२९६	२
वैकस्य	वैकस्यं	२६५	३	तत्र	तस्य	२९६	१०
क्रियावशा	क्रियया	२६५	२	साधनेनैव	साधनतयैव	२९७	३
प्रधान्य	प्रधानान्य	२७२	११	विधायकत्वेन	विधायकत्वेना	२९८	७
तदभावात्	तदभावात्	२७७	१	शेषस्य	शेषस्य	२९६	८
सत्राद्युक्तस्य	त्रिराद्युक्तस्य	२७६	१२	पुत्रि	पुत्रि	२९६	२
फलस्य	फलस्ये	२८०	६	सुमनस्य	सुमनस्य	३०१	६
सि	गम्यते	२८१	२	अनस	अनसा	३०२	१
दाक्यस्य	दाकस्य	२८१	३	पम्याप	पम्यप	३०५	३
वेपथु	वेपं	२८१	४	स्वर्गागणे	स्वर्गागणस्य	३०५	२
दास्य	दास्य	२८१	४	शक्त्युत्	शक्त्युत्पन्नस्य	३०७	२
मन्त्रा	मन्त्रा	२८१	१०	सुप्रथ	सुप्रथ	३०७	७
कुर्वे	तनेपवकमिष्टद्वैततापका			व्यवस्थितता	व्यवस्थिता	३०७	५
	शन कुर्वेत्	२८१	१२	वेदुर्था	वेदुर्था स	३११	४
शब्दान	शब्दाना	२८१	२	तन्मध्यव्य	तन्मध्यव्य	३१६	१३
प्राकृतो	प्राकृतिप्राकृतो	२८२	३	दयगतम	दयगतम	३१६	५
कामसंघातानां प्राकृत्यर्थेयं ध्यायन्				शेव	शिशिका	३१७	१
पदासमाख्यं च प्राकृत्यानुवाक्येन विनिर्दिष्टं				साधध वका	साधिपवका	३१७	४
योग इतिपाठः ।		२८३	८	तिपादेन	तिपादेने	३१६	३
रुना	प्रकृता	२८३	१२	मेवगाना	मेवगाना	३२१	७
द्वानवाः । मय दानेप्या मय		२८३	५	वैकि	वैकि	३२२	१४
पस्यानात्	पस्यानात्	२८४	१४	विष्णुदेव	विष्णुदेव	३२२	४
तदा	तदादा	२८४	७	शक्त	शक्त	३२३	७
प्रकरण	प्रकरण	२८५	२	नसि	नसि	३२७	४
सुम एव मे	समाख्याध्याये	२८६	८	कीयतामपि	किपनीमपि	३२७	३
वर्षादे	वर्षादे	२८७	११	शील	शीले	३२७	३
मन्त्रेण	मन्त्रेण	२८८	८	श्रवणात्	श्रवणात्	३२८	४
मन्त्रानामे	मन्त्रादीनामे	२८८	४	वागतस्य	वागतस्य	३३३	४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ- संक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ- संक्ति-
उच्छिन्नाः	उच्छिन्नाः	३३३ १९	प्रकृतिश्चा	प्रकृतितश्चा	३५५ १९
होमा	होमा	३३३ १९	मोऽपत्रा	मोऽन्वत्रा	३५५ ६
प्राचाधी	प्राग्भाधी	३३३ ८	उपगाधेयुः	उपगा भवेयुः	३५६ १०
प्रत्यगमन	प्रत्यगमन	३३३ ७	निमित्ता	निमित्तता	३६० १०
भवणैः	भवणैः	३३४ १	लुहुर्युः	लुहुर्युः	३६२ २
तेभ्य	तेभ्य	३३४ ३	वर्हि	वर्हि	३६३ ५
यात	यातव्य	३३५ १०	याजमानं	याजमानि	३६७ १२
पात्यः	प्रयोज्य वृत्तिषां	३३५ २	आध्यर्थे	आध्यर्थे	३६६ १०
तस्यापनी	तस्यापनी	३३६ ६	करणः	करण म	३६८ ५
सद्यपनीपते	भसाद्यपनीपते	३३६ ७	वाक्य	वाक्यं	३६८ १३
ना	ना	३३६ ७	योचारा	योपचारा	३७० ४
तिष्ठते	तिष्ठते	३३६ ७	शकलावधान	शकलावधान	३७१ १३
न्यूनं	न्यूनं तच्च	३३६ १२	ह्योर्लोप्यस्या	ह्योर्लोप्यस्या	३७१ ५
युध	युध	३३६ १९	प्रचरन्ति	प्रचरन्ति	३७१ ४
भुव	भव	३३६ ६	तदृत्ते	तदृत्ते	३७२ ८
संपिप्यदधि	संपिप्य दधि	३३६ ६	वाक्ये न	वाक्ये न	३७२ ८
धीयते	धीयते	३३६ २	मासं	मासं	३७२ ४
निभिष्यते	निभिष्यते	३३६ १	नद्य	नद्य	३७४ ३
सतान्तरं	भसान्तरं	३३७ १	संस्कृतिं	संस्कृतिः	३७८ ७
फलमसो	फलचमसो	३३७ २	य	यद्	३७८ १०
यज्ञानक्षणं	राज्ञोभक्षणं	३३७ ६	शेषविचारः	शेषशेषविचारः	३७८ ११
मर्षत्यात् श्रुते	मर्षत्याच्छ्रुते	३३७ ६	चारः	चारः	३७८ ११
च्छ्रुता	च्छ्रुता	३३७ ३	सम्प्यट	सम्प्यट	३७६ १२
नुदः	लुहुर्युः	३३८ १३	यद्यती	येऽद्यती	३८० १०
भव	भवे	३३८ १०	तादर्थ्योऽभि	तादर्थ्योऽभि	३८१ ७
सुपर्लं	तद्युर्ध्वलं	३३६ २	मितिरस्य	मितरस्य	३८३ १२
सामीधे	सामिधे	३३६ ८	चतुः संख्या	चतुः संख्याक	३८३ १९
विरोधवि	विरोधाविरोधवि	३४३ ११	गुहा	गुह्या	३८४ १९
स्वभयान्तं	स्वयमभयान्तं	३४३ ७	समर्थत	शेषत्येन सम- र्थते	३८४ १०
ध्यते	ध्यन्ते	३४४ ६	थानुष्यचेन	थंमनुनिष्यचेन	३८६ १
व्यस्यति	व्यस्यस्यतिः	३४८ १	कार्यं	कार्ये	३८५ १३
पटव्यनुण	पटव्यनुष्ठान	३४८ १	शेषत्वान्य	शेषत्वान्य	३८७ १
समाप्यद्ग	समाप्यद्ग	३५० १९	विद्यते	विपद्यते	३८८ ८
विध्यप्रस	विधानप्रस	३५२ २	तेन	ते न	३८२ १५
प्रकृतैक	प्रकृत्यैक	३५२ ८	मत्र	मन्त्र	३८३ ६
संपुक्त	संपुक्तं	३५२ ५	मप्य	मप्य	३८४ ५
फल	फल	३५३ १९	विरुद्धा	विरुद्धा	३८४ १९

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
स्वर्गाद्यं	स्वर्गाद्ये	३१६	७	स्य	स्यम्	४३१	१५
कर्मय	कर्मथ	३१७	८	निरित्येथ	निरित्येव	४३६	९
दानो	दीनो	३६८	१९	शक्रुवत	शक्रुवन	४४०	५
प्रात्य	प्रात	३६८	६	एक स्यात्	एतमधिक	४४३	९
वसथ	वैसथ	३६६	७	वसन	वसान	४४३	३
वपयानर	वैपयानर	४००	३	अधिकार	अधिकार	४४३	९
व्यावृत्ति	व्यावृत्ति	४०४	५	कृत्यङ्ग	कृत्यङ्ग	४४४	८
प्राधान्यविशेषे	प्राधान्यमविशेषे	४०७	४	कृत्याणा	कृत्याणा	४४४	१०
मेव	मेथ	४०७	९	द्रव्योऽपि	द्रव्योऽपि	४४५	७
स्तोत्र	स्तोम	४०६	५	तावि	तामादि	४४५	१०
यात	यासं	४१२	८	हो	हो	४४६	७
वाहस्पत्यो	वाहस्पत्यो	४१५	८	श्रवणा	श्रवणा	४४६	१२
पदाद्यना	पदाद्यना	४१५	३	कस्त्रफलका	कस्त्र फल का		
तत्काल	तत्काला	४१६	३	मना	मयमानाना	४४७	४
टाडिणानिकी	टाडिणानिकी	४१८	४	मुष्टिप्रय	मुष्टिप्रय	४४८	९
मुष्टिलेव	पिटलव	४१८	४	एकेन कतेन	एकेन कते	४४८	५
मञ्जना	मञ्जना	४२१	१३	युक्ता	युक्ता	४४९	८
तदेकतेपु	तदेकतेपु	४२२	११	भान्त निमित्त	भान्तिनिमित्त	४५१	१०
धियतमान	धियतंन	४२३	५	नो हीण	नोपहीण	४५२	३
नारिष्टान्	नारिष्टान्	४२४	५	सम्भाव	सम्भाव	४५४	३
वैकता	वैकता	४२५	८	प्राशय्यक	प्राशय्यक	४५६	६
प्राकृतानाम्	प्राकृतानाम्	४२५	६	दयसु	दयसु	४५६	५
पटितया	पटिततया	४२६	८	किमयमद्य	किमयमभाये		
तमति	तमयति	४२६	८	भाये		४६९	७
स्पृष	स्पृष	४२६	१२	वस्याय	वस्याया	४६२	३
प्रथमा	प्रथमावा	४२७	८	प्रयोगद्वारा	प्रयोगद्वारा	४६२	६
धाव्या	अधाव्या	४२८	९	नान्तरीयक	नान्तरीयक	४६२	११
साध्यते	साध्यत	४२८	८	पचरोऽपि	पचरोऽपि	४६२	२
अदाभ्या	अदाभ्यं	४२९	७	सोमसदृशदृश	सोमसदृश	४६२	६
मुलमाया	मुलमाया	४२९	१३	पुन	पुन	४६४	९
दिलित्या	दीलितस्या	४३१	३	एतदश	एकदेश	४६७	६
भायाना	भायाना	४३३	६	निमित्तत्वयो	निमित्तत्वयो		
सोमपूर्वस्य	सोमपूर्वस्य	४३४	१०	गात्	गात्	४६७	६
वैमभि	वैमभि	४३५	२	न प्रविष्ट	प्रविष्ट	४६८	१०
उत्ते	उत्ते	४३६	१२	कारणभावा	कारणभावा	४६८	९
मसि	मसि	४३७	७	स्यानावापत्या	स्यानापत्या	४७०	७
वसत्या	वसत्या	४३८	४	राद्	राद्	४७३	४
अथवा	अथवा	४३९	८	प्रतानाना	प्रतानाना	४७३	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
तगहु	तगहुन	४७४	८	पुनर्यन्वमान	वन्वमान	४८६	३
महारात्रे	महारात्रे	४७४	८	'अनर्थक्यमित्य स्या । इत्यस्मिन्			
निर्वाट	निर्वापाट	४७६	२	सूत्रे 'नेत्याहे ति पाठ एक			
देवाधिधेवा	देवाधिधेवा	४७७	८	स्मिन्नेय पुस्तकेनापरेषु			
चाय्या	चर्या	४७८	१६	य	यं	४८६	७
ततुक्त	तत उक्तं	४७८	६	धर्मविशेषसद्	धर्मविशेषसद		
किमेवा	किमेवा	४७८	५	भाष ,	भाष	४८८	७
शुती	शुता	४७८	४	या पूर्यं	याऽपूर्यं	४८८	८
शया	शया	४७९	५	पूर्णं	षोष	४८९	२
पराकाटकाया	पराकाटकाया	४७९	१२	फलस्यापरित्यागादितिपाठा			
एन्	एन्	४७९	१२	न्तरम		४९९	५
तत्रा	तत्र	४७९	८	अनिष्कलस्य	अनिष्कस्य	५००	७
सतित	संमित	४८०	१०	तत्पूर्वोक्त	न तत्पूर्वोक्त	५०१	६
समितयेत्ये	इति तु पाठा			दतिदेश क	दतिदेशक	५०४	३
व्या	न्तरम्	४८०	१०	धर्माधर्मात्	धर्मात्		
५८० ४८१ पृष्ठये। सूत्रद्वय				भात्		५०६	१३
साम्भारिद्वारलिखितम्				प्रकृतस्यैवायमनुवाद' ।			
स्यात्	स्यात्	४८३	१२	इति पाठान्तरम् ।		५०७	१
व्यतिरिष्ट	एतस्याने			तत्र	तत्र	५०७	४
पुस्तकान्तरे ' व्यतिरिष्ट				वधती	वधन्ती	५०८	८
इति पाठ		४८४	४	दानतलण	दानतलण	५०९	३
नोद्वय	नोद्वय	४८६	१३	न यथा	तन यथा	५११	१२
उपपाद्य	उपपाद्य	४८७	१५	अन्यतरादिष्ट	अन्यतरादिष्ट	५१२	७
दुपपाद्य	दुपपाद्य	४८७	७	घटान्तरा	घटान्तरा	५१३	२
घटप	घटप	४८९	२	' इति इति पाठान्तरम्		५१३	५
प्रतीयेत तदा	प्रतीयेत दान			पदाधिकिगास्येति पाठान्तरम्		५१३	८
न सयोगात्	सयोगात्	४९०	९	गौरायु	गौरायु	५१३	१
त्रय	तत्र	४९०	११	काचेति	कालाचेति	५१४	४
लभ्येत	लुप्येत	४९०	१०	यगत्तुपाणि	यगत्तुपाणि	५१४	१२
द्वादश	द्वादश च	४९०	२	सङ्ख्य इति पाठान्तरम्		५१६	८
अलथध्या	अलथ्या			स्त्याज्य	स्त्यज्य	५२०	९
स्मिन्ना	स्मिन्ना	४९१	२	उज्वलसा	उज्वलत्वसा		
सामञ्जस्या	सामञ्जस्या	४९३	३	मान्या	मान्या	५२१	८
व्याधानस्य	व्याधानस्य	४९३	२	सोमो	सोमा	५२२	२
स्तोत्रं	स्तोत्रं	४९४	१	व्ययेत मिति	पाठान्तरम्	५२२	८
साग्नि	ताग्नि	४९४	१	नोपाय	नोपायि	५२३	२
यज्ञनादाद्य	यज्ञनाभावादाद्य	४९४	८	सारस्थत स्र	वाहस्यत्वह मिति		
विधानाद्य	विधानानद्य	४९१	११	पाठान्तरम्		५२४	१

शुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ पान्त	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ पान्त-		
न्यायपेक्षता	अन्यपेक्षता	५२४	६	प्रशयने	प्रशयने	५५१	३
'प्रकल्पविकारा'दितिपाठा				प्रत्यय्येण	त्रैत्यय्येण	५५३	३
न्तरम् ।		५२६	९	तन्मात्रावयव	तन्मात्रवयव		
लौकिका	लौकिका	५२६	३	साधिन	साधिन'	५५४	२
वास्तु	वास्तु	५२७	२	पास्याराजपेक्षः	पास्यानपेक्षः	५५८	५
यान्ता	यान्ता	५-७	१२	ध्वन्ते	ध्वन्ते	५५७	१९
नैक	नैक	५२७	५	सामवायिक	सामवायिक-		
होमानामपूर्वं	होमानामपूर्वं	५२७	४	त्वानाभा	त्वानाभा	५५६	१०
सस्येप	सस्येप	५२७	२	विश्रित	विश्रित	५६१	७
अधीताश्च	अधीताश्च	५२७	९	निमित्तन	निमित्तन	५६२	६
प्रतिकरणम्	प्रतिकरणम्	५२८	६	कृति	ति	५६३	८
'द्वार' मिति	घाटान्तरम्	५२८	१३	स्याटेन	स्योहेन	५६३	१४
'नये'ति	घाटान्तरम्	५२६	१२	समानाविधा	सामानविधा	५६४	३
निर्मिच	निर्मिचे	५३०	७	पादयति	पादयति	५६७	७
'मन्वेणाशांसतमात्रा'दिति				किममथ	किमेकथ	५६८	३
घाटान्तरम्		५३२	६	प्राकशक्ति	प्राकशक्ति	५६६	८
मुक्तिरिति	मुक्तिरिति	५३२	६	वचनेनाद्भि	वचनेनाभि		
शब्दकाम्यत्वा	शब्देकाम्यत्वा	५३३	१९	रापटस्थाने	रापटस्थाने	५७१	२
कृप्याश्रयेता	कृप्याश्रयेता	५३४	८	प्रशसावचने	प्रशसावचने		
घोषाभासी	घोषाभासी	५३५	९	यमिति	यमिति	५७३	६
अभिप्रयत्न	अभिप्रयत्न	५३५	१०	कथपरेक	कथपरेक-सेक	५७३	१९
स्कारा	सत्कारा	५३६	१२	दिष्टिभि	दिष्टिभि	५७४	१०
सिद्धार्थ	सिद्धार्थ	५३६	६	स्वायते	स्वायत	५७४	६
निर्देशात्	निर्देशात्	५३७	२	दर्शाये	दर्शाये	५७५	६
मनीषामीया	मनीषामीया	५३७	४	तस्मात्	तस्मात्	५७५	१२
घन	घनइति	५३६	७	देयता	देयत	५७६	९
मुषारिष्टा	मुषारिष्टा	५३६	७	कल्पकन्य	कल्पत्य	५७६	५
'दृष्टने'ति	घाटान्तरम्	५४०	७	कषाटय	कषाटय	५७७	३
आरभ	आरभ	५४०	४	समाप्ताद्	समाप्ताद्	५७७	३
व्याख्यानान्तर	व्याख्यानान्तर	५४१	९	चानुपगत	चानुपगत	५७७	५
आरभ	आरभ	५४१	१९	विधातव्या	विधातव्य	५७८	४
व्युक्ति	व्याक्ति	५४१	१२	मासे	मात्र	५७८	५
निर्वपामो	निर्वपामो	५४२	६	सकता	सकते	५७८	२
वचनत्यानुरा	वचनत्यानुरा	५४३	४	धर्मविशद्येन	धर्मविशद्येन	५८२	१३
निगत	निगत	५४४	१०	मीतीर्थ	मीतीर्थ	५८२	१२
निर्वास्तिक	निर्वास्तिक	५४४	३	यदप्या	यदप्या	५८२	१०
वापेराथ	वापेराथ	५४७	९	कन्य	कन्ये	५८२	६
रापीरीर्थ	रापीरीर्थ	५४७	४	मन्वत्काम्यत्वेन	मन्वत्काम्यत्वेन	५८५	५

शुद्धम् ।	गुह्यम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	शुद्धम् ।	गुह्यम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
किञ्चोदने	किञ्चोदने	५८८ ४	मयसामानिव	मयसामानिव	६४१ १०
श्रावित	श्रावित	५८८ ६	मात्र	स एव	६४१ ८
स्यात्वा	स्यात्वा	५८९ ८	'उपवर्ती'ति	घाटान्तरम्	६४१ ३
करभ्यस्तुदी	करभ्यस्तुदी	५९३ ५	निमित्तम्	निमित्तमेवाश्रयो	
साधारण	साधारण	५९५ ११	अशाश्रयोमय	भव	६४१ ९
योगोऽपि	योगोऽपि	५९६ ९	स्यात्	स्यात्	६४२ ७
तत्रैवेत्यत्र	"तत्रैवे"ति		अधाराश्रयो	अधाराश्रयो	६४२ ६
	घाटान्तरम्	५९६ ११	विचाराश्रयोऽपि	विचाराश्रयोऽपि	६४३ १०
सुहृत्	सुहृत्	५९६ ७	जगती	जगती	६४६ ९
रश्मिहोत्र	रश्मिहोत्र	६०० ६	पत्न्यादारभ्य	पत्न्यादारभ्य	६४६ ३
अथघातात्पर	अथघातात्पर	६०४ ५	प्रायणीयो	प्रायणीयो	६४६ १६
गोहृदादश	गोहृदादश	६१० ७	पूर्यपक्षेहर्षम्	पूर्यपक्षेहर्षम्	
सोमश्चमसो	सोमश्चमसो	६१४ ३	त्यात्	कत्यात्	६४७ ६
मादयः	मादयः	६१६ १	श्रुते	श्रुते	६५१ ६
प्राप्त	प्राप्ते	६१८ ६	समानस्य	समानस्ये	६५२ ६
भक्त्येव	भक्त्येव	६१८ ७	येकपादि	येकपादिः	६५३ ११
'यदेवुन'रिति	घाटान्तरम्	६१८ १०	स्वर्षि	स्वर्षि	६५४ ११
तदनुशानदे	तदनुशानदे	६१८ १	तिश्रयोक्त	तिश्रयोक्त	६५५ ७
तमा	तस्मा	६१९ १०	भ्यासस्तत्रा	भ्यासस्तत्रा	६५५ ११
सापेक्षया	सापेक्षया	६२६ ७	यो कानुपदान	यजमाना इति पा-	
त्कार्य	प्राय	६२९ ३	न्ये		६५६ २
नाशाश्रयो	नाशाश्रयो	६२३ ११	यजमानोपदेशेन	यजमानोऽर्थेन	६५६ ७
पुन्याश्रयो	पुन्याश्रयो	६२४ ७	यासमी	यासमी	६६० ३
इत्येवाया	इत्येवाया	६२४ ६	सोक्त्या	सोक्त्या	६६० ४
मानेदेशतास्य	मानेदेशतास्य	६२४ ६	मतेष्वियेष	मतेष्वियेष	६६१ १२
देशतास्य	देशतास्ये	६२६ १०	स्मरण	अथवा	६६१ ४
मनुज्ज्वलति	मनुज्ज्वलति	६२६ १२	नियतक	नियतक	६६२ १०
अध्वनत्या	अध्वनत्या	६२६ ६	अध्वधी	अध्वधी	६६२ ३
यकवापदेति	यकवापदेति	६२८ ४	कार्य	कार्य	६६४ ३
कच्छकमान	कच्छकमान		दान	दान	६६४ ८
यद्यो	यद्यो	६२८ ४	"साकमेधो"	इतिघाटान्तम्	६६४ ३
करा	करा	६३० १३	तपोरि	तपोरे	६६५ ६
सिद्धाकारिणा	सिद्धाकारिणा	६३१ ४	प्रायणीया	प्रायणीया	६६७ ६
प्रकृताना	प्रकृताना	६३५ १४	सन्तुष्टमद	सन्तुष्टमद	६६८ १२
अर्थावा	अर्थावा	६३५ ३	टप्यता	टप्यता	६६९ ७
समाप्त	समाप्त	६३६ १	मत्ता	मत्ता	६६९ ११
दुष्ट	दुष्ट	६४१ १	प्रत्य	प्रत्य	६६९ ५
यद्यथा	यद्यथा	६४१ ३	कानुदान	कानुदान	६७० ८

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ- पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ- पंक्ति
मन्यतमद्वैकल्पिक	मन्यतम द्वैक		कथंभावभेदे	कथभावभेदे	६१५ ५
	न्यिक	६७१ ८	त्वज्जतीतिव	त्वजतीतिव	७०३ १०
षयण	षयण	६७२ ६	कद्वनीव	कदयनीव	७०६ ७
कुशाद्यनीयघोर्न	कुशाद्यनीय		द्विरात्राटिपु	द्विरात्राटिपु	७०६ ७
	घोर्वाधोन	६७४ २	परित्यक्तेषु	घरित्यक्तेषु	७१३ १२
पशाघिति	नपशाघिति	६७५ ६	त्यान्ताछारण	त्यान्ताछारणम्	७१३ १४
समाद	समघाद	६७६ ११	"मज्जाचिन्द्राये"	तिपाटान्तरम्	७१४ ३
कुतुपाद्वये	कुतुपाद्वये	६७६ ७	हरिवेदाटि	हरिवदाटि	७१५ १
ब्रह्मण	ब्राह्मण	६७८ ८	तन्त्रपद	तन्त्रपद	७१५ ३
सामान्य	सामान	६८२ ५	'समर्थे' इति	पाटान्तरम्	७१७ ४
विक्रपु	विक्रतिपु	६८२ ६	अद्विच्यता	यद्विच्यता	७१६ १
कृतिष्यपि	विक्रतिष्यपि		यत्कथ्यतन्त्रम्	यत्कथ्यमितित	
प्रत्यर्थमपि	प्रत्यर्थमपि	६८२ १३		न्त्रम्	७२० ११
कान्यपितु	कान्यपितु	६८२ १३	सस्कारोऽना	सस्कारोऽना	७२२ १२
लोकप्रदुत्पन्नेर्गुणभूतस्यादिति तु			प्रतिसवन	प्रतिसवन	७२५ ८
घाटान्तरम्		६८३ ३	येनाभूति	येनानाभूति	७२५ ४
कृषियस्मा	कृषियस्तस्मा	६८३ ८	घोर्पकारे	घोर्पकारे	७२७ ११
द्वयदान चतुरव	द्वयदानचतुर		प्रयोगवचनेक		
दानयोः	यदानयोः	६८३ १२		देशो	७३० ५
न्यायत्या	न्यायत्या	६८४ ११	पशुपुरोडाशो	पशुपुरोडाशो	७३० २
प्रायाः	प्रायाः	६८६ ८	'अतिमूढेने	ति पाटान्तरम्	७३२ ८
दनिधम	दनिधम	६८६ १०	मद्देयतामपि	मद्देयतानामपि	७३४ ३
पघोष	पघोष	६८६ ११	"दानमवा"ति	पाटान्तरम्	७३४ १०
"अथ स्यतविषा इति तु पाटा			समे	सोमे	७३५ ६
न्तरम्		६८६ ४	यर्हि स्तदुष	यर्हिस्तदुष	७३६ १०
याज्यानुपुगल	याज्यानुपुग्या		तदर्थो	तदर्थो	७३६ ८
	नुपुगल	६८७ ४	उपेतस्य च	उपेतस्य च	७४० १३
पुरोडाशानुपाशु	पुरोडाशानु		"अथराहे" इति	पाटान्तरम्	७४२ ७
	पाशु	६८७ १२	पक्षीतथ्यो	पक्षीतथ्ये	७४२ ४
प्यशानु	प्युपाशु	६८७ १२	"पक्षरास्वभावि"रिति	पाटान्त	
सूतामग्नि	सूतामग्नि	६८७ ११		रम्	७४४ १०
मानुषादमम्भ	मानुषादामम्भ		'टीर्थेजानत्या' इति	पाटान्तरम्	७४४ २
	वान्	६८८ ३	विधय	विधय	७४६ ६
विधीयते	विधीयते	६८८ ८	सयथा	सयथा	७४९ ११
सत्यपशु	सत्यापशु	६८९ १०	क्रिया	कया	७५३ ५
भूमाघता	भूमा घंता	६९३ ६			

समाना चेत्र शुद्धिपत्रम् पूर्वोच्यतेभ्यो नमः ॥

॥ ओं नमो भगवते मीमांसादृष्यगुरवे श्रीरामानुजाचार्याय ॥

॥ शास्त्रदीपिका ॥

भट्टकुमारिलमतानुगा पूर्वमीमांसासूत्रव्याख्या

विषमपदटिप्पणीसमेता ।

ओं श्रीगणेशाय नमः ।

लक्ष्मीकौस्तुभयत्तसं मुररिपुं शङ्खासि^१कौमोदकी-
हस्तं यद्गुपलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ।
मेघश्याममुदारपीवरचतुर्धा^२कुं प्रधानात्परम्
श्रीवत्साङ्गमनायनाथ^३ममृतं वन्दे मुकुन्दं^४मुदा^५ ॥ १ ॥
न्यायाभासतमरकटशस्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् ।
कुमारिल^६मतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥ २ ॥

१ शङ्खाञ्जोति (ख) पुस्तकपाठः । २ मनादिमीशमिति (ख) पु- पाठः ।

३ विभुं चक्रणमिति (ख) पु- पाठः ।

४ चन्द्रवक्रणोपोऽर्पमादित्यप्रजापतिप्रमुखदेवगणानां प्रागभाष्यभागिताया
सङ्घपञ्चस्वामस्याम्नानेषु यज्ञपुरुषपदाभिधेयो देवतासार्धभोमो भगवान् विष्णुः परम-
सत्त्वेकसिन्धुरपाणिपादसच्चिदानन्दविषहोपि भक्तिभाजां ध्यानसौकर्यसमिपपादविषया
परिणहीतानेकद्विव्यमङ्गलविषयः “श्रीरथं ते लक्ष्मीशं पथ्याथहोरात्रे” इति पुरुषसूक्तेः
लक्ष्मीसमाश्रित्यो भक्ताभयप्रद इति तं स्मरति । “लक्ष्मीकौस्तुभयत्तसम्” इति । एतेन
प्रार्थितार्थसार्धसिद्धीपथिरुसमद्विरभिहितता । समद्विशाल्यप्युपेतमाद्यो न भक्ताभयप्रद
इत्याह । “मुररिपुम्” इति । एतेनासकृत्प्रशमितस्याश्रितजनविषय-इत्ययमाश्रयणीयत्वे
हेतुरभिहितः । नन्यस्वविषयः कथं पालयतीत्यत आह । “शङ्खासीति” । “पथ्यपलाशता-
म्रनयनं” मित्यनेन ध्यानसौकर्यमथाव्युत्पत् । न कथं शरीरमेव सोऽप्यं, परं येपेपीत्याह ।
“पीताम्बरमिति” । भक्ताभयदानव्यग्रासो न केवलं शङ्खासिकौमोदकीकरः किन्तु सुर्वेषु
शार्ङ्गधर इति । “शार्ङ्गिणमिति” । जगन्मङ्गलहेतुत्वसुसुखविषया “मेघश्याममिति” । नन्यसौ
कथमनेकय स्वधर इत्यत आह । “उदारमिति” । एतेन चतुर्धा^२कुंसाध्याहार्यगुणयोगेन पुरुषार्थच
तुष्टयमौगपद्येन देवादित्यार्थसाधि । “प्रधानात्परं” मित्यनेन दिव्यविषयत्वं दर्शितम् । भूगु-
पादप्रहारसमुत्पन्नशोषत्सलक्ष्मशालित्वसं शीर्तनेन सेवेनापथिरुसमाश्रित्यमाश्रितम् । टोप-
दृषितगुणहीनचेतनानामर्थं मुलभेषासन इत्याह । “अनायनाथम्” इति । पुरुषार्थव्य-
भ्यहिततमं मोक्षमसाधयतो देवादयमर्थः ‘अमृतं’ ‘मुकुन्दं’ मित्याशां योष्यते । ‘मुकुमि’ ति
मोक्षार्थं मान्तामथ्यं तदेवविधेयताचक्रार्त्तनं दृढेनैवात्मशात्करवाणीति मुदाति ।

५ कुमारा गुह्यदेवः स्यात्सतया विद्यतेऽस्येति कुमारिलः, कुमाराद्यतार इति तु
विद्यतेति । अत्र पिच्छादेराकतिगणत्वादिसत्त्वं अथं चाद्यं साधयौपशङ्करविजये स्पष्ट-

जै० सू० ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अनेन^१ सूत्रेण प्रारिषितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञान प्रयोजन कथ्यते । यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येभ्युत्तवा शास्त्रमाध्यमाण दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते । विदितं तावत्प्रयोजनं, सन्न्योऽपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्बल्यः । यदा शास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रदानान्तर्यादिसन्न्यः प्रस्तावको वर्ण्यते, तथेहापि शास्त्रारम्भे प्रयोजनानां सन्न्यथानामन्यतमो वक्तव्यः—अनेन सर्वन्येनेदं शास्त्रमायातमिति । अन्यथा ह्यसब्रह्मप्रलपितं स्यात् । सत्यम् इह तु य एवायं प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यमाधनत्वसन्न्यः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः । भवति^२ हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः, स चायं सन्न्यः प्रयोजनोक्तपैत्र्याज्जायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्यदोषः ।^३ अत्र चिन्त्यते । किम् अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुद्वये ऽवस्थातव्यम्^४ उत गुरुद्वयान्तस्मात्परिज्ञेयम्^५ इति । यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममाचार्यमध्ययन स्वर्गाद्यर्थेन विधीयते, ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् “दधीत्यज्ञायादि”ति स्मृतिवचनश्लेन च समाप्तं त्वमिति । अघातुरयहणादियत्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते, ततस्तस्य विचारमन्तरेणासमघादध्ययनविधिनैत्र्याद्यौचित्ये विहितं इति गुरुद्वये एवायस्यायं विचारयित्तमो धर्मः । तत्र “विनापि विधिना दृष्टं ताभाचरिह तदर्थता । कल्पस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गादिशब्दजिज्ञासादिवत्” स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यायंज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्यं

सूत्रं—“इत्युचिषासमभ्यस्येदं कुर्वन्त तम ईर्षदिकल्पामुखाम्ब्रमाह मेनी । पुत्र्यर्थं कर्मासुखान्मगताविदन्तुं कर्तुं गुरुं भुवि भयन्तमर्हं नु काने” इति ॥

१ यानुप्रवृत्तिप्रवाजकीभूतज्ञानविषयत्वरूपानुबन्धत्वात्ज्ञानेन विषयप्रयोजनसंवाध्याधिकारिषु धर्मोक्तप्रवृत्तिवर्तिने सूत्रान्तरे साहायिकतया प्रयोजनसन्न्योभयवृत्तिपादकता सूत्रस्य व्याकृतं “अनेन” इति ॥

२ उपापच्छाया फनच्छाया प्रयोजनस्यमित्याह भवति इति, समापत्तं नाम ब्रह्मचर्याद्, महत्स्यार्थं इति श्लेषे प्रसिद्धं संख्यातः ॥

३ ज्ञानवाभादिति (अ) पु० पाठः ।

विधानयैक्यम् । न चावघातादिविधिविधिमार्थत्वम् । अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वं नियम्यते, - अवघातनिष्चैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति । न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वद्विहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमासंभवात् क्रत्वपूर्वेष्वेव अध्ययननियमो-
 विधातव्यः, - अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । न चैवं युक्तम् ।
 अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्याऽनारभ्याधीतत्वात् । श्रुत्याद्यभावाच्चाक्रत्वर्थम्^१ ।
 तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थं
 गुरुद्वहात्समावर्तितव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते "लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-
 प्ररिकल्पना । विधेश्च नियमार्थत्वात्त्वानर्थक्यं भविष्यति" । यदुक्तं "ज्ञानस्व-
 रूपे क्रत्वपूर्वं वा न नियमः संभवती"ति । तत्राभिधीयते । नोभययापि
 ब्रूमः । कथं तर्हि, योयमग्निहोत्रादिव्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो-
 नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः ।
 तथा हि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादियास्त्राणि विद्वान्समलभमानानि
 अविद्वान्समेवाधिहृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाति^२पन्त्यविशे-
 प्राच्यतुरेवर्णानधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषाम-
 धिकारो भवति न तुरीयादेः^३ । तथा हि 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' 'शीष्मे
 राज्यन्यं शरदि वैश्य'मिति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः
 किमस्माभिः कर्तव्यमि? त्यपेतन्ते । तत्सविधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं
 विधीयमानं कर्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासविधियोग्यत्वेरेवं विज्ञायते, - त्रैव-
 र्णिकैरेवोपनीतैरतररहणेनाध्ययनादिपरम्पर्याऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च
 फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्^४ । अध्यय-
 नमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम्, अर्थज्ञानन्तु अनुष्ठानौपधिकत्वात्प्रसिद्धफलक-
 मवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नानि-

१ अक्रत्वर्थत्वमिति (ख) पु. पाठः ।

२ शत्रन्तमिदम् ।

३ न तुरीयस्येति (ख) पु. पाठः ।

४ कार्यजनने मद्कारित्यमहृत्य, अन्योच्छेदेन प्रवृत्तकतिविवरणत्वं वा तत्, यथा
 धेदेनाथं धोपनीये व्याकरणं तदङ्गम् ।

होत्रादिविधपरवतुर्थेषां च विद्यामातिपन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदु-
षोऽविदुषन्ति । सोऽपमधिकारनिपमोऽपमूत्राधिकरणे ब्रह्ममाख्योऽध्ययन-
विधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः । तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनम-
ध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तिरध्ययनविधिरेव
विचारमातिपेस्तद्विरुद्धं स्मार्ते ह्यन बाधत इति-सिद्धमध्ययनानन्तरं
धर्मज्ञानासा कर्तव्येति । केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्या-
ह्नीकृत्य क्रिमाचार्यकसिद्धिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनमुत्तार्थज्ञानमिति विद्या-
र्यान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः । किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधि-
प्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य ? अध्ययनविधेरधिकारगूढत्वाद्वाचार्यकरणविधिप्रयु-
क्त्या चात्मलाभे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनानुपपत्तिः । कः पुनराचार्य-
करणविधिः ? कथं वा तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः ? उच्यते, “उपनीय तु यः
शिव्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च समाचार्यं प्रवचते” इति-
स्मृत्यनुमितः उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्यादित्याचार्यकरणविधिः । अत्र
चाध्यापनमाचार्यत्वपाधनम्, उपनयनं तु त्वा-प्रत्ययान्तस्यैवाहम् । तच्च
केन प्रकारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेमासत्तिरेवास्य द्वारमह्नीक्री-
यते सिद्धात् । तदुपनेयोऽपि नास्तिचित्करोऽह्नीमिति तद्व्यापारापेक्षायामु-
पनयनं प्रकृत्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वाद्दुपनीतस्य व्यापारत्वे-
नाध्ययसीयते । तदेवं स्याद्गूढतमुपनयनं प्रयुक्तज्ञानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वारे-
णाध्ययनं प्रयुक्ते । तद्विदमनुपपन्नम् । तथा हि । नियोगार्थस्याध्ययनस्या-
चार्यरूपयोजनता, ऽर्थज्ञानप्रयोजनता वा, न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुम्
साध्यद्रुयस्यैकरासंभवात् । नियोगार्थमेव शास्त्रेण बोध्यते ऽर्थज्ञानार्थ-
तायां त्वनुज्ञामात्रमिति चेत्, तथाऽप्यर्थद्रुय स्यादेव । किंचैवं सकृदु-
च्चरितस्य सिद्ध-प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञानार्थत्व चेति वैकल्प्यमपि
स्यात् । तेन संशय एवानुपपन्नः । तथा सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्न एव । प्रमाणा-

१ वेपथवादगुडपोतमाद् पुत्र । ४ । १ । १३० । इति पाणिनीयेन भाषाये पुत्र ।

२ मनुः । १०० २ उमा० १४० ।

३ आचार्यत्व भाषयेद् वा ।

न्तरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति, तत्र यदेवास्मद-
भिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्विरूपितं तदेष भवद्विरपि
मुक्तनञ्जेनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नम् । नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष
एव श्रेयानापन्नते । आचार्यत्वस्यादृष्टत्येन प्रयोजनतोपपत्तेः । अर्थ-
ज्ञानार्थत्वे चाऽध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति
वैरूप्यमपि स्यात् । अर्थोञ्जातमर्थज्ञान प्रयोजनं न शास्त्रत इति
चेत्, आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् । तस्याप्यर्थोञ्जातत्वात् ।
स्मृतिवाधेन च छानोत्कर्षा न स्यात् अशास्त्रत्योक्तत्वाद्विचारस्य ।

किंच । “नियोज्यः कल्पनीयोऽत्र विध्यर्थानुपपत्तितः न चोपनयन-
स्याद्गुभाषोऽस्त्यध्यापन प्रति ॥ द्वितीयाश्रुतिमामर्ष्यात्या माणधकसंस्कार्या
तथा सत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत्” ॥ यत्तात्रिविद्योभ्याभावादप्रयोजक-
त्वमध्ययनविधेरिति तदयुक्तम् । अभाषासिद्धेः । अश्रुतस्यापि विश्वजि-
दादिष्वत्कल्पनात् । कार्यं हि विध्यर्थः । संशब्धिश्च श्वायं-‘कार्य’मिति ।
कस्यचिद्वि किंचित्कार्यं भवति न सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति
संश्रम्यपेक्षा । साऽवश्यमध्याहृतेन केनचिद्विद्यतेनीयाऽस्येदं कार्यमिति ।
यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते । यद्यपि कथंचित्परप्रयुक्तानुष्ठाना-
देवात्मलाभः स्यात्, तथापि न तावता कार्यत्व सिध्यति । न हि कृतिसा-
ध्यतामात्रं कार्यत्व, किं तर्हि? यत्कृतिसाध्यकृतिं प्रति प्रधानभूतं तत्कार्य-
मित्युच्यते । प्राधान्यं च कृतेस्तद्वृत्तेशेन प्रयत्तिः, ततश्चाध्ययननियोगेन
कार्येण भवता ऽवश्य पुरुषव्यापारोद्वेषेन भवितव्यम् । न चासति नि-
योज्ये तद्वृत्तेशेन कश्चित्प्रयत्नः । अध्यापनविधिना हि प्रवर्त्यमानो माण-
धकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेत्, न त्वपूर्वमुद्दिशेत् । न हि तस्य
तद्वृत्तेशं प्रमाणाभावात् । प्रयाजादपूर्वाणि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वापकारि-
त्वात्तदधिहृतेन पुरुषेण तत्सिद्धार्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं, यद्-
सत्यपि साक्षाद्विद्योभ्यापादाने कार्यत्व तभन्ते । अध्ययननियोगस्य
तु नान्योपयिक्तत्वं, यतस्तद्रूपेणोद्दिश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियम-

भ्यां निरूप्यते । यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणम् ।
 चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधायक्याञ्चोदनागम्य एवा-
 गिनहोत्राद्विधमानातल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्धति ।
 तथा यच्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधायक्यात्प्रमाणसिद्धिर्वेदि-
 तव्या । ऋश्वत्त्वाहः कार्यरूपो घेदार्थो न सिद्धरूप इत्येतदनेन सूत्रेणो-
 च्यते । चोदनालक्षणशब्देन कार्यमुच्यते, धर्मशब्देन घेदार्थ इति । तद-
 युक्तम् । यानि तावद्विधिशक्यानि तेषां विधायैव प्रामाण्यं वस्तुस्वरूपे
 चाप्रामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किञ्चिदुक्तव्यम् । सेपिष्ठादिवाक्या-
 नामपि विध्यैकवाक्यतया तत्रैव प्रामाण्यम् । मन्वाणामपि प्रकरणेन प्र-
 धानविधिगोप्यत्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्रापि वक्तव्यमस्ति । तेन
 कस्यात्र सिद्ध्यर्थतां निरस्य कार्यार्थतास्यते । “अधिनाशी वा अरे अपमात्मे”-
 त्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामिति चेत् । तेषामपि यदि विध्यैकवाक्यत्वम-
 स्ति ततोऽर्थवादाधिकरणेन गतम् । अथ नास्ति, कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् ।
 अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्ते-
 र्युत्पत्तिविरुद्धत्वे सिद्ध्यर्थे प्रामाण्यायोगात्प्रामाण्यमेवाभिमतम् । किमिद-
 नीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सूत्रं? सुव्याहृतं तर्हि शा-
 स्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति ।
 कथं च कार्य एव प्रामाण्यम् । तत्रैव व्युत्पत्तेः । प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः सा
 च कार्यार्थगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत् । अथशयं प्रवृत्त्यधी-
 नैव व्युत्पत्तिः । काष्ठैः स्यात्यामोदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसि-
 द्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रतिपदिकार्यानां च पुरुषाणां काष्ठार्थं व्युत्प-
 त्तिदर्शनात् । अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव । न हि तत्रा शब्दान्तरवेशेन
 शब्दान्तरस्यार्थं व्युत्पत्तिः संभवति । सर्वस्य धमेस्याप्रसिद्धत्वादीति चेत् । अ-
 स्त्वेवम् । तथापि परवाट्टुशुशः सिद्ध्यर्थं शब्दप्रयोगदर्शनात् “कोऽयं राजा?,”
 “पाञ्चाल” इत्यादिषु प्रश्नप्रतिषेधनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्य-
 मात्रं वाच्यमिति मुक्तानम् । यथैव हि कस्यांचिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयो-
 गदर्शनात्सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि परवाट्टुत्पन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्ति-

व्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थं इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरताम-
वगतमपि परत्वात्सिद्धार्यप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाऽव्यभिचारा-
द्वाव्यमिति युक्तम् ।

किंच । प्रथमद्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगत
न सर्वशब्दानामतः परत्वाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्यं व्युत्पत्तिः
केन वार्यते । नच व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वं
शब्दाः परत्वाद् व्युत्पाद्यमाना कैश्चित्सिद्धार्यं भवन्ति । सर्वेष्वन्तु कार्य-
र्थत्वे सिद्धार्यपरेषु लौकिकव्याख्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वात् कश्चिद-
न्यिताभिधायी स्यात् । तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्धेत् । धर्तृज्ञानानुमा-
नादिति चेत् न । यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव धर्तृज्ञानमनुमात-
व्यम् । न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्यतज्ञानानु-
मानम् । अथाद्यस्यरूपस्मारकैः पदैरन्वितत्वज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यंवा-
चक्रेऽप्यमिद्वैरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किंच प्रथममेव कार्यं व्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते
जात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविक्रमं पार्श्वस्यः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन
शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्यप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं
कल्पयति । यत्रापि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां
संभवात् । तथापि सिद्धार्यता तावदवगतः । तावतापि कार्यं व्यभिचारः
मिदुः ।

किंच । धर्तृशः पुत्रजनने मत्प्रेषं शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्यो-
गात्पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि मुज्ञानं एव ।

किंच । प्रयुक्तधीनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यं विषयेऽप्येव भवति । तथा हि
यत्रा कश्चित्पुत्रस्तत्रत्यन्ताममर्थं यदुमासुराया प्रति त्रिनेत्राद्यं वारस्य प्रयुङ्क्त
नद्यास्तीरे एव फनानि सन्तीति । तत्रान्यो देवमहत्त कश्चिद्वर्यां तद्वा-
क्यमप्यंशुत्वा नदीतीरे गत्वा फनान्याहरति । एतस्मिन् वरपत्न्यो-
व्युत्पत्तिः कर्ममद्वात्प्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तस्मात्
ज्ञानतः कार्यार्थता शब्दानाम् । का वास्य मूचस्य वचनव्यक्तिः । यदि

तावद्वात्कार्यं तद्वेदार्थं एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लोक्किस्यापि गवानयनादि-
कार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किंच उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणानेरिव धूमेनाव्या-
प्तैरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरसं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्य-
रूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थ-
शब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदा-
र्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्व च विधीयते इति श्येनादिनि-
योगानामप्यर्थत्वं स्यात् । अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोऽयमर्थो भव-
ति, योर्योत्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियो-
गानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । माभूदिति
चेत् । न । तेषामपि लिङ्गा कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निवा-
रयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे
श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्धार्थैव वक्तव्या स्यात् । न च तथा
संभवति विधिप्रत्यययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिश्चिह्नादप्रामाण्यमेव
श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुपपन्न्य चोद-
नालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तद्विदं
स्वप्रजाविलसितमात्रम् । अनुपपन्नवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रति-
ज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंज्ञितम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्य-
त्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यएव धर्मरूपो वेदार्थः?, स एव जिज्ञास्यो-
न सर्थः । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्रावराधिनाशेन जिज्ञासा
प्रतिज्ञातस्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य-
यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपयोगमनुवा-
दकं स्यात् । अनर्थव्युत्पत्तासार्यता चास्य भाव्यकारणेत्वात् । तस्माद्विशेषण-

१ उच्छेद्यतायच्छेदकायच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।

२ यत्रार्थशब्दमिति (एव) पुस्तकपाठः ।

३ शबरस्यामिना ।

व्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरताम-
वगतामपि परत्वात्सिद्धार्यप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाऽव्यभिचारा-
द्वाच्यमिति युक्तम् ।

किञ्च । प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगत
न सर्वशब्दानामतः परत्वाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्यं व्युत्पत्तिः
केन धार्यते । नच व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वं
शब्दाः परत्वाद् व्युत्पाद्यमाना कैरित्वात्सिद्धार्या भवन्ति । सर्वेषान्तु कार्य-
र्थस्य सिद्धार्यपर्येषु लौकिकव्याख्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वात् करिवद-
न्विताभिधायी स्यात् । तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्धेत् । वक्तृज्ञानानुमा-
नादिति चेत् न । यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमात-
व्यम् । न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानु-
मानम् । अथायंस्वरूपस्मारकैः परैरन्वितत्वज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यशा-
ब्देऽप्यमिद्वैरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किञ्च प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्त्री
ज्ञात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं पार्श्वस्यः पर्यति तदा हर्षहेतुरनेन
शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्यप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं
कल्पयति । यत्रापि च तत्रानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां
संभवात् । तथापि सिद्धार्यता सायदवगता । सायतापि कार्यं व्यभिचारः
सिद्धः ।

किञ्च । वक्तुः पुत्रजनने मत्स्येव शब्दप्रयोगादन्येद् हर्षहेतुव्यप्रयो-
गात्पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि मुज्ञान इव ।

किञ्च । परस्परधीनापि व्युत्पत्तिर्नाशय कार्यत्रिषयेव भवति । तथा हि
यदा करिवत्पुत्राद्यत्यन्ताममं शृणुमात्तदा प्रति विनादार्थं वाक्यं प्रयुक्तं
नद्यास्तीरे पश्य कनानि मन्तीति । तत्रान्यो देवमहूत करिवदर्थं सद्वा-
क्यमप्यच्छ्रुत्वा नदीतीरे गत्वा कनान्याहरति । एतत्प्रथमं पर्यवश्यो-
व्युत्पत्तिः कनमद्वावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तन्मात्रे
कान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् । का नाम्यं सूत्रस्य उच्यतेऽर्थः । यद्वि

तावद्वात्कार्यं तद्वेदार्थं एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लोकिकस्यापि गवानयनादि-
कार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किंच उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणानेरिव धूमेनाव्या-
प्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्य-
रूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थ-
शब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्गुपादेयस्य चोदनालक्षणपदा-
र्यस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्व च विधीयते इति श्येनादिनि-
योगानामप्यर्थत्वं स्यात् । अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोऽयमर्थो भव-
ति, योर्थात्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियो-
गानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । प्राप्नुवति
चेत् । न । तेषामपि लिङा कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निवा-
रयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे
श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्धार्थैव वक्तव्या स्यात् । न च तथा
संभवति विधिप्रत्यययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव
श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुपपन्न्य चोद-
नालक्षणां वेदार्थं इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तद्विदं
स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । अनुपद्गवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रति-
ज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंद्गतम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्य-
त्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यैव धर्मरूपो वेदार्थः, स एव जिज्ञास्यो-
न सर्वः । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्रातराविनाशेन जिज्ञासा
प्रतिज्ञातयेति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य-
यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुया-
दकं स्यात् । अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता । तस्माद्विशेषण-

१ उद्देश्यतायच्छेदकायच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।

२ यदर्थशब्दमिति (ख) पुस्तकपाठः ।

३ श्वरस्यामिना ।

मेवैतत् । विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युद-
यरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्व न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्य एव प्रामाण्य-
मिति नियमो न स्यात् । ततश्चा “विनाशी वा अरे अयमात्मे”त्यादीना-
मात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत् । तस्माद्दुर्मस्वरूपप्रमाण-
प्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम् । तदिह धर्मं विप्रयीकृत्य चिन्त्यते - किमस्य न किं-
चित्प्रमाणमस्ति ? किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् ? उत चोदनैव ? अथवा
विकल्पः ? अथवा समुच्चयः ? इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन
स्वयमप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यात्प्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः ।
प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः । योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्वाचीनानां तु
चोदनागम्य इत्यपरः । जगद्वै चिच्चार्थापत्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन
प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयानिहोत्रादिशेषरूपेण गम्यते, तस्मात्समुच्चय इति
पक्षान्तरम् । चोदनैव, सां च प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । तदिह चोदनैव प्रमाणं
सा च प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते । निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वि-
तीयसूत्रमात्रलोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिषु पक्षेषु शास्त्रताशुद्धा मा
भूदिति परीक्षाशास्त्रमिदमिति^१ ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम् । यद्यपि
चोपरितनव्यापारादेव^२ परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते, तथापि वक्ष्यमाणमेव
श्रौतृश्रुतिसमाधानाय कीर्तितम् । प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोप-
लम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मं प्रामाण्यासंभवात्तत्पूर्वकत्वेनेतरेषामप्यप्रामा-
ण्यात्प्रमाणान्तरनियम-विकल्प-समुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सि-
द्ध्यति । श्रौत्यसिक्तसूत्रे तु स्यतः प्रामाण्यमर्थान्यथास्य - कारणदोषज्ञानाभ्या-
मप्रामाण्यमित्याश्रित्यानिहोत्रादिचोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्यतः-
प्रामाण्यम्^३ न चापवादकमर्थान्यथास्यज्ञानं साक्षादस्ति । नापि कारणदोष-
ज्ञानं । पुरुषाद्ययत्वाच्छब्ददोषाणाम् । पदपदा ० संशयस्याहनिमत्वात्तद्दृष्टा-
रेण पुरुषानुपयोगाभावाच्चोदनानामिति स्थिते “शब्दस्यैवानित्यस्यात्कुतः

१ मेवेदमिति (अ) पुस्तक पाठः ।

२ व्ययहारादेवेति (ए) पुस्तक पाठः ।

३ प्रामाण्यमालमिति (ए) पु. पाठः ।

न च साऽत्र प्रमाण, स्मृतित्वादेव । नतरा प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात् ।
नेन्द्रियजत्व प्रत्यक्षलक्षणमपि तु कल्पनापोढत्वमिति चेत् । सुतरा धर्म
स्याप्रत्यक्षत्व फलसाधनरूपस्याविकल्पयहणासभवात् । तस्मादनिमित्त
प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि । काश्यपीया पुन प्रातिभजानमृ
षीणा धर्म प्रवर्तते इत्याहु । तत्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात्प्रमाणमेव न भव
ति किं पुनर्धर्म । शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादसत्यपत्रादे युक्त प्रामाण्यम् ।

ननु न बुद्धिजननमात्रात्प्रामाण्ययुक्तम् अययार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धि
जननाधिकेपात् । सत्यम् । तत्र तु कारणदोषबाधरूपप्रत्ययाभ्या युक्तमप्रामाण्य
वेदे तु तदभावात्स्वत प्राप्त प्रामाण्यमनपनोदित भवति । कथं पुन
प्रामाण्यस्य स्वत प्राप्तिः ? तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्त्यते । किं
प्रामाण्यमप्रामाण्य चेभ्य स्वत एवावगम्यते ? अथ वान्यतरदपि स्वभावे
नानिर्हृपित कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यमाने ? आहोस्विदप्रामाण्य
स्वतोऽवगम्यते प्रामाण्य तु कारणगुणज्ञानात्सवाद्ज्ञानार्थक्रियाज्ञानाद्वा
धार्यते ? उत प्रामाण्य स्वत प्राप्त सदर्थान्यथात्वक रणदोषज्ञानाभ्यामव
गम्यमानेनाप्रामाण्येनापोद्यते इति^१ ? तत्र सर्वकारणाना स्वकार्यशक्ते
स्वाभाविकत्वाद्बुधयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यत इति केचित् ।
तदयुक्तम् । न हि ज्ञान स्वविषयस्य तथात्वमतथात्व च युगपच्छक्नोति
वेदयितुं विरोधात् । अथ कापि ज्ञानशक्ति स्वप्रामाण्य स्वतो बोधयति
फाप्यप्रामाणाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तम् । कारणान्तरनिर्पेक्षस्य ज्ञानस्यै
षोपलम्भहेतुत्वे किं क्व ज्ञाने भवतीति न शक्य विवेक्तुम्, अतो द्वयमपि
स्वस्वभावेनानिर्हृपित कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यतइत्यपरे^(२) । तद
प्यपेक्षलम् । एष हि गुणदोषावधरणप्रमाण्यतरणाप्याकारणार्थमनवध
मर्षद्विज्ञान नि स्वभाव स्यात् । तस्मादप्रामाण्य स्वत, प्रामाण्यन्तु
सवाद्ज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम् । तथा हि । न ज्ञानमुत्पद्यमित्येता

१ अयमथ चाद्योऽभिहितता यदा प्रमाणात्प्रामाण्यत्व स्वत साध्या स
माधितम् । नैर्माधिक्ये परत साध्यात्परत स्वत ॥ प्रथमे परत प्राहु प्रामाण्य
यदुत्पादितम् । प्रमाणात् स्वत प्राहु परतसाध्यात्प्रामाण्यताम् इति ॥

२ कारणगुणज्ञानात्साध्यात्प्रामाण्यताम् (ख) पु० पाठः ।

वतार्थतयात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिरवयवत्वं । अप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तम्, पश्चात्कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यते । शब्दे चाप्तप्रणीतत्व गुणः, न च वेदे तदस्ति अपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् । “वनस्पतयः सन्नमानत” । “श्रेयोत यावा-
ण” इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्^१ अप्रत्ययिततरप्रणीतत्वात् । अप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् । मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति” । यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतयात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणाद्भवधारणे परमपेक्षेत्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेतेति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत्^२ । अयार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः ? । अव्यभिचार इति चेत् । न । स्वप्रावस्यायामसत्यप्युदकाहरणे ऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया, तच्चाव्यभिचार्येव । न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेतत् । न तु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं संभवति । अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गमविज्ञानेन स्वप्रावस्यायां सुखदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तमर्थान्ययात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यतइत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । एवं च शब्दे ऽनाप्तपुरुषसंस्पर्शकृतत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात्सावाचार्यान्ययात्वज्ञानाभावादनपनोदितं प्रामाण्यं भवति । पौरुषेयवचनानि तु पुरुषबुद्धिमभवत्वाद्गान्त्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वादयथार्थानि भवन्तीति वैषम्यम् । केचित्त्राहुः—न लोकेपि शाब्दस्यायथार्थत्वमस्ति तदभावात् । न हि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति वक्तृभिप्रायानुमापकत्वात्पुरुषवचसाम् । तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शाब्दस्य न वा तस्यापि । विवेकायद्वादतिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः^३ । यदि तु शाब्द-

१ प्रलपितत्वात् इति (ख) पु. पाठः ।

२ प्रामाण्यमेव सर्वमेवोत्सीदेत् इति (ख) पु. पाठः ।

३ विवेकायद्वादतिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिरिति (ख) पु. पाठः ।

तेषां निषेधविषयत्वाद्नयत्वमिति तद्वाच्यत्वमर्थमर्थपदमिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । कस्मिंश्चने तेषां व्यावृत्तिरिति । धर्मत्व इति चेत् । न । तत्स्वरूपानभिधानात् । इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न धर्मस्वरूपलक्षणार्थम् । यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाङ्गीदित्यर्थपदेन व्यावृत्तिः क्रियेत, यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक् । भवतु वा वाक्यभेदाङ्गीकरणेन धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रम् । तथापि चादनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यते इति वा मतम् । तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गोयद्वाच्यत्वमर्थपदं स्यात् । नहि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति । अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् ।

अथ श्येनाद्यापूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावृत्त्येते । ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन कर्मनामधेयेन तत्साध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्यत्रिशिष्टा लक्षणा स्यात् । यदि चापूर्वमेव प्रत्युदाहरण 'ततो हि सा हि सा सा च प्रतिपिद्वेति' भाष्यमसङ्गतं स्यात् । श्येनयागो वा तत्फल वा हि सा न त्वपूर्वं कथं चिदपि हिंसापदास्पदम् । अस्मिंश्च कल्पे 'कथं पुनरसावनयैः कर्तव्यतपोपद्विश्यत' इति चाद्याम् । 'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञापन्तइति चात्तरमपूर्वविषयं स्यात् । न च तस्य कर्तव्यत्व शक्यते वारयितु कार्यस्वभावत्वात् । एव च यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्समाधानाय प्रवर्त्यते कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाहेति तद्रूपार्थकम् । काम्येष्वपि विधिरेव प्रवर्तन्ते न फलं, तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकृत्वेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद्यागमनुष्ठापयतीति युक्तम् । यदि च विधिप्रवर्तकैः काम्येषु स्यादितिकर्तव्यताप्यधिषेया स्यात् । तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्रधानसाध्यत्वात्फलस्य । वदति हि "तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वविकीर्तं" इति । तत्रश्रुतीधोमीयहिंसायामपि विध्यभागेन निषेधविषयत्वात्तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनयत्वापत्ते "कोऽयं यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरिति" भाष्यानुपपत्तेः ।

ननु "न हिंस्यादि"ति निषेधोऽनारभ्याधीतत्यात्पुष्पायं, तेना-

नेन पुरुषार्थो एव हिंसा प्रतिषेद्ध्या । क्रत्वर्थनिषेधे हि सौपि क्रत्वर्थे
 स्य तु । अविशेषे त्वैकस्य प्रतिषेधविधे क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्य
 स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति ।
 तद्विद्व बालसमाहनम् । नह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम् । यदि हि
 क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वह्यविशेषेणोद्विशय प्रतिषेध क्रियेत तत स्यादपि
 वैरूप्य प्रतिषेधोपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तु
 हिंसाम त्रमुद्विशय प्रतिषेध क्रियते तदास्य कि वैरूप्यम् । तत्रया । या
 भोजनार्थं मासेत्यादने हिंसा या च वैरिनिर्घातनार्थतया साहात्पुरु
 षार्थं तस्यामुभयामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यमेव-
 िहापि । इतरथा तत्रापि भोजनं ह्युक्ता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्या-
 दिति वैरूप्य स्यात् । तस्माच्छ्रेय काचिच्छेन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता
 हिंसा सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थश्च प्रतिषेधो ऽनाख्या-
 धीतत्वात् । तस्मादग्नीषोमीयहिंसायसति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचर
 स्यात् । विधेयत्व तु विशेष्यविषयत्वात्सामान्यविषयो निषेधस्तद्वि-
 रोधाद्विज्ञानान्तराण्यत्रनश्वते ॥

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधे क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थ
 त्वाद्विषयभेदेनाविरोधव्यवधानं । न हीद विरुद्धं क्रतोर्हिंसया भवि
 तस्य पुरुषस्य तु तद्वर्जनेनेति । सत्यम् । अह्यविधिमात्रालोचनाया नास्ति
 विरोधः । ज्योतिष्टोमविधिस्तु भाद्र प्रधान पुरुषस्य विदधत्पुरुषार्थहि
 सानिषेधमग्नीषोमीयहिंसायामवतरन्त निरुणाद्वि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसा
 वर्जयता ज्योतिष्टोम शक्यतेऽनष्टानुम् । तस्मादस्ति विरोध इति सामा
 न्यस्य व्यवधानं । विधौ त्वप्रवर्तके सत्यग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिध्येत ।
 क्रिमर्थं च श्येनस्य विधेयत्व निराक्रियते (१) । प्रतिषेधसिद्धयर्थमिति
 चेत् । क प्रतिषेधः ? । 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति' नाय निषेध श्येने
 प्रवर्तते । हिंसाविषयत्व तु । श्येनफलं च हिंसा न श्येन । तथा चेत्तम् ।

यो हि हिसितुमिच्छेत्स्यापमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश इति ।
 कश्चित्त्वाह-श्येनस्य कर्तव्यत्वे सति यत्नात्फलमपि हि सा कर्तव्या भव
 तीति न निषेदुं शक्यते । अत फलकर्तव्यतात्प्राप्तयं श्येनकर्तव्यता
 यत्नात्प्रस्यत इति । तद्विदमसद्दु यथैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यताया
 सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यतान प्रसज्यते । तथा यागस्य कर्तव्यत्वे
 सत्यपि रागमादास्य फलस्य नास्ति कतव्यतापत्ति । तस्मादनर्थक श्येन-
 कर्तव्यतानिराकरणम् । तस्मात्प्रसैवान् प्रत्युदाहरणम् । इदं चापरमेकदे
 शिन प्रष्टव्या -अर्थशब्देन किमुच्यते इति । यदि श्रेय साधनं त्रिधा
 ना धर्मस्य न स्यात् । अथ यच्चिपिटृफल न भवति तदर्थ-शब्देनोच्यते ।
 तथा सति नशर्थाविष(१)यस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्ग । चोदनालक्षणत्वाच्चिपि
 टृफल(२)त्याभावाच्च । भवत्यिति चेत् । न । लोकात्प्राधात । यो हि हिसा-
 यामुद्युक्त प्रतिषेधशयान्निर्जते न त धार्मिक इत्याचक्षते । किं त्वधर्मोचि
 एत इत्येतावत । तदाऽऽहुः । “नाकसिद्धस्य लवण परोक्षैर्वैकथ्य न वृद्धा
 द्विद्यत्परिभाषणमि'त्यास्ता तावत इति चोदनामूत्रम् ॥ २ ॥

तस्या(३) निमित्तपरीष्टि ॥ ३ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाप्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन्वादे धत्त
 माण"मथात शेषलक्षणम् "अथ विशेषलक्षण मितिघत् सुखयद्वणार्थमनु-
 कीर्त्यते ॥ ३ ॥

चोदनेत्यस्यार्थस्य साधनाय प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते ।

(१) न तुगा विद्याद -त्या द नश्वरघटितप्राणजन्यबोधजन्य-निवृत्तिनि
 र्वादापराहृयैवेति गूढम् ।
 (२) यद्यपि सुखावर्तननिवृत्तौदृष्टिश्रेयोवाधापकत्व ए तापेतिवति तस्य नैक
 स्यन निवृत्तकनत्याभावादिनि न युक्त तद्याप्याशयादिककनस्य नित्य सत्यादि
 प्रधननाशप्राप्त्य गत्यात्राण्य म् चापु क्त ।
 (३) यो ह्य-यो ह्य अत्र दत्तवभाषे-किन् तितु पतयमिमुक्तमपुष ॥ ३ ॥
 ३ । ६ । इत्यनन्तं प्रातपथ म् मयाग ट्यान्त च इत श्चलणध लववतकक रस्य
 म् पन्नात् एतन्न पराण्ट इ तन्नयम् स्याधकारण्यत्वा दि परीष्टः परी ष्ट इत दुर्गे तु
 "यदानुपनद्य इत महाम् यववागानुमारण्य 'जाप्त' श्वना उपशना वप) क्त
 इत्यादिप्रसमाधेयं व्याकरण कल्पनानां प्रयागावतम्भानिबन्धनत्वाम् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-
मित्तं विद्यमानोपलभनत्वात् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलभनत्वाद्बुद्धि-
प्यति धर्मं न निमित्तम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभासेपि तुल्यत्वादलक्षणमिति
नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानाद्दूषणम् । न हीदं लक्षणं
प्रत्यक्षस्य किं त्वनिमित्तत्वकथनमात्रम् । तत्र हेतुर्विद्यमानोपलभनत्व
तत्साधनं च सत्संप्रयोगजन्यम् । न हि सत्संप्रयोगजन्यविद्यमानोपलभनं
संभवति । इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यं सुप्तादिज्ञानेष्वप्यप्यप्यहेतुरिति चेत् । न
तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वात् । मनःसद्भावे च सुप्तादिज्ञानमेव
प्रमाणमपरोक्षभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया ह्युप्तादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्श-
नात् । सुप्तादिबिषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति । तत्र चतुरादीना-
मसभवात्तेभ्योऽन्यदद्यतिष्ठते । अत्र कश्चित् । नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वा-
त्सुप्तादीनां द्रव्यान्तरसंप्रयोगजन्यत्वम, पार्थिवपरमाणुगतहृषादीनामग्निसं-
योगजन्यत्वदर्शनात् । यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह । तत्र युक्तम् । शरीरं
हि भोगायतनम् । किं च तस्य भोगायतनत्वमन्यत्-तत्सयोगापेक्षसुप्ता-
द्युत्पत्तेः । अशितपीताद्याधारस्याच्च न, यद्भिः शरीरात्सुप्ताद्युत्पत्तिः । अतः
शरीरसयोगादेव सिद्धेन द्रव्यान्तरानुमानम् ।

किं च पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमा-
त्रगुणानाम् ।

संज्ञासंप्रयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंप्रयोगस्तस्माच्चैवं
मनःसिद्धिरिति सुप्तादपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम् । किं पुनरिन्द्रियल-
क्षणं चतुरादिषु मनसि चानुस्यूतम् । उच्यते । यन्मंसंप्रयुक्तेषु त्रिशदायभासं
विज्ञानं जनयति तद्विन्द्रियमित्युच्यते । तच्च द्विविधम् । बाह्यमाभ्यन्तरं
च । बाह्यं पञ्चविधम् । घ्राणरसनचक्षुस्त्वश्रोत्रात्मकम् । आन्तरं त्विकं
मनः । तत्राद्यानि चत्वारि च पृथिव्यप्रेते, वायुमृत्कनीनीत्यतपाददर्शनयद्र-
भ्युपगम्यन्ते । श्रोत्रं त्वाक्राशात्मकं तिरभ्युपगतम् । यद्यं तु "द्विषः श्रोत्रं"-

मिति दर्शनाद्विभागमेव कर्षणकुल्यवच्छिन्न श्रोत्रमाचन्महे । मनस्तु
 पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मक तेषामुन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः ।
 तत्रात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्र प्रवर्तते न चाहोषु रूपादिव्यत्यान्तरमित्युच्यते
 रूपाद्विज्ञानेष्वपि तत्तत्तुल्यदिसहाय प्रवर्तते एवमनुमानादिव्यपि निह्ना
 दिसहायमन्यमनस्कस्य सप्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः । सतावपि
 सस्कारपरतन्त्र प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् । नन्वनुमानादीनां मनोजन्यत्वात्तेषां
 च भूतभग्न्यप्येतारपि प्रवृत्तिरिन्द्रियजन्यत्वं विद्यमानोपलभनत्वेनानैका
 न्तिरूपत्वात् । न स्यात् । न हीन्द्रियतत्त्वं हेतुं किं त्विन्द्रियसमयोगानत्वम् ।
 न चानुमाने अतीताया भवियन्त्या वा वृत्तिरनुमीयमानाया मनसा सप्र
 योगोऽस्तीत्यत्राभिचारः । तदेव प्रत्यक्ष तावदनिमित्तं, तत्प्रवृत्तत्वात्त्वानु
 मानाद्यापि । न ह्यशङ्किते धर्मं तेन सह कस्य वित्सजन्त्यदृष्टं सम्भजति ।
 सादृश्यत्रिपयकत्वाज्ज्ञापमान दूरधटम् । अर्थापत्तिरपि धर्मस्य विनाऽनुप
 पद्यमानस्य कस्य विददर्शनादसमर्थोऽयम् । ननु जगद्वैविध्यमनुपपन्नम् । न ।
 स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किञ्चिददृष्टं कल्प्येत ।
 तथापि को धर्मः को वाऽयं नति त्रिवेकाभावादवश्यं चादनेवार्थनीयाः ।
 सा चेदङ्गीकृता कृतमयापत्त्या, सामान्यतोऽदृष्टं वा ॥

ननु त्रिकन्धनिमित्तं सजन्त्यदृष्टं तत्त्वय प्रत्यक्षपूर्वकत्वं सविक
 ल्यरूपमनुपपत्तेन्द्रियव्यापारस्य ज्ञापमानमपरोक्षतायभासत्वात्प्रत्यक्षमेवेत्य
 द्वापः । त्रिकल्पपरोक्षाऽभासश्च त्रिभ्रम अपरोक्षमिति हि स्व
 लक्षणमुच्यते । तद्विषयोऽभासोऽपरोक्षायभासः । त्रिकल्पस्त्वभिनायम
 मंग्योऽप्रतिभासत्वात् स्वलक्षणं सृजति न ह्यभिनाप स्वलक्षणं सृ
 जति । यदि सृष्टेः अभिनापमात्रेणापि विनाऽप्रत्यक्षतायभास
 स्यात् । न चामावस्ति । तदुक्तम् । अन्यथैवाग्निमयोगाद्वाह दग्धो हि
 मन्यते । अन्यथा द्वाहज्जेन द्वाशयं मप्रकाशते इति । तस्मादभिना
 पास्तावत् त्रिशदाकारप्रभामपत्तिः । तत्समानविषया त्रिकल्पा अपि ।
 यस्त्वय विस्फारितात्तन्मौ गौर्यमिति त्रिकल्पो त्रिशदायभासः म समा
 नकानात्रिशदायभासनिर्विग्न्यरममगकृतः । तदभावे अभिनापमात्रे, अनु-

माने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्यभावात् । तस्माद्विधिर्विकल्पक्रमेण
 प्रत्यक्षम् । तत्रैव हि विशदस्य स्थलतणस्यावभामः । मैवम् । उन्मीलितने-
 त्रस्य विकल्पोऽपि गौरयमित्यपरोक्षभावमप्य प्रतीयते । न चासाधन्यसं-
 मगंक्षतः, प्रमाणाभावात् । अभिलाषसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभि-
 लाषनिर्द्वादिभिरवैशद्यमिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यतएव । न ह्ययं परोक्षा-
 परोक्षविभागो विषयक्षतः, यद्वि हि तथा स्यात्सर्वदेव सामान्यं परोक्षं स्यात् ।
 स्थलतणं चापरोक्षं स्यात् । न चैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षापरो-
 क्षविभागदर्शनात् । तथा हि दूराच्छ्रेतं स्थलतणं पर्यवनिर्द्वाःरितगद्यार-
 क्षातिविशेषो द्वेषाशब्दश्रवणादख्यत्यं, तस्मिन्नेव स्थलतणेऽनुमिमानोऽपि
 परोक्षं युध्यते । यदन्ति हि अश्रोण्ययं न चतुषा तथावभामतइति ।
 प्रत्यासन्नस्तु यदति-संप्रत्यक्षत्वमप्यस्य चतुषा पर्याप्नोति, न पूर्वमिति ।
 स्थलतणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्याशङ्कन एवायं दूरसमीपवर्तिनः
 परोक्षापरोक्षविभागः । तस्मात्कारणक्षतोऽयं विभागः । एकस्मिन्वपि हि विषये
 अतैर्जायमानं विज्ञानमापरोक्ष्य जनयति । लिङ्गादिजन्तु नेति किं नोपपद्यते
 ज्ञानजन्या विषयगतः फलविशेषोऽयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य सर्वेदः ।
 यद्वाचाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामत्रैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिता-
 चाणामेव व्यथहारः प्रवर्त्तते । अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासित्व-
 मिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । केचित्तु सविकल्पक्रमेण सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पक
 नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते । तत्तु प्रतीतिविह्वं प्रतीतो हि ध्यमत्तस-
 निपातानन्तरमधिहितसामान्यविशेषविभागं समुग्रवस्तुमात्रगोचरमालो-
 चनज्ञानम् । तदभावे तु विकल्पएव न जायेत, विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं
 जातिविशेषं संज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थित यस्तु विकल्पयित-
 ध्यम्, न चार्थमदृष्टयतास्तत्स्मरणमाकस्मिकमेवो(१)पपद्यते । तस्मादस्ति
 निर्विकल्पक्रमपि ज्ञानम् । तत्र सन्मात्रविषयमिति केचित् । भेदस्य
 विकल्पवेद्यत्वाद्दृष्टहीते च भेदे विशेषाणामपहणात् । किं चेतरेतराभाषो-

(१) सप्रतीयत इति (ख) पु. पा. ।

(२) मैवोत्पद्यते इति (ख) पु. पा. ।

भेदः । न चासौ प्रत्यक्षेण यद्गीतुं शक्यते । नतएव निर्विकल्पकेन । अतश्च 'नेह नानास्ति किञ्चने' त्यादिनिर्वेधानां प्रत्यक्षाद्विधेरोधाभावात् द्विकल्पे-
द्वितीय 'मित्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धम् । तद्विदमत्तिसाहस्रम् । किं
भवतो नीलपीतयोस्तिक्लमधुरयो शीतोष्णयो सुखदुःखयोश्चाधिलक्षणा
पुष्टिः । यत्रोच्यते, नात्रोत्तरं वक्तव्यम् ।

न च सत्स्यरूपे सविकल्पकेन विशेषग्रहणमिति वाच्यम् । अत्रिक-
ल्पकेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्यात्यल्पसम्भवात् । यच्चाग्रस्यमिदमस्मा-
द्विचमित्येष विकल्पेनैव भेदो यद्गीतव्यो नाविकल्पेन तस्य ग्रहणं सम्भवं
सीति । न प्रमो भेदस्य ग्रहणं किन्तु भिन्नानाम् । तेषामपि न भिन्नतया
किन्तु स्वरूपेण, यदत्यस्माद्विचित्रं नील पीत वा तद्गृह्यत इति धूमः, न हि
नील पीत वा भेदः । तयोर्हि धर्मभेदं तदग्रहेऽपि धर्मिणा ग्रहणं नानु-
पपन्नम् । यद्वि च चन्मात्रं प्रत्यक्षेण ग्रहेत न नील पीत वा ततो विकल्-
पेनापीदमस्माद्विचित्रमिति कथं भेदोऽप्येतत् । न हि सदेव सतोऽभिव्यक्ति-
सम्भवति । तस्मादधीनाद्विगुणानां पृथिव्यादिवृथ्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणा-
त्प्रपञ्चापत्तापः प्रत्यक्षविरुद्धस्य । यद्वि तु पृथिव्यादिवृथ्यस्य नापद्रुमहे-
तुर्द्रुमं तु भेदमेवेति सूच्यते तदप्यथश्च नीलपीतयोस्तिक्लमधुरयो प्रत्य-
क्षानुपलब्धसिद्धस्यापद्रुमसम्भवात्, प्रत्यक्षाभावात्पि हि प्रत्यक्षग्रहेण प्रमा-
णान्तरिभ्यो यत्नीयान इतरथा शक्ये चतुष्पात्याद्विषाणित्यमनुमीयते यतो
भेदापत्तापो न सम्भवति । यद्वि त्वितरेतराशयस्य इतरेतराभाग्रग्रहणस्यान-
वच्छेदोऽपि द्वायामात्रनिमित्तं तद्विगुण्यते । तद्विपि यद्वि भिन्नतया प्रति-
योऽग्नमाशय च ग्रहीत्या तत् इतरेतराभावात् ग्रहेत तत् स्यात्, नीलपीत-
योस्तिक्लमधुरयोस्तिक्लमधुरयोऽपि तद्विगुण्यते । यद्वि त्वितरेतराभाग्रग्र-
हणे किञ्चिद्विगुण्यते । यद्वि तु द्वित्यमपद्रुमं न पृथिव्यादयसोऽपि च
मित्यभेदमत्रैव प्रत्यक्षविरुद्धम् । सप्याया प्रत्यक्षस्यात् । सत्यपि प्रत्यक्ष-
विरोधे शत्रुपमत्वेन प्रवर्तमानत्वाद्वाधेनैवागमोऽद्वैतसत्यमप्यतीति चेत् ।
न । यत्रोच्यते, नात्रोत्तरं वक्तव्यम् । सत्यपि हि निःशेषं गीतं ज्ञायमानं स्याद्विगुण्यते ।

ज्ञानस्य पदपदार्थमनिध्यपेक्षायोग्यत्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बित-
 प्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणाद्वि । किंचाशयमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्यासत्यत्वं
 बोद्धुम् । बुद्धमाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वात्सती बोद्धव्या स्यात् ।
 कथं च श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुद्धेते, असत्त्वे हि प्रतीयमाना न प्रमाणं
 स्यात् । प्रमाणत्वे व्यर्थस्यिते सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं
 शक्यं घक्तुं, नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य बोद्धुं
 शक्यम् । अन्यतरौपमर्देन ह्यन्यतरद् बुद्धावारोहति, ततश्च श्रुतिरेवास्तीति
 चेत् । न । प्रपञ्चस्याभावः संभवति । श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात् । नास्ति
 चेच्छ्रुतिः, प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः संभवति । ननु स्वयंप्रकाशं
 ब्रह्म किमस्यान्येन प्रमाणेन ? भवतु ब्रह्म स्वयंप्रकाशं प्रपञ्चाभावस्य
 किमायातं, ? स हि प्रमाणमपेक्षतएव । कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रति-
 भासः ? अविद्ययेति चेत् । कस्य पुनरियमविद्या ? जीवानामिति चेत् ।
 न । तेषामभावात् । भावे वा द्वैतप्रसङ्गः, ब्रह्मणि तु विशुद्धविद्यात्मके
 निरवकाशैवाविद्या विद्यात्मकमपि अविद्याशक्तमिव भ्रान्त्यावगम्यत-
 इति चेत् । कस्येयं भ्रान्तिः ? यदि न कस्यचित्सूक्ष्मम् । यदि जीवानाम् ।
 न, तदभावात् । यदि ब्रह्मणो, नास्य भ्रान्तिः संभवति इत्युक्तम् । यदि च
 विद्यारूपेष्वविद्या स्यात् केनासावुच्छिद्येत, ध्यानादिभिरिति चेत् । तेषा-
 मप्यभावात्, भावे तु द्वैतापत्तिः, ब्रह्मणि तु सहावस्यानाद्विरुद्धा अविद्या
 न तेनेच्छेत्तुं सा शक्या । ततश्चानिर्मातप्रसङ्गः । तस्माद्ब्रह्मणः प्रशंसार्थ-
 स्यायित्येन प्रपञ्चस्यासत्त्वमुपचरद्विरौपनिपदैर्यद्वैस्तदनुसारिभिरचेतिहा-
 सपुराणैर्भ्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमज्ञानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोप-
 मद्वैतवाद् इत्युपेक्षणीयः । तत्सिद्धमविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वम् ।
 अपरे तु स्थलवर्णमात्रगौरवं निर्धिरुत्पक्रमिच्छन्ति । तदपि प्रतीतिविरुद्धम्
 प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु सहसैव परवाज्जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः
 पञ्चधा सधिरुत्पकेन विकल्प्यते । गौरयम् । दण्डयम् । शुक्रायम् । गच्छ-
 त्ययम् । इतियायमिति । तत्र निर्धिरुत्पक्रमेकाकारं वस्तु समुग्धं गृह्णाति ।
 सधिरुत्पकं त्वैकाकारं जात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति ।

ननु पठोपि विकल्पोक्ति तद्वेदमिति । तत्कथं पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते । न^(१)त्वय जातिविकल्प व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा हीयम न सत्रा विकल्प । अनजगतसत्रानामपि भावात् तिर्यञ्चोपि ह्यद्य जाता स्वमातर प्रथममुपलभ्य सृष्टान्तरे पुनरुपलभमाना सैवेयमिति शब्दानुबोधशून्यमेव प्रत्यभिज्ञानन्ति तस्माद्रिय पृथी कल्पनेति पञ्चविधत्वानुपपत्ति । उच्यते । इयमेवास्माभिर्नाम कल्पनेत्युच्यते । तथाहि द्वित्योयमिति तावद्गौरयमिति गजात्मना द्वित्यात्मना वस्तु विकल्प्यते । न दण्डीतिवत्तत्सप्रस्थितया मत्वर्थानुपादानात् । तत्र न द्वित्यशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा । अत्यन्तभिन्नत्वात् । यतस्तेनैवायानुल्लयते । तदेतदेव विज्ञेयम द्वित्यशब्देन तद्वाच्य पूर्वाजगत द्वित्यमुपस्थाप्य तदात्मना पुर स्थितोर्था विकल्प्यते । द्वित्योयमिति । किमुक्तं भवति ? । योसाधस्माक द्वित्य सोय पुर स्थितो नान्यदिति सेव व्यक्तिप्रत्यभिज्ञेय पञ्चमी कल्पना । सा च शब्दविदा नामरूपतैव भवतीति नामविकल्पनेति व्यशङ्क्यते । एतेन यद्वाहु द्वित्यायमित्यशब्दाकारस्वार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाण सविकल्पकमिति तदपि निरस्तम् । नह्यत्र शब्दाकारेणाय प्रतीयते । किं तु पूर्वाधगतायस्मरणप्राये शब्दस्य व्यापारात् । तेन च स्मृतेनार्थेन तादात्म्येन पुर स्थितायविकल्पनात् । आह च 'यदा तु यादृशं पिण्डं पूजं शब्दात्मनीयते । तादृशस्मरणे तु शब्दस्मरणं यथायंते ति । तस्माच्चामविकल्पेपि जात्यादिव्याप्त्यस्य तद्व्यापारेण । किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते द्रव्यं, किं पुनरिदं द्रव्यं नाम । एषियुदकतेजोवायुपृथिति ।

ननु रूपवदित्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किञ्चिदुपलभमाने न च तत्प्रापनम्भक्तमिति । चतुरादीनां पञ्चानां रूपवदित्येवोपलब्धीण्यत् । गन्धरूपसम्भगंमघात् एषिणी । रमरूपसम्भगंमघात् चाप, रूपसम्भगं दृष्टात्मज । शब्दसम्भगंमघात् वायु । एष रूपवाद्मघात्तर्भेदादिव एषि व्यादिविभागो न द्रव्यं नाम किञ्चादिति धीगता । तदयुक्तं व्यातमापर

यिषु रूपादिषु यदनुयायिप्रत्यभिज्ञा ज्ञायते तद्द्रव्यम् । दर्शनस्पर्शनाभ्या
चाम्य ग्रहण, प्रत्यभिज्ञा च यथा घट्टरफन श्यामावस्याया रक्तावस्याया च तथा
घटपण्डकपालावस्यासु मृद्द्रव्यम् । अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्याभेदे
श्यामरक्तरूपभेदेपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा । मृद्विषु पिण्डावस्यामपहाय घटाव
स्या सजाता श्यामिमान च त्यक्त्वा पक्का सत्यरुणिमान गृहीतवती अनन्तर
घटावस्यामपहाय कपालिका ज्ञातेति । एव तन्नुपटाद्यवस्यास्वपि
द्रष्टव्यम् ।

ननु तन्नुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमता, अन्यथा ह्यवयव्यप-
लाप स्यात् । नाप्यवयविनमपन्हुमहे द्रव्यान्तरोत्पत्ति तु नेच्छाम, प्रतिप-
त्त्यभावात् । तन्तव एव हि सयोगवियोगादेरुद्रव्यतामापद्यन्ते अवयवी च
भवन्ति तादृशाश्च पटज्जाति सौल्य च विभ्रत एकपटद्रव्यसूलवृद्धिभिर्गु-
ञ्जन्त इति लौकिकी प्रतिपत्ति । अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोपायो-
धा घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्यानामेवागमापायौ । आह च । “आवि
भोत्रतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् । तद्गुमि यत्र च ज्ञान प्राग्धर्मग्रहणाद्गुवे
दि”ति । तथा यादृशमस्माभिरभिहित द्रव्य तादृशस्यैव हि सर्वस्य
गुण एव भिद्यते न स्वरूपमिति । तस्मिद्द्रु द्रव्यम् । तच्च ज्ञात्यादिभि-
पञ्चधा सविस्वरूपेन विभज्यते । अतः सविस्वरूपमपि प्रत्यक्ष तत्सूत्रक
चानुमानादीति सिद्धे तेषामप्यनिमित्तत्वमिति प्रत्यक्षसूत्रम् ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो
ऽव्यतिरेकस्यार्थनुपलब्धे तत्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

उक्त प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम तत एव तन्मूलगुरुष्ववयव-
स्याप्यनिमित्तत्वम् ॥ एव ताहं शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव
प्रामाण्यदर्शनात्तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादभावगम्यत्वमेवायात धर्मस्ये-
त्याशङ्कानिराकरणाय चोदनाया प्रामाण्यमुच्यते । सत्यम् । लोके प्रमाणा
न्तरमूलाना प्रामाण्यमतन्मूलाना चाप्रामाण्य दृश्यते । न त्विवमपि
सापेक्ष प्रामाण्य कि तु स्वत एव । अनाप्तवाच्यस्य त्वप्रामाण्य न
मूलविरहात्, कि तु दुष्टमूलतया, शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य

प्रामाण्यस्यापवादान्तु । अपौरुषेये तु घट्टे यथाप्याप्तप्रयोगित्वं नास्ति
 तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावादनापाम्यर्शनिमित्तदोषाभावाच्चानपेक्षितं
 प्रामाण्यं भवति । जेधा ह्यत्र पुरुषानुपवेशः । पदपदार्थसमन्वयद्वारेण
 धार्ययाख्यायंसंश्रयद्वारेण यन्त्यस्य या भारतादिवत्पौरुषेयत्वात् ।
 न त्यतत्रयमप्यस्ति । पदपदार्थसमन्वयस्य नित्यत्वमत्रेत्यतिकशब्दशक्त
 वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलस्य घट्टस्य चापौरुषेयत्वमुपनिष्ठादुच्यते ।
 न च सातादृाधरुमस्तीत्यर्थान्तरक-शब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च
 नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमस्तीत्यर्थानुपलब्धरूपत्वेनेनेनाक्तम् । एतच्च विशेष-
 णत्रयमुपाद्रदानेन सूत्रकारेण कारणद्वैतधाधरुक्तानरहितमग्रहीतयाह्वानं
 प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितं भवति । नन्यथं धारयाहिकेषूत्तरेषां
 पूर्वग्रहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति
 प्रमाणलक्षणम् । स्मृतिव्यतिरिक्ता च प्रतीतिानुभूतिः । स्मृतिश्च
 संस्कारमात्रज्ञानमभिधीयते । मात्रग्रहणं च संस्कारसधीवीनिन्द्रियज्ञस्य
 प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतिरूपसङ्केताप्रामाण्यं मा प्रमाद्वीदित्येवमर्थम् । तदेवं
 संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्रदये-
 ने तावदव्यापकम् । संस्कारमात्रज्ञस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपे कर्तारि च प्रामाण्य-
 मिष्टं भवताम् । अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वं तद्विषयसंस्कारज-
 त्वात् । स्वरूपकर्तृपेक्षया त्वनुभूतिरेव । अतः सिद्धमिति प्रामाण्यमित्यु-
 च्यते । एवं तर्हि मात्रग्रहणमनर्थकम् । प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशा-
 पेक्षयैव स्मृतित्वात् तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव । यत्र त्वये प्रामाण्यं तत्र-
 अनुभूतिरेव सा । किञ्चानुवादानां “य एव विदुस्त्वैरणमासीद्वि”त्यादीनामपि
 संस्कारमात्रज्ञत्वाभावात्प्रामाण्यं स्यात् । भवत्यिति चेत् । न । लौकिकीरि-
 धात् । तथा लौकिकमपि वाक्यं सकृज्ज्ञानानुमितेयं अनुवादकतया
 प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । न चैतदिष्टं भवताम् । अमनिरुद्धयद्वयमनु-
 वादानामशास्त्रार्थमित्यद्वीरुणात् । अथानपेक्ष प्रमाणम् यन्त्यावयवे
 प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत्प्रमाणम् । अनुवादानान्तु पुरोजादसापेक्षत्वा-
 दप्रामाण्यमिति । एव तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितेयं प्रवर्तमानमनुमा-

नस्य शङ्कानिराकरणमात्रोपयिक्त्वाद्यैप्रतिपादने तदपेक्षाभावात् प्रमाणं स्यात् । तथानुमानस्य प्रामाण्यम् न स्यात् । तद्वि नियतग्रहणमपेक्षते । न च गृहीतमर्थं मात्रयाप्यधिकं शङ्कातीति भवता दर्शनम् । पीतशङ्खज्ञानमप्यनुभूतित्वात्प्रमाणं स्यात् । इष्टमेवेति वदतो लोकाविरोधः । तस्माद्ग्रथार्थमगृहीतयाहिज्ञानं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । धारात्राहिकेष्वप्युत्तरेतरां कालान्तरसंबन्धस्यागृहीतस्य यहथाशुक्तं प्रामाण्यं । सर्वपि कालभेदेऽतिमूत्तमत्वाच्च परामृष्यत इतिचेत्, अहो मूत्तमदर्शां देवानाम्प्रियः, यो हि समानविषयया विज्ञानधारया विरमवस्यायोऽपरतः सोऽनन्तरक्षणसंबन्धितयार्थं स्मरति किमत्र घटोवस्थितः? इति पृष्टः कथयति अस्मिन् क्षणे मयोपलब्ध इति । तथा प्रातराभ्य एतावत्कालं मयोपलब्ध इति । कालभेदे त्वगृहीते कथमेवं वदेत् । तस्मादस्ति कालभेदपरामर्शः, तदाधिक्याच्च सिद्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम् ।

ननु यथार्थतापि चेत्प्रमाणलक्षणम् । उष्णजलज्ञानमप्रमाणं स्यात् इष्टमेवेतात् ।

ननु लोकाविरोधः स्यात् । यद्वयथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः प्रामाण्यं मन्यन्ते । ते तु यथार्थतामेव मन्यानाः प्रामाण्यमभ्रान्तत्व च मन्यन्ते । ये त्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्यमन्यन्ते, नाप्यभ्रान्तता तस्माच्चास्ति विरोधः, पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वापरिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते । अतो ऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत् । तदयुक्तम् न हि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेपि स्मृतित्वं मन्यन्ते न तरां पीतशङ्खज्ञाने । तस्मात्सूक्तमर्थं ऽनुपलब्ध इति । वृत्तिकारस्त्वन्यथेदं वर्णपाञ्चकारेण्येवमादिनोपवर्षमतेन 'तस्य निमित्तपरीष्टि' रित्येवमादिमूत्रत्रयमन्यथा^१ कृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः । तत्र निमित्तभूत्रेण तावत्प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्यपरीक्षापदेशेन स्वतः प्रामाण्य हेतुरित्युच्यते । प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाणि । तदन्तर्गतं च शास्त्रम तस्तदपि प्रसिद्धमेव ।

न च प्रसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम् स्वत एव
तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात् । यद्वि च परीक्ष्येत, ततो येन परीक्ष्येत
तस्याप्यन्येनेत्यनग्रस्या स्थात् । तस्मात्प्रसिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य चोदनापि
प्रामाण्यमिति ।

ननु न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवार्थतयात्वमध्यवसातु शक्यम्, प्रसिद्ध-
तरस्यापि प्रत्यक्षस्यायथार्थस्योत्पत्तिदर्शनात् । यथा शुक्तिकाया रजतमिति
प्रत्यक्षमेवायथार्थं । न । शुक्तिकाया रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वात् । किं पुन
राभासासकीर्णं प्रत्यक्षलक्षणं स्यात् । तदुद्दिश्यति । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रि-
याणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् । यदाभास विज्ञाने तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्वि-
ज्ञानं तत्सत्प्रत्यक्षम् । तस्यतोऽर्थत्ययादाभासासकरसिद्धिः । तद्विति चाय्यय
वृत्तीयान्तं तेनेत्यर्थं । नन्वसत्यपि व्यत्यये नास्ति सकरः । इन्द्रियसंप्रयोगज्ञ-
त्तानं प्रत्यक्षमित्येतावदेव वक्तव्यं, न हि शुक्तिकाया रजतज्ञानमिन्द्रियम-
प्रयोगज्ञं, किं तर्हि ? इन्द्रियसंप्रयोगाच्चुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्यर-
त्वादिरूपेण गृहीतमसाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियद्वैतव्यत्यादृष्टीत-
मनन्तरं च सस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतं, ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिर्दोषाद्बुद्धते
अतो नेन्द्रियसंप्रयोगज्ञं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः । प्रणाद्यास्तीन्द्रिय-
संप्रयोगज्ञत्वमिति तद्व्याप्यत्वं तत्संप्रयोगज्ञमिति तद्विशेषणं वक्तव्यमिति
चेत् । तत्र न हीह यथाकथञ्चित्संप्रयोगज्ञत्वलक्षणं किन्तु सादात्तज्ञत्व-
त्वम् । यद्वि च यथाकथञ्चित्प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः ततो विशेषणं सत्यप्यतिव्याप्ति-
मल्लक्षणं स्यात् । आरादृष्टिमध्यवसातो यद्वैषण्यविषयमनुमानं तदपि
प्रत्यक्षं स्यात् । प्रणाद्येन्द्रियसंप्रयोगज्ञत्वात्संप्रयुक्तविषयस्याल्लः । अस्ति
ह्येवमप्येन्द्रियसंप्रयोगः, समुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादवश्यं सादात्स-
प्रयोगज्ञत्वलक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम् । अतः शुक्तिरजतवेदनेषु व्यभिचारा-
भावादनेयंरूपत्वमन्येनान्यथ्यः । इत्यम् । सादात्संप्रयोगत्वलक्षणम् ।
सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेपि नातिप्रसङ्गः । पीतशङ्खद्विचन्द्रादिज्ञानेष्वतिव्याप्ति-
स्यात् सादात्संप्रयोगज्ञत्वात् । अपि च स्मृतेन रजताकारेण यस्मिन्निहि-
तस्य शुक्तिशकलस्य तादात्म्यपक्षेण तदनुपपत्तेन्द्रियव्यापारस्य भयत्सादा

त्संप्रयोगजनमेवापरोक्षत्वात्, तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोर्व्यत्यय इति सूक्तम् । भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतज्ञानोदाहरणमित्यनवद्यम् । तत्संप्रयोगजत्वाऽतत्संप्रयोगजत्वं कथं विविच्येते । उच्यते । ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते । तदन्यथात्वन्तु कारणदोषज्ञानादर्थान्यथा-
त्वज्ञानाद्वावगन्तव्यम् । अतो यत्र पयशेनान्विष्यमाणेषु कारणदोषो वाध-
कज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणमितरच्चाप्रमाणं चेदन्नार्थज्ञानस्य तूभया-
भावात्सिद्धं प्रामाण्यम् ।

ननु सर्वे एव निरावलम्बन इत्यादिना पूर्वोक्तहेतुद्वयनिमित्तमिथ्या-
त्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । तथा हि यत्र कारणदोषज्ञानं वाधक
ज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां
मिथ्यात्वात्सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवासनावशादात्मान-
मेव बाह्यतयाध्यवस्यन्मिथ्यैव, कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते ? ।
अनुमानात्, वाह्ये च प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । यथा चासामर्थ्यं तथा धत्यामः ।
संप्रत्यनुमानमुच्यते-स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्तो
मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्रप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवदिति च ॥ स्वप्रा-
दिप्रत्यया हि यथावगम्यमानवाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च
संनिहितदेशकालवया प्रतिभासासंभवात् क्वचित्कदाचिद्रूपसंभवतां स्वशि-
ररहेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्वद्गृह्णन्तीत्यभ्युपग-
न्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जायज्ज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्मि-
थ्यात्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । न तावत्स्वप्रादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः ।
तेषु बाह्यार्थमेवान्यथा सन्नमेवान्यथा गृह्णन्तीति वक्ष्यामः भवतु वा ।
तत्रात्मप्यानं न तावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भ्रित्तुमर्हन्ति । तत्र हि
नीलमिदं पीतमीदं स्तम्भोयं घटोयमित्येवमिद्रमाकारास्पदीभूतं बाह्यं
नीलादिप्रत्ययेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनापह्नेतुम् । आत्मयाहित्वे
ह्यहं नीलमिति स्यात् । तद्वैयं प्रत्ययमेव बाह्यार्थमुपस्योष्य तदपह्ववप्र-
वृत्तस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्रादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्य-
सद्भावनिराकण्याद्बुद्ध्येतात्मप्यातिः । न त्विह तथा बाधकमस्त्यन्यत् भव-

दुक्तादनुमानात् । न चानुमानमन बाधितुमित्युक्तम् । दूषणसदृश चास्या
नुमानस्य चास्ति के प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

इति निरावहणव्यनवादः ।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते प्रत्यक्षस्य बहिः प्रवृत्तौ सा
मर्थ्यं नास्तीत्येव पूजाक्लेशेपेण शून्यत्वित्यादिना स यत्र शून्यवादी
पुनः प्रत्यक्षतिष्ठते । तद्विद्मैव चिन्त्यते । यदिदं नीलमिदं पीतमिदमिति
नीलाद्याकारवस्तु प्रथते तत्किं विज्ञानमेव तथा प्रथते? किं वा बाह्य
वस्तित्वेति । तदर्थमिदं विचार्यते । किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुत्तानुमेयमिति ।
प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायोगात् आकारस्य चैकस्यैव एह
माण आकारो ज्ञान एवावतिष्ठतइत्यर्थस्याएहमाणत्वात् । असत्त्वमेव
भवति । तत्र । 'ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथतिकृतं' नाप्रत्यक्षस्य
तस्यास्ति प्रमाणान्तरात् । सर्वद्वयत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः ।
अर्थान्तरस्य च बाह्यलक्षणं न हि युज्यते । यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति
तस्य ज्ञानमेव न सिद्धेत । प्रमाणान्तरासम्भवात् । अनुमानमिति चेत् ।
लिङ्गाभावात् । न तावदर्थो लिङ्गम् । विनापि तेन सुपुण्याद्यवस्थायां
र्थसद्भावाभ्युपगमात् । अर्थव्यवहारी लिङ्ग, स हि कादाचित्कद्वाराण्य कल्प
यतीति चेदथ तु प्राग्व्यवहाराज्ज्ञानप्रतिभासो न स्यात् । अव्यवहारेऽपि
घटपर्यञ्जानेह घटमिति ज्ञानमनुसंधत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम् । अर्थधर्मो
ज्ञानजन्मा लिङ्गमिति चेत् न तत्सदृभावे प्रमाणाभावात् । अतीतानागत
योश्चार्थयोर्धर्मो रभ्यादतीतादनुमाने ज्ञानसिद्धिर्न स्यात् । तस्मादवश्यं
विज्ञानं प्रत्यक्षमि पतव्यम् । एव च तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकार्यम् ।

किञ्च । घेद्यत्थादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्व, न ह्यनात्मनो नीलस्य
पीतश्रेयता सम्भवति । यदि चार्थान्तरं नीलतत्तेऽस्य किं लक्षणं घेद्यत्वम्? ।
यद्यर्थत्वलक्षणं स्यात् सर्वं सर्वस्य घेद्यं स्यात् । व्यवस्थाहेत्वभावात् ।
अथ हेतुत्व अथस्यापक्रमः । यद्यथाज्ञानस्य हेतुः स एव घेद्योऽनान्य इति
चेत् न । नेत्रादेरपि घेद्यत्वमसद्गं । सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वम् । नीला
धरत्वं नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमिति चेत् । एवमपि समनन्तरप्रत्ययस्य हेतुः

त्वात्, विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वम् स्यात् । अथासाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम् । ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं, नीलाद्याकारस्तु केषांचिदेवासाधारणः, तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम् । एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात् । उभयोर्नीलरूपत्वाद्हेतुत्वाच्च । स्यान्मतम् । न सादृश्यं विषयत्वम् । किन्तु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेष-समर्पकोहेतुः स विषयः । समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः, तथा सति नीलज्ञानानन्तरं सर्वद्वैव नीलविज्ञानं स्यात् । तत्रैकस्मिन्संताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो न स्यात् । कारणावैलक्षण्यं कार्यवैलक्षण्य-योगात् । नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविशेषकतश्चायं विचित्राकारोदय-इत्यर्थस्यैव याह्यत्वम् ।

ननु कार्यभूतज्ञानसमये कारणभूतस्वार्थस्य क्षणिकत्वेनातीतत्वा-त्कथं प्रत्यक्षयाह्यत्वम् ? । एतदेवार्थस्य याह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणत्वम् हेतुत्वम् । यथाहुः । “भिन्नज्ञानं कथं याह्यमिति चेद् याह्यतां सिद्धुः । हेतुत्व-मेव तद्व्यक्तं ज्ञानाकारार्पणत्वम्” मिति । यद्येवं कस्यायमाकारो यो वर्तमानः प्रथते । यदि ज्ञानस्यैव, एवं तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे, ज्ञानं प्रति हे-तुत्वे च किं प्रमाणम् ? । ज्ञानवैविध्यमेव, न हि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात्सं-भवतीत्युक्तम् । एवं तदनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षयाह्य ? इत्युच्यते । एतदेव हि प्रत्यक्षयाह्यत्वमर्थस्य, यत्साक्षादाकारसमर्पणेन हेतुत्वम् । यस्तु परम्परया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च, सोनुमेयः । तद्वया । वद्विस्वलक्षण-धूमस्वलक्षण-तद्वर्णनतद्विकल्पप्रणाद्या वद्विज्ञानं जनयदनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वात् । असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिबन्धन-एव ज्ञानादर्थनिश्चयः । तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं, प्रणाद्या त्वनुमेयमिति द्वे एव सिद्धे । अत एव विश्वसादृश्यमेव प्रामाण्यं, तदधीनत्वादर्थविशेषव्यव-स्थापनस्य । न हि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति । पीतादावपि तुल्यत्वात् । नीलिम्बा तु नीलवेदनसिद्धिः । यथाहुः । “न हि संवित्तिप्रत्ययैव तद्वेदना युक्ता । तस्याः सर्वत्राविशेषाद्विशेषप्रसङ्गात् । तान्तु सारूप्यमाविशत् सारूप्यितुं घटयोदिति । तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं, याह्यत्वलक्षणं चेति

सौत्रान्तिकाः । अत्र धर्माः स्याद्विदं याद्व्यलक्षणं, यद्व्यर्थस्याकारसमर्पकत्वे हेतुत्वे वा प्रमाणं स्यात् । न तु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्राकारोदयमभवात् । त्वयापि हि स्वप्नावस्थायामसत्यप्यर्थसंविधौ ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकृतं चम् । एव चेज्जायत्प्रत्ययानामपि तथैवास्तु किमर्थयहणेन ? । अतो न हेतुत्वं याद्व्यलक्षणम् । अथ ज्ञाननिबन्धनो यत्रोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते । तथा सति नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गता, परमाण्वो रसादपरञ्च विषयभावमश्नुवीरन् । उपादीयमानत्वात् । अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम् । एव तर्हि रूपस्यापि विषयत्वं न स्यात् ।

किञ्च सुखार्थः सर्वा व्यवहारोऽतोऽनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविषयो व्यवहारोऽस्ति ।

न च सम्भवति । यतः सुखप्रतिबद्धव्यवहारानुगुण्यं तद्वित्ते, स्यात् । तथा घ्राणं गृहीतेन गन्धेन न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोऽस्तीति कथं तस्य विषयत्वम् ?

ननु नोपादानमेव व्यवहारः, शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात् । अतो नीलज्ञाननिबन्धनशब्दप्रयोगोऽत्रत्याचीनिवै विषयत्वमेव सुखादेरपि । एवमणुपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषयत्वापत्तिस्तदयस्यैव ।

किं च न शब्दप्रयोगशयेन ज्ञानस्य विषयनिर्हणं शक्यं, विषयो तत्त्वात् । अर्थसंप्रदुशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याप्यप्रत्यापकत्वमेव हि शब्दायंयोः सद्यन्वोऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं यं शब्दो ज्ञानयति स तस्य वाच्यः । अतो ज्ञानविषयनिर्हणपूर्वकं शब्दविषयनिर्हणं, तदधीने तु तस्मिन्दुस्तरमितरेतराथयमापद्यते । ज्ञानजन्यातिशयभास्यमेव याद्व्यलक्षितं चेत् । नासाद्युपनभ्यते ।

१ प्रमाणवद्वैतवति पाठस्यु पुस्तकालारस्यो न पुस्तकं भाति ।

२ दुस्तर इतरेतराथयं यापद्यते इति सुखं पाठः ।

न च संभवति भूतभविष्यतोऽस्त्युक्तम् । अथ यत्संप्रयुक्तेन्द्रियज्ञं ज्ञानं यद्व्याप्तिलिङ्गं वा स विषय इति मतं, ततो नैवजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शा विषयः स्यात् । अस्ति च स्पर्शस्यापि रूपस्यैव संयुक्तसमवायलक्षणस्य संबन्धो नैत्रेण । तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात् । तस्मान्ज्ञानात्मकमेव नीलादेर्विषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम् । सहोपलम्भनियमोऽपि ज्ञानार्थयोरनियमस्याप्रभेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधचभेदमुपस्थापयति । भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वात् । न चासिद्धो वेद्योपलम्भसमये वित्तेरुपलम्भ इति वाच्यम् । उत्तरकाल सदैव ज्ञानेन विषयस्पर्शदर्शनात्-ज्ञातो-घट इति । न चाननुभूतस्य स्मरणं संभवति । तस्मादेवश्यमुत्पत्तिवेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्तव्यम् ।

न च निराकारस्योपलब्धिर्स्तीति, सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नीलादेः । अवश्यं च स्वप्नादिवोधे वन्ध्यासुतो याति, अहुत्येव हस्तिकयूथशतमित्यादौ चात्यन्तासंभवाद्वाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाकाराणामभ्युपगन्तव्यम् । तथान्यत्राप्यस्तु, तस्माच्च बाह्यमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते “नीलादिवित्तेरात्मांश-याहित्य केन एह्यते ? । नात्मना नान्यसंवित्त्वा सापि ह्यात्मावसायिनी अज्ञानास्यरवित्रत्वबाह्यत्वादेरनात्मनः । असतो वा सतो वापि कथं विज्ञानवेद्यता” । विज्ञानादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव एह्यति नान्यत् । आत्मनैव च एह्यते नान्येन । नस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति । यद्योक्तं “नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । बाह्यबाह्यैर्धुंधुंधुंस्त्वय सैव प्रकाशत” इति । तमेवं वादिनं प्रत्युच्यते । नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य वा विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन एह्यते ?- न ताद्यदात्मनैव । न हि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकत्व प्रकाशते । नीलमात्रप्रकाशनात् । सवेद्यत्वबाह्यलक्षणा-योगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यम् ।

तदपि त्वनुमानमात्मांशयाहि चेत् । न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायिता
 यहीतुमलम् । अथानुमान न स्वाशयाहि । ततो नीलादिज्ञाने किमपरादु ?
 यत्तानीदङ्कारास्पदीभूतबाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनावभासमानान्यपि स्वा
 त्मन्येवावरुद्धन्ते । न हि तदैतद्वक्तुं शक्यम् । नानात्मनः सवेदने बाह्य
 लक्षणं, सहोपलम्भनियमो या सभषतीति । सर्वेषामेवैतस्मिन्नेव भवद्वीये-
 ऽनुमाने व्यभिचारात् तत्त्वत्वात्मानमतिक्रम्य नीलादिविभिर्नीलाद्यात्मभू
 तस्वाशावसायिता एहातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे
 नीलबुद्बुद्वेस्तद्वशेन नीलस्वाशयाहिता न सिध्येत् । आह च । "चैत्रादि
 प्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि । धर्मभूता न एह्येव साधनोत्थितया
 धिया । ततो विषयनानात्वात्मतियोग्यनिराकृतात् ह्यप्यात्वालम्बनप्राप्तिः
 सती केन निवार्यते" इति । किं चाज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य-ज्ञानाभावो
 बाह्य । न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता सभवति । अत्यन्तविपरीतत्वात् ।
 तथा तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालावसायित्वं प्रकाशते ।

न च वृत्तिकस्य सायित्वमात्मा सभवति, तथा विचित्रबुद्धौ नाना
 काराणामवभासो, न चैकस्य नानाकारता सभवति । नन्वर्थस्यापि सायि
 त्वमेकस्य च नानाकारत्व न सभवत्येव, सभवतु वा, मा वा, ज्ञानात्मता
 तावच्च सभवति, तदसभवे चार्थाकारो वा सायित्वविचित्रत्वे स्याताम् । अत्य
 न्तासद्रूपे वा द्विधापि ज्ञानानात्मकयो ज्ञानेनावहणात्सिद्धं न समीहितं
 तथा बाह्य नास्तीति निषेधतावश्यं बाह्य बुद्धावारोपयितव्यं, ज्ञानातिरिक्त
 च बाह्यम् ।

न च ज्ञानाकारता तस्य सभवति, तस्माद्व्येमादिसद्धार्यमवश्यं
 विज्ञानस्यानात्मशक्तिस्य यत्नादभ्युपगन्तव्यं भवद्वीयानुमानार्थं च । तदेव
 मविद्वृत्तमित्यस्य बाह्यस्य सभवे चेद्वत्वादिभिर्नोपद्रुय सभवति । बाह्य
 स्येव हि तदा सवेदव्यं यत्नादभ्युपगम्यते । प्रत्युत्तात्मन एव सवेदव्यं
 न सभवति नीलादिविभिर्नामिदं नीलमिदं पीतमित्यनात्मावभासित्यात् ।

शात्मायभासाभावात् । अद्वयप्रत्ययस्तिर्हि ज्ञानावलम्ब्येनो भवतु सोऽपि कर्त्तृ
 यलम्ब्येनो न ज्ञानालम्ब्येन इत्यात्मवादे वक्ष्याम । तथा याज्ञलतणमपि
 वाह्यस्यैव किञ्चिदन्वेष्टयम् । अन्यथा साधनेत्यस्य त्वदीयानुमानस्य
 नीनादिविनिर्गत स्याद्यधिपयत्य याज्ञ न स्यात् । स्यायित्वाद्यशब्द तद्गु
 ष्टीनाम् । तल्लक्षणमितरेषामुक्तदोषत्वात् । ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवात्र
 विगद्यम् । ज्ञानक्रिया हि मर्कर्मिका कर्मभूतेऽर्थे फल जनयति । पाकादि
 वत् । तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोत्यम् । लिङ्गादिज्ञानजन्यन्तु पारो-
 ह्यमित्युच्यते । अस्ति हि विषयाधिपयविभाग । विषयेष्वपि पारोत्या-
 पारोह्यविभागः सार्वज्ञनीनः ।

न च फलमन्तरेणाप विभागः सम्भवतीति तदानीयते । तदेव च फल
 कार्यभूत कारणभूत विज्ञानमुपकल्पयतीति मिथ्यप्रत्ययत्वमपि ज्ञानम् ।
 अथवा ज्ञानक्रियाद्वारको य कर्त्तृभूतम्यात्मन कर्मभूतस्य चार्थस्य परस्पर-
 सशब्धो व्याप्त्याप्यत्यनतणः समान स प्रत्यचावगतो विज्ञान कल्पयति ।
 न ह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽर्थे प्रतिव्याप्त्युत्पत्तुमर्हति । तच्च का
 रण लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते । येऽपि स्वप्रकाशा सविद्रमातिष्ठन्ते तैर
 प्यय सशब्धो मानसप्रत्ययतण्योऽवश्यमभ्युपगमनीय । अन्यथा ज्ञाति मया
 घट इति ज्ञानज्ञेयसशब्धो ज्ञानृत्तेयसशब्धो वा न व्यग्रहं तु शक्यते, यन्मात्र
 हि प्रकाशित तन्मात्रमेव व्यग्रहं तु शक्यते नान्यत् । इह च सविन्मात्र
 स्यैव प्रकाशितम् । अर्थापि तद्गुणात् । ज्ञानमिच्छन्त्यस्तु केन प्रकाशित ? ।
 सोऽपि तथैव सविद्रा प्रकाशित इति चेत् न । तद्गुण्यत्पयस्याया सशब्धम्या
 निष्पद्यत्यात् । प्रकाशकस्यमेव हि सविद्रो विषयेण सशब्धो नाव्य । तेन
 साक्षात् सविद्रि विषये च प्रकाशिते निम्नप्रमानसशब्धो न तथा सविद्रा
 शक्यते विषयोक्तुम् । विद्रस्य व्यापारामभवात् । न हि प्रथममर्थ
 प्रकाशय पुन सशब्ध प्रकाशयितुमर्हति छलिकृत्यत् । अथ सशब्धापि
 स्यैव प्रकाशित इति मन्येया, नार प्रमाद्यनन्ति । तस्मान्मानसप्रत्ययतण्यो-

ऽर्थेन सहात्मनः सबन्धो ज्ञान कल्पयतीति रमणीयम् । अस्ति हि कोऽपि सबन्धोर्थेन सहात्मनो मानसप्रत्यक्षगम्य सर्वज्ञनीन स ज्ञानस्य कल्प कोयथा ज्ञानबन्धोतिशयः कल्पयति ज्ञानम् । अत्रश्याङ्गीकरणीयश्चाय मतिशय, त्रितयप्रतिभासथादिभिरपि, त्रितय प्रतिभासत इति घदता ज्ञानत्रेयज्ञानवृत्तनुगत प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्र ज्ञानत्व तावन्नानुगतम् । तद्विज्ञान एव न ज्ञानत्रेययो ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव, न ज्ञानज्ञानयोः, ज्ञानृत्व ज्ञातयैश्च, न ज्ञानत्रेययो । व्यवहारविषयत्व प्रकाशमानत्वमिति चेत् । न सविदि व्यवहाराभासात् विनष्टत्वात् । शब्द-प्रयोगो व्यवहार इति चेत् न । उक्तदोषत्वात् । तदवश्य प्रकाशनभास नादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वनुवृत्तो गोश्वमिव गोव्यक्तिष्वस्ति । स च धर्मो ज्ञातारि ज्ञेये च ज्ञानवशाज्जायते, ज्ञानस्य तु स्याभाविर्कोऽनेरिवैष्यमिति स्वप्रकाश ज्ञानम् । इतरौ परप्रकाश्याजित्याश्रयणीयम् । तच्चिमित्त च विषयस्य विषयत्व, व्यवहारादीना हि विषयलक्षणत्व प्रागेव दूषितम् । एकदेशिनान्तु व्यवहारनियन्धनविषयताङ्गीकरणे रजतवित्तेरपि शुक्तिका विषय स्यात् । न चैवमिच्छन्ति । तदेवमविद्यादसिद्धेऽर्थेगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमान, सूत्रोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन सबन्धेन सभवत्यतिज्ञान द्वयसगतसप्यावच्छासतोभूतभविष्यतारविद्यमानत्वेपि धर्मिण प्रकाश-नधर्मो जायत इति प्रमाणजलादभ्युपगम्यते, अतो न प्रत्यक्षत्व सविदोऽभ्युपगन्तव्यम् ।

न च प्रतीतिजलादपि प्रत्यक्षत्वम् । अर्थोयभाससमये सविद प्रतिभास एव नास्ति नतरामापरोत्यम् । एव च सहोपलम्भस्यैवाभाशात् द्वियमो य उक्त स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमितत् “सहोपलम्भनियमाद्-भेदो नीलतद्विद्यो”रिति । यत्तु परशास्त्रस्मरणदर्शनात् ज्ञानमपि प्रागनुभू तमिति तदप्यमिदम् । अयं एव हि तदा स्मर्यते । स्मरणञ्च तद्वैद्यार्थं व्याप्तिरात्मनो मनसाश्रगम्यते । तदृशाञ्च तदा स्वैतायज्ञान कल्पयति । तस्य च ज्ञा-स्येन्द्रियादिकारणाभावात्कर्मित्य निश्चित्य स्मृतिकारणभूत पूयेज्ञान तद्वै कल्पयतीति नास्य स्मरणम् । इतरत्र न नीलदिज्ञानात्-

कत्वम् अनुमानाद्विषयविषयाकाराणां परोक्षत्वात् । ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । न हि परोक्षाऽपरोक्षयोरेकत्वं युक्तम् । एवमत्यन्तासद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्यादित्यादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासभाव्यम् । तथा भूतानुमाने भूतत्वमवभासते ।

न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतमात्मा भवति । भिन्नत्वेऽपि यादृकाद्वाहस्य ज्ञानमेवातीतमुत्तरस्य यादृकं नाथ इति चेत् न । प्रमाणाभावात् । अत्र चातीतत्रेधा विकल्प्या "तीतं यच्च विज्ञानं" मित्यादिना दूषणमुक्तम् । उत्तरमपि त्रेधैव विकल्प्य "द्व्याकारकल्पनाया च" त्यादिना दूषणमुक्तमिति विवेचनीयम् । तस्माद्विदमपि वैभाषिकमतमयुक्तमेव, तस्माद्वाह्यार्थाकार एव नीलादिर्न ज्ञानाकारः । कथं तर्हि स्वप्ने । तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्तरगतमदृष्टोद्वेष्टिधितसस्कारवशात्समर्पमाणं निद्रादृषितमनस्कतया भ्रान्त्या संनिहितदेशकालमिव मन्यते । विस्पष्टं चैतदनन्तरद्विषयानुभूतस्य स्वप्ने वर्तमानावभासदृशनादन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीकर्तुं युक्तम् । शिरच्छेदोप्यन्यत्राद्यगतः स्वप्नव्यन्यतया दोषयथादयगम्यते सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवावभासते । संसर्गिणस्तु सन्त एव । सेयं विपरीतग्यातिरुच्यते मीमांसकैः । असत्प्यातियादिनस्तु मसर्गिणोप्यनपन्तीति विशेषः । शुक्तिरजतवेत्रनेपि विद्यमानैव रजतत्यजातिर्जिद्यमानस्यैव शुक्तिराशकलस्यानात्मभूतैवात्मतयाऽयगम्यते, तथा घन्यामुताद्विष्यपि विद्यमान एव सुतशब्दार्था घन्यान्विततया तत्पदसंनिधिदोषादयगम्यते । यत्तु कैश्चिद्वेद्यमाद्विषु तत्राकारावभासमपहुत्य विवेकापहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तम् । तत्सविद्विरोधादेवोपेतकीयम् । कोहि नामाहुतिनिपीडितदृष्टिश्चन्द्रद्वित्यं न प्रकाशत इति दूष्यात् । किं चैक एवायं चन्द्रो न द्वाविति द्वित्ववित्रेक चन्द्रस्य स्पष्टमनुमदधानस्य चतुषा द्वित्वधर्मो जायमानः कथं विवेकापहणनिमित्तं संभवति ? एवमवगतद्विकस्य त्रिगुधर्मो जायहनिमित्तं संभवति । कथं पुनर्द्वित्वस्यायगमः । न सम्मरणम्, तद्वेत्यभावात् । न पदहणम् । अप्राप्तस्य चतुषा पदहणामंभ

घात् । उच्यते । देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रश्च तपोश्च संसर्गा दोषव-
शादवगम्यते देशद्वये चन्द्रं प्रतीत्य देशगत द्वित्यं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यव-
स्यति । तथापि पित्तवर्तितयां त्वं शङ्खस्वरूपं च चक्षुषा रघुन्दोषवशात्सं-
घर्षं ब्रूयत इत्यवगन्तव्यम् ।

किंच यदि सम्यज्जतयोधे तादात्म्यमवभासते न शुक्तिरजतवदेव नै
ततोऽवभास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यं प्रागेव बाधकादनुसंधातुं शक्यात् ।
वैलक्षण्यमाद्यमाच्च न प्रवर्तते ।

किंच यदि रजतार्थी शुक्तिरूपादानं कार्यतयावगच्छेत् ततोऽकार्यस्य
कार्यतया भानाद्विपरीतप्राप्त्यापत्तिः । अथ नावगच्छेच्च प्रवर्तते तत्कार्या-
वगमाधीनत्वात्प्रवृत्तेः । अथाकार्यत्वानवगमेऽपि कार्यावगतिसादृश्या-
त्प्रवृत्तिः । ततस्तत्कार्यत्वानवगमे नाकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीति निवृ-
त्तिरपि स्यात् सादृश्ययोर्विशेषात् । न चासति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं
साधयितुमर्हति । मासीपधत् शुक्तिका रजतकार्यमाभरणम् ।

ननु श्रीहृदिकार्यमपूर्वं नीधाराः साधयन्ति नैवं । श्रीहृदंशाएव तत्र
कार्यं कुर्वन्ति । ते च विकलाः सन्तोऽप्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथा
शक्तिप्रयोगाभिधानादवगता इति नाकारणात्तत्सदृशात्कार्योत्पत्तिः । अथ
स्य कार्यानवगतिरैव प्रवृत्ते कारणं, ततो वाह्या अपि वेदाद्यै प्रवर्तन् चकार्य-
त्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेद्युः, ततः कार्यस्याकार्यतया-
वगमात् विपरीतप्राप्तिरित्यास्ता तावत् । तस्मात्स्वप्नादिव्यपि बाह्यस्यै-
वाऽन्यथावभासात्सिद्धं सर्वत्र बाह्याश्लेषनत्वम् । अथ स्वप्नप्रत्ययस्त्रात्
स्तम्भाद्विज्ञानमप्यन्यथा ज्ञानमित्यनुमीयते । तदसत् । तथा सति प्रत्य-
यत्वाविशेषात्प्रतीत्यमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वप्राहिणानुमानं
स्याऽमिथ्यास्ये वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचारः । तस्मात्पूर्वकं यस्य च द्रष्टुं
करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ।
तस्मादध्यभिधारात्प्रत्ययं न परीक्षितव्यम् ॥ ॥ इति शून्यवादः ॥

१ अथ तपोऽंशं युक्तं वाच्यं इति प्रतीतिः ।

२ तथा च परमतवयम इति भावः ।

प्रत्यक्षस्य सत्सप्रयोगजन्यत्वलक्षणो लोकासिद्धेनाद्यभिचारमुक्त्वा
ददानीमनुमानादिरप्यद्यभिचारार्थं लोकासिद्धमेव लक्षणमाह ।

अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसं-
निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ॥ ६ ॥

यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षाद्वा प्रणय्या वा यादृशः
संबन्धः संयोगः समवायः एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमन्यो वा दृष्टा-
न्तर्धर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतस्तस्मिंस्तादृशे
तादृशसंबन्धसंबन्धिनिं प्रबलेन प्रमाणेन ताद्रूप्यताद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने
या बुद्धिः साऽनुमानम् । यथा धूमस्यानुपत्तोर्दृग्गमनस्याग्निसाहित्यं महान-
सादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्यते तद्दर्शनादग्निज्ञानम् ।

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं ताद्रूप्येणापरिच्छिन्ने प्रशुक्तिः ईदृ-
शोहि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः । यद्यद्रमवत्तत्रद्रपवदिति, एवं
चेद्यावद्धूममग्निसद्वाद्योऽवगत एवेति नापरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानत्वस्य
संभवतीति । अत एव चोद्याद् विभ्यतः केचिदसन्निकृष्टयहणं स्मरणाभिमा-
ननिरासार्थं व्याचक्षते एहीतयाहित्वमेवानुमानस्य स्वीकृताः । तथापि
नाप्रामाण्यम् । न ह्यएहीतयहणं प्रमाणलक्षणम् । अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम् ।
अनुमानस्य च एहीतया हत्वेषि प्रत्युत्पत्तिङ्कारणजन्येन संस्कारमात्रज-
त्वाभावात्स्मृतित्वाभावादनुभूतित्वमेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम् । अयं स्मृति-
प्रमोषः कस्मान्वाश्रीयते । प्रत्युत्पन्नकारणसद्वावात् । सस्कारातिरिक्तका-
रणसद्वावेन हीदं रजतमित्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात्स्मृति-
त्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः । अत्र तु लिङ्गस्यानुभवरूपस्य सद्वावाद्युक्तं
प्रतीतिसिद्धस्यानुभवरूपस्यापह्नवेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति । सोय-
मेवामकारणरुत्सासः । तथा हि यदि हि यावत्प्राप्यत्राप्यसद्वाद्योऽवगतः
स्या, ततो एहीतयाहित्वमाशङ्केतापि, न त्वेवमस्ति । महानसादिव्येव हि
दृष्टान्तर्धर्मिषु प्रागनुमानाद्रूमस्याग्निसाहित्यमवगतम् । न सर्वत्र प्रमाणा-

(१) कारणावभवेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

समवात्, यथा चासमप्रस्तथा न्यायप्रमाणायामेव प्रपञ्चितं दृष्टान्तार्थमि
 खैव बहुशोऽग्निसाहित्यमुपलभ्यवतोऽग्निनौ च क्वचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे
 धूममदृष्टवत् साध्यधर्मिष्वग्निमत्तानामुत्पद्यते आह च 'साहित्ये मित
 देशत्वात्प्रसिद्धे षड्धूमयो । व्यतिकल्प्य चादृष्टेर्गमकत्व प्रकल्पित मिति ।
 धूमस्तु दृष्टिमात्रेण गमक सहचारिण इति च । तत्रत्वानुमित्यता न
 सर्वथा धूमवतामग्निमत्ताऽवगन्तव्या । नापि सर्वत्रानग्नौ धूमस्याभाव,
 भूयोऽग्निसाहित्य व्यभिचारादशनमित्येतावदेवानुमानार्थिभिरभ्यर्चनीय ना
 धिकं क्वचित् । यत्त्विदं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति ज्ञान, तदनुमानमेवेति
 तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवग
 त्तेति यत्पुनः परंतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादस्यनुमान तस्य गृहीतयाहित्य
 तदवस्यमेव स्यात् । मैवम् । सामान्यविशेषभेदात् । सामान्येन हि धूमव
 तामग्निमत्ताऽवगता पर्वतादिस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागनप्रगत न
 तरामग्निमत्त्वम् । यस्त्ववगतमेवेति मन्यते तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदप्राप्त
 पर्वतसमीपस्यै केन प्रमाणेनाशगतमिति वक्तव्यम् ? । न प्रत्यक्षेण नान्येन
 प्रमाणेन । न चानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमल यदि वेदानो
 तन पर्वतस्याग्निमत्त्व प्रागेवाप्रगत स्यात् ततोऽन्यथा विनैव धूमदर्शने
 नामनये परंतमारोहेत । न ह्यन्यर्चिनाययतिऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थं कश्चित् ।

किं च । धूमोपलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्याग्निमत्त्वयोऽवगत
 इति वदता धूममत्रन्धोप्यवगत इति वक्तव्यम् । न ह्यज्ञातमवन्धमुपलक्षण
 मुपलक्ष्यमुपलक्षितपितु समम् । अथ देशमात्रस्य धूमोपलक्षण न देशविशे
 षस्य ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगत न देशविशेषस्य । अतो लिङ्गलि
 ङ्गिनेरविशेषान्लिङ्गस्यैव देशकालातिरेको न लिङ्गिन इति प्रलापमात्रम् ।
 अपि च यत्राग्नौ न्यूनमयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमोप्यवगत एवेति न क्वचिद
 प्यवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यल धालनल्पितेन । यदि चावगतमेशानु
 मानेनाशगम्यते तत स्मरणमेष प्रमुपिततद्भावमनुमानज्ञान स्यात् ।

न च प्रत्यक्षकारणत्रत्यादस्मृतित्वम्, तदसिद्धे । सत्रन्धदर्शनं हि
 सदृशदर्शनवत्संस्कारमुद्बोधयेत् । क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम् । सक्ता

रश्चोद्घातः स्मृति जनयतीत्यविवाद्यं, स्मृतेश्च, प्रमोपः शुक्तिकारजता-
दिवेदनेषु क्लृप्त एव । तदेव कृतेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामा-
कृप्तं लिङ्गस्य लिङ्गज्ञाने हेतुत्वं कल्पयेत् । कल्पनायां वा शुक्ताद्यपि रज-
तवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तद्रूपपक्षे दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् ।
अकल्पने त्वत्रापि स्मृतिप्रमोपादप्रामाण्यमेव स्यात् । तस्मादवश्यमएही-
तयाहित्वमङ्गीकर्तव्यम् । नन्वग्निविशेषस्याएहीतसग्रन्थस्याननुमेयत्वात्सा-
मान्यमनुमेयं, तच्च प्रागवगतमेवेति कथमएहीतयाहित्वं? यथाहुः “विशे-
षेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता । अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निर्गता वादिद-
न्तिन’ इति । नैव दोषः, अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसं-
वन्धस्याएहीतस्य यद्दृष्टापत्त्वं प्रमेयत्वम्, इदं चापरमेकदेशिना वक्तव्यं-
केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यत? इति, तदानन्तर्या-
दिति चेत् । न । तस्य सस्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः । अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति
चेव । स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोपेणानुभवाभिमानोपपत्तेः, वस्तुतोऽनुभ-
वत्वं त्वसिद्धमेव । प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निज्ञानेऽनुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा
प्रमाणमस्ति । अस्ति तु स्मृतिप्रमोपत्वेः । अथ स्मृतिप्रमोपत्वे वा चाधकं
स्यात् । न चाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोप इति चेत्, न ।
स्मृतिप्रमोपस्याप्यवाधदर्शनात् । मणिप्रभादर्शिनो मणिवुद्धिस्तावत्स्मृति-
प्रमोप एव । अन्यथा विपरीतव्याप्तिप्रसङ्गात् । अथ च प्रवृत्तस्य मणिला-
भात् वाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमिन्व्यप्रामाण्यापत्तिः । कथं
च एहीतयाहित्वमनुमानस्य? । अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते
स केन प्रमाणेन प्रागवगतः? न प्रत्यक्षेण, तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।
न चान्येन केनचित् ।

किं च । अग्निधूमयोर्मिथं संश्रन्धा देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणाव-
गत इत्येतावदेव भ्रान्त्यधीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तरसंश्रन्धोऽग्नेर-
वगता भवति, तस्मादएहीतयाज्ञेयानुमानम् । किमत्राएहीतम्? अग्निसामा-
न्यं तावद्दृहीतमेव पर्यतोपि प्रत्यक्षेणावगत । अग्निविशिष्टस्तु पर्यतो न
केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संश्रन्ध-

मात्र प्रमेयमश्लिष्यते । यथा “दधा जुहोती”ति विशिष्टविषयोऽपि विधि-
विशेषणपरं भवति, तथेहापि विशिष्टविषयमेवानुमानम् । विशेषणविशेष्य-
योः प्राप्तत्वात् इति युक्तम् । यजुर्युक्तं यमध्वर्यवे ददातीतिवत्सबन्धविषय
भवतीति । यस्तु प्रतिपक्षमर्थे परमनुमानेन प्रतिषिष्टादपिपति । तेन साधन
प्रयोक्तव्यम् । येन वाक्येन परस्थानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत्साधनमित्युच्यते ।
तत्र पञ्चतय केचित्प्रममेव, वयं च यम् । उदाहरणपर्यन्त यद्वादाहरणादि-
कम् । अतःपादीयात्सावत्प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावधय साधन
मन्यन्ते । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वादिति हेतु, यत्कृतक तद-
नित्य दृष्ट यथा घटादीत्युदाहरणम् । कृतकरव शब्द इत्युपनय, तस्मा-
दनित्य इति निगमनम्, अयं त्वतिविस्तरो गतार्य इति मन्वाना सौगता
द्वयवयमुदाहरणोपनयात्मक मन्यन्ते । स्मर्यमाणनियम हि लिङ्ग साध्यध-
र्मिण्यनुसदधानस्य स्वयमेव लिङ्गबुद्धिरुत्पद्यते, तेन यत्कृतक तदनित्य
मिति, कृतकत्वस्यातिव्यत्वेन नियम स्मारयित्वा कृतकरव शब्द इत्युपन-
यमात्रे कृते शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत एवेति कृतमवपदान्तरेः । एव
त्वत्यन्तसाकाङ्क्षमेष वाक्यैः शरणम्यार्थं भवतीति अवयवमेष युक्तम् ।
अनित्यः शब्द कृतकत्वात् यत्कृतकतदनित्य यथा घटादीत्येषमुदाहर-
णान्त साधन सर्वत्र वार्तिकारः प्रयुङ्गे । अथवा यत्कृतक तदनित्य यथा
घटादि कृतकरव शब्द, तस्मान्नित्य, इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम् ।
एवमण्यनाधिकमेव साधनम् । तथा च यत्कर्म तत्फलवत् हेतोःपि कर्म
तेनापि फलवता भवितव्यमित्येव सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्गे । प्रतिज्ञादोषाः
प्रत्यक्षविरोधादयोऽपिसिद्धविशेषणस्यारव्यव वार्तिके प्रशश्रिताः । अति-
द्विरनैकान्तरुत्व बाधकत्व चेति त्रयो हेतुदोषाः । तत्रार्गिसिद्धि पञ्चस्था
मुद्वा धर्मधर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, न हि सर्वज्ञत्वस्वरूप
कविर्दास्ति । वद्विर्दाहरणं शीतत्वादिति सन्न्यासिद्धिः, शैत्यस्य घटिस
वन्धाभावात् । नन्वेव समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य हेतुत्व न स्यात्, उदयस्य
समुद्रसन्न्याभावात्-एककालसन्न्यादुभयोर्दोष । यदा तदि चन्द्रस्य
नभोप्रथे स्थिति दृष्ट्वा पञ्चदशनाहिकातिक्रान्ता समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा

कथं तत्रापि परम्परा संबन्धाद्बुभयोरदोषः । न हि साक्षात्संबन्ध एव सर्व-
 चाश्रीयते । यद्वि येन साक्षात्प्रणाद्या वा केनापि संबन्धेन नियतं तत्तस्य
 तथैवानुमापनं भवतीति दर्शितमेवैतत् । तेन यादृश संबन्धो हेतोर्वादिना
 दर्शितः, तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा । गोशब्दः साक्षादिमद्वचनो-
 गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः । न हि धर्मिअतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम
 किंचिदस्ति । नित्यमाकाशमनसपद्मद्रव्यत्वादिति सौत्रान्तिकमाकाशाभा-
 षवादिनं प्रत्याश्रयासिद्धिः । वायुराकाशश्चानित्यः मूर्तत्वादिति व्याप्य-
 सिद्धिः, मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्यभावादिति । अनैकान्तिकत्वं द्विविधम् ।
 सद्यभिचारं सप्रतिसाधनं च, नित्यः शब्देऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्ये-
 ष्वमूर्तत्वसम्भवाद्बुभयोरमूर्तत्वम् । अप्रत्यक्षे वायुः, द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात्,
 प्रत्यक्षे वायुः महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति । संप्रतिसाधनत्वाद्बुभयमप्य-
 निर्णायकं संग्रहहेतुः अदृष्टमाणशलाघलत्वाद्बुभयोः । कश्चित्वाह । न
 विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्र सम्भवति । तद्वाचे वस्तुनि नित्यसंग्रहा-
 पत्तेः । द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वस्यापरोक्षभावविरोधात्प्रत्यक्षत्वमनुमापयितु-
 मसामर्थ्याद्वैयर्थ्यम् । स्पर्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयोस्तुल्य-
 बलत्वम् । अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुरिति स वक्तव्यः । सद्यभिचा-
 रोऽपि तर्हि न मंग्रहहेतुः स्यान्नित्यमशयापत्तिप्रसङ्गादेव । मत्पि तस्य संग्र-
 हहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवाच्च नित्यसंग्रहापत्तिरिति चेत् । तर्ही-
 हापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवाद्दोषः । तथा सति यत्रमाणान्तरविरुद्धं
 तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादतुल्यबलत्वमिति चेत् । केन चोक्तमु-
 भयं तुल्यबलमिति । किं त्यदृष्टमाणशलाघलत्वमात्रम् । तथा हि यः
 स्याणुत्वं पुरुषत्वं वा नाशधारयति तस्योद्वृत्त्यं संग्रहहेतुर्भवति । निर्णयति
 स्वन्यतरस्मिन् रूपे मंग्रहो निवर्तते । तथा यो वायोरपरोक्षभासं नाश-
 धारितवान् तस्य पृथिव्यादिषु स्पर्शनैत्वय्याप्तं स्पर्शवत्त्वं, व्योमादिषु वा
 प्रत्यक्षत्वय्याप्तमरूपत्वं वायाषुपलभमानस्य भवत्येव संग्रहः, स तु प्रमा-

णान्तरणे निर्णये सति निरर्तत इत्यास्ता तावत् । तस्मात्सप्रतिसाधन-
 मपि सज्यभिधारेवत्सशयहेतु । तथा च भाष्यकार-यत्कर्म तत्फलवत्
 हेमोपि कर्म तेनापि फलवत्तथा भवितव्यमित्यस्योपरते कर्मणि द्रव्याणा
 तत्सयोगाना च द्रव्यान्तर फल दृष्टत्वमिति द्रव्यव्यपि फलवत्स्यादिति प्रति
 साधनं ब्रुवन्"सप्रतिसाधनत्वमपिद्रव्यमिति दर्शयति । तस्मात्सोपि सशय
 हेतु । असाधारण तु गन्धवत्त्व पृथिव्या दृष्ट न क्वचिदपि बुद्धिमादधा
 तीति न सशयहेतु । साधारण हि द्रव्यो साध्यतदभावयोर्दृष्टत्वाद्
 भयत्राप्यनघस्यया बुद्धिमादयत्सशयहेतुरित्युक्तम् । तथा विरुद्ध्यर्थव्याप्त
 मपि हेतुद्रव्यमेकत्र दृश्यमान स्वश्यापक्रमेकस्मिन् धर्मिण्युपसहरदेकस्य
 विरुद्धोभयरूपधर्मत्यासभज्जात्सशय जनयति । न चैवभावोऽसाधारणस्य
 सभयतीति नाय सशयहेतु । तथा बाधको नाम हेत्वाभासो यो विरुद्
 इति तार्किकैर्भिधीयते स च षड्विध इति केचित् । धर्मधर्म्युभयेषा स्वह
 यस्य विशेषणस्य च बाधात् स चतुर्थीति केचित् । उभयवाधस्य च धर्मध
 मिशाधान्तर्गतत्वात् एकधे-यपरे सर्वथा समी हतधर्मविपर्ययसाधनत्वात् ।
 इदमेव च युक्तम् । अत्रान्तरभेदस्यानुपयोगात् । यद्यवश्यमत्रान्तभेदो
 यक्तव्य तर्हि द्वैविध्यमेव यक्तव्यम् । धर्मस्यरूपसाधन, तद्विशेषसाधन
 चेति । न हि धर्मतद्विशेषवाधकत्व नाम हेनार्दूषण सभयतीति स्वय
 मेष धार्मिककारणे 'धर्मस्यरूपसाधनेन विरुद्धो योऽभिधीयत' इत्यादिना
 दशितम् । तथा हि द्रव्यातिरिक्त समवाय इह-प्रत्ययहेतुत्वात् सयोगश्च
 दिति अत्रेहप्रत्ययहेतुत्वमसमवायत्वेन भेदेन च ध्यात्, सयोगे दृष्टम् । सम
 वायस्यासमवायत्व भेद चापादयत्समवायधर्मिस्यरूप तद्विशेष चैकत्व बाध
 तस्युदाहृतम् । तदयुक्तम् । इह-प्रत्ययहेतुत्य हि समवाये धर्मिणि दृष्ट
 न या ? यद्यदृष्ट ततोऽभिद्रव्यान् कस्य चिदपि साधक बाधक वा
 भवति । यदि दृष्ट तत्कय तत्रैव दृश्यमान तस्यैव बाधनं कुर्यात्, विरोधे
 हि सति बाधते ।

न च तद्वृत्ततया दृश्यमानस्य कयंविदपि तेन विरोधः संभवति ।
 ननु समवायत्वं बाधत इत्युक्तम् । यदि समवायत्वं नाम सम-
 वायधर्मिणोऽतिरिक्तं तद्वृत्तेषु न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात् । अथ धर्म्येव
 तत्र तस्य बाधकं संभवतीत्युक्तम् । तस्मान्न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतु-
 दोषः क्वचित् संभवति, सर्वत्रादृश्यमानस्यासत्त्वात्, दृश्यमानस्य चाविरोधात्
 धर्मिष्विगोपणस्यैकत्वस्य कामं संभवति बाधः, न त्वेतद्वृत्तम् । यदि एतन्निवृ-
 त्त्ययहेतुत्वं समवायस्यैकत्वं विद्वन्वृत्त्यात् ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं
 हीयते? न हि द्रव्यातिरेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं, यतस्तस्य दूषणत्वेन
 संभाव्येत । तस्माद्वृत्तस्वरूपस्य तद्विगोपस्य च बाधनाद् द्विविधमेव बाधकम् ।
 तत्र नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति अत्र कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वाच्चि-
 त्यस्वरूपमेव बाधते । यस्तु स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नार्थान्तरमित्ये-
 तमर्थं प्रतिषिद्धादियपुस्तत्सिद्धयर्थमेवं प्रयुक्ते । अथहीतसंबन्धायस्योपि
 शब्दः स्याभिधेयमर्थं प्रतिषिद्धयति विभक्तिमत्त्वात् एहीतसंबन्धयदिति
 तस्य धर्मविगोपविपर्ययसाधनो हेतुः । परवादि सवन्धयद्व्याप्तस्यैकत्वप्रति-
 पादनं दृष्टमिति तद्वृत्तेषु प्रागस्यैकत्वपर्ययत्वं तेनैव हेतुना प्रमज्ज्येत । स्वरू-
 पप्रतिपादने च बाधितेऽयं प्रतिपादनमपि तद्वृत्तस्यैकत्वं बाधितमेव ।
 नापि प्राक्संबन्धयद्व्याप्तान्तरप्रतिषिद्धिं शक्यते कर्तुम् । प्रतीतिविरोधादेव ।
 सर्वत्र यो हेतुर्वाङ्मिष्विगोपविगोपेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स
 तादृग्विगोपविगोपस्य साध्यस्य धर्मिषु प्रमाणान्तरविरोधात्साधनासंभ-
 येन साधनविपरीतं विगोपं नियमयत्वात्स्यमेव बाधमानो निर्गोपस्य च
 साध्यस्यासंभवात् साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरिचेतनकर्तृकत्वेन
 घटादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमस्य देहादुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्य-

१ विरोधो हि एकत्रानाद्यच्छेदेनेकदेशावृत्तित्यनवत् एव वाक्यः स च तद-
 मंतया दृश्यमाने न संभवतीति भावः ।

२ धर्मिस्वरूपमिति पुनश्चान्तरपाठः ।

३ न हीतं पुनश्चान्तरपाठः ।

४ कृतमिति पाठान्तरम् ।

५ साध्यधर्मिणोति पुनश्चान्तरपाठः ।

६ बाधकत्वोक्त्यर्थमिति पुनश्चान्तरपाठः ।

मानं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वाद्दशरीर्यं
 तेनैव हेतुना घटादिविवारणाद्विधाद्वयशून्यस्य चेतनस्यासंभवाच्चेतनक-
 र्त्तृत्वमेवाङ्कुरादीनां न साधयति । तेन धर्मविशेषविरोधो हेतोः साध्य-
 सिद्धिमेव निरूढीति भवति दूषणम् । धर्मविशेषविरोधस्तु साध्याविरो-
 धित्वात् दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणात्वात्प्रतिवादिन एव निरूढस्या-
 नत्वाद् दूषणं तद्भवति, न वादिनः । यस्तु द्रष्टान्तर्पा द्रष्टमाध्यविशेषवि-
 रोधमभवेपि तद्द्रष्टितं साध्यमात्र हेतुः साधयन्त्येव । तच्च विशेषान्तर-
 मातिय सिध्यतीति वदति, तस्याण्णाग्निनियतस्तृणादिविकारो हिमे दृश्य-
 मान शैत्यप्रत्यक्षविरोधादौष्यासभवेप्यनुष्णमेवाग्नि साधयेत् । तस्माद्दु-
 र्मिविशेषविषयसाधनत्व हेतोः दूषणमेव । उदाहरणं द्विविधं साध्यो-
 दाहरणम् । वैधर्म्योदाहरणं च । साध्यं लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादा-
 नम् । यो यो धूमवान्महानसादि स सर्वोऽग्निमान्दृष्ट इति सम्यगुक्ते-
 च साध्यं न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थत्वात्, यदा वक्तव्यमापतति तदा
 लिङ्गभावमुद्दिश्य लिङ्गभाषोपादानं, यत्राग्निर्नास्ति तत्र सर्वत्र धूमोपि
 नास्ति यथा तेषादिव्यति । यत्र भावेन भावः साध्यते तत्रैव विधिरूपं
 साध्यं तत्प्रतिषेधरूपं च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः
 साध्यते तत्र साध्यमेव प्रतिषेधरूपम् । यथा यदा यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति
 तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति वैधर्म्यं तु विधिरूपम् । यत्र वृष्टिर्नास्ति तत्र
 मेघोत्पत्तिरस्तीति । तेन यद्भित्तुणोक्त-प्रसज्यप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यमिति
 तदनादरणीयम् । साध्योभासाश्च साध्यिकलत्वाद्दयो वैधर्म्योभासाश्च
 साध्याभाववैकल्यादयो वार्तिक एव द्रष्टव्या इति । तत्तु द्विविधमिति
 दृष्टस्यलक्षणविषयमेवानुमानमिति मन्वानान्विराक्तुंमदृष्टस्वलक्षणविष-
 यमप्यनुमान क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । न हि
 क्रियास्वलक्षण प्रत्ययेण कदाचिद्ब्रूयते पूर्वोत्तरदेशसयोगविभागमात्रस्य

१ यथोक्त्याप्यथापकभावात्तदाभावाप्य व्यथापकभावाच्च धर्मोत्पत्तेन सिद्धिरिति

४८५ ।

२ यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति इति वादान्तरं तु साधु मन्वे ।

प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । याभ्यामिवागन्तुकाभ्यामागन्तुक कारणमनुमीयते तच्च क्रियेत्युच्यते ।

ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात् । न । तस्य प्राग्गपि सद्व्याप्तात् ।

ननु तणान्तरे ऽन्यद्रव्य सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वात् । सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानम् । यदा समानदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । द्वीपगमनप्रच्छायागमनप्रच्छ सादृशापरापरतणानामुत्तरोत्तरदेशमास्थाना गमनाद्यभासनिमित्तत्वात् कृत क्रियया । किं चानुत्पन्नस्य लक्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगाद्दुत्पन्नस्य च विनाशयस्तत्वात् कथं क्रियारम्भकत्वं, यद्यद् । “तद्विक्रमा सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कृतं क्रियेति । तद्विदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्याम । ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं युक्तमिति न युक्तम् । कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते । तच्चेह दृष्टमेवास्ति, प्रयश्च विशेषानन्तरं हि शरीरे देशमयोगविभागाद्य फलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः । स एव निमित्तम् । तद्वदात्मशरीरसयोगश्चाममवादि शरीरे च समप्राधीति किमत्रादृष्टकारणानुमानेन ? । नान्यसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र तन्तुसयोगानामिदं स्वाश्रयेषु तन्तुषु पट, तन्तुतुरीसयोगस्य वा पटतुरीसयोग । प्रयश्चदात्मसयोगस्यनेत्रविधेः ध्यामि कथं संयोगमारभते ? अतः कारणान्तरं कल्पनीयमिति चेत् । न । तन्तुसयोगः स्वाश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुश्यापित्वात् । संयोगानां च दृयोर्दृयोरेव वृत्तेः ।

किं च शाल्यासयोगाद्योदनाग्याद्युपपदेय शरीरे शराश्रयेषु च सर्वेष्वन्तर्यहिर्यतिषु घट्टानि कर्माण्युत्पद्यन्ते । तत्र येषामवयवधाना ज्ञासयोगो

१ समवायमश्रयण क्रिया प्रति तादात्म्येन दृश्य कारणमिति न शक्यते घट्टं दृश्यस्य स्वरूपमत्र वायुदृश्यभासित्वेन । कदापि वायुदृश्यभासितापसङ्गाति भावः ।

२ नल्लक्ष्येति घाटा नोपलभ्यत पुस्तकद्वये परत्र पाठसत्ये पटाद्यर्थकं नल्लक्ष्यपदानिति धेवम् ।

३ अतः स एव निमित्तमिति वा

४ असमवाया-इति पठे तु स एव निमित्तमनुपलभ्यमानमपि माधु प्रतिपद्ये ।

नास्ति तिष्ठस्वाश्रयेषु स्वाश्रयासमवेतेषु च व्यासयोगः कर्मरभत इति
व्याभिवारः । न हि ते सयोगाश्रयीभूते शरं समवेता, शरस्यैव तेषु सम-
वायात्

किं च प्रयत्नवदात्मसयोगानन्तर युगपदेव हस्ते प्रयत्नवदात्मसयु-
क्ततत्सयुक्तेऽङ्गदे चाहुलीयके च तत्स्ये मणौ च कर्मोत्पद्यते । अथैयमादिषु न
नोदनात् प्रयत्नवदात्मसयोगाद्वा कर्मोत्पत्तिः । किं तु सयुक्तसयोगादित्युच्यते
व्यासयुक्ताश्रयसयोगान्तरानन्तरावयवे तत्सयोगाच्च तदनन्तरे । तदात्म
सयोगाद्गुप्ते तत्सयोगाद्गुप्ते तत्सयोगान्मणावपीति । एव तर्ह्यत्रापि शक्यते
यत्तु प्रयत्नवदात्मसयुक्तशरीराकाशसयोगाच्छरीराकाशदेशविभागस्तत्सयो-
गाच्च तदनन्तरदेशसयोग इति दृष्टेनैव सयोगेन सयोगविभागासिद्धेर्न कर्म
कल्पनाऽवकल्पते ।

किं च न सयोगस्यैवाप धर्मः । सर्वोत्प्रेयासमवायिकारणानि
स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते नान्यत्र । ततश्च कर्मोत्पत्तिसमवायि-
कारणत्वेनानुमीयमान विद्यति विहङ्गमे वोभयत्रानुमीयेत । न हि विहङ्गक-
र्मणा विद्यति कार्यं सम्भवति । ततश्च विद्यत्यपि चलतीति बुद्धिः स्यात् ।
अतो नानुमेय कर्म, किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम् ? अस्ति, प्रत्यक्षाद्य
गमात्

ननु सयोगविभागातिरिक्तं न किञ्चिदत्र दृश्यते, सर्पेति सर्पं भूमि-
सर्पस्य च दृशेर्मिथं सयोगविभागाश्रियेषुपि सर्पमेव—चलतीति बुद्धिराल-
स्यते न भूमिम्, अतोऽस्याबुद्धेरालस्यनमास्ति सर्पं चलनं नाम तत्त्वम् । तद्वा-
धाभावाभ्यां सर्पभूम्योरस्त्वलतिबुद्धेरभावाभाववित्यङ्गीकार्यम् । न चेयमानुमा-
निकी सम्भवतीत्युक्तं, तस्माद्वैद्यमभिप्रायमिदं भाष्यम्, किं तु विशेषविषय
सामान्यविषय चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम् । येषुपि मन्यन्ते
“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धमादृत्ये”ति तेऽनेन निराक्रियन्ते, उभयो-
रपि विशेषत्वोपपत्तेः । यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषयत्वम्,
सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम् ।

न च सिद्धसाध्यत्वं, देशान्तरकालान्तरसंज्ञन्धस्यावहीतस्यायदा-
दिति प्रागेव वर्णितम् ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसनिष्कट्ये विज्ञानम् । विज्ञाताच्छ्रुत्या-
दायाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छाब्दं नाम प्रमाणम्, तल्लोक-
सिद्धत्वाच्च परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधम् । पौरुषेयमपौरुषेयं चेति, तत्र
पौरुषेयमाप्तवाक्यम्, अपौरुषेयं च वेदवाक्यम्, उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदो-
षघिरहात्स्वतश्च शब्दस्यादुदत्त्वात्प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम् । सिद्धार्थं
विधायकं चेति । विधायकमपि द्विविधम् । उपदेशकमतिदेशकं च । इत्यमिदं
कर्तव्यमित्युपदेशः । यथा लोके-दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयि-
तव्य इति । वेदेपि प्रयाजावघातादिप्रकारेण दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् ।
तद्वद्विदं कर्तव्यमित्यतिदेशः, यथा लोके-देवदत्तवद्वदत्तो भोजयितव्य
इति । वेदेपि "सौर्येण कुर्यादद्या आग्नेयेने"ति । शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलि-
ङ्गादिभिः श्रुत्यर्थादिभिश्च विविचोपमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानवबोधय-
ति यचन-नामधेय-चोदना-लिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदा-
र्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेय-
स्यान्येन सन्नन्ध विकार वाध वा बोधयतीत्युहनीयम् । असनिष्कटयद्वयं च
पूर्ववत्ताद्रूप्यतद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिना तु तदनर्थकमेव
स्यात् । विपरीतपरिच्छिन्ने तावचास्त्येव शब्दाऽज्ञानम् । यदि स्यात्पुरुष-
दोषाणां शब्दे सन्नान्यनभ्युपगमात्स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्यं स्यादि-
ति वेदाप्रामाण्यं स्यात् । यदि पर तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्यानुवादस्य निरासः
स्यात् । तच्चायुक्तम्, तस्यापि शास्त्रत्वात् । न हि तस्याप्यप्रामाण्यम्, अनुभ-
वित्वात् । प्रत्यक्ताद्वनन्तर्भावाभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्ता तावत् । इदं च
शाब्दमस्येदं कारणं कार्यं मन्थ्येकार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमित्य-
नुमानतत्त्वमभिधायैतेनैव शब्दं व्याख्यातमिति वदन्तः काश्यपीयाः

१ शब्दस्य ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

२ न हि कस्याप्यप्रामाण्यमिति पाठान्तरम् ।

प्रत्यक्षमनुमान च द्वे एव प्रमाणे इति ब्रुवाणाः । सौगताश्चानुमानादभि-
चमिति मन्यन्ते । तत्र यत्तावत्पर्यवसानं तदवगतार्थविषयत्वात् प्रमाण
मेव न भवतीति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया, यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदव-
हीतसद्यन्तरेण पदार्थैरुपजायमानं नानुमानशङ्कामहति, न हि सर्वैर्वाक्या-
र्थविशेषैः सबन्धग्रहणमस्ति ।

न च सबन्धग्रहणमैः सन्नन्धग्रहणम् । अत्यन्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थवि-
शेषः पदार्थैरेवगम्यते दूरदेशवार्तास्थिति सर्वजननीनमेतत् । यत्त्वापूर्वाश्च-
त्वादविसवादानुमान, तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वाच्च तस्यानुमानत्वमा-
पादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव हि श्रुतानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थ-
वाक्यार्थोऽवगम्यते । अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्येऽवगते तु वाक्यार्थं
सत्यासत्यत्वसंशये प्रणेतुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्या-
र्थोऽवगतेऽपत्त्वावधारणानपेक्षजन्येऽनुमानत्वमापादयति । तस्मात्प्रना-
णान्तरमेव लोके शब्दमित्यपौरुषेयस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम् । एक-
देशिनां तु लोकावयवसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वता यथा वेदप्रामाण्यं न सिद्धति
तयोक्तम् । उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेयं बुद्धिमुत्पादयति । यथा
गवयदर्शनं गोस्मरणस्य । पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमु-
पमानम् । याऽसावस्माभिर्नगरं दृष्ट्वा गौः साऽनेन गवयेन सदृशीति । किं
पुनः सादृश्यम् ? अर्थान्तरयोगिभिः सद्यन्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृश-
योगः सादृश्यं, यथा योगातिरिक्तयोगिभिः कर्णाद्वयवसामान्यैर्गवयजतिर्योगो-
गवयस्य गोसादृश्यं, गवयस्ययोगिभिश्च गोर्योगस्तत्सादृश्यम् अत एव च
सामान्यभूयस्त्वात्पत्वयशेन सादृश्यपरुषोपरुषो, सुमदृशमीयत्सदृशमिति ।
ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेशं तत्त्वं सादृश्यं मन्यन्ते तेषां प्ररुषोपरु-
षभेदः किनिमित्त इति विन्तनीयम् ? ।

न च तत्त्वान्तरत्वे प्रमाणमपि किञ्चिदस्तीत्यास्ता तावत् । न
चेदमुपमानं प्रत्यतान्तर्गतम् । अनिन्द्रियसन्निकृष्टत्वावगमस्यस्य गो,
न चानुमानमवहीतसद्यन्धस्याप्युपजायमानत्वात् । एव किनानुमीयते-
गोर्गवयसदृशं, गवयसादृश्यस्य प्रतियोगित्वात् । यद्यत्सादृश्यप्रतियोगि

तत्तत्सदृश दृष्टम्, यथा ऽयमनयोःन्यतरस्यान्यतरेणापि । न चेद् युक्तं,
 यो हि द्वावर्थौ मिथ सदृशौ युगपच्च दृष्टवान् एकामेव तु गामुपलभ्य
 नगरे बने गवय पश्यति । सोऽपि गाङ्गवयसाद्रश्यत्रिशिष्टामुपमिनोऽन्येव.
 तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्व तु न शङ्कमेव । अतः प्रमाणान्तर प्रसिद्ध-
 त्वाच्च परीक्षितव्यम् । अर्थोपत्तिरपि, दृष्ट श्रुतो वा अर्थोऽन्यथा नोपप-
 द्यत-इति अर्थकल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन वहि-
 भाजस्यादृष्टस्य परिकल्पना । प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनानुपपत्तिप्रालो-
 च्य तदुपपत्तयेयाऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थोपत्ति । यदनुपपन्नादुपपादकार्या-
 न्तरकल्पनार्थोपत्तिरनुमानमेव तर्हि तत्रापि बहिःप्रतरेणानुपपन्नात् धूमा-
 द्विहि कल्प्यते । स्यादेवम् । यदनुपपन्न गमक स्यात् इह तु यत्रोपपद्यते
 तत्रैव गम्यम् । गृहाभावेन हि विना वहिभाजो नोपपद्यते । किमिदानीमु-
 पपादकादनुपपत्ते बुद्धिरर्थोपत्ति, को दोष न यलु क्रिचदोष, किन्त्वसौ
 नैवार्थस्त, न ह्युपपादकदर्शनादनुपपत्तार्थं बुद्धिर्भजति, यदि स्यात् वृत्-
 त्त्यदर्शनाच्छिपात्वं कल्प्येत । वृत्तत्वेन विना शिशिपात्वंस्थानुपपत्ते ।
 तस्मादनुपपन्नमेव गमक नोपपादकम् । अथोच्यते, नाऽविनाभाजेनानुपप-
 त्तिरित्युच्यते, किंतु सशयोपत्ति यस्य हि जीवन गृहमग्रन्थेऽपि प्रायशोऽव-
 गतम्, तस्य गृहाभाजे दृष्टे जीवन साशयिक भजदृष्टिर्भावकल्पनया
 ममाधीयते । ततश्च प्राग्बहिर्भावकल्पनाया जीवनस्य सन्निधत्वाच्च
 लिङ्गत्व न हि सन्निधत् लिङ्ग भवति । जीवनरहितं च गृहाभावमात्र
 मृतेऽपि मद्वायादनैकान्तिकं न वहिभाजमनुमापयितुमन्नम् । अतोऽनुमाना-
 सभवात्प्रमाणान्तामेऽदृष्टम् । यथा चानुमाने निश्चित गमकमेवमर्थोपत्तौ
 सन्निधत् गमकमिति दर्शनशलादभ्युपगम्यते । सशयश्चात्र पूर्वदृष्टरूपवि-
 सयादात् तद्विदममयदृष्टम् । न हि सन्निधत् जीवने वहिर्भाव शक्यते
 कल्पयितुम् । कथं हि जीवति वा मृतो वा देवदत्त-इति सन्निधान
 स्तस्य वहिर्भाव कल्पयेत् । न हि भावाभावासशयस्य वहिर्भावकल्पनयाऽ-
 पनेद सभवति । सर्वत्र हि सशयस्य निदानोच्छेदादुच्छेदो भवति
 अन्यतरपत्ताधाराणादा ।

न च बहिर्भावकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः, जीवनस्य प्रायेण
 एहसंबन्धित्वात्तद्विपर्ययोऽत्र मशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः, न चासौ बहिर्भावे
 कल्पिते समुच्छिद्यते प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते न चान्यतरप-
 चावधारणमपि विद्यते, जीवनभावाभावौ ह्यत्र सद्विज्ञेते । न चानयोर-
 न्यतरस्यापि बहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति, अन्यद्वि जीवन चन्यरव
 बहिर्देशसंबन्धः ।

न च एहाभावनिबन्धनाऽप्योपत्तिर्जीवननिर्णयायात्मभवति । न ह्येष
 सभवति, यस्माद्देवदत्तो एहे नास्ति तस्माद्यज्जीवतीति । प्रत्युत पूर्वनिश्चि-
 तमेव जीवन एहाभावादेव सन्दिग्धं कथं तत एव निर्णीयते । न हि मश-
 यहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति । तस्माद्यज्जीवन सन्दिग्धं तत्तावदन्यतोऽपि
 निश्चित्य परचाद्बहिः संबन्ध कल्पयितव्यः । यस्माद्देवदत्तो जीवति एहे च
 नास्ति तस्माच्चून बहिरवस्थित इति ।

ननु सन्दिग्धमाने जीवने तत्कल्पनं सभवति, यस्मादधिष्ठमानो-
 एहे जीवति वा न वा तस्माद्बहिः स्थित इत्यमवदुमेव स्यात् । तस्माद्बहि-
 र्भावनिवृत्त एहाभावसहितं जीवनं निश्चित्य बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमान-
 मेवेदं न प्रमाणान्तरमिति । अत्राभिधीयते न तावद्गृहाभावमात्रं लिङ्ग-
 मृतेऽपि सभवत् । न जीवनमात्रं, एहेऽपि सद्भावसभवात् । अतो जीवन-
 समुत्पत्तेः एहाभावो लिङ्गमिति उक्तव्यम् । प्रथमं च लिङ्गमध्यगम्य परचा
 लिङ्गानुमानेन भवितव्यम् । न तु लिङ्गाद्यगमसमय एव लिङ्गाद्यगमः ।
 अत्र च न बहिर्भावाद्यगममन्तरेण एहाभावो जीवनं च समुत्पत्तेः
 शक्यते विरोधान् । जीवता ह्यत्रय एहे वा बहिर्भावो स्यात्तद्व्यमित्यस-
 न्दिग्धम् । अत्रय बहिर्भावमनन्तभाष्यं जीवनं एहाभावौ समुच्छित्य प्रति
 पद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते । देयदत्तो एहे नायम्यति, एहे वा
 बहिर्भावाऽवस्थित इति । न चैव सभवति, भावाभावाभेदेन देयो समुच्छि-
 त्तुमशक्यत्वात् । अतोऽत्रय देशभेदेनैव देयदत्तम्य भावाभावौ समुच्छि-
 त्तौ । तेन भावाभावसंज्ञेयुद्धेय बहिर्भावस्य घुदृत्वाव परचात्किंचि

प्रमेयमस्ति । आह च "विद्यमानत्वससृष्टगेहाभावधियाऽनया । गेहादु-
त्कालिता सत्ता बहिरेवावतिष्ठत" इति ।

ननु प्रमाणान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वाऽऽद्यगमरू-
त्वाभावात्ससृष्टमुभय गमकमित्यङ्गीकृतं व्यम् । ससृष्टिधियैव च बहिर्भावस्य
बुद्धत्वात् पश्चात्कचित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्योऽयं दोषः । उच्यते । इयमेव
ससृष्टधीर्यापत्तिरित्यवगम्य शाश्वतु भवान् । किं पुनस्तस्या करणम् ? ।
दुयोर्गृहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति ब्रूमः । यथा प्रत्येकेन
नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्युक्ते परेण च न सन्तीत्युक्ते घनावलधिषेप-
मज्ञानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभय बुद्ध्यते, न चान्यतरद्वयि त्यक्तु
यहीतुं वा शक्नोति । तथाऽपि तु न सत्यासत्त्वे समुच्चिनोति घितोधात् ।
एवमहापि श्चे वा बहिर्भावाऽवस्थितो देवदत्त इति केनचित्प्रमाणेन प्रती-
तम्, अन्येन च श्चे नास्तीति, तदुभय समुच्चित परस्परप्रतिघाति प्रतीयते,
साऽय प्रतिघातो न फलसद्भावासद्भाववदसमाधेय । किं तु बहिर्भावकल्प-
नया समाधानं शक्यत इत्येतावान् विशेषः, तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोर्धयोः
परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थोपत्तेः कार-
णम् । तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनाऽर्थोपत्तिः प्रमाणान्तरमनुमानात् ।
यश्चाय प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघात, स एवार्थानुपपत्तिरित्युच्यते ।
भवत्यर्थोपत्तिः प्रमाणम् । अनुमानं स्वर्थोपत्तावेवान्तर्भवति । तथा हि
यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यवगतम् । पर्यंतस्य च धूमयत्ताऽद्यगता, यदि
पर्यंते ऽग्निर्न स्यात्तदा धूमयत्ता वा मिथ्या स्यात्, सर्वधूमयत्ता वा
ऽग्निमस्य मिथ्या स्यात् । कथं तदुभयमप्यमिथ्या स्यादित्यग्निमस्य

१ गृहशक्तिर्द्वयोपस्थापिता ।

२ अथेत्यादादनीमात् व्युत्पन्नेहायोर्लक्षणः प्रमापरः ।

३ आग्नेर्ध्वरित्यानाप्लावुरितस्यपटानिधन्वन्पटोत्तमामापदकृत्यादृष्टोत्तमामा
पदकल्पनस्येव समाधेने इह यत्तथ्य ।

४ करणमिति तु पुक्त पाठः ।

५ मिथ्याशब्दोऽत्र न शादुराद्यामिथानिर्भवनोपायं, किं तु अनुपपत्ताय इति ध्ये
पम् ।

कल्प्यत इत्यथोपत्तिरेव । स्यादेव यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानाद
न्येनावगत स्यात् । न त्वे^१वमस्ति दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमव्याग्निनियमो
दृष्टो न सर्वत्र । अनुमानानु सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽऽगतिरित्युक्तम् ।

न च दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निमत्त्वस्य सर्वधूमवदग्निमत्ता विना
कश्चिद्विरोधः येनार्थोपत्ति स्यात् । तस्माद्^२सकीर्णविषयत्वादनुमानमपि
प्रमाणान्तरमर्थोपत्तिरपि, सिद्धे च दृष्टो प्रामाण्ये येन नाम सर्वधूमवता
मग्निमत्त्वमनुमानेनावगत तस्य धर्मतरादिषु धूमदर्शनाद्यर्थात्प्रज्ञान
तद दृष्टोपि सम्भवति । दृष्टान्तपरिदृष्टनियमस्मरणाद्गानुमानम् । प्रतिष्ठा
ता^३लोदनया वाऽर्थोपत्ति । तस्मादर्थोपत्ति प्रमाणान्तरम् । याऽपि क्वचिदव
स्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राभावपरिपत्ति साध्यर्थोपत्ति, तथा हि ।
मूर्तेस्त्यार्थस्य युगपत्कात्स्न्येनानेकदेशसबन्धे न घटत इति स्वशरीरेऽवगतम् ।
स्वशरीरस्य हि ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावाद् दृश्या^४दर्शनेनावगतः । अतोऽन्य
स्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकसबन्धे नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्त क्वचि
त्प्रत्यक्षेण वगच्छन् युगपदनेकदेशासन्नत्वं चानुमानेनावधारयन् उभयोपप
त्तये देशान्तरेषु सर्वेष्वभाव कल्पयति । नन्वनुमानमेवेदं सम्भवति । देव
दत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति एहेऽवस्थितत्वात् मद्बुद्धिः । सत्य देवदत्तेन
सहैकदेशावस्थितस्य सम्भवति । यस्तु क्वचिद्गृहेऽवस्थितस्तदनन्तर एहमप्य
तीत्य गृहीये एहे देवदत्त केनचित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्गृहातिरिक्ते
मध्यगृहे देशान्तरेषु च सर्वेष्वभाव द्वैतदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयात् ? ।
अथ क्वचिद्देवदत्त पश्यन्, तद्देशान्तिरिक्ते च प्रत्यासन्ने देशे तदभावमय-
गच्छन्नन्येषामपि सर्वदेशाना प्रत्यासन्नदेशवत्तद्देशान्तिरिक्तत्वात्कृत्यता-
मनुमिमीति, तत्रापि त्रिहृदाव्यभिचारित्य तद्गृहेषु हि गम्यते । समीपदेश

१ न तु तदन्ताति पाठान्तरम् ।

२ विशिक्तविषयत्वादित्यर्थः ।

३ नियमो व्याप्तिः ।

४ सप्तमशस्थानमक्षयो विरोधः ।

५ प्रत्यक्षयोगस्य शरीरस्यानुपलब्धेनावधुत इत्यर्थः ।

भित्तत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् इति वार्तिक एव दृषणमुक्तम् । तस्मादर्थ-
 पत्तिरवेवम् । एतेन बीजादिष्वङ्कुरजननशक्तिरूप्यता व्याख्याता । किं पुनः
 शक्तिरूप्यता विना नोपपद्यते ? बीजादिषु सत्स्वङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात्,
 असत्सु चादृशनात् बीजादीनामङ्कुरादिकारणत्वमवगम्यते । सत्स्वपि
 बीजेषु मूर्षिकाघ्रातेष्वङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्व प्रतिभासते । सोऽय कारणत्वा-
 कारणत्वयोर्विरोध शक्तिरूप्यतया समाधीयते । नूनमस्त्यतीन्द्रियमपि रूपं
 यद्वाशात्कदाचिदङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूर्षिकाऽऽघ्राणेन नाशात्कदाचिदनु-
 त्पत्तिरिति कल्प्यते घ्राणाभावेऽप्यङ्कुरस्य कारणम् । घ्राणे च सति तदभा-
 वादेयानुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिरूप्यतयेति चेत् । न । घ्राणक्रियायाः तणिक-
 न्धात्तदुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभाव कारण न प्रध-
 साभाव इति चेत् । न । अभावत्याविशेषात् । न हि प्रागभावप्रध्वसाभावयोः
 प्रागृद्धकालभेद मुक्त्वा किञ्चिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न चाविलतणे कारणे
 कार्यवैलक्षण्यं सम्भवति । प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावात्तिलक्षणमस्ति रूपमिति
 चेत् । कल्प्यमेव सति क्वचित्, तच्चाभावे कल्प्यता बीजस्यरूपे वेति
 बीजस्य सावाङ्कुरकारणत्वात्तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एव यागादेरूपं
 स्वर्गादिसाधनशक्तिरूप्यनमूहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे
 निराधारा शक्तिरवतिष्ठते ? न निराधारा भविष्यति, आ-माधारत्वात् ।
 कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात् ? त'थाऽवगमात् । नावश्य स्वाश्रयैव शक्तिरिति
 नियमोऽस्ति । सा हि कार्यत कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्वैव
 कल्प्या, सा चेपमपूर्वाप्या शक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशास्वर्गनिष्पत्तये
 न पर्याप्त्यादिति आत्माश्रया कल्प्यते । यथाह । 'शक्ति कार्याऽनुमेयत्वा
 अद्वैतैवोपयुज्यते । तत्रैव साऽभ्युपेतस्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयापि वै'ति । कथ
 मात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते ? तस्य हि फलसाधनत्वमु-
 पपादयितुं सा कल्प्यते । तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत्

१ शक्तिरिति स्थान्मदेशावतिष्ठत इति निवमादित्यर्थः ।

२ घ्राणाधिष्ठितदेशवदिति पाठान्तरम् ।

सैलवानसामर्थ्याच्चिरवृत्तेऽपि तस्मिन्चलपुष्पादिकमद्य मे जातमिति लौकिका व्यवह्रन्ति । तस्मादनवद्यम् । द्रष्टव्यहणेनैव प्रतीतिमात्रवहाच्छ्रौतस्यापि ग्रहणे सिद्धे श्रुतार्थोपत्तेः प्रमाणयाहिणीत्वेन दृष्टार्थोपत्तितो वैलक्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथा हि लोके तावद् द्वार द्वारमित्यादिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय सन्नियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्यत्वेन कल्प्यते । तथा वेदेषुपि “विश्वार्जिता यजेते” इत्यत्र स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा येनैव शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णार्थाभिधानसपत्न्यते वाक्यं, तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेलयित्वा परिपूर्णावाक्याद्वाच्यार्थं प्रतीयते । तथा “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम” इत्यादिषु विधिष्विति कर्तव्यताप्रतिपादकशब्दाश्च श्रुतार्थादपूर्णेषु तत्प्रतिपादकशब्दापेक्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याग्नेयविधिस्थयस्य साध्यसाधनाशप्रतिपादकभागावनपेक्षितत्वात्तदनादृत्य यस्तृतीयोऽय इत्यभावोऽप्यन्याधानाद्विधिष्वन्तत्वेन परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्द आग्नेयादिवदिति स वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते । अथवा किमकृतेनाग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन ? किन्तु य एवायमाग्नेयविध्यन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गत्वात्^१ पस्यतविकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमर्थोपस्था कल्प्यते । न ह्ययमनुपेक्षो येन व्यवहितस्य तस्य न स्यादिति । अतिदेशभक्त्यं व्यवहितस्यापि कश्चिद्रूपस्यानादुपपन्न एव तथा च धत्सति^२ विध्यन्तश्च प्रकृतिवच्छोदनाया प्रवर्तते^३ इति । “विध्यन्त इति प्रधानविधिर्वर्जितं समस्तमेव पौराडाशिकं काण्डमभिधीयते” इति भाष्यकार । नन्वेव शास्त्रातिदेशाद्गीकरणे दशमाद्याविरोधः स्यात् ऊहवाधपोश्चामिदृ, भवेद्वयम् । यदि यथाश्रुतहृदयमेव ‘ग्रीहीनवङ्गली’ इति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथासमर्थं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्यते । यदि तथा क्रियते तत्र ह्यणालवरी ग्रीहशब्दस्य ह^१ यिर्लक्षणार्थत्वायोगाद्दशमस्य च दृष्ट-

१ मिनिस्त्रंति वाटान्तरं नोचितम् ।

२ धत्सति वाटान्तरं नोचितम् ।

३ चत्वरणवाटान्तरं वाटान्तरम् ।

न्ती"ति तत्र हि भवन्मते विध्यर्थे एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नापूर्वमर्थसिद्धेत् । सत्यपि स्वर्णानामाकाङ्क्षासिद्धिर्वाप्यन्तेषु नाभिधानमन्तरालान्वयसिद्धिः । न चेद्वापूर्वाभिधापी शब्दोऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात् । नापि प्राकृतशब्दा विकृतौ सन्ति ये स्वार्थानपूर्वान्वितानभिदधुः । न चार्थेवात्पदार्थस्तेषामन्वयः, नाप्युत्पत्त्यपूर्वणेत्यनन्वय एव स्यात् । एव प्रकृतवाचि "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्वमासा" इत्यत्र विधिशब्दस्यानाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामाधिकारापूर्वादान्नेवाद्भ्युत्पत्त्यपूर्वभ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहारत्वं समिदादीनामैदमर्थं सिध्येत्, न हि समिदादिवाक्यगतयज्ञतयोऽथवातादिवद्रधिकारापूर्वान्वितस्वार्थमभिधातुमल, स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात् । तस्माद्वीदृशेष्वधिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्थः । कथं च विध्यर्थस्यात्यन्तालौकिकतया प्रमाणेन तद्भासेन वा बुद्ध्यावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य बुद्धिसविधानात्मकोऽध्याहारोऽद्भुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु पदान्तेऽयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादिषु वा शक्यत इति अकामेनापि शब्दाध्याहारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यास्ता तावत् ।

इत्यर्थापत्तिवादः ।

अभाषोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति । कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणः शिरीतत्वात् । पूर्वाक्तसद्रूपलक्षणप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायेऽयं प्रमाणशब्दः, तदभावश्च षष्ठस्य लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् । उक्तम्—नास्तीत्यस्यार्थस्येति । सर्वे हि वस्तु सदसद्रात्मना द्विविध, तदत्रा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि, ततदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते, यत्र न्यसद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनापोत्पत्तौ योऽपत्ये सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोः शानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभासशब्देनोक्तस्तेनेन्द्रियशब्दादिस्यानीयेन नास्तीति प्रतीयते—भूतनेऽत्र घटो नास्तीति, यस्तु नास्तित्वमपद्रुत्य प्रमेयाभावात्पट्ट प्रमाण नास्तीत्याह तस्य दृश्यादगंनानन्तरं नास्तीह भूतत्वे घट इति समुपजायमानस्य

किमालम्बनं ? न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि योऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो, रूपे च रसो न भवतीति तस्य किमालम्बनम् ? । न गोरूप, तस्य प्रतियोग्यनपेक्षप्रतीतित्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्ष^१प्रतीतित्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च मिहादावश्वोऽयं न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् । गोरूपस्य तत्राभावात् । अथ योऽश्वान्नेदो गवादि-
 प्वनुस्यूत^२ सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते कोऽयं भेदो नाम ? । यदीतरेतराभाव-
 समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषोभेद इत्युच्यते, तत-
 स्तस्य द्रव्यगतत्वाद्गुणेषु रूपादिषु रसो न भजति रूप, रूपं न भवति रस इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात् । यस्तु वैयाख्या^३ द्रुतलप्रतीतिव्यतिरे-
 केण घटो नास्तीत्यत्रविधा प्रतीतिरेव नास्तीति वदति, स भूतलादिप्र-
 तीतिमप्यपह्नुवीत् । अविशेषाद् घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य च
 किङ्कारणं ? , दृश्यघटे यद्द्रुतलमात्रविषय ज्ञानम् एकाकिभूतलविषयमित्यर्थं,
 तदस्य कारणमिति चेत्, तथा सति पटवद्भूतलोपलम्भे घटोनास्तीति
 व्यवहारो न स्यात् । भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ
 इति चेत् । कोऽयं घटविवेक ? यदि भूतलरूपमेव, घटप्रत्यपि प्रसङ्गः ।
 घटसयोगाभाव इति चेत् । अङ्गीकृतस्तर्ह्यभाव^३ । स्यान्नत, यद्भावश्च
 दिनेऽभावज्ञानस्य कारण, तदेवास्माकं व्यवहारकारण भवत्विति नैव
 वक्तुं शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणम्, अदर्शनेन च दर्शना-
 भावः । न चाऽसौ भवताऽङ्गीकृत । अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभा-
 वाङ्गीकारे वा किमपराद्द्रु प्रमेयाभावेन ।

ननु प्रथम प्रत्यक्षेण भूतलं गृहीत्वा परवादभावो बोद्धव्यः, तत्रा-
 भावज्ञानात्प्राग् यादृश भूतलज्ञानं तादृशदेव व्यवहारो भवतु^१ । तदिदमुक्तो-
 त्तम् । तथा हि यस्यामवस्थायां भूतलस्वरूपज्ञानं, घटतदभाज्योश्चाज्ञानं
 ज्ञानाभावेन घटतदभावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यामवस्थायां मन्माभिरूपे
 यते तद्वै च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा चेत्यादिषु मात्रश

१ प्रतियोग्यपेक्षत्वादिनि पाठान्तरम् ।

२ वैयाख्यात=धाट्यात् ।

३ भवतीति पाठान्तरम् ।

छेन हि घटतदभाववेदनयोरेभ्य उच्यते । भूतलमात्रस्वरूप ज्ञायते, न घटस्तदभावो वेत्यर्थं, तेन यदि भयानपि घटादिज्ञानाभावयुक्त भूतलज्ञानम ह्रीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाद्गीकाराद्घटाभावोऽप्यह्रीकृतं च इत्युक्तमेव । तेन नैव धर्मितव्यमभाववादिनापि स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च परत्वात्किञ्चिन्म रत्नपीति चरताऽभावज्ञानातिक्रमेण तन्मात्रवेदनमह्रीकृतम् । तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वावास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति । तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः । न चाऽसौ भवतीऽस्ति, अतो मात्र शब्दस्यार्थाभावात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । तत्र च घटव स्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् । अथ भावे देशान्तरस्य देशान्तरेहण कार णमिति मतं तत शालेयस्थित गोख बाहुलेये नास्तीति व्यवहृतं । स्थानान्तरस्थितश्च वश स्थानान्तरं ऽनुस्यूताऽपि तत्र नास्तीति व्यवहृतं च स्यात् । अतोऽत्राभावा एव नास्तीति व्यवहारकारणम् तान्यत्र सद्भाव स्मर्यमाणे घटे भूतलवेदन नास्तीति व्यवहारकारणमिति चेत् न । एह्य माणस्यापि पारंपरीशेषभावव्यवहारात् सप्रत्यानीतस्य च घटस्य एह्यमाण स्थैव प्रामयमिह नास्तीदिति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् ।

ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानं ? भावप्रमाणभावाद्द्वयभावज्ञानकारणम् ।

न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः संभवति । सप्रति प्रमीयमाणोऽपि घट प्राक्कालमवस्थितया न प्रमीयते, अत प्राक्कालमग्रन्थगोचरप्रमाणानुद यात्तत्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् । न । अयोऽयत्वात् । न हि प्राक्का लमग्रन्थोऽधुना प्रमातुं योग्यः । योग्यप्रमाणाभावरत्नाभावज्ञानकारणम् । न प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्मानुदय आसीत् । न हि तदानीं घटाभावः सर्वपि प्रमितः, प्रतियोगिने घटस्यापराप्रशांत, तदपेक्षया चाभावज्ञानस्य । अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यत इति न युक्तम् । अप्रमितस्य स्मरणायोपायः परत्वाय प्राक्कालीनोऽनुदयः सोऽधुना प्रमाणादप्येव नष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति । उद्धृतमिथ नैव रूपमुद्दिष्टम् । अथ नष्टोपि प्रमाणानुदयः सप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत् । हास्तन इव धूमो

धिनटेऽपि सप्रति स्मर्यमाणो हस्तनानिज्ञानम् । स्यादेव यदि प्रमाणा-
 भावो ज्ञायमानतया मेघाभाव बोधयेत्, लिङ्गमिव लिङ्गिनम् । न च तथा मभ-
 यति, अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभाव हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः
 सोऽपि चाभावत्वादन्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः सोऽप्यन्येनेति न जन्मसहस्रे-
 णापि घटाभावोऽवधार्येत । तस्मात्सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावोऽभावज्ञा-
 नमुत्पादयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकृतं च । अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य
 कथं प्राक्कालीनाभावप्रमितिरिति धक्कथ्यम् २ । उच्यते । सत्तामात्रेण ज्ञाना-
 भावो ज्ञेयाभावं बोधयतीति सम्यगुक्तम् । अस्त्येवाधुना दृश्यमानस्यापि
 घटस्य प्राक्कालसद्वन्धोचरयोभ्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्कालमवन्धितया
 स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न स्मर्यते । न चाऽवश्यं प्रमाणाभाव एवाभावस्य
 बोधकः, स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सत्यनुदयोऽभाव बोधयत्येव, तेन
 सप्रति दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत्ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः
 स्यात् । प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात् । एव सत्यपि न स्मर्यते सोऽयं
 स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः सप्रति विद्यमानः सप्रतितन प्राक्कालीना-
 भावविषय विज्ञान जनयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभा-
 वशब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः । तथा घातिकाऽपि । यदा प्रमाणस्य
 स्मरणफलत्वात्तदभावोऽपि फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलक्ष्येभावबोधकत्वं युक्तं, सत्यामपि
 तस्यां कदाचिदभावशुद्धानुदयादसत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि ।
 योऽहुलीयक्युभुत्सया ससन्तमसापन्नरुद्वेश हस्ताभ्यां सधृत परामृष्टयान्
 तस्य तत्रसधृतेशपरामशंद् वस्तुतोयोग्यानुपलक्ष्यज्ञोत्तैव, अथ किं सर्वो-
 देशः परामृष्टः किं वा न कश्चिद्वेशः परामृष्टोऽपि स्यादिति मदिहानोयो-
 ग्यानुपलक्ष्येरेनिरवधात् सत्यामपि तस्या नाहुलीयकत्वाभासमवधारयति,
 कदाचित्तु सधृतोऽपरामृष्टस्यापि सधृतः परामृष्टमिति भान्त्या योग्यानुपलक्ष्यं
 निरिव्य सत्यामेव तस्या भान्त्याहुलीयकत्वाभासमवधारयति । तस्मात्
 ज्ञाततयैव योग्यानुपलक्ष्येभावज्ञानकारणमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा चानव-

स्याप्रसङ्गः । तस्मात्स्वप्नेद्या तन्मात्रसिद्धेव दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावो
न तत्त्वान्तरम् ।

ननु चाभावाद्गोचरे तन्मात्रधीरपि न कदाचिद्विरूपयितुं शक्यते ।

न च भूतलधीरेव तन्मात्रधी । मसृष्टाधियोऽपि तन्मात्रतापातात् ।
तत्रापि भूतलाऽभासात् । अतो घटादिवेदनाभावे सति या भूतलधी सा
तन्मात्रधी, एव च ज्ञानाभावाद्गोचरादभावापह्नवोऽनर्थकः । कथं तर्ह्येत
विरूपयितव्यं तदभिधीयते-घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेय योग्यप्रमाणानुदयश्च
तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिप्रदुग्धको न ज्ञाततया यतोऽन्यस्या स्यात् ।
यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धावभावानवधारणम् असत्या चाऽधारण
मिति, तत्तु योग्यत्वाज्ञानकृत, योग्यानुपलम्भो हि ज्ञानकारणम्, तत्र
योग्यत्व ज्ञाततयैव कारण, न सत्तामात्रेण तत् सदेव योग्यत्व कदाचिद
ज्ञात नाभावमप्रधारयति, कदाचिद्विद्यमानमेव योग्यत्व भ्रान्त्या निरिख
त्याऽभावाऽऽधारयति, उपलब्ध्यभावस्तु तन्मात्रतया कारण न ज्ञाततया,
तेन नानवस्थापतिरिति सर्वप्रवदात्म । अतोऽस्त्यभावाच्च प्रमेयम् ।

न च तदौन्द्रियकम् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तन्ज्ञानोत्पत्तिद्वयं नात् ।
योऽहति एहे प्रातः कालेऽऽस्थितो मध्यन्दिनसमये ए-ह्यते-किमस्मिन्
एहे प्रातः काले मायुर करिष्यत्पुरुष गुह्यवासा दीर्घतमो लोहितवर्ण
समागतः इति, स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात्तस्याभावात् प्रातः काली
नमवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण ।

न च प्रातःकालोऽभावस्तदा स्मर्यत इति घकथ्यम् । प्रतियोगिनो
मायुरस्य तदानो कचचिदपि बुद्ध्या नारोहात्, अगुट्टिस्ये च प्रतियोगि भावे
तदभावज्ञानाप्रभवान् । एव च यत्रापोदानीमेवानुपरतेन्द्रियस्यैव सति
हितदेशकालवर्त्यभावात् प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव कृतसामर्थ्यस्य
कारणत्वमभावात् नेन्द्रियस्य कारणत्व कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् प्रत्यतो
ऽभावः । नानुमेयः । अज्ञातेन तेन कस्यचिन्निरूप्य एतन्व्यपकरणमभ

घात । यदत्र कैश्चिदुच्यते । दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तेन व्यापकभूत दर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निवृत्तिरवसीयत इति तन्निरस्तम् ।

व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमनुमिमानेनावश्य दृष्टान्तधर्मिणु निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे साधनभूता दर्शननिवृत्ति केनचित्प्रमाणेनावगम्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या । निवृत्तिश्चाभावात्प्रकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं सभजति । निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने तदपि निवृत्तिरूपत्वाच्च निवृत्त्यन्तरानुमातव्यम्, तदपि तथेत्यनवस्थापति । अतोऽवश्यं क्वचित्प्रमाणान्तरभूतयाऽनुपलब्ध्याऽभावात् प्रत्येत्य, प्रमिते च तस्मिन्वशाद्भवत्यनुमानम् । सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वं, शब्देऽपि मानार्थोपत्तयस्तु नाशुद्धाया गव । अतः सिद्धं पष्ट प्रमाणम् । एतावन्त्येव च प्रमाणानि । यत्तदधिकं सभजाप्य प्रमाणं सहस्रादिमध्ययाऽवयवभूतगतादिसम्याऽऽगतिपाठकप्रमाणेनावयवकुडयपरिमाणवगति कैश्चिद्विष्यते । तदपिनाभावनिमित्तत्वादानुमानमेव । वटे वटे वैश्रवणा इत्यादिकं चैतिह्यप्रमाणमेव न भजति निर्णयाभावात् । प्रामाण्येऽपि वाऽऽगमान्तर्गतत्वात् तत्र प्रमाणान्तरम् । प्रतिभाष्यमपि प्रमाणं कैश्चिद्विष्टम्-शस्ते भ्राताऽऽगन्तेत्यादिकं तत्तु लिङ्गाद्याभासनमनिश्चायकत्वादेवाप्रमाणम् । अतो यत्काश्यपीयै प्रतिभागम्यमृषीणां धर्मैर्धर्मत्यमाश्रित, तदसारम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैरेति न प्रमाणाऽन्तरम् । अतः पठेत् प्रमाणानि । तथाच भगवद्रामायणे । “रामः पद्भ्युक्तयो लोके याभिः सर्वैऽनुदृश्यते” इति ॥

इत्यभाष्यात् ।

लोकाप्रसिद्धस्यत प्रामाण्यप्रदर्शनेन प्रत्यक्षादीनां तदन्तर्गतस्यापि शास्त्रस्य स्वतः प्रामाण्याच्चादनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातेऽर्थे सां धिते सप्रत्यनिमित्त विद्यमानेऽपलम्भनत्यादित्यनेन विज्ञादिवोदानानामैहिकफलानां प्रत्यक्षादिभिरसर्वादेन प्रसिद्धादेन च प्रामाण्यमातिष्यते । पूर्वोक्तस्तु

१ सिद्धे वात पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अमयात् फनानुपनम्य ।

३ यत्रवादेऽपि परातकलापसम् ।

शास्त्रम् । तस्माद्देहिकानामत्राऽऽक्षेप इति युक्तो विषयभेदः, विषयभेदाच्च न्यायोऽपि भिद्यते । परलोकरूपतासु प्रमाणापेक्षितत्वमाक्षेपन्यायः । अत्र तु प्रमाणान्तरविरोध इति न्यायभेदादपौनरुक्त्यम् । अथवा पूर्वोक्तस्वमते सूत्राणि व्याचक्षाणोऽसूत्रितमेवाक्षेपं दर्शितवान् । इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रेणैवाक्षेपः क्रियते । तद्विह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि वेति विचार्यते । तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वे ? इति । तत्र फलानामनन्तरमुपलब्ध्यानामनुपलम्भादतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते । तद्विदं प्रत्यक्षाविसंबादे अवश्यभाविनि सति तदभावात्प्रामाण्यं क्वचित्तु प्रत्यक्षविरोधात्प्रामाण्यम् । “स एष यज्ञायुधी यज्ञमानोऽज्जसा स्वर्गं लोकं याती” इति । यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधशरीरसंयोगाद्बुध्यते । यज्ञमानशब्दोऽपि हि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः, तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रिया-विरहिणः कर्तृत्वायोगात्, यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च । संयोगाभिप्रायश्चायं यज्ञायुधीति शब्द पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात् । न स्वस्वामिसंबन्धाभिप्रायः प्रागपि पात्रचयनात्तत्संभवात् । शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्वर्गगमनम् ।

न च कालान्तरेऽपि सभवति, यातीति वर्तमानापदेशात् । भस्मीभूतस्य च कालान्तरेऽपि तदसंभवात् ।

न च शरीरव्यतिरिक्तः, कश्चिदात्माऽस्ति, तस्मात्प्रमाणम् । एवमपौरुषेयस्याप्यप्रामाण्ये स्वर्गक्रामचोदनायामपि नाश्रयितुं युक्तमित्यप्रामाण्यमेवायातम् । एव प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चातिप्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेत्यैव कारणदोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः-प्रामाण्यं स्वपक्षसाधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति । “शैत्यतिरुस्तु शब्द-स्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेश” इति । पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतः प्रामाण्यस्य लोकरुसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं, न तु कारणदोषनिराकरणं कृतम् । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्योत्पत्तिकत्वात्तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशाभावात्पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्यादुष्टत्वेन शास्त्र स्वतः-प्रामाण्यमित्युक्तम् । एव संबन्धनित्यतया ऽप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्ये

स्थापिते पर' पुनराह-स्थादेत नैव शब्दस्वार्थनास्ति सबन्ध कुतोऽस्य
पैरुपेयताऽपौरुपेयता वेति । तथा हि न तावत्सयोगोऽस्ति, तद्भावे हि
सुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनादि स्यात् ।

न च कार्यकारणभाव, दृषोरपि नित्यत्वात् ।

ननु वर्णस्फोटजात्याद्विविक्त्वेन व्यक्त्याकृतिसबन्धाद्विविक्तत्वेन च
बाह्ययो शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वाद्गुणकाराद्याकार विज्ञानमेव शब्द, तज्जनित
च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कायकारणत्वमेव शब्दार्थयो सबन्ध,
नैवम । निरालम्बनज्ञानानुत्पत्ते सबन्धान्तरं तु नाशङ्कनीयमेव । प्रत्याय्यप्र
त्यायकत्व सबन्ध इति चेत् । न । असति सबन्धे प्रत्यायकत्वस्यासम्भवात् ।
केन सबन्धेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते । तत्र प्रत्यायकत्वा
देव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्ति सम्भासति सबन्ध, असति च
सबन्धे वस्तुस्वरस्य वस्तुस्वरबोधकत्वासम्भवादनिरूपितहेतुविशेष स्वप्न
ज्ञानवद्यादृच्छिक शब्दार्थज्ञान न प्रमाण भवितुमर्हति । लौकिकस्तु व्यवहा
रोऽसत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणान्तरवशात्कथञ्चित्सगच्छेतापि वैदिकस्तु
व्यवहार शब्दैकशरणात्वादनादर्थस्य स्यात् निर्मूलत्वात् । स्यादेव यद्यसब
न्ध शब्दार्थयो, चास्ति तु सबन्ध प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वसत्तणोऽसत्येव सबन्धा
न्तरे स्वभावेन एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थस्य प्रत्याय्य इत्ययमेव सत्यो
भविष्यति । यत्केदमिन्द्रियानिद्रादिवत्सन्निकर्षेण्यथादिसबन्धानपेतमर्थम
तिपादनम् इदमेवाभिधानमित्युच्यते । तदेव च सज्ञानज्ञित्व तनेत्यति
सज्ञानज्ञित्तक्षण सबन्ध इति । किं पुन शब्दस्वार्थमतिपादने प्रमाणम् ।
शब्दानन्तरमर्थप्रतिपत्तौ च । नन्वियमभिप्रायानुमानद्वारेणोपपत्तौ । नेति
शून्य । अर्थोभिप्रायशून्येतापि स्थापयत्यस्याया परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थमति
पत्तिदर्शनात् । तथा पुरुषान्तरकृतमपौरुपेय वा वेदवाक्यमनर्थज्ञैरपि प्रयुज्य
मान व्युत्पन्नानामर्थबुद्धि जनयत्येव । तस्मान्प्रत्यायक शब्द । किंयति
तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति? सहकारिवाहात् । सज्ञानत्वव्यवहारमपि शब्द-

स्यार्थं प्रतिपादयतोऽङ्गं, नेत्रस्यैवालोकः । तेन यः पुरुषान्तरभ्योऽयं शब्दोऽस्य संज्ञेति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः । नन्वेवमस्तु नाम संबन्धः स तु पौरुषेय इति त्वदुक्त्यैवापचम् । तथा हि न हि शब्दस्यार्थेन संयोगतादात्म्यादिः संबन्धः, किंतु प्रत्यायकत्वं, तच्च पुरुषाधीनमित्युक्तम् । अतोद्वेवदत्तादिशब्दस्यैवार्थस्येयं संज्ञेति एव सवन्धे कृते पश्चाच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम् । पूर्वोक्तिस्त संबन्धनित्यत्वमसमाधायेत्रानीमद्य गौरित्यत्र कः शब्दः? इति कया सङ्गत्या केन वा प्रयोजनेन शब्दस्वरूपं निरूप्यते? सङ्गतिस्तावत्प्रासङ्गिकी । संबन्धप्रस्तावात्सवन्धि नेरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात्तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तदवयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वम् । निरवयवे हि वाक्ये पदे वा वाचकैः ऽवयवाना मृपात्वात् तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृषा भवेयुः । किंच सवन्धसिद्ध्यर्थमवयवं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं सङ्गत्यभावाद्वाचकत्वानुपपत्तिमाकलयतां स्फोटस्य च शशविषाणायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति सवन्ध एव वाच्यवाचकभावोनिराधारत्वाच्च स्यात्तदगवित्यत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्व समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः? उत तेष्योऽर्थान्तर? मित्येष प्राधान्येन निरूप्यते वर्णावयवत्वगोशब्दावयवविजातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकं, वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थं, तत्र वर्णानामपि पुद्गलाख्यानवयवानाहंताः सङ्गिरन्ते, तत्त्ववयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण तावदवयवा नोपलभ्यन्ते वर्णेषु साकल्पवैकल्पवहणाभावात् । नानुमानेन तैः सह कस्यैविसङ्गिद्गस्य सवन्धावहणात् ।

न च सामान्यतोऽदृष्टम्, न हि यद्वदुस्तु तस्य तस्यावश्यमवयववैर्भविष्यत्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेऽपि साधयवा इति चेत् । तदवयवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेति एरुस्यैव मापावयविनोऽनन्तावयवित्वं स्यात् ततश्चैकेनैव मापेण, तिलेन वा सर्वं जगद्वाप्येत । अनन्तैर-

१ शास्त्रदीपिकायाः पुस्तकद्वयेऽयं पाठो नोपलभ्यते केवलमेकस्मिन्वेवापलभ्यते तथाप्यर्थस्थारस्थेन पूर्वोत्तरप्रकारानुसारेण चावमावयवकः पाठ इति प्रत्येयम् ।

घष्वैर्मूर्तेरन्योन्यस्यात्रकाशमपयच्छद्विरनन्तदेशव्याप्तेः, तस्माच्चिरवयवाः
परमाणुवो घर्षोश्च । तथा गत्वजातिरत्यजातिश्च निष्प्रमाणिकैव ।

ननु द्रुतविलम्बितमध्यमेषूदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकानिरनु
नासिकयोर्ह्रस्वदीर्घप्रतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना ज्ञाति कथवाप्तीति शक्यते
ऽभिधातुम् १ । सत्यप्रति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्यङ्गत्वादेवोपपत्ता । द्रुतादि-
भेदावभासस्तु द्रुतादशब्दाभेदात्तद्व्यनेन न व्यक्तिभेद मापादयितुमलम्भवति ।
भेदाभेदावभासोऽपि द्रुधा भवति । क्वचिद्भेदोर्धर्मिण्ययोऽभेदस्तु धर्मविष-
य, यथा शाबलेपादिषु अथ गौरप गौरयमपीति जातिरशत्मलाभ क्वचित्तु भेदा-
वभासोर्धर्मादभेदावभासश्च धर्मिण्यमालम्बने एकस्मिन्नेव देवदत्ते युष्वाऽय
श्वेराऽय कृशोऽयमिति, न तत्र जातिरङ्गीक्रियते । तद्विह द्रुतादिषु धर्मिण्य-
योऽभेदोर्धर्मविषयस्तु भेद । तथा हि । ईदृशोऽुचावभास अनेनायम
कारोद्रुतमुच्चरितोऽनेन विलम्बितमिति । न त्वयमकारोद्रुतोऽय तु विल
म्बित इति येन धर्मिभेदाज्ञातिश्चाङ्गीक्रियेयाताम् ।

ननु कारणादीना क्रमवर्तित्वादेकस्मिन्देवदत्ते युक्तः समावेश ।
अनुनासिकादीना तु धर्माणा युगपदनेऋक्कुञ्जारिते घर्षे समवेताना कथमे-
कघर्षोविषयस्य, न हि विरुद्धधर्मानेकोधर्मा युगपद्विभक्तिः, सत्यम् । न त्वेते पर
मार्थतोवर्णधर्मा ध्वनिधर्मास्त्वेते घर्षो केवलमाभासन्ते । यथाऽल्पे महति वा
दर्पणे सुगपद्रुत्यमाने मुखेऽत्यस्य महत्त्व वेति । तस्माद्दृशस्य व्यत्येक
त्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वादिज्ञातिः । एव गोशब्दावयव्यपि,
गकारादीनामपौगण्ड्यात्सर्वगतत्वाच्चावयवव्याख्यासामर्थात् । सर्वत्र हि
कारणपरिमाणादधिक कार्यपरिमाणम् तन्नुपटयोरिव । न तु विमु-
ध्येयत्वं च परिमाणाधिक्य कस्यचिद्भवतीति, अतोनास्त्यवयवी । तद-
भावे च तदाधारद्वौशब्दत्व दूरापास्तम् । तस्माद्दृशो एव शब्दः । शाह
एहीम शतद्वयप्राधयविगत्वादिऋ नाप्तीति, न तु घर्षो एव शब्द इति ।
अर्थप्रत्ययानुपपत्तेः । तथा हि "न ह्येकारादीनामर्थधीरुपजायते ।

घाचश्च क्रमवर्तित्वात्साहित्यं नावकन्यते" । उच्यते । "यथायेयाद्विकर्मा-
णि क्रमवर्तानि सन्त्यपि संहत्य कुर्वते कार्यमेवं वर्णास्तयैव नः" ।

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम् । वर्णानां तु कथं ?
तेषामपि संस्कारेण भविष्यति । तत्सद्भावे हि प्रमाणम् ? । यदेवायेयादिषु ।
तथाहि तेषां शास्त्रेण संहत्यकारिणावगमात्स्वरूपतश्च तदसंभवादपूर्वं
द्वारं कल्प्यते । तथा वर्णानामप्येकैकगोऽभिधानादर्शनात्सकनोच्चारणे चाव-
गमात्सहत्यकारित्वे निरिचते स्वरूपेणासभवात्संस्कारकल्पन युक्तमेव ।
तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषश्चाद्रियते । विपर्ययेणार्थाभिधानादर्श-
नात् । नन्वेवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनादनेककल्पना स्यात्, तद्वदेवमेव
शब्दतत्त्वं कल्पितं, नैवम् । दृश्यादर्शनेन निरस्तत्वात् । शब्दो हि प्रत्यतया-
ह्योऽभ्युपगम्यते ।

न च प्रत्ययेण वर्णातिरिक्तं किञ्चित्प्रकाशते, तेन नास्तीत्यवगच्छा-
मः । त्वयाऽपि हि शब्दतत्त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनावश्यं कर्तव्या, ध्व-
नयोहि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति । साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कार-
द्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम् । स्यान्मतम् । प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्य-
ञ्जन्ति, न चैवमुत्तरनादवैयर्थ्ये, पूर्वं हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति
उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्तीति नेत्तरेषामानर्थक्यम् । यद्येवम्,
ततो ये एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमलं पूर्वं ।

ननु न करिवद्रपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किन्तु
सर्वं ते प्रत्येकं व्यञ्जका, स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते । प्रथममस्फुटा-
वभासितं सन्तुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटो भवति । तद्वया दूरादवस्थित, सह-
कारः प्रथमं हस्तिपलासकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो-
वृत्तात्मना प्रकाशते । पुनः सहकारात्मना स्फुटो भवति तद्वदेव द्रष्ट-
व्यम् । यद्येवं य एव ते पूर्वं नादास्तैरेवाभ्यस्यमानै रीदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः
स्यात् । उत्तरैर्वा केवलैरेभ्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाश्रयणमनर्थकम् ।

तथा प्रत्येक व्यञ्जकत्वे सत्युत्तरैस्फुटाभिव्यक्ति पूर्वेण स्फुटाभिव्यक्ति स्यात् इति व्युत्क्रमेणाव्युच्चारण स्यात् । अतोऽपेक्षितप्रमथिशेषानेकविजातीयनादसमुच्चयाश्रयणादवश्य पूर्वेनाद्राहितसंस्कारसहितान्तिमनाद्राभिव्यङ्ग्य स्फोट इत्यवस्थाद्वीकर्तव्यमिति तुल्या संस्कारकल्पना । यद्वा तत्रैवेयं संस्कारान्तरकल्पना मत्पत्ते तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारै सिध्यत्यर्थावगतिरिति न संस्कारान्तर कल्पयितव्यम् ।

ननु ममापि त एव भविष्यन्ति । न । तेषां स्मृतेरन्यत्राव्यापारात् मत्पत्ते तु स्मृतिर्जन्यते, तस्या च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण सहस्य स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतिपत्ति संस्कारा जनयन्ति । तथा हि । प्रत्येकवर्णानुभवभाविते संस्कारे सहस्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते, तस्या च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण सहस्यार्थे प्रत्याययन्ति । त्वत्पत्ते तु नैव संभवति । तथा हि नाद्रा हि न ज्ञायमानं तथा स्फोट व्यञ्जयन्ति । अत्राद्यत्वाद्द्रष्टृहीतत्वाद्देव च न स्पर्शमाणां व्यञ्जकत्वम्, येन वर्णवत्स्पर्शमाणा काय कुर्वन्तीत्युच्यते । सत्तया हि ते श्रेत्रसंस्कारं कुर्वन्त शब्द व्यञ्जयन्ति ।

न च युगपत्सत्ताऽस्ति क्रमवर्तित्वात् । अत संस्कारद्वारेणैव साहित्यमित्यवर्जनीय संस्कारान्तरकल्पनम् । अयं मत्त सत्य न स्मृतिहेतुभि स्फोटाऽभिव्यक्ति ये तु वर्णापलब्धिहेतवोनादजन्या श्रावगता संस्कारस्यैव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिभविष्यति कि संस्कारान्तरकल्पनयेति ? तदयुक्तं तेषां वर्णिकत्वात् । न ह्यद्रव्यार्थापलब्धिहेतु संस्काराऽन्त्य वर्णश्रवणवेलायामथतिष्ठते यदावतिष्ठते ततो विपर्जननीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तते । तस्मात्त्वणभङ्गनस्ते, अतो न तेषां सहस्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्व भवति प्रत्येकाभिव्यक्तौ चोत्तरात्तरापर्यकत्वमित्युक्तम् । अथवा ध्वनिसंयोग एव श्रावसंस्कारो नान्य । तस्य च विस्पष्टमेव भङ्गत्वम् गत्यात्यादृतीना तस्मादन्ये स्यापिन संस्कारा कल्प्या तथा वर्णान्तिरिक्त शब्द कल्प्य, इति बहुप्रमाणरूपापन्न, मत्पत्ते तु दृढ स्मृतिविपरिवर्तिना वर्णानां बोधकत्वाच्च किञ्चिदुपपन्नम् ।

ननु युगपत्स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वाचकाः स्युः ? न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । कः क्रमोऽङ्गमः ? न हि वर्णानां जिभूनां च नित्यानां च स्वरूपतः क्रमः प्रत्ययः । न तत्र प्रतीतिक्रमः तस्या स्मृतिरूपाया एतत्त्वात् । एव तर्हि ध्यनिक्रमो यो वर्णप्यारोपितस्स प्रतिभासते सोऽङ्गमित्यदोषः । तस्माद्गुणनक्रानां ध्यनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु समारोपितेन तद्वन्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका नान्ये शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ।

इति स्फोटवादः ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याजेनाऽऽहृतिसद्भावे प्रतिपादयन्ति सन्न्यनित्यत्वसिद्धये, न ह्यसत्यामाहृतेऽह्यक्तिभिः शब्दस्यापौरुषेण सन्न्य सिद्धति, तासामनित्यत्वादुपसत्त्वणस्यापि नित्यस्याभावाद्वाहृत्यभावे, तस्माद्वाहृतिरस्ति नास्तीति विचार्यते । साधिते तु तत्सद्भावे, सैव शब्दाभिधेयेत्याहृत्यधिकरणे वक्ष्यते । तत्र सौगता स्वलक्षणमेव परमार्थं मन्यमाना नाहृतिसद्भावमन्यन्ते । तथा हि । “पृथक्त्वे व्यक्तिनां जातिर्द्रश्येत पृथगेव सा । अभेदे व्यक्तिमात्रं स्याद द्वेषा चेन्न धिरोधतः ” । न हि सैव ततोऽन्या चाऽनन्या च सम्भवति, विरुद्धत्वाद्भेदाभेदयोः । यद्वि च भिन्ना जातिः, सा सर्वगता, व्यक्तिष्वेव वा । न तावत्सर्गतत्वम, अन्तरालेऽनुपलभ्ये, व्यक्तिस्या चेद्वाक्तावुत्पन्नाया तस्मिन्देशे प्रागसती कथं तस्यामुपलभ्यते ? । न तावत्तत्रोत्पद्यते नित्याया उत्पत्त्ययोगात् ।

न च व्यक्त्यन्तराद्वागच्छति अमूर्तत्वात् । तस्मिंश्च व्यक्त्यन्तरेऽनुपलब्धिप्रसङ्गात् । न चाशेनागता अशेनैव च तत्रैवाशस्यतेति शक्यते वक्तुं निरशत्वात् । एव व्यक्तिनाशे न च तत्रैव परश्चादवस्थिता, अनुपलभ्ये । न विनष्टा नित्यत्वात् । न चान्यत्र याति, अमूर्तत्वात् । व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थिता जातिरिति पुनः प्रवेशे द्विगुणोपलभ्येत । यथाहुः नायाति न च तत्रासीदस्ति परश्चात्र चाशङ्कत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्तति इति । व्यक्तौ च धर्तमाना यद्व्यक्त्या व्यक्तौ कात्स्न्यं वर्तते, व्यक्त्यन्तरेण न स्यात् । न चैका-

सती युगपदनेकत्र कार्त्स्न्येन वर्तितुं शक्नोति । न चाशतो वर्तते, निरवयवत्वात् । कथं च नानाविधास्वतीतानामतवर्तमानासु व्यक्तियु अत्रयवशो वृत्ति मभाव्येत ? व्यक्तौ च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत् । न चेह गोत्वमिति कस्य चित्मतीतिस्तीति । अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधार वस्तुन्तरमिति चेत् नैव युक्तम् । कथं हि नानाभूतानामनित्याना व्यावृत्तस्वभावानामेकरूपा नित्यानुवृत्तिस्वभावाच्च जातिरात्मा स्यात् त्रैलोक्यसद्वृत्तसङ्गात् ।

न च प्रमाणमपि किञ्चिद्वाक्यमिदं सभवति । न तावत्प्रत्ययत्वं न हि जाति स्वविषयज्ञान जनयति नित्यत्वाद्भ्युपगमात् । नित्यानां च सर्वोपेक्षियास्वसामर्थ्यात् । न चाजनकस्य विषयत्व सभवति तल्लक्षणत्वाद्द्विषयत्वस्य । तस्माद्विकल्पाकारमात्रं, मामान्यमस्तीति वा ।

ननु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्धये बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते तथा गवाश्यादिविकल्पवैचित्र्यसिद्धये विचित्राणि सामान्यानि किं नाम नभ्युपगम्यन्ते ? न । विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैचित्र्योपपत्तेः । अर्थशून्या अपि विकल्पा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणविभवादिने जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिन प्रवर्तयन्त परम्परया तत्प्रभवतया तत्रापपन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिवृद्धिव्यवहाराविसवादिनेभवन्तीति न लोकयात्रास्थिते कश्चिद्विरोधः । तस्माच्चास्ति जाति । एतेनावयवविदूष्य प्रत्यूढम्, नस्याध्यवयवभेदादिविकल्पात्प्रत्यात् । स्यूताद्यभासस्तु सञ्चितानेकरूपादिपरमाणुवशादेव केशोण्डकाभासवदुपपन्नो नाद्ययविकल्पनायात् तदभावे च निराधारत्वाद्दूरापास्त गोत्वादिसामान्यम् । कथमस्यैकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणानि अत्रिलक्षणरूप विकल्पजनयन्ति ? जनयन्ति चेत्किमिति कानिचिदेव गोथिकल्प जनयन्ति कानिचिदेवाश्यादिविकल्प, न सर्वेण सर्वं ? सामान्यवादिनो वा कथं तिलकगुरुपा व्यक्तयोऽत्रिलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदायपत्वं तदभिव्यञ्जकत्वया भजन्ते ? भजन्ति चेत् किमिति कश्चिदेव व्यक्तय केनचिदेव सामा

न्येन सप्रथ्यन्ते न सर्वे ? स्वभावादिति चेत्, अस्माकमपि तुल्य
 मिदमुत्तरम् । अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसप्रथ्यसिद्ध्यर्थं परमविल
 क्षण रूपमभ्युपगम्यते, ततस्तेनापि सवन्थसिद्ध्यर्थं परसामान्यापेक्षायामन
 वस्या स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेतदम्, न परमार्थत सामान्य नाम
 किञ्चित् । अत्राभिधीयते । “प्रत्यक्षब्रह्मसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कत । न शक्यो
 ऽपह्नव कर्तुं, सर्वं विज्ञयते हि तत्” । सर्वेष्वपि वस्तुष्वियमपि गौरियमपि
 गौरियमपि वृत्तोऽयमपीति व्यावृत्तानुरक्ताकार प्रत्यक्ष देशकालावस्यान्तरेष्व-
 विपर्यस्तमुदीयमान सर्वमेव तर्काभास विजित्य द्वाकारं वस्तु व्यवस्थापय
 त्केनान्येन शक्यते वाधितुम् । न हि ततोऽन्यद्वलक्षतरमस्ति प्रमाण तन्मूल
 त्वात्ममाणान्तराणा तद्वाधसामर्थ्याभावात् । किं चानुमानान्यपि सामान्या
 पेक्षत्वात्सुतरा सामान्य समर्थयन्ते, न तु वाधितुं शक्नुवन्ति । न हि यद्वद-
 पेक्ष तत्तस्य वाध शक्नोति कर्तुं, तद्वाधे हि स्वात्माऽपि न सिद्धेति,
 तदपेक्षत्वात् । तथा हि भेदाभेदविकल्पेन सामान्य निराकुर्वताऽवश्यमेव
 वक्तव्यम्, यद्वस्तु तद्विषयमिदं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु
 स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाभिन्नेन वा भवितव्यम् ।

न च द्वेषाऽपि सभवति तस्मादवस्तिविति । एव च घटता वस्तुत्व
 सामान्यमङ्गीकार्यम् । अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्या व्याप्तत्वाद् व्या
 पकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्व न सभवतीति भणितुं शक्यम् । न चोपा
 धिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकस्तत्कथमनेन जात्यापत्तिः ? उच्यते
 जातिर्वा भवतूपाधिर्वा सर्वथा तावत्सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् औपाधिका
 नामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । न च व्यापकैकरस
 सर्वं वस्तुजातमप्युपगच्छत सौगतस्य क्वचिदपि किञ्चिदप्यनुवृत्त रूप
 सभवतीत्यौपाधिको व्यवहारो दुर्घट एव तस्मात्सर्वप्रमाणसिद्ध सामान्य
 न शक्यमपह्नोतुम् । क पुनर्निकल्पना परिहारः ? न तावदपरिहृता अपि

१ अपेक्षयादिना हि धोऽऽ नर्थं वस्तु स्वैतरसमस्तव्याप्यतास्मरूपयन्ति । किनास्तु
 जगत्नैकान्तिकमाद्यत्वात् सधं वस्तु विह्वलनानात्मकमित्यातिष्ठन्त यथैकेव कान्ता
 पुरुषयिणमपत्य धुवा पयो स्वसा मातृष्यसेत्यादि तदेव सागतजननपायत्र परस्पर विह
 ष्टाविति घटनोपम ।

शक्नुवन्ति सामान्यमपह्नोतु तेषामपि तदपेतत्वादित्युक्तं तथाऽपि परिहृ-
राऽभिधीयते भेदाभेदविकल्पे तावत्केचिद्वाहु । भिन्नमेव सामान्य
व्यक्तिभ्यः ।

न च पृथगुपलब्धिप्रसङ्गाध्यक्षिसंबन्धित्वात् । क पुन सबन्ध ?
समवाय । क पुनरसौ ? अयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतु सबन्ध इति केचित्
तत्त्वयुक्तम् । इहप्रत्ययासिद्धि । इय गौरिति हि सर्वदा सर्वथा प्रतीति
र्नह गोत्वमिति । का लेयमयुतसिद्धि युतसिद्धाभाव का पुनर्युतसिद्धि ?
पृथगतिमत्त्व पृथगाश्रयाश्रितत्व वा तदभावोऽयुतसिद्धि यद्येवमव
यवाऽवयवविनो सबन्ध समवाये न स्यात् । त्रिनाप्यवयवविचलनेनावयववाना
चलनात् । अवयविनोऽवयववाना च स्वावयवश्रयत्वात् । तथा सामान्यस्य
व्यत्याश्रयत्वाद्युक्तेश्च स्वावयवश्रयितत्वादास्ति पृथगाश्रयत्वमिति सम
वाधानुपपत्ते तस्मादेव वक्तव्य-येन सबन्धनाधेयमाधारे स्वानुक्ता बुद्धि
जनयति स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थे स सबन्ध समवाय इत्युच्यते । यदि हि
ज्ञात्यात्मना व्यक्ति प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योरभेद एव प्रतीतिबलादा
पद्यते कथं भेदाभ्युपगम उच्यते । गौरय शाबलेयो गौरय वाहुलेय इत्यु
भयत्र गवाकाराऽनुवर्तमानो दृश्यते शाबलेयवाहुलेयाकारौ तु व्यावर्तते ।
तद्यदि तयो शाबलेयगवाकारयोर्भेद स्यादकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तते ।
तद्व्यावृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तते किं च तस्यामेव व्यक्ताविय गौरि
ति गवात्मना प्रतीयमानायामपीयबुद्धिगो बुद्ध्यागौरिगौरितिवत्पर्यायत्व
प्रसज्येत । तस्मात्त्राभेद । कथं तर्हि तादृश्य व्यक्ते प्रतीयते । इदमेव हि
तादृश्य व्यक्ते यत्समवाय सबन्ध । तस्यैव महिमा येनाधारमाधेय स्य
बुद्ध्याऽनुवर्त्तयति । तस्मात्त्राभेद । अथवा तादात्म्यप्रतीतिभेदोऽप्युक्त
स्वपूर्वाक्तन्यायेन भेदोऽपि । तस्मात्प्रमाणयत्नेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदो कथमेकत्र स्यात् ? न विरोध । सहदशे
नात् । यदि हीट रजत, नेट रजतमितिवत्परस्पररोपमर्देन भेदाभेदो प्रती

१ पृथगाप्य प श्रयत्वमिति पु पा ।

२ प्रतीयमानायामेव नप बुद्धिगानुवृत्तारित्यपि पा ।

येषां ततो विरुद्धेषां न तु तयोः परस्परौपम्येन प्रतीतिः । इयं, गौरिति वृद्धिद्वयपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्वात्मकं व्यवस्थापयति सामानाधिकरण्यां ह्यभेदमापादयति, अपर्यायत्वं च भेदम् । अतः प्रतीतिबलाद्विरोधः । अपेताभेदाच्च । तथा हि गोरूपेण निरूप्यमाणया जात्या व्यक्तिभेदेन प्रतीयते गौर्यं शाबलेय इति, यदा तु जातिव्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेवं व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपाऽवसीयते । योऽसौ बाहुनेयो गौः सोऽयं शाबलेयो न भवतीति । एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपादिभ्यो भेदः । द्रव्यरूपेण चा भेदः, तथाऽवयविनः स्वरूपेणावयवैरभेदाऽवयवान्तररूपेण त्ववयवान्तरैर्भेद इत्युहनीयम् । तत्र यथा दीर्घह्रस्वादीनां विरुद्धस्वभावाणामप्यपेताभेदादेकर्थाविरुद्धत्वं प्रतीतिबलादङ्गीक्रियते तथा भेदाऽभेदयोरपि द्रष्टव्यं प्रतीत्यविशेषात् । कश्चित्पुनराह । प्रतीतिरेव भेदाभेदावभासिनी न सभवतीति । त्रिलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदावभासोऽविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाभेदावभासः, तत्रेव भेदप्रतिभासनसमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतम्, तेनाभेदप्रतीतिविलायां तयोरन्यतरत्पत्येत्यम्, तत्रैकस्य द्विरवभासोऽयं भवेत् । न पुनरितरेणाभेदः प्रतीतो भवति । तस्माच्चास्ति भेदाभेदयोरैकत्र प्रतीतिः । तद्विदमसारम् । न हि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः, तद्वा'वेऽप्यभावात् । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेऽपि ह्यस्ति जातिव्यक्तयोर्द्वयोः प्रतीतिः, न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरन्वयात्पूर्वव्यक्तेरव्यतिरेकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्तयोर्भेदाऽवधार्यत इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यत्तदत्तं दूरात्पश्यन् पूर्वापलभ्यं च देवदत्तं स्मरन्वस्तुतस्तद्विलक्षणमेव गुरुद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदप्रवधारयति । संशेते हि किं स एवायं देवदत्तः ? किं चाऽन्य इति ? तस्माद्द्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्युक्तम् । तथा तमेव देवदत्त कालान्तरे दूरात् पश्यन्पि किं स एवायमुत्तान्य इति सदिहानो वस्तुगत्यैकमेव प्रतीयं चपि नाभेदप्रवधारयितुमलम्भवति । तस्माच्च वस्तुद्वयप्रतीतिरेव

भेदपतीति, नाप्येकग्रस्तुपतीतिरेवाभेदपतीति, किं स्वन्योऽप्यमिति बुद्धि-
 भेदावभासोऽनन्योऽप्यमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शास्त्रलेख्याहुले
 यावुपलभमानस्याय गौरवमपि गौरित्यभेदावभासः, अन्यः शास्त्रलेखाहु-
 लुलेप इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्न भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुवृत्ता
 नित्याऽनत्यत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः
 कथं तयोरेक्यम् ? । न ह्येकमेव यस्वनुवृत्त व्यावृत्त नित्यमनित्यमुत्पत्ति-
 विनाशधर्मैकमतद्वर्मकं च सम्भवति, त्रैलोक्यसकरप्रसङ्गात् । जातिरप्येकम-
 नित्यत्वाद्विधर्मा स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वाद्विधर्मा, नैप द्वेष, नानाकार
 हि तद्वस्तु केनविदाकारेण नित्यत्वादिक केनचिच्चानित्यत्वादिक विश्व
 विरोक्ष्यते, जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति
 नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता वा जातिरिति विक-
 ल्यत, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिरुतम्, व्यक्तेर्ज्ञेयावात्मा कथं
 मन्यत्र स्यात् । नन्येव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना जातिः कथं
 तत्र परचाद्ववति ? स्वकारणाविष्यद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना सर्वद्वै-
 वेत्यद्यत इति न द्वेष । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यंतया
 सद्यथेति, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत्र भाग
 ष्छति, अमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन सयु-
 क्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशे ऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति ?
 कारणवशादिति वक्तव्यम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिमन्वयम
 नुभवति । इयास्तु विशेषेण सयुज्यमान पूर्वावस्थितानन्तरदेशेन प्रथमं सयु-
 क्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे सयोग गच्छति । तादा-
 त्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्षैव स्वकारणतो निष्पत्तिः, न हि य
 सयोगस्य स्वभावः, स तादात्म्यस्य समवायस्य याऽद्वीजतैव्य प्रमाणाभा-
 वात् विलक्षणस्वभावत्वाद्वाधाना, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगत
 स्यात्प्राच्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिपसद्, व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगत-
 मपि सामान्यं व्यक्तेरवात्मा तन्ममयेत वा संयुक्तसमवायसन्निकर्षणं च ।

सामान्यस्योपलम्भः, तेन च सन्निकर्षो व्यक्तित्वे एव संभवति नान्य-
त्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्तयोर्भेदस्यापि विद्यमानत्वा-
दित्यत्रानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु का-
त्स्न्येन वा अथयवशेन वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्युक्तम्, भेदापेक्ष हि
कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एतत्त्वादन-
वयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवावयवशोऽपि वृत्तिसम्भावितैव । तस्माद्व्यक्तियु जाति
वर्तत इत्येतावदेवाऽत्र धर्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमाच्च कात्स्न्यभागविभागः
प्रमाणाभावादसम्भवाच्च । तथाऽवयवविनोऽप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति ।
बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च ह्यस्मिन्स्वव्यवहारस्य । अवयवशोवृत्तिरप्यवयवा-
न्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकैकैव सामान्यस्य व्यक्तित्ववयवेषु चावय-
विनो वृत्तिः, १ नैत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येव
विशेषः । व्यक्त्यन्तरमपेत्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपा बुद्धि जन-
यन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कात्स्न्येन वृत्तिः । अवयवी
स्ववयवान्तरमपेक्षावयवान्तरं वर्तमानः स्वाकारा बुद्धि जनयन्त्यासज्य
वर्तत इति व्यपदिश्यते । न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ षट्बुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ
षट्बुद्धिरुच्यते । सयोगस्येदानीं कथं सयोगियु वृत्तिः, २ किं जातिवत्, ३ कि-
ं चाऽवयवावयवत्, ४ उभयविलक्षणोति द्रूमः, स हि सयोग्यन्तरमपेत्य सयोग्यन्तरं
वर्तते नानपेत्येति न जातितुल्यत्वम् । एकैवैव च स्वानुरूपा जनयति बुद्धिमि-
दमनेन सयुक्तमिदमनेनेति, तेनावयवविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैल-
क्षण्यम् । अथ सयोगः किमेक एव द्वयोः सयोगिनो? इति प्रतिशयोगि भिन्ना-
वेव सयोगौ? कारणपीयास्तावत्सयोगमुभयोर्ध्यासक्तमेक मन्यन्ते च तुल्यम् ।
वयं तु यथेदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिसमपेत्येतरत्रेतरस्यावगम्य
मान सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्न भवति, तथा सयोगस्य तादृशबुद्धिविशेषत्वाद्भेद-

१ सावयववस्तुष्वेव साकल्येन भागता वा वर्तत इति विकल्पस्य युक्तत्वाच्चेह
शङ्काप्रसर इति भावः ।

२ न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ षट्बुद्धिवत् एकस्मिन्नेव तन्तौ षट्बुद्धिरुच्यते इति
पुस्तकान्तरपाठः ।

भेदप्रतीति, नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीति, किं त्वन्योऽयमिति बुद्धि-
 भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शाश्वलेयबाहुले
 यद्युपलभमानस्याथ गौरथमपि गौरित्यभेदावभासः, अन्यं शाश्वलेयाद्बा-
 हुलेषु इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिवृत्तत्वम् । नन्वनुवृत्ता
 नित्याऽनन्त्यत्तिविनाशधर्मो च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्ति-
 कश्च तयोर्द्वयम् ? । न ह्येकमेव वस्तुनुरुत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्ति-
 विनाशधर्मकमतद्वयं च सम्भवति, त्रैलोक्यसकलसद्भात् । जातिरप्येवम-
 नित्यत्वादिधर्मो स्यात्कारिण्यपि नित्यत्वादिधर्मो, नैव दोषः, नानाकारं
 हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं विश्व-
 विरोत्स्यते जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति
 नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता या जातिरिति विक-
 ल्पितं, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादत्र परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्येवावात्मा कथं
 मन्यत्र स्यात् । नन्वेव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना जातिः कथं
 तत्र परचाद्भवति ? स्वकारणाभिष्यद्यमाना व्यक्तिजातिविशेषात्मना सर्वद्वे-
 शोत्पद्यते इति न दोषः । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या
 सर्वधीतं, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत्र आग-
 च्छति, अमूर्तत्वात् । दृश्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन सयु-
 ज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति ?
 कारणवशादिति वक्तव्यम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसबन्धम्
 अनुभवति । इयास्तु विशेषं सयुज्यमानं पूर्वाग्रस्थितानन्तरदेशेन प्रथमं सयु-
 ज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे सयोग गच्छति । तादा-
 त्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्षेयं स्वकारणतो निष्यति, न हि य-
 सयोगस्य स्वभावः स तादात्म्यस्य समवायस्य चाऽङ्गीकर्तव्यं प्रमाणाभा-
 वात् बिलतलस्यभावत्वाद्भाषाना, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगत-
 सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिपसङ्गं व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगत-
 मपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्सम्भवेत् या सयुक्तसमवायसन्निकर्षेण च ।

सामान्यस्योपलभः, तेन च अनिर्णयं व्यक्तित्वेण एव सभवति नान्य-
त्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वा-
चित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु का-
त्स्न्येन वा अथयवशो वा उत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम्, भेदापेक्ष हि
कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एतत्वादन
वयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवावयवशोऽपि वृत्तिरसम्भावितैव । तस्मात्प्रकृत्युजाति
वर्तते इत्येतावदेवाऽत्र वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमाच्च कात्स्न्यभागविभाग-
प्रमाणाभावादसम्भवाच्च । तथाऽवयवविनोऽप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति ।
यदुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अवयवशो वृत्तिरप्यवयवा-
न्तराभावाद्युक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तित्ववयवेषु चावय-
विनो वृत्तिः, नेत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवो तु व्यामज्येत्येव
विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपा बुद्धि जन-
यन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कात्स्न्येन वृत्तिः । अवयवो
त्यवयवान्तरमपेक्ष्यावयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारा बुद्धि जनयन्त्यासज्य
वर्तते इति व्यपदिश्यते । न ह्येकरूपामेव व्यक्तौ पटबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ
पटबुद्धिरुत्पद्यते । सयोगस्यैवानो कथं सयोगिणो वृत्तिः किं जातिवत् - कि-
वाऽवयवविवृत् - । उभयविलक्षणोति द्रुम , स हि सयोग्यन्तरमपेक्ष्य सयोग्यन्तरे
वर्तते नानपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम् । एकरूपैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिमि-
दमनेन मयुक्तमिदमनेनेति, तेनावयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैल-
क्षण्यम् । अथ सयोगः क्रिमैक एव द्वयोः सयोगिनो ? इति प्रति सयोगि भिन्ना-
येव सयोगौ ? कारणपीयास्तावत्सयोगमुभयोर्जासक्तमेक मन्यन्ते च तुल्यम् ।
वयं तु यद्येदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेक्ष्येतरत्रेतरव्यावगम्य
मानं सादृश्यं प्रतिधर्मं भिन्नं भवति, तथा सयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद्भेद-

१ सावयववस्तुष्वेव साकल्येन भागता वा वर्तते इति विद्वन्स्य पुत्रत्वापेक्ष
बुद्धांतर इति भावः ।

२ न ह्येकरूपामेव व्यक्तौ योबुद्धिपत्तं यस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते इति
पुत्रत्वान्तरापत्तः ।

भेदप्रतीति, नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीति, किं त्वन्योऽयमिति बुद्धि-
 र्भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभास । अस्ति च शब्दलेखवाहुले
 यावृत्तलभमानस्याय गौरयमपि गौरित्यभेदावभास, अन्य शब्दलेखाद्वा
 हुलेय इति च भेदावभास, तस्माद्रूपत्र भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुरता
 नित्याऽनत्यतिविनाशधर्मो च जाति, विपरीतस्वभावा च व्यक्ति
 कथं तयोरैक्यम् ? । न ह्येकमेव वस्तुनुरत्त व्यावृत्त नित्यमनित्यमुत्पत्ति
 विनाशधर्मकमत्तद्वर्त्मकं च सम्भवति, त्रैलोक्यसकलप्रसङ्गात् । जातिरप्येवम
 नित्यत्वादिधर्मो स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मो नैव दोष नानाकार
 हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिक केनचिच्चानित्यत्वादिक विध्वंस
 विरोध्यते जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति
 नात्र काचिदनिष्टापत्ति । यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता वा जातिरिति विक
 ल्यत, तदापि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्येवात्मा कथं
 मन्यत्र स्यात् । नन्वेव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्ते प्राग्विद्यमाना जाति कथं
 तत्र पश्चाद्भवति ? स्वकारणाविष्यद्यमाना व्यक्तिजातिविशेषात्मना सर्वद्वे
 वेत्पद्यत इति न दोष । तत्राविद्यमाना जाति कथं व्यक्त्या
 सर्वध्येत, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत्र प्राग
 च्छति, समुत्पत्त्यात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन समु
 ज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशे ऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति ?
 कारणवशादिति वक्तव्यम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिस्वभाव
 नुभवति । इयास्तु विशेष समुज्यमान पूर्वाग्रस्यतानन्तरदेशेन प्रथम समु
 ज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे सयोग गच्छति । तादा
 त्म्यसमवाययोगात्स्वनन्तरदेशमनपेक्षैव स्वकारणतो निष्पत्ति, न हि य
 सयोगस्य स्वभाव स तादात्म्यस्य समवायस्य याऽङ्गीकर्तव्य प्रमाणाभा
 वात् विलक्षणस्वभावत्वाद्वाधाना, तस्माददोष । यद्वाऽस्तु सर्वगत
 सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गं व्यक्तीनामभिधेयकत्वात् । सर्वगत-
 यपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्सम्भवेत वा समुक्तसमवायसन्निकर्षेण च ।

प्रथममेव गौः प्रत्येतद्यः, न ह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरु-
 प्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतद्यः, न हि
 तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण यहः
 सम्भवति । तेषामनन्तानां ध्रुवावनारोहात् । अनाकृतेषु च तेषु तद्व्या-
 दृत्तिरूपस्य गौः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमव-
 गम्यमानं कथं निरुत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? तस्माद्विदमतिपेलवं दर्शनं ।
 तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याप्यातः । तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभे-
 दोवेति विरुल्ये भेदं समवायसम्वन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विगेषगुणाना-
 मुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्याथयस्यैक-
 जातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । वयं तु भिन्नाभिधत्त्वम् । न हि
 तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवभ्यो निरुच्छः पटो देवदत्तोवा प्रती-
 यते, तन्तुपाण्यादयो ऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । अिद्यते च देवद-
 त्तोऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् ।
 तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तत्र हि योग-
 विशेषवशादेकरूप्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च
 विभ्रतः पटध्रुवा गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु
 नानात्वमुपपन्नम् । यदापि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं
 तदापि गुणद्वयप्रतीत्यभावाच्चातीयास्मभ्यं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ
 प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः, पटे वापः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् ।
 न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापक्षेपु पटरूप-
 तथा प्रतीयते न तु रूपान्तरं, यत्रापि नानारूपैः शुक्लरूप्याक्तपीतैस्तन्तुभिरा-
 रभ्यते पटस्तत्रापि न एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति च, तस्माच्चि-
 त्राण्यं रूपान्तरमेवोत्पन्नम् । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दो हि
 नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्राण्यमेकमेव रूपं लोकाधिरो-
 धादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे
 समवायो नानुपपन्नः । एतेन संयोगजनसंयोगो निरस्तो धेदितद्यः । यथा

मेव रोचयामहे । प्रकृतमनुसरामः । तस्माच्च वृत्तिविकल्पादपि ज्ञात्यपह्न
 व । यत् नित्यत्वाज्जाति स्वविषयज्ञानजननासामर्थ्याच्च याज्ञत्वमिति
 तदसत् । नित्यानामर्थार्थक्रियासामर्थ्यं लक्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्याम ।

न च हेतुलक्षण याज्ञत्व, ज्ञानजन्यफनभागित्वलक्षण हि तदिति
 शून्यशब्दे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः । यत् स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण
 जातिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिविकल्पनेति । तदप्यसाम ।
 न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भ स्यात् । उपजायमान तु ज्ञान
 स्वविषयभूता जातिमुपस्थापयतीति नेदृशाना प्रजापानामवसर, कथ
 चात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूप विज्ञान जनयन्ति? "तदत्रपिणो
 भावास्तदत्रपहेतुजा" इति स्थिते, भजतोवा कथं विलक्षणानां प्रिगैषाणा-
 मेकरूपसामान्यसंबन्धकारणत्व? मिति चेत् । स्वहेतुवशादिति द्रूम । कानि
 चित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्वसामान्येन
 तादात्म्य समवाय वा भजन्ते ।

ननु हेतयो विलक्षणा, कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि
 जनयन्ति? न जनयेयुर्पदि विलक्षणा, स्युस्तेऽपि त्यैकजातीया एव । नन्वेव
 तत्संबन्धसिद्ध्यर्थेभ्रमपरजात्यपेतायामनवस्था, नैव दोषो यथा तालबीजमे
 कजातीय शरिणामपरस्परया तालजातिसम्बद्धा व्यक्तियुपजनयति साऽपि
 तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीय बीजान्तरं, तथैकजातीयात् शुक्रा
 द्वैजातीयव्यक्तिनिष्पत्ति तस्या च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नात्यन्तता-
 दात्म्यापत्ति । तस्माद्रूप्येकमाकृतित्वात्तिसामान्यशब्दाभिलषणीय शब्द
 लेपादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्य तद्बुद्ध्याभावात् स श्वायमिति प्रतीतिर्न
 तत्सदृश इति । न च सर्वसामान्यापह्नवशार्दिन सादृश्यमपि सम्भवति, भूयो
 ऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातद्ग्राह्यरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृत
 विधिह्यसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम् अगोच्यारति हि प्रतिपत्ताऽवश्य

प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः, न ह्यप्रतीति गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूप्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण यहः सम्भवति । तेषामनन्तानां युद्धावनारोहात् । अनाकृतेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गौः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च त्रिधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निरुत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? तस्माद्विदमतिपेक्षं दर्शनं । तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याख्यातः । तस्याप्यवयवभ्यो भेदोऽभेदोर्वाति विरूपे भेदं समवायसम्बन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विगेषगुणानामुत्पत्तिमाचरते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्यात्प्रत्येकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । यद्य तु भिन्नाभिचत्वम् । न हि तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवभ्यो निष्कृतः पटो देवदत्तोवा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयो ऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवदत्तेऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपद्यमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तत्र हि योगविशेषवशाद्रेकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च विधत्तः पटवुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपद्यते । यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावाच्चातीयात्मभ्यं रोचते । यत्र हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुध्वेकः, पटे चापरः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापद्येषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तर, यत्रापि नानारूपैः शुक्लद्रव्यात्कृतीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पद्यते । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दे हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्रारण्यमेकमेव रूपं लौकिकविरोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपद्यते । एतेन संयोगसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः । यथा

मेव रोदयामहे । प्रकृतमनुसराम । तस्माच्च वृत्तिविकल्पादपि जात्यपह्न
 च । यत्तु नित्यत्वाज्जाते स्वविषयज्ञानजननासामर्थ्याच्च यादृशत्वमिति
 तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं चणभङ्गनिराकारणे वक्ष्याम ।

न च हेतुलक्षण यादृशत्व, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षण हि तदिति
 शून्यत्वादे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः । यत्तु स्वलक्षणैरेव स्यानुभवद्वारेण
 जातिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिविकल्पनेति । तदप्यसारम् ।
 न हि जातिर्न दृश्यते येनैउमुशालम् स्यात् । उपजायमानं तु ज्ञान
 स्वविषयभूता जातिमुपस्थापयतीति नेदृशाना प्रत्यायानामवसर, कथं
 चात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूप विज्ञान जनयन्ति? 'तदतद्रूपिणो
 भावास्तदतद्रूपहेतुजा' इति स्थिते, भवतोषा कथं विलक्षणाना विशेषाणा
 मेकरूपसामान्यसंबन्धकारणत्व? मिति चेत् । स्वहेतुः शक्तिरिति द्रूम । कानि
 चित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्वसामान्येन
 तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणा कथमेकरूपविधिसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि
 जनयन्ति? न जनयेद्युर्पदि विलक्षणा स्पुस्तेऽपि त्येकरजातीया एव । नन्वेव
 तत्संबन्धसिद्धयर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था नैव दोषो यथा तालवीजमे
 कजातीय परिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धा व्यक्तिमुपजनयति साऽपि
 तथैव स्वकारणभूतवीजसमानजातीय वीजान्तर, तथैकजातीयात् शुक्रो
 द्वीजातीयवर्णाकृतिरिति तस्या च तज्जातीयशुक्रनिर्वाप्तिरिति नान्यन्ताता-
 दात्मापत्तिः । तस्मादस्त्येकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलषनीयं शश
 नेयादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्यं तद्बुद्ध्याभावात् स एवायमिति प्रतीतिर्न
 तत्सदृश इति । न च सर्वसामान्यापह्नवजाद्विन सादृश्यमपि सम्भवति, भूयो
 ऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातद्ग्राह्यरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृत
 विधिरूपसामान्येन शक्यते मन्येतुम् अगोच्यारति हि पतिपताऽवश्य

प्रथममेव गौ प्रत्येतद्य, न ह्यप्रतीति गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवा निरु-
 ष्यमाणत्व सम्भवतीति प्रथममवश्य विधिरूपेण गौ प्रत्येतद्य, न हि
 तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाशादिव्यक्तीना प्रातिस्विकेन रूपेण यह
 सम्भवति । तेषामनन्ताना बुद्धावनारोहान् । अनारुढेषु च तेषु तद्व्या
 वृत्तिरूपस्य गौ प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूप सामान्यम
 गम्यमान कथ निरुत्तिरूप शक्यमङ्गीकर्तुम् ? । तस्माद्विदमतिपेलऽ दर्शन ।
 तस्मादस्ति जाति । एतेनावयवो व्याप्यात । तस्याप्यवयवभेदो भेदोऽभे
 दोऽपि विरुत्ते भेद समवायसम्बन्धमवयवगुणोभ्यश्च तत्र विशेषगुणाना
 मुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिका ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टा स्वाश्रयस्यैक
 ज्ञातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहु । अथ तु भिन्नाभिऽत्त्वम् । न हि
 तन्तुभ्य, शिर पाण्यादिभ्यो वाऽवयवभेदो निरुत्त पटो देवदत्तोवा प्रती
 यते, तन्तुपाण्यादयो ऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । अद्यत्ते च देवद-
 त्तोऽस्य हस्त शिर इत्यादि कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् ।
 तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवो न द्रव्यान्तरम् । तत्र हि योग
 विशेषशब्देकरव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्व पटजाति च
 अिभ्रत पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु
 नानात्वमुपपन्नम् । यद्यपि कारणगुणा रूपादय कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्त
 तद्यपि गुणद्वयप्रतीत्यभावात्प्रातीयात्मभ्य रोचते । यद्वि हि द्वौ गुणौ
 प्रतीयेयाता तन्तुष्वेक, पटे चापर, तत कार्यकारणभाव प्रतिपद्येयाताम् ।
 न तु गुणद्वय प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्ल तन्तुषु पटभावापपक्षेषु पटरूप
 तथा प्रतीयते न तु रूपान्तर, यत्रापि नानारूपै शुक्लरूपैः क्तपीतैस्तन्तुभिरा-
 रभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णा पटगता प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्र पट इति प्रतीयते न तु शुक्ल पीत इति वा, तस्माच्चि
 त्वाख्य रूपान्तरमत्रोत्पन्नम् । नैवम् । चित्र नानारूपमित्यर्थ, चित्रशब्दो हि
 नानापर्यायो लौकिकाना प्रसिद्ध, न ततश्चित्राप्यमेकमेव रूप लौकिको
 धादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारणैः कस्मिन्नपि पटे
 समवायो नानुपपन्न । एतेन सयोगसयोगो निरस्तो वेदितव्य । यथा

द्वैवदत्तसयोग एव तस्मिन्कुण्डलिनि संज्ञाते कुण्डलिप्रयोगो भवति, तथा
 तन्तुतुरीसयोग एव तन्ती पटभाषमापद्ये पटतुरीसयोगो भवति न सयो-
 गान्तरं, प्रतीत्यभावादित्यलमतिविस्मयेण । तस्मात्प्रत्येवावयवो, वृत्ति-
 स्वाद्यववेधस्य व्यासज्येति प्रदर्शितम् "तिनास्त्यद्यपि इव्य सामान्य
 वाऽस्ति सत्यंम । वर्णानामभिधायुत्वमाकृतेश्चाभिधेयता कथयित्वा-
 ऽय सम्बन्धकथैत्र प्रकृतोच्यते । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च सम्बन्धः प्रागुदीरित ।
 तवित्यस्य यदातिप्र तत्समाधीयतेऽधुना 'एव हि पूर्वमुक्तम् । यस्मात् प्रथ
 मश्रवणे शब्दोऽयं न प्रत्याययति तस्माच्चास्य स्वाभाविकमिन्द्रियवत्प्र-
 त्यायकत्वम् । अस्यायमर्थ इति पुरुषेण कथिते प्रत्याययति ततो नूनमस्य
 पुरुषज्ञस्य प्रत्यायकत्वमिति पौहयेय एव सम्बन्ध इति । तत्राभिधीयते । न
 ह्यस्यायमर्थ इति सम्बन्धकरणमिदं, प्रसिद्धसम्बन्धरूपेण ह्येतत् । कथमव-
 गम्यते ? अर्थान्तरेक्यने बहुभिर्निवाणान् । यो हि कश्चित्कस्मैचिद्
 गोशब्दस्याश्वं गथय वार्धमाह तमन्ये बहवो निवायेन्ति नायमस्यार्थः
 साक्षादिमानस्यार्थ इति । सम्बन्धक्रियापत्ते च द्वैवदत्तादिवद्वेनैव
 सम्बन्धः क्रियते स एवार्थ इति निवारणं नोपपद्यते । तस्मात् तावदवर्वा-
 चीना पुरुषाः शब्दस्यायमर्थ इति वदन्ती ऽपि तत्सम्बन्धकर्तृत्वेनागुह्य-
 नोपाः । यदि परमेव स्यात्सर्गादिकाते भगवता प्रजापतिना सर्वमेव
 स्यात्तादृशं धर्माधर्मौ च सृष्टा सत्यवहाराय च सर्वशब्दानामर्थः
 सम्बन्ध कृत्वा धर्माधर्मोतिपादनाय च कृतसम्बन्धे पद्वैवंदान्कृत्वा-
 ऽत्मज्ञेभ्यो मरीच्यादिभ्यः शब्दार्थसम्बन्धो वेदाश्च प्रतिपादितास्तेष्वन्वि-
 त्तस्तेष्वन्विभ्य इत्येव पूर्वपूर्वैभ्यः प्रतिपद्योत्तरोत्तरेण शब्दार्थप्रतिपत्तिर्मथ
 ह्यारज्येति । तदप्ययुक्तम्, इत्यभावे प्रमाणाभावात् । प्रथमश्रुतावप्रतीतिर्य
 प्रमाण, सामधिक्ये ह्यश्रुतिपक्षसमयानामप्रतीति, प्रतिपक्षसमयाना च
 प्रतीतिर्देवतादिशब्दश्रुत्यपत्त्या भवति । स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथ
 मश्रवणेऽपि प्रतीति स्थादिति चेत् न, स्वाभाविकमपि प्रत्यायकत्वमथ-

१ यथाह प्राचीनाः "वेदस्ताध्यपन सर्वे गुणध्यापनपुत्रम् । वेदाध्यपनसामा-
 न्यादपुनाध्यपनं यथा" इति ।

गत सदर्शप्रतिपत्तौ निमित्त, नाप्रतिपन्नमिति युक्तैव प्रथमत्रयणोऽर्थ-
स्याप्रतीति ।

न च सर्गादिर्नाम कश्चित्कालोऽस्ति । सर्वदा^१ हीदृश जगदिति
दृष्टानुसारादवगन्तुमुचितम् ।

ननु स कालोऽभूत् यदा सर्वमिदं नासीदिति । न । प्रमाणाभावात्
मन्त्रार्थत्रादितिहासपुराणादि प्रमाणमिति चेत् न, वेदानां पौरुषेयसम्यग्वा-
पेक्षाया म्यत्र च पौरुषेयाणां शाक्यादियन्यवदतीन्द्रियार्थं ग्रामाण्यासम्भ-
वात् । तदप्रामाण्ये च तन्मूलानां धर्मशा^१स्त्रादीनां दूरनिरस्तमेव प्रामा-
ण्य, सर्वाभावे च सृष्टिरेव न सम्भ^२वति । मृतसन्त्वाद्गुपादानेन हि घटादीन्गु-
पादीयन्ते । सर्वाभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयम् ? । स्यान्नन्म-
आत्मैवैकान्तगदादाघासीत् स एव स्वेच्छया ज्योमादिप्रपञ्चरूपेण परि-
णमति वीजमिव रूतरूपेण । चिद्रेकरस ब्रह्म कथं जडरूपेण परिणम-
ती^२ति चेत्, न परमार्थतः परिणामत्वमः, किं त्वपरिणतमेव परिणतउदे-
मेव सद्नेरुधा मुपमिवादशांदिष्वविद्ययावशाद्विषयमानमात्मैवात्मान-
चिद्रूपं जडरूपमिगाद्वितीयं सद्वितीयमिव पश्यति । सेयमविद्योपादाना-
स्वप्नप्रपञ्चयन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः । तथा च “सर्वं यत्किंचिदब्रह्म” “आत्मै-
वेदं सर्वं” “नेह नानाऽस्ति किं चने 'त्यादयोऽहजोऽद्वैतवादा, “तथे” “न्द्रो-
मायाभि पुरुरूप ईयते” इति भेदावगतिर्युक्तमेव मायानिग्रन्थनत्वं दर्श-
तम् । तथा ‘लोकान्स्त् परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेदे’ त्यादि नानाऽऽत्मव-
शने निन्दा, ‘मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेत्र पश्यती’ ति च नानात्वद-
शननिन्दा सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिकं, भेददृष्टिश्चात्रिद्योया-
दानेत्येतमर्थं प्रकटयतीति । किमिदानीमसत्त्वेवाय प्रपञ्च । ज्योमिति चेत्
न । प्रत्यक्षविरोधात्, यथा च प्रत्यक्ष प्रपञ्चसद्वाऽप्याहं तथोक्तं प्रत्यक्ष
सूत्रे, न चागमेन प्रत्यक्षबाध सम्भवति, प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्व-
भ्योऽलीयस्त्वात् ।

१ धर्मधर्मशास्त्रादीनामिति पुस्तकान्तराणाट ।

२ असमर्थतभावकार्योत्पादासमयादिति भाव ।

न च वैश्वदेव्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षमागमेन पश्चाद्वाध्यते इति
 वाच्यम् । आगमस्य प्रत्यक्षेण पशुतिविरोधात् आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि
 भेदप्रपञ्चमुपदर्शयत्यत्यसमागमप्रवृत्तिमेव निरुणद्धि, यथा खलूत्पत्तुमु-
 पक्रममाण एव घटो दण्डेनाहन्यमानो नात्यत्तुं प्रभवति, तथाऽऽगमोऽपि
 किंच प्रपञ्चाभावं प्रतीयताऽवश्यमागमोऽपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वात्सद्रूपतया
 प्रत्येतव्यः, कथं चागमेनैवागमस्याभावः प्रतीयते । असद्रूपतया हि प्रतीय-
 मानो न कस्यचिदप्यर्थस्य प्रमाणं स्यात्, प्रामाण्ये वा नासत्त्वम् । कश्चि-
 त्पुनराह नासत्त्वं प्रपञ्चस्य द्रूमः प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धत्वात्, नापि
 परमार्थतः सत्त्वम् । आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात् तस्मात्सदसद्भ्रामनिर्घा-
 च्योऽयं प्रपञ्च इति । तद्विद्वमसारं सतोऽन्यत्वमेवासत्त्वं, तद्वादि प्रपञ्चः
 सत्र भवति व्यक्तमसत्त्वेवायम् । असत्त्वाभावे वा सत्त्वावतिः, सदसत्त्वयो-
 रैकनिषेधस्यैतरविधिनान्तरीयकत्वात् ।

न च विधाद्वपरहिते विधान्तरं सम्भवति । अथाऽपि यत्र कदाचि-
 त्प्रतीयते तदसद्वया शशविषाणम् । यत्प्रतीतं न कदाचिद्वाध्यते तत्सत्
 यथाऽऽत्मतत्त्वम् । प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वाद्वाध्यमानत्वाच्च भावाभावा-
 भ्यामनिर्घाच्य इति मतम् । तदनुपपन्नं लोकाविरोधात्, यद्वि प्रतीतं बाध्यते
 मृगतोयस्त्रुसर्पादि तदसद्वेति हि लौकिकी पसिद्धिः । न हि शशवि-
 षाणादीनां मृगतोयादीनां च कश्चिद्विशेषो लोके । सोऽयं प्रपञ्चोऽपि
 बाध्यते चेदमचेति नानिर्घाच्यत्वम् । अथापि लोकपसिद्धिमनादृश्य
 दृष्ट्यादियस्परिभाषारूपेणानिर्घाच्य इत्युच्यते, सथाप्युक्तम् । प्रपञ्चस्य बाध्य-
 त्वाभावात् । न तावत्संसारायस्यापामागमेन बाध्यः सम्भवतीत्युक्तम् ।
 मुक्तस्य तु बाध्यकज्ञानं नाशङ्कनीयमेव, प्रतीनसर्वकारणत्वात् कारणभावे
 च ज्ञानासम्भवात्, न चास्मद्व्यमाणस्य प्रपञ्चस्याभायः शत्रपते प्रत्येतुम् ।

न च तस्यामग्रण्यायां सम्भवति स्मरणम्, सर्वमंशकाराणामुच्छि-
 षत्वात् । तस्माच्च बाध्यमभायः । यच्छाविद्याकृतोऽयं प्रपञ्च इति, पा

१ अत्र "विधाद्वपरहिते विधान्तरं सम्भवति" इति पुनःवाक्यवाच्यः ।

पुनरियमविद्या? किं भ्रान्तिज्ञानं? किं भ्रान्तिज्ञानकारणभूतं वस्त्वन्तरम्? यदि भ्रान्तिः सा कस्य? न ब्रह्मणः तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्, न हि भास्करे तिमिरस्यावकाशः सम्भवति, न जीवानां, तेषां ब्रह्मातिरेकियामभावात् । भ्रान्त्यभावादेव च तत्कारणं वस्त्वन्तरमप्यनुपपन्नमेव, ब्रह्मातिरेकेण भ्रान्तिज्ञानं तत्कारणं चाभ्युपगच्छतामद्वैतहानिः, तत्किं? कृता च ब्रह्मणोऽविद्या, न हि कारणान्तरमस्ति, स्वाभाविकीति चेत् कथं विद्यास्वभावमविद्यास्वभावं स्यात्?, स्वाभाविकत्वे वाऽस्याः केन विनाशः स्यात्? आगमिकं ध्यानादि, तज्जन्यं वा स्वरूपज्ञानं ब्रह्माविद्यां नाशयतीति चेत्, न ह्यागमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्यं वा ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति यदविद्यां नाशयेत् । तद्विरमस्मान्मायावादान्माहायानिकवादः, यत्र नीलयीतादिवैविध्यं कार्यकारणभावो बहुमुक्तादिव्यवस्था च सन्तानभेदेन समर्थते । नित्यमेकरसं निष्प्रपञ्चमात्मानमुपेयुषां तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात् यदप्याहुः—

अज्ञानजन्यः प्रपञ्चो ज्ञानेन विनाशयते मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चैति तदप्युक्तम् ।

यदि कुलालादिव्यापारस्यानीयाज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चो-
मुसलस्यानीयज्ञानेन नाशयते, तथाऽपि नासत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिवि-
नाशयोगादनित्यतामात्रं स्यात् नात्यन्ताभावः । केन च ज्ञानेन नाशः?
नात्मज्ञानेन, विरोध^१भावात्, निष्प्रपञ्चात्मज्ञानेनेति चेत् । न । तत्रात्मज्ञा-
नांशस्याविरोधात्त्रिष्प्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति पारिशेष्यादापन्नम् । प्रप-
ञ्चाभावश्च निष्प्रपञ्चत्वम् ।

न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभायज्ञानमुत्पत्तुमर्हति । ज्ञानेन ह्युत्प-
न्नेन प्रपञ्चो नाशयितव्यः । प्राक् च ज्ञानात्सद्रूप एव प्रपञ्चस्तस्मिन् सद्रूपेऽव-

१ निष्प्रपञ्चमात्मानमुपयतामिति पुस्तकान्तरपाठस्तु युक्त इति प्रतीमः ।

२ विरोधाभावादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

स्थिते कथं तदभावाविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः? तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तद्विनाशे च सति तदभावाविषयज्ञानोत्पत्तिरितौ तरेतराशयम् । एतेन मृगशृणिकानलस्य ज्ञानविनाशस्य प्रत्युत्थम् । न हि तज्जलं सत्परवावाशयते प्रागपि हि तत्र नैव जलम अजलमेव तु रश्मिपतप्रमूपरधान्त्या जलात्मनाऽवगतं परवाद्वाधकेन यथाऽवस्थितरूपमवगम्यत इत्यलमनेन दालजल्पितेन ।

कैवि'त्वापत्तिरुदाः परमाद्यत एवात्मा प्रपञ्चरूपेण स्वैच्छया परिणमतीति मन्यन्ते । तथा च "सदेव सेस्येदमयथासीदेकमेधाद्वितीयम्" "तदेवत यहु स्या प्रजापये"ति एकस्यैव सम्भाव्यरूपतया प्रागवस्थितात्मनोऽनेकस्यामादिभेदभिवप्रपञ्चरूपेण वाञ्छस्यैव वृत्तरूपेण परिणामो दर्शितः, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सभूत" इत्येवनिपदा द्यावाः पुराणवादाश्चास्मिन्वर्षे शतशो दृश्यन्ते । "पुरष एवेद सव नेह नानास्ति ऋचने"त्यादि तु धर्मभेदाभावाभिप्रायम् । तदर्थेको वृत्तः प्रादेश्यमानादूर्ध्वं नानाशाखोऽवस्थितो दूरस्थैर्नानावृत्ता इति गम्यते, तद्विद्वि-मरवाग्ये तेभ्यः कथयन्ति नेमे नानावृत्ता कि त्वेक एवाय वृत्ते नानाशा-खोऽवस्थित इति गम्यते तथा नामरूपप्रपञ्च नानारूप पश्यता मूलकारण-स्यैवस्यात्मनोऽय नानारूपः परिणाम इत्येवमज्ञानता तत्त्वरूपनाथो एवशि-धा यथाः सर्वमेकस्यैव शिस्तारो न किञ्चिदत्र नानाऽस्तीति । ये च पुनर

१ शिवोत्पत्त्याद्यवस्य प्रवर्तमाना दान्त्रमा शिवताविक्रमभेदेन द्विविधे परिणाम-
 वादवने तत्राद्यो यथा शिवोत्पत्त्याद्यवस्य प्रवर्तमाना. शिवोत्पत्त्याद्यवस्य हाटकस्य
 वृत्त्या च उप क्षेत्र विविधरूपेण. एवमेवैव इत्यादिवाक्यस्य भगवतः, सुवर्णस्य कट-
 काटिरिवाविक्रमस्यैव परिणामः न च तावता आधिकारित्याऽप्युपनिषदात्कैवर्षभा-
 दना तावताधिकारितापेयैकैःपुनपरिणामगुणव्यवधारतया निरस्तपरिणामस्य
 वादोऽभूत्तस्यैव पुनित्याकावर्षभात्तयाः सुदृश्यादतस्त्यात् । इतन्मतापि कीयाः
 हाटकस्यैव भिन्नत नैवाविक्रमस्य, स च भूत पुनरिवाधिक्य एव सुवर्णस्यैववादिना
 वाक्य इति तन्मतेय कैवर्षभ'दस्यात्रिना दीपकायामभिहितं सर्वोपनिषदवर्षे तु
 वदापत्तापनिषदवर्षेयैव'दनापत्त्यायाऽपके तस्यमन्व'वनिषद'य नास्तिपुनरिति कटावर्षेय ।

२ इतिहासात् सर्वोपनिषदापत्त्यायाऽपके तस्यमन्व'वनिषद'य नास्तिपुनरिति कटावर्षेय ।
 ३ इदंमन्व'वनिषद'य नास्तिपुनरिति कटावर्षेय ।

सत्त्ववादा. प्रपञ्चविषया, अविद्याधादाः, भ्रान्तिवादा, मायावादाश्च, ते सर्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वाद्वाप्येवैरिका. । यथा मृगतोयरज्जुसर्पस्वप्रपञ्चादय क्रिचित्कालमाविर्भूय पश्चाद्विनीयन्ते तथा भेदप्रपञ्चरूपो ह्यस्य परिणामो ऽप्याविर्भावतिरोभावधर्मकत्वसाम्यादसद्वित्युपचर्यते । तस्य चासत्कल्पत्वे तद्विषयस्य ज्ञानस्यापि सिद्धत्वात्पचारिक भ्रान्तित्वम्, मायानिवन्धनत्व च “इन्द्रो मायाभि पुरुष इयत” इत्यादिषु युक्तमुपचारेण दत्तम् । “आत्मै वैकः सत्य” इति च तस्यैव नित्यत्वादुच्यते । यथा ‘गो अशा’ एव पशुवोऽन्ये त्वपशव इति, तथेदं द्रष्टव्यम् । यस्त्वेवविधान्यादान् यथाश्रुतार्थान् एह्यति स पशुत्वेवपशुत्ववादमादित्यो यूप इत्यादि च यथाश्रुत एह्यीयात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरविरोधः, सोऽत्रापि समान । अयार्थवा दत्त्वात्तत्र न यथाश्रुतार्थग्रहण, तदपि समानम् प्रपञ्चस्यापि ह्यसत्यत्व वैराग्यज्ञानजननार्थम् आत्मनश्च परमार्थत्व मुमुक्षुणामुत्साहजननार्थम् । विस्पष्ट चैतन्मृत्पिण्डविकारदृष्टान्तदर्शनात् । सर्वत्र हि दृष्टान्तोपादान साध्यप्रतिपादकस्य तात्पर्याभिव्यक्त्यर्थम् । ततश्च यथा कारणभूतमृत्पिण्डज्ञानेन मृन्मयो विकार सर्वा विज्ञातो भवति, शरावादिविकारो हि वाचारम्भण नामधेयमात्र मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एव प्रपञ्चोऽपि तद्विज्ञानेन विज्ञातो भवति । विकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रम् । सदित्येव सत्यमित्युक्ते ज्ञायत एतत् यथाऽविर्भावतिरोभावधर्मो नामाविधो- विकार शरावादिवि प्रपञ्चो मृत्तिका च सर्वत्राऽनपायिनी तेषा कारणम् ।

१ उपनिषत्सुपलभ्यमाना आपातता जगदसत्त्ववादा इति तु विवक्षितम् ।

२ जगद्विद सर्वमविद्याजन्यमित्यर्थंका श्रुतिवादा इत्यर्थः ।

३ न तु शाङ्कराणामत्र यथाश्रुतार्थकत्व तेषामङ्गीक्रियत इति भावः ।

४ क्रियन्तवन कालमाविर्भूयैत पुस्तकान्तरपाठस्तु अनेतिशयायकः ।

५ यथाश्रयाना पशुपुत्रमतया तथा वादो न त्वितरेषामपशुत्वतात्पर्यतः । अत्र धिसिद्ध प्रकृतिभावेन ।

६ प्रपञ्च स्याद्भ्रमवगच्छञ्जनोऽयमनुरज्येतेति तस्य विषयेषु पराङ्मुख्येनता- सपत्नये जनोऽयमवयोऽथत जगदनित्यमित्यत्र तादृशा श्रुतिश्रयाना तात्पर्यमिहा भावः ।

७ सद्विज्ञानेनेति पु पा ।

कार्यकारणयोश्चावस्थामात्रभेदात् स्वरूपभेदाभावात् कारणज्ञानेन तत्सर्वं कार्यमवस्थामभेदेनाज्ञातमपि स्वरूपेण ज्ञातं भवति । तथा प्रपञ्चोऽप्या विभावतिरोभावधर्माऽनवस्थाधी, तत्कारणं चात्मा सद्वृत्तं सर्वानुपायी नाऽपापधर्मो, तस्मिन्विज्ञाते सर्वं तदात्मकमविज्ञातमपि व्यासरूपेण, समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमिति । तस्मादेकस्यैवात्मनः परिणामोऽयं भेदप्रपञ्चो न त्यसत्वेन, असत्त्वे हि कथं सद्विज्ञानेन विज्ञातं स्याच्छब्दविषयवत् । न हि भृत्सिद्धे सति विज्ञाते शब्दविषयं विज्ञातं भवति, तथा प्रपञ्चोऽपि स्यात्, ततस्तु प्रस्तुतज्ञानिरेव स्यात् । एकोऽप्यात्माऽन्तःकरणोपाधिभेदाद्विचो जीव इत्युच्यते, जीवभेदाच्च वन्धयुक्तव्यवस्थाऽप्युपपत्तेति ।

तद्विदममुक्तं, विद्रूपस्यात्मनो जडरूपपरिणामासभवात् । एकत्वे चात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसंधानं स्यात् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमेवेति । तथा देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमिति, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति यत्सर्वं सुप्रदुःखोपलब्धिश्च स्यात् । अन्तःकरणभेदाद्युपपत्तेति चेन्न अचेतनत्वात् न हि अन्तःकरणं सुप्रदुःखे अनुभवति अचेतनत्वात्, चात्मा त्वनुभविता, स च सर्वत्रैक इति क्व प्रतिसंधानं धारयेत् । तस्माद्विदमपि नातीत्य सुन्दरमिति आत्मभेदप्रकृतियरिणाम् च जगत्साध्या मन्यन्ते । द्विविधश्च साह्य निरीश्वरं, सेश्वरं च । निरीश्वरत्वादिनस्तायदाहुः—प्रकृतिरचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषवर्जन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमतीति । सेश्वरत्वादिनाऽप्येवमाहुः, इषास्तु विशेषेण पुरुषशब्दाभिधेयमीश्वरं क्लेशकारिणोपाशयैरपरासृष्टमग्नित्वं प्रकृतिर्जगत्सृजतीति, यथा हि संस्कृतं श्रेयसधिष्ठाय तस्मिन्पश्यशास्त्रीजमद्गुरादिक्रमेण महान्तं एतमारभते, तथा सर्वं व्यापिनमीश्वरमधिष्ठाय सर्वं व्यापिनो प्रकृतिस्तत्सम्बन्धयान्महदहं द्गुरातन्मात्तादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्तं प्रपञ्चमारभत इतीतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणैतद्रेषं मतम् । सेव प्रकृत्युपादानां सृष्टिरीश्वरस्य निमित्तमात्रं, क्षेत्रज्ञस्य भोक्तारः, प्रकृतिरेव तु कार्याणां करीति भोग्या ।

सा च सर्वत्रैका भोक्तृणा च भेदाद्बहुमुक्तव्यवस्थापपत्तिः । तथा च “अजा-
मेकां लोहितशुक्लकृष्णा घट्टी” प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः । अजा ह्येको लुप-
माणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य” इति व्यक्तमेव भोग्यायाः प्रकृ-
तेरज्ञ सत्त्वतमोरूपाया एकत्व, भोक्तृणा च भेदाद्बहुमुक्तव्यवस्थान् दर्श-
तम् । ऐकात्म्यवादास्तर्ह्येतिपनिपदाः कथम्? अवैलक्षण्येनेति ब्रूमः । भेदशब्दे
हि वैलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः । तथा हि सुसदृशेषु वक्त्रारो भवन्ति
नास्यास्य च कश्चिद् भेदोऽस्तीति । तथाऽऽत्मनामपि नरपशुतियंभेदभिच
शरीरवर्तिना शरीरसबन्धमपोह्य केवल नैजरूपेण निरूप्यमाणाना पद्मरजः
परमाणुद्वयवच किंचिदपि वैलक्षण्यमस्तीत्यनेनाभिप्रायेणैकत्ववादा नाना
त्यनिषेधवादाश्च । एतदभिप्रायमेव चैतदपि भगवद्वासुदेववचनम्—“वि-
द्याविनयसपत्ने ब्रह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः सम-
दर्शिनः” इति । तथैवे“न्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति स्वयमविलत
णोऽप्यात्मा नरपशुादिष्विचित्रशरीरसपर्कवशाद्ब्रान्त्या स्वयमपि विलतण
प्रतीयत इत्यर्थः । ये च मुक्ताना क्षेत्रज्ञानामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेऽ-
प्यत्यन्तसाम्याद्वैलक्षण्याभावाच्च । तथा च श्रुत्यन्तरम् “यदा मर्त्यैः पश्य-
ति रुक्मवर्णं कर्त्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिम्” “तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जन परम साम्यमुपैति” इति, ईश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति ।
तथा भगवता वासुदेवेनाऽप्युक्तम् “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति चे”ति । यत्तु ‘ममैवाशो जीवलोके
जीवभूतः सनातन’ इति भगवद्ब्रुवन तत्स्वामिभृत्यभावपरम् । यथा खल्व
मात्या राज्ञोऽशा इत्युपद्रिश्यन्ते, तथा जीवोऽपीश्वराश इत्युच्यते । अन्य-
था जीवत्यनाशात्सनातनत्वानुपपत्तिः । यान्यपि ‘विभेदजनके ज्ञाने नाश
मात्यन्तिक गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त क करिष्यतीत्यादीनि’पुरा
णवचनानि तेषामयमेवाशौ वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणरवान्यत्वप्रत्यन्तमवि-
द्यामानमेजाज्ञाननिमित्तमज्ञाने यिनष्टे स्वयमेव विलीयत इति । विस्पष्ट हि

परापरपुरुषयोर्भेदो गीतादिपुपद्रुशित "उत्तम पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत" । "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति वायुक्तो देहेऽद्विन्युरूप परः" इत्यलमतिदूरङ्गत्वा, तस्मात्प्रकृत्युपादानेन प्रपञ्चसृष्टिरिति ज्ञानुपादानोपालम्भः । अत्राभिधीयते कथं खल्वेकरूपा प्रकृतिर्नरपशुतिर्यग्भेदभिन्न प्रपञ्चमारभते ? । न ह्यविलक्षण कारणं विलक्षण कार्यं निर्मातुमर्हम्, क्षेत्रज्ञगतधर्मो धर्मसहायवैविच्यार्थैर्विच्यमिति चेत् । न । अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्मो धर्मोपारन्तःकरणस्य च कायधर्मान्तःप्राप्तित्वात् । सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिपक्षरे प्रकृतौ विलीनत्वात् धर्मो धर्मोऽपि तस्यास्यस्यायामविद्यमानाविवेति न तद्वलेन वैचित्र्यं, महदादिप्रकारारम्भे चाऽस्या किं कारणम् ? स्वरूपमेवेति चेत् सर्वदाऽऽरम्भसद्गुणतः प्रलयानुपपत्तिः । ईश्वरच्छया विक्षिपत इति चेत् । न । ईश्वरस्य समस्तकेशरहितस्यापास्तसमस्तकामस्येच्छाऽसम्भवात् । इच्छायाश्चाप्यन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन्काले तद्रसम्भवात् । किं च प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते सर्वे चात्मानो निरिंशेषाः, सर्वेषां चैतन्यमात्ररूपत्वात् ।

न च धर्मो धर्मकृतमपि घैलक्षण्यमात्मना सभयति तयोरात्मधर्मत्वाभावात् अन्तःकरणवृत्तित्वात् । तस्य च तदानीमभावादित्युक्तम् । एष च धर्मो धर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेष्ववस्थितेषु समकाले प्रकृति शरीरारम्भेणात्मनो यथातीति चेत्, ये पूर्वसृष्टौ मुक्ता ये चासृक्तास्तानपि यधीयान् अविशेषान्, तथा येऽश्वमेधमनुष्ठाय कलमभुक्त्वा पूर्वसृष्टौ स्थिता ये च अस्मदुत्पाकारिणस्तेषां सर्वेषामैकधर्मेषु स्यात् । पूर्वकृतयोर्धर्मो धर्मो नोऽन्तःप्राप्तः ।

मनु मायो नाम नात्यन्ताभाय किं तु कारणो कथं वा तिरोगाद्यमात्रं विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव कारणो कथं वा तिरोगाद्यमात्रं, न ह्यत्यन्तामतामुत्पत्तिः सभयति । अशुचिवाक्यस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

१ प्राकृतप्रतिपक्षरे इति पुलकान्ताशब्देऽपि युज्यते ।

२ साम्यम् ।

असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यान्नियमो न स्यात्तन्तुभ्यः पटो, मृत्तो घट इति ।
यथाऽऽहुः “असदकरणादुपादानयहणात्सर्वमभवाभावात् । शक्तस्य शक्य-
करणात्कारणभावाच्च सत्कार्ये” मिति । तथा “नाऽसतो विद्यते भावो ना-
भावो विद्यते सत्” इति भगवद्वासुदेववचनम्, तस्मात्प्रलये धर्मादेः शक्त्या-
त्मनाऽऽवस्थितत्वात्तद्वशेन पुनः^१ सृष्टिवैचित्र्यम् । नैतदेवम् । न हि मृत्पि-
ण्डावस्यायां वा कपालावस्यायां वा घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोधात् । यत्तु
“नासतो विद्यते भावः” इति वचनं, तदात्माभिप्रायम् । पूर्वत्र हि “न त्वेवाहं
जातु नासं न त्व मेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वं वयमतः
परमि” इति आत्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपशान्तमेवानेनोच्यते, नाविद्यमान-
स्यात्मन उत्यसिर्न विद्यमानस्य विनाशः, सर्व एवात्मानोऽनुत्पत्तिविनाशध-
र्माणो नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्वाभिप्रायम्
असर्वगतत्वाद्नुपलब्धिविरोधाज्जैत्युक्तम् । यद्वि परमुपादानोपादेय-
योः भेदमाश्रित्य मृदात्मनाऽऽदौ घटो व्यस्यति इत्युच्यते न च तावता
कार्यसिद्धिः । न हि मृदवस्येन घटेनोदकाहरणं क्रियते । तथा धर्माधर्मा-
द्यपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मनाऽऽवस्थितावपि न स्वकार्यपर्याप्ताविति
न तद्वशेन वैचित्र्यसंभवः । प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे
किञ्चिन्नास्ति । पुरुषवचसं प्रमाणान्तरागोचरायै प्रमाणत्वासंभवात् । वेदा-
नामपि यौरूपेयत्वादितरपुरुषवचनघटप्रामाण्यात् । यद्वि तु सृष्टिप्रलयप-
रम्परामनादिमङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि चतुर्लिङ्गन्यायेन । “सर्वेषां च स नामानि
कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एयादौ पृथक्संस्थारच निर्मम” इत्यादि-
वचनैश्च तुल्यनामप्रभावव्यवहारवस्तुत्पत्त्या शब्दानामनाद्वयसंबद्धानां
वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तथाप्यैकस्य प्रजापते-
सप्रदायप्रवर्तकत्वे कृतकाशङ्का स्यादेव । अथ पुनः “शृगोतिमहसाणि सप्र-
दायप्रवर्तकाः” इत्यादिवचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां सृष्ट्युत्तराधीतं वेदं
स्मरता सुप्तप्रतिबुद्ध्यनेन सप्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशङ्कां निरस्य
नित्यता समर्थं, तथाऽप्यनुपादानं जगविमोक्षणमशक्यमभ्युपगन्तुम् । प्रक-

त्यादीनां ह्युपादानस्य निरस्तम् । औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादा वैरा
णिकारश्वार्यैवाद्दत्तया नेतव्या । भवतु चैव, तथाऽपि नास्माकं काचित् चति ।
सद्यन्धनित्यत्वत्रेदप्रामाण्ययोरविधातात् ।

वैशेषिकास्तु पौरुषेयत्वमेव शब्दार्थसम्बन्धानां वेदानां चाङ्गीकुर्वन्तो
ऽनुमानेन सृष्टिप्रलयार्थीश्वरस्य सिषाधयिषन्तं प्रयोगमारचयन्ति । त्रिविध
हि यस्तुनात् सप्रतिपक्षवेत्तनकर्तृकं घटादि । सप्रतिपक्षातस्कर्तृकं व्योमादि ।
विप्रतिपक्षतस्कर्तृकं महीमहीधरदूर्वाङ्कुरादि । तत्रान्तिमप्रधिकृत्याध्यते ।
चित्त्वादिकबुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवत् । कार्यत्वञ्च चित्त्वादे साव
यवत्वाद् घटादिवत् । किं पुन पृथिव्यादे समवायिकारणम् ? पार्थिव्याप्यते
जसवायवीपपरमाणुजातं यथास्य पृथिव्यपेक्षोवायुना समवायिकारणम् । न
हि प्रलये परमाणूनां प्रलयेऽस्माकमस्ति साध्यादिवत् । कार्यद्वयाणि दृष्टु
कादीनि सर्वोप्येवेश्वरेच्छया विशिष्टावयवानि प्रलीयन्ते । परमाणवस्तु मि
थोऽसयुक्तास्तिष्ठन्ति व्योमादयश्च क्षेत्रज्ञाश्च, आत्मीयधर्माधर्मयुक्ता एवा
वशिष्ठन्ते । सर्वकाले पुनरीश्वरेच्छा क्षेत्रज्ञादृष्टं च निमित्तमासाद्य परमा
णुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते, तद्वशाच्च मिथ सयुक्ताश्चतुष्टयेऽपि परमाणवो
दृष्टुकादिक्रमेण यथास्य पृथिव्यादिकं भूतचतुष्टयमारभन्ते । निमित्तभूत
क्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्याच्च करायुजाण्डजोद्विज्जस्वेदनाभिश्च शरीरभेदमीश्वरे
च्छाकारितिसंयोगाद्विशेषवशात् परमाणव आरभन्ते । न त्वेतदपि युक्तम् न
हीच्छामात्रेण प्रयत्नमन्तरेण परमाणुस्यन्दोत्पत्तिं सम्भवति इच्छाकारितप
यवशयेन शरीरस्यन्दोत्पत्तिरद्वैत्वेऽपि दृश्यते । ईश्वरोऽपि प्रयत्नत इति
चेत् । न अशरीरस्य प्रयत्नासम्भवात् । सर्वगतता अपि ह्यात्मानं शरीर
प्रदेश एव प्रयत्नमारभन्ते न वहि । अतः शरीरापेक्ष प्रयत्न, प्रलयकाले
च सर्वकार्योणां प्रलयादीश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरं प्रय
त्नते ? न चाशरीरस्येच्छाऽपि सम्भवति मुक्तात्मनामिव । नापि ज्ञान
सम्भवति इन्द्रियादेरभावात् । नित्यमस्य ज्ञानं नित्या चेच्छा नित्यश्च प्रयत्न
इति चेत् । न । सर्वज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वज्यात्ते । शक्यतेऽभिप्रयो^१

१ अयञ्चापि दृश्यत इति वा

२ अभिप्रयागे नाम विदुषः प्रयोगः सत्यतिपक्ष इति यावत्

क्तुम् । तित्यादिकं हि नाशरीरचेतनकर्तृकं, न नित्यप्रयत्ननित्येच्छानित्यज्ञानकर्तृकं कार्यत्वात् । घटवदिति ।

ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वमस्त्येवेति साध्यहीनो दृष्टान्तः । तथाऽपि कुलालस्यापि कर्तृत्वान्न केवलेश्वरे कर्तृत्वं घटस्य, तत्रैवं प्रयोक्तव्यं तित्यादिकं न केवलाशरीर्यात्मकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति । यस्तुत्याद्योमादिवदिति । हेतुदृष्टान्तौ सर्वथापि निर्दोषौ । तथा तित्यादिकं न बुद्धिमत्कर्तृकम् शरीरिर्कर्तृकत्वविरहात् व्योमवदिति साक्षादेव प्रतिमाधन कर्तव्यम् । अश्वेश्वरशरीरं नित्यमद्वीकृत्य प्रलयेऽपि सशरीरमेवेश्वरमभ्युपगच्छेत् ततः सावयवस्यमीश्वरशरीरेऽनैकान्तिकं, न तित्यादेः कार्यस्य साधयेत् । सशरीरकर्तृकत्वं च दूर्वाङ्कुरादीनामनुपपन्नम्, अनुपलब्धिधिराधात् । किंच प्रतिभायं प्रयत्नभेदेन भवितव्यम् । अन्ये हि पादसंचरणे प्रयत्नः, अन्यश्च घाहूदृष्टे । तथा यदपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात् तथाऽपि तस्यैकत्वाच्च विचित्रकार्यादयहेतुत्वं संभवतीति व्यर्थं एवासौ । यदि त्यनन्तकार्यानुकूपा अनन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन्, तथा सति प्रलयकारणभूतस्य परमाणुविस्लेपकस्य प्रयत्नस्य सर्गकालेऽप्यवस्थानात् सयोगकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेऽप्यवस्थानात् उभयोः परस्परविघाताच्च सृष्टिः स्यात् न प्रलयः । यच्च तत्रज्ञादृष्टवैचित्र्यात्कार्यवैच्योपपत्तिरिति । तदप्ययुक्तम् । न हि दृष्टकारणवैलक्षण्यमन्तरेणादृष्टवैलक्षण्यमात्रात्कार्यवैलक्षण्यं सिध्यति । न ह्यदृष्टगततेनापि तालघोत्रमन्तरेण तालघृत्तो निष्पद्यते । घिनाऽपि घोत्रमीश्वरमहिमा मयं सिध्यतीति चेत् । तत्रैव प्रमाणाभावात् । नित्यत्वे हि घेदानामवस्थिते तत्प्रामाण्यवलेनेश्वरस्यापरिच्छेद्यो महिमा सृष्टिप्रलयौ च षतुलिङ्गन्यायमाश्रित्य सिध्यन्ते षा घेदानास्तद्वृत्त्युत्पत्तिसारेण पर्वत इवानुमानमत्यन्तानैकिकेऽर्थं प्रयत्नयतामुपेतैघोत्तरमित्युपरम्यते । तस्माच्च सर्गादिकालेऽपि संवन्धकरणम् । अशक्यं च कर्तुं सर्वशब्दानां संवन्धकरणं, यदा न करिवदपि शब्दः केनाप्यर्थेन संवद्ध्यधीसीत् तदा कथं संवन्धः क्रियेत । संवन्ध हि कुर्यताऽपर्ययं केनचिद्वाक्येन न कर्तव्यो गौः साक्षादिमानित्या-

दिना । न चाप्रसिद्धमर्थप्रतिपादकत्वेन साक्षाद्विशब्दमर्थप्रतिपादनाय
 शक्नोति कर्तोऽपि तथा हस्तसत्रादयोऽपि प्रतिपादकत्वासिद्धे । न
 न्येवमप्रसिद्धसंबन्धस्य कथनमथनुपपन्नम् । यद्यपि हि तदा वक्तुं प्रसिद्धसंब
 न्धत्वात् सप्रत्ययनाय वाक्योच्चारणं सभवति । तथापि श्रोतारोऽप्रसि
 द्धसमस्तपदार्थां वाचा कथं वाक्येन संबन्धं प्रतिपद्येरन् । तस्मात्कारणव
 त्कथनमथनुपपन्नम् । नैष द्वेषः, कथयितुंस्त्वाद्यव कर्तुरिवाशक्ति उपा
 यसम्भवात् । उपायप्रतिपत्ताः स्तूपायाभावात् प्रतिपद्यन्त इति दृष्टान्त
 द्रुमः । दृश्यन्ते हि अप्रसिद्धसमस्तशब्दार्थां वाचा वृद्धेभ्यः संबन्धं प्रतिप
 द्यमानाः, किंचास्तूपायो घालाना नावश्य संबन्धकथनमाश्रयेनैव वृद्धेभ्यो
 वाचा सप्रत्ययं प्रतिपद्यन्ते किं तु यदा वृद्धा प्रसिद्धसंबन्धा स्वकार्पायेन
 व्यग्रहरन्ति तदा तेषामुपशृण्वन्तो वाचा संबन्धं प्रतिपद्यन्ते यदा हि केन
 चिद्रामानयेत्युक्तं कश्चित्साक्षादिमन्तमानयति तदा समीपस्थोवालोऽुषम
 च्छति । यस्मादयमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरं तस्मिन्वर्षे प्रवर्तते तस्माद्वाक्या
 दयमर्थं प्रत्यापित इत्येव समुग्धरूपेणावगतं प्रत्यायकत्वम् पश्चाद्बहुषु
 प्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां पदभागानां च प्रकृति
 प्रत्यायानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु विविच्यते । तस्माच्च पौरुषेव संबन्ध
 इति । न तद्वशेन पुरुषापेक्षोऽस्तीति सिद्धमनयेत् घेदानां धामाख्यम् ।
 यच्चानन्तरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न पश्चादिकलत्वमिति, स्यादेव
 यदि प्रत्यक्षादिपञ्चकमेव प्रमाणं स्यात्तदा ह्यनन्तरफलोपलम्भादेव तत्सा
 धनत्वं स्यात् नान्यथा । शब्दस्यापि तु प्रामितिजनकतया प्रत्यक्षादिवत्प्र
 माणत्वान्न, तेन च चित्रादीनां पशुसाधनत्वावगमात् असत्यप्यनन्तरो
 पलम्भे मिथ्याति तत्साधनत्वम् ।

ननु प्रमाणान्तरविरोधात्प्रामाण्यमित्युक्तं न, तदभावात् । न
 हि शब्दानुन्तरमेव चित्रा फलसाधनमिति श्रुते येन विरोधः स्यात् ।
 साधनत्वमेव प्रतिपन्नं, तन्मात्रधनत्वात् । तस्य चापूर्वद्वारेण कालान्तरेऽपि
 तिलपानादिवत्फलसाधनत्वोपपत्तेः । यत्तु प्रागनुष्ठानाच्छास्त्रार्थप्रधारणजे
 नायां नापूर्वमन्तर्भावितमित्युक्तं यद्यप्येव, तथापि पश्चादेवमवगच्छति

साधनत्वमात्रेऽपि शब्देनोक्ते भ्रान्त्या मया साक्षात्साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तच्छेदानीमन्यथा ज्ञातमती नूनमस्य केनापि द्वारेण कालान्तरे फलमिति प्रागपि च शक्यमेवापूर्वमवगन्तुम् । अनेकेषामद्गुप्रधानकर्मणां तृणकानामपूर्वमन्तरेण यौगपद्वासम्भवात् परत्रादीना च दृष्टकारणापेक्षत्वात् न क्षणमात्रेणोत्पत्तिः सम्भवतीत्यवश्यं भाध्यपूर्वम् ।

न च परत्वादुत्पत्तिमात्रं फलम् । उपभोगस्य तु चिरकालत्वात् याद्यदुपभोगमवस्थास्यमानेन केनचिद्व्यवितव्यम् । न च क्रियायास्तावत्कालमवस्थानं संभङ्गतीत्यपूर्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति तद्द्वारेण युक्तमपूर्वं कालान्तरे फलमिति नानन्तरानुपलब्ध्या शास्त्रस्य बाधः । यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं यवनमुपन्यस्त “स एष यज्ञायुधी यज्ञमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकां याती”त्येतच्छब्देन प्रत्यक्षशरीरं यज्ञायुधसयुक्तमुपदिश्यतीति, तदभिधीयते, अर्थवादत्वादस्यान्यपरत्वात् न स्वार्थं प्रमाणान्तरविरोधो दोषः ।

न च विरोधोऽपि विद्यते । न ह्यनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । किं तर्ह्यात्मनो यस्यैतच्छरीरं, सोऽपि हि शरीरशरीरिणोरभेदापवारेण शरीरस्थेन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिश्यते । आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरे उपवर्षत इति नास्ति विरोधः, यज्ञमानशब्देऽपि तस्यैव यागध्यामित्वात्कर्तृत्वाच्च याचकः, न ह्यस्माकन्तस्य कापिलवदकर्तृत्ववक्तुं युक्तं, श्रुतिविरोधात् । सर्वत्र हि कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्यं दृश्यते, यथाऽत्रैव यज्ञमानः स्वर्गं लोकां यातीति, तथा “य एव विद्वानग्निं चिनुते अग्नौत्येव य एव विद्वान्द्विरात्रेण यज्ञते स्वर्गमेव लोकां मेति,” तद्योर्पनिपत्स्यपि “सकृन्वादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती”ति कर्तृत्वाभिधायिन्या पृष्ट्वाऽऽत्मनः मरुत्स्य प्रति कर्तृत्वमुक्तम् । सम्भवति च सर्वगतस्याप्यात्मनो-यागज्ञानप्रथमसकृत्पादिषु साक्षादेव कर्तृत्वम् । न हि वयं क्रियामेव स्पन्दमुपगच्छामो वैशेषिकवत्, येनात्मन कर्तृत्वं न स्यात् । धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वात्, स्पन्देष्वपि प्रयोजनरुत्वेनास्यैव कर्तृत्वं सम्भवति, प्रथमेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति, साक्षात् न सम्भवति, सर्वगते स्पन्द-

स्यात्समवात्, इत्यनेनाभिप्रायेण पुराणेषूपनिषत्सु चाकृतृत्ववादा । किं पुनः शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणम्? प्राणनाडि लिङ्ग सुखादयस्व शावनादिशब्देन कोष्ठस्य धामोक्तृद्भोगमनवृत्तिविशेषस्य शावनानादि-शब्दवाच्यस्य हेतुभूत प्रपञ्च उच्यते, स च सुखादयस्व न शरीरधर्मा सम्भवन्ति । अथावच्छरीरभावित्वात् । ये हि कायद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणा रूपादयस्ते विरोधिगुणान्तराद्वा द्रव्यविनाशाद्वा विनश्यन्ति । प्राणनाडि यस्तु तदभावेऽपि नश्यन्ति मृतावस्थापामिति न शरीरगुणा । तथा ज्ञानमप्यथावच्छरीरभावित्वादेव न शरीरधर्मः । तथा ये प्रत्यक्षविषयाः शरीरगुणा, ते स्वयमिदं परैरपि प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते, यथा रूपादयः । सुखादयस्तु प्रत्यक्षा अपि सन्तो न परप्रत्यक्षयाह्या, तस्माच्च शरीरगुणा । तद्विदमपि द्वय सुखादीना शरीरगुणत्व निवारयद्वन्यगुणता सूचयति । योऽसावन्य स आत्मा । किं च सर्व एव विशेषगुणा कारणेऽपि वर्तमाना एव कार्यद्रव्यगुणता भजन्ते ।

न च शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं शरीरगुणता चैतन्यस्य स्यात्? तस्मादन्यश्चेतन । करिष्यन्पराह सर्वथा वित्तिषु तावद्वैत्ताऽवभासते अन्यथा स्वपरवेद्योरनतिशयप्रसङ्गात् ।

न च शरीरस्य करदरखाद्यवयवसन्निवेशविशिष्टस्यास्ति तथाऽव भास अतीऽन्य शरीरादात्मिति । तत्त्वयुक्त, सन्निवेशप्रतिभासेऽपि शरीरप्रतिभासमभवत् । न हि सन्निवेश एव शरीरं शरीरधर्माहि सन्निवेश समप्रति च धर्माप्रतिभासेऽपि धर्मिण्य प्रतिभास । अन्यथा आत्मनेऽपि प्रतिभासा न स्यात्तद्गर्भाणा सर्वगतत्वाद्दीनाम अर्थवित्तिषु अवति धानात् । न वैकान्तिकमर्थवित्तिषु चेतृभानम्, अर्थ एव हि तदा भासते, न वेत्ता ।

न च स्वपरवेद्योरनतिशय । न हि वेदितृभासनङ्गतेऽयमतिशयः । किं तु कल्पसिद्धेयं किंविदाभासते, नान्यस्य, इत्येतावानतिशयो नान्यः । तस्माच्च ज्ञानप्रतिभासेन शरीरविवेकसिद्धिः । किन्तु पूर्वोक्तादिव कारणान ज्ञानमुपादीना शरीरगुणत्वात्समवात् । ततोऽन्य एतेपामाश्रय, स इयात्मा ।

सौगतास्त्वाहुः 'सिद्धे ज्ञानसुखादीना गुणत्वे गुणिकल्पना । न तु तत्सिद्धमस्माक तावन्मात्रोपपत्तित ॥" न ह्याश्रयमन्तरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्न स्वतन्त्रमेव ज्ञान किं नेष्यते? । सुखादयोऽपि ज्ञानविषया-स्वतन्त्रा एवान्यस्याश्रयस्यानुपलभ्ये । ज्ञानमेव च नीलमह जानामीति ज्ञानृत्वेन विपर्योसितदर्शनैरध्यवसीयते नान्य प्रमाणाभावात् ।

ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कथं पूर्वद्रुपलब्धेऽपरद्रु स्मरणमिच्छा प्रत्यभिज्ञा च, न हि स्वयमनुपलभ्ये तानि सभवन्ति । न हि देवदत्तेनोपलब्धेऽर्थे यन्नदत्तस्य स्मरणादीनि सभवन्ति । सत्य, न सभवन्ति सतानभेदे, समानायान्तु सततावेकैनोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाद्युपपन्न, दृष्टत्वात् न ह्युपलब्धु स्मर्तुरैकत्व क्वचिदपि दृष्टम, एकस्य स्यात्त्रो पुरुषस्य क्वचिदप्यनुपलब्धत्वात्, तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञातृ, नान्यो ज्ञाताऽस्तीति । अत्रोच्यते 'प्रत्यभिज्ञायते कर्त्ता य पूर्वोपरकालयो । तस्य स्यात्त्रो स्फुटो भेदो जिज्ञानात् क्षणभङ्गुरात् विषयप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेर्ज्ञातुरेकत्वकल्पनाया स्यादप्ये तदुत्तरम्-सतानैकत्वादेवोपपद्यत इति । यदा तु ज्ञातैवैक पूर्वोपरकालयो प्रत्यभिज्ञायते योऽह पूर्वमद्रात् स एवाहमनुपश्यामीति । तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेकत्वावगमात् विज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धो भवतीति । किमहप्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात्? तथा सति शरीरमेव जानामि ह्यशोऽह स्यूतोऽह गच्छाम्यहमिति कार्यादिवुद्धिसा-मानाधिकरण्यादहदुद्देगोचर । आत्मनश्च सर्वगतस्य कार्याद्वानुपपत्ति । उच्यते । ज्ञातृविषयस्तावदहप्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामृशति स स्वात्मानमहमिति परामृशति परानिद्रमिति, तेन नि-सशयमस्य ज्ञातृ-गोचरत्वम् । शरीरस्य च ज्ञातृत्व निराकृतम् । अतोऽत्यन्तसमष्टयोरेक-त्वभ्रान्त्या सामानाधिकरण्यप्रतीतिरुष्णतोपप्रतीतिवत् भास्वराय पि-ण्डप्रतीतिवच्च, तथा व्यतिरेकबुद्धिरपि दृश्यते । ममेद शरीरमिति पृष्ठा-ऽस्मदर्शस्य शरीरव्यतिरेकात् । शरीरस्य च परविषयेदकारास्पदत्वात् । ततोऽस्माद्विवेकावभासात् पूर्वाक्तन्यायेन च शरीरस्याज्ञातृत्वाद्भेदाय-गमस्य च ससर्गदोषवशेन भ्रान्त्याऽप्युपपत्ते पूर्वोभ्यस्तस्मृत्यनुग्रन्थेन

च बलिना ज्ञातव्यं हर्षभयशोकमप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । ज्ञातिस्मरश्च
 केचित् अद्वैतवेदेषु देहान्तरहेतुत्वं वृत्तान्तं मयोध्यन्तं वपलभ्यन्त
 इत्युपलब्धिं सिद्धं शरीरात्मनोर्भेदः । यद्यपि ज्ञानेन प्रकारेण शरी-
 रात्मनोर्विस्पष्टो भेदो न सिध्येत्, तथाऽपि तावद्भेदोऽपि न विस्पष्टः ।
 मम शरीरमिति विवेकस्यापि प्रतिभासात् । तत्र समुद्रे तत्त्वे शुतायो
 पत्न्या साक्षात् शुत्या वा निर्णयः स्वर्गकामादिशुतयो हि शरीरातिरिक्त
 परलोकाकलापभोगयोग्य कर्त्तारन्तरेणानुपपद्यमानास्त्यक्तपत्नि, ताभि
 श्चाविप्ल साक्षादेवोपनिषद् समर्थयन्ति । 'अविनाशो वा शरेऽयमा
 त्मा' इत्येवमादय इति सिद्धं शरीरातिरिक्तो मानसपत्यसङ्घोऽहमत्यय-
 गम्यो ज्ञाता । कथं पुनर्ज्ञातुं पत्वम् ? न ह्येकस्य कर्त्तृत्व कर्मत्व च
 स्वात्मनि क्रियाविरोधात्संभवात् । तस्मान्नाहं चर्त्तनम घटादिविचित्तिय
 तिरिक्तेण काचित्स्ति । घटादिविज्ञावेव तु विषयवदात्मा भासत इत्युक्तम् ।
 क पुनरथ स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम ? यस्या क्रियाया यः कर्त्ता न स
 तास्मिन्नेव स्वफल जनयतीत्यर्थः । किं पुन सवित्तिक्रियायाः फलम् ?
 भासन, किमिदं कर्त्तरि न भवे ? इति, शरीरमिति चेत् । कथं तर्ह्यसौ भासते ।
 न ह्यसति भासने भासत इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादप्यर्थवित्तियध्वष्या
 त्मनोभासनाप्युपपत्तेः स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तुल्य एव । व्यवहारयो
 ग्यतामात्रं सवित्ते, फलं नान्यदिति चेत् । भवत्वधमस्ति तावत्फलम्,
 तत्र विषयेष्विवात्मन्यपि सवित्तितो ज्ञापत इत्यद्वैतत भवद्भिः । अत
 स्तुल्यो विरोधः । यदि परमार्थविरोधमुद्वाच्यं सत्यप्यात्मन क्रियाजन्यफल-
 भागित्वे कर्मसत्ता, कर्मविभक्तिरथ न भवतीत्युच्यते परसमवायिक्रियाफल-
 भागित्वे कर्मत्वमित्यभिधानात् तच्चायुक्तं, शब्दमाधुत्व च प्रयोगतोऽवग
 न्तव्यम् । अस्ति चात्मन स्वकर्तृत्वायमेव क्रियाया कर्मजवहारो लोक
 वेदे च यथा तावत् भाष्य एव "स्वसंवेद्यं सभवती"ति कर्मवाची कृत्य
 प्रत्ययप्रयोगः । अत्रेऽप्या "त्मानमुपासीत" "आत्मानं वेदा" "त्मा ज्ञातव्य" इत्य
 नैक्य प्रयोगः ।

न च गन्तुर्गमने कर्मत्वं, प्रयोगाभावात् । शब्दसाधुत्वे हि प्रयोगपरवशाद्यं न स्वयमीशमहे । यथा हि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः, चलतिश्चाकर्मकः प्रयोगस्य तथा दर्शनात् । एवं ज्ञातुः कर्मत्व गन्तुश्चाकर्मत्व भविष्यति, तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा, तथा च श्रुति । “स मानसीन आत्मा जनाना”मिति । तेन यद्यपि विषयवित्तिवेलायामेवात्माऽवभासः, तथाऽपि न विषयवित्तिरुच्यतेयाऽवभासः किं तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयाऽवभासः, न वित्तिरुर्मतयाऽव्याप्तेः ।

ननु शरीरवद्रात्मन्यप्यहमभिमानो भान्तिरेव । न, बाधाभावात् । योगिनामस्ति बाध इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । तथा च येऽपि योगस्य परां काष्ठामुपागताः योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्वन्त्यात्मन्यहंमतिम् । “अहं कृत्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेन्य परन्तप ? । यस्मात् सरमतीतोऽहमवतरापि क्षीणः । विष्टुभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्” । एवमादावहंशब्दः परस्मिन्पुंसि हि ध्रुवम् । न हि महद्विकारोऽहङ्कारः कृत्वस्य प्रभवः । नापि सरावराभ्यामुत्तमः । नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधानं गर्भं दधाति । पुरुषसंपर्ककृतत्वात्प्रकृतितोभस्य, तयोपनिषत्सुपि “ब्रह्म वा इदमय आसीत्” “आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्माऽस्मी”ति । मन्त्रवर्णोऽपि । “अहं मनुरभव सूर्यश्चे”ति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनोऽनिच्छन्तः श्रुतिविरोधादेवोपेऽतर्णीयाः । यत्तु निर्मुक्ताहंकारमकारत्ववचनं, तदपि पौर्वापर्येण परामृष्यमाणं नाहंकारस्वरूपनिषेधार्थं भवति । एव हि तद्वचनं, नास्य कश्चित्, नायं कस्यचित्, निर्मुक्ताहङ्कारमकार एवायमिति, तदयमर्थः । यस्माच्चास्य कश्चित् तस्माच्चिर्मुक्तमकारः, यस्माच्चायदस्यचित् तस्माच्चिर्मुक्ताहङ्कार इति, यद्यहङ्कारस्वरूपनिषेधः स्यात् न पूर्वेण संबध्येत यस्माच्चायं कस्यचित् तस्माच्चिर्मुक्तमाहंमानो भान्तिरिति किं केन संगत ? तस्माच्चायमहंमानस्वरूपनिषेधः । किं तर्हि ? जन्मसंनिधितया आत्मन्यहंमतिः—अहमस्य पिताऽहमस्य पुत्र इत्यादिः स भ्रम इत्येवं संगत

भवति । अथमात्मा न कायचित्दपि पुत्रादिरूपेण सबन्धी । जन्यजनक
 भावस्य शरीरविषयत्वात् । शरीर हि शरीराज्जायते न त्वात्माऽऽत्मान्त
 रात् । तस्मादन्यसबन्धितया आत्मन्यहमति कृशादिमतिवच्छरीराद्वि
 वेकमबुध्यमानाना धान्तिरिति । तद्विदमस्यान्यसबन्धित्वनिषेधेन पुत्रादि
 विषयस्येदनिवर्त्तनेन वैराग्यजननार्थमुच्यते । नाहकारस्वरूपस्याय निषे
 धोऽनुपयोगादसगतत्वात् प्रमायान्तरविरोधात् अह वक्ष्याऽस्मीति वच
 नविरोधाच्च । तस्मादहप्रत्ययगम्यो ज्ञाता शरीरतिरिक्त इन्द्रियव्यति
 रिक्तरच । कथमिन्द्रियभेदः ? इन्द्रियभेदे इन्द्रियाभावेऽपि ज्ञातृकेस्य
 प्रत्यभिज्ञानाद्योऽह रूपमद्राव सोऽह स्पृशामीति । योऽहमपहोप सोऽह
 स्मरामीति । मनस्तु प्रत्यवसिद्ध्य ज्ञातु रूपादिज्ञानेषु व्यतिरिक्तकरणा
 धीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु भवितव्य कारणेतेत्येव कल्प्यत इति नास्य
 ज्ञानवृत्त्याशङ्कनीयम् । ये तु कर्तृत्ववैवात्म्यसिद्धिर्न कर्मतयेत्याहुः, तेषामा
 त्मनि स्मरणप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्येयाताम् । तत्रापि हि पूर्वकालसबन्धि
 त्वेनात्मन प्रतिभासोऽङ्गीकरणीयः ।

न च साधते स्मरणे पूर्वकालसबन्धिन कर्तृत्व सभवतीति कथ
 कर्तृत्वया सिध्येत् ? तस्मादहप्रत्ययकर्मतयैवात्मन सिद्धिरिति रमणीयम् ।
 अथ स्वप्रकाशत्वमात्मन मुष्मादीना च क्रियेयते ? स्वप्रकाशस्य कस्य
 विदष्यदर्शनात् । सर्वस्यैव हि वस्तुन परप्रकाशत्वानियमात् । स्वप्रका
 शस्यै चात्मा सुषुप्तावपि प्रकाशते ।

न च प्रकाशते । यथाकर्म अवेतयवेव सुषुप्त इत्युच्यत इति ।

ननु सुषुप्तावपि प्रकाशत एवात्मा स्वाभाधिकपरमानन्दयुक्त
 अन्यथा कथं सुषुप्तमहमस्वाप्सम् इति पक्षे प्रतिषेधान स्यात् । अर्थो
 न्तर तु न त्रिविच्छरीरमिन्द्रियमन्यद्वा वस्तु प्रकाशत इत्येतावान स्वप्
 नागरभ्या सुषुप्तेर्भेदः । नैतदेवम्, सविद्धिरोधात् । न हि सुषुप्ताना
 मात्मा सुप्त वा प्रकाशते । न ह्यनाभासमान व्यवहारमात्रेण प्रकाशते
 इति शक्यमङ्गीकर्तुम् । किं च सुषुप्तादुत्थितारवैव निर्विद्यन्ते हि कायुका ।
 एषेयमन्तरैणैव कामिनो यामिनी गता । आश्लिष्टामप्यनुद्वेना मृतवच्छ

यितं मया । भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् । स्वत्याऽल्पमुप-
 स्याम्येव निर्घृष्टो नायकल्पते ॥ तत्सुप्रं विस्मृतं चेत् स्यात्सुप्रमस्वाम्भिमित्ययं
 व्यवहारो न युज्येत दुःखाऽननुभये त्वियम् । सुप्रथयवृत्तिस्तस्माद्गुणरूप्येति
 निरवयवः । प्रवृत्ता हि सुपुस्तावगतं किंचिदपि दुःप्रमस्मरन्तः स्मरणानु-
 पपत्त्यैव सुपुण्यस्यायां मे न किंचिदपि दुःप्रमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुप्र-
 थयवहारं गुणरूप्या कुर्वन्ति । तथा च व्यग्रहरन्ति-एतावन्तं कालमहमा-
 त्मानमप्यवृद्धा शयितोऽस्मीति । तस्मात्सुपुस्तावप्रकाशात्मात्मनः स्वप्रकाश-
 त्वम् । अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम् । स पुनरयमात्मा-
 ऽणुः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति चिन्तनीयम् । तत्राणुपरिमाणत्वे युगपच्छिरः-
 पादयोर्वेदनानुपपत्तिः । अयोगपदोऽप्यतिशैघ्र्याद्योगपद्यावगतिरिति चेत् ।
 स्यादेवं यद्यणुत्वं कुनश्चित्मिदं स्यात्, तदसिद्धौ दृष्टानुसारादनणुत्वमेव
 युक्तम् । तत्र शरीरपरिमाणत्वे सावयवः स्यात् । द्विविधमेव हि निरवयवद्व-
 यमणु विभु या । तदसौ शरीरसंमितः सन् सावयवः स्यात् । तत्र बह्व-
 वयवकल्पना तावतां चानूनाधिकानामवयवानां पुत्तिमाहस्तिदेहयो-
 तिसंज्ञोचविस्तारकल्पनं नातीव हृदयमनुज्जयति । तस्माद्विभुत्वमेव
 युक्तं, तथा च श्रुतिर-"नन्तमपार"मिति भगवद्गीतासु वचनम्-"नित्यः
 सर्वगतः स्याणुरचलोऽयं सनातन" इति, ये चापनिपत्स्वगुणादाः पुराणेषु
 "अहुष्टमात्र पुरुष"मित्यादयः, ते सूत्रपदहणगोचरत्वाभिप्रायाः ।

ननु विभुत्वे सर्वशरीरेष्वेक एवात्मास्तु किं नानाऽऽत्मभिरभ्युपगतैः?।
 नैवम्, एकत्वे सति यथा करणभेदेऽपि कर्तुरेकत्वाच्चक्षुषा दृष्टमर्थे मनसा
 स्मरति त्वचा प्रत्यभिज्ञानाति यमहमदर्थं तमहं स्पृशामीति ।
 तथा देवदत्तशरीरस्येनात्मना दृष्टमर्थं यज्जदत्तः प्रत्यभिज्ञानीयात्, शरीर-
 भेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञातुरेकत्वात् । कर्तुरेकत्वेऽपि मनोभेदादृबस्येति
 चेत् । न । करणत्वान्मनसः, करणभेदस्य चक्षुरादेर्भेदव्यवस्थापकत्वायोगा-
 दित्युक्तम् । चक्षुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वेऽपि मनः करणं व्यवस्थापक-
 मिति चेत् न करणत्वाविशेषात् । स्यादप्येषा कल्पना यद्वेदात्मत्वे दृढं

प्रमाणं स्यात्, न तु तदस्ति । ये त्वात्मैकत्ववादा युक्तिषु सृष्टिषु पुराणेषु वा ते 'निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति । 'यमं साधर्म्यमागता । 'उत्तमं पुरुषसत्त्वम्' इत्यादिभिरात्मभेदवचनैः सर्वप्रत्यक्षादिभिश्च जिते धात नैकान्तत शक्यवन्त्यात्मैकत्व निश्चयाप्यन्तुम् । वचनानां हि मियो विरोधे सिद्धवस्तुविषयत्वेन च विकल्पासभजे प्रमाणान्तराविर्णयं स्यात् । तच्च प्रमाणान्तरं भेद एव समर्थमित्येकात्म्यवादानामवैलक्षण्यपरत्वं पूर्वाक्तं न्यायेनाशङ्क्यं, त्रिस्यष्ट चैतत् वायुद्रष्टान्तापादानात्—'वेणुरन्धादिभेदेन भेदं षड्धादिसञ्चितं । अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मन' इति न हि वायुद्रव्यं सर्वत्रैकं व्यक्तिभेदस्य स्पष्टत्वात् । अश्लेषण स्वभाषस्य तु वायोर्वर्णान्धकृतं षड्धादिवैलक्षण्यम् एवमात्मनोऽपि पशु मनुष्यादिवैलक्षण्यं देहसंबन्धकृतं न स्वाभाविकमित्ययमेवार्थः । वायोरिति च, तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम् । तस्मान्वातिगरीरं भिन्ना एवात्मानं सर्वगतां नित्या । एव च वद्रमुक्तादिव्यवस्थाऽपि युक्ततया सम्भवति ।

क पुनरयं मौक्तो नाम ?

विचित्रज्ञानावशेन विचित्रनीलपीतादिरूपेण प्रवहते ज्ञानमता नस्य नि शेषवासनोच्छेदाधीलपीता।दवैचित्र्यं हित्वा केवलं साधन्यात्रेणाय स्यान्मिति केचित् । अपरे तु दीपसतानस्यैव ज्ञानसतानस्योपरमम् । उभयं प्रपञ्चत वाद्यार्थभावमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादनैरेव निराकृतम् । अपरे तु प्रपञ्चविलयमपवगमाहुः अविद्यानिर्मितो हि प्रपञ्चः स्वप्रपञ्चवत् प्रपञ्चेन चक्षुर्विद्यया अविद्याया विनीनाया स्वयमेव विलीयते । तथा हि युक्ति 'यत्र हि द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं परयति' तद्विदमपि प्रपञ्चस्याविद्यानिर्मितत्वनिराकरणेन परमार्थत्वप्रतिपादनं विरस्तमेवेति । "आत्मैवेदं सर्वं" मिति सर्वस्यात्मा भोक्तव्यं । यथा 'यं कामयेत राष्ट्रं स्या' मिति राष्ट्रस्य भोक्तव्यं । "यं कामयेत सर्वमिदं भवेयमि" ति सत्रस्य भोक्ता भवेयमित्यर्थं तथा ऽऽत्मा सर्वं मिति सर्वस्य आत्मा भोक्तव्यं । यत्तु 'यत्र हि द्वैतमिदं

भवती"ति द्वैतभावस्य भ्रान्तिव्यवचन तद्वैतपचारिकम् । यथा खलु स्वप्नप्रपञ्चे-
न्द्रजालमृगतोयादयः क्रियन्तचित्कालं दृष्टिपथमापन्नाः पश्चाद्विलीना भो-
ग्यतामतिवर्तन्ते तथाऽयं शरीरेन्द्रियविषयरूपप्रपञ्चेऽप्यस्यात्मनः क्रियन्त
चित्कालमुपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवतीत्यनेन सादृश्येन
भ्रान्तिरित्युपचारेणोच्यते पुरुषाणां विषयभोगेष्वस्यानिवर्त्तनेन मुक्ता-
वभिरु चं जनयितुम् । यदपि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति मुक्ता-
वात्मनेऽद्वितीयत्ववचन, तदपि न प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थं, किं तु सत
एव प्रपञ्चस्यात्मसंबन्धनिषेधार्थम्, अस्येति वचनान्, न सन्नैतावदुच्यते
यत्र सर्वमात्मैवाभूदिति किं तर्हि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेति । तेना
यमस्यार्थः, यत्र-यस्याप्रवस्यायां मुक्तावित्यर्थः, अस्यात्मनो दृश्यत्वेन
दर्शः साधनत्वेन दर्शनापतनत्वेन वा न किंचिदन्यत् सवन्धि विद्यते ।
किं तु आत्मवास्य सर्वं नान्यत् किंचित् तदा केन कम्पश्येदिति । यथा
लोके यस्य न किंचिदपि बान्धवो वित्त चास्ति स एवं वदति न मे किं
चिदस्ति अहमेव सर्वं, तत्र सबन्धन्तरं न किंचिदस्तीत्येतावद्विवचि-
तम् । एव मुक्तावात्मैवात्मनः सर्वमिति सबन्धन्तराभावमात्रं विवचितं
न प्रपञ्चस्वरूपाभावः । तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः । किं तु प्रपञ्चसबन्ध-
विलयः । त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति भोगायतनशरीर भोगसाधनानी-
न्द्रियाणि । भोग्या शब्दादयोविषयाः । भोग इति च सुषुप्तदुषुविषयो-
ऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिकोविलयो-
मोक्षः । किमिदमात्यन्तिकत्वम् २ पूर्वोत्पन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां
विनाशोऽनुत्पन्नानां चात्यन्तिकोऽनुत्पादः । कथमत्यन्तानुत्पत्तिः २ उत्पत्त्या-
दक्रयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः परिहृयात् । सैरऽयं प्रपञ्चसबन्धोबन्धस्तद्वि-
मोक्षश्च मोक्षः । नन्वेवमशेषधर्मतयान्मुक्तस्य न किंचित्सर्वं स्यात् ।
ततश्चापुरुषार्थो मोक्षः स्यात् । नैव दोषः । न हि धर्मजन्योमुक्तस्या-
नन्दः, तथा सत्युत्पत्तिमत्त्वात् विनाशी स्यात् । तत्रापुनरावृत्तिश्रुतेर्वि-
रोधः स्यात् स्वाभाविकत्वात्मानन्दः ससारैणाभिभूतः सन् निर्मुक्तमसार-

स्वभिव्यक्तौ भोग्यो भवति । स्वाभाविकत्वे चानन्दस्य “चानन्दं ब्रह्मे”-
त्यादि श्रुतिसहस्रं प्रमाणम् ।

ननु सुखाभावेऽपि श्रुतिरस्ति “अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये
स्पृशत” इति । सत्यम्, विषयसुखाभिप्रायं त्वेवंजातीयकम् । अन्यथाऽऽनन्द-
श्रुतिविरोधात् । अथ सुखाभाववचनवलेनानन्दवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं
किमिति न व्याख्यायते ? । सुखाभाववचनानामेवात्यन्तातिशयमेवात्यथा-
कारणं युक्तं, न भूयसामानन्दवचनानाम् । किंचानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वे-
ऽत्यन्तस्वार्थहानिः स्यात् । सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विशेषेऽपि
व्याख्याते नाऽतीव स्वार्थहानिरिति तदेव युक्तम् ।

ननु विद्यमानानन्दोऽननुभूयमानोऽकिञ्चित्कर एव ।

न च मुक्तस्य सर्वकारणहीनस्थानन्दानुभवः संभवति । स्वप्रकाशो-
ऽयमानन्द इति चेत् न । ससाराख्यायामप्रकाशात् ।

ननु तत्राप्यानन्दस्वभावः पुरुषः प्रकाशत एवात्मनि प्रेमोत्पत्तेः, न
ह्यसुखे प्रेमोत्पत्तिः संभवति नाप्यविज्ञाते सुखे । किमिदानीमस्माभि-
रात्मा सुखरूपोऽनुभूयते ? । सत्यमिति ब्रुवाणस्यातिमाहसिकस्य नेतरं
वाच्यम् । यदि ससारिणोऽपि परमानन्दमनुभवेयुः, ततो मुक्तस्य न कश्चि-
दतिशय इति तदेवापुरुषार्थत्व मोक्षस्यापद्येत । अतो बलादसुखरूप-
स्यात्मनः प्रेमविषयत्व दृष्टत्वाद्दृष्टीकर्तव्यम् । अथ स्वप्रकाशोऽयमानन्दः
संसारावस्थायामभिभूतो न प्रकाशते । कोऽयं प्रकाशमानस्याभिभवो नाम ?
प्रकाशनिवारण ह्यभिभवः ।

न च प्रकाशमानस्याप्रकाशनं संभवति । यदि तु न प्रकाशते संसाराव-
स्थायां तस्यामयस्थायामसतः प्रकाशस्य मुक्तावस्थायामुत्पन्नमानस्य कारणं
यक्तव्यम् । विज्ञानमेव च प्रकाशाख्यस्य फलस्य कारणं तच्चेन्द्रियाधीनम् ।

न च मुक्त्येन्द्रियाणि संभवन्तीति कथमानन्दानुभवः स्यात् ? ।
उच्यते बाह्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य नियन्ते । मनस्तु तस्यामयस्थायामनु-
भवेत् इत्यानन्दश्रुतिप्रलादेयाध्ययसीयते, एव ज्ञान च । “न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्घ्रपरिलोपो घर्तत” इति श्रुतेः, विज्ञानघनश्रुतेरेव । तस्यान्मुक्तयस्यायां

मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभवत्वात्माऽवतिष्ठते, तदुक्तं “निजं यत्त्वात्मचै-
तन्यमानन्दश्चेष्यते च यः । यच्च नित्यविभुस्त्वादि तैरात्मा नैव मुच्यते” इति,
यत्तु “तस्मात्कर्मतयादेव हेत्वभावेन मुच्यते । न ह्यभावात्कर्मं मुक्त्वा मोक्ष-
नित्यत्वकारण”मिति वार्तिकं, तत्परमतमित्येवमानन्दमोक्षवादिनो मतम् ।
अपरे त्वाहुः । अभावात्मकत्ववचनमेव स्वमतमुपपत्त्यभिधानादानन्दव-
चनं तूपन्यासमात्रत्वात्परमतम् । न हि मुक्तस्यानन्दानुभवः संभवति करणा
भावात्, मनः स्यादिति चेत् । अमनस्कत्वश्रुतेः । “अमनः, अवागि”ति । यत्तु
“न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति तज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायम् ।
अन्यथा हि सुपुत्रावपि ज्ञानानुश्रुतिरुक्ता स्यात् । सा च संविद्विरुद्धेऽस्युक्तम् ।
विस्पष्टं चास्य शक्त्यभिप्रायत्वम् । एव हि श्रूयते “यद्वैतत्र परयति पर्यं-
श्वैतत्र परयति । न हि द्रष्टुर्द्रष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” । अविनाशित्वात् । न
तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्तं यत्परयेत् एवमन्यान्यापि वाक्यानि ।
“जिघ्रन्तै तत्र जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न श्रोतुः
श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न स्मृतुः स्मृतेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न
ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति । तत्र दृष्टिघ्रातियुतिस्मृतिशब्दाश्च-
तुर्घ्राणश्रोत्रत्वगिन्द्रियजन्यानां रूपगन्धस्पर्शशब्दधिषयाणां विज्ञानविशे-
षाणां वाचकाः, नार्यान्तरधिषयाणां न विज्ञानसामान्यस्य, न चेषां ज्ञान-
विशेषाणां सुपुत्रौ मुक्तौ या कथं विदष्यपरिलोपः संभवति । न हि तदा-
नीमिन्द्रियाणि सन्ति । नापि गन्धादयो ज्ञायन्ते तदुभयाभावे च न
श्रुत्यादिशब्दवाच्यज्ञानविशेषाः संभवन्ति ।

ननु यथा प्रकार्यासविधायपि सवितुः प्रकारकृत्यं नित्यमेवमि-
न्द्रियाभावेऽपि नित्यैव दृष्टिरिति चेत् । स्यादेवं यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्या-
दिशब्दानां धात्व्य स्यात्, न तु तदाऽस्ति लोकात्मसिद्धभावात् । यद्यल्लोकं
च शब्दार्थावधारणं, न यथेच्छम् । न हि लोके गन्धादन्यत् घ्राणं जिघ्रती-
त्युच्यते । गन्धमपि यदा घ्राणादन्येनानुमानादिना ज्ञानाति तदा न
जिघ्रतीत्युच्यते । तस्मात् घ्राणादीन्द्रियजन्यगन्धादिधिषयज्ञानविशेषवा-
दिनो घ्रात्यादिशब्दाः ।

न च तेषां सुषुप्तौ मुक्तौ वा सभ्रतयपरिलोप । तस्माद् घ्राणा-
दिशक्त्येव प्ररोचनार्थं घ्राणाद्युपचारात् । यथा तेन ह्यत्र क्रियत इति
शक्तिर्त्तमानत्वेन प्ररोचनार्थं क्रियत इति वर्तमानत्वोपचारः । तत्रवाह-
पतितत्वात् 'न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत' इत्यतदपि शक्त्यभिप्राय-
मेव । यत्त्वादित्यप्रकाशकत्ववदिति किं तस्य प्रकाशकत्वमभिप्रेत ?
यदि तिमिरास्त्राण्ये, तन्नित्यमस्त्येव, सर्वदा ह्यसावज्यवहितेषु देशेषु तिमि-
रमुत्साद्रयत्वेव, न त्वेवमात्मा सर्वदा शृणोति, सुषुप्तावश्रवणात् ।
अथ ज्ञानजनकत्वमादित्यस्य प्रकाशकत्व, न तन्नित्यम् । तस्मात्सामर्थ्यमेव
तत्रापि नित्यं, तस्माज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानम् । एषा
ह्यत्र वचनधर्मात् । यदेतत् सुषुप्तौ मुक्तौ वाऽऽत्मानं पश्यति पश्यतिव द्रष्टु-
मशक्तुञ्चेव न पश्यति न हि द्रष्टुरात्मनो वा दर्शनशक्तिस्तस्याः कदाचिदपि
लोपो विद्यते साऽविनाशिनी न द्रष्टुर्द्वितीयमन्यदर्शनसाधनं न चतुर्थापा-
ररूपं दृश्यं वा तस्याभवस्यायामस्ति यतो दर्शनं स्यात् । यद्यपि दृश्यं ह्यपि
द्विकं स्वरूपतस्तस्यामवस्यायामस्ति तथाऽपि दृश्यता दर्शनयोग्यता तस्या-
मवस्याया नास्तीति तेन ह्यपेक्षाभावाद् दृश्यं नास्तीत्युच्यते तस्मात्सा ज्ञान-
कारकत्वं तस्यामवस्याया न पश्यति, न शक्तिवैकल्यात् । शक्तिस्तु न
कदाचिदपि लुप्यत इति, एवमन्येषामपि वाक्यानां योजना । तथा ज्ञान-
शक्त्यपरिलोप एव ज्ञानपरिलोप उच्यते । ज्ञानि-शब्दश्चाचानुमानादिज्ञा-
नपरं चतुरादिज्ञानानां स्वशब्दैरुक्तत्वात् । एव "विज्ञानं ब्रह्म" "विज्ञान-
घनं" इत्यादीनामपि शक्तिपरस्य वेदितव्यम् । स्वयमेव तुत्या शक्तिपरत्व-
व्याख्यातम् । 'विज्ञानघनं एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय मुक्तं इत्यर्थः । तास्यै-
षानुविनश्यतीति-भूतेन्द्रियनाशादात्स्यापि प्रमाणागोचरत्वमापन्ना विनष्ट-
इव भवतीति न तस्येत' प्रेतस्य मुक्तस्य सजाऽस्तीत्येव याज्ञवल्क्येनाक्ते

१ तस्मात्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यमिति वाटान्तरम् ।

२ यदेतत्सुषुप्तौ मुक्तौ वा चात्मा न पश्यति पश्यतिव द्रष्टुं शक्तुञ्चेव पश्यति
न हि द्रष्टुरात्मनो वा दर्शनशक्तिरिति युक्तकान्तरवाटः ।

३ सामर्थ्यत्वं इति युक्तकान्तरवाटः ।

४ तस्य तस्य इति तु युक्तकान्तरम् ।

मैत्रेयी चोदयति स्म । अत्रैव, भगवान्मा मोहितवान् विज्ञानघन इति न वाऽस्ति सन्निति विद्वद्वाभिधानादिति । षष्ठाध्याये तु विनाशाविनाश-विरोधश्चोदयिष्यत इति विवेकः । एव चोदितो याज्ञवल्क्य परिहारमाह “न वा अरे अह मोहम्” परस्परविद्वद्वा व्रवीमि । अल वा अरे इदं विज्ञानाय । अत्रात्मतत्त्व सर्वोत्पत्त्यासु विज्ञानाय समर्थमित्यर्थः । तेन विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति । सम्भवति च शक्त्यापि ज्ञानाभाव इति नास्ति विरोध इत्ययमभिप्रायः । अनया च श्रुत्या सर्वविज्ञानश्रुतयः शक्त्यभिप्राया व्याख्याताः । यदि शक्तिरस्ति ततस्तस्यामवस्थाया केन ज्ञानानुत्पत्तिः ? । ज्ञानसाधनानामिन्द्रियाणां ज्ञेयानां च विषयाणामभावात्, तदाह “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन किं पश्येति” त्यादि, तद्वैतप्रागेव व्याख्यातम् । एवमर्थान्तरज्ञाने साधनाभावविरोधकते सत्यात्मानमेव मुक्तावस्थाया ज्ञानातीत्याशङ्काह । ‘विज्ञानात्परे केन विज्ञानीयादि’ति न ह्यात्माऽपि विना साधनेन ज्ञातुं शक्यते मनसा ह्यसौ ससारावस्थाया ज्ञायते ।

न च मुक्तस्य मन संयन्धोऽस्ति । अतः केनात्मानं ज्ञानान्विति व्यक्त एव मुक्तप्यात्मज्ञानव्याभावो ज्ञानशक्तिमात्रस्यावस्थान श्रुत्या दर्शित, तस्मान्निःसंयन्धो निगानन्दश्च मोक्षः ।

ननु नात्मनेऽन्यद्विज्ञानमानन्दं वा, किं त्वात्मैव ज्ञानमानन्दञ्च “विज्ञानं ब्रह्म,” “आनन्दो ब्रह्म” इति श्रुतेः । आत्मा च सुषुप्तितुरीययोरपि भातीति कथं विज्ञानस्य वाऽऽनन्दस्य वाऽभावः । नैतदेवम् । यद्वि वस्त्वन्तरप्रकाशजननस्वभाव वस्तु यस्मिन्सति किमप्यर्थान्तरं प्रकाशत एव

- १ परस्परविरोध व्रवीमिति षष्ठाध्यायः ।
- २ क पश्येदिति साप्रदायिकवाक्यः ।
- ३ ज्ञानात्प्यात्मज्ञानादिति षष्ठाध्यायः ।
- ४ नि सद्ये धो निगानन्दश्चेति पुस्तकान्तरम् ।
- ५ विज्ञानमानन्दोऽपि पुस्तकान्तरम् ।
- ६ आनन्दं ब्रह्मैत्यपि षष्ठाध्यायः ।

तल्लोके विज्ञानशब्देनोच्यते । न चात्मनि सति क्रिदित्यत्रकाशत एव
विद्यमानेऽपि तस्मिन्सुषुप्तवस्थायामर्थान्तरस्य कस्यचिद्व्यदर्शनात्
अतो न ज्ञानमात्मा ।

ननु प्रकाशजननस्वभावोऽपि सहकारिवैकल्याच्च जनयेत् । सत्यं,
न जनयति यास्मिन्सु सहकारिसंविधाने तत्कृते वा अन्यस्मिन्नागन्तुके
सति नियमेन प्रकाशन एवार्थान्ताम् तज्ज्ञानशब्दवाच्य तथा गीतिश्रव
णप्रियातिङ्गनचन्द्रदर्शनमधुरास्वादसुरभिघ्राणादिजन्यमाह्लादमानन्दसुख
शब्दावभिदधाते । न चैवरूपत्वमात्मनोऽस्ति, यथा ह्यन्यसुखेषु सुखरूपं
प्रत्यभिज्ञायते नैवमात्मानि प्रत्यभिजानीमः, येनाऽऽनन्दशब्दस्याभिधेयः
स्यात् । यदि पुनर्यदेवात्मरूपं मतीयते तस्यैव ज्ञानमिति ज्ञानन्दमिति
च शब्देत्युच्यते न सा लौकिकी नापि वैदिकी । यदि एष दृष्ट्यादिव्यत्य
रिभाष्येत तदस्तु यथाकामम् । यत्तु “विज्ञान ब्रह्म” “ज्ञानन्द ब्रह्म”ति
च सामानाधिकरण्य तद्वर्तमानवचनत्वेन धर्मधर्मिणोऽभेदावीतोत्पलादि
वदुपपन्नम् । नन्वानन्दादिशब्दा गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवदुष्णिनि
वर्तन्ते । सत्यं, न बाहुल्येन वर्तन्ते । कदाचित्तु गुणमात्रवचनानामपि
गुष्णिनि प्रयोगो भवति । यथा गीतो मधुरो रसः द्विषो गुरुश्चेति
रसशब्दो द्रव्ये प्रयुज्यते । अन्यथा शीतोदिवद्वसामानाधिकरण्यायोगात् ।
किञ्च “रस ह्येषाय लब्धाऽऽनन्दी भवती”ति मत्वर्थीयनिर्देशादात्माऽऽन-
न्दयोर्भेदोऽुच्यते । तथा “ज्ञानन्द ब्रह्मणो विद्वान्” । “स एको ब्रह्मण
ज्ञानन्द” इति षष्ठाऽऽनन्दात् ब्रह्म व्यतिरिच्यते । किञ्च न मे सामान
क्रिद्विदपि सुखं दुःखमेव तु सर्वात्मना ममेति सुखाभावे दुःखानुभवे
धानुसधीयमानस्यात्मन कथमानन्दरूपता स्यात् ? । किञ्च स्वप्रकाशऽऽन-
न्दरूपमात्मानमभुपगच्छतामस्माकं चैतावद्विगादं मुपुप्तितुल्या मुक्ति
रिति ससारानुश्रुत्यननुर्गतमात्रं भिद्यते । अन्यत्सते तुल्यम् । तथा च
श्रुतिरपि,—“ता यताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं यन्ति अहरहरागच्छन्ती”ति

सुषुप्तिं ब्रह्मनोऽऋशब्देन घटन्ती तुल्यत्वमेतयोर्दर्शयति । सुषुप्तिरवास्मा-
कमपि गोचरः ।

न च तत्राऽऽनन्दानुभवोऽस्तीति व्यक्तमेतत् । तस्माच्चिरानन्दो-
मोक्षः, दुःखपरिलोपाच्च पुरुषार्थत्वम् । सुखलोपादपुरुषार्थत्वमपीति
चेत् । नैवमस्य हि संसारे सुखं तदापि मूरयो बहुप्रयाससाध्यत्वाद् दुःख-
मेवानुजानते ।

“जन्ममृत्युजराध्याधिदुःखान्यनुदिनं नृणाम् । स्वयमेव विना यथा-
चिपतन्ति सहस्रधा विहिताकरणाचित्यं प्रतिपिदुनिपेक्षणात् । महद्दामु-
ष्यिकं दुःखं यत्रैतैर्नैव गम्यते बहुदुःखपरिष्वक्तं यत्राम स्वल्पकं सुखम् । सुरा-
यानादिसुखदुर्जनीयं विवेकिनाम् । एवं भूतेऽपि संसारे ये रक्ताः सुखसृष्ट्या
न तेषामधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथंचन ॥ संसारादुद्विजन्ते ये दृष्टलोक-
पराधराः । त एव यत्न मुच्यन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥ तेषामेवापवर्णाप्यः
पुरुषार्था महात्मनाम् । तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणाम् । तेना-
ऽभावात्मकत्वेऽपि मुक्तेर्नापुरुषार्थता । सुखदुःखोपभोगो हि संसार इति
शब्दश्चेत् । तयोरनुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदोऽविदुः । श्रुतिरप्येतमेवाह भेदं
संसारमोक्षयोः । “न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रियविहीनता । अशरीरं व.य
सन्तं स्पृशते न प्रियाप्रिये” आनन्दात्मकमात्मानं ये वदन्ति स्वयं प्रभुम् ।
तन्मतेऽपि च संसारान्मुक्तेरेतावती भिदा । आत्मा ह्यानन्दरूपोऽसौ
संसारेऽपि प्रकाशते । ताद्यानेव स मोक्षेऽपि नाधिक्यं तस्य किंचन । अय
संसारवेलायामानन्दो न प्रकाशते । न ह्यप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य
वस्तुनः । यद्यसौ न प्रकाशेन किं तर्ह्यन्यत् प्रकाशते ? । आत्मस्वरूपमिति
चेन्न चानन्द एव तत् । तच्चैत्रप्रकाशते नूनमानन्दोऽपि प्रकाशते । तेन
शब्दाद्विषयजन्ययोः सुखदुःखोर्निश्चिरेव संसारादपवर्ग इतीर्यते ।
तत्रच सुखलोपेन मुक्तेर्न पुरुषार्थता । यद्यस्माकं भवेत्तर्हि तुल्येषा भव-
तामपि । सुखहानिमत्तस्तस्य भूयो दुःखविचर्जनात् । मोक्षस्य पुरुषार्थत्व-
मावयोरुभयोः समम् । सुखदुःखविहीनस्तु मुक्तः स्वस्थोऽवतिष्ठते” ।

क्रिमिद स्वस्य इति ? ये ह्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष
पयवधर्मो धर्मसंस्कारास्तानपहाय यदस्य स्व नैत्र रूप ज्ञानशक्तिमत्ता 'द्रव्य-
त्वादि र्गमित्त्वं वतिष्ठत इत्यर्थः । यदि तु ससारावस्थायां विद्यमानोऽप्यान-
न्दे मुक्तावस्थायां क्षान्त इत्युच्यते । ततो जनिमत्त्वादनित्यो मोक्षः स्यात् ।
केन चासाधुभावात् । न हि स्वप्रकाशत्व कस्यचि यम्भवतीत्युक्तम् ।

न च मनसाऽनुभव सम्भवतीति मुक्तस्य मनसोऽभावात्, यम
नस्कत्वश्रुतेरित्युक्तम् । यत् एव नित्योऽऽप्यानन्दः ससारदशायामभिभूत-
त्वादननुभूतो मुक्तावधिभवने निवृत्ते मनसाऽनुभूयत इत्येतदपि निरस्तम् ।
किं च सुखविशिष्टात्मानुभव पुरुषार्थो न सुखपात्रानुभवः ।

न च मुक्तावात्मानुभव सम्भवति । 'विज्ञानारमरे केन विज्ञानी-
या' इति कण्ठेनैव श्रुत्या निरिष्टत्वात् । "अल वा अरे इदं विज्ञा
नार्थे' ति च श्रुत्या विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्व व्याचलाणया मुक्तौ शक्ति
मात्रमवतिष्ठते न ज्ञानमिति व्यक्तमेवात्ममिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य
विज्ञानमशक्यमभ्युपगन्तुम् । न ह्यस्या श्रुतेः प्रियाप्रियास्पर्शश्रुतेश्च
तत्त्वकथनं मुक्तावपि कथंचिदन्यपरत्व सम्भवति । विज्ञानश्रुतपस्तु शक्ता-
वेव विज्ञानोपचारं कुर्वन्ति प्ररोचनायेतयेत्युपपन्नम् । एवमेवानन्दश्रुतयो
ऽपि पुरुषार्थत्वसामान्यात् सुखत्वोपचारेण प्ररोधनार्थतया प्रवृत्ताः । युक्त
चेतत् । वचनयोर्विरोधेऽन्यतो निर्णय इति । विरोधश्चाज्ञानन्दप्रियाभा-
ववचनयो, न चाभाववचन वैषयिकाभिप्रायम्, इतरत्तु स्वाभाविकाभिप्रा
यमिति शक्यं वक्तुम् । उभयत्रापि सामान्योपादानादन्यन्तसमानविषय
त्वात् । यतः प्रमाणांतरवशादानन्दवचनं तु स्वाभावपरम् । इतरत्तु यथा
श्रुतमिति न्यायम् । तस्मात्सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदी मोक्षः ।
सुखदुःखोच्छेदश्च धर्मो धर्मयोहच्छेदात् । धर्मो धर्मयोहच्छेदस्वीत्यवाना
धर्मो धर्मोणासुपयोगेन नित्यनैमित्तिककार्यानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधादु-
न्यादात्ता च काम्यानुष्ठानमिच्छाया अर्थात् तद्वन्तुत्तन्नेनानुत्पादादि-

१ ज्ञानशक्तिमत्ताद्रव्यत्वादि इत्यत्र युक्तो भाति पाठः ।

२ तस्मिन्वतिष्ठत इति पाठान्तरम् ।

हिताकरणप्रतिपिष्टानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रति-
पिष्टाकरणेन च परिहारादसति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते चाशरीरोऽव-
स्थितो मुक्तो भवति । नन्वात्मज्ञान क्रत्वर्थम् । सत्य पुरुषार्थमपि च
तत् सयोगभेदात् । यत्तावदविनाशी वा अरेऽयमात्मा इत्यादिना शरीरा-
द्व्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं तत्पारलौकिकफलकर्मोपानौपयिक-
त्वात् कर्म ज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसयोगात्क्रत्वर्थम् । यथा हि ज्योति-
ष्टोमाद्विवाक्याध्ययन द्रष्टवैवानुष्ठानौपयिकज्ञानं जनयतीति तदर्थतयै-
ध्ययनविधिना विधीयते । तथाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यादिविवाक्या-
नामध्ययनविधिरेव कर्मोपानौपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते । तत्रात्रि-
प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीराद्विंबवेको नैरान्ततः सिध्यति ततो दृढविवेक-
प्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्याना विस्पष्टमेव फलं, यथोक्तम् । “इत्याह
नास्तिक्यनिराकरिष्णुतात्माऽस्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयः
प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेनेति । अथ त्वन्यतोऽपि सिध्यति
ततो यथैवान्यथाऽपि क्रतुज्ञानसंभवेऽध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपा-
णामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः, तथैवाध्ययनोपात्तौपनिषद्वाक्यावगतात्म-
तत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते । यत्वात्मसद्भा-
वप्रतिपादनोपरमे विधिरूपं वाक्यम् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तद्
स्यमाणस्यार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगत्वाच्च, कथं हि नामालस्य हित्वा
श्रद्धाविशेषेण वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिपद्येतेत्येतावन्मात्रार्थम् । तस्मादेतत् ज्ञान
दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम्, यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषयुक्तान्युपासना-
त्मकानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं
च फल वाक्यशेषात् द्विविधम् । अभ्युदयरूपं निश्रेयसरूपञ्च । “सर्वाश्च
कामानाप्नोति” “सोऽश्नुते सर्वांस्कामानि”त्याद्यभ्युदयफलम् । “न स
पुनरावर्त्तत” इत्यादि निःश्रेयसफलमिति विवेकः । यत्तु “विज्ञानघन एवैत-
भ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संजाऽस्ती”त्यनेन

१ अन्यतोऽपि क्रतुज्ञानसंभवे इति पाठान्तरम् ।

२ तदर्थतैवाध्ययनविधिना विधीयते इति तु शोभनः पाठः ।

ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते । तत्स्वयमेव ब्राह्मणेनात्रैव मा
 भगवान्मोहान्तं प्रापितवान् । पूर्वत्राजराभृतत्वमभिधायाऽधुना विनाशोऽप्य
 भिधानाविति पूर्व पक्षे चोक्त्याख्यमुक्त्वा सिद्धान्तपरिहास उक्तं, अविनाशी
 वा अरेऽपमात्माऽनुच्छिन्निधर्मैस्तुक्त्वा कथं तर्हि विनाशवदनमित्याशङ्क्य
 मात्राससर्गस्तस्य भवतीत्युक्तम् । मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि धर्मधर्मौ
 च विकाराशब्दवाच्या उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति विज्ञानघनशब्देन ज्ञान
 शक्तिस्वभावस्यात्मनोऽभिधानम् । स ह्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायमुक्त्वा भूत्वा
 तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति भूतस्यो
 ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण दृश्यते परैश्च शरीरेषु लक्षणानुमानेन, मुक्तस्तु प्रमा
 ण्यथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण
 मात्राणामेव विनाश इत्युच्यते नात्मन इत्यविरोधः । तदुक्तम् 'अविनाशी
 स्वरूपेण पुरुषो या तु नाशिता । मात्राणां सा विकाराणां भूतादी
 नामसंज्ञितेति किमिदं भूतादीनामसंज्ञितेति' यदि तावच्च प्रेत्य सत्ताऽ
 स्तीत्यस्य ध्याप्यानं तदयुक्तं, न हि न प्रेत्य सत्तास्तीऽत्यनेन भूतादीना
 मसंज्ञित्वमुच्यते । किं तर्ह्योऽत्मन एव मुक्तस्य सत्ताऽभावोऽनेनोच्यते ।
 तस्यैवोपायाभावेन तत्केन किं पर्येदित्यादिना विज्ञातामरे केन विज्ञानी
 यादित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात् । सत्यं, नेदमस्य ध्याप्यानं प्रकरणा
 र्थापसंहारस्तवयम् । यत् एव पूर्वात्केन न्यायेन भूतचैतन्यं न समवर्ति ।
 ब्राह्मणेनापि तथैवाहुः । तस्माद्भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वमचैतन्यमन्यस्तु
 तेभ्योऽनित्यश्चेतनस्तस्य स्वर्गोपगमनसंभवात् न स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्ष-
 विरोधः ॥

॥ कर्मके तत्र दर्शनात् ६ ॥

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तत्रातिष्यते शब्द
 स्थानित्यत्वात् । न ह्यभिनयस्य शब्दस्य दृष्टव्यवहारपरम्परया स्वाभा
 विकं प्रत्यायकत्वं शक्यते परोक्षम् । अदृहीतमपि चेत्यभावतश्चक्षुरादि

वत्प्रत्याययेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् । तस्मादनित्यत्वे शब्दस्य देव-
 दत्तादिशब्दवत् पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते । कथं पुनरनित्यत्वं
 शब्दस्य ? प्रयत्नादिनाऽभिव्यङ्गात्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेर्घटादिवृत्तज्जन्म-
 त्वमध्यवसीयते । अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते, न पूर्वम् ।
 उपलब्धस्य च द्रागेव तिरोभावाद्दिनाशोऽध्यवसीयते । न चासिद्धमभिव्य-
 ङ्गात्त्वम् । अभिव्यक्त्ययोगात् । सा हि प्रतिबन्धकनिरासिन घा सस्कार-
 विशेषाधानेन घा, न तावत्प्रतिबन्धनिरासः, प्रतिबन्धकानुपलब्धेः ।
 स्तिमितावयवः श्रात्रमाच्छाद्यावस्थितः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नुन्ति तेन
 प्रयत्नोत्थापितैः कौट्टैर्वायुभिर्हत्सारितेषु तेषूपलभ्यते इति चेत्, एवं तर्हि
 सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रात्रं प्राप्यावस्थिताः प्रतिबन्धकेषूत्सारितेषु
 युगपच्छ्रयेन् । अथ संस्काराधानं, तत्रापि त्रैविध्यम् । शब्दस्य वा संस्कार-
 मादधुः कौट्टा वायवः, श्रात्रस्य वा, उभयोर्वा, शब्दस्य चेत्, तस्यैकत्वा-
 त्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगात् सुप्तस्यैर्वायुभिः, संस्कृतः
 शब्दः पाटलिपुत्रेषूपलभ्येत । तदिदमुक्तम्—तत्र सर्वैः प्रतीयतेत्यादिना ।
 श्रात्रसंस्कारपत्रेऽप्यपमेव दोषः । यदि कौण्डिकापिलवैदिकमतज्ञाकाश-
 मद्द्वारोदिया श्रात्र, तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्च सर्वेषुसामिक्त-
 मेव श्रात्रं स्यात्, तच्चैरुदेशस्यैरपि ध्यनिभिः संस्कृतमिति कः सर्वेषां शब्दो-
 पलब्धिं वारयेत् ? । तदिदमाकाशश्रात्रपत्रे चेत्यादिना श्रात्रादेरपमेव
 दिगित्यन्तेन दर्शितम् । अस्मिंश्च पत्रे श्रात्रस्य सर्वशब्दसाधारणत्वाद्दे-
 कशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रात्रं प्रसङ्गात् सर्वान्च शब्दान् घटाद्यैर्वा-
 लितमिथं नेत्रं समानदेशस्यान्वटात्प्रबोधयेत् । तदिदं सङ्गच्छ संस्कृतं
 श्रात्रमित्यादिना दर्शितम् । अथञ्च दोषः पूर्वापरलिप्तेऽपि शब्दसंस्कारपत्रे
 दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रात्रदेशे त्ववस्थिताः, तत्रैकस्मिन् संस्कि-
 यमाणे बलादत्येषामपि संस्कारः स्यादेव । न हि समानदेशानां समाने-
 न्द्रियवाह्याणां कस्यचित्संस्कारः कस्यचिच्चासंस्कार इति व्यवस्था संभ-
 वति, घटादाद्यदेशेनात् । तदिदमुक्तम्—एतदेव प्रष्टव्यमित्यादिना

उभयसंस्कारपक्षे तूभयोऽपि दीया. समुच्चित्य दर्शयितव्या । तस्माच्च
प्रथमाभिध्वङ्ग शब्द । तज्जन्यस्त्वसौ प्रादेशिकश्च । श्रोत्र च कर्णशङ्कुत्वे
तथा सतीह कैश्चिदेव कश्चित् शब्द श्रूयत इत्युपपद्यते । अन्यथा श्रोत्र-
व्यवस्था शब्दव्यवस्था वैभेदमपि न स्यात् । किञ्च नानादेशस्यैव
वक्तृभिरुच्चारित शब्दो युगपदानादेशेषूपलभ्यते तदेकस्य नित्यस्यानुप-
पत्तिमिति भाष्यम् । तत्र नित्यस्यानुपपत्तिमिति प्रतिज्ञा, एकस्येति हेतु ।
नित्यो ह्यसायेक स्यात्, एकस्यानुपपन्नानादेशेषूपलम्भनमिति ।

ननु नाशय नित्यत्वे सत्येकत्व भवति । अनेकान्येषु गकारादी-
नि नित्यानि भवन्स्वल्पत आह । “असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्व मिति ।
एतदुक्तं भवति, प्रत्यभिज्ञाध्यविशेषप्रत्ययवलेन ह्यस्तनाद्यसतनगकारयोरेक-
स्वावगमावित्यत्वमाश्रीयते । अस्ति चासावविशेषप्रत्ययो युगपदानाशक्त-
भिरुच्चारिते गकारे, न हि तत्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति । असति च विशेषे
नित्यस्य नानेकत्व संभवति । अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यम-
स्माकमिदं भवतोऽपि स्यात्, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्ति । तस्मा-
न्नित्यत्वे सत्येकत्वमद्वीकर्तव्यम् । एकस्य चानुपपन्नानादेशेषूपलम्भ-
नमिति, धार्तिकेऽपि “यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भेदाच्च कायते ति
द्वयमुपदिष्य यथा यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भवति तथा दर्शितम् । अत्रि-
भुत्वे हि युगपदित्यादिना स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पत इत्यन्तेन । यथा
च भेदात्कार्यता भवति नाकार्यस्य नित्यस्य भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम् ।
नित्यत्वे त्वेकबुद्धिः स्यादिति । न हि नित्यत्व्यादिना प्रत्यभिज्ञाया
भानित्वमिष्यते । तथा च घट्यते । अपि चैकहृष्ये सति देशभेदे च काम-
देशा एव भिन्नाः स्युः, न तु शब्द इति । न हि तदप्रामाण्ये नित्यत्व-
सिध्यति प्रमाणान्ताभावात् । अतो नित्यत्वे सत्येकत्व स्यात् । तच्च
नानादेशेषूपलम्भेन विरुध्यत इति ततश्च यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भेदे च
प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्य, तदप्रामाण्ये च नित्यत्व्याभावात्कार्यत्वम् । तदे-
तदानुपूर्व्ये स्वतन्त्रसिद्ध, दृढे धानित्यत्वे दीपयत् सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा
भवति तस्मादनित्य शब्द इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रथमानन्तरं दृष्टे नै-

कान्त्यात्कार्यता ध्वनेः । तदभिध्यङ्गपतेऽपि युज्यते तत्र दर्शनम्” यत्तु
 कथमभिध्यङ्गात्त्व ? मिति, । श्रोत्रसंस्कारेणेति ब्रूमः । यत्त्वाकाशस्याहङ्कारस्य
 वा श्रोत्रत्वे तत्संस्कारत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तं तत्र ब्रूमः ।
 यदि तयोः श्रोत्रत्वं भवेदयं दोषः, तत्र सात्तात्संस्क्रियते तत्कर्णशष्कली
 भवतु श्रोत्रं, सा च प्रतिपुरुषं भिन्नेति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि चाकाशमेव श्रोत्रं
 तत्तु न सात्तात्संस्क्रियते, किं त्वधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि श्रोत्रं सर्वेषामेकं
 तथाऽप्यधिष्ठानानां भिन्नत्वात्संस्कारव्यवस्थया श्रवणस्य व्यवस्था भविष्य-
 ति । नन्येकत्वे सतीन्द्रियस्याप्यधिष्ठानानि भिन्नानि तथाऽप्येकेनाप्यधिष्ठा-
 नेन संस्कृतेनेन्द्रियस्य संस्कृतत्वात्सर्वेषामिन्द्रियं संस्कृतमिति सर्वेषामुपल-
 ब्धिः स्यादेव । तदुक्तम् “नन्येकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम् । बोधकं
 सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियधादिनः” इति । सर्वदेहवर्तिनां पुंसामित्यर्थः, अत्रो-
 त्तरम्—‘पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते । तेन प्रधानवैदेश्याद्विगुणा
 सा तु संस्कृतिरिति । अयमर्थः स्वशरीर एव भोगायतने सर्वेषामपि
 ज्ञानमुत्पादयति नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्गं चायमधिष्ठानसंस्कारः, प्रधानसमान-
 देशत्वं चाङ्गानां गुणः, तेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत्स्वदेहे निष्पाद-
 यितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहा-
 न्तरगतः, स हि तत्रप्रधानभूतेन ज्ञानेन न विदेशत्वाद्विगुणः ।

ननु संस्कार्यस्यैकत्वात्तद्द्वारत्याज्यसंस्काराङ्गभावस्य देहभेदेऽकिं-
 चित्कार एव । यथा घट्टरेकत्वात्तत्संस्काराणामातिथ्याकालानामप्युपसद-
 म्नीषोमीयाङ्गत्वं न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात् । न । अदर्शनात् । न
 ह्येकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते, अतः साधारणमपीन्द्रियं वि-
 ज्ञानसमानदेशसंस्कारसचियमेव ज्ञानमुत्पादयति, नान्यथेति दर्शनवला-
 दवसीयते । ततो नातिप्रसङ्गः । न चाश्रयमेकमेवेन्द्रियं यद्यप्याकाशमे-
 कमनवयथं च तथाऽपि तस्य प्रादेशिकैर्घटादिभिर्भेदं संयोगास्तेऽपि प्रादे-
 शिकाः, ततश्च कर्णशष्कलीसयोगानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्य
 चाकाशस्य श्रोत्रत्वात् सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां श्रोत्राणां
 भेदाद् व्यवस्थसिद्धिः । एवमहङ्कारभागे द्विभागे वा श्रोत्रे द्रष्टव्यम् । यत्तु

“सङ्ख्ये सस्कृत शेषे सर्वशब्दान्तरकाशये” इत्युक्तम् । सत्रोच्यते ध्वनयो हि तान्त्रादिस्यानप्रिशेषसपर्काद विजातीयविलक्षणसामर्थ्या निव्यवन्ते ततश्च फरिवदेव ध्वनि कस्याविच्छब्दस्यानुगुण सस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्पते । शब्दसस्कारणत्वेऽपि फरिवदेव ध्वनि कतिच्छब्द सस्करेति न सर्वे सर्वमिति युक्ततरेव व्यवस्था । दृष्टा च समा नेन्द्रिययाह्याणामप्यभिव्यञ्जिकैव व्यवस्था । सावित्र हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जक न नदराणां, निम्बस्त्यक्तु चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणाम् । तस्मादत्रोच्यते ।

न च शब्दसस्कारे सर्वेषामुपलब्धिमसङ्गं । ध्वनोना प्रादेशिकत्वात्तद्वेशे शब्द सक्षिप्यते न सर्वत्र, अतः सस्कृतो न शब्देन यस्येन्द्रिय सचिह्नस एव शृणोति नान्य इत्युपपत्तम् ।

‘युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत् । ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यग्रस्थिताः प्राग्भागे ह्यात्मन सर्वहृद्यन् भास्वाचिरीक्ष्यते प्रत्यग्भागे यथाऽस्त यत्र मध्याह्ने सोपदि स्थितः । भिन्वारव तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यक्त तेषोपरि । तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता ।

तथा यस्मिन्वाग्दूर दशे कैश्चित्सूर्योदयो दृश्यते तद्वेशवर्तिनोऽप्ये तत परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽप्यास्ति देशभेदः ।

न च सूर्यनानात्वमागदुनीयम् । न हि कैश्चित् भिन्न सूर्ये पश्यन्ति किं पुनरेकदेशस्यैव सधितुनामादशोपलम्भे कारणम् ? उच्यते अतिदूरवर्तिनोऽस्य यथाश्वदेशमज्ञानन्त स्वसचिधिमध्यस्थतो देशभेद मन्यन्ते त्रिस्पष्ट चैतन-मथा हि योऽपराह्ण यस्मिन् यावद्दूर देशे सूर्य पश्यति अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन्वर्तते सूर्य इति स सधितारमीवमाण एव तद्वेशे गतस्तत परस्तात् तथैव त पश्यति, तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामपतेऽप्यधितोऽसौ सचिहितवदवभासत इति । ये चाश्रित्यापेक्षया स्तोत्रदेशापर्यतास्तेऽपि द्विषोन्नस्यिताना त्रिषोन्नस्यिताना च पुरुषाणां तुल्यव

१ अविच्छेदकव्यवस्थात् पाठान्तर युक्तम् ।

२ स्वमनिधिमध्यस्थत्वं इति पाठान्तरम् ।

द्वयभासन्ते तस्मादेकत्वेऽपि संभवति नानादेशोपलम्भः । तथैकमेव मुखं भिन्नेष्व्यादशेषु युगपद् दृश्यते ।

ननु प्रतिविम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते, न, तस्याभावादनूपलम्भाच्च, न हि मूर्त्तमध्ये मूर्त्तान्तरं संभवति । किंच शरायस्यमुदकं भूमेरुपरि नाभिद्वये धारयित्वा तस्योपरिष्ठादरत्रिद्वये स्वमुखं कुर्वन्मुदकस्याश्स्तादरविमात्रे मुखप्रतिविम्बं पश्यति तस्मिँश्च द्वये पार्श्वस्थाः पुरुषाः न क्वचिदपि पश्यन्ति । तेन दृश्यादशंननिरस्तः प्रतिविम्बाप्योऽर्थो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादशंतेजसा जलेन च प्रतिहतं नायनं तेजः परावृत्त्य रह्णातीति युक्तं, तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानास्यं शब्दस्य साधयति ।

ननु सद्यितुः साविध्याध्यासाद्भुक्ता नानादेशोऽवगतिः, शब्दे तु कथम्? सर्वगतत्वात् । सर्वगतो हि शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वै स्वैऽभिध्यज्यमानो भिन्नशो^१ भासते, ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्याऽपि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दशंनयलादभ्युपगम्यते ।

ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यत इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणं? तदग्रहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः? । उच्यते नायं श्रोतुस्तद्विशिष्टशब्दप्रत्ययः, किं तु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं शब्दं बोधयति, किं तु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश आगता ध्वनयस्तया विशिष्ट शब्द बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्तं शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम् । यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रपादात्वं, तथाऽपि शब्दे एतन्माणे तद्विशेषणतया त्रिगपि श्रोत्रेण एतत् इति दृष्टत्वाद्ग्रीकियते कालयत्, यथा हि कालो न स्वातन्त्र्येणन्द्रियैरेतत्, अथ च विषयेषु स्वेषु एतन्माणेषु तद्विशेषणतया सर्वैरपीन्द्रियैरेतत् तद्वत् । तत्तरत्वास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत् मिदम् । ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभूयन्तः प्रत्यामत्वाद् दूराद् दूरतराञ्च देशादागताक्षीघ्रं मन्द

१ भिन्नदेशोपलम्भ इति पाठान्तरम् ।

२ श्रोत्रस्तद्विशिष्टशब्दप्रत्यय इति पाठान्तरम् ।

मन्दतर च शब्द बोधयन्ति । बोधविशेषाश्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासत्त
 दूरादिरूपेणानुमानाद्बुद्धयदेशमागच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेश
 श्रोत्रदेशस्तास्याग्रहणाद्विभ्रिशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च
 ग्रहणात्तयोः समर्पणमात्रेणैव विध प्रत्ययो भवति । प्राच्या दिश्येतावदन्तर्गले
 शब्द इति । तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदाद्बुद्धयपत्र नित्यस्यापि नानादेशोपल
 भ्यनमित्यदोष । नन्वय दोषो, यदसति वाधके भ्रान्तित्वम् । प्रत्यभिज्ञा
 या वा क पक्षपात, ? येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अपमस्ति पक्षपात,
 न हि सभवत्यभ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । नानादेशोपलभ्येस्तु अप-
 रिहाये भ्रान्तित्वम् । अनित्यत्वपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो एह्यते ।
 श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्, न च वक्तृमुखगत, येन तद्देशग्रहणस्याभ्रान्तित्व
 स्यात् । यदपि सौगतेऽप्यप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्भ्रान्तित्व समर्थयते तद
 युक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि सविभ्रष्टविप्रभ्रष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेया
 ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कयचिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितु
 शक्या । किं च लणिकीया शब्द स्यात् ? स्याधी वा ? यदि लणिकस्तत प्रत्या
 सच्चैर्गृहीतमात्रे नष्ट कय विप्रभ्रष्टे परचाद्गृहीतु क्षम । स्यापित्यन्तु
 सौगतानामनभिमतमेव, स्यापित्वे च प्रत्यासन्नाना शब्दश्रवण विरकालम
 नुवर्त्तत । तस्मादप्राप्यकारित्वासम्भवाद्बर्जनीय नानादेशोपलब्ध्येर्भ्रान्ति-
 त्वम् अस्मत्पक्षे तु ध्वनीना क्रमेणासच्चदूरगमनाद् गत्यरत्वेन वैकस्मिन्
 श्रेत्रे विरमन्नस्यानाद्बुद्धयवा क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालानुवृत्तिश्च । तस्मा
 वैकान्ततस्तावदनित्यत्वम् । अथैप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् ।
 न हि प्रत्युच्चारमन्वस्यान्वस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्ययकत्व सभवति । सन्न-
 न्यग्रहणासम्भवाद्गृहीतसन्नस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् गृहीत-
 सन्नन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्व सभवति । न हि मोक्षदे गृहीतसन्नन्धेऽप्यश
 ष्ट प्रत्यापयति । सत्यमसदृशे हि न प्रत्यापयति । यदन्वयोऽपि गृहीतसन्न

१ अस्ति दोषे भ्रान्तित्वमिति पाठान्तरम् ।

२ अस्मत्पक्षेऽपि, नृ, इति, अस्मत्पक्षे ।

३ अर्थानुपपत्त्या तु इति पुस्तकान्तरपाठ ।

न्येनार्यवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत् न तदसंभवात्,
 न हि करिवदपि भुष्योऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धग्रह-
 णात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेका-
 भावात् । अथ ध्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु पश्चाच्छू-
 यमाणः संबन्धग्रहणं लब्धाऽर्थवान् संभवति । तदुत्तरकालस्तत्सादृश्यात्प्र-
 त्याययतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव ह्युपलब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छूयमाणो-
 ऽर्थवर्तिरुच्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति
 विरोधापत्तेः । तदुक्तम् “अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थकः । स एवा-
 न्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मय” इति अयार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दा-
 स्त्वस्यान्यव्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदु-
 त्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् क्रिमिति सादृश्येन प्रत्यायक
 त्वम् ? तदुक्तम् । अथास्य विद्वामानोऽपीत्यादिना । अयोत्तरकालस्य शब्दस्य
 कारिचदएहीतसग्रन्थान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो यो-
 ऽसावर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोऽपि
 केषांविदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम्
 अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच ध्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान्
 उत्तरे तु व्यग्रहारकालवर्तिनः तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विरु-
 द्धमापद्यते । य एव हि केषांविद् ध्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यग्र-
 हारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्यादौषमिति विरोधः । तदु-
 क्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्मात् सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव
 शब्दस्याश्रयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं सम-
 र्थं तत्र, तदभावात् । ध्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्य-
 था । करिवत्पुनराह असत्यपि ध्यक्तिभेदे निष्पन्नाणकमेव सामान्यं, यत्र हि
 भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सर्वपि ध्यक्तिभेदो नावगम्यते ।
 अतोऽत्र विशेषावहणादेव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयि-
 तुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि ध्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्य-

मन्ततं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाश्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासव-
 दूरादिरूपेणानुमानाद्बुद्धयदेशमागच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्यदेशः
 श्रोत्रदेशस्तस्यापहणाद्विग्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च
 ग्रहणात्तयोः संसर्गप्रमादेवविधः प्रत्ययो भवति । प्राच्या दिश्येतावदन्तापले
 शब्द इति । तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदाद्बुद्धयश्च नित्यस्यापि नानादेशोपल-
 भ्यनमित्यदोषः । नन्ययं दोषो, यदस्ति बाधके भ्रान्तित्वम् । प्रत्यभिज्ञा-
 यां वा कः पठपातः, ? येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अयमस्ति पठपातः,
 न हि संभवत्यभ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । नानादेशोपलब्धेस्तु अ-
 रिहायं भ्रान्तित्वम् । अनित्यत्वपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्यतो एह्यते ।
 श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्, न च वक्तृमुखगतः, येन तद्वेश्यग्रहणस्याभ्रान्तित्वं
 स्यात् । यदपि सौगतोऽथप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्भ्रान्तित्वं समर्थयते तद-
 युक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविप्रकृतित्येतौ युगपच्छब्दमुपलभेया-
 ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कश्चिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितुं
 शक्या । किञ्च क्षणिकोवा शब्दः स्यात् ? स्यापी वा ? यदि क्षणिकस्ततः प्रत्या-
 सवैर्गृहीतमात्रे नष्टः कथं विप्रकृतैः परत्वाद्गृहीतुं तमः । स्यादित्यन्तु
 सौगतानामनभिमतमेव, स्यादित्वे च प्रत्यासवाना शब्दश्रवणं चिरकालम-
 नुवर्त्तते । तस्मादप्राप्यकारित्वासम्भवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्ति-
 त्वम् अस्मत्पक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणसञ्चरुर्गमनाद् गत्यर्थेन वैकस्मिन्
 श्रोत्रे चिरमनवस्थानाद्बुद्धयवा क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालानुवर्त्तिरिव । तस्मा
 चैकान्ततस्माददन्तित्यत्वम् । अर्थप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् ।
 न हि प्रत्युच्चारमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्व्य सम्भवति । सञ्-
 च्यग्रहणासम्भवादृहीतसम्बन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् दृहीत-
 संबन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्व्य सम्भवति । न हि गोशब्दे दृहीतसम्बन्धेऽत्रश-
 ब्दः प्रत्यापयति । सत्यमसदृशो हि न प्रत्यापयति । परत्वन्योऽपि दृहीतसंभ-

१ अस्ति दोषे भ्रान्तित्वमिति पाठान्तरम् ।

२ अस्यानित्यत्वपक्षे तु इति पाठान्तरम् ।

३ अर्थानुपपत्त्या तु इति युक्तान्तरपाठः ।

न्येनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्यापयतीति चेत् न तदसंभवात्,
 न हि कश्चिदपि मुष्योऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धायह-
 णात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेका-
 भावात् । अथ व्युत्पत्तिमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु परवाच्छू-
 यमाणः संबन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान् संभवति । तदुत्तरकालस्तादृश्यात्प्र-
 त्यापयतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव ह्युपलब्धशब्दान्तरेण परवाच्छूयमाणो-
 ऽर्थवाचिरूप्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति
 विरोधापत्तेः । तदुक्तम् “अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थक । स एवा-
 न्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मय” इति अर्थार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दा-
 स्त्वस्यान्यव्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदु-
 त्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् क्रिमिति सादृश्येन प्रत्यापक
 त्वम् ? तदुक्तम् । अथास्य विद्यमानोऽपीत्यादिना । अयोत्तरकालस्य शब्दस्य
 कश्चिदग्रहीतसंबन्धान् प्रत्यप्रत्यापकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो यो-
 ऽसावर्थवन्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तराणां प्रत्यापकत्व सोऽपि
 केषांचिदप्रत्यापक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम्
 अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान्
 उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तितः तत्सादृश्यात्प्रत्यापयतीति द्रुवाणस्य विह-
 द्दुमापद्यते । य एव हि केषांचिद् ध्वन्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यव-
 द्दाणानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्यादौणमिति विरोधः । तदु-
 क्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्मात् सादृश्येन प्रत्यापकत्वमित्येकत्वमेव
 शब्दस्याश्रयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं सम-
 र्थ्यं तत्र, तदभावात् । व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्य
 धा । कश्चित्पुनराह असत्यपि व्यक्तिभेदे निष्पन्नाण्यमेव सामान्यं, यत्र हि
 भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सत्रपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते ।
 अतोऽत्र विवेकाग्रहणादिव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नाल सामान्यं साधयि-
 तुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्य

भिज्ञा भ्यात्? । विवेकायदृशादिति चेत् । कोऽयं विवेकायदो नाम? ह्यस्तनाद्वकारादव्यतनस्य गजास्य यद्व्यावृत्तं रूपं तच्च गृह्यते इत्यर्थे । किं तादृहं गृह्यते? अघोच्चरितेऽपि गजारे अवश्यं किञ्चिद्रूपं गृह्यते व्यावृत्तं चेन्न गृह्यते व्यक्तमनुवृत्तयदणम् । अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते । तस्मात्सिध्यति सामान्यम् ।

न च सादृश्यद्विवेकं प्रत्यभिज्ञासिद्धेरलं सामान्येनेति वक्तव्यम् । अवयवसामान्ययोगात् स दृश्यस्य, वर्णानाञ्चानवयवत्वात् ।

ननु संबन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्, अतोऽनुवृत्तयवानामपि तात्त्वादिस्थानसामान्यं सादृश्यं भविष्यति, न, अथावणत्वात् । अवणजन्या हीयं प्रत्यभिज्ञा, तदस्याः अवणपाक्षमेवालम्बनं वक्तव्यम् ।

न च तात्त्वादिसामान्यं आवणम् । अतो गत्वादिनामान्यनिवन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सति सामान्यं, तदभावात् तु नास्ति सामान्यमित्येवमेव वक्तव्यम् । अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् । किं पुनरित्दं प्रत्यभिज्ञायं प्रमाणम्? । प्रत्यक्षमिति दूमः । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसधीवीनेन्द्रियजन्यत्वात् । ग्रहणस्मरणरूपमिदमेकं ज्ञानं, तत्र पूर्वानुभूतेऽयः स्मर्यते । स्मर्यमाणेन तु तेन सहैकत्वविशिष्टं वर्तमानरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते इति वेदितव्यम् । तस्माद्विषयः शब्दः । प्रदीपे तु प्रभामषडलस्यावयवविरलेषमन्तराणात्यान्तानुपपत्तेर्विश्लिष्टावयवस्य बाधविधौऽवश्यं भावो जिनाशः । विनष्टे च पूर्वस्मिन्प्रदीपे पश्चात्तनमवश्यं प्रदीपान्तत्वेव भवति, दृष्टे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्तेति कल्प्यते । शब्दे तु न किञ्चिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेषः ।

ननु सर्वभाषानां क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता? किं पुनः सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणं? प्रत्यक्षं तावत्तत्कालसत्ता बोधयति न कालान्तरनिषेधं करोति, नीलप्रत्यक्षमिध न पीतिमानं निषेधति, दूरयादर्शनेन तु तस्य निषेधः ।

न च संश्लिष्टकालान्तां दृश्यं, केन दृश्यादर्शनात्तद्विषयः स्यात् । न चान्यदपि प्रमाणं पर्याप्तमः स्वभावाद्देतुकं प्रमाणं सत्तामात्रानुबन्धिसा-

ध्विपयत्वादिति, कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः? तृणिकृतायाः विपत्ते
 बाधक्रममाणप्रवृत्तेः तृणिकृत्यविपत्ते ह्यतृणिकृत्ये व्यापकानुपलब्ध्या वा-
 ध्यमाना सत्ता तृणिकृत्येन व्याप्यमाना तदनुमापयति । किं पुनः सत्ताया
 व्यापकं? क्रमाक्रमाविति द्रूमः । तथा हि अर्थ्यक्रियाकारित्वैव सत्ता नान्या
 न हि स्वभावः सत्तां लभते यो न काञ्चिदर्थ्यक्रियामारभते । यतः स्वज्ञा-
 नस्यापि सर्वं भावाः कारणम् । यदपि किञ्चिदज्ञायमानमपि सत्त्वेन
 सम्भाव्यते तदपि सर्वं विज्ञानं प्रत्यालम्बनदत्त्वादर्थ्यक्रियाकारि तदर्थ्यक्रि-
 याकारित्वैव सत्ता । यदेवार्थ्यक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति । सा च क्रमयो-
 गपट्याभ्यां व्याप्ता । न चाऽतृणिकृत्ये ते संभवतः । स्यादी हि पदार्थो-
 न तावदर्थ्यक्रियाः सर्वो युगपत्कर्तुमर्हति । तथा सति तृतीये तृणे कृत्या-
 भावादर्थ्यक्रियाकारित्वविरहादतल्लक्षणापत्तेः तृणिकृत्यमेव स्यात् । नापि
 क्रमः संभवति । स हि भावः सर्वार्थ्यक्रियासमर्थः क्रिमिति काञ्चिदेवार-
 भते नान्यां, समर्थस्य तेषायोगात् । सहकार्यपेतया विलम्बत इति चेत्
 न सहकारिणो ह्यकिञ्चित्कारापेदाः । किञ्चित्कारखेद्यतैः क्रियते तदेव
 कार्यमाधनं स्यात् । तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेर्भावस्तत्कारणमेव स्यात् । न
 ह्यागन्तुके ऽतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता संभवति, भिन्नत्वा-
 दभेदे वा भावो ऽपि तत्कालजन्मा तृणिक एव स्यात् । भेदाभेदौ तु
 विरुद्धावेव, तस्मात् तृणिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सन्मात्रानुब-
 न्धित्यं तृणिकृतायाः । किञ्च कृतकानां भावानामवश्यं भावी विनाशः
 तेनापि तृणिकृत्यं घटादीनां, तथा हि यद्येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां
 हेत्यन्तरापेदा । ध्रुवभावी च कृतकानां नाथ इति विरुद्धव्याप्नोपलब्धिः ।
 ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्यन्तरापेचित्वव्याप्ता अयुष्णत्वाद्विपू-
 ल्या स्वव्यापकमनपेतत्वमुपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति ।
 अथवा हेत्यन्तरापेक्षाणां धामसि रागादीनामध्रुवभावित्वव्याप्तेस्तद्विरुद्धध्रु-
 वभावित्वं व्यापकविरुद्धापलब्ध्या विनाशस्य हेत्यन्तरापेक्षां निवारयति, निर-
 पेत ख विनाशः स्याभाविको जन्मानन्तरमेव भवतीति सिद्धः तृणभङ्गवादः ।
 मुमलप्रहारादयस्तु विसदृशपरम्परोत्पत्त्या तृणानां भेदमलतयन्तस्तत्तद-

शान्त्या विनाशमबुद्ध्या मुसलप्रहारानन्तराद्यिसदृशपतानदर्शिनस्सदैव विनाश मन्यमाना मुसलादेर्जिनाशहेतुता मन्यन्ते । परमार्यतस्तु न केऽपि विनाशहेतव । हेत्वन्तर्जन्मा च विनाशो न तावद्वाचाटभिन्नो भवितु मर्हेति, हेतुभेदाद्विचलते तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा ज्ञायन्त इति वणभङ्गसिद्धिः । किञ्च प्रयत्नचित्तानामपि घटादीनां किय ताऽपि कालेनावपवत्तयप्रश्लेषप्रशनेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहाराद्विमि, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किञ्चित्किञ्चिदन्यथात्वमन्तराण नोपपद्यते । प्रत्यक्षेणैव चान्यथात्वमभिनवपुराणावस्यथोरज्ञातघटोत्पत्तिकालैऽपि पुहपैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानारूपत्वं सम्भवति नानात्वैकत्वयोर्विरोधात् । तस्मात्प्रतिवणमन्यत्व घटादेः । प्रयोगश्च भवति विधादाध्यासिताभावा सत्त्वात् वणविनाशिन दीपवत्प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदीपवदेव न, अत्राभिधीयते नानियमः । अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भवात् न तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता सत्ताऽर्थक्रियाकारिता । न तु सैव सत्ता, न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भवात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भासम्भवात् ।

न च सर्वथा विज्ञान प्रत्यालम्बनहेतुता अतीतानागताना भावा ना सम्भवति सर्वाति अविद्यमानाना हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यावृत्तत्वात् क्रमानभ्युपगमेन च पुनश्चापारानुपपत्तेः स्तल्लक्षणत्वाच्च सत्ताया, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यता प्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत्, सम्भवति च भावाना क्रमेणार्थक्रियाकरणम् । सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिणश्चातिशयप्रागन्तुक भावा द्विवाभिच भिच वा कुर्वन्त्येव । यथा बीजस्य तितिसर्तिलसयोगोऽतिशय । तदलाभे स्वादिनेऽपि बीजस्य प्रागदुरानारम्भ, लाभे त्वात्तम् इति न कदाचिदनुपपत्तिः ।

ननु एवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु वीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि तितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरञ्जनयति वीजविशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य वीजस्य कारणत्वमङ्गीकार्ये, यस्तु सहकार्यपेक्षां न मनुते तस्य तितिसलिलसंयोगानपेक्षात्कुशूलस्यादेव वीजादङ्कुरो जायेत । नन्वन्यतरणप्राप्तः समर्थ एव भाषोऽनपेक्षो जनयितुं निरपेक्षोऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति, कुशूलस्यं हि वीजमन्यदेव, । अन्यत्वेदं तितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो जायते । सत्यम् । इदं त्वत्र वक्तव्यम् । यद्विदमन्यतरणप्राप्तं तितिसलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्वद्विद्विष्वीयलप्रयत्नविरहात् कुशूलस्यमेव स्यात् तदाऽपि क्रिमङ्कुरं जनयति । चोमिति चेत् । क्रिमर्थं तर्हि ह्रवीयलस्य पेक्षानुपूर्वकारिणः प्रयासः, द्विदुपां स्वर्गापवर्गाद्ये चैन्यवन्दनादिप्रयासस्तदुपदेशश्च दैशिकानामनर्थकः स्यात् । अन्यतरणपाप्ताद्विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गासिद्धेः । तस्मात्सहकार्यपेक्षाऽङ्गीकर्तव्या । ततश्च सहकारिसिद्धिक्रमेण सभशति स्यापिनेभावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरणमिति विषये बाधक्रममाणाभावात् अनियतावणिकत्वेन सत्ता नालं तदनुमापयितुम् ।

न च ध्रुवभाषितया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं घटसंताने कपालसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाषिणे मुगलप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षित्वदर्शनादनैकान्तिरुत्वात् ।

ननु हेत्वन्तरेण भाषाद्विचे विनाशे जाते विनाशिनेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् । तस्मात्स्वाभाविको विनाशः, किमिदं स्वाभाविको विनाशः इति । भावस्वभावादेव विनाशोऽपि जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः ।

ननु भाषादपि जाते विनाशो भाषाद्विचरत्वे तुल्यदोषः । पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् इति । अथाभिन्न एव विनाशो भाषात्ततो विनाशस्याप्रत्यक्षत्वाद्भाषोऽप्यप्रत्यक्षः स्यात् । अत्यन्तविपरीतस्वभावयोरत्र भावाभावयोरेकत्वाभिधानं साहसमात्रम् । अथापि विनाशो नाम न किंचिद्विचमभिन्नं

विनाशो विनाशमनुध्या मुसलमहाराजानन्तरविषदुःशमतानदर्शिनस्तदैव वि-
नाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्यतस्तु न केऽपि
विनाशहेतवः । हेत्यन्तरजन्मा च विनाशो न तावद्वावाद्भिर्वो भवितु-
मर्हेति, हेतुभेदाद्भिचत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः
स्यात् घटलन्मनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा
जायन्त इति लणभङ्गसिद्धिः । किञ्च प्रयत्नरहितानामपि घटादीनां किञ्च
ताऽपि कालेनावधवदधविश्लेषत्रयेण विनाशो दृश्यते विनैव मुसलमहा-
रादिभिः, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किञ्चित्किञ्चिदन्यथात्वमन्तरण नोपप-
द्यते । प्रत्यतेषैव चान्यथात्वमभिनवपुराणवस्ययोरजातघटोत्पत्तिकालैःपि
पुरुषैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानारूपत्व सम्भवति नानात्वैकत्व-
योर्विरोधात् । तस्मात्प्रतिघणमन्यत्व घटादेः । प्रयोगश्च भवति त्रिवा-
दाध्यासिताभावा सत्त्वात् चणविनाशिन, दीपवत्प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदी-
पवदेव नः, अत्राभिधीयते नानिपमः । अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भवात् न
तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता सतोऽर्थक्रियाकारिता । न तु सैव सत्ता,
न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि तत्स
भवात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि
स्वरूपसद्भाषसम्भवात् ।

न च सर्वेषां विज्ञान प्रत्यालम्बनहेतुता अतीतानागतानां भावा-
ना सम्भवति सशक्ति अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञा-
ननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यावृत्तत्वात् क्रमानुपपत्तयेन च पुनश्चापारानुपपत्ते-
स्तल्लक्षणत्वाच्च सत्ताया, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यता-
प्रसङ्ग इति यत्किञ्चिद्वेतत्, सम्भवति च भावानां क्रमेणार्थक्रियाकरणम् ।
सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिण्यत्वातिशयमागन्तुक भावा-
द्विवाभिच भिच वा कुर्वन्त्येव । यथा वीजस्य वितिसालसयोगोऽतिशयः ।
तदलाभे स्यादपिनोऽपि वीजस्य प्राग्दुरानारम्भः, लाभे त्वारम्भ इति न
कदाचिदनुपपत्तिः ।

ननु एष संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु धीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि तितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरज्जनयति धीज-
विशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य धीजस्य कारणत्वम-
ङ्गीकार्यं, यस्तु सहकार्यपेतां न मनुते तस्य तितिसलिलसंयोगानपेतात्कु-
शलस्यादेव धीजादङ्कुरो ज्ञापते । नन्वन्त्यतणप्राप्तः समर्थ एव भायोऽन-
पेत्तो जनयितुं निरपेत्तो ऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न
करोति, कुशलस्यं हि धीजमन्वदेव, । अन्यत्रेदं तितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो-
ज्ञापते । सत्यम् । इदं त्यत्र यत्कथम् । यदिदमन्त्यतणप्राप्तं तितिसलि-
लसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्वद्वि कृषीवलपयप्रथिरहात् कुशलस्यमेव स्यात् तदा-
ऽपि किमङ्कुरं जनयति । चोमिति चेत् । किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य
पेतानुपूर्वकारिणः प्रयासः, द्विदुषां स्यर्गापवर्गाद्यं चैत्यवन्दनादिप्रयासस्त-
दुपदेशश्च देशिकानामनर्थकः स्यात् । अन्यतणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्मा-
धर्मानपेतात् स्यर्गापवर्गमित्युः । तस्मात्सहकार्यपेताऽङ्गीकर्तव्या । ततरच
सहकारिसविधिक्रमेण संभवति स्यापिनेभायस्य क्रमेणार्थक्रियाकरणा-
मिति शिष्ये घाधकप्रमाणाभावात् अनियतावणिकत्वेन सत्ता नालं
तदनुमापयितुम् ।

न च ध्रुवभाषितया विनाशस्य हेत्यन्तरानपेतत्वं घटसंताने कपा-
लसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाषिने मुगलप्रहारादिहेत्यन्तरापेतित्यदर्श-
नादनेकान्तिकृत्यात् ।

ननु हेत्यन्तरेण भाषाद्विषे विनाशे ज्ञाते विनाशिनेऽपि भाषस्य
पूर्वशदुपलश्रिः स्यात् । तस्मात्स्याभाषिको विनाशः, किमिदं स्याभाषिको-
विनाशः इति । भाषस्यभाषादेव विनाशोऽपि ज्ञापते न हेत्यन्तरादित्यर्थः ।

ननु भाषादपि ज्ञाते विनाशो भाषाद्विषये मुन्वदोपः । पूर्वशदुप-
लश्रिः स्यात् इति । अथाभिष एव विनाशो भाषाज्ञाते विनाशस्याप्रत्य-
क्षत्वाद्भाषोऽप्यप्रत्यक्षः स्यात् । अन्यन्तशिष्येरीतस्यभाषणोश्च भाषाभाषयो-
रेक्याभिधानं साहसमात्रम् । अथापि विनाशो नाम न किंचिद्विषयमभिधं

धा तच्च तुच्छत्वादिति । ततो ज्ञातस्य भावस्य अमति विनाशे नित्यत्वमेव
 स्यादिति सुसमर्थित उच्यते, तस्माद्विनाशेऽपि विनाशेन भावस्योपल
 द्याद्वि निरस्यत इत्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्रतिक्षणमवस्थामेव इति,
 भवतु नैतावताऽवस्थावतोऽभावस्य प्रतिक्रमेण विनाशेन भवितव्य, प्रमा
 णाभावात् । नानाऽवस्थानामपि युगपत् एकास्मिन्धर्मिणि विद्वाना क्रमेण,
 अविद्वाना च समयात् । ततश्च नूतनाद्यवस्थारूपेणानुभूयमान पुराणा
 वस्था प्राप्तस्य प्रयत्नरहितस्यापि युक्तोऽवयवविश्लेषणाद्विनाश ।

न च सत्ताया द्रौण्डुष्टान्ताप्रतिषेधघटादेरपि उच्यते कत्वम् । सत्ताया
 सदिग्धविशेषलक्ष्यतिरेकादहेतुत्वात् । प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष
 विरोधात् ।

न च सादृश्यात्तदुपपत्ति, अवयवसामान्यासमयात् । अनुवृत्त हि
 सामान्य समपत्ति

न च सर्वत्राणिकरादिनामनुवृत्त त्रिविदसमभवति । समये धा न
 सर्वं उच्यते, तस्मान्न सर्वभाषाणां उच्यते नतरा शब्दस्य, तस्य
 ह्यन्तेऽपि विनाशो नास्ति यत्तु सूक्ष्मविनाशरूपना स्यात् । तस्मादित्य
 शब्द । प्रयोगश्च भवति, नित्य शब्द आश्रयत्वाच्छब्दत्ववत् ।

न च शब्दत्व नास्तीति धर्मितव्य, प्रत्यभिज्ञानात् । अरण्ये हि
 गच्छन्तोऽनुवृत्तपूर्वं शब्दविशेष श्रुत्वा कस्याय प्राणिन शब्द इति सदिहते ।

न च सामान्यनिश्चयमन्तरेण विशेषसशय उपपद्यते । तथाऽयान्तर-
 सात्तिरपि धर्मवृत्तीषांकारादिष्वनुवृत्ता कारादिभ्यो व्यावृत्ता सात्तिरिति ।
 तथा धर्मप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च पद्यास्यमनुवृत्ता मन्ति
 सातय । कथमयमन्ये ? प्रत्यभिज्ञानादेव । तथा हि क्रियत्यपि दूरदेशे
 दकारमुच्चरित श्रुतयताङ्कारादिषु सशयो भवति न धाय सशयो दस्य-
 निवन्धन, नकारादिष्वभावात् । अतस्तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्त
 ह्यत्तदुपपन्नभावेण सशय । तथा धकाराद्याणो भकारादिसशयो नान्येषु ।
 तेन चतुर्थेष्वपत्ति सामान्यम् । यत्र प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु पद्यास्य
 सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तै शब्दस्य आश्रयत्वहेतुना नित्यत्वानुमानम् ।

ननु शब्दादिनादानामनित्यत्वे ऽपि श्रावणत्वादनैकान्तिको हेतुः, न
 तेषामपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वाद् यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नाऽस्ति ततो ध्वन्य-
 न्यत्वे सतीति विशेषणादव्यभिचारः । यदा ध्वानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्य-
 स्थानाश्रितस्यानुपपत्तेराश्रितभूतेन केनचित् द्रव्येण भवितव्यम् । तस्य त्वने-
 कत्वे प्रमाणाभावादेकत्वे द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याभावादित्यत्वे शब्दस्य सयो-
 गविभागयोरनपेक्ष्य कारणत्वाभावादकर्मत्वे सति पारिशेष्याद्गुणत्वमेव
 ध्वनीतां भवति । तत्र पार्थिवभेषादिगुणत्वे तरङ्गाद्याप्यद्रव्यगुणत्वे वा श्रव-
 णप्राप्तसम्भवात् तद्वाह्यत्वं सिध्यति । तस्माच्च पृथिव्यादिगुणत्वम् । वायुगु-
 णत्वं तु युक्तम् । मुखशब्दादिसंयोगाद्देरीदण्डसयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना
 वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु द्रितु मविशमानाः श्रोत्रेण संयु-
 ज्यन्ते । तत्रैव संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्द श्रोत्रेण गृह्यते । यस्मादेव वायु-
 गुणः शब्दः, तस्मादात्मकैश्चिदुच्यते शब्दलिङ्गमकाशमिति तत्रिरस्तम् । वर्णा-
 नान्तु नित्यानान्द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेवामपि शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुण-
 त्वानुमानमिति चेत् न वर्णा न गुणाः, ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात्
 शब्दत्ववद्विभक्तकान्तवच्चोति प्रतिसाधनसद्भावात् । यथा च द्विकालयोः
 श्रावणत्व तथा प्रागेवोक्तम् । यत्तु स्पर्शविरहित्वे सत्येकेन्द्रियया हत्वाद् रू-
 पादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते । तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां
 तावत्, तस्माद् ह्यस्तनाद्यतनयो, प्रत्यभिज्ञानादुर्णाना न तावत्प्रत्युच्चार-
 णमन्यत्वम् । एवं चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किं त्वभिध्यञ्जकमिति सिद्धम् ।
 न चोच्चारणादन्यत्कारणं सभवतीत्यकार्यत्वम् । अत एवाविनाशाचित्य-
 त्वसिद्धिः । इदमेव हि नियतत्वं यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहि-
 तत्वम् ।

उत्पत्तौ वा ऽवचना स्युरर्थस्यातत्रिमित्तत्वात् ॥

यद्यपि पदपदार्थसन्नन्धस्यापौरुषेयत्वाद्द्रव्यवहारादेवार्थावगतिः
 सिध्यति तथाऽपि वाक्यार्थरूपधर्मे पुरुषसंज्ञेतानपेक्षत्वात् किंचिन्मूल
 सम्भवतीति प्रामाण्य धर्मे चोदनायाः, तथा हि प्रत्येक वा पदानि वाक्या-

र्थमवगमयेयुस्तत्सघातो वाक्यं वा पदार्थो वा, न तावत्प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते ।

न च पदानां वाक्यार्थविशेषैः सबन्धग्रहणमस्ति ।

न च सम्भवति, अनन्तत्वाद्वाक्यार्थानां, वेदार्थस्य प्रमाणान्तरागो-
चरत्वात् । तेन सबन्धग्रहणमत्यन्तासमाख्यम् । अनन्तवाक्यार्थसाधारण-
त्वाच्च पदानां, प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषप्रतिपादनमनुपपन्नम् । अणुहीतस्य
धत्वादेव च पदसघातवाक्यपदार्थानामपि सम्भवति प्रत्यायकत्वम् । न
चाणुहीतस्य अन्यं शब्दोऽयं प्रत्याययति । बालानामप्रतीतिश्रुत्यन्तिवैय-
थ्याच्च । यद्यपि पदमज्ञातसबन्धं न प्रत्यायकम् । तथाऽपि पदसघाते
वा पूर्ववर्णनितसंस्कारसहितो वा वाक्यान्यवर्णो वा निरवयवो वाक्य-
स्फोटो वा सबन्धग्रहणानपेक्षं एव वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् न अशु-
त्यवाचानामपि प्रसङ्गात् । श्रुत्यन्तिवैयथ्याच्चैत्युक्तम् । अथ पदार्थवेदन-
मपि वाक्यार्थप्रतीताशङ्कम्, अतस्तीदृहितानामपि प्रतीतिर्न दोषः ।
श्रुत्यन्तिरत्र पदार्थानां नानर्थिकेत्युच्यते । तदयुक्तम् । यदि हि पदेभ्योऽ-
र्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं वच्यार्थं सादादेव वाचकतया प्रति-
पादयति । कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः ? तदनुपयोगे च पदार्थश्रुत्यन्ति-
रनर्थिका ।

न च पदार्थोद्वाक्यार्थविधितिरसग्रन्थात् ।

ननु सामान्यं पदार्थं, विशेषो वाक्यार्थं, सग्रन्थरत्वं सामान्यविशेष-
नक्षणं । सत्यम्, नियतविशेषणयगतिस्तु न सिध्यति सर्वविशेषसाधार-
णत्वात्सामान्यस्य, तत्रैव गामानपेक्षितं पदार्थगतमानवनमान्यं विशेषा-
वेपोन्मुच्यमपि न गोरैवानयनमाविषेत् । तत्रैव गोरैवानयनं न प्रतीयते-
न चाकाहुमविधिषोऽप्यर्थोर्नैवम् सत्यपि तेष्यदर्शनात् । न हि प्रत्य-
क्षेण गामुपनयनं कस्यापिमिति जिज्ञासमानाः भविहितामपि देयदत्तं स्या-
मिनमर्थं स्पृशन्ति । तस्माद्विमुक्तो वाक्यार्थं साद्वृत्तिको वा ।

न च वेदे मद्भूतपिताऽस्तीत्यप्रामाण्यम् । अथवा वेदवाक्याना-
मपि पौरुषेयत्वमाश्रित्य पुरुषसामान्यत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृतं च । युक्तं

च सर्वशाब्दानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाच्यानामपि पौरुषेयत्वम् ।
अथ पुरुषाणामीदृशेऽर्थे प्रामाण्यं न संभवति । ततोऽप्रामाण्यमेवास्तु न
त्वनपेक्षं प्रामाण्यं सिध्यतीति पूर्वः पक्षः । अत्र केचिद्विद्वान्हुः ।

वाक्यादेव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।

उपलक्षणतरत्वास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥

वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत्साक्षाद्विमटन्वितम् ।

वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥

सत्यं, व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथाऽपि तु न वाक्यतः ।

वाक्यार्थावगतिर्गुक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात् ॥

पूर्वभागेषु^१ वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते ।

वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम् ॥

यथैव विस्मृतपूर्ववर्णानामन्तिमवर्णमात्राच्च पदार्थावगतिर्भवति
तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात् । दृश्यते
हि विस्मृतपूर्वपदानामपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यार्थावगतिः ।

न च स्वरूपेण विस्मृतेऽपि स्मर्यमाणपदार्थवशादेव तद्वृत्तिपद-
योगितां वाक्यस्यानुमाय ततो वाक्यार्थावगतिरिति युक्तं वक्तुम्, अस्यां
प्रणाह्यां प्रामाण्याभावात् । अनुसधीयमानैरेव हि पदार्थैः साक्षादेव
वाक्यार्थप्रतीतिसंभवे को नामेदृशीमेव कल्पनामवलम्बते, संभवति च पदा-
र्थभ्यां वाक्यार्थावगतिरिति वत्यामः, येऽप्याकाङ्क्षितसन्निहितयोर्गार्थान्त-
रान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदान्येव वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तानीति द्रुवते
तेषामपि विस्मृतेषु केषुचित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव
दूषणम् । किंचैवं वादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यात् न क्वचिदेकवाक्यता
सिध्येत् । गामानयेति गोपदमानयनकर्मभूतां गं प्रदिपादयति तथाऽऽन-
यतिरपि गोरुर्मक्रमानयनं, तयोश्च भेदात् भिन्न एव वाक्ये स्याताम् ।
अथान्वितभेदे सत्यप्येकस्यैवान्वितस्य प्रधानभूतत्वात् प्रयोजनैकत्वधरेण

वाञ्छैकत्वमुच्यते । तद्रूपकम्, न ह्यनेकं विशिष्टं प्रतिपादयतां प्रयोजनै-
 कत्वमात्रेणैकवाक्यता भवति । यदि स्यादत्रेत, स्वर्गः, फलं, पशुहृदित-
 निर्वृत्तित्यत्रापि एकवाक्यता स्यात् । सर्वेषां द्रव्यद्रव्यताफलविशि-
 टयागनुष्ठानप्रयोजनत्वात् । "तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते"त्यस्य
 समिधोयजतीत्यादिभिरेकवाक्यकत्व स्यात् । नन्वित्यत्रैकवाक्यत्वम्
 यथा च वक्ष्यति "तद्वाच्यं हि तद्रथत्वादि"ति । भाष्यकारोऽपि 'वाच्यं
 द्वैक दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्मोणामि'ति । सत्यं प्रकरणात्तुमेव तु तत्रै-
 कवाक्यत्वम् । न प्रत्यक्षम् । अन्यथा वाच्यविनियोज्यत्वावधिः ॥ एवं
 गाननयेत्यत्रापि प्रत्यक्षैकवाक्यता साक्षात् स्यात् अत्रेव्यने चासौ । तस्माद्
 यत्रैकवाक्यत्व तत्रार्थव्यतिरिक्तव्यापारणामेव पदानामेकस्मिन्वर्षे पर्यव-
 सानं वक्तव्यम् । त्वन्मते चानर्थतत्त्ववान्वितानयनं प्रतिपाद्यं पर्यवस्यति ।
 गोपदस्यैव गच्छेद्यनयनान्विते पर्यवसितमिति स्याद्वैद्यं वाच्यभेदः । न
 हि गोपदस्यानयने गच्छन्विते पर्यवसानम् येनैकवाक्यता स्यात् । अत्र
 गोपदमप्यानयनमेव गच्छान्वितामिदध्यात् अनेकार्थत्वं स्यात् । गो-
 श्वानयनस्य चाभिधानात् । न हि गोान्यतः मिद्वि, यतस्तानमभिधाप्य
 तद्विशिष्टमानयनमेषाभिदध्यात् । क्रियातिशोभनो राजपुरुष इत्यत्राति-
 शयान्वितस्य शोभनगुणस्य राजान्वितस्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्ययो-
 गम्यते । समाप्ते हि परस्परान्यपूर्यकं पदायोन्यतान्यव, तेनान्वितयोरै-
 वान्यान्यव, न चात्रात्रभिधानतः सिध्यति । पुरुषशब्देन हि पुरुषस्यैवा-
 थान्तरान्यवमभिधत्ते तस्यैव स्यादर्थत्वात् । अतो नान्वितान्यवममभिधा-
 तुम् । एव शोभनशब्दोऽपि स्वार्थस्यैव शोभनस्यप्यैवान्यवमाह । नान्या-
 न्वितयोरान्ययोऽप्यस्य पदायोन्यप्रथमं इत्यभ्युपगन्तव्यम् । क्रिञ्च कर्त्तव्यो-
 गाद्वृत्तौ शीघ्रवृत्तित्यादित्यत्रियादम्, अन्वितमभिधाने च त्रिपरीतिं
 यत्रायनं स्यात् । अत्रैकत्वं इति समुदाये वाच्यवृत्तजतिं स्मारयति
 तावदेवाऽप्यत्रैवाऽपि शक्तिनं, फलशब्दोऽप्यत्रयं स्मारयत्येवमिति न
 म्पत्तिकाले तावत्कालवृत्तौ । अभिधानं तु योगशोभे पदानामनयनेत्य
 व्याप्यवशात्तमेव शोभं मितो निवर्तते । कर्त्तव्यं धनियोगिसाक्षिधानति-

प्राया पदान्तरमपेक्षमाणाऽभिधाने विलम्बत इति वैपरीत्यं, स्वरूपमात्राऽ-
भिधानपक्षे पदान्तरापेक्षाभावादतरश्रवणमात्रादेवार्थाभिधानमिदुरवयवा-
यंलक्षिताद्यौगिकान्वाक्यार्थस्यानीयादृतीयान् भवति । एवमतिमधुरङ्गोत्ती-
रमोपन्मधुरमजातीरमिति, केतकीगन्धसमानः सर्पेगन्ध इत्यादि दर्शयि-
तव्यम् । तस्मात्पदाभिहितै पदार्थैर्लक्षणया वाच्यार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र
गामानयेत्यानयतिरायनमाभान्यमभिधाय तद्वृत्तिं लक्षयति । गोपदमपि
स्वार्थद्वारेणानयनमेव गौकर्मकृत्याकारेण तत्सर्वान्विस्वरूपेण लक्षणया
प्रतिपादयति । अथ यत्र यत्र वाक्ये योऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्षितस्तमेव
स्वपदेन सामान्यवाचिना लक्षितं सन्तमितराणि पदानि स्वार्थाभिधान-
द्वारेण तत्सर्वान्विरूपेण लक्षयन्ति । यत्राप्यन्यतस्यैव पुनरन्यवान्तरं
तत्रापि लक्षितलक्षणया परस्परया तस्य सर्वस्य सिद्धिरित्येषां द्विकु-

ननु कर्मत्वेनाभिहिता गौस्तत्कर्मिका क्रियां लक्षयन्त्यपि कथमा-
नयनमेव लक्षयति ? तद्वैक्याप्यतयेति धूमः । लक्षणा हि साधारण्येनैव
प्रवृत्ताऽप्येकैव रूपतया नियम्यत इति दर्शनप्रलादङ्गीक्रियते । योऽपि
अन्यताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरैकधा-
प्यतया नियम्यत इत्येतदङ्गीकृतमेव । तथा हि युगपदधिकरणवाच्यतायां
द्वन्द्वमिच्छन्ति तत्र धवधदिराधित्यत्र यदिरप्रातिपदिकं द्विषवतोपपत्त-
येऽर्थान्तरं लक्षणपदपि धयमेव लक्षयति नार्थान्तरं तत्पदसमभिध्याहा-
रादेव तथा सर्वत्राम्नु । यत एवायमन्यथविशेषो विनाभावादसिध्यन्नेक-
वाक्यतायशादेव सिध्यति अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनुमानात् ।

ननु प्रत्यक्षेण गवि देवदत्ते धायगते सस्यप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेपु
न परस्परान्ययप्रतीतिर्भवति । तस्माच्च पदार्थां वाच्यार्थमयगमयन्तीति
पदानामेषाभिधानं युक्तम् । अन्यताभिधानेऽपि तुल्याऽप्य दोषः यो ताव-
दर्थो प्रत्यक्षप्रतिपक्षे तयोर्थावकाशपि शब्दे तस्मिन्समये स्मृतिस्तौ भवतः ।

न च तौ स्वार्थयोराकाङ्क्षादिसद्वायेऽपि अन्यथं प्रतिपादयतः ।
अथ यादृगवस्थितैः पदैरन्ययो एदृष्यवहारे दृश्यते तादृशान्येषान्यथं
प्रतिपादयन्ति नान्यादृशानीत्युच्यते, तत्पदार्थेष्वपि तुल्यम् । तेऽपि हि

पदार्था एकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनाय समाहृता वाक्यार्थ प्रतिपादयन्तीति न दोषः । तेषां च समाहारे यत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं तत्र तद्बुद्ध्याधीनं प्रामाण्यम् अस्वातन्त्र्यं तदनपेक्षम् । अतो न पदानामन्विते शक्तिः प्रमाणवती, निरस्तारवापमन्विताभिधानवादे न्यायप्रमाणात्मिन्यास्तां तावत्, वाक्यस्कोटोऽपि पदस्कोटन्यायैरेव निरस्तः । वाक्यार्थस्य च निर्भागत्वम् । भागावगमात्प्रसङ्गाद्यनुपपत्तिश्च निरसनीयम् । तथा हि “प्रसङ्गतन्त्रबाधोद्दानिद्वेशाधिक्रियाक्रमाः । प्रयुक्तिशेषभेदाश्च कथं निर्भागवादिनाम्” । यदा ह्यानीदोऽमीव पशुमालभेतेति निर्भागस्य साङ्गप्रधानविपरोक्षान्निर्भागो न साध्य, न साधन, नाप्यहानि तदा न पशुनेननुयाजा न पुरोडाशा न तदीयाः प्रयाजाः सन्तीति किं कुत्र प्रसज्यते । यत्र तन्वादिष्वपि दर्शयितव्यम् । तस्मादनेकवाक्यानुक्तो वाक्यार्थः । स च पदार्थमूल, न निर्मूलो, न च सकेतमूलः । तस्माच्चाप्रामाण्यं चादनायाः । यत्तु वाक्यत्याप्तौरूपेयत्वमित्युक्तं, तदुपरिलनेऽधिकरणी निराकरिष्यामः । घेदाखेके सनिरूपे पुरुषाद्याः सकेतानपेक्षैरेव पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते । तैरप्यनपेक्षितप्रकृतैर्वाक्यार्थं इत्युक्तम् । इदानीं किं पौरुषेयाणि घेदवाक्यानि? इतापौरुषेयाणि इति विन्यते । पौरुषेयत्वेऽपि संज्ञातस्यापि वाक्यार्थप्रत्ययस्य स्थानप्राप्तमपि प्रामाण्यं पौरुषेयत्वेऽपि मूलप्रमाणासंभवात् ध्वनन्माधान्यादिसूनतयाऽप्योद्यते । तत्र “विद्वाना पौरुषेयत्वं धाक्यत्वाद्धारतादिवत् । काठकादिसमाख्याऽपि कृतकत्वं समर्थं” । नन्वसूर्यात्मा घेदार्थाऽलौकिकः कथंचिदपि न घृष्टाद्यतोमयितुं शक्यः कथं तत्र पुरुषा वाक्यं रचयेयुः, भवानपि वा कथमीदृशे तस्मिन् तिदादौ शक्तिं रहण्यणीयात् । अधिकारिनिर्वाणान्यवधारणसाधनसमकार्यैरुपमित्यादिरूपेण कथंचिदुदयमानोव गतिग्रहण, तथा वाक्यरचनादिभिः संभविष्यति । तस्माद्वाक्यत्वात्पौरुषेया घेदा, तथा काठकादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रयत्ननिमित्ता समाख्या सभवति प्रयत्नव्यानेकपुरुषसाधारणत्वात्काठकविशेषणसंभवात् । कर्तृत्वं धेरुत्वेति युक्तं विशेषणम् । किं पुनरर्थोऽप्ये पुंसः कर्तृम्? यः स्वातन्त्र्येण पदानि वाक्यत्वेन रचयति स कर्ता ।

स्यात्तन्व्यं चैरूप्येति युक्त विशेषणम् । यत्तु यथैव पुरुषान्तरेणोच्चरित
तथैवोच्चारयामोत्येवमुच्चारयति नासौ कर्त्ता । तादृशमुच्चारणं च ग्रहूनाम
प्येकस्मिन्वाक्ये संभवतीति विशेषणानुपपत्तिः । तस्मात्कर्तृनिमित्तेयमिति
प्राप्तेऽभिधीयते । उक्तं तु “शब्दपूर्वत्वमाध्याप्रवचना”दिति । “वाक्यत्वा-
त्पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनव्याधितम् । प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुस्तस्मादह्नविमः” ।
यदि वेदानां कर्त्ता कश्चिदभविष्यत् ततोऽवश्यमध्येतृपरम्परया युष्ठादिव-
दस्मिण्यत् । न त्वस्य विस्मरणं मभवति । तत्प्रत्ययेन हि तदा सर्वेषुमां
वेदार्थानुष्ठानम् । प्रमाणान्तरागोचरत्वात्फलमाधनत्वस्य । अतोऽर्थावीनैः
कथमसौ विस्मर्येत । अतः स कर्त्ताऽवश्यं स्मर्येत्यः ।

न च स्मर्यते, तेन स्मृतिदर्शनयोःपत्वे सत्यदृश्यमानः कर्त्ता शश
विषाणवद्वभावात्मनाऽध्यवसीयते । येऽपि हि पौरुषेयता मन्यन्ते तेऽपि
नैव परम्परया कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति धदितुम् । मामान्यतोऽदृष्टेन
कर्त्तारमनुमाय स्याभिमत कर्त्तारं तत्र निक्षिपन्ति केचिद्वीश्वरम्, अन्यं
हिरण्यगभम् । अपरे प्रजापतिम्, न चायं नानाविधो विवादः परम्परया
कर्त्तारि मन्याद्विद्यत्स्मरणेमाणे कश्चिददृश्यरूप्यते, न हि मानवे, भारते,
शाक्येन्ये च कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विद्यते । तस्मात्स्मर्येत्यस्य सत्यस्म
र्यमाणत्वं दृश्यादर्शनव्याधित सामान्यतोऽदृष्टं न शक्नोति कर्त्तारमधसाययि
तुम् । सप्रतिसाधनश्च हेतुर्थाभ्यत्यादिति विज्ञादाध्यासितं वेदाध्ययन
गुर्ध्यापनपूर्वकं वेदाध्ययनपूर्वकृवेदाध्ययनत्वात् अत्रतनाध्ययनवदिति ।
तद्विदमाह सूत्रकारः । “उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति अत्र शब्द-शब्दजन्यः
शब्दोऽध्ययनम् । तदयमर्थः सर्वपुरुषाणामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं सर्वं
हि यथैव गुरुणाऽधीत तथैवाधिजिगांसन्ते न पुनः स्यात्तन्व्येण कश्चिदपि
प्रथमोऽध्यायिता वेदानामस्ति यः कर्त्ता स्यात् । तस्मादपौरुषेया वेदाः, समा-
ख्याऽपि वेदानुपपत्तिरिन्निराहते कर्तृत्ये तद्विभिन्ना न संभवतीति प्रवचना-
निमित्ताऽवसीयते । प्रवचनं एवातिशययोगेनासाधारण्यं कठस्य मभवतीति
न विशेषणत्वानुपपत्तिः । यद्वाऽयं न पुरुषविशेषणप्रवचनः कठशब्दः । किं
तु नित्यस्य चरत्विशेषस्येव सज्ञा तत्त्वत्वे पुरुषैः परम्परयाऽधीयमानः

न च श्रौतस्यार्थस्य संभवे सा युक्ता एकवाक्यतया च लक्षणा
स्यात् ।

न च तस्यां प्रमाणमस्ति तस्मादानर्थक्यम् । एवं मन्त्रनामधेयोरपि
दर्शयितव्यं ताभ्यामपि धर्मप्रमित्यनुदयात् तस्माद्वेषामप्रामाण्यं तेन
समस्तो वेदः प्रमाणमित्यवधारणा न सिद्ध्यति, सिद्धान्तस्तु ।

सू० विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

स्वाध्यायविधिना वेद पुरुषार्थाय नीयते ।

सर्वस्तेनार्थवादाना प्राशस्त्ये न प्रमाणाता ॥

स्वाध्यायाध्ययनविधिना दृष्टार्थत्वात्सकलस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थ-
पर्यवसानं बोधितम् । अर्थवादानां च भूताद्यं प्रतिपादनेन प्रयोजनानुपपत्तेर्य-
स्ततो लक्ष्यमाणः त्विप्रदेवतासाध्यं कर्म त्विप्रमेव फल दास्यतीति प्राशस्त्य-
रूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्तविध्युद्देशाकाङ्क्षितत्वादाकाङ्क्षा, शक्नोति पूरयितु-
मिति वृत्तते स्वाध्यायविधिरेव प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधयन् प्राशस्त्यप-
रतया विना तदनुपपत्तेस्तात्यर्थमेवाङ्गमयति तात्यर्थोच्च लक्षणासिद्धिः, तत
श्चैकवाक्यत्वम् । यत्तु दृष्टोऽर्थः स्वाध्यायविधिनाऽनुसर्त्तव्यो न तद्वशेनार्थ-
कल्पनेत्युक्तं, सत्यं तावत्तत्रोऽप्यर्थो दृष्ट एव, दृश्यत एव हि श्रौतार्थद्वारेण
तत्संश्लेषार्थान्तरे प्रत्ययः, मभयति तु श्रौतपरत्वे तात्यर्थाभावाल्लक्षणा ना-
ङ्गीक्रियते अत्र च स्वाध्यायविधिनाऽर्थवादादस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानबोधना
त्परस्परया दृष्टनाभे स्वर्गादिकल्पनाऽनुपपत्तेर्भूताद्यं प्रमात्रस्याप्रयोजनत्वात्
प्राशस्त्यपरत्वं लक्षणाऽङ्गीक्रियते तद्वि पुरुषप्रवर्तनाय विधिरपेक्षते

यत्तु स्वयमेव विधिः समीहितसाधनतां बोधयन् अलमेवानपेक्षः
प्रवर्त्तयितुमित्युक्तं, तत्रोच्यते सत्यं, विधिरेव प्रधानं प्रवृत्तिकारणं तस्यैव
स्यनुपाहिका प्राशस्त्याङ्गतिः

फले हि निमग्नमुन्दरे स्यमेव लिप्सा भयति तत्साधने तु दुःपा-
करे स्यतस्तावद् द्वेष एव, अथयं च साधने प्रवर्त्तमानस्य तत्रैव रुच्या
भयितव्यं, हितसाधनताऽर्थगतिरपि तत्रैव रुचि जनयन्ती प्रवृत्तिहेतुः

स्यात् नान्यथा, सा च पुरुषेभ्यः प्रमादानस्यादियुक्तेभ्यः कर्म दुःखात्मकं रोचयन्ती गुणकथनमत्रेतते, अथगतसमीहितसाधनभावमपि कर्मस्वविशेषं सत् सतामसता वा गुणानां कीर्तनादेव रोचतेतयामिति सार्वजनीनमेतत् । तद्वेद्य विधीनामध्ययनविधिश्चेनेव दृष्टे पुरुषप्रवर्त्तने प्रवर्त्तमानानां स्विकारप्राशस्त्यापेक्षत्वादर्थवादानां च तद्वेद्येनैव प्रयोजनमपेक्षमाणाणां मियोनियम इति विधिना सहैककार्यंकरत्वात्तद्वेद्यार्थवादानामपि सिद्धप्रामाण्यम् । एव मन्त्राणामपि स्वाध्यायविधिवशादेव प्रयोजनवत्त्वाद्यवमाद्विधिस्तुत्योश्च द्वितीयेऽध्याये निराकरणात् प्रकरणादिवयेन प्रधानाद्गुणताना दृष्टमदृष्ट वा प्रयोजन कल्प्यत इति नापामाण्यम् । मन्त्रेवमङ्गत्विऽपि प्रयोजन लभ्यते न तु प्रामाण्य नैव दोषः पदार्थानां वाक्यार्थं प्रामाण्याभ्युपगमात्, उक्तं हि “पदार्थास्तस्मृतिर्था स्या”दिति, तेन मन्त्रविशिष्टमर्थं बोधयत प्रधानवाक्यस्यार्थं मन्त्राणामपि प्रामाण्यं सम्भवति तेन मन्त्राणामपि प्रयोजनवत्त्वात्प्रामाण्यमस्तीत्येतदवत्सिद्धं, प्रयोजनविशेषस्तु प्रस्तुतमर्थवादाधिकरण समाप्य पश्चाद्ब्रुवते, तथा नामधेयस्यापीति सिद्धं सकलस्य घेदस्य प्रामाण्यम् ।

सू० विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वात्मात्रं चानर्थकम् ॥ १२ ॥

पूर्वाक्तात्तरेण त्विदमारभ्यते यदुक्तमानर्थक्यमर्थवादानामिति तद्ब्रह्मी स्तुत्यर्थत्वं तु केपुचिच्च पृष्ठासहे यथा “त्रौदुम्बरो यूषो भवत्यूर्ध्वो उदुम्बरो ऊर्ध्वपशु ऊर्जं वा स्मा ऊर्जे पशूनाप्रोत्पूज्जावह्मो इत्येवमादिपु विधिसमवाद्रित्येवमादिष्यते अत्रैव विचार्यते किमौदुम्बरो यूषो भवतीत्यादुम्बरात्वात् “ऊर्जाऽवह्मो” इति फलम् ? उत सर्वोऽपमर्थवादः ? तदर्थं च किमेवजातीयकेन विधिविभक्तिहीनेन साधनत्वमौदुम्बरात्वादीनां शक्यते प्रतिपादयितुं न वेति, तत्र पूर्वः पक्षः ऊर्जं पशूनाप्रोत्पूज्जावह्मो इत्यनेन पशूना साधनत्व गम्यते दुःखा, तत्तपसा तु प्राशस्त्य, फलत्रिधौ चार्थवत्त्वम्, आनर्थक्यमर्थवादत्वे, साध्यस्य च साधनापेक्षत्वात्तत्तन्निभावुच्चरितमौदुम्बरात्त्वमसत्यपि विधौ साधनत्येवावगम्यते साधनत्वावगमादेव च पशु-

त्तिसिद्धेर्नार्या विधिनेति, सिद्धान्तस्तु विधासति भावनाया चैदुम्बर-
 ताभवनानिप्तायाः सैव भाष्या स्यात् फलं, संनिहिता च सा, विप्रकृतं
 तु फलम्, अतो ऽपि न फलसंबन्धः, तेन यद्यपि तावदूजं पशुनाप्रोत्पन्नौ-
 ऽवरुध्या इत्यनेन फलमभिधातुं शक्यते तथाप्यविहितस्यौदुम्बरात्त्वस्य फल-
 वचनमनर्थकमित्यर्थश्चादत्त एवान् विधिरुचेतव्यः, न च स्तुतित्वेन विधि-
 शक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पना संभवति वाक्यभेदप्रसङ्गात्, तस्मा-
 दर्थवादः, न चैवविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते फलं प्रतिपादयितुमिति
 पूर्णमप्यधिकरणे वक्ष्यामः । अत्र तु साधनांशविवारमुखेनार्यवादत्वमुक्तं,
 सत्र तु साध्याशविवार इत्यपौनरुक्त्यम् । अथवा साध्याशेऽप्यत्रैव विचारिते
 रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वमेवापापश्लोकश्रवणादीनामाशङ्क्य निराकरिष्यते
 चतुर्थे, न चैदुम्बरायाः फले विधीयमानायाः विधिराश्रयो लभ्यते
 तत्रास्मादेव वाक्यादाश्रयकल्पनायां वाक्यभेदः, पशुपागो हि प्रकृतः स
 तावदयोग्यः, यत्र हि गुणः कारकतामापद्यते स आश्रयः, यथा होमोदधः,
 न चैदुम्बराता शक्नोति यागे कारकीभवितुं तदाश्रयत्वे च यूपयहणान-
 र्थक्यम् अनुवादासम्भवात्, यत्तु पशुनियोजनं यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह
 यूपेनैवाप्रकृतम् ।

न च प्रकृतिवच्छब्देन तस्य संनिधिसंभवः, स हि प्राकृतमित्यं-
 भावं सामान्येन संनिधापयति तत्र न यूपस्य स्वरूपेण विपरिवृत्तिरस्ति
 अविपरिवर्तमानं च न शक्नोत्याश्रयाकाङ्क्षां पूरयितुं, तादृशी च विपरिवृत्ति-
 कुंहादीनामप्यस्तीति तेषामप्याश्रयत्वं स्यात् तत्र तथैव यूपयहणानर्थक्यं
 तत्र वाक्येनैवाश्रयसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः, एकदे-
 शिना तु वाक्येनैवाश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च गुणाधिकारेऽभ्युपगच्छतामि-
 हापि तथैव सभवाद्यदेकेन वाक्येन संबन्धद्वयासम्भवात् अप्रामाण्यमा-
 शङ्क्य त्विरामाय स्तुत्यर्थत्वमापादितं तदनर्थकम् । कश्चित्वाह यूपस्या-
 दृष्टत्वात्तत्संबन्धो दधिहोमसंबन्धश्च लोकोक्ता लभ्यते ततस्तस्य फलसंब-
 न्धस्य नैरुस्माद्वाक्यात्सिद्धिरिति, तदसत्, यद्यपि यूपत्वमदृष्टन्तेन तु
 निमित्तेन यस्मिन् काष्ठे यूपशब्दो वर्तते तस्य चैदुम्बराजालेश्च लौकिकः ।

एष सप्रत्यक्षः । यदि चेन्न न लभ्यते "त्वादिर्वाद्योयं कामस्य यूपं कुर्वी" दि-
 त्यत्रापि एकवाक्यता न स्यात्, अस्तु तत्र वाक्यभेद इति चेत् प्राप्तमेतत्
 एकवाक्यत्वावगमात्, यद्वि चात्रैकस्मिन्वाक्यात्ते वाक्यभेदस्तथा सन्त्यौदुष्य
 रो यूपो भवत्युक्तं पशुनाप्रातीत्याख्यातद्वये सुतरा वाक्यभेदः प्रामाण्यं च
 सम्भवतीति दूरापेतप्रामाण्यम् । अथ त्वादिरो यूपो भवतीत्येतद्वाक्यविहितं
 तयूपसम्बन्धाश्रयणेन फलसम्बन्धविधिर्यं त्वादिरो यूपः स धीयं कामस्येति
 तथा मति त्वादिरत्य न क्रन्वथै स्यात् उक्त्वादिचतुष्टयञ्च फलार्थमेव
 स्यात् उभयार्थं चैतद्विष्ट त्वादिरेषदुभयार्थता दार्ध्यङ्गणस्य वदतो निबन्ध
 कारस्यापि तस्माद्दुष्प्रतिपत्तस्य त्वादिरेत्वस्यैवौदुष्यस्त्वस्य फलार्थविधिस
 भवान्नाप्रामाण्यशङ्कत्यास्ता तावत्, तस्मादौदुष्यरता यूपेद्वेषेण विधीयते
 तत् स्तुतिरियमूर्त्ता वरुणै इति सिद्धम् ।

सू० हेतुर्वा स्यादर्थवत्तोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

एवमानर्थस्यपतियोगिनो विधिप्रतियोगिनश्चाथंवादाः

विचारिता, इदानीं प्रतिहेतुप्रतियोगिनो विचारण्ये, एव यूपते
 "शूर्पेण लुहोति तेन ह्यत्र क्रियते" तत्र सदेह कि शूर्पेण होमो फलं चोदुष्य
 करणताहेतु ? दत्ताथंवाद ? इति तत्र हि शब्दशुभ्या हेतुत्व गम्यते लक्षणया
 प्राशस्त्यम् अन्वर्थकप्रायश्चित्थाद, हेतुत्वर्थवान् क पुनरर्थो हेतोः ? येन
 येनात्र क्रियते शूर्पादन्वेनापि दार्ध्यङ्गणदिना तेनापि होमसिद्धिहेतोः
 प्रयोगेन कथमप्रसिद्धाया व्याप्तौ हेतुत्वपदेश अत एव हेतुनिर्दृशाद्या
 फलमन्तानुपपत्तम नात् व्याप्तिवचन वक्ष्यते, येन येनात्र क्रियते तेन
 होतव्यमिति तेन वचनेन सर्वोपकरणविधायिना शूर्पेत्यापि होमसाधनत्व-
 सिद्धे. शूर्पेण लुहोतीत्यवयुत्वा नुवाद, तेनेदृशमित्द वाक्य द्रुतानुमितेक
 देशनिष्पन्न शूर्पेण होमसाधनत्वमवकरणत्वाद्हेतोः, अत शूर्पेण्यदुष्य
 करण तेन होतव्यमिति पूर्वं पठ । सिद्धान्तस्तु शूर्पेण्य नृतीयाशुभ्या
 करणस्य गम्यते न तदनुमानिकैर्दार्ध्यङ्गणदिभिर्विकल्पितमिति ।

न च वेदेनोक्तमान शूर्पेण्य होमसाधनत्व हेतुमपेक्षते विदम्यैव
 तत्र प्रमाण स्यात्, अथंवादात्सपेक्षित प्ररोचनाथंत्वेन तस्मादर्थंवादात्वम् ।
 एव चाप्रसिद्धव्याप्तिवचनकल्पनाक्रियो न भविष्यति, क्रियते इति चावसं

माने वर्त्तमाननिर्देशः प्रचरोचनार्थत्वे युक्तो भवति, न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्यादृशी प्रवर्त्तमाने तेन ह्यर्थत्वेन लक्षणाया अत्रतमाने वर्त्तमाननिर्देशो युक्तः, विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकलक्षणाश्रयणं न परिकल्पते ।

न च श्रैतेन वर्त्तमानावक्रियेण मुख्यावकाशेन शक्यते होमः कर्तुं, तस्मादर्थवादस्वम् ।

सू० तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥

गतोऽर्थवादप्रसङ्गः, मन्त्रोच्चिदानो चिन्ता तेषामप्याद्याधिकरणे अनार्थक्यमाशङ्क्य स्वाध्यायविधिवशेनार्थवत्तया भवितव्यमित्येतावदपर्य-
वसितं कथितं, तत्पर्यवसानायेदानीमर्थविशेषश्चिन्त्यते, तेषां च क्रमप्रकर-
णाभ्यां कृत्यङ्गत्वं भवित्कं दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन भवति ? किञ्चोच्चारणमा-
त्रेणादृष्टं कुर्वता ? मिति, तत्र यदि दृष्टार्थैव स्यान्मन्त्रान्मानमनर्थकं, प्र-
त्यायनाददृष्टं चेत्तदुच्चारणतो वरं, शक्यते ह्युपायान्तराणापि प्रयोगवेला-
यामर्थप्रकाशनं, तद्वदि तावन्मात्रमेव कार्यं मन्त्राणां स्यात् नित्यवदाम्बान-
मनर्थकं स्यात् । अथ तु मन्त्रप्रत्यायनाददृष्टं कल्प्येत ततो यद् दूरमपि
गत्या कल्प्यमदृष्टं तदुच्चारणादिव कल्पयितुं युक्तं, तद्वि पुरुषस्यापातो-
चरः, प्रत्यायनं तु तस्मिन्नुच्छिन्ते स्वयमेव भवति, स्वध्यापारे च पुरुषो-
नियुज्यते यत्र च नियुज्यते तत्र फलाकाङ्क्षा, तेन याऽवश्यं भाविनी अदृष्टक-
ल्पना सा तत्रैव युक्ता न तु तस्य प्रत्यायनार्थत्वं, प्रत्यायनं वा दृष्टार्थ-
मिति युक्तं, तस्माददृष्टार्थो मन्त्राः, तथा च तदर्थशास्त्राद्युपपत्तिः ।
इतरथा परिसंख्याद्याश्रयणे क्लेशः स्यादिति । अत्राभिधीयते “यस्य दृष्टं न
लभ्येत स्यात्तस्यादृष्टकल्पना । अनुष्ठेयस्मृतेरचेह मन्त्रोच्चारणमर्थवत् ॥
स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदयः । एवं दृष्टार्थतालाभावाद्दृष्टपरिक-
ल्पना यस्तु मन्त्रेणैव स्मर्त्तव्यमिति नियमः, तस्य न किञ्चिद् दृष्टमस्तीत्य-
दृष्ट कल्प्यते मन्त्रोच्चारणस्य तु दृष्टेनैवार्थवत्त्वात्तत्रानुपपत्तिकशरणमदृ-
ष्टकल्पनमनवकाशं तदर्थशास्त्रादयोऽपि गुणार्थार्थवादपरिसंख्यादिभिः
परिकृताः, “तस्मात्प्रकाशनेनैव मन्त्राणामुपकारिता ।

उपायनियमादेव त्वदृष्टपरिकल्पनम्” ।

इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

येषी यदर्थान्वययोपलभ्यते तद्विषयं 'रक्षयितुंज्ञानं कल्पयति,' अष्टकाकर्तव्यताविषयं च स्मृतिवाक्यमिति नूनमथमष्टकाकर्तव्यतां वेदेत्येतावन्मथम कल्पते न श्रुतिस्वरूपं, नापि श्रुतिज्ञानम्. एवमर्थज्ञाने स्मृतिकारस्य कल्पते परवान् ज्ञानलिङ्गात् ज्ञेयभूतार्थानुमानं, न श्रुतिकल्पनम् । एवं स्मृतिकारान्तरस्यापि स्मृत्यन्तरलिङ्गादर्थं एवानुमानमिति निष्पत्त्याधिकी श्रुतिकल्पना स्यात् । अथोच्येत न खलु परकीयेण ज्ञानेन भट्टित्येवार्थनिर्णयः, मूलानुसंधानसापेक्षत्वात्, तत्र यदि स्मृतिकारस्यार्थविषयज्ञानमूलमनुसंधानः स्मृत्यन्तरमेव सभावयेत् तदपि च ज्ञानस्यैव लिङ्गं, नार्थस्य, एव ततः पूर्वतरमपि स्मरणं ज्ञानस्यैव लिङ्गं नार्थस्येति न क्वचिदर्थनिश्चयो लौकिको लभ्यत इति श्रुतिरेव कल्पयितव्या । यद्येवं, श्रुतावपि तुल्यमेतत्, स्मृतिकारस्य मूलतया श्रुतिज्ञानमेव प्रथमं कल्पते न श्रुतिसद्भावः, श्रुतिविषयेण तु ज्ञानेन ज्ञेयभूतश्रुतिविनिर्णयः, परज्ञानेन च तद्विषयश्रुतिनिश्चयो मूलानुसंधानसापेक्षः, मूलं च स्मृतिकारस्य स्मृत्यन्तरमेव, तदर्थं चार्थज्ञानद्वारेण श्रुतिज्ञानस्यैव लिङ्गं, न श्रुतिसद्भावस्येति न क्वचित्कस्यचिदप्येव श्रुतिसद्भावनिरवयो लौकिको लभ्यते, लिङ्गादीनि तु श्रुतिसद्भाव कल्पयन्तीत्युक्ता विशेषः, तेन यदि परकीयेण ज्ञानेन प्रागेवार्थनिश्चयः, ततोऽयं स्मरणपरम्परयाऽर्थस्त्वैवानुमानाव श्रुति-सिद्धिः, अतः स्मृत्यन्तरमेव मूलं स्यात् अन्यपरम्परया च रूपनिश्चयस्तदा स्यात्, चैत्यवन्दनादीनामपि पुंवाक्यपरम्परया धर्मत्वानुमानं स्यात् । अथ मूलानुसंधानापेक्षं ततो यथैव अथ मानवीयात्मपरमाण्वनोरर्थविषय श्रुतिविषयं च ज्ञानमात्रं कल्पयित्वा श्रुतिसद्भावमिति-

- १ तद्विषयमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।
- २ स्मृतिकारस्यापि इति पुस्तकान्तरपाठः ।
- ३ निष्पत्त्याधिकीति तु तुल्यः पाठः ।
- ४ तुल्यमेवेतदिति पाठान्तरम् ।
- ५ धर्मानुमानमिति पाठान्तरम् ।
- ६ श्रुतिविषयं वेति पु० ।

शिवस्य तत्रिश्रयाय मनोः श्रुतिसद्भावमूलं प्रमाणं मृगयामहे, तथा मनुर-
प्यन्यस्य सोऽप्यन्यस्येति न श्रुतिसद्भावसिद्धिः । एवमुभयथाऽपि श्रुतिर्नि-
त्यानुमेया न सिध्यतीति, न तन्मूलत्वेन प्रामाण्यं स्मृतीनाम् । अतः श्रुता-
मार्त्तविजृम्भित स्मृतिप्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्परिग्रहदाढ्यतः ।

सभाध्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता ॥

य एव हि वेदस्यैव धर्ममूलता नान्यस्येत्यास्यता मन्वादयस्ते-
षामष्टकादिषु धर्मत्वस्मरणं न कर्तव्यं इत्युपपद्यते न यदि वेदमूलता,
तथा वैदिकानामेवाविगीतपरम्परया परिग्रहे, वैदिकत्वस्मरणं चैषु शि-
ष्टानां नास्ति वेदमूलत्वे ऽवकल्पते, सभवति च त्रैवर्णिकानां वेदसयोग-
इति तन्मूलत्वमेवाध्यवसीयते, कथमनुच्चारितानां मूलत्वापपत्तिः ? इति
चेत् समुच्चार्यन्त एव स्मृतिमूलभूताः श्रुतयः संप्रत्यपि विप्रकीर्णाः काश्चित्
क्वचित्कस्यांविच्छाद्यायां, विप्रकीर्णत्वात् शाखान्तराध्यायिभिः शाखान्त-
रगतानामनुपलम्भात्तदर्थ्येनार्थविविधनम्, उपलम्भे ऽपि वा मन्दधीभिः-
नुपसहरणीयात्तामुपसंहारफलेन स्मृतिप्रणयनमिति न वैयर्थ्यमतः स्मृतयः
प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

श्रुतिप्रामाण्यविष-
यम् ।

सू० विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमा-
नम् ॥ ३ ॥

उत्सृष्टस्य स्मृतिप्रामाण्यस्यावधादः क्रियते, यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः
स्मृतीरुदाहृत्य चिन्त्यते किं प्रमाणमप्रमाणं वा ? इति, तदर्थं च पूर्ववेदेव
श्रुतिमूलत्वं धान्त्यादिमूलत्वं चेति चिन्तनीयम्, तत्र पूर्वाधिकारणं समस्त-
मिह पूर्वमतः ।

न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मार्त्तश्रुतिरूपनाऽनवकृतिः, द्वयसंभ-
वात् श्रीह्यादिश्रुतिवत्, यत्र हि द्वयोरसंभवस्तत्रैकविषयेण प्रत्यक्षेणैतद्वि-

पयमनुमान प्रमेयापहारादनायासेन निराक्रियते घृहाविष शैत्यानुमानं,
 यत्र तु द्वयसम्भयस्तत्र शीघ्रप्रवृत्तमपीतरच्चेतरस्य विदयमपहरतीति
 तद्विषयमनुमान न शक्नोति प्रतिषेदुः, सम्भवति च युगपदनुपसहरणीयार्थं
 मपि श्रुतिद्वय श्रीह्रियघरुद्रयन्तरपहणापहणादिविषयश्रुतिवदिति प्रत्य
 चेणापि स्पशैविधिना सर्ववेष्टनश्रुतिप्रथममनुमान न शक्य निराकर्तुः,
 कथं तर्हि श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वपूर्वणोत्पत्तरस्य बाध ? तत्रापि श्रुतिद्वयस-
 म्भवात् क्लृपया कल्प्या निराकर्तुं शक्यते । उच्यते नैव तत्र प्रमेयापहारनि-
 घन्नेनो बाध, किन्तु कल्पनामूलोच्छेदात्, यावद्वि मन्त्रान्मानमनवगतप्रणो-
 वन, प्रकरणीया क्रतु, कृतार्यस्तावदेव तत्सिद्धयर्थं श्रुतिरूपेण प्रमाणवत्,
 यदा तु क्लृपया श्रुत्या द्वयोःपि नैराकाङ्क्ष्य तदा मूलोच्छेदाद्वाकाङ्क्षाऽधीना
 श्रुतिरूपेण नैवात्मन्व्रति, अत्र तु प्रत्यतया श्रुत्या न स्मृतिर्मूलाकाङ्क्षा
 निजन्ते, यतो मूलोच्छेदादनुमानविरोध स्यात् यदि परं प्रमेयापहाराद-
 नाविष शैत्यानुमान प्रत्यक्षेण विरुध्यते न चैव सम्भवति, श्रुतिद्वयसम्भवात्
 आनेहि शैत्याण्ये न सम्भवत. परस्परोपमर्देकत्वात्तयो, अतः प्रत्ये-
 योण्येन शैत्यस्यापहृतत्वात् तद्विषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते अत्र तु सम्-
 भवति श्रुतिद्वय श्रीह्रियगादिवदित्युक्तम् । अथवा श्रुतिस्मृतिप्रमेये न मिया
 विरुध्यते, न हि श्रीह्रियतया यथशक्तिर्विरुध्यते, सा वा तथा, स्व्यशक्त्या वा
 वेष्टनशक्ति, सा वा तथा, शक्तिमात्र च विधे प्रमेयम्, अतोऽज्ञानुमानस्य
 प्रत्यक्षेणाविरोधत विरुद्धानामपि प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । “अथा
 माण्यविरुद्धानामशक्त्यर्थविधानत । औदुम्बरो न शक्नोति सर्वां वेष्टयितु
 सृशन् । वेष्टिता वापि सम्पटुमनोऽन्योन्यावितेधत । प्रमेयापहृतेरेव बाध
 स्याद्विद्विषयघत्” अशक्त्यर्थविषयता हि मूर्द्धाभिप्रेक्तमप्राण्यनिदान
 विधीना, सागर तरदित्यादियत्, अशक्य च सम्पृशता वेष्टयितु वेष्टयता
 स्पटु आ, अतो वेष्टयेत्सृशेदिति अशक्यार्थविधानात् तावदुपयोगापि
 प्रामाण्य सम्भवतीत्यथरमन्वतरद्वाधितव्यम् ।

१ अज्ञातो वाक्यार्थ इति पाठान्तरम् ।

२ नियत्येते इति पु ।

ननु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं, संभवति चाननुष्ठीयमानयोरपि शक्ति-
रिति सत्यप्यनुष्ठानविरोधे प्रमेयभूतशक्त्यविरोधाद्बुभयोः प्रामाण्यमुपपन्न-
मिति नैकस्यापि बाधो युज्यते, किमिदानीं सागरं तरेदग्निना सिञ्चेद्वि-
त्यादीनामपि प्रामाण्यम्? अननुष्ठीयमानस्यापि शक्तिसंभवात्, तथा
सामान्यविशेषशास्त्रयोरपि न विरोधः स्यात्, आह्वयनीयपदयोर्बुभयोरपि
शक्तिसंभवात्, आह्वयनीयस्य न पदेन बाधः स्यात्, अविहृदस्य दुर्बलस्यापि
बाधायोगात्, न चान्न श्रुत्यादिभिरिष लिङ्गादीनां मूलोच्छेदेन श्रुतिकल्प-
नाविरोधाद्बाधसंभवः, सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्यक्षत्वात्तन्मात्रेण होमान्त-
रेष्विय पदहोमे ऽप्याह्वयनीयसिद्धेः, अतोऽत्र सामयीविरोधासंभवात्प्रमेय-
विरोधादेव बाधो ऽङ्गीकर्त्तव्यः शक्तिमात्रे च प्रमेये तद्विरोधाभावात् बाधः
सिद्धेत्, यद्यमुत्पत्त्युत्पत्तेशिष्टनित्यनैमित्तिकादिषु प्रसङ्गे दर्शयितव्यः,
तस्मादवश्यमनुष्ठानविरोधे शास्त्रविरोधोऽङ्गीकर्त्तव्यः, किं च न शक्तिमात्रं
भूतार्थक्यनवद् विधिना बोध्यते, प्रवर्त्तनाहूपो हि विधिरर्थोत्समीहितसा-
धनशक्तिं बोधयति, प्रवर्त्तना चाशक्यविषया न संभवतीति स्यादेवाप्रा-
माण्यं, यदा तु समोहितसाधनतैव विध्यर्थं इत्याश्रीयते तदपि न तन्मात्रं
विधिः, किंतु कर्तुः समीहितसाधनता, न चाशक्यार्थं कर्त्तव्यं संभवती-
त्यप्रामाण्यं, यथोक्तम् “आप्यातानामर्थं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति तेना-
शक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयतिः प्रामाण्योः प्रमेयविरोधादवश्यमन्यतरत्
बाधितव्यं, तत्र प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधोऽग्नादिव शैत्यानुमानस्येति सिद्ध-
मप्रामाण्यं स्मृतीनां श्रुतिविहृद्वानां, ग्रीह्यादिषु तु द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वेनाह-
ह्यमाणविशेषत्ववैकेनेतरस्य बाधः संभवति, विहृद्वार्थत्वाच्च न द्वयोरप्य-
स्येन प्रामाण्यं, न चाप्रामाण्यमविद्यमानदोषयोः संभवतीति गत्यन्तरा-
भावाद्बुभयोरपि पातिका बाधः कल्प्यते, न चैवं शास्त्रस्याप्रामाण्यं, यथा
सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रबाधितस्यापि नाप्रामाण्यं, तद्विहापि ।

ननु बाधितं भयत्यप्रमाणं च न भवतीति व्याहृतमेतत्, सत्यमेतच्च

१ कल्पनाविरोधनाद्बाधसंभवः इति पु. ।

२ तथापि इति पाठान्तरम् ।

त्यत्र पारमार्थिक शास्त्रार्थो बाध्यते येनाप्रामाण्यं शास्त्रस्य स्यात् किंतु प्रतिपत्तमनालोचयतो यः शास्त्रस्य स्वासत्त सार्वत्रिकः प्रत्यय सोऽत्र बाध्यते तद्व्याधाच्च पातिकानुष्ठानपरस्य शास्त्रस्याभवसीयते सामान्य-शास्त्रस्यैव विशेषशास्त्रानाक्रान्तविषयपरत्वमिति नाशमाह्य, न चैव स्मृतियथेन श्रुतिस्वरूपभेदेन स्पर्शनेस्य पातिकत्व कल्पयितुं शक्यते, स्मृते स्वतोऽप्रामाण्येन श्रुतिव्याधासामर्थ्यात्, श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यय-श्रुतिविहितस्पर्शविरोधेन विरुद्धस्यात् ।

ननु पातिकत्वेनापि प्रत्ययश्रुतिरूपपक्षे वैस्मिन् पक्षे सा नास्ति तत्र स्पर्शाभावेन वेदनेस्यापि शक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषये श्रुतिकल्पनमुपपत्तमिति चेत् न इतरैतराश्रयात्, स्वासतो हि श्रुतिव्याख्यादपातिक स्पर्शने गम्यते तस्मिन्वापातिके न स्मार्त्तश्रुतिरूपनम् अशक्यत्वात्, न हि सृशता वेदं यितुं शक्यते, तत्र स्पर्शनेस्य पातिकत्वे सति शक्यार्थतामासाद्य काल्पनिकी श्रुतिगत्यान लभते, तस्या च लब्धात्मिकाया तद्विरोधात्स्पर्शनेस्य पातिकत्वमितीतेराश्रयस्य स्यात्, अतोऽत्र श्रुत्यसमवाद्यान्त्यादिमूलकस्यादप्रमा-णमेवजातीयक स्मरण, न ह्यसमवयदान्त्यादिक स्मरण कस्यचिदपि शक्यम भवसातु सभाव्यमाने तु धान्त्यादौ दृष्टानुगुणाऽदृष्टकल्पना, असति तु विरोधे कर्तुंसामान्यात् वैदिकपरिग्रहदात्रीच्च श्रुत्यनुमानमिति न सर्वैक-रूप्यमिति,

दृष्टानुगत्यस्य
प्रामाण्यविशेषणम् ।

सू हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

अधिकरणान्तरं वा अत्र रह्यमाणकारणं श्रुत्यविरुद्धस्मरणमुदाहरणं
“वैसर्जनहोमीय वासोऽध्वर्युर्वैद्वीतीत्यादिक तत्प्रमाणप्रमाणं वेति वि-
चार, कर्तुंसामान्यात्प्रत्ययश्रुतिविरोधाभावात् त्प्रामाण्यमिति प्राप्ते उच्यते,
न दृष्टे हेतौ हेत्यन्तरानुमान प्रक्रमते दृष्टश्राव लोभ एव हेतुरिति,
तत एव स्मृत्युपपत्तेर्नात्यन्तापरिदृष्टवैदिकप्रवचनकल्पनोपपत्तिः, अतः

१ अश्रयमध्यप्रज्ञानुमिति वा ।

२ श्रुतिविरोधाभावात्तसि वादानाम् ।

श्रुतिविस्तृतं दृष्टकारणं च स्मरणमप्रमाणम्, अतोऽन्यत्प्रामाण्यमिति, यस्त्वा-
चार्यैरधिकरणभङ्गे दर्शितः, तत्रायमभिप्रायः, भवेदेवं स्मृतेर्बाधो यदि
स्मृतिमूलं न कदाचिदपि कैश्चित्कस्यांचिदपि शाखायां पठ्यत इत्यध्यवसातुं
शक्यते, तदा हि तत्र सर्वपुरुषाणामेव प्रत्यक्षपसराभावात् केवलं स्मृत्यनु-
मानसमधिगम्यं श्रुतिवाच्यमनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादनुदयात्सकलजनस-
मस्तप्रमाणपयाऽननुवर्तिगगनकुसुमायमानं स्यात्, न चैवमध्यवसातुं शक्यम्
अनन्तचरणाधाराणामनेकसहस्राणां वेदशाखानां कात्स्न्येनोपलम्भासंभ-
वात्, एवं चानर्धवसीयमाने सत्यपि विरोधे दुर्लभतरप्रामाण्यं, नित्यानुमे-
यश्रुतिमूलतानिराकरणात्, यदा हि शाखान्तगतानि पुरुषान्तरे प्रत्यक्षा-
द्येषु वेदवाक्यानि स्मृतीनां मूलं तदा घेष्टनवाक्यमपि पुरुषान्तरे प्रत्यक्ष-
तया संभाव्यमानं कथमिव शक्यं नास्तीति वक्तुं, द्वेषां हि तस्याऽभावा-
वधारणं बाधकप्रमाणसद्भावात्, साधकप्रमाणाभावाद्वा भवेत्, बाधकस-
द्भावोऽपि द्वेषा, दृश्यादर्शनाद्वा, तदभावानियतार्थान्तरदर्शनाद्वा, न ताव-
द्दृश्यादर्शनं समस्तशाखोपलम्भाभावादित्युक्तम् ।

न च विस्तृतश्रुतिदर्शनं तदभावानियतं, येन तद्दर्शनात्तदभावोऽव-
धार्यत, विस्तृतानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां सहस्रं दर्शनात्, तेन न
तावद्वाधकसद्भावो, नापि साधकाभावः, स खल्यात्मीयः सर्वेषां वा
भवेत्, न तावत्प्रमाणनिवृत्त्या वस्त्यभावनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात् ।

न च समस्तपुरुषाणां तत्र प्रमाणं नास्तीति शक्यते निश्चितुं, संभ-
वति हि तस्य शाखान्तरे समाधानं, पुरुषान्तरेण प्रत्यक्षीकरणं च, नित्यानु-
मेयत्वे हि सर्वेषामिहानुमानमेव प्रमाणं स्यात्, तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
नोदेतीति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावाद्दोषत्करमभावावधारणं स्यात्

न च तदस्तीत्युक्तम् अन्यपरम्परादोषात्, अतः पुरुषान्तराणामिह
प्रत्यक्षसंभवात् तस्य चात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वाच्च स्मार्त्तश्रुतिनिराकरणं, तदुक्तम्

- १ अत्राचार्यपदेन श्यारस्यामिन उच्यन्ते ।
- २ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पु. ।
- ३ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पाठान्तरम् ।
- ४ सप्तदर्शनादिति तु युक्तं स्यात् ।

‘शास्त्रीयात्प्राकीयस्य दौर्बल्यं न हि किञ्चन । प्रपञ्चस्याधिपेण स्वप्रत्य-
समं हि तत्’ । यदा चैष स्वशास्त्रापठितश्रु^१तितुल्यप्रमाणकतया स्मार्त्तमपि
वेदवाक्यं सभाष्यते तदा स्मृतिलिङ्गकमनुमानं न केनचित्प्रतिबध्यत इति
न निर्मूलत्वं स्मृते^२ शक्यते वक्तुं, ततश्च वेष्टनस्पर्शनयोरात्मीयपरकीयप्र-
त्यवश्रुतिविहितयोस्तुल्यकृतप्रमाणातया विकल्पो न्याय्यः, यदि परात्मी-
यस्य प्रत्यवस्य विधौम्भणीयतया तेनैव परप्रत्यवमनादृत्य व्यवहारं क्रियते
ततः क्रियताम्, अनादरणं च सहस्रतमेऽप्युशे परप्रत्यवस्यादृष्टमूलत्वं न्याया-
भामनिमित्तत्वसम्भवाद्वाङ्मूलादिमूलसम्भवाद्वा “अङ्गं वा समभिध्याहाराद-
विशेषादुभौ चेतिसत् न त्वप्रामाण्यथाध्यवसानं, व्यवहारविशेषैश्चित्त्यप्रतिपा-
दनाथं चेदं सूत्रं, विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति श्रुतिस्मृतिविरोधे यत्प्रमा-
णान्तरानपेक्ष्यतिवाक्यं तदेव पाठ्यम्, असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्य-
वानुमानं क्लेशाद्यणामिति, यथाहुः “पापदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्स-
तीयते । तावत्तयोर्विरुद्धेषु श्रौतानुष्ठानमिष्यते” इति, तेन फलतोऽप्रा-
माण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति स्थितं, भाष्यप्रवचननुष्ठानरूपप्रामा-
ण्यपरं व्याख्येयम् । यद्वा यान्येतानि त्रयोविद्भिर्न परिरुद्दीतानि शाक्यादि-
भिर्निर्मितानि धर्मशास्त्राभासानि तेषामनेनाप्रामाण्यं पूर्वसूत्रोक्तकर्मसा-
मान्यप्रत्यवदाहरणत्वेनोच्यते, तेषां हि प्रत्यवसादिमूलत्वेन प्रामाण्यं प्रत्य-
वसूत्रे निराकृतं, मन्वादिषुष्टमूलत्वेन प्रामाण्यमिह निराक्रियते तेषां
असत्यपि प्रसिद्धवैदिकैरिनिहोत्रादिभिः कर्तृसामान्ये भिन्नप्रस्थाना वा वेदा-
मूलं भविष्यन्ति, यथैवाद्यवशात् त्रयीभिन्नरूपता, तथा चतुर्भ्यांऽपि वेदेषु
भिन्नरूपं वेदां सभवेषु, ते चेतानीं प्रतीना मन्वादीनामपि हि केचि-
त्पत्नीनशास्त्रामूलतामनुमन्यन्ते, तदुदत्रापि भविष्यति, इत्यं च सभवेति
प्रामाण्ये नाप्रामाण्यं युक्तमिति भवति केषांचिद्राशुद्धा, साऽपि मन्वद्विष-
यापेन निराकर्त्तव्यत्वेऽस्यमयोमदमधिकरणं कृतं पूर्वपठं, सिद्धान्तस्तु अथि

१ स्वशास्त्रापठितश्रुतितुल्यप्रमाणकमिति पाठान्तरम् ।

२ विशम्भणीयतया तु युक्तम् ।

३ सा च मन्वद्विषयापनतिषु ।

च्छिन्नवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिष्वनुपलभ्यमानोऽपि वेदः कल्पितः,
शास्त्रादिषु त्वत्यन्तं वैदिकविपरीतमवैदिकमप्रमाणं च तदित्येव शिष्टानां
स्मरणां, वेदद्वेषिण एव तेषां प्रामाण्यमनुमन्यन्ते, दृष्टानुसारिणी च कल्पना
न तद्वैपरीत्येन, अतोऽत्र वेदकल्पना दवीयसीत्यप्रामाण्यमेव तेषामसम्भू-
लत्वादिति ।

पदार्थप्राधान्याधि-
करणम् ।

सु० शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥
न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥

“आवान्तेन कर्त्तव्यम्” “यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्” “दक्षिणाचारेण
कर्त्तव्यम्” इत्येवमादीनि क्रत्वङ्गस्मरणान्युदाहरणं किं प्रमाणमप्रमाणं ?
येति विचारः, तदर्थं च प्रत्यक्षश्रुत्या विरुध्यन्ते न वेति, तदर्थमप्येभिः किं
क्रतुमध्येऽनुष्ठीयमानैः कस्यचिच्छ्रुत्यर्थस्य क्रमादेर्भवति बाधो न वेति,
अथवाऽभ्युपेत्यैव विरोधं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः, तदर्थं च प्रमा-
णप्रमेयवलावलविसंवादे किं च ज्ञाय इति चिन्त्यते, ? तथा हि श्रुति-
स्मृत्योः प्रमाणयोः श्रुतिर्बलीयसीति स्थितम्, अतः श्रौतत्वात् क्रमादयः
स्मार्त्तभ्य आचमनादिभ्यो बलीयांसो विज्ञायन्ते, प्रमेयस्वरूपालोचने पदा-
र्थगुणत्यात्क्रमादेराचमनादयः पदार्था बलीयांसोऽवगम्यन्त इति वलाव-
लदुयविसंवादात्कतरणं निर्णय इति संदेहः, तत्र पूर्वं पत्रः “श्रुत्युक्तानां
क्रमादीनां स्मार्त्तैराचमनादिभिः । व्याकोपः स्यादतस्तावत् विस्पष्टैव
विरोधिता ॥ ततः श्रुतिबलीयस्त्यास्मृतेः स्यादप्रमाणाता । पूर्वभाविप्रमा-
णस्य प्रमेयस्याद् वलावलात् । ज्ञायस्तेनैव निर्णीते न परवादितरादरः ।
नैराकाङ्क्षात्प्रमातृणामतः स्मृत्यर्थशाधनम्” ॥

“वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यादिति क्रमः कालश्च यः प्रधानेनाङ्गाना-
मविप्रकर्षः प्रयोगप्रागुभावरश्च प्रयोगवचनावगतो यश्च पूर्वोक्तादिः परिमाणं
चाविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थं प्रयोगविधिनैवाकाङ्क्षितं पदार्थ-
विधिप्रचयावगतं, तदेतत्त्रयमपि क्रमकालपरिमाणात्मकमाचमनादिभिर-

न्यात्वं प्रतिपद्यते तेन विरोधस्तावदस्यैव, विरोधे च श्रुतेर्वलीयस्त्वात्
स्मृत्यर्थस्यावमनाद्वैरोधः ।

न च श्रुत्यर्थत्वे ऽपि यदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दौर्बल्यमावमनादेः स्मृ-
त्यर्थस्यापि पदार्थत्वाद्बलीयस्यमिति घात्यं प्रमाणपूर्वको हि प्रमेयावगमः
तेन पूर्वभाविप्रमाणस्य बलात्बलं पूर्वमवगम्यते तेन चावमनादिभ्यः क्रमा-
दीनां बलीयस्ये निर्णीति निराकाङ्क्षत्वाच्च परत्वादप्रगतं प्रमेयबलात्बलमाद-
त्तत्र्यं, तस्मादावमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । सिद्धान्तास्तु “पदार्थप्राप्तपे-
त्वात्क्रमादेरविरोधिता । विरोधेऽपि च दौर्बल्यं यदार्थेऽप्यौ गुणत्वतः” ॥ सर्वेषु
हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगशैलायां तद्विशेषणतया क्रम आश्रीयत इति
तेन पदार्थप्राप्तपेत्वात्क्रमस्य अन्यन्तत्रयन्यप्रमाणकोऽपि पदार्थः पूं
प्राप्ति पश्चात्क्रमः सर्वपदार्थप्रयोगाङ्गतयाऽवतरन्नपि न पदार्थैर्विकृत्यति
भाजोऽप्येवमेव प्रयोगाङ्गत्वात्, यावन्तः पदार्था अवधारितास्तेषां सर्वेषा-
मेव पूर्वाह्लादिकालस्य प्रधानसंनिर्करणः प्रयोगप्राप्तुभावाच्च, परिमाण तु न
कस्यचिच्छास्वस्यार्थः, प्रयोगविधिरपि न तदादिपति अन्यथाप्यविस्मरण-
सिद्धे, अद्यापि शास्त्रार्थस्तथाऽपि प्रयोगौपधिकत्वात्प्रयोगस्य च प्रयोन्यप-
दार्थप्राप्तपेत्वात्विरोधित्वं, यद्यपि क्रमादीनामावमनादिभिर्विरोधः
स्यात्तथापि सर्वपदार्थगुणत्वाद्दौर्बल्यम्, आवमनादपस्तु पदार्थत्वाद्
अवगतः ।

न च प्रमाणबलात्बलस्य पूर्वभावित्वं, न हि प्रमाण्याः स्वरूपतो-
विरोधः, अपि तु प्रमेयविरोधनिमित्तः प्रमेयगत हि विरोधमालोक्य प्रमा-
णविरोधबुद्धिर्भवति तद् यदेव प्रमेयवोविरोधो गम्यते तदेव तयोर्बलात्बल-
मपीति तत एव निर्णये कृते नैतकादृशात्यमाणबलात्बलमनादत्तंश्रमिति न
स्मृत्यर्थोऽथ । यद्वि स्वभावात् एवाप्रमाणं शून्यवयव्य तत्सर्वदेशानादत्तंश्रं
यत्तु बलद्विरोधापेक्षमप्रमाणं तत्तदभावापेक्षया प्रमाणमेवेत्यवगन्तव्यं, न
चात्र बाधकमस्ति प्रमाणबलात्बलस्याबाधकत्वात्, तस्मादावमनाद्वैरोधीय-
स्त्वात् तदनुरोधेनैव शून्यक्रमादयो वाध्यन्त इत्यावमनादिस्मृतीना-
मशधात्प्रामाण्यमिति । न त्विदमेवमधिकरणं पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वात्प्रज्ञो-

पथीतादेश्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेनानुदाहरणत्वात् तस्माद्यत्तु पूर्वे शाब्द्या-
दिशास्त्राभासानामप्रामाण्यमुक्तं तत्रैव चोद्योक्तत्वेनाद्यं सूत्रद्वयं व्याख्ये-
यम् । यद्वि तेष्वहिंसादिवचनं श्रुतिस्मृतिशिष्टं न कोपयति तत्प्रमाणं भव-
त्विति चेत्तत्रोक्तं “न शास्त्रपरिमाणत्वात्” इति न खलु येन केनचित्प्र-
मितो धर्मः फलं साधयति तत्प्रमाणं भवति “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” “वेदो-
ऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च” “पुरा-
णन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्यान्नि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्दशे”त्येवमादिभिरेव धर्मप्रमितेर्नियमादन्यतः प्रमितस्य फलसाधन-
त्वाभावेन धर्मात्वाभावात्तेषामप्रामाण्यमिति ।

यत्तु तृतीयं सूत्रम् “अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्
तेष्वदर्शनाद्विरोधस्ये”ति

तत्सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनायैमधिकरणान्तरं व्याख्येयम् अत्रा-
निवन्धनाः सदाचाराः यमन्तोत्सवादिविषया उदाहरणं प्रमाणमप्रमाणं
येति संदेहः, तदर्थं च श्रुत्यादिमूलतश्च धान्त्यादिमूलतश्च येति चिन्तनीयं तत्र
स्मृत्यधिकरणे कर्तृसामान्यादाचाराणामपि स्मृतियत्प्रतिपादितमपि प्रा-
माण्यं निर्निवन्धनतया व्यतिक्रमसाहससद्गुरुरात्तिष्ठ समाधीयते । यदि
यमन्तोत्सवादयो ऽष्टकादिवद्वेदमूला भवेयुस्ततस्तद्वेदेयं मन्यादिभिरपि
निबध्येरन् । अनिवन्धनात्तु नैषां मूलं केनचिद्दृष्टम् । आचारपरम्परामात्रमेव
दृष्ट्वा मन्यादिभिरपि सदाचारः प्रमाणमित्येवं परोल्लेखेणानभिधानात्प्रा-
माण्यमनुमीयते इति मन्यामहे । तत्र सैवान्यपरम्परा स्यात् । धर्मव्यति-
क्रमसाहसदर्शनाच्च नाचारमात्राच्छक्यं धर्माध्यवसानमिति पूर्वपक्षः । सि-
द्धान्तस्तु धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठानमसति वैदिकत्वं ऽनुपपन्नं, ध्यतिक्रमसा-
हसदर्शने तु रागद्वेषादिनिवन्धनत्वाच्च धर्मेबुद्धिनिवन्धनं, धर्मेबुद्धिनिवन्ध-
नस्य चावरितस्याएह्यमाणकारणात्वाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधादर्शनाच्च धर्मलि-
ङ्गत्वाच्चभिचारः । मन्यादिभिस्तु लाघविकैर्षदि नाम स्वरूपेणानिवध्य

सामान्यात्मना शिष्टाचारः प्रमाणमित्येषमुक्तं नैतावता कश्चिद्वैपः, तस्मात्समृत्तिवदाचाराणामपि धर्मं प्रामाण्यं सिद्धम् ।

शास्त्रप्रतिषेधार्थं
प्रामाण्यपाधिकरणम् ।

सू० तेघदर्शनाद्विरोधस्य
समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

आचारप्रसङ्गाच्छब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ घनाबलं चिन्त्यते यत्र भाष्ये आर्यस्यैच्छविशेषानुपादानाद्वाक्यशेषेण सिद्धान्तकथनात् शिष्टाचारस्य च पूर्वप्रकृतत्वात् यत्र शिष्टानामेव मिथोऽभिधानविप्रतिपत्तिः केषांविद्वाक्यशेषानुगुणा केषांचिदननुगुणा तत्र तुल्यबलतामाशङ्क्य वाक्यशेषानुगुणाया बलीयस्य प्रतिपाद्यते इति लभ्यते, तत्तूदाहरणाभावाद् यथादिशब्दानां दीर्घशूकादिव्येन सर्वशिष्टप्रयोगादन्यस्यापि शिष्टप्रयोगस्य विप्रतिपत्तिविषयस्योदाहरणस्यादर्शनात् "सर्वादिषु वाक्यशेषा"दित्यनेन गतप्रायत्वाद्वाक्यशेषाच्चेद्विरोधः, ततोऽसति वाक्यशेषेऽभियुक्तानभियुक्तप्रसिद्धौश्च तुल्यबलत्वप्रसङ्गाद्युक्तमिति मत्वा आचार्यैरन्यथाऽधिकरण व्याख्यातं, यत्रार्यस्यैच्छयोऽभिधानविप्रतिपत्तिः, यथा पीतुशब्दमार्यां वृत्तविशेषे प्रयुज्जते, ऐच्छास्तु इस्तिनि, तत्र चिन्त्यते, किं तुल्यबलत्व? मुत्तार्यप्रसिद्धिर्बलीयसीति? तत्र लोकप्रसिद्धिगम्यत्वाच्छब्दार्थस्योभयोरपि समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थे हि घनाबल, यः शास्त्रप्रमाणकोधर्मस्तत्र शास्त्राभियोगशून्येभ्यो ऐच्छेभ्यस्तदभियोगशालिनामार्याणामस्ति बलीयस्य व्यवहारगम्यस्तु शब्दार्थः, स च ऐच्छानामप्यविशिष्ट इति प्रमाणाविशेषाद्विशिष्टो द्वयोरपि शब्दार्थः, यत्रार्यैष्वनादित्यकारणमवधस्मरण, तदपि समान ऐच्छेष्वपि, तस्मात्समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः स्यात्, इति प्राप्ति द्रुमः, "प्रतिपादकतामात्र ऐच्छेष्वप्यवगम्यते । अविशुतस्तु शब्दार्थः शिष्टेष्वेवावधार्यते," न तावदेव न्याय्यम् उभावपि शब्दाथाविति, अनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्, शब्दप्रयोगे ऽपि घान्यतरस्याप्यनवधारणात् व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् कदाचित्कस्यचिदुपादानेऽप्येते पथिकल्पनापत्तेरेकत्र मुख्यत्वेनान्यत्र गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेर्गौणेऽपि प्रयोगे पार्यस्यानां मुप्याभिमानसंभवात्तैरेव चाप्येभ्यो मुख्यतस्य कथ

नान्मुद्र्याभिधानपरम्परया अनुवृत्तिसंभवात् । तत्र यदि कथंचिदपि विशेषोऽवधार्येत तदा गत्यभावाद् द्वयोरपि अभिधेयता स्यात्, अस्मि त्वभियुक्तानभियुक्तयोर्विशेषः, शास्त्रस्या हि शब्दैकसमभिगम्यधर्माधर्माऽविपु-
तिलिप्सया शब्दार्थतत्त्वं विविच्य परिपालयन्ति, श्लेच्छास्तु दृष्टार्थव्यवहा-
रस्य यथाकथंचित्सिद्धौ प्रयोजनाभावाच्चाविपुतिसिद्धौ यतन्ते, अतो यद्यपि
प्रतिपादकतामात्रं श्लेच्छेष्वपि सिद्धति तथाऽपि विपुतिसंभवाच्च तेषु
शब्दार्थतत्त्वसिद्धिरित्याप्यप्रसिद्धैश्च निर्दोषया बलीयस्याऽर्थसिद्धिरिति पी-
ल्यादिशब्दा वृत्तादर्थोभिधायिन इति स्यितम् । भाष्यमप्यार्थश्लेच्छविगा-
नाभिप्रायं ध्यायेद्यं वाक्यशेषश्चाभ्युच्चयत्वेनोक्तः, न मूलहेतुतयेति ।

स्मृत्याचारविरोधे वा यत्र मन्वादिनिबन्धनानामनिबन्धनानां
चाचाराणां विरोधो मातुलदुहितृपरिणयनादिषु तत्र किं तुल्यकत-
त्यम् ? उत स्मृतीनां बलीयस्त्व ? मिति विन्यते, तत्र “बलाबलविशे-
पस्तु कतान्तरितकारितः । श्रुतिस्मृत्योरिह त्वेवं न द्वयोः श्रुतिमू-
लतः” श्रुत्या हि साक्षादर्थः प्रतीयते स्मृत्या तु श्रुतिरूपनयेत्येका-
न्तरितप्रामाण्यत्वाद्वाह्यवाहितप्रामाण्या श्रुतिर्बलीयसीति तेन तत्र युक्तं
यत्स्मृतेरेननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यम्, इह त्वेवं विशेषो नास्ति, द्वयो-
रपि श्रुतिमूलत्वेनैकान्तरितयोरविशेषात्तस्मात्समा विप्रतिपत्तिरिति ।
अत्रोच्यते “सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना । तस्यास्तेन
बलीयस्त्वमाचाराविनिबन्धनात्” प्रत्ययिततरा हि मन्वादयः स्मर्तारः
सत्स्मरणं गुणयत्तर्कवृत्त्वादितरजनवारिष्याद्विश्रम्भणीयतरमिति व्यक्तमे-
तत्, अपि चाचरितृणां जनानां स्वयमितस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रु-
त्युद्धारणेनार्थं प्रतिपत्तुमसामर्थ्यादवश्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्या
समर्पितमर्थमनुतिष्ठन्तीत्यद्गीकार्यम्, अत आचारस्य स्मृतिरूपनेन श्रुति-
कल्पकत्वमिति द्वन्तरितप्रामाण्यत्वादुर्वलत्वम् । अपि चाचारेषु कर्म-
स्वरूपमात्रमेव प्रत्यक्षं, कर्तव्यता तु विमर्शपूर्वमर्थसुखहेत्वन्तरासंभ-
निहृपणेन पारिशेष्यात्कल्पयितव्या, तां च कल्पयित्वा परवान्मूलक-

रूपनमिति विपरुषं, सविद्यन्वनासु तु स्मृतियु द्वागेष यन्वत् कर्तृव्यताऽ
 वयम्यते मूलमात्र तु कल्पमिति सविकल्पं, सर्वदा च स्मृतिविकृतावा
 राणा मातुलदुहितृपरिणयनादिविषयाणा कामादि हेत्वन्तर विस्पष्टमेव
 दृश्यत इति न कश्चिदपि श्रुतिमूलत्वं सभावनीयं, न चात्र विकल्पाभ्यु
 पगमैरोपयोगवि प्रामाण्यं सम्भवति वस्तुनि विकल्पासम्भवात्, न हि
 मातुलदुहितृपरिणयनात्प्रत्ययाद्योत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च सम्भवतीत्यवश्यमन्यत
 रस्याप्रामाण्यमाश्रयणीयं तत्र एवमावृत्तिमितस्यावारस्याप्रामाण्यमिति
 सिद्धमेवजातीयकाना दुराचारत्वम् ।

अथवा त्रिरुच्छ्रंश्वगलादौ यत्र लोकाव्ययशेषोपर्येतिप्रति
 पत्ति यथा 'त्रिरुच्छ्रंश्वगलादौ' इति यत्र त्रिरुच्छ्रंश्वस्य त्रैगुण्य लोका
 दर्शोऽवगम्यते वाक्यशेषात् स्तोत्रीयानवक्रम आदित्य आश्रयणीयं पर्यसि
 चरति चरुच्छ्रंश्वस्य स्थानोवाक्यशेषादोदत्त आरजबाल प्रस्तर इति च
 यत्प्र बाल आश्रयशेषात्तु काश, 'दित्ये।।वधृती' इति इत्यव प्रवात्मिकेति
 लोकात् वाक्यशेषात्काशमूलके किं तत्र लोकाव्ययशेषोस्तुल्यवत्तत्त्वम् ?
 वत्त वाक्यशेषस्या प्रतीतिर्नोपपत्तीति सशयं तत्र पदार्थपदसम्बन्धे तुल्यत्व
 लोकाव्यययो । अदृष्टसाधनत्वे हि नाकादुदोऽतिरिच्यते विधुद्वेषेणाश्रय
 देतावदवगम्यते यदिह त्रिरुच्छ्रंश्वभिधेयं तदुक्तार्थात्त्वधीति किं तु
 तस्याभिधेयमित्यन्यतोऽवगन्तव्यं, तत्र लोकस्याप्यभिधेयनिर्णये वेदवाक्य
 शेषतुल्यत्व, ततोऽधिकं वा सामर्थ्यमस्तीत्यर्थेदृष्टमपि तुल्यप्रमाणकत्वादि
 कल्पेन यहीतव्यमिति पूर्वं पक्ष, सिद्धान्तस्तु वाक्यैकत्व विधिस्तुत्योऽव
 यैक्यादृते न हि । तेनात्र वाक्यशेषस्या प्रतिपत्तिर्नोपपत्तीति यदि लोकि
 कोऽर्थो विधुद्वेषेनाश्रयते अन्यार्थो वाक्यशेषोऽन्यार्थश्च विधुद्वेष इति न
 कश्चन सम्बन्धे स्यात् तस्मादात्र वाक्यशेष त्रिरुच्छ्रंश्वमितिवादिपु
 तत्र तावत्तदनुगुण एवार्थं समाश्रयणीयं इत्येतावद्विहाधिकरणे स्थित
 यदा चैव वाक्यशेषवशात् स्तोत्रीयानवक्रमपि वाच्यमित्यवधारितं तदा

यत्र वाक्यशेषो नास्ति त्रिशुदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यादिषु तत्राप्यनेन-
 धार्थ्येन भवितव्यं, रूढिवशादिति दशमे वक्ष्यते चरुशब्देऽप्योदनस्याल्योः
 परस्परसंबन्धित्वाद्वाक्यशेषावधारितोदनवचनत्वेन 'स्याल्यामन्याप्यश्वा-
 नेकार्यत्वमिति प्रतिघट्टशक्तित्वात्लाक्षणिकः, तेनासत्यपि वाक्यशेषे "सैर्धे
 चहं निर्वपे" इत्यादावप्योदनवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते, आश्वबालैतवी-
 शब्दाद्यपि काशतन्मूलयो रूढत्वादन्यत्रापि तदर्थोवैध भवतः, न चात्र
 'संदिग्धेषु वाक्यशेषादि' त्यनेन गतत्वम् असंदेहात्, इह हि वाक्यशेषा-
 त्प्रागर्थान्तरमेव निर्णयति वाक्यशेषेण बाध्यते न तु प्रथमं संदिग्धन्तेन
 निर्णयित इति ॥

सू० चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

आर्यप्रसिद्धिविरोधे चेच्छप्रसिद्धेप्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं किं चेच्छ-
 प्रसिद्धिरित्येवाप्रमाणम् ? उत बलवद्विरोधादेवाप्रमाणम् ? अविरोधे तु तस्या
 अपि भवत्येवाभिधेयनिर्णये प्रामाण्यमिति चिन्त्यते यिकनेममततामरसा-
 दिशब्दान क्वचिदार्याणां प्रसिद्धाः, चेच्छानां तु कोकिलादिषु प्रसिद्धाः, तत्र
 यद्यप्रमाणमेव चेच्छप्रसिद्धिः, ततस्तेषां निरुक्तादियशेनार्थकल्पनम् । अथ तु
 सा प्रमाणं, ततः सैवाशयिष्यते, तदत्र चेच्छप्रसिद्धिः प्रामाण्ययोग्या न
 वेत्येतावदधिकरणशरीरं, सन्यपि तु प्रामाण्ये किं चेच्छगतत्वाद्दुर्बला
 निरुक्तादिद्वारा शास्त्रस्यत्वाद्दुर्बलापसी ? उतेपमेव दुर्बला ? कन्यत्वात्, चे-
 च्छप्रसिद्धिस्तु कृतत्वाद्दुर्बलापसीत्येतत्प्रासङ्गिकं, शिष्टाक्षेपे ह्येतदवस्थितं,
 स्वरूपगतमेव बलाबलात् प्रमाणद्वारकाञ्ज्याय इति तेनैव न्यायेनात्रापि
 प्रयोक्तृद्वारा बलाबलात् कृतकजन्यत्वेन स्वरूपगतमेव ज्यायो भवति तेन
 गतप्रायमिह प्रसङ्गत उक्तं भाष्यकारेण, प्रामाण्यसंभवासंभवमात्रं तु चेच्छ-
 प्रसिद्धेऽश्विचिन्त्यते, तत्र पूर्वः पठः, "चेच्छेषु हि पदार्थानां विप्रुतिर्भूयसी यतः ।
 ततस्तेषु प्रसिद्धेऽर्थे न विश्रम्भः कथंचन" पदानि पदार्थाश्चाप्यश्रयाया एव
 चेच्छेषु बाहुल्येन, तेषु कथमिवाविप्रुतपदार्थावधारणम् । अतोऽप्रमाणं
 चेच्छप्रसिद्धिः, न हि ते दृष्टार्थव्यवहारित्वाच्छब्दार्थाविपूर्वे यत्र कुर्वते
 तस्माद्विप्रुतिसंभवात्तेषु प्रसिद्धेऽर्थे न विश्रम्भणीयः, निरुक्तादिद्वारेण

स्वयं कल्पनं पित्रादीनामिति ॥ * ॥ सिद्धान्तस्तु 'पदानि तावदेतानि
 वेदादिष्वेव दर्शनात् । अविप्रुतानि तेषां च भाव्यप्रयत्नं केनचित् ॥ नित्ये ना-
 र्थव्यसौ नास्ति यतो खेच्छेत् विप्रुतिः । खेच्छप्रसिद्ध एवार्थस्तेषामिति हि
 निर्णयः ॥' पित्रादिपदानि तावदेतद्वेदाद्वादिषु दृष्टत्वात्प्रविप्रुतानि नित्या-
 नि तदेषां नित्येनैव केनचिदर्थेन भवितव्यं, न धामोपाभायैष्वर्थैः कश्चिदस्ति
 यत्र मुख्यानि भूत्वा खेच्छप्रसिद्धेऽर्थे गौणध्यान्यादिनिमित्तप्रयोगभाजिन वि-
 प्रुतिं गच्छेत्; न ह्यस्ति मुख्ये गौणादिसमग्रं, तस्मात् खेच्छप्रसिद्ध एवा-
 र्थेऽप्रयोगमित्यध्यवसीयते, अतः सिद्धमत्रिहतेषु प्रसिद्धाचक्रत्येषु खेच्छाना-
 मभिधेयनिर्णये प्रामाण्यम् ॥

सू० प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥

अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणमप्रमाणमिति भाष्ये विचारितम्
 ननु स्मृत्यधिकरण एव सर्वेषां वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यवि-
 न्ता वृत्ता, तत्र केचिदाहुः तत्रा' शब्दतया पूर्वपक्षसूत्रा शब्दानुमानेन सिद्धा-
 न्तितम् । एतानि वैदिककार्यनिश्चयनत्वात्प्रत्यक्षशब्दान्तीति न तत्रोदाहरण,
 स्मृतयो हि भाष्येतेस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणवधितया क्यशेषवत्प्रसिद्धव
 च्चिदंशानुपपत्तिरुत्पत्तिरिति रीहितभाष्यविधिप्रमत्ता, तत्राथा 'नयन दक्षिण दी-
 क्षितः पूर्वमङ्गे सद्य हि मनुष्या पूर्वमञ्जत' इति प्रसिद्धवत्सव्यस्य पूर्वम-
 ञ्जन निर्दिष्ट, तत्र दृष्टप्रयोगनाभावात्प्रमाणान्तरैणाप्राप्तमित्यनुपपत्त्या
 विधि कल्पते, तथा 'तस्मादपि षड्य प्रपञ्च न प्रतिप्रयच्छन्ति तस्माद्गर्भ-
 णाविज्ञानेन ब्रह्महे'त्येवविधि स्मृतीना मूलम्, अत एव तेषु स्मार्तत्वप्रसिद्धिः
 प्रत्यक्षश्रुतावविहितत्वात्, दर्शपूर्णमासादिषु तु प्रत्यक्षविधिसद्वावाञ्छीत-
 त्वम्, इममेव च विशेषप्रभिषेत्वा गीतमेतौक्तं "प्रत्यक्षश्रुतिविधानात् गार्हस्थ्य
 स्पे"ति न तु स्मृतिपरम्परायैवानुमेयत्वम् अन्वपरम्पराश्रेयान्, अत एव प्रत्य-
 क्षश्रुतिविशेषे स्मृतेरनुष्ठान, स्मृतयो हि सिद्धवच्चिदंशानुपपत्तिरुत्पत्ति-
 विधिप्रमत्तयाऽपि समाज्यन्ते, कल्पना च प्रत्यक्षश्रुतिविशेषेऽनुपपत्त्या, तेनावि-
 रुद्धविषयव्यतिरिक्तविषयेऽपि न्यायभासेन विधिं कल्पयित्वा किमिय स्मृतिः

प्रवृत्ता? किं वा “ऽग्निहोत्रं लुहृयादाद्यन्ते द्युनिशो मदे ’त्यादिवत्प्रत्ययतमेव
 विधिं दृष्ट्वेति विधिविहितोपनननाद्यावत्तद्विषयप्रत्ययविधिर्नापलभ्यते ताव
 त्तदनादरेण प्रत्ययोपलभ्य एवानुष्ठेय इति तेन स्मृतय एव तत्रोदाहरणं न
 कल्पसूत्राणि । किंच नैवामिह प्रामाण्याप्रामाण्यविन्ता कितु स्वतन्त्राणामेव
 वेदवत् प्रामाण्यं मुत स्मृतिवत्परतन्त्राणां ? मिति । यद्वा भवतु नामैवामपि
 तत्र विचारस्तेवामपि तु मन्वादीनामिह स्वातन्त्र्यनिराकरणम्, अथवाऽ
 द्वान्यत्रोदाहरणं, तेषां हि “पडङ्गमेक” इति वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्याशङ्का
 जायते । अथवा शाक्यादियन्थानां श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्ये निरस्ते सप्रति
 श्रुतिऽदेव तत्प्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते तदेतानि चत्वार्यपि विचारस्या
 नानि समानन्यायानि सह विचार्यन्ते, किमेवा स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न
 वे? ति, तदर्थे च किमेवा पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्व वे ति चिन्तनीयम्, तत्राव
 गतिस्तावदेतेभ्यो धर्माधर्मविषया समुपजायते सा च स्वतः प्रमाणं, तद्वदि
 पौरुषेयत्व शाक्यादियन्थानां ततः पुरुषदोषात्प्रामाण्यापत्तेर्दृष्टप्रामा
 ण्यहानि स्यात् अतो दृष्टानुगुण्यात्पौरुषेयत्व मन्वादीनां स्वविगी
 तमेव प्रामाण्यं, तत् किमेवामेवापौरुषेयत्व कल्प्यताम्? उत प्रमाणांतर
 कल्पयित्वा तस्य नित्यत्व? मिति दृष्टानुसारित्वावित्यत्वरूपेण ल्याय
 अङ्गानां तु ‘मन्त्राह्नणयोर्वदनामध्ये पडङ्गमेक इति स्मरणात् दृढमेवा
 पौरुषेयत्व कल्पसूत्राणां तु षष्ठितपाठप्रत्ययवेदार्थोपनिग्रन्थनाच्छासान्तरतु
 ल्यत्वात्पौरुषेयत्व न हि सरुलजनप्रत्ययत्वेदवाज्यविषयमथ घदतामेवा
 पुरुषे प्रणयनं सभवति, युद्धवैधायनमशकादिभिस्तु समार्या काठका
 दिवत्प्रथमनिमित्तत्वेनोपपत्त्वा, तद्विमित्ता च श्पु लौकिकानां कर्तृस्मृति,
 भवति चात्र प्रयोग, “वैद्व्यादध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वक्रमः । वैद्व्याध्ययनसा
 मान्यादधुनाऽध्ययनं यथा ॥ कल्पाणां तु नित्यप्रत्ययज्ञाऽधिधिषयत्वात्पि
 नित्यता, श्रूयते हि “यद्वा स्मरणीतिहासान्युराणानि कल्पा निरति, कथम
 नित्यानां नित्यविधिषयत्व, तस्मादेवा नित्यविधिषयत्वात्स्वातन्त्र्य
 मिति प्राप्ते द्रुम, “नैतेवा पौरुषेयाणां स्वातन्त्र्यमुपपद्यते । जिस्पष्ट च पौरु

पेयस्य दृढकर्तृस्मृतेर्वशात्” पुरुषपरम्परयैव ह्येषु कर्तारः स्मर्यन्ते न काठका
 दिवत्प्रवचनेन परिहर्तुं शक्यन्ते, तत्र हि समाख्यानमात्रम् । अत्र तु पारम्प
 र्येण सर्वशामन्विगोतिस्मरणाच्च नित्यत्वसम्भव, षडङ्गमेक इति परमतोप
 न्यासात्पूर्ववैलोक्यमात्र, नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितश्रुत्युपसंहारस्य
 कल्पमूत्रानयेत्” कर्तुमशक्यत्वात्तदर्थ्यनार्थविवन्धन भानर्थकम्, यत्र
 विधारय यस्या प्रतिमन्वन्तर क्रियमाणा केचित्सर्वकालमविविक्तव
 पारम्पर्येण प्रवर्तन्ते, ते च वेदार्थकल्पनात्कल्या इति नित्ययैव समा
 ख्यया ब्रह्मयज्ञाद्गतया विधीयन्त इत्यनित्यत्वेऽपि यन्व्यक्तीना
 नित्यविधिविषयत्वोपपत्ति, तस्मादेषा स्यात्तल्लयेण प्रामाण्यमिति शास्त्रा-
 दिनिन्दनाना सिद्ध धर्म प्रमाणाभासत्त्व कल्यादियु तु यानि प्रत्यक्ष
 श्रुतिन्यायविहृद्गानि वचनानि तेषाम् श्रामाण्य यथा ‘अविशेषाद्गुणै’^१वे
 ति सर्वपुरोडाशवस्तुष्टाकारणवचन, सविहित च शास्त्रमा^२न्विष चतुष्टौ
 करोती’^३ति, तथा स कृताकृत इति सधनीयपुरोडाशस्य विकल्पवचन पूर्वप
 क्षमूल न वचनमूलम् ‘अन्यत्र तदर्थ्यथादवचना’^४दित्याश्रयापनवचनात्
 तथा ‘भावद्रूप वेदि’^५मुद्वृत्ती ति वेदेर्युपाङ्गत्ववचन ‘जाघनीभिरव पत्नी
 सयाजयन्तीति जाघनीना समुज्जयवचन द्वादशाधिकरणपूर्वपक्षमूल न
 वचनमूल, तत्रापि सनिहित शास्त्रे ‘जाघन्या पत्नी सयाजयन्ती’^६ति, विष-
 तित वैकल्पमुपादेयतत्त्वादिति द्वादशे व्यत्ये, तथा ‘पुरोडाश पर्यग्नि क
 रोती’^७तिसनिहिते शास्त्रे ‘सर्वाणि हवीर्यो’^८ति वचन च दशमाधिकरणपू
 र्वपक्षमूल न वचनमूल, पशु पुरोडाशधिकारः स्यात् पर्यग्निकरणदर्शनादि-
 त्यष्टमेऽभिधानात् तद्विदमुक्त ‘सर्वे च प्रयुक्तत्वात्सनिधानशास्त्राञ्च’^९ति

सू० अनुमानव्यवस्थानात्तत्संपुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

स्मृतीनामाचाराणा चाविरोधाविरोधयो प्रामाण्यप्रामाण्ये प्रति
 पादिते, स्यात्तन्न्य च स्मृतीना निरस्तम् इदानीं केवादिवाचाराणा
 स्मृतीना च व्यवस्था व्यवस्था घेति चिन्त्यते होला^१कादयो हि कैरिच

१ यदिमुद्वृत्तीति युक्तवाचनस्याट् ।

२ होलाका होलाका होलाका इति अथेति वाच्यं यथा ।

देव प्राच्याद्यभिमानिभिरनुष्ठीयन्ते न सर्वैः, एहादिमानवातिरिक्तस्मृत-
यश्च कैश्चिदेव कारिचत्पद्यन्ते न सर्वैः, तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य
विन्यते क्रमेते तेषामेव धर्माः? किं वा सर्वेषामिति, तदर्थं च क्रमेतेषां मूल-
भूता श्रुतिर्व्यवस्थितविषया शक्यते कल्पयितुम्^२ उत सर्वसाधारण्येनैव^३ ति,
तत्र "लिङ्गव्यवस्थया लिङ्गी व्यवस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव वह्निर्ना-
न्यत्र मीयते" स्मृत्याचारलिङ्गगम्या श्रुतिर्न प्रत्यवा तच्च लिङ्गं केचिदेवो-
पलभ्यते अतस्तद्विषयतयैव श्रुतिरनुमातुं शक्यते न हि तस्याः सर्वविषयत्वे प्र-
माणमस्ति, व्यवस्थितविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः । यदि च साधारणी
श्रुतिः स्यात्ततस्तन्मनो स्मृत्याचारावपि सर्वपुरुषगामिनौ स्यातां, यदि ह्यल-
स्याद्विनिमित्तमितरेषामनाचरणं तदा स्यादपि साधारणानुमानम् । यत्तु निय-
मेन प्राच्याद्यभिमानिनामाचरणमितरेषां चानाचरणं न तत्साधारणानुमाने-
ऽवकल्पते तदा तस्माद्व्यवस्थितमेषां धर्मत्वमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ * ॥

"विशेषाभावमात्रेण प्रसिद्धेत् सर्वधर्मता । विशेषणाद्व्यवस्था स्यात्तच्च नेहो
पपद्यते" यदुक्तं सर्वधर्मत्वे प्रमाणं नास्तीति तदुक्तं न हि सर्वधर्मत्ववादिना
प्रमाणमुपन्यसितव्यम् उभयवादिप्रसिद्धेन विधिनैवास्ति विशेषेणादाने सर्व-
धर्मत्वप्रसिद्धेः, व्यवस्थावादिना तु वक्तव्यं प्रमाणं तच्च नास्ति, तथाहि स्मृत-
यस्तावत्साधारण्येनैव सिद्धधीति न तेषु चरणविशेषोपादान्मस्तीति स्मृ-
त्यनुसारेणैव श्रुतिरूपनमिति सापि साधारणी न्याय्या, पठनव्यवस्था तु कर्तु-
स्तच्चरणत्वात् । कर्ता हि ह्यन्देशः स्वशिव्यान् ह्यन्देशान् स्वयन्यमध्याप-
यामास तेऽप्यन्यैरह्यन्देशानित्येवं गौतमीयस्य ह्यन्देशैः पाठः, तथाऽऽप-
स्तम्बादियन्यस्य तैत्तिरीयैरेवं एहायन्यानामपीति व्यवस्थितधर्मविषयत्वम-
प्रमाणकम्, आचाराणां तु सर्वैरित्युच्यनुगतमनाचरितृभ्यश्च व्यावृत्तमाह-
तिव्यक्तिगुणसंस्थानादिकं न किञ्चिद्विशेषणं संभवति यदुपादाय होलाद्व्यधि-
कारं विशिष्यात् प्राच्यादिसमाप्याऽपि व्यभिचारिणी तद्वैशगतानामपि
केषांचिद्व्यवस्थात् चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामपि चाऽसत्यां समाप्यायां
समाचारात् तस्मादसति विशेषणे सर्वधर्मत्वमाचाराणां स्मृतीनां चेति ।

सू० प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥

स्मृत्याचारविरोधे स्मृतेर्गौरीयस्यमाचारोऽप्यभियुक्ताचारस्य बली
 स्य स्थितम् । इदानीं शब्दापशब्दविभागेऽपि किं व्याकरणस्मृते
 स्तदभियुक्तानामाचारस्य चैतरलोकव्यवहारादुलीयस्य सभयति नेति वि
 चार्यते तदिहैकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानान्गोवाद्यादिशब्दान् व्याकरणानुगता
 ननुगताश्चोदाहृत्य चिन्त्यते किमेते सर्वे तस्मिन्नर्थे प्रयोक्तव्या साधवः ?
 किं वा व्याकरणानुगता एव साधवः ? अन्ये त्वसाधवो न प्रयोक्तव्या
 इति, तदर्थं च किं सर्वं अविच्छिन्नपरम्परप्रयोगज्ञा ? उक्तं केचिद
 शक्तिज्ञा अथश इत्यर्थे तदर्थं च किं व्याकरण प्रमाणमप्रमाण ? मिति
 चिन्त्यते तस्मिद्गुणे किं तस्य मूल सभयति ने ? ति, मूलसभये प्रमाणम्
 तद्व्याकरणबलीयस्येन तदभियुक्तपुष्पाचारबलेन च पृथग्ज्ञानावावा
 धात् गौवादीनामसाधुत्व निर्मूलत्वे तु तदप्रामाण्याज्ञेयैकिकप्रयोगवि
 शेपात् सर्वेषा साधुत्वेन प्रयोक्तव्येति तेन व्याकरणे प्रामाण्याप्रामाण्यमे
 धात् चिन्तयितव्यं तत्र निर्मूलत्वादिगीतत्वावैकल्याद्वेदवाधनात् ।
 पूर्वोपरविरोधाच्च नास्ति प्रामाण्यसम्भवः । "तस्मादेतेन शब्दानां प्रयोगो
 न नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययात्सर्वे प्रयोक्तव्या न व्यवस्यथा ' नियमदुर्गार्थे हि
 व्याकरणे साधुनेत्र प्रयुञ्जीत नासाधुन इत्येक प्रयोगनियमः, गवाद्य एव
 साधवो न गौवाद्य इति साधुत्वस्वरूपनियमोऽपरः, न चैतद दुयमथ
 नेन नियन्तु शक्यते तथा हि न तावत्साधुनेत्र प्रयुञ्जीतेति नियमसम्भवः,
 अर्थोत्रगमाद्य हि शब्दोच्चारण न धर्मोप, अर्थश्च यदासाधुयोऽपि
 गम्यते तर्हि साधुनियमोऽनर्थकः । अथ न गम्यते ततः सुतरा नियमशा
 स्त्रानर्थात्त्वमर्थशास्त्रे नियमदृष्यते । अथ गम्यमानेऽप्यसाधुभ्याऽपि
 दृष्टार्थमपि शब्दप्रयोगमाशित्य धर्मोप साधुनियम शास्त्रेण क्लिप्त इत्यु
 च्यते, तत्र मूलावभवात् न तावदत्र प्रत्यक्षादीनां मूलत्व तेषां धर्मोप
 मयोरप्रवृत्तिः ।

न च घेदवाक्यानि गवादिषु प्रतिपदं कल्पयितुं शक्यन्ते अनन्त-
वाक्यपाठासंभवात् अपठितानां च मूलत्वानुपपत्तेः

न च सुशब्दमेव प्रयुञ्जीत नापशब्दमित्येकोपलक्षणोऽसौ सर्वेषामुप-
संहः, गाव्यादीनामपि चात्रपदत्वत्वेन सुशब्दत्वाद्भवस्यानुपपत्तेः, न चा-
वान्तरसामान्यं गवादिष्वनुगतं गाव्यादिभ्यश्च व्यावृत्तं किञ्चिदस्ति येन
व्यवस्था स्यात्, साधुत्वमिति चेत् किं पुनरिदं साधुत्वं यद्गवादिष्वेव
व्यवस्थितमित्युच्यते न हि इदं प्रत्ययानुपपत्तेः, वाचकत्वमिति चेत्
तद्गाव्यादिष्वप्यविशिष्टं तेषामपि हि प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या वाचकत्वं
लोके गम्यते, न ह्यवाचकानां प्रयोगः प्रत्यायकत्वं वा घटते ।

न च यथादीनामिष प्रियङ्गवादिषु गुणात्प्रयोगसंभवः, मुष्याभावात्
मुख्यपूर्वा गौणः, नासाधत्यन्तावाचकस्य गाव्यादेरवकल्पते एतेन लक्षणा
प्रत्येकं तिन गाव्यादीनामवाचकत्व लोकाविरुद्धमिति न साधुत्वं शास्त्रेण
नियन्तुं शक्यते, अनादित्वं साधुत्वमिति चेत् एतदपि गाव्यादिष्वविशिष्टं
तत्रापि संवद्भ्युरस्मरणाददृष्टसाधनत्वमिति चेत् न तस्य प्रत्ययानुपपत्त्या
त्वात् घेदवाक्यानां च प्रतिपदसंभवाद्दुपलक्षणानुपपत्तिश्च तत्र साधुत्वमे-
कोपलक्षणं तदेव च प्रमेयमित्यात्माशयदोषापत्तिः, तस्मान्मूलाभावादप्रमाणं
व्याकरणं, परस्परविगानाच्च सूत्रकारो ह्यवश्यमकृत्य प्रयोजनमनभिदधानो
निष्प्रयोजनतामेव शास्त्रस्य मन्यते, भाष्यवार्तिककारौ तु धर्मप्रयोजनता-
मिति विगीतत्वं, तयोरेपि मिथोज्ञानतत्पर्यप्रयोगधर्मत्ववचनाद्विगीतत्वं,
निष्कलं चेदं शास्त्रं न ह्यनेन धर्मार्थकाममोक्षाणां कश्चिदवाप्यते धर्म-
इति चेत् न तत्रापि पूर्वोक्तनिर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात्

न च रत्नोहादीनामपि प्रयोजनत्वं, तेषामन्यत एव शिष्याचार्यसं-
बन्धलोकमीमांसादिभ्यः सिद्धिरिति वार्तिक एव प्रपञ्चितं, घेदविरुद्धं चेदं
व्याकरणं “दृष्टं सामे”त्यधिकृत्य “कलेडंक्” “धामदेवाद् ह्यइडा”वित्युक्तं,
घेदे च “यदकालयत्कालेयस्य कालेयत्वं ततो धामं धमु धमभधदित्युपन्यस्य
“धामं वा इदं देवेभ्यो ऽजनि तस्माद्गामदेव्यमिति घेदवाधादपामायं, पूर्वा-
परविरोधाच्च अर्थप्रयुक्तानां हि शब्दानां व्याकरणं प्रतिज्ञातं वाक्यमेव च

तयेष्ट न पदानि अनर्थकत्वात्, यद्योक्तं “शास्त्रलाघाया यथा नास्ति कश्चिद्
 द्वाह्नणकाम्बले । द्वेषदत्तादयो चाक्ष्ये तथैव स्मृतनर्थका” इति, ततश्च यथा-
 प्रतिष्ठं वाक्यमेव व्याकरणेन संस्कर्तव्यं तद्व्याकरणं तद्व्याकरणान्त्र
 पूर्वापरविरोध, यदद्वारेण वाक्यमेव व्याकरणेन संस्क्रियते इति चेत्
 अन्यन्ताविद्यमानत्वाद्वाक्ये पदानां तद्वद्वारेण वाक्यस्य विद्याद्वारेणैव
 शक्यं संस्काराभावात्समादपमानं व्याकरणं सर्वं भावितव्या इति
 प्राप्तेऽभिधीयते “प्रयोगप्रत्ययौ नाधद्वारात्पद्यादृतेऽपि हि । युक्तावेकस्य
 चार्थस्य न्याय्या नानेकवद्वता । अभियुक्तस्मृतेरवान् व्याद्विगोपावधारण
 स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूल साधुरूपनिरूपणे । प्रत्ययव्यवधानाच्च नान्यथाश्वस-
 मानता । प्रयोगनियमे मूल वेदस्तस्मात्प्रमाणता” गवादय एव साधवो न
 गाद्यादय इति साधुरूपनियमः । साधव एव प्रयोग्या नासाधव इति
 धर्माय प्रयोगनियम इति द्वौ नियमौ व्याकरणे प्रतिपाद्येते द्वयोरपि च
 मूलसंभवादुपपन्नं प्रामाण्यं तथा हि प्रयोगनियमे मन्वादिब्रह्मसत्यप्रणी-
 तत्वाद्देवमूलत्व, न हि पाणिनिकात्यायनदत्तः कलिध्याऽन्यः कश्चित्प्रत्य-
 यिततरोऽस्ति तेन तत्प्रत्ययात्मन्नुमानं वेदवाक्यं, प्रत्ययमेव च वाजसने-
 यादिषु यवन “तस्माद्वाह्नणेन न स्वेच्छित्तवै स्वेच्छेत् इ वा ह्य यदपशब्दः”
 इति, “आहितान्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिति” मित्यादिषु च प्रायश्चि-
 त्तविधानम् । ‘उत त्वः परपचित्यादपरच ब्रह्मो मन्त्रवर्णाः शब्दापशब्द-
 विभागाभिन्नतदनभिन्नस्तुतिनिन्दारूपा, दृष्टार्थेऽपि च शब्दप्रयोगे तदा
 श्रितः साधुनियमो भोजनाद्याश्रित इव दिडनियमः शास्त्रेण विधीयत इति
 न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादश्वस्या सन्धानृतवदनवर्जनयोरश्वावागीतमेव
 शास्त्रार्थत्वम् । तत्र शब्दार्थभेदेन द्विविधम् तत्र यथैवार्थसत्यं यथाशस्य
 तार्थकथनं धर्मात्, तथा शब्दसत्यत्वमपि यथाशस्यताविभूतशब्दाज्जाण-
 मित्यर्थः । यथा चार्थानृतमन्यथाशस्यतस्यान्यथा वचनं प्रत्यवायाय, तथा
 शब्दानृतमप्य यद्वै धर्मात् सत्यन्यरूपोव्याणमिति न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र-
 त्वम् । द्वाभ्यामेव च वाक्याभ्यां साधुनेत्र पञ्जीतं सुशब्दपर्यायावासाधुन

पशब्दपर्यायानिति ममस्तशब्दापशब्दविधिप्रतिषेधसिद्धेर्नानन्तवाक्यरूप-
नापत्तिः । साधुत्वमाधुत्ये एव च शब्दापशब्दमत्यानृतपर्याये उपलवणे
अनादिवाचकत्वमेव साधुत्वं तद्विपर्ययगदामाधुत्यम् । यत्तु प्रयोगप्रत्ययानु-
पपत्त्या गाद्याद्रीनामपि यावत्कृद्यादृशस्यानुपपत्तिरित्युक्तं, तत्रोच्यते यद्य-
प्यमीषामवावृत्तं, यद्यपि च मुप्याभावे गौणलक्षणयोरसंभवस्तथाऽपि वा-
चकाशक्तिजतया मूलशब्दोपस्थानेन प्रत्यायकत्वं भविष्यति अशक्तिजत्वा-
परिज्ञानाच्चोपपन्नता यालास्तत्रैव मंत्रामंत्रिसंश्रयं शितित्वा तथैव
स्यं व्यवहरन्ति । तेभ्यश्च शितित्वाऽन्येऽपीत्येवं प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ
नैकान्ततः सर्वेषामविच्छिन्नवाचकत्वम् अध्यवसातुं शक्यते । संभवति चैवं
नानेकशब्दत्वमेकस्यायंस्याभ्युपगन्तुं न्याय्यम् अनेकशक्तिरूपनाप्रसङ्गात् ।
प्रयोगवेलायां चाष्टविधदोषनिदानविकल्पापत्तेः । वाच्यवाचकयोश्चैकैक-
धाऽवधारितस्य नियमस्थानेकत्वे शोधप्रसङ्गात् । साक्षादिमान् हि यस्या-
मभिधानक्रियायां कर्म तस्यां गौशब्दः करणमित्यनयोः संश्रयः ।
तद्यदि गाद्यादिभिरपि साक्षादिमानभिधीयते ततस्तस्यां वेलायां साक्षा-
दिमत्कर्मिकायामप्यभिधानक्रियायां गौशब्दस्य करणत्वाभावात्प्रतीत-
शोधः । तस्मादेकैकस्यैव वाचकत्वमितरे तदशक्तिजा इति न्येयं, कर-
स्ताद्विपु च विशेषानुधारणादन्याप्याऽप्यनेकशब्दता गत्यन्तराभावाद्द्वी-
क्रियते गद्यादिगाद्यादियु त्वभियुक्तस्मरणांस्मरणाद्विशेषोऽस्तीति न ताव-
त्सर्वेषां वाचकत्वं वाचकरूपनिषेधेऽपि भृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं तस्याऽप्यन्यदि-
त्येवमनादिरैव स्मृतिपरम्परा, न चान्यपरम्परान्यायः शब्दस्वरूपस्य शब्दा-
न्तताद्विधितस्य प्रत्युत्पत्त्यात् । सर्वे हि स्ये स्ये काले गद्यादिशब्दान्यन्य-
सत एवोपलभन्ते अतीतराले च सत्तां पूर्वेषु एदृशैः श्रुत्याऽवधार-
यन्ति सर्वकालमपि च केवन श्रुताः मन्तीति तत्प्रत्युत्पत्तिसंभवात् न कदाचि-
दपि प्रत्युत्पिच्छेदः, सर्वकालप्रसिद्धमेवानादित्यं साधुत्वं, तच्चाविच्छि-
न्नपरम्पराभिद्युक्तस्मरणेन मुनभिमिति न निर्मूलत्वम् ।

न च विमानादप्रामाण्यं श्रुतीनामपि यदद्यापदद्यादिविमानदश-
नात् । कर्त्तव्यं चास्य शब्दापशब्दविभागज्ञानमुपादानपरित्यागोपयोगिधर्मो-
पपत्त्यात् ।

र्मप्राप्तिपरिहारार्थं लोहादि च घेद्विरुद्धं काम भवतु चप्रमाणं सर्ववेद-
नादिस्मरणवत् न तावता सर्वप्रामाण्यम्, एव पदानघोर्यवाक्यस्त्रोटा-
द्याभ्युपगमाऽपि न न्यायमूल इति न्यायभाषादप्रमाण धर्मार्थमभिप्रायं
शब्दापशब्दविभागकथनमभियुक्तप्रणीतत्वात्प्रमाणमेवेति प्रमाण व्याक-
रणे तदनुगता एव गद्यादयो वाच्य इति स्थितम् ।

सू० प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ २० ॥

इदानीं धातुक्रमसङ्ग्राह्याद्यविशेषात्स्वन्यते किमाहति ? इत व्यक्ति-
रिति । तत्र यदि लोकावेदयोः शब्दाद्योनामन्यत्व भवेत्तत्र इदमनारम्भणी
यम् । तथा हि लौकिकशब्दविषय सावद्रिदमधिकरणमनर्थक वैदिकविषय
तु भवत्यर्थवत् न तु तत्र व्यवहाराननुपातिना शब्दानामर्थनिर्णयः शक्यते
कर्तुम् उपायाभावात्तेनाभ्यासन्नपि त्रिपद्येऽनात्म एवाधिकरणस्यान्य-
त्वपत्ते स्थात् । एकत्वपत्ते तु लोके बहुव्यवहारानुसारेण शब्दाद्योनि-
र्णयः कृतः, तत्रानुपयुक्तोऽपि वेदे फलित्यति तेनाहृत्यधिकरणोपादृता-
तया लोकावेदयोः पदपदाद्योनामन्यानन्यत्वे विचार्यते तत्र सत्यपि वर्णा-
भेदे केनचित्स्वराच्छान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्यायानध्यायादिध-
र्मभेदेन वाराजपदयोरिव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदात्स्वष्टभेदस्वरुपादिश-
ब्दसाहचर्याच्च लोकावेदयोः पदानामन्यत्वम् । अर्थोऽपि च पदान्यत्वा-
देव “उत्ताना वै द्वेषगवा बह्वन्वी”ति दर्शनाच्च अथवालादिशब्दानां च
स्पदाद्योन्नाददर्शनादन्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानादुचै-
कत्व प्रतिष्ठित वर्णात्मक पद तच्च तदभेदात् भिद्यते” ।

ननु वर्णाभेदेऽपि स्वरादिभेदात्पदभेदे वाक्याधिकरणे दर्शितः ।
‘पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूर्ये । क्रमन्यूनातिरिक्तस्वस्वरात्म-
द्युतिस्मृतौ’ इति, सत्यं, योऽर्थप्रतीत्योपायको धर्मस्तद्वेदे भिद्यते एव पद
यथा पूर्वपदपङ्क्तिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वम् । अन्तोदात्तत्वे स्वार्थवृत्तता
स्मरणादवगम्यते ग्रन्थशास्त्रादिषु तु न्यूनातिरिक्तशब्दाद्योभेदे लोकात्
एवावगतः, वाराजःदिषु क्रमान्यत्वादद्योत्यत्वाध्वसायः । नैवं लोका

षेद्योरर्थोऽपि कर्मभेदोऽस्ति । यदि ह्यनियतस्वराणामन्यो ऽर्थो नियत-
स्वराणामन्योऽर्थ इति स्मृतितोलोक्तो वा ऽवगतं स्यात्ततो नियतानिय-
तस्वरतया लोकवेदयोः पदभेदो भवेत् न चैवमतो नास्ति पदभेदः ।
पद्यते गम्यते ऽनेनेति हि पदम्, अतो गमकस्वरूपस्य कियताऽपि रूपेण
सति भेदे भिन्नं पदं, तदभावे तु धर्ममात्रभेदात् तद् भिद्यते । एवं
देवासः, 'त्मनेत्यादिषु लौकिकेषु न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रू-
पस्यार्थान्तरानवगमात्किंचिद्रूपभेदेऽपि लौकिकपदप्रत्यभिज्ञानात् सत्यपि
च केषांचिद्वेदे सर्वेषां भेदस्याप्रामाणिकत्वात्, पदैक्ये च तदर्थोऽवगमादु-
त्तानादिवचनस्यान्यपरत्वात् शब्दात्कार्यभेदेऽपि सर्वेषां तदभावात्सिद्धमे-
कत्वं 'लोकवेदयोः पदपदार्थानाम् ॥

एवं सिद्धे विचार्यते किमाहुतिः शब्दार्थः? उक्तं व्यक्तिः? रथाहुतिवि-
शिष्टव्यक्तिः? रिति त्रयः पक्षाः प्राधान्येन चिन्त्यन्ते ॥

अन्ये तु विकल्पसमुच्चयसंबन्धसमुदायादपः सर्वे पक्षा आहुति-
विशिष्टव्यक्तिपक्षनिराकरणेन निराकृता एव भवन्तीति न पृथग् विचा-
र्यन्ते तत्र "प्रयोगवेदानाभावात्प्रकारेणाभिधेयता । न ह्याहुतिरमूर्तत्वा-
द्व्यवहारोपयोगिनी ॥ लिङ्गकारकसंप्र्याभिः संबन्धोऽस्या न कल्पते । सामा-
नाधिकरण्यं च न जातिगुणशब्दयोः ॥ व्यक्तियवित्यपत्ते तु सर्वमेतत्सम-
ञ्जसम् । तेन शुद्धा विशिष्टा वा व्यक्तिः शब्दस्य गोचरः" ॥ "ग्रीहीनवहन्ति"
'पशुमालभेत' "गामानय" "घ्राह्यणो न हन्तव्य" इति यावन्त एवमा-
दयोर्विनाशिमूर्तिमद्वयगोचराः प्रयोगविधयः प्रतिषेधा वा ते सर्वे व्यक्तावेष
संबन्धन्ति नाकृता । न ह्याहुतिरेव हन्तुमालब्धुमानेतुं वा शक्यते नित्य-
त्वात्समूर्तत्वाच्च तेनानर्थकं तद्विधानं, प्रतिषेधश्च, प्राप्यभावात्प्रतिषेधे
तूपपद्यते । तस्मात्प्रतिः शब्दार्थः, एवं च एतौ एताभ्यामिति व्यक्तौ
प्रातिपदिकार्थं प्रत्ययाभिहितानि लिङ्गसंप्र्याकारकाणि तथा संबन्धन्ते ।
जातेरलिङ्गत्वादङ्गसंप्रत्यात्वात्संबन्धेन चाकारकत्वात्संबन्धः स्यात् । सा-

१. ९ आत्मना इत्यस्य शब्दसंक्षेपः ।

मानाधिकरणे च नौ शुक्ल इति शुद्धव्यक्तिसंज्ञनयोरेकार्थत्वादुपपद्यते
 जातिगुणविशिष्टद्रव्यवचनत्वे ऽपि विशेषणभेदे सत्यपि विशेष्याभेदादुप-
 पन्नम् । अत्यन्ते तु जातिगुणमात्रवृत्तित्वाद्यभेदे दुर्गम सामानाधिकर-
 ण्यम् । एव पुंसो देवदत्त इति जातिद्रव्यवचनयोर्दर्शयितव्यम् । तस्मा-
 द्वाक्त्रिवार्यं, अथ तर्हि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो यत्र न दृष्टः शब्द सामान्य-
 स्योपलक्षणत्वाद्देव । यैश्चमाकृतिका सा गौरिति सामान्यप्रपलक्षणी-
 कृत्य शब्दार्थशता योऽप्य शुक्लवासा स देवदत्त इतिवत् । यथा च तत्रोप-
 लक्षणभूत वासोऽत्रभिधाय देवदत्त एवाभिधीयते तथेक्ष्युपलक्षणमात्र-
 स्वात् सामान्यस्यानभिधाने व्यक्त्य एव शुद्धा अभिधीयन्ते । एकैवल्ल-
 षलाभादेव नानेकशक्तिरूपनायति । आकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधाने तु न
 करिष्येदेष । तस्माद्वाक्त्रिव शुद्धा विशिष्टा वा शब्दार्थ इति नैतद्युक्त-
 कुत ११ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां शक्त्यनेकत्वदेवत् । सदेहाच्छतमानाञ्चि-
 त्तुष्टुत्वावत् ॥ आनन्त्यव्यतिरेकाभ्यामेकहृदयतीति । आकृते प्रथमजा-
 नासस्या एवाभिधेयता ॥ व्यक्त्याकृत्योरभेदाच्च व्यवहारोपयोगिता । लि-
 ह्नासत्यादिसम्बन्ध सामानाधिकरण्यधी । सर्वे समऽत्र स ह्येतद्व्यक्त्यनेका-
 न्त्यादिन । लक्षणा वाऽभ्युपेत्या जातिस्तेनाभिधेयता । म ह्यनन्तासु
 व्यक्तियु सञ्चित्य शक्यते ऽप्यगन्तुम्, व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामशब्दार्थत्व-
 नियमलक्षणत्वात्सम्बन्धस्यानियमे तदयोगात्, अनन्ताश्च शब्दव्यक्तयो ऽन-
 न्तासु व्यक्तियु कल्प्या, सात्त्व्युपलक्षणत्वेऽप्यभिधेयानामनन्तत्वाच्छक्त्यान-
 न्यमस्येव । व्युत्पत्तिकाले हि जातिरुपलक्षणं न स्वभिधानसमये, अभि-
 धानं हि प्रातिस्विकेनैव रूपेण व्यक्तीनां तद्व्याऽत्तत्रयमेकापत्रकस्य
 मेकापत्रकस्यैवोपलक्ष्य करिष्यत्कचिदाह य एतस्मिन्परकेऽधुना आस-
 ते ते त्रयोऽत्तशब्दाभिधेया इति । तत्र यद्वापि व्युत्पत्तिसमयेऽप्यत्रकस्यिति
 नामैकमुपलक्षणं लभ्यते तथाऽपि शब्दस्तदनादरेण व्यक्तित्रयमेव स्पष्टये-
 षामिधत्त इति भवति शक्तित्रयम् एवामहापि यद्वापि व्युत्पत्तिसमये
 जातिरेकोपलक्षणमासीत्तथा ऽपि शब्दस्तामस्त्रशब्देन नानाहृदय व्यक्ती स्येन
 हृदेषाभिधत्त इति स्यादेव शक्त्यानन्त्यम्, अपि च यद्वाशब्ददेश धर्मिरूपम्

भिधेयं ततो गोशब्दाच्चारणाद्गोव्यक्तिः प्रतीयमानाऽपि नाश्यादिव्यक्तिभ्यो
व्यवच्छिन्ना प्रतीता स्यात् न ह्यसाधारणमाकारमन्तरेण द्वयं द्वयान्तर-
व्यवच्छिन्नं प्रतीयते तत्र गौरित्युक्ते सर्वत्राविशिष्टा प्रतीतिः स्यात् यथा-
ऽऽह 'अव्यपदेश्यत्वेन सर्वत्राविशेषणमसङ्गा'दिति अथाभिधानसमय एव
जातिरूपलक्षणमित्यभिदधेद्वेद हि व्यक्ति शब्दे जातिमुपलक्षणमादाय
तज्जातीयरूपेणाभिधत्ते गोजातीयमिति । ततः प्रथमं जातिरभिधातव्या
न ह्यनभिधाय जातिं तज्जातीयत्वेन रूपेण व्यक्तिरभिधातुं शक्यते ।
ततश्च विशिष्टाभिधानमेव वाचोयुक्त्यन्तरेणापच न शुद्धाभिधानम् ।
तदाह "सामान्याकारेण निरूपणे विकल्पादि"ति विशेषणादित्यर्थः ।
विशिष्टाभिधाने च पूर्वतरं विशेषणमभिधातव्यम् । तदभिधाने च तत एवा-
त्यन्ताधिनाभूतव्यक्तिप्रतिपत्तिसिद्धेर्न तत्राभिधानशक्तिरूपनाशयः । किंच
गोशब्द उच्चरिते व्यक्तिषु संशयो भवति न कस्याचिन्निर्णयः । यत्र च संश-
यो न तस्यामभिधेयता शब्दस्य निश्चायकत्वात्सामान्य तु निर्णोयत इति
भवत्यभिधेयम् । ननु असत्यपि व्यक्तिविशेषनिर्णये व्यक्तिमात्रं निर्णोयत-
व्य, किमिदं व्यक्तिमात्रं ? सामान्यं विशेषो वा द्वाकारैव हि वस्तुषु बुद्धि-
ध्याश्रित्यनुगतरूपा तत्र विलक्षणबुद्ध्यालम्बनं व्यक्तिः ममानबुद्ध्यालम्बनं च
सामान्यम् न तदुभयांतरिकं व्यक्तिमात्रं नाम किंचिदस्ति वस्तुना रूप-
म् । सामान्यमेव त्वनेन मात्रशब्देनाभिधीयत इति तदेवाभिधेयम् ।
प्रथमं च सामान्यमेव शब्दाद्गम्यते परत्वाच्च व्यक्तिव्याकाङ्क्षामात्रं सापत्ते
ततस्तदेषाभिधेयं न व्यक्तिविशेषः । विचित्राश्च अखण्डमुपडादिरूपा व्यक्तय
इति विचित्रा गोशब्दाच्चारणे बुद्धिः स्यात् एकाकारा तूत्पद्यते । अतो-
ऽभिधेया जातिः, अन्यव्यांतरिकाभ्यां चैवमेव युक्तम् । व्यवहाराद्गता च
जातिर्यन्तरेणतिरेकादुपपद्यते अतोऽभिधेया जातिः, न हि जातिर्नाम
व्यक्तिर्यान्तरभूत किमपि तत्त्वम्, अपि तु वस्तुवैव ह्येकमुभयात्मक
ध्याश्रित्यनुगतरूपतया बुध्यते । तत्र सामान्य शब्दार्थ इति, अयमर्थः
सामान्यात्मना वस्तुशब्दाद्गम्यते न विशेषात्मनेति । यच्च सामान्यात्म-
ना शब्देन बोधित तस्य क्रियासंश्रयत्वोद्यते । शक्नोति च तत्क्रियां सा-

धर्मितुम्, अतस्तदेष क्रियाशयविशेषरूपमपि लिङ्गसंख्याकारकवचन्य सा
 मानाधिकारस्य च सर्वमनेमान्ताशयेनैव सुपरिहारम् । यदा तु भेद एव
 ज्ञातियन्त्यास्तादा सर्वमिदं लातशिकव्यक्त्याशयणेनोपपद्यते । यत्र तु
 "यमुना यजेत" "अथवा श्रीणाती" त्वेवमादौ करणत्वश्रवणतत्र ज्ञातिगु
 णयोरेवामूर्त्तेशोरपि द्रव्यपरिच्छेदेन मुख्यमेव करणत्वमुपपद्यते । अधिक
 रणसंप्रदानादिरूपस्य मूर्त्तस्यासमादभेद लक्षणा वाऽऽश्रित्य संपर्चनी
 यम् । आह च 'तेन तल्लक्षितव्यक्ते क्रियासंबन्धवैदना । ज्ञातियन्त्योर-
 भेदे वा वाक्याद्यैषु विप्रवित' इति तस्मात्सामान्यमेवाभिधेय न व्यक्ति
 रिति सिद्धम् ॥ इति शीघ्रार्थसारथिमिश्रविरचिताया शास्त्रदीपिकाया
 प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्विदादिशब्दाना
 धारणाधिकार
 धर्मः ।

सू० उक्तं सामान्नायैदमर्थं स्यात्तस्मात्सर्वे
 तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

द्विदादिशब्दानुदाहृत्य गुणविधिनामधेयमिति भाष्ये विचार्य
 "उक्तं सामान्नायैदमर्थं" मित्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षमात्रमात्रेण "अपि वा नाम
 धेयस्य" दित्यनेन सिद्धान्ति, तत्र प्रमाणलक्षणासङ्गतमिति धार्मिककारि-
 णाधिकरणभेदमाश्रित्य प्रथममुद्दिदादिशब्दानां धर्मं प्रमाणाद्यमस्ति न
 चेति विचार्य पश्चाद्गुणविधिनामधेयविचारो दर्शितः । तदनेन ये शा
 स्त्रारम्भप्रयोजनसमर्पणादमरे 'पूर्वे प्रमाणादुपाध्यायं यादेनाद्यस्य निर्णय'
 इति धार्मिकं दृष्ट्वा प्रथमपादं यत्र प्रमाणाद्याप्रामाण्यविना संभाना
 विवाद्यां तु कथलक्षणे धर्मं इति अमुना प्रतिज्ञातप्रामाण्यप्रकारे निरु
 प्यते विध्यर्थेवाद्यमन्त्रनामधेयस्वरूपैर्धर्मं प्रामाण्यं वेदस्येति प्रकारतद्गुणे
 रनतिभेदात्समस्तोऽध्यायः प्रमाणाद्यलक्षणाख्यायत इति मन्त्यन्ते ते निरा-
 कृताः । तथा धति हि नामधेयस्वरूपप्रकारचित्तनाद यथाभाष्यमेवाधि-
 कारणं सङ्गतं स्यात्तस्माच्च तावदप्यप्येति धार्मिककारस्य समतः

न च युक्तं, स्मृतिपादस्य विधाद्यायमहूतिवत्तद्वात् । न हि तत्र
 वेदप्रामाण्यप्रकारनिरूपणम्, तस्मात्सर्वोत्सवध्याये धर्मं प्रमाणाद्यलक्षणास

निरूपणमेव क्रियत इति वक्तव्यम् । तत्र च चोदनेव साक्षात्प्रमाणम्, अर्थ-
वादमन्त्रस्मृतिनामधेयानि तच्छेषत्वेन तन्मूलत्वेन च प्रमाणं भवन्तीति
धर्मप्रमितेरितिकर्तव्यतास्याने नियतं निपतन्ति, चोदना तु प्रधानं प्रमाणं
तस्याश्च प्रथमपाद एव समाप्तं प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणोक्तं पादेनाद्यस्य
निर्णय इति, चोदनेव हि साक्षात्प्रमाणं तच्च प्रथमपादेनैव निर्णीतमित्य-
भिप्रायः, त्रिपाद्यां त्वप्रधानप्रमाणनिरूपणमित्येतावान् भेदः । प्रमाण
चिन्तात्मकत्वं तु सकलस्याविशिष्टमिति स एवैकोऽध्यायार्थः । तदिह
संभवदाख्यातसामानाधिकरण्यानुद्धिदभिजिन्त्रात्यपृष्ठवर्हिष्यवमाना-
ग्निहोत्राऽऽद्याश्वेनादिशब्दानुदाहृत्य चिन्त्यते किमेते धर्मं प्रमाणं न वेति ।
“तत्र विध्यर्थवादमन्त्राशैर्षदाद् धर्मः प्रतीयते । न चोद्धिदादिशब्दानां
तेष्वन्तर्भावसंभवः ॥ न तावदर्थवादत्वं स्तुतिबुद्धेरभावतः । उत्तमामन्त्र-
णास्वन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः ॥ मन्त्रप्रसिद्धभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यते ।
न च विध्यन्तपातित्वं साध्यादानभिधानतः” ॥ न तावदेते साध्यम-
भिदधत्यफलवचनस्थात् न साधनम् । समानपदोपात्तधात्वर्थसाधनाऽ-
वरोधान् भावनायाः

न च गुणविधानेनेतिकर्तव्यतान्तर्भावः, उद्धिदादिरूपस्य लोके
गुणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् मत्पर्यन्ततयादोपाच्च चित्रादिषु वाक्यभेदप्रसङ्गात्
अग्निहोत्रादिषु तत्प्रत्यशास्त्रान्तरसद्भावात् श्वेनादिषु उपमानानुपपत्तेः

न च नाम्न इतिकर्तव्यतान्तर्भावः, नाम्नोऽनितिकर्तव्यतारूपत्वात्
अप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन च नाम्नोऽनर्थकत्वादप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मात्प्रमाण-
मेवंजातीयकं धर्म इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु “सकलस्यैव वेदस्य
स्याध्यायविधिवाक्यतः । विज्ञातं पुरुषार्थत्वमुद्धिदादेरपि ध्रुवम्” ॥ तत्र
त्यदुक्तेनैव मार्गेण मन्त्रार्थवादस्यासंभवाद्ध्रुवद्वेषान्तर्भावस्य च प्रत्यत-
त्वात् तत्रैव गुणत्वेन नामधेयत्वेन च प्रामाण्यं स्वाध्यायविध्यध्यायित-
स्यानर्थक्यामभवात्सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाऽध्यवसातथ्यम् । एतावदिहा-
धिकरणे स्थितं भाव्यं तावत्प्रामाण्येनेति, तदेतदर्थवादप्रस्तावेऽभिहित-
मथ्यनेकविचारान्तरिहतमिति कृत्वा विशेषविचारोपानेन सूत्रेणोपस्थाप्यते
सू० अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावर्धमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

विधिष्वेव प्रावाण्यमित्येतावद्वयस्यतम । तच्च द्वेषा समग्रति
 गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा पाठदन्त्यतरचोपपाठ्यते तावत्पूर्वावगत
 मपि प्रामाण्य न प्रतिष्ठितमिति तत्प्रतिष्ठितापविषया गुणाविधानमप्ये
 पविना प्रसूयते । तत्र प्रथम तावद् द्विदादिषु पौगणिकेषु चिन्त्यते कि
 गुणविधि ? कर्मनामधेयमिति तदर्थे किमेवा वैषयिकारण्येनाप्यातसम्बन्ध ?
 इत सामानाधिकरण्येनेति 'तत्रावप्रयोगेन खनित्रादौ प्रसिद्धित ।
 प्रश्नौपयिकत्वाच्च गुणो यामे विधीयते' ॥ यद्यपि श्रीहारादिवदन्ते न क्वचि
 त्समुद्रापरूपेण निरुद्धास्तथाऽप्यत्राप्यत्रारणे उद्भेदनसाधनेषु प्रसिद्धिसम
 वात्कर्मणि कथंचिदप्यप्रसिद्धिर्नामधेयत्वेऽपि च यजित प्रश्नस्यन्तानुपद
 शादानार्थव्यापनेर्गुणविधिष्वे तु गुणे प्रश्नौपयिकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद्गु
 णविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्स्येनलक्षणा यागानुवादात् । यद्वि ह्यत्र यागो विधीयते
 ततस्तस्य कारणत्वाद्विदाद्यापि करणमिति कारणस्य कारणान्तरेण सद्य
 न्वायोगाद्विचार्येयैश्च श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावाद्द्विच्छब्देन तद्वृत्त
 याग लक्षयित्वाद्विद्वृत्ता यागेनेति सामानाधिकरण्यत्र गुणो विधीयते
 इति भवेन्मत्स्येनलक्षणा यदा तु प्रकृतज्योतिष्टोमयामानुवादेन गुणमात्र
 मनेन विधीयते तदा विधिवाक्ये कारणत्वनेपरिदृष्टस्याप्य यागस्यासाधि
 तस्य कारणत्वानुपपत्तेयदर्शयित्त साध्यत्व तदनुवादेन तदर्थतया तदा
 श्रित्य वा वाचयान्तरेण फलाप गुणो विधीयमाने नाऽस्ति मत्स्येनलक्षणा उद्दिष्टा
 याग कर्तव्य इति यागसाधनेनोद्दिष्टा पशून भावदोदति वा । नन्वेव
 ह्योतिष्टोमवाक्येऽपि ह्योतिष्टोमगुणविधानाच्च यागविधिरस्ति । तथा
 ऽप्यत्रापि सर्वत्रोपपत्त्यशङ्कात्तद्विधिर्वेति क्वचिदाप कर्मविध्यभावात्कौमि
 करुमाश्रयणेन गुणविधीना सापेक्षत्वाप्रामाण्यप्रसङ्ग, नैव दोष प्रकृत
 मोग्रावेन गत्यभावात्त्वे तिष्टोमशक्ये कर्मविधान, तस्मिंश्च विधीयमाने
 ऽनेकविधित्वात्पान्मत्स्येनलक्षणात्प्राप्य ह्योतिष्टोमपदमेक कर्मनामधेय म
 विध्यति । यदा तद्वै मत्स्येनलक्षणाश्रित्य गुणविधिः कर्मविधानम् उद्दि
 द्वाद्यस्तु तत्प्रकृतं कर्मणिगुणविधय धरं द्वि लक्षणाश्रयणमामाख्यात ।

न च लक्षणायाः प्रमाणान्तरापेक्षेणानामाण्यम्, पदसमभि-
 ध्याहारादेव लक्षणासिद्धेः, इतिरुक्तं यत्तासन्निधिविशेषाच्च “भूयस्त्वेना-
 भयश्रुती”त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु ।
 भवतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽ-
 न्येयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाश्रुतो भवति विश्वजित्सर्व-
 ष्टोऽति रात्रौ भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्याविधात-
 व्यत्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्विद्वादिगुणविधिसमभवात् लौकिककर्मोत्पत्त्या-
 दप्रामाण्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिक वा किं प्रकृतं
 येन तत्र गुणो विधीयते तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्ततो-
 विश्वजित्वादिष्वेव विधानानामप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽप्य-
 विधानाद्विशिष्टविधिरित्युभयथाऽपि नाप्रामाण्यम्, न चैतत्पत्तिरज्योति-
 ष्टोमादिगुणाधरोधादुद्विद्वादिगुणानामविधानम् काव्यत्वेन तेषां नित्य-
 गुणवाचकत्वात् । “उद्विदा यजेत पशुकाम” इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममा-
 श्रित्य उद्विद्गणः पश्येन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽभिधी-
 यते “धातोरात्यन्तपाराय्याद्विप्रकृतविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह
 गुणो वाक्ये विधीयते” । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदमवन्ध-
 विधानाद्धानोरात्यन्तपाराय्यं विप्रकृतार्थविधिरुत्पाद्यते । अथ तु कर्मण्येव
 गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृतार्थविधानं, धातोश्च किञ्चित्पाराय्यम-
 स्त्येव फलपदं चानर्थकं स्यात् । “दध्यादौ गत्यभावेन सर्थमेतत्समञ्ज-
 सम् । उद्विदादिषु तत्रैवं नामधेयत्वसमभवात्” । “दध्नेन्द्रियकामस्य लुहु-
 यात्” “श्रीहिभिर्पलेते”त्येवमादिषु दधिग्रीह्यादिपदानामर्थान्तरैऽत्यन्त-
 निरूढत्वाच्च सामानाधिकरण्येन यजिनामस्यं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थे
 हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णयते । दध्यादयस्तु निरूढत्वाच्च
 कथंचिदपि धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपा-
 राय्यं विप्रकृतार्थविधानं श्रितम् । उद्विदादयस्तु यथैवावयवद्वारेण खनि-
 चादौ वर्तन्ते तथैव स्यफलोद्भेदनकारित्वाद्यागेऽपीति नात्र धात्वर्थवि-
 धानं वाधितव्यम् ॥ “विशिष्टविधिपते तु भवेन्मत्यर्थलक्षणा । सोमादौ,

विधित्वेन प्रावाण्यमित्येतावदवस्थितम् । तच्च द्वेषा सभवति
 गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा यावदन्यतरस्योपपाद्यते तावत्पूर्वावगत-
 मपि प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठतीति तत्प्रतितिष्ठापयिष्या गुणाविधिनामधे-
 यविधन्ता प्रस्तूयते । तत्र प्रथमं तावदुद्बुद्धादिषु यौगिकेषु चिन्त्यते किं
 गुणविधिः ? कर्मनामधेयमिति तदर्थं किमेवा वैयधिकरण्येनाख्यातसम्बन्धः ?
 उत सामानाधिकरण्येनेति “तत्राद्यपवयोगेन खनित्रादौ प्रसिद्धित ।
 प्रस्तूयैवपिकत्वाच्च गुणो यागे विधीयते” ॥ यद्यपि श्रीह्यादिवदेते न क्वचि
 त्समुदायरूपेण निरुद्धास्तथाऽप्यवधुत्वात् उद्बेदनसाधनेषु प्रसिद्धिसम-
 वात्कर्मणि कथंचिदप्यप्रसिद्धेनामधेयत्वेऽपि च यजितः प्रवृत्त्यन्तानुपदे-
 शादानार्थेऽप्यपत्तेर्गुणविधिपत्ते तु गुणे प्रस्तूयैवपिकत्वेन प्रयोजनव्यवहृ-
 षाविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्वर्थलक्षणा यागानुवादान् । यदि ह्यत्र यागो विधीयते
 ततस्तस्य कारणत्वादुद्बुद्धाद्यापि करणमिति कारणस्य कारणान्तरेण सम्ब-
 न्धायोगाद्विचार्ययोश्च श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावाद्बुद्धिच्छेदेन तद्वृत्त-
 याग लक्षयित्वाद्बुद्धुत्वा यागेनेति सामानाधिकरण्येन गुणो विधातव्य-
 इति भवेन्मत्वर्थलक्षणा, यदा तु प्रकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेन गुणमाच-
 र्मनेन विधीयते तदा विधिवाक्ये कारणत्वेनोपदिष्टस्याप यागस्यासावि-
 तस्य कारणत्वानुपपत्तेयदर्शादित्त साध्यत्व तदनुवादेन तदर्थतया तदा
 श्रित्य वा वाक्यान्तरेण फलाय गुणे विधीयमानेनाऽस्ति मत्वर्थलक्षणा उद्बुद्धा
 याग. कर्त्तव्य इति यागमाधनेनोद्बुद्धा पशून् भाजयेदिति वा । नन्वेव
 ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमगुणविधानाच्च यागविधिरस्ति । तथा
 अन्यत्रापि सर्वत्रोपपदश्रवणात्तद्विधिरिति ह्यचिदापि कर्मविध्यभावात्तैकि
 कर्ममाश्रयणेन गुणविधीना सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग, नैप टोप प्रकृत-
 माभावेन गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मविधान, तस्मिंश्च विधीयमाने
 ऽनेकविधित्वात्तन्मत्वर्थलक्षणादोपाच्च ज्योतिष्टोमपदमेक कर्मनामधेय भ-
 विष्यति । यद्वा तद्रेक मत्वर्थलक्षणाभावात्तस्य गुणविधिशिष्टकर्मविधानम् । उद्बु-
 द्धादप्यसु तत्प्रकृते कर्मणिगुणविधयः परं हि लक्षणाश्रयणप्रामाण्यात् ।

न च लक्षणायाः प्रमाणान्तरापेक्षणेनाप्रामाण्यम्, पदसमभि-
 व्याहारादेव लक्षणासिद्धेः, इतिकर्तव्यतासचिधिविशेषाच्च "भूयस्त्वेना-
 भयश्रुती"त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु ।
 भवतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽ-
 न्येषोऽष्टाकपालोऽप्राज्ञास्यायां पौर्णमास्या चाश्रुते भवति विश्वजित्सर्वपृ-
 ष्ठाऽति रात्रौ भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यविधात-
 व्यन्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्विदादिगुणविधिसभवाच्च लौकिककर्मोत्पत्त्या-
 दप्रा-ण्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिकं वा किं प्रकृतं
 येन तत्र गुणो विधीयते तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्तो-
 विश्वजिदादिष्वेव विधानान्नाप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽप्य-
 विधानाद्विशिष्टविधिरित्युभयथाऽपि नाप्रामाण्यम्, न चैत्पत्तिक्रमोति-
 ष्ठादिगुणवरोधाद्द्विदादिगुणानामविधानम् काम्यत्वेन तेषां नित्य-
 गुणव्यवहृतत्वात् । "उद्विदा यजेत पशुकाम" इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममा-
 श्रित्य उद्विदगुणः पश्वर्थेन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽभिधी-
 यते "धातोस्त्यन्तपाराध्योद्विदप्रकृतविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह
 गुणो वाक्ये विधीयते" । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदसंबन्ध-
 विधानाद्धानोस्त्यन्तपाराध्यं विप्रकृतार्थविधिश्चापश्यते । अथ तु कर्मण्यत्र
 गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृतार्थविधानं, धातोश्च किंचित्पाराध्यम-
 स्येष फलपदं चानर्थकं स्यात् । "दध्यादौ गत्यभावेन सर्वमेतत्समञ्ज-
 सम् । उद्विदादिषु तत्रैव नामधेयत्वसभवात्" । "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु-
 यान्" "त्रोहिभिर्यजेते" त्येषमादिषु दधित्रीह्यादिपदानामर्थान्तरेऽत्यन्त-
 निरुद्धत्वाच्च सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थे
 हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णीयते । दध्यादयस्तु निरुद्धत्वाच्च
 तद्विधेः धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपा-
 राध्यं विप्रकृतार्थविधानं श्रितम् । उद्विदादयस्तु यथैवावयवद्वारेण खनि-
 कादौ वसन्ते तथैव स्वफलोद्भेदनकारित्वाद्वागोऽपीति नात्र धात्वर्थवि-

गल्पभाशात्सा न त्वत्र गतिसम्भवात्" । उद्भिदादयो हि करणत्वेन श्रूयन्ते
करण च कारकत्वात्क्रिययैव सर्वधत्ते नान्येन । क्रिया चात्र प्रत्ययवाच्या
फलभावनेव

न च तस्यामुद्भिदादीना करणत्व सम्भवति समानपट्टोपात्तधात्व
र्थावरोधादिति भाषाधिकारो वक्ष्यामः । न च धात्वर्थेनोद्भिदादीना सम्बन्ध-
सम्भवति तस्य धातुना प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वेनोपादानात् क्रियारूपत-
याऽनवगमात्क्रियारूपत्वे वा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्ते

न च सत्यपि प्रत्ययवाच्याया फलभावनाया धात्वर्थावरोधेऽर्था
विनया धात्वर्थभावनयोद्भिदादीना सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । तस्या इहा
श्रुतत्वात्, अश्रुतया च तथा शब्दान्तरस्यान्वयायोगात् । फलभावना
इत्र श्रुता, न च धात्वर्थभावना, न चाध्याहृत्य धात्वर्थभावना तथा स-
म्बन्धः । उद्भिदा भाष्यमानेन यावेन पशून् भावयेदिति शिनाऽप्यध्या-
हारण वाक्यसमन्वयोपपत्ते, तदवश्य यदत्र प्रत्ययार्थं करणं यागस्तत्रैव
वृत्तीयान्तेऽुद्भिदादिपदैर्धैर् ततश्च नान्या गतिरस्ति । तत्र गुणविधिपरत्वे-
ऽर्थान्तरवाचिनामुद्भिदादिपदानामर्थात्कारे यामे वृत्तिर्नत्वर्थेनलक्षणा स्यात्
उद्भिदता यागैतिति । नामधेयत्वे तु श्रुत्या, सोमेन यजेतित्येवमादिषु तु
सोमादिशब्दानामर्थान्तरेऽत्यन्तनिवृत्तत्वाद्योगे च कश्चिदप्यपसिद्धेरथ
सिद्धकल्पनाते वा प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमेवेति मत्वर्थलक्षणाया
गुणविशिष्टयागविधानमङ्गीकृत सोमव्रता यागेन समीहित कुर्वादिति ।
उद्भिदादीना स्वव्यवहारेण कर्मण्यपि प्रसिद्धिरस्तीति श्रुत्या नामधेयत्व
युक्तम् । यथोजन च नाम्ना सर्वत्र व्यवहार इव । न ह्यन्तरेण नामधेयमृ-
त्विश्वरणादिष्वनेनाह यत्वे इति लघुराज्यानोपशयः स्यात् । क्वचित्च गुण-
फलौपच्येनाथैवता दर्शपूर्णमासावधारण्यमानो ऽन्वारम्भणीयामिष्टि नि
र्घेदिति गुणोपग्रन्थ । 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गं कामो यजेत' इति फलोपव-
न्धः । क्वचित्च भेदकतयाऽर्थवत्त्वं यथा "अथैव ज्योतिरित्यादिषु वक्ष्यते ।
यथा चात्रैवो"द्भिदा यजेत पशुजाम" इति नामधेयत्वाभावे हि पशुजाम्

व स्योतिष्टोमस्य फलविधिरयं स्यात् नामधेयत्वे तु यागान्तरविधाना-
त्सिद्धमर्थेयस्यम् ॥

चित्रादिशब्दानां धा-
गनामधेयताधिकर-
णम् ।

सू० यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः
॥ ३ ॥

इह लोके ज्ञातिगुणवचनतया निरुद्धा गुणफलोपवृत्तेषु वाक्येषु श्रुताः
कर्मण्यापि योगशेन संभवदृत्तय उत्पत्तिवाक्ये फलवाक्ये गुणवाक्ये वा तृती-
यानिर्देशेन कर्मसमभिव्याहृताः शब्दास्ते सर्वे उदाहरणं यथा "चित्रया यजेत
पशुकामः पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशानि पृष्टानि त्रिष्टुह्रिष्यत्रमानमिति
चित्राज्यपृष्टध्रिष्यधमानशब्दास्ते गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति संश-
यः । तदर्थं च किं गुणविधौ वाक्यभेदो न घेति चिन्तयितव्यम् । कस्मा-
त्पुनरुत्पत्तिवाक्यमेवाज्यैः स्तुवत इत्यादिकं नोदाह्रियते । पतद्वयेऽपि
निर्णयकारणाभावात् गुणवाक्याधीन एव निर्णय इति तदेवोदाहृतम् ।
तथा हि न तावदाज्यैः स्तुवत इति गुणविधिर्ध्यवसातुं शक्यते । घृतस्य
स्तुतौ करणत्वात्संभवात् तत्र लक्षणाया घृतसंबन्धिभिर्मन्त्रैरिति धक्तव्यम् ।

न च घृतसंबन्धिनः केचिन्मन्त्राः प्रसिद्धा ये लक्ष्येन् । तत्रानेनैव
वाक्येन लक्षणाया घृतसंबन्धं मन्त्राणां विधाय तैश्च स्तोत्रे विधीयमाने
अत्यन्तगौरवं, विधौ च लक्षणाऽत्यन्तक्लिष्टा समाश्रिता स्यात् । तद्वद्वै
"यदा जिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्" इत्यादिवाक्यशेषाद्यगतपेगाश्रयणेन
नामधेयत्वमङ्गीकृतमिति न गुणविधित्वाध्यवसानं, कृत्वान्त्व नामधेय-
त्वमपि न स्वध्यवसानम् । यदा तु पञ्चदशान्याज्यानीति संख्याविशि-
ष्टान्याज्यान्यधान्तरप्रकरणेन स्तोत्रगुणतया विधीयन्ते तदा तेनैव प्राप्तमा-
ज्यसंबन्धं लक्षणाया मन्त्राणामनूय स्तुतिमात्रमुत्पत्तिवाक्ये विधीयते ।
अनुवादत्वाच्च लक्षणा न दोषः स्तुतिमात्रविधानाच्च लार्घ्यं विधेर्विनैव
नामत्वेन लभ्यत इति प्रसिद्धादिभिर्गुणवचनतैवाऽध्यवसीयते । यदा
तु नात्रसंख्याविशिष्टाज्यऽऽविधानं संभवति किंतु आज्यानुवादेन संख्यामा-
त्रविधानं तदा स्तोत्रे घृतस्थाप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्क्षेत्रानुवादेनैव

सत्या विधातव्या तस्याऽऽज्यशब्दस्य स्तोत्रवाचित्वेऽवकल्पते नान्यथेति
 गुणवाक्यालोचनेनैवाज्यादिपदमुत्पत्तिवाक्यगत नामधेयत्वेनाध्यवसीयत
 इति पतद्वेषेऽपि गुणवाक्याधीनत्वाविशेषस्य तत्रैव कथा प्रवर्तते । पशुद
 श्यान्याज्यातीति किं सत्यापुत्रं पूत स्तोत्राद्गतया विधीयते ? किं वा
 ऽऽज्यशब्देन स्तोत्रमुद्दिश्य सत्यामात्रं विधीयत ? इति । एव सप्रदशान्ति
 पृष्ठानीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एव चित्रयेत्यग्नीषोमीययागानुवादेन विवा-
 शब्देन चित्रस्त्रीत्ये विधीयते उत दधि मधु पूत पयो धाना उदक
 तण्डुलास्तप्तसुष्ट प्राजापत्यमिति प्रकृतौ याम फले विधीयते ? विवाश
 ब्दस्य चित्रद्रव्यवाचकत्वात्तत्रैव नामधेयत्वमिति । तत्र प्रसिद्धादिभिर्गुण
 विधि कृतत्वाच्च नोद्दिष्टादिन्याय उत्पत्तिवाक्यागतकरणेनायोचितत
 यद यागस्य यत्साधत्व तदनुवादेन वैपथिककरणेन गुणविधानाच्च मत्व
 र्थसत्त्वोक्तम्

न चाकथमेद, एकपदोपात्तत्वाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोश्चभयविशिष्टैक-
 कारकविधानात्पशुकामपदमपि पशुसाधनकत्वात्तद्विद्योमीयस्य यागव्याज्ज
 नाद्गतया प्राप्तसाधनकामनाऽनुवाद । अस्ति हि पशुयाग कुर्वत पशौ काम
 ना, पशुदशान्याज्यानीत्यत्रापि सख्याविशिष्टाज्याविधानाद् न चाकथमेद,
 तस्माद्गुणविधि । एष चाज्ये स्तुवत इत्याद्युत्पत्तिवाक्येऽप्याज्यादिपद गु
 णवाक्यप्रपुणानुवादकन नामधेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । 'चाकथमेदप्र
 सङ्गेन सामानाधिकरण्येन । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामतैवोपपद्यते । चि
 त्रत्व स्त्रीत्व च नैकेन विधातु शक्य चाकथमेदप्रसङ्गात् । उभयविशिष्टकारक
 विधानेऽपि नौरवम् । कामपद च फले मुख्य साधने वीणम् । प्रकृतफला
 कादृदध्यादिवागादिङ्कमश्व न स्याथ, तस्मात्तस्यैव फलमात्रविधानम् ।
 चित्रापद च सामानाधिकरण्येन नामधेयम् । पशुदशान्याज्यानीत्यत्रापि
 समासाभावाच्च सत्याविशिष्टद्रव्यप्रतिपत्तिरस्ति तत्रोभयोर्द्रव्यसम्ययोर्वि
 धानाद्वाक्यभेद । तस्मादाज्यानुवादेन सत्यामात्रं विधेय, तच्च यद्गुण
 ताश्राज्यपदं नामधेय ततो घटते नान्यथेति गुणवाक्यशब्दादत्रैत्यतौ ना
 मत्व विज्ञायते । सामानाधिकरण्याच्चाज्ये स्तुवत इति वाग्यशोदाच्च

यदाग्निमीदुत्पत्त्याद्देनामत्वमेव युक्तम् । यत्तु धार्तिके पृष्ठैः स्तुवतं इत्यु-
त्पत्तिवाक्यमुदाहृतं तत्र चोदयन्ति यद्येतदुत्पत्तिवाक्यं तथा सति उत्प-
त्ता बहुन्ययोगाद्बहुनि मुप्यानि पृष्ठानि भवेयुः । तत्र यत्सप्रमे वक्ष्यते
न्यातिष्ठामे पृष्ठबहुत्वाभावाद्देकल्पिके द्वे पृष्ठे न बहूनीति मैत्रावरुण
सामादिषु पृष्ठशब्दे गौणः, तेन विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्दे बहुत्वापेक्ष-
त्वाच्च चोदकप्रानुवादे इति तद्विरुद्धते । तेन रथन्तरं पृष्ठं भवति
वृहत्पृष्ठं भवतीत्युत्पत्तिवाक्यं वक्तव्यम् । तथा च स्वयमेव धार्तिककारो
नयमे वक्ष्यतीति सत्यमेवम् । अनादरादिदमुक्तम् एतदुक्तं भवति संबंधा
सप्तदशानि पृष्ठानीत्येतदत्रोदाहरणं, यदेव तूत्पत्तिवाक्यं पृष्ठैः स्तुवत
इति वा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वा न तदेवोदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ।

अग्निहोत्रादिपृष्ठानां यागनामधेयता-
धिकारणम् । अयमेव च तत्पठन्यायः । सू० तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

“आधारमाधारयति” अग्निहोत्रं जुहोती”त्याधारशब्देऽग्निहोत्र-
शब्दश्च गुणविधिः कर्मनामधेय इति विचारः प्रसिद्धादिभिर्गुणविधिः ।

न च मत्वर्यलक्षणा अग्निहोत्रे बहुव्रीहौवाग्नये होत्रमस्मिन्नि-
ति मत्वर्यस्याक्तत्वात् उपसर्जनार्थोऽग्निर्देवता विधीयते नामधेयत्वे चारु-
पत्वं स्यात् । यद्यपि च दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यं लभ्यते तथाऽपि देवताभा-
वाद्दरूपत्वं “यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति” “यत्सूर्याय च प्रजा-
पतये च प्रातः” रित्यनयोर्नेकगुणोपपादनेन विशिष्टकर्मविशिष्टत्वदेवता-
विधौ वाक्यभेदादसामर्थ्यं न चैकारकविधावादाविभक्तिपृथक्तेन कारक
नानात्वात् । यदि त्वग्नीषोमीयवदग्निप्रजापतिभ्यां समस्ताभ्यामेका
विभक्तिश्चाप्यत तत उभयविशिष्टैकदेवताकारकविधाच्च वाक्यं भेत्स्यते,
अथापि क्रीणातिवत्पृथग्यदं विभक्तिः स्यात् तथापि तथा वाक्येनारुणैक-
हायनीवदग्निप्रजापत्योर्युगपत्संश्रन्थास्यादुभयविशिष्टमेकं कारकम् । यदा
तु यजतिददातिजुहोतिभ्य इव भायनाविभक्तिः प्रत्येकमग्निप्रजापतिभ्या
मुच्चरन्ती देवताविभक्तिः प्रकृत्यर्थभेदभिचामेव देवतां भायनामिव प्रति
पादयति तदा कुतो देवत्वैक्यम् ? देवतासामान्येन त्वैक्यं भायनासा-

मात्येन तुल्यमिति समस्तो वेद एक वाक्यं स्यात् । अतो नामस्य
 देवताविधानासंभवादरूपत्वमिति गुणविधित्वमेव युक्तम् । अविहित-
 देवताकेषु वा दर्शित्वेभ्यो गुणविधानाच्च तत्राप्यत्वम् । आशाशब्दे-
 नापि वरणसमर्पद्रव्यमाश्रयः प्रभृत्यभिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशं
 शास्त्राचारसंस्कारार्थत्वेन गम्यते निष्पद्योक्तस्य संस्कारसंभवात्प्रयोजना-
 पेक्षाया प्रकृतद्रव्यापेक्षादप्युक्तार्थतो विज्ञापते प्रकरणेन च गुणे विधी-
 यमाने नास्ति मत्पर्यलक्षणा मत्तुपुपत्यप्युक्तस्यैव वाक्यस्य प्रकरणेन
 कल्पनात्, न चात्र यावो विधीयते संस्कारमात्रश्रवणात् ।

न च संस्कारकर्मणि क्वचित्कामश्नति तस्मान्गुणविधि, एवं च
 द्वितीयानिर्देशो युक्तो भवति आशरस्य संस्कारार्थत्वात् अग्निहोत्रे चा
 र्थासाध्यत्वानुवादिनेषुसंज्ञानार्थविधानात् । नामधेयत्वे तु तस्याविधे
 यत्वात्कर्मैव विधेय, तच्च कण्ठमिति नामधेयं तृतीयान्तं स्यादनुपपत्त्या
 द्वितीया स्यात् ।

न च फलशब्द एव कर्मण करणत्वम् । उत्पत्तिशब्दे तु फल-
 वाक्यापेक्षितकर्मस्वरूपकर्तृव्यतैश्च प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । विधि कर-
 णत्वाद्यगमात् कर्मत्वासंभवात्साध्यत्वे च तस्य साध्यान्तरानपेक्षत्वाच्च
 फलशब्देनापि फले विधातुं शक्यत इति कर्मान्तरमेष फलशब्दे स्यात् ।
 तथा आशरस्यग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते न ह्यकरणभूतोऽसौ साध्यान्तरानपेक्ष-
 त्वाद्वाक्यान्तराणां फले विधातुं शक्यत इति तस्माद्रूपत्वात्तदपि कर्मण
 करणत्वात् द्वितीयानुपपत्तिरिति गुणविधि, अत्रैव्यति "वाक्याद्यं न विधा-
 तव्यं धात्वर्थविधिप्रभये । यदान्तरं न धान्त्यगतिनामस्यसंभवात्" ।
 श्रुत्या हि धात्वर्थविधानं वाक्येनोपपदाद्यं च तच्च यद्युपपदमन्यगति
 स्यात् स्याद्वाक्यार्थविधानम् । तच्च शास्त्रान्तरपठ्यापि तु गुण निमित्तो-
 क्तस्य नामधेयत्वेन संभवतीति न धात्वर्थविधानं धाधितयम् । किं पुन-
 शास्त्रान्तरं यदस्य गुणस्य प्रपञ्चायकम् ? । एवेत्याशङ्क्यति त्र्यंतिर्वाति-
 स्यादिति भावं ह्युद्देशेति मूर्धं ज्योतिर्वांति मूर्धं स्यात् इति प्रातरिति वाच-
 निकप्रबन्धप्रयोगादिः यदन्वये च प्रजापतये च भाव ह्युद्देशोऽप्येतत्पु मन्व

वर्णापान्ताग्निमूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधानमते। न वाक्यभेदः,
 आघारवाक्येऽप्याघारसंज्ञके कर्ममात्रे विहिते चतुर्थहीतं वा एतद्रूपतस्याघा-
 रमाशयत्वनेनैवान्यप्राप्तेः चरणात्परकृत्यं प्राप्तमिति तद्विमित्तनामधेयत्व-
 संभवात्कर्मविधानमेव युक्तम् । दृष्टं च संस्काराणामपि नामधेयम् । “उपाशुं
 गृह्णातीत्यन्तर्याम गृह्णातीति न चास्य संस्कारान्वयम् “इन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर-
 इत्याघारमाघारयती”ति मान्द्वयार्थकेन्द्रदेयतावत्त्वाद्भागत्वसिद्धेः अतो
 नामत्वम् । अर्थाहितसाध्यांशाभिप्रायकरत्वं द्वितीयानिर्देशः । कथं पुन-
 रशास्त्रेनानध्याहृतेन च शास्त्रस्यान्वयः । न हि श्रुत्या लक्षणया वा
 विधिवाक्ये साध्यत्वं शाब्दं, नाप्यभ्याहृतं वाक्यभेदप्रसङ्गाद्गतिहोत्रहोमं
 कुर्याद्वेमेन च फलमिति अर्थाहितेनापि यद्व्यन्वयः स्यात्तथा सति
 गुणोऽप्युद्दिष्टादिरर्थाहितसाध्यांशाभिप्रायेण करणभूतेऽपि कर्मणि वि-
 धीयमानः श्रुत्येव शक्यो विधातुमिति मत्यर्थलक्षणा दत्तज्ञताञ्जलिः
 स्यात् । एतेन ये धात्वर्थस्य विषयतया कारणत्वेन चान्वयं मन्यन्ते ते
 निरस्ता वेदितव्याः । विषयभूतेन हि कथं कारणवाचिनां नामधेयानां
 सामानाधिकरण्यम्? आर्थिकेन कारणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेत्
 साध्यत्वमपि तद्व्यार्थिकमस्तीति गुणविधिरपि विनैव मत्यर्थलक्षणया
 विना च वैरूप्येण स्यादिति समस्तमेव नामधेयप्रतिपादनमनुपपन्नं स्यात् ।
 अथ विषयत्यद्वारेण कारणत्वपर एव शब्दस्ततोऽन्यपरेण शास्त्रेणोपाय-
 मात्रत्वेनोपात्त विषयत्वं न शास्त्रार्थः स्यादतत्परत्वात् । अथ शब्द एव
 प्रथमं विषयतयाऽभिधाय पुन कारणतयाऽप्यभिधत्ते कथं महदुच्चरितोद्दि-
 रभिधृष्ट्यादभिधानेन वा साध्यत्वमपि पुनरभिधीत न हि नियामकमस्ति
 द्विरेषाभिधत्ते न त्रिरिति । ‘सकृत्प्रवृत्ताया. क्रियद्यगुण्डनेने’ति न्यायात् ।
 अतश्च गुणविधिरपि स्यादित्युक्तम् । अतः कारणत्वेनैवान्वयः वाच्यो न विष-
 यत्वेनेत्यास्तां तावत् । अतः कथं द्वितीयाश्रुतिनिर्देश इति वक्तव्यम् । तदु-
 च्यते अस्ति तावद्व्यार्थिक धात्वर्थस्य साध्यत्वमसाध्यत्वमप्य करणत्यानुप-
 पत्तेरतः साध्यमाधनयोर्द्वयोरैकार्यममथायात् साध्याभिधाविनी द्वितीया
 साधनत्वमेव लक्षयन्ती धातुमामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यत इत्यधिरोधः ।

श्वेनादिशब्दानां यदनामधेयताभिधकारणम् ।

अथमेव तद्व्यपदेशन्यायः ।

सू० तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

इह कृडिशब्दा एव वाच्यभेदरहितास्तद्व्यपदेशवन्त उदाहरणम् ।
यथा "श्वेनेनाभिचरन् यजेते" त्यादियु श्वेनादिशब्दा तेषु गुणविधिः कर्म-
नामधेय वेति सशयः । अत्यन्तानिरुद्धत्वाद्गुणविधिर्नोतिष्ठोर्भादियु का-
म्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशृणुमपि सोम वाधते । यद्वा गुणविशिष्टकर्मवि-
धानम् अप्रसिद्धार्थरूप्यनातो धरं मन्वर्थलक्षणा सोमादियत् ।

न च यथा वै श्वेन इत्यादिवाच्यशेषद्वयं तद्विधासामान्येन
कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनस्य युक्तम् । अत्यन्तविषकृष्टत्वात् गौणत्वस्य
सत्यमाणाण्युपेयागादृत्तौगौणीति घट्यते । तद्वरं लक्षणैवाश्रिता बौणत्वे
वाच्यकारपरत्वाच्छ्रुतिशाधः । लक्षणैवा तु तद्व्यपि यत्तमानः श्वेनशब्दा
सोहितोष्णीषादिषु पसर्जनाद्यंश्वेनविधिपर एव कारणीभूतेन तु यागेन
कारणीभूतसौकर्याश्रयता नान्तरेण मन्वर्थलक्षणा सम्यक्त इत्येकवाक्यत्वाद्ये
लक्षणाश्रयण, नात्मर्थे तु सुत्यर्थे एवेति न श्रुतिशाधः, उच्यते गुणविधौ
तावत्स एव स्तोत्रशयः । तस्य चात्मनैवापमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेश-
सकृदाच्यशेषानुपपत्तिविशिष्टविधिस्तु गौरवाद्देवायुक्तः ।

न च सोमादियत्पदान्तरस्यान्यगतित्वं यथा वै श्वेन इति वा-
च्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अथयं हि वाच्यशेषस्यैतद्वेद्य
धरोलनं, कथं नाम श्वेनशब्दस्य धारणाप्रधेयता विज्ञापयेति तस्मादा-
मधेयम् । एव वैदिकवाच्यभेदतत्पठ्यतद्व्यपदेशैरवतुर्भिर्नामत्वं साधितम्
एतरेव च सयंत्र नामधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

वाच्यशेषादिशब्दानां

नामधेयताभिधकार

णम् ।

सू० नामधेये गुणयुतेः स्याद्विधानमिति

चेत् ॥ ६ ॥

"वाच्यशेषेन स्यारान्प्रनामो यजेते"ति वाच्यशेषशब्दः किं गुणवि-
धि? एत कर्मनामधेय? मिति विन्यते । तदर्थमिदं विद्यार्थेति किं यजेते
स्याप्यात गुणकनाम्या तन्त्रेण मधुपु उच्यते न चेति सवेति धेद्विदा
दीनि अत्रोदाहरणानि ।

सर्वेष्वप्यातशब्देषु तन्त्रसंबन्धसंभवात् ।

मत्स्यैलक्षणा द्रोपो नास्तीत्यात्तिष्यतेऽधुना ॥

कर्मत्वं करणत्वं वा नाप्यतिनाभिधीयते ।

यागादेः किं तु संबन्धमात्रं साधारणं च तत् ॥

यदि हि यत्रेतेति यागस्य कर्मत्वमुच्येत ततः साध्यद्वयासमवायाच्च फलं संबध्येत गुण एव तु साधनतया संबध्येत । अथ तु करणत्वमेव यागस्य ततोऽपि करणद्वयासमवायाच्च गुणः संबध्येत फलमेव संबध्येतेति न स्यात्तन्त्रस्थिम्, न त्वेतदन्यतराद्याख्यातिनोच्यते तद्वाचकशब्दाभावात् । प्रकृत्या हि यागमात्रमुक्तं प्रत्ययेन तु भावना तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तत्र कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । अत्रातिभयरूपसाधारणत्वोद्गागस्य तद्विषयाऽपि भावना यागकर्मज्ञा यागकरणिका चेति द्विरूपा भवति । सत्र यागकर्मिकांशेन गुणसंबन्धं तत्करणिकांशेन फलसंबन्धं भावना लभते तन्त्रेणेति विनैव मत्स्यैलक्षणाया यागे गुणाविधानमुपपन्नं याज्ञपेयेन यागं कुर्याद्व्यागेन च स्वाराज्यमिति, अत्रोच्यते, “संबन्धमात्रतात्पर्यं नैकस्याप्यन्वयो भवेत् । तद्विशेषपरस्यै तु स्यादन्यतरसङ्गतिः ॥

रूपद्वयपरत्वं तु विना वृत्त्या न लभ्यते ।

तस्मादाप्यातशब्दस्य तन्त्रसंबन्धसंभवः” ॥

श्रुत्या लक्षणया वा यत्परः शब्दः स एव शब्दान्तरार्थेन संबध्यते । तद्व्याख्यातात्संबन्धमात्रं धात्वर्थभावनयोरवगतं ततो नैकस्यापि फलगुणयोस्तदन्ययः स्यात् । फलस्य साधनापेक्षत्वाद्गागकरणैव भावना फलसंबन्धमर्हति, तथा गुणस्य साध्यापेक्षत्वाद्गागकर्मैव भावनया मयन्धः । अनिर्द्धारिताभयरूपा तु नैकैवाप्यन्वीयते अयोग्यत्वात्त्रागश्यं विशेषपरताऽभ्युपगन्तव्या । कथमसत्योः कर्मकरणविभक्तयोस्तत्परता शब्दस्येति चेत् । सामान्यवाचिनी वा षष्ठी किमत्रास्ति येन संबन्धमात्रमयगम्येत, समभिव्याहारादेव लक्षणया संबन्धावगतिरिति चेत् । तत इयं समभिव्याहारात्पदान्तरान्यवपर्यालोचनया संबन्धविशेषस्यैव लक्षणया सिद्धेः ।

न ह्यसति विशेषपरत्वे यदान्तरान्वयो घटत इत्युक्तम्, तस्माद्विशेषपर-
 ता । तत्र कर्मपरत्वे गुणस्यैव संबन्धो न फलस्य, कारणपरत्वे तु फलस्यैव
 न गुणस्येत्यन्यतरविशेषपरत्वेऽन्यतरस्यैव संबन्धात् न तन्त्रयोभयसंबन्धः,
 उभयपरत्वं तु नावृत्तिमन्तरेण लभ्यते । न खलु यस्मिन्नेव सद्ये यागं कर-
 णाऽऽत्मनाऽवबुद्ध्यामहे तस्मिन्नेव कर्मात्मनाऽवबोधुमीशमह इति स्वानुभ-
 सिद्भमेतत् । एवं गुणप्रधानतोद्विशेषादानत्रिध्यनुवादत्वज्ञतमपि वैरूप्यम्
 अतएव न तन्त्रत्वं भावनावदिति चेत् । यथा खलु भावना कर्मकारणत्वा-
 द्विशेषादेयत्वाद्विरूपभेदमन्तरणैवाख्याताभिधेयेनैवात्मना साध्यादिभिः
 संबध्यते इदमनेनेत्यं कुर्यादिति तथा यागोऽपि कर्मकरणत्वरूपमनादृत्य
 धात्वभिहितेनैव यागरूपेण गुणकलाभ्यां संबध्यत इति न वैरूप्यमिति
 नाक्रियात्वात् । भावना हि क्रियारूपा सर्वकारकसाधारणरूपैवेति युक्तं
 यदवैरूप्येणानेकसंबन्धं लभते, यागस्त्वक्रियारूपः कथमिदं कारकहृषिगु-
 णादिभिः संबध्यते । तदसौ भावनाद्वारणैवास्मैरुहायनीवत् गुणकलाभ्यां
 संबध्यत इति युक्तम्, भावनाभवन्मोऽपि चास्य न स्वरूपेण सम्भवति ।
 कारकं हि क्रियया संबध्यते न वस्तुरूपमतीऽवरय कर्मात्मना करणात्मना
 वा धातुना यागः प्रतिपादनीयः । तत्रान्यतररूपप्रतिपादने अन्यतरेणैव गुणेन
 फलेन वा संबन्धाबोभयसंबन्धसिद्धिः । उभयरूपप्रतिपादने वा द्विरुच्चारणे
 वाक्यभेदः, तस्माच्च तन्त्रमंत्रं, तेन गुणविधिपत्ते सैव मन्त्र्यलक्षणं सोमेन
 यजेत अहणया क्षीणातीत्यादि तद्राश्रयितया व्रीं वाजपेयं सुराद्रव्यमस्मि-
 चिति मुद्यपहविधानात् तत्राप्यतया नामधेयत्वम् । ये तु कार्याभिधा-
 यिनामेव भावनाऽभिधेया न सर्वख्यातानामिन्यादुस्तेषां काष्ठैः पचती-
 त्यादिषु भावनाभावाद्वात्वर्यनैव कारकाणां संबन्धात् क्रियारूपत्वं धात्व-
 र्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । अतरय स्वरूपेणैव धात्वर्थैः कारकसंबन्धमर्हतीति
 विनैवावृत्त्या यत्प्रतिहितेनैव रूपेण साध्यसाधनाभ्यां संबध्यत इत्य-
 धिक्कारादिदमनुपपन्नं म्यात् । न चेद्विशेषादात्तादिसत्तमपि वैरूप्यम्
 गुणविशिष्टयागविधानात् ।

न च मत्वर्थलक्षणा, कारकविभक्त्यैव श्रुत्या क्रियारूपधात्वर्थसंबन्धसिद्धेः । अतोऽक्रियारूप एव धात्वर्थ इत्याश्रयणीयं, युक्तं चैतत् अन्यथा हि काटैः पंचतीतिवत्काटैः पाक इत्यपि संबन्धः स्यात् । तेन यद्यपि धात्वर्थानमिवाभ्योत्यादानुकूलतया क्रियारूपत्वमस्ति तथाऽपि धातुभिः स्वरूपमभिधीयते प्रतीत्यभावादिति न तत्संबन्धः कारकाणांम् । यथा हि वस्त्रादिशब्दाभिहिताऽपि क्रिया न कारकैः संबध्यते तथा न धात्वभिहिताऽपि । भावनादिशब्दा अपि न तद्रूपस्याभिधायकाः अदूरविप्रकर्षमात्रेण तेषामाख्यातपर्यायत्वम् । आप्यातमेव तद्रूपाभिधायीति तेनैव कारकाणामन्वयः । तेन लडादिष्वपि कारकसंबन्धसिद्धयर्थमाख्यातस्य भावनावाचित्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा धात्वर्थस्य क्रियात्वापत्तिरधिकरणमित्थमनुपपन्नं स्यात् । भवन्मते चास्त्यपि प्रत्ययार्थस्य क्रियात्वे धात्वर्थसंबन्धित्वाभ्युपगमात् कारकाणां सुतरां गुणविधित्वमेव स्यात् । अपि च लडादिभिरपि कर्मनामधेयानां करणार्थतया समभिव्याहारोऽनुवादाद्यर्थे दृश्यते 'वाजं वा एषोचरुहस्सते यो वाजपेयेन यजेत यद्रुभंमयं पत्तिधापयति वाजस्यावरुधा' इति तद्यदि लडादिषु धात्वर्थ एव क्रिया स्यात् कथं तृतीयान्तनामधेयसंबन्धः, न ह्यात्मैवात्मनः करणं भवति तथा यो राजसूयेन यजेत योऽश्वमेधेन यजेत इति तथा तमालभत तेनायजत इति लडन्तप्रयोगेऽपि दर्शयितव्यम्, अतो यथा वैदिकवाचपत्तोचनेनापूर्वं शब्दार्थं भवन्तोऽनुमन्यन्ते तथा सर्वोप्यातानां कर्तात्वर्थवचनत्वं विमुक्तलज्जैरनुमन्तव्यम् । तथा हि तत्रैव तृतीयान्तानां नामधेयानां करणसमर्पकतयाऽन्यथो घटते अन्यथा दुर्घट स्यादित्यास्तां तावत्, तस्मात्सिद्धं नामधेयत्वम् ।

आनेवादीमनामताः
धिकरणम् ।

सू० तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्धिधानार्थे
न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ६ ॥

"यदानेयोऽप्याक्रपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती" -
त्यत्रानेपशब्दे गुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः, तदर्थं च किम-

त्र तत्प्रत्ययन्यायोऽस्ति न चेति । तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदादृष्टाक-
पालद्रव्यकं कर्ममात्रं विधीयते । तस्य तु स्यान्नक्रमादग्निद्वैतस्य वाक्या-
नुवाक्यापुगलमङ्गु संभवति अतो मान्त्रवर्णिकोऽग्निरग्निहोत्रवत्स्यात् इति
तद्द्रव्येय नामधेयत्वम् । उच्यते

“मन्त्राकाङ्क्षा न चात्रास्ति सत्यामपि न योष्यता ।

मन्त्रस्य नास्ति वचनमग्निहोत्रेऽस्ति तत् वयम् ॥

न ह्यष्टाकपालो भवतीत्येतावता पुरुषव्यापारः कश्चिदुक्तो योऽ-
नुष्ठानाय स्मारक मन्त्रमपेक्षेत सत्यामपि तु मन्त्राकाङ्क्षायां पुरोडाशमा-
त्रविषयस्य व्यापारस्य देवतावाचिमन्त्रसंश्रयार्थोपत्त्वात् सन्न्यः । यदि
यागस्य मन्त्रसंश्रयान्मार्गेष्ववगतं स्यात् ततो भवेद्देवतावाचितिमन्त्राऽभिधा-
यिना मन्त्रेण सन्न्यः, न तु तदस्ति देवतासन्न्यस्याङ्ग प्रत्यक्षयागा-
श्रयणात् ।

न च वाचनिकोमन्त्रो नाधारवदुलान्मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात्
वाचनहोत्रे तु होमस्य पुरुषव्यापारस्य श्रयणादस्ति मन्त्राकाङ्क्षा, योऽथर्व
होमो देवताऽभिधायिना मन्त्रेण सन्न्यु वाचनिकश्च तत्र मन्त्रः तेन युक्तं
मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनम् । इह तु मन्त्रसंश्रयस्याकाङ्क्षाद्यव्यवशयेन
कल्पयत्यात् न प्राण्यागात्सिद्धिरस्तीति देवतासन्न्येनैव यागोत्पत्त्यर्थ इत्या-
न्नेवशब्देन देवता विधानव्या विशिष्टकर्मविधानाच्चार्थादनेकेषामपि
गुणानां विधिः सिद्ध्यतीति न वाक्यभेदः ॥

वर्धिराज्यश्रदाना
जातिश्रावितार्थिक
रथम् ।

सू० वर्धिराज्ययोरसंस्कारे शब्दत्वाभादत्-
शब्दः ॥ ७ ॥

कर्मनामसङ्गात् द्रव्यनाम्ना वर्धिराज्यपुरोडाशश्रदानां संसृतेषु
शास्त्रस्यैः सर्वैः प्रयुज्यमानानामसंस्कृतेऽपि जातिमात्रे कैश्चिदशास्त्रस्यैः
प्रयुक्तानां किं संस्कारनिमित्तता यूपदिवत् ? उत जातिश्राविते ? ति विन्यते
तत्र पौन्यादिषुद्रव्यशालादिषुच्य शास्त्रस्यजातिक्रमसिद्धिः सार्धत्रिकी

अशास्त्रस्यश्लेष्मकतिपयप्रसिद्धेर्बलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति प्राप्ते द्रूमः ।
 “अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतेषां ज्ञातिवाचिता । व्यभिचाराच्च संस्कारनिमि-
 त्तत्वं प्रकृत्यते” । न हि शास्त्रस्याः सर्वलोकस्याश्च ज्ञातिमपहाय प्रयु-
 ष्यते । संस्कारत्वमपहाय ज्ञातिमात्रे क्वचित्प्रयुज्यते तेन ज्ञातिमेते न
 व्यभिचरन्ति, व्यभिचरन्ति तु संस्कारम् अतो ज्ञातिवाचिता ।

न च शास्त्रस्यसर्वलोकविरोधः, तत्रापि ज्ञातिरेनपगमादित्युक्तम् ।

न च ज्ञातिमात्रे शास्त्रन्यानामपयोगादतद्व्यवहृत्य, न हि यो यत्र
 शकः स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्यः, तस्मान् ज्ञातिवचनाः ॥

प्राक्प्रयोगादिपदानां योगि-
 कसाधिकरणम् ।

सू० प्रोक्षणीघर्थसंयोगात् ॥ ८ ॥

प्राक्प्रोक्षणी—शब्दस्यापि पूर्ववत्सर्वलोकशास्त्रस्यप्रयोगात्संस्कारनिमि-
 त्तत्वं प्राप्तमपेक्षासंस्कृतेऽपि क्वचित्प्रयोगाद्व्यभिचारात् ज्ञातिनिमित्तता
 भान्ता, न चावयवार्थता युक्ता समुद्रायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वात् । अवयवद्वारेण
 हि विशिष्टार्थप्रतीतिर्वाच्यार्थप्रतीतिः यदर्थनिमित्तता जात-
 र्णिकी, समुद्रायप्रसिद्धे तु युत्या प्रतीतिरिति सैव बलीयसी । उच्यते ।

“हृदिर्लब्ध्यात्मिका योगं बाधते न त्यलत्रिका ।

तत्रैष चात्मलाभोऽस्या यत्र नावयवार्थता” ॥

यथा एतेऽश्वरुणस्य सत्सु त्ववयवार्थेषु तत एवोपपत्त्वाद्दर्थोपपत्तिः
 परितीणा नादृष्टां समुद्रायस्य शक्तिं कल्पयितुं तमा, सन्ति त्ववयवार्थाः ।
 प्रकृष्टोत्पणहेतुत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तेनात्र नात्मानं लभते हृदिर्वाक्यार्थं
 वाचयत् तस्माद्योगिकः प्राक्प्रोक्षणीशब्दः ॥

निर्मन्व्यशब्दस्य योगिकत्वाधिकरणम् । तथा निर्मन्व्ये ॥ ९ ॥

टी० निर्मन्व्येनेष्टकाः पचन्तीति विषयवाक्याच्चिर्मन्व्यशब्दस्यापि
 शास्त्रस्य सार्वलोकिकप्रयोगात्संस्कारवाचित्वमध्यभिचाराद्वा ज्ञातिनिमित्त-
 त्वमुद्गाह्य प्रसिद्धावयवार्थत्वात्पूर्ववद्वैकित्वं साधनीयं विशेषस्त्येतावान् ।

प्रासङ्गीशब्देऽ हि संचनसाधनत्वनिमित्तः । अस्ति चापि संचनसाधनस्य सर्वदेति युक्तं यौगिकस्य निर्मःव्यशब्दस्तु मन्यमकर्मत्वनिमित्तः ।

न च निष्पद्यमानिर्मन्यनकर्मत्वयोग्यताऽस्ति निष्पन्ने चानाद्यं शब्दे लोके प्रयुज्यते निर्मःव्यमानत्र यत्प्रामह इति ।

न च भूतपूर्वेषु योगेन वृत्ति प्रतिक्षणमतिभेदात् अन्ये ह्यनिर्मन्यननिष्पद्यः स तद्वै नष्टः, अन्यश्चापि यांकाय नापते सोऽयमसत्यव्यवहारं प्रयुज्यमान सस्कारमिथ योगमपि व्यभिचरतीति न तद्विमित्तं, जातिं तु न व्यभिचरतीति तद्व्यभिचरत्वमेव युक्तमिति इमां विधेयां शङ्कां निवर्त्तयितुमतिदेशः क्रियते । भूतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य सत्त्वानामिशरेण श्योनोपपत्तेर्न कठिन्त्यन्तापरिदृष्टा कल्पयितुं शक्यते तस्मादौगिकः ॥

अथ वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयत्वाधिकारणम् ।

सू० वैश्वदेवविकल्प इति चेत् ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु पथमे पथैत्यष्टौ यागाः समाह्वताः आग्नेयमष्टाकपाल निर्वैपतिं सौम्यं चर्हं मावित्रं द्वादशकपाल सारस्वतं चर्हं पौष्यं चर्हं माहृत मन्त्रकपाल वैश्वदेवीनामिडा व्याजार्णवियत्र्येऽष्टकपालमिति । तत्सन्निधावित्रमाश्राप्यते 'वैश्वदेवेन यजेते'ति । तत्र भगवः किं यजेतेत्यनूद्दितानां यागानां वैश्वदेवशब्देन गुणविधिः, विश्वेदेवा देवता विधीयन्ते किं वा तेषामेव नामधेयमिति "तत्र नामस्त्वपत्तेः स्याद्वाक्यमेतदनपेकं देवताऽतो विधेया स्याद् गत्यभाषाट्टिकल्पते" । नामधेयपत्ते हि तस्या विधेयत्वाद्यागस्य चारुपत्वेनाविधेयत्वात्समस्तयाश्चानशंशयप्रसङ्गः, तस्माद्गुणविधिः, आन्याद्याशब्देषु यागेषु देवतान्तरमनवकाशमिति चेत् न विकल्पसमवात् न ह्यद्वयार्थं सूत्रभाष्यकाराभ्यामुत्पत्तिशिष्टप्रावृत्य कथितमिति तुल्यबलता मन्यते ।

१ विश्वेवशङ्का निवर्त्तयितुमतिदेश इति युक्तं पाठः ।

२ निर्मःव्यदिति युक्तकान्तरपाठः ।

ननु च गुणाधिकरणे धलाधिक्यं वक्ष्यते तेन गतार्यमिति चेत् न ।
 ज्ञानर्यक्याधिक्यात् वक्ष्यति हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य
 बाधे यदि ऋचिद्वनर्यकं भवति ततो विपर्ययोबाधो भवतीति तद्विहा-
 प्यविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्यानर्थव्यपसङ्गाद्देवतैव विधातव्या
 सा च गत्यभावाद्बुत्पश्चिशिष्टाऽप्युत्पत्तिशिष्टैरन्यादिभिर्विकल्पयिष्यते, स्या-
 देतदेवं यदि वाक्यानर्थक्यं स्यात् तत्त्वनुवादत्वेऽपि समुदायीकरणेनार्थ-
 वत् । न हि नानावाक्यवोदितानाम् आग्नेपादीनामेकशब्दोपादानादृते
 समुदायभावापत्तिरेकसंज्ञासंबन्धो वा लभ्यते । सति त्वनुवादे तेनैव
 निमित्तेनैकप्रतीत्याहूटानामेकसमुदायत्वमेकरामधेयत्वं च लभ्यते । ततश्च
 प्राचीनप्रथमे वैश्वदेवेन यज्ञेतेत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्याग्नेपादिसमु-
 दायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा ह्यामितायागस्यैव वैश्वदेवत्वप्रत्य-
 क्षप्रत्यभिज्ञानात्प्राचीनप्रथमादिसंबन्धः स्यात् । नन्वनुवादेऽपि श्रुत्यर्थबला-
 दामितायागस्यैव स्यात् । इतरथा हि वैश्वदेवावैश्वदेवेषु वैश्वदेवशब्दः
 ह्यत्रिन्यायेन कल्प्यः स्यात्, न ज्ञानर्यक्यात् । आमितायागस्यैव देशा-
 दिसंबन्धोऽसत्यप्यनुवादे लभ्यते ततश्च तदवस्यमानर्यक्यं स्यात् । धरं चा-
 नर्थक्याल्लक्षणाश्रयणं, न चाश्रय्यं लक्षणां । वाक्यशेषं दर्शितयोगवशेन
 श्रुत्यैवाष्टानामपि यागीनां नामत्वसंभवात् । एवं हि श्रूयते “यद्विश्वेदेवाः
 समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” । तदनेन योगेनाष्टानां नामत्वश्रु-
 त्पादनायामनुवादः, सति चानुवादत्वेनार्थव्यवहारेण देवताविशिष्टयागा-
 न्तरमपि शङ्कनीयम् । गौरवात् प्रकृतप्रत्ययवाधाच्च । अष्टौ हवींतीति-
 चात्यन्तानन्यग्रतिलिङ्गविरोधात् तस्मात्समुदायानुवादः । तत्र च यदृत्व-
 योगेन धैकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात्तत्प्रत्यन्यायेन
 नामधेयं वैश्वदेवशब्दः ॥

वैश्वानरोऽष्टत्याद्यर्षवा-
 वादताधिकरणम् ।

सू० पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समा-
 न्नाये ॥ ११ ॥

“वैश्वानरं द्वाशकपालं निर्वपेत् पुत्रं जात” इत्युक्त्वा “यदष्टाकपा-

लोभवति गायत्र्यैषेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनरिति यत्रषकपालस्त्वित्येवामि"वि-
 त्येवमादि श्रुते तत्र विचारः । किमष्टाकपालादिव्यष्टाः प्रकृतत्रैखानरया-
 गस्य नामधेयं नुत तत्रैव गुणविधिः ? अथ फले गुणविधिः - किं वाऽप्येवात् ?
 इति, तदर्थं च गुणान्निधिपक्षे सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टता सम्-
 भवति ? किं वा सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टता ? अथ वा द्वादशकपाल इत्यादिशिष्टः ?
 अन्ये गुणवशिष्टाः ? इति । तत्र वैखानरसामानाधिकरण्यात्प्रत्यक्षादीनां
 द्वादशसु भाष्येस्तत्प्रत्यक्षत्वात् न नामधेयत्वमाशङ्क्य दृश्यवचनत्याग्यागमा-
 मानाधिकरण्याभावात्तत्प्रत्यक्षत्वाभावाच्च गुणविधिः । तथा हि यद्यपि
 द्वादशस्यैः विश्रान्ते तथापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः सम्मतिः । यो-
 ष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोहागः सोऽष्टाकपालः ।

न च पुरोहाशेषे पुरोहाशान्तरमस्ति ।

न च द्वादशकपाल एवाष्टसु संस्कृत इति शक्यते वक्तुम् । अष्टानां
 तत्र सापेक्षत्वात् अष्टभिश्चतुर्भिश्चासौ संस्कृतो न केवलैः अष्टभिः, तत्र-
 श्वामानर्थात्तद्विधानुपपत्तिः तस्मात्प्रमाणभावात् तत्प्रत्यक्षत्वम् । अत-
 एव नार्थवादस्य, न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः सम्भवति तस्मा-
 द्गुणविधिः । अष्टाकपालद्रव्यमष्टत्वमद्या वा क्रियते वैखानरयोगे न
 चात्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् ।
 एवं होदं वाच्यं वैखानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिञ्ज्ञात इच्छमन्तम् ।
 एकोपक्रममाश्रयत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः युताः सर्वे एवोत्पत्तिशिष्टाः
 सम्भवन्ति । यद्वा सर्वं एवोत्पत्तिशिष्टा वैखानरं द्वादशकपालमिति द्रष्टव्य-
 विशिष्टयोगविधानात् । तत्र यदष्टाकपाल इत्यादिभिर्दोषान्तरैर्वैख-
 ल्यकद्रव्यविधानम् । उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दे गुणशक्यपान-
 द्रव्योपलक्षणायां न विवक्षितम् । विवक्षितत्वेऽष्टाकपालादीनामानर्थस्य
 घ्यात् तस्माद्गुणविधिः । उच्यते "व्यतिशयाव्यशिष्टत्वं न ताद्यदुपपद्यते ।
 सर्वेषामर्थभेदेन चाश्रयं तत्र हि भिद्यते" । अर्थवादस्य श्लेष्कशक्यस्य
 सिद्धयति । न्यत्येते तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । किञ्च

निर्घपतिनाऽत्र कर्मविधानम् स च द्वितीयान्तेन द्वादशरूपानेनैव संब-
 द्यते न च प्रथमान्तैरष्टाकपालादिभिः, ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिश्चाव्यगत-
 त्वादितरेभ्यो वाक्यान्तरशिहितेभ्यो बलवत्स्यात्, न चाप्युत्पत्तिशिष्टं
 सर्वदामुपपत्तिम् । न द्वादशरूपालस्य ह्यविवक्षोपपद्यते वैश्वानरसमाना-
 धिकरणे द्वितीयान्तं द्वादशरूपालपदं निर्घपतिसंयुक्तं, नाविवक्षितं विना
 कारणं कल्पयितव्यम् । अष्टत्वादीनामन्यथाऽप्युपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिशिष्टं
 द्वादशत्वमित्यतीतरेषां कर्मणि विधानासम्भवात् घञ्जवर्चसादिकलायेन
 वैश्वानरयोगमाश्रित्याष्टत्वादिविधानम् । काम्यो हि गुण उत्पत्तिशिष्ट-
 धायेनापि शक्यते विधातुमिति मान्तेऽभिधीयते । “फलार्थेषु गुणेषु
 स्याद्वाक्यभेदोऽर्थभेदतः । उपक्रमोपसंहारसाम्याच्चात्रैकवाक्यता” । “वैश्वा-
 नरं द्वादशरूपाल” मिति यैश्रेष्ठिरूपकान्ता तामेव यस्मिन् ज्ञात एतामिष्टं
 निर्घपतीत्युपसंयङ्ग्यमाणामन्ते पश्यन्तो न तन्मध्ये वाक्यान्तरमवगन्तुमो-
 श्महे । फलेभ्यश्च गुणेषु विधीयमानेषु स्फुट एव वाक्यभेदोऽर्थभेदात् त-
 स्मादर्थवादत्वम् । अवयवद्वारेणायवयविस्रुतिः द्वादशरूपालावयवो हि
 योऽष्टसु कपालेषु श्रुतः सोऽष्टाकपालपुरोडाशसादृश्याद् गौण्या यत्पा-
 ऽष्टाकपाल इत्युच्यते स्तोत्रं तस्मादर्थवादः ॥

अथ यज्ञमानशब्दस्य प्रस्तापटि-
 म्बुत्वर्थताधिकरणम् ।

सू० तत्सिद्धिः ॥ १२ ॥

“यज्ञमानः प्रस्तरः” यज्ञमान एकपाल इत्यत्र गुणविधिनामधेया-
 र्थवादसंदेहे सामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं प्रस्तरशब्दो वा यज्ञ-
 मानस्य यज्ञमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति शङ्का, भिद्यार्थत्वेन तु प्रसिद्धत्वा-
 चेकमपीतरस्य नामधेयम् । न चार्थान्तरवचनेनार्थान्तरस्य स्तुतिर्भवति
 अष्टाकपालादिभिस्त्यवयवद्वारेण स्तुतिस्त्वा द्वादशरूपालस्य

न च प्रस्तरावयववचनो यज्ञमानशब्दः, येन स्तुतिः स्यात् ।
 तस्मादन्यतरकार्येऽन्यतरविधानाद् गुणविधिः, तत्रापि यज्ञमानस्य मुख्य-
 त्वाकृतिसृष्टौ यज्ञमानः प्रस्तरशब्दलक्षिते साधारणादौ कार्यं विधीयते-

सो भवति गायत्र्यैवेनं ब्रह्मवर्षसेन पुनरिति यच्चकपालस्त्रिष्टुतैवास्मि" वि-
 त्येवमादि श्रयते तत्र विचारः । किमष्टाकपालादिशब्दाः प्रकृतवैश्वानरवा-
 गस्य नामधेयं - मुत्त तत्रैव गुणविधिः ? अथ फले गुणविधिः - किं वाऽर्थाद-
 रति, तदर्थं च गुणविधिपक्षे सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टता मभ-
 वति ? किं वा सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टता ? । अथ वा द्वादशकपाल उत्पत्तिशिष्ट-
 अन्ये तूत्पत्तिशिष्टाः ? इति । तत्र वैश्वानरसामानाधिकारणत्वाद्दत्त्वादीनां
 द्वादशसु भान्तेस्तत्प्रत्ययायेन नामधेयत्वमाशङ्क्य द्रव्यवचनत्वाद्यागसा-
 मानाधिकारणत्वाभावात्तत्प्रत्ययाभावाच्च गुणविधिः । तथा हि यद्यपि
 द्वादशस्वटौ विद्यन्ते तथापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः समस्ति । यो-
 छष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः सोऽष्टाकपालः ।

न च पुरोडाशेषु पुरोडाशान्तर्यमस्ति ।

न च द्वादशकपाल एवाष्टसु संस्कृत इति शक्यते यत्कुम् । अष्टानां
 तत्र सापेक्षत्वात् अष्टभिरवतुर्भिश्चासौ संस्कृतो न केवलैष्टभिः, तत-
 रथासामर्थ्यात्तद्विधानुपपत्तिः तस्मात्प्राप्त्यभावाच्च तत्प्रत्ययत्वम् । अत-
 एव नार्थवादत्वे, न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः मभवति तस्मा-
 द्गुणविधिः । अष्टाकपालद्रव्यमष्टत्वसंख्या या विशीर्यते वैश्वानरपाने न
 चात्यन्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् ।
 एतद् होतुं वाक्यवैश्वानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिंश्चात इत्येवमन्तम् ।
 एकोपक्रमवसानत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः श्रुताः सर्वे एवोत्पत्तिशिष्टाः
 मभवन्ति । यद्वा सर्वे एवोत्पत्तिशिष्टा वैश्वानरं द्वादशकपालमिति द्वेषता-
 विशिष्टयागविधानात् । तत्र यद्द्वष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाग्यान्तरैर्वैक-
 ल्यरूपद्रव्यविधानम् । उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दो गुणप्राप्त्यपत्त-
 द्रव्योपलक्षणाद्यो न श्रियति । विशिष्टतात्वेऽष्टाकपालादीनामानर्थक्यं
 स्यात् तस्माद्गुणविधिः । उच्यते "उत्पत्तिशक्यशिष्टत्वं न ताद्यदुपपद्यते ।
 सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते" । अर्थवादत्वे ह्येकशक्यत्वं
 सिद्ध्यति । त्यस्यैव तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाप्यभेदः स्यात् । किञ्च

रम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि परशब्दस्य पात्रं वृत्तौ तत्सिद्धिकारत्वं निमित्तमिह तु जातिर्जननमित्यर्थः । द्वावपि अग्निब्राह्मणौ सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुपाज्जातादित्यर्थवादे संकीर्तितौ । अत्रेन निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणो प्रवर्त्तते स्तोतुम् ।

अथ वृषादिगव्यानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० साहृष्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्रापि त एव पताः । साहृष्यं त्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र साहृष्यं गौणत्वनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु चतुर्थांशस्य साहृष्यं विधत्तं चातुषं हि यूपस्य यजमानसाहृष्यमूर्ध्वत्वम् । आदित्यसाहृष्यमऽजननिमित्तं तेजस्वित्यम् । अतस्तद्द्वारेण यजमानादित्यगव्याभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथापशुशब्दादिशब्दानां प्रशंसानिमित्तताधिकरणम् ।

सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

“अपशवो वा अन्ये गोशब्देभ्यः पशवो गो अखा” इत्यत्र नामधेयत्वमनाशङ्कमिति गुणविधित्वेन पूर्यः पत्तः पशुशब्दे गद्याशब्दव्यतिरिक्तानां प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्थवादः प्रशंसानिमित्तम् परशब्दस्य पशुशब्दव्यतिरिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य परत्राज्ञादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्वे एव प्रशंसानिमित्तोऽर्थवादः किञ्च विशेषेणोपन्यस्यते सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवाद्स्य प्रशंसा तत्सिद्ध्यादिना गुणेन शब्दः प्रवृत्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव तथा हि अपशुशब्दव्यतिरिक्तैः “अपशवो वा अन्ये गोशब्देभ्यः” इत्यत्राप्यत्र इति नञ्प्रसमासगतेन पशुशब्देन अयमं गद्याशब्दं प्रागल्भ्यमुपादाय परवात्तद्भाष्ये नञ् प्राद्वन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शक्यं प्रतिषेदुम् । अथर्वं च पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नञ् प्राद्वन्तरेषु पर्युद्दिशितयः । शक्नोति च पशुशब्दादर्थं गद्याशब्दाभ्यामेव वाच्यतया मंत्रद्वैतद्वयं प्रागल्भ्यं लक्षयितुम् । तच्च

तस्माद् गुणविधिः । नैतद्वैवं यजमानस्य सुधारणादौ विनियुक्तस्य स्वयं
 द्वायंकारणविरोधात्प्रस्तारवच्च मृत्याक्रेण प्रहरणाद्रेककपालवच्च सर्वहुतं
 कारणात्सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् तस्माद्द्वयंवाटः । कथं परशब्देन परस्य
 स्तत्रन सामानाधिकरण्यं वा गुणादिति द्रुमः । वयमगुणवचनो गुणमभि-
 दध्यात् । नाभिदधाति किं तु स्वार्थसवन्धेन बोधयति । यजमानशब्दो-
 हि स्वार्थमभिधत्ते स चाभिहितः स्वयमव्येतं स्वकार्यकारण संश्रयादु-
 धयति । तच्च प्रस्तरेऽप्यस्तीति प्रस्तारबोधः । एवं स्वार्थसदृशे तदुपसा-
 त्तिनि तात्पर्यम्भजमानोयजमान शब्दो गौणः, अपद्यते यथा लोके सिंहो
 देवदत्त इति । न चाध्यारोपितायुत्वं लोके गौणस्य तत्संबन्धिनि श्रयोन्तरे
 तदभावात् न सिंहो देवदत्त इति प्रयुज्जानस्य सिंहत्वाद्यारोपोऽस्ति ।
 शौचाद्रिगुणविब्रल्यैव प्रयुक्ते । प्रतिपत्तारोऽपि सादृश्यमेव प्रतिपद्यन्ते
 नाध्यारोपम् । तस्मादभिधेयसदृशे इतिगौणस्य नाध्यारोपितवचनत्वम् ।
 कथं तर्हि यदुप्यशराश्रयाणादिशब्दाना गौणस्य यपुष्यं भवतिस्मिद्वान्त इत्या-
 दिषु । न हि तेषां मुख्यमभिधेयमास्ति येन सादृश्यात् गौणत्वं स्यात् । उच्य-
 ते । यद्येवामभिधेय नान्ति कथं तस्यान्यत्र तदुपारोपः । न हि स्थलपेणाग्नि-
 द्यमानमन्यचारोपयितुं शक्यते तेन तदुपमेयारोपितमहीकसैशम् । तत
 श्वारोपितस्यापि तस्य मुख्यत्वाद्भुक्तमन्यत्र गौणत्वम् । त्यत्यत्वे तु यदुप्य
 यद्य यदुप्यशब्दो गौणः स्यात् चारोपितवचनत्वात्, भवत्यिति चेत् न
 सर्वतैरिहविरोधात् । तत्राध्यारोपो गौणतवयम्, स्वार्थसादृश्यं तु
 भवति यदुप्यादीनामपि मुख्यसादृश्यविशयव्यैव लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयु-
 ष्यते । यथा दुकाशस्य पुण्यात्मना शयमुद्वृत्तिर्ना चायमथानां च विदा-
 ष्यात्मना विकारोऽत्यन्तानिमिदो निष्प्रमाणकः तथा भवतिस्मिद्वान्त इति ।
 तस्माद्यजमानशक्त्यर्थसिद्धाश्रयिहितस्यःप्रस्तारस्य प्रथमिपमित्यर्थंवाटत्वम्

अदानेदीर्घाः प्राक्तन्य
 सुन्दरंतापिचरत्तम् ।

सू० जातिः ॥ १७ ॥

“अग्निर्धेयं धाम्नस” इत्यादिशब्देषु पूर्वंशब्दं गुणविधायं नामधे-
 यत्वं द्वायंकारणविरोधात्प्रस्तारवच्च माधवीयम् । निमित्तान्तरकथनायं तु सूत्रान्त-

रम् । एवमुक्तस्मूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि परशब्दस्य परत्र वृत्तौ तस्मिद्विकरस्य निमित्तमिह तु जातिर्जननमिन्वयः । द्वायपि ह्यग्निब्राह्मणौ सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुपाज्जातादित्यर्थवादे संकीर्तितौ । अत्रेन निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणो प्रवर्त्तते स्तोतुम् ।

अथ वृषादिशब्दानां यज्ञमा
नस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० साहृष्यात् ॥ १४ ॥

आदित्या यूपो यज्ञमानो यूप इत्यत्रापि त एव पताः । साहृष्यत्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र साहृष्यं गौणत्वनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु चतुर्थाहस्य साहृष्यं विवक्षितं चालुपं हि यूपस्य यज्ञमानसाहृष्यमूर्द्धत्वम् । आदित्यसाहृष्यमऽजननिमित्तं तेजस्वित्वम् । अतस्तद्द्वारेण यज्ञमानादित्यशब्दाभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथापशुशब्दादिशब्दानां गयादि
शशसार्थताधिकरणम् ।

सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

“अपशवो वा अन्ये गोशब्देभ्यः पशवो गो शब्दा” इत्यत्र नामधेयत्वमनाशङ्कामिति गुणविधित्वेन पूर्वः पतः पशुकार्यं गवाश्वव्यतिरिक्तानां प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्थवादाः प्रशंसानिमित्तस्तु परशब्दस्य पशुव्यतिरिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य परत्राजादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्व एव प्रशंसानिमित्तोऽर्थवादाः किमत्र विशेषणोपन्यस्यते सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा तस्मिद्व्यादिना गुणेन शब्दः प्ररुतः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव तथा हि अयमत्रावयवार्यः “अपशवो वा अन्ये गोशब्देभ्यः” इत्यत्रापशव इति नञ्समासगतेन पशुशब्देन प्रथमं गवारग्रगत प्राशस्त्यमुपादाय परत्वात्तद्भाषो नञा पश्वन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शक्य प्रतिषेदुम् । अवर्यं च पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नञा पश्वन्तरेषु पर्युक्षितथ्यः । शक्नोति च पशुशब्दाऽप्यं गवाश्वशब्दाभ्यामेव वाच्यतया संवदुस्तद्वत् प्राशस्त्यं लघयितुम् । तच्च

नञः पशुदीप्तस्यते, एतदुक्तं भवति गवाश्वेषु यत्प्राज्ञस्य न तदन्वेष्यस्ति ।
तस्मादप्रशस्तास्ते गवाश्वमेव प्रशस्तामिति । सोऽयं गवाश्वगतप्राज्ञस्य-
भावः पशवन्तराणां अपगूना च तुल्य इत्यनेनाभिप्रायेण पशवन्तराण्य-
पशय इत्युच्यते ।

यथा यानुन्वेन सृष्टिच्छेदाधिकारणम् ।
इदमेव च भूमाधिकारणमुच्यते ।

सू० भूमा ॥ १६ ॥

“सृष्टीरुपधायती”ति सृष्टिशब्दे गृह्यविधिरर्थवाद इति संशयः ।
तत्राख्यातसबन्धाद्विध्वन्तरशेषत्वाभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा-
मन्त्रा उपधानार्थेन विधीयन्ते नैव लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव मन्त्राणां प्राप्ति-
न्वाव विधिः सम्भवति तथा सति परिसंख्या स्यात् बहुषु मन्त्रेषु प्रकरण-
प्राप्तेषु सृष्टिविधानादन्ये परिसंख्यायेत् । सा च त्रिदोषा परिसंख्या-
तानां च मन्त्रान्तराणाम् आनर्थक्यं स्यात् । तस्मादुपधानमेव विधेयम् ।
सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावहृद्दे इत्यस्यार्थेना-
दस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः । केचित्त्वयं मन्त्रविधिरिति संसर्गप-
न्ते न ह्येकया स्तुवते इत्यादीनामुपधानैकान्तिरु लिङ्गमस्ति येन
प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्द्वि पदणामादनादिद्विपि इष्टकानां
प्राप्तेषु, तत्रास्ति विधेरवकाशः सत्यामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमवितिसंश-
न्यार्थमपि प्रत्ययविधानमर्थेयद्विविधिति । यद्यपि हि मध्यमायां तु व-
नाद्व्यास्यवत्य इति, न चास्मिन्सूत्रेऽवश्यं सृष्टीनामविधानप्रादुर्भावं ।
गुणवृत्तिनिमित्तकथनमात्रपरत्वात्कः पुनरत्र गुणः? सृष्टिसमुदाये हि
भूमाऽस्ति सृष्टिसृष्टिसमुदाये हि सृष्टिभूमाऽस्ति सृष्टिसृष्टिसमुदाये कया
स्तुवतेत्यनुवाके सृष्टिभूमऽस्तीत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः ।

यथा प्राणभटादिशब्दानां
स्तुत्यर्थेनाधिकारणम् ।

सू० लिङ्गसमवायान् ॥ १० ॥

प्राणभृत उपद्रधातीत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादानमर्थवादायै
विध्यर्थं वेति वक्तव्यम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्तरम्, तत्र हि भूम्ना
शब्दप्रवृत्तिः, इह तल्लिङ्गवतामल्पत्वात्तत्समवायमात्रादेव शब्दप्रवृत्तिः ।
प्राणभृद्गुणे हि प्राणभृत्समवायोऽस्ति । प्राणभृद्राणभृद्गोऽपीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । “तत्सिद्धिज्ञातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । यद्भिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता” ॥

अथ धात्वन्तरेण अटिधा-
र्यनिरूपणाधिकारणम् ।

सू० संधिगंधेषु वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

“अज्ञाः शर्करा उपद्रधाति” “तेजो वै घृत”मित्यत्र सशयः ।
घृततेजोवसानामन्यतममेवाऽञ्जनं कर्तव्यम् ? उत घृतेनैवेति तदर्थं किं
विध्युद्देशार्थवाटयोर्विरोधोऽस्ति न वेति । स्तावकत्वेन प्रामाण्यम-
र्थवादस्योक्तमिह सद्विग्ननिर्णयेऽपि क्वचित्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति
सङ्गतिः । तत्राक्ता इति शब्देन येन केनविदञ्जनम् प्रतीयते विधिरचायं
बलवानर्थवादतः । “प्राधान्यात्प्रक्रमस्यत्वादप्राप्तविषयत्वतः । तद्वाधाद्-
घृतशब्दोऽयं लक्षणार्थं भविष्यति” । प्रधानं विधिर्द्वं स्तुतिः । न चाङ्गेन
प्रधानं वाधितुं शक्यम् उपक्रमस्यत्याज्यासंज्ञातविरोधो विधिर्नैर्वाङ्ग-
मेव स्वार्थं बोधयन्नुपसंहारस्यं स्वयिहृत्पर्यथादं लक्षणां नयति । विधि
रचाप्राप्तविषयत्वाद्बलाद्युत एव नेतव्यः । ऋथंवादस्त्यनुयादत्वाल्लक्ष-
णयाऽपि नीयमानो नातीव दुष्यति । विधेरव यत्किविदञ्जनसाधनं
गम्यत इति तेन वाधितो घृतशब्दोऽर्थवादस्योऽञ्जनसमयेद्रव्यमात्र-
लक्षणार्थं भविष्यति । तस्मात् येन केनविदञ्जनमिति प्रसिद्धे द्रूमः ।
“विधेयंदि विरोधः स्याद्भवेदेवं न चास्त्यसौ । न हि सामान्यशब्दो-
ऽयं विधेयेण विरुध्यते” । सामान्यं हि विधिना बोधितम् । तच्च सर्ववि

दित्यादिभिः । तस्माद्दुर्म इत्येव शास्त्रविषयो न वेदार्थ इति, तथा च "दशं
 तम् । "धर्मोऽस्य विषयं वक्तुं मीमासायाः प्रयोजन' मिति तथा चाथातो-
 धर्मैजिज्ञासा, वेदान्तलक्षणा धर्म, इति सूत्रेणैव धर्मः कथयन्तव इत्या-
 दिभाष्ये च न कुरुविक्रान्तिरिति वेदाद्यपरं व्याख्येयम् । अतो धर्मप्रमाणत्वेन
 स्मृत्यादिरूपेण नानुपयोगीति सिद्धम् । तत्र भेदपूर्वकत्वाच्छेषलक्षणदे-
 प्रथमं सावद्वेदलक्षणमारभ्यते शब्दान्तरादिभिः । तत्र शब्दान्तराभ्यास-
 नामधेयगुणधरकणान्युत्पत्तिपरता विधेर्वोधयन्ति^१ । उत्पन्नस्य चोत्पत्त्यन्त-
 राभावाद्वाक्यान्तरविहितान्तरमणः स्यद्याज्यविषयस्य भेद बोधयन्ति ।
 सत्या त्वेषामेवान्यतमेनोत्पत्तिपरत्वे विधेरवगते सत्यनेकोत्पत्तिपरता
 विधेर्वोधयन्ती स्ववाक्यावधेयानामेव कर्मणा मियोर्भेदमावहतीति वेदित-
 व्यम् । तदिह धात्वर्थभावनपूर्वाणां अयाणामपि भेद प्रतिपादयिष्यते ।
 तत्रापूर्वस्याशब्दार्थत्वात् स्वरूपेण भेदरूपेण शक्तेर्भावनाभेदानुनि-
 य्यादी भेदसङ्घटनं करणीभूतधात्वर्थभेदद्वारेण वक्ष्यते । तत्र धात्वर्थस्य
 करणत्वे सति वक्तुं शक्यते नान्यथेति प्रस्तुतधात्वर्थभेदानुमिमादापूर्व-
 भेदानुसारसिद्धार्थमाद्यमधिकरणमुपोद्गातत्त्वेनाध्यायस्यारभ्यते । क्रिमिहो-
 दाहरणं "श्येनेनाभिरन्यजेत" "विरया यजेत पशुकामः 'सोमेन' यजेत"
 "हिरण्यमात्रेण यजेत" "हिरण्यं भाये" समिधो यजति दशायविशेष
 यह समाहितं यज्ञेनमास्विज्यादृतं सन्त निर्हरैरजामीधे जुहुयादृशहोतारं
 वत्सुर्होतारोऽन्येन । य कामयेत वीरो म आज्ञापेतेति म वत्सुर्होतारं जुहु-
 यादित्यादि यार्वाक्कविदृष्टार्थे विधानं क्रत्वर्थे पुरुषां क्राम्य नैमित्तिक
 वा द्रव्योपपद वा नामोपपद वा गुणोपपद वा तत्सर्वमुदाहरणम् । केचि-
 त्स्थधिकारचोदना एषोदाहरन्ति । तासु च सर्वासु विरुद्धत्रिरुद्धावपत्या
 नामोपपदम् । अतो नामोपपदात्येवोदाहरणमित्याहुः, तदयुक्तम् । तथा-
 हि यद्यपि तावदधिकारचोदना एषोदाहरणं तथापि न तासु सर्वासु नामै

१ बोधयन्ति सन्ति इति पुलकान्तरपाठो नास्तिशक्यः ।

२ उत्पन्नस्योत्पत्त्येवातिष्ठति पाठान्तरम् ।

वोपपदम् । यद्वैव हि यौगिकवाक्यभेदतत्प्रत्यतद्व्यपदेशयुक्तं तदेव नामधेयम्, इतरं स्वधिकारागतमपि गुणार्थमेव । यथा “यः कामयते वीरोम-
आजायेतेति स चतुर्होतारं जुहुयादिति चतुर्होतृशब्दो मन्त्रवचनो न-
नामधेयं तथा यद्वेनमार्त्विज्यादृन्तं सन्तं निर्हरेत्वाग्नीध्रे जुहुयाच्चतुर्हो-
हीतेनाख्येनेति नैमित्तिकाधिकारागतमाज्यपदं न नामधेयम् ॥

न च विरुद्धत्रिकट्टयार्पितः । मन्त्रव्युत्पत्तयथा विशिष्टविधानसंभ-
वात् । वरं च लक्षणाऽप्रतिद्वार्यकल्पनात्, इतरथा हि सोमेन यजेतेत्यपि
सोमपदं नामधेयं स्यात्, उत्पत्तिवाक्येऽपि गुणपते लक्षणाऽस्तीत्यभ्यासाधि-
करणे स्वयमेव निबन्धनकारणोक्तं “यागविधानेनेत्यादिना । युक्तं चैतत्
तथाहि तत्राऽपि हि यद्यपि प्रथमपूर्वान्तरप्रतिपक्षं तथाऽपि प्रत्ययेन
तावत्तदेवाभिधीयते । तत्करणे च याग इति द्योपसाम्यान्नामत्वं स्यात् ।
न चैवं युक्तं । किंच “सौम्यं चरं निर्बपेद्रुह्यवर्चसकामः” “वापद्यं श्वेतमाल-
भेतेति अधिकारचोदनेपम् । अत्र चरं श्वेतमिति द्रव्यगुणशब्दौ सौम्यादि-
पदं भावार्थं नियोगविषय इति निबन्धनकारः शब्दानुबन्धवादी
मन्यते “तेन तदप्यत्रोदाहरणम् । भावार्थयुक्तार्थचोदनात्वाच्च । तथा
हिरण्यं भावमित्यक्तत्वर्यत्वाद्द्विरश्वजिदादिवदुदाहरणम् अत्र चरुर्त्यतहि-
रण्यसौम्यशब्दा द्रव्यगुणवचना न नामधेयम् । अतो नामोपपादान्येवो-
दाहरणमित्ययुक्तमेतत् । भाष्यविरुद्धं च भाष्यकारे हि भावार्थाधिकर-
णस्य प्रयोजनमभिदधानः सिद्धान्ते श्रुतद्रव्यापचारं प्रतिनिधुपादानं प्रयो-
जनमाह, नामधेयत्वे हि कस्य प्रतिनिधिः स्यात् । न चावश्यमधिकारचो-
दना एवोदाहरणम् “सोमेन यजेत” “हिरण्यं ददाती”त्यादिव्यपि कुतोऽ
पूर्वमिति विचारसंभवात् । यद्यपि तेषु प्रधानापूर्वानुवादशुद्धायां न प्रथ-
मपूर्वान्तरं प्रतीयते तथाऽपि पश्चादपि तावत्प्रतीयमानं किं विषयं
प्रत्येतुं न्याय्यमिति संभवति चिन्ता ।

१ न चैवमित्युक्तं इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ भावार्थयुक्ताधिकारचोदनात्वादिनिघाटान्तरम् ।

ननु पश्चात्कारकोऽपिष्टस्य कर्मणो याहकश्चहीनस्याधान्तरव्या
 पारत्वेन कल्प्यमान भावार्थविषयत्वेनैव निर्णयमिति न विचारोपर
 स्यादेव यदि कर्मैव याहकेण रहत इति प्रागस्मादधिकारोऽस्ति तद्वा
 न तु तस्मिद्गुण, अत्रैव हीतद्विचार्यते । किं सर्वार्थेण पदानि क्रियाकारक-
 वन्धानादरेण अपूर्णस्य विषयीभवन्ति ० उत क्रियाकारकसन्धानपरित्यागे
 नेतरपदविशेषितमेकमेव पदम् ? ॥ यदाप्येकं तदाऽपि द्वय्याद्विपदं भावा
 र्थविशेषितं विधीयते चेत् ॥ इति । तत्र क्रियाकारकसन्धानवगमात्प्रागेव द्वय्यगुण
 योर्भावात्कारकत्वेन श्रवणादस्मिन्प्रादकस्वभावाच्च भावार्थादेषापूर्व
 मिति स्थिते चास्मिन् क्रियाकारकसन्धानपरित्यागन्याये याहकत्वहणमपि
 भावार्थस्यैव भवति । तस्यात्यात्प्रादकस्वभावत्वात्कारकत्वाच्च द्वय्यगुणयो
 रनेतरत्वापूर्वमपि तत्र एव स्यात् । असति तु तस्मिन् न्याये हिरण्य दद्या
 तिरथ मिय सन्धानादरेण याहकेण रह्येयाताम् । दानोपसर्जनं वा
 हिरण्यम् । तत्रत्वापूर्वमपि पश्चात्कल्प्यमानमुभयविषयं हिरण्यविषय
 वा स्यात् तस्मात्तत्रापि भावार्थविषयत्वमपूर्वस्यैतदधिकारकाधीनमिति
 युक्तमुदाहरणत्वम् । तस्माददृष्टार्थं सर्वमत्रोदाहरणम् । तत्र सद्यः । किं
 सर्वार्थेण पदानि श्रव्यक्रमपूर्व प्रतिपादयन्ति । उक्तैक मिति । तदर्थमत्र
 विचार्यते किं सर्वेषामर्थो फलभावनाया कारण, मुक्तैकस्यैव कारणत्वम्
 दतरे च तदर्थो ? इति । यच्च फलसाधनं ततोऽपूर्वे कल्प्यते अतो यस्तस्य
 प्राप्तिकत्वेनापूर्वं प्रतिपादितं भवतीति । तत्रश्च सर्वेषां फलसाधनत्वे
 सर्वेषांऽपूर्वमेकस्य तु साधनत्वे तत एवापूर्वमिति । तत्र प्रधानसन्धान-
 लाभादेषेच्छ्याच्च सर्वेषां फलेन सन्नम् । अन्यथा हि यत्फलसाधनं तस्य
 फलं प्रत्युपादानविधानगुणभावात् इतरसु प्रत्युद्देशानुवादप्रधानतयाद्वैक्यं,
 मत्वर्थलक्षणा वा स्यात् । तस्मात्सर्वेषां फलसन्नम् इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

१ तस्यत्वादिति पुस्तकान्तरम् ।

२ प्रागस्मादधिकारोऽस्ति तु युक्तं पाठः ।

३ स्वभावात्प्रादकत्वात् पाठान्तरम् ।

४ फलस्य दास्यकलनापूर्वमिति पुनः पाठः ।

अपूर्वस्य तावददृष्टत्वादेरुक्तल्पनयैवोपपत्ते वाक्ये नानेककल्पनमुपपत्ति-
मत् तस्मादेकमेव फलसाधनमितरत्तु तदर्थमिति ।

न च वैरूप्य, श्येनादीनां नामत्वसम्भवात् सोमादिषु मत्स्वर्यलत-
णाश्रयणात् । एवं चादृष्टकल्पनातो लक्षणा तस्मादेकमपूर्वं यदैक तदा
सदेहः । किं भावशब्देभ्यः ? उक्तं द्रव्यगुणशब्देभ्यः ? इति तदर्थं च किं भावार्थाः
फलेन सवधन्ते ? किं वा द्रव्यगुणशब्दार्थाः ? इति । नन्यनियमेन यत्किंचिद्बु-
धत्तु न त्वधश्यं नियन्तव्यम् । उच्यते नानियमो वाक्येन बोधयितुं शक्यते
तस्यैकरूप एवार्थः । न हि तत्कदाचिद्भागस्य फलवत्त्वमितरस्य च ताद-
र्थ्यं प्रतिपादयति कदाचिच्च विपर्ययम्, वचनव्यक्तिभेदात् । तस्मादेकरूप
एव वाक्यार्थः स किं रूप इति चिन्तयितव्यम् । तत्रानध्यवसायमेव
केचित्पूर्वपक्षमाहुः । तदयुक्तम्, तथा ह्यप्रामाण्यमेव स्यात् तच्चायुक्तम् ।
तथा सति हि प्रमाणलक्षण एवायं विचारः स्यात् न त्विह सिद्धत्वा-
त्प्रामाण्यस्य ।

ननु पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठानस्यैकरूपत्वेनाध्यव्यवसितस्याचाप्रामाण्यं, मू-
लप्रलपितमेतत् । यदि पक्षद्वयेऽपि न कश्चिदनुष्ठाने विशेषः किमर्थमधि-
करणम् । अपि च पूर्वपक्षे श्येनादीनां गुणविधित्वात् श्येनद्रव्येण यदृष्यम् ।
सिद्धान्ते तु नामधेयत्वात्सोमेन यदृष्यमित्यस्ति विशेषः । यथाऽऽह भाष्य-
कारः “स्थित एतस्मिन्निधिरूपे गुणविधिर्नामधेयमिति विचारः” इति । यत्तु
न सिद्धान्तेऽपि नामधेय “सोमेन यजेते” इति तत्र प्रतिनिधिसद्वायः प्रयोज-
नम् । तदप्याह भाष्यकारः । यदि द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वं बोधयन्ति द्रव्यगु-
णापचारे न प्रतिनिधिहपादातव्यो यथा पूर्वपक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः ।
द्रव्यं गुण वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति तस्मात्प्रसज्यत एवाप्र-
ामाण्यमिति नैवं पूर्वः पक्षः । किंतु द्रव्यादिभ्यो ऽपूर्वं त एव फलसाधन-
मिति । कुतः, फल हि साध्यमानत्वात्सिद्धं साधनमिच्छति, द्रव्यादि च
तथा यागः स्वयं साधो न साधनम् । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ फल
समिधो यजतीत्यादौ च फलवदुपकारः साध्यरूपत्वात्सिद्धरूप साधनम-

वेत्ते न साधनारम् । द्रव्यगुणौ च सिद्धरूपत्वात्तदाकाङ्क्षा पूर्णितु समर्थौ
यागादयस्तु स्वयमेव साध्यत्वाव साधनत्वयोग्या । तस्मात् द्रव्यादिभ्य
फलम् । यत्तु भाष्यकारेणाविशेषणेत्युक्तं तच्छब्दतो विशेषानवगमाद्द्रव्य-
स्वभावेन द्रव्यादिभ्य एव फल युक्तमित्येतदभिप्रायम् । तस्माद्द्रव्याद्यैश्च-
फलभाषनायाः करणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “भाषनेन हि भाष्येन फले-
नान्वेतुमर्हति । धात्वर्थः करणं तस्या लाघवात्सञ्चिकर्षत” फलमपि
कारकं करणमपि, न हि कारकाणि मिथःसबध्यन्ते । किन्तु क्रियया, सा
चेह प्रत्ययवाच्या फलभावना तेन तयैव फल संबध्यते तद्द्वारणैव करणस्य
फलसंबन्धः । तस्या च धात्वर्थस्यैव करणत्व युक्तम् । कल्पनालाघवात्तस्मिन्
हि फलवति अपूर्वसाधने कल्पिते द्रव्यादेस्तादृशैस्सिद्धैर्द्रव्यैश्च यथोजन
द्रव्यादिभ्यस्त्वपूर्वै कल्प्यमाने धात्वर्थोऽसिद्धरूपः सिद्धरूपस्य द्रव्यादेर्न
दृष्टमुपकार शक्नोति कर्तुमिति ततोऽप्यपरमदृष्ट कल्पनीयम् । सञ्चिकर्षव
यद्भक्त्युपात्तो धात्वर्थः प्रत्ययवाच्या भावनाया पदशून्या संबध्यते, द्रव्यादि
तु पदान्तरात्तथापि धात्वर्थेन श्रुतिश्च वाक्यादुक्तोपलो । साध्यरूपोऽपि
धात्वर्थे स्वसाधननिष्पादितः सन् शक्नोति फल साधयितुम्, तस्मात्
एव भाषनायाः करणम् । का पुनरिय धात्वर्थोतिरेकिणी भाषना नाम
यस्या धात्वर्थे करणम् ? कर्तुं व्यापार इति चेत् । नन्वसौ पञ्चाधिपत्येण
दियंजौ च मानसस्वार्गस्तद्वेतुं प्रयत्नं सङ्कल्पे वा गतौ चलनं ते
चाधिपत्येणत्यागप्रयत्नसङ्कल्पचलनादयो धात्वर्थो एवेति न धात्वर्थोतिरे-
किणी भाषनामुपलभामहे । प्रयत्ने भाषनेति चेत् । रथो गच्छतीत्यादौ
व्यभिचारः । स्पन्द इति चेत् यजेतेत्येवमादिषु चात्मकर्तृकेषु व्यभिचारः ।
उभयसाधारणमुदासीनं त्वयिच्छेदसामान्य भाषनेति चेत् शब्दादिष्वभाष
प्रसङ्गः । न हि शब्दस्य व्यभिचारेतन्नस्य प्रयत्नः परिस्पन्दो वाऽस्ति । तत्रानिधा
भाषनामाहुर्न्यामैश्च लिङादयः । अर्थोत्पन्नभाषना त्वन्या सर्वार्थान्तिषु गम्यत
इत्यादिबिरोधः । तस्माद्भक्त्य भाषनारूपम् । किमत्रोच्यते । उक्तं ह्येतदा-

चार्यैः । 'धात्वर्थ्यतिरेकेण यद्रूपेण न लक्ष्यते । तथाऽपि सर्वसामान्य-
रूपेणान्यावगम्यते' इति । विवृत चैतन्मण्डनेन कथ्यमानाद्रूपभेदाद्विधा-
धात्वर्थ्यसङ्गतिः । अन्यात्पादानुसूलात्मा भावना किं प्रदुष्यतीति ।
एतदुक्तं भवति । सत्यं न धात्वर्थ्यतिरेकिणी भावना धात्वर्थानामेव तु
द्वे रूपे पात्रो यागः प्रयत्नः संकल्पश्चलनं क्लेशनमभिधानं छेदनमिति ।
प्रातिस्विक धात्वभिधेयम् एकमक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् । अथ तु सर्वधा-
त्वर्थानुयायिकरोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावमन्यात्पादानुसू-
लात्मकमाख्याताभिधेयं । तथाहि यः स्पन्दते यो यजते प्रयतते चलति
अभिदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्ययभनुभवन्ति भिन्नेष्वपि धात्वर्थेषु । तत्र
रूपमुत्पाद्यवस्त्वन्तरकर्मकमेव सर्वदा प्रतीयते । तदेव च भवितुः प्रयो-
क्तव्यापारो भावनेत्युच्यते । तच्चाप्यातेष्ववगम्यमानत्वात्तदभावे पात्रो-
द्भावनगमादाख्याताभिधेयमाश्रीयते । येऽपि प्रयत्नं भावनामाहुः ये च स्पन्द-
ये चाभयं तेऽपि स्वरूपेण तेषां भावनात्वमाहुः । किं त्वन्यात्पादानुसूलत्वं
रूपं तत्र सर्वधात्वर्थानामस्तीति सर्वथाप्येव भावनाह्वयमङ्गीकर्तव्यं ।
तस्मिंश्च क्रियारूपे प्रकृत्युपात्तोयागादिः कदाचित्कर्मत्वेन सवध्यते पात्रं
करोति यागं करोतीति कदाचित्करणत्वेन यागेन स्वर्गं करोति पात्रेनौद-
नमिति यथा विधत्तम् । तद्वदा यागादेः कर्मत्वेन मङ्गतिस्तदा तद्वेतुभूतः
प्रयत्नः सकल्पादिवर्धा धात्वन्तरार्थोऽपि यजेतेत्यत्र पदे यागकृतिरित्येव रूपे-
णाख्याताभिधेयतां भजते । संकल्पादिकं तु विशेषरूपं धात्वन्तराभिधेयं
प्रमाणान्तरवेद्यं नाख्यातेन स्पृश्यते यदा तु विधिवशात् करणत्वेन यागस्य
सङ्गतिः, कर्मत्वं तु स्वर्गादिदेशंपूर्णमासयागेन स्वर्गं कुर्यादिति तदा न
यागस्य हेतुभूतैव कृतिराख्यातेनोच्यते यागस्य कर्मत्वाभावात् फलस्यैव
कर्मत्वात्तत्कर्मिका कृतिराख्यातेनोच्यते यागस्तु करणम् । अतो यदवस्थो-
यागः स्वर्गं संपादयति तदवस्थो यागो येन व्यापारेण संपद्यते स व्यापारः
स्वर्गकृतिरित्येव रूपेणाख्याताभिधेयो भवति तस्यापि व्यापारस्य विशेषरूपं
प्रमाणान्तरवेद्यं नाख्यातेन स्पृश्यते यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यनेन ह्येताव-

दगम्यते यथा यागास्वर्गो भवति तथा व्याभियेतेति तत्र कथं व्यापारितस्य कोऽसौ व्यापार इति व्यापारविशेषात्मककथभावापेक्षायामन्यत्राधानप्रयोजनावघाताद्विरूपकारसपादनं शास्त्रान्तरैरवगम्यते यागस्वरूपस्य च सपादनमर्थोपस्था । न ह्यनिष्पत्तितस्य करणत्वमुपपद्यते तेन स्वरूपसपादनं प्रयोजनद्विभिरवोपकारसपादनमिति सकलौऽप्यव्यापारः स्वर्गइति रित्यनेनाकारेणान्येनाभिधीयते, विशेषरूपं च प्रयोजनद्विशास्त्रान्तरावगम्यन्तेन सकलौऽप्यव्यापारः फलभावनाया एव उपपन्नः । तेन च व्यापारेण फलसाधनात्मना उपपद्यमानो यागः करणम्, एतदेव हि कारणान्न कारणत्वं यदुत फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारेण फलसाधनात्मना संपत्तिं परशोरिवोद्यमननिपतनाभ्यां द्वैधीभावसाधनतया तत्सिद्धा धात्वर्थोतिरिक्ता भावना । नन्वेव धात्वर्थसामान्यमेव भावना स्यात् निति ब्रूमः । विलक्षणत्वात्प्रतिधात्वर्थे चान्यद्वि पाकस्योदनं प्रत्यानुकूल्यमचान्यत्त्वलनादेः संयोगादि प्रतिफलमेदात् । एकात्म्यकत्वे हि तद्रूपस्य फलमेदो न स्यात् भिद्येपु रूपेपु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्तते यागादिविषयकरणत्वसामान्यम् । अथ व्यापारो विशेषः, यतो धात्वर्थव्यादिकात्मन्यस्य उत्पन्नसतो धात्वर्थान्तरसकल्पादिकं तत्कृतिरूपेण प्रत्ययेनोच्यते न यजिरेव । तत्तु काम धात्वन्तरेणोच्यताम् । इह तावदेकान्ततः प्रत्ययार्थः, यजिस्तु तत्र कर्म कारणं वा तथा सकल्पयतीत्यत्रापि सकल्पादर्शान्तरमेव भावनासद्गुणस्तु कर्म कारणं वा तेन यतो धातोः प्रत्यय उत्पन्नस्य धात्वर्थव्यतिरिक्तैव भावना तत्कर्मिका तत्कारिका वा तद्गतेन प्रत्ययेनोच्यते न तु तस्यैव रूपान्तरमिति न धात्वर्थसामान्यभावनेत्युच्यते धात्वन्तरेण तस्याभिधाननासिद्धं यथा स्पन्दनस्य प्रयत्नस्य वा द्रुयोर्वा भावनात्वे स्पन्द्यादिधातु-वाच्यत्वं, तस्मात्सिद्धं धात्वर्थारिक्तं भावनारूपं, तत्र च धात्वर्थः कारणततोऽप्यर्थं कल्प्यत इति भावयच्छेभ्योऽप्युक्तम् ॥

शुद्धसंस्कृतार्थिक
रणम् ।

सू० चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

“दर्थपूर्णमासाभ्यां स्वर्गनामो यजेत” “यनेनाभिवर्त्तयजेत” इति,

मादिषु अपूर्वे सिद्धं कृत्वा तत्प्रतिपादकवद्द्विशेषोविचारितस्तस्य
 त्वस्तित्वमेवासिद्धमिति तत्प्रतिपादनार्थमारभ्यते किमेतेष्वपूर्वे नाम
 यागस्वर्गातिरिक्तमस्ति ? ने ? ति विचारः । तदर्थं च किं वाक्यावगतः स्वर्गपा-
 गादिसाध्यसाधनभावोऽपूर्वमन्तरेणापि घटते ? ने ? ति तत्र “साध्यसाधन-
 भावो हि श्रूयते स्वर्गयागयोः । वस्त्यन्तरस्य सद्भावे श्रुतिरेव विरुध्यते” । व-
 स्त्यन्तरं हि कल्प्यमानं यागसाध्य स्वर्गसाधनं च कल्प्येत, तत्त्वाभयमपि
 श्रुतिविरुद्धं स्वर्गयागयोरेव साध्यसाधनभावश्रवणात् । कथं पुनः तृणरू-
 यागस्य विनाऽपूर्वेण कालान्तरभावि फलसाधनत्व ? मिति यदि ब्रूयात् प्रति-
 ब्रूयादेनमपूर्वेऽपि कल्प्यते कथं यागस्य फलसाधनत्वं, तदा अपूर्वमेव साधनं
 स्याच्च यागः । यागस्यैव शक्तिरवान्तरव्यापारो वाऽपूर्वमिति चेन्न शक्तिमति
 व्यापार्यति चातीति शक्तिव्यापारयोरेवस्यानायोगात्, तस्माद्व्याग एव वि-
 नष्टोऽपि फलं साधयति, स एव वा फलं यावदघतिष्ठत इति शास्त्रमा-
 माण्यादयमन्तर्ध्वं, नापूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । “विनष्टस्यासत्तावच्च कार्या-
 रम्भसंभवः । तृणरूप्येन सिद्धस्य नावस्थानं च युक्तिमत्” । तद्वै हि श्रुता-
 धानुपपत्त्या कल्पयितव्यं न यत्प्रमाणान्तरेण विरुध्यते, विरुद्धं च सर्वप्रमा-
 णैर्विनष्टस्यासतोऽनारब्धवस्त्यन्तरस्य कार्यारम्भकत्वमवस्थानं च तृण-
 मान्ब्रह्मिनः प्रमाणविरुद्धमेवातोऽपूर्वमेव कल्पनीयम् ।

न च श्रुतिविरोधः, तस्य यागस्य शक्तित्वात् । अथान्तरव्यापार-
 त्याद्या । न हि शक्त्याऽथान्तरव्यापारेण वा व्यतिरिक्तकरणतामापादयति
 काष्ठादीनामिदं ज्ञातया । न चावश्यं शक्तिमत्येषां घतिष्ठते कार्यानुमेया
 हि शक्तिः, यत्रैव कार्यापालं तत्रैव कल्प्यते । अतो यागशक्तिर्यात्मनि ति-
 ष्ठीति इत्यविरोधः । एतद्वैद्याथान्तरव्यापाराणां तस्यैव यत्समीहितद्वैशम-
 पत्तेन साधनेन तस्मिन्साध्यमन्तरा साध्यमानत्वं, काष्ठैरियं ज्वालयाः, तस्मा-
 दस्त्यपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणोऽथान्तरव्यापाररूपम् । अद्भानां च फलवद्बुध-

१ अकारणतामापादयतीति वा० ।

२ न चावश्यं शक्तिमत्येषां घतिष्ठते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यागशक्तिर्यात्मन्येवावतिष्ठते इति पाठामारम्भः ।

कारसाधनानामिषाऽत्र प्रक्रिया । प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फल-
साधनस्य बोध्यते, यामेन स्वर्गं कुर्यादिति, कथं दिनश्वरेण फलं कर्तव्यं
मित्यपेक्षायामपूर्वे कृत्येत्युच्यते, कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायामङ्गानुष्ठान
प्रकारेणेति, ततः पूर्वापरकालवर्तिभिर्द्व्याधारेर्विषयोक्तस्य यागस्यापूर्वसा-
धन्यं न स्वरूपेण सभयतीति अपूर्वोन्तरमपि कल्प्यते । दशपूर्वमासयोस्तु
पतद्वृषवर्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत्फलापूर्वोत्थायोगादेकैकं प्रति समुदा-
यमपूर्वं कल्प्यते, तत्कथमाद्यपेक्षायामन्याधानाद्व्यहोपदेशः । ततः
पूर्ववद्वैश्वं पूर्वांतराद्दशहस्तेभ्यस्तदुत्पत्तिर्न स्वरूपेण सभयतीति प्रति-
त्रिकं त्रीणि त्रीण्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते । यदि पुनः 'पञ्चागोभ्यः' प्रथममेव
षडपूर्वाणि कल्प्येरन् ततोऽपूर्वार्थत्वादङ्गानामङ्गापकृतेभ्येऽपूर्वसिद्धौ
पुनरपि षडपूर्वाणि कल्प्यानि स्युरिति गौरव स्यात् । तस्मादेकमेव फला-
पूर्वमुत्पत्त्यपूर्वाणि तु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते, तथाऽङ्गान्यपि कृत्यकारकत्वेन
स्वीकृतानि त्रिणिकत्वाच्च स्वरूपेण सहत्यापकर्तुं शक्नुवन्तीत्यवान्तरव्याप-
ररूपायपूर्वाणि तावदात्मन्ते, ततः सर्वाणि सहस्य प्रधानस्य सामर्थ्या-
द्वेधेन फलारम्भेननुषत्वरूपमनुषह परमोपकार जनयन्ति । तत्र त्वय
विभाग, सच्चिपत्योपकारकाणि द्रव्यदेशतासस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव
शक्त्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्यापियन्ते तदद्वारेण फला-
पूर्वं, आरादुपकारकाणि तु सात्तादेशोत्पत्त्यपूर्वभ्यः फलापूर्वनिष्पत्ता । एव
प्रकारभेदे सत्यपि संश्लेष्यङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्तायनुषाहकाणि भवन्ती-
त्येवमेकरूपेणेत्यभावेन स्वीक्रियन्ते तस्मादस्त्यपूर्वम् ॥

कर्मणो गुणप्रधानभाव
विभागोपकरणम् ।

सू० तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

एव तावदस्त्यपूर्वं तच्चाप्यातेभ्यस्तद्वयं च द्रव्याद्रिपदमाप्यात
तु द्रव्याद्यपेक्षया प्रधानस्य कर्मणो वाचकमित्याप्यातमेदानुसायंपूर्वभे-
दानुसरणं कर्तव्यमिति स्थितं तस्यापश्चात् क्रियन्ते सत्यपि धात्वर्थभाष

१ पूर्ववद्वैश्वं दशहस्तेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति तु पुस्तकान्तरम् ।

२ यदि पुनः प्रथममेव षड्भ्यामागोभ्यः ।

३ यथाशक्त्यपूर्वमिति वादान्तरम् ।

नयोर्भेदे केषुचिदाग्यातेषु नापूर्वे भिद्यते इति दर्शपूर्णमासयोः "श्रींहीन
 वदन्ति" "तद्युक्तान् पिनष्टी"ति श्रूयते तत्र संशयः किमवघाताद्विष्येऽपूर्व-
 मस्ति ? न वे ? ति तदर्थं च किमवघातायां ग्रीहयः ? उत ग्रीहयौऽवघात ?
 इति, तत्र वाक्यसाफल्यावायश्यं कल्प्यमदृष्टं, तच्च धात्वर्थोदेष साध्यभूता-
 न्याय्यम् । तथा हि भूतस्य द्रव्यस्य तच्चिदृत्त्या दृष्टार्थता स्यात् । अन्यथा
 त्वदृष्टद्वयं कल्प्यमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे, तस्माद्ग्रीहपेतयाऽवघातः प्रधानमेव
 ततश्चापूर्वमिति । स्यादेव यद्यदृष्टं कल्प्येत अत्र पुनः कृत्तमेव यागनि-
 र्देशः प्रयोजनं, तादर्थ्यं चावघातस्य कर्मोपयिकं तुपविमोक्षादि दृष्टमेव
 प्रयोजनं लभ्यते इति न कस्यचिद् अदृष्टं कल्प्यं, नियमादृष्टं तु कल्पनीय
 तच्चावघातस्यादृष्टार्थत्वेऽपि द्रव्यनियमादवश्यं कल्प्यमित्यदृष्टद्वयं, तदुर-
 मेरुमेव दृष्टार्थावघातनियमाददृष्टं कल्पितम् ॥

संमार्जनादीनामप्रधा-
 नताधिकार्यम् ।

सू० धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्दिष्टेः प्रया-
 जवत् ॥ ८ ॥

यत्र न किंचिद् दृष्टमस्ति कर्मोपयिकं तु द्रव्यं द्वितीयया संयुज्य
 निर्दिश्यते "सुवः संमार्ज्नात्या"दियु तत्र शिवाणंते किं प्रधानकर्मोत
 गुणकर्म ? ति । तदर्थं च साध्यवाचिनी द्वितीया ? इयथा साधनवाचिनी ? ति ।
 यद्यपि चात्र सिद्धान्तेऽपि द्रव्यगतादृष्टरूपं संस्काररूपापूर्वसद्वावावापूर्व-
 भेदाभेदयोर्हपयोगस्तथाऽपि पूर्वाङ्गगुणकर्मनतणस्याध्यापकत्वं प्रधानकर्म-
 लक्षणस्यातिश्याप्रिं चागच्छ समाधीपत इति सङ्गतिः । तथा हि यैन्नु द्रव्यं
 चिकीर्ष्यते इति दृष्टोपकारित्वं गुणकर्मलक्षणमुक्तं तच्चाध्यापकं संमार्ज्जना-
 दिष्यभावात्, तथा यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते इति दृष्टोपकाराभावात्ः प्रधानलत-
 यमुक्तं, तच्च संमार्ज्जनादिष्यतिश्यापकं तेषामपि प्राधान्यमसद्धान्, तदिद-
 माशङ्क्यं निराकर्तुमिदमुच्यते । द्वितीयाद्युत्था संमार्ज्जनादीनामदि-
 द्रव्यगुणत्व, पूर्वाङ्कं तु लक्षणद्वयं न गुणप्रधानविषयम्, अपि स्वपूर्वसद्वाशधि-
 पयं तावन्मात्रस्यैव भावायाधिकारणापवादत्वेन प्रतिपिन्वितत्याप्तेनापूर्व-
 भेदसद्वाशय तानि द्वैधमिति गुणप्रधानकर्मणी उपविदि कीदृगं तद्गुणकर्म
 यत्रापूर्वं नास्ति ० कीदृगं वा प्रधानकर्म यत्रापूर्वं शिद्यते ० इत्यपेतायामुक्तं

दृष्टोपकारिष्वपूर्वं नास्ति तदभावे त्यस्तीति, समार्गाद्विषु चास्त्येवापूर्वं
द्वयगतमित्यस्यद्य लक्षणम् । अत्र पूर्वपताभिप्रायः, दृष्टप्रयोजनत्वमेव
गुणकर्मलक्षणं न द्वितीयेति । कुतः, “व्यभिचारात् साध्यत्वमुच्यते लो-
कश्रेययोः । साधनत्वं द्वितीयायैः सर्वत्राध्यभिचारतः” ॥ १ ॥

घल्वजान् शिष्यदक्षात् कुर्विति लोके, वेदे च “सकून् जुहोती” मि
ष्यभिचारात् साध्यत्व द्वितीयेष्वुच्यते, साधनत्वं तु घटं करोतीत्यादावपि
घटादीनां शुद्धिस्यत्वेन क्रियाहेतुत्वादस्त्येवैत्यध्यभिचारात् एव हि
द्वितीयायैः, अतः सुगादिसाधनकसमार्गविधानात् दृष्टोपकाराभावाच्च
प्रधानकर्मैव समार्गादीनीति प्राप्ते द्रूमः ॥

“स्मृत्या साध्याभिधायित्व द्वितीयायाः प्रतीयते ।

कर्तुर्यदीप्सित यच्च तथा युक्तमनीप्सितम् ॥ १ ॥

तत्कर्म तद् द्वितीयायै इत्येवं पाणिनेः स्मृतिः ।

वलीयसी च साऽऽचारात्प्रयोगोऽप्यस्ति तादृशः ॥ २ ॥

स्मृतिस्सावदाचाराद्वलीयसीति स्थितम् । स्मरति च पाणिनिः
“कर्मणि द्वितीया” “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” “तथा युक्त चानीप्सित”मिति
च यथेप्सित क्रियया युज्यते साध्यात्मना तथा साध्यात्मनैव क्रियया युक्तम-
नीप्सितमपि कर्मसत्तमितीप्सितानीप्सितानुवर्तिंसाध्यत्वं कर्मैत्यर्थः ।
कर्म च द्वितीयाऽयं इति साध्यत्वमेव द्वितीयायैः ॥

न च निर्मूल स्मरणं, घटं करोति घ्रीहीनवहन्तीति लोकश्रेययोः
प्रयोगसद्भावात् । यदि च साधनत्वमर्थः स्यात् परशुना हिनतीति परशौ
द्वितीया स्यात् । साधनविशेषवचनस्यादयमदोष इति चेत्कः पुनरसौ?
यस्य साध्यत्वमितिचेत्तदत्र तर्हि वाच्यमस्तु किं साधनत्वोपलक्षणत्वेन
नन्वेवमपि कथं सुगादीनां शेषित्वमीप्सित हि शेषि भवति । न चे-
प्सितं द्वितीयाऽयं । किं स्वीप्सितानीप्सितानुवर्तिंसाध्यत्वमात्रम् । सत्यम् ।
न शेषित्वं द्वितीयायै, तसु विधिलभ्यते । विधिप्रशेन हि समीहितमेव
भाषनाया भाष्यमयगतं, तद्विशेषश्च पदान्तरात्प्राच्यते तत्र सुगादीनां

द्वितीयया भाव्यत्वमुच्यते । समीहितभाष्यापेक्षया च भावनायां नास-
मीहितस्य भाव्यत्वं संभवतीति सूगादीना समीहितत्वसिद्धिः ।

ननु यत्समीहितं तस्य साधनं विधिना बोध्यते, न तु तद्वशेन समी-
हितत्वं, को नामाह समीहितत्वं विधिगम्यमिति । किं तु विधिविप-
यीभूतया क्रियया ईप्सितत्वं सूगादीनां द्वितीयया प्रतिपादितसाध्यभा-
यानां विधियशाद्गम्यत इत्युच्यते । स्वरूपेण तु तेषां समीहितत्व क्रतु-
साधनत्वादेव सिद्धम् । सकृन्नां तु भूतभाष्यपयुक्तत्वाभावाच्च समीहित-
त्वमस्तीति समीहितसाध्यापेक्षया भावनायां भाव्यत्वेनान्वयस्यायोग-
त्यात् साधनत्वमेव लक्षणया द्वितीयाऽभिधत्ते । सूगादीनि तु क्रतुसाधनरू-
पेक्षेप्सितत्वाद्योग्यान्वयेव समीहितभाष्यापेक्षया समार्गभावनायाऽन्वैतुमि-
ति साध्यत्वमेव श्रुतिग्रनेन शक्यते, तत्र दृष्टोपकाराभावेऽप्यदृष्टकल्पना-
त्सिद्धं गुणकर्मत्वम् ॥

स्तोत्रादिशाध्याधि-
कारणम् ।

सू० स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवता-
ऽभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणम् । “वाङ्मेः स्तुयत” इत्यादि प्रगीतम-
न्वसाध्यं गुणेन गुणिनः सयन्धाभिधान स्तयनं स्तोत्रम् । शस्त्रमपि स्तयन-
मेशप्रगीतमन्वसाध्यम्, प्रथमं शंसतीत्यादि गुणकर्मणि प्रधानकर्मणि चेति
विधारः । तत्रयंच किं देवतां प्रति गुणभूतानि तत्प्रकाशनायानि ? । किं या
देवतां प्रति प्रधानभूतान्यदृष्टार्यानी ? ति तत्र देवतास्मरणं दृष्टमुक्तिव्याऽ-
दृष्टकल्पनं न युक्तं, तेन सादृष्यास्तोत्रादेर्गुणकर्मता, गुणगुणिसंप्रत्ये हि की-
र्त्यमाने गुणिनी देवता कीर्त्यन्ते तत्कीर्तनाच्च तत्स्मरणं क्रतूपयोगि दृष्टमेव
प्रयोजनं लथमिति नादृ टकल्पनायसरः । तस्माद्देवताप्रकाशनायत्वाद्गुणक-
र्मयति । उच्यते । “सत्यं दृष्टार्यता युक्ता श्रुतिर्त्रेष विरुध्यते । देवतास्मरणा-
द्यंत्ये श्रुतिरूपं विहन्यते” । यथायुतस्यायंस्य प्रयोजनकल्पनं न श्रुतदृष्टा-
नेन । स्तुतिश्चात्र फलंश्रयमया दूयने स्तीति शममीति । यदा च मन्वशाश्व
गुणसंयन्धाभिधानपरमेव भवति तदा स्तुतिर्भवति । यदा तु गुणद्वारं

गुणप्रकाशनायै तदा स्तुतिर्न भवति । यथा लोके वक्रकेशान्तो देवदत्त इति गुणसम्बन्धपरत्वे स्तुति मन्यन्ते । यदा तु एवमुच्यते योऽय वक्रकेशान्तस्तमानयेति न तदा स्तुतिशुद्धिर्भवति । तेन प्रकाशनार्थत्वे स्तौति शसन्त्या स्वार्थहानेन प्रकाशनलक्षणा स्यात्

न च तत्र लक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति, श्रुत्यैव वाक्यार्थोपपत्ते तेन श्रुतिवत्तादृष्टार्थत्वमेव । एव च माहेन्द्रयहसविधात्रैन्द्री स्तुतिरूपवत् भवति । इतरथा हि श्रुतिसमवायिनी देवता विधिशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति माहेन्द्रयहदेवता नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुमिति यत्रेन्द्रस्तत्रैन्द्री स्तुतिरुक्तव्येति, मनोतास्यातिशब्दवद्वाऽग्नीषोमाधिन्द्रशब्द एव महेन्द्रलक्षणया प्रकाशयेत् । तत्र ह्ययमप्यन्याय्यम्, तस्मात्प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ॥

मन्वाधिधायकत्वाधि
कारणम् ।

सू० विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दात् ॥ ३० ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरणम् । द्विविधमाख्यातमुक्त प्रधानकर्मणा विधायक गुणकर्मणा विधायक चेति । किमेतदेव प्रकारद्वय ? नेत्युच्यते । अस्ति तृतीयोऽपि प्रकारोऽभिधायकत्वमिति प्रतिपाद्यते । तत्र "देवाश्च याभियजते ददाति च अग्नीदग्नीन्विहर 'ग्रहिववसदनन्दामीति । एव प्राचीनि यच्छ्रुतामन्त्राणामपुरुषादिसयुक्तान्याख्यातानि । यानि च यस्योभय हविराग्निमार्कदित्यादीनि यावन्ति निमित्तादिव्रतिपादनेनाप्यातात्तरैरेकवाक्यता गतानि तान्युदाहरणम् । तानि च प्रायेण मन्त्रेष्वेवेति मन्त्रोपन्यास । न तु मन्त्रत्यस्य कश्चिन्न्यायोपयोगः । तानि विधायकानि न वेति सशयः । तत्र "विधायकत्वमेतेषामप्यातत्वाविशेषतः । सत्यपि प्रकृते कर्मण्यभ्यासात्कर्मभेदधी ' । अत्रोच्यते । यच्छ्रुतादिभिरन्तेषां विधि शक्तिरिहान्यत्रे" । न हि "याभियजते ति कयविविधिसमभय । तथा दामि एहामीति नात्मनाऽऽत्मा शक्यो विधातुम् । यामन्त्रकविभक्तेरवाग्नीदग्नीन्विहरेति वक्रभिमुपश्रावृषिपयत्वात्, वेदे च षत्सुभावात् विधेरवाभिमुपानभिमुपपुरुषसाधारणत्वाद्ब्रह्मस्वभावेनामन्त्रणेन विधियत्तपश्चैताप ।

तस्माद्देवमाद्रीनां प्रयोगमध्ये पुरुषान्तरेण पुरुषे स्मारयितव्यं सामर्थ्यं न
 बहि प्रयोगभाविनि विधायिति सिद्धमभिधायकत्वम् ॥

मन्त्रनिर्गन्धनाधिकारणम् । सू० तद्योदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

न्यायानौपयिकेनापि मन्त्रशब्देन पूर्वं व्यवहृतमिति तत्रमद्गादहे-
 षुभिप्यमन्त्रं मे गोपायेत्यादि वेदप्रयुक्तस्य मन्त्रशब्दस्यार्थनिरूपणार्थं मन्त्र-
 लक्षणं क्रियते । यानि प्रयोगकाले ऽनुष्ठानौपयिकार्याभिधानस्वरूपाणि वा-
 क्यानि तानि मन्त्रशब्देनैव्यन्ते । प्रायिकमिदमभियुक्तप्रसिद्धुपलक्षणार्थम् ।
 यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः स मन्त्र इत्यर्थः ॥

शास्त्रनिर्गन्धनाधिकारणम् । सू० शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

द्विधिभागस्य वेदस्यैकस्य भागस्य मन्त्रात्मकस्य नरणमुक्त,
 तत्रमद्गादे "तद्वास्त्रणाश्वेष पञ्च हवींषी"ति वेदप्रयुक्तवास्त्रणशब्दार्थपरि-
 ज्ञानार्थं वास्त्रणलक्षणकथनमश्लिष्ट वास्त्रणमिति ॥

ऊहाद्यमन्त्रताधि सू० अनाम्नातेषु मन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः
 कारणम् । स्यात् ॥ ३४ ॥

ऊहप्रथरनामधेयानां मन्त्रत्वम् इति सदेहे मन्त्रवाक्यैक्यावय-
 त्वेन तन्मध्ये निवेशान्मन्त्रकार्यकारत्वेन च मन्त्रत्वे पात्तेऽभिधीयते । मन्त्र-
 कार्यकरत्व तावद्रथघोषादिष्वनैकान्तिक, मन्त्रैक्यावयताऽपि न तात्कर-
 णम् । किंतु "अभियुक्तप्रसिद्ध्या हि मन्त्रत्वमश्रुत्वते । स्याध्यायकाले
 तेषां च सामान्नातेषु मन्त्रधीः । मन्त्रानध्यापयामोऽद्य तथा मन्त्रानधी-
 महे । सामान्नावग्रहीभूत ऊहादौ नास्ति मन्त्रधीः" ॥ तस्माद्अभियुक्तप्र-
 सिद्धिभाष्यदेशमन्त्रत्वम् ॥

अपठताः सू० तेषामृग्यचार्यवगेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

वेदभागयोर्मन्त्रशास्त्रणपीलतणमुक्तम् ॥ तत्र मन्त्रभागस्यापतेऽवा-
 न्तरविभागः अगादिह्यो लोके वेदे च प्रसिद्धः । "अहेषुभिप्यमन्त्रं मे

गोपाय यमृपयस्त्रयीविदा^१ विदुः स्वतः सामानि यजूषी^२ति । तत्र को-
भाग अरुशब्देनोच्यते? को वा सामशब्दशब्देन? को वा यजुःशब्देनेति?
तत्परिज्ञानाय अगादिसलक्षणमुच्यते । यत्रार्थवशेन पादश्रवणस्या सा अरु
इति ।

सामनल्लगाधिकरणम् । सू० गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभियुक्तानां तथाऽपि नारदीत-
धिर्येषणेति न्यायेन “कवतीषु रथन्तरङ्गापती”त्याद्यतिदेशोपपत्तेरथ गीति
रेव सामेति सप्तमे सूत्रकार. स्वयमेव वदति । इह तु मन्त्रविभागमात्र
विवक्षितम् । तद्यदि प्रगीतो मन्त्र साम यदि वा गीतिमात्रमुभयथाऽपि
अप्यजु^३पाभ्यामन्यत्सामेति विभागसिद्धेर्न विभागाय प्रवर्त्यते । सप्तमे तु
रथन्तरमुत्तरयोगीपतीत्याद्यतिदेशोपर्यक्तत्वाद्विभागेन प्रयोजनमस्तीति
तत्रैव घट्ट्यमाणवष्टम्भेन गीतिः सामेत्युक्तम् । यस्त्रत्र भाष्यवार्तिकरयोगीति
घावित्त्व साधित तद्रथ्यमाणमेव प्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं न सूत्रार्थतया मा
भूत्सामिदमित्यस्य पौनरुक्त्यम् ॥

यजुर्ल्लगाधिकरणम् । सू० शेषे यजुः शब्दः ॥ ३७ ॥

अक्सामाभ्या यदन्त्यत्परिलिष्टपठित मन्त्रजात तद्यजुः ॥

निगदाना यजु
प्याधिकरणम् । सू० निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

शेषे यजु शब्द इत्येतदतिशेषेणोदमारभ्यते । सन्ति निगदानामपरस-
द्योधनरूपा मन्त्राः प्रातर्णीरासाद्वयेत्याद्वयस्ते किं यजुष्येवो ? त यजुष्योऽप्यु ?
इति विचारः । सत्राभेदादिभेदनिगदा इमानि यजूषीति । तथा उपाशु यजुषा
उच्चैर्निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मयोगाच्च भेदप्राप्त्युच्यते । सत्रा तावद्वि-
तराङ्ग्यते इति ध्युत्पत्त्या यजुष्येवोच्चैर्धर्मयोगाच्चक्राति वर्त्तितुम् । वास्य-
ख्येप्यथ परिभ्राजकसंज्ञेति न तथा भेदः ॥

१ विदाविदुर्दिति आद्यतया साधुना ।

२ अक्रसामेतिवत् अमप्युपेति निपातनात् पठतस्य साधुता ।

सञ्चितु प्रसव' इति अत्र हि सर्वाणि पदानि निर्घोषप्रकाशनार्थानि
विभागे च साक्षाद्वाणि तस्मादेकयजुष्वम ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् । सू० समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

एकप्रयोजन सर्वे विभज्यमान साक्षाद् पदजातमेक यजुरित्युक्तम् ।
एतेन लक्षणेन यत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशक निर्घोषमीत्यादि पदमस्ति तत्र
सुगम परिमाणम् । अथ यत्र समवेतार्थपदाभावेन लौकिकविनियोगाभावे
वाचनिको विनियोग परस्परनैसाक्षाद् च स्वरूपतो ऽवगम्यते यद्ये' पेत्यो
नेत्ये ति यथा 'वापुर्यज्ञेन कल्पता' प्राणो यज्ञेन कल्पता' मिति तत्र किं
यदेक यजुरिति चिन्त्यते किं प्राग् दृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्व ? मुत यावदेव
मिथ सप्रदुमिषे त्वेति तावदेक यजुरत्यच्च यजुरन्तरमिति । तदर्थं च किं स
र्वमेकार्थमुत भिन्नार्थं ? मिति चिन्ता । तत्र तावत् "अदृष्टार्थत्वमेतेषामनुष्ठे
याप्रकाशनात् । तत्रैक तत्र साक्षाद्वा सर्वे इत्येकप्राक्प्रता । अदृष्ट हि क
ल्पमानमेकमेव युक्त तावत्तैवोपपत्ते अत सर्वे तावदेकार्था । तच्च सर्वेषा
सह कल्पतामिति समूयकारित्वाद्भिभज्यमाना साक्षाद्वा भवन्तीत्येकवाक्य
ता निश्चिते च मन्त्रैकत्वे यद्यपि प्रत्येकभेदेनाने'कत्र विनियोग इपे त्वेति
हिंनति कर्त्त त्वेति अनुमार्ष्टीति । तथाऽपि यावद्विनियोग सकल आवर्ति
ष्यते उच्यते । यद्यप्येषामदृष्टोऽर्थस्तथाऽपि न तदेकता । रूपतो हि निरा
काङ्क्षाभिचत्वेनावधारिता । अन्योन्यानादरणैव प्रार्थयन्ते प्रयोजनम् । यथा
ऽपेक्षमतस्तेषा भिन्नाऽदृष्टप्रकल्पना । यथा विश्वजिह्वादीना भेदेन फलक
ल्पना । यथा च समिद्रादीनामप्येव भिन्नमिष्यते । तद्वदत्र न चात्रैषामदृष्टार्थ
त्वसम्भव । शाखाच्छेदप्रकाशने दृष्टार्थो हि विघोषमी' । ई' पे त्वेति हिंनती
ति शाखाच्छेदने करणत्वेन मन्त्राविधीयते क्रियानिर्वर्त्तक च करण भवति ।

न च मन्त्राणा क्रियानिर्वर्त्तकत्वमन्यत्र प्रकाशनात् । तेन विधिप्रशा
देषा प्रकाशनार्थत्वम् । तत्र यावता विना चादितप्रकाशन न भवति तावत्
ध्याहर्त्तव्य हिंनद्वीत्यादि । तत्रैकेन छेदने प्रकाशयते अन्येनानुमार्जनमिति

(१) क्रियत्कामात् तु पाठान्तरम् ।

(२) प्रतीकभटनानकत्र विनियोग इति पाठान्तरम् ।

अयंभेदान्मन्त्रभेदः । तथा “आयुर्यज्ञेन कल्पता”मित्यादीनामपि स्वरूपता
निराकाङ्क्षत्वात् “कूपीर्वाचप”तीति च कृत्स्निबहुत्ववचनस्य चादितत्वात्-
त्सम्यक्त्यर्थमायुरादिविशिष्टकृत्स्निभेदप्रकाशनपरत्वाद्द्वयंभेदेन मन्त्रभेदः ॥

अनुपङ्गाधिकरणम् । सू० अनुपङ्गे वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु
तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

अत्रापि यत्र परिमाणमेव चिन्त्यते । यत्र ब्रह्मनां वाच्यशेषादेतिहा
वाच्यानां सन्निधायैकस्यानन्तरदेशे परिपूरणसमर्थं वाक्यशेषः श्रूयते यथा
“याते अग्नेऽयाशया तनूर्वापिष्टगह्वरेष्टोऽयवचो अयावधीत्वेपम्वचो अया-
वधीत्स्वाहा याते अग्नेरजाशयायाते अग्नेहराशये”ति । अत्रोत्तरं मन्त्राबुदा-
हरणं किं तयोर्लौकिकः शेषो ऽध्याहर्त्तव्यः ? उत योऽसौ पूर्वमन्त्रानन्तरं पठि-
स्तनूर्वापिष्टेत्यादि स एव सर्वपाठ्यमात्रात् पूर्वस्यैवात्तरयोःप्यनुपङ्गेण शेषः ?
इति अध्याहारे “याते अग्नेरजाशयेत्येतावानेव मन्त्रोऽध्याहृतस्य लौकिक-
स्याहादिवदमन्त्रत्वात् । अनुपङ्गे तु तत्सहित एव मन्त्र इत्यस्ति परि-
माणो विशेषः । तत्र “एकत्रैव निबद्धो हि समावायेन वैदिकः । शेषोऽन्यत्र
न नेतव्यो लौकिकस्त्यनियन्धनः” । लौकिको हि शब्दः सर्वार्थो न क्वचि-
देव विशेषेण निबद्धः स यत्र यत्र कार्यं तत्र सर्वत्र यथेष्टं विनियुज्यमा-
नो न विरुध्यते । वैदिकस्तु यदर्थमात्रातस्तेनैव निबद्धो नान्यत्र नेतुं
शक्यते नीयमानेन वा समावायेनर्हिर्भाषाल्लौकिक एव स्यात् ।

न च सर्वार्थमात्रात् इति वाच्यं सङ्गतात्वात्स्यानेकार्थता-
ऽनुपपत्तेः । न चाण्डह्यमाणविशेषत्वम् आनन्तर्येण देशभेदेन च
विशेषणवद्गतात् प्रथमस्य क्षसायनन्तरो न तृतीयस्य । द्वितीयस्य
तु यद्यप्यनन्तरस्तथाऽपि परस्ताद्वाचित्वेन वाक्यशेषस्याकाङ्क्षितत्वाच्च
पुरस्ताद्वाचिना संबन्धः, प्रथमस्य स्वपठित एव देशे पठितस्तस्मात्तस्यैवायं
शेष इति प्राप्ते ऽभिधीयते । “यथापठितरूपे हि वाच्यशेषे समर्पिते । छन्दे
न लौकिकः शेषो न शृण्वो निष्प्रमाणकः” । सर्वानन्तरं सङ्कल्पितुमशक्यो-
मुद्दिष्टिपरिवृत्तिमात्रेण साकाङ्क्षैः सर्वैः संबन्धसिद्धेः । पुनःपुनरसमावातोऽ-

प्यय शेष सर्वार्थनैवाद्यात् इति युक्तमङ्गीकृतम् । अत्र वेदसमर्पितेन शेषेण सर्वथा नैवाकाङ्क्षसिद्धे, निष्पन्नाकारैकैकिकोऽध्याहार, शक्येति चाय सर्वं सबद्ध । प्रथमेन हि सबद्धो द्वितीयस्याप्यकाङ्क्षावेत्ताया बुद्धौ विपरिवर्त्तमान स्तेनापि सबध्यते तत्सन्न्याच्च विपरिवृत्त्यभङ्गात् तृतीयेनापि सबन्धसिद्धि । तुल्यो ह्यस्य सर्वार्थान् कारणाविशेषात् । एतावच्च शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षासन्निधिर्योग्यत्व च न त्वनन्तरसमाधान । व्यवहितस्याप्य सबन्धव्यवधानाभावे बुद्धिविपरिवृत्तिरूप सन्निधान सर्वत्र क्रमेण लभ्यते । तस्मादाद्यानमेवास्य सर्वार्थमिति सर्वशेषता । एव तावत्साकाङ्क्षेषु अनुपद्ग उक्त । यत्र तु निराकाङ्क्षाणामेकार्थाना सन्निधावेकस्यानन्तर वाक्यशेष श्रूयते यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु वाकपतिस्त्वा पुनातु देवसत्त्वा सविता पुनात्व' इति सर्वे निराकाङ्क्षा यत्रमानपावनार्था सत्यप्येकार्थत्वे चचनात्समुच्च्रीयन्ते । तेषामन्ते 'अद्विद्रेण पवित्रेणे' इति शेष समाद्यात् स किं पूर्वोपरपि अनुपपद्यते? किं वा परस्यैव मन्त्राप्य शेष इति । अत्र शेषस्तावदेकेनैवानन्तरेण सबन्ध निराकाङ्क्ष सपद्यते शेषेणस्तु प्रागेव निरपेक्षास्तेनाप्रामाणिकोऽनुपद्ग इति उच्यते । पुनातुशब्देनैकवाक्य सामुपगतोऽयमच्छिद्रादि करणद्वारेण पावनक्रियाप्रकाशनार्थ, सैव च क्रिया पूर्वोभ्यामपि मन्त्राभ्या प्रकाश्यते, तदर्थं च वाक्यशेष प्रधानवशात् चाह्वयत इत्यनुपद्गसिद्धि ॥

व्यज्रताननुपद्गाधिकारणम् । सू० व्यवायान्नानुपज्येत ॥ ४८ ॥

"सन्ते वायुर्यो तेन गच्छता सयज्ञत्रैरङ्गानि सयज्ञपतिराशिर्वेति गच्छतामित्यय शब्द सयज्ञत्रैरङ्गानीत्यनेन बहुवचनान्तेनायोग्यत्वाव सयध्यते सयज्ञपतिना तु योग्यत्वाद्नुपद्गेण सज्येत्याशङ्कायामुच्यते । पूर्वत्रासद्गुत्वेन बुद्धिविपरिवृत्तिभङ्गाद्यानुपद्ग । 'सर्वत्र तुल्ययोगित्वाद्नुपद्गा हि कार्येण । असन्निधितयोऽनेन व्यवधानाव तुल्यता' ॥

इति श्री शास्त्रदीपिकाया द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पाद ॥

प्रज्ञापृथग्भेदा-
धिकरणम् ।

सू० शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

गतमुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तमिदानीं लक्षणार्थः कर्मभेदः शब्दान्त-
रादिभिरभिधीयते । तत्र प्रथमं शब्दान्तराद्भेदोऽभिधीयते इहैकप्रकरणग-
ताऽन्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याप्यातानि यजतिवदातिजुहोतीत्यादीन्मुदाह-
रणम् । अत्र हि सत्यपि प्रत्ययांशस्यैकत्वे धातुभेदादाप्यातपदानि मिथः-
शब्दान्तराणि भवन्ति । तत्र संशयः किमत्रैका भावना नानाधात्वर्थानुरक्ता
विधीयते ? उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेदः ? इति । तत्र भिन्नासु भावनासु
स्यादनेकापूर्वकल्पनम् । ' एककृत्युपपत्तेऽर्थे नानेकं तत्र कल्प्यते । फलायर्थाग-
त्वात्क्रियाणां न फलभेदमन्तरेण भेदसंभवः, तद्यदि प्रतिधात्वर्थे भाव-
नाभेदः स्यात्ततः सा भाव्यरूपा पूर्वभेदादृते न भिद्यते इत्यनेकापूर्वक-
ल्पना स्यात्, न चैकेनोपपत्ते वाच्यार्थे ऽनेकरूपनं न्याय्यं, तस्मादिका भावना ।
किंच "भावना प्रत्ययार्थत्वात्तदेकत्वाच्च भिद्यते । गुणभूता हि धात्वर्था न-
तां भिन्दुः कथंचन" । यद्यपि धातुभेदादाप्यातपदानि मिथःशब्दान्तरं
तथाऽपि प्रत्ययांशः सर्वत्रैकरूपस्तदर्थश्च भावना तदभेदादभिधा भवितुम-
र्हति । यदि हि धात्वर्थान् प्रति गुणभूता भावना स्यात् । ततस्तेषां धातुभे-
देन भिन्नत्वाद्भावनाऽपि तान्प्रति उपादीयमाना प्रति धात्वर्थे भिद्येत ।
भावनाप्रधानत्वात्त्वाप्यातस्य तां प्रत्युपादीयमाना धात्वर्थाः संहत्यैव
तां विशिष्यन्ति क्रयमिवाहणमादयः । तस्माच्च भावनाभेदमावहेत् इति
प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रत्ययांशः समानोऽपि प्रतिधातु प्रयोगतः ।

तत्तदर्थानुसारेण भावनाभेदमावहेत् ॥ १ ॥

निष्पद्येत समस्तोभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

ततः सर्वविशिष्टा स्याद् द्वन्द्वोत्पन्नसुब्रह्मवत् ॥ २ ॥

यदि धा प्रत्ययः शुद्धः सर्वधातुपृथक्कृतः ।

श्रूयेत क्रयवत्सर्वविशेष्येत स धातुभिः ॥ ३ ॥

न हि समुद्रिते धातुभ्य प्रत्यय श्रूयते शानीयोमादिभ्य इव सुप प्रत्यय, नापि पृथक् क्रियातिरिवाख्यादिभ्यो विविक्त, येन सर्वैर्धात्वर्थै प्रतिपदिकार्यैरिव सुवर्धे पट्टेन क्रय इवास्मिन्मादिभिर्वाक्येन युगपद्वाच ना विशिष्येत प्रत्येक तु धातुभ्य प्रत्यय श्रूयते इति नैकभावनासम्भव । तथा हि प्रत्ययो हि यज्ञतिपर श्रूयमाण केवलयागकरणिका भावना श्रुत्या विधत्ते दानहेमौ तस्या निविशमानौ यदान्तरगतत्वात् वाक्येन प्रकरणेन वा निविशेपात्ता, ते च श्रुतितो दुर्बले करणाशोपनिपाताच्चास्ति विरोध समुच्चये नैरपेक्षबाध, तेन दानहेमयोस्तदनुवादेन विधानासम्भवात् तदनु रक्ते भावने एव तद्गतेन प्रत्ययेन विधातये विहितापारश्च विध्यसम्भवात् भावनान्तरत्वम् उच्चार्यमाण एव प्रत्यय प्रकृत्यर्थभेदभिन्नामेव स्वाभिधेया भावनामगमयति । तस्मात्सिद्धौ धात्वर्थभेदेन भावनाभेद ॥

समिदाद्यपूवभेदाधिकरणम् । सू० एकस्यैव पुन, श्रुतिरविशेषाद् नर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

अभ्यासादिदानौ भेदोऽभिधीयते । विधेरविशेषेण पुन श्रवणम भ्यास । यथा समिधो यज्ञतीत्यादिपञ्चकृत्वो यज्ञतिपदमभ्यासस्तत्किमेका भावना प्रतिपादयत्युत प्रत्यभ्यास भावनाभेदः इति । तदर्थं च किमेक एव यागः उत पञ्च यागाः ? इति यागैकत्वे भावनैकत्व, तद्वेदे च पूर्वाधिकरण न्यायात् धात्वर्थभेदात् भावनाभेद इति तत्र 'प्रत्ययप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दै क्तव्य प्रतिष्ठितम् । तदेकत्वात्तदर्थोऽपि न भेद प्रतिपद्यते । प्रत्ययाशस्य सर्वत्र समानत्वात्तदर्थस्यापि भावनाया एकत्व प्राप्तमपि करणीभूतधात्व र्थभेदादपोदितम् । इह तु तस्यैव धातेः पुन पुन श्रवणादसति च शब्दभेदे ऽर्थभेदस्य निष्पमाणत्वात् स एव यागः सैव भावना ॥

अनु समिदादिसज्ञा भेदाद् 'यैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरिति' यद्वा गभेद स्यात् । न शब्दैकत्वेनार्थैकत्वस्य दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् स्पष्टे च या गैकत्वे तस्य समित्मज्ञाऽवहृष्य सज्ञान्तरमन्याप्यमिति तनूनपादादिशब्द समिदापि देवता विधास्यन्ति न सज्ञा, येन सज्ञातोभेद स्यात् । यदि हि

नूननपात्र यज्ञतीत्यादयो यागविधयो भवेयुस्ततो विहितस्य विधानायो
गाद्विधिपुन श्रुत्या यागभेदे भवेत्, सति च यागभेदे सन्नान्तरे युक्तमेवेति
स्यात्तूननपादादिशब्दानां सन्नान्त्य, तेनाभ्यासनिमित्तभेदाधीनमेवा सन्नान्त्य-
मिति न सन्नायशाब्देदसिद्धिः, यत्र तु प्रागयागभेदायगमात् सन्नान्त्यं प्रसिद्धं
तत्र सन्नया भेदः स्यादयथाऽयैव ज्योतिरिति उद्धिदा यजेतेति । इह तूपप-
दान्यपोदृत्य यज्ञतीत्येताग्रन्मात्रं पञ्चकृत्याऽभ्यस्त भेद बोधयति न वेत्ये
तद्वैय विन्त्यम् । तत्र चाभेदायगमात् गुणविधिरैव तूननपादादिशब्दैः ।

न च गुणाद्भेदः । सर्वेषां तूननपादादिशब्दानामुत्पन्नशब्दशिष्टत्वेन
दध्यादिषु अभेदकृत्यकत्वात् । समिधो यज्ञतीति धोत्यत्तौ समिच्छब्दस्य
नामधेयत्वेन गुणत्याभावात् । न चाएन्नमाणशिशेषत्यम् । प्रथमोच्चारित
त्वेन समिद्धाख्ये यागविधिरितरेषु तत्प्रत्यभिज्ञानात् । तदनुयादेन गुणविधि-
ष्वस्मिन्नुत्पत्त्यात् । गुणविधानार्थत्यादेय पुन श्रुतेर्नानर्थक्यं, सन्त्यपि धानर्थक्ये
न दोषः । न हि प्रयोजनयगेन प्रमाणं नेतु शक्यम् तस्मादेको यागः ।
तद्वैकल्याच्च भाषनाऽपूर्वधारण्येक्यमिति धात्वे धूमः । 'विधिस्ताद्यत्स्यभा-
वोऽयमपश्चपयत्तंनम् । धात्यर्थभाषयोरैव तच्च श्रुत्याऽयगम्यते' । यत्ताय-
दुक्तं भयत्यानर्थक्यमिति, तदयुक्तं विधिश्रुतिशिरोधात् तथा हि स्वतोऽप्र-
श्नप्रयत्नं गम्यते । तच्च धलधता कारणान्तरेणाऽन्यथात्य प्रतिपद्यते । न
चात्र तदस्ति तद्वैकल्यमेव कर्म स्यात्स्य पूर्वविहितत्यादप्रश्नप्रयत्ननात्मा
विधिरुपरुध्येत तेन विधिशात्कर्मन्तरत्वं । यत्तु दृढप्रत्यभिज्ञानात्कर्म-
कत्यमिति तत्र । मविधिहता हि प्रत्यभिज्ञा विधिश्रुत्या तु भेदज्ञान
मनिधेरैव श्रुतिर्गनीयसी ।

ननु यत्त्रिश्रुतिरुत्तैरेयं प्रत्यभिज्ञा न यागोऽयमिति श्रुत्याऽयग-
म्यते । न पुनः स इत्यन्य इति धा साधारण्येनेत्र तदभिधायिन्या श्रुतो
मविधिहतामभेदप्रत्यभिज्ञामनभिज्ञानन्त श्रुतिहता मन्यन्ते । तस्या-
द्विधिश्रुत्या कर्मभेदः । यदयुक्तं, मविधिहताप्रत्यभिज्ञाश्राधाय गुणवि-

१ तूननपादां यज्ञतीति पाठान्तरं तु न युक्तम् ।

२ प्राग् प्रागयागभेदायगमात् तु पाठान्तरम् ।

धानार्था पुन श्रुतिर्भवत्विति । तदप्ययुक्तं श्रुतिविरोधादेव पदलक्षणया हि श्रुत्या धात्वर्थभावनयोरेव विधेयस्य गम्यते न तस्मिन्विधिमात्रेणैव बाधितुं शक्यते । यदि हि तनूनपादादि दध्यादिवद्विधीयमानमनर्थकं स्यात् ततस्तस्यावश्यं विधीयमानत्वाद्नेकार्थविध्यशक्त्या कर्मानुगादाकाङ्क्षाया सर्वाधिकृतमभेदज्ञानं विधिरनुमन्येत, यदा तु मन्त्रवर्णशास्त्रत्वात्तनूनपादादिविद्वेषताना तत्राप्यन्यायेन नामधेयत्वेनानुवादत्वेन वा सभशान्वानर्थक्यं, तदा श्रुत्यवगतं कर्मविधानं न बाधितव्यम् । तस्माद्भागभेदाद्वायनाभेदं तद्वेदाच्चापूर्वभेदः ॥

आधाराद्यान्नेषाङ्गोनाम
ज्ञाद्भिर्भावाधिकरणम् ।

सू० प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात्
॥ ३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवादं क्रियते । 'यदा ऽऽग्नेयोऽऽष्टाक्षपालोऽमा
वस्याया पौर्णमास्या चाच्युतो भवति तावब्रूतामनीपोमावाज्यस्यैव नावुपाशु
पौर्णमास्या यजन ताभ्यामेतमानीपोमीयमेकादशकपाल पौर्णमासे प्रायच्छत्
ऐन्द्र दध्यमावास्यायामैन्द्र पयोऽमावस्याया मिति कालमयुक्तानिवचनानि
श्रूयन्ते । तथा "समिपो यजति" 'तनूनपात यजति' 'आज्यभागौ यजति'
इत्यकालमयुक्तानि । तेषां सविधौ 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते' य एव
विद्वानमावास्या यजत' इति वाक्यद्वयं श्रूयते । तथा 'दर्शपूर्णमासाभ्या
स्यर्गं कामो यजेते' इति फलं श्रुतं तत्र विचार्यते किमनेन फलवचनवृत्तेन
यजिना सविहिता सर्वं यागा राजसूयजत् फलं प्रति विधीयमाना
समप्रधाना ? किं वा य एव कालमयुक्ता यागास्तेषामेव फलसंबन्धेन
प्राधान्यमन्येदा तदङ्गते ? इति तस्मिन्प्रकारेण विचार्यते ॥ य एव विद्वान्
निति मयुक्तौ यजतिपङ्क्तानामानेपादीनां पौर्णमास्यमावास्याकालमयु
क्तानां सविमित्तप्रसिद्धनामधेयत्वाभ्यां पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां विशेष्य
माणावनुवर्दिताः ? एतापूर्वयोः कर्मणोरेव सज्येर्थाधाराः ? इति ।
तस्मिन्प्रकारेण तस्मिन्नेव क्रिमूर्धेः कर्मविधौ रूपं लभ्यते ? न चेति ।
ततोऽप्येतद्विचार्यते किं वाच्यं पौर्णमास्यामनूयते पृथग्व्यती कामा

वास्यायामित्येताभ्यां यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणो-
रनयो रूपं विधातुं शक्यते न वेति, ततोऽपि पुनर्विचारणीयं किं प्राप्त-
कर्मानुवादेनानेकगुणविधानमेकेन विधिना संभव ? त्युत नेति ॥ अत्र
चाभ्यासापवादार्थत्वादधिकरणस्य य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तमेव वाक्य-
द्वयमधिकरणस्य विषयः, तच्च कर्मान्तरविधायकं समुदायानुवादक
वेत्येतादृशेवाधिकरणशरीरम् । एतस्य तु फलं समप्रधानाङ्गाङ्गिभाववि-
चारः । फलविचारविषयत्वेन चाग्नेयादिवाक्यानामुपन्यासो, नाधिकरणशरी-
रविषयत्वेन । तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन विधिः पुनः श्रुत्या कर्मान्तरत्व पौर्ण-
मास्यमावास्यासंयुक्तयोः । किं पुनरनयोर्द्रव्यद्वेषतम् ? उच्यते । द्रव्यं तावच्च-
तुर्धुवायां दृष्टातोत्पत्तिसंयुक्तोत्पन्नं धौवमाज्यं प्रयोजनानपेतम् । द्रव्यापेक्षिणां
प्रकरणगतानां सर्वकर्मणामविशेषेण लिङ्गप्रकरणाभ्यामङ्गं भवदुपांशुयाजा-
दीनामिधानयोरेपि कर्मणोर्लभ्यते । वचनाद्वा, सर्वस्मै वा एतद्व्यञ्जय दृश्यते
यद् धुवापामाज्यमिति । देवताऽपि वानङ्गी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती
अमावस्यायामिति वाक्याभ्या पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयोर्मन्त्रविधानान्मा-
न्त्रवर्णिकीति रूपलाभात्कर्मान्तरत्वम् । अन्यथा समस्तानुवादस्यानर्थक्यं
न केवलं य एवं विद्वानित्येतयोरेवानर्थक्यं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजे-
तामावास्यायाममावास्यायया यजेत इत्यपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यात् ।
न ह्यनेनानेयादीनां कालो विधीयते तेषामुत्पत्तिवाक्यैरेव कालस्या-
विहितत्वात् । यदा तु य एवं विद्वानित्येताभ्या पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञके
कर्मान्तरं विधीयते तदा तयोः कालविधानात्पौर्णमास्या पौर्णमास्या-
यजेतेत्यपि वाक्यद्वयमर्थवद्भवति तस्मात्कर्मान्तरविधानम् । यदा त्वेवं
तदा सर्वं यागाः फलसद्वन्धात्समप्रधानभूताः न हि तदा फलवाक्यगतं
दर्शपूर्णमासपदमलमाप्यातमवच्छेत्तुमप्रसिद्धार्थत्वात् । कालनिमित्तं ह्येतद्
द्विवचनान्तं च तद्व्येपामुत्पत्तौ द्वित्वमाज्याभागादीनां न तेषु प्रातिपदिकं
समर्थं कालयोगाभावाद्दोषं स्वानेयादीनां कालयोगस्तेषां बहुत्वात्
द्विवचनानुपपत्तेरसमर्थं पदम् । न च समुदायद्वयापेक्षया द्वित्वसंभवः, समु-
दायो हि पूर्वसिद्ध एव वा दृश्येत अत्रैव राजमूषयद्वा संपाद्येत, न

सावत्पूर्वासिद्धमस्ति समुद्रायद्वयमेकाद्यगन्धनुप्रवेशेन हि कर्मणामेकसमु-
 द्रायापत्तिः, एकाभिधानेन चैकाद्यगतिः । न चाग्नेयादीनां त्रिकस्य
 त्रिकस्यैकमभिधानमस्ति प्राक् सिद्धं य एव विद्वानित्येतयोस्तदनुवाद-
 कत्वानङ्गीकरणात् उत्पत्तिशक्येषु चैकैककर्मविधानेन समुद्रायाभावात् ।
 तत्र तु फलवाच्यगतेन यजिना तन्त्रेण सर्वेषामुपादानात्समुद्रायापत्तिः
 स्यात् । तथा चैककर्मसमुद्रायनिष्पत्तौ रात्रसूयवत् द्विवचनानुपपत्तिः ।
 न च दशशब्देन पौर्णमासशब्देन च त्रिकस्य त्रिकस्य पृथक् तन्त्रो-
 पादानात्समुद्रायद्वयसिद्धिरिति वाच्यम्, तयोराख्यातपरतन्त्रत्वात् ।
 तदत्राप्यात वक्षते तत्राप्यामपि वर्तितव्यं । न चाख्यातं तन्त्रेण त्रीन्
 यागान् प्रथममुपादाय पुनरन्यानुपादातुमर्हति सकृदुच्चरितत्वात् ।

न च समुद्रायद्वयं तन्त्रेण शक्यमुपादातु, समुद्रायद्वयस्य प्रागसि-
 द्धत्वात् । तद्विदमाप्यातं बहून् यागान् सचिहितान् फलमेकं प्रति तन्त्रेणो-
 पादते, तेषां च तदुपादानाद्वैकः समुद्रायो निष्पद्यते तत्रैव नामधेय-
 मपि समुद्रायभिप्राय बहुवचन, समुद्रायाभिप्रायं चैकवचनं लभ्येत न कथं
 सिद्धं द्विवचनं, द्विवचनान्तं वेदम् अतोऽप्रसिद्धयेत्यात् नानेनाख्यातं विशेषे
 स्थापयितुं शक्यमिति अविशेषान्तसर्वेषां फलसंबन्धात्प्राधान्यं, नामधेयमपि
 तत्परतन्त्रत्वात्सर्वेषामेवाश्रयत्वं द्विवचनप्रतिरूपकमिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

कर्मोन्तर्विधापित्वे स्यात्सर्वेषां प्रधानता

समुद्रायानुवादे तु रूपाभावादिमौ मतौ ॥ १ ॥

द्रव्यं कथञ्चित् लभ्येत देवता तु न लभ्यते

लभ्यते मन्त्रवर्णाञ्जेनाज्यभागाङ्गता यतः ॥ २ ॥

लिङ्गक्रमाभ्या मन्त्राणामाज्यभागाङ्गता स्थिता

वचनन्तु व्यवस्यार्थमत्यायेत्यादवाधतः ॥ ३ ॥

धातं प्रीथुधन्यतीनां हि लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गस्येनाज्यवस्यया
 प्राप्तानां तादर्थ्याप्राधेन व्यवस्यामात्र धातं प्री पौर्णमास्या एधन्यती
 अमाश्रास्यायामित्येताभ्या विधीयन्ते लाघवाद्दिति नैतेषा मन्त्राणां य एव
 सिद्धानिति विहितकर्मान्तासंबन्धः येन मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात् ॥

न च कल्पयितुं देवता शक्यते, विधिगम्यत्वाद्देवतात्वस्य । न चासत्यां देवतायां यागानुष्ठानं सम्भवतीति गत्यभावात्समुदायानुवादत्वम्, तत्र पौर्णमासीसंयुक्तेन वाक्येनोपपदवशात्पौर्णमासीकालयुक्तानां त्रयाणां तन्वेणानुवादः, तेनैवैकानुवादेन त्रयाणामपि सिधामैकसमुदायापत्तिः, तदेकत्वाच्च पौर्णमासीमित्येकवचनम्, एवमभावास्यासंयुक्तेऽपि । ततश्च समुदायद्वयसिद्धिः कालयोगाच्चाग्नेयादीनां प्रसिद्धायै दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं कालयोगि वापपदं शक्नात्याख्यातं विशेषे स्यादपितुमिति तेषामेव प्राधान्यमितीयमेव च द्विवचनापेक्षितसमुदायद्वयसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । यत्तुक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यादिति नानर्थक्यम्, आग्नेयादीनामेव चिकम्प्य त्रिकम्प्य सहप्रयोगार्थत्वात् उत्पत्तिवाक्येषु हि तेषां प्रत्येक कालयोगाच्चैकप्रयोगता सिद्धीत् । अनेन तु वचनेन यथैकप्रयोगसिद्धिस्तथैकादये वक्ष्यामः । तस्माद्रूपत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च समुदायानुवादत्वम् । इदानीं पूर्णपक्षधात्री प्रकारान्तरेण प्रत्ययतिष्ठते ।

भवेदेवमरूपत्वे समुदायानुवादता ।

यद्वाग्नेयादिवाक्यैस्तु तयोर्हपं विधीयते ॥

य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमाशस्यसंज्ञकौ यागौ विधीयन्ते यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिस्तु पौर्णमास्यमाशस्यासंज्ञाभ्यां तावेष यागाश्चून्नाष्टारूपान्तादिद्रव्यमग्न्यादयश्च देवता विधीयन्ते इति नारूपत्वम् । एष सर्ववाक्यानि विधायकानि भवन्ति न कश्चित्समुदायानुवादः । यागश्च प्रत्यक्षश्रुते न द्रव्यदेवतासंयोगादनुमातव्यो भवतीति श्रेयानयं पतः ।

यत्रोच्यते गुणो ऽनेकः प्राप्तकर्मोऽनुवादतः ।

नैकेन विधिना शक्यो विधातुमसकृच्छ्रुतेः ॥

भाषनास्योऽपि विधिस्तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति यत्परश्च विधिः स एव विधेयो नान्यस्तद्वेशोऽपि । तद्वदऽऽपूर्वकर्मपरो विधिर्भवेति तदाऽस्यैकस्यानेकगुणविशिष्टस्य विधानाद्विशेषणानां चार्थापत्त्या विधिभिः-

द्वेनासकृच्छ्रवणदोषः प्रसज्यते । यदा त्वन्यतः प्राप्तं कर्म भवति तदा तस्या-
विधेयत्वाद्विशेषणपरी भवति । सत्रानेकेषु विशेषणेष्वेकेन विहितेनेतरा-
नाशेषात्तत्रापि श्रुत्यैव विधानं कर्तव्यमित्याशुत्तिप्रसङ्गः, विशेषणान्यपि
यानि प्रागेव क्रियान्वयान्मिथः सर्वान्धितया शब्देन प्रतिपादितानि त्रिनैव
विधिना प्रसिद्धसवन्धानि भवन्ति यथा पशुनेत्येकपदोपात्तानि जाति-
लिङ्गसङ्ख्याकारकाणि । तत्र हि प्रत्ययाविधेयमेकं प्रधानभूत कारणकारक-
मुपसर्जनीभूतत्वात्त्वादिविधिषु पदेन प्रतिपादितम् । प्रसिद्धा घ कारकश-
क्तिज्ञात्यादीनां प्रमाणान्तरेण त्रिनैव विधिनैति शक्यं प्राप्तकर्मानुवादेनापि
तदेकं विधातुम् । भिन्नपदोपात्तान्यपि यानि सामानाधिकरण्यात्पश्या वा
क्रियान्वयात्प्रागेव मिथःसवन्ध शब्दतो वस्तुतश्च विधिप्रनादृश्यैव लभन्ते
यथाऽभ्युदितेष्टौ ये षोडशितास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चक्षुः । तत्र हि
शिपिविष्टशब्दो यौगिकः शक्नोति सविहितेन विष्णुशब्देन श्रुत्यैव सामा-
नाधिकरण्य प्रतिपत्तुम्, प्रसिद्धश्च विष्णुशिपिविष्टो मन्त्रार्थवादादिभिरिति
तत्र केवलं श्रुतसहिततोद्विष्टसवन्धो विधिना बोधयितव्यः यो विष्णुः
शिपिविष्टः स शतस्य षोडशिता च द्वेषतेति । तेनैकार्यविधानाद्विधिप्र-
त्ययस्य नासकृदुच्चारणार्थत्तः । अत्र त्वान्वेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामिति
यद्यपि तद्वृत्तस्य सविहितद्रव्यवचनत्वात्सामानाधिकरण्यलक्षणः शब्दः
सवन्धः प्रागेव पौर्णमासीसवन्धादात्तेयोऽष्टाकपालपौर्णभवेति । तथाऽप्यसौ
सवन्धः प्रमाणान्तरेणासिद्धत्वादत्रैव विधातव्यः । तं तु विधाय पुनः पौर्ण-
मासीसवन्धविधिरित्याशुत्तिप्रसङ्गः । न त्वेवं सम्भवति य आग्नेयोऽष्टा-
कपालः स पौर्णमास्यामिति असिद्धत्वादानेयस्याष्टाकपालस्य । अत एव
वक्तव्यम् अष्टाकपाल आग्नेयः स च पौर्णमास्यामित्याशुत्तिः प्रत्ययस्य
स्थातस्माद्य एव सिद्धानिति विहितकमानुवादेनार गुणविधमंभवाद्भवश्य-
मेव भावनान्तरं द्रव्यद्वेषताविशिष्टमातिप्लवजिज्ञं विधातव्यम् । न च

भावनान्तरं भावनान्तरस्य रूपं भवतीति सिद्धमरूपत्वमतः समु-

दानुयादौ ४

उपांशुयाजाऽपूर्वताधिकरणम् ।

सू० पौर्णमासीषट्पुपांशुयाजः स्थान्

॥ ५ ॥

अतः परं समुदायानुवादापवादकतयाऽधिकरणत्रयमाभ्यते । दर्श-
पूर्णमासयोः श्रूयते “जामि वा एतद्वज्रस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽज्ञामित्वाय प्रजापतिरूपांशु
यष्टव्योऽज्ञामित्वायानीपोमावुपांशु यष्टव्यावज्ञामित्वाये”ति तथाऽग्नेया-
नीपोमीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्यायुगलपोर्मध्ये वैष्णवप्रजापत्यानीपोमी-
याणि याज्यानुवाक्यायुगलान्या म्वातानि शापामेदेन । तत्र संशयः । किमु-
पांशुयाजमन्तरा यजतीति समुदायानुवादा विष्णवादिगुणकानां यागाना-
मुत विधिः ? रिति । तदर्थं किमस्य रूपमस्ति न वेति, तदर्थं च विष्णुरूपांशु
यष्टव्य इत्यादिभिर्विष्णवादिदेवत्या यागा विधीयन्ते ? किम्याऽयमर्थवाद
इति । यदि विधयस्तत्र एवामेव यागानां विष्णवादिदेवत्याः याज्यानुवाक्याः
लिङ्गक्रमाभ्यामङ्गं भवन्ति नोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्य सामर्थ्यापरिज्ञा-
नात्तत्रैव मान्दवर्णिकदेवताऽज्ञाभाटरूपः सवगत्या विष्णवादिगागानां
समुदायमनुवदति । यदा तु विष्णवादिश्रवणमर्थवादस्तदा याज्यानुवा-
क्या यागान्तराभावादुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्यैव क्रमादङ्गं भवन्ति
दशमाधिकरणन्यायेनेति मान्दवर्णिकी देवता लभ्यते धैर्यं च द्रव्यमिति
रूपताभाट्टिधिरेव भवतीति ॥

तत्र विष्णवादिवाक्येषु तत्रप्रत्ययदर्शनात् ।

ऐकान्तिको विधिर्नात्र वर्तमानापदेशतः ॥

वैश्वानरवाक्ये हि यदष्टाकपाला भवतीत्यादिषु विधिपुरुषव्या-
पारयोरश्रवणाद्यच्छब्दोपवन्धादृत्तमानापदेशेनार्थवादसरूपत्वात् द्वाद-
शरूपालं निर्वपेदिति विधियुक्तभावनाश्रवणात्तदुपक्रमोपसहारमध्यवर्ति-
नामष्टत्वादीनां तदेकवाच्यत्वं न द्याधित्यमिति गुणफलविधानं
निरस्तम् । इह तु सत्यपि जामित्वाजामित्वापक्रमोपसहारमध्यवर्तित्वे
यच्छब्दाद्यनुपहतविधिश्रवणादज्ञामित्वायेति च तत्रैव प्रत्येरुपक्रमोप-
स्यस्तज्ञामित्वदोषपरिहारप्रसंगाऽवगमाद्वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधित्वमध्यव-

सीयते । जामि वा एतदिति चोपक्रमस्त्रयाणांमपि तेषामनुपद्वेण वाक्य-
शेषो भवति । सति च तेषां विधित्वे रूपाभावाद्दृत्तमानापदेशाच्चोपाशु
याज्ञ यज्ञतीत्यथ जामित्वापन्वासेन प्रस्तुतानां वत्यप्राणानां विष्णवा-
दिप्राणानां समुदायानुवाद इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

जामित्वापक्रमादेकमजामित्वापसद्वृत्ते ।

घाक्च तन्मध्यपाताच्च विष्णवादेरर्थेवावता ॥

घाक्चशेषानुपद्वस्तु गतौ सत्या न युज्यते ।

अनूचीननिमित्तश्च जामिदोष प्रकीर्तितः ॥

तेनान्तरालसयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः ।

अजामित्वं च तस्यैव प्रशस्येत्यवधारितम् ॥

जामि वा एतद्व्यस्य क्रियते यदन्वञ्चैः पुरोडाशाविति पुरोडाशनेर
न्तर्यं जामिदोषाभिधानादुपक्रम एवैतदध्ययसितम् । नूनमन्तराले किञ्चिद्वि-
धित्सितं तदन्तरालकरणादेवाजामित्वगुणेन प्रशसितमिति । किं तद्वि-
धेयमित्येताद्यदनग्रगतमन्तरालसयुक्तं तद्विधानमित्यवगतमेष ॥

न च विष्णवादिषुक्तेष्वनन्तरालसयोगोऽस्ति येन विधिः स्यात् अ-
न्तराले चाविहितानां भाजामित्वेन प्रशसाऽवकल्पते । पुरोडाशनेरन्तर्याज्या-
मिता स्यादतोऽन्यत्र क्वचिद्विष्णवाद्यो यदृष्या अजामित्वापेति किङ्केन
सद्वृत्तं, तस्मादुपाशुपाजमन्तरा यज्ञतीत्युपाशुगुणको यागोऽन्तरालोपलविते
काले विधीयते तदर्थंशदोऽयं विष्णुरूपाशु यदृष्या इत्यादिमन्त्रवर्णमाप्तवि-
ष्णवाद्यनुवादेनेति न्याय्यम् । एष चैकगक्यत्व न वाधित भविष्यति न
चानुपद्वं सत्या गतौ कल्पितो भवति । तस्माद्विधिश्च न समुदायानुवादः ॥

आधाराद्यपूर्वता
ऽधिकारणम् ।

सू० आधाराग्निहेत्रमरूपत्वात् ॥ ४ ॥

“अग्निहेत्रं जुहोति” “आधाराधारायतीति निर्गुणं कर्मसत्तायुक्तं
शुभं तन्मन्त्रिधौ दद्यात् जुहोति कथंमाधारायतीत्याद्रीनि सगुणानि श्रयणानि ।
नञ्च सशयं किं दद्यात् जुहोतीत्यादिभिर्गुणैश्चिष्टा हेत्रमाधारा विधीयन्ते ।
तेषां च रूपयतामरूपोऽयमग्निहेत्रं जुहोतीत्याधाराधारायतीति समुदा

यानुवादः? उतायमेव कर्मविधिरिति तत्रैव गुणविधय इति । तदर्थमिदं
विचार्यते क्रिमविज्ञातरूपं कर्म विधातुमेवाशक्यमुताविज्ञातरूपमपि ताव-
द्विधाय परवादूपज्ञानं संभवतीति । तद्येदमपरं चिन्तनीयं प्राप्ते कर्मणि
गुणकर्मात्रविधानं संभवति? उत ने-ति । तत्र रूपापरिज्ञाने विशेषानव-
धारणात् ।

सामान्यस्याविधेयत्वात्तानयोर्विधिसंभवः ॥

न च दध्यादिविवाक्यैः प्राप्तकर्मानुवादतः ।

गुणमात्रं विधातव्यमव्यापारात्मकं यतः ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति होमसामान्यमवगम्यते । न च तद्वि-
धानयोग्यं, विशेषस्तु योग्यः स चानुरञ्जकाधीननिरूपणो न जुहोती-
त्येतावता गम्यते । न चेह द्रव्यदेवतादिकमनुरञ्जकमुपात्तं यदुद्येन
विशेष्यावधारणं स्यादनिरूपितश्च विशेषो न विधिनाऽन्वेतुं योग्यः
तेनावगतस्य सामान्यस्यायोग्यत्वाद्योग्यस्य च विशेषस्यानवगतत्वावात्र
विधिः संभवति तथाऽग्निहोत्रमिति संज्ञा च विशेषविषयत्वादनवगते
विशेषे दुर्घटैष । यदा चैवं विधिरैवानिष्यवस्तदा न दध्यादिविवाक्यैरपि
गुणविधानं शक्यं विहिते कर्मणि तदनुवादेन तैर्गुणो विधातव्यो न चात्र
विहितं कर्मत्युक्तम् । अपि च यद्यप्यत्र कर्म विधीयते तथाऽपि न शक्यते
गुणो विधातुमव्यापारात्मकत्वात्, चैतनप्रवर्तनात्मको हि विधिर्न चासौ स्व-
व्यापारादन्यत्र प्रवर्तयितुं शक्यते । तेन दध्यादिविवाक्यैरपि स्वस्वव्यापारे
एव विधातव्यः । तद्विशेषगुणतया च दध्यादीनां विधिरङ्गीकर्तव्या न
चाग्निहोत्रवाक्यविहितो होमः पुनरत्र दधिर्विशिष्टो विधातुं शक्यते विहि-
तस्य विधानायोगात् तेन दधिमात्रमवशिष्यते तच्चाविधेयमित्युक्तम् ।
अतोऽत्र दध्यादिविशिष्टो होमा विधीयन्ते । तथा चाग्निहोत्रमित्यस्यान्य-
तोऽपि रूपाभात्समुदायानुवादस्य,मेव माधारवाक्येऽप्येति प्राप्ते दूमः ॥

प्रकृतानामसद्वावात्कर्मणां नानुवादता ।

न हि दध्यादिविवाक्येषु दध्याद्यावित्तशक्तिना ॥

विधिना शक्यते कर्म विधातुमितरत्र तु ।

अनन्यात्तप्तशक्तित्वाद्बुधिः कर्मैकगोचरः ॥

“दध्ना जुहोतीति ह्यप्राप्तदध्याद्यात्प्रशक्तिर्विधायको ऽनेकविधि-
निमित्तगौरवपरिजिह्वीर्षया कर्मानुवात् प्रार्थयमानो यदि न कश्चिदपि
प्राप्तं लभते ततो विशिष्टविधिं प्रकरोति । सत्या त्वग्निहोत्रादिव्या-
क्येन कर्मणः प्राप्तौ तदनुवादेन गुणमात्रविधानं लाघवात् तु विशिष्टवि-
धानम् । अतश्चाविहितत्वाद्द्वैमानामप्राप्तत्वाद्दग्निहोत्रवाक्येऽनन्याविधौ
शक्तित्वात् विधायकं कर्म विधत्ते । यद्यपि तत्र रूपं न ज्ञायते तथा-
ऽपि विधिप्रशब्देन सामान्यमतिक्रम्य तत्त्वज्ञेयोऽन्यत्राविहितो होमवि-
शेषोऽयमित्येतावतैव गम्यमानत्वात् विधानासम्भवः, लक्षितविशेषविषय-
त्वेन सज्जोषग्रन्थोऽप्युपपन्नः । तस्य दध्यादिव्याक्यरूपविधानाच्चाहपूर्व-
स्वरूपेण विधेयमपि दध्यादिव्यापारविशिष्टं शक्यं विधातुं दध्ना जुहुया
दिति । यद्यपि न क्रिया विहाय द्रव्यविधिः प्रतीयते तथाऽपि तस्यामेव
विशिष्टाया प्रतीयमानो विधिः स्वरूपेण तस्या प्राप्तत्वाद्दध्याप्रगुणमात्र
परतामवलम्ब्यमानः फलतो गुणविधिरित्युच्यते न प्रतीयते । तेनात्र
गुणमात्रविधानम् अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृतकर्माभावाद्वाप्युपलभ्य
विधिरित् न समुदायानुवादः ॥

पशुसोमाप्रथंता
सिंकरणम् ।

सू० द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे
ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य
गुणायन ॥ ५ ॥

“अग्नीषोमीय पशुमालभेति”ति श्रूयते । तथा ‘हृदयस्थापेऽद्यत्पथ
त्रिहोत्राच्च घृतस’ इत्यादीनि । तथा सोमेन यजेतेति श्रुतं तत्रा “ऽप्येन्द्र-
यायथ गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्येवमादीनि । तत्र सशयः क्रियद्यति-
गृह्णातिभ्यां चोदितानां कर्मणामिवालभतिपन्नतो समुदायस्यानुवदि-
त्तारैः? उक्तपूर्वेषु कर्मणोर्विधायत् ? इति, तदर्थं च क्रियेन्द्रयायवादि
वाग्यैर्यागा शिधीयन्ते? कित्वा मस्कारमात्रमिति तत्र

“ऐन्द्रवायवमित्यादि द्रव्यदेवतसङ्गतैः ।

याग एव विधातव्यो गृह्णातीति न हि देवता” ॥

ऐन्द्रवायवमित्यादि तावदेवतातद्वितीऽपम् । न च देवतायागा-
दन्वेन संपादयितुं शक्यते, येन यहणेनैन्द्रवायवं कुर्यादिति वाच्यार्थः
स्यात् । न वैन्द्रवायवं सन्तं गृह्णातीति संभवति असिद्धत्वाद्ऐन्द्रवाय-
वस्य, तेनावश्यं यागा एव विधातव्याः । ननु नावश्यं देवतातद्वित
एवायं तस्येदमिति संबन्धमात्रेऽपि तस्य स्मरणात्तैन्द्रवायूदेशविशिष्ट-
हणमात्रविधिः संभवत्येव, भवेदेवमैन्द्रवायवादिषु परिहारः मरुत्वतीया-
दिषु देवतायामेव हविधानादवश्यं देवतासंबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा
चैन्द्रवापवादिष्वपि तथाऽस्तु किमनिरूपितसंबन्धमात्राश्रयणेन, तस्माद्वा-
गविधानम् । एव च सोमेन यजेतेति देवताऽभावाद्द्रव्यः सन्समुदायानुवाद्
एव भवति यज्ञिः सोमशब्देन तत्रैव गृह्णातिना सामान्यातिप्तं द्रव्यं
नियम्यते । यद्वाऽयथाधारया गृह्णातीति गुणवाक्येन धारासमर्थे इव
द्रव्यमात्रावगमात्तत्प्रकृतित्वेन सोमविधानं व्रीहिभिर्यजेतेतिवत् । ननु
विकृतौ प्राप्तायां प्रकृतिविधानं युक्तं । न चैन्द्रवायवादिवाक्येषु पुरोहा-
शब्दत्वं विकृतिरूपात्ता यस्याः प्रकृतिविधीयेत । यद्वि तु सोममभिपु-
ष्णोति सोमं यावयतीत्यादिभिः सोमसस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयत्वाच्च
गृह्णातेः प्राप्त एव विकृतिभूतो रस इत्युच्यते ततस्तस्य निर्जातसोमप्रकृ-
तित्वाच्च भूयः सोमविधानं संभवति । न चाऽयथाधारयेत्यन्तोऽपि विकृति-
प्राप्तिरुदकस्यापि द्रवद्रव्यस्य संभवात् । उच्यते यदि विकारानुवादेन
प्रकृतिविधातव्या स्यात्ततोऽयं श्लेषः स्याच्च च व्रीहिभिर्यजेत इत्यपि पुरो-
हाशानुवादेन व्रीहिविधिः पुरोहाशस्यानुपात्तत्वात् । व्रीहिभिर्यजेतेति
च क्रणाविभक्तेर्द्रव्यसदन्थाभावात्तेन यागं प्रति करणत्वेन विहिता व्रीहयः
पुरोहाशावरुद्धे यागे सात्तात्करणत्वासंभवात्तत्प्रकृतित्वेनैव करणं भव-
न्तीति प्रकृतिद्रव्यविधिरित्युच्यते न च प्रकृतित्वेनैव विधानात्, एवम-
त्रापि यागं प्रति करणत्वेन विहितः सोमो धारासमर्थद्रव्यावरुद्धे यागे
तत्प्रकृतिर्भवति, सम्भवति च सोमप्रकृतिर्द्रवद्रव्यमिति युक्तं प्रकृतिवि-

धानम् । अथवा सोमप्रभिपुणोतीत्यादिभिः सोमासभ्य प्राप्तत्वात् सोमश-
ब्दोऽप्यनुवाद एव तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयं भवति । तदेवं त्रेधा पूर्वपक्षः
सोमशब्देन द्रव्यं विधीयते? प्रकृतिद्रव्यं वा, नामधेयं चेति । यच्चित्तु
सर्वथैव समुदायानुवादः । तथा च यागभेदादैन्युवापवादीनां समुच्चये
सति दशैतानध्ययैः प्रातः सवने यज्ञान् एहाति "अश्विनो दृगमो एह्यते तं
मृतीयं जुहोति" इत्यादि क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपद्यते । अन्यथा त्वेकस्वा
द्यागस्य तदर्थानां च देवतानां एहाणां च विकल्पे सति क्रमादिदर्श-
नानुपपत्तिः । यदि च सोमेन यजेतेति यागविधिः स्वात्तनः सोम
शब्दस्य लतावचनत्वात्तयैवोत्पत्तिशिष्टया यागः साधनीय इति
नैन्द्रवायवादिवाक्यैः रसविषयैर्गुणविधिः संभ्रतीत्यानर्थक्यं तेषां स्यात् ।
अभिषवादिभिश्चोत्पत्तिशिष्टा लता न रसोक्तुं शक्यते । तस्मादेन्द्रवा
यवादिभिरेव यागविधिः । एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेत्यत्रापि याग-
विधौ समुत्पत्तिशिष्टपशुजातीयद्रव्यमेव यागसाधनमिति हृदयाद्यवदान-
वचनानि तत्र गुणविधित्वेनासम्भवादनर्थक्यानि स्युः । अतोहृदादिवाक्य
विहितहृदयादिद्रव्यकर्मोनुवादेन देवताविधानमेतदिति वक्तव्यम् ।
पशुशब्दोऽपि हृदयादीनां "ह्यागस्य वयाथा मेवस" इति मन्त्रवर्णा-
च्छागप्रकृतित्वात्तेषामेव विकृतौ प्रकृतिवदुपचारादनुवादः । कथं पुनः
कर्मणि हृदयादिवाक्यैर्विधीयन्ते यान्यनूदा देवताविधानम् उच्यते
द्वायत्र पक्षौ एकस्त्वावदवदानमात्रं विधीयते द्रव्यदेवतासयोगाश्रयणा-
त्प्रत्यक्षपक्षप्रवणत्वाच्च तदाचित्तु तु स्पर्शनमालभतिनाऽनूद्यते पशुशब्देन
तु हृदयादिप्रकृतिद्रव्यवाचिना उपचाराद्दृदयादिद्रव्यम् आग्नीषोमीयशब्देन
तु हृदयादिप्रकृतद्रव्येऽग्नीषोमीयत्वेन विहिते तत्रैतावन्तो यागाः कल्पन्त-
इति । अन्यस्तस्यपि देवतासंश्रयणश्रवणे हृदयाद्यवदानानां साक्षात्प्राव-
दानप्रकृतित्वात्तद्द्रव्यं यागसाधनस्य हृदयादीनामभिषयुकूपतीक्ष्णत्व-
भ्यते न यागानुवादेनैव देवतादिविधिरिति तस्मात्समुदायानुवाद इति
वाह्येऽभिधीयते

द्रव्यान्तरेण संयोगावान्वादेऽवकल्पते ।

तेन यागविधी स्तावचन्ये गुणविधायिनः ॥

पशुशब्दे हि ज्ञातिवचनेऽतज्ज्ञातीयेषु विना कारणेन लक्षणया भवितुमर्हति श्रान्तपशुविशिष्टयागविधानोपपत्तेः ।

न च पशुविशिष्टयामे विहिते हृदयादिवाक्यानां गुणविधित्वा-संभवः, पशोर्ध्व हृदयादिद्वारेण करणत्वोपपत्तेः, प्रणाद्वाऽपि हि येन यत्क्रियते भवति तत्करणं तस्य । यथा लोके गोमयेन पचतीति, वेदेऽपि तुपपक्त्वा भवन्ति यागेन स्वर्गमिति तस्मादेकौ यागः पशुविशिष्टोऽग्नीषोम-देवस्यो विधीयते । हृदयादिवचनानि तत्रैव सस्कारमात्रविधानानि तथा सोममेव यजेतेति सोमशब्दे लतावचनः । न चासौ प्रकृतैस्त्रैन्द्रवायवादिषु हविष्वेन विधातुं शक्यते धारया एह्णातीति गुणवाक्यसंविधापितस्य द्रव्यद्रव्यस्यैन्द्रवायवमिति तद्वृत्तेन देयतासंबन्धित्वेन शून्याऽभिधानाच्च सावहु-विधिं विधानम् । नापि तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वं सोमसस्य प्रागस्माद्-चनादपत्तेः । नन्यैन्द्रवायवमिति प्रकृताभिधायी तद्वृत्तोऽभिपद्यादिवाक्यैः प्रकृतं सोमसमभिधत्ते । नैवम् अथवा धारयेत्यनेन व्यवधानादभिपद्यादि-वाक्यानामप्रकृतत्वाद्धारसमर्पेद्रव्यमात्रमत्र प्रकृतम् न च धारावाक्यं सोमसविषयं धारामात्रश्रवणात्तन्मात्रेण च वाक्यार्थोपपत्तेः सत्यपि संनिधाने तद्विषयत्व धारावाक्यस्याप्रमाणकम् । सस्कारवाक्येषु हि लौकिकस्य सस्कारानुपपत्तेरपूर्वसाधनाविरोधलक्षणया कथंचित्प्रकृतग्रहणं युक्तम् । धारावाक्ये तु यद्दणोद्विशेषेण धारामात्रविधानाच्च प्रकृतापेता । किं चास्मिन्वतेऽयमपि नियमो नास्ति य एव क्रये सोमः स एवाभिपद्ये य एवाभिपद्ये स एव पात्रेन इति सर्वेषां क्रयादिवाक्यानां लौकिकग्रहणे-नारादुपकारकक्रयादिविधायिना मिथोऽनपेत्तन्यात् ।

न च प्रकरणाद्विशेषताभः प्रकरणस्याविशेषकत्वात् । नाप्यधिकारा-द्विशेषसिद्धिस्तुल्येषु नाधिकारः स्यादिति हि द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय-मित्यत्र घट्यति । यदि तं सोममभिपुणुपादिति तच्छब्दः श्रूयते ततः सा वैश्वदेवीति तत्प्रकृतग्रहणं भवेत् सोममात्रश्रवणाच्च प्रकृतगामित्वम् ।

एव धारावाक्येऽपि हेन्द्रवायवादिवाक्येषु प्रकृतगामिष्वपि धारासमर्थमेव
 द्रव्य एह्यते न सोमसस्तस्याप्रकृत्यादित्युक्तम् । अतो न तत्प्रत्यन्यायेन
 नामधेयत्वम् एतेनैकदेशिन सस्वारं वाक्ये सोमस्य प्राप्तिमभिदधाना
 निरस्ता तथा सिद्धान्तेऽपि तथैव सोमप्राप्ते सोमपट नामधेय स्याद्वि
 त्यास्ता तावत् । एव तावद्विष्टेनाविधान नापि नामधेयत्वमित्युक्तम् ।
 प्रकृतिद्रव्याविधान त्वजशित तत्रिकाकरणार्थं च सूत्रम् 'अत्रोदकाश्च
 सस्कारा' इति । यद्येन्द्रवापववाक्येषु यागो विधीयेत तत स्यात्प्रकृति
 द्रव्यविधि, तेषु तु पहणमात्रमेव देवताविशिष्ट विधीयते । तन्मात्र
 श्रवणात्सभवति च ग्रहणेनैन्द्रवायव कुर्वादिति विधि । यत्रापि ग्रहण
 मात्रेण तद्वैवत्यता न भवति यागसहितेन तु ग्रहणेन शक्यते तद्वैवत्यता
 कर्तुम् । अता देवताविशिष्टे ग्रहणे चोदिते यागमन्तरेण तदनुपपत्ते, यागा
 पेक्षाया सोमेन यजेतित्येतत्सर्वत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानुपपादयद्यागान्तरक
 ल्पना निरुणक्ति दशमुष्टीर्ममीत इति च परिमाणश्रवणात् तावत्तत्र
 सोमस्यान्वपरिमाणो पात्रैरसति समुच्चये ग्रहणासभवाद् यथाएहीताना
 मिव च हामादुपपन्न क्रमसमुच्चयदर्शनमाश्विनो दशमो एह्यते त तृतीय
 जुहोतीति । अथाणामपि समुदायानुवादापवादाधिकरणाना पूर्वपत्ते कर्म
 भेद सिद्धान्ते त्वभेद इति लक्षणसम्बन्ध ॥

सू० पृथक्कानिशात्सख्यया कर्मभेद
 सख्याकतकर्मभदाधिकरम् ।
 स्यात् ॥ ६ ॥

गतोऽभ्यासप्रसङ्ग । सख्यया भेद इदानीमभिधीयते । अत्र कर्मो
 त्यक्तिवाक्यगता कर्मसमानाधिकरणा सख्योदाहरणम् । यथा तिस्र आहु
 तीर्जुहोति द्वादश द्वादशानि जुहोतीति तत्रैको होमो विधीयते अष्टश्री
 वेति सदेव ।

नत्र आख्यातस्य सकृच्छ्रुत्या कर्मकल्पेऽयधारिते ।
 सख्यासपत्तिरभ्यासात्प्रयात्रैकादशत्ववत् । उच्यते,
 स्याद्वैव यदि कर्मैक्य प्रागम्मादयधारितम् ।
 अग्न्यातमावात्तिस्रष्टीसावतशवाशामाकता ॥

एकादशप्रयाजानिति हि निर्जातसंख्येषु प्रयानेषु श्रुतासंख्यायुक्तम-
 भ्यासेन पूर्णते । न चैवमिह कर्मकत्वं विज्ञातम् । न ह्यार्यातमात्रं प्रमाणं
 यतः कर्मकत्वं प्रमितं स्यात् यावन्ति वाक्ये पदानि प्रयुज्यन्ते तावतां
 संहृत्य प्रामाण्यम् । अतो विद्वद्देवाख्यातं सद्ग्रासामानाधिकरण्याद्ब्रह्मनि-
 कर्माणि श्रुतसद्ग्राविशिष्टानि विधत्त इति सिद्धो भेदः । अत्र कर्मण्येव
 सद्ग्राश्रयणात्सूर्ध्वपक्षशङ्का मन्देति मत्वा भाष्यकारः सप्तदश प्राजापत्या-
 नीत्युदाहरत् । अत्र द्रव्यगतसद्ग्राया नातीव स्फुटः कर्मभेद इति विवा-
 द्यते । किं सप्तदशपशुद्रव्यक एको यागो विधीयते ? किं वैकैकपशु-
 द्रव्यकाः सप्तदशैते यागर इति तदर्थे विचार्यते । प्राजापत्यानीति
 प्रकृत्या प्रजापतिर्देवताऽभिधीयते तद्वृत्तेन पशुद्रव्यं बहुवचनेन बहुत्वम् ।
 तत्र तद्वृत्तेर्वा बहुत्वेन प्रथममन्वितः पश्चात् प्रजापतिना देवतया
 संबध्यते । पशुश्च पशुश्च पशुश्च पशुश्चैषां प्रजापतिर्देवतेति, तदा
 बहुभिः पशुभिर्व्यासजैर्देवता संबध्यते इति द्रव्यदेवतासंबन्धैक्यादेको-
 यागो भवति । किं वा प्रथमं प्रजापतिनाऽन्वितः पशुः पश्चाद्बहुत्वेन
 संबध्यते प्रजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्यः । प्राजापत्यश्च प्राजा-
 पत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्या बहव इति, तदा भिचैर्द्रव्यदेवता-
 संबन्धैर्भिन्ना एव यागाः कथ्यन्ते तत्र प्राजापत्यशब्देन देवतासंबन्धोप-
 सर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनोच्यते । यच्च प्रधान तस्यैवायान्तरेण बहुत्वेन
 संबन्धो नोपसर्जनस्य देवतासंबन्धस्य । ननु देवताविशिष्टं द्रव्यमभिहितं
 विशिष्टेनैव स्वरूपेण सख्याऽन्वयः स्यात् स्वरूपेण । न द्वौ च य इत्यत्रानै-
 कान्त्याव हि द्वावित्यत्र द्वित्वविशिष्टेन रूपेण द्विवचनाऽभिहितसद्ग्रा-
 योगः । तथा सति द्वाविति चत्वारः प्रतीयेरन्, एव च य इति नत्र ।
 न च तथा, तस्माद्वया तत्र द्वित्वविशिष्टमपि द्रव्यं द्विशब्देनोक्तं स्यह-
 षोऽथ द्विवचनाभिहितसद्ग्रायोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्वृत्ताभि-
 हितं सद्ग्रायोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्वृत्ताभिहितं द्रव्यं स्वरूपेणैव
 बहुत्वयोगं प्रतिपद्यते न सोपसर्जनम् । तस्मादेकं कर्म सप्तदशप-
 शुद्रव्यकम् । कथमिदानीं द्वादशप्राग्मेरुपशुनिव्यक्तेकादशावदानद्रव्यत्वं

यागस्यानुग्रहीतव्य । माऽनुवाहि, न चोदकानुसार्युपदेशनिर्णयः । यद्योप-
देशं स्वतिदेशवर्णना, तस्मादेक कर्मैति प्राप्ते ब्रूमः

यदि कर्म भेदेकमेकः स्यात्तोदकस्ततः ।

तेन चैकगणप्राप्ते, पशुसङ्ख्या विरुध्यते ॥

सवनीयधिकारा ह्येकादशिन तद्विकाराश्च प्राजापत्यास्तत्र चैक
पशुनिव्यचैकादशावदानद्रव्यत्व यागस्यासौदित्यत्राप्येकत्वे यागस्य चोद-
कोऽप्येकमेवावदानगणमतिद्विशे तस्मादत्र सप्तदशाना प्राजापत्यत्व न
सपादित स्यात् । न चोपदेशेनातिदेशस्य बाधो विरोधाभावात्, प्राजापत्या
नीत्युपदेशस्योभयथाऽप्युपपत्तेः । तेनार्थद्वयसाधारणमुपदेशवाक्य प्रकृति
वच्छब्देन वाक्यशेषभूतेनानेककर्मपरमवधार्यते । कर्मभेदे हि प्रतिकर्म भिन्नै
श्चोदकैस्तावता गणाना प्राप्ते, सिद्धयति सर्वेषां प्राजापत्यत्वम् । एव
“वसन्ताय कपिञ्जलानालभत” इत्यादिष्वपि चोदकवशेनैव पाठद्वय
यागभेदः । ये तु चोदकमनादृत्य द्रव्यस्य तद्विज्ञानाभिहितस्य विशिष्टस्यैव
बहुत्वावगमात् भेदमाहुस्तेषां चतुर्थ्यभिहितदेवतेषु वसन्ताय कपिञ्जला-
नित्यादिषु न कर्मभेद सिध्येत् तत्र प्रतिपश्ववदानगणप्राप्तिर्न स्यात् ।
अथ तत्र चोदकवशाद्देवस्ततस्तथैव सर्वेषांस्तु, किमतद्वापिना तद्विज्ञो
पन्यासेनेत्यास्ता तावत् ॥

सत्राकृतकर्मभेदाधिकारणम् । सू० संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ० ॥

उद्वेगकर्मस्यातन्वत्वाद्बहुविचारं गुणप्रकरणान्तरनिमित्त भेदमुपेत्य
सप्रति मत्तातो भेदो ऽभिधीयते । ज्योतिष्टोम प्रकृत्य श्रूयते ; ‘अथैव
ज्योतिरथैव विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते’ इति ।
तत्रैतच्छ्रुपरामृष्टानां ज्योतिरादीनां यत्रिसामानाधिकारण्येन यागना-
मस्य तावत्सङ्गम् । तत्र सशय किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोम ज्योतिरा
दियञ्चैरनूद्य सहस्रदक्षिणाद्यो गुणो विधीयते ? । उत कर्मान्तराण्येव-
नामान्येप्रदक्षिणानि विधीयन्त ? इति । तत्र प्रकरणाद्वैतच्छब्दस्य च प्रक-
रणाभिधायित्वात्सामानाधिकार्याच्च ज्योतिरादीनां प्रकृतहरानाप्रकृत-
कन्यनायोगाच्च पूर्वस्थैव गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।

नामान्तरश्रुताद्यर्थे भेदस्तावत्प्रतीयते ।

बलवद्वाधकाच्चासाधन्यथात्वं प्रपद्यते ॥

न चात्र बलवदास्ति वाधकं, येन सन्नानिमित्तो भेदो ऽप्योद्योत संज्ञाश्रुत्या चार्थान्तराश्रयमात्रकरणविच्छेदे जातिे ऽर्थान्तरकलुषितायां बुद्वावुपनिपतत्सहस्रदातणेन यजेतेति न ज्योतिष्टोमं गन्तुमर्हति तस्मात्कर्मोन्तराणि । एवं चायैव ज्योतिरित्यादिरर्थवत्त्वंमन्यथानर्थस्य स्यात्, एतेन सहस्रदातणेनैताव्रतैव ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिसिद्धेरितच्छ-
द्दश्च प्रज्ञायमानकर्मान्तरध्वनत्वेनाप्युपपद्यत इति सिद्धः क्रमभेदः ॥

देवताभेदकृतकर्मभेदाधि- सू० गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वान्-
करणम् । ॥ ८ ॥

इदानीं गुणलक्षणो भेदः प्रस्तूयते । द्वेषा गुणस्य भेदकत्वं कश्चित्साधद्रुपाः पूर्वविहितस्य कर्मणः प्रबलगुणावहृद्वत्वात्तत्र निवेशमलभ-
मानः स्वात्मसंगतये विधेः कर्मान्तरोत्पत्तिपरतां कल्पयन् भेदको भवति,
अनेकत्वाद्वा गुणानां प्राप्तकर्मानुवादेन विध्ययोगात्सर्वेषां विधिसिद्धये
कर्मपरत्व विधेः कल्पयते । तत्रानेकगुणनिमित्तो भेदः पौर्णमास्यधिकरण-
एव प्रसङ्गत्प्रतिपादितः । अथुना बलवद्विरोधनिमित्तो ऽभिधीयते, चातुर्मा-
स्येषु वैश्वदेव्याऽऽमितीति यागं विधायाम्नायते—“वाजिन्या वाजिन”मिति
तत्र संशयः । किं पूर्वस्मिन्नेवामितायागे वाजिनं गुणो विधीयते ?
किं वा कर्मान्तरं ? मिति । तदर्थं च किमुत्पत्त्युत्पत्तिशिष्टौ गुणौ तुल्यबला-
वुत्पत्तिशिष्टौबलीयानिति, तथा तद्विरोधवत्तुर्थापि बलाबल चिन्तनीयम् ।

तत्र वाज्जेनामितया योगाद्विश्वेदेवा हि वाजिनः ।

प्रकृतांस्तान्यद्वेषु च वाजिशब्दश्च यौगिकः ॥

ते च पूर्वविहितकर्मसंप्रदानरूपेण प्रकृतास्तेनैव रूपेण प्रत्यभिज्ञा-
यन्ते । तथाविधेन च संबध्यमानं वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितं भवति । एव च
संभवति पूर्वरं गुणमात्रविधाने प्रकृतज्ञानमप्रकृतकल्पनमपूर्वान्तरकल्पनं
विशिष्टविधिगौरव च नाश्रयितुं युक्तम् । नन्यामितायुक्तस्यैव पूर्वकर्मण
उत्पत्तावगतत्वाच्च तत्र द्रव्यान्तरसंबन्धापेता, योग्यता चास्ति । उच्यते

यद्यप्युत्पत्तो द्रव्ययुक्त कर्मोवधारित तथाऽपीह निष्कृत्य कर्मस्वरूपमा-
त्रमनूयते । अभिधानकृता चाकाङ्क्षा न वस्तुकृता, तिन स्वरूपमात्रस्याभिधा-
नोपात्तस्यास्त्येव द्रव्यान्तराश्रयान्धापेता । योऽपता चास्त्येव द्रव्यान्तरेश्च
स्वरूपमात्रस्य सद्यःद्रुम् । शब्दान्तराधिकारणे हि प्रत्ययवाच्या भावना
प्रकृत्यर्थानुक्तैवावगम्यते न शुद्धस्वरूपेति धात्वर्थान्तरमनवकाशं स्याद्वि-
त्युक्तम् । इह तु कल्पितेन यजिना गुणाननुरक्तमपि कर्मोवगतं पदान्तर-
त्वात् । अतस्तदनुवादेन शक्य गुणान्तरविधानम्, अतो नास्त्युत्पत्त्युत्पत्त्य-
शिष्टयोर्विरोधः । न चाभिव्यथा देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वाद्वाच्यगम्याद्वा-
जिनसम्बन्धाद्गुलीयस्त्वमिति वाच्यम् उभयोर्वाक्यगम्यत्वात्, न ह्याभिव्यथा
देवतासम्बन्धी वैश्वदेवीपदेन केवलेनावगम्यते किं त्वामितापदैकवा-
क्यतया । तस्मादुभयोस्तुल्यवतत्वात्पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पः समु-
च्चयो वेति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

आमिताया वतोपस्त्वमुत्पत्तौ चोदनाच्छ्रुतेः ।

उत्पत्ते वाजिन वाक्यात्तेन तदुर्ध्वं मतम् ॥

यत् सगुणोत्पन्नमपि कर्म स्वरूपमात्रेण निष्कृत्य शक्यं गुणान्तर
विधानमित्युक्तं, तदयुक्तं, यद्यपि ह्यभिधानतः स्वरूपमात्रं निष्कृत्यते
तथाऽपि तस्यात्यन्तवाक्यावगतस्यानुवादात्तस्वरूपमालोच्यमानमेवगुणयु-
क्तमवगम्यते, ततश्च नैराकाङ्क्षादयोऽप्यत्वाच्च गुणान्तरं तत्र निवेशमलभमा-
नमात्मनिवेशतमकर्मोन्तरोत्पत्तिं सूचयति । श्रौतश्चामिताया विश्वेदेवैः
सम्बन्धः, तद्विगतस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनः पदान्तरोपस्थापितद्रव्य-
विशेषवचनत्वाद्वालिभ्य इति धनुर्ध्यां मप्रदानमात्रं वदति, न तद्विशिष्ट
द्रव्यं, वानयात्तु तात्सम्बन्ध इति दुर्ध्वं, प्रपञ्चितं चैतद्दार्शनिक एव । अन्ये
च बहवः सच्चिद्रूपविप्रकर्षप्रकारा दार्शनिके एव द्रष्टव्याः । तस्मादामिता-
ऽयुक्ते कर्मण्यसच्चिदेषाद्वाजिनगुणात्कर्मभेदः ॥

पूर्वाधिकारणामङ्गानिरासीद्द्रव्योऽप्ये
वानुक्तिफलकमेवाधिकरणं वा ।

सू० अगुणे तु कर्म(१)शब्दे गुण-
स्तत्र प्रतीयते ॥ ८ ॥

१ अगुणे तु कर्मशब्द इति पण्डितारण मन्त्रम् । इति द्विवेपु पुस्तकेषु पाठो दृश्यते
स तु न युक्त इति प्रतीत्यः ।

अथवाऽधिकरणान्तरम् “अग्निहोत्रं जुहोती”ति निर्गुणकर्मात्पत्रं तत्सविधौ च दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादयो बहवो गुणाः श्रूयमाणाः पूर्वकर्मनिवेशे सति विकल्पप्रसङ्गादन्यतरावद्भेदे चान्यतरस्य निवेशसंभवात्पूर्वोऽदेव कर्मान्तरं कल्पयतीति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वेषामप्रोषामन्यास्याऽनालोचनेनाग्निहोत्रवाक्यमात्रालोचनात्तत्र च निर्गुणस्य कर्मणोऽवगतस्य सर्वगुणयोग्यत्वात्प्राप्त्याभावाच्चावन्यावद्भेदेऽन्यस्य निवेश इत्यभावात्तत्रैव गुणमात्रविधानं, प्रमाणवशाच्च विकल्पः ॥

दध्नादित्युक्तमफलत्वा-
धिकरणम् ।

सू० फलश्रुतेस्तु कर्मं स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य “दध्नेन्द्रियक्रामस्य जुहुया”दिति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्रात्कर्मान्तरं दधिद्विशिष्टमिन्द्रियक्रामाय विधीयते ? उत तत्रैव गुणमात्रं फलाय विधीयते ? इति तदर्थमिदं विचार्यते किं कर्मणः फलमिदं ? मुत गुणादिति । यदि कर्मणः, ततः प्राप्तस्य कर्मणः फलसंबन्धं गुणसंबन्धं चैवं वाक्यं न शक्नोति विधातुमिति कर्मान्तरं स्यात् । गुणफलसंबन्धे तु तन्मात्रं वाक्येन विधीयते । दधिहोमसंबन्धस्त्वाश्रयाश्रयिरूपः प्रकरणप्राप्तेऽनूश्रमानो न वाक्यं भिनतीति सिद्धत्येकवाक्यत्वमकर्मान्तरत्वेऽपि । तेन भेदाभेदसिद्धयं कर्मणः फलं गुणाद्वेति चिन्त्यते, सत्यपि च पतद्भये । भावनाभेदे धात्वर्थभेदाभेदविचारणास्तत्त्वसंबन्धः । तत्र

धात्वर्थोत्फलमित्युक्तं भावना सविकर्षतः ।

विप्रकृतस्तु नामार्थस्तदर्थो न फलान्वयी ॥

भावार्थोधिकरणे ह्येतदुक्तं, यथा धात्वर्थोत्फलं न नामार्थोत्सु स तु धात्वर्थस्यैवाङ्गमिति, तद्विहायि दधि होमापि होमः फलार्थः । किञ्च ।

दध्ने च फलसंबन्धे जुहोतिः स्यादनन्वयः ।

यदि सोऽपि विधीयते वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥

न होम वाक्य फले होमे च शक्नोति दधि विधानम् । तत्रासति होमसंबन्धे जुहोतिपदमनर्थं स्यात् तस्य च दध्ना सह क्रियाकारकभावे ऽवगम्यमान परित्यक्तं स्यात्तस्मात् होमस्यैव फले विधान गुणविशिष्टस्येति प्राप्ते ब्रूम । १

धात्वर्थस्यान्यत प्राप्तेर्गुणमात्रं विधीयते ।

विधेयं यच्च तेनैव फलं नान्येन युज्यते ॥

तत्रैव हि भावनायाधिकरणव्यायो यत्र धात्वर्थो नामार्थत्वाभयमपि विधीयते । अत्र तु प्राप्तत्वेन धात्वर्थस्याख्येयत्वाद्गुणमात्रं विधीयते विधेयस्यैव फलसंबन्धो नाविधेयस्य । तेन गुणस्यैव फलं न तु कर्मोन्तरे विधेयं भविष्यति । नापि प्रकृतहानाप्रकृतकल्पना विशिष्टविधिगौरवमत्वर्थतदणोपपत्तौ । अतो गुणमात्रविधानात्तस्यैव फलं, जुहोतिरिदानीं कथमन्यथ । केचिद्राहुः कर्मोपक्रमेव दधि फलकामस्य विधीयते न दधिमात्रं अभावात्तस्य विधिविषयत्वायोगात् अतो दध्यनुरक्तो होम एव विधीयते । न चैव वाक्यभेदः, दध्ना विधानाभावात् लौकिकं हि क्रियाकारकलक्षणं संबन्धमाश्रित्य द्रव्याणां क्रियाऽऽपत्तिर्न पुनस्तादृश्यं कर्मणो ऽकारकत्वप्रसङ्गादतः फलार्थतैव होमे कारकीभूतस्य दध्ना प्रतीयते न होमार्थत्वं, होमार्थत्वे तत्रापि विधिव्यापाराद्वाक्यभेदस्याच तु तदस्ति तेन होमावितस्य दधिव्यापारस्य फले विधानाद्वाक्यभेदं विनैव सिद्धं जुहोत्यन्वय इति । अत्रेदं वक्तव्यं यदि न दधि विधीयते किं तद्वन्न विधीयते? होम एव दध्यनुरक्त फलाय विधीयत इति चेदेव तर्हि होम एव फलार्थं स्यात् । दधि तु होमगतदध्यनुरागसपत्त्यर्थमुपाद्रीयमानं तदवमेव स्यात् फलार्थं । अपि च मा भूद्रघ्नो विधानं तत्र नुरागस्तु प्राप्तस्य कर्मणो विधीयते फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः ॥

ननु न घ्नो दध्ने न विधानमिति किंतु होमार्थतया न विधीयते फलार्थतया होमाश्रितं विधीयते होमे कारकीभूतमित्यर्थः । उच्यते दध्नेति दधिविशिष्टकारकमात्रं पदेनोच्यते होमे तत्कारकमिति कुतोऽवगम्यते? वाक्यादिति चेदेव सत्याश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च बोधयद्वाक्यं भिद्येत ।

ननु लौकिकमेव क्रियाकारकलक्षणमाश्रयाश्रयिसंबन्धमुपादाय
केवलं फलसंबन्धकारणात् वाक्यभेदः । नैतदेवं, लोकोक्तो हि क्रियाकार-
कघोः संबन्धः । सभ्रमात्रेण सिद्धो न कर्तव्यतया । कर्तव्यतया चात्र
दधिहोमसंबन्धः श्रूयते दध्ना जुहुषादिति, तेन तस्य कर्तव्यता फलसंबन्ध-
श्चेति वाक्यभेदः । न हि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुषादित्यत्र य इन्द्रियकामः
स दध्ना जुहुषादिति घवनव्यक्तिः संभर्षति होमस्याविधेयत्वात्, विधाने च
कर्मान्तरत्वापत्ते, अतो जुहुषादिति तावदनुवादः । तत्र यज्जुहुयात्तद्वि-
न्द्रियकामस्येति च वाक्यभेदः । अथ यद् दध्ना जुहुषात्तदिन्द्रियकामस्येति
तदयुक्तम् । न हि सत्यपि संभवे दध्ना होमार्थं प्राप्तं यदनूद्येत । अथ
यदिन्द्रियकामस्य जुहुषात्तद्विधेति तदप्ययुक्तम्, इन्द्रियकामार्थत्वेन होम-
स्याप्राप्तत्वात् । अथ मन्येत यद्विषयिन्द्रियकामस्येन्द्रियकामत्वेन रूपेण होमो
न प्राप्त इन्द्रियार्थत्वेनेति यावत्तयाऽपि पुरुषाणां बहुकामत्वात्कदाचिद-
ग्निहोत्राश्रयायापि सभ्रमतीन्द्रिये पुरुषस्य कामना, तेनेन्द्रियकामनोप-
लतितस्य पुरुषस्य कदाचित्प्राप्त एव होम इति तदनुवादेन दधि विधीयते,
तदयुक्तम् । कामस्य फलरूपाभिधायिनः कामपदस्य पुरुषस्यरूपपदस्यै-
तत्तणाप्रसङ्गात् । अपि चैव न फलार्थे दधि स्यात् किंतु इन्द्रियकामनायां
निमित्ते नैमित्तिकं क्रत्वङ्गं स्यात् । विधरणकारस्य तु अपूर्वान्तरानभ्युपगमात्
क्रत्वपूर्वार्थान्वितस्यैव गुणस्य फलार्थत्वात्पूर्वसम्बन्धस्य च लोकोक्तः सिद्धभा-
वात्सुतरां वाक्यभेदः स्यात् । तस्माच्च होमस्यदृ दधि वाक्येन विधी-
यते अपि तु दध्नेत्येतावन्मात्रमिन्द्रियकामः स दध्नेति, कथं तर्हि जुहोते
रन्वयः ? । उच्यते दध्नेति कारणभूतं दधि फलाय विधीयते तृतीयानिर्देशात्
क्रियाऽपेक्षं च कारणत्वमिति क्रियाऽपेक्षाणां सन्निधिलक्षणप्रकरणप्राप्तो-
होमसंबन्धो जुहोतिनाऽनूद्यते ॥

ननु होमादिवत्फलभावनाऽपेक्षमेव कारणत्वं भविष्यति न क्रियान्तर-
मपेक्षते, उच्यते, न धात्ययंश्रुद्ध्यादेः सिद्धस्यप्राप्तस्य स्थरूपेण फलभाव-
नाकारणत्वमुपपद्यते, कर्तृश्रापारविषयस्य हि कारणत्वं, दध्नादेरत्र किंचि-
द्वात्ययं प्रति फलोभयतः कर्तृश्रापारविषयता न स्वरूपेण यागादिव-

द्वित्यस्ति धात्वर्थविशेषाऽपेक्षा । यद्यपि चाद्गुणोपकारप्रधानादिव्यापार-
विषयता यागादिवद्दध्यादेः सिद्धस्वभावस्यापि स्वरूपेण समवेतयाऽपि
द्रष्टव्यव्यापारविषयतासिद्धयै कारकभावमपेक्षते । अथय च द्रष्टव्यारेणापि
कर्तृव्यापारविषयता करणस्याङ्गीकृतेश्च, अन्यथा दृष्टार्थाङ्गमानानुष्ठाना-
त्करण मति पुरुषप्रतिव्यापाराभावात्करणोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्तस्माद्विमल्यभि-
हितनारकविशिष्ट दधि, दधिविशिष्ट या कारक प्रत्ययार्थब्रह्मान्यात्कलाय
विधीयते । फलभावनाकरणत्वं च यागादिवदेव समभिधारास्मिद्धं न
विभक्त्यभिधानमपेक्षते । कारकभावरत्न क्रियाविशेषापेक्ष इति सविधिर-
शप्राप्ते हेमो धातुनाऽनूद्यत इति सिद्धति जुहोतेत्यपः, कारकभाव-
रत्नैकपदोपात्तः क्रियाविशेषसन्धरत् सविधिप्राप्तः फलान्वय एव वाक्येन
विधीयते न वाक्यभेदः ॥

धारयन्तीषटीनां
कर्मतान्तरताऽपिकर
णम् ।

सू० समेषु कर्म युक्तं स्यात् ॥ ११ ॥

त्रिष्टग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य धायथ्यास्येकविंशमग्निष्टोमसाम इत्या
वृत्तवर्चसकामोपजेते'त्यग्निष्टुत्सक्तं यागं विधाय तस्य प्राकरणिकेन
धारयन्तीषमग्निष्टोमसामरूपमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनराम्नातमेत-
स्यैव रेवतीषु धारयन्तीषमग्निष्टोमसाम इत्या पशुकामो ह्येतेन यजेतेति
सत्र पूर्ववत्सशयः किं पूर्वस्मिन्नेशाग्निष्टुत्सक्तं यागे पशुकलार्थेत्येन रेवत्या-
धारं धारयन्तीषु गुणो विधीयते । उत कर्मोन्तरमिति तदर्थमेतत् सिद्धा-
यते । किं फलार्थस्य धारयन्तीषस्य प्रकृतेः यागं चाश्रयोभ्रित्तुं शक्नोति
नेति । सत्र पूर्ववद्वापि गुणमात्रं विधीयते फलाय, न तु यागस्य विधानं
विधिगौरवात् । सामाश्रयस्य यागस्य माहाद्यद्वयमभ्यसति । तथा ऽपि
स्मोचनिसिद्धात् तदुपपद्यते विशिष्टयागान्तरविधौ विधिगौरवात्प्र-
तहानाऽप्रकृतकल्पनादोपाच्च तत्रैव रेवत्याधारं धारयन्तीषं फलाय
विधीयते । यद्यपि इच्छद्वेषसामाधने। यागः साम्ना माहात्मापयितु
शक्यते इति न माहात्माय प्रकृतार्थस्यं समभवति । तथाऽप्यनपेक्षया

दद्वेष्यत्वद्भूतस्तोत्रनिर्देशिद्वारेण यागसाधनस्य साम्बः संभयतीति युक्त
 प्रकृत्याश्रयत्वम् । नन्येवं रेवतीवारवन्तीयसंघन्यः फलप्रयन्त्रवेत्यनेकार्यत्वा-
 द्वाश्रयभेदः स्यात्, नैव दोषः । यद्वि संघन्यद्वयमपि विधिगच्छेन बोध-
 पितय्यं स्यात्स्याद्वाश्रयभेदः कृत्वा-शब्देनैव तु रेवतीवारवन्तीयसंघन्ये
 प्रतीते केशलसंघन्य एव यज्ञेः परेण लिङ्प्रत्ययेन प्रतिपादयितव्य इति
 न वाश्रयभेदः, यथा विशिष्टापूर्वकर्मविधौ तस्य विशेषणसंघन्ये वि-
 भक्त्यादिभिरेव सिद्धे तादृशस्य फले विधानाद्वाश्रयभेदः, यः फलं कुशात्स-
 दृगेन यागेनेति, तद्वदिहापि यः फलं कुशात्स रेवतीषु वावन्तीयकरणे-
 नेति न वाश्रयभेदः । तस्मात्फलाय गुणगार्वाविधेयं त्रिस्तु विधिरिति वा-
 प्रयागानुशादः, एतच्छब्देऽपि यद्यन्तः पूर्वस्य यागस्य फलप्रता गुणेन सहा-
 श्रयाश्रयिसंघन्यं सविधिलभ्यमनुवदति । अग्निष्टोमसामगच्छेऽपि आन-
 यंश्रयतद्दृग्याप्राप्तस्तोत्रमयन्धानुशादः । यद्यपि तत्र यदूनि स्तोत्राणि
 चाश्रयष्टोत्रादीनि सन्ति तथाऽपि वावन्तीयस्य क्रत्ययंस्याग्निष्टोमस्तोत्र-
 मेव स्यात् न द्रष्टमिति फलायंस्यापि तदेव स्यात् न भयिष्यति तस्मादेषां
 प्राप्तायेनाविधेयत्वाच्च वाश्रयभेद इति प्राप्ते धूमः ।

प्रकृत कर्म यद्वाति फलाय विहितो गुणः ।

यत्र तत्र गुणात्कामो यागः साम्बा न साध्यते ॥ १ ॥

कारकभाषापरिच्छिं तदाश्रयस्यं तदापि प्रकरणप्राप्तमनुवदितय्यं
 वाश्रयेनाश्रयसंघन्यकरणे वाश्रयभेदात्, तेन यत्र प्रकृते कर्मणि फलायंस्य
 गुणस्य कारकभाषः संभयति तत्रैव गुणात्कामो । यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति
 न स्थिह प्रकृतयागकारकस्यं साम्बः संभयति, संभयति तु तद्दृभूते
 स्तोत्रे कारकस्यं तस्य न प्रकृतमातिद्वेगिकत्यादिह स्तोत्राणां, न वायमा-
 नयंश्रयतद्दृग्याप्राप्तं विषयः यो हि कर्माद्गुण्येन गुणरत्तोऽयं म तत्र
 साहायसंभयचक्रे निश्चिते । संभयति ह्यद्द्वारेणाप्युपमात्स्यं । न वाश्र-
 यस्यमद्द्वारेण संभयति । न ह्यनेन कारकभाषात्प्रधाने कारकस्य भयति ।
 वाश्रयस्य तीतिहपरिच्छिपात्याद्यागादियथाश्रयादेहा यतः प्रकृतश्रिया-
 संघन्यः स्यात् ॥

ननु नावश्य कारकतयैव तदाश्रयत्व सर्वन्धान्तरेणाप्युपपत्ते स्तेन
 कृत्वा-शब्देन क्रियान्तरसमानकर्तृक्यागस्य मानस्य रेवतीवाखन्तीय
 सवन्धकारण फलाय विधीयते किं तत्क्रियान्तरमित्यपेक्षाया सविदधानो
 याग उपलभ्यते । मयमप्यग्निष्टोमसामेति नावकल्पते अनुधादासमवा
 द्विधानेन वाक्यभेदात् ।

न च कृत्यर्थस्य धारवन्तीयस्य यन्स्यात् तद्वैव पुनर्वाच्येत्यापि भव
 तीति प्रमाणमस्ति यतोऽग्निष्टोमसामत्यमनूद्येत् । किञ्च रेवतीधारव
 न्तीय कृत्वा यशून भावयेदित्युक्ते यशुभावनोऽपेक्षयैव समानकर्तृत्वसमवाच
 क्रियान्तरापेक्षा यत् सविहितोयाग मद्यधेत् । तस्मान् कृत्वा-शब्द
 कल्पितगुणफलसमन्धविधौ यजेतेति चाग्निष्टोमसामेति च द्वावपि शब्दौ
 प्रकरणभङ्गानुवादस्वानभवार्थद्विधाने च वाक्यभेदादनर्थको स्याताम् ।
 तस्मात् कृत्वा-शब्दकल्पितरेवतीवाखन्तीयमद्यन्धविधेयित्ते याग फलाय
 विधीयते । तत्र साध प्रकृतितोऽग्निष्टोमस्तोत्रस्वानवाप्तेस्तदनु
 ष्ठु रेवत्योऽपि तत्स्यानाभवन्तीति । तेनाग्निष्टोमसामेत्यनुशाद, एत
 च्छब्दोऽपि प्रस्तुतमानापूर्वगणध्वने रेवतीषु धारवन्तीय कृत्वा यशुकामो
 यन्तेत्येतावन्मात्र विधीयते इति लाघवनेक्याकृत्य च लभ्यते उपर्यविधौ
 गुणफलसमन्धविधौ तु यज्याद्वैरानर्थक्य वाक्यभेदो वा स्यादित्युक्तम् । ये तु
 गुणफलाधिकारेष्वपि वाक्येनैव गुणस्याश्रयसमन्धमुपगच्छन्त कर्मत्रगुणानु
 रक्त फलाय विधीयते वाक्येनेत्याहुः । तेवात्रापि रेवतीवाखन्तीयसाध
 नलोमिष्टोमस्तोत्रविधित्वस्य प्रकृतस्त्वेष यागस्य दध्यनुक्तस्त्वेष होमस्य
 फले विधिप्रसङ्गात्सिद्धान्तहानिः ।

ननु तत्र दध्यनुरागोहोमस्य लोकासिद्धौ लभ्यते केषुतस्तु फलम
 यन्तो वाक्येन विधीयते । इह तु यद्यपि श्चक्ष्मास्यो स्तोत्रसाधनस्य
 लौकिक स्तोत्रस्य यागविशेषणत्वं न लोकात् सिध्यतीति विधिप्रकारेण
 लट्त्वं, तत्तत्र तस्य च फलसमन्धस्य च विधानानुवाक्यभेदः स्यात्
 सत्य न लोकासिद्धमतिदेशतस्तु सिद्ध स्तोत्रस्य पूर्वयागाहृत्यास्तोत्रविधे

पणत्वं च अस्तामयोर्लोकसिद्धम् । तदेव अस्तामविशेषितस्तोत्रानुरागं या-
गस्यान्यतः सिद्धमुपादाय केवलफलसंबन्धमात्रं विधिनाऽनेन बोध्यते इति
कृते वाच्यभेदः । किं च कृत्वा-शब्देन स्तोत्रसमानकर्तृकत्वमेव याग-
स्योच्यते न तत्कारकत्वं तादर्थ्यं वा । समानकर्तृकत्वं च लोकसिद्ध-
मेव लभ्यते इति दृष्ट्यादिभिरविशेषः, अतो रेवतीवाखन्तीयसाधन-
काग्निष्टोमस्तोत्रसमानकर्तृकत्वविशिष्टः प्रकृत एव यागः फलाय
विधातुं शक्यते । यद्वा अग्निष्टोमस्तोत्रमेवातिदेशमात्रं रेवतीवाखन्तीया-
नुरक्तं पशुकामस्य विधीयते यज्ञिपरस्यापि विधिः स्तोत्रविषयत्वं न दुष्य-
तीति नियोपपरस्यैव द्रव्यदेवतामबन्धविषयत्व यजेरपि नियेषतिशदनुधा-
टस्यात्, तस्माद्वाच्येनाश्रयसंबन्धे सिद्धान्तद्वानित्यास्तां तावत् ॥

सौभरनिधनयोः सू० सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं काम-
कामित्वाधिकारणम् । संयोगः ॥ १२ ॥

“यो वृष्टिकामो योऽचाट्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुयी-
ते”ति ब्रह्म सामाख्यं स्तोत्रं प्रकृत्य तदाश्रयं सौभरफलत्रयसाधनत्वेनाम्ना-
तम् । यद्यपि सौभरस्य साम्यो गीत्यात्मकक्रियात्वाद्वाखन्तीयवाश्रयापेक्षा
तथाऽपि स्तुयीतेत्यनेनैकवाच्यत्वात्तत्साधनभूतस्यैव फले विधानं विज्ञायते ।
तथा हि यायन्ति पद्मानि प्रयुज्यन्ति तावतां ययाऽन्वयो भवति तथा वा-
क्यार्थो वर्णनीयः । तद्यदि सौभरमात्रं विधीयेत ततः स्तुयीतेत्यनर्थकं
स्यात्, स्तुत्यन्तरविधाने गौरवं, प्रत्यर्पणलक्षणा च स्यादतः सौभरेणैक्य-
दोषात्तं सौभरविशिष्टं करणकारकं फले विधीयते, कारणं च क्रियाऽपेक्षमिति
युक्तं प्रकृतस्तोत्राश्रयत्वम् । वाखन्तीयन्तु द्वितीयान्तत्वाच्च करणीभूतमवग-
म्यते किं तर्हि कर्मभूतम् । न च स्तोत्रे यागे वा साम्नः कर्मत्वं संभवति
तेन कृत्वा-शब्दाद्येमात्रे मति कमेत्याच क्रियान्तरोपेक्षेति वैषम्ये, तदेव
फलत्रयसाधनं सौभरं प्रकृत्याऽऽवाप्तं “हीवीति वृष्टिकामाय निधनं कुर्वाण
कर्मित्वाचाट्यकामाय क इति स्वर्गकामाय”ति । तत्र संशयः । किं हीवा-

दयो निधनशेषो वा सोभरफलाफलान्तरार्धेन विधीयन्ते ० इत सौभरस्यैव
 तत्तत्कन साधनस्तत्तच्च अनमनियमेन पाठत प्राप्त नियम्यत ० इति ।
 तदर्थं हि वृष्टिकामादिशब्देऽक्तपुरुषशेषत्वेनैते साक्षाद्विधीयन्ते ० अथ
 तस्माधनशेषत्वेने ० इति तत्र पुरुषस्य श्रौतत्वात्तादर्थ्यमेव हीषादीनां चतुर्था
 विज्ञायते तच्छेषता च तदभिलषितफलसाधनतपेति फलार्थत्वमेवैषा
 साधनसम्बन्धे तु वृष्टिकामादिशब्दे सौभर लभ्येत

न च श्रुतिमभये लवणा न्याया । तस्माद्द्वीपादयो गुणा फलान्त
 रार्धे इति प्राप्ते ब्रूम । वृष्ट्यादौनि पूर्वाक्तान्येव विपरिचयमानानि
 प्रत्यभिज्ञायन्ते इति न फलान्तरार्धवत् । किंच हीषीति शब्दमात्रे
 फलाय विहिते सत्याश्रयवेत्ताया यत्तायसौभरं प्रकृतं न तच्छब्देऽन्याश्रयत्वं
 प्रतिपत्तुम् । यत्तु तदवयवभूतं निधनं न तत्प्रकृतं न चानर्थक्यतद्गुण्ये
 स्यात् विषय इत्युक्तम् । सत्यपि च तद्गुण्यतरेणैकैकावयवत्वाच्च नियमेन
 निधनसम्बन्धे, तत्र निधनमित्यनर्थकं स्यात्, विधाने च व्याप्यमेव ।
 तस्माद्वृष्टिकामादि शब्दलविते सौभरे निधनत्वेनैव नियतमाप्ता हीषादयो
 नियम्यन्ते । अथवा लवणाऽपि नातीघानं विद्यन्ते । न हि यदेष फलस्य
 कारणं तस्यैव पुरुषशेषत्व तद्गुण्येऽपि तद्वारोणास्त्येष पुरुषशेषता । तथा
 चान्यत्राऽपि प्रयोगे दृश्यते । यामिष्टादीनां नाराशमे द्वितीयं प्रधानं
 इत्यादिस्तेन हीषादयः सौभराद्गुण्यतास्तद्वारेण वृष्टिकामादीनां पुरुषाणा-
 मनियमेन यथा शेषभूता प्राप्तास्तानेष प्रति यथाह्ये नियम्यन्त इति न
 लवणा, साधनद्वारेण तु तादर्थ्यं, न साक्षादिति लवणायादीं युक्तिर्भाष्येण
 सिद्धा, यथा प्राप्ताया च नियम इति न श्रान्तरार्धेन सौभरे शाखास्तरीय
 निधनं प्रयोक्तव्यं, किन्तु तत्तन्निधनसहितं एव च सौभरशेषत्वस्तत्कता
 र्धेन प्रयोक्तव्यं । तस्मान्फलान्तरार्धेन नैव हीषादयो गुणा विधीयन्ते
 नियम्यन्त तद्व्याप्येति सौभरः ।

इति शास्त्रदीपिकाया द्वितीयव्याख्यायाम् द्वितीयं पाठः ॥

अथ द्वितीये तृतीयः पादः ।

यथापताया ल्यो
तिष्ठामाः हताधिः क-
रणम् ।

सू० गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मन्तरं
प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ।

ल्योतिष्ठामं प्रकृत्य श्रूयते । “यदि रयन्तरं सामान्तेमः स्यादैन्द्र-
वायवायान् यद्दान् वृद्धीयात् यदि वृहत्सामा शुक्राया” निति तत्र संशयः ।
किं ल्योतिष्ठामात्कर्मन्तरं रयन्तरसामा वृहत्सामेति विधीयते? । किं वा
ल्योतिष्ठाम एव रयन्तरेण वृहता वाशिक्षेत्ते यथायताधिकेपं प्रति निमित्त-
त्वेनानुकीर्त्येत? इति, तदर्थमिदं चिन्त्यते । किमयं कृत्यक्रतुसंयोगो-
रयन्तरादेकताङ्गत्वक्रतुसंयोग? इति । तदर्थमपि किं रयन्तरविशिष्टः क्रतु-
रिह निमित्तमुत क्रतुविशिष्टं रयन्तरं? मिति ।

तत्रान्यार्थप्रधानस्यादृहुश्रीहेर्निमित्तता ।

रयन्तरविशिष्टस्य क्रतोरेशोद्योग्यते ॥

विशेष्यं व्यञ्जेत् विशेष्यथापि चोच्यते ।

ल्योतिष्ठामे च नान्येषा व्यञ्जेदस्य संभ्रमः ॥

रयन्तरेण कृत्यस्य क्रतोर्गोपि नैव हि ।

सन्त्यन्यान्यपि सामानि गायत्रादीनि तत्र हि ॥

तेन व्यञ्जेद्वाभायात्सत्तवाऽपि साध्याप्तित्वा सामान्तरसापेक्ष-
तया विशेषणासंभ्रमत्पूर्वंचासंभ्रमी रयन्तरसामस्य गुणः कर्मन्तरं कल्प-
यति । यदि-शब्दश्च निरर्थको सत्यध्याहारादिना वा ध्यायेथ इति प्राप्ते
भ्रमः । यदि-शब्दात्पकरणाच्च ल्योतिष्ठामस्याभिधानम् ।

न च सामान्तरव्यञ्जेदेन रयन्तरस्य विशेषणत्वं शब्दे हि
स्वार्थसत्तामेव प्रथमं बोधयति यदि सा नित्यप्राप्ता स्यात्ततस्तत्प्रतिपाद-
नमनर्थकमित्यर्थान्तरव्यञ्जेदे क्रुयात्, इह तु रयन्तरसत्तायाः पारिकृत्या-
त्प्रतिपादने ऽपि नानर्थक्यमित्यसत्तायुदात्तेन सत्तयैवात्र विशेषणस्य-
नाभाष कर्मन्तरस्य, यत्रापि सामान्तरमेव व्यञ्जेत्तत्रम् । तथाऽपि येन-
न्यिक्योरयन्तरवृहताधिकेः परस्परव्यञ्जेदेनैव विशेषणत्वं नाधि-

रोधिना सामान्तराणां व्यवच्छेदः । यथा नीलोत्पलमिति पीतादीनामेव
व्यवच्छेदो न तु दैर्घ्यादीनाम् ।

न च रघन्तरस्य सामान्तरापेक्षत्वमनपेक्षस्यैव पृष्टस्तोत्रसाधनत्वेन
व्योतिष्टोमान्त्वयात्, तेन यद्यपीह रघन्तरविशिष्टः क्रतुर्निमित्त, तथाऽपि
प्रकृतस्यैवाभिधानम् । अथवा क्रतुविशिष्ट रघन्तरमिह निमित्तमनित्यत्वात्
नित्यस्तु क्रतुर्न निमित्त भवितुमर्हति तेन यद्यपि बहुव्रीहिणा रघन्तर
विशिष्ट क्रतुरेवाभिधीयते तथाऽपि दध्ना जुहोतीति यद्विशेषणपरत्वात्
स्यैव निमित्तत्व प्रथमप्रतीति रघन्तरमुल्लङ्घ्य यदि-शब्दोपक्रान्तनिमित्त-
प्रतीतिर्न यावत्क्रतु गच्छतीति रघन्तरमेव निमित्त, तच्च व्योतिष्टोमेऽप्याति
तस्मात्तु कर्मान्तरम् ।

अथापेक्षे। क्रतुन्तरता
। अधिकारता। अधिकारत्वम् ।

सू० अत्रेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्य-
ते ॥ १ ॥

राजसूये राजकर्तृके अष्टौष्टोनामेष्टिः समाख्याता, “आग्नेवमष्टाक-
पान निर्येवति हिरण्य दत्तिते”त्यादिका ता प्रकृत्योच्यते । “यदि प्राक्पला
यज्ञेन आहंपत्य मध्ये निधायाहुतिमाहुति हुत्वा तमभिधारयेत् । यदि
राजस्य ऐन्द्र, यदि वैश्वो वैश्वदेव मिति तत्र सशय । किं प्राक्पलादी
नामष्टौष्टौ प्राक्षाना मध्ये निधानशिशेष प्रति निमित्ताद्यंनि पचलानि
दत्तापानाना प्राक्पलादी २ ति तदर्थमित्य त्रिष्वर्थे किं राजसूये चणालामपि
प्राक्पलादीनामधिकारः २ उत सत्रियस्यैवे २ ति । तदर्थमाप किं राजसू
याधिकारागतराजस्यष्टस्यपानामपि आधक २ किंवा सत्रियस्यैवे २ ति ।
ततोऽपि किं राजसूय्या राज्ययोगनिमित्त २ उत सत्रियजातिनिमित्त २ इति
विचारयितव्यम् । यदि राज्ययोगनिमित्तमस्तस्योक्तिना चणालामपि अधि
कारवाच्यम्यराजोपपट्टोवादानत आग्नेनिमित्ताद्यंनि प्राक्पलादीना अत्र
कानि । अथ जातिनिमित्त, ततोऽपि राजसूयादीनामधिकारोपपट्टोवादानत
अग्नेनाद्यंनिमित्तप्राक्षाना प्राक्पलादीना प्राक्पलादि । तत्र “राज्ययोगनि
मित्तोऽप्युपमापेक्षसंनिमित्त २ सर्वत्रोक्तमिदं प्रकृत्याऽपि गानात् तस्मिन् ।

तत्रियत्वनिमित्तत्वमनार्येष्वग्रगम्यते । द्विविडेषु विगीतं च तदन्येष्वप्रसि-
द्धितः” । तेन राज्ययोगाद्राजानस्त्रयोऽपि भवन्तीति, राज्यपदं तु ह्यु-
क्तजनपदरक्षणे वर्त्तते न राजयोगमपेक्षते ॥

ननु राजयोगाद्राज्यमभियुक्ताः स्मरन्ति “तस्य कर्मणी”त्यधिकृत्य
“यत्पुत्रपुरोहितादिभ्यो यगि”ति वचनाद्राजशब्दस्य तत्र पाठादावाराज्य-
स्मृतेर्वैलीपस्त्वं स्थितम् । उच्यते । लोकप्रयोग एव शब्दार्थावधारणे प्रमाणं
स्मृतेरपि न एव मूलं नाव्यवृत्तिः, प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तच्चि-
मित्तत्वं च राजशब्दस्यावगम्यते, ततस्तदनुसारेण स्मरणं साधुशब्दत्रिभाग-
मात्रपरं व्याप्यम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां
निमित्तार्थानि श्रवणानि यदि-शब्दसामर्थ्यादप्येवमेव यदि-शब्दे, हि
राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् अन्यथा प्राप्तभावादादि-शब्देऽ-
नुपपन्नः स्याद्वैदिकरश्च निर्देशः स्मृतेरपि वलीपांस्तस्माच्चिमित्तार्थानीति
प्राप्ते श्रमः । न तावद्वैदिकनिर्देशात्त्र निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथाऽपि
तत्सद्भावा ‘द्राजानमभियेवये’दिति ह्यभिपेक्षविधौ प्रागेव राज्ययोगाद्राज-
शब्दः तत्रियमात्रे घट्टप्रयुक्तस्तेन ह्युक्तमेव राजपदं निर्णायते । यदि-शब्दस्तु
निपातत्वाद्वा कथंचिन्नोपमानो न दुष्यति स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम्

न च तस्य निर्मूलत्वं द्विविडप्रयोगस्य मूलस्य संभवात्ततो नायथा-
र्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणावस्तीति तेनेवाभियुक्तप्रणीतेनावारय्य संभवाद्वायथा-
न्यादिप्रयोगप्रसूनस्य बाधाद्राजयोगादेव राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः
तत्रियवचन इति वास्तुणादेरवेष्टौ प्राप्तभावात्प्रापकाणि वचनानीति ॥

आधानस्य विधेय-
त्वाधिपकारणम् ।

सू० आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ २ ॥

इदमामनन्ति “यसन्ते वास्तुणाऽग्नीनाद्रभीत यीष्मे राजन्यः शरदि
वैश्य” इति । तथा यसन्ते वास्तुणमुपनधीत यीष्मे राजन्य शरदि वैश्यमिति
अत्रापि न एव श्रित्वाः । किम् वास्तुणादीनामाधानोपनयनयोः प्राप्तानां वस-
न्तादिकालं प्रति निमित्तार्थानि श्रवणानि ? उत प्रापकाणी ? ति । तत्र विद्वा-
ग्निसाध्यत्वात् क्रतूनां तदुपाययोः प्राप्तत्वात् वास्तुणादीनां निमित्तार्था

पुनः श्रुतिः, आहवनीये जुहोतीति आग्नादग्निसाध्यत्वं क्रतूनाम्, आहवनीय
 यत्साधनैवसाध्य इत्यर्थोदाधानप्राप्तिर्ज्ञानपूर्वकत्वाच्चैतनपवृत्ते, क्रतु-
 ज्ञानस्य च वेदाध्ययनसाध्यत्वात्, वेदाध्ययनस्य वेदानयनमन्त्रेणासंभ-
 वात् उपनयनस्यापि क्रतुभिरर्थोत्प्राप्तिः । नन्वतैरिक्तत्वाद्वाहवनीया-
 दीनां विधिमन्त्रेणाधानसाध्यत्वात्तद्वगतेः कथं क्रतुभिरर्थोदाधानस्यावेपः
 तयापि वा प्रथमाधानविधिषु वसन्तादिष्व्वाहवनीयादिपद्राश्रवणाद्वाधान-
 साध्यत्वाश्रयणः स्यात् । यदि "नक्तं गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयं
 त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयं"मित्यादिगुणशब्दालोचनेनै-
 तन्न ज्ञायते नूनमाधानाधीनमाहवनीयाभिधानीयकमित्युच्यते तन्मन्त्रादि-
 तुल्यम् । अतोऽग्निविद्यासाध्येः क्रतुभिस्तदुपायभूतयोहपनयनाधानयोरा-
 क्षेपतः प्राप्तिः । अथवा य एव विद्वानग्निमाधत्ते इति सामान्यतः सर्वेषु
 योनामाधानस्य विधायक गुणानभिभूतशक्तिकमन्त्रि वचनं यस्मिन् गुणा-
 पट्टतविधिशक्तयो वसन्तादिविधये वाहवनीयादिनिमित्त फालमात्रं विद-
 धति तस्माद्विमित्तार्थानि श्रवणीतीति प्राप्ते द्रूमः ।

न तावत्क्रतुसामर्थ्यात्प्राप्तिरैकान्तिकी तयोः ।

सामान्यवचनं यत्तद्वर्तमानापदेशकम् ॥

वसन्तादिष्व्वाहवनीयेषु तावदादि-शब्दाद्वाभावानुक्त्यान्तरं श्रिता
 धानोपनयनविधिरित्युक्त्यान्तरं क्रियाविधिरथ प्रतीयते । यदि सामान्यतः
 प्राप्तिः स्यात्तदा वताविधिमात्रेणैव स्यात् स्यात् प्राप्तिः, क्रतुविधयस्ताव
 दग्निविद्यामात्रसाध्या, अग्नयस्तु यद्यप्याधानसाध्यास्तथाऽपि न तेनैव
 सर्वं निष्पाद्याः चत्वेन निष्पादितानामन्येन क्रवादिभिरपि प्राप्तिसंभवा-
 शया विद्याऽपि पुस्तकनिरीतणाद्युपायवशयेन नैकान्तत उपनयनमा-
 तिर्पति तत्रास्ति विधेरकाश, सामान्यवचनं तु वर्तमानापदेशकमहपं
 न वसन्तादिपुक्ते प्रत्यतविधौ मणि क्लेगेन विधित्यभावात्प्रवित्तय तस्या-
 त्प्रापकाणि वचनान्वाधानोपनयनयोः ।

अथ द्वापयवादीनां
 गुणसाधिकायम् ।

सू० अग्नेषु चादनान्तरं संज्ञोपवन्धात् ॥ ४ ॥

दशपूर्णमामप्रकरणे श्रूयते । “दाक्षापण्यजेन स्वर्गं कामो यजेत तथा
 प्राक्प्रस्थाप्येन यजेत पशुकाम” इति तत्र विचारः किद्रूपान्तरविधिः हत
 दशपूर्णमामयोरैव गुणात्फलः? निति तदर्थं च किं दाक्षापणाद्विश्रुते गुण-
 विधिः कर्मनामधेयमिति विचारः । तत्रैश्वर्यसत्तायुक्तस्य लोके गुणस्या-
 प्रमिदृत्वाद्द्विदादिवच्च सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वं, तच्च भेदकं
 ल्योतिरादिवत् । अपि चास्य नामत्वेनाविधेयत्वात् गुणान्तरस्य विधेय-
 म्याभावात्फलस्य चाविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमित्यध्यासादपि भेद इति
 प्राप्ते श्रमः

स्थादेवं नामधेयत्वे गुणस्यत्र विधीयते ।

फलाय साकं प्राप्यानमाशुत्तरित्यभिवचना ॥

नामत्वे सज्जालवर्णो ऽभ्यामलवर्णो वा कर्मभेदः स्यात् गुणवि-
 धिस्त्वयं यद्यपि न लोकादिद्वे गुणस्तथाऽपि यास्येपेपादव्यवश्रुत्यत्या
 वा श्रुतिमहप्रस्थानलक्षणगुणवचनत्यमनयोरवगम्यते । अतो गुणाय-
 प्राप्रायशस्यं विधातव्यो, यागस्तु प्रकृत इति तदाश्रयणेन गुणमात्रं फलाय
 विधीयते दध्यादिवत्, यथैव दध्यादेरयान्तरेऽत्यन्तकृत्वाच्च नामधेयत्वमेवं
 दाक्षापणाद्विश्रुता, द्वे हि पौर्णमास्यादित्यादियाज्येपेदशनेन दशौ-
 पौर्णमासिक गुणवचनत्वाद्यगमात्तद्व्येन च धातुपाराय्यादिराश्रयणीयत्वात्,
 नाद्विद्रादिवत्कर्मोन्तरवचनस्य सम्भवतीत्यकर्मभेदः ।

अथ दध्यद्वेजतायुक्तानां यागान्त-
 रतादधिकरणम् ।

सू० संस्कारश्चाप्रकरणे ऽकर्मशब्द-
 त्वात् ॥ ४ ॥

“धाप्यथ श्येतमालभेत भूतिकामः सौमिं चर्हं निर्वपेद्वहनवर्षसकामः”
 इत्यनारभ्याद्यातम । तथा दशपूर्णमामप्रकरणे “ईषामालभेत चतुरो मुष्टी-
 निर्वपति सदेहः किं दशपूर्णमासिकुर्योरीपालभमुष्टिनिर्वापयोः श्वेत-
 चरुगुणो विधीयते? किम्या कर्मोन्तरे यावदुक्ते निर्वपणमालभनं च गुण
 फलविशिष्टे? किम्या यागविधानमितरत्रेतरत्रे? ति । तत्र विधिगौरवाच्च
 कर्मोन्तरविधानं यागस्यश्रुतो दूरधृष्टः । न चासति यागे देवतास्य
 वाय्वादीनां सम्भवति तेन सर्वश्रुताणां वायुसञ्चयात् कथंविदीपाया एव

‘चहमुपप्रधाति एहस्पतेर्यो एतद्वच यचीवारा’ इत्यत्रापि किं चरोर्यावदुक्तमुपधानमात्रमुत यागः इति सशयः । तत्र एहस्पतेर्यो एत-
दिति कथं एहस्पतेः स्वाद्यसौ देवता न स्यात्सबन्धान्तराभावात्तैत्तिरीय-
काणां तु वार्हस्पत्योभवतीति तद्वितेनेत्र वाक्यशेषे देवतात्वमुक्तम् ।
वाक्यशेषावगतदेवतासबन्धवलेन यागार्थता चरोरुपधानं तु यागोप-
युक्तस्य प्रतिपत्तिः स्वियष्टकृदादिप्रस्थानानेनेति प्राप्ते दूमः । विधुदृशा-
पेक्षिते विशेषे वाक्यशेषाद्गृह्यते नानपेक्षितश्चरुशेषधानेनैव स्थल
निर्गुत्तौपदिकेन निराकाङ्क्षा नार्थान्तरमपेक्षते न चोपधानस्य यागव-
द्वेषतापेक्षा यतोवाक्यशेषावगता देवता गृह्येत, तैत्तिरीयक्याक्यमपि वार्ह-
स्पत्यो भवतीति वर्तमानापदेशकं न देवताविधिपरमतोऽयंवाद्यमात्रं
वाक्यशेष इत्युपधानमेव चरोर्न यागः ।

त्वाष्टपाधीवतस्य पर्यग्निक
रणगुणकत्वाधिकरणम् ।

सू० पात्रीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ७ ॥

“त्वाष्ट्रं पाधीवतमालभेते”ति प्रकृत्य पर्यग्निकृत पाधीवतमुत्सृज-
तीति श्रुतम् । तत्र सशयः किं पर्यग्निकरणात्ताद्गूरीतिगुणविधिः ? इत तत्स-
द्यदुयागविधिः ? इति । तदर्थं च किं पर्यग्निकृत पाधीवतं कुर्यादित्यन्वयः ?
उत पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति । तत्राद्यग्रहितसंबन्धलाभात्पर्यग्निकृतं पाधी
वत कुर्यादित्यन्वयो न तु पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति व्यग्रहितरूपनादोषात् ।

न च पाधीवतशब्दात्पूर्वयागप्रत्यभिज्ञा । त्वष्टा हि पधीवास्तत्र
देवता न केवलः पधीवान् । अतो यथाऽऽग्नेयमित्यग्नीषोमीषाद्वैद्यहण
तथाऽत्रापि ।

न च पूर्वत्र विधेयः कश्चिद्विद्गुण संभवति । न तावत्पर्यग्निक-
रणं चोदकप्राप्तत्वात् नोत्सर्गस्तस्याप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वात्पर्यग्निकर-
णविशिष्टपाधीवतोद्देशेनोत्सर्गविधौ । विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः ।

न च पर्यग्निकृतोत्सृजतीति क्रमः तस्यापि चोदकप्राप्तेः ।

न च पर्यग्निकरणान्ताद्गूरीतिगुणः, तस्यापि सिद्धत्वात्, नोत्सर्गाद्गूरी-
संप्रिया त्रिदोषत्वात्तस्मात्क्रमान्तरमिति प्राप्ते दूमः । पाधीवतशब्दात्ताव-

न्मनेतास्याग्निशब्दवच्छेदोति पूर्वयागमुपस्थापयितुम् । न चात्रानेयधत्त
सामर्थ्यमुत्पत्तिवाक्ये हि त्वाष्ट्र पात्रीवतमिति हि प्रत्येकमुत्पत्तवस्तद्विदुः
प्रत्येकमेव देवतात्वद्वयमिति न स्वानीपीपीयादिवत्समासादुत्पत्तवस्तद्विदुः
येन व्यासक्त साऽपेक्ष देवतात्व स्यात् ।

न च प्रत्येकमपि देवतात्वे विकल्प युगपदेकेन वाक्येन विधा
नात्, इत्येवमित्ययोर्माता इत्यमतिरिति शक्यते यत्तु यथा एव पात्रीव
तमपि । सति चैव प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने न कर्मान्तरत्व युक्तमत उत्पत्तिना
पूर्वयागमनुष्ठाने पर्याग्निकरणान्ताङ्गकलापविधिर्यद्यपि चासौ चोदकात्सिद्ध
ति तथाऽपि तत प्रागेव विधीयते । तेन च कृत्वापकारण निराकाङ्क्ष-
स्त्वाष्ट्रप्रयोगवचना एहमेधीयधत्तदेशमपेक्षते । शक्नोति च पर्याग्निक
तुशब्द प्राकृतपर्याग्निकणावस्थावचनस्तदन्ताङ्गकलाप गमयितुम् । न
हि पूर्वोद्वेष्टप्रतेष्वियमवस्था भवति पर्याग्निकतोत्सर्गानुवादेन चाङ्ग
रीतिविधौ पात्रीवतशब्दे नित्यानुवाद इति न विशिष्टानुवाददोषः ।

अद्वयत्वादीनां यदनामता
धिकरणम् ।

सू० अद्वयत्वात्केवले कर्मशेषः
स्यात् ॥ ८ ॥ -

‘एव वै इविषा इविर्दत्ते यो ऽदभ्य एहीत्वा सोमय यजते’
‘परा वा सतस्यायु प्राण एति योऽशु एह्वातो’ त्यनारभ्य श्रुत, तत्र विचारः ।
किं ज्योतिष्टोमे यद्विधिः ? इत यागान्तरविधि रिति । तदर्थं च किम्
शुभदाभ्यमिति यागनामनी ? यद्विधनामनी वे० इति । तत्र यद्विधय सस्का
रत्वात्तद्विधातादिविधामधीयानर्हत्वाद्यागनामत्वमदाभ्य यजत इति । नाम
च प्रकृतादपि भेदकमित्युक्तं किमुताप्रकृतादय ज्योतिष्टोमादशौ तु यद्यपि
यजिनं श्रुतस्तथाऽपि सत्रयैव तावत्कर्मान्तर कल्प्यते । तत्र एह्वाति
चोदनासामान्याक्त्योतिष्टोमप्रकृतिरिति तद्विधयन्तप्राप्तेर्देवता
सवन्धाद्यागौ भविष्यति तस्माद्यागान्तरे इति । उच्यते

“संस्काराणां न नामानि धार्यन्ते राजशासनात् ।
 आनन्तर्यादतः स्थानां ग्रहयोरेव नामनी ॥
 अथौ तावद्वर्जितैव श्रुतस्तचामता कुतः ।
 अदाभ्ये श्रूयमाणाऽपि व्यवधानात् नामभाक् ॥
 तदिह ग्रहयोरेव भेदे नामप्रशाद्वेषत् ।
 न तु यागस्य, तेनात्र विधीयते यहाद्युभौ ॥
 तयोर्ह्युक्त्युपस्थानञ्ज्योतिष्टोमेन सङ्गतिः ।
 अथवा तैत्तिरीयाणामनयोर्विनियोजकम् ॥
 अस्ति प्रकरणे वाक्यं तेन तादर्थ्यमेतयोः ।
 अदाभ्ये श्रूयमाणाऽपि गुणसंक्रान्तशक्तिना ॥
 विधिना न विधातव्या यागस्तेन न भिद्यते ।
 अथौ त्वश्रुत एवेति विधेयौ केषुतौ यतौ” ॥

अग्निचयनस्य संस्कार-
 ताधिकरणम् ।

सू० अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्कतु-
 शब्दः प्रतीयते ॥ ९ ॥

‘य एवं विद्वानग्निं चिनुत’ इति श्रुतं तथेभ्योऽपि वचनानि “अया-
 तोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येने”त्यादि तत्र मशयः । किमयमग्निं
 चिनुत इति यागविधिः ऋतानिसंस्कारमात्रं चयनं स्वतन्त्रं विधीयते ?
 किं वा ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयत ? इति तदर्थं च किमग्निशब्दो-
 यागनामधेयः मुत द्रव्यवचनः इति । तत्राश्रयाभ्यवत्प्रकरणे पुनः सजीर्त्त-
 नाभावात् क्रतुसयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, अतो “ऽग्निं
 कुर्वा” इति यागविधिश्चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तानु-
 वादे निर्वपतिवत्, कथं पुनरस्ति यजिश्चरणे यागविधानम् ? उच्यते अग्निं
 कुर्वा इति तावत्सञ्जयैव कर्मान्तरेऽवधारति “ऽयातोऽग्निमग्निष्टोमेन अनु-
 यजन्तीति यदग्निं यजति तदग्निष्टोमेनेति संख्याविधिपरं धार्ये यजि-
 नाऽनुवादादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द इति गम्यते । यद्यपि नायं संख्या-
 विधिः किं त्वग्निष्टोमस्येन यागेनाग्निमनुयजन्तीति तथाऽप्यग्नेर्वागत्व,

न ह्यन्यथा तमन्वयैर्घट्ट शक्यते । यथा द्वेषदत्तमनुगच्छति यजदत्त इत्युक्ते द्वेषदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते अन्यथाऽनुममनानुपपत्तेरेवमनुयक्तन वशादेवाग्नेर्यागत्व सिद्धत्वम् । तस्माद्वागविधान स्यादिति प्राप्ते वूम । "अग्नेश्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते । तस्यायाऽनोऽग्निमित्वादिवाक्ये स्यात्कृतुसङ्गति । षड्ही कृटोऽग्निशब्दोऽयम हि यागस्य वाचकः । न ह्यग्नि शब्दोऽत्यन्तकृष्टत्वात् वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशविधुरत्वाच्च यागना मस्य प्रतिपद्यते, तेन क्लृप्तनम्यैवाप्य चयनसंस्कारो विधीयते तस्य संस्कारस्य कृतुसंबन्धपरायणत्वात् । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादीनि । अत्राग्निशब्द प्रकरणाच्चयनसंस्कृतेऽग्नौ घत्तेते अनु-शब्दश्चयनापेक्षया यथाद्वावमग्निष्टोमादीनामाह तेन चयनसंस्कृतेऽग्नादग्निष्टोमादिभिर्घे जेतेत्यर्थे । न त्वत्राप्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकरणो येन नाम स्यात् । न चावश्य तुल्यरूपाणांमेव पै द्वाप्ये, पाकमनुभुङ्क्ते इत्यादिषु विजातीया नामापि दर्शनात्तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ।

मासाग्निहोत्रादीनां कालान्तराऽधिकरणम् । सू० प्रकरणान्तरे प्रयोजनाऽन्यत्वम् ॥ १० ॥

गुणभेदप्रसङ्गे समाप्ते ऽधुना प्रकरणान्तरेण भेदोऽभिधीयते । कुण्डपायनामयने उपसद्विश्वरित्वा मासमाग्निहोत्रं कुर्वति मासं दर्शं पूर्णमासाभ्या यजन्ते' इत्यादि श्रुतम् । तत्र सशय किं नैयामिकेऽग्निहोत्रादौ मासो विधीयते? किम्या कर्मोन्तरं? मिति । तदर्थे किमनुपादेयगुणसंबन्धानुपहृतीना ऽसंविधिर्भेदकारणं सम्भवत्युत न? ति । 'तत्राग्निहोत्रगच्छेन तत्कर्मोपस्थित यत् । तस्मात्तत्रैव मासोऽयमवाप्तो हि विधीयते । उपादेयमनुपादेयं वा यदवाप्तं तद्वेष विधेयं मासश्च तथा यच्च प्राप्तं तदनुपाद्यमाग्निहोत्रशब्दश्च स्यादभिधेयं कर्मोपस्थापयति तच्च प्राप्तं न विधेयम् : अतो यद्यपि स्वभावतोऽनुपादेयं मासमुद्दिश्य कर्मोपदीयते । तथाऽपि मास एव विधेयो न कर्मं सिद्धिनिबन्धनात् भेदो नोपादाननिश्चयन, तस्मादुपादेयमपि कर्मोपदीयमानं न भिद्यते इति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रकरणान्तरे प्रयोजनाऽन्यत्वमिति किमिदं प्रकरणान्तरम्? इति

अप्रकृताभिधानमित्यर्थः । कथमप्रकृताभिधानम् ? उच्यते उपसद्विश्वरि त्वेति
 वचनात् हि नैयमिरुस्योपसदः सन्ति तत्र ताश्च मासश्चेत्यनेको गुणः
 प्राप्ते कर्मणि न शक्यते विधातुमिति कर्मान्तरम् । अत्र चाप्रकृतविधानादेव
 प्रकरणान्तरपर्यायाद्भेदः अप्रकृताभिधानं तु गुणादिति न गुणाद्भेदः । यद्येवं
 धातुभ्यो धातुनमित्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव प्रकरणान्तरपर्यायाद्भेदः ।
 अप्रकृताभिधानं तु पूर्वकर्मसंयोगिना गुणादिति तत्रापि प्रकरणान्तरमेव
 भेदकं स्यात् गुणः । तथा शब्दाऽन्तराभ्याससंज्ञाभिरप्यप्रकृतविषयत्वैव विधे
 वीध्यते न माताद्भेदः, स तु विधेरप्रकृतविषयत्वात्सिद्धतीति सर्वत्र प्रकरणा-
 न्तरमेव भेदकं स्यात् शब्दान्तरादयः । अथ तेषामेवमेतदेव भेदकत्व यद्विधे-
 रप्रकृतविषयत्वापादनम् । एवं सत्यत्रापि गुणादेव तत्सिद्धेः स एव भेदकः
 स्यादिति न प्रकरणान्तरं शब्दान्तरादिभिः सह सप्यातुं युज्येत । तद्वि-
 सात्ताद्भेदकं सर्वत्राप्ये तु तद्भेदक इत्यतुल्यत्वात्कथं सह गणनम् ? अपि च
 मास दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत इत्यत्रानेकगुणाभावात्त्राप्रकृताभिधानं सिध्ये-
 तस्मात्त्राप्रकृताभिधानं प्रकरणान्तरं किन्त्वन्यदेव गुणादिवदप्रकृताभिधान-
 हेतुभूतामिति वक्तव्यम् । किं पुनस्तत् पूर्वकर्मासविधानं ? कथं पुनस्तेन भेद-
 सिद्धिः ? उच्यते “कर्मासविहितं नैव युष्टौ विपरिवर्तते । शब्दात्तु
 तदुपस्थानमुपादेये गुणे भवेत्” । असविहितं तावत्कर्म न युष्टौ विपरि-
 वर्तते तादृशमपि कथं विज्जुहोतीति प्राप्तवचिर्देशेन दूरस्यमपि उपस्था-
 प्येत यदि विधिस्ततो गुण उपार्द्रपः स्याद्वाहस्रनीपादिवत्तत्र हीदृशी
 वचनशक्तिः शक्यते निदर्शयितुम् यज्जुहोति तदाहवनीय इति । “यत्र
 वाक्ये ऽनुपादेयो देशकालादिको गुणः । श्रुतो न तत्र दूरस्यकर्मापस्थान-
 सभयः” । यत्कुर्यादित्येवं प्राप्तवचिर्देशेन दूरस्यकर्मापस्थापनं स्यात्तथा च
 तस्योद्दिशान्मासस्तत्रोपादेयः ।

न च होमानुरोधेन मासः संपादयितुं शक्यते । तत्रैवा वचनशक्त्या-
 मासस्तत्र होम कुर्यादिति तेन शब्दस्वरसतः प्राप्तोपस्थानानवगमात्सवि-

धानाभावाच्च क्रियैव विधातव्येति कर्मभेदः । एव “सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणान्नेयोऽटाकपालः” । “सत्रापाऽघूर्णं विश्वजिता यजेते”ति देश निमित्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।

ननु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थापनम् भवतु धात्वर्थस्य भावना तु तेनानुपस्थानाद्विद्यते एव धात्वर्थोऽपि यादृशो धातुना स्यात्तर्वात्तनाऽपूर्वोपरीभूतो विधेरुपादीयते न तादृशो नाम्ना उपस्थाप्यत इति तस्यापि युक्तो भेदस्तदभेदेऽपि तावद्भावना भिद्येति सिद्धम् ॥

शान्नेपादिकाम्येष्वधिकरणम् ।

सू० फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ ११ ॥

“शान्नेयमटाकपाल निर्घपेद रुक्मांम” इत्यनारभ्य श्रुतम् । तथा “त्रैधातव्या दीक्षणीये”त्यश्वमेधे । तत्रापि पूर्ववत्सशयं किं प्रकृतं शान्नेये फलविधि काम्ये च त्रैधातवीये कर्मणि दीक्षणीया कार्ययत्नमानसस्कारविधिः स्त कर्मान्तरविधिः इति तद्विह यः पूर्वत्र प्रकरणान्तरहृत्पात्तदेव भेदक नासन्निधानमात्रमिति मन्यते यो वा फलस्योपादेयत्व मन्यते शक्यते तद्वर्णपूर्णासास्यनापि कामयितु न सासाद्विशदशक्यमपादत्रमिति तद्विराकरणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वत्राप्यधिपरिवृत्तिकारणत्वादसन्निधानमेव कारणं न प्रकरणान्तरं, सदापि तत्र ध्यायिष्यते । तत्त्वासन्निधानमत्राप्यविशिष्टं, यद्यपि च फलं शक्यते कामयितुं तथाऽपि स्वयसादेव तत्का ममुद्दिश्य साधनमेवोपादेयं न फलं फलत्वव्याघाताद्विधीयमानं हि तद्वक्तृमेव स्यात्, एव सस्कारेऽपि द्रष्टव्यं, न शान्नेयेऽग्निहोत्रश्रवणमधिपत्वमस्ति येनाभेदाशङ्काऽपि तावत्स्यात्तस्मादत्रापि कर्मभेदः ॥

अपेक्षेत्वात्प्रकृत्याधिकरणम् ।

सू० सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव देशकालनिमित्तफलसंस्कार्याणामसन्निधिपत्युदाहरणार्थमारभ्यते । “समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत पूर्णमास्या पूर्णमास्या यजेत ।

यावन्नीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयाऽन्वाद्यकामं याजयेच्छेषास्वि-
 ष्टकृते समघञ्जती"ति तत्र संशयः कर्मसचिधौ किं देशादिसंबन्धे कर्म-
 भेदे भवति? उत प्रकृतमेव कर्म देशादिषु विधीयत? इति विचारः, किं
 प्राप्तम्? अत्रापि तावद्देशादेरुद्देशात्कर्म तं प्रति उपादेयम् । तथा च स्याद्विधेय
 तेन भिद्यते विधानमेवोपादानं नान्यत् अत्र च देशादेरुद्देश्यत्वात्कर्मा
 वश्यमुपादेयमत्र च विधेयत्वात्तैर्विहितस्य विधानायोगात्सत्यपि सचि-
 धौ कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः

सचिधावविभक्तत्वं कर्मणः प्रत्यभिज्ञया ।

गम्यते तेन तस्यैव फलाद्यर्थो पुनः श्रुतिः ॥

निर्देशगतस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यात्मके उद्देशोपादाने प्राप्यप्राप्तिधरो
 तु विध्यनुवादाौ अतस्तयोः ताभ्यां भेदादुपादेयमपि देशकालयोः कर्म
 प्राप्तं तद्रूपमेव प्रत्यभिज्ञायते इत्यनुवाद्यं, तस्य तूद्देश्याभ्यामपि देश-
 कालाभ्यां संबन्धमात्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयते इत्यभेदः स्यात् ।
 अस्तु तावद्देशकालयोर्विधेयत्वात्कर्मणोऽनुवादः । निमित्तफलसंस्कार्याणां
 त्वविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमिति भेदः स्यात् सत्यं, कर्म विधातव्यं,
 तथाऽपि तु न भिद्यते । उत्पत्तिविधिभेदे हि भेदो नास्ति च
 सौऽत्र नः । कर्मस्वरूपगताप्रवृत्तपूर्वप्रवर्तनमुत्पत्तिः । न चैकस्मिन्कर्मणि
 उभाभ्यामप्रवृत्तप्रवर्तनं संभवतीति कर्मभेदः स्यात्, संभवति चान्येनास्यादि-
 तस्यान्येन निमित्तादिसंबन्धमात्रप्रतिपादनं, कर्त्तव्यतामात्रं ह्युत्पत्ति-
 चाक्यादवगतं तत्र किं कस्मिन् निमित्ते कस्मै वा कामायेति विशेषा-
 पेतायामुत्पत्तयस्यैव कर्मणो नैमित्तिकी कर्त्तव्यता निमित्तचाक्ये प्रतिपाद्यते
 फलविनियोगश्च फलवाक्ये, संस्कार्यविनियोगश्च तद्वाक्य इत्यकर्मभेदः ।

आग्नेर्पादकर्मः स्तुत्य
 चंताऽधिकारणम् ।

सू० आग्नेयस्तू० क हेतुत्वाद्भ्यासेन

प्रतीयेत ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्“यद्वाग्नेयोऽष्टारूपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां
वाच्युतो भवतीति कालद्वययुक्तमानेयस्यैक वचनमपर तु यद्वाग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां भवतीत्येककालयुक्तम् । तत्र संशयः किमुभयत्र विहि-
ताद्वाग्नेयात्कर्मान्तरमिदममावास्याया विहित ? मुत तस्यैवानुवाद ? इति ।
तत्राभ्यासात्कर्मान्तरम् ।

ननु तत्राविशेषाद्भेदः, न हि तत्रैवं शक्यं वक्तुम् एवमर्थेन पुनः श्रुति-
रिति विशेषापहणात्सर्वे विधयः इह त्वस्ति विशेषपहणं कालद्वययुक्तस्येतरा
पुनः श्रुतिः सम्भवति ।

न च विपर्ययः पौर्णमास्याधिर्यादिति नैव, न हि तत्राविशेषाद्
भेदः । समिद्धाज्यस्य प्राथम्येन विशेषपहणाद्विधिपुनःश्रुतिवत्तात् तत्र
भेदः । किञ्चादि न विशेषपहणं किमुभयकालयुक्तेन विहितस्येतरा-
ऽनुवादः किं वा केवनामावास्यायुक्तेन विहितममावास्यायामानेयमनूयते-
रेण केवलपौर्णमासीकालानेयविधिरिति तस्मात्कर्मान्तरमिति प्राप्ति इत्यर्थः ।
“कर्मेण प्रत्यभिज्ञानादविभागः प्रतीयते । येन्द्राग्नस्य प्रयसाद्यो तस्यैवैषा
पुनः श्रुतिः” ॥

इति शास्त्रदीपिकाया द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पाठः ।

यावज्जीविकातिशयो
प्राधिकरणम् ।

सू० यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्म-
धर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति काम्य प्रयोगं विधानात्वा-
यते “यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेते”ति तत्र संशयः । योऽयं यावज्जी-
विको धर्मो विधीयते इति स किमभ्यासः कर्मार्थः ? उत नियम पुरुषार्थः ? इति
पूर्वपक्षे काम्यस्यैव प्रयोगस्याभ्यासविधिः सिद्धान्तिप्रयोगान्तरे नित्य विधीयते
इति भेदपक्षेऽप्यनुवादः प्रयोगभेदभेदविन्ता । तत्र कर्मो विधीयते कर्मकर्मभाष्यस्य-
न्धात्प्रकरणानुपहः, पुरुषार्थविधी तु तदसम्बन्ध प्रकरणप्राधः स्यादतो-

ऽध्यासविधि । यावज्जीवकाल यागमभ्यस्येदिति नैतद्युक्तम् । यावज्जीवपदे काललक्षणैव प्रसज्यते । यजिना च तदध्यासलक्षणा प्रक्रियावशात् न हि प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणार्थता न्याय्या, त्वत्यते च जीवनवाचिना तत्संबद्ध कालो लक्ष्यते, यजिना च यागाध्यास, न चैतद्याप्य, तस्माज्जीवने निमित्ते पुरुषस्य प्रत्यवापपरिहाराय दर्शपूर्णमासप्रयोगो विधीयते । लीजन च याव द्विनिपात नियतमिति नियतनिमित्तत्वाच्चियमोऽयं विधीयत इति पुरुषार्थे ।

सर्वशाखाप्रत्ययेऽकर्म
साधिकरणम् ।

सू० नाम-रूप-धर्मविशेष-पुनरुक्ति-
निन्दा-ऽशक्ति-समाप्तिवचनप्राय-
श्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरेषु
कर्मभेदः स्यात् ॥ २ ॥

शाखान्तरेषु क्रिमिनिहोत्रादिकर्म भिद्यते ? किं वा सर्वशाखास्वे कमेवेति ? विचार । तत्राविशेषात्पुन श्रुतिलक्षणादध्यासादूरत्यलक्षणाच्च प्रकरणांतराद्भेद, तथा गुणादपि क्वचिद्रेन्द्राग्नमेकादशरूपाल निरूपेदिति श्रुत क्वचिद् द्वादशरूपालमिति तत्रावश्यमन्यतरेण कर्मोत्पादयितव्यं येन चोत्पादितं तद्वतो गुण उत्पत्तिशिष्ट इतरस्तु तत्र निवेशमलभमानो वाजिनवत्कर्मन्तर कल्पयतीति प्राप्ते ब्रूम । 'विधे कर्मार्थतामात्रं पुन श्रुत्यादिभिर्भवेत् । तावन्मात्रमिहापि स्याच्च तु भेदः प्रमिद्यति' । पुन-श्रुत्या हि कर्म विधेयमित्येतावत्सिद्ध्यति, विधिऽशौतु भेदो विहितस्य विधानायोगात्, एवमसविधावपि विपरिऽत्यभावात्कर्मविधान, विधानाच्च भेदः । तद्विहापि कर्मविधि पुन श्रुत्यादिना सिद्ध्येच्च त्वत्र विधि वशाद्भेदसिद्धिर्विहितस्यापि पुरुषान्तर प्रति विधिसंभवात् । यथा खल्वेक शाखागतमग्निहोत्रादियाज्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेवमपरस्यापि विधिते न कर्मन्तरमेवमत्रापि अध्येतृभेदात्तान्वाति सर्वाण्यथ वाश्यान्येकमेव कर्म सिद्धयति न कर्मन्तरमेवमेकादशद्वादशरूपालयोः सभयोः स्यात्तिशिष्टत्वाच्च घलाघल तस्माद् भेदः । "शब्दान्तराभ्यासगुणैः ससप्त्यैर्नाम्नातिदूरेण च सा पवाद् । भेदः क्रियाणामिति साधितो ऽयमत्र परंतद्विनियोगचिन्ता ॥ २ ॥

२५६ , शास्त्रदीपिकाया द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिताया शास्त्र-
दीपिकाया द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति द्वितीयेऽध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रभाष्यविपरीत शास्त्रभेदस्याध्यायार्थत्वम्, अपुन च अनुबन्धान्तर हि बुद्ध्यमानस्तदनुबद्ध निरोगान्तरमेव बुद्ध्यते न मध्ये शास्त्रभेदप्रती नासा चो-
दनार्थ, अवेदानार्थश्च न विचारमहंतीति न तद्विचारार्थ भेदलक्षणमि-
त्यास्ता तावत्, बहुप्रकारं चेद शेषलक्षण वक्ष्यते कः शेष इति स्वरूप केन
हेतुना शेष इति शेष-शब्दप्रतिनिमित्त, कथं नियुज्यते इति विनियोगप्र-
कारं श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणाणि प्रमा-
णानि तेषां च विरोधे बलात्कृत, विरोधश्च क्वास्ति क्वच नास्ति तद्वैतस्म-
र्तमभिसंधाय शेषलक्षणं धन्याम इति सूत्रित, तदनेन सूत्रेण शेषबुद्ध्यमान-
माधित्स्या वक्ष्यमाणार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र पूर्वपक्षेण प्रयोजनम् ।

यथ शेषत्वकारणम्
द्वितीयपक्षेणार्थप्रकरणम् ।

सू० शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्यते इति, तद्विदमुच्यते, प्रथमं तावदनेन सूत्रेण
शेषस्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थोभ्यामुच्यते तत्र सूत्रे श्रुत्या हेतुवक्ष्यते परार्थत्वा-
च्छेप इति, स्वरूपं स्वार्थात् यदा हि परार्थत्वं शेष-शब्दप्रती हेतुस्तदा
परार्थं एव शेष इति सिद्धं भवति, भाष्ये तु य. परार्थस्त एव शेष धूम-
इति स्वरूपं श्रुत्युक्तं अर्थो हेतुरिति द्रष्टव्यम्, अत्र चाविनाभावादिति
लक्षणाभासनिराकरणाय परार्थं लक्षणमुच्यते केचित्किञ्च येन 'विना-
यव भवति योज्ञा दस्तस्याङ्कुरादि शेष इत्याहुः, तदयुक्तं रूपरमादी-
नामान्नेयादीनां च सिद्धो विनाभावेन शेषत्वापत्ते प्रयोज्यत्व शेषत्वम-
इत्येतदपि पुरोडाशकपालादिव्यप्रयोज्यत्वपि शेषत्वमभावात्प्रयोज्यम् ।
अन्ये तु यथास्मादधिकं विधीयते स तस्य शेष इत्याहुः, तदतिप्रसन्द-
यङ्कप्रधानानां परस्परविधेयात् अन्ये विध्यन्तर्गिहितं शेषमाहुः तदपि
विध्याद्विविधितानामपि शाखाच्छेदनादीनामङ्गत्वदर्शनात् अपुन, तस्मा-
दुपकारकत्वमेव शेषत्वमित्येतदप्युक्तं प्रधानान्यप्यङ्गानामनुष्ठानोपयोगं
कुर्यन्ति शेषत्व गच्छेयुः "तस्मात्परार्थमेवैव युज्यते शेषलक्षणं । परार्थेश्च
वृत्तिश्च परार्थमभिधीयते," कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षणं शेषत्व, न हि सोमेन

२ हेतुस्यार्थादिति द्रष्टव्यमिति वा ।

यज्ञेति तृतीयया परोद्वेगप्रशस्त्यं सोमस्योच्यते काणमात्राभिधानात्,
 उच्यते न श्रुत्यादयः पाराध्यंमभिदधतीति वृमः किं तद्दि विधिमहिताः
 पाराध्यं बोधयन्ति, विधिरपि नाभिधानेन पाराध्यं गमयति, किं स्वर्था-
 पत्या, म हि चेतनश्चतनःऽऽत्मा, न चातुद्विष्टफले व्यापारं चेतनः प्रव-
 र्त्तयितुं शक्यते, इत्यर्थाद्विधिविषयस्य व्यापारस्य फलेद्वेगप्रशस्ताऽऽगम्यते,
 फलाश्रय व्यापारः फलश्रयैश्च पुरुषस्याभिलषित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्या-
 दिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सोमाद्रीनामपि तदुद्वेग-
 प्रशक्तिः सिद्धा भवति । तस्मान्मुक्तं श्रुत्यादिगम्य पाराध्यंनतणं शेषत्यमिति ।

शेषनव्याभिरुपणम् । सू० द्रव्यगुणसंस्कारेषु बाह्वरिः ॥ ३ ॥

अत्र शेषत्वस्य विषयक्यनेन कः शेष इत्यपमेयंशः प्रपच्यते “धा-
 रिद्रं व्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषताम् । श्रुत्यादेर्दंशनाच्चैते कर्मणामुपकारकाः”
 उपकारकत्वमेव शेषत्व, न पाराध्यं तस्य बोधकाभावात्, विधिस्तावत्प्रशस्तं-
 नामात्ररूपो न, तादर्थ्यं गमयति, श्रुत्यादयोऽपि साध्यसाधनभावमात्रपरा
 न पाराध्यं प्रतिपादयन्ति, तस्मान्मुपकारकत्वमेव शेषत्व, तच्च दृष्टायां
 द्रव्यगुणकर्मणा दर्शनादेषाद्यगम्यते, प्रोक्तगात्रीनां तु श्रुत्यादिभिः, द्वितीया
 हि श्रीहीणां प्रोक्तं प्रति साध्यत्ववभिदधानोपकारप्रन्तरेण तदनुपपत्ते-
 रूपकारं गमयति, न तु यागस्य फलशेषत्वे, फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्ष-
 दर्शनं श्रुत्यादयो वा मंभयन्ति यज्ञेति यागः कर्तव्य एताद्यदुच्यते, न
 तु यागेन फलमिति तदेतन्त्यगंक्रामाधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यामः, अर्थाऽपि
 काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते न त्यागार्थाः परार्था येति, तस्माच्च तयोः
 शेषत्वम्, अत एव न पुरुषस्य शेषिता, शेषत्वं तु तस्य द्रव्यत्वादिष्टमेव, तस्मा-
 द्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमिति, तदेतन्त्यगंक्रामाधिकरणपूर्वपक्षशास्त्रिनो-
 धादरेमंतं, सैमिनिम्नु उपकारनतणस्य शेषत्वस्यात्तदोपत्याप्यपाराध्यमेव
 शेषत्वं, तच्च विधिगम्यमिति व्यंगंक्रामाधिकरणमिदृान्ते वक्ष्यमाणमभि-
 प्रैत्य कर्मणामपि पाराध्योच्छेपत्यपाह तदेतन्न सिद्धमिति नात्र किंच-
 स्मतिपात्रं, प्रपच्यमात्रं स्थिहृ पूर्वोक्तशेषत्वविषयस्य क्लिपते, प्रपच्यं तु कुर्वन्
 परमतीपत्यासपुतःमरे भ्यजतमुपन्यसावान्, एवं फलस्यापि पुरुषशेषत्वं

कामयशादेवावगम्यते विधिवशाच्च, न ह्यस्वार्थं कश्चित्कामयते, यदपि परार्थं कामयते तदपि परम्परया स्वार्थमेव, अत्र तु परम्परामाणाभावात् आत्मा^(१)र्थमेति, विधिवशात् स्वार्थफलसाधने यद्यत्तमित्युक्तमशुक्रवत् फलस्वात्प्यर्थता गमयति यजेतेति चार्थनेपदनिर्देशात्, तस्माद्भाग्यफलयोरप्यस्ति शेषता, ततश्च पुरुषस्यापि शेषित्वं, न चैव सर्वतः प्रधानत्वान्पुरुषस्य शेषत्वं नास्तीति मन्तव्यम् आख्यातेन कर्तुर्गुणभूतत्वेनापादानात् औद्गुम्बरीसमानादिषु शून्यैश्च गुणत्वात् । + फलं च पुरुषार्थत्वात् पुरुषस्य कर्मशेषत्वात् द्विसूत्री +

निर्वपणादीनामर्थानुसा-
रेण व्यर्थस्वित्विषयताधि-
करणम् ।

सू० तेषामर्थेन सर्वस्य ॥ ४ ॥

क शेषः केन हेतुना शेष इति दुष्प्रमाणम् । इदानीं कथं च विनि-
युज्यत इत्ययमशौ निरूप्यते तदशुभमासयोर्निर्वपणप्रोक्तकाश्रयात्तदयं औष-
धधर्मा, उत्पवनादयं आज्यधर्मा, शाखाहरणादयं साक्षाप्यधर्माः, तेषु
सशयं किं सर्वं आज्ये औषधे सावाप्ये च कतञ्चि ? उत यथायोग्यं व्यस्ये ? त-
त्तदर्थं च किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते ? किं चाऽवान्तरापूर्वप्रयुक्ता ? इति तत्सिद्ध-
यैमपि किमवान्तरापूर्वाणि सन्ति ? नेति ? सत्स्वपि च तेषु किं तानि प्रयोज-
कानि ? किं वापरमापूर्वं ? यदा ऽपि तानि तदा ऽपि किं सर्वाणि सर्वेषां प्रयो-
जकानि किं चाऽध्यवस्येति ? किं तावत्प्राप्तय "एकमेव फलापूर्वं फलस्यै-
कस्य सिद्धये । कल्प्यं नान्यानि धर्माणां तादृश्यात्सकरो भवेत्" अथघाता-
दीनां ग्रीह्यादीनां च सर्वान्याऽपूर्वसाधनविशेषत्वकृते न ग्रीह्यादिस्य रूपक-
त, तच्छापूर्वे सर्वेषामानेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते न घृहीनि,
तदर्थंरतावघातस्तदीये हविषि कतञ्च, तदीयस्य चाज्यादीनामप्यविशि-
ष्टम् अतो यथा ग्रीह्येषु श्रुतेऽवघाते यत्रैवपि भवति, एवमाज्यादिस्यैव
भवितुमर्हेति सन्तु चाऽवान्तरापूर्वाणि तथाऽपि तानि निष्फलत्वाद्भाग्य-
रूपवदेव न धर्माणां प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवत्, अतस्तदेषु प्रयोजक-
न घातं वाद्भिषमन्याय, तत्र हि दीवणीया-शब्दो दीवणीयापूर्वं लक्षणयो-

पस्यापर्याप्तं, ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणेन्यस्ति विप्रकर्षः, अत्र तु परमा
 पूर्वमेवात्रान्तरापूर्वं च द्वयमप्याग्नेयादिसाध्यमिति न लक्षणाया विशेषः
 प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं युक्तम् । यद्यपि चात्रान्तरापूर्वाण्येव
 नत्व गम्यमान सात्तादसभवद्वेप्यवतरद्विशेषात्सर्वाङ्गेषु विज्ञायते, उद्गु-
 न्नादिसयोगस्त्यनेनैव प्राप्तत्वादययुत्याऽनुवादः, नैतद्युक्तम्, एव हि वरू-
 नामुद्गुननाद्विवाख्यानामानर्थक्यं स्यात्, न चानुवादत्वमपि सभषति
 नित्यप्राप्त्यभावात्, न ह्युद्गुनन इत्येनैव प्राप्तम् अन्येनापि सभषात्
 तथाऽपि प्रकरणाविशेषात्सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि, तस्मात्सङ्कर
 इति, अत्राऽभिधीयते सन्ति तावदयान्तराणि अपूर्वाणि कुतः "न
 ह्याग्नेयादिर्कर्मणि विशराङ्गणि । तैथिना सहस्य परमापूर्वं जनयन्ति
 स्वरूपतः" तदेतदपूर्वाधिकरणे एवानागतावेक्षणैः प्रतिपादितं, तस्य च
 तेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यामत्ते, यद्यपि चानेयादीन्वैवाभयत्र
 कारणं तथाऽपि सात्तादुत्पत्त्यपूर्वं कारणत्व तद्द्वारेण तु परमापूर्वं सप्रस-
 निर्माणा च लक्षणा, तेन धीहिशब्दायागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन्प्रथम
 तावदुत्पत्त्यपूर्वं निपतति, तस्यापि चादृष्टत्वेनाज्ञाततत्प्रकारस्यात्परमापूर्व-
 सिद्ध्यापयिकत्वेन च फलवत्त्वादतिक्रमकारणाभावात्तादर्थ्यमेवावघातादे-
 र्युक्तं, सत्यापि च सर्वेषां प्रकरणाविशेषे श्रुतेर्वनीय^(१)स्त्यावगमादसङ्करः, एव
 चात्रघातादेर्दृष्टार्थता भवति, अन्यथा त्वदृष्टार्थता स्यात् । न च क्वचि-
 दपि दृष्टसभवे तत एव विध्युपपत्तेः अर्थापत्तिपरित्याददृष्टकल्पनया
 सर्वापत्त्यं युक्तमङ्गीकर्तुम्, अतएव यद्यपि तावदवहन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते
 तथाऽपि दृष्टार्थवशादेव व्यवस्था स्यात्किमुत यदा धीह्यादिसयोगेनैव
 अश्रणं, तस्मात्प्रयासयोग व्यवस्था,

इत्यादीनां संयोगानुसारेण
 व्यवस्थितस्याधिकरणम् ।

सू० द्रव्यं चात्यत्तिसंयोगात्-
 दर्थमेव चाद्येत ॥ ५ ॥

(१) सद्येयैवविशेष इति पाठान्तरम् ।
 (२) श्रुतेरवगमादिति पा० ।

दर्शपूर्णमासयो 'स्फ्यश्च कपालानि' चेत्याशुपक्रम्यै' तानि वै दश
यज्ञायुधानी'ति द्रुत तथा स्फ्येनोद्वन्ती 'त्यार्द्रं न्यपराणि वचनानि तत्र
सशयं किं स्फ्यादीना येन यद्रस्मिन्नाकरणे शक्यं तत्सर्वं तेन कर्तव्यं' मुत
यथासयोगमुद्वननाद्ये च ? ति, तत्रायुध-शब्दस्य साधनघटनत्वाद्यज्ञसाध
नपातिकानुवादन्वे वा नित्यवच्छेषणविरोध, तस्मादेतानि वाक्यानि
विधायकानि यज्ञायुध-शब्दप्रत्ययत्वेतिरेव प्राप्तार्थत्वाद्दे-शब्दोपबन्धादा
ख्याताभावाच्चानुवादक, पर च बहुजनयैभ्यादेकानयैभ्य न चास्यानयैभ्य
यज्ञायुधानि सभरन्तीत्यनन्तरश्रुतासादृशविधिशेत्वात् 'तस्मादस्यानु
वादत्वादितरे विधयो मता'। तेन स्फ्यादेर्यथस्या स्यात्कार्येणोद्वननादिषु ।

आशुपरादिगुणानामसकी सू० अर्थैकत्वे द्रव्यगुणैरैक-
णत्वाधकारणम् । कर्मान्निश्चयम स्यात् ॥ ६ ॥

ल्योतिष्टोमे श्रूयते "अहणथा पिद्गात्यैकहायन्या सोम क्रीणाती"
ति तत्रारुणा-शब्दोऽयमज्ञत्यधिकरणन्यायेनान्वय्यतिरेकाभ्या च गुण
घटन, पिद्गात्यैकहायनी-शब्दा तु यौगिकौ सामानाधिकरण्यादेक
द्रव्यजातिनौ, गुणाधिक्यकल च शब्दद्वय, न चैकेन विहिते परण
विधिर्न सभयतीति शक्यम्, उभयोरपि श्रुत्यैव द्रव्यजाचरयोर्गुणपत्त
वृत्ते, तदिहाशुकिमान पति सदेह' । किमेत वाश्याद्वित्वा प्रकर
णेन सर्वद्रव्येषु निवेशयाम ? किं वा क्रीणातिना सर्वद्रव्यं तदङ्गं सदे
कहायिन्या निजिगत इति तदर्थं च क्रियामाध-स्य सभवति नेति, तत्र
"अमूर्तत्वाद्गुणो नैव क्रिया साधयतु तम । तस्मात्क्रीणातिना भाऽप्य
सभयत्यैकधाश्रयता' क्रीणातिना च सवधामास्तुनीवामयोगान्कारणकारक
स्यात्, न चामूर्तस्य कारणकारकत्व सभवतीति नाप्य क्रियासन्नस्य इति
तत' एयं भूत प्रकारेण निजिगत इति । ननु प्रकारेण वा कथमस्य निवेश ?
न तावत्क्रियाभि, अमूर्तत्वात्, न च द्रव्यै कारणकस्य द्रव्यमजन्त्याऽनुपपत्त
अनुपपत्तानि चात्र द्रव्याणि कथं तैर्गुणैः सवन्थेन ? । स्यादेतत् तृतीया
कारणद्रव्याणि प्रारणिकान्यून्य प्रातिपदिकायागुणसत्परिच्छेदकत्वेन

विधीयते न तु गुणस्य कारणत्वं, येन द्रव्यमवन्धो न स्यात्, तृतीयया
 चोपादानादृग्गणा नानुपादानदोष इति, नैतद्युक्तं न हि तृतीया करणी-
 भूतद्रव्याभिधायिनी, विभक्तयो हि कारकशक्ति निष्कृत्याभिधायकतया क्रिया
 त्रिशिषन्ति न तु कृदन्तकारणादिशब्दवत्कारकोपमर्जनं द्रव्यमभिदधति
 येन गुणस्तत्परिच्छेदकतया सवध्येत । उच्यते प्रातिपदिकमेव गुणवचन-
 मपि लक्षणया द्रव्य प्रतिपादयति तच्च तृतीयासयोगात्कारण तदनेन
 पदेन गुणविशिष्टं द्रव्यं कारणभूतं प्रतिपादयते तत्र विशेष्याणि कारण
 द्रव्याणि प्रकरणगतान्यनूद्य विशेषणभूतो गुण परिच्छेदकत्वेन विधीयते
 येन द्रव्येण किञ्चित्कल्पते तेनारुणगुणकेनेति । नन्वेव ललितस्य द्रव्यस्य
 क्रय एव कारणत्वस्य सभवात्कामात् वाक्यभेदः, नानेन ललितं द्रव्या-
 न्तरं शक्यं विधातुं श्रौतैरुहान्यवसृष्टत्वात्क्रयस्य, एकहायनी तु स्वशब्द-
 विहिता न पुनर्लक्षणया विधातुं शक्यते । अथैकहायनीमेवानूद्य तत्रैव
 गुणो विधीयता, न भविष्यति वाक्यभेदः, नैव शक्यं, विधीयते अथैकहा-
 यनी क्रय प्रति गुणभूता च स्वार्थो च, नासावेकोच्चारणोऽनुवदितुं गुण
 प्रति प्रधानीभवितुं परार्थं चोच्चारयितुं शक्येत चाट्टितिसङ्गात्, प्राकरणि-
 कानि तु द्रव्याणि वास्यान्तरविहितानि शक्यन्ते वास्यान्तरणानुवदितुं
 तस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे ऽरुणिमा निविशत इति प्राप्ते दूमः, तृतायया गुण-
 स्यैव कारणत्वं क्रय प्रति विस्पष्टं गम्यते, तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यते
 यद्यप्यमूर्तत्वादयं न सातात्क्रिया साधयितुमलं तथाऽपि द्रव्यपरिच्छेद-
 मुपेन शक्नोति साधयितुं न ह्यपरिच्छेदद्रव्यं क्रिया साधयति, गुणश्च
 तत्परिच्छिन्नतीति युक्तमस्य क्रियासाधनत्वं, गुण हि साधनत्वेन विद-
 धच्छेदो यथा ह्येतेन शक्यते साधयितुं तथा कुर्यादित्याह. स च
 द्रव्यपरिच्छेदमुपेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा, तेनायमर्थो भवति-
 चरणपरिच्छेदेन द्रव्येण कुर्यादिति एव सभवति श्रौतैश्च गुणस्य
 क्रयैकवाक्यत्वेन लक्षणा वाक्यभेदश्च न युज्यते, यदा च क्रयार्थत्वं
 तदा तृतीये द्रव्ये निवेशादेरुहायिन्यामेशस्य निवेशः । ननु वास प्रभृती-

न्यन्यान्वपि क्रयद्रव्याणि तेष्वपि निविशते न तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् भिवा
 ह्येते प्रतिगम्य क्रियाविधिभेदात् सत्र ह्येते विधयो ऽन्यान्यस्मिन्ननुत्पत्ति
 शिष्टद्रव्यावरोधाद्द्रव्यान्तर विधातुमशक्नुवन्तस्सत्तद्रव्यविशिष्टत्रयविधा
 नार्था । न च विहितस्य विधानं सम्भवतीति सिद्धं क्रयभेद, यदाऽऽह
 भाष्यकार ' भिन्ने हि वाक्ये एकहायनीसाधनक एक क्रयोऽवबुद्धे भवति
 अस्तुसाधनक्रमपि क्रयान्तर' मिति, एव हि षट्शब्दाद्यभेदे क्रयभेद दर्शयति,
 तेन ये तु गुणकर्मत्वात्क्रयाणां भेदं नेच्छन्ति ते न्यायविरोधाद्भाष्यविरोधा
 ज्ञापेक्षणीया न च गुणकर्मणा भेदो नास्तीति राजाज्ञा, ऐन्द्रवायवादिष
 हाणां भेदस्य पशुसोमाधिकरणे दर्शितत्वान्, अतोऽस्ति क्रयभेद, क्रयणे
 तु विकल्प स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयवन्ता न
 द्रव्याणामित्यविरोधः ॥

यद्वैकल्यत्वात् सर्वेषां प
 सादोना समासात्प्रधिकरणम् । सू० एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

एव त्रिभिरेधिकरणैः क्रमेण सस्कारद्रव्यगुणानां यथा संयोग एव
 स्यात्का, संयोग एव त्विदानीं विन्यते किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा
 शेषस्य संयोगः ? किमविवक्षितविशेषणेनेति एव हि श्रुतं 'यद्द समा
 र्थं' इति तत्र सशय किमेकस्य यद्दस्य समार्थं ? उत सर्वेषां ? इति तदर्थे
 च किमुद्देश्यगता सख्या विवक्षिता ? ने ? इति तत्र श्रुतेर्बलात्पटुत्वस्योपादेय
 गामिनो विवक्षिता तद्योद्देश्यगता श्रुत्यविशेषत इति प्राप्तेऽभिधीयते "उद्दे
 श्यतत्तण जातिपटुव्य नत्यते तथा । तस्याद्गमेप समार्थं सर्वस्येति विनि
 रचय' यदि यद्दत्वजाह्नैर्य सस्कार स्यात्ततस्तस्या प्रतिव्यक्ति समान्ते
 यत्र क्वचिद्द्रव्ये सस्रुते सा सस्रुतैवेति न द्रव्यान्तरं सस्कार क्रियेत
 तस्यास्त्वमूर्तत्वाद्साधनत्वाच्च तत्त्वचित्तानां द्रव्याणां ह्योतिष्ठोपार्थं
 साधनानामप्य समार्थं, तत्रापि यदि द्रव्याणि समार्थं प्रति गुणभूतानि
 स्यु पशुत्यि याग प्रति ततो येन केनापि सिद्धेनैवस्य सर्वत्र क्रियेत न
 हि यावद्गुण प्रधानमाधत्तंपितय प्रयोजनभावात्, ततश्च कियता द्रव्ये
 याय समार्थं कर्तव्यः इत्यपेक्षा भवति तस्या चापेक्षायां परिच्छेदकत्वेन

संख्या विधीयेत पश्चेत्कत्ववत्, प्रधानानि त्विह द्रव्याणि समागं प्रति
द्वितीयानिर्देशात्मयोजनान्धत्याञ्च, प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तेः सर्वेषां समुच्चि-
तानामयं संस्कार इति निरवयाव परिच्छेदकापेता, तदभावाञ्च न संख्या
पूर्ववदादत्तस्या, परिच्छेदकतया हि तस्याः क्रियान्ययः, न च परिच्छेदः
परिच्छेदे संभवतीति द्वाराऽभावाच्च क्रियाऽन्वयः संख्याया विधातुं शक्यते
विधीयमानमप्येकत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन समागं प्राप्ते परिसंख्यायै
स्यात्. सा च रिदोषा, न चैकस्मिन्वाश्रये समागंविधिः परिसंख्या च
संभवति वचनव्याकिभेदात्, न चाप्य विधिरपि संभवति कुतः? “यहस्य संमृ-
त्तैर्वै तत्प्रधानं गुण एव वा । सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेयता” ।
विधीयमानं होक्तव्यं यदि, तावद् यहस्य विधीयते ततो यहसंमार्गसं-
घन्यो यहैकत्वसंघन्यश्चेत्यर्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, विहितस्यपि चैकत्वं
यहस्यरूपमात्रोपतयाव समागंविशेषणमिति सर्वेषां समागं स्यादित्य-
स्मत्पत्तावरोध एव । अथ समागंन्वितस्य यहस्यैकत्वसंघन्यो विधी-
यते न स्वरूपमात्रस्य, नैवं शक्यं, न हि समागं यहविशेषणं निर्ज्ञातं हि
विशेषणं भवति, समागंस्त्वहापूर्वो विधीयते कथमसौ यहविशेषण, युग-
पद्वा विधानविशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः, यहं संमृज्यात् यं च
संमृज्यात्स एक इति । अथैकत्वविशिष्टस्य यहस्य समागं एकोऽर्थो विधी-
यते तेन न कश्चित्पूर्वाक्तो दोषः स्यादिति मतं कस्तदा भवति वाक्यार्थः?
यद्गृहजातीयमेकमप्यं च द्वयं तस्य समागं इति, एवमपि सर्वेषां प्रत्येक-
मेकत्वाद्गृहत्वाञ्च समागंस्य च तद्गुणत्वात्सर्वत्र प्राप्तिः स्यात्, अपि च
विभक्त्या युगपत्संख्या कारकं चोच्यते, न तु प्रथमं सख्यां प्रातिपदिकार्थ-
स्याभिधाय परत्वात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वं, येनैकत्वविशिष्टस्य यहस्य समागं
प्रति कर्मता स्यात् तत्र तावदेकत्व यहविशेषणम् । अथैतदपि पश्चेत्कत्व-
वद्विभक्तिश्रुत्या कारकं सत्क्रियैव संघन्यते तत्रापि द्वयी गतिः स्यात्
एकत्वस्याद्गं समागं, समागंद्गं चैकत्व यदि तावदेकत्वाद्गं समागं स्यात्ततो
यहमेकत्वं चोद्विश्य समागंविधानात्तदुद्वेश्ययोरचोपादेयवत्क्रिया वशी-
करणासंभवात्प्रत्येकमेव ताभ्यां क्रियासंघन्यात्प्रत्युद्वेश्यं वाक्यसमाप्ते-

वाक्यभेदः, पुनरपि च यहस्यैकत्वानपेक्षस्यैव समार्गान्वयान्तरवैवहममार्गः
 स्यादित्यस्मत्प्रतिबिद्धिः । अयैकत्व समार्गस्य गुण इत्युच्यते, तदयुक्तं, न हि
 द्वितीया गुणत्व घटति प्राधान्यवाचिनी हि सा । अथ सक्तुयल्लक्षणया
 गुणत्वमुच्यते न तु श्रुतिसभवे सा युक्ता । किञ्च तथा मति यहस्यापि गुणत्व
 स्यात्, अयैकत्वस्य गुणत्व यहस्य च प्राधान्यमुच्यते न तच्छब्द, कथं हि
 मरुद्गुणात्ता द्वितीया विभक्तिर्वहपेक्षया प्राधान्य श्रुत्याऽभिदध्यात् ? एक-
 त्वापेक्षया च गुणत्व लतयेत् तत्र कथंचिदेकत्व विवक्षितुं शक्यम् ॥

अथ समसादौ समार्गा
 व्यययोगाधिकरणम् ।

सू० संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ ८ ॥

किमेकत्ववत्प्रतिपत्तिकार्यस्याप्यविवक्षितत्वाच्च समानामपि स-
 मार्गः कर्तव्यः ? उताविषयकारिकाभावाद्गुहाणामेवेति विचार तत्र
 समार्गस्यतावस्युक्ते सोमावसेर्जनहरेरणव्योजनतया सोमवावाणामि-
 त्यव्ययमाद्भूय, कस्येत्यपेक्षाऽभावात्तदविवक्षितयहयहणमेकत्ववदुपलक्षण
 मात्रम् । अपि च सोमयागस्यैकत्वान्नदपूर्वमप्येकमेव तत्साधननिवेशी
 च समार्गः चमसेष्वपि तत्साधनेषु भवितुमर्हति, न ह्यत्र कर्मभेदा
 ऽस्ति येनापूर्वभेदादववाताद्वयद्वयस्या स्यात्, तस्माच्चमसेष्वपि स्या
 द्विति प्राप्तेऽभिधीयते । “न हि यहविषयताया वाक्यभेद प्रमज्यते । यागै
 क्त्येऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः” न तावदेकत्वविवक्षाद्बहुविव
 ताया वाक्यभेदः, अत्रस्य हि समार्गः कस्यचिद्विधातव्यः, तत्र शब्दापेक्षीत
 यहमुल्लङ्घन युक्त यत्साधनार्थलभ्य सोमयाचमात्र गम्यते एकस्यापि च याग
 स्याभ्यासभेदात्तेषां चापूर्वमन्तरण सहस्यकारित्वायोगादवश्य मन्वाभ्यास-
 मपूर्वाणि भिद्यन्ते, तत्रच यहशब्दलक्षित्वापूर्वाविशेषनिबन्धन समार्गा न च
 मसेषु कर्तव्या ॥

सप्तदशारशितया
 मनुष्यमार्गाधिकरणम् ।

सू० अनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ ९ ॥

“सप्तदशारशितयस्य यूप” इति श्रूयते तत्र संशयः कि
 सप्तदशारशित्य साजपेयसाधनभूतोऽङ्गेषु पात्रद्वारेण साजपेयाङ्गं? मुत यूप-

द्वारेण पशुद्वारं इति तदर्थं च किं सप्तदशारविर्वाजपेयस्येति वचन-
 ध्यक्तिः? इत सप्तदशारविर्यूप इति तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुय-
 हाच्च सप्तदशारविर्वाजपेयस्येति सम्यन्धः, यद्वा वाजपेयस्येति पद्या तन्म-
 म्यन्धूपात्रमुद्रिय सप्तदशारवित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयाद्भवत्
 एव च वाजपेय-शब्दः श्रुतिवृत्तौ भवति यूपसम्यन्धे तु वाजपेयस्य यूपभावा-
 त्यगुपागसम्यन्धित्वाद्भूपस्य वाजपेय-शब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात् । नन्वितर
 चापि यूप-शब्दो गौणः स तु न दोषो जघन्यत्वाद्भूप-शब्दस्य, वाजपेयश-
 ब्दस्य तु मुख्यत्वात्तत्र न लक्षणा युक्ता तस्माद्भूपात्रे निवेशः स्यादेवं यदि
 यूपेन सम्यन्धे लक्षणा भवेत् “वाजपेयश्रुतेर्नासौ श्रुतिवृत्तौ सा यतः ।
 पृथीसम्यन्धमात्रार्था नाद्गाङ्गित्वमपेक्षते नाव्यवधिसम्यन्धं देवदत्तस्य
 नपृवत् यूपस्य च पशुद्वारा वाजपेयोपकारतः सम्यन्धमात्रमस्त्येव क्रतुना
 ऽतो न लक्षणा ऊर्ध्वपात्रेण सम्यन्धे यूपशब्दस्य गौणता अनन्तरिण सम्यन्धः
 प्रधानेन च सङ्गतिः । प्रक्रियाऽनुग्रहश्चैव नादृत्यः श्रुतिबाधतः तेन सप्तद-
 शारविर्यूप इत्येव सङ्गतिः सा च प्रकरणाद्वाजपेयसम्यन्धियूपगा तेनाप-
 वाजपेयस्यत्यनुवादे भविष्यति ॥

अभिक्रमणादीनां प्र-
 वालमात्राङ्गताऽधिक-
 रणम् ।

सू० कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः
 स्यात् ॥ १० ॥

‘दृशंपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते “अभिक्रमं जुहोती” इति तत्र
 भाष्यकारेण जुहोति सन्विहितप्रयाजविषयस्य सिद्धं कृत्वा किमभिक्रमणं तेनै-
 कवाच्यं सत्कर्मसं सम्यध्यते? किं वा ततो भिन्नं सत्कर्मप्रकरणं कर्म? इति
 विचारितम् । एव च पूर्वो पठः ‘क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यास्त्येकवाक्यता ।
 न चाभिक्रमणं मूर्तिवर्जितं कारकं भवेत्’ न चारुण्यवद् द्रव्यद्वारेण सम्भवति,
 तत्र ह्येकहायनीद्रव्यमुपात्तं युक्तं यद् द्वारता प्रतिपद्यते अत्र जुहोतिना कर्तुं
 रनुपादानाच्च द्वारस्य, तस्माद्विच्छिन्नप्रकरणेन रह्यते, शक्यते च क्रियायाः
 प्रकरणेन रह्यता प्रयाजयत्, सम्भवति हि कर्मणः कर्मापकारत्व, कारकत्व
 तु न सम्भवति, तस्माद्दृशंपूर्णमासाङ्गं सत्सामर्थ्यात्कर्तृमस्कारकं भवति, कर्ता

काहु। तथाऽपि “न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः । तत्राङ्गानां कथंभावः
सचऽप्यविनियोजकः ॥ १ ॥ निष्कलत्वेन सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते क. शेषः ?
कस्य शेषित्वमतः सर्वं प्रधानम् ॥ २ ॥ अथवस्याप्रसक्तिश्च प्रोक्ता सैव निरा-
कृता । सन्दंशे सति सन्दष्टं तदङ्गमितरत्पुनः ॥ ३ ॥ सर्वं प्रधानगामीति ना-
द्यवस्था प्रसज्यते । यस्त्वाह साधिकाराणामिति कर्तव्यता स्यता ॥ ४ ॥
नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामत्रमेव तत् । अविज्ञातप्रकारत्वादुभयेषां
हि सा भवेत् ॥ ५ ॥ तान्यपि ह्यनुष्ठेयानि न चेदनुष्ठानमेव न स्यात्, एता-
वास्तु विशेषो यदेषामन्यार्थमनुष्ठानं साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति, न
चैतावता विशेषः, अन्यार्थस्याप्यविज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवात् प्रयाज्ञैरपूर्वं
कृत्वा प्रधानस्योपकुर्यादित्युक्ते यो नाम प्रयाज्ञैरपूर्वं कर्तुं न जानाति तस्य
भवत्येव कथमाभिरपूर्वं कर्तव्यमिति प्रकारविशेषापेक्षा, सत्यामपि तस्यां
सन्दंशपतितं यदङ्गं न स्यात्ततोऽवियेषात्सर्वं फलवदङ्गं स्यात् प्रकाराकाहु
तु वाचनिकैर्गुणैरर्थोपलक्षणमेव च स्वरूपनिष्पादनेनाचमनादिभिरश्च दार्थि-
होमवत्पूर्यते, अभिक्रमणं तु सन्दंशपतितत्वाद्यन्तरप्रकरणोद्भूतैः प्रया-
जाङ्गम्, एकदेशिनां स्वयान्तरप्रकरणाभावात्सर्वं विधिबाधेन प्रकरणा-
विशेषात्सर्वार्थं स्यादित्यस्तु तावत् ॥

उपश्रीतस्य प्रकार-
णिकाङ्गताऽधिकरणम् । सू० संदिग्धे तु व्यवयादाक्यमेदः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीविधाय तासां च त्रिः प्रथमामन्वाहेत्या-
दिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निविद्धो नाम मन्वादेवेष्टोमन्विष्टु इत्यादयो
विहिताः ततः काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः, तदनन्तरं यज्ञोपश्रीत-
मात्रातम् “उपव्ययते देवलक्ष्ममेव कुरुत” इति, ततः पुनरपि च सामिधे-
नीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते अन्तरानुष्ठयं सदेव त्वायेत्यादयः
तद्वज्ञोपश्रीत प्रति संशयः सामिधेन्यङ्गभुत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति, तदर्थे

१ योक्तं पा. ।

२ अविज्ञातप्रकरणात्वादिति पा. ।

३ संनिधिबाधेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ इत्यास्ता तावदिति पा. ।

च किं सामिधेनीनां वाचनिरुगुणोद्भूतमवान्तरप्रकरणमुपवीतविधावनुव
 र्तेते ? अथवा विच्छिन्नमिदं निविद्धि ? इति “अनुरत्नौ तदद्भुतं विच्छिन्ने दर्श
 शेयता । किं प्राक्तमुभयत्रापि कीर्तनादनुवर्तते ? परस्तादुपधीतस्य परस्ता-
 द्वापि कीर्तनम् । विद्यते सामिधेनीनामत प्रकरणास्तित्ता” २ निविद्धस्तुपूपा
 द्यनुमन्त्रणमन्त्रवत्परप्रकरणपठिता इत्यवगन्तव्यम् । अथवा “निविद्धामपि
 तादृशे तत्कथं भावतद्भूते न चाद्भुतं व्यधीयन्ते प्रधानानि कथञ्चन ॥ १ ॥
 काम्येष्वप्याश्रयत्वेन तासामप्यनुवर्तनम् । उपवीतमतस्तासामद्भुतं प्रकरणाद्भ-
 वेत् ॥ २ ॥ एष प्राक्ते षट्मासोऽत्र निविद्धिव्यवधानत विच्छिन्ना सामिधेनीना
 प्रक्रिया नानुवर्तते ॥ ३ ॥ यस्तु सविधानेऽत्येया सम्बन्धिभिः परैर्व्यवधान न
 प्रकरणस्येति मन्यते तस्य सर्वप्रकरणानुवृत्तेः सर्वं धर्मो सर्वेषामुपदेशैव
 स्युः अतो विश्वजिवादीनामपि कस्त्वर्थत्व स्यात् । यत्तु निविद्धामप्यवान्तर-
 प्रकरणेन सामिधेन्यद्भुत्वादेव्यवधायकत्वादेव्यवधायकत्वमित्युक्तं तद
 युक्तं, लिङ्गेन हि प्रकरणे व्याधित्वा निविद्धोऽपि न सन्निधनाद्भुतं भवन्ति, न
 चाग्नि सामिधेन्यद्भुतं भवति येन तदद्वारेण निविद्धोऽपि तदद्भुतं स्युः । किं
 तु सामिधेन्य एवान्यद्भुतं निविद्धोऽपि न तासां मिथ सम्बन्धः यथा
 वक्ष्यति “गुणानां च परार्थत्वात्सम्बन्धः” इति तेनासम्बन्धिभिर्नि-
 वित्यदैर्देशेषूपैमासाद्भुतं विच्छिन्नं सामिधेनीनां प्रकरणे नोपवीत एह्यति ।
 नन्वेव निविद्धमुपवीत स्यात् न तासां प्रकरणमस्ति अभिन्नः कीर्तनाभा-
 वात्, सविधिमात्रमपि नास्ति काम्यैर्व्यवधानात्, तर्हि काम्यानामेवाद्भु-
 त्वात् अव्यवधानात् फलावच्छेदेन च प्रकरणसद्भावात् न तेषां विकृति
 त्वात्, इह हि न नित्यसामिधेन्याश्रयणेन गुणमात्र फलाय विधीयते
 विच्छिन्नप्रक्रियायां तासामाश्रयत्वानुपपत्तेः, चाश्रयेन चाश्रयसम्बन्धे चाश्र-
 भेदात्, किं त्वनुभवनास्तरेण सव्यवशिष्टानि फले विधीयन्ते, तानि च
 सव्यायुक्तानुवचनत्वसामान्यादित्यानुवचनप्रकृतौ, ततश्च तासामृवाम-
 न्येषां च तदुत्पत्त्या प्राप्ति, अनु-शब्देन च यद्भावं नमः प्रवक्ष्ये इति निव

दानन्तरभावः सामिधेयङ्गत्वेनोक्तः सोऽप्यत्रातिदिश्यते स च निगदः
 क्रतुप्रयुक्तत्वाच्च यद्भिः प्रयोगो लभ्यते, ततस्तद्गुणानुवचनान्तराणांमपि
 क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः, एतैरेव चाग्निसमिन्धनस्य प्रपङ्गात्सिद्धेर्निःशानुवचन-
 निवृत्तिः तन्नैतेषामनुवचनानां क्लृप्तोपकारमाकृतधर्मपरिपूरितानां कथंभा-
 वापेताभावात्तस्मिन् प्रकरणं, पाठसंविधानमात्रं तु स्यात्, तच्च दुर्बलं प्रक-
 रणादिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् । ये तु परवात्तना ये गुणास्ते दूरस्था-
 नुवादेनैव द्वादशोपमन्वर्थाद्भातुं शक्या इति न तद्गुणैरान्ततः प्रकरणा-
 नुवृत्तिर्निर्जायते यतः परप्रकरणे पाठो निश्चिदा स्यात् । यद्वा तिष्ठवन्वा-
 हान्तरानुव्यमित्यादिव्यनुवचनमात्रं श्रूयते, तत्र यदि सामिधेयनुवचन
 प्रकृतं स्यात्ततस्तदेवावगम्येत तदभावात्त्वनुवचनमात्रमनुवाक्यादिसाधार-
 णमिति न सामिधेयनुवृत्तिरवधार्यते । यद्यपि देवा वै सामिधेनोरनूच्येत्य-
 न्ने वचनं तदप्याचारार्थेवाटत्वाच्च सामिधेयनुवृत्तिं सूचयति, तस्माद्दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गमुपवीतम्, एरुदेशिनां त्ववान्तरप्रकरणाभावात्संविधेरव प्रकरणा-
 दुर्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमुपवीतस्य सिध्य-
 तोति व्यर्थमिदमधिकरणं स्यात् । कश्चित्त्वाह उपश्रयत इत्येकं पदम्
 अन्विताभिधानाय कर्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्ताऽन्वीयत इति, तद-
 युक्त प्रत्ययार्थनापूर्वण धातोरन्विताभिधानासिद्धेः, अवश्य चानेन प्रत्ययेन
 सत्यपि सामिधेनीनां संविधानेऽधिकारापूर्वमेवाभिधातव्यं सामिधेनीनां
 संविधातित्वेनापूर्वगुणत्वात् अतः पदश्रुत्यैव तदङ्गमुपवीतं भवतीति
 किमर्थमिदमधिकरणम् ? अपि चैवं पूर्वाधिकरणपूर्वपदेऽपि विच्छिन्नमप्य-
 भिक्रमणमेकरूपदत्त्वात्संविहितेनैव प्रयोज्यकर्त्ताऽन्वीयत इति तदधिकरणवै-
 यर्थ्यं स्यात् । नन्यभिक्रममित्यस्यानाप्यातत्वात्सिद्धवत्प्रतीतेर्न कर्त्ताऽऽ
 काङ्क्षा किं तु शेषिभूतस्तत्र कर्त्ताऽपेक्षितः, न च शेषिणाऽन्विताभिधानमिति,
 मैवम्, अवघाताद्विषु शेषिणाऽन्विताभिधानाभ्युपगमात्, अपि च सर्वाण्येव
 कार्यार्थानि पदानि कार्येण शेषिणाऽन्वितमर्थमभिदधतीति यत्किञ्चिदे-
 तत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं केन तद्वान्वितमभिक्रमणम-
 भिदधतीति यत्किञ्चिदेतत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं

केन तद्विहितमभिक्रमणमभिधातव्यं न ह्यनन्वितस्याभिधानं सम्भवति गुण
भूतस्तु कर्ता अनपेक्षितत्वात् न तेनान्विताभिधानं सम्भवतीति त्वयोक्त
सम्भवे वा सविहितेनैव प्रयाजकत्वाऽन्विताभिधानाद् अर्थमेकवाक्यत्वमिति
पाठन, प्रधानविधिनाऽभिक्रमणमन्वितमभिधीयत इति चेत् न तस्यापि
शेषित्वादुपनीतस्यापि तत्सम्भवाच्च सविहितेनापि सामिधिनीकत्वाऽन्वयः
स्यात् । अयानभिहितमभिक्रमणं शास्त्रो गृहीयादुपवीतमपि गृहीयात् ।
यदपि शेषिभूतं कर्त्ताऽपेक्षितो नानुष्ठातुभूत इति, तदपि विपरीतम्, अवि
हितस्य शेष्यवेत्ताभावात्, कर्त्तवेत्ता तु क्रियास्वाभावादेव स्यादित्यास्ता
तावत् ।

शास्त्रयैकतुतादिपान्नाया
कत्सुपागुणताऽधिकरणम्
मित्येऽहमन्वयव्याये वा ।

सू० गुणानां च परार्थत्वादस-
म्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

आधानप्रकरणे धारणयैकतुतानि यज्ञसयुक्तानि पात्राणि श्रूयन्ते
धारणायज्ञावचरो वैरुद्धतो यज्ञावचर इति पद्यमानेष्टयोऽप्याधानप्रकरण
एव श्रेयान्तरे श्रुताः तत्र पात्रेषु सदेह किं पद्यमानेष्टयुक्तं उत यज्ञमा-
चाङ्गमिति ? तदर्थे च किं पद्यमानहर्षोप्याधानाङ्गम् ? उत तान्यप्याधानेन
समप्रधान्यन्यर्थानि इति यद्ग्रहं ततो यज्ञमयोगात्साक्षादाधाने अथपव
न्त्यपि पात्राण्यनर्थक्यतद्ग्रह्यायेन पद्यमानेष्टेषु भवन्ति अनङ्गत्वे तु कथं
विदपि यज्ञसयुक्तानां प्रकृताधाननिवेशसम्भवात् इष्टीनां च स्वयमप्रकृत
तया अनारभ्यवाद्रूपेण सर्वयज्ञेषु सम्भवन्ति तत्राधानस्य द्वितीयसयुक्ता
निसंस्कारार्थतया फलत्वावस्थादफलानि पद्यमानहर्षोपि प्रकरणात्तद्ग्रहम् ।
अज्ञेयते यदाहवनीये जुहोतीति शाक्यादेषामप्यान्यर्थता । नन्वनारभ्यवा
देऽप्य सर्वहोमाङ्गमाहवनीय विधत्ते न त्याहवनीपाङ्गत्वं पद्यमानहवि-
षाम्, अत्र कश्चिदाह अनारभ्यवादेन प्रकृताशाहवनीयोऽङ्गत्वेन विहितः
पद्यमानेष्टिष्वतिदेशेन प्राप्तः स च पद्यमानहविर्वैनायामनिष्पत्त्यावाङ्गं
सम्भवतीत्यङ्गत्वे निवृत्ते यत्तस्य प्रकृतौ दृष्टः साक्षात्सम्बन्धात् स इह
सम्भवे न शाधनीयः अथय च पद्यमानहविषामाधानाङ्गत्वशादिनाऽप्य

तिनिष्पादकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च प्राकृतसंबन्धावाधाय सातादेवास्तु
किमाधानप्रणाद्या समाश्रीयत इति सिध्यत्यान्यर्थत्वं, तदिदमसारं यत्ताव-
दुक्तमङ्गत्वं निवृत्तमिति तत्स्वमिद्वान्तविस्मरणात्, न हि चोदकावग-
तमङ्गत्वं निवर्तते यद्यपि चानिष्यत्वात् साध्ययति तथाऽप्यसाधपत-
ण्याङ्गत्वमवघातस्यैव कृष्यालवराववृत्तिपठते तेन सातात्सम्बन्धस्यैवाङ्गत्वे-
नैव प्रकृतिवदुपपत्त्वात् तत्सिद्ध्यर्थं साध्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अपि चार्थिकः
प्रकृतौ सातात्सम्बन्धोऽङ्गत्वमेव शास्त्रार्थः, न चार्थिक चोदकः प्रतिदिशति
यद्भूतेन साध्यता म्यात् प्रतिदिश्यता वा सम्बन्धः स तु येन केनापि
प्रकारेण सिध्यतीति साध्यत्वविशेषः कृतो लभ्यते । यत्तु साध्यत्वमाधाना-
ङ्गत्ववादिनाऽप्यभ्युपगन्तव्यमिति, सत्यमभ्युपगतम्, अस्ति हि तस्य प्रकरणं
प्रमाणं, भवतस्तु किं प्रमाणं? प्रकरणमेवेति चेन्न तथा सत्याधानाङ्गत्वद्वार-
णैवाग्नीनां साध्यत्वं स्यात्, यदि ह्यविशेषितं साध्यत्वं प्रकरणात्सिध्येत
ततोऽतिदेशवशेन सातात्तदित्याश्रीयत कृत्वर्थत्वमेव तु प्रकरणादवगम्यते
नार्थिशुं साध्यत्वं, तेन यदि प्रकरणमङ्गीक्रियेताधानाङ्गत्वैव स्यात्, न च
साध्यमेव न स्यात्, अस्तुवाऽतिदेशवगतसातात्सम्बन्धवशादेव साध्यत्वं
तत्प्रदेशात्प्रकरणवगतकृत्वर्थत्वविरोधाद्वाधितव्यम् । अपि च करणत्वे-
ऽपीष्टीनां न भवति सातात्तदिति साध्यत्वमग्नीनां, ता हि सकलप्राकृता-
ङ्गाहितोपकारसचिथा अग्नीन् साधयन्ति, तेनार्थोऽङ्गानुष्ठानादवस्यितमुत्प-
त्त्यपूर्वं द्वारभूतमङ्गीकर्तव्यं तत्प्रणाद्याऽग्नीनां साध्यत्वं न सातात्, अपि च
न प्रकृतावाहवनीयस्य सातात्सम्बन्धः अङ्गभूतेन हि प्रतेपेणाहावनीयस्य
सम्बन्धो न साताद् योगेन तदिहापि प्रकृतिवदतिदेशात्प्रणाद्यैव सम्बन्धः
स्यात् तस्माद्वैधमन्यर्था साध्यतीत्यन्यदुत्तरं वाच्यम्, तदुच्यते अयमभि-
प्रायो भाष्यकारस्य “अनारभ्यविधानेन सत्यं नान्यर्था भवेत् । तत्तुल्यं वाच्य-
मस्यन्यत्पवमानेऽसिद्धिर्वा” तेन चानिरेनिष्यत्स्यैव साधनत्वेन विधाना-
सभवात्तस्यैव निष्पादयितव्यस्य फलवत्तः साधनत्वेनाफलानि पश्यमान-
हवीपि विधीयन्ते, सप्तमी च लक्षणया साध्यत्वमेव प्रतिपादयति तन्ने-
पयसि दधानयतीतिवत्, ..

वाधानाङ्गत्वम्, अत सर्वयज्ञार्थानि पात्राणीति आचार्यस्त्वन्त्यपि पशुमा
 नहविद्यामन्वर्थत्वे पात्राणां वाक्येन सर्वयज्ञार्थता सिध्यतीति वाक्यद्वय-
 कल्पनाङ्गं न ममृषे, वीहीनवदन्तीत्यादिषु यथाश्रुतग्रीहिमात्रं यत्वेऽव
 घातस्यानर्थक्याशुक्तं प्रकरणानुपवेशं तदुक्तेन च वीहिशब्दस्य साधनक
 पलवणाशयणम्, इह तु यथाश्रुतपञ्चार्यत्वेऽपि वीहणीवार्थस्यैव बाह्वनियम
 स्थानर्थक्याभावात् लक्षणाशयणेन प्रकरणानुपवेशकल्पना न्याया यदि च
 पशुमानेष्टिसविधौ पात्राणि यज्ञार्थानि श्रूयन्तु ततोऽनुवाद्यस्य सति सभवे
 सचिहितमामित्वात्सप्तदशारविस्त्वमित्थं वाजपेयस्य प्रकृतवच्छब्दसक्ति
 धापिते यूपे ह्यण्डलहोमवच्छं सौम्यं प्रकृतवच्छब्दमनिर्धापितेषु प्रणवेषु
 पशुमानेष्टानुवादेन विधानात्तास्त्रेषु पात्राणि स्युः न तु तासामिह सवि
 धानमस्ति, तस्मात्प्रकरणात्पृथगनुमन्वणवदुत्कृतानि पात्राणि सर्वार्थे
 नीति नार्थोऽधिकार्येन, सूत्रं तु पूर्वाधिकरण एव पदोक्तत्वेन व्याख्येय
 निविद्विज्येवात्सामिधेनीवाक्यस्यापयोतवाक्यस्य च भेदं स्यादित्युक्तम् ।
 ननु निविदा सामिधेन्यङ्गत्वादव्यवधायकत्वं स्यादिति चेद्यदन्ति तेषामु
 क्तं "गुणानां च परार्थत्वादि"ति निविदोऽपि लिङ्गेनाग्निसमिन्धने गुण
 भूता सामिधेन्योऽपि अतो न तासां मिथं सम्बन्धः ॥

वाचंघन्त्यामनुवाक्यानां
 माज्यमागाहताधिकरणम् ।
 वाचघ्नीत्यायं वात वा ।

सू० मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १३ ॥

दशपूर्णमासयोरग्नेयं सौम्यश्च द्वाधाज्यभागौ विहितौ तयोः क्रमे
 यानुवाक्यावसुष्टयमास्ताम आग्नेयी सौमीत्येक युगलं पुनराग्नेयी सौमी चे
 त्यपरं तत्र प्रथमद्वितीये वाचंघ्नीया तृतीया वसुष्ठी च वृधन्वत्यौ तत्रपरं चतु
 र्वाचंघ्नीपौर्णमास्यामनुच्छेते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र चतुर्थः ।
 किमाज्यभागयोः क्रमप्रस्ता मन्वास्ताभ्यामाच्छिद्य यद्यनेन प्रधानाङ्गत्वा
 विधीयन्ते ? । उताज्यभागयोरिव व्यस्यया प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यस्यमान
 मिति तद्वयं चास्मिन्वचने पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ कर्मवचनां युक्तं कातव
 घना ? इति तत्र 'कालस्यास्मरणीयत्वाच्चमन्त्रेण प्रयोजनं, नापि प्रकरणं तस्य
 तेन नासाविदोऽप्यते कर्मणः प्रकृतत्वेन मन्वापेक्षितत्वापि च तत्पौर्णमास्यामा-

धास्याशब्दाभ्यामभिधीयते । सप्तमी च पूर्वद्वारमावास्यायां वेदिमितिवत्प्रधा-
नेऽप्यविरुद्धा, तस्माद्वाक्येन क्रमं धाधिन्त्या प्रधानार्था मन्वा इति, नैवं यद्यपि
कर्मैव शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते तथाऽपि सप्तमीश्रुत्या न प्रधानत्वसंभवः
पूर्वद्वारमावास्यामिति तु लवणा, न चेह तथा मुख्यायसंभवात् न चेह
सौम्यस्य मन्त्रस्य प्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति सोमस्य प्रधानदेवताया अभा-
वात् अग्नीषोमीयेऽप्यग्निसहितस्य देवतात्वं न केवलस्य, अमावास्यायां
तु नास्त्येव सोमः, न च धवनादयथार्थत्वं, लिङ्गं हि वाक्यादुत्तीयः,
धाक्याद्वि कर्मणः प्राधान्यं लवणाश्रयणात् न श्रुतेः, अद्यापि विधिवाक्य-
त्वान्मन्त्ररूपं धाधेत यद्यथाधेन नोपपद्येत तत्तु ध्यवस्यामात्रमपेक्षितमल्पं
च विदधन्तुतरामशान्तेनैव धर्तते पौर्णमासीगतयोरान्यभागयोर्वाचंन्याष-
माशस्यागतयोर्वृधन्वत्याविति । यद्वा कालद्वारेण कर्मणि शब्दभ्रूते-
काले मुख्य इति तद्द्वारेण व्यवस्था विधीयते इत्यान्यभागयोरेव मन्वाः ॥

मुष्टीकरणदीनां करणम् ।
करणिकाह्वाराधिकरणम् ।

सू० आनन्तर्यमन्त्रोदना ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, हस्ताधवने निरुक्ते “उलपराक्षिं स्तृणा-
ती”ति तथा ज्योतिष्टोमे “मुष्टीकरोति धाधं यच्छति दीक्षितमावेदयती”ति
हस्ताधवनेन्न तत्र हस्तसंस्कारार्थं मुष्टीकरणशब्दिप्रमने च मन प्रणिधानार्थं
तेन तत्रमपि लिङ्गात्करिष्यमाणकर्माङ्गं सत्किमन्तरयोहलपरान्निस्तर-
णशीघ्रतायेदनयोर्ङ्गम्? उत सर्वोङ्ग? मिति संशयः, तत्रानन्तर्यादिकवाक्य-
त्वादेवान्तरप्रकरणाद्वा तन्मात्राङ्गत्वे प्राप्तेऽभिधीयते “लिङ्गप्रकरणाभ्यां हि
सर्वार्थत्वं प्रतीयते । क्रमश्च दुर्बलस्ताभ्यामतः सर्वार्थता भवेत्” न चाध्या
तद्वयस्य यच्छब्दाद्युपयन्धारहितस्यैकवाक्यत्वं संभवति येन धाक्येनैव
तादर्थ्यं स्यात्, न च श्रुत्यादिविहिताङ्गसंदंशोऽस्ति येनावान्तरप्रकरण
स्यात् तस्मात्सर्वार्थता स्यात् ।

घतुर्धाकरणस्याग्नेवमावा-
ह्वाराधिकरणम् ।

सू० शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणस्तु
प्रतीयेन मियस्तेषामसस्वन्धान् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायतेपौषोमीयैन्द्राग्नाः पुरोहाद्या, “तत्राग्नेयं
घतुर्धा करोतीति घतुर्धाकरणं किं सर्वेषां? मुताग्नेयस्यैवेति भवति विचारः,

“तत्रानि सन्ध्यामात्रेण भवेद् द्रव्यापलक्षणम् । सम्बन्धश्चाविशिष्टोऽस्तुः
 सर्वेषामुपलक्षणम्” अग्निजावदत्र चतुर्धाकरणविषयद्रव्यापलक्षणमात्रं न
 स्वयं कार्योपयोगी तेन नासौ यथाश्रुत एव यहीतव्यो येन देवतात्मभूतेनैवोप-
 लक्षणे स्यात् किन्तु यावता विना न शक्नोति द्रव्य लक्षणितुं तन्मात्रमाहर्तव्यं
 सम्बन्धमात्रेण चासौ शक्नोति तल्लक्षणितुं, सम्बन्धश्चाग्नेयीषोमीयेऽपि
 विद्यते तस्मात्तस्याग्नेयशब्देन लक्षितत्वात्स्यात् चतुर्धाकरणम् । अथवा
 देवतात्वमेवास्ति यदि दृष्ट्वा दृष्ट्यां दीपते दीपत एव तदेकस्मा अपि । यद्वा
 अग्नेरिदमिति सम्बन्धमात्रेणाग्नेयशब्दो भवत्येव “सर्वत्रानिकृतिभ्यां
 दृग् धक्तव्य” इति स्मरणात् तस्मात्सर्वत्र चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः
 “केवलाद्देवतावादी तद्वितोऽग्नेः समुच्चरत् । नान्यमुक्त्वाग्निदेवस्य प्रतिपाद-
 यितुं तम” देवताभूतस्तावदिहासावग्निशब्दस्तद्वितेनैवोपलक्षणमुपादीयते,
 समग्रति चास्य यथाश्रुत्येवोपलक्षणत्व केवलाग्नेयस्यापि सद्भावात्, अतो न
 शब्दानयगतान् सम्बन्धमात्रेणोपलक्षणस्य युक्तं विना कारणेन श्रुतबाध-
 प्रसङ्गात्, अग्नेयीषोमीयादौ तु समासाद्द्रव्यवस्तुद्रवितो द्वयोः सापेक्षयोर्देव-
 तात्वमाह तेन तत्रान्यसापेक्षस्याग्नेर्देवतात्व, न च सापेक्षस्य तद्विते
 सामर्थ्यमस्ति, तेनाग्नेयशब्दो न शब्दात्पग्नेयीषोमीयादिकमभिप्रेक्षितुं, यद्यपि
 च सम्बन्धमात्रे ऽपि तद्वस्तुद्रवितस्तथाऽप्यत्र देवतार्थतैवाश्रयितव्या लक्षणार्थ-
 त्वात्, प्रसिद्धसम्बन्ध हि लक्षण भवति, प्रसिद्धिरथ विधियाख्यादेवाशा-
 फ्तव्या, विधियाञ्चै चाग्नेर्देवतासम्बन्ध एव पुरोडाशेनावगती न सम्बन्ध
 मात्रं तस्माद्देवतात्वमेषोपलक्षण, तच्चान्नीषोमीयादौ नास्तीत्याग्नेयस्यैव
 चतुर्धाकरणं, यद्यपि शतपथब्राह्मणे “त चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं यज्ञिषदं
 करोती”ति सामान्यवचनं तदप्यग्नेयैव विशेषवचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव
 चतुर्धाकरणं युक्तमिति ॥

इति शार्वसारथिनश्चिद्विरचितायां शास्त्रदीपिकायां
 तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तृतीये द्वितीयः पादः ।

दर्शिन्यायः । सद्यनप्रका
शक्रमन्त्राणां मुख्य विनियो-
गाधिकारणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेष-
भावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धो-
ऽथेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु पूर्वापादे श्रुतिविनियोगः प्राधान्येन चिन्तित, अधुना लिङ्गवि-
नियोगश्चिन्त्यते विनियोजकत्वं लिङ्गस्य मन्त्राधिकारणे सिद्धम् अयं प्रकाशने-
नोपकुर्वन्तीत्यभिधानात् तद्विशेषस्त्वित्यत्रानो चिन्त्यते, लिङ्ग सामर्थ्यं तच्च
मुप्य इव गौणे च कथञ्चिद्विद्यते तदिह सशयः किं मुख्य एवार्थं मन्त्राणां
विनियोगः ? किं वा गौणेऽपी ? ति, कः पुनर्मुख्यः - को वा गौणः - य. शब्दा
द्वेषावगम्यते स मुख्य, यथाऽग्निशब्दाद् ज्वलनः, बर्हिःशब्दान्त्र कुशादयः,
यस्तु शब्दाभिहितार्थगुणसम्बन्धात्तस्मिन् शोऽर्थः प्रतीयतेऽसौ गौणः यथाग्नि-
शब्दान्त्राणवक्रः, स हि ज्वलनगुणपैङ्गल्याद्विगुणयोगाद् गम्यते तथा बर्हिः-
शब्देन तृष्णान्तरमुनपादि । ननु प्रयोगप्रतीत्यविशेषाद्ब्रह्मवत्त्वं चावक्रत्व
कस्माच्च भवति ? विशेषप्रतीतिः अग्निरिव माणवक्र इति सादृश्य
प्रत्ययाद्गुणादेव च, प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेरनेकार्यत्वमन्याय्य परगुणाः परत्र
न समवन्तीति चेन्न प्रत्यभिज्ञानात् येऽपि प्रतिद्रव्यं गुणभेदमातिष्ठन्ते
तेऽपि सामान्यात्मनैक्यमिच्छन्त्यथ तेनोपपत्तेर्गौणमुप्यविभाग इति युक्ता
चिन्ता, तत्र 'अर्थानां स्मरणार्हत्वान्मन्त्राणां चापि शक्तिः । प्रतिप्रधान-
माशुक्तेर्गुणानामुभयार्थता' उभयेवामपि तावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्स्मरणमपे-
क्षितं, मन्त्रार्वार्थं प्रति गुणभूताः समर्थारोभयत्रापि ययारुचवित्स्मृति
माधातुं सावाद्भिधानस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिक, तच्च गौणसामर्थ्य-
स्थाप्यविशिष्ट, प्रतिप्रधानं च गुणारुत्तिन्याय्या तस्माद्ब्रह्मवत्त्वं विनियोग
इति पादोऽभिधीयते "गौणे सद्यपि सामर्थ्यं न प्रमाणांतराद्विना । आयिभे-
वति मुख्ये तु शब्दाद्वेषाविरस्ति तत् । तात्पर्यं तु स्थितौ मुख्ये गौणार्थप-
रता पुनः । प्रमाणान्तरविक्षेया तदभावोऽत्र सिध्यति" न ह्यग्निरित्येतावता-

प्रमाणान्तरमन्तरेण गौणे सामर्थ्ये तात्पर्ये वा कथंविदपि लौकिकाः प्रति-
 पद्यन्ते मुख्ये तु श्रवणादिव शब्दस्योभयप्रवणक्तन्ति, न चेह प्रमाणान्तर-
 मस्ति येन मन्वाणा गौणे सामर्थ्ये तात्पर्ये वाऽभिध्यज्येत, न चानाविर्भूते
 सामर्थ्ये तात्पर्ये च शब्दार्थः प्रतीयते तेन गौणेऽर्थ्या मन्वान् प्रतीयते यत्र
 कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात्, मुख्यस्त्वर्थे शब्दादेवावगम्यते इति युक्त-
 स्तत्र विनियोगः, यस्य तु मुख्योऽर्थः प्रकृत्ये नास्ति तस्योत्कर्षः, यदा पूषा-
 द्यनुमन्त्रणमन्वाणां, यस्य तूत्कर्षोऽपि न सम्भवति तस्य जपमात्रेणोपयोगः
 न तु गौणत्वम् अत्यन्ताप्रमाणकत्वात् । अपि च प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैव
 इतरार्थत्वान्मन्त्रस्य न तद्गुणेन गौणे विनियोगः । यथाऽऽपि गौणोऽध्याना
 व्यापयान्तरेणैव स्मृतिसिद्धेर्नैत्याभिधाधिने मन्त्रमयेवने अनेऽप्रमाण
 कस्तत्र विनियोगः, मुख्यविनियोगस्तु मन्वाऽऽकाङ्क्षाशब्दाद्प्रतीति तत्रैव
 विनियोगः,

गार्हपत्यव्यापः इन्द्रपक्षा
 शकमन्वाणा गार्हपत्ये विनि
 योगाधिकारणम् ।

सू० वचनात्प्रयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ २ ॥

अपवाद आख्यते अनेऽश्रुयते "निधेशनः सगमनो घसूनामि-
 त्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति तत्र सशयः किमनेन मुख्येन्द्रस्य प्रका-
 शने कर्तव्यं न तु गौणस्य गार्हपत्यस्येति, तत्र पूर्वाधिकरणव्याख्याना-
 न्मुख्यस्येति प्रतीयते । विनियोगानुसारेण, विनियोगस्तु वर्ण्यते" न
 सन्निद्राभिधानस्य मन्वाणाभिप्रायने शक्तिरस्ति न चाशक्तोऽशब्दाद्ये
 विनियुज्यते । तेन मन्वानुसारेण विनियोगार्थशेषेण । इन्द्रो हि गार्ह-
 पत्येन गौण्ये वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यत्रसाधनमाधर्म्याद् यद्वा यद्वपतेयंतः ।
 तेनाय गार्हपत्यं स्याद्विन्द्रोऽव्यवयोगतः ॥ द्वितीया वा सत्यस्यै लक्ष्यति
 गार्हपत्ये स्थित्वापतिष्ठत इति । यद्वा उपतिष्ठत इति द्वे क्रिये विद्येते समी-
 पस्थानमात्मनेपदानुमितं चाभिधान तत्रैन्द्रमन्त्रकरणक्रेऽभिधाने गार्हप-
 त्यस्य कर्मस्य न सम्भवतीति समीपस्थानविशेषण गार्हपत्यो भवति गार्हप-
 त्यमुपेत्याभिधत्त इति, तस्मान्मुख्य पथ विनियोगोऽत्रापीति वाक्तेऽभिधी-
 यते, अनेऽवचनसामर्थ्याद्विनियोगः प्रतीयते । न चात्यन्तासमर्थत्व गौण-

सामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाणान्तर-
सद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते । पूर्वाधिकरणेऽप्येतद्वृत्तित विद्यतेऽत्र च । विस्मयं
वचनं तेन गार्हपत्यार्थता स्फुटा । अथशयं कल्पनीय हि मन्त्रस्य वाहनस्य
था । गौणत्वं तत्र मन्त्रस्य प्राप्प्यर्थस्यैव युज्यते । अथाप्तार्थं विधौ नैव गौण-
स्वमुपपत्तिमत् । न चाथयवयोगेन वृत्तीकृत्याग्निवेदनात् । अभिधानक्रियाया-
श्च प्रधानत्वात्तदन्वयः । गार्हपत्यस्य नान्यार्थसमीपस्यितिगामिता ॥ तद्वि-
हास्ति तावद् गार्हपत्ये विनियोग इति स्थितम् सति च तस्मिन् लिङ्गा-
दिन्द्रार्थताऽपि भवति नेति यलायलाधिकरणे चिन्तयिष्यते ॥

आहुतप्रकाशकमन्त्राणा-
माहुते विनियोगाधिकरणम् ।

सू० तथऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ३ ॥

दशैपूर्वमासयोरान्वायते 'हविष्कृदेहीति चिरयग्रत्राहुयती' इति तत्र
संशयः किमयं हविष्कृदेहीति मन्त्रो गौणेऽवघाते प्रयोक्तव्य ? किं वा
मुप्ये हविष्कृदाहुते इति तदर्थमिदं विवाचते किमस्मिन्यवने ? अथग्रवि-
त्यवधानमुद्दिश्य मन्त्राविधीयते हविष्कृदेहीत्यथग्रविति किं वा मन्त्रस्या-
हुतेन मन्त्रोऽवहन्तिस्तु कालनवणार्थो हविष्कृदेहीति तत्राहुयत्यवघात
इति तत्र, पूर्वाधिकरणन्यायाद्विधौ युक्ता न लक्षणा । मन्त्रस्य त्यपघार्थ्यं
वचनाविषयं द्रुष्यति ॥ चिरिति तर्हि कथं विधीयते इति चेत् न प्राप्ताव-
घातोद्वेषेण मन्त्रस्य चिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेदात् पाठशाप्तानुशा-
दत्वाद्दोषः, मन्त्रममात्राये हि मन्त्र चिरभ्यासमेव केचिदामनन्ति आहु-
यतिरपि एहीति शब्देऽन्वारणसाम्याद्गौणः तस्मादवघाताहुमन्त्र इति
प्राप्तेऽभिधीयते "चिरभ्यासो न पाठेन नित्यप्राप्तो यतः क्वचित् । द्विः
पठते सक्तञ्चापि तस्माच्चैश्चमनूयते ॥ न पाठिकानुशादत्यं नित्यान्यय-
विरोधतः । तस्माद्च चिरभ्यासे विधातव्यस्तथा सति ॥ मन्त्रस्य न
विधिः शश्वो वाक्यभेदपमद्गतः । आहुतेन तु मन्त्रस्य योगो हन्तिस्तु
लक्षणा । नन्वथमप्याहुतमनूय चिरभ्यासे हन्तिकातरथ विधीयते इति
वाक्यभेदः प्पात् न अर्थप्राप्त्यात् अवघातकाल एव महायाहुतमर्थपा-

प्रभु, अतोऽनुवादमात्रमात्रमवहन्तिरनुवादत्वादेव तत्रापि न दोषः, तत्रापि चाविशिष्टावाहणे तत्रन्यवृत्त्याश्रयणम् आहूयते गौणत्वात्, अपि च नात्रैतद्विनिर्दिष्टेति विनियोग क्रियतिरूपाऽमृष्टस्य मन्त्र स्यावघातस्य च समभियाहारात्म्यमात्रं गम्यते, तत्र सति सभवेऽङ्गाङ्गिभाष्य स्यात्, स तु वाक्यभेदान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च न सभवतीति एककालतैव सऽन्य इति गम्यते, न यत्वे हीति परप्रेषणरूपस्य मध्यमपुरुषस्य हविष्कृतिति च सप्रोधनरूपस्याचेतने, वघाते सामर्थ्यमस्ति तस्मात्, त्रिरा दृष्टिमात्रविधानाद्वाहनाङ्ग मन्त्रो नापयायाऽवघाते ॥

अग्निप्रहरणस्य प्रकाश
कमन्त्राणां तत्रैव विनियोग
साधिकारणम् ।

सू० तथोत्थानविसर्जने ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठन्नवाहानीदमनीन्विहोति इति कृणुतेति वाच्यं विघ्ननीतिं अत्रापि पूर्ववत्सगपपूर्वात्तरपदा, वाक्यभेदस्त्वहाङ्गाङ्गित्वपत्तेऽपि ना स्तीति तदेव युक्तमिति विशेषाद्वा द्युतिविनियोगाभावात्, मन्त्रलिङ्गवि रोधादत्रापि कालार्थं एव सयोग कालरवेह विधीयते न पूर्ववदनुदाते इति विशेषः ॥

सूक्तशक्यत्वं प्रस्ताप्रहरणा
इत्याधिकारणम् । अथमथ
प्रस्ताप्रहरणस्यापि ।

सू० सूक्तवाक्ये कालविधि परार्थ
त्वात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहरीति तत्र सगप किं प्रस्ताप्रहरणस्य सूक्तशक्यस्य च कालार्थं सयोगोऽद्यवाङ्गाङ्गिभाष्य इति, तत्र द्वयोः कृतार्थत्वावाङ्गाङ्गित्वं प्रकल्प्यते । कालार्थत्वेन सयोगस्त योर्देशादियद्भवेत् ॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टौ सोमैः यनेतेत्युभयोः कृतार्थत्वात्कालार्थं सयोगस्तथैहापि सूक्तशक्यत्वेऽद्यवाङ्गाङ्गिभाष्येन कृतार्थत्वात् प्रहरणस्य च नानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपादनेन प्रयोगेन प्रस्ताङ्गाङ्गित्वपेक्षाभावात्कालार्थं सयोग, तत्रापि निर्जितकालत्वात्सूक्तशक्यत्वं प्रस्ताप्रहरणस्य कालं लक्षयति तृतीया चेत्यभूतलक्षणे भविष्यति, न हि कथंविदपि देशताभिधापिन सूक्तशक्यस्य प्रहरणाङ्गता सभवति प्रहरणे

देयताऽभावात्, यतः कालार्थं एव संयोगः एवं प्राप्ते ब्रूनः "श्रुत्या प्रहरणा-
 हृत्यं मूक्तशारुस्य ते तेन तद्वैयतायोगाद्वैय हेमोभयिष्यति । सृतीया
 श्रुत्या मूक्तशारुस्य करणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्सृष्टुं, न चेत्य भूतलत-
 षेयं सृतीयेषयं कारकविभक्तेर्ग्रन्थीकृत्यात् किं यनीयमस्यसु० सर्वा हि
 संशयः क्रियागर्भं एव तेन मूक्तशारुप्रहरणयौलंतणक्रियागर्भाऽप्य सदन्धीन
 चेह लतणक्रियोपात्ता तामनुपात्तामपेत्यायं सस्यन्ध. प्रत्येतज्ज इति विप्र-
 कृत्यते, क्रियाकारकसम्यन्धन्तु नान्यापेत इति ब्रलीयमत्वं तेन करणमेव
 मूक्तशारुः, यद्यपीष्टदेयताप्रकाशनेतासौ कृतायंस्तयाऽपि विनियुज्यते
 वचनान्तु, किं हि वचन न कुर्यात् । कथं पुनर्देयताभिधायिभः प्रहरणाङ्गता-
 श्रुतिविनियुक्तमच्छाङ्गस्यलतादेश तदभिधेयाभिष्टिष्टदेयताभिः संयोगः प्रह-
 रणस्य कन्व्यते, तेनायं प्रहरतिरिष्टदेयतासंस्कारार्था हेमो भयिष्यति
 कुपंततेनोपपन्नमिष्टदेयताप्रकाशनं एव मूक्तशारुस्य प्रहरणाङ्गत्यम् ॥

मूक्तशारुश्रावः । मूक्तश-
 काशामयानुमायेष वि नये
 माधिहरणम् ।

सू० छात्रोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम्
 ॥ ६ ॥

प्रहरणाङ्गं मूक्तशारु इति म्यितम्, इदानीमिदं संदिश्यते किं कृत्यः
 मूक्तशारु. पौरणमस्यामामाशास्यायां च प्रयोक्तव्यं ? उतेष्टदेयतानुरोधेन
 विभज्य प्रयोग ? इति, तत्र मूक्तशारुश्रुत्यस्य समस्तानुशाकवचनत्वेनाध्यनुशां
 प्रमिष्टेवान्नेवादिभाशानां पण्णामप्यन्व्यानिरपेताणामेव कथंभायात्मरुव-
 हरणयत्यादेकैकस्य कर्मणः मरुनः मूक्तशारुऽङ्गं प्रयाजादियन्, तत्र सस्य,
 व्येयमेककालवर्तिनां प्रयाजां तन्वेव प्रयाजादियदुपकरोतीति न भेदेन
 प्रयोत्यते, समुदापट्टये तु फानभेदात्सकनस्येषाश्च प्रया भयिनश्रुत् । नन्वि-
 ष्टदेयताप्रकाशनायां मन्त्रोऽयं प्रहरणमपीष्टदेयतामस्कारार्थमिष्युक्तं,
 तत्रामाशाप्यादेशतापदानि पौर्णमास्यां न प्रयोगाहंति प्रयोत्रनाभाशात्
 इततापयपीतरचेति विभाग एव प्राप्ताभि, नैवं, वचनान्ति मरुनप्रयोगा-
 गम्यते तत्राश्रित्यमानायांन्यपि पदान्यदृष्टाव प्रयोत्यन्ते वचनान्दिति,
 दस्यते विभज्य प्रयोगः प्रयोत्रनप्रयादिस्युक्ते हेतुः, न हीन्द्राम्यादिगद्दान-
 पौर्णमास्यां प्रयोत्रनं, नाप्यानीशमादिगद्दानादिगद्दानप्रयोत्रनम् । यत्तु वच

नादित्युक्तं तत्र सूक्तयाकशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशक्रमन्वय-
नत्वात् सूक्तं वक्तीति सूक्तवाकः, तेन यस्मिन्प्रयोगे वायव्यो देवता इष्टा
इष्टा एका ब्रह्मा वा प्राकृत्या वा तत्र तावद्देवतापदप्रयोगादेव सपूर्णः
सूक्तवाकः, तदतिरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगे प्रत्युत सूक्तवाकस्य हित्वा
दुक्तवाक एव स्यात्तस्मादिष्टदेवताऽनुरोधेन निष्कर्षः ।

काम्ययाज्यानुवाक्या
काण्डानां काम्यमावाह
ताधिकारणम् ।

सू० लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं
समाख्यानम् ॥ ७ ॥

‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपासं निर्वपेदित्यारभ्येन्द्राग्नादिलिङ्गा इष्टयः
समाख्याताः तेनैव लिङ्गक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येव समाख्यातं
मन्त्रकाण्डसमाख्यानम् इन्द्राग्नौरोचनादिव इत्यादि तद्विह मन्त्रकाण्डे
संशयः किं यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्र तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मन्त्राः
क्रमसमाख्ये बाधित्वा ? उत तद्वशेन काम्येष्टिव्ये ? त्रि तदर्थे च किं लिङ्ग-
मपि श्रुत्यादिश्चिरेष्वेतेषु विनियोजक ? सुत क्रतुसंबन्धबोधकप्रमाणमन्य-
दप्यपेत्य व्यापारविशेषमात्रे लिङ्गस्य प्रामाण्यमिति तत्र “लिङ्गस्याप्यनपे-
क्षस्य मन्यते विनियोक्तव्याम् । तद्वलीयः क्रमाख्याभ्यामिति सर्वार्थता भवेत्”
स्वाध्यायविध्याध्यापितव्यं साधनमन्त्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं तत्र
मन्त्रस्वरूपमेव दृष्ट्वाऽऽस्यार्थस्य प्रकाशकेऽयमतेऽत्र विनियोक्तव्य इति
बुद्धिइत्यत्राने, तत्र निष्पद्योजनस्य प्रकाशनमर्थवदिति तद्वदारेण तत्सम्य
न्धिकर्मोपूर्वार्थत्वमपि तत्र एव गम्यते किमत्र प्रमाणांतरेण, तत्र क्रमस-
माख्याभ्यां प्रवर्तमिति तद्वदधेन लिङ्गात्सर्वार्थमिति प्राप्ते धूमः, “सत्य
प्रयोजनानपेक्षा मन्त्रस्यास्ति तत्राऽपि तु । नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगेऽस्य
संबन्धी”, न ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणमन्तरेण लभ्युं शक्यं, न च
तावताऽत्र प्रयोजने फलमस्ति कर्मोपूर्वसाधनरूपप्रकाशनार्थता तु न कर्म
सम्बन्धप्रमण्यमन्यदन्तरेण सामर्थ्यमानात्सिध्यति एवाप्रतिष्ठभाग इत्यत्र तु
भाग-शब्दस्य त्यागवचनत्वात्क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति धर्याम, न चाग्नि-
पूर्वार्थदीनां सुवादिषत्क्रत्वव्यभिचारो येन क्रतुस्यस्याप्येत लोकेऽपि तत्सद्वा-

घात् इन्द्रादीनामपि मन्त्रार्यवादेतिहासादिभिः कर्मणोऽन्यत्रापि प्रतीतिः,
तस्मात्क्रतुसम्यन्धप्रमाणमन्यदपेक्षितं, न च मन्त्रकाण्डस्य क्रमसमाख्या-
भ्यामन्यत्प्रमाणमस्ति ते च काम्येऽप्येति तत्रैव विनियोगो न कर्मान्त-
रेषु, न च कर्मान्तरेषु स्मरणापेक्षितेषां मन्त्राणां तत्र विनियोगः तेषामुपा-
यान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेरेकान्ततो मन्त्रानपेक्षणात्, यत्र त्वेकान्ततस्तत्र
भवत्येव सामर्थ्यमात्रादपि तादृश्यं यथाज्ञानस्यानुष्ठानाद्गृह्यं, न हि तद्वि-
नानुष्ठानं सिध्यति यथा चात्मज्ञानसांपरायिकं फलकर्मानुष्ठानौपयिक
त्वम् । इह त्वेकान्ताभावात् कर्मान्तरेषु विनियोगः संभवताम् असंभवता-
मपि तास्येव सामर्थ्येन्यादौ क्रमसहितेन लिङ्गेन विनियोगः ।

घान्नीधेयस्थाने प्राक्
ताना मन्त्राणां विनियो-
गाधिकरणम् ।

सू० अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु
शिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

त्येतिहेतवे कारिचदान्येव चोक्तं “न आवाहिधीतय” इत्यादयो वि-
शेषरूपेणामयुक्ताः पठिताः स्तोत्रादौ च वा ह्यन्तरेण विनियुक्ताः प्रदेशा-
न्तरे घान्येषां “ऽऽनीधमुपतिष्ठत” इति श्रुतं, तत्र विचारः । किं प्रकृता-
भिरप्रकृताभिर्योऽऽनीधीभिरिदमुपस्थानं कर्तव्यमुत कृताभिरिति “तत्रान्ये-
योतिशब्देन सर्वोपामभिधानतः । अत्रियेषो न कारिचिद्वि प्रकृतप्रहणे प्रमा”
प्रकरणाद्विशेषोऽवगम्यत इति चेत् प्रकरणस्याविशेषकत्वात् यदि स्थाने-
यीसस्कारार्थमिदमुपस्थानं स्यात्ततोऽपूर्वात्सम्यग्भिन. संस्कारायोगात्साध-
नभूता प्रकृता एतेन । उपादीयते त्विहाम्नेयी तृतीयानिर्देशात् अतः
शब्दार्थमात्रस्यैवाद्गृह्योपपत्तेर्न प्रकृतनियमः, प्रकृतनियमः सविधानादिति
चेत् तदभावात् प्रदेशान्तरे हि स्तोत्राद्यावाम्येषां विहिताः न तूपस्थान-
विधौ कस्याश्चिदान्येषाः । सविधिरस्ति यत्प्रकृतद्विपयोऽवमानेयी-शब्दः
स्यात्, अस्तु वा सविधानं तद्यदपि स्तोत्रादिकार्यान्तरार्थं न्यात्रिराकाहु
नात्र सम्यन्धमर्हति न ह्यन्यार्थेन सविहितेनान्येविशेष्यते यथाऽश्वेन
गच्छति श्वेतेन पटेन प्राश्रत इति पटसम्यन्धेन निराकाहुष्य मविहिते-
नापि श्वेतगुणेनाश्वो न विशेष्यते तथेहापि, न घान्येयीऽश्वस्याप्यस्ति

विशेषापेता यथाश्रुतानेयीशब्दस्याश्वमात्रस्यैव वाक्यार्थसमवायोपपत्ते
 तेनोभयोरनैराकारुत्वात्सत्यपि सविधौ न मिथ सम्बन्ध । अपेक्षितसवि
 धिर्हि सम्बन्धकारण न सविधिमात्रम् । एव सत्यपि यदि विशिष्येत
 श्रुतिजनितविशेषप्रत्ययधाधाच्छ्रुतिरेव वाधिता स्यात् । ननु यौगिकत्वादा
 नेयीशब्द सविहितामेव व्यक्तिसवलम्ब्यते नैवम् अवधार्यसमन्वितज्य
 क्तिमात्रवचना योगिका न सन्निहितवचना प्रमाणान्तरेण तु विशेष्यमा
 यास्तत्रैव व्याभियन्ते यथा वैश्वदेव्याऽऽमिन्नेति, तद्विदुत सन्निहितामा
 मितामेवाभिधत्ते न ह्यत्र विशेषक्रमस्ति सतीऽपि सविधेरन्यार्थत्वेनावि
 शेपकत्वात्, न चात्र सोमस्यैवैन्द्रहायवत्यमृगनुवादेनाग्नेयीत्व विधीयते
 येनानुवादस्य सविहितगामित्वात्सन्निहिता च च प्रतीयेरन् आग्नेयीना
 तु सतीनामुपस्थान मत्सुपादानात् तस्मात्सत्यपि सविधावविशेष, न च
 सविधिरप्यस्ति प्रदेशान्तरगतत्वादित्युक्त तस्मादाग्नेयीमात्रग्रहणमिति
 मास्तेऽभिधीयते ' प्रकृता एव गृह्येरन मसिदुक्तुसङ्गमा । तस्मा कार्वाणशेषो
 हि सुखायोत्रापद्रिश्यते' आग्नीध्रोपस्थानस्य हि द्वे रूपे आग्नीध्रोपस्थानान्
 ल्योतिष्टोमापूर्वसाधनौपयिकव्यापारता च द्वयमाप शास्त्रोक्तव्यगन्तव्यम
 अन्यतरणाप्यन्यतरस्य सिद्धभावात्, न हि ल्योतिष्टोमगता यो ह्यापार
 स आग्नीध्रोपस्थानात्मक एवेति नियम समस्ति, नाप्याग्नीध्रविषयभुप
 स्थान ल्योतिष्टोमगतव्यापार एतेत्यपीऽपि नियम समस्ति, ल्योतिष्टोमा
 नौपयिकस्यापि स्पशादिवदभिधान तस्याग्नीध्रविषयस्य सभवात् तैत्तिकेन
 शास्त्रसिद्धेनान्यतरस्यार्थपत्त्याऽनुमानेन वा सिद्धभावाद् द्वे अपि रूपे
 शास्त्रतोऽप्यगन्तव्ये तद्व्यप्रकृताभिरुपस्थान विधीयते तत्तत्तत्संज्ञापस्थानमेष
 श्रुतेर्लभ्यते न तु ल्योतिष्टोमव्यापारत्वम अश्रुतत्वात् न च क्रमनौपयिके
 नौपस्थानमात्रेण फलमस्तीत्यनर्थक वाक्य स्यात्फल वा कल्पेत । नन्व-
 घातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात्क्रतुव्यापारता सिद्धति सत्य सिध्यति न
 तु श्रुतिमकल्पयित्वा प्रकरणस्य स्वत प्रामाण्याभावात्, न चाकल्पतपोप
 पत्तौ कल्पना युक्ता तथाविधेर्तपि गौरव स्यात् श्रुतिसिद्धमुपस्थानरूपस्य
 प्रकरणकल्पित च क्रतुप्रकारव्यापारत्वमुभयमपि ह्यनेनैव विधिना विधा

तद्यम् आग्नेय्या क्रतुं प्रत्याग्नीधोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति, न हि-
 प्रकरणविधायकं श्रुतिवत्सम्बन्धप्रमाणत्वात् यथा ग्रीहीनघहन्तीति श्रुति-
 सर्मापितग्रीह्यवघातसम्बन्धं प्रकरणकल्पितं क्रत्वपूर्वसाधनावघातसम्बन्धं
 च विधिरेवावहन्तीति विधत्ते तद्वद्विहापि प्रकरणकल्पितं क्रतुसम्बन्ध-
 मयमेव विधिर्विदध्यात् श्रुत्युक्तं चोपस्थानरूपमिति गौरवं स्यात् तद्विद-
 मवघातादियु गत्यभावादङ्गीकृतम् इह तु प्रकृतपहणेन गतौ सत्यां न गौर-
 वाश्रयणमवकल्पते तथा हि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगता व्यापारः कर्तव्य-
 त्वेनावधारितस्तस्यावधारितस्तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीधोपस्थानात्मक-
 विशेषरूपमेवात्र विधीयते य आग्नेय्या क्रतौ व्यापारः कर्तव्यः स आग्नी-
 धोपस्थानरूपं इति तेन प्रागेव कल्पितं, विहितं चाग्नेय्याः क्रतुव्यापार-
 मूनद्य विशेषमात्रं श्रुत्युपात्तमिह विधीयते न त्विह क्रतुव्यारूपं कल्प्यते
 नापि विधीयत इति लाघवात्प्रकृतपहणमेव युक्तम् । नन्वेवमग्निमुपनिधा-
 य स्तुतीतित्यापि प्रसिद्धक्रतुसम्बन्धानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्याव
 लौकिकान्ते; नैव दोषः देशविशेषनिवृत्त्या ह्याहवनीयादयो नाहृत्यवचनम-
 न्तरेणान्यत्र नेतव्याः, श्रूयते हि तेषामापतनादृहिर्गमने दोषः प्रायश्चित्तं च
 विना एष इन्द्रियेण वीर्येण शृभ्यते यस्याहितान्तेरग्निरपतायतीत्यादि
 तस्माल्लौकिकपहणम्, इह तु प्रकृतानामेव लाघवादित्युक्तम् । ननु प्रकृतानां
 कार्यविशेषोऽपि स्तोत्राद्विज्ञात एव सत्यं, सामान्यरूपमपि तावत्प्रकरण-
 पाठमात्रज्ञातं तन्मात्रेण नः प्रयोजनं, विशेषरूपं तु वाक्यान्तरेण विहितं
 विशेषान्तरेणानपेक्षितत्वादनादृत्य सामान्यरूपमपेक्षितं एह्यते तस्मात्प्रक-
 ताभिरुपस्थान एव लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धापेक्षितत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गाच्छ्रुतेरपि
 सति संभवे सामान्यसम्बन्धमन्यतः सिद्धमपेत्य विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति
 प्रतिपाद्यत इति लिङ्गाधिकारे श्रुतिविनियोगश्चिन्तितः ॥

भक्तमन्त्राणां यथानिर्हं
 यद्व्यादि विनियोगाधिक-
 रणम् ।

सू० लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्तार्थताऽनुवा-
 कस्य ॥ ८ ॥ . . .

भक्तमन्त्रः श्रूयते भवे हि माविशेत्यादिः तस्य कश्चिदंशो भक्तं
 प्रतिपादयति यद्व्यावेत्तणसम्यक्प्रकरणप्रकाशकारवान्येयाः तत्र मंगय

किं सर्वोऽयं भक्षणो विनियोगः? उत यहणादिव्यपि यथासामर्थ्यं विभक्त्य
 विनियोगः? इति तदर्थं च किमर्थमाप्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न
 वा? इति "तत्र सर्वस्य भक्षणाङ्गस्य यहणादिरवोदनात् अक्रत्वर्थो न मन्त्रस्य
 द्वारीभयितुमर्हेति भक्षानुशाकपत्रा च भक्षणाङ्गस्य बोधिनी सामर्थ्यं चास्ति
 मन्त्रस्य द्वारीभयितुमर्हेति" यद्यपि चावश्येपमित्येवमादिरवोदनादौ मुख्य
 सामर्थ्ये क्लृप्तं तद्विशेषितभक्षणप्रतिपादने तु लक्षणया तदेकशा
 क्यत्वशयेन कल्प्यं दुर्बलं च धार्यं लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य यह-
 णादिरवोदनात्सावोदितत्वेनाक्रत्वर्थत्वात्तदर्थं मन्त्रस्य क्लृप्तपूर्वानुपयो-
 गितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सविचाद्विधानामिष
 लक्षणया वाक्यशयेन प्रागुक्तकालवर्तिग्रहणादिविशिष्टवोदितभक्त्या
 र्थता युक्ता यद्दीत्याऽवेद्यं सम्प्रसारणाय भक्षणायामीति, एव चा-
 नन्यविषयत्वाद्भवानुशाकसमाख्याऽप्युपपन्नता भवति, तस्मान्सर्वानुशाकी
 भक्षाङ्गमेकं वाक्यमिति प्राप्ते सूत्रं "यहणादौ विभागेन विनियोगोऽस्य
 लिङ्गतः । वाक्यसन्ने हि नेशते कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम् ॥ यहणादि च शास्त्रेण
 साक्षात्प्रकृत्यवोदितम् । तथाऽपि बोदिनार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाशते" न
 ह्यसति यहणादौ बोदितो भक्ष शक्यते कर्तुमित्यर्थात्तदपि कर्तव्यं भक्ष
 बोदनयैव वा बोदितमित्यपि शक्यं यत्तु तच्चात्स्यतमशक्यमनुष्ठातुमिति
 स्मारकापेक्षत्वाद्ब्रह्मद्वारेण क्लृप्तपयोगित्वाच्छक्येति स्मारक मन्त्रं पद्वीनुम्,
 एवं सभविनैर्लिङ्गे विभक्त्य विनियोगे वाक्यसमाख्यामेकवाक्यत्वापादनेन
 भक्त्यर्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भवणे सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयन्ती
 सम्बन्धस्य साक्षाद्वा यहणादिद्वारेण बोधयथाऽप्युपपत्तेर्बानुपपत्ता, सम्प्र-
 ञ्जनणपर्यन्तं च भक्षणं स्पष्टसतो लोकसिद्धं तादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भक्षण-
 मिति सम्प्रसारणान्तप्रेक्षं सोमप्रतिपत्पर्यन्तया प्रीथीयते, अतो ज्ञरणमपि
 कर्तव्यं, तच्छामनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्ततत्र मन्त्रविनियोगः
 तस्माद्विभक्त्य विनियोगः ।

अथ मन्त्राभिभूतिर-
 त्वावेभक्षणामोक्त्यास्य एक
 च शास्त्राधिकारम् ।

सू० ॥ गुणाभिधानान्मन्त्राद्विरेकमन्त्रः
 स्यात्तयोरेकार्यसंयोगात् । १० ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादि नृष्यत्वित्यन्तं नृष्यै विनियोक्तव्यमुत वसुम
 रङ्गणाद्येकवाक्यं याक् नृष्यत्विति भवयामीत्येकं भवणनृष्यत्विति शिष्टं प्रका-
 शयत्विति पूर्वधल्लिङ्गात्तृप्तिप्रकाशने प्राप्ते भिधीयते "तृप्तिर्भेदाऽनुनिष्पन्ना-
 ध्यापारान्तरार्थिनी तेन । स्मृत्यनपेतत्वात् मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते" न हि तृप्तिं
 प्रकारय किञ्चित्कर्मण्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्ट-
 भवणप्रकाशने तूत्साहजननादृष्टार्थता, तस्मात्लिङ्गासभवाद्वाक्येन भव
 णार्थत्वम्,

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां
 सर्वेषु भवणेषु कहेन विनियो
 गाधिकारणम् ।

सू० ॥ निङ्गविशेषनिर्देशात्समानंविधा-
 नेषुनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भक्तमन्त्र एषोऽशहरणं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि
 च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र पशय. किमैन्द्रेणैत्राण्यं मन्त्रो नैन्द्राणामम-
 न्त्रकभक्षण ? मुत तेष्वप्युहेन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽत्मानमेव मन्त्र इति,
 तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभागेऽस्ति न वेति, तथेद-
 मपरमपि विन्यम् इन्द्रपीतस्येति तत्पुहयः सोमत्रिशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य
 सत इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य
 प्रातः सवनस्येति तत्र 'तत्पुहये स्वार्थलाभः स्यादुत्तरे पदे, बहुव्रीहौ द्वयो-
 रन्वपरत्वादुर्धलत्वधीः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि ह्यशा एरुस्य कर्मण प्रकृतिर्वि-
 कृतिरचेष्टा न चात्मैवात्मनः क्वचित्' तेन समासवलीयस्थेन तत्पुहया
 श्रयणाद्यथास्मात्तमन्त्रस्यानैन्द्रेणैत्राण्यं, त्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकार-
 भावात्प्रवेनोहायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणमित्येकः पठ. । अपरस्तु
 सन्धिः फलैकत्वे प्रदानाना भिवत्वात् तद्विस्तृतः प्रकृतिविकारभावः
 मानपहणमन्त्राच्चैन्द्रप्रदानविषयः सोमः "इन्द्राय वसुमते सोम एहामी" त्या-
 दयो मन्त्राः नानैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाहुवशेन प्रधानस्य विषय-
 ष्यस्य, यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्र देराहित्ताग्निविषयत्वम्, अतो
 यत्र मन्त्रस्तत्र मानपहणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिषयादयो
 भक्तस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि चोदकेनैतान्धर्मानाहरन्ति

किं सर्वोऽयं भक्तये विनियोगः? उत यद्व्यादिव्यपि यथासामर्थ्यं विभज्य
 विनियोगः? इति तदर्थं च किमर्थमाप्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न
 वा? इति "तत्र सर्वस्य भक्त्याङ्गत्वयद्व्यादेरेवेदनात् अक्रत्वयो न मन्त्रस्य
 द्वारीभक्तितुमर्हति भक्तानुष्ठाकसजा च भक्त्याङ्गत्वबोधिनो सामर्थ्यं चास्ति
 मन्त्रस्य द्वारीभक्तितुमर्हति" यद्यपि वाक्येष्वपि मन्त्रेष्वमादेरेवेतयादौ मुख्य
 सामर्थ्यं कृतं तद्विशेषितभक्त्यप्रतिपादने तु लक्षणया तदेकत्रा
 ध्यात्पत्रेण कल्प्यं दुर्बलं च वाक्यं लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य यद्व्या-
 दादेरेवेत्प्रमाणस्यावेदितत्वेनाक्रत्वर्थत्वात्तादर्थ्यं मन्त्रस्य क्रत्वपूर्वानुपयो
 गितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सविज्ञाद्विषयानामिदं
 लक्षणया वाक्यबलेन प्रागुक्तं ज्ञातव्यमिदं यद्व्यादिविशिष्टवेदितभक्त्या
 र्यता युक्ता यद्व्यादिव्यस्य सम्पन्नत्वाय भक्त्यध्यामीति, एव चा
 नन्यविषयत्वाद्भक्तानुष्ठाकसमाख्याऽप्युपपन्नता भवति, तस्मात्सर्वानुष्ठाको
 भक्ताङ्गमेव वाक्यमिति प्राप्ते द्रुम "यद्व्यादौ विभागेन विनियोगोऽस्य
 लिङ्गतः। वाक्यसन्ने हि नेयाते कर्तुं लिङ्गस्य धाधनम् ॥ यद्व्यादिव्यं च शास्त्रेण
 साताग्रद्वयवेदितम् । तथाऽपि चेदित्यर्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाशते" न
 ह्यसति यद्व्यादौ चेदितो भक्त शक्यते कर्तुमित्यर्थेत्तदपि कर्तव्यं भक्त
 चेदन्यैव वा चेदितमित्यपि शक्यं वक्तुं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठातुमिति
 स्मारकापेक्षत्याद्भुतद्वारेण क्रतूपयोगित्याच्छेति स्मारकं मन्त्रं यद्व्यादौ,
 एव सभक्तिलिङ्गे विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्यामेकवाक्यत्वापादनेन
 भक्त्यर्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भक्तये सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयन्ती
 सम्बन्धस्य साताद्व्यादिव्यद्वारेण बोधयथाऽप्युपपत्तेर्बानुपपन्नता, सम्यग्-
 ज्ञानपदेन च भक्तये स्वसतो लोकसिद्धे तादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भक्त्य-
 मिति सम्पन्नत्वात्तमेव सामप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते, अतो ज्ञानमपि
 कर्तव्यं, तच्चासनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र मन्त्रविनियोगः
 तस्माद्विभज्य विनियोगः ।

अथ मन्त्राभिप्रायति
 स्वादेभंभवामीत्यन्तस्य यद्व्या
 द्यध्याध्यायम् ।

सू० ॥ गुणाभिधानाम्मन्त्रादिकमन्त्र-
 स्थापयोरैकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादि तृप्यात्यत्यन्तं तृप्तौ विनियोक्तव्यमुत वसुम
 ऋणाद्येकवाक्यं वाक् तृप्यात्यति भवयामीत्येकं भवणतृप्तिविशिष्टं प्रका-
 शयतित्यति पूर्वश्लिङ्गात्तृप्तिप्रकाशने प्राप्ते भिधीयते "तृप्तिभेदाऽनुनियन्त्राच-
 ध्यापारान्तराग्निनी तेन । स्पृत्यनपेतत्वाव मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते" न हि तृप्तिं
 प्रकाशय किञ्चित्कर्तव्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्ट-
 भवणप्रकाशने तूत्साहजननादृष्टार्थता, तस्माल्लिङ्गासंभवाद्वाक्येन भव
 ष्यार्थत्वम्,

इन्द्रपीतस्वेत्यादिमन्त्राणां
 सवेषु भवणेषु कहेन विनियो-
 गाधिकरणम् ।

सू० ॥ निङ्गविशेषनिर्देशात्समानेविधा-
 नेषुनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भवमन्त्र एवाशाद्वरणं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि
 च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र सशय. किमैन्द्रेष्वेशयं मन्त्रो नैन्द्राणामम-
 न्त्रकभवण ? मुत तेष्वप्यहेन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽम्बानमेव मन्त्र इति,
 तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभागेऽस्ति न वेति, तथेन्द्र-
 मपमेपि विन्यन् इन्द्रपीतस्येति तत्पुहः सोमविशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य
 सत इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य
 प्राप्तः सवनस्येति तत्र 'तत्पुहरे स्वार्थलाभः स्वादुत्तरे पत्रे, बहुव्रीहौ द्वयो-
 रन्यपरत्वाद्बुधत्वयोः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि ह्यशा एकस्य कर्मण. प्रकृतिवि-
 कृतिश्चेष्टा न चास्मैवात्मनः, क्वचित्' तेन समासवलीयस्त्वेन तत्पुहवा
 श्रयणादथाभावात्तमन्त्रस्यनैन्द्रेष्वसामर्थ्यात्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकार-
 भायामभवेनोहायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभवणमित्येकः पक्षः । अपरस्तु
 सन्धिवि कर्मकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वाच्च तद्विहृत्तुः प्रकृतिविकारभावः
 मानवहणमन्त्रान्वैन्द्रप्रदानविषयः सोमः "इन्द्राप वसुमते सोमं एहामी" त्या-
 दयो मन्त्राः ननैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाङ्गवगेन प्रधानस्य विषय-
 ष्यस्य, यथाऽऽहवनीयादिवगेनाग्निहोत्र देराहिताग्निविषयत्वम्, अतो
 यत्र मन्त्रस्तत्र मानवहणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिपयादयो
 भवस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि चोदकेनैतान्धर्मानाहरन्ति

तत्र देवताविशिष्टभूतप्रकाशकत्वेनोपकृतवती। भक्तमन्त्रस्य कार्यवशेन
विकृतिमागतस्य यथादेवत प्रिकारो विज्ञायते, तस्मादनेन्द्रेष्वप्युद्देन मन्त्र-
बद्धतणम् । एवमूहेऽवस्थितमधिकरक्षमपरिसमाप्त कृत्वाऽन्तरा मसङ्गादू-
हविषपरिचरन्त्यते ॥

अभ्युचीतसोमभरणे इन्द्र
स्याप्युचनत्वाधिकरणम् ।

सू० पुनरभ्युचीतेषु सर्वयामुपलक्षणां
तद्विशेषत्वात् ॥ १२ ॥

सवनमुखीयेषु चमसेषु येन्द्रेषु सर्वेषु हुनेषु ये होत्रकाणा मैत्रावरुणा-
दीना चमसास्तव्यभतितेषु सशेष्वेव पुन. सोमोऽभ्युचीव देवतान्तरैभ्यो
मित्रावरुणादिभ्यो हुत्वा भत्यते तस्मिन्भत्यमाणे भवति सशय . किं पूर्वकृत-
पदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युचनत्वादीय इन्द्रमित्रावरुणधीतस्येति ? किं वा
ने ? ति तदर्थं च किमैन्द्रोऽपि शेषो देवतान्तरसम्बन्धी जातो न वे ? ति
तत्रोचयनकाले देवतान्तरसङ्कल्पो न क्रियेत, यदि क्रियेत तत्र उच्यमानस्यैव
देवतान्तरसम्बन्धो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासम्बन्धोनापे-
यात् उचयनमात्रं तु तदा क्रियते, देवताविदेशस्तु पदानकाले तदा च
पूर्वशेषस्याभ्युचीयमानस्य सोमस्य चमसस्यत्वेन देवतान्तरसम्बन्धात्पूर्व-
देवतापेतसमन्वत्त्वात्त्रोपलक्षणीया इति प्राप्ते धूमः "यद्यप्युचयनकालेन
देवतासङ्कल्पस्तथाऽप्युचयन तावत्करिष्यमाणयागार्थमित्यसदिग्धम् अत-
श्चाभ्युचीत स्वकरिष्यमाणयागार्थताऽवयता न पूर्वशेषस्य प्रमाणाभावात्
करिष्यमाणयागार्थस्तस्यैव तद्वीयदेवतासम्बन्धो नान्यस्य, तस्मात्पूर्वशेषस्य
देवतासम्बन्धानवायात्स्यादप्युचनत्वादीया ॥

यावीचनभरणे इन्द्रादी
नामनुचनत्वाधिकरणम् ।

सू० पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ १३ ॥

द्विदेवत्यानिमेन्द्रयापयादीनां शेषा आदित्यस्थानीमागत्य ततो-
ऽप्याययणस्थानीमागच्छन्ति याशीयतरवाययणयात्रादृश्यते तस्मिन् भत्य-
माणे भवति सशयः किमैन्द्रवाप्यादयोऽप्युचनत्वादीयाः ? उत पविषानेव ? ति
तदर्थं च किं द्विदेवत्य शेषो ? पोन्द्रवाप्यादिभ्योऽपनीव पधीयते एहीतः
किं वा न वेति तत्राययणमात्रस्य याशीयस्य नान्यस्य तस्य मूढस्यापि तस्मा-

द्विदेवत्वोपस्थापाधीवतस्य पूर्वदेवतासंबन्धानपादादिन्द्रवाप्यादीनाम-
प्युपलक्षणं, नैतदेवं न ह्यत्राययणं पाधीवतं श्रूयते पाधीवतमाययणाद्गृह्णा-
तीत्युपादानमात्रमाययणम्, अतो यत्ततोऽपेतं तस्याधीवतम् आययणांशव-
च्चानाययणमपि तत्संसृष्टं द्विदेवत्वं ततोऽपेतमिति पाधीवतमेव अतः
पूर्वदेवतासंबन्धापेतः स भूतपूर्वत्वादुपलक्ष्यते, न च प्रकृतौ भूतपूर्वापलक्षणं
कृतमित्यनुपलक्षणमिन्द्रवाप्यादीनाम् ॥

पाधीवतग्रीवभरणे त्वष्टु-
रनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।

सू० त्वष्टारं तूपलक्षयेत्यानात् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव पाधीवते आध्ययंशो होममन्त्राः “अपाद्वपत्रीवान्-
सूद्वेने त्वष्टा सोमं पिब स्वाहे”ति तत्र संशयः किं त्वष्टाऽपि देवता
सोऽप्युपलक्षयितव्यः? उत न देवता नोपलक्षयितव्य इति मन्त्रवर्णनाग्नेः
पधीवतस्त्वष्टा सह पानं गम्यते न च तदुपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत् न
चाद्वेवतायाः पानं संभ्रतीति त्वष्टाऽपि देवतोपलक्षयितव्य इति प्राप्ते
श्रूमः शब्दतस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते त्वष्टुः सह भावमात्र, न च सहभा-
यस्तत्क्रियासंबन्धाव्यभिचारी विनापि तेन दर्शनात् सहेय दशभिः पुत्रै-
भारं वहति गर्हृभीति, यद्यपि च पानं स्थासत्यापि देवतात्वमप्रमाणकं, न हि
देवता पिबति उद्वेशमात्रलक्षणत्वात्तस्याः, विस्फुं च चोदनायां तद्वितेन
निरपेतस्य पधीवतो देवतात्व गम्यमानं न मान्त्रवर्णिक्या देवताया धा-
विकल्पसमुच्चयान् महते अतो नोपलक्षणीयस्त्वष्टा ॥

पाधीवतग्रीवभरणे त्रिंश-
तामनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।

सू० त्रिंशच्च परायत्वात् ॥ १५ ॥

तस्मिन्नेव पाधीवते याज्यामन्त्रः “एभिरग्नेभरयं या ह्यर्थाद्गाना-
रयं या त्रिभयोऽक्षरजाः पधीवतस्त्रिंशतं चौरव देवाननुष्यथमात्रहमादय-
स्ये”ति, तत्र मगधः किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्यः? उत नैति पूर्वव्रताने रेव
पानं त्वष्टुस्तु महत्यमात्रमित्यदेवतात्वमित्युक्तम् । इह तु त्रिपरीतम्
वनेमांटीयवृत्त्यादितरे माद्यन्तीति गम्यते अतस्तोषामेव देवतात्वं चोद-
नया च पधीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विरोधस्य तत्र यथानेः पधीव-

चिति मन्त्रगतसामानाधिकरण्यादन्ते पश्वीवत्येन देवतास्वमेव त्रयस्त्रि
 शतोऽपि देवताना पश्वीवतस्त्रिगत त्रींशु देवानिति सामानाधिकरण्याद
 सति च प्रमाणात्तरे द्विषवचनबहुवचनान्ताना वृत्तिर्न्यते अस्ति चेह
 प्रमाण मन्त्रगतसामानाधिकरण्यात् अत पश्वीवन्तोद्विषता अस्येति चोद
 नाद्यौ भविष्यति, तस्मात् त्रयस्त्रिंशदुपलवणीया इति प्राप्ते द्रूम यत्
 श्वाग्नेर्मादृशित्वमत एव तस्यैव देवतास्य मन्त्रवर्णाद्व्यप्यते न श्वसौ
 यज्ञमानस्य द्रव्येण त्रयस्त्रिंशत् मादृशितु शक्नुयात्, न यदि यज्ञमानो
 ऽनये दद्यादतोऽनरेव यज्ञमान सकल्पविषयत्वाद्देवतास्यमितरे त्यनि
 दत्तेन कामे माद्वान्तु न तु यज्ञमानस्तेभ्यो ददातीत्येवतात्वम् । एव च
 यद्यपि पश्वीवन्तस्ते भवेयुस्तथा ऽपि तेषा मन्त्रवर्णाद्देवतास्यमन्त्रगत
 मिति प्रमाणात्तराभावात् चोदनाया बहुवचनान्तेन द्विषद् इति एक
 ष्ठामि पश्वीवानिह देवतेति तस्यैवोपलवणम् ॥

अस्मान्नुष्यदकारदशता
 वा अनुवचनार्थाधिकाराम् । सू० वपट्कारस्य कर्तृवत् ॥ १६ ॥

अनुष्यदकारदेवताया अग्नेरसद्विध देवतास्यमित्युपलवणं प्रकृतौ
 स्वसौ विद्यमानाऽपि नोपलविता प्रधानदेवतैश्च त्विन्द्र उपलविता विष्णु
 तावपि तत्कार्यापचा प्रधानदेवतैश्चोपलवणीया नानुष्यदकारदेवतेति ॥

अग्नेन्द्राणाममन्त्र
 अभवत्कारिण्यसम् । सू० इन्द्रं प्रतिपेधसु सर्वगामित्वात् ॥ १७ ॥

एवमूह विद्यायाऽपुना स्थितादुत्तरमुच्यते नान्यूह समानविधाने
 स्वात्मदाना न ह्येन्द्रप्रदानविषय सोम स हि सोमिन यज्ञेति कर्माप
 पत्तेः श्रुत कर्माङ्ग न प्रदानविशेषस्य तद्वैद्य सर्वेऽवदानेऽप्यभ्यप्यते इति सर्ववि
 समानविधानानि, मानवहृद्यमन्त्रोऽनु त्रिंशद्वेन्द्रप्रदानश्रिणोः काम प्रकृता
 न तु सोम स ह्युत्पत्ताद्वैद्य श्रुत्या कर्मापत्ता सप्तश्रेः नान्यामविशेषविषय
 शब्द कर्तुं चत समानविधानस्याङ्गूह, अथमन्त्रानु त्रिंशद्वेन्द्रेऽप्ये
 त्यनेन्द्राणाममन्त्रक भवतिमिति, एव प्रथमस्य एव स्थितमधिकरणम् एव
 स्थिते पुन हत्वा चिन्ता ॥

ऐन्द्रान्मन्त्रमन्त्रक
ताधिकारणम् ।

सू० ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ १८ ॥

यदानैन्द्राणामन्त्रकं भवत्यं तदा यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता
यथैन्द्रान्नादिषु तत्र मन्त्रो भवति नेति विचारः, तदर्थे च किमत्र देवता
ध्यापारः पानमुपलक्षणं? मुनः यत्तमानध्यापारो दानः? मिति तत्र पीतस्येति
पानश्रवणाभद्रवोपलक्षणं मिश्रोद्देशेनापि दत्तः सोमोऽशतः प्रत्येकमुभाष्या
पीयते न पानेऽन्योन्यनिरपेक्षत्वात् द्वाभ्यामपि पीत इन्द्रपीत इति शक्यं
षक्तु इत्येवमावृषत् तस्मान्मन्त्रश्रवणं स्यादैन्द्रान्नादिषु भवत्यं स्यादेव
यदि पानं स्यात्तत्तु नास्तीति वक्ष्यते तेन देवताधिकारणव्यायेन पानाभा-
वित्यतिरिक्तं दानतत्त्वार्थे, दानं च मिश्रविषयं नान्यतरेण व्यपदेश्यं शक्य-
मिति अनुदाहरणवदैन्द्रान्नादिषु मन्त्राभावः ॥

मन्त्रविशेषाणामन्त्रक
न्दस्के विनिर्णयार्थाधिकारणम् ।

सू० छन्दश्च देवतावत् ॥ १९ ॥

तत्रैव मन्त्रेण गायत्रं छन्दस इति श्रूयते तत्र विचारः किं यत्र प्रदाने
गायत्रमेव छन्दस्तत्र स्यादुत यत्र छन्दोऽन्तरमपीति पूर्ववत्केवलं छन्दो-
विषयत्वमन्वानस्योत्तरं केवलगायत्रच्छन्दः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र यत्तुमन्त्रः
समवायेन छन्दोऽन्तराणामवश्यभावात् अतः सापेक्षत्वेऽप्यत्र नित्यसापेक्ष-
त्वात्समासोपपत्तिः, न चात्र सापेक्षत्वमपि सर्वमन्त्राणामन्यान्यनिरपेक्षाणा-
मेव कर्मसंबन्धात् अतः सत्यापि छन्दोऽन्तरे गायत्रच्छन्दसस्तदनपेक्षत्वात्पू-
र्वाधिकरणपूर्वपक्षत्वसमासाविधानात्राच्छन्दस्कोऽपि भवति मन्त्रः ॥

एकादशाधिकारणोक्तस्य
उपसंहाराधिकारणम् ।

सू० सर्वेषां त्वैकमन्त्रमैतिशायनस्य
भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ २० ॥

स्थितादुक्तं यदि तत्पुरुषोऽयं स्यात्स्थादनेन्द्रेऽप्यमन्त्रकं भवत्यं तत्र
यादोषात्राय तत्पुरुषो मतः तत्पुरुषत्वे हि संबुध्यन्ते न सोमशब्देन ते”
इति प्रत्यक्षविषयेण शुष्यच्छब्देन च निर्दिष्टस्य हुताग्निदस्य पात्रस्यस्य
सोमस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्यैन्द्रपीतशब्द इन्द्राप एतस्येत्येव विशेषणं स्यात्
न चासाविन्द्राय दत्तः पूर्वसङ्कल्पितो हि हुताहुतसमुदायस्तस्मै दत्त तद-

घषघस्त्वयमुपवारादेशाभिधीयेत, न चासौ युक्तः, तस्माद्बहुव्रीहिः इन्द्रेण यस्मिन्सवने पीतः सोमस्तस्य सव्नस्य सम्बन्धो यः सोमस्तस्य भक्षयामीति सर्वे च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिन इति सर्वेषां यदाद्यातमन्त्रक भक्षणम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथोच्चैस्त्रयोऽतीना घेद
धर्मताधिकारम् ।

सू० श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिङ्गयिनियोगौ चिन्तितौ इदानीं वाच्यमि
नियोगश्चित्तयते "प्रजापतिरकामयत प्रजाःसृजेय"ति "सप्तयोऽतप्यत तस्मा-
त्ते पानाद्ययो देश असृज्यन्ताग्निं युराद्रिस्ये ते तयोऽतप्यन्त तेभ्यस्तेषाने-
भ्यस्त्वयो घेदा असृज्यन्ताने आग्नेदे। वायोर्षजुर्घेद आद्रित्वात्सामघेद "इत्यु-
पक्रम्य श्रूयते ह्योत्तिष्ठामे तस्मादुच्चै "अंघा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चैः
साधे"ति, तत्र सशयः किमुच्चैर्घृदादय आगादिज्ञाताना धर्माः मन्त्राणामि-
त्यर्थः अथा मन्त्रेषोच्चैरिति, किं वा घेदधर्माः आग्नेदेनोच्चैरिति, उपक्रमे च
घेदश्रवणादुपसंहारे च आगादिश्रवणात्सशयः घेद-शब्दो हि मन्त्रशा-
स्त्रणसमुद्राणात्मनोयन्त्यविशिष्य वक्तु नैकस्य मन्त्रश्रवणस्य घास्त्रणस्य
वा वाचकः प्रयोगाभावात् न ह्येक द्वे बीणि वाचयान्यधीत्य "वेदानधीत्य
वेदे। वा घेद वापि यशुक्रम"मित्येतच्छास्त्रार्थमनुष्ठित मन्त्रे तस्मा
त्समुद्राणो घेद, न तु घेदवतीति व्युत्पत्त्या एकैकमेव वाश्रयं घेद इति
सूयंमन्तपितमेतदनुमत्तयम् । आगादिशब्दास्तु मन्त्रयचनाः स्थापिता-
न्तेनोपक्रमोपहारयोर्प्रतिपत्तेः एकयाश्चत्वास्त्रोभयोरैकश्रवणस्येऽप्यय
भाविनि किमुपसंहारस्यविधुद्देश्यघादुपक्रमस्यापेक्षादगती घेदशब्दो वे

दैकदेशमन्त्रपरी भवतु किं वापक्रमगता र्थवाद्दशशुद्धपसंहारस्यमृगादिपद-
मृगादिप्रायवेदपरं भवत्विति संशयः तत्र "गुणत्वादनुवादत्वा र्थवाद्दशस्य लक्ष-
णा । मुख्यस्यापि प्रधानत्वाद्रप्राप्तिविषयत्वतः ॥ विध्युद्देशो जघन्योऽपि स्वार्थ-
हानिं न गच्छति । मुख्याऽपि दीक्षणीया हि लभन्ते हि स्वधर्मताम्" ॥ जघन्य-
स्यापि सोमस्य प्रधानत्वान् स्वधर्मता । वक्ष्यते तद्वदत्रापि विध्युद्देशस्य सा
भवेत् ॥ प्रधानत्वाद्रप्राप्तविषयत्वाच्च विध्युद्देशे यथाश्रुतादन्यथात्वम-
प्रमाणकम्, अर्थवाद्दस्तु प्रमाणान्तरप्राप्तार्थत्वात्तद्वशेन लक्षणपाऽपि नीय-
मानो न दुष्यतीति नाताधिकार उच्चैर्द्वारादय इति प्राप्ते दूमः "लब्धा-
त्मान. प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणाद्भवेत् ; विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मा लब्धात्मानं
वाधते" ॥ "य इत्या पशुना सोमिन यजेते"ति वचनात्तु सोमस्यापि कालेन
लब्धात्मा युक्तं यदीक्षणीया कालं वाधते, विध्युद्देशस्त्वह मन्त्रविषय-
त्वेनालब्धात्मा कथमिधार्थवाद् वाधते, तथा हि वेद-शब्दः प्रक्रमगता-
संज्ञातप्रतिपत्तत्वाद्वाद्याश्रुतार्थपर एव, तावद्वधार्थते तस्मिंश्चावधा-
रिते सत्युपसंहारगतमृगादिपदमुपसंज्ञातप्रतिपत्तविज्ञानत्वाद्वाद्याश्रुतार्थे स-
त्तदेकयाक्यतामप्रतिपद्यमानं तदनुगुणवेदपरतयैवात्मान लभन्ते नान्यथा
येन-वाधक स्यात्, उपक्रम एव वेदानां किंविद्धिधास्यत इत्यवगत किं
तु तद्विधेयमित्येतावदनप्रगतमेवेदित च अतो विध्युद्देशगताऽपि मृगादि-
शब्दोऽवगतविषयत्वादनुवाद इति लक्षणा सहते, तस्माद्वेदधर्मोः, अश्वेदेन,
यत्क्रियते विधीयते तदुच्चैरिति तद्विधेयप्रक्रमोपसंहारैकयाक्यतया वेदध-
र्मत्वमवधारितमिति वाक्यविनियोगः, एकदेशिना त्वेकैकमेववाक्यं वेद-
शब्दयाक्यमित्यभ्युपगमाद्दुपसंहारवशेन मन्त्रवाक्यपरोऽपि वेद-शब्दो व्या-
प्यायमानः श्रुत्यर्थो न च्यत इति सिद्धान्तो दुर्लभः स्यात् । अत्र यदुच्यते
विधेयत्वस्य च विधायकशब्देऽस्त्विति तदनुक्तं, यदपि हि किञ्चित्काल-
ऽपेतं मन्त्रवाक्यं न विधायकशब्दनेपेतं वेदकं तथाऽपि तावद्वेदयति तावच्च
वेदशब्दमश्रुतो निमित्तम् इत्यविशेषः, यथा शुक्रमानयेति यस्यभावशुक्र-
मुदकं यच्च पाकापेतं पार्यिषं तत्राभवाप्यविशेषेण शुक्रशब्दः प्रवर्तते तथा-
वेद-शब्दोऽपि न हि विधायक्यमपि निरपेतं वेदयति पदार्थश्रुत्पत्तित्या-

यधिचारादिसापेक्षत्वात्, तस्मात्साधारणो वेदशब्द कास्यभोजिवदुपस
 हारवशान्मन्त्रपर स्यादित्याधिकरणधिराध स्यादित्यास्ता तावत् ॥

आधाने गानस्याशु
 ताधिकरणम् ।

सू० गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थं
 त्वान्मुख्येन वेदसयोगः ॥ ९ ॥

याजुर्वेदिकमाधानं तस्य सामवेदे धारयन्तीय गायन्तीयङ्गविधि
 तत्र धारयन्तीयस्य किं सामवेदिकं स्वर ? उत याजुर्वेदिक ? इति सदेहे
 प्रधानविधिनियन्धनस्य स्वरस्य प्रधानैरुच्चार्यताऽपेक्षित्वेन विलम्बितत्वा
 तस्यवेदनियन्धन एव स्वरोऽनपेक्षतया शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति प्राप्ते
 प्रधानधर्मत्वाद्दुपाशुत्वमेव बलीय साङ्ग आधान विधिना विधीयते अत
 स्तादृशस्यैव याजुर्वेदिकत्वात् उपाशुत्वधर्मं न चाङ्गेष्वक्रियमाणं तस्मा
 द्गस्य हतं भवति तेनाङ्गस्याऽप्यसौ प्रधानार्थो धर्म इति विलम्बितप्रती
 तिरपि बलीयान्, इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्ते अतोऽङ्गधर्ममुल्लेप
 धाधित्वा प्रधानधर्मं उपाशुत्व स्यादिति सिद्ध्यति एव त्व 'ङ्गगुणधिराधे च
 तादृश्या' 'दिव्यनेन गतया स्यात् न चोद्गारदृश्यमपि युक्तं धारयन्तीय गाय
 तोन्यस्याङ्गविधेरपि याजुर्वेदिकत्वादिप्यन्यथा व्याप्यात् यस्य मन्त्रस्य
 वेदान्तरे समास्यात्तमुत्पत्तिं वेदान्तरे च विनियोगविधिस्तस्य किमुत्पत्ति
 वेदनियन्धनं स्वरो ? उच्यते विनियोगवेदनियन्धन ? इति सशयं तत्र
 'उत्पत्ते पूर्वभाषित्वात्तविद्यन्धन एव हि । स्वर' प्रथमभाषित्वाद्भुक्ती नान्यो
 विलम्बित नैतदेष "न छन्त्याश्चानमात्रेण मन्त्रस्य स्यात्प्रयोज्यता । तेन
 क्रियते इत्येवमतो धक्तुं न शक्यते । तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते ।
 विधायन्ता ह्यनुष्ठानं तत्र धापेक्षितं स्वर' प्रयोज्यतयाऽप्यधारितस्य मन्त्रस्य
 स्वरापेक्षा भवति न स्वरुपायगतिमात्रेण, तस्माद्धारयन्तीत्यादेः सामवेदेना
 क्रियमाणत्वाद्नपेक्षितत्वाच्च न तद्विद्यन्धनमुल्लेपं यजुर्वेदेन तु क्रियमा
 णत्वात्स्वरापेक्षणाच्च सदीपमुपाशुत्वमेव स्यात् ॥

न्य तिष्ठोत्तमस्य याजुर्वे
 दिव्यताधिकरणम् ।

सू० भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ ९ ॥

यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्टोमः समान्वातः तस्य कतरः स्वरः
स्या? इति विचारः? यत्र विधीयते तदीय एव स्वरो न यत्र गुणार्थं श्रवणम्
अतः क्वाप्य विधिरिति अनियमे प्राप्ते वूमः यजुर्वेदे द्रव्यदेवतमस्य श्रूयते
तेन च व्यर्थच्छिव कर्मस्वरूपं गम्यमानं बुद्धेन विधीयते, वेदान्तरे तु
नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयत इति न विध्यवगतिः समाप्यते, अतो ये यजुर्वे-
देनासौ क्रियत इत्युपाशुधर्मता ।

प्रकरणस्य विनियोजक-
ताधिकरणम् ।

सू० असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्य-
तार्थित्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्हक्तो विनियोगः अधुनाऽधिकरणत्रयेण प्रकरणस्या-
नसमाख्याभिर्विनियोगोऽभिधीयते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "समिधो यज-
नि" तनूनपातं यजतीत्यादि तद्व्यंशैर्मासाङ्गं न वेति संशयः यदि प्रकरणं
नाम प्रमाणं भवेत्ततोऽङ्गम् इतरथा नाङ्गमिति तत्र प्रकरणगता ज्ञान-
संशयविपर्ययान्मन्यतमेत पूर्वः पक्षः यावदन्यत्र कथ्यते तावदज्ञानं
भवति सदपि चाऽवसराभावाच्चोक्तं स्यादिति संशयः अथवा नैवातरश्रव-
णसामर्थ्यानुसरणपदान्तरसमभिव्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्योऽन्यः
शब्दप्रमाणप्रकारोऽस्ति, तस्मात् प्रकरणं प्रमाणमिति विपर्ययः, तथा हि
स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यमिति निरपेक्षं समाप्तं वाक्यं तथा
समिधो यजतीत्याद्यापि । नन्विदं फलाभावात्साकाङ्क्षं, सत्यं, साकाङ्क्षं
सा त्याकाङ्क्षात्. स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रे यो निर्देशादिति वा दर्शपूर्ण-
मासफलानुपह्नेष वा निवर्तते न क्वत्थङ्गत्वं क्रतोरनाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ते
वूमः क्रतोरप्यस्ति कथमतीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तथा प्रयोजनादेः प्रयोजना-
काङ्क्षेत्युभयोः साकाङ्क्षयोः सन्निहितयोरपत्यत्वमप्येकवाच्यत्व फलान्तरक-
ल्पनाल्बधीयः, तथाभयोर्निराकाङ्क्षत्वं फलान्तरकल्पने त्वितिकर्तव्यताका-
ङ्क्षा क्रतोरनिरपेक्षं स्यात् अस्ति चासावाकाङ्क्षा यदि यागं कुर्वदिति वाक्यार्थः
स्यात् यागक्रियाया निष्ठातपकारत्वात्स्याच्चिराकाङ्क्षत्वं यागेन स्वर्गे कुर्वो-
दिति तु वाक्यार्थः, तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः कर्तव्यः

इति, तेनास्ति प्रकाराकाङ्क्षा, ननु यागानुष्ठानमेकप्रकारः अनुष्ठितोत्यसौ फल साधयति किमत्र न ज्ञायते? यदि मतं न यागः फल साधयत्यननुबद्धी सर्वसाधनानामनुबद्धापेक्षादर्शनात् चतुराद्रीनामलोकानुबद्धवदत किमस्यानुवाहकमित्यपेक्षाया प्रयोजविधिर्निति तदयुक्तम् अननुबद्धीतस्यापि केवलस्य कर्मण सयोगविभागारम्भकत्वदर्शनात् कर्त्वायमनुबद्धो नाम? सामर्थ्याद्विधे इति चेत् कोऽयमुद्देशो नाम? कार्यारम्भाभिमुख्यम् इति चेत् नैव समर्थमेव कर्म प्रागनुष्ठानादलब्धात्मकत्वात्कार्यारम्भानभिमुखम्, अनुष्ठानानु लब्धात्मकत्वाद्बुध्यते कार्याभिमुखमिति काऽन्यायेता सहायापेक्षणमनुबद्धापेक्षणमिति चेत् समहायेनापि कर्मणा सयोगविभागात्पत्तिदर्शनात् अपि चानेवादीनि परस्पर सहायीभवन्तु किमन्यदपेक्षन्ते तस्माद्बुक्त्यमेतत्केयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नामे? तितदभिधीयते प्रकाराकाङ्क्षेयम् इति-शब्द प्रकारवचन कर्तव्यताप्रकार क्रियाप्रकार इति यावत्, सामान्यस्य भेदको विशेष विशेष प्रकार इति तद्विदं किं पुनरिह सामान्यात्मनाऽऽगत विशेषरूपमपेक्षते क्रियाभावेनेति यावत् यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यस्यायमर्थः, यथा व्यापृते यागात्स्वर्गो भवति तथा याग प्रति व्याप्येतेति तत्र न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारविशेषो येन यागात्स्वर्गो भवतीति सेव जिज्ञासेतिकर्मण्यताऽऽकाङ्क्षेत्युच्यते । ननु यागानुष्ठानमेवसाँ व्यापार-किमत्र न ज्ञायते । यथाक्रियानुष्ठानमेव सयोगविभागसपादन, तत्र न हि मृत्पिण्डसपादनमेव घटसपादनम् अतो नायमेकान्ततो यत्स्वरूपसपादनमेव कार्यसपादनमिति । नन्वत्र यागानुष्ठानमेव शब्देनोच्यते मीव न ह्येव शब्देऽस्ति यागानुष्ठानमेव व्यापार इति । ननु यजेतेति यागविषयैव ज्ञाति शब्देनोच्यते, किमिदं विषयस्य? साध्यत्वमिति चेत् न स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया सध्यते न याग । न ह्येव सम्भवति स्वर्गं कुर्याद्यागमिति । अथ यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति, स्यादेव यदि कृत्या कुर्यादिति प्रत्ययेन कृत्तित्वात्साध्यता स्यात् कुर्यादित्येतादृशकार्यं कृत्या साध्यमिति तु कृत्यन्तरोपेयं व्याख्यातृणामर्थरूपनमात्रं, कुर्यादित्यस्मिन् स्वर्गस्य साध्यत्वात् यागस्य साध्यत्वम् । अथ विशेषणस्य विषयत्व सत्य विशेषण

मेय यागः, केन तु संबन्धेनेति निरूपयामः, न तावद्वीतोत्पत्तादिवत्तादू-
 ष्येण, यागभावनयोर्भेदादतः कारकत्वेन सोमादिवद् यागस्य क्रियाविशेष-
 णत्वं, तत्र च साध्यत्वाभावात्साधने नैव संबन्धः तेन यागकरणिका स्वर्ग-
 हृतिरेव शब्दार्थः, न तु यागानुष्ठानम् । एवं च नाम्ना सामानाधिकरण्य
 संभवति नान्यथा अतः क्रिदुपेयं हृतिरित्यदित्यपेता तत्र तदाकाहानुशु-
 च्छौ समिधो यजतीति वचनादेवं ज्ञायते अयमसौ व्यापारो येन यागास्य-
 र्गोभवतीति, संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वारम् ।
 अथघातादीनां तु दृष्टद्वारम् । अननुष्ठितश्च यागोऽसत्त्वाच्च फलं साध-
 पितुं क्षम इत्यर्थाद्यागानुष्ठानं गम्यते न शब्दान्, तेनायं वाच्यार्थः यागेन
 फलं कुर्यात् फलं केन प्रकारेण यागास्वर्गोभवतीति तत्राह समिधो-
 यजति व्रीहीनवहन्तीत्यादि तदयमर्थो भवति समिदादिक्रियाणां यागवि-
 षयत्वमदृष्टद्वारमथघातादिभिश्च द्रव्यदेवतामस्कारद्वारं द्रव्यदेवतेन च
 स्वरूपसंपादनेन यागे व्यापियेत एवंभूतोऽसौ व्यापारः येन यागात् स्वर्गो-
 भवतीति यागः फलारम्भाभिमुखो भवति फलारम्भाभिमुख्य कारणमेवोप-
 कार इति समिदादेः क्रतूपकारः फलम् । नन्वेवं समिदादिभिरदृष्टं कुर्यादि-
 त्यत्रापि क्रियाविशेषपरिज्ञानादाकाहा स्यात्, कस्य चै तदनिष्टम् अत एवा-
 यान्तरप्रकरणमिष्यते । नन्वेवं सौमिकधर्मातिदेशः स्यात् भवन्मते वा पितृ-
 यज्ञस्य साधिकारस्य किमिति सौमिकधर्मातिदेशो न भवति, घावनिक-
 कालप्राधम्यसङ्ग इति चेत् इहापि समानम् । अपि च सत्यप्याकाहा वाव-
 निकेन घैयाज्यादिद्रव्येण तत्संस्कारैर्मन्त्रवर्णिक्या च देवतया वेदिर्बर्हिर्वा-
 भीध्यादिभिस्तत्संस्कारैऽश्वाङ्गप्रधानसाधारणौ “रभिक्रात्रं जुहोति” “समा-
 नत्र होतव्या” इत्यादिभिश्च घाचनिकैर्द्वै निर्वर्त्तत इति न सौमिकधर्माति-
 देशाद्याशङ्कनीयं सर्वे ह्यन्वन्वाधानादयः सविपातिनोऽङ्गप्रधानसाधारणाः
 तेनेशंशुभान्प्रत्ययाजादयोऽपि हस्तविधानाः, न च हस्तविधानेष्वतिदे-
 शोऽस्ति सविपात्योपकारकसामग्री च हस्तविधानत्वेत्यदृष्टे वक्ष्यते, अत
 एव हि पितृयज्ञस्यापूर्वत्वम् अन्यथा साधिकारत्वाद्द्वारः सौमिकधर्मा-
 देयः स्यात् तस्मादस्तीति कर्तव्यताकाहा तदनुशुचितश्च प्रकरणम्

प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकाङ्क्षिताप्रशाफलाकाङ्क्ष प्रयत्नादि तदङ्गत्व
प्रपद्यते ।

कर्मस्य विनियोजक
साधिकारणम् ।

सू० क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपाशुपानक्रमे दधिर्नामासीति मन्त्र पठ्यते सं किमु
पाशुपान्नाङ्ग न वेति सशय श्रुतिवाक्ययोरुभयोरभावात्तद्गुणप्रकारणयोरुवा
नेयादित्थविशेषादुपाशुपानस्य विशेषाभावात्क्रमस्य । चाप्रमाणत्वादनङ्ग
मिति प्राप्ते उच्यते क्रमादुपाशुपानस्येति उच्यते स्थानसामान्यात्
कर्मणा मन्त्राणां च क्रमेण समाम्नाताना यस्य कर्मण क्रमे यो मन्त्र समा
म्नातस्तस्मिन्नधीते स्थानसामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलब्ध्यापि मन्त्र
सयोरैव समानस्यानाम्नान तस्यून एवमन्त्रार्थमित्येवाकाङ्क्षा परिकल्प्यते नैक
वाक्यता परिकल्प्यते एव काम्येष्टीना याज्यानुवाक्यानां च क्रम इति देश
सामान्यमुच्यते, स च द्विविध पाठसादृश्यमनुष्ठानसादृश्य च पाठसादृश्य
मपि द्वेषा यथासख्याम्नान सविध्याम्नान च यथासख्यस्य दर्शितमुदाहरण,
सविधिसमाम्नानस्यापि साक्षात्पाशुपान्शुभनक्रमोच्छ्रित्यधिमिति मन्त्रस्य
तदङ्गत्वम् अनुष्ठानसादृश्यात्पशुधर्माणामभीषोमीषाङ्गत्व घट्यते ।

समाख्याया विनियोजक-
साधिकारणम् ।

सू० आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासादिव्याध्यर्थवह्नौद्वात्रादिसमाख्याया पदार्थो किम
ध्यर्थादिभिरैव कर्तव्या उतानियमेनेति श्रुत्यादिभिर्नियमाभावात् समा
ख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेप्रमाणत्वादनियम इति
प्राप्ते उच्यते अनादिस्तावद्रूपेणैव समाख्या तेनाध्यर्थेवादिशब्दा यदा
र्थानां वाचका इति तावत्प्रमाण, सन्नानिमित्ता च समाख्या नासति मन्त्र
स्येयकल्पत इति अस्ति नून कर्तृणा पदार्थानां च कश्चित्स बन्ध इति
निरवृत्ते कर्तृणा कार्यापेक्षत्वात्पदार्थानां च कर्तृपेक्षत्वात्समाख्याया च
मिथ पर्युपस्थापिताना योऽप्यतया क्रियाकर्तृसम्बन्धमेव प्रयोगविधिर्बि
धत इति सिद्ध समाख्यायानियम

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वं सू० श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
 धनोपस्थाधिकारणम् । समवाये पारदौ वैल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुत्यादीनामेकविषयसमवायेन विरोधे सति यत्नाबलं
 विचार्यते, प्रथमं तावच्छ्रुतिलिङ्गयोरित्यन्त्यते, एवं श्रूयते “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुप-
 तिष्ठत” इति तत्र संशयः किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यमुतेन्द्रस्य वा गार्ह-
 पत्यस्य वा ? अथवा समुच्चयः ? अथवा गार्हपत्यस्यैव ? यदि लिङ्गं धनोपस्थेन
 ऐन्द्रोपस्थानम् । अथ तुल्यत्वं ततो विकल्पः । अथ तुल्यबलत्वेऽप्यविरोधः,
 ततः समुच्चयः । श्रुतिधनोपस्थे तु गार्हपत्यस्यैवेति यः शब्दस्य अथवादेव
 विनियोगः प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते अथवा श्रुतिः गार्हपत्यमिति स
 प्राश्न्यगतद्वितीयान्तशब्दअथवादेव गार्हपत्यस्य प्रधान्यमुपस्थानं प्रति
 गम्यते, ऐन्द्राश्च तृतीयास्तायाः कारणत्वमिति श्रौतोऽयं विनियोगः, मन्त्र-
 गतास्तु ऐन्द्रेपदादिन्द्रस्यरूपमात्रं श्रुत्याऽवगम्यते न तु मन्त्रं प्रतीन्द्रस्य
 प्राधान्यं, मन्त्रस्य वा कारणत्वं केनचित्छेदेनोच्यते, किं तु मन्त्रस्येन्द्रा-
 भिधानसामर्थ्यमात्रोच्य नूनमनेन मन्त्रेणैव उपस्येय इति श्रुतिः कल्प्यत
 इति तैङ्गिकोऽयं विनियोगः । एह्यपीम एतदिन्द्रार्थत्वं निह्नादिति न तु
 गार्हपत्यार्थत्वं मन्त्रस्य श्रौतं कथं शेषशेषित्यमात्रं हि श्रुत्यैन्द्रगार्हपत्ययोः
 उक्तमत्रान्योन्यविषयमस्त्वैकवाक्यतः गार्हपत्यमिति हि शेषितामात्रम्
 अनिष्टेतिरित्येषविशेषं श्रुत्योक्तम् ऐन्द्रीविषयं तदिति वाक्यादवगन्ध्यां तथै-
 न्द्रोपस्थनयगतशेषविशेषं शेषत्वं श्रुतं वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति । यत्तु
 श्रुत्युपात्तं सामान्यरूपं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते, संभवति हि गार्हपत्यस्य
 कांचिद्रामेयो प्रति प्राधान्यम् ऐन्द्र्याश्चेन्द्रं प्रति शेषत्वम् । अन्यान्या-
 न्यस्तु वाक्यावगतौलिङ्गेन विरुध्यते तेन लिङ्गवाक्ययोरैव विरोधो न
 श्रुतिलिङ्गयोः । अत्राभिधीयते “सत्यं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतिरवापि विरु-
 ध्यते । सदिति हि विरुध्यते न तु लिङ्गेन केवले ॥ यथैव श्रुतिमात्रमविबुद्धम्
 एवं वाक्यमपि शुचिमवाट्टत्यानोच्यमानमविबुद्धमेव, यदि हि गार्ह-
 पत्यशब्द ऐन्द्रं नतपेत् द्वितीया वा सप्तम्यथे ततो लिङ्गाविरोधेन गार्ह-

पत्यपदमैन्द्रयोपतिष्ठत इति एतेनैकवाक्यता गच्छति । यस्तु द्वितीया
न्तगार्हपत्यशब्दश्रवणार्थे प्रतीयते गार्हपत्यप्राधान्यं स लिङ्गेन विह
ध्यते अतो न केवलं वाक्यं न केवलां श्रुतिलिङ्गेन विहध्यते वाक्यसहिता
तु श्रुतिर्विहध्यते कथं पुनरेवमुभयविरोधं सर्वथ श्रुतिविरोध एव ध्यव-
हियते? न वाक्यविरोधो श्रुते प्राधान्यात् विनियोगो हि प्रमेयं स च
साध्यसाधनरूप -

श्रुत्यैवोक्तं, वाक्यं तु प्रतियोगिविशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुपहृद्गुणभूतं,
प्रधानेन च विरोधो लक्ष्यते न गुणेन अथ चापरो विशेषो येन श्रुतेरिवात्र
लिङ्गेन विरोधो न वाक्यस्य, यस्य हि लिङ्गे बलीयसि बाधस्तल्लिङ्गेन विह
ध्यते न चात्र लिङ्गे बलीयसि वाक्यं शक्यते बाधितुं, तद्वाधे हि पृथग्भूते
गार्हपत्यैन्द्रोपदे न कश्चिदर्थं प्रतिपादयत पदमात्रस्याप्राप्त्यात् तत्र
श्रुतेरप्यत्यन्तबाधो वाक्यस्य च, यत्र तु पृथग्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वं न
विहन्यते यथा स्थानादियु तत्रैव वाक्यबाधो नैवजातीयकेषु, तत्रश्वासभ-
वति वाक्यस्य बाधे श्रुतेरेव बाधेतेति श्रुतिलिङ्गयोरैवैष विरोध इति
युक्तो विदार किं बलीय इति, तदर्थे च किं श्रुतिवलिङ्गाद्यापि स्वतः
प्रमाणं? मुक्तं श्रुतिकल्पनेन? तत्र स्वतः प्रमाणत्वं लिङ्गादे श्रुतिवन्मतम् ।
सामर्थ्यलोचनादेव तादर्थ्यं हि प्रतीयते ॥ १ ॥ गार्हपत्यार्थता श्रुत्येत्युभ
योस्तुन्यकारिता । तत्र द्वयोर्हपस्थान विकल्पेन भविष्यति ॥ २ ॥ समुच्चयेन
या मन्त्रं प्रयुज्येत द्वयोरपि । यदि प्रधानमाहसिर्गुणानां न विहध्यते ॥ ३ ॥
यद्यपि स्याद्वृत्तीपस्त्व श्रुतेलिङ्गात्तथापि तु । अविरोधादबाध स्यात् समर्थो
हि समुच्चयः ॥ ४ ॥ यद्वा सामर्थ्यहपत्वाल्लिङ्गं स्यात्प्रबलं श्रुते । यस्तु
त्यनुसारी हि सर्वं शब्दं प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्राभिधीयते, सत्यं यद्यत्
न्तमशक्यता । गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्यते ॥ १ ॥ गुणाद्वा
ऽप्यभिधानं स्यादित्यत्रैतद्वि साधितम् । तत्र तावद्वृत्तीपस्य लिङ्गस्य न च
तुल्यता ॥ २ ॥ विनियोगः श्रुते परवाल्लिङ्गस्यादादसौ स्यात् । यद्यदेव
हि मन्त्रार्थमन्त्रेण प्रतिपादयते ॥ ३ ॥ तावदेव श्रुतिमन्त्रं गार्हपत्यार्थता

नयेत् । मन्वायै मन्वतो युद्धा परवाच्छाब्दं निरूप्य च ॥ ४ ॥ मन्वाका-
ह्वाशयेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वे गार्हपत्याङ्गतां
गते ॥ ५ ॥ निराकाङ्क्षीकृते मन्वे निर्मूला श्रुतिकल्पना । तेन शीघ्रपरतिन्या
श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके धलावलम् ।
शीघ्रमन्वरश्चित्त्यात्तयेह श्रुतिनिङ्गयोः ॥ ७ ॥ अविरोधादबाधो यो
वर्णितः स न युज्यते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्वाकाह्वानिवन्धम् ॥ ८ ॥
तां च श्रुतिनिङ्गन्तन्ती नाविरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिनिङ्गं धली-
यस्त्वेन बाधते ॥ ९ ॥ “लिङ्गघाज्यविरोधे स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य
धारया मुपेशं कल्पयामि तस्मिन्सीद्रामृते प्रतिपिष्ट घ्रीहीणां मेधसूमनस्य-
मान” इति, तत्र संशयः किं सकलोऽयं सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विक-
ल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः ? उत सकलो ? वा विभज्य वा ? अथवा विभ-
क्ष्येद्येन स्यात् ? कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे ? तस्मिन् सीद्रेति प्रतिष्ठापने ? इति
तत्र यदि वाच्यं धलीयस्ततः सकलमेवोभयत्र, तुल्ययत्वे सकलं वा विभज्य
वा, लिङ्गघनीयस्त्वे तु विभक्ष्येति तत्र, “वाचन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति
संभवे । तेषां स्यादेकघाज्यत्वं घाज्यभेदा न युज्यते ॥ १ ॥ तस्मिन्सीद्रेति
पूर्वाङ्गतापेक्षया च गम्यते । घाज्येऽन्वमतः सर्धमुभयत्र प्रयुज्यते ॥ २ ॥
यद्वा तुल्ययत्वं स्यादुभयोर्लिङ्गघाज्ययोः । श्रुत्या प्रत्यक्षया लिङ्गं कल्प्यश्रु-
तिनिराकृतम् ॥ ३ ॥ कल्प्यश्रुतित्वमिह तु समानमुभयोरपि । तेन तुल्यय-
त्वं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४ ॥ मत्वं कल्प्या श्रुतिः किं तु लिङ्गा-
दहाय कल्प्यते । घाज्येन प्रथमं लिङ्गं कल्पयित्वा ततः श्रुतिः ॥ ५ ॥ कल्प-
नीयेत्येता वाक्याच्छ्रुत्यां विभक्ष्यते । सांनिध्यत्वेन लिङ्गस्य तेनैतत्प्रथमं
ततः ॥ ६ ॥ स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमनन्यापेक्षं
स्यरूपत एव प्रत्यक्षमशङ्क्यते, तत्रैव तत्र श्रुतिमनुमाय शीघ्रं श्रितियुज्यते,
पुरोडाशप्रतिष्ठापने त्यस्य न स्यरूपतः सामर्थ्यं गम्यते, तस्मिन् सीद्रेत्यनेन
प्रतिष्ठापनमुच्यते तदेकघाज्यताऽपेक्षया पूर्वाङ्गत्वापि स्याद्येवितिऽपुरोडा-
शप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लावणिकं कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विभ-
क्षयां च तत्र श्रितियुज्यते एवं तस्मिन्सीद्रेत्यस्यापि स्याद्येवमानर्थं कृतां-

मिति तत्रैव विनियोगो न सदनकले कल्पसामर्थ्यात् तदर्थभेदेन
 नानाधाक्यस्वीपगमावैकशक्यतासम्भव, तस्माद्विभज्य विनियोगो वाक्य
 प्रकरणयोर्विरोधे विनिते दर्शयौर्णमामयो सूक्तवाक्यनिगद तत्रानीवोमा
 यिद हविरजुपेतामधीवृधेता महोन्वायोक्ताताम इन्द्रानी इद हविरजुपेता
 मधीवृधेता महोन्वायोक्तातामित्यादि श्रुत तत्रानीवोमाद्विदेवतापद
 लिङ्गात्पर्यङ्गेषुपि निष्कल्प्य प्रयोक्तव्यमिति स्थित तदेकवाक्यभूतानीद
 हविरजुपेतामित्यादीनि यानि तानि ततोविच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणा
 विशेषात्प्रयुज्येरन्? इत देवतापदेनैकवाक्यतया तद्वदेव व्यस्थितानीति ।
 नन्वारादुपकारकाणामेव प्रकरणे विनियोजक न सविपातिनाम "अस्युक्त
 प्रकरणा द्वित्युक्त सविपातिनाश्च सर्वे श्रुत्यादीनामन्यतमेन सयुक्ता भवन्ति,
 सविपाती च सूक्तवाक्य श्रुत्या प्रहरणसाधनत्वात्किञ्चन च देवतात्मा
 णार्थत्वात् तदन्तर्गतारवेद हविरजुपेतामित्यादय सयुक्तत्वात् न प्रकरणे
 तेषां विनियोजक, सम्भवति च विनियोजकत्वे विरोधो नास्ति, तस्मा
 चान् वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इत्यनुदाहरणत्वं स्यादेतदेव यदि सविपातिना
 प्रकरणे न विनियोजक स्यात् न तु तथा अवघातादीनामपि प्रकरणा
 देव क्रतुभावनेतिकर्तव्यताभूतानां कल्प्यत्वम् । अस्युक्तमिति तु न प्रक
 रणपक्षस्य विशेषण किं तु पूर्वपक्षघाती श्रुत्यादीनामेव विनियोज
 कस्य तदस्युक्तस्य नास्ति विनियोग इति मन्यते त प्रत्युच्यते श्रुत्य
 द्यस्युक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति । यद्वा प्रकरणाविरोधार्थासया
 गाभिप्रायमस्युक्तप्रहरण तदप्येतदधिकरणमित्युक्तावलाङ्गीकारणोक्तम् अतो
 युक्तमुदाहरणम् । ये त्वारादुपकारकेष्वेव प्रकरणस्य कारणा सविपातिना
 तु वाद्वक्त्रप्रहरणायैव प्रमाणेन तार्तायश्रुत्यादितिरेक्तेनापूर्वार्थस्य, द्वारै
 दमर्थं तु श्रुत्यादिविरोधादानिक कल्प्यत्वम्, प्रकरणस्य तु न कश्चिद्
 व्यापार इति मन्यन्ते तेषामेवाप्य सूक्तवाक्यपदानां श्रुत्या प्रहरणविनियु
 क्तानां प्रकरणाविषयत्वाच्चैव वाक्यप्रकरणाविरोधाद्वाहरण युक्तमित्युपात्त
 म्भानास्माक, तत्र द्वयोरेपि वाक्यप्रकरणयो प्रमाणात्वात् श्रुतिरूप्यना
 धीनत्वसाप्यादव्यस्य च विप्रकर्षकारणस्याद्याव्यकथितत्वानुच्यत

मन्यन्ते । यद्वा प्रधानाकाङ्क्षा प्रकरण, प्रधानार्थं च सर्वमिति तद्विग्रह्यन
 एव त्रिनियोगो बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते "यिनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं
 गम्यते मनाक् । सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या त्रिनियोगोऽपरत्र तु ॥ पूर्वयोरैक
 वाक्यस्य कल्प्य स्यात्प्रक्रियायथात् । ततो लिङ्ग श्रुतिः पश्चाद्विनियोगस्तत
 परः ॥ आग्नीषोमादिद्व हविरनुषेतामित्यग्नीषोमपदस्येद हविरित्याद्वैश्वैक
 वाक्यस्य क्लृप्तम् एतवाक्यतयाऽग्नीषोमप्रकाशनसामर्थ्यामिद्व हविरित्यादेः
 शीघ्र कल्प्यते, ततश्च श्रुतिस्तथा त्रिनियोग इति सचिरुपे, इन्द्राग्नीपदेन त्वत्र-
 त्यस्येद्व हविरित्याद्वैश्वैकवाक्यस्य न प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, किन्तु प्रकरणात्
 दृशंपूर्णमासाध्यामिद्व हविरित्याद्वैश्वैकवाक्यता कल्प्यते अनेन दृशंपूर्ण
 मासयोरुपक्रमेणदिति, तत कोऽस्योपकारः इति तदीयद्वेषतापदैकवाक्यतया
 तत्प्रकाशनसामर्थ्यं चिरेण कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनेन त्रिनियोग इति
 विप्रकर्षोऽर्थेन वाक्यात्प्रकरणम् । अथ स्यान्प्रकरणयोर्वैरोधि विन्यते राज-
 भूये वद्वव पश्चिद्विसेमवागाः सर्वं कलयन्त समप्रधानास्तत्राभिषेचनीयो
 नाम सोमयागस्तस्त्रिधौ विद्वेषनाद्वय समावातास्ते कि सर्वं राजभूयाङ्ग-
 मुताभिषेचनीयस्येवे ? ति यदि सचिधर्मलयात्राभिषेचनीयाङ्गम् । अथप्रकाश
 ततोराजभूयस्येवेति, तत्र सचिधियिशेषादभिषेचनीयाङ्गत्वे प्राप्ते उच्यते प्रक-
 रणाविशेषात्मवैरोधता, नन्यभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वात्तन्वेष प्रकरण यद्व
 ष्यति तद्याऽप्यन्येवामप्यस्तीति तादृश्यंमपि युक्त यद्वि परमविशेषत सर्वं
 यामाकाङ्क्षायापि पाठमनिधियिशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत चाकाङ्क्षा
 कल्पयित्वा तादृश्यं प्राप्त् ततश्च विप्रकर्षं, सर्वार्थता तु कृपाकाङ्क्षातः
 सुप्र गम्यते अभिषेचनीयाङ्गत्य त्याकाङ्क्षारूपेणोति । एतेभानेवादीना धर्म-
 साधारण्य व्याप्यातम् । अपि च नास्त्यभिषेचनीयस्य प्रकरणं प्राकृतेनेत्यं-
 भावेन कथमाकाङ्क्षाप्राप्तात् । नन्यन्येवामपीद्विपशुम्भेप्राना विज्ञातित्वात्तः
 इत्येव प्रकरण मत्य, प्रातिम्यिकेन हंपेण नास्ति राजभूयात्मना त्वस्येव
 कथ श्रुत्यादिविद्विज्ञाङ्गमन्द्रशात् तद्वयेन न द्वि निश्चयाऽप्याकाङ्क्षा पुनइत्य
 स्यते पथिचादारभ्य तत्रस्य विद्वृति वायदङ्गविधिषु प्रायेण राजभूयाव ज्ञेना
 त्पुनाति राजभूयेनेत्रान् मयंमायुरेतीति राजभूयपरामर्शात्तावन्त देवम

कृतवन्त प्रकृतित्वेनपेतमाणा न बहति तेन द्युत्थविरोधात् ज्योतिष्टोमा
 हस्ते प्राप्ते सूत्र "साङ्गादर्धान्तर तावदहीन इति गम्यते । इदित्वेयं द्विषा
 चादौ सा च योगाद्गुलीपसी ॥ तत्रापि यौगिकस्य चेत्र सत्रेष्वप्रयोगत
 मध्यादात्त पद चेत्रमत खप्रत्ययान्ता ॥ साङ्गाश्चैन ज्योतिष्टोममधिधाय
 पुनरहीन इत्युच्यमान सत्राभेदादेव तावदर्धान्तर गम्यते कृत्वा च द्विषा
 चादित्यवनत्वात् योगेन ज्योतिष्टोमे र्वात्तैतुमहति । ननु द्विषाचाटावपि
 अत्रा समूह इत्येव योगेनैव श्रुति न सत्रेष्वप्रयोगत किं च नृजसमा
 सत्स्यस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनात्पुदात्तस्य स्यात् मध्यादात्त त्विद पदम
 अत खप्रत्ययान्तस्य तथा सत्यापनादिपूर्वदेशिषद्वचन स्वरसिद्धार्थमित्ये
 धमीनादेशस्यैकोपदेशित्वात्प्रत्ययात्पुदात्तत्वनेकारि स्वर सिद्धो भवति,
 तस्मादहीनश्रुतेर्हर्गणवचनत्वात्तद्विषयमेव द्वादशोपसत्स्य पृथीश्रुत्या गम्यते
 तत्तु पृथग्विधीयते, साक्यान्तरप्राप्त वा अुपसत्स्यत्स्यार्थमनूद्यते सर्वथा
 तावद द्वादशाहीनस्यैत्येतदहर्गणविषयमात सिद्धम् ॥

कुनाप दो प्रतिप दौर्वात्क्याधिकरणम् । सू० दित्वत्रहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुते "युव हि स्य स्वर्पती" इति द्वयोर्वज्रमानयो
 प्रतिपद कृयात् एते अमृषमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति तत्र
 सन्देह किमेते प्रतिपदो ज्योतिष्टोम २ स्योत द्विबहुवज्रमानकेषु कुलायाही
 नादिपूर्वकृत्वा? इति, तदर्थं च किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवश्च यजमाना
 सम्भवन्त्युत नेति तत्र हीनाङ्गस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन घट्यते तेनै
 कस्य विहाय द्वौ बहवा वा प्रयुज्यन्त एत्याप नित्यत्राङ्गेषुपि घस
 न्ते यत्नत ज्योतिषा यज्ञेतित्याप्यातिगणसगुणभूतेषुपि द्वेषकर्मगतमेकस्य
 विशचित्त तद्यापि नित्योऽशक्तिरुता गत्या गाम्युपगमा यज्ञेनो न शङ्क
 यात्तद्वाङ्गान्तरदेशकस्य विहाय द्वौ बहवो वा यज्ञेत् तत्राशयमेव प्रति
 पदिधान प्रकृत्यावेवोपपन्नमिति नोत्कर्ष नैतद्वेषमश्रयाङ्गमुपादेय हि
 लुप्यते अनुपादेयमेकस्य यजमानस्य आलघत 'सामेन यज्ञेत्' "घसन्ते घसन्ते
 ज्योतिषा यज्ञेत्" स्युत्पत्तिप्रयोगवैदिकयो श्रुतमेकत्वमपरित्यज्याङ्गान्तरस्यैव

त्यागो युक्तः । किञ्च यत्पदोपादेयमङ्गे यजमानस्य चोद्यते तद्विषय एव
यथाशक्त्युत्पन्नः, यत्पदोपादेय कालवच तत्रैवमुपपन्नम् । तदपेक्षस्तु विधि-
स्तद्वन्तमधिकृत्य प्रवर्तते अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेकृत्यम् अतः
एको यथा शक्त्यादित्युपपन्नान्तरं दक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव
प्रवर्तते इति प्रकृतौ द्वित्वबहुत्वयोरभावात् पठ्यन्त्या तत्संयुक्तयोः प्रति-
पदोस्तद्वत्सु कुलायादित्युत्कर्षः, न च यत्पदभिप्राय द्वित्वबहुत्व युक्त यज
मानशब्देनशब्देषु स एव सर्वत्राभिधानात् पद्यान्तु पत्रीशब्देनैवाभिधा-
नात्, बहुभ्य इति विद्वेषैकशेषस्य प्रमाणमन्तरेण दुरुपपादत्वान् अपि
च यजमानयोरिति यजमानशब्दस्य कर्तृवचनस्यात्कर्तृद्वित्व प्रतीयते, न
च पद्यभिप्रायेण कर्तृद्वित्व सम्भवति दृश्यन्त्याहिं व्यासक्त कर्तृत्वमानी-
पोमयोरिथ द्वैततात्वम् अतस्तत्रैकवचनमेव स्यात्, यथा फलवाक्ये स्वर्ग-
कामो यजेतेति अधिष्ठानाभिप्रायत्वे लक्षणा स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥

जाघन्या अनुत्कर्षा
धिकरणम् ।

सू० जाघनी चैकदेशत्वान् ॥ १० ॥

दशंपूर्णमासेयोः पत्रीसयाज्ञान्प्रकृत्य श्रूयते "जाघन्या पत्रीः सया-
लयन्ती"ति तत्र चिन्ता किमिदं विधानं पशावुत्कृत्यते? उत ने?ति यद्वि
जाघनी कृतार्यामुद्विश्य पत्रीसयाज्ञा. सस्कारा विधीयन्ते ततो वाक्य
वशेनोत्कर्षः । अथ पत्रीसयाज्ञाना जाघनीद्रव्य विधीयते ततोऽनुत्कर्षः
तत्राराद्रुपकारकात्सामवाधिकस्य गरीयस्त्वाज्जाघनीशब्दस्य चोत्तरार्द्धा-
दिशब्दशब्देकदेशवचनस्यादेकदेशद्रव्याणां च विद्यमानैकदेशसयोगात्त्र
परप्रयुक्तपरशुनिष्पन्ना जाघनी विद्यते तत्र तस्याः सस्कारत्वेन पत्रीसया
लविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते जाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्याऽवगम्यते
पत्रीसयाज्ञयागारव द्रव्यापेताध्यर्च्छिताः तेनैतेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र
विधीयते' न च सापेक्षतित्वमुत्तरार्द्धादिशब्दशब्द उत्तरार्द्धादिशब्दा हि
परापैतवैष स्वायं बोधयन्तो युक्त यत्परप्रयुक्तमेकदेशिनमपेक्षन्ते, जाघ
नीशब्दस्त्वयपधिशेषवचनो न किञ्चिदपेक्षते अतो निर्मृता स्यादस्या-
त्कर्षकल्पनेति दशंपूर्णमासेयोरथ निश्चयः ॥

सन्तर्दनस्य संस्थानिधे
शाधिकारम् ।

सू० सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलो-
पास्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमेषुभिषयणफलके प्रकृत्य "न संतृणत्यसन्तृणोहि हू" इत्यसन्तर्दनं विधाय पुनः श्रुतम् । "अथो खलु दीर्घसोमो सन्तृणात् धृत्या" इति, तत्र संगणः किमिदं सन्तर्दनं प्रकृतावेवाथोत्कृष्यत इति, यदि दीर्घसोमशब्दः प्रकृतावपि वर्तते ततोऽनुत्कर्षः । अथ न वर्तते ततो यावदाहुत्कर्षं यद्वात्कर्षस्तथाऽपि किं द्विरात्राद्विविशोत्कर्षः ? । अथवा संस्थान्तरेषु द्विरात्राद्विषु चाविशेषेणाग्नित्येमाधिक्रमात्र इति, तत्र प्रकृते रयोष्टियशुबन्धाद्यपेतया दीर्घसोमस्त्वापपत्तेस्तत्रैव निवेशः । नन्वसन्तर्दनं तत्र विहितं क्रयणवदिकृत्या भविष्यति, ननु च तत्र समुच्चय एव सत्यं, विधानविकृत्याभिप्रायामत्र न प्रयोगाभिप्रायमित्यदोषः, नैतद्युक्तं न हि विशेषिकृत्यः सम्भवति वस्तुनि विकृत्यासम्भवात्, तेन यद्यप्येककार्याणां सत्विपातिना भेदाभावादेकमेव क्रयणं तच्चैकेनैव विधीयते अन्य गुणविधयः तत्र विशेषो न गृह्यते सर्वत्र गुणश्रवणात्तथाप्यज्ञानमेव शक्यं वक्तुं न विकृत्याभिधानम् । अपि वाहणवाक्येऽनेकगुणश्रवणात्तत्रैव क्रयणविधिरन्तरे गुणविधय इति विशेषयहणात् विकृत्य । अथवा भिन्नान्येव क्रयणकार्याणां गुणाद्गम्यन्ते न ह्येकेन विहितेऽन्ये गुणविधयः सम्भवन्ति उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् प्रमाणबलाच्च सत्विपातिनामप्येककार्याणां भेद आपतवदपडेन पराणुत्पत्ते, तथा च गुणकर्मणामवघातादीनामेककार्याणां द्वितीये भेदे वक्तुं, तथा "प्राकाशावध्वयैवे ददाती"ति दानान्तरमेव प्राकृतकार्यं विधीयत इति बल्यते, तथा च शत ब्राह्मणाः सोमान् भवत्यन्तीत्यत्र भवान्तरविधावपि प्राकृतकार्यार्थता निश्चयनकरिणेशोक्ता, तस्मात्क्रयणवदिकृत्य इति पूर्वपक्षेण दुष्टान्त इति ध्यायेयम् । अतः प्रकृतावेव निवेशः, नैव, दीर्घशब्दो हि सोमस्य विशेषण, न वेष्ट्याद्यपेतया दीर्घस्य सोमस्य विशेषणं भवति अथ्यभिवारात्, अतः सोमान्तरापेतमेव दीर्घस्य न च

प्रकृते तदस्तीत्युत्कर्षः, अन्यः पक्षः दीर्घसोम इति षष्ठीसमासोऽयं दीर्घस्य यज्ञमानस्य सोमः, स च प्रकृतावपि संभवतीत्यनुत्कर्षः नैवं समानाधिकरणममासस्य वलीयस्त्वात् धृत्या इत्यर्थथादानुपपत्तेरच, न हि यज्ञमान-
 द्वैर्ध्याद्द्वारणे कश्चिद्विशेषो भवति तस्मात्कर्मापेक्षमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः
 स च द्विरात्राद्विष्वेध न संस्यासु, तत्रापि चोदकप्राप्तस्य दशमुष्टेस्सोमस्य
 तावत् एवाभिपवात् धृत्या इति च वाक्यशेषानुपपत्तेः । ननु तत्रापि
 प्रदानविश्रुत्याऽर्थात्प्रद्वेषविश्रुत्या भवितव्यं नाचोदकप्राप्तत्वात्सोमपरिमा-
 णस्य, प्रद्वेषविश्रुतिस्तु तोयादिना संपादनीया, तस्माद् द्विरात्राद्विष्वेधो-
 त्कर्ष इति प्राप्तेऽभिधीयते एहोम एतदुत्कर्ष इति न तु द्विरात्राद्विष्वेध
 किन्तु अग्निष्टोमाधिक्रमात्रे दीर्घशब्दोपपत्तेः अविशेषेण संस्यासु द्विरा-
 त्रादिषु चोत्कर्षः संस्यासु चास्वर्थोत्प्रेयविश्रुतिः, न च चोदकप्राप्तपरि-
 माणविरोधः दीर्घपर्यसोमग्रहणेन दशमुष्टिचिपर्यपरिमाणयोर्विरोधात्,
 अपि च न दशमुष्टिचिपर्यपरिमित एव प्रकृतौ सोमः अत्राग्निष्टोमानां-
 गूनामुपसमूहनयदनासत्र परिमाणत्वात्, श्रूयते हि “पट्टेताशनेत्र सोमः
 स्याद्वायन्तं मिमीते यज्ञमानस्यैव स्यात्वापि मदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वैत्यग्नि-
 ष्टोमानं गूनुपममूहति सटस्यानेशान्वाभजती”ति तस्माद्रस्ति प्रद्वेषश्रुतिः अर्था-
 त्संस्यासु सत्यां च धृत्या इति वाक्यशेषोपपत्तिः, अतो ऽविशेषेण संस्यासु
 द्विरात्राद्विष्वेधोत्कर्षः न तु संस्यास्येवेति धर्मितव्यम् । अविशेषादेव,
 न च प्रकरणाद्विशेषः संस्यानां प्रकरणाभावात् अतो वाक्येनैव सम्यन्धः
 तच्चाविशिष्टमिति सर्वगामिता ॥

प्रथमविशेषस्य प्रथमप्र-
 योगविषयताधिकरणम् ।

सू० संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणा-
 त्स्यात् ॥ १२ ॥

ल्योतिष्टोमेऽस्ति प्रथमः “पुरस्तादुपमदां प्रथमं प्रशुण्क्ती”ति तं
 प्रकृत्य श्रूयते “न प्रथमपक्षे प्रशुण्क्त्या”ति, सत्रसंशयः किं ल्योतिष्टोमाद्गमयं
 प्रतिषेधः? अथ प्रथमप्रयोगाद्गू? मिति, यद्वि प्रथमपक्षशब्दो ल्योतिष्टोमनाम
 ततो वाक्यप्रकरणाभ्यां ल्योतिष्टोमाद्गूम् । अथ प्रयोगश्च नस्ततो वाक्येन प्रक-
 रणं चापित्या प्रयोगाद्गूतेति सत्र यज्ञ-शब्दस्य यागयदनत्यात्प्रथमशब्दस्य

च तद्विशेषणस्वाद्यायनामता तत्रापि प्रकरणात्त्व्योतिष्ठोमनामता, त्रिस्पष्ट
 च वाक्यान्तरं सामानाधिकरण्यात् 'एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्यो
 तिष्ठोम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात्, स हि प्रथम प्रयुज्यते "य
 एतेनानिष्टु" इति वचनात् तस्मात् वाक्यात्प्रकरणाच्छाय क्रतोरङ्गं तदुच्यते
 वाक्यादेष प्रयोगाङ्ग प्रयोग प्रथमो यति । प्रथमशब्देन हि यत्रप्रवृत्तपूर्वस्य
 कर्तुराद्य प्रवर्तनं तदुच्यते न तु क्रतु कश्चित् स तु प्रयोगद्विपयत्वाल्लव
 णया गम्यते । नन्वितरत्रापि यज्ञशब्देन लक्षणया प्रयोगे वर्तितव्यं स्यात्
 नाय दोष, जघन्यो हि यज्ञशब्दो लक्षणयाऽपि नीयमानो न दुष्यति
 मुख्यस्तु प्रथमशब्द श्रुतिवृत्तौ बहीतव्यं "एष वाच प्रथम इति "य एतेना
 निष्टु" इत्यन्यार्थवाद्यत्वात्प्राक्कृत्तकल्पनया नामधेयत्वप्रथमप्रयोगमल त
 स्मात् प्रयोगाङ्ग, प्रथमयज्ञे प्रयोगे न प्रवृत्तव्यादिति यत्त्वात्तदोमे प्रवृत्तव्येति
 वाक्यान्तरं तदनन्यार्थत्वात्प्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिपिदुर्मातृप्रसवाद्यै
 तेनातिष्ठोमप्रथमप्रयोगे विकल्प स च व्यर्थास्यत वचनान्तरात्
 तथा हि श्रूयते 'काम तु योऽनूचान स्यात्तस्य प्रवृत्तव्यादिति' इति तेनानिष्टु
 मप्रथमप्रयोगेऽनूचानस्य नित्य प्रयोग अन्येषां नित्यप्रयोग, चातिरात्रप्रथ
 माहारे तु सर्वप्रथमप्रयोग प्रतिप्रसवाभावात् ।

पौष्णपेयस्य विक्रतो सू० पौष्ण पेयणं विक्रतौ प्रतीयेताच्चेद
 विनिपाताधिकरणम् । नात्प्रकृतौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयो "पूवा पविष्टभाग" इति पेयण प्रकरणे पूवाभावा
 द्यत्र पूवा तत्र वाक्यादुत्कृष्यते इति प्राप्तिभूतमेतत् ।

पौष्णपेयस्य चरा
 केव निवमराधिकरणम् । सू० तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ १४ ॥

तत्पेयणं किं चरैः पशैः पुरोडाशे च विधीयते? इत्यत्र चराशेषे? इति
 सशय, अविशेषेण सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते 'पुरोडाशेऽन्यत्र सिद्ध
 पश्यावाकृतिनाशनम् । पेयणं तेन न तयोर्विधातव्यं चरैः पुन ॥ अग्निघात
 कमप्राप्तमिति तत्र विधीयते ॥ पुरोडाशे हि सोदकादेष सिद्ध पेयणमिति

न विधातव्यम् । नन्वन्यद्विदं पेषणं श्रवणोत्तरकालं घवनशलाद्विध्यति न
 अश्रवणात्, न हि पाकोत्तरकालमिदमन्यत्पेषणमिति घवनमस्ति पेषणनात्र
 श्रुतं तच्च प्राप्तं न विधातव्यम् । ननु विधिवलादेवान्यस्यात्, न तस्या-
 प्राप्तपेषणे चरावर्धवत्त्वात् ईदृशां च कल्पनायाममार्थ्यात् गौरवं घात्य-
 न्तामानपेषणान्तरविधौ स्यात्, एवं पशवपि मात्राप्यङ्गिकरित्युन्ताप्रा-
 प्तम् । “हृदयस्याप्येऽवद्यतीति विहितहृदयाद्याकृतिविनाशनं च चरौ
 त्वविघातक पिष्टकराराद्यपि पाकवैशश्चेन बहुरश्टप्रयोगात् घोटकृपाप्तं
 च तत्प्रयोजनभावाच्चिदर्थमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्तत्रैव पेषणम् ।

वे।प्यपेषणस्यैकदेश-
 त्ये नियमाधिकरणम् । सू० एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ १५ ॥

चरावैव पेषणमिति स्थितं तत्र संशयः, किं यत्रान्यसहितः पूषा देवता
 तत्राप्येतत्पेषणः सुत यत्रैव केशल - इति, तदर्थं च किं देवताप्रयुक्तमिदं पेषणं ?
 सुत तद्वैवत्ययागापूर्वप्रयुक्तं ? मिति तत्र “यज्ञप्रकरणाभावाद्वाक्ये चाश्रवणा-
 दिदम् । पेषणं देवताधर्मा नापूर्वस्यान्यधर्मवत्,” अन्ये हि धर्माः श्रुत्यादिभिः
 प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्वमयोगिना गम्यमाना युक्तं यत्तस्यैव फलधत्ताऽङ्गं भवन्ति
 न निष्फलाया देवतायाः, पेषणं स्थितं न यज्ञाद्वा प्रकरणाभावात्, वाक्ये च
 पूषमात्रश्रवणात् अतस्तत्स्वरूपप्रयुक्तं, स च द्विदेवत्येऽपि विद्यत इति तत्रापि
 पेषणं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते “देवता निष्फला नैव पेषणस्य प्रयोजिकाः ।
 उपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते । मुष्यार्थासंभवाद्वागनिनलपिप-
 याऽत्र हि । श्रूयते भागशब्देऽयं नानुपादानमस्त्यतः ॥ स च यागेद्विदेवत्यो
 द्वयध्यासकृत्वाचैकेन पूष्या वा श्रूयते व्यपदेष्टुम्, ऐन्द्रागनाशिव यक्षपुराहासो
 आग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां, यद्यपि चात्र तद्विषयसमासानन्तगतत्वात्पूष्या न
 एत्पसामर्थ्यं तथापि भागशब्दाद्यस्यैव द्विदेवत्ये पूषयिशिष्टस्याभावाच्च
 तत्र पेषणम्, एरुदेवत्ये तु तदिति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

निधीतम्यांवा
दत्ताधिकरणम् । सू० निधीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्र-
धानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “निधीत मनुष्याणां प्राचीनाधीतं पितृणामु-
पवीत देवानामुपष्यति” इति, निधीत मनुष्याणामिति किमयं विधिः इति
वाद्वाऽप्यमुपवीतविधेः इति, अर्थवादत्वमौदुस्वराधिकरणन्यायेन सिद्धं, यदा
विधिस्तदा विधार्थे कृत्वाचिन्तेषु तत्र पठ्यीश्रुत्या शुद्धमनुष्यधर्म इत्येकः
पूर्वः पठ, श्रुतिप्रकारणविरोधात्कृत्युक्तपुरुषधर्मो लोहितोष्णीषादिविदि-
त्यपरः, प्रकरणाच्छुद्धकृतधर्मः प्रयानादिवसु मनुष्यपदार्थं कर्तुं सम्बन्धानु-
वाद इत्यन्य, अत्रवादस्यानर्थक्यमात्प्राचीनाधीतापवीतविध्यात्प्रकरणाविरो-
धाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्याहापदानादिति तस्य धर्म इत्यपरः, प्राची-
नाधीतापवीतयोः स्वतन्त्रपितृदेवताप्रधानकर्माविषयत्वाद्द्वेषप्रत्याखितीत
मपि स्वतन्त्र यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादि कर्म तद्वर्ग इत्यपर, सर्वेषामेते
पामशोभमानत्वात्पुरुषार्थस्य च फलकत्वनाद्विष्येकवाक्यत्वात्प्रकरणाविरो-
धाच्चार्थवादत्वमेव पूर्वोक्तं ज्ञाय इति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ॥

सू० उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मैः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं श्रुतमुपष्यति इति, तत्र प्रथमः किमिदं
सर्वदेवकर्माङ्गं? अतः दर्शपूर्णमासाङ्गं? इति तत्र “श्रुतानिहोत्रे प्राचीनाधीती
दोहपेट् पशोपवीती हि देवेभ्यो दोहपतीति सिद्धयद्वैवानिहोत्रे यज्ञोप-
वीतानुवादलिङ्गेन प्रकरणात्वात्सर्वधर्मैः स्यात्, न च दर्शपूर्णमा-
सस्यस्यैवापमनुवादः, विप्रकृष्टत्वाद्द्वेषेभ्य इति च अदुष्यत्तानुपपत्तेः, वैक-
ल्पिकेन्द्रैः कृतेष्वन्यत्वात्प्राच्यस्य, अग्निहोत्रे त्वग्निमूर्धेऽज्ञापत्यभिप्रायसुप-
पत्तं अनुष्यतिमिति तद्वत्स्यैवापमनुवादः, स च दर्शपूर्णमासप्रकरणो-
द्घाटनेन सर्वार्थस्य घटन इति प्राप्ते घूमः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम् । अग्नि-
होत्रगतं तु लिङ्गं यथाप्राप्तिं सर्वोपष्यतिमिति सविप्रकृष्टाभावाद्दुष्यत्पदमेव

प्रघर्तते बहुवचनं तु प्रकृतिविकृतिदेवताऽभिप्रायमित्यविरुद्धं, सोऽयं लिङ्ग-
प्रकरणविरोधाविरोधविचारः ॥

सू० विधिर्वा स्मृत्पूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

“उपश्रयत” इत्येतदुदाहरणं किमसौ विधिः? स्तानुवाद् ? इति
“नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती”ति, स्मृतिप्राप्तत्वाद्नुवाद इति प्राप्ते विधि-
पूर्वत्वादिन्याह पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिः, अयं तु क्रत्यर्थतया
विधिः अप्राप्तत्वात् । अथत्रैवमधिकरणम् । उपश्रयत इति स्मृतिप्राप्ता-
नुवादः स्मृतिश्चाविशेषेण स्थितेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूयत इति
पूर्व-पक्षः संयोगभेदाद्विधिः अतश्च प्रकरणादृशपूर्णमासाङ्गमिति सिद्धा-
न्तः । एवं चामृताग्निहोत्रे श्रूयते “यज्ञोपवीती देवेभ्यो दोहयतीति,
किमयं देवाग्निहोत्राङ्गतया यज्ञोपवीतस्य विधिः? उत दर्शपूर्णमासादि-
पुत्राप्रस्य प्राचीनाधीतस्तुत्यर्थोऽनुवादः? इति तत्र प्राचीनाधीती दोहय-
तीति अग्निहोत्रस्य मृतावस्यायां घवनाद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोह-
यतीति तस्यैव जीवदवस्यायामुपवीतं गम्यते, तच्चाप्राप्तमित्यनुवादसहप-
स्यापि हि शब्दपरित्यागेन विधित्वं गम्यते स्थितं तावदपयंघसितम् ॥

सू० उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते “ये पुरोदञ्चोदर्भास्तान् दक्षिणायान् स्तृणीया”दिति
ये पुरोदञ्च इति किं विधिः? स्तानुवाद् ? इति प्राप्ताभावात्तच्छब्दोपघ-
ट्टस्यापि व्यवहितकल्पनया वाक्यभेदेन च विधित्वं गम्यते ये पुरा जीव-
दवस्यायां दर्भास्ते उदञ्चः कार्या इत्येकं वाक्यं, तान् दक्षिणायानिति च
मृतावस्यायां वाक्यान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः यच्छब्दोपघट्टाद्विध्यभावात्वि-
ध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चानुवादत्वम्, अस्ति च प्राप्तिः “अथयन्त्युदगयाणी”ति
स्मृतेः, न चेदमेव स्मृतेर्मूलम् । अस्याग्निहोत्रविषयत्वात्स्मृतेश्च अविशेषेण
सर्वविषयत्वाद्दवश्यं मूलान्तरं कल्पनीय तस्मिंश्च कल्पिते तत एवाग्नि-
होत्रेऽपि प्राप्तेरयमनुवाद इति स्थितादुत्तरं “यज्ञोपवीतीति हि देवेभ्यो-
दोहयती”ति हि शब्दोपघट्टात्प्राचीनाधीतविधिर्षोपत्वाद्नुवादत्वं तावद्

गम्यते तद्यदि कथं विधिं प्राप्तिर्न स्यात् ततो भङ्गश्च रूप विधित्वम
 ध्वंसोयेत अस्ति च दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तिरिति तदपेक्षत्यादनुवाद्योप
 पत्तौ न रूपभङ्गे युक्तस्तस्मादनुवाद ।

सू० विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

मृताग्निहोत्रे एव श्रूयते 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेषेदुपरि
 हि देवेभ्यो धारयती'ति किमप्यजोषट्ग्निहोत्रे विधिः? इतानुवादः ?
 इति पूर्वेषु न्यायेनानुवादं कुतरव प्राप्तिः ? आचारात् सर्वमभ्यहित
 द्रव्यं प्रच्छाद्यैव द्वेषान्तरं त्रेतयामित्याचारात्प्राप्तम् । अतोऽग्निहोत्रद्रव्यं
 अपि गार्हपत्यादाहवनीयमानीयमानमाच्छादयितव्यं तत्करोति समिद्धा
 रणविधानं तद्विषयमाहृष्टार्थं भवति समिधा प्रच्छादयेदिति सा चोपरि
 धार्यमाणा प्रच्छादनसमाप्त्या नान्यथेति प्राप्तमुपरि धारणमनूद्यत इति प्राप्ते
 दूम. विधिपूर्वत्वात्, न ह्याचारादपरिप्राप्तिं आच्छादनासमर्थत्वात् 'सुगृह
 ष्टे समिधमुपसृष्टे'ति च श्रवणादृष्यदपदेशेऽसौ धारयितव्येति कृतोऽनया
 इति प्रच्छादनम, अतोऽप्राप्तत्वाद्धि शब्दपरित्यागेन विधिः, अनुवादानु
 पपत्या हि विधिरूपेण द्वित्रिभागश्च तद्वत् "त्वोतिष्टोमं प्राचीनं यथा
 करोती"ति विधाय श्रूयते 'प्राचीं देवा अभजन्न दक्षिणा पितरं प्रतीचीं
 मनुष्या उदीचीं रुद्रा' इति, तत्र प्रतीचीं मनुष्या' इत्यत्र त्रिशीलाधिकरणे
 यत्सर्वं यथा रचयितव्या, का पुनर्यथेपाऽऽशङ्का? सोच्यते त्रिशीलं मनुष्या
 र्थमित्यत्र न स्तुतिरप्याजस्येन गम्यत इति दूरापास्त विधित्वम् । इह
 स्वभजन्तेति पुरा कल्पेन पूर्वपुष्पादरितत्वेन प्रशसा गम्यते तथा च
 सुकल्प्या विधिरित्यतो विधित्वं युक्तमित्योमामाशङ्का निवर्तयितुमिदमधि
 करणम् । •

१ स्मृतविधौमादस्यानादिति वा ।

• एष सूत्रस्य स्वानुपपत्त्यनन्वयान्न तद्वत्तद्विधिभागानुवादादनाधिकारात्प्राप्त्ये
 व्याख्याते द्वितीयभागात् तदुत्साम्यव्याप्यहनुत्या इति सूत्रमिति तत्रमपि आचारा
 भाग्य अधिभारतुसुव्याख्यातकतपरिकरेषु पाठ्यमाश्रितमर्थेन व्याख्यायि भाग्य च
 टादरादपि च उच्यते किदृशोनात्सर्वं स्यात् १ 'विधिं धारयन्नुवादात्' २ इतानि चत्प ३ १३

परुषि दितादीनामनुवादताऽधिकरणम् ।

सू० परुषि दिनपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ६ ॥

“यत्परुषि दितं तद्वेशानां यदन्तरा तन्मनुष्याणा”मिति तथा “यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामिति घृतं देशानामस्तु पितृणां निष्यक्तं मनुष्याणा”मित्यत्र मनुष्यसंयुक्ता उदाहरणं तथा “यो विदग्धः स नैर्घतः योऽघतः स रौद्र” इति अत्रापि विध्यर्थवादादिपक्षा निधीतवद्वेव सर्वे योन्या, विशेषाशङ्का त्वेषा विधित्वेऽपि न फलकल्पनं लौकिकानामेव कृत्प्रफलानां लघनमानाभ्यञ्जनक्रियाणामन्तरा पूर्णनिष्कामिति विशेषनियममात्रविधानाविद्यमादृष्टमात्रं न निधीतवदत्यन्ताप्राप्तविधानेनादृष्टक्रियाफलकल्पनेति यो विदग्ध इत्यपि प्रसिद्धयोरैव नैर्घतरौद्रयोर्विदग्धत्वाद्यतत्त्वगुणमात्रविधानान्त्वाद्यथमतो विधिरित्येतां शङ्का निवर्तयितुमतिद्वेयः ।

अन्तश्चटननिषेधस्य क्रतुधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ७ ॥

कृतौ पुरुषे चार्थतः प्रसक्त पदार्थं प्रतिषेधतः क्रतुप्रकरणगताः प्रतिषेधा इहोदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्हि “नानृतं वदेदि”ति हि श्रूयते तत्र सशयः क्रिमयं पुरुषधर्मो विधिः ? उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुवादः ? किं वा शुद्धक्रतुधर्मोऽनुवादः ? अथवा शुद्धक्रतुधर्मो विधि ? रिति, तदर्थं च प्रतिषिध्यमाना या क्रिया विचारयितव्या क्रिमयो सती प्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्थो ? किं वा पुरुषार्थयमिति, ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यं क्रिमाप्यातं कर्तारमभिधत्ते न वेति, तत्र “प्रतीतिः स्मरणात्कतुं विशेषैरप्यश्रुते कर्तृवाचित्वमाप्यातप्रत्ययस्याधसीयते, घट्टेदित्याख्यातात्कर्त्तारोऽवगम्यते यश्च यतोऽवगम्यते स तस्यार्थः

व्याख्यायितवत, केचित्तु “न एव अकारणस्य दर्शनम्” “सतो वाचिर्दृग्दर्शनम्” इति सूत्रद्वयमधिकमास्त्वताः पूर्वोक्तं चतु. सूत्रं निरुक्तसूत्रद्वयसंयुक्ततां यद्सूत्रोच्चारणस्य अधिकरणसूत्राणां संदर्भोऽप्याहुः अकर्मक्रतुसंयुक्त संयोगान्नित्यानुवादः स्यादित्यन्तश्चटननिषेधाधिकरणं परुषि दितादीनामनुवादाधिकरणानन्तरं व्याख्यातं भाष्ये इह पुनर्यपरीत्येनेति पाठसारस्थानुनतया श्रुतिशक्तिरुपन्यासोचनया पाठतत्त्वविशेषकः करणीय इति मन्यते ।

तथा 'कर्तरि कृदित्यधिकृत्य 'ल कर्मणि चे ति चकारेण कर्तृवाचित्व स्मृत
 पद्यति द्वेवदत्त इति च कर्तृविशेषवचनेर्द्वेवदत्तादिपट्टे सामानाधिकरण्या
 त्कर्तृवाचिता, स च प्रत्ययार्थत्वात्प्रकृत्यर्थ घटन प्रति प्रधानभूत इति
 घटन तावत्पुरुषार्थ यदर्थ च घटन तदर्थ प्रतिषेधोऽपि न्याय्य कुत एतत्
 प्रतिषेधस्यानिष्टबोधकत्वात् इष्टविपरीत चानिष्ट तद्वदा यस्येष्ट तद्वि
 परीत तदा तस्यानिष्ट भवति तद्वदि प्रतिषेधभूता घटनक्रियामनुवद-
 न्वदेदिति शब्द पुरुषार्थतया पुरुषेष्टसाधनतया तामुपस्थापयेत्तत प्रति
 षेधोऽप्यीष्टविपरीतसाधनता बोधयन्नुवादावस्याप्रतिषेधस्यैष्टस्य विषयं
 फलत्वेनावलम्ब्यते नेटान्तरस्य अप्रतिषेधत्वात् तद्वयमर्थे -यत्पुरुषोपकारि
 तथा प्रसक्त घटन तत्र तथा कि त्वपकारमेवाप्य साधयतीति तेन श्रुत्या प्रक
 रण वाधित्वा पुरुषार्थे प्रतिषेध । यस्तु स्मार्ते प्रतिषेधस्तस्याप्येतदेव मूल
 भविष्यतीत्येक पक्ष श्रुतिप्रकरणयोरधिराधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्माऽप्य लज्जभ्य
 मानमन्वघटनघटकर्म कुर्वाणस्यानृत वर्जयितव्यमिति सोऽय स्मृतिप्रमाण
 याद स्मृत्यैव हि पुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामर्याद्विषिदुमनृत तन्नाध्याय
 तिनोश्च दर्शपूर्णमासघोस्तत एव वर्जनेन प्राप्तिमत्यनुवाद । न चास्मिन्पक्षे
 मूलमूलित्य श्रुते क्रतुविषयत्वात् स्मृतेरा'पुर्विशेषावस्थानादिति द्वितीय
 पक्ष प्रयाजादिवत्क्रत्वर्थे एवारादुपकारक प्रतिषेध, सोऽपि त्वनुवाद एव
 पुरुषो १६ स्वार्थमेवानृत वर्जयतीति प्राप्तेव क्रतावपि वर्जनेन, न हि पुरुष
 विहाय क्रतावनृत सम्भवति पुरुषे च निविष्टमिति कुत क्रतो प्राप्ति
 तस्मादनुवाद इति तृतीय पक्ष । अत्राभिधीयते ' क्रत्वर्थेऽपि यत्तावदनु
 वादत्वमोरितम तत्र सयोगभेदेन विधिरैव हि वाप्यते अमृतघटनस्य पुरुषा
 र्थेन हि स्मार्तेन प्रतिषेधेनैतदवगमनृत घटत पुरुषस्य प्रत्ययायो भवति घर्न
 नात् स न भवतीति न क्रतो किञ्चित्तद्वावाभावयोश्चैगुण्यमथैगुण्य वा तेन
 य प्रत्ययायमभ्युपेत्य क्रतुमविगुण विकीर्षति तस्य नानृत वर्जनीय स्यात्
 क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधेन क्रतुगत एव प्रत्ययायोऽनृताद्भवतीति बोध्यते
 इत्यर्थभेदावानुवाद । तथाऽतिक्रमेऽपि पुरुषार्थातिक्रमानिमित्त प्राय

तोऽत्र । प्रकृत्यैव सम्बन्ध इति क्रत्वर्थेना स्थिता” एतदेतिना तु नात्र क्रत्वर्थेना सिध्येत् निमित्तं हि वृम्भिका, निमित्तं चाधिकारिधिशेषणम् अतो वृम्भिकानिमिनयुक्तस्य पुरुषस्याधिकारिणोऽत्र वाक्ये श्रुतस्य लाभात्कार्यस्य च फलानपेक्षत्यादनपेक्षे संपूर्णं वाक्यं न प्रकृतसम्बन्धमुपेक्षात्स्वतन्त्रमेष पुरुषाय स्यादित्यास्ता तावत् ॥

अथोपायादीना
पुरुषाधिकारणम् । सू० शयौ सर्वपरिदानात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “यो ब्राह्मणायावगुरीते शतेन यातयातस्माद्ब्राह्मणाय नाशगुरीते” इति, तत्र सशय क्रमेण प्रतिषेध क्रत्वर्थे? उत पुरुषार्थे? इति सशय, तत्र “फलभावात् अतोऽत्रापि प्रकृत्यात्तदर्थेता । कृतत्वात् फलस्याप्य पुरुषार्थो न तु कृतो” यातयादिति हि साध्यतया यातना गम्यते न पूर्वाधिकरणवत् प्राणापानधारण श्रुतमानतया निर्दिश्यते साध्यत्वाभिधानादेश यातनाया साध्यत्व न स्वर्गादिवत्कामोपगन्धापेक्षम् । न हि प्रत्यक्षाप केनचित्काम्यते तस्मात्फलवत्त्वात्पुरुषार्थमशगुरीते न क्रत्वर्थेन, एकदेतिना तु अशगुरीतेषु यातनाफलत्व न सिध्येत नजर्थपर्ययसायित्वात्प्रतिषेध विधे, नजर्थपर्ययो हि काव्यात्मा विधेया वाक्यार्थे, कार्यं च न फलमपेक्षते अपेक्षमाणमपि न यातनाया सम्बध्यते कर्तव्यस्य यातनाफल क्त्वापेक्षान न च तस्माध्यतयाऽत्र यातना गम्यते किं त्वशगुरीतेसाध्यतया तस्माच्च नियोगफलत्व यातनाया, अत एव न नियोज्यविशेषकतयाऽपि स्वर्गादिवत्समन्वय, नियोगफलं हि साध्यतया नियोज्यविशेषण भवति नान्यत्, अत एव न विषयीभूतनजर्थेफल विधेयस्य यातनाफलकत्वायोगात् नाशगुरीतेषु फल तदनुष्ठानस्य लौकिकत्वेन विधिसत्त्वर्थाभावात्, उक्तं हि “लौकिके धानुष्ठाने यदि लौकिकात्प्रमाणात्प्रत्यक्षाद्यो नाशगम्यते कुतोऽन्यत शक्यतेऽप्यगन्तु” इति, अतो न नजर्थविधिपरिण वाच्येन यातनाया फलत्व शक्यमश्रुधायितुम् अनुपपत्त्यभावात्, शक्येनैव तस्यातिपादेन वाक्यभेद स्यात्, अशगुरीतेषु नाशपूर्व कुपादशगुरीते च प्रत्यक्षापकलमिति तस्माच्च फलत्वम् । ननु गम्यते अशगुरीतेसाध्यता यातनाया, सत्य, गम्यते

किमूला त्वियमवगतिरिति प्रमाणमस्या मृगयमाणा न लभामहे प्रत्यक्षा
दीना दधिष्ठत्यात, शब्दस्य चान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात्, निर्मूला
वगतिहृत्यापि प्रतिभासच समीचीना भवति । अथापि वाक्याभेदमङ्गा
कृत्य शब्दस्यात्र प्रामाण्यमुच्यते तथाऽप्ययुक्तम्, कार्यपरत्वेन हि शब्दाना
व्युत्पत्तिः, अथगूरुण च यातनाफलसाधनमिति सिद्धरूपो धिनियोग
कथमिष शब्देन प्रतिपाद्येत व्युत्पत्तिविरहात् कथं चाथगूरुण त्रिणिक
कालान्तरभाविनी यातना साधयेत्, अपूर्वद्वारेणेति चेत् न अन्यद्वारेणा
न्यस्य साधनायोगात्, योगे वा यागादेरपि तथात्वोपपत्तेरपूर्वाभिधानमु-
त्सीदेत् तद्विहापि यागादिविषयमिवाथगूरुणविषय कार्योत्क्रमपूर्वमभि-
धेयमापद्येत, न चैवमिष्ट तस्मादर्थवादमात्रं न तु फल स्यादित्यास्ता
तावत् ॥

मलवद्वास सवादनियेधस्य
पुरुषधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० प्रागवरोधान्मलवद्वाससः ॥ १० ॥

दशपूर्णमासयो श्रूयते "मलवद्वाससा न सश्रदे द्विति, किमय प्रति
पेध कत्वर्थे ? उक्त पुरुषार्थे ? इति प्रकारात्कत्वर्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ताम
वर्धय यजेतेति यत्तनात्मर्दस्मादेव क्रतुध्यापाराविवृत्ता रजस्वला तेन
नानया सश्रादस्य क्रतौ प्रसक्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः, पुरुषस्य
हि स्वातन्त्र्येण प्रयत्नमानस्य रजस्वलयाम प्रसज्यते सवादे. तेन यत्र प्रस
क्तिस्तत्र प्रतिषेध इति पुरुषार्थता ॥

सुवर्णधारणादीना पु
रुषधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विगो-
पात् ॥ ११ ॥

अनारभ्य श्रूयते "तस्मात्सुवर्णे हिरण्य भार्ये" मिति, अत्र सशय कि
हिरण्यधारणमिदं कत्वङ्गतया विधीयते ? उक्त क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धार-
णमस्करि विधीयते ? अथवा हिरण्य हस्तेन भवतीति विहितधारणानुवा-
देन सुवर्णता शोभनरूपता विधीयते ? तद्विरण्य भार्ये तत्सुवर्णमिति, आहो
स्विरण्यधारणा पुरुषार्थतया विधीयते ? इति, तत्र "पुरुषार्थत्वपत्ते हि

फल कल्पमतकृते । अहं स्याद्वैदिकत्वेन क्रियात्वेन च भाव्यतः ॥ यद्यपि
 नाद्यद्विरण्यविशिष्टधारणविधिस्तथाऽपि तस्य फलापेक्षाया वैदिकत्वक्रिया
 त्वसामान्याद्वैदिकमेव कर्मापत्तिष्ठत इति तादर्थ्यमेवारादुपक्रियारूपेणैव
 युक्तं, नात्यन्तानुपस्थितफलकल्पना । अथवा धारणस्य स्वभावतश्च धार्य
 माणसस्कारत्वात्कृत्यश्रुत्या च हिरण्यस्य प्राधान्यात्प्रगमाविष्ययोजनस्य च
 लौकिकस्य सस्कारयोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसस्कारविधानम्
 अथवा लाघवाद्धारणप्रथमद्वय सुवर्णताविधि चैधाऽपि तावत् क्रत्वर्थ
 मिति प्राप्तेऽधीयते, “न क्रतुस्तद्विरण्य वा धारण वाच गम्यते । तस्माच्च
 क्रतुशेषस्य विधेस्तु पुरुषार्थता ॥ स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रियात्वादन्यत्र च
 वैदिकत्वाद्ब्रह्मणमपि तुल्यं पर्युपस्थापकमिति नैकान्ततः क्रतोर्हपस्यान
 येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात्, न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीति
 र्येन तदनुवादेन सस्कारविधिः स्यात्, लोकेऽपि हिरण्यसद्भावात्, न हि
 क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनेन येन वाहि क्रतुद्रव्यमेव स्यात् न पुरुषार्थं हि तदिति चतुर्थे
 घट्याम् । ननु क्रतुगतहिरण्यप्रतीति सस्कार्यत्वादिति चेत् न इतरेतरा
 थयात् क्रतुगतहिरण्यानुवादनिश्चये सस्कार्यत्व, तच्चिरचये च निष्पद्यो
 नस्य तदयोगात्क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिरितीतरेतराशयत्व न हि स्वभावतः
 सस्कार्यता अदृष्टावन्तेऽपि धारणाविरोधात् कृत्यप्रत्ययस्य कर्मत्व सा-
 ध्यतामात्रमाह न शेषित्वम्, अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः
 क्रतुगतधारणाप्रतीतिरन्यत्रापि धारणसम्भवात् अतो न क्रत्वर्थत्व विधिवशा-
 च्चावश्य भवितव्यं फलेन तत्रार्थवादाभावे स स्वर्गं स्यादिति, सद्भावे तु
 तद्गतमेव फलं यथेह धातुव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्पन्नश्च शोभनरूपता तस्मा
 त्पुरुषार्थत्वम् ।

जयादीना वैदिककर्माहताधि
 कण्ठम् ।

सू० शेषोऽप्रकरणोऽविशेषात्सर्व-
 कर्मणाम् ॥ १२ ॥

क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविधारणसद्भावात्पुरुषार्थकारणेऽनाभ्यवाटं पस्तुत
 तत्प्रस्तावादेवाऽऽनारभ्याधीताना जयादीना वाक्येनैव कर्माहृत्ये सिद्धे
 तद्विशेषश्चन्त्यते “यिन कर्म” षोडशे च जयान् लुङ्गुया दिति । क सर्वथा लौकिक-

कवैदिककर्मणामङ्गं जयादयः? उत वैदिकानामैव येषामाहवनीयोऽस्ती? ति-
 धिवारः, तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते । तस्मात्कृत्वादिनापीच्छं-
 चान्ते। लुहुयात् जयात्” यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयोनास्ति जयादयश्वा-
 हवनीये होतव्यास्तथाऽपि ते स्वयमेव हे। मत्वादाहवनीयप्रयोजका इति तद-
 र्थमेवाहवनीयं प्रतीयतेषु हूयमाना न द्रव्यन्ति ‘तस्मात्तत्राप्यवैगुण्या-
 त्सर्वायाः स्युर्जयादयः । नैव प्रधानवैदेश्याद्वगुण्यं जायते यतः । यद्यप्या-
 हवनीयाभावकृतं नास्ति वैगुण्यं तथाऽपि प्रधानदेशत्वमेव गानामवगतं
 तदलाभात्कृष्यादियु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः तत्रै कृषिराहवनीये च होम
 इति वैदेश्यं, वैदिकेषु त्वाहनीयादिमत्सु प्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगु-
 ण्यात्तत्रैव जयादयः ॥

वैदिकानामव्यतिथये इष्टिक
 संख्यताधिकरणम् ।

सू० दोषात्विष्टिलौकिके स्याच्छास्त्रादि
 वैदिके न दोषः स्यात् ॥ १३ ॥

अत्राप्यनारभ्यवात्स्यैव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारः, तैत्तिरीयाका हि
 काम्येष्टिकाण्डे “यावतो ऽश्वात्प्रतिशृङ्गीर्थात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाला-
 चिर्वपे” इति समामनन्ति, सेयं दातुरितिर्ने पतियहीतुरिति यत्पते सा
 विचार्यते किं लौकिकेऽश्वदाने मित्रदावादेभ्यः खेदादिना विधिमनपेक्ष्य
 क्रियमाणे निमित्ते पुरुषार्थो विधीयते? उत वैदिके कर्माङ्गभूते व्यतिष्टोम-
 पौण्डरीकादिविषये क्रत्वर्थतया? उतोभयत्रे? नि, तदर्थं च किं दोषनिर्घा-
 तार्थयम्? उत नै? ति तत्राविशेषाद्बुधयत्रेति प्राप्तेऽभिधीयते, ‘दोषनिर्घा-
 तकार्यं यत्रासौ तत्र गम्यते । लौकिके स च दोषोऽस्ति वैदिके न विधानतः”
 यद्यपि निमित्तावस्थायां दोषवान् योऽश्वप्रतिशह इत्यशक्यं विशेष्टुं, विशि-
 ष्टानुवादे वाक्यभेदात्तथाऽपि कर्मणः फलापेक्षायां “स एवैन वरुणपाशान्मु-
 ऽवतीति वाक्यशेषाद्वैपनिर्घातं एव फलमवसीयते, तेन यत्र दोषस्तत्रेष्टिः
 ‘लौकिके चाश्वदाने’ न फेसरिणो ददासी”ति निषेधात् दोषोऽस्ति वैदिके तु
 कर्माङ्गदाने विशेषविधानात्तत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति दोषः, “तस्मात्कार्यवशा-

द्विदिलौकिके स्यात्तदुच्यते "दोषनिर्घातकार्येण स्यादेव न तु तनया ।
 ब्रह्मण्यदनिर्घात फलमत्राश्रयस्यते । लौकिकेनाश्रयदानेन नामाश्रयस्तीति
 गम्यते" ब्रह्मण्यपाशान्मुञ्चतीति ब्रह्मण्यदनिर्घातकार्येणोपाश्रयस्तीति न तु
 लौकिकमश्रयदान अतोश्रयनिदानमिति प्रत्यक्षादिना, वैश्वदेवहिताभिर्वाऽश्रय
 स्यते नापि प्रतिषेधेन न केसरियो ददाताति पापमात्ररुन्वना स्यात्, न
 चानेनैव तत्प्रतिपादनम् अस्य प्रसिद्धद्विधाश्रयदानेन त चर्माकार्यं पापरिचते
 ट्टिभिधिपरत्वात्, तत्परत्ये वाक्यभेदात् अतोयोऽ च दोषो निर्घातस्येन
 गम्यते नासौ लौकिकेऽस्तीति न तदुच्यते लौकिकविषयत्वम् । अथ उच्यतेति
 व्युत्पत्त्या ब्रह्मण्यशब्द पापमेव ददेत्तत्त प्रसिद्ध परिष्यस्य यथारुधाऽश्रया
 स्यायमात्रे वैदिकेऽपि त्यागात् तु सदृशनात्तदेव ब्रह्मण्य-शब्देन शक्यमभि
 धातुम् इष्ट्या ऽऽहम्बरविनेदनेन तद्दु खशमनात्स एवैव ब्रह्मण्यपाशान्मुञ्चतीति
 चोपपद्य, तस्माच्च लौकिकविषयता, नाप्युभयत्र कुत्र प्रसिद्ध श्रावदान
 निमित्ततत्त्वेनोद्दिश्य नैमित्तिक कर्म विधीयते तस्य पूर्वप्रसिद्धागानिष्यमा
 नाया नैमित्तिकस्य वैकित्वात्तत्सादृश्याद्वैदिकमश्रयदान शीघ्रमुपतिष्ठते
 तेन तत्सम्बन्धिः श्रुतूपस्यानात्तादर्थ्यं गम्यते, ततश्च नैरपेत्याच लौकिकस्य
 एव फलकल्पना वा युज्यते, किंच 'लौकिके पुरुषार्थस्य वैदिके क्रतुशेषता ।
 न वैकस्याभवाद्यैव वैदिक्यादुपपद्यते" कल्पयैत्वे प्रधानाधिपरत्वात्प्रयो
 लकता पुरुषार्थस्य तु स्वातन्त्र्यात्प्रयोजकत्वमिति वैदिक्य, न च तदेकस्य
 विधेयुक्तं तस्माद्वैदिक एव स्यात् ।

दातुर्वाक्याऽपि कारणात्
 वाक्यादधिकार्यमित्त वा । सू० अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ १४ ॥

इयमेवेष्टिरुदाहरणं किमपि प्रतिषेधस्य स्य चन्द्रकृतं ३ उत हेतुकृतं
 दातुरिति, तदर्थे च १५क्रमस्यार्थशास्त्रस्यापसहारस्यविभुद्धेश्वरस्य व प्रिरोधे
 कस्य अनीयस्यमित्ति विन्यसे विभुद्धेश्वरीयस्य प्रतिषेहीतुं वाचतेऽ
 श्वान्प्रतिषेहीयात् तावतो धारणाश्चतुष्कपालाविश्रंभेदिति वचनात् अर्थ
 वादशनीयस्ये दातुं पञ्जापनिर्घातकार्यमनयदिति प्रजापतिर्दाता

१ निमित्तस्य नापि विधीयते वा ।

संज्ञीतिर्नो वरुणः प्रतिपद्यतीति स स्वां देवतामाह्वेदिति स इति समानधि-
 भक्तिर्निर्दिष्टः प्रजापतिः स्यां देवतां पूर्वशाक्ये सम्प्रदाननिर्देशाद्वरुणं तेन
 प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणपहं प्राप्त इत्यर्थः । "स पर्यदोर्येत स एतं
 वाहणं चनुष्कपालमपरयत्तद्विरयपत्तने। वै स वरुणपाशादमुच्यते"ति
 सर्वत्र प्रजापतिरेव दाताऽनुपज्यते, तेन परकृतिमरूपेऽर्थशादे दातुरितिर्दिष्टे-
 णितेत्यन्येऽपि दत्त्वेव क्रुयादिति दातुरितिर्दिष्टव्यगम्यते तद्वेवं विरोधे किं
 घलोय? इति तत्र विष्णुद्वेषस्य प्रधानत्वात्तदनुरोधेनार्थशादे व्याप्येयः,
 दातुरपि तावद्वेष स्यात्कं पुनः प्रतिपद्यतीति, तस्मात्प्रतिपद्यतीति
 प्रालेऽभिधीयते "अमजातविरोधिन्वाद्यथादो यथा श्रुतः । व्याप्येयस्तद्वि-
 रुद्धत्वादिष्णुद्वेषस्य लतणा" प्रांतएहीपादिति हेतुर्कृताच्यते, अस्ति हि
 तस्यापि हेतुकृतं "तत्परोजक्रो हेतुश्चे"ति चकारात्, तस्मादुपक्रम्यनादा-
 तुरितिर्दिष्टि, पर्यस्वितं चैनद्रुत्तीयस्त्वं "श्रुतेर्ज्ञाताधिकारः स्या"दित्यत्र,
 किमर्थं तर्हीदमधिकरणम्? उच्यते अगादिशब्दा येदेऽपि यहुलं दृष्टप्रयोगाः
 एहातिम्नु दातृव्यापारं न क्वचिदृष्टस्तेन नासौ तत्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यत
 इति विशेषाशङ्कानिश्चयमधिकरणम् । अथवा भाष्यकारान्तरैः सा तिहादा-
 त्यंज्ये स्यादिति सूत्रानुसारात्प्रतिपद्यतीतिर्दिष्टाप्रिता तच्चिश्चयमनेनैव
 सूत्रेण दातुरितिर् प्रतिपादयितुं भाष्यकारोऽधिकरणान्तरं चकार, सूत्रद्वयं तु
 पूर्वाधिकरणरूपत्वेन व्याप्येयं, पत्तेऽप्येवोदितमितं कर्मभेदे सति निर्णया-
 शक्तः अत उभयत्र स्यादिति चेत्तं तस्योत्तरं मानिहाद्वैदिकत्वमामान्यादा-
 त्यंज्ये अस्त्यक्रममन्विनि वेदिके दाने स्यादित्यर्थः ॥

वेदिकत्वमामान्यादा-
 इतिधामाधिकरणम् ।

सू० पानव्यापञ्च नदत् ॥ १५ ॥

अनाथ्य श्रुते 'सोमेन्द्रं चहं निशंसेद्यः सोमं वमती'ति तत्रापि
 तथैव संग्रहः किं नौकिके सोमे रमाधनाश्रयं पीति दान्ते पुरषायंतयेयमि-
 ट्ठि? इत वेदिके प्रत्ययंतया? अथवाभयचे? ति, तत्राविशेषाद्बभूवोर्दोषाद्वा
 नौकिके भयेत् । दोषो अत्रास्तिधमनादृष्टिर्दिष्टि वशीयंयोः" । भयति हि धम

नादिन्द्रियवीर्यवृद्धि न यस्मिन्वहश्चदत्यन्ताविद्यमानता तेन तत्सयोगाल्लो-
किके स्यात्, वैदिके तु पानमात्रस्य शास्त्रार्थत्वाद्गमनेऽपि न कश्चिद्वैद्य इति,
नात्र प्रायश्चित्तविधिर्धर्मवान एव प्राप्तिव्रम 'लोकै हि धर्मनायैव पानाद्दोषो
न विद्यते । सम्यग्गन्तरणपर्यन्त वेदे पान विषद्यते' न तावत्लोकै दोषोऽस्ति
धर्मनार्थमेव पानात् अतो न तदुद्योगेन लौकिक एवेति शक्यं यत्तु, वदे तु
सम्यग्गन्तरणस्यापेक्षितत्वात्सम्यग्गन्तरणपर्यन्तामेव पान शास्त्रार्थं, तच्च धर्म
नाद्विषद्यत इति अस्ति दोष तेन दोषवशादेव धदिके स्यात् यद्यपि
दोषश्रवणमर्थवादस्तथाऽपि लोके दोषाभावात्प्रतिकारार्थेता नास्तीत्यन-
पेक्षित प्रायश्चित्त, वेदे तु क्रतुवैगुण्यात्तत्समाधिस्सोपजायते । अपेक्षिता
र्थता तत्र प्रायश्चित्तविधिर्भवेत् ॥ अपेक्षितविधिर्न्यायाननपेक्षितवैदनात् ।
तेन क्रत्वङ्गमेवेष्टि फल वैद्य न कल्पते" अथवा न तु वैदिकमेव शीघ्र
मुपस्थितमिति असत्यामपि प्रतिकारार्थेताया तत्रैव धारणाष्टि, लौकिक
तु प्रतिषिद्धत्वात्प्रतीकारार्थेव सदप्यनुपास्यतत्वाच्चेष्टि गृह्णातीति विशेष ॥

सोमोन्द्रस्यैवर्षजमानपानव्या-
पद्विषयताऽधिकरणम् ।

सू० तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ १६ ॥

येष वैदिके सोमयमने क्रत्वङ्गमिष्टिर्धधारिता सा कि यज्ञमान
धमन एवातत्विद्यमानेऽपीति विचार, तत्राविशेषत सर्वधमने स्यत्तदुच्यते
"सोमोन्द्र स धरु फुपात्रा सोम धमतीति हि । यच्छ्रद्धाद्विष्टिधमने गम्यते
तुल्यकर्तृके । इदौ च क्रतुशेषत्वात्साम्येव हि नियुज्यते । कर्तुंत्येनेति धमन
मपि तत्कर्तृक तत निमित्तमृत्विधमन न निमित्तमिति स्थितम् ॥

आवेवाष्टाकपानवरी

ह्यंशदात्रमात्रस्य हास्य
ताऽधिकरणम् ।

सू० सर्वप्रदानं हविषस्तर्धत्वात् ॥ १७ ॥

धमनस्य हवि शेषविषयत्वात्तत्सद्भाद्वि शेषो हृदयमागत इत्यत
प्रभृत्यापञ्चमपादपरिसमाप्तेर्हवि शेषविषयता कथा प्रवर्तिष्यते, प्रथम ताव
च्छेषसद्भाद एव प्रतिपाद्यते, दर्शपूर्णमासयो अयते"आग्नेवोऽष्टाकपालो भ-
तीति तयोपस्तृणाति अग्निधारयति द्विर्हविषोऽष्टयति सतुरयस जुहे।

तीति, तत्र महापः किं मरुतस्य पुरोहागम्याहृत्नीये प्रदानं? मुम शृष्टदान-
 नमात्र प्रदायान्यस्त्वेवमित्युक्तं मिति यथाज्ञानेपमोदना मरुतशोभेन विना
 नावपद्यते तत मरुतस्य अथ शृष्टदानमात्रत्वापि तदुपपत्तिसातसत्तान्मा-
 प्रत्य शोभ', तथाप्यवदान- शृष्ट्यावप्यवदाने नसत्तावमद्वातशुभ्या पुता-
 द्वायावप्येवमिदंशतामदन्वी क्रियते, न च प्रदानमन्तरेण देयतामव-
 न्मोपपत्तिरिति मरुतस्य प्रदान, यथापि शृष्टदानस्य सम्यक्त्वं होमसाधन-
 त्वम् असाधनानस्य अनुज्ञेय तथाऽप्यनिशयंमनुमानम्, अन्यथाऽऽष्टाकपा-
 नमदन्धस्य दुमस्यानुपपत्ते तर्थातिशयत्वात् पुरोहागस्य शृष्टदानादु-
 त्पत्तिरिष्टाद् एनीवात्यम एते धनाशृष्टदानवाज्यमुपावपरं शास्त्रियं
 यस्मिन्ने जुरो तं गन् द्वित्यत्रापेति, न चाभ्यासमन्तरेण मरुतपुरोहाग-
 साधनको धान गम्यते शृष्टदानेन कर्तुंविम्वर्षादभ्यस्यते सोमयागवत्,
 कथमितानीं शेषवाप्यापि श्रित्यहृत्शरीति श्रित्यमानमबिहितशेषाभाशा-
 दृशित्वासाधेय्यन्ति । यद्वा भवतु यस्त्वेवकायंशगात् शृष्टदानमात्रं हुत्या-
 ऽन्यच्छिष्यते तदभावेसु मरुतशोभोन्वाप्य रस्येताशान् पूर्वं पक्ष', क पुनरयं
 पक्षद्वयस्यानुष्ठाने विशेषः २ पूर्वपक्षे शेषकाप्यालाभापि प्रयोजकत्वात्तदयं-
 यदाननाशेऽपि प्रधानशृष्टित्वात्साधः । मिदृशान्ते तु अयोजकत्वाज्ञाप
 इति प्रयोजनान्तरमप्यपरिष्ठादुक्त्यामः अत्राभिधीयते "यागप्रधानमेकेन
 शृष्टदानेन साधित । द्रव्यमस्तीति ह्यन्याऽसौ नाशति प्रतिपद्यते ॥ चा-
 भनेपत्य च ह्यन्यस्य साधतेशोपपद्यते । धानये शृष्टदान यत्तत उदृत्य द्वा
 यते' प्रधानभूतो हि यागो न युक्त यत्र द्रव्ययोजनायसंते, न च सो
 मयागवदभ्यासमन्तरेणानुपपत्ति, तत्पत्तिरिष्टं हि पुरोहागम्यानेपत्य-
 मेतायतेशोपपद्यते यत्ततो एहीग शृष्टदानमात्रये द्वायते अग्निदेयस्यया
 गसाधनता एवाभनेपता, साधनस्यं च प्रदेयःकृतिमयाऽप्युपपद्य द्योही-
 यामिथ पुरोहागद्वारा, सोमस्येय च रमद्वारं, योरिये हृदयद्वारंमते
 द्रव्यशदानद्वारं पुरोहागस्य साधनत्वमिति न सयंदा सयंप्रदानमिति भा-
 य्याभिप्रायः । धार्मिककारस्तु मन्यते मत्वं प्रजाद्याऽप्युपपद्यमानेपेत्य यदि
 प्रजाद्या किञ्चित्प्रमाणमभाष्यन् अस्मिन्नु प्रमाणे साक्षादेव प्रदान युक्त न

चात्र प्रमाणमस्ति येन ग्रीहिपशुसोमवत्प्रणाडीमाश्रयाम चतुरवत्त जुहो
 तीति वाक्य प्रमाणमिति चेत्, भवेन्नप्रमाण यदि होमानुवादेन चतुरवत्त
 साधनं विधीयते । न त्वेवम, उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्त्यागमात्रेण
 होमाभावेऽपि पर्यगिनकृतानारण्यानुत्सृजन्तीमिषद्वेषतामश्रयोपपत्ते, अतो
 नेष घवनशक्तिर्वज्जुहोति तच्छतुरवत्तमिति क्रियुञ्जतुरवत्तमित्यपन्तरणा
 दिवाक्यप्राप्त यच्छतुरवत्त द्वितीयया सस्कार्यत्वेनाद्विरय तत्सस्कारो हेमो
 विधीयते, होमश्च त्यागपूर्वं प्रदत्त तत्र त्यागस्योत्पत्तत्वात्त्यागप्राप्तत्वा
 दप्राप्तं प्रत्येयाग सस्कारो विधीयते अतो मानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य
 कर्मण साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मान्तरमिदम
 घघातादिवत्सस्काररूपं विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश
 एव सात्वात्साधनमिति सर्वैपदानम् । नन्वाचारादिव होम प्राप्त न, आवा
 रस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावेऽनुपपत्ते,
 यदि चाचारप्रमाणको होम स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्दि
 कृतिष्वप्यसौवैशदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षदुर्वात्वादाहवनीयादप्य पशु
 मानेष्वादिषूपदेशादेव प्राप्यरचनपरत्वं स्वकालत्वादिति न्यायात् तत्र तादा
 मगिन प्रकृतित प्रयत्नवदिति सूत्रकारव्यग्रहो नानुपपत्ते, तस्माच्छतुर
 वत्त जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समञ्जसम
 आधिकरणं तु होमविषय व्याख्यय प्रायेण हविषा होमदशनादभिमुख
 वै देवा इति चार्यवादात्सकलस्य होम मन्यते चतुरवत्त जुहोतीति एव
 नात्तावत् एव होम सकलस्य तु देवतासम्यन्धत्वात्त्यागमावादेवोपपत्ते । एव
 च शेषात्स्विष्टकृत इत्यादि समञ्जसं भवति । नन्वान्याद्विधा दत्त कथ
 मियं पुनः स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे शिष्टावागारोप
 स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽचारं धाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्व क्रियते इत्यदाव ॥

सर्वशेषे स्विष्टकृतम्
 पानाधिकरणम् ।

सू० अप्रयोजकत्वादेकस्मात्कथेरनू
 त्तोपस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृतादीनि क्रमेकस्माद्विधेयं कार्या
 ण्युक्तं सर्वशेषः इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

प्रतत्त्वादेरुष्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्त उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादेवं शेषस्य च अकीर्णकरस्यापि चतुर्ध्वत्तः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्मैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपा द्वेगुण्य स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तिव्य चैषां चतुर्थं घट्यते उत्पत्तो येन मयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्मात्प्रान्तरागमने शेषत्वोत्प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वाच्चैत्रमधिकरणान्तरं प्रयोजनसूत्राणि त्वेनानि पूर्वधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेऽप्यसर्वप्रदानं किं तदा विन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते स्वष्टकृदादिवगेन शेषः स्याप्यते प्रधानकर्म च तदा स्वष्टकृदादि भवति तत्रैरुष्मादेव सिध्यतीत्येकस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्तेः स्यितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिकशेषात् स्वष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ १९ ॥

कृत्वा विन्तेप यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्थापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा क्रिमनियमो यतः कुतश्चित् ? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः मुख्यस्य प्राप्तानिमित्तत्वाद्धेयः स्याप्यते तस्मिंश्च स्यापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविधाताचेतरैभ्यः शेषस्य स्थापनं, तस्मान्मुष्मादेव कार्याणि ॥

पुरोहादादिभागस्य भ्रष्टावन्ताधिकरणम् । सू० भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥

आन्ते चतुर्धा कृत्वा इदं वस्त्रण इत्यादिभिर्वादेशैश्चैस्त्वाभ्यः समर्थते तत्र सशयः किमिदं समर्पणमृत्विज्जां यथेष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय ? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणाय तितत्र ' भक्षस्याश्रवणात्तावतादर्थ्यं नावगम्यते क्रियत्ययानसिन्तावद्भवतीति तदर्थता न ह्यश्रुते भक्षे तादर्थ्यमध्यवसातुं शक्यं कर्मकरेभ्यश्च दीयते दीपमानं च कीयतामपि तावदानति करोतीति सोमचमनवत्परिक्रयार्थता मैवं स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत न त्विह स्वामित्वं कल्पयित्वा देवतायै हविर्यतः सकलस्य हविषो देवतायै

चात्र प्रमाणमिति येन व्रीहियशुसोमवत्प्रणाडीमाश्रयाम् चतुरश्रं जुहो
 तीति वाक्य प्रमाणमिति चेत्, भवेत्प्रमाण यदि होमानुश्रुतिं चतुरश्रं
 साधनं विधीयेत् । न त्वेषाम्, उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्त्यागमात्रेण
 होमाभावेऽपि पर्यन्तिरुक्तानारण्यानुत्सृजन्तीतिश्रुतेःसाधनोपपत्तेः, अतो
 नेपवचनव्यक्तिव्यञ्जुहोतितच्छतुरश्रमिति, क्रियुयच्छतुरश्रमित्यप्यन्तरा-
 द्विवाक्यप्राप्तं यच्छतुरश्रं द्वितीयया सस्कार्यत्वेनाद्विश्यं तत्सस्कारो होमो
 विधीयते, होमश्च न्यागपूर्वः प्रक्षेपः तत्र न्यागस्योत्पत्तिवाक्यप्राप्तत्वा-
 दप्राप्तः प्रक्षेपांशः सस्कारो विधीयते, अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य
 कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मोत्तरमित्यम
 घघातादियत्सस्काराद्भवति विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश
 एव साक्षात्साधनमिति सर्वप्रदानम् । नन्याचारादेव होमः प्राप्तः न, चावा-
 रस्य स्वतःप्राप्त्याभावात् श्रुतिरूपनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावेऽनुपपत्तेः,
 यदि चावारप्रमाणको होमः स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्दि-
 कृतिव्यप्यसावैपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षद्वारात्स्वादाह्वनोपादयः एव
 मानेष्ट्याद्विपुपदेशादेव प्राण्यवधानयश्च स्वकालत्वादिति न्यायात् तेन तामा-
 म्निनः प्रकृतितः प्रयत्नवदिति सूत्रकारव्यवहारेण नोपपत्तये, तस्मान्चतुर-
 श्रं जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समञ्जसस्य
 अधिकरणं तु होमविषयं व्याप्येव प्रायेण हविष्या होमदशनादितिमुखा
 वै देवा” इति धार्यवादात्सकलस्य होमं मन्यते चतुरश्रं जुहोतीति एव
 नातावति एव होमः सकलस्य तु देवतासम्यन्वयस्यागमात्रादेवोपपन्नः । एव
 च शेषात्स्विष्टकृत इत्यादि समञ्जसं भवति । नन्याभ्यादिभ्यां दत्तं कथ-
 मिव पुनः स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे श्रुत्याधाराधरोप-
 स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽवारं धाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्व क्रियते इत्यदोषः ॥

सर्वेषु स्विष्टकृतानु-
 ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अथ योजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन्-
 शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि किमेकस्माद्विषयं कार्य-
 ण्युत्सर्वेषु? इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

कृतत्वादिऋस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्त उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्याद्विप्रशेषस्य च अकीर्णकारस्यापि ततः प्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्यैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपा द्वेगुण्य स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तित्वे चैषां चतुर्थं वक्ष्यते, उत्पत्तौ येन मयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वाच्चैद्रमधिकरणान्तरं प्रयोजनसूत्राणि त्वेतानि पूर्वाधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेऽप्यपवैरदानं किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते खिष्टकृदादिवशेन शेषः स्याप्यते प्रधानकर्म च तदा खिष्टकृदादि भवति तल्लैऋस्मादेव 'सिध्यतीत्येऋस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्तेः स्यितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिककर्मणाम् खिष्ट कृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ १९ ॥

कृत्या विन्तिष यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्यापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा क्रियानियमो यतः कुतश्चित्? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते वूमः मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्छेदः स्याप्यते तस्मिंश्च 'स्यापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविघाताक्षेपरेभ्यः शेषस्य स्यापनं, तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि ॥

पुरोहार्यादिभागस्य भ्रष्टार्थताधिकरणम् । सू० भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥

यान्तेव चतुर्था कृत्या इदं वक्ष्यते इत्यादिभिर्त्र्योदेशैर्चत्वाभ्यः ममर्थते तत्र मशयः क्रिमिद्र समर्पे मृत्पिजां यद्येष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय ? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणायै तितत्र ' भक्षस्याश्रवणात्तावत्तदर्थं नाशयाम्यते क्रियत्पदानसिन्तावद्भवतीति तदर्थता न ह्यश्रुते भक्षे तादर्थ्यमध्यवसातुं शस्यं कर्मरूपेभ्यश्च श्रीयते दीयमानं च कीयतामपि तावदानतिं करोतीति सोमचमसद्यत्परिक्रयाद्यंता मैवं स्यामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत न त्विह स्यामित्यं कल्पवित्तुष देयतायै हविर्यतः सकलस्य हविषो देयतायै

प्रसत्त्वादनीशानो यज्ञमानस्तुल्यः स चत्विभिः कथं परिक्रीणीत, तस्माच्च
परिक्रम्य शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेतत्वाद्भोग्यतया च पुरोडाशस्य भक्षणमैव
प्रतिपत्तिरवगत्येति कर्मविशेषमात्रापेक्षाया ब्रह्मादयो निश्चयन्ते, तद्विषय-
स्यापि दृष्टमेव प्रयोजनं तेषां करिष्यमाणकर्मप्रयोगकौशलं भक्षणार्थं
सामर्थ्यं भवतीति भक्षणार्थता ॥

इति शास्त्रदीपिकाया नृनोपाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयेऽध्यये पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

धुवाज्यादिभिः स्विष्टकृता-
दिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आज्याश्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

शेषकार्याणि किमाज्यादृष्यागुवाज्जद्व्यान्कतज्याः न्यतनेति संशयः
तत्राशिशेषात्कतं ज्ञानंति प्राप्ते उच्यते—कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेतस्य स्थितस्य
शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि, न चात्रमेवविधमस्ति यत्तावत्तु धुवा
यामप्युपांशुयाजार्थं यदीति ऽथश्लिष्टमात्रं तत्परत्वाद्वा युपस्तरणाद्युपयोगी-
त्यकृतार्थं न प्रातिपत्त्यर्थं, सर्वान्ते च तेन 'हविःशेषेण समिष्टपशुहोमः
क्रियते इति न ततः शेषकार्याणि । यत्तु जुहुवा चतुर्द्वितीयमाज्यं शहीतं
तदशेषं हुतमिति शेषाभावात् न आज्याच्छेषकार्याणि ॥

साके प्रम्याद्यं शेषकर्मननुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० साकं प्रम्याय्ये स्विष्टकृदिदं
च तद्वत् ॥ १ ॥

साकं प्रम्यायीये श्रूयते "सह कुम्भीभिरभिक्रमैदि"ति तत्र किं
शेषकार्याणि कर्तव्यान्त्युत तेषु नेति तदर्थं च किं कुम्भीपुः शेषो विद्यते
इति नेति, तत्राभिक्रमणमात्रं कुम्भीभिर्न होम स त्वभिक्रम्याप्याहवनी-
यमवदायेव जुहुवा यथावहति कर्तव्य इति शेषसद्भावात्कर्मस्य स्विष्टकृदादि
इति प्राप्ते घूमः, नेत्रमप्राकृतकार्यमप्यर्थेऽधिक्रमणं कुम्भीभिर्विधीयते किं

तु यदेव प्राकृतं होमार्थं जुहुःशुभिक्रमणं तत्रैव जुहुमपहाय कुम्भ्योनि-
वेश्यमानाहोमार्या विज्ञायन्ते, न ह्यन्यथा होमार्याभिक्रमणसम्बन्धा युज्यते
तदनेन प्रकारेण कुम्भीभिर्होमो विधीयते तद्विधौ चाभिक्रमणं प्राप्तमेवा
नुवर्त्तते तस्मादत्रापि शेषभावाच्च शेषकार्याणि ।

सौत्रामण्यां शेषकर्मणस्तु
पदानाधिकरणम् ।

सू० सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां पयोयज्ञा सुरायहारश्च तत्र श्रूयते 'यथावृहीतान् यथा
वृत्तिज्ञ उपान्द्रवते उत्तरेऽग्नौ पयोयज्ञान् जुहुति दक्षिणानौ सुरायहानिति,'-
तत्रापि पूर्ववदेव सशेषपूर्वात्तरपत्ताः विशेषः सौत्रामण्यतुल्यश्रुतित्वात् तत्र
च शेषमद्भावात् इहापि स्याद्विमाणाशङ्कां व्यावर्त्तयितुमर्त्तिदेशः ।

सर्ववृष्ट्याः स्विष्टकृदि-
दादीना सकृदनुष्ठानाधिक-
रणम् ।

सू० द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म-
क्षियेरन् ॥ ४ ॥

सर्ववृष्ट्यां पट्टकर्माणीन्द्राय रथन्तराय निर्वपतीन्द्राय वार्हताये-
त्यथमादीनि तेषां पट्ट हवीषि क्रमेण यथादेवत निरूप्य प्रकृतिश्रत्सहा-
वघातपेपणे कृत्या विभागे प्राप्ते तमकृत्या वचनात्सर्वैरेकं पुरोडाशं
कृत्वा ततः समन्ततः पर्वषट्त्राय प्रधानानि क्रियन्ते तत्र क्रि प्रतिकर्मभेदेन
स्विष्टकृदिद्रव्यमयदेवम् - उत सकृदिति संग्रहः तत्र कर्मशुभ्येन प्रति-
कर्माश्रयिभिः षोडशैः शेषकर्माणि प्रतिकर्मं प्रदिश्यते, तस्मात्प्रति-
कर्माश्रये, तथा च प्रधानभेदे एकस्मिन्नपि शेषे शेषकार्णोत्पत्ता सिद्धवद्भुतं
दर्शयति "द्विरैन्द्रयाप्यव्य भवतीति" "द्विर्होतव्यं यपट्टोत्तंतीति तद्वद्विहा-
पांति प्राप्ते द्रुमः "सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदव्ययते। तावतैव हि सर्वेषां
कृत्यं स्याद्विशेषतः" ॥ ननु त्यक्तस्य पुनस्त्वामायोगात् सकृत्. पुरोडाशः सर्वो-
र्ष. क्रि स्वकैकोऽव्यय एकैकस्य यागस्य साधनं तत्रैनाश्रयत्वेन यो यागः क्रियते
तदुत्तरार्धादवद्रीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति भेद एव न्याय्य, नैत-
देव च अथयज्ञानामेष विशेषणवद्द्वयत्वं ज्ञायते अथमथयज्ञोऽस्या-
यमस्येति विशेषे प्रमाणाभावात् होमदेशा एव घवनाश्रयस्यता न याग-
देशाः. तेन यागाश्रयागमेवं सकृत्पितृव्य योऽस्मिन् पुरोडाशे निर्वोपद-

शापामिन्द्राय रथन्तराय द्वातु प्रक्रान्तोऽशस्त तस्म ददामीति, एव सर्वेषु
 कृतेषु शेषस्य साधारणत्वाद्दृष्टमाणाविशेष शेषकार्यं तन्त्रेण सकृत्कर्तव्यम
 ऐन्द्रवायवे तु वचनात्मतिकर्मभक्तो न प्रधानभेदात् हेतुनिर्देशस्यैवशाब्द
 मात्रम् ।

ऐन्द्रवायवे द्वि शेषम् सू० ऐन्द्रवायवे तु वचनात्मतिकर्मभक्तः
 वदाधकरणम् । स्यात् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रवायवे तु किं सकृद्वृत्तम् ? मुत् द्वि ? रिति पूर्ववत्सकृदिति प्राप्ति
 वचनाद् द्विरिति सिद्धान्तः, मति वचने पूर्वपक्षसमभवात्पूर्वाधिकरण एव
 शेषवर्णनापरिहाराय सूत्र नाधिकरणान्तरम् ।

सोमे शेषमवस्थाधिकरणम् । सू० सोमेऽवचनाद्द्वयो न विद्यते ॥ ६ ॥

सोमे च बहुषो यद्वाचमसाश्च पुरुगाश्च तत्र सशय किं न कृत्वि
 त्कस्यत्विद् भरणम् ? मुत् सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भत् ? उत यस्य यत्र
 प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भरणम् ? अथवा समाख्यात्रयटकारहोमाभिषेध
 प्रत्यक्षवचनैर्भेद इति, वार्तिके तु सर्वत्र सर्वेषां भत् इति पक्षमतिमन्द
 त्वाद्दनुपपत्त्यस्य त्रय पक्षा इत्युक्तं, तद्विदमतं प्रभृति होमाभिषेधाभ्या
 चेत्येवमन्तमेकमधिकरणं तत्र "भरणं नास्ति सोमस्य नि शेषं हूयते यत ।
 शोपे सत्यपि नैवात्र भरणं विध्यभाषत" । सोमे हि यत्र यद्वात् स्यादपति
 वचनं 'जुहोती'ति वचनात्सोमप्राणोत्सङ्गं प्रस्थापीयवच्छेद एव नास्ति
 कुतो भरणम्, यत्प जुहोतीति वचनमल्पत्वात्सोमप्राणानामनुषाद्दमात्र
 मिति मन्यते । यत्स्वयजिन्दुनिपातमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्शोपहोम
 इत्याह तस्य सोमप्राणप्रादुर्भावपि तथैव स्यादुपाशुयं जे व जौहवस्य शेष
 स्यात् । अथ शेषकार्यत्रयाच्छिष्येण तत्तस्तेषामाप प्रयोजकत्वाच्छेदनाशब्दो
 पापहारादावपि स्वित्कृदादावपि हृषिन्तराणम् स्यात् तस्मादशेषत्वाद्
 भरणम् । यद्यपि सान्य जुहोतीति वचनम्यानव्यार्थत्वात्कृत्वा प्यात्पाऽपि न
 भक्तो वचनाभाषात् पुरस्तादैन्द्रवायवे भत्पति वपद्रुते प्रथमभक्तो हृषि
 र्धानेपावभिरभिपुन्याऽऽहृषनीये हुत्वा प्रत्यञ्च परित्य सद्रसि भक्तम्

भक्तयन्त्री"त्यादौ सर्वत्र गुणान्तरश्रवणात् तत्परो विधिर्न भक्तं विधत्ते, अथैतस्य होरियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति लिप्सामात्रं श्रुतं न भक्तस्तस्मात्वास्ति भक्त इति प्रथमपक्षः शेषस्तावदल्पहोमविधानादभ्येष्ट नस्य चामति भक्ते विशेषविधानं पुरस्ताद्वैन्द्रयायश्च भक्तयतीत्यनुपपद्यमानं भक्तं गमयति, तच्च लिङ्गं स्यालीपुलाकत्रद्विशेषेण भक्तं गमयतीति सर्वत्र सर्वेषां भक्त इति द्वितीयपक्षः । स्यादेतद्विधि विशेषविधिरयम्, अमत्यां तु भक्तप्रान्ते विशेषविधिर्न घटत इति अयमेव विशिष्टभक्तविधिः, तस्मात्त्रैन्द्रयायवादी यस्याध्वर्यादेर्भक्तोपदेशस्तत्र तस्य भक्तो नातिप्रसज्यत इति तृतीयः पक्षः, सिद्धान्तस्तु सत्यमेतत् यथोपदेशं भक्त इति पुरस्ताद्वैन्द्रयायस्त्वेष्टमादिभिस्तु भक्तोपदेशो येषु तेष्वेव भक्त इति न मृष्यामहे कारणान्तरादेव भक्तप्राप्तेः पुरस्तादित्यादेस्तु विशेषमात्रपरत्वात् तच्च कारणान्तरमन्यत्राप्यस्ति, किं पुनः कारणान्तरं समाख्यावपट्टकारहोमाभिषेका यथायथ प्रापकाः, हारियोजने तु वचनं तत्र चमसेषु तावत्समाख्यया चमसिनां भक्तः, होतृचमसादिसमाख्या वेदे प्रैतुहोतुश्चमस इति मन्त्रे पठिताः, सोमचमस इति लौकिकी समाख्या चमस इत्येषोऽदनायस्य चमसोणादिकोऽधिकरणसाधनोऽसत्-प्रत्ययः, तस्मादत्र हेत्वादिभिश्चमित्यः सोमस इति सिद्धश्चमसेषु चमसिनां भक्तः ॥

उद्गातृणां नष्टं मुद्राद्यं
एतेन भक्ताधिकरणम् ।

सू० उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात्

॥ ७ ॥

सप्रति षण्डूरादिनिमित्तं भक्तगमनुक्त्वाऽधिकरणमसमाख्यैवान्तरसा-
माख्याभक्तप्रसङ्गमेवानुसरति, तत्रैव मन्त्रे "उद्गातृणां चमस" इति श्रूयते त-
त्रोद्गातृचमसमुद्गाता एको भजयेत् प्रातिपदिकार्योविधौ धिनोऽहुत्वस्य पाश-
चद्वय्याद्यङ्गत्वनादिति प्रथमः अल्पः युक्तः अथे अनुस्यस्य अकारणेऽत्यन्ता-
सम्भवादिह तु लक्षणयाऽर्थपरत्वे सम्भवति न वचनस्यात्यन्तशोधनं युक्तं

१ न भक्तमिति तु पा० ।

२ भक्तप्रान्ते इति पा० ।

त्यानुपट्टकारादेर्येहेष्वपि साधकाशत्यात्प्रतिपत्तेरैकेनैव लक्षण्येन सिद्धेः
चमसिनामेव चमसेषु भक्ष इति पूर्वं पक्षः । वाचनिकयोर्वपट्टकारहोमा-
भिपद्येता समाख्यया वाशयोगात्तस्याश्च निरवकाशत्वेन ताभ्या वाधा
सम्भवात्तद्यप्यशश्च सर्वेभक्ते प्रतिपत्तिसम्भवेऽन्यतरस्यापि वाधो न युक्त
इति समुच्चय एवेति सिद्धान्तः ॥

हेतु प्रथम
वाधिकारकम् ।

सू० एकपात्रे क्रमाद्ध्वयुः पूर्वा भक्षयेत् ॥ १२ ॥

सिद्धेऽनेकेषा भक्षणे क्रमश्चिन्त्यते । क्रिमध्ययुं पूर्वं भक्षयेत्? इत्यु-
च्यते कर्तुः इति तत्राध्ययुदहस्ते पात्रस्यावस्थानात्स तावद्भुजयेत् । ततो वपट्ट-
कर्त्ता चमसिन परात् । वपट्टकर्त्तुं प्रथमभक्ष इति भक्षपरं न प्राथम्यमपि
विधत्ते वाक्यभेदात् । अथवाऽध्ययौ प्राथम्यस्य न्यायतः स्थितत्वात् तद्वा-
धन युक्तं वपट्टकर्त्तुं चमसिना चानवगतं क्रम आकाङ्क्षित इति तद्विषय
सिद्धे एव वपट्टकर्त्तुं चमसिभ्य प्रथम भक्ष इति नाध्ययुर्वेदिततया, तस्मा-
दध्ययौः प्रथमभक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । “वचनस्याविरपेण प्रवृत्तेर्न्यायमात्रेण
सङ्कोचायोगाद्द्विशष्टविधानात् वाक्यभेदाभावात् । “हे ते वनः प्रथम-
पाहो” इति मन्त्रवर्णात्कारणभूतस्य वपट्टकारस्य च प्राथम्यात्तन्निमित्ततया
प्रथम कर्त्तव्यम् । ये तु वचनाभावेऽपि कारणप्राथम्यादेव वपट्टकर्त्तुं प्रथम
भक्षणं भवतीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणम् । वचनापत्याससु कृत्वा
चिन्तोद्घाटनार्थमित्याहुः । तेण स्यव्ययहारविरोधः—तार्त्तव क्रमेऽभिधेयो-
विधेयत्वोति विसृज्य व्ययहरन्ति । अत एवासौ वृत्तये चिन्त्यते इत्याहुः ।
अत्रैवाधिकारेण क्रमचिन्ता । वपट्टकाराच्च भक्षवेदित्यत्र वपट्टकारो भक्ष-
निमित्तमित्युक्तं न क्रमः । स स्थिदैव चिन्त्यते । स चेद्वचनयनादृत्य न्यायो-
देव चिन्त्यते सोऽप्यनभिधेयः पाञ्चमिकप्रतिविधेयश्च स्यादिति सिद्धा-
न्तानि, पञ्चमे वाऽसौ चिन्त्यः स्यात् । प्रसङ्गादि ह चिन्त्यते । युष्मा-
कमिषेति चेत्तर्हि ते भैय ब्रूहि विधेयत्वादसौ वृत्तये चिन्त्यत इति एव
मिक्ताद्विशेषाभिधानं प्रलापः । किंच यदि वचनादिति सूत्रं कृत्वा चिन्तो-
द्घाटनार्थं तर्हि तदधिकरणं समाप्य कर्त्तव्यम् इदं तु कारणानुपूर्व्यादिति

सूत्रात्प्रागेव कृतमिति न कृत्वा विन्तोद्घाटन युज्यते । यदि न्यायादेष प्रायस्य लभ्यते ततोऽवचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रत्वात्तत्र वचनादिति सूत्रानुपपत्तिः । न च शक्यमिदं न्यायाल्लभ्यं यदा वपटकार न तदा भक्षण कर्त्तव्यम् अहुतस्य भक्षणापभवाद्वापि तु कृते तत्रिमित्तकमिदमपि भक्षणं तदुपस्थितमेवेति न विशेष प्रत्युत वपटकारनिमित्तमुपन्यायान् वपट होमनिमित्तं स्वभटम् इति तदेव प्रथमं कृत्वा पश्चादन्यत्कर्त्तव्यम् । वदति हि महात्मने सवनीयमुपाकृत्य पश्चादनापोमीषोपाकरणमिति । तस्माद्बुचनान्नेव प्रायस्य वपट्कर्तुं । अभ्युच्चयमात्रं तु कारणानुपूर्व्यम्

भक्त्यानुज्ञापूर्वकत्वाधि
करणम् ।

सू० वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ १३ ॥

नानुपहृतेन सौम पात इत्यत्रोपहृतशब्देनानुज्ञानमुच्यते इति दर्शयितुमुत्तरविन्ताद्यं चेतस्सूत्रम् ॥ तदुपहृत उपहृत्यस्येत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति मित्यत तज्ज्ञैः क्रिकेन शब्देन मन्त्रेण चेति । उपहृत उपहृत्यस्येति लिङ्गवन्मन्त्रान्वाधानात्तेनैव कर्त्तव्यमिति इदं मपि प्राप्तसूत्रमेव ॥

वेदिक्रियाव्ययन प्रतिवचना
धिकरणम् ।

सू० तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ १४ ॥

“उपहृत उपहृत्यस्ये”ति मन्त्रे स किं समस्त एथानुज्ञानानुज्ञापनयोः अन्यतरत्र प्रयाक्तव्य इतरत्र लौकिके शब्दे उत ? उभयत्रापि समस्त ? किं वा विभक्त्य यथायथमिति, । तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वात्तदनुज्ञाया मन्त्राशयोश्च तद्विपरीतत्वाच्च विभक्त्य विनियोगः । तस्मान्ममस्तोऽप्यमन्यतरत्रोभयत्र चेति प्राप्तेः पूर्वम् । लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा विभाग एव मन्त्रयोः । तत्रापि पाठक्रमम् अर्थक्रमेण बाधित्वा पश्चात्पठितोऽप्युपहृत्यस्येति पूर्वभाषित्वं नुज्ञापने प्राप्य । पूर्वपठितोऽप्युपहृत-शब्दे पश्चात्तनापोमनुज्ञायाम् ॥

एकपात्राणामनुज्ञापनाधि
करणम् ।

सू० तदेकपात्राणां समवायात् ॥ १५ ॥

१ उपस्थितमेवेति वा ।

२ पश्चात्तनापोमनुज्ञायामिति पाठ एव यथापि मध्यपुलकेषु दृश्यते तथापि पश्चात्तन्यामनुज्ञायामित्यथ युक्तं पाठ इति नापरात्प्रपरोत्पत्त्यात्तद्विधानम् ।

तदुपह्वानं किं सर्वेषां पुरुषाणामुत्तराणां मेवेति । अथ शेषा-
त्सर्वेषाम् इति प्राप्ते घूमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनश्लोका भागाधिक्यं च सर्वं
यितु तल्लैक्यानामेवेति तेषामेवानुज्ञापनम् ॥

स्वयं यदुभक्तान्ति
तार्थाधिक्यम् ।

सू० याज्यापनयेनापनीतोभक्तः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

होतृप्रवचनात्प्रातावाज्याः समाख्यया हेतु प्राप्तास्तत्र काश्चि
द्वेत्तुपनीय यज्ञमानस्य विधीयते । तस्यापनीयमानाया किं यदृकार-
लक्षणेपनीयते उत नै होतर्वैवाव्रतिष्ठते याज्यामात्र स्वपनीयत इति
सशयः । तत्र । यज्ञमानस्य याज्येति याज्यापनयवोदना । यदृकारस्तु
याज्यासौ भिन्नत्वात्पनीयते । याज्याया अधिग्रहणकरीतीति याज्यासौ
यदृकारस्य भिन्नत्वात् तदपनयने उपनयः । यद्यपि स्वयं वा निषद्या यज्ञ
तीति यदृत्स्य यज्ञमानस्योक्त तदपि याज्यामात्रप्रयोगाद्विधेयपचम यत
स्तेन प्रयुक्तायाः याज्याया अधिहोमे नैव यदृकुर्वान्विमितश्च भक्तस्तस्मै
वेति । प्राप्ते घूमः । यदृत्स्य यज्ञमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च
यदृत्स्य यदृकारेण ज्ञापते । याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यूनत्वन न युज्यते ।
अनघान च यदृत्स्य याज्यामात्रं वृथवसौ । अत्रान्याद्यज्ञमानो उतो यदृ-
कुर्यात्स एव नः । भक्तोऽपि यज्ञमानस्य यदृकारनिमित्तक ॥

फलचमसस्य इज्यायिका
तार्थाधिक्यम् ।

सू० फलचमसो नैमित्तिको भुक्तविका-
रः श्रुतिसयोगात् ॥ १७ ॥

“यदि राजन्य वैश्य वा याज्येत्स यदि सोम विभक्तयिषेद्व्ययोधस्ति
भिनीराहृत्य ता सयिष्यदधित्युत्तृत्य तमस्मै भक्त प्रयच्छेत् सोममिति राज-
न्यवैश्यनिमित्तेन सोमत्रिकारः फलचमस श्रुतः स किं भक्तमात्रे सोम
यिकुर्यात् ? तुन याज्याया ? मिति सशयः । तत्र विभक्तयिषेदित्युपक्रमाद्भुक्त प्रप-
च्छेदिति सोमसहारात्तत्रैव विकारो नेज्यायामश्रवणादेव प्राप्ते घूमः । यागा-
येदृत्स्यसत्काररूपभक्षणमङ्गतेः । स्तिभिनीचमसो यागे द्रव्यमित्यभिधायते ।
यदि सोम विभक्तयिषेदिति सोमभक्तमनुत्कीर्त्यं तत्र फलचमसो निमित्त्यते

१ अनुकीर्त्यतितु वा ।

प्रकरणाच्च सोमभक्षो न लक्षान्तरम् । स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्जात-
स्तत्सम्बन्धित्वेन च श्रूयमाणं फलमसौन्यया तत्सम्बन्धायोगाद्यजमान-
चमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते । तदेव भक्षसम्बन्धकथनव्याजेन
तद्द्वाराऽवगतयागसम्बन्धित्वेन विधीयते । तद्विधौ च भक्षसम्बन्धः प्राप्त-
एवानुद्यते तस्माद्रिज्याधिकारत्वम् । एतेनाभिप्रेत्युत्पत्तीकानां याग
साधनत्वं व्याख्यातम् ॥

ब्राह्मणानामेव राजन्य-
मसानुसर्पणोपकरणम् ।

सू० अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेय सोमधिकरः तत्र राज्ञोऽधिकारः । ज्योतिष्टो-
माच्च तत्र दश चमसा प्राप्ता । तेषु यजमानचमसस्य यज्ञे लक्षणं प्राप्नु-
तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैरुक्तं चमसमनुपसर्पेयुः । शतं ब्राह्मणा सोमान्भ-
यन्ती'ति तत्र सशय । किं यजमानचमसं राजन्या दश भक्षपेयुः ? उत
ब्राह्मणा ? इति, तदर्थं च किं दश दशेति । अर्थः, शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः ? ।
उतापमपि विधि ? इति । तत्रानुप्रसर्पेयुरिति विधिब्रह्मणात्प्राप्तिं चमस दश-
सप्या विधीयते । तथा सव्यामात्रं प्राकृतं निवर्त्तते, जातिस्तु प्राकृतैश्व-
रिष्ठते तत्रारुणैकहापनीन्यायेन जातिसख्ययोर्मिथेः नियमे सति ब्राह्मणा
चमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भवन्तीति शतं ब्राह्मणा-
भक्षयन्तीति वर्त्तमानापदेशात्प्रवयशिष्टशतसंख्यानुवादः । भूम्वा च ब्राह्म-
णा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः । अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न द्रुष्यति । तस्माद्य-
जमानचमस राजानो दश भक्षपेयुरिति । "उच्यते विधिरवापमर्चन्वात् ब्रूते-
स्तथा । अन्यथा यवनं व्यथं लक्षणा च प्रसज्यते ॥ न हि कृत्वानुवादादस्य
किंचिदस्ति प्रयोजनम् । सम्प्रशक्त्यां श्रुतौ नैव लक्षणाऽप्युपयुज्यते । तस्मा-
च्छतानुवादेन ब्राह्मण्यमिह चोद्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजाति-
निवर्त्तते । स्यात्पञ्चमलकारेण विधिरव समिदादिवत् । ब्राह्मणानामतो
भक्षो राजन्यचमसे स्थित ॥

इति शास्त्रदीपिकाया तृतीयेऽध्यायस्य पञ्चमः पाटः ॥ ५ ॥

१ स्थितिनी-मुकुपमुद्यते ।

२ प्राकृत्येवाप्यतच्छत इति युक्तं पाटः ।

तदुपहृतं किं सर्वेषां पुरुषाणां मुत्तैकपात्राणां मेवेति । अथ शेषा-
त्सर्वेषाम् इति प्राप्ते धूमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनश्रुतीक भागाधिक्यं च मर्षं
यितुं तच्छैकपात्राणामेवेति तेषामिवानुज्ञापनम् ॥ १

स्वयं यदुर्भवास्ति
तार्थाधिक्यम् । सू० याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

हेतुप्रवचनाच्चातायाज्याः समाख्यया हेतुं याज्यास्तत्र कारित्वं
हेतुरपनीय यज्ञमानस्य विधायते । तस्यापनीयमानाया किं यदृक्कार-
लक्ष्यपनीयते? उत नैव हेतुर्वावतिष्ठते याज्यामात्रं स्वपनीयत इति
सशयः । तत्र । यज्ञमानस्य याज्येति याज्यापनयवेदाना । यदृक्कारस्तु
याज्यातो भिन्नत्वात्पनीयते । याज्याया अधियदृक्करातीति याज्यातो
यदृक्कारस्य भिन्नत्वात् तदपनयने उपनयः । यद्यपि स्वयं वा निपद्य यज्ञ-
तीति यदृक्त्वं यज्ञमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपद्यते अत-
स्तेन प्रयुक्तायाः याज्याया अधिहोमे नैव यदृक्कुर्वान्निमित्तरत्नं भक्तस्त्वस्मै
वेति । प्राप्ते धूमः । यदृक्त्वं यज्ञमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च
यदृक्त्वं यदृक्कारेण ज्ञायते । याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यूनं तन्न न युज्यते ।
अनयानं च यदृक्त्वं याज्यामात्रं ब्रूयत्सौ । अथान्याद्यज्ञमानोऽतो यदृक्-
कुर्वान् एव नः । भवेद्यपि यज्ञमानस्य यदृक्कारनिमित्तकः ॥

फलवमसस्य इज्याविका
रताधिक्यम् । सू० फलवमसो नैमित्तिको भुक्षविका-
रः श्रुतिसयोगात् ॥ १७ ॥

“यदि राजस्य वैश्यश्च । वाजयेत्स यदि सोमं विभक्तयिषेच्ययोजसि
भिनीराहृत्य ता सयिष्यदधिभ्युन्मृत्य तमस्मै भक्त प्रयच्छेत् सोममिति राज-
स्यैश्वर्यनिमित्तेन सोमप्रकारः फलवमसः श्रुतः स किं भक्तमात्रे सोमं
यिकुर्या? दुत याज्याया? मिति सशयः । तत्र विभक्तयिषेदित्युपक्रमानुस-
र्येति सोमस्य हारात्तत्रैव विकारो नैज्यायामश्रवणादेव प्राप्ते धूमः । यागा-
यदृक्त्वमकाररूपभक्तमङ्गुतेः । स्तिभिनीवमसो यागे द्रव्यमित्यभिधाने ।
यदि सोमं विभक्तयिषेदिति सोमभक्तमनुक्तीत्यं तत्र फलवमसो निमित्तं

प्रकाराच्च सोमभक्षो न लक्षान्तरम् । स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्जात-
स्तत्सम्बन्धित्वेन च श्रूयमाणः फलमसौन्यया तत्सम्बन्धायोगाद्यजमान-
चमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यति । तदेव भक्षसम्बन्धक्यनव्याजनेन
तद्द्रव्याऽवगतयागसम्बन्धित्वेन विधीयते । तद्विधौ च भक्षसम्बन्धः प्राप्त-
पधानूद्यते तस्माद्रज्याधिकारत्वम् । एतेनाभिष्वयुनपूतीकानां याग-
साधनत्वं व्याख्यातम् ॥

ब्राह्मणानामेव राजन्यव
मसानुपसर्पणाधिकारणम् ।

सू० अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ १८ ॥

राजसूये दशयेय सोमविक्र रः तत्र राज्ञोऽधिकारः । श्योतिष्टो-
माच्च तत्र दश चमसा प्राप्ता । तेषु यजमानचमसस्य यज्ञो लक्षणं प्राप्तं
तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैरुक्तं चमसमनुपसर्प्युः । शतं ब्राह्मणा सोमान्भक्ष-
यन्ती'ति तत्र सशय । किं यजमानचमस राजन्या दश भक्षयेयुः? उत
ब्राह्मणा? इति, तदर्थं च किं दश दशेति । अधि, शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः? ।
उताथमपि विधि? इति । तत्रानुप्रसर्प्युरिति विधिश्चणात्प्रति चमस दश-
सप्या विधीयते । तथा सज्यामात्रं प्राकृतं निश्चरते, जातिस्तु प्राकृतेषां व
तिष्ठते तत्रारुणैकहापनीन्यायेन जातिसख्ययोगिथो नियमे सति ब्राह्मण
चमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भक्षयन्तीति शतं ब्राह्मणा-
भक्षयन्तीति वक्ष्यमानापदेशात्प्रवर्षादिशतसंख्यानुवादः । भूषा च ब्राह्म-
णा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः । अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न दृष्यति । तस्माद्य-
र्त्तमानचमस राजानो दश भक्षयेयुरिति । "इत्येते विधिरिवायमर्थत्वात् श्रूते
स्तथा । अन्यथा घवन व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते ॥ न हि कृत्वानुवादस्य
किंचिदस्ति प्रयोजनम् । सम्भ्रान्त्या श्रुतौ नैव लक्षणाऽप्युपयुज्यते । तस्मा-
च्छतानुवादेन ब्राह्मण्यार्थमिह चोच्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजाति-
निर्वाहते । स्यात्पञ्चमलकारेण विधिरिव समिद्रादिवत् । ब्राह्मणानामतो
भक्षो राजन्यचमसे स्थितः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

१ स्तिभिनी-मुहुनपुच्छते ।

२ प्राकृत्येवाप्यतल्लत इति युक्तः पाठः ।

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः आरभ्यते ।

अथ सुशान्तसु खाडितादिभिः
प्रकृतिसामान्याधिकारणम् ।

सू० सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

अनारभ्य विचारप्रस्तावागत शेषत्रयय विचार समार्थदाने
तमेवानारभ्यवाद्मनुमथसे । “यस्य खादिरः सुबोधवति यस्य पर्यमयी
जुहुर्भवतीत्यनारभ्य जुहुवाद्युद्देशेन विधीयमानाः पर्यतादयो जुहुवादीनां
कृत्वर्थमिच्छन्तद्वारेण कृत्वर्थता इति स्थिते विलम्बे । किं प्रकृतिविकृति-
साधारण विधानम् ? उत प्रकृतेरैवे ? इति । तत्र ‘जुहुवादिपालिमात्र हि पर्यं
तादिरपेक्षितम् । या चैवदेशिकी प्राप्ति प्राप्तिर्या चातिदेशिकी । सर्वे मा
प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुवादतः । विधीयमान पर्यंत्व सर्वार्थमिति गम्यते ।
ननु येनानिदेशेन विकृतौ प्राप्यते ऽनुद्ः । तेनैव पर्यंताऽपीति व्यथे तदुप-
देशनम् । नैवं प्रकृतिसिद्धत्वात्पर्यंत्व नानुमानतः । नोदकात्प्राप्यते तन्मर
त्सर्वथा पर्यंतादयः ॥ नैव द्विर्कृतिदोषः स्यात्प्राप्तस्य हि पुनर्विधेः ।
पृथक्त्येन पदार्थानां भवत्त्वैल्लोदकस्ततः । तद्वत्त्वं मुच्यते प्राप्तिः प्रजा
स्थितिद्वयपते । पदार्थानां यन्तु प्राप्तिस्तद्विशेषणभावतः । समुच्चिताख
ते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणम् । तेन यावज्जुहुवादिर्विकृतौ तावन्तैव च प्राप्तेषु
पर्यंताऽपीति व्यथेस्तस्य पुनर्विधेः । अदश्यं च जुहुर्प्राप्तिः प्रतीक्षा
पर्यंतावधि । तथा सर्वेषु पर्यंत्वं प्राप्ते न तु विधीयते पर्यंतावधि पर्यंत्व-
विधिस्तेन व्यथेः ॥

सामिधेनीनां मज्जदग्गं-
व्यापार विकृतिसामान्याधि-
कारणम् ।

सू० प्रकरणविशेषात् तु विकृतौ वि-
रोधि^३ स्यात् ॥ २ ॥

मज्जदग्ग सामिधेनीरनुग्रहादित्यनारभ्य शुभ चाप्रदय किं प्रकृता-
युः स विकृत्याविति मथपः, तदपे च किं प्राकाराधिकेन चाप्रदयपेन तुल्य

१ तदनुग्रहमेव इति पा० ।

३ विरोधित्यादिनि तु पा० ।

इतन्मुत ततो दृश्येन गिति तत्र द्वयोरपि वाक्यमयोगाविशेषात्तुन्यवततां
 मन्यते, न च प्रकाणे न करिवाट्टशेषः “वाक्यानुबल यस्मात्तस्मात्प्रकृति-
 गामिता । पूर्ववत्साप्तदश्यस्य तथा प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ सामिधेनीस्वरूपेण
 सयन्तो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसद्गते चैते मन्थे म्यातामनर्थिके । अपूर्व-
 साधनत्वाशे लक्षिते सद्गतिभंगेन तल्लक्षणावबोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद्
 भवेत् ॥ प्रकरणे विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृतार्थमाधनत्वं स्वरसत इति
 पाञ्चदश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्यं विधातव्यमिति गम्यते
 तादर्थ्यं च तन्माधनरूपसवन्धे घटते न सामिधेनीस्वरूपसवन्ध इति
 स्वरूपातिक्रमेण साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते, साप्तदश्यस्य तु रूपमात्रं
 गम्यते नापूर्वार्थत्वं, स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि संशयो घटत
 इति नोच्योपपत्तये लक्षणा, किं तु विधीयमानस्य साप्तदश्यस्यानर्थक्य-
 परिहाराय प्रतिपत्तकृतुभवन्धसामिधेनीलक्षणवशादविपरिधर्तमानमेव क्रत्व-
 पूर्वं कथञ्चित् दृश्यमागम्य तादर्थ्यसिद्धयै तन्साधनलक्षणाऽऽश्रयणीयेति
 कृतुसवन्धविपरुषोऽर्थत्वम् । अतः पूर्वनिविष्टपाञ्चदश्यवद्गुत्वात्तेनैव
 निराकाङ्क्षा प्रकृतिमलभमानं साप्तदश्य विकृतिषु निवेत्यते, तत्रापि न
 सर्वेषु किं तु श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेवेति दशमे वत्यते ॥

गोटाहनादीनां प्रकृति सू० नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः
 गामिताधिकरणम् । संयोगविशेषात् ॥ ३ ॥

सप्तदश वैश्यस्येति षट्त्रिंशद्विंशनिमित्तेन नैमित्तिकं साप्तदश्यं
 विधीयते तत्प्रकृतौ वा स्यादुत विकृताविति प्रकृतेः । पाञ्चदश्यावरोधा-
 त्पूर्ववद्विकृतिपूर्वकं द्वयोर्वा प्रकरणाधीतव्यत्कृत्यंत्वाच्च विकल्पे
 प्राप्ते ऽभिधीयते, नैमित्तिक प्रकृतावेष नित्य पाञ्चदश्य विकृत्य
 निविशते तुन्यप्रकरणात्वात्तत्रोत्कर्षं तावद्दृच्छति “प्रकृतौ निविशेता-
 तस्तत्रापि न विकल्प्यते । पाञ्चदश्येन किं त्वस्य बाधकत्वेन वसते

नित्य सामान्यत पूर्व सायकाश विधीयते । नैमित्तिक विशेषण परचान्द्रिय
 काशकम् । नैमित्तिकमतेो हेतुत्रयादित्यस्य बाधकम् ॥ सामान्येन हि सर्वप्रयो
 गाणा पाञ्चदश्या तद्भावस्तदया वैश्यकर्तृक प्रयोगे नास्वन्दति तावत्
 नैव साताद्विधीयमान मातदश्या बलवद्भवति तथा पूर्वमेव क्रतो स्या
 भाविक नित्य विधीयते तेन तदसत्तातप्रतिपत्तत्वाच्च कस्यचिद्बाधकतया
 धाम्यते नैमित्तिक तु निर्मितप्रयोगेन विधीयमान विशेषणतया परात्पत्त
 भवति, तत्रैव तदुत्पत्त्यतिपत्तविज्ञानादस्यात्पत्तिकत्वात्तदबाधेनात्मान
 नात् तद्यु लभ्यश्वरव तेनात्मा पत्यत्तत्तनात् अत पूर्वगुणवाधकत्वा
 त्वात् लभते सायकाश च नित्य विप्र-राजकर्तृके प्रयोगे, अतो न तेनाश्वर्य
 नैमित्तिकविषये निवेदय नैमित्तिकमनवकाश नित्याबाधेन न शक्यते वि
 धातु विधीयते च तदिति बाधकत्वम् । एतेन काम्यत्वापि गोदोहनादेर्गु
 णस्य नित्यत्वमसाद्विधाधकत्वं व्याख्यात, पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिकेऽतिमन्द इति
 क्त्वा भाष्यकार सूत्रितमपि नैमित्तिकमतिक्रम्य तुल्यन्याय काम्यमुद्रात्
 हारः काम्यस्य हि कृत्यर्थत्वाभावात्कृत्यर्थत्वमसत्तामिच्छिपयत्वाच्च तेन
 बाधितु शक्यते, तदुपे च कर्तेर्गुणत्वात्कल न स्यात् विगुणकृत्याश्रिता
 दपि गुणात्तच्च स्यात् यो हि मधुन्येय दत्तदृष्टिदुर्गला शात्तामधितोहति
 तस्य विनिपात एव भवति तद्विहापि 'मधुदृष्टिपदेशस्य गुणकाम
 प्रपश्यत । क्रियाकलविनाशस्या विनिपात प्रसज्यते तस्माच्च प्रकृतौ
 निवेश सम्भवतीति विकृतिरय गति । अथवा कृतये चमसेन प्रणीय
 पुन पशुकामाय दोहनेन प्रणेतव्य न तु बाधमभय कृत्यैगुणत्वादिति
 भगव्येबाधिका उशुद्गा तद्विवाकृताय काम्योद्वाहण निराकरणहेतवश्च
 नैमित्तिकप्रयोगोऽपि अत्रानुमथेया 'यामस्युद्वाह्येत्यमपरं सापि कारण
 येन काम्य चलीय स्यात्तानैमित्तिकादीव पुरुषार्थव्युक्ता हि सर्वस्य
 प्रवृत्ति, काम्य च कलेप्रत्यासन्न शीघ्र प्रदुज्यते गोदोहत्त कृत्यर्थस्तु चमन
 विधेयति दुर्गल, अनेवैय च हेतुना नैमित्तिकादपि कृत्यर्थत्वात्
 दश्यास्पृहायम्यैकविशत्याद्यनुयत्तनस्य चलीयस्य भवतीति तस्मा
 तेन मातदश्या पाञ्चदश्या च ह्यमपि बाधते भावपि भिन्नवि

यस्यै प्रणयनादिद्वारतुल्यतयाऽस्ति विरोधः, तत्रश्च क्रत्यर्थस्य तस्मि-
न्प्रयोगे बाधः प्रयोगान्तरे त्वमाश्रयस्याप्यने, सामान्येन हि स श्रुतः
पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु बाध्यान्तरगतश्चसमः सविधिमन्त्रेण सम्यध्यते
गोदोहनं तु तत्रैव बाध्यै श्रुतिमिति धनीशः, तदुक्तं 'पशुकामप्रयोगे तु
क्रमेण चमसाङ्गता । श्रोताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिये' इति बाधित-
त्वाद्देशेन तदानीं चमसादेरङ्गत्वमश्रयतादेरिव कृष्णलादौ, अतस्तल्लोपे-
ऽपि नास्ति वैगुण्यं येन क्रियाफलविनाशस्तद्वयाच्च प्रणयनाभ्यासः स्यात्
'गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः क्रतोः
कामाय चोदनात् । किं तु प्रणयनं द्रव्यहीनमङ्गं क्रतोस्तदा काम्यनेमित्तिके
तस्मात्प्रकृतौ नित्यबाधके" ॥

आधानस्य पद्यमानेष्टयन-
हृताभिधकरणम् ।

सू० द्रव्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ४ ॥

आधान पद्यमानेष्टयश्च मिथः सविहिता समाश्रिताः, तत्र क्रिमाधा-
नमिष्ट्यङ्गं ? मुतने ? इति तत्र प्रकरणादङ्गत्वम् । ननु फलवत्सविधाधफलं तदङ्गं
न चेष्टयः फलवत्य आधानं सफलमग्निनिष्पादकतया ऽतो न विपरीतमङ्गा-
द्वित्य, सत्यमेवं पूर्वपक्षवादी मन्यते अग्नयोऽतिदेशेनेष्ट्यङ्गम् आधानं चाग्नि-
संस्कारकमश्रयमानं प्रकरणादिष्ट्यङ्गभूताग्नीनां संस्कारकमश्रयमानं प्रक-
रणादिष्ट्यङ्गभूताग्निसंस्कारकतया ऽथद्यातादिवदिष्ट्यर्थम्, इष्टीनां तु विश्व-
जिद्रादिन्यायेन फलकल्पना भविष्यतीति, सिद्धान्तस्तु फलवदग्निहोत्राद्य-
र्थत्वाद्देशयः फलवन्तः तदर्थं चाधानं श्रुतिसंयोगात्, इष्टयोऽपि प्राकरण-
केन याक्रमेण फलवदान्यङ्गं प्रकरणाद्वाऽऽधानस्यैव फलवतोऽङ्गं विज्ञायमा-
ना न फल्यफला भवितुमर्हति विनैव कल्पनया सर्वेषामर्थवत्त्वात् । यत्त्वा-
तिदेशिकमग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वं तदौपदेशिकेनेष्टीनामन्यङ्गत्वेनाधानाङ्गत्वेन
वा विह्वयमानबाध्यत इति वक्ष्यते, तस्मादेष्ट्यर्थमाधानम्, अनाश्रयवात्प्र-
स्तावादाधानवाक्यस्थानाश्रयवात्त्वमेवावस्थितम् ।

आधानस्य सर्वार्थताधि-
कणम् ।

सू० तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्य-
वादाः ॥ ५ ॥

स्थितेऽनाभ्यवादेस्वेमंप्रत्येसद्विद्यार्थे, "किमाधानं-प्रकृत्यर्थमिति
 मात्रार्थमेव वा । तत्र मर्षमपोन्यायात्प्राप्ता प्रकृतिगामिता ॥ उच्यते श्रुति
 सयोगाद्राधानस्यानियेयता । प्रसिद्धकृत्युपेत्य प्रकृत्यावुपदिश्यते । पर्यायप्र-
 म्यया द्रोपोद्विर्हक्ति' स्यादितिह तु । न कस्यचित्कर्मोऽङ्गमित् श्रुत्याश्रयात्
 वाक्यलक्षणया स्यात्वेवानाभ्यङ्गत्वात्पर्यक्त ॥ स्यादेतत् प्रयाऽनारभ्याधीन-
 मपि पर्यायमयीत्ये जुहूस्वरूपपरत्वे मन्वानर्थक्यात्कृत्युमाधानागैलक्षणया वि-
 धीयमान वास्यादथ कत्वर्थं भव्य त एवमाधानमपीति, मैत्र जुहूद्वयो स्यात्-
 तिप्रियेया जिनापि पर्यायमयीत्येन तदाकारसम्भवात्तत्स्वरूपार्थत्वे विद्या
 नर्थक्याद्युक्ता तत्र साधानागततणा, इदं त्वाहवनीयादित्येवम्यादृष्टस्य-
 च्छ्रुत्युपगततत्स्वरूपार्थत्वेऽपि विध्यानर्थक्याभावात् साधानागततणया
 कत्वर्थस्य युक्तामिति विद्येयः । एतेन पञ्चमानेटीनामप्यक्रमार्थस्य आख्यातम् ।

पञ्चमानेटीनामप्युक्तं सू० तानामभिनः प्रकृतितः प्रयाजवत्
 मनेः कतंयताधिकारयम् । ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमित् पञ्चमानेष्टिषु किं पञ्चमानेष्टय कर्तव्या ? नेति "तत्र
 प्रकृतितस्त्वामुपचमानेष्टिषु कृत । प्राप्ता-यनिस्तर्पणं कार्याप्लास्यष्टयो-
 ऽपि ताः ॥ ननु यान्द्वयोप्लासामप्यन्या. कार्याप्लासामप्यन्या इत्यनश्रया
 पत्ति' प्यात् "उच्यते नैष द्रोपोऽस्ति मानर्थं अथर्वान्ते । यावतीः
 यजुशात्कृतुं सन्मिदहनि नाश्रयोः ॥ कुर्यात् नो नाश्रव्या स्यादिति प्राप्तेऽभि-
 धीयते । न तावदतिद्वेगेन प्राप्तिप्लासामतद्गत' । न हि ता प्रकृतेरङ्गमिति
 प्रागेव दर्शितम् । प्रकृतिवोदनाया वत्कथमात्रेन मद्रुत तदेष वोदना त्रिद्रा
 द्विहताश्रमिदिश्यते ॥ वोदकेन जनन्तामा ताम् प्राप्तिने विद्यते । अङ्गस्यै
 सस्यैवि स्याता नातिद्वेगोऽश्रुत्यने विधीयन्ते यदा ता न प्रकृतौ सन्ति
 ताम्नादा । यदा हि पञ्चमानेष्टयो विधीयमानाः प्रथमाश्रयैतिवयः
 प्रकृतिप्रान्तेवर्पन्ति तदा प्रकृतेस्तच्छ्रुत्यन्यात्र ततस्ता श्रयन्ते यदीदृशमि
 ति तदतिरिक्तमिदंनिकर्मश्रया एनीत्या मनुष्टा पञ्चमानेष्टयो न पुन

१ अतिद्वेगव इति वा ।

रात्मानमपि गृह्णन्ति । यत्तूक्तमग्निप्राप्तेरर्थतस्तामामपि प्राप्तिरिति अत्रो-
च्यते, सत्यं, प्राप्यन्तेऽग्नयस्ते त्वनंभवाद्वाच्यन्ते ते हीष्टीनां सायभूताः
कथमिव तासां सायनीभवेयुः । नन्वत एवान्यर्थमन्याः क्रियन्ते तत्साधितै-
श्चाग्निभिरन्या इष्टयः कारिष्यन्ते इत्युक्तं, न सर्वथा तावत्प्रथमद्वारिच-
द्विष्टयोऽग्निष्वेव कर्तव्या ताभिरच क्रिमनयो ज्ञायन्ते न वा यदि
नेत्याह क्रिमर्थं ताः क्रियन्ते । अथ ज्ञायन्ते सिद्धेऽयं नान्याः कर्तव्याः अन्य-
थमेव हि ताः क्रियन्ते नैव सिद्धा इति नान्याभिः प्रयोजनं, तस्मात् प्रथ-
मानेष्टिषु प्रथमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

उपाकाणादीनामग्नी
षोमीयधर्मताधिकारणम् ।

सू० तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणा-
विशेषात् ॥ ७ ॥

एव प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधविचारं समासङ्गिकं समाप्या-
धुना स्यात्तस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधौ विचार्यते, पादाद्येन प्रकृति-
विकृतीनां समानाममानविधानत्वं विचारितम्, अत्रापि तद्वैधानुवर्तते
त्व्योतिष्टोमे अथः पशवः तत्रानीषोमीयः क्रयमन्विधासुत्पन्नो वचनादौ-
पवस्येऽहन्नुच्छीयते, तस्मिन्नेवाहनि सवनीयान्मानमानेयः पशुरग्नि-
ष्टोम इत्यादि, तत्रैव पशुधर्मा यूपच्छेदादयः पठिताः, सौत्येऽहनि पुनः-
सवनीयान्मानम् आश्विन यहं गृहीत्वा त्रिशृता यूपं पत्नीयानेय सवनीयं
पशुमुपाकरोतीति, अनुब्रन्धस्वभृद्यान्ते समास्यातः, तद्विह विचार्यते, किमे-
ते धर्मास्त्रयाणामपि पशूनां साधारण्येन विधीयन्ते ? किं वा सवनीयस्यैव ?
अथानांषोमीयसवनीययोः स्तानीषोमीयस्यै ? इति तदर्थं च क्रिमानीषोमी-
यस्य स्यात् त्व्योतिष्टोमिजेन प्रकरणेन सवनीयायान्तरप्रकरणेन वा विरुध्यते,
नेति तस्मिन्नुच्ये च किं सवनीयायामौपवस्येऽहि प्रकरणमस्ति न नास्तीति
विस्तनीय, ततोऽप्येतद्विषेकस्य किमौपवस्येऽहि सवनीयोत्पत्तिः ? इति
सौत्येऽहनीति तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीताधर्मास्तदङ्गेषु पशुषु विज्ञाय-

मानास्तत्प्रकाराः विशेषात्सर्वार्था भवन्ति, ज्योतिष्टोमद्वारेण हि पशूना धर्म-
 विशेषा प्रकारेण न स्वतः कल्पयित्वा प्रकृतम् अग्नीषोमीयस्यापि स्यान्मान, तत्र
 प्रकरणादुत्पन्नं सवनीयस्यापि मुत्यायामुत्पत्तिरिति तत्र गुणार्थं श्रद्धामिति
 नास्त्येव विशेषतः प्रकरणम्, अनुपपन्नस्य त्वनागद्वनीयमेव । तस्मात्सर्वार्था ।
 स्यादेवमविशिष्ट प्रकारेण यदि ज्योतिष्टोमद्वारं स्यात् सवनीयस्य तु स्वतः
 एव विशेषतोऽप्यन्तरप्रकरणमस्ति सौम्यऽह्न्याश्चनयद्वयोत्तरकाल गुणार्थं
 श्रद्धाम शौचमद्योऽहनि गुणभाशात्सवनीयानामुत्पत्तिः, यत् प्रकरणात्
 दर्शयति । ये स्वयन्ताः प्रकरणे नेहन्ति तेषां सूत्रभाष्यजिरोधः । यच्चानिष्टम्
 सञ्जनं समिदादिव्युत्पत्तिरिति तत्पितृवृत्ते माधिकं तेषु तुल्यम्
 अथ तस्य तस्मात्पितृव्यं पूर्वं कृत्यं इति देवताविधेर्नाप्युक्तत्वं
 समिदादिव्युत्पत्तिरिति मन्त्रवर्णोद्भवतां विधिः शशाङ्कानववदस्येव मा प्रापत्सौमिक
 धर्मो दाशेपौर्णमासिकधर्मस्तु प्राप्सु वैमृधश्रद्धिति चेत् इदमपि
 पितृवृत्ते तुल्यम् । अथ तत्र द्रव्यदेवतादिव्युत्पत्तिरिति पौकल्यावानिदेशस्तस्य
 समिदादिव्युत्पत्तिरिति दर्शयत् प्रकरणाधिकरणे, तस्मात्सवनीयान्तरप्रकरणम्
 यदि चैतदेव्यते तत् स्यान्नादेव सवनीयार्थता वक्तव्या स्यान्तन्नाग्नीषोमीय
 स्यात्विशिष्टमिति केवल-वनोपार्थत्वमेवोऽत्यन्तं निर्मूलं स्यात् । ननु
 तद्याप्युभयायत्वमेव । निर्मूलं, यथा न निर्मूलं तथा वन्याम्, तस्मात्सवनी
 यार्था इति द्वितीयं पक्षं गृह्यात् एतत्सवनीयार्था इति स्यान्नादग्नीषोमी
 यार्था अपि भव्युः । ननु प्रकरणात्स्यात् केवलं तत्कृतं तम् स्यान्नात्
 अग्नीषोमीयशेषस्य धर्माणां स्यात्तदुच्यते यद्यपि पाकाराणिकेन सवनीयार्थं
 त्वेन धर्मो निराकृतस्तथा, अग्नीषोमीयस्य पशुधर्मोपेक्षित्वात्तेनैव सम्ब
 ध्यते यद्येवदेशव्यतप्रकृत्यङ्गभावा धर्मो दुर्बलेनाऽप्यतिदेशेन विकृतेऽपि
 भवन्ति एवमेतेऽप्युभयार्था इति प्राप्तं ब्रूमः अग्नीषोमीयशेषस्य यदुक्तं सत्य
 मेव तत् । सवनीयार्थता तेषामग्रजानीमहे कुत ॥ सवनीयस्य धर्मेषु नास्ति
 प्रकरणं यत् । न खल्वैवमस्येऽह्नि सवनीयो विशेषते । यत् प्रकरणं तत्र
 सवनीयस्य लभ्यते प्रचारविशेषाच्छ्रद्धामस्य तु विशिष्टत्वात् । कीर्त्यन्ते सवनी
 योऽत्र सौम्ये त्वेव विधीयन्ते । कर्मणश्च विधिर्वावत्तत्र प्रकरणं भवेत् । ननु

यत्र गुणार्थेन श्रयणं तत्र विद्यते । तस्माच्च सवनीयस्य प्रक्षिप्त्वा गुणमन्विष्टौ
 पक्षौपक्षसंख्यार्थं गुणो नास्तीत्युक्तम्, अस्ति प्रवारविप्रकर्षः आग्नेयः पशु-
 रित्याद्यनुक्रांत्यं यथा वै मत्स्य इत्यादिना निन्दित्वा तत्परिहाररूपेण वयथा
 प्रातः सवने चरन्तीत्यादिना प्रवारविप्रकर्षो विधीयते, शक्यते च सौत्ये-
 ष्यत्पत्र कर्मनूद्य प्रवारविप्रकर्षो विधातुमुपादेयत्वात्, सुत्याशाक्येतु
 कालो गुणः, न चासावनुपादेयत्वाद्दोषसंख्यात्यवदूरस्याविपरिवर्तमानक-
 र्मानुवादेन विधातु शक्यत इति तत्र तावत्कर्मोत्पत्तिर्विधातव्या । नन्वाप-
 क्षसंख्येऽप्युत्पन्नं कर्मप्रचारोत्कर्षोद्भूतः प्रातःसवने विपरिवर्तत इति शक्यत-
 एव कालविधिः, नैत्र ये हि यथाप्रचारात्प्रत्यञ्च पद्रायांस्तेषामेव तदा दिवा-
 भिमन्वन्धादिति न्यायेनोत्कर्षः स्यात्, अपूर्णत्वाद्वा तेषामपि न स्यात्, उपा-
 करणादीनां तु प्राचां पद्रायां नानास्त्वोत्कर्षः, तस्मादुपाकरणस्य प्रातः-
 सवने विपरिवृत्त्यभावाच्च तस्य कालविधिः सम्भवतीत्युत्पत्तिविधिरेवाप्य-
 इतरस्तु गुणविधिरिति प्रकणाभावाच्च सवनीयार्थत्वं स्यानात् स्वनीयो-
 मीयार्थत्वम् । यस्तु महाप्रकरणेन स्यात्तु धाधित्वा ज्योतिष्टोमएहीताः सर्व-
 पशूनामित्युक्तं, तत्रोच्यते पशुधर्मा हि पशुयागमाकाङ्क्षन्ति, ज्योतिष्टोमस्तु
 सोमयज्ञो न पशुधर्मान् एहाति यदि न कश्चिदपि पशुधर्मान् एहीतुं
 शक्नुयात् ततो गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमएहीताः सन्तस्तत्रानर्थक्यात् तदङ्गे-
 ष्ववतरैषु, शक्नोति च स्यानादग्नीषोमीयो एहीतुमिति तदगो धर्मः न सर्व-
 षाममी, नापि सवनीयस्य, नोभयो, अग्नीषोमीय एवातो विधेधर्मा व्य-
 स्थिता अन्यत्र त्वतिदेशेन गच्छन्ति न विधानतः । विधिस्तु द्वैत एवाति सूत्रे
 विधिहृदाहृतः ॥

शाखाहरणादीनामुभय
 दोषधर्मताधिकरणम् ।

सू० दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं
 श्रुतं स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सायं दोहः पूर्वद्युः प्रातर्दोहश्चापरेद्युः दोषधर्मोः
 शाखाहरणादय पूर्वद्युः क्रियन्ते ते किं सायं दोहार्थाः ? उतोभयार्थाः ? इति
 सन्देहे पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादवान्तरप्रकरणाद्वा सायं दोहार्था इति प्राप्ते

ऽभिधीयते प्रकरणाविशेषादुभयार्था, न हि स्यान् प्रकरणस्यैव, न च
दधिप्रागस्यावान्तर प्रकरणमत्रास्ति, न च स्यान्मपि प्रधानस्य विद्यते
नस्मापरिद्वरेवानुष्ठानात्, दधिसिद्धयोस्तु केचिदुभयोः पूर्वेषुः क्रियन्ते, न
च तदर्थोः शावाहरणादयः प्रधानार्थत्वात्, तस्मादुभयार्थो द्योहधर्मः ।

साटनाडीना मद्यतत्र
वधर्मताधिकरणम् ।

सू० तद्वत्सवनान्तरे ग्रहास्मान् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्राति मद्यनसांचधौ ग्रहधर्मो, समाप्ताताः उपोषेऽन्वे
ग्रहा साटन्तेऽनुपेधे ध्रुव" इत्यादयः ते किं प्रात मद्यनिरुपचाराद्यो उत पाक-
रणिक्रमव्यवहाराद्यो इति विचार पूर्वत्र स्यान्मपि नास्त्युक्तम् इह स्वस
न्दिग्ध स्यान्मिति विशेषाशङ्का प्रकरणाविशेषात्तु सर्वार्था इति सिद्धान्तः ।

रशनाचिबुद्धादीना सर्वेषु
शुभमैताधिकरणम् ।

सू० रशना च निज्जदशनात् ॥ १० ॥

आनीषोमीये पूषपरिख्याण विहित परिध्ययत्पूर्वैरशनेति सवनीये
पुन परिख्याणान्तरं विहितम् आश्विन ग्रह रशोत्वीर्षनिष्क्रम्य पूषपरिख्या-
तीति, परिख्याणसाधनभूता रशनात्तदुभयानां शोमीयक्रमे विहितः त्रिद
द्वयति दधमयो भवति प्राप्यताना कर्तव्येत्यादयस्ते क्रियन्तीषोमीयपरिख्या-
णार्था उत सवनीयपरिख्याणार्था अर्थात् सशय, तत्र क्रमादानीषोमी
यार्था इति प्राप्ते द्रुम, "शुभ्येतद्रूपसम्बन्धिपरिख्याणाङ्गताङ्गताः । नानांशो
मीयधर्मो स्युस्तावतैवार्थवत्त्वत सवनीयपरिख्याणमप्येतद्रूपसङ्गतम् । त
स्मात्तर्चाप रशना सह धर्मैः प्रपश्यते ॥ इति,

शंखटाभ्ययोरपि साटना
दिधर्मवत्त्वाधिकरणम् ।

सू० आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैस्स-
न्निधानात् ॥ ११ ॥

अथ परं प्राप्यङ्गी क्रया, नक्षत्रसगतिः स्पष्टैश्च, ग्रहधर्मोणा साध्याण्य
पूर्वमुक्त, ते किमनारभ्याधीतयोरखटाभ्ययोरपि भवन्त्युत प्राकराणिकानामे
धे इति सशय, 'तत्र प्रकरणादेते तद्वृत्तिवहमात्रगाः । नानारभ्य समाप्ताता
ग्रहार्थाः स्युरसिद्धये । उच्यते "ग्रहाणां प्रक्रिया नास्ति यथा धर्मव्यस्यतिः ।

नापि प्रकरणं तेषां विशेषणं तपेव्यते ॥ न ये सोमप्रकरणगतास्तेषाममी धर्मा इति किं तु यज्ञे प्रकरणं तेन प्रकृतेन विशेषणात् । धर्मास्तात्साधनानां हि यज्ञाणां शेषतामियुः, ये चानारभ्य विहिता ये च प्रकरणे ब्रह्माः । सर्वे तत्साधनत्वात्तद्वृत्तसम्बन्धमाप्नुयुः ।

चित्रिण्यादीटकानाम
व्यङ्गताधिकरणम् ।

सू० अन्यङ्गसप्रकरणे तद्वत् ॥ १२ ॥

अग्निप्रकरणे समाम्नाना इटकाधर्मा अत्रण्डाम् अरुण्यामिन्यादयः, किं प्राकरणीकीनामेवेटकाना ? मुताऽनारभ्याधीताना - मपि चित्रिणीरुपद्रवातीत्येवमादीना, पूर्वत्रदेव संशयपूर्वात्तरपता पूर्वत्रांश्वद्राभ्यघोरानाभ्यो त्यत्रघोरपि प्राकरणीकेन वाक्येन धिनियोगोऽस्तीति प्रकरणमस्यशाब्दुक्ता धर्मसम्बन्धः, चित्रिण्यादीना तु धिनियोगोऽप्यनाभ्यघाटेनैवेति प्रकरणस्यशाब्दाच्च तद्वृत्तसम्बन्ध इति विशेषाशङ्का, प्रकरणमस्यशाब्दावेऽपि पठतापूर्वस्यशाब्दत्साधननिर्देशनाधर्मास्तासांमपि भवन्तीति सिद्धान्तः ॥

मानोपावहरणादीनां सो-
ममात्रधर्मताधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकमतुल्यत्वाद्समानवि-
धानं स्यात् ॥ १३ ॥

व्यातिष्ठामे राजन्यवैश्वनिमित्तेन फलवमसरचोदितः स चेज्याधि कार इति स्थित, मन्थभिषयादिसंस्कारास्ते हि नैमित्तिकस्यापि फलवमसस्य समानाऽत नित्यस्यैव सोमवमसस्य नैमित्तिकं तु तद्विकार इति विचार्यते तत्र "अपूर्वसाधनत्वात् सस्कारविधयो यतः । तस्याचैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषतः" । सोमममिषुणोतीत्यवमसः अभिपुतेन यज्ञेनेति, फलवमसेनापि ज्ञेयते, अतस्तस्याप्यभिषय उपद्रिष्ट एव भवति, "तेन व्रीहि- यत्रा नित्या समानविधयो यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनीतया" उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारमङ्गतिः । मरुपेण स्थमंयुक्ता न विरुपेण युज्यते" संस्कारा हि निमित्तसयोगाभावात्क्रानो- स्याभाविताङ्गत्वेन विधी- यमानास्तद्रुपमेव द्वारमाश्रयन्ती व्रीहियञ्च यथा अपि प्रातिरुपेण क्रतौ

नित्या एवेति धर्मविधेरैक्यप्याच्छुक्लवन्ति द्वारतामुपगतं यदप्यनुष्ठानरु-
 पेणानिन्यत्य तद्विधीनामपि तुल्यमेवेति नित्यद्वाराभावादगत्याऽप्रधाना-
 र्थीनामनित्यद्वाराश्रयण युक्तम् । आद्यानस्वरूपेण च नित्यत्वाद्बहिर्व्यवश्रियो-
 नित्यश्रद्धासातसस्कारविधयेकवाक्यस्य शास्त्ररूपसमानत्वात् युज्यते, शक्यते
 हि वक्तुमशक्यतेऽर्थाभिपर्यवे वा यजेतेति, फलवमसस्तु निमित्तमयोगादासा-
 नेनैवानित्य क्रय नित्यै र्वावत्कृतुभाविभिरभिपषादिभिरैकवाक्यतामुपेणात्
 शिरु खल्येतदभिपषेण नित्य ज्वातिटोमम् उपरुपांनित्यफलवमसद्वार
 मिति तथा नित्येन फलवमसेन नित्यकृतंवाभिपषसस्फुतेन यजेतेति
 यद्यभिपुतेन फलवमसेन युज्यते, ततः फलवमसोऽपि नित्याभिपषद्वारमिति
 नित्यः स्यात्, सोमस्रवासातः प्रयोगतश्चानित्य, राजन्यवैश्यपतेऽपि यत्र
 मानचैमसादेव सोमो निवर्तते अन्यत्र तु सोम. स्थित एव, तस्मात्-
 त्रैवाभिपषादिविधिः । अपि च नित्य नैमित्तिक च न युगपद्विधीयते कि
 तु नित्य विधाय परस्वानैमित्तिक विधेय, तद्वि निमित्ते सति क्रतोर्विशेष-
 रूपेण चेद्यते निमित्ते त्वेतरूप क्रतुरिति, एव च स्यारसिकरूपे प्राक् सिद्धे
 शक्यते वक्तु, तस्माद् यस्या वलाया क्रतो स्वाभाविक नित्याङ्गं विधीयते
 तस्यामेव सस्कारविधयः तद्विशेषणत्वेन स्वार्थं विधाय निवृत्त्यापारा
 न भूयः शक्यवन्ति नैमित्तिकेनापि सन्वन्तुम् आर्त्तिसमहात् । तस्मा-
 च्चित्या र्था धर्मा, नैमित्तिकस्य त्वन्निद्वेगेन भविष्यन्ति ॥

प्रानानधिर्वापि मुप्यधर्मा
 मुटानाधिकाराम् ।

सू० प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ १४ ॥

मुप्याभावे पतिनिधिर्बल्यते स कि मुख्येन समानविधानेनेति
 मुप्याभावनिमित्तत्वात्पूर्वश्रद्धसमानविधौ प्राप्ते उच्यते, स्यादेव यदि द्रव्या-
 न्तरमिह यागस्य साधनत्वेनोपादीयेत श्रीह्यववास्तिह सकलासम्पदा-
 द्विकला उपादीयन्ते, नीवारगतास्तदनुपह्नात्रवर्जनीयतया नीवारोपादान
 न साधनतया, साधनत्वे प्रमाणाभावात् । श्रीह्यशाश्च श्रीह्यगता एव
 नीवारगता अपि सस्कारविधयन्विता एवेति समानविधानता ॥

१ प्रयोगश्च नित्य इति वा ।
 २ राजन्यवमसादेवेति वा ।

युतेष्वपि प्रतिनिधिषु
मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । सू० नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ १५ ॥

अथ यत्र श्रुतः प्रतिनिधिः यथा यदि सोम न विन्देत पूतिकान-
भिपुणुवादिति तत्र वचनेन पूतिक्रानामेव साधनत्वं विधीयते, न नीषा-
रश्वदसाधनत्वम्, अतो द्रव्यान्तरविद्व सोमाभावे निमित्ते तस्माधनतापच
फलचमसवदसमानविधानं, मैवं न सत्र पूतिका यागसाधनत्वेन विधी-
यन्ते सोमाभावे पूतिक्रियां कुर्यादिति, किं तर्हि सोमाश्रयत्रोपलक्षणतया
प्रतिनिधिनियमो सत्र, तेन सोमाभावे पूतिक्रियां कुर्यादिति नाभावे
विधिरिति घट्यते तदेषा घचनशक्तिः यत्सकलसोमाश्रयत्राभावे विक्राना-
वयवानुपाददतीत तत्पूतिक्रागतानिति, तस्माद्रत्रापि सोमाश्रययानामे
तस्माधनत्वात्पूर्य्यवत्समानविधानत्वम् ।

द्वीदणोपादिधर्माणां
गिनटोमाहताधिकरणम् । सू० संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणा-
विशेषान् ॥ १६ ॥

नैमित्तिक क्रत्वर्थं निव्येन समानविधानं न भवति, नैमित्तिकस्या-
नित्यत्वात्तद्द्वारेण धर्माणां नित्यवत्क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेरित्युक्तम्, इह काम्या
गुणाश्चिन्त्यन्ते किमाश्रयभूतया क्रियया समानविधानाः उतासमानविधा-
नास्तद्विकारा इति, तत्र काम्यस्य फलयत्वात्क्रानुवद्रेषु स्वयमितिकर्तृगा-
तायादित्याव तद्द्वारेण क्रत्वर्थत्वमङ्गानां, येन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात्,
अतो न गतार्थमिदं सस्यायहणं च प्रदर्शनार्थम् । अन्योऽपि दातायणयज्ञा-
दिहृद्राहर्तव्यः, ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः सस्याः अग्निष्टोमः, उच्यते, यो हश्यति
रात्र, इति अग्निष्टोमस्यैव विधानान्तरमत्यग्निष्टोम इति अत्र यो हशियहण-
मत्यग्निष्टोमे राज्ञस्य शुद्धीयादिति वाजपेयश्च यो हशिन एव भेदः,
वाप्तीयांमरवातिरात्रस्य एतदभिप्रायं सप्त सोमसस्या इति स्मरणं,
तत्राग्निष्टोमस्य-सस्याः क्रत्वर्थं क्रतोस्तु फलं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम
इति उक्त्वाद्यदयःसस्या ज्योतिष्टोमाश्रिताः फले विधीयन्ते "पशुकाम

१ पूतिक्रान् इति पा० ।

२ उक्त्वाद्यदय इति पा० ।

उक्तं 'दृष्टीयात्' "षोडशिनो वीर्यकामः स्तुत्रीत" "अतिरात्रेण प्रजा
 कामोपाजये" इति । ननु यद्गणाशीनामत्र फले विधानं न सस्यायाः,
 उच्यते उक्तं शब्देऽप्य स्तोत्रविशेषवचनस्तस्मात्तन्वाद् पहण उपच
 र्यते, न चेहोपचाराद्यप्य युक्तं समानौ च स्तोत्रसम्बन्धिन्यां वाचक
 एव तस्मात्प्रतिशिष्टे कर्तव्ये प्रयोगादुच्यते यत्र इति तत्र चाङ्ग्य-
 धिकरणन्यायाद्विशेषणभूता सस्येवार्थिभेदा स्तोत्रसम्बन्धात्समाप्तावपि
 लक्षणेति चेत् न तस्मात्सम्बन्धकृतमात्रे प्रयोगाभावात्, अस्ति हि षोड-
 शिमस्ये यत्र अतिरात्रसम्ये वाक्यस्यस्तोत्र, न च तत्र यत्र अङ्ग्य-
 कृत्यशब्दप्रयोग, लक्षणा चेत्त्राय पयुज्येत तन्सत्य एव प्रयोगादभि
 धेयैव सस्या, सैवात्र फलाय चेत्यते पशुकाम उक्तं यद्दृष्टीयात् उक्त्या
 त्मिका सस्या कुर्वदित्यर्थे, पहण तु फलवत्समाप्पुङ्गत्वेन वाक्यान्तराप्र-
 मनुज्यते, एव षोडश-शब्दस्यापि स्तोत्रवचनत्वं सस्यावचनत्वं च व्याख्येय
 तत्र त्विय अत्रस्या-यदा समाप्तिवचनं तदाश्रयतो निहृताभात्प्रवृत्तुं-
 ल्लिङ्गं । स्तोत्रवचनस्तु नपुमकं फलवाक्यं च पुल्लिङ्गः षोडश-शब्दे
 वाक्यशेषादवगम्यत इति सस्यैव फले वाच्यते, स्तोत्र तु पूर्ववदनुज्यते
 अतिरात्र इति तु रात्रिमतीत्य यः सन्तिष्ठते यत्र स उच्यते तत्र सत्यापि
 सस्याविशिष्टयज्ञवचनत्वं विशेष्यस्य यज्ञस्य प्राप्तत्वात्प्राप्ता सस्यैव विधी
 यते विधेयस्य च फलमिति सस्यैव फले साधनम् । एतद्विह विचार्यते कि
 दीक्षणीयाश्चङ्गविधानं ज्योतिष्टोमस्य सस्याना च समानं? मुत ज्योतिष्टो
 मस्यैव? इति, तत्र 'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वत । तुल्यमङ्गविधानं स्या
 दिति प्राप्ते ऽभिधीयते । वैद्व्यमङ्गवाक्यानां पसव्येनोभयान्वये । सभवत्येक-
 कषत्ये नानाद्य न युज्यते । न च क्रतुमनादुच्य सस्याधिर्घटनेऽन्यत् ।
 सस्याऽप्रधारणेनैव युज्यते क्रतुमङ्गतिः । सस्या त्वक्रियात्मकत्वाद्दृष्ट्यादियदा-
 श्रयभूतां क्रियामपेक्ष्य फल साधयति, साधननिर्देशि वाङ्गजात तदादा सस्या-
 भि-सम्बन्धु पस्यत तदा तत्साधनत्वनिर्घोहिका क्रियापि तत्रैव दृश्यते

मा च स्वयमपि फलवत्त्वात्सव्यायंमपि प्रस्यतमङ्गजात किमिति न एहृति
 तन्मात्सव्यासम्बन्धत्रादिनोऽप्यवर्जनीयः क्रतुमध्यन् इति न केवलमस्या
 यत्त्र क्रतुस्तु स्वयमेव फलसाधनत्वाद्नादृत्यैव सस्या शक्नान्यङ्गजातमा-
 त्मसात्कतुमिति तदर्थमङ्गविधानं न सस्यायंम, अत्र यथाएह्यमाणविशेष-
 त्वाद्बुभयार्थमित्यपि न शक्यं वक्तु विशेषयद्दृष्टान्त, एवमपि सस्यायंम किं न
 भवति वैहृष्यादिति ब्रूमः, अङ्गविधयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यन्ति ज्ञान
 यंस्वप्रसङ्गान, प्रयोगवाक्ये तु विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयन्ति तेन नित्या-
 नित्यप्रयोगद्वयानुसारेण नित्यवदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयन्तस्मात्पर्यभेदाद्
 भिद्येरन्, योन्वोतिष्टोमैर्न फलं कुर्यात्स एव यत्र ज्योतिष्टोमे कदाचिन्स
 स्याफलार्थो स एवमिति । किं च गुणः फलाय चोद्यमान, पूर्वप्राप्ता परप
 युक्ता क्रियामाश्रित्य परत्वाच्चोद्यते अशयुक्ता च क्रिया प्रयुज्यते, तत्र पाक्त
 नक्रिया प्रयुज्यते तत्र प्राक्तनक्रियाविधिसमये ध्यापृतानामङ्गविधे ना परत्वा-
 त्नेऽपि गुणफलविधौ ध्याप्रियमाणां विरम्य ध्यापारं प्रसज्यते, अथ चा-
 परोऽत्र विशेषः सोमस्ताम्रच्छुत्या यागार्थस्तत्सकारार्थोऽत्र क्रियाभिषय-
 यद्व्यादयस्तद्दृष्ट्वात्प्रागार्थो एव न सस्याभिः सम्यध्येरन्, मयं च प्रकरणं
 सोमसस्कारविधिमिश्रमिति तैरसम्बन्धिपदैर्विच्छिन्नं सस्याना प्रकरणं न
 दीक्षणीयादिकमप्यङ्गमलं यहीतुं तस्मादसमानविधाना सस्याः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

बहिर्वादीनां दर्शयित्वा
सप्तद्वेषाभिधानाधिकरणम् । सू० प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

समानासमानविध्यप्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचारैश्च दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मा ह्यर्थाप्यासादयति चेद्विं जनति बहिर्वापि ह्यर्थाप्यासादयति बहिर्लुनातीति श्रुता वेदिवहिर्धर्मैः किमङ्गुप्रधानहविषया साधारणा ? उत प्रधानहविषयावेमे ? इति चिन्त्यते, तत्र वाक्यस्यान्तल्ये सत्यानर्थक्यात्कृत्वन्तरे चातिप्रसङ्गादधश्य प्रकरणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितं प्रकरणं च प्रधानस्यैवेति प्रधानहविषयमेव वेद्यात्प्रसङ्गं न प्रयाजाद्विहविषयमिति प्राप्ते ब्रूमः, सत्यं, प्रकृतैरुवाच्यं च तत्तु वाक्येदकैतया वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचप्रसङ्गात् प्रधानगृहीता हि वेदिस्तदर्थेष्वेव हविःषु स्यात्, तत्र वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचः स्यात्, तस्मान्नाय वाक्यार्थः प्रधानार्थो हविरासादनद्वारेण प्रधानपूर्व्यं वेद्या कुपंगदिति, किं तर्हि षट्शपूर्णमासेपकारिविस्तरेत्यामिति, एष हि नातिसङ्कोचः कृतः स्यात्, न चानर्थक्यम्, अङ्गुहविरापि च प्रधानस्यैपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात् । अथ वास्तु प्रधानस्य गृहकृत्वं द्वारं तु न तदर्थमेव हविः किं तु तदुपकारिविषयं वाक्यमङ्गावपरिहारात्, सभयति चोपकारिमात्रस्यापि द्वारत्वम्, अतः प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिवहिस्तद्वर्माणां प्रयाजात्पूर्वस्यरूपनिर्घृतिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीनामिष भविव्यतीति सिद्धं प्रयाजात्प्रसङ्गं वेद्यादेः ॥

स्वामिर्भस्काराणां प्रधा
नाद्यंताधिकरणम् । सू० फलसंयोगात् स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ २ ॥

स्वामिर्भस्काराणां प्रधा
नाद्यंताधिकरणम् । सू० फलसंयोगात् स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ २ ॥

च प्रकरणादवगतमतः कर्त्तव्योः, कर्ता चाङ्गप्रधानार्थः संस्कारा अपि तद्गता अङ्गप्रधानशेषाः स्युरिति प्राप्तेऽभिधीयते "भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वाददृष्टत्वाच्च तद्गुणाः । संस्काराः कर्त्तृभावस्तु गुणो दृष्टश्च सोऽन्यतः । प्रधानं हि भोक्तृत्वं गुणभूतं कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वार्थत्वात्, संस्कारश्च गुणभूतास्ते प्रधानार्था एव युक्ताः, न गुणार्थाः, "गुणानां च परार्थत्वा"दिति न्यायात् अदृष्ट च भोक्तृत्वं शास्त्रगम्यमुपायमपेक्षते, कर्त्तृभावस्तु त्रिनाऽपि संस्कारैरुत्पद्यमानः प्रमाणान्तरादेव दृष्ट इति न तादर्थ्यमेवां, न च भोक्तृत्वार्थानां प्रधानाङ्गत्वविरोधः, न हि ते फलं जनयन्ति यतः प्रधानतुल्याः स्युः, किं तु तादृशं संस्कारं यजमाने कुर्वन्ति येन यजमाने प्रधानं स्वफलं जनयितुमत्र तेन क्षेत्रसंस्काराणामिष्ट बीजावपनार्थस्य प्रधानार्थस्य संस्काराणां, प्रधानफलं हि यजमानो भुङ्क्ते नाङ्गफलं तस्य कृत्वर्थत्वात् ॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानाभवाद्गताऽधिकरणम् ।

सू० चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ३ ॥

सौमिकी वेदिः किं प्रधानार्था ? उताङ्गार्थाऽपीति विन्ता तत्रेपमति-शय्यामहेऽस्यां कर्त्तुमिति तुमुना चिकीर्षेतायेता गम्यते प्रधानं च फलवत्त्वाच्चिकीर्षितं नाङ्गानि, तस्मात्प्रधानार्था वेदिः स्थितं तावदप्येवमितम् ॥

अभिप्रर्शनस्याङ्गप्रधानोभवाद्गताधिकरणम् ।

सू० तथाऽप्रधानेन ॥ ४ ॥

सयोगादित्यनुवर्तते तल्लिप्सयाऽनन्तरोपक्रमाः दशपूर्णांमासयोर्ह-विरभिप्रर्शनार्था मन्त्रौ "वसुहोत्रापोर्णामामीमभिमृशेत्यश्वहोत्रमाथा-स्या"मिति किं तावदङ्गप्रधानार्थायुत प्रधानार्था ? इति पोर्णामासमाथा-स्या-शश्रयोः प्रधानवचनत्वात्प्रधानार्थस्य स्थितादुक्तं सत्यं, चिकीर्षेताये वेदिः साङ्गं चिकीर्षितं तद्वि-जनाय पुष्कलं न करणमात्रम्, अतोऽङ्ग-प्रधानार्था वेदिरित्यामीशमीयधिकारे निरुद्धपशौ प्रवर्तते नन्यवेदिम-तामियमानीपोर्णायस्य तु प्राकृती वेदिरित्येवेति न तदङ्गनियं, नैव यच-नप्रनात्मशार्थत्वावगतेः प्राकृतीः न प्रयोक्तव्ये द्वितीयस्योक्तं पोर्णमा-

१ इत्यामहे इति वा ।

२ तथाऽप्रधानेनेत्यापि पुष्कलान्तरे सूचयति ।

प्रमाणास्या-शब्दे। कर्मवचनैः, न च ऊर्ध्वेणोऽभिमर्शनं सम्भवति तस्माद्
द्वितीयेषु सप्तम्यय आख्यातया पौर्णमासीप्रयोगे चतुर्होत्राभिमर्शेदमा
द्यास्याप्रयोगे पञ्चहोत्रेति होत्रिर्मात्राभिमर्शनं वाक्यान्तरप्राप्तमासवति
होत्रोऽभिमर्शेदिति तस्माद्द्रव्यप्रधानार्थो मन्त्रो ॥

द्वीतादर्शणयो प्रधानाथता
विधिकरणम् ।

सू० दीक्ष दक्षिणं तु वचनात्प्रधा-
नस्य ॥ ५ ॥

स्योतिष्ठामि द्वीतादण्डेन द्वीतयतीत्यादि दक्षिणा तस्य द्वादशशत
दक्षिणेति तद्दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थं, मुत्त प्रधानार्थमेवे, इति तत्र
दाक्षणा यज्ञमानमस्कारत्वात्प्रधानार्थस्ये मिद्रेऽप्यग्नीषोमीयादौ दीक्षि
तविनियोगाद्द्रव्यप्रधानार्थत्वशङ्का, दक्षिणा तु प्रयोगाद्द्रव्यप्रधानार्थत्व
द्वीता सोमस्य दक्षिणा सोमस्येति ध्वेन परम्परया ऽप्युपपत्तेर्नाङ्गार्थता
विरुद्धीति प्राप्ते धूम, ध्वेनात्प्रधानार्थत्वम्, अथवा हि ध्वेन न्यायशा
स्त्रानुवाटमात्रमनर्थकं स्यात्, न च साक्षात्प्रेक्षिताङ्गाङ्गिधावपरत्वेऽर्थवत्त्वे
च सम्भवति परम्पराश्रयणमानार्थस्य च युक्तं तस्मात्प्रधानार्थत्वम् ॥

अन्तर्वैपुषान्द्र
ताधिकरणम् ।

सू० तथा यूपस्य वेदिः ॥ ६ ॥

यूपे यूपते अर्तुमन्तर्वेदि मिनोत्यर्तुमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धे वहिर्वे
दीति तत्र चिन्ता क्रिमन्तर्वेदोद्देशो यूपङ्गत्वेन चोत्पत्तेः इत वहिर्वेदि
सहितो यूपस्य मानदेश लक्षयति? तत्र लक्षणाया अन्याप्यत्वाद्द्विर्द्वैकदेशस्य
शुभस्य यूपङ्गत्वेन विधेर्द्वै च मीयमानेऽर्तुान्तरं वहिरेव भवतीत्यर्थोद्
हिर्वेदीत्यनुवाद स्यात् स्यादेव यद्वर्तुमेवान्तर्वेदीति वाक्यं च स्यात्, न
त्वेव परिमप्यादोषात् किं त्वर्तुं तावदन्तर्वेदि मातव्यमिति, तत्रवर्धाऽन्तर
न विहितं प्रतिषिद्धन्तस्यान्तर्वेदि र्धो मान स्यात् तत्राहुं वहिर्वेदीत्यपि
विधातव्यं तत्र वाक्यभेद पाठिकानुवाटत्वे नित्यवच्छेषाविरोधः नन्व
धर्ममिति विशेषणादधान्तरव्यारुति स्यात् सत्त्वं, विधितो व्यावृत्ति यत्र
हि विशेषणं द्रुतं तत्र स्वान्यव्यारुतिभवति वेदिमानविधेस्ताहुं विधे
पणमिति विधानादेवाहुंन्तरं व्यावर्तते इच्छातस्तु वेद्यामेव मानधर्मान्

रस्य को वारयेत् तस्माद्द्वै वृहिवेदीत्यपि विधातव्यमिति वाक्यभेदः
स्यात् उपलक्षितदेशे विधाने त्वेकार्यविधानाद्वाक्यभेदः, तदयमर्थः—यत्र-
मीयमानस्य यूपप्यार्धमन्तर्वेदि भृशत्यर्धं च वृहिवेदं तत्र मिनुवादिनि
लौकिक एव देशविशेषो विधीयते न संस्कृता वेदिदेशः ॥

हविर्धानस्य सामिधेन्य- सू० सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धा-
नयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ ७ ॥

उतयत्सुन्यन्ति 'सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति यस्मिन्हविर्धाने भिष-
वत्तत्र स्थित्वा सामिधेनीरनुन्नवादित्यर्थः तत्र संशयः किं हविर्धानं
सामिधेन्यङ्गं? मुनस्तत्क्षितिो देश इति तत्र पूर्ववद् वाक्यभेदाभावात्स-
त्वापरिहाराय हविर्धानमेवाङ्गमिति प्राप्तं तदुच्यते हविर्धानस्य हवि-
र्धारणार्थत्वाच्च प्रयोजनान्तरापेक्षं प्रकृतिस्वाहवनीयप्रत्ययदेशः सामिधे-
न्यङ्गत्वेन प्राप्तं, स च दक्षिणस्योत्तरस्य वा हविर्धानस्य समीपे भवति, तत्र
निषममात्रं लाघवाद्बिधेयं, हविर्धानस्य तु श्रुत्यन्ताप्राप्तमङ्गत्वमनपेक्षितं
च न युक्तं विधातुं तद्विहापि देशलक्षणा ॥

सू० शास्त्रफलं प्रयोक्तारं तल्लक्षणत्वात्
तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्तान् ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकी कथा वृत्ता समाप्यायास्त्वतः परं विधिवारयिषु, पूर्वैर्वि-
रुद्धत्वायिरुद्धते तदुपोद्घातरूपेण ज्यातिष्टोमादिकर्मसु नाताकर्तृसमावेशं
घक्तुमारभते ऽधुना दर्शपूर्णमासे ज्यातिष्टोमादिकर्तृफलदक्षिणायुक्तं कर्म किं
सर्वं यज्ञमानेनैव कर्तव्यं? मुन द्रव्योत्सर्गमात्रे हविश्चर्यागदक्षिणादानादिके
यज्ञमाननियमोऽयत्रानियमोयज्ञमानोऽन्योवाऽयद्योत्सर्ग एव यज्ञमानोऽन्य-
त्रान्य एवेति विचारः, तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येनात्म-
नेष्वेव च कर्तुरेव फलाद्यगमरदर्थोत्सर्गं कुर्यात् दक्षिणादानं तु धर्मदा-
नम् । ननु प्रधानस्यैव सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां फलार्थिकर्तृकत्वं
नाङ्गानां तत्र भावनाया एव हि प्रत्यपवाच्यायात्ताभ्यां तत्कर्तृकत्व, सा
च ज्योत्यङ्गानामपि स एव कर्ता, उच्यते सत्यमर्थिन साङ्गे कर्तृत्वं तस्य

प्रयोजकत्वेनापि सम्भवति 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति स्मरणात् 'यद्विहृतै' कृप-
तीति च प्रयोगात् तत्रासति परम्पराप्रमाणे साक्षादेव कर्तृत्व स्यात्, अस्ति
तु प्रमाण परिक्रमवदन तत्र कर्तृन्तरसद्भावे वृष्टार्थे भवति सर्वत्र स्वय
मशक्तेऽन्येन कार्यं कारयति यजमानोऽपि शक्त स्वयं कुर्यात् अशक्तस्य-
न्येन कारयेत् परिक्रमरवान्यपक्षे भविष्यति द्रव्यात्सर्गं त्वन्यथा शक्यत्वात्
स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ह्यम सम्भवति प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वे परिक्र-
मस्य त्रित्यवदान्मातस्य पात्रिकत्वायोगाच्चित्यमुपपन्नह्यतुमुत्सर्गादन्यत्रान्येव
कारयितव्यम् ॥

परिक्रोसानामृत्विजा स
व्याविशेषनिधमाधकरणम् ।

सू० तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनि
यमोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

उत्सर्गादन्यत्रान्य इत्युक्तं तत्र कति ते ऽप्ये इति सशये विशेषाभा-
वादनियमः सर्वथा परिक्रमसिद्धे, अथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परि-
क्रमवशादन्योपादानं, च चैकेनापि सिध्यतीत्येक एवान्य स्यात्, अथर्व्यादि
सज्ञास्तु कर्मनिमित्ता अध्वर युनक्तीत्यध्यर्थं, आवाहयतीति होता, तथा
स्येऽपि, तथा च दर्शयति "य एवामुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतु
होतृत्व मिति ततश्चैकस्यापि ततत्कर्मकुर्वंत पाद'कलाजक्रजुत्प'वा ना
नासत्रा, तस्मादेक स्यात्, स्यादेव यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालवैता सज्ञा
शूयरेन् वरणन्वयप्रवृत्ताध्यर्थेन तत्रैता शूयन्ते 'स वरणाद्य शूयते' इत्यादि
न च तदा कर्मनिमित्तत्व सम्भवतीति धरणीनिमित्तत्व, भिद्वानि च धरणा-
'न्येकस्यैव पुन श्रुति रिति न्यायात् न चैकस्मिन्सुरे बहूनि धरणानि सम
वर्षन्ति दृष्टार्थत्वात्, न हि इतस्य वरणं दृष्टार्थं, तेन वरणात्ता तत्रिमि
त्ताना च सज्ञानामसङ्कीर्णोविषयत्वाद्याघट्टरण यावत्सत्रं च कर्तृभेद कर्मा
ह्यम, अतस्तावत्सत्ये कर्तृभिर्ज्योतिष्टोमस्य निर्भृति । किं पुनरिदं वरणम् ?
उक्तं प्राथममिति, तत्र महर्त्विजा होत्रकाणां च मन्त्रेण अग्निहाताऽसौ
मानुष" इत्यादिना, अन्येषां तु तैत्तिरिष्या यावा प्रतिप्रस्थाता मे भवानिति

(१) पादयेति वा ।

(२) उपपद्येति तु पुन पाठः ।

त्यादि, विमेतावता होत्रादित्व भवति? को दोष? न होता सज्ञा पाभु
 श्यन्ते वरणोत्तरकाल च य एव वृत स्वय चैवममानीति मनसा सद्गुल्ययति,
 तत्र होत्रादिसज्ञा प्रसिद्धवद्वेदे याज्ञिकप्रयोगे च ध्यवर्हियमाणा दृष्टा,
 तस्माद्य एव वृत य एव च सद्गुल्ययति स एव होत्रादिसमाख्या लभते, सत्रेषु
 तु दृष्टार्थत्वादुरणस्यार्थलोपाचिरिति तदभावे चाध्यर्पुर्हृदयति दीव
 पित्वेत्यादिश्रुतहारदशनात्सद्गुल्ययादेव होत्रादित्वमिद्वि प्रकृतावपि हि
 सद्गुल्यया निमित्तमेव यो हि विद्यमानो नेच्छति न स होतित्युच्यते तस्मात्प्र-
 कृतौ वरणविधानात्तन्मिथ सद्गुल्यो निमित्त मत्रेषु तु सद्गुल्यमात्र
 प्रयोगदर्शनात् न चैव वैद्व्यादेशोभनमिति मन्तव्य प्रमाणजलादीदृशस्यैव
 शोभनत्वात् न हि सत्रे होत्रादिशब्दाना गौणत्वे किञ्चित्प्रमाण
 मस्ति । अथाप्यत्यन्तमैकरूप्येण कार्यं तत् सद्गुल्य एव निमित्त य एव
 क्रतुप्रक्रमे तदौपयिक होत्रादिभावमात्मन सद्गुल्ययति स एव होत्रादि
 शब्दैरुच्यते तथा च वदति 'सत्रे तु स्वय कर्तृक्त्वादुरणभरणयोरनपेक्षित
 योत्सहकाराद्विनैः ताभ्यामवैगुण्य'मिति योग्यतामात्रेणाध्यर्पुत्वादिसिद्धि
 रिति, । नन्वदृष्टमध्यर्पुत्वादिक कथमविहितेन सद्गुल्यन जायते? विहितमेव
 तु वरण तस्य जनक युक्त यद्यदृष्टमध्यर्पुत्वादिक तदथ वरण तत्र सत्रेऽपि
 तदनुमान्यावरणगत कर्तव्यमिति सुतरा तत्राध्यर्पुत्वादित्वमिद्वि । न चा
 दृष्टाध्यर्पुत्वादिसद्गुल्ये प्रमाणमस्ति वरणविधिर्हि दृष्टार्थतयोपपत्तेर्ना
 दृष्टकल्पनायात्, यदि चादृष्टमिद्वि विहितोपाधसाध्य च ततो दर्शपूर्ण
 मासयोर्होता वृत सामिधेनीरन्वाहेति वचनात् प्रागेव वरणात्सामिधेनीषु
 प्रवृत्तस्य प्रसिद्धोत्सहकारस्य परंवाददृष्टार्थ वरण न होतृत्वापयोगाति हो
 वृत्यन स्यात्, तस्मादध्यवसायादेव होतृत्वमङ्गीकर्तव्यमिति सत्रेऽपि होत्रा
 दित्वमिद्वि । ननु होत्र-शब्दवाच्य सामित्यध्यवसायादेव तद्वाच्यो भवती
 त्येतदलौकिकमेव तच्छब्दवाच्यो भवति प्रार्थनादेव तच्छब्दवाच्यो भवती
 त्येतद्वा कि लौकिक तस्मिन् सत्रया कर्तृणा भेद । माभूत्सज्ञाया वरणाना
 तु घडूना युगपत्प्रयोगवचनपरिग्रहीताना दृष्टार्थत्वेनैरुपस्थासमवायाद्या-
 धदुरण धरीतया कर्तारो भिद्यन्ते ॥

चमसाध्यपूर्णा एवम्
त्याधिकरणम् ।

सू० चमसाध्यैवञ्च तैर्व्यपदेशात् ॥ १० ॥

त्योतिष्टोमे पूर्वाधिकरणे वे इश कर्तार सिद्धाः सन्ति चमसाध्यैवो
नाम ते किं तेवापेधान्यतमा? उत तेभ्यो ऽन्य? इति यौगिकत्वात्सन्नाया
अध्ययंपुरुषा एव चमसाध्यैव इति प्राप्ते धूमः, "सन्नानामस्तु योगेन वरणं
तु पृथक् श्रुतम् । तत्तेष्वसम्भवात्तेषां तेषां भेद करिष्यति" एतेन सदस्या
व्याख्यात. तस्यापि वरणं समाप्तात् ॥

चमसाध्यपूर्णा बहुत्व
नियमाधिकरणम् ।

सू० उत्तपनौ तु बहुश्रुतेः ॥ ११ ॥

तेषु स०हः कति चमसाध्यैव इति बहुवचनस्य सस्कारांगतत्वे
नाविधिततत्वादनियम-एजो द्वौ बहवो वा, उच्यते वरणाङ्गतया सत्यम-
विधितत बहुत्व क्त्वङ्गतया तु तेवामुपादेयत्वाद्विवक्षितमेव बहुत्व, न
ह्यत्र सिद्धकृतुसम्बन्धानुद्दिश्य वरणमात्रं बहसमागं वद्विधीयते, किं
त्वेनेनैव वचनेन प्रकरणमशयेन वरणसंस्कारयुक्तागवसाध्यैव क्तु
मति विधीयन्ते, वरणेन चमसाध्यैवैवाम कर्तुं क्त्वङ्गत्वनापाददीनेति
तस्मादुपादेयत्वात्तेषां कर्माङ्गतया विधितत बहुत्व, तथा च स्वाध्यायो-
ऽध्यतस्य इत्यध्ययनसंस्कार्येव्यापि स्वाध्यायस्यार्थावबोधं पन्थादेयत्वा
द्विवक्षिता सध्यति शालान्तराधिकारो दर्शितम् । एतेन 'पुरोहित इणीत'
इत्यत्राप्येकत्वविषया व्याख्याता । तथाऽध्यये श्रुतीत इत्यादावेकत्वमध्ययं
कार्यार्थम् अत सर्वसाध्यैवमेकेन कर्तव्यमध्ययना न कर्तव्यमित्यस्यै तदा
यनीत्यायेन मितोतियम पश्येकत्वपौरिष, तथा होत्रादिकमपि, होत्रध्य
यैस्तु मितोतियमकर्तुं न्यमङ्ग समाख्याभेदात् ॥

चमसाध्यपूर्णा दशसंख्या
नियमाधिकरणम् ।

सू० दशत्वं सिद्धदर्शनात् ॥ १२ ॥

एतेन बहुत्वे क्रियन्ती बहव इत्यनियमे त्रित्वे वा प्राप्ते चमसद
शत्वाद्दशभिस्तावदुचितस्यम् आधिक्ये प्रमाणाभावाद्दशैव ॥

शमित्वाप्यक-
त्वाधिकरणम् ।

सू० शमिता च शब्दभेदात् ॥ १३ ॥

अस्ति शमिता स किं प्रकृतेभ्योऽन्यस्तेषां वा अन्यतमः इति संशये संज्ञाभेदादन्यत्वं यौगिकत्वात्संज्ञाया वरणाभावाच्च तेषामिवान्यतमः तत्रा-
ध्ययैः पराद् वर्ततेऽध्ययैस्तु पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनादसामर्थ्याद-
न्ये तत्पुरुषाः संज्ञपयेयुः ॥

उपगम्याप्यक-
त्वाधिकरणम् ।

सू० उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ १४ ॥

सन्त्युपगाः ते किं प्रकृतेभ्यो अन्ये ? उत त एव ? इति तत्र गानूनां गुण-
भूता उपगासरो लोक्रवत् न चत्विंजाभृत्विजस्तुन्यकृता गुणाभूता भविस्तु-
प्रहन्तीत्यन्ये इति प्राप्ते उच्यते—उत्पत्तौ धरणाभावात्संज्ञायाश्च यौगिक-
त्वाभृत्विजामिव पृथगैवार्थकारित्ववत्पूरस्परौपकारसम्भवाभृत्विज एवोप-
गायेयुः ॥

सोमयिक्रतुः पृथ-
क्त्वाधिकरणम् ।

सू० विक्रयी त्वन्यः कर्मणो ऽचौदितत्वा-
त् ॥ १५ ॥

अस्ति सोमयिक्रयी स किं तेषामन्यतम ? उतान्य ? इति पूर्ववद्दुरणा
भावात्तेषामन्यतमः, मैत्रं विक्रयस्याकृत्यर्थत्वात्कृत्यर्थोपाता अत्विजो न तं
कुर्येस्तस्मादन्ये विक्रयी ॥

अत्यिमिति नाऽप्योऽसर्वथा
मिताधिकरणम् ।

सू० कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्कर्मविशे-
षात् ॥ १६ ॥

ब्रह्मादपरमसाध्ययंश्च बहयः कर्ताः समधिगताः, ते सर्वे
किमृत्विक्कृशब्दवाच्या ? उत केचिदेव ? इति तत्र “अतो कार्यं हि सर्वेषां तेन-
तुपजनादमी । सर्वे तदभिधेयाः स्युरांशेषेण यष्टुश्च” ऋतुयजननिमित्तो
अपमृत्विक्कृशब्दः कृतस्त, सर्वे च ते सत्कार्यकरणादृतो यजन्तीति यष्टु-
शब्दस्यैव अत्विक्कृशब्दस्याप्यभिधेयाः सप्तदशत्विज इति वचनमर्थयुन्याऽनु-
वादा इति प्राप्ते घूमः “अतुपागनिमित्तस्ये भवेत्सर्वाभिधायिता । सख्याशु-
तिविरोधात्तु तत्रैव सश्यामहे । धरणं तद्विमित्तं स्याद्ब्रह्माध्यव्यांदिशब्द-
वत् । ततो नातिपसङ्गः स्याद्ब्रह्मं ह्येवमर्थवत्” ॥

अस्त्विजो वृणीत इति यूप छिन्नचीतिवदुरणोत्स्विज कुर्यादित्यर्थे
 न तु प्रसिद्धानृत्स्विजो वृणात इति । ननु वरणनिमित्तत्वेऽप्यतिवद्गुणं स्यात्
 चमसाध्युणामपि वरणसद्भावात्, उच्यते न वरणमात्रं निमित्तं किं तु वरणा
 दिगतो वरणाग्रिणः । ननु वरणादिष्वनुगतं चमसाध्युण्यो व्यावृत्त वरणावा
 न्तरसामान्यं न किं चित् मा भूद्वान्तरसामान्यं विशेष एव निमित्तं योऽयं
 मृत्विजशब्दो वरणादिशब्दवदेकैकस्यैव न वाचकः सोऽयं साधारणशब्दो न
 सामान्यशब्द इति यथाश्रुतभाष्यार्थः । नत्वेव युक्तं कृत्वावयवशक्तिपरित्यागा
 ददृष्टशक्त्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गात् स्मृतिविहितं च-क्लिन्नन्त्येन निपातनात्
 कर्तरि क्लृप्तिं वचनात् तथाऽन्यर्थात् स्मरणम् अस्त्विजप्रज्ञदुच्यते इति
 एवमपि वरणनिमित्ताऽऽश्रीयेत यद्वान्यथासक्तदशश्रुतिर्नापपद्येत सा तु यथा
 वरणनिमित्तत्वे तद्विशेषनिमित्तत्वाद्गुणपक्षात् तद्यत्तु यजनमाप वरणादिगतमेव
 अस्त्विजशब्दस्य निमित्तम् इति हरिशब्दस्यैव पशुगतं हरित्वम्, एव च
 प्रसिद्धावयवशक्तिपरित्यागं स्मरणविराधश्च न कृतो भवति, श्रुतिस्वोपपा
 दित्वा वरणाविधिशैव प्रसिद्धपदार्थको भवति यावदुक्तं भवति याजकान्
 वृणाति इति तावदृत्स्विजो वृणीते इति तेन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वं वरणनिमित्त
 कत्वे तु यूपोदिवदप्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्ययासश्चैव स्यात्, न चैत
 व्याप्यम् अथवादिशब्दानां तु प्रसिद्धभावात् एव च वरणेन प्रकारान्तरेण
 वाऽध्ययुत्वेन क्रतुस्वात्मभिः परिकल्पितं स एवाध्ययुरिति युक्तम् अस्त्वि
 जशब्दस्तु प्रसिद्धावयवस्वात्मव्याश्रितेश्च क्रतुयजनविशेषनिमित्तं इति
 विधेयम् ॥

टीकागतिसंवाय व्योक्ता
 नामय वरणादानां सुलदश
 स्थिरकथाधिकरणम् ।

सू० नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंशो-
 गात् ॥ १७ ॥

सप्तदशेत्युक्तं के ते इत्यनियमे प्राप्ते अस्त्विजो दक्षिणा ददा
 तीत्युक्त्याऽनीधि ददातीत्युक्त्या वरुणे ददातीत्यादिना वरुणादीनां योऽ
 यानां कीर्तनात्तेषामृत्स्विजत्वम् ॥

आव्यक्ता व्याप्यस
 क्षदशत्याधिकरणम् ।

सू० स्वामिसुप्तदशा कर्मसामान्यात् ॥ १८ ॥

अथ सप्तदश किं सदस्य ? उत यजमान ? इति सशय , तत्र कर्मक
रत्यात्सदस्य , न चासौ नास्तीति मन्तव्यवरणाऽऽद्यात्, न च ब्रह्मण एतेद
वरण तस्य हि ब्रह्मण वृणीत इति वरण विहित न पुनर्निधातु शक्य
मनुशब्दे चानर्थक्यमध्वर्यादिव्यपि तथा प्रसङ्ग । न च सदस्यव्यतिरेकेण
ब्रह्मवरण नास्ति ब्रह्मण वृणीत इति वरणवचनमृत्विगबहुत्वसाधनाधि
कारणे भाष्यकृतोदाहृत, तस्मात्सदस्य सप्तदश इति प्राप्ते द्रूम “सदस्य
वरणमद्रष्टव्यं न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्तव्यो येन यजमानादन्य
श्चित्किं न्यात् तस्मात्त्वामी सप्तदश ॥

आध्यव्यायदु अध्यव्ययीना
कृतानामयमाधिकारणम आन प्रकृ
तिविज्ञानसुधायत धिकरण वा ।

सू० ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वाद्गन
यश्च स्वकालत्वात् ॥ १८ ॥

नाना कर्तृषु सिद्धेषु साप्रत मप्रधार्यते किमव्यवस्थित तेषां कार्ये
किं वा कर्तव्यस्य तत्र प्रकरणाविशेषात्सामर्थ्याच्च यद्येन शक्य कर्तुं
तत सर्वप्रव्यवस्यया कुर्यात् दुर्वेला हि लिङ्गप्रकरणाभ्या समाप्या न
तद्विरोधेन नियम कर्तुमल, तत सर्वं सर्वार्था स्थित तावदपर्यवसितप्र
आग्निषु विन्ता ते ह्यनारभ्यवादेन यदाहवनीये जुहुतीत्यादिना होमा
र्थतया विज्ञानास्त किं प्रकृत्यया ? उत वैज्रतानामप्यामनहोमादीना
साधारणा इति पर्णतादिवत प्रकृत्यर्थत्व मन्यमानस्योत्तरप्र आनयश्च
सर्गाणा इत्यनुवर्तते तदनुवृत्त्य चान्तरा सूत्रकरण स्वकालत्वात्स्वत
न्त्याम्नादप्रकरणा गीतत्वादित्यर्थ । न चात्र द्विहक्तिदोष प्रकृतिसमका
लमेव शिङ्गावप्युपादष्टत्वाद्दोषमन्य यत्र तु यागमात्रे चोदिते प्रकृतित
एव सत्सुखत्त जुहोतीत्येतदतिदेशात्प्राप्यमाण प्रतीक्षितव्य तत्र पर्णमयी
न्याय । उपादष्टेषु तु वैज्रतेष्वपि होमेषु समानमेवाग्निविधान स्थिता
दुत्तर लिङ्गप्रकरणाभ्या हि न सर्वेषां समुदित कर्तृत्व प्राप्त येन समा
प्याविरोध स्यात् किं त्वनियमेन । तत्र किं केन इत्यास्ति व्ययस्याऽपेता
सा च कुर्वती समान्याऽनुगुणत्वाच्च बाधितया । तस्माद्व्यासासमाप्य नियम

होत्र होत्रा चाध्ययंश्च चाध्ययुणा तथा क्रियेव एवोत्सर्गं सर्वं होत्र होत्राऽध्य
यथमध्ययुजेति न, कृत्रिद्वयोः कृते, यत्र प्रत्यक्ष वचनं यथा मैत्रावरुण प्रेष्यति
चान्वाहेति यत्र च विशेषसमाख्या यथा पौत्रोप नेप्रीय याज्ञमानमिति
तत्र विशेषसमाख्या प्रलाभचनबलाच्च सामान्यसमाख्याऽप्योक्तते, तदुक्तं "त
स्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः" इति, तद्विद्वत् सगाख्याविनियोगस्यैवातिप्रस
ङ्गनिवारणेन शेषीभूत सूत्रं नाधिकरणान्तरम् अत एव तस्यैव लिङ्गं पश्चा
दुच्यते प्राप्तेनुवाके होत्रदर्शनादिकम् ॥

ननु वृत्तयोरनुवचन
नप्रेष्यामैत्रावरुणकृतं
कत्याधिकारम् ।

सू० प्रैपानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥
२० ॥

उपदेशान्मिदृशे समाख्यायां तद्विशेषवित्ता 'मैत्रावरुण प्रेष्यति
चान्वाहे' इति किं प्रैषमात्रेऽनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणोपदेशेन होत्रादिसमा
ख्यायाधोऽप्यत्र यांनि प्रैषान्तान्यनुवचनानि होत्रा यत्तदभिनमित्यादानि
तेष्वेवेति सशय, "वैदानुवचने देशात्साहित्यमजिबन्तितम् । विशेष्यते प्रशा
स्ताऽत समस्तव्यस्तयोस्तयोर्नैव समस्तयोरेव मैत्रावरुणोपदेशना । अज्ञातक
र्तृकत्वेन व्यस्ते हि ज्ञातकर्तृके" प्रैषाणामध्ययुर्नुवचनानां च होत्रा निर्ज्ञात
इत्यनेनापेक्षित कर्तृविधान, यानि तु प्रैषान्तान्यनुवचनानि तेषु प्रैषाशे
नाध्ययानुवचनानि होत्राः प्राप्तेरेकमन्वयेन नानाकर्तृसमावेशासम्भवा
हेतुर्नाध्ययानुवचनानामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं
भर्षति तदधिकारे चेद वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः ॥

चमसोमिध्ययौ कर्तृता
ऽधिकारम् ।

सू० चमसांश्चमसाध्ययवः समाख्या-
नात् ॥ २१ ॥

चमसेषु सशयं किं तैश्चमसाध्ययवोक्तुमुक्तं चध्ययुः स्तत्रा
ध्ययवसमाख्या सामान्यभूता याधित्वा विशेषसमाख्या चमसाध्य
यंश्च एव तैर्नुवच्यं मैत्रा 'सामान्यान्तरपेक्षा हि विशेषसमाख्या बाधकः । चम
साध्ययुर्नुवच्यमध्ययुर्नाप्यपेक्षणी चमसेऽध्ययुर्नुवच्यमसाध्ययुर्नाप्यपेक्षणी यत् ।

ततः साऽध्वर्युषेवत्वाच्च तद्वाधेन वर्तते । तद्वाधे हि चमसाऽध्वर्युसंज्ञेयं न
स्यात् अतद्वाधभावात् काममजुहुतामेव तद्वाधः स्यात्, अतो ऽध्वर्युर्जुहु-
यात् तस्य यंहोमादिव्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुहुयुः ॥

श्येनधाजपेययोः एक-
कर्तृकताविधिकरणम् ।

सू० वेदोपदेशात्पूर्ववद्देदान्यत्वे यथोपदेशं
स्युः ॥ २२ ॥

चौद्वात्रे समाप्तातः श्येनो धाजपेयश्चाध्वर्यवे द्वावपि ज्योतिष्टो-
मधिकारौ तत्र किं प्रधानवेदसमाप्यात् उद्गाताऽध्वर्युरचेतरचेतरत्र च सर्व-
पटार्यान्तिद्विष्टान् कुर्यात् २ द्रुत प्रकृतिष्वाना कर्तारः २ इति तत्र प्रधानवि-
धिविधेयत्वादङ्गानां तत्समाप्यानाभात्तस्याश्चेत्पदेशरूपत्वेनानिदंशाद्
लीयस्त्वात्तत्समाप्यात् एक एव कर्ता सर्वं कुर्यात्, प्रकृतौ तु प्रत्यक्षव-
चनेरेव नानात्वंविधानात्सत्यामपि प्रधानद्वारेणाध्वर्यवसमाप्यायां नानै-
व कर्तारः, इह तु चोदकद्वैतत्वात्तद्वाधेन सामाप्यापान्त एक एव कर्ता
स्यात् । अत्रोच्यते भवेदेवञ्चादको यदि दुर्यतः, स तु प्रथमभाषित्या-
त्समाप्यां बाधते घलात् । अङ्गानां हि समाप्यानं प्रयोगवचनाश्रयां चोदक-
प्राप्त्यपेक्षस्तु प्रयोगविधिसंग्रहः । प्राकृतानामङ्गानां वैकृतप्रयोगविधिषंस्प
शान्तरकालं तत्समाप्या भवेत् तत्सम्पश्यंश्च चोदकप्रापितानां स्यात्, तेन
च ते प्राप्यमाणाः सकर्तृका एव प्राप्यन्त इति कर्त्रपेक्षाभावात्पेक्षानिग्रन्थन-
श्रुतिरूप्यना समाप्या न कर्त्रन्तरमलं प्रत्ययितुम् । न चात्र “शरमयं बहि” इति
वत्प्राप्तबाधः, कल्पत्वात्समाप्याविनियोगस्य, कल्पनाधारत्वापेक्षाधीनाया-
स्तदभावेऽनुदयात्, अपि च पाठनिमित्ताध्यव्याप्तिसमाप्या न विधिनि-
मित्ता, न चौद्वात्रे पटार्यानां पाठः, तेन नास्ति समाप्येवा विद्यमानाऽपि
दुर्यता । श्येनादौ तेन नानैव कर्तारः प्रकृताविधयः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये अष्टमः पाद आरभ्यते ॥

कथय स्वामिकर्मताधि-
कारम् ।

सू० स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्त-
दर्थत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति हि परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदानमाध्यर्षे समाख्यातम्
श्रीद्वात्रे च दशपूर्णमासयोश्चान्याहार्यदानमाध्यर्षे ते किमध्यर्षादिना
कर्तव्ये? उत यज्ञमानेने? इति सशये समाख्यानादध्यर्षादिना यथा
द्याध्यर्षुः स्वदृष्ट्येणेतान् परिक्रीणीते तमुपायं यज्ञमानः कुर्यादिति प्राप्ते
भिधीयते स्वामिकर्तृकत्वे सर्वत्र प्राप्ते परिक्रयवशात्परम्परया यागकर्तृत्व-
माश्रित, न हि समाख्यामात्रात्साक्षात्कर्तृत्व प्रधानवाक्यस्वरसावगत
शक्यते बाधितुं, न हि यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्हा-
तारं जुहुयादित्यादिष्वध्यर्षाश्रयणमिति अतः परिक्रयात् प्रागध्यर्षा-
देरभावात् तत्कर्तृकत्व परिक्रयस्य, यज्ञमान एव कर्ता तस्य चात्मनि
परिक्रयविरोधात्कर्तृन्तराणि प्राप्नुवन्त्यन्यत्रैव भवन्ति नियममात्रं समा-
ख्यया क्रियत इति न परिक्रयेऽध्यर्षुः समाख्यया भवति । किं च सत्यपि
कर्तृन्तरप्रवेशे ऽपश्य स्वयं यज्ञमानेन किञ्चित्कर्तव्यं तन्नियम एवायं परिक्र-
याविरोधाद्यथाध्यर्षादिरत्यन्ताप्राप्त एव विधेयः तस्माद्वाज्ञमानं 'दान
येत् तु घचनमस्ति य एतामिष्टकानुपदध्यात्स त्रीन् वरान्दद्यादित्यादि,
तत्र चात्त्वज्ञामपि स्यात्, घचनस्यातिभाराभावात्, अन्यत्र यज्ञमानस्यैव ॥

यपनादिमस्काराणां वाज
सामेताधिकारणम् ।

सू० संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्यं यथावेदं
कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

पुरुषसंस्काराः केशरमपुषपनादयः क्रिमाध्यर्षे वा? उत याज्ञमाना
एव? इति समाख्यानादाध्यर्षवत्त्वे प्राप्ते द्रूमः मस्काराः संस्कृतस्य कार्ययोग्य-
तामाधातुं क्रियन्ते, न च कश्चिद्योग्यताज्ञननाथे कर्तारं परिक्रीणीति स्वयमेव
योग्यत्वात् व्यसत्त्वं कार्यं प्रतिगुणभावेन परिक्रीणीति तेन गुणतयैव परिक्री-
तानां कर्तृणां प्राप्तेयंवाप्राप्तानामेव च समाख्यया व्ययस्थानादप्यत्रैव पुरु-

पाशां गुणभावस्तत्रैव समाप्यया नियमः, संस्कारास्तु याजमाना धवना-
दृत्विजामपि भवन्ति हिरण्यमालिन चत्विज इतिशत ॥

तपसोऽयाजमानताधि-
करणम् । सू० तपश्च फलसिद्धित्वात्सोऽकथन् ॥ ३ ॥

अस्ति ह्योतिष्ठेमे तपः कायशोषणं कर्म दृढं ना'शनातीत्यादि तदा-
ध्ययं? मुत याजमान? मिति समाप्यानादाध्ययं व दुःखात्मकत्वेन च कर्तु-
प्रतिकूलत्वाच्चासौ संस्कार इति मन्यते । दुःखात्मकत्वात्स्य दुःखफलं
कार्यवितेराधिनप्रधर्म उपपितुं योग्यताऽस्तीति क्रतुफलप्रतिग्रन्थरूपापतप-
येनैवास्य कृत्ययंत्यं लिङ्गप्रकरणाभ्यामश्रगम्यते यजमाने च फलेनोत्पत्तयम
अतोऽस्यापि फलिसंस्कारत्वाद्वाजमानत्व धवनादृत्विजामपि स्याद्व्यर्थत्विज
उपपसन्तीति, ॥

शाकाह्वानिरामः, लोहितो-
ष्ठीपतादीनां सर्वस्वगुणधर्मता-
धिकरणं वा । सू० गुणात्वाच्च वेदेन न व्यवस्था-
स्यात्, ॥ ४ ॥

ये च संस्कारा एव धवनादृत्विजां जाता हिरण्यमालित्वात्त्रयः
किं ते समाप्यया तत्पुरुषैः कार्या? उत सर्वस्वमिभ? इति समाप्यया
तत्पुरुषैरिति प्राप्ते दूमः, यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र केन विदेजेन तस्मि-
द्वेः कः कुर्यादिति? त्यपेचिते नियमः समाप्यया क्रियते संस्काराणां तु
यावत्संस्कार्यमाश्चत्यश्रगमात्तद्विद्वद्वृत्तमनपेचितं च नियमं न शक्नोति समाप्या
कर्तुमिति सर्वेयिपयता ॥

एतिष्ठाकामनाया याजमान-
ताधिकरणम् । सू० तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ ५ ॥

ह्योतिष्ठेमे सद्रोमाने गुणकामश्रुतयः "यदि कामयेत वर्षुः पत्न्यः
स्याचीचैः सद्रो मिनूया' इति स किमाध्ययं? यदि कामयेताध्ययंरिति
उत याजमानः? यदि कामयेत यजमान? इति, तत्र मिनूयादित्यध्ययंयं व-
नासत्सामानाधिकरण्यात्तदाध्ययं च प्रशब्देऽध्ययं समाप्याधिकृतत्वात्स
एव कामयतिना निर्दिश्यते इति तस्यैवदं फलं, नैवं मिनूयादिति परस्मै-
पदश्रुत्याऽध्ययंयापारः परायं श्रूयने तया श्रुत्या विरोधात् वाक्यगम्यं

तस्मान्मानाधिकरण्य कामपतेर्वाध्यते । किं च अन्ये गुणे नित्यतया
 विहित नाभिदृश्य पयैक इत्यादि स क्रत्वर्थत्वाद्यज्ञमानस्य कर्तव्यं यद्
 यदि काम्योऽपि गुणस्तस्यैव चोच्यते तत स तेन नित्यस्य बाधमनुमन्यते
 अध्वर्युर्न तु गुणेनात्मार्थस्य गुणस्य बाध यज्ञमानो नानुमान्येत न हि
 तस्माध्ययुस्थेन काम्यगुणज्ञानेनात्मस्य ज्ञान नित्यविषय निवर्तते, तस्माद्यदि
 कामयेत यज्ञमान इति सम्बन्धात् याज्ञमानं गुणफल यत्र तु पृथगुपदेशो
 यथाऽऽत्मने यज्ञमानाय वा य काम कामयेत् शनमुद्गाता उद्गाये
 द्विति तत्र पृथायज्ञमानग्रहणात् वा-शब्दाच्चात्मने इत्युद्गातेष्वच्यते
 धवनस्य चातिभाराभावात्तस्यैव फलम् ॥

शायुर्देहिमन्वाया याज्ञ
 मानताऽप्यकारणम् ।

सू० मन्वायाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ ६ ॥

इहाकृत्यभूता प्रत्यगाशिषो मन्वा उदाहरणम्, "शायुर्देहि मन्वेऽ-
 स्यायुर्मं देहीत्यादयः ते किमध्वर्युणा प्रयोक्तव्याः ? उत यज्ञमानेने ? ति समा-
 प्ययाऽऽध्ययत्ये प्राप्ते धूम कर्मफलमन्वाशास्य नस्विंक्फलम्, यत्क्रत्वर्थस्य
 प्रसङ्गात्, यज्ञमानान्वास्विंक्फल दक्षिणात्वाभास्यकमाशास्य नाम्ने, कर्मफल
 च यज्ञमानगामित्यात्मन्यगात्मविषयत्वेन प्राच्यंत इति लिङ्गात्समाप्या
 बाधित्वा यज्ञमान एव प्रयुञ्जीत ।

द्वाघातस्वाभयवर्षेऽप्यता
 धिकारणम् ।

सू० द्याम्नातेषुभौ द्याम्नानम्यार्थेष्वान्
 ॥ ७ ॥

दशपूर्णमासयो केचित्तन्वा सामान्यरूपेणाध्ययंते पुनरथ विधेव
 रूपेण याज्ञमाने काण्डे समागता, 'याज्ञस्य मापसवेने' त्यादयः ते किं येन
 केनचित्प्रयोक्तव्या ? उत यज्ञमानेनेया ? अध्वर्युणैश्च ? अथत्रोभाभ्या ? मपीति
 मयय, तत्र मन्त्रैक्यादिकेनैव सिद्धे य. करित्वद् प्रयाद्विगेवममाप्ययनीयम्
 त्याहुः यज्ञमान यथाऽऽद्यार्थस्य द्युद्गुहनादित्वाध्ययंत्वा मन्त्रोऽपि तैनेश्च प्र-
 योक्तव्य इति प्राप्ते धूम, सत्यपि हि मन्त्रैक्ये पाठदुप प्रयोगवचनेन दृष्टीत
 कर्तारमपेक्षते, न च मन्त्रैक्यरूपमेश मकार्यना दृष्टते, किन्तु पाठविशिष्टमेव

तादृशस्यैव प्रकरणे विपरिच्छेदे, अपेक्षितरश्च मन्त्राणां प्रकाशनोपायः न ह्यप्रकाशिता. स्वार्थमभिदधति, तत्र यादृश्य विपरिच्छेस्तदतिक्रमे कारणं नास्तीति तत एव प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः । अन्यथा हि स्मृति-स्मैर्यप्रकाशनसम्भवाच्चैकान्तनोच्चारणं सिध्यत् अतो यत्र पाठद्वयं तत्र समाख्याद्वयेन कर्तृद्वयं प्राप्नुवद्विचयिष्यत्त्रैनाविरोधात्समुच्चीयते ।

अभिज्ञस्येष्ट वाचयितव्य- - सू० ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विद्वि-
त्वाधिकरणम् । ताऽस्ति ॥ ८ ॥

याज्ञपेये "कृत्वीर्यजमानं वाचयती"ति श्रुतं, तत्र किं जज्ञराजश्च द्वावपि वाचयितव्यौ? उत ज एव? अथवा अज एव?ति याज्ञमानमन्त्रप्र-
मद्गाच्चिन्त्यते तत्र 'अविशेषदुभौ यद्वा स्वयमेव वदेद् बुधः । अजस्तु वाच्यते नैव न ह्यज्ञो विद्वते क्रतौ अधिकारो हि विदुषां नान्यप्रामिति निरखयः वृहांति स्मरणात् जस्य सम्भविष्यति वाचनम् ॥

सू० याजमाने समाख्यानात्कर्माणि
याजमानं स्युः ॥ ९ ॥

द्वादशद्वन्द्वानामाध्ययं
त्वाधिकरणम् । दशपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजत्युत्सामधिश्रयति श्रीहीनवहन्तीत्या-
दिभिः प्रत्येकं कर्माणि सामान्यरूपेणाध्ययं वै विहितानि पुनरत्र याजमाने
वत्सं चोपावसृजत्युत्साधिश्रयतीत्याद्यनुकीर्त्यै तानि वै द्वादश द्वन्द्वा-
नि दशयज्ञायुधानि दशपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्य यजेते"ति श्रुतं, तद्वैतेषां
द्व्याम्नातमन्त्रद्वयदुभयकर्तृकत्वं न सम्भवति एकेन कृतानामितरेण कर्तुमश-
क्यत्वात्त एकः कुर्यादिति स्थिते कः कुर्यादिति विशेषसमाख्याना-
द्यजमान इति प्राप्ते उच्यते 'कर्माणि यत्र चोद्यन्ते तत्रैषां कर्तव्ये-
विता । आध्ययं च चोद्यन्ते कर्माण्याध्ययंवात्पतः याजमाने तु
द्वन्द्वतासम्पादनमात्रं विहितानां निर्जातकर्तृकाणां विधीयते, द्वयोर्द्वयो-
र्मिथ. प्रत्यासन्नत्वसम्पादनत्वमित्यर्थः । न तु कर्मणां विधिः, न चान्येन
क्रियमाणानामन्येन द्वन्द्वत्वसम्पादनमशक्यम् । ननु द्वन्द्वानि सम्पाद्य यजे-

तेति स्या-प्रत्ययेनात्मनेपदसमानकर्तृकत्वात् द्वन्द्वतासम्पादनं यवनादिव
याजमानं तदुलात्कर्मणामपि स एव कर्ता स्यात् न, यद्येकस्त्वेवापि
कर्तृत्वमभवत् यतोऽध्यर्षेण क्रियमाणानां द्वन्द्वतां यजमानोऽध्यर्षे
स्मारयिष्यतीत्यदोषः ॥

हेतुनाध्यर्षेणानुवा-
दत्वाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषो-
पादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः
स्यात् ॥ १० ॥

ह्येतदोमेऽनोयोमीये पथौ युगपदध्यर्षेणा होत्रा च प्रयुक्तौ परि-
ध्याणकरणाक्रियमाणानुवादिनौ 'परधीरसि' 'युवा सुवासा' इति मन्त्रौ
चोदकपरम्परायां कुण्डपाविनामयनसत्रे प्राप्ते तत्र चत्विर्क सप्तमः
सन्नातः यो होताऽसौऽध्यर्षिरिति, तत्रैको होता तौ प्रयोक्तुमशक्तं किं
होत्रं द्रुवाद्दुताध्यर्षेण मिति संगणे अनिपमोऽथवा होतुः यतोऽध्यर्षेण-
विधानादपरित्यक्तस्यैव होताऽध्यर्षधर्मः सम्बन्धमर्हति परिधिरेव
स्वधर्मविरोधेन यूपधर्मैरिति, क्रियमाणानुवादिनमेव वदेत् एवं प्राप्ते
ब्रूमः "प्रत्यक्षयवनात्मानिहोत्राध्यर्षेण हि । होत्रेषु चोदकाद्वात्यवोद-
काद्गुलपतरम् ॥ यो होता सोऽध्यर्षिरिति मुख्यस्यान्वयितृत्वात् होता जप
न्याध्यर्षेणचित्तेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते, होत्रेषु तु चोदकाः
प्राप्तिरिति वाक्यवनाद्राध्यर्षधर्मश्च वदेत्, परिधौ पशुं तिसृषुर्जातैरिति
नियोजनमात्रे परिधिर्धर्मश्च विधीयते, न यूपधर्मव्यति विद्यमानः । यस्तु
सत्रेषु होत्रादयो न सन्ति तदभावात् न होत्रादिषु चोदकानां प्राप्ति
रित्याह तस्य होत्रेण होतुर्गोदकात्ममयाप इति भाष्यपरिोध, सत्रं तु
कुण्डपाविनामयनं, वदति हि "सत्रे चोपापयोदना" इति हि धर्मं यो
होता मेऽध्यर्षिरिति वचनेन किं विधीयते न हि होताऽस्ति योऽध्यर्षे-
कार्यं विधीयते । अथ होत्रमाध्यर्षेण धेकः कर्ता कुण्डादित्येवाशङ्क्यते
तद्विधेयविरुद्धं प्रत्यक्षयवनादित्येव तुभ्यवनात्वाद्राध्यर्षधर्मश्च यतोवाक्य
न स्यादित्यविरुद्धविरोधः, प्रत्यक्षयवनादित्येव तुभ्यवनात्वात् तद्विधेयविरुद्धं
विरुध्यते इत्याहोर्ता सायत् ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्तव्य-
ताऽधिकारणम् ।

सू० प्रेषेषु च पुराधिकारात् ॥ ११ ॥

प्राहणीरासादयानीदृग्नीन् विहरत्यादयः प्रेषाः प्राहण्यासादना-
ग्निविहरणादयः प्रेषार्थाः किमध्ययुंशैनेन कर्तव्याः? उतान्यः प्रेषितुस्तद-
र्थानां कर्त्तति संशये समाप्यानादुभयत्राऽध्ययुः प्राप्रकालतायाञ्च लोड् भ-
विष्यति न प्रेषे समाप्यात्रलादिति प्राप्ते द्रूमः-मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति च
संग्रोधनस्य चेतनान्तरविषयत्वादृतेऽनुपपत्तेः प्राप्तकालताऽपि पुरुषान्तरं
प्रति वक्तव्या तद्वरं प्रेष एवायं प्रेषसमाप्यानात् स चात्मनि न सम्भवतीति
लिङ्गेन समाप्यां बाधित्वाऽन्यः प्रेषिताऽन्यश्च प्रेषार्थः कर्ता ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः यथाक्रममा-
ध्ययशाग्नीधताऽधिकारणम् ।

सू० अध्वर्षुस्तु^१दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्रेषितुरन्यः प्रेषार्थकर्त्तति स्थितं, स किमध्ययुः प्रेषार्थकर्ता ० अग्नी-
च्च प्रेषिता उत विपरीत? इति मशये चर्थानां प्रधानभूतत्वाद् भूयस्त्वाच्च न
तत्राध्ययुंवाधो युक्तः प्रेषस्य त्वेकत्वात् गुणत्वाच्चाध्ययुं बाधित्वाऽग्नी-
त्कर्ता भवत्विति प्राप्ते उच्यते-अध्ययुं, प्रेषिता स्यात् एष हि तेनैव प्रेषो
ऽकस्मिन् प्रेषार्थो अपि कृता भवन्तीति न ह्यवित्समाप्याबाधिता स्यात्
इतरथा प्रेषेऽत्यन्तबाधिता स्यात्, न चाबाधसम्भवे तद्युक्तम् अतोऽध्ययुः
प्रेषमनीत् प्रेषार्थान्कुर्यादिति ॥

करणमन्त्रेषु स्यामिफन-
स्यागामित्यतऽधिकारणम् ।

सू० षट्त्विकृफर्त्त करणेऽर्थयत्त्वात् ॥ १३ ॥

अकरणत्वात् प्रत्यगाशिषो मन्त्रा लिङ्गाद्याजमाना इत्युक्तं, ये तु
करणमन्त्रा "ममाने धर्वाग्निहोत्रेऽपि"त्यादयः ते प्रत्यगाशिषोऽपि क्रियाक-
र्त्तार्थयुंशैश्च यत्कर्त्तव्याः न त्वन्येनोच्यमाना अध्वर्योः क्रियां प्रकाशयन्ति । न
च मन्त्रवशेन प्रधानभूतायां क्रियायामध्ययुंवाधो युक्तः तेन मन्त्रस्ताव-
दाध्ययव एव तद्गतं च धर्चः प्रभृति सूक्तवाक्यतायुरादिवत्फनमिति स्थिते
किं तत्फलमध्ययो र्गतं यजमानस्ये ? इति ममेति लिङ्गादध्ययोरिति प्राप्ते

१ अध्वर्षुस्तद्वर्त्तनादिति पा ।

प्रधानवाच्यगतात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानभावनाविषयाङ्गफलभाषनानामपि
यजमानगामित्यमुक्तमिति तद्विरुद्धं लिङ्गं नस्त्विग्नगामित्य बोधयितुमलम्
यतो भवेति यजमानश्रुतिरेकजनिता पठौ मम ये। यजमानस्तस्य धर्म
इति यजमान एव बोधारान्भवेति निर्दिश्यते अतस्तस्यैव फलम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मोपक्रमस्य
श्रुत्यङ्गधर्मताधिकरणम् ।

सू० कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनां
प्रत्यर्थवचनं स्यात् ॥ १९ ॥

यत्तु प्रायासन्नाप्तमित्यसन्नापनादिक फल कर्मोपक्रमानौपयिक
यजमानस्यात्मोपक्रमविधातार्थमृत्विग्गामित्येनेषेष्टमित्यात्मनेपदानुगु-
ण्यादृत्विग्गामीति युक्तम् ॥

सू० व्यपदेशाच्च ॥

यत्र व्यपदेशो भवति तत्रो सहेति तत्रापि द्विवचनस्यानुपपत्तेर्ध-
त्विग्गामित्यम् ॥

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधाना
धर्मताधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्स-
र्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥

धर्मिर्धर्मोक्तमङ्गप्रधानार्थस्य पूर्वमुक्तमुत्तरविश्लेषा प्राप्यते, यद्य
वा पूर्वपक्षभूतमित्, यस्मात्प्रकृत्याङ्गप्रधानार्थो धर्मिर्धर्मोस्तस्याद्विभक्त्यापि
युगावटान्तरार्थधर्मिण कर्तव्या इति प्राप्ते सिद्धान्तमूनम् ।

अपूर्वपक्षधर्मोक्त्या वि
कृत्याङ्गव्याधिकरणम् ।

सू० निर्देशात्तु विकृत्यापूर्वस्थानधि-
कारः ॥ २६ ॥

प्रकृतौ यदुद्दिष्टं कार्ये तत्राप्युक्ता धर्मिर्धर्मो. कार्यद्वारेण विद्वान्ति
गच्छन्ति न स्युदयत' तेन प्राक्तनकार्यसाधना यत्र धर्मो विद्वानो कर्तायाः,
न च युगावटान्तराण प्राक्तन धर्मिः कार्यम् यतो न तस्माद्धने धर्मिर्धर्मो ।

विद्वान्तिप्राप्तये धर्मो
कृत्याङ्गव्याधिकरणम् ।
२७म् ।

सू० विरोधे च श्रुतिविशेषाद्व्यक्तः
शेषे ॥ २७ ॥

इदानीं प्रकृताद्यपि नातीव सर्घार्यतेत्युच्यते दर्शपूर्णमासयोर्विधु-
त्यर्थं पवित्रार्थं च यद्वर्हिस्तदपि धर्मवत्स्यात् अविशेषादिति पादो धूमः
धर्मवतः कृत्वस्य वर्हिषो यद्यालूनस्य संतद्वृत्त्यासादितस्यास्तरणे विनि-
योगाद्यान्यत्र विनियोगः संभवतीति यत्नादसंस्कृतादेव पवित्रादि कार्यम् ॥

प्राकृतपुरोडाशादीनां नि-
धानाधिकरणम् ।

सू० अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमान-
संयोगात् ॥ १८ ॥

ल्योतिष्टोमाधिकारे पुरोडाशशकलमैत्रेयायवस्य पात्रे निदधातीति
आमितामैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य पात्रे इत्योदि किं सविहितात्स-
यनीयपुरोडाशादपनीय शकलः पात्रे निधातव्यः ? उत पुरोडाशान्तरमु-
त्पाद्य तच्छकलस्य निधानं ? मिति विधारे पूर्ववद्वागार्थस्य निधाने विनि-
योगासम्भवादन्वोत्पादनं, स्यादेवं यद्यन्यत्र विनियोगः स्याद्वागार्थस्यैव
तु शकलस्य संस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्, अतः प्रकृतैकदेशस्यायमपनयः,
एवं पयस्याद्विष्वपि पयस्याद्यर्थं चेदमधिकरणं पुरोडाशशकलाध्वानवि-
धेरेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

काम्योऽपि उपांगुत्वधर्मस्य
प्रधानार्थताधिकरणम् ॥

सू० विहनौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत्
॥ १९ ॥

यज्ञार्थं वै काम्या इष्टयस्ता उपांगु कर्तव्या इति श्रुतमुपांगुत्वं
किमङ्गप्रधानार्थम् ? उत प्रधानार्थं ? मिति संशयः, “तत्र मन्त्रोच्चारणसद्वा-
घात् द्वयोरङ्गप्रधानयोः । तद्विशेष उपांगुत्वं वर्हिस्तद्वर्मवद् द्वयोः उच्यते,
वर्हिषां धर्मा वाक्यादङ्गप्रधानताः । उपांगुता च प्राकृतेन काम्यानामेव चोच्य-
ते” कामप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्य-शब्देनोच्यन्ते इति तेषामेषोपांगुत्वं
ननु प्रथमं शब्दसंयुक्तस्योच्चैष्टुम्यायभृद्यशब्दसंयुक्तानामप्यपामङ्गप्रधानार्थ-
तेष्यते तेषोपांगुत्वमपि स्यात् विषम उपन्यासः, तत्र ह्युच्येः प्रथमं प्रव-
रन्ति आस्यभृद्येन चरन्तीति तृतीयासंयोगात्प्रथमं शब्दकारणिकायां भाष-
नापामुच्चैष्टुमापरश्च विधीयन्ते तदन्तर्गतानि चाङ्गानि युक्तं यदुच्चैष्टु-
मापरवाङ्गं लभन्ते अत्र तु काम्या उपांगु कर्तव्या इति कर्तव्यत्वनिर्देशात्प्र-

घानक्रियाधामिषोपाशुत्व विहित न तत्कालिकाया फलक्रियायामिति विशेष ॥

श्वेनाह्वाना नश्वनीताब्दा
धिकारणम् ।

सू० सन्निधानविशेषाद्सम्भवे तदज्ञा
नाम् ॥ २० ॥

श्वेने श्रूयते दृतिनश्वनीतमाज्य भवतीति कि प्रधानार्थे ? मुक्ताह्वारे ?
मिति सशय तत्राज्यस्याप्रकृतत्वात् तदनुवादेन दृतिनश्वनीतत्व विधीयते
कि तु दृतिनश्वनीतत्वत्रिशिष्टमाज्य विहित, प्रकरणात्प्रधानार्थे सामप्र
त्याशयेनेति प्राप्ते उच्यते-विशिष्टविधिगौरवाद्दुपदेशतोऽप्रकृतस्याप्या
द्यस्यातिदेशत प्राप्तिरुभयात् न तदनुवादेन दृतिनश्वनीतस्य गुणो विधी
यते यदाज्यन्तदृते नश्वनीत प्रकृतियस्य तत् स्यात् अक्षेपु घान्यवतिरिति
तत्रैव दृतिनश्वनीतत्वम् ॥

सर्वेषामथ श्वेनाह्वाना न-
यनाताज्याधिकारणम् ।

सू० तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २१ ॥

स्थितमक्षेपु दृतिनश्वनीतमिति कि मुत्याश्वलेष्वेवाक्षेपु स्यात् ? उत
सर्वाण्येति सशये सामान्यतोदृष्टाशुत्या फालता पशुसाहित्ये हि सद् यगु
नालभन इति श्वेनाह्वयेन विहित मुत्याकाल दृष्टमानोषोमीषानुश्रय
स्यानयो पुरोहागामित्वाभ्यामनुष्यवनेन पशुश्रयस्याश्रयमात्तद्द्रु दृतिन
श्वनीतमपि श्वेनश्रेयशिकाहृत्याम्मुत्याकालमेव भवितुमर्हति, प्रेष न हि
वाक्ये न मशय शय्यमानमनुमानेन व्याचक्षेयितु शक्यम् अत्रयोजकरव हेतु
न हिपशुसाहित्यस्यैतदर्थस्याम्मुत्याकालता कि तदिदं न्यायान्तरान् मादि
त्यमशय कस्य विद्वेकस्य स्याने कर्तव्यं तत्प्रधानप्रत्यासक्तिनिष्पत्ता सश्वनी
यस्याने हत न स्थिद्वेष कि वित्कारणमस्तीति व्याख्याविशेषात्प्रमाणता ॥

सश्वनीयता प्राशयवत्ता-
धिकारणम् ।

सू० मास तु सश्वनीयानां चोदनाविशेषो
यात् ॥ २२ ॥

शाश्वानामथ न मास सच यद्विद्वेदोद्विद्वेक, तत्रेतादृशेन वाक्य
भविष्यते भविष्यतेऽहनि एतदिति मृगया याति न यान्मगान्दति तथा तदेषा

सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ती"ति किमिदं तरसं सर्वपुरोडाशाणां ? मुत सवनी-
यानां ? मिति संशयः, तत्र 'न ह्युद्देश्यः पुरोडाशः सवनीयेन शक्यते विशेषं
ते न सर्वार्थं तरसं नवनीतवत्, । सवनीयपदत्वव्युत्पादनुवादः सृष्टि-श-
ब्दवद्वा लिङ्गसमवायेन सवनीयासवनीयेषु वर्तते इति प्राप्तेऽभिधीयते "पुरो-
डाशं समुद्दिश्य तरसं खोध्यते यद्वि । ततः प्यात्सर्वगामित्वमुद्देश्यस्याविशेष-
णात् ॥ उद्दिश्य सवनीयांस्तु मांसमत्र विधीयते । पुरोडाशापुरोडाशसमवाये
तु लक्षणा । पुरोडाशपदं तद्वि लक्षणां लक्षणां व्रजेत् । प्रकृतौ चास्य दृष्टा सा
पुरोडाशानलंकुह । सवनीयपदं मुख्यं न मुख्यार्थं परित्यजेत् दृष्टा च प्रकृतौ
नैव सवनीयस्य लक्षणा । अथवायाञ्च तेनैव युक्ता तरससङ्गतिः । तद्व्यञ्जेत-
पुरोडाश इति तेन न सङ्गतिः ॥ सवनीयपदं खलु सचिहितं तदतीत्ये यदा-
न्तरमेति न हि, । तरसं नवनीतविधर्मतया सवनीयहविर्विकरोति ततः ।
शेषो हेतुरतस्तद्वि नियोगे मानं श्रुत्याद्वत्र विरोधे परमासं पूर्वस्मात्स्या-
दुर्वतमत्रास्ति विरोधो नात्रेत्येवं शेषरूयोक्ता परित्युक्ता ॥

इति श्रीपायंसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रद्वीपिकायां
पृथोपाध्यायस्याष्टमः पादस्तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रतिज्ञाधि-
करणम् ।

सू० अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

"प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते । शेषित्वे च शेषस्य प्रयु-
क्तिरिति हेतुता" ॥ यद्यपि न सर्वैः शेषी शेषस्य प्रयोजकः तुपोपधा-
पादेः कपालादिप्रयोजकत्वाभावात्, तथाऽपि शेषिण एव तच्छेषाणां
प्रयोजक इति भवति श्रेयलक्षणस्य प्रयुक्तिनतणं प्रति हेतुनेति, ततः
परमारम्भः ॥ ननु विधीरेव प्रयोजकः सधेरव विधिः स्वविषयस्य प्रयो-
जक एव प्रयोजकस्य विधित्वानुपपत्तेः, तदेकरसत्याद्विधेः । अथ प्रधान-
विधिरैव प्रयोजको नाङ्गविधयः अन्यतः सिद्धत्वात् । तुल्यमिदमामि-

साविधेर्वाजिनविधेश्च द्वयोरप्यर्हावधित्वात् त किमत्र चिन्त्यते ? ।
 उच्यते सत्यम् विधिरैव प्रयोजक प्रयोजनाय तु कस्मै किमनुष्ठापयति कस्मै
 न किं दधानयविधिरामित्वात्तयैवानयनमनुष्ठापयति ? उत वाजिनार्थ-
 याऽपि ? एव कपालादिव्यापि द्रष्टव्यम् । यदर्थञ्चानुष्ठापयति तत्प्रयोजक-
 मित्युच्यते । यत्तु साध्यमपि साधनमन्यतः सिद्धमुपजीवति न स्वयमनुष्ठाप
 यति तदप्रयोजकमुच्यते । यद्वा विधिः क्रियायामेव साक्षात्प्रयोजको
 विशेषणेषु त्वर्यात् । तत्र परप्रयुक्तमेव विशेषणत्वेनाङ्गीक्रियते, यथैकहा
 यनीकप्रयुक्तापट्टहणस्य पुरोडाशकपालञ्च पुरोडाशप्रयुक्तं तुपोपधा
 यस्य तत्र तुपोपधायादिविधे परप्रयुक्तविशेषणोपजीवित्वात्तद्विषया प्रयु
 क्तिशक्तिर्लुप्यते ॥ कपालेषु श्रयति एकहायन्या क्रांतातीत्यादयस्तु
 विधयः स्वतन्त्रकपालैकहायन्यादियादित्वात् भवन्ति प्रयोजकाः, तत्र
 किङ्कस्य प्रयोजक ? किङ्कस्य ने ? ति युक्ता चिन्ता । सर्वस्मिंश्चाध्याये क्रत्व
 र्थपुरुषार्थादिविचारद्वारेण प्रयुक्तिरैव चिन्त्यते । तद्वैतप्रतिज्ञामुत्रम् । यत्सु
 नर्भाये शुत्यादिकोत्तेन तेनान्यत् शेषप्रमाणं तृतीयस्याविशयभूतमस्तीति
 गम्यते । अन्यथा हि नाना कर्मलक्षणं घृतमितिवत् शेषलक्षणं वृत्तमित्ये
 वावदन्त । अथ तत्र द्वितीयेऽध्याये इत्यनुक्त्वा इह तृतीयेऽध्याये इति
 किमर्थमुक्तं ? यत्कृविधेर्वावैचिन्त्यात् । इदमेव शुत्यादिकोत्तेनेऽप्युक्तम् ॥ १ ॥

अथ क्रत्वर्थपुरुषार्थं

सत्तयाधिकरणम् ।

सू० यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य

लिप्सार्थनक्षणाविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनक्षणार्थमिदं सूत्रम् ॥ यद्वायनाक-
 यम्भाऽपूरणार्थं विधीयते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्करणं फलञ्च पुरुषार्थम् ।
 अथवा फलाशयस्य किं विधिः प्रयोजको ने ? ति चिन्त्यते । विधेयभावनया
 विशेषणत्यात्करणादिवत्फलस्यापि विधेयत्वशुद्धा, रागतस्तु प्रयत्तिसिद्धे-
 विधेयत्वम् । एव वा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । "गोदोहनेन पशुकामस्य
 प्रणये" इति । तत्र सशयं किं गोदोहनेन क्रत्वर्थमपि ? उत पुरुषार्थमेव ? ति
 तत्र पठोशुत्या पुरुषार्थं क्रतूपरकरणत्याच्च क्रत्वर्थमित्युभयापेक्षम् । नैत्रम् ।

उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणात् । अन्यायेत्यापि क्रतूपकारकत्वाविरो-
धात् । श्रुत्या पुरुषार्थमेवेति फलप्रयुक्तमेवेतन्न क्रतुप्रयुक्तम् । एवं वा
किमिहोदाहरणम् ? । द्रव्यार्जनमेव द्रव्यस्य प्राप्तिरित्यर्थः । येन पुरुषस्य
तेन तेन नियमेन द्रव्यप्राप्तिः—ब्राह्मणस्य प्रतिपदादिना, राजन्यस्य
स्रपादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना, शूद्रस्य सेवादिना, सर्वेषां दायादिनेति,
सैव चिन्त्यते । किं क्रत्वर्थो पुरुषस्य द्रव्यप्राप्तिः ? इति पुरुषार्थे ? इति, तत्र “निय-
मस्यार्थत्वत्वाय क्रत्वर्थो द्रव्यसद्व्यहः । पुरुषार्थत्ववत्ते हि नियमोऽन्येनो
भवेत्” । प्रतिपदाद्युपायनियमस्तावद् द्रव्यार्जनेद्वेषेण ब्राह्मणादीनां वि-
धीयमानस्तदङ्गं विज्ञायते, स्वरूपे कार्ये बोधयोग्यद्वम्भवति सोऽयं चियमो-
न तावदर्थनस्वरूपे उपयुज्यते, अन्तरेणापि नियमार्जनसम्भवात् । अतः
कार्योपयोगी, पुरुषार्थत्वे च दृष्टमेव प्रयोजनं तुल्यतिघातादि द्रव्यार्जनस्य
कार्यं स्यात्तदपि च विनापि नियमेन निष्पद्यत इति तादर्थ्यं सति अर्ज-
नस्य नियमस्तदङ्गं च स्यात्, अतो नियमविध्यनुपपत्त्या नूनं द्रव्यप्राप्तिः
क्रत्वर्थत्वानुमीयते । तथा सति हि क्रत्वर्थस्यादृष्टत्वाच्चियतोपायमेवा-
र्जनं तच्चिप्रादयतीति कल्पनावानर्थक्यं नियमविधिः । न वाऽर्जनविधेपोद्वे-
शेनावचियमविधिः, विशेषाश्रयणात्, प्रकरणाद्यभावाच्च, तस्मादर्जनमात्रो-
द्वेषेण विधीयमानो नियमस्तन्मात्रस्य क्रत्वर्थत्वद्वयमिति तस्मात्सर्वमेव
पुरुषस्य स्वं क्रत्वर्थम् । एषञ्च क्रत्वर्थेकान्तर्हरणस्यादिसम्बन्धात्-चामश-
त्यादीनां चादिरथत् क्रत्वर्थत्वात् फलं न कल्पनीयम्भवति । तस्मात्सर्वे
द्रव्य क्रत्वर्थं, तथा च स्मृतिः । “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः” इति, एवं प्राप्ते
धूमः । “पुरुषार्थत्वमेतस्य प्रत्यक्षेणाद्यगम्यते । क्रत्वर्थताऽनुमानेन प्रत्यक्षा-
त्तच्च दुर्लभम् ॥ रागप्राप्त तावदर्जनं न शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया
प्राप्तिः । प्रत्यक्षेण चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते, न तद-
नुमानेन क्रत्वैरुपेतया शक्यं विज्ञानं, तस्मात्पुरुषार्थं द्रव्यम् । क्रतुरपि
पुरुषकार्याणामन्यतम इति कार्यान्तर इव क्रतावप्युपयुज्यते इत्येतावान्वि-
शेषः, न तस्यैवाङ्गं, तथा च सति जीवनतोपात्क्रतुरव न सर्वतन्तं द्रव्य-
प्राप्तिमात्रादेव च क्रतूपक्रमात् “अपवा एव सुवर्गात् लोकादित्यनपक्रमद-

शनत्रोपपद्येत तस्मात्पुरुषार्थम् । एवन्दृष्टार्थम्भवति, नियमस्तु दृष्टकार्यभावात् काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थजनविषयत्वावियमस्य तद्रूपमेव कल्प्यते, तेनासावुपायान्तरेणाजंयन् प्रत्यवेतीति कल्प्यते तस्मात्पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः । केचित्तु नियम एवात्र विन्यय इत्याहुः ॥ तदयथाभाव्यम् । तथा च सति पुरुषार्थेष्वपि द्रव्यस्य पूर्वगतेऽपि सद्भाव्यात् सिद्धान्तवत् पूर्वगतेऽपि सामयत्या क्रत्वर्थता न सिध्यतीति तदुपन्यासो नावकल्प्येत । तथा द्रव्याजनेनपक्रमदेव क्रतुपक्रमे दोषो यः सिद्धान्तिना पूर्वापत्तिवत् प्रत्यापादितं सोऽपि न स्यादित्यस्यास्ता तावत् ॥ २ ॥

पञ्चापत्तिप्र
ताना पुष्पाद्यं
ताधिकरणम् ।

सू० तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्थानति-
शक्यत्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थना-
भिसम्बन्धात् क्रियायाम्पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

तस्य घृतमित्युपक्रम्य 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षते'ति श्रुतं, तत्र विद्यार्थं ते किं क्रत्वर्थं १ मुनः पुरुषार्थं २ मिति तथा किं प्रतिषेधः १ पर्युद्रामः २ इति तत्र प्रतिषेधे श्रुतिशब्दः, पर्युद्रामे तु लक्षणा । प्रतिषेधश्च सन् प्राग्निष्माणंमाया' क्रतुं प्रजेत् पर्युद्रामे नप्रीतिभिष्या क्रियानर्तं लक्ष्ये । प्रतिषेधे स्यात्प्राप्तेन श्रुत्यभिहितामोक्षणकतांश्रुता श्रुत्येव नन् प्रतिषेधतीति न लक्षणा । स च प्रापत्यपेक्षो वैदिकत्वसामान्याद्वैदिकीमेव शक्ति शीघ्रमेव गच्छति । तेन यत्र कर्मोद्भूतमादित्येवण श्रित्तं तत्रोद्यतोऽस्य यतश्च प्रतिषेधः फलस्य न कल्प्यम् । अद्यापि पर्युद्रामसायाऽपि फलकल्पनाध्यातकत्वार्थं इति प्राप्ते घृतम् ॥ "उपक्रमे घृतं कर्मेषाद्विगतपदं यतः । तदन्यवधनात्कर्मप्रयोगोऽतिशय चोद्यते ॥ तेन लक्षणयाऽप्यत्र पर्युद्रामः स च कर्ता । परिः श्रुतः फलाकाङ्क्षी पुरुषार्थत्यमृच्छति । श्रुत्यादिक्रतुमध्यस्थं प्रमाणं तत्र श्रित्तं । पुरुषार्थतत्तायं स्य विधिना चाप्येवाधत्तम् । मातादपेक्षितं तस्य फलमेव न तु क्रतुः । यतः फलायंता तत्र चाप्येवोद्यतवधः ॥ ४ ॥

एष पुषानामनुग
दनाऽप्युद्यमः ।

सू० द्रव्याणि त्वजिगेपेणानर्थसाम्प्रदी-
देरन् ॥ ४ ॥

स्फ्यश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य “एतानि वै दश यज्ञायुधानी”ति श्रुतं, किमयं प्रधानयागहविः-शब्देन स्फ्यादीना विधिः ? उत स्फ्येनोद्वृन्ती-त्यादियाज्यप्राप्तानुवादः ? इति संशये “अथैवस्त्वाट्टिधिर्न्याय्यो वादमात्रं स्वनर्थकम् । यज्ञशब्दः प्रकरणादान्नेषादिषु वर्तते ॥ गौणैनायुध-शब्देन तत्साधनतया ततः । स्फ्यादिद्रव्याणि चोद्यन्ते पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयोऽत्रिकल्पो वा स्यादिति प्राप्त उच्यते । न ह्यत्राख्यात-शब्दोऽपि श्रूयते न तरां विधिः । यिकल्पोऽपि न वैषम्यात्पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयोऽपि नैकार्थ्यादिरपेक्षश्रुतेरपि । यज्ञायुधानि सम्भरन्तीति वाऽनन्तरश्रुतेन विधिनैकवाक्यत्वात्तच्छेषोऽयम् उदुननादिद्वारप्राप्तयज्ञसाधनत्वानुवादः ॥ ४ ॥

पशवेऽस्यादेवैव
घाधिकरणम् । सू० तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ ५ ॥

उपादेयभूतपरवादिगता विभक्त्यभिहितैकत्वादिका संख्या किम-
यज्ञाङ्गमविवक्षिता ? उत यज्ञाङ्गं विवक्षिते ? ति संशयः । तत्र “श्रुत्या पश्व-
ङ्गता तस्याः समानपदरूपया । पदान्तरस्ययागाङ्गभावो वाख्यात्यतीयते ।
दुर्बलञ्च श्रुतेर्वाक्यमित्ययज्ञाङ्गमेकता । तदभावेऽपि यज्ञाद्वैगुण्यात्तदविव-
क्षितम् । उच्यते ।-समानप्रत्ययस्येन कारकेणात्मसात्कृता । क्रियायै नीयते
संख्या न परशङ्क पदाशुभेम् ॥ समानप्रत्ययोपात्तेन प्रातिपदिकार्योदपि
सच्चिहिततरेण प्राधानभूतेन कारकेणाश्रुदुमेकत्व प्रातिपदिकार्यमनादृत्य
क्रियाङ्गमवगम्यमानं वाक्यसर्वापेतेन क्रियाविशेषेण सम्बध्य परवादरूपै-
कहायनीन्यायेन पशुना विशेषणत्वेनार्थात्सम्बध्यते तादर्थ्यन्तु यज्ञ प्रत्ये-
येति विवक्षितमेकत्वम् ॥ ५ ॥

निङ्गस्य विवक्षित
त्याधिकरणम् । सू० तथा च लिङ्गम् ॥ ६ ॥

एवं वा लिङ्गत्वलिङ्गे विपरीतलिङ्गे वृत्तादौ मत्तिकादौ च शब्द-
प्रयोगादशब्दार्थ इत्यविवक्षितत्वाशङ्का, सिंहःसिहीत्यादायनन्ययामिदु-
लिङ्गप्रतीतिः शब्दस्य वाचकत्व कल्पयतीति शब्दार्थत्वात्सङ्ख्यावत्लिङ्ग
विवक्षितम् ॥ ६ ॥

आशयिणामदृष्टाद्यं
ताधिहरणम् ।

सू० आश्रयिष्वविशेषेण भाषोऽर्थः प्रती
येत ॥ ७ ॥

उत्तम प्रयाज पशुपुरोडाश खिष्टहृदित्यादयोऽग्नेन परकीय
द्रव्यदेवत सस्कुर्वन्त किन्तदथा एव उतापूर्वार्था अपी ? ति विन्यते ' एकस्य
कर्मणो युक्तमेकमेव प्रयोजनम् ॥ दृष्टे सति च नादृष्ट कल्पत्वापूर्वम्
स्यत ' । उच्यते—'देवतास्मरण मन्वात् । प्रथमाद् द्रव्यसंस्कृतिम् । त्यागा
शस्य तु नादृष्टादृते किञ्चित्प्रयोजनम् । तस्मात् त्यागाशेनादृष्टार्था अपी
सुभयायो ॥ ७ ॥

वृत्तताधिहर
णम् ।

सू० अर्थे समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ ८ ॥

य एव तावत्फलभूत प्रयोजकापयोजकत्वमाश्रित्य शेषशेषित्वमेव
सात्ताच्चिन्तितम् ॥ अत परमेतदेव सात्ताच्चिन्त्यते हेतुस्त्वेन तु शेषि
विचार कृत्वित्कारिष्यते । तदेतद् वृत्तवर्तिव्यमाणविषेककथनमात्रार्थं
सूत्रम् ॥ ८ ॥

तप्त पयसि दधानयन
श्यामिताप्रयुक्तताधिहरणम् ।

सू० एकनिष्यत्ते सर्वैकम् स्यात् ॥ ९ ॥

' तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिता घाजिभ्योऽजिन '
मिति श्रुतम् ॥ तत्र सशय किमामितायागेनेव दधानयनमप्युच्यते ? उत
घाजिनयागेनापी ति तदर्थं च किमुभयार्थं ? मुतामितार्थं ? मिति, ततोऽपि
पुनर्विचारयितव्यम् । किमामितादधिपयोभ्यामर्थात्तर वैश्वदेव्यागस्य
हृदि ? उत पय एव दधिमसृष्टमिति ' मधुरास्त्रसाऽमित्ताघनहृया च तत्र
सा । पयसोऽर्थात्तरन्तद्दि मधुरैकरस द्रवम् । वैश्वदेव्यागस्य तावदामिता
श्रिय सा च हृपरसान्यत्वात् अर्थात्तर घोरदत्तोदधानयनमप्युक्तमामि
तया शिहित केयलन्तस्त्रजननसामर्थ्याल्लिङ्गादामितार्थं न्यात् । सामर्थ्येन
घाजिनेऽप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तम् । अत उभयपयुक्तमानयनमिति
उच्यते—' पयस्तदा परासृष्ट वैश्वदेव शिपीवते । मन्त्रयणोच्च पयसा हृदि
पट्टुद्वयगम्यते यथात्यत्र दृशापेक्ष रसमात्रनिमित्तकम् । पय एव घनीभूतमा
मित्तेत्यभिधीयते । आन्तान्तावदामितापत्र सा वैश्वदेव्यामिति यत्

च्छब्दपरामृष्टं नदृषिः, स च पयः परामृशति, तद्वि पूर्ववाक्ये प्रधानभूतम्, प्रकृतं तादर्थ्यनानयनविधानात्, कथन्तादर्थ्यमानयनं द्विकर्मकं यदानीयते तत्प्रथमकर्म यत्प्रत्यानीयते तद् द्वितीयं, तज्ज्ञेह पयः, तच्च प्रथमेन कर्मणा ध्यायमानं प्रधानम् । प्रधानपरामर्शो च सर्वनामेति तच्छब्दः पय एव विश्वेदेवैः सम्बन्धातीति तदेव हविः । तथा च मन्त्रः “जुपन्तां युज्यम्यय-इति, पय एव धनीभूतमाप्रितेत्यामितापदं नित्यानुवादः । तत्सामानाधिकरण्याच्च सेति स्त्रीलिङ्गम् । सोऽपि नित्यानुवाद एव, न च पयस्त्यं द्रवापेक्षं, रसविशेषमात्रापेक्षं तत् । तापेन सान्नीभूतेऽपि पयस्त्वप्रतीतिः । यस्त्वस्यो रसः स संस्कारकस्य द्रव्यः न त्वसावामितापदस्याभिधेयः, यस्त्वत्र मधुरः पयोऽशः स एवामिता, पयःप्रतिनिर्देशकतच्छब्दसामानाधिकरण्यान्मन्त्रवर्णाच्च । तस्मात्पय एवामिता वैश्वदेवपागहविरिति वैश्वदेव-यागप्रयुक्तमानयनं न याजिनपागप्रयुक्तम् ॥ ८ ॥

मथानयनस्य पदकर्मप्रयुक्त-
ताधिकरणम् ।

सू० पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थ-
त्वात् ॥ १० ॥

“एकहायन्या क्रीणाती”ति प्रकृत्य श्रूयते । “षट् पदान्यनुनिष्कामति सप्तम्यदमध्ययुरेज्जतिना गृह्णाति यद्दिं हविर्वृत्ताने प्रावी प्रवर्तयेयुस्तद्दिं तेनात्रमुपाज्यादिति तत्र संशयः किं यदेतद्रताभ्येज्जन सप्तमपदसाध्यं तदर्थमप्येकहायनीनयनन्तेनापि प्रयुज्यते? उत क्रयार्थमेव नयनन्तेनैव प्रयुज्यते? इति, तत्र “द्वयोर्नयनसाध्यत्वाद्वाक्ये चाश्रवणाद्भवा । सन्निधान-क्रयार्थत्वं तथैव पदशेषता । द्रव्यानयनमाप्रितासंयुक्तं न याजिनेनानयनं तु द्वाभ्यामसंयुक्तं द्वयोरेव सन्निधानानयनसाध्यत्वाच्चाश्रितेयः । नैवं श्रु-तीपया तावत्क्रयार्थैकहायनी । पदयोः सा तदर्थेव तत्संस्कारात्मको-नयः । नयनस्य परार्थत्वात्पदकर्मप्रयोजकम् । परार्थानुष्ठितं तत्तु पद-कर्मोपज्ञीयति ॥ १० ॥

कथानानां तुषोपवा-
याप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयो-
गस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थ्या हि विधी-
यते ॥ ११ ॥

“पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती”ति “कपालेपु श्रयपती”ति श्रुतम् । तत्र सशयः । किमुरोडाशकपाले तुषोपवापश्च उभय प्रयोजक कपालस्य ? उत तुषोपवापो न प्रयोजक ? इति, तत्रोपवापशेषस्य कपालस्य ह्यतीपवा निर्विघ्नादमतः सोऽपि कपालस्य प्रयोजक, “सत्यमस्ति तद्गुणं तथाऽपि त्वप्रयोजक पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्येह चोदनात् पुरोडाशाधिनेोपास-
मासादितञ्च कपाल तुषोपवापे चोदयते न कपालमारं, न च प्रयुक्तस्य पुनः प्रयुक्ति सम्भवतीत्यप्रयोजकस्तुषोपवापः ॥ ११ ॥

शकलोहितयोः पश्चात्
वपयोक्त्याधिकारणम् ।

सू० पश्चात्पश्चात्सोहितशकनोरकर्म-
त्वम् ॥ १२ ॥

“अग्नीषोमीय पशुमालभेते”ति प्रकृत्य “हृदयस्यापऽयद्यती”ति श्रुतम् । तथा शकत्स द्रविष्यति लोहितविरस्यतीति श्रुतम् तत्र सशयः किं हृदयादि शकलोहित च हृदयमपि पश्चात्पश्चात्स्य प्रयोजकम् ? उत हृदयाद्ये-
वे ? ति, उभयत्र पशोरश्रवणात्प्रकृतसम्बन्धे चाधिषोषाद्रुभय प्रयोजक, नैवम् “यागार्थे पशुस्यवोहृदि प्रकृतिभावत । हवीषि हृदयादीनि तैरेवात् प्रयुज्यते । यद्यपि हृदयादिष्वप्ये पशोरश्रवण यागार्थेयता तु श्रूयते तां दर्शय च न हृदिषुन विशसनश्रवणात्किन्तु हृदि प्रकृतित्वेन । हृदया-
दीनि हवीषि नान्यदिति दर्शये स्थितम्, अतस्तदर्थं एव पश्चात्पश्चात्-
शकलोहितकर्म तु प्रतिपत्तिमानम् ॥ १२ ॥

पुरोडाशस्य स्थितक
दप्रयुक्त्याधिकारणम् ।

सू० एकदेशद्रव्यञ्चोत्पत्तौ विद्यमान-
संयोगात् ॥ १३ ॥

उत्तराहुंस्विष्टकृते समयद्यतीति स्थितकृत् किमुत्तराहुंपुरोडाश
योः सन्धयो प्रयोजक ? एतान्यादिप्रयुक्तोपजीवी ? ति सशये । “नाम्नाद्यर्थस्य
हृदिषो देयतान्तरसङ्गतिः । कृत्यात्यन्यदृशिसत्सादयद्यतीतात्पार्थत । एव
ते-“एताराहुंदिशयाना माहाहुंयाभिधाविनाम् । नापेत्तलीपसम्बन्धा
त्पार्थोऽध्यमोपते ॥ उत्तराहुंदिशयाना न स्यात्तन्धेणार्थं धेधयति ।
स्यशय्ये च न प्रतिमध्यन्धी पुनोऽस्यात्पार्थोऽदिति तेन विना माहाहुं वा

श्रयं प्रकृतसम्बन्धे निराकाङ्क्षीभवति, प्रकृतं चानेयादिप्रयुक्तं हविरिति तदु-
त्तरार्द्धयहणादप्रयोजकत्वम् । अन्यार्थस्याप्यन्यसम्बन्धोवचनात् प्रतिपत्ति-
स्वाच्चाविरुद्धः ॥ १३ ॥

अभिघारणे शेषधार-
णतत्प्राप्त्यानुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पाच-
भेदः स्यात् ॥ १४ ॥

वाजपेये ऋतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसवने तन्वेणोपक्रम्यन्ते
पर्यग्निकरणांते कृते प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षे श्रूयते । वस्त्रसाम्बन्धा
लभत इति ऋतुपशवः प्रातःसवने एवालभ्यन्ते, प्रयाजाश्च तत्रैयानुष्ठिताः
प्रकृतौ च प्रयाजशेषेण हवीष्यभिघारयतीति श्रुतम् ॥ तद्विद्व प्राप्त्वं सन्दि-
ह्यते किं प्रातः सवनानुष्ठितानां प्रयाजानां शेषे माध्यन्दिनकालप्राजा-
पत्यवपाभिघारणाय धारयितव्यस्तदर्थे च पात्रान्तरमुत्पाद्यं जुहुया व्याह-
तत्यात् उत ने - ति तदर्थं च किं हविः संस्कारार्थमभिघारणं ? मुत शेषस्य
प्रतिपत्तिरिति, संस्कारत्वपक्षे प्राजापत्यवपासंस्कारे मायितोपीति धारणं
स्यात् प्रतिपत्तित्वे तु सविहितस्यैव ऋतुपशुवपास्वभिघारणसिद्धिर्न तु धारणं
तत्रोपयोक्त्यमाणां द्वितीयायोगिनां तथा हविषामेव संस्कारे न शेषस्य
विपर्ययात्, उपयोक्त्यमाणासंस्कारे ऋतुपयुक्तसंस्कारादभ्यर्हितः, हवीषि च
तथा शेषसूपयुक्तः किं तस्य संस्कारेण द्वितीयया च हविषामेव प्राधान्यं
न शेषस्य विपरीतविभक्तिनिर्दिष्टस्य तस्मात्प्रायतः शब्दतरव हविःसंस्का-
रोऽभिघारणं सत्यमेवं तथापीह शेषस्य प्रतिपादनं न्याय्यं दृष्टार्थताला-
भादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् । शेषस्य प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादृश्याऽभिघारणं
दृष्टार्थं भवति हविःसंस्कारस्त्वनपेक्षितो दृष्टं कल्प्येत, न च दृष्टे सति तद्
युक्तम् अतः प्रयाजशेषं हविःषु धारयतीति वाच्यार्थः—हविषाधारनियमा-
त्संस्कारोऽपि गम्यते, तस्मादुभयसंस्कारः स्विष्टकृतं मूक्तवाक्यत्वं यत्
हविःसंस्कारं नेच्छति प्रतिपत्तौ च द्रव्यस्याधारत्याद्रेकस्मिन्नेव हविषि सयं-
चारणं यदुपचनन्त्वनियमाभिप्रायमित्याह सकथं सर्वेषुधामेशेषेऽभि-
घारयति ततो हि प्रथमाशान्यभागौ यत्पत्नं भयतीति लिङ्गं समर्पयेत् ।

अनेन हविषा सस्कार्यस्य समुच्चयश्चाधगम्यते । प्रधानयागाद्युपयोगिता
हविषामपि प्रयाज्ञशेषम्भति गुणत्वमत्यन्तानुपपन्नमित्यास्तान्तावत् ॥ १४ ॥

समानयनस्याख्यधर्म
प्रयोजकताधिकरणम् ।

सू० समानयने तु मुख्यं स्यात्सिद्धद
शानात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्यग्रहणं प्रकृत्य श्रूयते यज्जुहा एह्नाति प्रयाज्ञेभ्य
स्तत् यदुपभृतिप्रयाजानुयाज्ञेभ्यस्तदिति तथातिहापेडोर्बाहिं प्रतिप्रमा
नयति जुहुमौपभृतमिति । तत्र विचारः यद्वेतच्छतुर्थप्रयाज्ञोपक्रमे समा
नयनं तस्मिन्मौपभृतस्याख्यग्रहणस्य प्रयोजकं ? मुत नेति । तदर्थं च किमु-
पभृति यत्प्रयाजार्थमाख्यं तस्येदं समानयनम् ? उत यदनुयाजार्थेनस्ये ? ति
तत्र सर्वार्थं हि प्रयाजार्थमन्विशेषाद्बुद्ध्युते ॥ सर्वार्थो तत्समानीतमिदानी
त्रोपभृत्यद ॥ प्रयाजानुयाज्ञेभ्यस्तदित्यन्विशेषश्रवणात्सर्वप्रयाजार्थमौपभृ-
तम् ॥ प्रयाज-शब्दाच्च विभक्त्यश्रवणात् ॥ अनुयाजशब्दापरा या वि-
भक्ति साऽनुपपद्यते प्रयाज्ञेभ्य इति च ततरश्च बहुवचनात्सर्वार्थं न चतु-
र्थीतमयोरिव अतः सर्वप्रयाजादावानीतमिदानीमुपभृति न तदस्ति केव-
लमनुयाजार्थमेवास्ति तस्येदं समानयनमनुयाजप्रयुक्तस्य सस्कारमात्रा-
दप्रयोजकमुभयोरपि जौहवौपभृतयो 'प्रयाजार्थयोग्यग्रहणयोः सर्वप्रयाजवि-
षययोरैकार्यत्वादिकल्प उच्यते समानयनमुद्विश्य कालमात्रं विधीयते ।
अदृष्टकल्पनानेकविधानात्प्रान्यया भवेत् ॥ यदुपभृति प्रयाजार्थं एहीत
तस्य प्राप्तमेव जुहुमानयनमनूय कालमात्रं विधीयते । अतिहापेडो-
र्बाहिं प्रतीति तथा ह्यल्पार्थं विधानं दृष्टार्थं च समानयनम्भवति अनु-
याजार्थस्य तु अदृष्टार्थमत्यन्ताप्राप्तं कारणं विधीयते तस्य च काल इत्य-
नेकार्थविधिदोषोऽदृष्टकल्पना च स्यात् अतः प्रयाजार्थस्येदं समानयनं
प्रयाजद्वयदूत्तं क्रियते इति प्रयोजकमेवाख्यस्य प्रयुजानुयाज्ञेभ्य इत्यन्वि-
शेषश्रवणाद्बहुविधितादुपरितनप्रयाजद्वयविषयमुपसङ्गियते । एवञ्च
जौहवमाद्यानामेव चपाणाम्भवतीति विषयभेदात्समुच्चयः ॥ १५ ॥

शेषभृतजौहवयोः कनेय
उभयानुभवार्थताधिकरणम् ।

सू० तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्दंष्ट्रां एवहास्यष्टायुपभृति चतुर्दंष्ट्राणामित्युपधान्यान्यानि मम-
 धांति स्मिद्विगेषेण मयंकायांयांनि? उक्तं ज्ञोह्यं प्रयाजायंमोपभृतमनु-
 योजायंम्? एवशा ज्ञोह्यं प्रयाजायंमोपभृतमनुभवायंन्धोयन्तद्वितिरिक्त्विव-
 य?मिति संशये तत्प्रसाशविगेषेण सर्वायंशतिभोद्गमः । एवयुत्यानुयाद्वच
 प्रयाजायंयंतायवः । यदि तु यज्जुहां एहाति प्रयाजेभ्यस्तादिति यचनात्
 तात्केशनेन प्रयाजायं स्यात् ततो यदुपभृति अनुपाजेभ्यस्तादिति यचनात्तद्वि-
 केयनानुयाजायं प्रमज्जते । एव तादनुयादमाचं प्रयाजशाश्वमपि तथा
 पुस्तु एवियेषादित्येताशनेश्च प्रथमपतः नानपंजं यथोक्तमयंयस्य
 ममभये । तेन जुहा प्रयाजायंमितरायं तथेतरत् । न हि प्रमाणयलाद्रायात्-
 मनिष्टमिति शस्यमुत्पद्यते अतो भवत्योपभृत केयनानुयाजायं ज्ञोह्यं च
 प्रयाजायंमिति त्रितीयपतः । ज्ञोह्यस्य प्रयाजेकगेदस्यं मुक्तमितीरितम् ।
 अनुपाजेकगेदस्यमितिरस्य न भृष्यते ॥ यदुपभृति प्रयाजानुपाजेभ्यस्त-
 दिति यचनादुभवायं तत् अनुपाजेभ्यस्तादिति यचनमगत्याशयुत्यानु-
 यादः ॥ १६ ॥

उपभृति द्विचतुर्दंष्ट्री-
 तावराधिपत्यम् ।

सू० तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ १० ॥

एष्टायुपभृति एहातीति किमष्टसंख्यैकवद्वर्णशिक्षि? इत चतुःसंख्या-
 यद्वद्वर्णशिक्षि? रिति शिक्षारः शिक्षीयते ऽष्टसंख्याकं यद्वर्णं श्रवते हि तत्
 लयते तु चतुःसंख्याद्वयमचाष्टसंख्या, न च श्रुतिममभये लतणा युक्ता
 चतुर्दंष्ट्रीतं जुहातीति सामान्यश्रवनेन प्रयाजानुयाजयोः शिक्षीयते। ऽष्टदंष्ट्री-
 तशिक्षिधानात् बाध्यते उच्यते चतुर्दंष्ट्रीतं होमाद्गमष्टसंख्याश्रुतिः पुनर्य-
 द्दंष्ट्रीतं तेन होमाद्गं चतुर्दंष्ट्रीतं न मा । ननु यद्वर्णस्य होमायंत्वाद्यथासु
 न्यायंतां प्राप्य बाधः स्यात् । केयनवद्वर्णश्रुत्ये हि षष्टसंख्या निष्कला
 स्यात् उच्यते “प्रधानाद्गं चतुःसंख्या दहाद्गमितरा पुनः । प्रधानाद्गं च ना-
 द्हाद्गमनं भवति बाधितं” तेनेयमष्टसंख्या प्रधानाद्गभूतां चतुःसंख्यां बा-
 धितुमशक्नुवन्ती यद्वर्णमात्राद्गतां च निष्कलत्वाद्दनासादयन्ती चतुः सं-
 ख्याद्वयलतणायां शिक्षीयते ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्यंसारचिन्मिश्रविरचितायां शास्त्रदीपि-
 कायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

स्वरोऽङ्गनाश्रयो
कृताधिकरणम् । सू० स्वरुस्त्वनेकनियन्त्रः स्वकर्म-
शब्दत्वात् ॥ १ ॥

अप्रीयोमीये पशौ श्रूयते यूपस्य स्वरुद्करोति स्वरुणा पशुमनस्कीति
तत्र विधातः क्रिमेधः स्वरुय्यात् पृथक् निष्पन्नः छेदनादीना यूपधर्मा-
णाद्वादिरादेश्च घृतस्य प्रयोक्तकः उत यूपमनुनिष्पन्नः शकृते यहीत्य
इति तदर्थमिदं चिन्त्यते किं स्वरुद्करोतीति स्वरुभावना विधीयते त
स्याश्च कर्णेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां यूपस्य स्वरुमिन्यनेन यूपशब्दान्तलक्षणा
शदिरादिघृतकरणत्वेन छेदनादीनि च कर्माणीति कर्त्तव्यतात्वेन समर्थ
यति तयोत्पवश्च स्वरुणा पशुमनस्कीति विनियुज्यते उतानेन वाच्येता-
ङ्गनसाधनस्वरुहिरत्यवगते कृतोऽसावुभादेय इत्यवैतायां यूपस्य स्वरुमि
त्यनेन यत्स्वरुमुपादत्ते तद्रूपपादिति विधीयते तत्र करोतिर्भावनावाची
सा च गुणाविधीयते । वाक्यार्थविधिरन्यायो लक्षणा चान्यथा भवेत्
अङ्गनसाधनत्वेनावगतस्य हि स्वरुरर्थमाप्तभादानमनुश्रूयपादिति विधी
वाक्यार्थविधानदूरोतिरशाभूतपादुभाषवचनः सनुपादान लक्षयेत् स्वरु-
भावनाविधिस्तु श्रुत्या भवति करोतिश्च श्रौत इति स एव न्यायः
तस्याश्च कर्णेति कर्त्तव्यता वाच्यगतेनेव यूप-शब्देन समर्थत इति प्रयो-
क्तकः स्वरुः, नैधम् “घृह्यर्थविधिर्यं स्यान्नुप्यशब्दस्य लक्षणा । चत्वार्य-
विधिरस्मान् लक्ष्यस्य च लक्षणा । स्वरुभावनायां हि कर्णेति कर्त्तव्यता
विशिष्टायां विधीयमानापामतिभारादुर विधेयणमात्रविधानम् ॥ मुख्यस्य
च यूप-शब्दस्य स्वल्पत्वे लक्षणा मत्पत्वे लक्ष्यस्य करोतेः प्राप्तास्वरुपा-
दानानुवादेन यूपानुनिष्पन्नशकृलस्योपादानादप्रयोक्तकः स्वरुः ॥ १ ॥

शाखायां श्रावणताधिकरणम् । सू० शाखायां तत्राधानत्वात् ॥ २ ॥

शाखामधिकृत्य “भावीमाहस्ती”ति श्रुतं तत्र क्रियं द्विषाद ?
एतं शाखायाद ? इति सशयः तत्र “श्रुत्या द्विषयनः शब्दः शाखाया
लक्षणा भवेत् । आहृतंश्राभिधानात् शाखायादस्य निश्चयः । भावीमाह-

तीत्याहर्तेष्ववचनः प्राची-शब्दः ॥ न चं शक्या द्विगाहर्तुम्, । अयं द्वियं
प्रत्याहर्तीत्युच्यते प्रतिशब्दाध्याहार एव द्विपः प्रकृतशाखापदसामाना-
धिकरण्याच्च शाखायाद एव अयं वृत्तस्य या प्राची शाखा तामिति ॥ २ ॥

छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधि
कारणम् । सू० शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण
विभागः स्याद्वैपम्यं तत् ॥ ३ ॥

“शाखामाच्छिनत्ति शाखामाहर्ति मूलतः शाखां परिव्यास्योपवेपं
करोति, उपवेपेण, कपालान्युपद्रधाति, शाखाया वत्समपाकरोती”ति
श्रूयते सत्र सशयः किं शाखाच्छेदनाहरणपरिधासनाना वत्सार्थकरणं
कपालोपधानञ्च द्वयमपि प्रयोक्तव्यम् ? उतोपधानमप्रयोक्तव्यं ? मिति तद्वयं-
मिदं मूर्त्तार्थमपि छेदनादिकम् ? उतापार्थमेवेति, तत्र “शाखा-शब्दः
समूलस्य नायमात्रस्य यावत्कः । छेदनादि च शाखाऽयं द्वय तस्मात्प्रयो-
क्तव्यम् । शाखां छिनत्तीति द्वितीयया शाखायं छेदनादिकं द्वयमपि मूलम-
यञ्च सहैव शाखा-शब्दोऽभिधत्ते नायमात्रम् अतो यदुपवेपसंज्ञस्य मूलस्य
कार्यमुपधानं यच्चापकार्यंयत्सापाररणादिकं तपोरूपयोरपि छेदनादि-
कमद्गम् परिधासनञ्च द्वयोर्विभागार्थं तस्मादुभयं प्रयोक्तव्यम्, उच्यते
“मूलापादानकं सत्र परिधासनमुच्यते । तच्चापस्य न मूलस्येत्यर्थं परि-
धामनम् । तद्विशेषणभूतत्वान्मूलस्यापि तद्वयंता । अन्यायेन तु मूलेन
कथानमेवधीयते । यद्यपि छेदनादिवाच्ये समूहमयमावले शाखा-शब्दः
परिधासनवाच्ये तु अपमेव मूलतः परिधासनं हि तत्र विधीयते न परि-
धामनमात्रम् न च मूलस्य मूलतः परिधामनं सम्भवतीत्ययमेव परिधास-
नवाच्ये शाखा-शब्देनेच्यते तद्वयंञ्च परिधासनं परिधासनविशेषणं च
मूलं तद्वृत्तारोपादायमेव, समूलस्य च छेदनमाहरणञ्च कथं नाम मूलतः
परिधामनं शाखायाः स्यादित्येवमर्थम्, न ज्ञानाहृते मूले मूलतः परिधा-
मनं सम्भवति तस्मात् परिधासनं समूनाहरणं छेदनञ्च मयंमप्यजायायं
न च परिधास्येति ज्ञापत्ययादुपवेपररकार्यं परिधामनम् धारणमयोगादृ-
नीदम्य द्वितीयया शाखाभिधानायाद्येत्वाधगमात् उपवेपं करोतीति मा-

काहुमन्यार्थानुष्येन मूलेन निराकाङ्क्षीक्रियते, करोतिश्च पूर्वघटादाने
 वर्तते यदिदमयार्थपरिवासानुनिष्यत्र तत्कपालोपधानसाधनतापुत्रग
 तोपत्रेपत्वेनोपादत्त इति न शाखा परिवासात् मूलत उपवप करोतीत्यन्य
 येन मूलस्यापत्रेवार्थता लभ्येत व्यवहितमल्पनाप्रसङ्गात् तस्मादयार्थत्वा
 त्सर्वस्य तदेव प्रयोजकम् ॥ ३ ॥

शाखाप्रहरणस्य प्रतिप
 त्तिकमताधिकरणम् ।

सू० चरणे तु जुहोतिर्यागसामान्याद्द्र-
 व्याणा वाऽर्थशेषत्वान् ॥ ४ ॥

सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरतीति हरतिर्यागो मान्त्रवर्णिको द्वेषतावि
 धिरिति स्थितम् इदमपरं श्रूयते सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र
 सशय किं शाखाप्रहरणं यागस्यैवोपलक्षणं शाखाया प्रयोजकम् अर्थ
 कर्म उ० त प्रतिपत्तिप्रयोजकमिति तत्र प्रस्तरतुल्यत्वाच्छाखा यागस्य
 साधनम् । निर्वापवच्च हरणं यागस्यैवोपलक्षणम् । प्रस्तरप्रहरणं ताव
 द्याग स चार्थकर्मैतत्साधनभूत प्रस्तर शाखा च सहस्यशब्दात्प्रस्तरण
 समाना गम्यते तेन सापि याग प्रति गुणभूता, हरतिर्यागविवाक्ये
 निर्वापालम्भादिवत् यागोपलक्षणार्थं तस्माच्छाखाप्रहरणं होमोऽप्येकम्
 द्रव्यकर्मसंयोगन्यायादिति प्राप्तं ऽभिधीयते यागे यदि महत्त्वं स्यात्स्या
 द्वेष हरती तु तत् । तत्र च प्रतिपाद्यत्वात्प्रस्तरस्य तथैव सा । सूक्तवा
 केन प्रस्तर प्रहरतीत्यत्र मान्त्रवर्णिकद्वेषताविधिरलाद्याय कल्पितो न
 तु हरतिर्यागवचनोऽत्र तु हरणमात्रं श्रुतं सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीति
 न च प्रहरणे सूक्तवाक साधनं येन मान्त्रवर्णिकद्वेषताविधिरलाद्याय
 स्यात् तस्मादुरतिमात्रे शाखाया सहभावाद्दुरतौ च प्रस्तरस्य प्रतिपा
 द्यत्वात् शाखाया अपि प्रतिपत्तिं यथा हरतौ सहभावे प्रतिपत्तिर्गुणत्व
 शाखायास्तथा पठे वक्ष्यते, अत्र हरताविव साहित्यं न याग इत्येताव
 स्थितम् ॥ ४ ॥

निष्पत्तस्य प्रतिपत्तिकम
 ताधिकरणम् ।

सू० उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यस
 द्विभागं स्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अथः प्रणयतीति प्रयोजनसंयुक्ता प्रणीता उत्पाद्य
 तत्र श्रूयते 'प्रणीताभिर्हृद्योपि संयौती'ति तथा "ऽन्तर्वद्वि प्रणीता निनयति"
 इति, तत्र सन्देहः क्रिमासां सयवनचिन्तनयन चोभय प्रयोजकमुभयार्थाः
 प्रणीता ? उत सयवनार्थाः ? एव तदेव प्रयोजकं निनयन प्रतिपत्तिरिति
 'तत्रोत्पत्तावसयोगात्कैमर्त्याभिलाषिणी । स्वीकुर्यते उभे तस्मादुभ-
 यार्थास्तदुच्यते हविःसयवने तासां गुणभावस्तृतीयया । द्वितीयया नि-
 यन प्रतिपत्तिर्विधीयते । उत्पत्तावसयुक्तानामपि प्रयोजनेन प्रणीतानां कै-
 मर्त्याभिलाषिणीना तृतीयया सयवनार्थत्वं गम्यते, निनयन्तु द्वितीया-
 श्रुत्या तासामेव प्रतिपत्त्यर्थमप्रयोजकम् ॥ ५ ॥

दण्डदानस्वार्थकर्मताधि-
 कारणम् ।

सू० प्रासन्नवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं
 कृतार्थत्वात् ॥ ६ ॥

दीक्षितस्य दण्डप्रदानं विधाय पुनरात्रात् क्रीते सोमे मैत्रावरु-
 णाय दण्ड प्रयच्छतीति कि मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं दण्डस्य प्रयोजक-
 मर्थकमे ? उत प्रतिपत्तिकर्मप्रयोजक ? मिति, तत्र "द्वितीयाश्रुतिसयोगात्कृ-
 तार्थत्वाच्च धारणे । मैत्रावरुणहस्तेऽस्य प्रक्षेपः प्रतिपादनम् ॥ दीक्षितधारणे
 कृतार्थादण्डः प्रतिपत्त्यपेक्षः द्वितीयया च तत्राधान्यं गम्यते न दानस्य,
 अतो मैत्रावरुणहस्ते प्रतिप्यते उच्यते—"चतुर्थ्यां सम्प्रदानत्वं प्रशास्तुरव
 गम्यते । कर्मणा यमभिप्रैति सम्प्रदानं तदुच्यते । तेन दीयमानेन दण्डे-
 नाभिप्रेयमाणत्वान्मैत्रावरुणाय तत्राधानं दानम् । उपयुक्तस्य मस्कारादुप-
 योक्तव्यसंस्क्रिया गरीयसी प्रशास्तुरव दृष्टं तेन प्रयोजनम् स्थित्वा हि
 प्रैषानुवचने कुर्येत आलम्बनम्भवत् दृष्टार्थ एव दण्ड इति मैत्रावरुणार्थे
 दण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येत्याभीषोमीषाविकारि निरूढपथौ असत्यपि
 दीक्षिते मैत्रावरुणार्थेन दण्डोपादानसिद्धिः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकारणे आशङ्कानि
 रास । तथाप्रासन्नस्य प्रतिप-
 त्तिर्कर्मताधिकारणम् ।

सू० उत्पत्ता येन संयुक्तं तत्तदर्थं श्रुति-
 ह्येतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वा-
 न्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

यागाङ्गभूतानां देशादीनां नियमविधौ स्थिते तत्प्रसङ्गाद्यागादि-
लक्षणं क्रियते, देवतोद्देशेन स्वद्रव्यपरित्यागो यागः स एव प्रतेषाधिकी
होमः स्वोयस्य परनीयत्वापादनं दानमिति, आचार्यस्तु लोकासिद्धुपदायै-
ष्यग्रहारिण्यां मीमांसायां तल्लक्षणमनुचितमिति यागाद्यनुष्ठानपकारक-
यनमिति व्याख्यातवान् । यो देवतामुद्दिश्य द्रव्यन्त्यजति तेन यागं वेद
नार्यः सम्पादितो भवति, प्रतेषन्त्वधिकं कुशेता होमविध्यर्थे इति, एवञ्च
घोदनावहनमर्घ्यद्रव्यति न लक्षणपरत्वे प्रदेशान्तरे त्विदं सूत्रमन्यथा व्या-
ख्यातम आचार्येण पूर्व दर्शादियागानुशादेन देशादयो नियम्यन् इत्युक्तं,
तत्रेयमाशुक्ल कथं नु दर्शादेषांगत्व, न ह्युत्पत्तिघोदनास्थानियादिषु यतिः
श्रूयत इति तत्रेदमुच्यते द्रव्यदेवताक्रिय श्रयमाणे यजतिघोदनेति मन्त्र्यं
तदधिनाभाषात्सत्येकस्मार्थः, इतरस्य तु यजत्यभिहिते कर्मणि पुनश्चे-
होतिश्रवणं चतुरस्रत्वं जुहोतीति तत्कथमुपपादनीयं यागहोमयोर्भेदादत्र
आह आसेचनाधिकः स्यात्प्रतेषमात्रं तत्रापादां चतुरस्रत्वं संस्कारार्थं
विधीयते, यागाशस्तु प्राप्तानुवाद इत्येतराञ्जस्य सूत्रयोर्भेदति ॥ १३ ॥

घर्हिव चातिष्यादिहाधा सू० विधेः कर्मापवर्गात्वाद्यन्तरे वि-
शेषाधिकारकम् । धिप्रदेशः स्यात् ॥ १४ ॥

यदातिष्यायां घर्हिवस्तदुपसदा मिति किमिदमाच्छिद्य विधानं? मुत
निरिष्टिकोपदेशः? अथवा धर्मातिदेशः? अथवा घर्हिवसाधारणविधि? इति,
“हित्यस्य गौर्हिवित्याद्य तत आच्छिद्य दीयताम् ॥ इदुद्वनमाकष्यादा-
च्छिद्य विधिरित्येते? एषस्वाह्विद्यमानस्य घर्हिवः स्याद्वनयंक्र । चातिष्यायां
विधिस्तस्माच्चिरिष्टिकविधिर्यम् । शिष्टाचारिरोपासु नैतद्रव्यवपश्यते । त-
स्मात्कर्मातिदेशोऽप्यमातिष्यायां हि यादृशम् । अथवालादिभिर्घर्हिसाङ्गी-
योपसत्स्यपि । घर्हिवः शब्देन धर्माणां लक्षणैश्च भवेदतः । साधारण्यविधियां
यांस्तत्र द्वापो न करवन् । चातिष्यायंमुपादेयं यद्घर्हिवस्य केष्वतम् । तद-
र्थत्वेन महृषात्प्रनादेयोपसदा मपि । घर्हिवधर्माश्च तद्गुणा तद्गुणस्योद्गमा-
यपु. ॥ १४ ॥

इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थेऽध्यायस्य द्वितीयां पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मणां कर्त्वर्यं सू० द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल-
ताधिकरणम् । श्रुतिरर्थवादः स्यात् ॥ १ ॥

“यस्य पर्यमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती”त्यत्र संशयः
किं पर्यमयीत्य कर्त्वर्यं? मुत पुरुषार्थमाहोस्विदुभयार्थं? मिति, तत्र फल-
श्रवणात् पुरुषार्थत्वम् यद्यपि चैवंजातीयकस्य फलविधित्वमौदुम्वराधि-
करणे निराकृतं, तथाऽपि विहितस्य पर्यत्वस्य फलापेक्षायां क्रतुप्रयोगवच-
नात्सविहितमपापश्लोकश्रवणमेव राष्ट्रिसत्रप्रतिष्ठावद्विपरिणामेन फलमा-
श्रयितुं युक्तम् । अथवा साधनांशमात्रमौदुम्वराधिकरणे विचारितं विधिर-
हितस्य भवतीत्येतावन्मात्रस्य साधनप्रतिपादकत्वत्र सम्भवतीति विध्यु-
न्मीलनायेवार्थवादत्वमूर्जं पशूनाप्रिति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादेरा-
श्रयितव्यम् । इह तदुपेत्याभ्युपेत्य वा साध्यांशे विचार्यते, तत्रैवंजातीय-
कमपि फलप्रतिपादक लोके दर्शनात्, अतः पुरुषार्थमित्येकः पक्षः कर्त्वर्य-
जुहूद्वयेन विधीयमानं भवतु कर्त्वर्यं फलसंयोगात्तदर्थमपि स्यात् दध्यादिव-
दित्यपरः । सिद्धान्तस्तु युक्तं दध्न संयोगपृथक्त्वादुभयार्थत्वम् । इह त्वेक-
वाश्रयं तदुभयपरत्ये भिद्येत तत्र तावदुभयार्थं, न च शृणोतीति वर्तमान-
नापदेशात्साध्यत्व शक्यं प्रतिपत्तुं, न च विपरिणामेन फलपरत्वम्, यथा-
स्थितस्वरूपहानप्रसङ्गात्, पर्यतायाञ्च जुहूपस्थितकर्त्वर्यत्वेन निराकाहु-
त्वादयुक्तं शब्दस्वरूपस्य वाचनम्, न च पर्यत्वस्य फलं प्रति विधीयमा-
नस्याश्रयः प्रकृतोऽस्ति तत्र वाक्येनैवाश्रये दीयमाने वाक्यभेदः, तस्माद-
पापरलोकश्रवणस्य अर्थवादस्यात्कर्त्वर्यमेव पर्यमयीत्वम् ॥

त्रैमित्तिकानां घाटं द्विराशी सू० नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधान-
नामनित्यार्थत्वाधिकरणम् । मन्यत् ॥ २ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते ‘मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणये’-

दिति, तथा "वाहं द्विरं शास्त्रणस्य वस्त्र साम कुर्वा"दिति तत्र मय्य-
 यदेतत्काम्य मृन्मयचेमिच्छिच्छ वाहं द्विरं देव नित्यायै उत अन्यदुपादेय
 मिति तत्र नित्येऽपि प्रयोगे प्रणयनप्रत्ययसामादेः साधनापेक्षत्वादश्रुत,
 साधनान्तरकल्पनादुरङ्कामनिमित्तयोरपि श्रुतस्य मृन्मयादेः सविहितस्य
 नित्यायैऽप्युपादानम्, धारणाभीषर्त्तादिनिमित्तविधिमदृष्ट्वा पूर्वं पत्,
 भवन्ति हि ईदृशान्यप्यधिकरणानि येन्द्रवापये तु घवनात्प्रतिकर्मभक्तः
 स्यादित्यादीनि नित्यप्रिधिर्वा नाम्नांति ह्रत्वा चिन्त्यते । अथ धारणा
 यज्ञाधर इति अभीषर्त्ता वस्त्रसामेति च सामान्यप्रिधिरणम् मृन्मय
 वाहं द्विरञ्च विशेषतः प्रणयने द्वादशाहे चातस्तदेव नित्यायैऽपि सवि
 धि'विशेषाद् युक्तमिति मन्यते ॥ 'शास्त्रणेन निमित्तेन वाहं द्विरमिति
 श्रुतम्, मृन्मयञ्च प्रतिष्ठायादित्ये स्यातामती न तेन ह्यन्यत्र श्रुत सवि
 हितमपि अन्येन सम्यन्तुमर्हति साधनाशङ्का च नित्यस्वायंतिषेन सामा-
 न्य'घहितेन वा नियर्त्ते न तु नैमित्तिकेन सविधिमात्रस्य सम्यन्तरा
 रणस्याभावात् । निमित्तश्रुतिविरोधाच्च, सति असति च निमित्ते क्रिय
 माणस्य कीदृश नैमित्तिकत्वम्, तस्मादन्यचित्वायै ॥

दध्यादेर्निर्वाणनिमित्तोप

शर्त्ताभीषरत्वम् अथामए सू० एकास्य नूभयत्वे संयोगपृथग्यम् ॥ ३ ॥
 तदन्व प ।

अतिनहोरे 'दधेन्द्रियकामस्य लुहुवा'दिति श्रुते तत्र क्रिद्वासा
 यमेध दधि नित्येऽपि स्यात् २ उत सतोऽन्यन् नित्यमिति मय्ये 'पूर्वाधि-
 करणस्यापात्काम्यत्वेन श्रुत दधि । न नित्यायैमुपादेयप्रतोऽन्यन् नित्य-
 निष्यते ॥ अन्यत्र दधय नित्यायै श्रुते 'दधा लुहोती' ति नैषमेतस्य
 वापस्य कामशास्त्रैरुपान्वता । तस्यते ऽतो न नित्यायै पृथग्दधि विधी
 यते । दधेन्द्रिय कुर्वादित्युक्ते रिमाधितेनेत्यपेक्षते, होममयुक्तस्य च दध
 फनावेता तयोप्यमाशाहुधरादेक्याज्यता यदुधेन्द्रिय कुर्वात्तद्विमाधितेन
 यच्च दधा लुहोति सदिन्द्रियायैमिति, तस्मादित्ये दधप्रिधानात्काम्य
 मेव तस्यात्, मैयम्, 'दुपोरैरस्य वाकाहु धप्रैच्छादि सतस्तयोः । प्रकल्प्यतेक-

वाच्यत्वं निराकाङ्क्षत्वोभयम् । कामवाञ्छन्नावद्विपरिवृत्तिलब्धहोमा-
श्रयं नाश्रयसम्बन्धकरं प्रमाणमपेतते दधिस्वरूपमपि लोकासिद्धं नाश्रय-
यूठादिवदलौकिकम्, अतो न तदर्थमन्यापेतम्, दधोऽपि फलबद्धोमसंयु-
क्तस्य न फलान्तरापेक्षा तस्मात्पुरुषयोगाद्बुभयार्थेन्दधि स्यात् ॥

पयोव्रतादीनां ऋतुधर्मता सू० द्रव्याणान्तु क्रियार्थानां संस्कारः
विधिराणम् । ऋतुधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादि श्रूयते तत्पुरुषार्थं क्रत्वर्थ-
मिति संशये पुरुषसयोगात् व्रतस्य पुरुषप्रोत्यर्थतया लब्धफलस्य जज्ञभ्य-
मानमत्र वचनन्यायासम्भवात् पयोनिधमस्यापि व्रतसंयुक्तस्य तत्फलनि-
राकाङ्क्षत्वात् न प्रकरणग्रहणमिति पुरुषार्थत्वम् । उच्यते “नियमन्त्वन्त-
रेणापि पुरुषप्रोतिदृशनात् । नियमस्य फलद्रुल्य तच्च प्रकरणात्कृतोः । कल्प-
नीये हि फले प्रज्ञानऋतुफलसिद्धिरेव तदधिकृतसंस्कारद्वारेण पयोनिध-
मस्य फलं युक्तमाश्रयितुमिति क्रत्वर्थता ॥

विषयजिज्ञासादीनां सकन- सू० चोदनादां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधी-
त्याधिकरणम् । येत न ह्यशब्दं प्रतीयते ॥ ५ ॥

विश्वजिता यजेतेत्यादिषु अश्रुतफलामु चोदनासु फलमस्ति नेति
संशयः, “नास्त्येव फलमेतस्याज्योदनायां फलाश्रुतेः । शब्दगम्यमदृष्टं हि
फलन्तेन विना कथं प्रत्येतुं शक्यते तच्चेदध्याहारेण कल्प्यते ॥ परिपूर्ण-
मिदं वाच्यं नाध्याहारमपेतते” । ननु यागेन कुर्यादित्युक्ते किङ्कुर्यादित्य-
पेक्षणादध्याहारोऽवकल्प्यते, सत्यं, यदि यागेन कुर्यादित्युच्येत यागङ्कुर-
यादिति तूक्ते परिपूर्णत्वान्नाध्याहारापेक्षा, फलश्रवणे हि सति विधानानु-
गुण्यात् समानपदोपासनात्पर्यायतिरुमेण वाच्यसमापितं फलमाश्रयेन
भावनाऽवलम्ब्यते तदभावे तु धात्वर्थभाष्यत्वद्वौ निवारयित् । “तथा च
सति समूर्थं वाच्यनाध्याहृतित्वमम् । नन्वेवं यागरुतेत्यतायामुच्यमा-
नायां न कश्चित्प्रतीते सत्यद्विन्दोपो विधानार्थस्ये तदपि भवतु निष्फ-
लस्य कर्तव्यवचनमप्रमाणं स्यादित्येवमस्तु सेमोऽयं पन्था मच्छतु भवा-

नित्याद्यनाप्तवाञ्छवत्किङ्कुरुते, न च कर्तव्यताश्रयादेव फलमुपकल्पयितुम
 शक्यम् तदर्थे दुःखदर्शनात्प्रत्यक्षविरोधादापत्या च फल न कृतमात्रवि
 नष्टेन यागेन शक्यते कर्तुं, न चापूर्वद्वारेण सम्भवति तदभावात्, श्रुते हि फले
 शृङ्गयाहिकतया धात्वर्थस्य तस्माधनस्य शब्देन प्रतिपादिते तदुत्पाददृ-
 टमभ्यपूर्वं कल्प्यते यागक्रियामात्रपर्यवसिते तु शब्दे कथमपूर्वसिद्धिस्तद
 भावे च कथङ्कालान्तरभाषिफलकल्पनम्? तदितरेतराशय भवति फला-
 धीनमपूर्वं तदधीन च फलमिति, असत्यपि भाष्यापेक्षणे कस्य याग. क-
 र्तव्य? इति नियोज्यापेक्षणात्फलकामस्याध्याहार इति चेत् नाध्याहार
 मन्तरेणापि तन्लाभात्, यथा निषेधाधिकारेषु अपवृत्तस्य निवर्तनासमा
 धावजयोवच्छेदकतयोपयुक्तापि पश्चात्तरेव विशेषणमिति तद्विशिष्टस्य
 नियोज्यत्वावगमात् न प्रयुक्तिलाघवमाश्रित्य फलकामोऽध्याह्रियते, तथा
 प्ररुत्पुपदेशेऽपि अशक्तस्याजीवतश्च तदसम्भवात् शक्तेः जीवश्चाधिकारी
 लभ्य इति किमध्याहारो? तस्मान्निष्फलमेवेददुर्मिति प्राप्ते उच्यते
 "विधियुक्ता क्रिया नैव धात्वर्थेऽध्याह्रियते । भाष्येन च विना वाक्य नैव
 तन्परिपूर्णेते । वाक्यसम्पूरणायातः फलमध्याहरिष्यते" । असत्यपि फलश्रवणे
 चेतनप्रवर्तनात्मकविधिदृष्टा भावना धात्वर्थे तावन्न कथाञ्चिद् भाष्यम-
 ह्नीकरोतीति तदतिरिक्तभाष्यापेक्षणादतन्लाभादपरिपूर्णे वाक्यम्फलप
 दाध्याहारमपेक्षते, तच्च लौकिकमपि वेदवाक्यैरुद्देशतयाऽध्याहृत वैदि
 कमेव भवति किमुत यदा वैदिकमेवान्यत्र स्थितमध्याह्रियते, कथमुत्त-
 र्यपेतस्यानुपदङ्गभ्युपगम, नायमनुद्ग किन्त्वध्याहार, स च यत्र क्वचिदपि
 ध्यात्रस्थितस्याविरुद्धः तेनाश्रुतफलानामप्यध्याहृतफलान्वयात् सर्वेषां दुर्म
 यामत्र फलवत्प्रमवस्थितम् ॥

विश्वजिज्ञासोनामिककन
 ताधिपकारणम् ।

सू० तत्समीर्यमनादेशात् ॥ ६ ॥

स्थिते फलार्थेऽपि सचेदकार्ये? मुक्तेकार्ये? इति विशेषणनिर्दे-
 शात्सर्वार्थेऽपि प्राप्ते ऽभिधीयते 'येनैकेन तद्वाक्य साकाहुम्यरिपूरितम् ॥
 तेनैवशक्तिराहुमिति नानेककल्पनम् ॥

विग्रजिह्वादीनां स्वर्गफल
ताभिःकरणम् ।

सू० स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशि-
ष्टत्वात् ॥ ७ ॥

एकम्फलमित्युक्तम् । किन्तु द्वैकमिति न ज्ञायते । अतः पुनरपि
सर्वार्थत्वमप्रामाण्यं वाऽनध्यवसायात् प्राप्नोति, तदुच्यते स्वर्गाऽनतिशय
प्रीतिरूपोऽदुःखविशर्जितः । भूयासोऽभिलषन्त्येनमल्पे त्वत्पुत्रसुखवरा ॥ मति
सम्भवे शास्त्रस्य भूयोविषयत्वव्याप्यमविशेषप्रवृत्तस्यातिसङ्कोचपरिहारा
त्स्वर्गश्च दुःखानुपपन्ननिरतिशयमुखात्मकः सर्वेषामभिमतः परजादिसुपन्तु
दुःखानुपपन्नमल्पञ्च केविदेव प्रार्थयन्ते । प्रत्यवायपरिहारस्तु सर्वैर्भिलषि
तोऽपि प्रत्यवायापेक्षया क्रियताऽपि जिलम्येन हृदयमागच्छति । “ततस्तु
सुकरजान सुखमेव परम्फलम् तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितम्” ॥

रात्रिभन्तव्याय । रात्रिभ
न्तव्यायवादिः कफनकत्याधकर
णम् ।

सू० कृतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णा-
जिनि ॥ ८ ॥

‘प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती’ इति श्रुतम् ॥ रात्रि-
शब्देन ज्योतिर्गौरिन्यादिवाज्योत्यादितानि सौत्यानि कर्माण्युच्यन्ते तद्विद
रात्रिसत्र स्वर्गार्थं ? मुक्तप्रतिष्ठार्थं ? मिति सशय, तदर्थञ्च प्रतिप्रतिष्ठन्तीति
किमयम्फलविधिः ? कृतार्थवादः ? इति ‘अपापरन्नोक्तवत्तत्र वर्त्तमानापदे
शत । फलविध्यसमर्थत्वात्तद्देवार्थवादता ॥ १ ॥ अनादिः फलत्वेन तस्मा
त्स्वर्गफलार्थता । निदृशास्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेनात्र गम्यते ॥ जुहूश्चैव
कर्मेतच्चिरात्काहुम्फल प्रति । कल्पनीय फलतत्र विना सोऽध्याहृतेर्वैरम् ॥
स्वर्गम्याध्याहारे तत्स्वरूपपन्तस्य च श्रुतकर्मसम्बन्ध फलत्वञ्च कल्प्यते
प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेकवाच्यत्वञ्च कृतम्फलत्वसिद्ध्यर्थं सततया विपरि
णाममात्र लघीय, उपयन्तीत्यपि वर्त्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिण
म्यते । यच्छब्दश्च व्यग्रहितान्वय, तदयमर्थं ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता
रात्रीरुपेयुरिति, एव हि धर्ममात्रकल्पनाल्लाघवमितरथा तु सम्बन्धव्येवा
र्थवादत्वात्सकल एव विध्युदेशोऽप्रतिषेधफलविशिष्ट कल्पनीय, स्वर्ग
कामा एता रात्रीरुपेयुरिति कल्पितोऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुय सङ्ग

पशोर्वा साधनत्वेन चादिनानि यद्विक्रमेष तथाविधं फलं जनयन्ति नाने
कम् । इतरथा सकृदेव यावद्विष्टफलं सिद्धमिति न काम्यमेकद्वयं पुनः
प्रयुज्येत, इत्यते च पुनः प्रयोग तथेहाप्येकमेव युगपत्फलम्, न च साहि-
त्येनैवात्र कामानां जनत्ववैकैरुच्येति वाच्य । साहित्यस्याविवक्षितत्वा-
दित्युक्तम् अतः पर्यायेण कामः ॥

समानमधिकार्यम् । सू० योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्
॥ १२ ॥

इदानीमैहिकामुष्मिक्तत्वं फलानाञ्चिन्त्यते । स्वर्गं सर्वदाऽऽमुष्मिक्त
एव शृष्टिर्भिवारो वैराजानरफनञ्च पुत्रगतसहस्रघर्जसाद्यैहिकमेव काम-
नाशयात्, परवादयस्तु विन्यन्ते क्रियामुष्मिका? एव उतानियताः?, तत्र
“प्रतिवहादिकं दृष्टं पर्यादे. कारणान्तरम् । देहारम्भकृतैयातश्चित्रादेः
फलहेतुता । पर्यादिस्य ह्यपस्य प्रतिपदाद्युपायान्तरादेरुनाददृष्टानरेतत्याह-
देहस्य तु मातापिनृसयोगमात्रेणानुत्पत्तेः कारणान्तरानपेठणात् विष्टि-
फलोपभोगार्हशरीरारम्भकत्वमेव चित्रादेः पर्याद्विहेतुत्वमित्यामुष्मिका-
एव पर्यादानोति प्राप्तेऽभिधीयते “साध्यत्वमेव पर्यादेः शब्देन प्रति-
पाद्यते । अमुत्र वेह संत्येववास्तिऽशब्देऽ नियामकः । देहारम्भमुपत्यञ्च
फलानामप्रमाणकम् । विपाकः कर्मणा येषाम्याग् देहवितनिपाततः । प्रात्य-
स्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भगान्तरे ॥ देहमुह्यकारात् पर्यादे
कारणद्वयम्, तदुक्तमप्यकारेण, तच्चैव हि कारणं शब्दरतिं तस्माद्-
नियमः ॥

मैत्रायणव्याख्या चयना सू० समवाये चादनासंयोगस्यार्थव-
द्वयनाधिकार्यम् । त्वात् ॥ १३ ॥

“वाज्रपेदेनेष्टा एहस्यतिमयेन यजेते”ति “क्रियद्वयप्रयोगस्यो-
ऽयं वाज्रपेदादस्येन एहस्यतिमयस्य? एत कालार्थं? मयोनोवाज्रपेदेता-
कालत्वं एहस्यतिमयस्यापद्विरयत इति संगये । “एहपेदेवाज्रपेदेस्य एहस्य

तिसवस्य च । प्रजातफलयेनैवमियोऽगाङ्गित्वसम्भवः । न च कर्मान्तरं युक्तं लक्षणा हि तथा भवेत् । त्वाप्रत्ययेन कालस्तु श्रुत्यैवाक्ती न लक्षणा । प्रसिद्धस्य" तावद्बृहस्पतिसवस्य पुरोधशादिफलार्थत्वात् वाजपेयाङ्गत्वम्, तदुर्मकर्मन्तरविधौ तु बृहस्पतिसव-शब्दो धर्मलक्षणार्थः स्यात्, काल-विधौ तु तस्य त्वात्त्वात् न काचिल्लक्षणा । तस्मात्प्रसिद्धस्य बृहस्पति-सवस्य वाजपेयपूर्वकत्व विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः "वाजपेयश्रुतेरेव स्याद-त्यन्तपरायता । तत्प्रक्रिया च बाध्येत न च दूरगतं प्रति । कालः शक्य उपादातुङ्गले कर्म हि चोद्यते । काले च चोद्यमानं सत्कर्मविपरि-वर्तनात् । प्रसिद्धात्कर्मणो भिन्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनम् ॥ वाजपेयाङ्गभावेन धाक्येनैव विधीयते । वाजपेयप्रयोगं यथोक्तविषय न तावत्येव हृती स्यात् इदमपरमङ्गन्तस्य परत्वात्कतञ्चमिति । एषञ्च वाजपेये किञ्चिद्विधा-नासत्त्व्यानुग्रहोऽन्यथा त्वसावत्यन्तपरायः स्यात्कालोपलक्षणार्थत्वात् वाजपेयप्रकरणञ्च बाध्येत, स्थिति च कर्मान्तरत्वे धर्मलक्षणाऽपि मासाग्नि-होत्रवद्वेदोपः ॥

वैमधादेः पौर्णमास्याङ्ग-
ताधिकरणम् ।

सू० उभयार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥

"संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती"ति क्रियापौर्णमास्याः वैमृ-
धस्य चाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः पौर्णमास्याङ्गं वैमृधः ? उत कालार्थः संयोगः ?
तस्मिन्काले क्रियमाणः प्रकरणादुभयोर्देशपूर्णमासयोर्ङ्गमिति संशये ।
संस्थासयोगात्सस्थितस्य पुनरङ्गासम्भवात् । नाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, काला-
र्थस्तु संयोगः प्रकरणाविशेषादुभयार्थमिति प्राप्ते उच्यते 'पौर्णमास्यां हि
संयुक्ता धाक्येनानेन वैमृधः । तस्य प्रकरणत्रेष्टे तद्व्यसंयुक्तगोचरम् । यत्तु
संस्थितायां नाङ्गं सम्भवतीति तदुभयाङ्गत्वेऽपि तुल्यम्, न चामावास्या-
ङ्गमेवेदमिति युक्तं प्रकरणाविशेषादिति स्वयैवोक्तम् । अतो यद्वाशंपौर्ण-
मासिक्रान्तन्वन्द्वयोः साधारणं विहितं तद्व्युक्तां पौर्णमासीं समाप्य पुन-
रिदमङ्गद्वयमिति धाक्यार्थः, तथा च धाक्यशेषः "वैमृधः पूर्णमासे नु
निर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रोभवती"ति इन्द्राभावेन पौर्णमास्या
वैगुण्यमाशङ्क्य तत्समाधानार्थतान्दशवन्धोर्णमास्यङ्गत्वन्दर्शयति ॥

अनुयाजादीनामासी
मास्तेर्जातताधिकरणम् ।

सू० अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयो-
जनेन सम्बन्धात् ॥ १५ ॥

आग्निमास्तादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यत्रापि कालार्थत्वेन सयोग-
स्यात्यन्तपारार्थं स्यात् इत्यङ्गप्रयोजनसम्बन्ध मन्वानस्योत्तरम् आग्निमा-
स्तस्य सोमार्थत्वेनोपदिष्टस्य अनुयाजानाञ्च पश्वर्थतया अतिद्विष्टानां
विपरिवर्तमानत्वाच्च कर्माङ्गत्वम् । तेषान्तु निर्जातप्रयोजनानामङ्गाङ्गित्वापि
साम्भवात् कालार्थः सयोगः ॥

सोमादीनां दर्शपूर्णमासो
त्तरकालताधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वा-
क्यस्य तत्रधानत्वात् ॥ १६ ॥

व्यातिष्टोमे श्रूयते “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते”ति ।
तत्र दर्शपूर्णमास-शब्दस्यात्यन्तपारार्थपरिहारायाङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एव
न्यायः, नैवम् ॥ “दर्शोपलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स च प्रकृत
श्चेति न कर्मान्तरसम्भवः । दर्शोत्तरवानमनुयाद्येय प्रत्युपादीयमानो
ऽपि सोमः “सविधौ त्वविभागाद्वि”ति न्यायात् न कर्मान्तरम् । प्रकृत
रवासौ कलार्थत्वाच्च दर्शोद्गता प्रतिपद्यते । अतो न तावत्सोमस्य
दर्शोद्गत्वम् । नापि दर्शोदोः सोमाद्गत्वम् अविधीयमानत्वात् न चापि
धीयमानमद्गम्भवति । न चात्र दर्शपूर्णमासो विधीयते विधापकमात्रान्,
दर्शोत्तरकाले हि सोमस्य विधि न दर्शस्य, न चाङ्गतयोर्दर्शपूर्णमासयो
स्तदुत्तरकाले सोमः श्रूयते कर्तुमिति, अयोत्तयोरपि विधि स्यात्
विध्यन्तरविहितयोस्तु तयोर्लौभाचानुपगतः । तदुत्तरकाले तु सोमश्चो-
द्यमानोऽपि सविधेर्न कर्मान्तरमित्युक्तम् । तस्मात्सोमस्याय कालविधिः ॥

वेदान्तरेष्टे पुत्राणकन
कत्याधिकरणम् ।

सू० फलसंयोगत्त्वचोदितेन स्याद-
शेषभूतत्वात् ॥ १७ ॥

“यत्तत्तत्तदुत्तरकालविधिस्तु चोदिते” इति विशयात्तद्यत्ते यस्मिन्
जात एतामिद्विधैर्विधैः पूज्य एव स तैजस्यो अत्राद् इन्द्रियाद्यौ पशुमा-
न्वयते”ति । तदिदमूतादिकं तत्रिसचप्रतिष्ठावत् फलमिति स्थितम्,

तत्किमिष्टकर्तुं फलं पितु ? कत पुत्रस्य ? ति विचारे अन्यफले कर्मण्यन्यस्य
 प्रेरणासम्भवात्पितुरेव प्रेर्यत्वाद्वाधानगतात् स्वात्मनेपदादग्निसाध्यकर्मफ-
 लानामाधातृगामित्वनियमात्पितुरेव फलम् । नैतदेव "येनैव वाक्यशेषेण
 फलमेतत्प्रकल्प्यते । तेनैव पुत्रगामित्यप्रतिपात्तरपि स्फुटा" । "यस्मिन् ज्ञाते
 निर्वपति स पूतो भवती" ति स्पष्टमुत्रगामित्यम् । पुत्रफलमपि पितुरभिल-
 पितमेवेति विधेरात्मनेपदस्य चाधिरोधः, एव वा इयमेव वैश्वानरीया
 विन्यते किं जननानन्तरमेव कर्तव्या ? उत कृते ज्ञातकर्मणी ? ति निमि-
 त्तानन्तरं नैमित्तिकमुपसम्प्राप्तं विना कारणेन नातिक्रमितव्यम् अतो-
 ऽनन्तरमेव स्यात्, सत्यम्, इह त्वस्ति कारणमुत्रफलाद्यं हीदङ्गमं तस्य
 च कृते ज्ञातकर्मणि स्तनप्राशनं न पुनः प्राक्, अकृते हि ज्ञातकर्मणि
 दृष्टिर्निहृष्यमाणस्तनप्राशनमुत्कर्षेत् ततः कुमारविपत्तिप्रसङ्गात् दृष्टि-
 र्व्येपप्रनायिका स्यात्, तस्मात्कृते ज्ञातकर्मणि कर्तव्या । पुनश्चिन्त्यते
 किं ज्ञातकर्मानन्तरमेव नर्देश्याह एव कर्तव्या ? उताशौचापगमे स्वकाले
 वा ऽऽगत इति "निमित्तानन्तरप्राप्ता प्रयोजनविरोधतः । उत्कृष्टा त-
 दभावात् पुनर्नात्कृतमर्हेति । शौचाङ्गेन विनाऽप्येषा कर्तव्या च निमि-
 त्ततः ॥ अपि वाऽप्येकदेशे स्यादिति पठे हि वक्ष्यते" । उच्यते "निमित्त-
 स्वर्सात्प्राप्तिर्ना तावत्सा निवारिता । प्रयोजनविरोधेन तस्माद्द्वेष-
 द्यह" । निमित्तानन्तर्यन्ताद्यत्प्रयोजनविरोधादेव बाधितमित्युक्तेऽपिः
 उत्कृष्टा वैदवैगुण्याय शौचकालप्रतीक्षया । आशौचापगमे शौचमास्या-
 दिकाले कर्तव्या ॥

शौचमास्यादिकानां स्व-
 कालकर्तव्यताधिकारणम् ।

सू० प्रधानेनाभिसंयोगाद्ज्ञानासमुख्य-
 कालत्वम् ॥ १८ ॥

"वाजपेयेनेष्ट्वा एहस्पतिसवेन यजेते" ति वाजपेयाङ्गत्वेन चाद्य-
 मानो एहस्पतिसवः । क्रमप्रधानकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कर्तव्यः ?
 उतातिदेशप्राप्ते स्थकाले घमन्त ? इति मथयः, तत्र "साङ्गस्य हि प्रधानस्य
 विधानं देशकालयोः । अङ्गान्तरवदस्यापि तदङ्गत्वात्सह क्रिया । न हि
 वाजपेयः शरदि कर्तव्यश्चाद्यते किन्तु वाजपेयकर्तव्यो यः फलार्थो

ध्यापारः प्रयोगः फलभावनारयस्तस्यायद्गालविधिः शरद्वि वात्रपेयेति
 तृतीयानिर्देशात्सम्यैव फलनामयोभूतस्य चिकीर्षितस्य कालापेत्तित्वात्
 स च ध्यापारोऽङ्गप्रधानव्यासक्त इति तुल्यः प्रधानस्याङ्गनाञ्च तत्कालयोग
 इति वाचनिककालविरोधादतिविष्टः कालो वाध्येत । नन्वयद्गालो एव-
 स्यात्सववर्जिताङ्गेषु कृतार्ये इति नातिदेशस्याधितुमुत्सहते, अतिदेशोऽपि
 कालातिरिक्ताङ्गेषु कृतार्ये इति न वचनसङ्कोचापालम् । तस्मात्प्रधान-
 कानत्वमेवम्प्राप्तेऽभिधीयते "सत्य वाचनिकः कालोवाधेतैशतिदेशिकम् ।
 बृहस्पतिसूत्रे स्वेष शरत्कालो न चोच्यते । यस्य कालविधिस्तस्मात् बहि-
 ष्टेन हि स युतः" । वात्रपेयकारणको यः स्वकार्यमपि ध्यापारः शरद्वि
 विहितस्तमेवैहापि समभिव्याहृतेन सत्वाशब्देन प्रतिनिर्देश्य ततः परवात्
 नृहस्पतिसववर्जोच्यमानस्तत्प्रयोगग्रहिर्भावात् तत्काल लभते यदि परं
 वात्रपेये कृते कर्षेथ. सवतिक्रमकारणाभावात्तन्तरमेतत्किञ्चेत्, अस्मि
 त्वतिक्रमकारणङ्गालोपसंहारः । सत्वा च पृथङ्कालनाया स्मर्यते नानन्तर्यं,
 तस्मात्स्यकाले प्रयोगः, निश्चितमपि च वात्रपेयापूर्वमनेनाङ्गेन बलवत्कृतम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां अनुर्थस्य तृतीयः पाठः ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पाठ आरभ्यते ।

रात्रमूषेयानां विदेशना
 यद्गालविधिः ।

सू० प्रकरणगच्छसामान्याच्चोदनाना-
 मनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

अनुमत्यादीनि विदेशनादीनि च यागाशयकर्मणि प्ररूप्य दूषते
 "रात्रमूषेयं स्वाराज्यकामो पत्रेने" ति तत्र मशय कि मशयदेयं कनर्गनि
 समप्रधानानि पुत्रादीनि ० उतायागा क्रत्ययाः ० इति तत्र "मशयदेयं
 तत्त्वेन फलापेत्तितया तदा । रात्रपृषपदस्यापि समानस्याङ्गनाञ्च ।
 रात्रपृषपशक्तिरतिरु पय्यपमिदु तदाऽपि तृतीयात्तस्यात्पनमाधना-
 विधापित्वेन निर्वातमङ्गतायाङ्गनापेत्तयामविशेषात्पृषपशयामेत्तयङ्ग-

सीयते, एव साधनेऽवगते स्वाराज्ये च फले भावनामात्रविधियुक्ताद्याख्या
तात्पर्यतिपाद्यमपेक्षितमिति तन्मात्रपरमाग्यात्, केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवात्
यत्र ह्यवन धाताद्युपादान्थे ह्यत्रिव्ययेन यागायागममुद्राये यज्ञिरनुवाद-
भूतः प्रयुज्यते, तत्र सर्वेषां फलान्वयात्प्राधान्यम् उच्यते "धात्वर्थानाम्फली-
यांगो न नाम्नामिति हि स्थितम् । यज्ञिञ्च यागमेवाह यज्ञेस्तेन फला-
न्यय ॥ राजसूयपदं चापि यन्त्रेणधिकारण्यतः । यामनामैव तेनात्र
यागानां स्यात्प्रधानता । इतरत्तु फलवत्सन्निधानात्तदङ्गमभवति ॥

विदेवनाम्य कृत्वाराजसूया-
हताधिकारणम् ।

सू० मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ २ ॥

स्थितप्रयागानामङ्गत्वम्, तत्र विदेवनादयोऽभिषेचनीयाऽप्यसौम
यागविधयन्तरमात्रातास्तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽपहृष्टाः माहेन्द्रस्तोत्र-
मन्त्र्यभिषिच्यत इति, अथ विदेवनादीनामभिषेकान्तानामपकर्ष इति ते
इमे अभिषेचनीयाङ्ग ? मुत राजसूयाङ्ग ? मिति मदेहे कथम्भाष्यहीतप्राह-
ताङ्गमध्यपतादयान्तरप्रकरणेनाभिषेचनीयाङ्गतामाशङ्कमानस्यात्तरम्, तत्र
"तत्र प्रयोजनोपेताक्रमणा यत्र चोदना । विदेवनादिक्रान्तान्तु न मध्ये प्रकृतेः
विधिः" अभिषेचनीयानन्तर विहिता प्रयोजनापेता. सविधिप्राप्ताभि-
षेचनीयाङ्गत्ववाधेन प्रकरणाद्राजसूयाङ्गताचीताः नापकर्षसमये भूयः
प्रयोजनमपेक्षन्ते येनाद्यान्तरप्रकरणविषयता प्रतिपद्येरन्, तस्माद्राजसू-
याङ्गम् ॥

सौम्यादीनामुपसत्कालक
त्वाधिकारणम् ।

सू० प्रकरणाविभागे च विप्रतिपिद्धं
ह्युभयम् ॥ ३ ॥

राजसूये एव "सौम्यञ्चरुह्यभुर्देहिणे"ति विधाय श्रूयते । "पुर-
स्तादुपसदां सौम्येन प्रवरन्ती"ति । किमपञ्चरुह्यसदामङ्गम् ? अङ्गप्रयोज-
नसम्बन्धोऽप्यम् ? उत यागान्तरवत्कलार्थः कालार्थोऽप्यसयोग ? इति विन्यते
"तत्र प्रकरणापेक्षात्सामान्यवचनादयम् । स्वाराज्ये विनियुज्येत साठादुप-
सदङ्गता । न हि सौम्येनेति स्वराज्येन तृतीयान्तेन पठोतिर्दिष्टोपसदङ्ग-
त्वेन विनियुज्यमान. सौम्यः प्रकरणापेक्षेण सामान्येन राजसूयवाक्येन फल-

सम्यग् लभते । पुरस्ताच्छब्दशब्दाङ्गस्य तत्समीपेऽनुष्ठानात् यथाऋषिद-
नुवादः । “अत्राभिधीयते नेय पृथी तादर्थ्यत्राविनी । द्वियोगलक्षणा त्वेषा
पुरस्ताच्छब्दयोगत ॥ अङ्गाङ्गिभाषमात्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकम् । प्रसज्येत
पदे तस्मात्कालस्तावद्विधीयते । तथा च सति नाङ्गत्वं विधातु शक्नुया-
द्विधिः” न ह्यनुत्पत्तिविधयोऽनेकार्थव्यावृत्तितमाः तस्मात्कालार्थ एव
सयोग इति फलार्थं सौम्यः ॥

शामनहोमाना सापेक्षा सू० फलवद्देवतहेतुत्वादितरस्य प्रधानं
पदपदताधिकारम् । स्थात् ॥ ४ ॥

“वैश्वदेवो साहस्रहोमार्थेनेन शामकाम” इति प्रकृत्यामनमस्याप्र-
मत्याप्रदेवा इति तिस्र आन्याहुतीर्जुहोती 'त्वामनहोमा विहितः' किंश
मकामपदानुपद्वेण साहस्रहोमवत् फलार्थो? उत साहस्रहोमवद्गुणमिति मशये
साहस्रहोमः प्रकृताङ्गनिराकाङ्क्षायाः पुनरङ्गपेक्षाभावात् शामनहोमा-
नाञ्च फलपदानुपद्वेण प्रयोजनायापोरनपेक्षत्वात्सम्भवति च प्राधान्ये-
ऽङ्गत्वायोगालात्फलार्थत्वे प्राप्ते अनुपद्वे मरुद्राम्नातस्य पुनरनुमन्धानात्
तथा च सति मरुद्रावातरूपवाधात् अत्यन्तागतिकृतया तदाश्रयणाद्विह-
वानपेक्षतया साहस्रहोमया प्रकरणाभावेऽपि सन्निधेरैव तदङ्गत्वसम्भवात्
शामनहोमानाञ्च प्राकृताङ्गमध्यविहितत्वेन प्रकरणासम्पर्शस्यापि सम्भवा-
दगतित्वाभावादानुपद्वानाश्रयणात्परिधिमन्त्रश्रवावाश्रयणे तत्रसम्भवाद्गु-
त्वमेव न्याय्यम् ॥

द्विपदस्य निवृत्ताधिकारम् सू० दधिग्रहेनैमित्तिकः श्रुतिसंयो-
गात् ॥ ५ ॥

श्रुतिश्रुति श्रुते 'वा या अथस्युपेक्षमानरव द्रष्टव्यमनरितमस्या वा
एरवते प्राजापत्यन्तद्विपद एरुणीवा' इति सोऽय दधिग्रहः किं नैमित्तिक ?
उत नित्यो नैमित्तिकरवः अथ नित्य एव? इति मशये 'द्रष्टव्यमनरितं यातोऽपि
विज्ञेऽय विधीयते । तस्मान्नैमित्तिकः सत्यवित्याऽपि ज्येष्ठशब्दतः' । नैमि-
त्तिक इति सत्यविज्ञेऽपि स्यात् । कुतः ज्येष्ठशब्दमस्यथात् 'ज्येष्ठा वा

एष यद्वाणा 'मिति प्रशस्तवचनो ज्येष्ठ-शब्दो नित्यश्च प्रशस्तो न चञ्चलः
अथवा प्राथम्यनिमित्त ज्येष्ठचित्यश्च सर्वयं पाठक्रमात् यद्वाण्त्वेभ्यः प्रथ-
मद् एहमाणो भवति ज्येष्ठः, नैमित्तिकस्तूपजाते निमित्ते क्रियमाणो न
नियोगतः ज्येष्ठः स्यात् । "तस्माद्बुभयहूप. स्यान्न त्वेषचित्य एष सः । न
तु नैमित्तिको यस्माच्चिमित्तप्याश्रुतत्वात् । न ह्यन्तरायो नैमित्तत्वेन श्रूयते
यद्वि-शब्दाद्यभावात् यच्छब्दस्य चार्कृत्समानाधिकरणस्य तत्पतिपाद-
कत्वाभावात् अर्थवाट्टमात्रमन्तरावश्रवणमिति नित्य एव स्यात् ॥

वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वा
धिकरणम् । सू० वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समा-
नसङ्ख्यात्वात् ॥ ६ ॥

“यो वै सवत्सराभरणमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते
तादृगेव तदार्तिमार्च्छं द्वैर्यानरं द्वादशरूपालम्पुस्तात् निर्बभे”दिति,
अत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्रं सवत्सराभरणमिति नित्यता मन्यते । यच्छ-
ब्दस्तु कर्तृसम्भिव्याहृते निमित्तता सवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति निमि-
त्तिकतैव स्यता ॥

पठ्याश्रितेनैमित्तिकत्वा
धिकरणम् । सू० पट्वितिः पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ७ ॥

“योऽग्निं चित्या न प्रतिष्ठति पञ्च पूर्वैश्चित्तयो भवन्ति अथ
पठौचित्तं चिनुते प्रतिष्ठित्या” इति क्रिमिय पठौचित्तिर्नित्य एवाग्नि-
पट्वितिक ? उत सपञ्चचित्तिक एव ? इदन्तु चयनान्तरमेकचित्तिकम् अप-
तिष्ठायानिमित्तं विधीयते तत्र “पूरणप्रत्ययो न स्यात्पट्सङ्ख्यापूरणाद्विना ।
पञ्चभिः सहिता चैषा पूरणेता न केवला । न हि केवला चिति पठौति
शक्या वक्तुम् । तस्माच्चित्य एवाग्निः पट्वितिकः, नैवम् । “यच्छब्दा-
द्यप्रतिष्ठाया. स्पष्टमाह निमित्तताम् । अभिधानक्रियापेक्षं पट्सङ्ख्या
पूरणम्भवेत् । नित्याः पञ्चचित्तयः प्रागभिहिताः ततः परमिय नैमित्तिक
व्यभिधीयते इत्यभिधानापेक्षं पठौत्वमुपपन्नमिति न यच्छब्दावगतनिमि-
त्तापहृष शक्यते कर्तुमिति नैमित्तिकीयम् ॥

पिण्डपितृपञ्चस्थानद्वया
धिकारम् ।

सू० पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्
॥ ८ ॥

“अमावास्यायामपराहणे पिण्डपितृपञ्चेन वरन्ती”ति अनारभ्याधीतः
पितृयज्ञ क्रत्वर्थे ? उत पुरुषार्थे ? इति सशये कर्मवचनेनामावास्या-शब्देन
समभिव्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽप्य शब्दस्तथापि
फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाचितैवाङ्गीक्रियते, तस्मात् क्रत्वर्थे एवावमाहि
ताग्निः अनाहिताग्नेरप्यनाहिताग्निना कार्य इति विहितं, तस्य क्रत्व
भावाद्भवतु पुरुषार्थं तथा च भाष्यता मनुना ‘ न दर्शेन विना श्राद्धमा-
हिताग्नेर्द्विजन्मन इति यदता दशाङ्गत्व प्रदर्शितम् । अनङ्गं हि तेन
धिना क्रियते तस्माद्दशाङ्गं “नैव साधारण्ये,पि सामानाधिकरण्यतः ।
कालशक्तित्वमेव स्यात्तस्मात्पेक्षितं कर्मणि’ । यद्यपि साधारण्योऽमा-
वास्या-शब्द तथाप्यपराहसामानाधिकरण्यलिप्सया कालशक्तित्वमध्य-
यसीयते न चावमतीत्य साधारण काले हि निरपेक्षोऽप्यङ्गालपञ्चापेक्षया
तु कर्मणि वर्तते ॥ तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावादनङ्गम् । मनुवचनस्य
त्यवमर्षं श्राद्ध-शब्देन मासि मासि श्राद्धमुच्यते । दर्श-शब्देनावमावा
स्याकाल तदवमर्षं अमावास्यायामेशाहिताग्ने श्राद्धङ्गत्वाव तेन धिना
मप्येवापरपञ्चाह सु क्रियमाणोऽपि पितृन्मीकानीति स्मृत्यन्तरशादन्येष्व
प्यह सु कुर्वांति एष च स्मृत्यन्तरमनाहिताग्निप्रिययम्भ्रियति तस्मिद्
पितृपञ्चस्थानद्वयम् ॥

रथनाथः पृष्ठाङ्गता
धिकारम् ।

सू० पयङ्गं रथना स्यात्तदागमे विधा-
नात् ॥ ९ ॥

चादिजनद्वयदृष्टीत्या त्रियुता यूप परिधीय चाग्नेय सद्यनीय-
म्यगुमुपाकरोताति येव सद्यनीयस्याङ्गभूता रथना मा कि पशुपञ्चानायां ?
‘उत यूपसम्कारार्थे ?’ इति सशये “युपायां मत्यदृष्टायां दृष्टायां पशुपञ्चानी
यनपक्रमकालेन पश्यद् रथना भवेत्’ । न हि यूपस्य रथना किञ्चिद्दृष्ट-
करोति यथोक्त्यनपक्रमणदृष्टुंती भवति दृष्टायां तेन त्रियुदातिपरि
क्राभिहिता रथना चाग्नेय पशुयागाङ्गतया विधीयते त्रियुक्त्वा चाने

यमुपाकरोतीति, सा च दृष्टेनेव पश्यनपक्रमणेन तदङ्गतां प्रतिपद्यते या च त्रिशब्दे तृतीया या च यूपं परिच्ययतीति द्वितीया तत्सर्वं प्राप्ता-
 नुशादः । यूपे हि पशुर्वन्तुदृश्यश्चोदकप्राप्तेः यश्च रशना यूपे पशुस्वधाति
 सोऽवश्यं यूपे रशनां ध्यापारयति, यश्च ध्यापारयति स शक्यते तथा
 यूपं परिच्ययतीति वक्तुम् अतोऽयमनुवाद इति पशुर्था रशना चोदक-
 प्राप्ता चान्या रशना ताभ्यामुभाभ्यां पशुर्ध्यायते ततः पशुर्था रशना
 तदर्थं च परिच्ययति यूपे तस्याः प्रतिमोक्षणम् । प्रतिमुक्ता हि सा अनप-
 क्रमणाय कल्पते । यूपोऽपि स्याणुस्यानीयः तदर्थं श्वेति सर्वमेव दृष्टार्थं
 भवति, तस्मात्पशुर्ध्यायते प्राप्ते वृमः । “यद्यदृष्टार्थता यूपे स्यादेवहृदि-
 ट्कल्पना । यूपार्था सत्यपि त्वेषा दृष्टार्था दार्ढ्यजन्यमनः । परिच्ययति हि
 यूपार्थं द्वितीयातोऽवगम्यते । रशना च परिच्ययति यूपता तृतीयया ।
 सर्वन्तद्विपरीतं स्यात्पशुर्ध्यायते रशना यद् । यूपार्था रशना तस्माद्वेव
 पशुबन्धनो । केचित्तु पूर्वपक्षेऽपि न पशुबन्धनार्था रशना यूपस्यैव परिच्य-
 यति पशुपाकरणस्यापादुपकारकमिति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु यूपसंस्कारार्थ-
 मित्येवमाहुः । तथा सति अनुष्ठानाविशेषान्विषयजनना चिन्ता स्यात्
 पशुगणे त्वेकयूपे सङ्कृतमेव परिच्ययणमशुभमाणविशेषत्वात्तन्त्रेण सर्वपा-
 मुपयुक्त्यादिति प्रति पशु रशना कार्यतिप्रयोजनव सिद्धेदित्यास्तां तावत् ॥

स्वरोः पशुङ्गताधिकरणम् । सू० स्वरुश्याप्येकदेशत्वात् ॥ १० ॥

“यूपस्य स्वरुङ्गरोति स्वरुणा पशुमनकी”ति । किं यूपार्थः स्वरुः
 तस्य पशुङ्गनं प्रतिपत्ति ? उत पशुर्थः ? तस्य यूपपादुपादानं ? मिति मशये ।
 यूपस्येति यष्ट्या द्वेवदत्तस्य गौरितिवत्तादर्थं मन्यते “स्वरुणा पशुमित्येवं
 शेषशेषविभक्तितः । स्वरोः पशुङ्गनाङ्गत्वं पशोरचापि प्रधानता यूपस्ये-
 त्यवयवव्यतिरेकजनितता पठ्ये न तादर्थ्यङ्गमयतीति पशुर्थः स्वरुः ॥

याशाराटीनामङ्गताधिकरणम् । सू० दर्शपूर्णमासयोः रिज्याप्राधान्यवि-
 शेधात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्राधान्यम् ? उताग्नेयादीना-
 मेककालयोगिनामितरैषां तदङ्गत्वमिति चिन्त्यते “य एवं विद्वानित्येवं संयु-

क्वावनुवाटकौ न विधायकावित्यनुवाटस्य तु प्रयोजनमानेवादीनामेव
 प्राधान्यसिद्धिरित्येतावत्स्यत द्वितीये, अधुना तु तदेव प्रयोजन सिध्यति
 नेति चिन्त्यते । तत्राप्यातानुसारित्वात्सत्राया राजमूपधत् । तस्या विशेषे-
 षतो वृत्तः सर्वथागप्रधानता नामधेयन्तावद्राप्यातानुसारि यत्राप्यातं तत्र
 वर्तते न तु यत्र नाम तत्राप्यातम् आप्यातस्य विशेषात्सर्वथानेव रूपवतः
 प्रकृतान् यागात् उपादाय फले विनियुक्ते, अतो नामान्यत्पत्रं द्विवचनान्त-
 प्रतिरूपक सर्वत्र वर्तते इति सत्यामप्यनुवादेन समुदायद्वयसिद्धौ सर्वथा
 प्राधान्यम्, उच्यते "यद्वि नामाप्रसिद्धाय तत्राप्यातवशम्भवेत् । इदं पुनः
 प्रसिद्धार्थमाख्यातस्य विशेषणम् प्रातिपदिक तावत्कालद्वयसयोगादाने
 यद्विपु प्रसिद्धार्थं द्विवचनमपि य एव सिद्धान्तस्य समुदायद्वयपरि-
 कल्पितसमुदायद्वयविधायकप्रसिद्धार्थमेव । न च दर्शयश्चत्प्रसिद्धार्थत्व
 मन्यारम्भणीवाशक्येणे ऽमाद्याप्यापर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वात् । तत्रैव
 प्रसिद्धार्थं विशिष्टाविनामधेय शक्त्वाप्यात सामान्यवचन स्यविवये
 स्यापितुमिति पण्यामेव प्राधान्यमितरेषां तु प्रकरणात्तद्गन्धम् ॥

ज्योतिष्टोमे दीवयोषादी सू० ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि
 नामहनाधिकरणम् । कारणम् ॥ १२ ॥

दीतकीषाम्नापोमीयादीष्टिपशुयागान् सोमयागस्य प्रकृत्य दूषते ।
 "ज्योतिष्टोमेन स्यगक्रामो यजेत्" तत्र चिन्त्यते किं सर्वथागानां फलसा-
 म्यन्धेन प्राधान्यम् ? उत सोमयागस्यैव इतरथा नदङ्गत्वमिति 'तत्राप्या-
 ताविशेषेण सर्वथागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यात विशिष्टमिदं हि ।
 ज्योतिष्टोमाया न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कल्पविद्यजे । यत्राप्यवशोऽति-
 नांमधेयस्य गम्यते । त्रिष्टादिपु तच्छब्दस्तुतिमाचतपोदितः । न तु स्तोमा
 भिधेयत्वं ज्योति शब्दस्य ताथता । अस्तुथा त्रिष्टादीनां ज्योतिःशब्दा
 भिधेयता । तथापि सर्वथागानां तत्सम्यन्धात्प्रधानता । स्तोमादि स-
 र्वथागानामङ्ग पुरविशेषतः । सर्वथा फलवत्त्वेन प्रक्रिया न विशिष्यते
 यतः प्रकरणात्स्तोमाः सर्वथागाद्गतामिषु । सोमयागेन समुक्ताः स्तोमा-
 र्थेन चैत्र तसु । यद्गन्धस्तोत्रयोऽंशे कालायां महत्प्रतिपत्तः । द्वयोर्विहता-

यंत्वास्तोत्रस्य ग्रहणस्य च । स्तोत्राणि तावदाद्यैः स्तुवत इत्यादिवाक्ये-
 त्पदानि प्रकरणात् यागाङ्गानि कृतार्थानि ग्रहणमप्येन्द्रवायवादिवाक्यवि-
 हितं सोमसंस्कारतया कृतार्थमेव, अतोऽत्र कालार्थ एव संयोगः "ग्रहं वा ए-
 हीत्वा चमसं चोचीष स्तोत्रमुपाकुर्षा"दिति न त्वङ्गाङ्गिभावेऽङ्गत्वन्तु प्रक-
 रणादिशेषान्तर्ययागान् प्रत्यक्षगम्यते, स्तोत्रीया संख्या च स्तोत्रमशब्देनोच्यत
 इति तत्सम्बन्धः सर्वेषामभिधीयते । "तिनाख्याताविशेषेण नाम्ब्रह्माण्यवि-
 शिष्टतः प्राधान्यं सर्वेषामानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमाभिधा-
 नस्य यागस्यात्र फल युतम् । ज्योतिष्टोमपदञ्चेदं वाक्यशेषे निरुच्यते
 ज्योतिष्टोमपदनिर्यचनायं स्तुतद्वचनम्, त्रिरूपस्त्वदशः सप्तदश एकविंशः
 एतानि वाच तानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमा" इति । तादृह यदि त्रिरुदाद-
 कस्तोत्रीयसङ्ख्यावतुष्टयस्य ज्योतिःशब्दो वाचकः अद्यापि न वाचक सर्वथा
 तावत्सम्बन्धिनि यागे ज्योतिष्टोमपदं नामतया वर्तत इत्येतत्तावद्विस्पष्ट-
 मशगतम् अतस्तत्सम्बन्धिन एव यागस्य फलमिदं नान्यस्य, न च दीक्षणी-
 यादीनां फलवाक्यप्रशंसितेनायां सोमसम्बन्धः प्रसिद्धेयागानां स्तोत्राणां
 च निष्फलत्वाविशेषेणाङ्गाङ्गिभावानिष्पत्तेः, फलसम्बन्धोत्तरकालभाविप्रा-
 करणिकस्तोमसम्बन्धाभिप्राय छेदनादिविधाविषय यूपपदं ज्योतिष्टोमपद-
 मित्याश्रयणीयं स्यात् तत्र प्रसिद्धनिर्येशरूपः शब्दो वाध्येत सोमयाग-
 स्यापि यद्यप्यनेनैव न्यायेनाङ्गाङ्गिभावः सम्बन्धः स्तोत्रैरसिद्ध एव तथापि
 सोमग्रहणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य च कालार्थोऽपि तावत्संयोगः प्रसिद्धः "ग्रहं
 वा एहीत्वा चमसं चोचीष स्तोत्रमुपाकुर्षा"दिति । तावता च सोम-
 यागस्य स्तोमानाञ्च सम्बन्धमात्रं सिद्धम् । तन्मात्रनिमित्तश्च बहुव्रीहि-
 रिति शक्यते ज्योतिष्टोमपदेन सोमयोगोऽभिधातुमिति तद्विशेषितो
 यज्ञस्तस्यैव फलसम्बन्धं करोति "प्रसिद्धरूपे सति सोमयागे न दीक्षणीया-
 द्विषु वर्तते, यत् । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गभूताः ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीपार्यसारविमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपि-
 कायां चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शाखाभेदेनाम्नाताना प्रयाजानुमन्त्रणानां यच्छाखागतानुमन्त्रणेन
 त्रयमनुमन्त्रितस्तच्छाखागतैर्नैव तनूनपाद्वि प्रवृत्तिक्रमादिति ।
 प्रत्यासत्पनुग्रहाय हि प्रवृत्तिक्रमो वक्ष्यते, न
 मन्त्रणानां मिथः प्रत्यासत्तिर्विहितं यद्दृशात्मवृत्तिराश्रीयेत इति ।
 नियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्पाठानुसा
 रितान्धिकरणम् । अथमेव च
 पाठक्रमः ।

सू० क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वैकत्वे
 षत्वात् ॥ ४ ॥

“समिधो यजति तनूनपात यजती”ति क्रमेण पठितव्यं
 मनिघमेनानुष्ठानमु? त पाठक्रमेणे इति श्रुत्यर्थेयोरभावात्पाठस्याविश्व
 त्वात् विधीना च पदार्थमात्रपक्षेयसानादिति यम इति प्राप्ते ब्रूम “यथा
 मनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तित” । स्मृतिः प्रयोगवेलायां धातुवैरेव च कर्त्तव्या
 पठितेषु हि पदार्थेषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिका प्रतिपत्तं
 वेदाध्यायपनोपात्ताद्यत्प्रयोजनं शक्यते कर्त्तुं तस्य सर्वस्वार्थेन वेदाध्याय
 शक्यते च विधियाव्येभ्य इति सम्यन्धनिमित्त स्मरणं प्रयोगकाले पदार्थं
 कर्त्तुमिति तदपि प्रयोजनं स्वाध्यायविधिर्विहितस्य पाठक्रमो विध्यन्
 यामुपयुक्तः स्मृत्यवच्छायामुपयुज्यते, यथापाठं च क्रियमाणं स्मृत्यव
 ममेव भवति, स्मृतिर्कार्यं चानुष्ठानमिति तस्यापि स एव क्रमः, तस्या
 ठक्रमेणाच क्रमनियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्पद्यमेषु
 स्मृत्यवच्छायामुपयुज्यते ।
 अथमेव च पदार्थान्धिकरण
 म्पाठः ।

सू० प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तु
 पक्रमत् ॥ ५ ॥

यान्नपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणनिदेश
 द्वयः सनिपातितः प्रतिपत्त्यावतेनीयास्येषां चावृत्तिक्रम्य यतोः काम्ये
 कृत्वा उपरस्यापि तथैव क्रियत इत्येव, किं तर्हि मर्थवामुपाकरणं त
 कुतरित्पयोःसारभ्य कृत्वा ततोऽनिघोऽनमिति वक्ष्यामः, तत्रोपाकरणं त
 कुतरित्पयोःसारभ्य कृत्वा ततोऽनिघोऽनमिति वक्ष्यामः, तत्रोपाकरणं त
 प्यनियमः? उत येन क्रमेणोपाकरणं पशुं स पशोःसारभापि, निघामकाम्ये

प्रथमद्वितीयाद्याद्यनियमः “प्रवृत्त्या वा निषम्येत प्रत्यासत्तेरनुब्रह्मात् ।
अन्यथा व्यवधान स्यादनुज्ञाताधिकैरपि” । एकैकस्य हि पशोः पदार्था मियः
प्रत्यासत्ताः कर्त्तव्याः वैश्वदेवो कृत्वा पाजापत्यैश्चरन्तीति वचनावगतप-
श्यन्तरसाहिन्यवलादन्यदीये. पोडशभिः पदार्थैर्व्यधिमनुज्ञानाति नाधिकैः
प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्विरेव व्यवधान भवति, अन्यथाऽधिकैरपि स्यात्-
स्मात्प्रवृत्त्या नियम ॥

क्रमस्य क्वाचित्स्यानानु-
सारिताऽधिकरणम् ।

सू० स्थानाच्चेत्यतिसंयोगात् ॥ ६ ॥

साद्वस्त्रे “सह पशून् आलभत” इति श्रुत साहित्य च सवनीय-
स्थाने इति स्थित, तत्रोपाकरणोद्दीना प्रतिपगु भेदे कि नियमः क्रमस्य
उताग्नीषोमीयस्य ? प्रथममुपाकरण ? प्रथवा सवनीयस्य ? ति नियमकाभा-
वादनियम प्रकृतिदर्शनाद्वा अग्निषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते सवनीयस्येत्याह
‘आश्विनयहणेनासौ पर्युपस्याप्यते यतः । इतरश्चलित स्थानादोपस्याप्येत
केनचित्” । अग्नीषोमीयप्रणयनान्तर अग्नीषोमीयस्य स्थान म तेनोप-
स्थितोऽपि सहालम्बवचनेन तस्मात्स्थानाच्चलितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न
क्रिञ्चित्तस्योपस्थापक्रमस्ति, सवनीय स्वस्थानादस्त्रलितः सन् आश्वि-
नयहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते, ततः साहित्यवचनादितरोपा-
करणम् अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्, इतरयोस्तु मियः क्रमे ऽनियम एव
तयोहोपस्थापने विशेषाभावात् । अथवा प्रकृतिदृष्टौर्वापयमात्रमस्ति
वाधके ऽनुब्रह्मीतथ्यमित्याग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुब्रह्मोपाकरणम् ॥

अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमा-
नुसारिताऽधिकरणम् ।

सू० मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

“सारस्येतौ भवतः” इति यागद्वय विहित स्त्रीपुंसदेवत्यम् ‘यतद्वै
द्वेष्य मिथुनमि’ति याज्यशेषात् तत्र स्त्रीदेवत्यस्य प्रथममनुष्ठान ततः
पुन्द्रेवत्यस्य याज्यानुयायापादकृमात्, तत्र चोदकृमात्तो निर्वापः क्रि-
मनियमेन कर्त्तव्य ? उत स्त्रीदेवत्य निहृष्य ततः पुन्द्रेवत्य ? मिति नियमकार-

१ उपस्थान इति पाठान्तरम् ।

२ चाङ्गानामिति वा ।

कल्प्यन्तु प्रयोगवचनाश्रय क्रम, कल्पना चाकाङ्क्षाधीना निराकाङ्क्षाश्चेह
यदाद्या इति न कल्पन सम्भवति ॥

विकृते कृत्वित प्रकृति
धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

सू० विकृति प्रकृतिधर्मत्वात्तत्कालः
स्याद्यथाशिष्टम् ॥ ११ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीय पर्वे तत्र श्रूयते "अग्नये ऽनीकवते
पातरष्टाकपाल निर्वपेन्मरुद्भ्य सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरु मरुद्भ्यो
एहमेधिभ्य सायमो'दनमिति, किमेता द्युहकाला इष्टप? उत मध्यस्काला?
इति तत्रातिदेशतस्यासा माप्नोति द्युहकालता । प्रातः श्रुतेर्विरोधश्च ना
मावाप्याश्रुतेरिव । य इष्टा पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्याया यो
सोमास्याया इति वचन सामगानि कर्माणि अमावास्याकाल प्रत्युपाद्रदान
द्वयोरद्वैतस्त्कालासम्भवाद्युक्त यदाऽतिदेशिक द्युहकालत्व बाधते प्रात
रादिश्रुतिस्तु अहद्वयेऽपि प्रातः कालसम्भवादतिदेशाविरोधिनी, न तद्बाध
कतुमुत्सहते । तस्माद्व्यतनेषु प्रातरादिषु प्रक्रम्य श्वप्नयेषु प्रातरादिषु
समापनीया इति प्राप्ते ब्रूम, 'साङ्ग पारिष्पित कर्म प्रातः काले विधी
यते । स चाविशेषात्तन्देशेण सप्रत्येको भजिष्यति चिजीर्वितायेन हि कर्तव्य
विधीयते सर्वोङ्गप्रधानयुक्ता च भावना चिजीर्विता नैऋदेशमात्रम्, यथा य
एवैक प्रातरादिकाल प्रयोगाय सशक्यत, स एव सर्वपारिष्पिताया सशक्य
माया प्रारम्भापरनाम् प्रक्रमस्याविशेषात्तन्त्वणैक एव सर्वोङ्गयुक्तपधाना
यनोपति भवति न प्रातर्द्वयस्यावकाश, तस्मादुपदेशात्सद्व्यस्काला ॥

अनुप जात्युक्तपशवा
जान्तापश्याधिकरणम् ।

सू० अज्ञानां मुख्यकालत्वादयोक्तमुक्तार्थे
स्यात् ॥ १२ ॥

अग्निषोमीये ययो प्रकृतितो हवितासादनोत्तरकाले प्राप्ताना
प्रयाजानामपरुषं श्रुत 'तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ती' तितयोत्कर्षं 'सयनीयेऽ
नूपाजानाम आग्निमासतादूद्वेमनुवाजैश्वरन्तो तिसत्र क्रि श्रुतमात्रनिष्ठ

१ सायमिति इति वा ।

२ साहाति इति वा ।

युत्कर्षोपकर्षो ? युत तदाद्युत्कर्षः तदन्तापकर्ष इति संशये "श्रुतोत्कर्षोपकर्षो
 र्थाभ्यां वचनस्योपपत्तितः । न तदन्ततदादीनां भवेतामप्रमाणकौ । प्रधा-
 नसंनिधिरखिवं याधितो न भविष्यति । कर्तृपूर्वपदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधी-
 यते । पूर्वणोपस्थितं कार्यमुत्तरं कर्मचोदकात् । प्राप्तं तदन्यथाभावे क्र-
 मलोपाद्विलुप्यते ॥ अनुयाजोपस्थितास्तदुत्तरकालं मूक्तश्राजादयः कर्तव्याः
 अनुयाजोपस्थितेष्वनुत्कृष्टा, पूर्वं क्रियमाणा विगुणा एवमाद्योत्तरकाले-
 कर्तव्याः प्रयाजाः क्षेत्रला अपकृष्यमाणः क्रमलोपादुप्येयुः तस्मात्तदानी-
 नामुत्कर्षस्तदन्तानां चापकर्षः ॥

प्रयुज्या प्रोचणादीनां सौमि-
 कपूर्वमाश्रिताधिकारम् । सू० प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ १३ ॥

प्रातरनुशाकप्रथं होत्रे दत्त्वाऽनन्तरं प्रतिप्रस्थातः सयनीयाद्विष्येव-
 स्येति प्रेष्यतांति विधायाऽनन्तरं प्रवरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः
 पठितास्तत्र प्रैष्यशाविष्योपस्थाद्यत्तद्वैय कर्तव्यः तदनन्तरं सौमिकाः प-
 दार्थाः कर्तव्याः अग्नीदग्नीन्विहरयहिंस्तृणीहि पुरोडाशानतद्गुर्वित्येतत्प्रै-
 षपयन्तास्तात सेष्टिकाः प्रोचणादयः ? उत प्रोचणादीन् प्रागलङ्करणात्कृत्या
 ततः सौमिका इति निर्यापः प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वान्नाध्यर्षो, प्रोचणमुपस्थाप-
 यति सौमिकानामपि निर्यापय्यधदितानां नास्त्युपस्थापकं, तस्मादनियमः,
 उच्यते "निर्यापेऽध्यर्षोरपि कर्तृत्वमस्ति प्रयोजकत्वात्, अतोऽसौ प्रोचणा-
 दीन् उपस्थापयति, अतस्ते तावत्कर्तव्याः ततः सौमिकाः ॥

विक्रमपूर्वकर्मप्रा-
 यकर्मधिकारम् । सू० असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिष्ठयेत् ॥ १४ ॥

ह्योतिष्टोमे अग्नीषोमीवप्रणयनात्प्रातो यूपच्छेदनं पश्यद्गुमाश्रातं
 तद्वीतासु यूपं छिनत्तोत्पकृष्यमाणमग्नीषोमीवप्रणयनादीन् अपकर्षन्ति ?
 उत न ? इति संशये प्रयोज्यद्राघारादीनपकर्षन्तीति प्राप्ते उच्यते "सौमि-
 केन पदार्थेन पाशुकस्य न द्वि क्रमः । अद्गु तदपकर्षेण सौमिकानापकृ-
 ष्यते" । आद्योत्तरकालस्यं प्रयाजादीनामद्गुं तस्मादाधीति युक्तं यत्तदप-
 र्षं आद्योत्तरकालस्यं पाशुकस्य तु यूपच्छेदनस्य न सौमि-
 कादीनां ॥

यनानन्तर्यमङ्गं यस्मिदृश्यं प्रथममपकृत्येत भिन्नप्रयोगवचनपरिहृत्तस्या
सयो, एकप्रयोगान्तर्गतानामिय क्रमोऽङ्गं भवति तस्माच्छ्रुतमात्रावकथं.

दक्षिणाग्निहोमा
नवरूपविशेषम् ।

सू० प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षदसटागात् ॥ १५ ॥

सवनी यशुतन्त्रं सवनीयपशुपुरोडाशेषु प्रमज्यते दक्षिणाग्निहो
नुयिदनेयफलीकरणहोमौ पशावविद्यमानौ पशुपुरोडाशाद्ये कर्तव्यौ तौ
पाशुपुरोपाज्ञैराग्निमाहतादूर्ध्वमुत्कृत्यमाणैरुत्कृत्येते न वेति सशये प्रकृतौ
तस्यात्वेन दक्षिणाग्निहोमो कृत्स्नकृत्स्वात्कृत्यं प्राप्ते सत्रापि प्रयोगमे
दादनुत्कृत्यं. पाशुकोनुपाज्ञैर्न पौरोडाशिकयोर्होमयोः क्रमोऽङ्गं यत
उत्कृत्येयास्य पौरोडाशिकात्स्वतुषात्ता नैव क्रियन्ते नोत्कृत्यन्ते यैर्दक्षि-
णाग्निहोमयोर्होमयोः कृत्यं तस्मात्तयो स्वस्थानमेवानुष्ठानम् ।

पुरोडाशामिथानान्तर्य
दृश्यं नवरूपविशेषम् ।

सू० तथाऽपूर्वम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणभिवामनेतरकाला घेद्विराद्याना पूर्वद्वाराभा
याम्यायामपकृत्यमाणा दक्षिणभिवामनेतान् पशुपुरोडाशेषु कर्तव्यं नैति सशये
एकप्रयोगनसम्बन्धिन्यान्पाठतश्च क्रमकृत्स्नैरनवरूपं क्रमतोयेन त्रिगुणा
घेद्वि स्यादिति प्राप्ते द्रुम 'सामान्येन क्रमोऽङ्गं प्यात्पाठन प्रक्रियाप्र
शात । विशेषतश्च यत्त यस्याद्यामाशस्यै क्रमान्तरम् । दक्षिणभिवामने
त्तरकालता हि दर्शपूर्णमासयोः सामान्यपाठ्याऽप्याद्याम्याणां स्यात्, पठन
तस्य प्रमाणं प्रकाशाल्च त्रिनियोग पूर्वद्वारानुष्ठान स्थम याम्यायामेष
विशेषतो विहित श्रौतस्वाय क्रम. धाव्येन याम्यायाम्याया त्रिनियोग.
तत्र यावदेव दक्षिणभिवामनेतरकालतादृश क्रमो दुर्घनवमाकरो नैव
कल्प्यते तावत्पूर्वद्वारानुष्ठान दोष्यमातमकृत्स्नैरुत्कृत्यं घेद्विमात्रस्य घेद्विने
न तत पावा, तस्मादत्रापि द्रुममात्रावकथं ।

सामान्येनोपाया कर्तव्ये
वास्तुत्कर्षविशेषम् ।

सू० मान्दपनीया 'तत्कर्षदग्निहोमं
सशयद्वैगुण्यत् ॥ १७ ॥

'महद्वा मान्दपनीया मध्यान्तिने नृ मिति शुभा मान्दपनीया
मध्यान्तिने उपक्रान्ता देवात्मान्दपनीया पवित्रतात्स्यात्कृतान्ता यशुपुरोडा

ऽग्निहोत्रमुत्कर्षति नेति सशय', यद्यपि चात्र भिन्नप्रयोगयोः सान्तपनी
याग्निहोत्रयोर्न मिथः क्रमोऽङ्गं तथापि साधकाले द्वयोः सविपत्तितयोरवश्य
भाविनि पौर्वापर्यं सान्तपनीया कृत्वा क्रियमाणस्य चाग्निहोत्रस्य काला-
तिपत्तिप्रसङ्गे सति किं न्याय्यमिति युक्ता विन्ता, तत्र सान्तपनीया ताव-
त्स्वकाल मध्यन्दिनमतिपत्रैश्च तस्या कश्चिदुभयथाऽपि न विशेष', अग्नि-
होत्रस्य तस्मिन्काले क्रियमाणस्य प्रणयनलोप स्यात् उत्कर्षं तु काल
लोप, तत्र कस्यानुषङ्गं ? कस्य लोप इति चिन्त्यते तत्र मुख्यत्वात्प्रणय-
नानुषङ्गे साङ्गप्रयोगावधारणोत्तरकालप्राप्तेः कालस्य लघन्यत्वेन वाध
इति प्राप्ते उच्यते कालम्यानुषङ्गत्वेन निमित्तविशेषणत्वात्तस्मिन्प्राप्त
मग्निहोत्र किञ्चिदङ्गमपहायापि कर्त्तव्यं तस्मादग्निहोत्रं कृत्वा सान्तप
नीया समापनीया ॥

उक्त्यानुरोधेन षोड
श्वुत्कर्षं धिक्करणम् ।

सू० षोडशी चोवयसयोगात् ॥ १८ ॥

ल्योतिष्टोमे षोडशिन प्रकृत्याऽऽमनन्ति त पराञ्चमुख्येभ्यो निर्णहति
षोडशिनमिति तद्वदा दैवाद्युप्यानामुत्कर्षा भवति किं तदा षोडश्यु
त्कृत्यते नेति सशय, "तच्च नोत्कर्षणं युक्तं स्तोत्रकालोपसङ्घट्टात् । उत्क-
र्षपत्रे हायेत स्वकालात्स्तोत्रमस्य हि । यदि हि षोडशियहयागाभ्यास
उत्कृत्येत तत प्रधानकालस्यादङ्गाना यद् वा एहीत्या चमस वा उचीय
स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वचनात् तदङ्गभूत स्तोत्रमप्युत्कृत्येत तत्र 'समया-
ध्युपिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितः कालोवाध्येत । नन्वनु-
त्कर्षपत्रे ऽप्युप्यपरभाषोवाध्येत, वाध्यता क्रममात्रं हि तत्कालस्तु वली-
यानित्युक्तं तस्मादनुत्कर्षं उच्यते—“क्रमो ऽपि तु प्रधानाङ्गभूतः * त्वावृल-
घानसौ । कालस्तोत्राङ्गभूतत्वाद्दुर्बलो वाधमर्ह' ति । त पराञ्चमुख्येभ्य इति
वचनात् षोडशियागाभ्यासस्यान्यपरभाषोऽङ्गं सोऽनुत्कृत्यमाणे प्रधानाङ्ग
सद्वाधयेत, न चैतद्युक्तमतीवमङ्गभूतस्तोत्राङ्गस्यैव कालस्य बाध इत्युत्कर्षः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

पदार्थानुसममयाय ।
 धातुपयपशूना सर्वेषामक
 दोषाकरणादधर्मानुष्ठा
 नाधिकरणम् ।

सू० सनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गु
 षानां सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

धातुपये प्राजापत्या पशवे वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरानी
 त्येतिस्मिन्काले विहितं सद् प्रयोक्तव्या तेषामारादुपकारकाणां तन्त्र
 द्रव्यसंस्कारास्तुपाकरणनियोजनादय प्रति पशुभेदेन कर्तव्या ते किमेकै
 कस्य कर्तव्येन कृत्वा ततोऽपरास्य कर्तव्या ? किं बोधाकरण सर्वेषां कृत्या
 ततो नियोजनं प्रति तत्र एकैको हि पशु स्वाङ्गान्यव्ययेतान्यपेक्षते । ' चो
 दकोऽप्येवमेवात् काण्डानुसमयो भवेत् । प्रयोगवचनावगतसाहित्यवनेन
 ऐकैकस्य पशोर्धर्मा सश्लिष्टा कर्तव्या प्रकृतौ बोधाकरणादीनामान
 न्तये कृतम् इहापि प्रतिकर्मावसापिना चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते यत्
 एकस्यापाकरणादिक सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरास्य कर्तव्यं, धातु
 निक तु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् उच्यते—' यद्यनेनैकका
 लस्य पशूनामिह चोदितम् । न तत्प्रयोगवचनात् चोदकादपि धातुते ।
 कालानिक प्रयोगवचननिबन्धन साहित्य चोदक चानुमानत प्रत्यक्षवचनेन
 तु वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरानीत्येककालप्रयोग पशूनामवगम्यते
 अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्यापाकरण कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्यापा
 करण वतस्य सदशक्षयतया केवलं न क्रियते द्वितीयापत्तौ न काश्चिदुत्तरं न य
 श्वन्तरं नापाक्रियेत अतः प्रथम पदार्थं सर्वेषां कृत्या ततो द्वितीयादि' कर्तव्य
 एव दर्शपूर्णमासादिषु अनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्यायो
 न काण्डानुसमय इति स्थितं यत्र प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये
 तत्र काण्डानुसमय एवेति यथाऽश्वप्रतिपहेत्या शने सहस्रे वा पुरोहायेषु
 श्वप्रमाणेषु यदि सर्वेषामधिक्यपण कृत्वा ऽऽकारणाद्वाहनं क्रियेत ततः स
 दक्षेत तस्मात् तत्र प्रधानविरोधे पदार्थानुसमयः ।

मुष्टिकपालादीनां समुदा-
यानुसमवाधिकरणम् ।

सू० मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जन-
वपनप्रावनेषु चैकेन ॥ २ ॥

दशपूर्णमासयोरान्तेषाम्नीषोमीपरिधौपयोः पदार्थानुसमये स्थिति
संशयः किमेकैकेन मुष्टिनाऽनुसमयः? उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति, यद्येकैका
मुष्टिः पृथक् पदार्थस्तत एकैकेनाऽनुसमयः । अथ चतुर्मुष्टिनिर्घोष एकः पदा-
र्थस्तश्चतुर्मुष्टिभिरिति, "प्रतिमुष्टि यतीभाषः पर्यवस्यन् हि दृश्यते ।
मुष्टिना मुष्टिरेधातोऽनुसमयो न संशयः दृश्यते—"अङ्गत्वं चोदनागम्यं
पदार्थश्चाङ्गमेव नः । चतुर्णां चेह मुष्टीनां निर्घोषः शास्त्रचोदितः अङ्ग-
पर्यायो हि पदार्थेण्यदस्तेन ययोः प्रधानयोः सहानुष्ठानं तयोर्पदद्वयं तद्वैक्य
कृत्याऽपरस्य कर्तव्यं चतुरो मुष्टीचिर्थपतीति शास्त्राच्चतुर्मुष्टिनिर्घोषोऽ-
ङ्गम् एकैकस्तु मुष्टिस्तदवयवो न पदार्थस्तस्या विधानात् पदार्थेन चानुस-
मयो न तदवयवैरतश्चतुर्भिरेनुसमयः, एवं कपालोपधानेऽपि नैकैकेनानुसमयः
किन्तु आनेपस्य कपालानि सर्वाण्युपधापानीषोमीपस्थोपधानम्, एवं द्वि-
हंविषोऽवद्यतीत्यत्रापि नैकावधानेनानुसमयः एवमाञ्जनाद्विष्यपि योन्यम् ॥

अवदानस्य प्रदानान्तावुस
मवाधिकरणम् ।

सू० संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तः स्था-
दितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

दशपूर्णमासयोर्द्विहंविषोऽवद्यतीति श्रुतं तत्र नैकेनाऽवदानेनानु-
समय इति स्थितमिदानीं तु किं द्वाभ्यामवदानाभ्यामनुसमयो? ऽववा-
ऽवदानादि प्रदानान्तेनेति विन्यते तत्र "यत्तनेन द्विसंख्याक्रमवदानं वि-
धीयते । तावनेकः पदार्थोऽतस्तावताऽनुसमीयते नैयं होमविधेर्योत्
खण्डने प्रापिते सति विशेषमात्रं हविषो द्विरित्यत्र विधीयते । चतुरवत्तं
जुहोतीत्ययत्तस्य होमो विधीयते, न चाकृत्याऽवदानमवत्तहोमसम्भय
इत्यर्थप्राप्तमवदानं न विधातव्यं द्विहंविषोऽवद्यतीत्यर्थप्राप्तत्वावदा-
नस्य विशेषमात्रस्य विधानं हविषो द्विरिति यद्यपि विधीयते तथाऽपि
दृष्टार्थत्वाच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्यावयवत्वेनैव विधेयं न स्यात्तन्व्येण
अतोऽवदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः ॥

अञ्जनादे परिध्याणाना
नुसमयाधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि
स्यात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपधर्मा अञ्जनमुत्कृषण समान परिध्याण
मिति यूपगणे चोदकप्राप्ता किमेकैकशोऽनुसमेतया ? उताञ्जनादिना
परिध्याणान्तेनानुसमय इति सशये पूर्वेण न्यायेन पदार्थानुसमय । नन्य
ञ्जनादिपरिध्याणान्त यजमानो यूप नाद्यसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गश्चोद
केनेह प्राप्त कथमेकैकशोऽनुसमीपमाने शक्यते कर्तुम् एव मन्यते प्रकृ
ताधार्यिकोऽनवसर्ग यजमानेनाध्यर्षो साहाय्यमाहरताऽनुष्ठितस्तदनु
याद्रमात्र वचन, न धार्यिक चोदक प्रतिदिशति अत पदार्थानुसमय
नैव 'निषोमतेऽप्राप्तेरनुसर्गा विधीयते वाक्य चार्थवद्वेष स्याद्वादमात्र
त्वनेक गणेऽपि चोदकेनात प्राप्यतेऽनवसर्जनम् । तैनाञ्जनादिसद्योऽत्र
सधेनानुसमीयते ॥

देवताद्यवदानेषु पदार्थानुस
मयाधिकरणम् ।

सू० पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वे
कत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये पशाववदानानन्तर प्रदाने प्राप्ते यवनमित्तमान्वापते
'देवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्य सौविष्टकृतान्यवदाति सौविष्टक
तान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम ऐडान्यवदातीति तदेकतेषु पशुगणेषु वि
चार्यते किमेकस्य पशोर्देवतसौविष्टकृतैडान्यवदायापरस्यापि त्रयमवदात
व्यम् ? उत सर्वेषां देवतानि अवदाय तत सौविष्टकृतानि तत ऐडानीति,
तत्र 'प्रकृतौ देवतादीनामानन्तर्यमिहापि तत् । एकैकस्य पशो कार्यं काण्डा
नुसमप्यतत । यद्येकैकस्य पशोर्देवतान्यवदीयेरन तत प्रथमस्य पशोर्दे
वतसौविष्टकृतानन्तर्यं चोदकप्राप्त तद्वाध्येत, तस्मात्काण्डानुसमय, नैव
पश्वैक्यात्प्रकृतावर्षाद्दानन्तर्यमनुष्ठितम् इह त्वनेकसाहित्यात्स ज्ञात्यानु
समीयते यावन्त पदार्थो कर्तव्यास्ते मिथ सखिलटा कर्तव्या इत्येता
वत्प्रकृतौ विवक्षित तत्रैकत्वात्पशोर्देवतसौविष्टकृतानन्तर्यमर्त्यात्सजात
न तु तदिह प्राप्यते, क्रतुसाहित्यसम्पत्तये समानजातीयै समानजाती
यानामनुसमयो देवतैर्देवतानामित्येव कर्तव्य ॥

नानावीजेष्टे। उन्नयनादीना सू० नानावीजेष्टेकमुखखलं विभवात्
तन्वताधिकरणम् । ॥ ६ ॥

राजसूये नानावीजेष्टिः अत्रये एहपतये ऽष्टाकपाल कृष्णाया
वीहीणा सोमाय वनस्पतये श्यामाक चहमित्यादि तत्र प्रकृतितः प्राप्त-
मुन्नयनं किं तन्त्र ? मुत भिन्न ? मिति विचार , फलविचारश्चायम् अधिकरण-
शरीरं तु किं कृष्णाजिनास्तरणालूबलाधिवर्त्तमानवीजाभाषाऽवघातपराश्र
पनविवेचनफलीकरणानि पृथक् पदार्थत्वादेकैकशोऽनुसमेतव्यानि ? उतं कृ
ष्णाजिनास्तरणादिकलीकरणान्त एकः पदार्थस्तावता चानुसमय ? इति
'तत्र नानापदार्थत्व विधिभेदेन मन्यते । तण्डुलीकरणाशत्यादृश्यत्त्र
तु गम्यते" यद्यपि कृष्णाजिनमधस्तादवस्तृणाति शूर्पण विविनकीति
विधिभेदस्तथाऽपि तण्डुलभाषनावयवत्वेन तद्विधान न स्वातन्त्र्येणादृष्टा-
र्थत्वप्रसङ्गादेका चासौ तण्डुलभावना कृष्णाजिनास्तरणादिकलीकरण-
पर्यन्तम्प्रतता इति तावानेकः पदार्थ इति तावताऽनुसमय, सयुक्ते तु
सूत्रप्रक्रमादित्यत्र चतुरवत्तचौदनपाऽर्थेप्राप्रावदाने सप्यामात्र द्विहं-
यिष इति विधीयते न तु द्वित्वविशिष्टमवदानमित्येष पदार्थत्वं निरा-
कृतम्, इह तु सत्यपि विधिभेदेऽवयवत्वेन विधानादनन्यत्वमुच्यते । यत्तु
यत्र सत्यपि विधिभेदेऽन्यत्वं नास्तीत्युक्तं तद्विह सिद्धमेवोक्तमित्यन-
वद्यम् ॥

अग्नीषोमीयवर्गौ प्रयाजानुया
जयोः पात्रभेदाधिकरणम् । सू० विकारे त्वनुयाजानां पात्रभे-
दाऽर्थभेदात्स्यात् ॥ ७ ॥

दशपूर्णमासयोः षष्ठावुपभृति एहतीति प्रयाजानुयाजार्थं चतुर्द्वी
तद्वयमेकस्यामुपभृति युगपद्द्वीत तथैव पशौ प्राप्तं तत्रानुयाजाना द्रव्य-
विकारः श्रूयते "एवदान्येनानुयाजान् यजतीति प्रयाजाज्यन्त्वविकृतमेव तत्र
द्वयोः सङ्करेऽवश्य भाषिति चिन्त्यते किं कालभेदेन तस्यामेवोपभृति द्वय
यहीतयम् ? उत तस्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति तत्र "पदार्थत्वाच्छ्रुतत्वाच्च
पात्रे कृत्यस्य सवहः । गुणत्यात्पाठकल्प्यात् क्रममात्रं तु बाध्यते" अष्टा

सुपभृति एहातीति श्रुतमेकत्वं पदार्थश्च क्रमश्च पदार्थानाहुयः पाठक-
ल्प्यश्च, तत्र एकस्मिन्नेव पात्रे प्रवाजान्य गृहीत्वा प्रवात्रेषु हुतेषु पश्चात्सूप-
दाव्य गृहीतव्यमित्यत्र प्राप्ते उच्यते उभयोर्बहणाद्गृह्यात्प्रात्रैक्यस्य क्रमस्य
च । विकृतौ चानुमानेन प्राप्तेस्तुस्य धलावलम् एव चाधिगेषे सति प्रया-
जान्यग्रहणेनापस्थितस्यानुवाजसूपदाव्यग्रहणस्याकरणे न किञ्चित् कार-
णमस्तीति तदेव पानान्तरमुपादाय गृहीतव्यम् ॥

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वं
ताऽधिकारणम् ।

सू० प्रकृते, पूर्वाह्णत्वाद्पूर्वमन्ते स्यान्न
त्वच्चेदितस्य शेषान्नानम् ॥ ८ ॥

अग्नेये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमटाकपाल निर्धेपेदिनि नक्षत्रेष्टं
विधायोपहोमा विहिता. 'सोऽत्र जुहोति अग्नेये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः
स्वाहेति प्रकृतौ च प्रधानानन्तर नारिष्टहोमास्ते चोदकेनात्र प्राप्तास्तत्र
सशय. किमुपहोमान् हुत्वा ततो नारिष्टहोमा विपरीत वेति 'तत्र
प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानन्तरश्रुतान् । उपहोमाननुष्ठाप्य नारिष्टानामनु-
ष्ठिति' उच्यते कृत्तिकापकारसाकाहुः विकृतिः प्राकृत मुरः । एहाति वैकृति
पश्चात्तदाजाहुः वशीकृता । प्रकारापेक्षं हि विकृतिभावना प्रत्यक्षश्रुतमपि
सनिहितमकृत्तिकापकार परित्यज्य प्राकृत प्रकारमुत्पादकपदार्थविशिष्ट प्रथम
गृहीत्वा पश्चात्सविध्याऽद्यात्ताहुप्रयोगेनानापेक्षधनेन वैकृत एहाति, तेन एव
प्राकृतवैकृतयोरेकस्यानपतितयो क्रमापेक्षा तत्रावर्तितक्रमानुसारेण प्रा-
कृत कृत्वा वैकृत कर्तव्यम् । न च प्रत्यक्षपाठविरोध प्रधानवाक्यशेषेण
प्रकृतिवच्छब्देन प्रापितात् प्राकृतात्पश्चादेव वैकृत पठित भवति, तस्मा
नारिष्टान्श्रुत्वा पश्चादुपहोमा. कार्या ॥

विदेवनादीनामभिधे-
कपूर्वताऽधिकारणम् ।

सू० कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन
प्रत्यक्षसंयोगान् न्यायमात्रमित्त-
रत् ॥ ९ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीय सोमवाण विधायानन्तरं विदेवनादयोऽभि-
षेकान्ताः पदार्थाः विहितास्तत्राभिषेकोऽभिषेचनीयप्राकृताहुमध्येऽप्यहो

माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिविद्यत इति सोऽपहृष्यमाणः प्राचीं विदे-
 घनादीनपकर्षेति ने? ति संशयः, तत्र अपूर्वोद्गाभिषेकोऽतो न तदन्तापक-
 र्षणं करोति वेदिवत्तस्मात्तन्मात्रमपहृष्यते तथाऽपूर्वमित्यत्र ह्येतदव-
 स्थितम्, अपूर्वः पदार्थोऽपहृष्यमाणो न प्राचामपकर्षाय कल्पत इति तेन
 यथा पूर्वद्वारमावास्यायां वेदं कर्तव्येति वेदिमात्रापकर्षोऽकृतक्रमत्वात्
 पूर्वेषां तथाऽत्राप्यभिषेकस्यैवापकर्षोऽन्ये स्वन्ते तु घादरायण इति न्यायाद्-
 भिषेचनीयसकलप्राकृताङ्गोत्तरकाले कर्त्तव्या इति प्राप्तेऽभिधीयते "अभिषे-
 केण पूर्वपाठः प्रत्यक्षपाठतः । परस्य प्राकृताङ्गेभ्यस्त्वनुमानेन गम्यते । य-
 द्याप्यत्राप्रकृतिपूर्वत्वेन प्रयाजादिवैलतण्यादपकर्षोऽवस्थायां वेदिवत् कृतः
 क्रमस्तथाऽप्यत्रैव क्रमकल्पनायामभिषेकपूर्वभाषित्वं विदेघनादीनां प्रत्य-
 क्षपाठनिमित्तमभिषेचनीयप्राकृताङ्गोत्तरकालता तु तेषामनुमानान्, तच्च
 दुर्बलमतः प्रत्यक्षपाठाद्विदेघनादीनामभिषेकात्पूर्वानुष्ठानात्तदन्तापकर्षः ॥

सावित्रहोमादीनां दीव-
 षीयपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ १० ॥

अनौ सावित्रहोमोद्यासम्भरणात्पूर्वपदार्थान् विधाय परवाद्दी-
 चणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः, तत्र दीचणीयादीन् कृत्वा सावि-
 त्रादयः? एत विपरीत वे? ति संदेहः तत्र "प्रकृतेः पूर्वविज्ञानात्प्राकृतानां
 पुरस्क्रिया परवान्तु वैकृतानां स्याद्वादरायणदर्शनात् । दीचणीयादि-
 पुन श्रवणन्तु गुणार्थत्वाच्च परवाद्नुष्ठानन्दीचणीयादीनाङ्गमयति गुणानां
 परतन्त्रत्वात् यत्र गुणी तत्र तेषां विधानम् अतः प्रकृतान्पूर्वानुष्ठानम्
 उच्यते "गुणार्थे श्रुतमाणानामपि प्रत्यक्षपाठतः । परवाद्दशगतेस्तेषां युक्ता
 परवाद्नुष्ठितिः, गुणशब्देषु क्रीत्स्मानानां दीचणीयादीनां तत्र ताव-
 दशगतिर्जायते, सा च प्रत्यक्षपाठनिमित्ता गुणगुणिनेः समानमस्यानत्या-
 त्तत्रैव गुणानामनुष्ठानं गमयतीत्यानुमानिकपाठनिमित्तं पूर्वानुष्ठानम
 नादरणीयम् ।

प्राञ्जमानमंस्काराणां वक्रमपति
 मेकात्पूर्वभाषिताधिकरणम् ।

सू० सन्निपातश्चेद्यथोक्तमन्ते
 स्यात् ॥ ११ ॥

तत्रैव दीवणीयाद्यनन्तरं ह्यन्यप्रतिमोचनाद्याश्चान्, प्रकृतौ च दीवणीयानन्तरं दीवितसंस्काराः, तद्विह ह्यन्यप्रतिमोचनाद्वि कृत्वा दीवितसंस्काराः कार्याः ? विपरीतं वेति तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीवणीयाद्यनन्तरं ह्यनादिकमनुष्ठेयं पश्चाद्दीवितसंस्क्रुतिः उच्यते दीवता दीवितसंस्कारानुपस्थापयति क्लृप्तात् । तेषामुपस्थितानां च नाऽऽक्रियाहेतुरस्ति न । प्रकृतिकृतक्रमवशेनानन्तरमुपस्थितान् दीवितसंस्कारान् कृत्वा पश्चात्किंप्रमाणस्य ह्यन्यप्रतिमोचनादे पश्चात्पाठोपपत्तौ नाऽऽशयमनन्तरानुष्ठानमनन्तरपाठो ह्यवश्यं पठितयाऽप्युपपन्नो नानन्तर्यं गमति सावित्रहोमादे पश्चादनुष्ठाने पूर्वं न पाठः स्यादिति विशेषः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

प्रयाजादीनामेकादशा
द्विदश्यायां सर्वप्रयाजा
धिकरणम् ।

सू० विवृद्धिः कर्मभेदात्प्रयोज्यवत्तस्य
तस्योपदिश्यते ॥ १ ॥

“एकादश प्रयाजान् यजन्ति पशुपसद इति प्राकृतानां संख्याविशुद्धिर्विकृतौ श्रूयते, सा किं प्रत्येकं भवति ? उत सर्वसम्प्रादिनी ? ति चिन्त्यते तत्रोद्विश्य प्रयाजाद्वि सख्या तस्योपदिश्यते । उद्वेश्यानां च साहित्यं शक्यते न विवर्तितुं तस्मात्प्रतिप्रधानं प्रत्युपसदं च सख्या स्यादिति प्राप्ते उच्यते “प्रयाजाद्विस्वरूपे हि नेयं सख्या विधीयते । अशक्यत्वात्प्रयोगे तु लक्षिते सोपदिश्यते । न ह्येकैकस्य समुद्रितानां वा स्वरूपेण सख्याऽन्वयः सम्भवत्येकस्य पञ्चानां वैकादशत्वासम्भवात्, अतः सख्यान्वयसिद्धये प्रयाजाः स्वप्रयोगं लभयन्ति, ते च तं लभयन्तस्तत्राभिधानात्सहावगतास्तत्रैव लभयन्ति, सख्यां चैवमनेकरतिस्वभावां समस्तलक्षितप्रयोगगतां वि शङ्कति सर्वेषां प्रयाजानामुपकृतं, अतः सर्वसम्प्रादनी स्यात् ।

प्रथमादीनां तिसृणां
मुपमदां स्वस्थानाद्युक्त्य
धकारणम् ।

सू० स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन्कृतानुपूर्व-
त्वात् ॥ २ ॥

पहुपसदं इत्यत्र सर्वसम्पादनी संय्येत्युक्तम्, अतस्तिष्ठणामुपमदां
द्विरभ्यासः, तत्र किं दण्डकलितवदाशृत्तिः ? इत स्वस्थानविशृष्टिरिति विन्ता-
याम् आशृत्तिन्यायानां लोके त्रिरनुवाकः पठ्यतामित्यादौ दण्डकलितव-
दाशृत्तिदशेनादिहापि तथा स्यात्, अतः सर्वाः सकृत्कृत्वा पुनः स्यादा-
दितः क्रिया । स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन् क्रमघातोऽन्यथा भवेत् तृतीयां
कृत्वा प्रथमां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमशः स्यात्, अतस्तदबाधाय स्ये
स्ये स्याने द्विद्विरभ्यसितश्याः ॥

सामिधेनीषु आगन्तु-
कानामन्तं नियंशाधि
धकारणम् ।

सू० समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण
धाप्याः स्वर्यावावृथिव्योरन्तराले स-
मर्द्धणात् ॥ ३ ॥

एकविंशतिमनुश्रूपादिति सामिधेनीविशृष्टिश्रुताधागमे कर्त्तव्ये सति
आगम्यमानानामृचां देशश्चिन्त्यते, किमन्ते निवेशः ? अथवा समिध्यमा-
नवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरा ? उत धाप्याशब्दोक्तास्तास्तयोर्मध्ये अन्या-
स्तु आगन्तवोऽन्ते इति तत्रान्ते घाटरायण इति न्यायात्सर्वाः प्राकृतीना-
मन्ते स्युरित्युपक्रममात्रेण प्रथमः पठः, एवं वै समिध्यमानवर्ती चतौ स-
मिद्धवर्ती तदन्तरा तद्धाप्या इति धाप्यानामाकाशत्येन प्लथनं व्याया-
पृथिवीसंस्कृतयोः समिध्यमानसमिद्धवर्त्योर्मध्ये तासां विधानमनुमाप-
यति सर्वाश्चागन्तवोऽधीतमानतया धाप्या इति सर्वासान्तन्मध्ये निवेश
इति द्वितीयः पठः । सिद्धान्तस्तु न धीयमानमात्रवचनोधाप्या-शब्दः स्तुत-
शस्त्राद्यर्थतया धीयमानास्यपि तच्छब्दाभावात्, अतो यत्रैव धाप्याशब्द-
प्रयोगो घट्टे दृष्टः पृथुशत्रुपत्न्यो धाप्ये इत्यादिस्ता एव धाप्या न त्वागन्तु-
कमात्रं, यतस्त्वामिधे तन्मध्ये अन्यासां त्वागन्तुनामन्त एव निवेशः एव
घ रैधातव्याया अधाप्याशब्दकाया अनेवीतिवाजिनेत्येतस्यास्त्रिष्टुभोऽन्ते

निवेशात् त्रिष्टुभा पतिदधातीत्यादिदशंनमुपपन्नं भवति, तस्माद् धाव्या-
शक्तिरानामन्त एव निवेशः ।

यद्विषयवमाने शाश्वन्ना
पर्यासात्प्राप्ततासिधक्
रत्नम् ।

सू० स्तोमविष्टौ बहिष्यवमाने पुर-
स्तात्पर्यासादागन्तवः स्युस्तथा
द्वि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ४ ॥

ल्योतिष्टोमे यद्विषयवमाने त्रयस्रन्नास्तोत्रियोनुरूपः पर्यासरव
ते विष्टुस्तोमकेषु क्रतुषु पाप्मास्तत्रागमेन सख्यापूर्णं वक्ष्यते तत्रागम्य-
मानानामृचामन्ते निवेशः प्राया प्राकृतात् पर्यासात् इति मशयः तत्र प्रत्य-
क्षपाटेन द्वादशाहे वृषणतां प्राकृपर्यासाविष्टित्वादन्यत्राप्यनुमीयते ।
द्वादशाहे षाडहिनो द्वितीयेऽहनि विष्टुस्तोमके प्राकृतौ स्तोत्रोयानुरूपौ
पठित्वा तत आगन्तव्योपपन्नस्य चतुः पठिता. तत परवात्प्राकृतः पर्या-
सः पठितः, तदनेन पाटेन प्राकृपर्यासादागन्तुनां निवेशदशंनात् अन्यत्रापि
सर्वत्र सर्वेषामागन्तुना तत्रैव निवेश इति सामान्यतो दृष्टमात्रेण पूर्व-
क्षपतिभा पर्यास-शब्दश्चान्तवचनो लोके घट्टे च प्रसिद्धः सेवपर्यासोमद्री-
पर्यास इत्येवमादि तत्रागन्तवोऽन्ते स्युः पर्याससमाख्याप्राकृतस्य नृवस्य
वाधेत यतोऽपि प्राकृपर्यासाविवेश, वक्ष्यते नेदुगेनानुमानेन शास्त्रार्थो-
ऽप्यवधीयते । समाख्या प्रकृतावेव चरितार्थेति साध्यते. । अन्ते निवेशमा-
गन्तान्यापराप्त न वाधते द्वादशाहविचारेऽपि केषलाना वृषणता प्राकृ-
पर्यासाविवेश. स्यादतिदेशविधेर्नात् ॥ अन्ये त्वागन्तवोऽन्ते स्युर्वाट्टा-
यपदशंनात् ॥

तत्रैशामन्तुनां साश्वान्तो
निवेशात्प्राप्तम् ।

सू० अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ ५ ॥

विष्टुस्तोमकेष्वेव क्रतुषुत्तरयोर्दध्यात् इति तत्रागन्तवोऽन्ते निवेशः । यत्तु "त्रीणि ह वै यत्तस्यो-
दराणि नापत्री एहस्यमुष्टुष्ट्वाच ह्येषावपन्ती अत एवोद्वपन्तीति तत्त्ववि-

धिहृत्पञ्चाद्वयाकार्यविवेचमिति न अपूर्वत्वात्सु वचनमेवेदमनारभ्याधीतं सर्वेष्वनुविषयमतो गायत्र्यादिव्येव निवेशः । अथवा नैवान्न विचारः पूर्वाक्त-
घटिष्यमानस्य ह्यणप्रत्युदाहरणमात्रमिदं घटिष्यमान एवान्ते निवेशः
उत्तरयोस्तु गायत्र्यादिव्येव निवेशो वचनादिति ॥

घट्टकादीनां कृत्यगिनो
पताधिकरणम् ।

सू० ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचित्ति-
शेषः स्यात् ॥ ६ ॥

‘अंशुं गृह्णाति अद्राभ्यां गृह्णाति विचिणीरुपद्रधाति वज्जिणीरुप-
द्रधातीत्यनारभ्याधीतं यहेष्टकं किं सवनचित्तिशेषः, अतश्च प्रतिसवनं
प्रतिचित्ति आश्रत्तनीय ? मुत्त यागाभ्यङ्गं सकृदेव कर्तव्यमिति प्रत्यक्षेण यहे-
रिष्टकाभिश्च सवनानां चितीना चारम्भदर्शनात् तादर्थ्यं मन्यते पूर्वपत्त-
याद्री न निष्कलत्यात्सवनचित्तीनां फलवज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं यहाणामि-
ष्टकादीनाञ्च फलवद्रग्यङ्गत्वं युक्तम् । इष्टकाभिरग्निं विनुत इति वाच-
निकमेवाभ्यङ्गत्वम् ॥

चित्रिषयादीनां मध्यम
चित्ताद्युपधानाधिकरणम् ।

सू० अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ ७ ॥

स्थिते सकृदनुष्ठाने क्रमश्चिन्त्यते—किञ्चिच्चिण्यादीनामुत्तमाया-
यामुपधानं ? मुत्त मध्यमाया ? मिति “कृत्तकमाद्यवावाच्यमन्तेऽनारभ्यत्वादि-
ता । यां काश्चिदिति वाक्यन्तु विधये न भयव्यलं सर्वोसामिष्टकाना पठितेन
कल्पितेन वा घ्राह्येण तद्वत्त्वात्सर्वासां च मध्यमायामुपधानासम्भवात्
यासा मध्यमायामुपधानं प्राप्तं तदनुवादमात्रमिदं यां काश्चिद् घ्राह्य-
णवतीमिष्टकामभिजानांयात्तां मध्यमायां चिता” इति न तु विधायकम्,
अतः कृत्तकमाणां प्राकरणिकीनामद्यवावाच्यमनारभ्याधीतानामुत्तमायां
निवेश—वचने’ वचनामध्यमायाम्पु पत्यत्तुग्राह्योदिता । ज्ञानातिरभि-
पूर्वाऽय प्रत्यते वचते यतः ॥ वाच्यं चायं वदेव स्याद्वाटमात्रं ह्यनर्थकं विचि-
ण्यादेर्निवेशोऽतो मध्यमायां चिता भवेत् ॥

नैकरूप्यात् पूषे चित्रि-
षयाद्युपधानाधिकरणम् ।

सू० प्राग्लोकम्युक्ताशक्त्याः सम्पूर-
णार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स्थित मध्यमाया निवेशः इति, तत्रापि किं प्राकरणीकीनामन्ते
चित्रिण्यादीना निवेशः ? । यद्यथा लोकम्पूजाया प्राणि ? तितत्रात्रयवायाये-
मन्ते स्पुर्लोकम्पूजायास्तु यदेवास्येन यच्छिद्र तदेतथा पूरयति लोकम्पूजा
छिद्र एणेति यत्पूण्यार्थत्वं तत्रित्यन्तरेऽपि सावकाश न हि सा मध्य
मामारावपया मन्त्रमात्रस्य प्रत्यक्षविधानादिष्टक्रायास्तु कल्प्य विधानम-
तश्चित्यन्तरेऽपि सावकाशत्वेन न न्यायप्राप्तः चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश
शक्यते बाधितुमित्यन्ते निवेश, नैवप्रविशेदश्रुतस्य वचनस्य सावकाश-
त्वेन न्यायमात्रेण सङ्कोचासम्भवात् मध्यमायामपि चितावन्ते लोकम्पूजा
भवेत् पूरयार्थेति तस्या प्राक् चित्रिण्यादेर्निवेशनम् ॥

इदिसंस्कृतानाधिराजिहे
वाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थ-
त्वात् ॥ ९ ॥

आधानप्रकरणे पञ्चमानहर्षोपि विहितानि तानि साध्याधानाद्विप्रकृ-
ष्यन्ते द्वादशसु रात्रिव्यनुनिर्वपेदित्यादिभिस्तत्राग्निहोत्रादीनि किमाधाना-
नन्तरमेव प्रवर्त्तन्ते ? उत तेषु कृतेष्वि ? त्रि विचारं कर्त्तव्याह्वनीयस्य नि-
व्यवस्थादाधानमात्रस्य तद्विषयस्य तदुत्पादकत्वात् पञ्चमानहर्षिर्मिस्तु
नियवत्स्यैवाह्वनीयस्य संस्कारमात्रं क्रियते पूर्वमेव त्वाह्वनीयदशो नि-
व्यवा नियवेषु तेषु भदितस्य कर्मभिरिति प्राप्ते रक्ष्यते न निरपेक्षमाधान-
मानीनामत्पादकं पञ्चमानहर्षिणामपि तदुत्पादकत्वात्, न च विकल्पस्ते-
षामाधानोत्तरकाले विधानात्, अतः समुत्पन्नानां तदुत्पादकत्वात् तेषु
प्रागाह्वनीयनिर्घृति, यदाऽप्याधानाद्पञ्चमानहर्षोपि तदाऽप्यनह्नेन प्रधा-
नेन साध्यानिव्यवत्तदुत्तरकालमेवाग्निनिव्यवत्तिः । यस्मिन् नियवस्यैवाग्नेः
संस्कारमात्रं हर्षिर्मिरिति तथाऽप्यस्य संस्कारस्याह्वनीयप्रागापयोगित्वा-
त्तत्र विना नियवस्याप्यग्नेर्गनिहोत्रादिकायां तमत्वः ? तदुत्तरकाल एव
कर्मोपा प्रकृति ॥

अग्निविदुर्व्यादित्ताना कल्प
ननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सञ्चिते त्वग्निविद्युत्तं प्राप-
णान्निमित्तस्य ॥ १० ॥

अग्निचिद्रुतानि “वर्षति न धावे”दित्यादीनि चयनानन्तरमेव
 भवन्ति? कृत्वन्ते वेति संगये “धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनन्तरम् । वृता-
 स्यतः प्रवर्त्तत्वाहितरग्निव्रतादिवत् । नैवभावनाया निमित्तत्वं धातुस्तदु-
 पसर्जनम् । तस्याश्च फलनिर्घृत्या निर्घृतिरूपलभ्यते । न ह्यत्र चयनस्य स्वरू-
 पनिर्घृतिर्निमित्तं तत्करणिका त्वग्निकर्मिका भावना भूतानिमित्तं तस्या-
 श्वाभ्युपकारो भाव्यः, सोऽपि च कृतं साधयतोऽग्नेर्धारणं, तच्चा कृतस-
 माप्तेर्घृततं न ततः प्राग् निर्घृतं भवति तन्निर्घृत्या च विना न भावना-
 निर्घृतिः फलापवर्गित्वाद्भावनानामाधानस्य त्वग्निगतमदृष्ट भाव्यं, तच्चा-
 नन्तरमेव निर्घृत्तमिति विशेषः ॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धताधि सू० परेणावेदनाहं नितः स्यात्सर्वेदी-
 कारणम् । चाभिस्सन्दन्यात् ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेवात्रशकपालं निर्वपेद्वीक्षिष्यमाण इतीष्टिः दण्डेन
 दीक्षयतीत्यादि च श्रूयते तत्र किं सर्वेदीक्षितो भवत्युत्तमैश्च? दण्डादीनि
 तु तद्भ्रज्जनातीति सर्वेषां तादर्थ्यावगमाददृष्टायां चैकरयोगविधि-
 सपहान्समुच्चयसिद्धेः सर्वान्ते दीक्षासह इति प्राप्तेऽभिधीयते “निर-
 पेक्षैव च क्येन दीक्षार्थेष्टिविधीयते । दण्डादि त्वक्रियारूपं तद्भ्रज्जनतयो-
 च्यते । दीक्षिष्यमाण इति लट् क्रियार्थेषां क्रियामुपपदे विधीयते तेन वी-
 क्षार्थत्वमिष्टेर्दीक्षा च कृत्वद्भूतयमनियमसहस्र करिष्यमाणस्य पुहवस्य
 दीक्षिष्यमाणशब्दनिर्दिष्टस्य संस्कारार्थेष्टिः, सा च निरपेताऽवगम्यते
 तद्यादि दण्डादिश्रवणमन्यथा नोपपद्यते ततो नैरपेत्य वाध्यत तत्तु
 ध्यज्जनतयाऽप्युपपन्न न निरपेतश्रुतिं वाधितुं समते । किञ्च दण्डादंनि
 द्रव्यरूपाणो नोदासीनानि संस्कारं जनयन्ति, न चैषामाश्रयभूतेनिकर्त-
 यन्ताभूता वा काचित् क्रिया श्रूयतेऽतः कथं दण्डादिभिः संस्कारो
 लभ्यते इति न ज्ञायते, अभिप्रोक्तान्तु दृष्टत्यात्ममागन्तरवृष्टसयोगादि-
 यथेनैव शक्यते सम्पादयितुं तस्मादप्यन्त एव दत्तितम्याभिष्यज्जन-
 मात्रायां दण्डादय इतीष्ट्यन्त एव दीक्षितधर्माः प्रवर्त्तन् ॥

काम्योटीनामनियमेनानु
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अङ्गवत्क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ १२ ॥

क्रत्वन्तराणामैन्द्राग्नादीना काम्याना नैमित्तिकाना च क्रमेण
पठितानामङ्गानामिव पाठवशात्क्रमनियममाशङ्क्य पाठस्य स्वयमविधाय
कत्वादिधायकस्य चैषामेकस्याभावादानामयोगवचनैकैकरथेन विधीयमा-
नाना मियोऽनपेक्षणादनियमेन कामाना निमित्ताना चोपनिषाताच्चास्ति
क्रमनियम इति स्थितम् ॥

यज्ञानामानुष्टोम
पूर्वकस्याधिकरणम् ।

सू० य एतेनेत्यग्निष्टोम प्रकरणात् ॥ १३ ॥

क्रत्वन्तराणामनियम इति स्थित क्वचिदुचनवशात्पूर्वोपर्यं भवति
तथा हि श्रूयते 'एष याव प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ञ ज्योतिष्टोम तस्मा-
द्वेतेनेष्टुऽन्येन यजेते' इति तत्र क्रमेतच्छब्द सर्वस्य ज्योतिष्टोम निर्दि-
शति? इताग्निष्टोमस्यमेवेति "तत्राचि शेषतः सर्वस्योऽग्नेनाभिमुख्यते
अग्निष्टोमस्तु नित्यत्वात्सस्या ह्यागन्तवो यत । ज्योतिष्टोमस्य अग्नि
ष्टोमसस्या नैत्र क्षयमिति तादृश एव प्रतीयते न सस्यान्तरयुक्तस्तेषामाग-
न्तु क्त्वात् अपि च एतेनेति कण्ठनिर्देशज्योतिष्टोमश्रवणिका भावना
इदमेति शब्देन कथ्यते, न च सस्यामु एतस्य कण्ठत्वमाश्रयमात्रत्वात् न च
सस्याना क्रतुभाषानानाभाव फनार्थत्वात्, अग्निष्टोमसस्या तु क्रतुभाव
नान्तर्गतेति तत्सस्यस्यैव परामर्शं ॥

ज्योतिष्टोमप्रतिकाराणां
निष्टोमपूर्वकस्याधिकरणम् ।

सू० अथान्येनेति संस्थानां सन्निधा-
नात् ॥ १४ ॥

एतच्छब्दार्थं निरूपिते तदपेक्षा ऽन्य-शब्द कि सस्यामु वर्जते?
इताग्निष्टोमान्यमात्र? इति मध्ये 'सस्या एवान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रकृता हि
ता । न स्येव म्याच सस्यानामस्ति प्रकृता यत । ज्योतिष्टोमाधिकारोऽय-
थाप्रशेषे च कीर्तनात् यज्ञानामिति शब्देन सर्वं सचिह्नता हि ते । तस्मा-
त्ज्योतिष्टोमान्यत्या यशेवात्सस्यानामेकाहाहीनवचनात् चायमन्यशब्द
इति मर्षणा तेषा ज्योतिष्टोमात्पत्वाद्वायोऽङ्गमनेन वाक्येन विधीयते ॥

सर्वेषामेकानेकस्तोमकानाम
गिनष्टोमपूर्वकत्वाधिकारणम् ।

सू० एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ १५ ॥

पूर्वात्तेपेणेदमारभ्यते-न सर्वानिर्देशः किं त्वेकस्तोमाना त्रिदग्नि
ष्टोम' पञ्चदश उच्य सप्तदश उच्यः एकविंशः षोडशीत्यादीनामेव, क्रतुः
वाक्यशेषात् यो वै त्रिदग्न्य यज्ञक्रतुमापद्यते इत्यारभ्याविशेषश्रवणं वाक्य-
शेषेण विशेषे स्याद्व्यति न त्वेवमन्य-गव्देन ह्यविशेषः प्रतीयते, वाक्यशेषस्तु
सयोगमात्रेणैत्रोपपद्यते, "यो वै त्रिदग्न्य यज्ञक्रतुमापद्यते स त दीप-
यती"ति विनापि घ्याप्या सयोगमात्रेण त्रिदग्नादीनामेकस्तोमकेष्वपि
दीपकत्वं सम्भवतीत्यविशेषात्सर्ववाद इति स्थितम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

पाठक्रमानुष्ठेयं मुख्यं
योर्वचनवत्त्वाधिकारणम् ।

सू० क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेष-
पार्थक्यपरत्वाच्च ॥ १ ॥

किं श्रुत्यर्थाभ्यां तुल्यबलं पाठ ? उत दुर्बल ? इति चिन्त्यते ? तत्रा-
श्विनो दशमो गृह्यते इति श्रुतं किमाश्विनस्य पाठक्रमात् ? तृतीयस्थाने
यद्वण ? मुत् श्रुतिबलाद्व्युत्थम् ? इति तथाऽग्निहोत्रं जुहोति यथागुं पठतीति
किं पाठवशाद् हुत्वा पठत्यमुतार्थवशाद्विपर्यय ? इति प्रामाण्याविशेषा-
दत्रियम मन्वानस्योत्तरं "क्रमे श्रुत्यैश्च विहिते पाठतः क्रानुत्पद्येत ।
प्रयोजनविरोधे वा क्रः पाठमनुसृज्यते । हुत्वा हि पठमानस्य भवेद् द्वय-
मनयेकम् । प. क्रश्चैव यथागुं तां पत्न्या जुहुयादतः ॥

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वम
षट्पदानाद्यनुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० अवदानाभिधारणसादनेष्वानुपूर्व्यं
प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः साक्षात्पधर्मा पूर्वं प्रवर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्मा.
प्रदानं त्वानेयस्य प्रथमं पश्चात्स चापस्य, ततश्चिष्टकृद्दत्तान् प्रयान-

शेवाभिघारण वेद्यामासादन च किं प्रतिक्रमात्सावायस्य पूजे भवत्युत मुख्यक्रमादाग्नेयस्य ? इति प्रवृत्तिमुख्ययोर्बलावलाजानात्सन्देहे सत्यनिपमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्याह तस्मिन्किलाश्रीयमाणे प्रथम एक पदार्थः प्रधानाद्विप्रकृत्यते अन्ये सर्वे सचिक्रुष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे पुनराश्रीयमाणे घूना विप्रकर्षः, तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयान्, न चात्र प्रधानावदान-मुद्राहरणमित्युक्तं तन्त्ररत्ने ॥

इष्टिसोमयो शीर्षोपमा
निवमार्थिकरथम् ।

सू० वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

इष्टि पूर्वत्व सोमस्यात्वात् "दर्शपूर्णमासादिषुष्टा सोमेन यजेते" इति तत्किं नियत ? मुत विपर्ययोऽपि लभ्यत ? इति वचनादिष्टिपूर्वत्व सोमपूर्व-स्यत्व तु नैव साक्षादुच्यते नस्तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्, सत्यं न सा-क्षादस्ति वचनमाधानानन्तरं तु सोमस्य श्रुतनादु शब्दार्थादिष्टेः सोमपूर्वत्व , न साधानानन्तरं सोमस्येष्टिपूर्वत्व स्यादित्युं शक्यं, तत्र "सोमेन यद्यमाणाग्निमादधीते" इति सर्वखादधानं, सोमेन यद्य-माण एव नित्यत्वात्सोमस्य अतः सोमेनानन्तरं यद्यमाण इत्येतदभिधा-यमित्युं अतः सोमपूर्वत्वमपि स्यात् ।

शास्त्रण्यपोऽप्यमाग्नेः
शीर्षोपमां निवमार्थिकरथम् ।

उत्कर्षाद्वाङ्मणस्य सोमः स्यात् ॥ ४ ॥

स्यते कल्पद्रुपे चिन्यते किं शास्त्रणस्य सोमपूर्वत्वमेव ? उत तस्या-पोनरयद् द्वावेव सत्या ? इति तदर्थं चिन्यते किमाग्नेयो ये शास्त्रणो द्वेव स्या म सोमेनेष्टुग्नीषोमीषो भवति यद्येवाद् पौर्णमासं हविस्तत्तर्हं नुनिवंपेक्षहिं म उभयद्वेषतो भवतीति, अनेन वचनेन क्रमो दर्शपूर्णमा मायुर्दे सोमादुत्कृत्यते । यद्यथा कर्षोन्तरविधिरव ? मुत पौर्णमासीमात्रो त्करं , यद्येवैकद्विवत्करं ? इति यदि श्रुत्योत्कर्षां शास्त्रणस्य सोमपूर्व-त्वमेव भवति, यतानांषु तस्याप्युभौ कन्यार्थिति तत्र "इष्टेह कर्षणं यस्माद् शास्त्रणस्य विधीयते । तेनाप्य सोमपूर्वत्वमुभयं च विशेषयेत्" । यद्यपि यद्येवाद् पौर्णमासं शीर्षोपमोऽप्येकदेशोत्कर्षे श्रुतिं तद्योऽपि मम क्षामाध्यस्तेन श्रुतं कतं नैकदेशात्तदुत्कर्षमर्हति, न चाकनव्यानुष्ठान

मस्तीति तस्याप्युत्कर्षः कृत्वोत्कर्षोत्सोमपूर्वत्वमेव विप्रस्य सत्रियवैश्य-
योरेव फलरूपद्वयमिति पूर्णः पदः, अत्र सिद्धान्त्येकदेश्याह कर्मोन्तरमिदं
पौर्णमासीधर्मकं तत्रामकं वा विधीयते, एव धात्वर्थविधिर्भवति, अशु-
तस्य चोत्कर्षः कल्पितो न भवति, न त्वेतत्कर्मोन्तरं विशिष्टाविधिगौर-
वात्तान्त्रचानेकार्यरूप्यना धर्मलक्षणा वाऽयुक्ता, प्रकरणात्तु पौर्णमास्या
एवायं कालविधिस्तत्सयोगात् दर्शय्यापि उत्कर्ष एव इत्येवमपर्यवसि-
तेऽधिकारोऽनन्तराक्लोपजीवनेन पूर्वपक्षं वक्तुं चिन्तान्तरं क्रियते, सोमेन
यत्यमाणाऽग्निमादधीत नतु पृच्छेन्न नतत्रमिति क्रियमृतुनक्षत्रातिक्रम
आधानस्य ? एत सोमस्ये ? ति प्रकरणादाधानस्येति प्राप्ते घवनान्तरेणास्या-
मेव शाखायां यदहरवैनमित्यादिना आधानकालानादरस्योक्तत्वात्सोम-
काल एवायं, यद्यपि शतपथेऽपहतपाप्मानो वा सतवोऽसौ ग्लु वाव आ-
दित्य उद्वेपेणं पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वदा चैन श्रद्धा चोपनमेत् अया-
दधीताय यजेतेत्युक्तं तथाऽप्यस्यां शाखायामविहित इति तत्पर एवायं
सोमेनाधानानन्तरं यत्यमाय आदधीत तथा कुर्वन् सोमस्यै नक्षत्रं च
सपटादिकं नाद्रियेत इति स्थितादुत्तरं न कृत्वोत्कर्षः पौर्णमासीमात्र-
श्रवणात्, यत्तु नैरुदेशात् फलमिति समुदायादेव व्रिततात्फलमित्यदोषः
तस्मात्कृत्वोत्कर्षाभावात् ब्राह्मणस्याप्युभौ कल्पौ । सिद्धान्तस्तु एहृणीम
एतत्कृत्वोत्कर्षो विप्रस्यापि द्वा कल्पयित्ति । यत्तु पौर्णमास्युत्कर्ष इति
तत्र मृष्यामहे, न सकलपौर्णमास्युत्कर्षः किन्तु अदः-शब्दपरामृष्टमानीपो-
मीपमेव हि हविस्तृप्यते अन्यत्तु यथाप्राप्तमवस्थितं तन्मात्ररहितत्वेन
विप्रस्यापि पुरा भवेत् । तेन तस्याप्युभायेव कल्पौ सत्रियवैश्यवत् ।

• आऽवत्य सोमाऽनुक्त
र्वाधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवता-
भावात् ॥ ५ ॥

स्थितमानीपोमीपस्योत्कर्ष इति स किं पुरोडाशस्य ? एतान्यस्या
पो ? ति चिन्ताया “तत्रमानीपोमभिसम्बन्धादाव्यस्यापीति मन्यते । विष्णुप्र
नापतिभ्यां तु सोमात्प्रागपि तद्ववेत्, यद्यप्यानीपोमै मष्टुमनहं यजमा-

नस्तथाऽपि नाज्यमुत्कृष्टमर्हति, स हि प्रागपि विष्णु प्रजापतिं वा
यत्यति तस्माच्चाज्योत्कर्षः ॥

विकृतानामेन्द्रा-
ग्नादीनां सद्यस्काल
ताधिकरणम् ।

सू० विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा
विकृतिस्तयोः प्रत्यक्षगिष्टत्वात् ॥ ६ ॥

विकृतयो द्युहकाला ? सद्यस्काला वै ? ति सद्यसे प्रकृतिवद्युहकालाः
न च यवनधरोथ प्रकृतिवदेव, प्रकृतौ हि "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या-
यजेतेति घाचनिकं काल यवनान्तरवशादेकदेशेन योजयित्वा द्युहकाल
त्वमेवाश्रित, तथा विकृतावपि य इष्ट्या पशुनेत्यादिविहितकाल एकदेश
एव स्थान द्युहकालस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्, यवन त्विद ध्यवस्यानि-
वृत्त्यर्थे प्रकृतितो हि पौर्णमासीविकाराणाममात्राभ्याविकाराणा च तद्-
देव कालव्यवस्थाया प्राप्त्यायामव्यवस्थाये य इष्ट्या पशुनेत्यादिवचनं
सम्भवति च द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्या द्युहकालत्वमेकस्याश्चतुर्दश्यामु-
पक्रमसम्भवात्ततो द्युहकाला, उच्यते "न प्रत्यक्षश्रुतः कालः सङ्कोच
चोदकाद् व्रजेत् । सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामतो भवेत् ॥

सोमात्सावा
व्यादीनामुत्कर्षा-
धिकरणम् ।

सू० सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा उहं सोमा-
त्यकृतिवत् ॥ ७ ॥

"नासोमयाज्ञी सद्येदानेयो वै ब्राह्मण" इति यवनाभ्या सावा-
व्याग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्व तद्विकाराणामप्यतिदेशात् तत्कालत्व-
मिति सुदृष्टुत्वोपदिष्टवान् ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्ण
मासात्पूर्व्ये वर्तयन्तार्थिकर-
णम् ।

सू० तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासा-
भ्याम् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्वत्व सोमपूर्वत्व बोधयमस्तीत्युक्तम्, अतः प्रकृतिवत्सोम-
विकाराणाप्रधीष्टे प्रागुद्ध्यं च सम्भव प्रच्यते, न त्वेव, न हीष्टेः प्राग
नुष्ठान सोमभ्याहृत्य वेदिदत्तम् । आधानानन्तरोत्पत्त्या तु मन्त्रात् प्राक्तमर्थत
आधानानन्तरस्य च विकृतोत्त न सिद्धति । ज्योतिष्टोमोद्ध्यं कालस्थात्
द्वयोरश्च तदसम्भवात् । एष वाच प्रथमोपज्ञानमित्यनेन यवनेन ज्योति-

दोमानन्तरकालत्वाद्द्विक्रतीनां नाधानानन्तर्यं सम्भवति, एकरवायमनन्तरकालो न द्वाभ्यां प्रकृतिविकृतिभ्यामवरोद्धुं शक्यः, प्रत्यक्षवचनात् प्रकृत्या संपृहीत इति न विक्रतेः सम्भवति तदसम्भवाच्च न विक्रतयः प्राग्भाष मिष्टेर्लभन्ते, न चाहत्यप्रकृताश्रितेः प्राकृत्यमुक्तं यदतिदिश्येत इत्युत्तरकालत्वं तु साक्षाद्भूतं प्रकृताविति तदेव विकृतिष्वितिदिश्यते । अतः सामयिकाराणां दर्शादेः परतः क्रिया । एवं निरूपिता सम्यक् पट्टप्रमाणा क्रमस्थितिः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्यसारथिमिश्रकृते शास्त्रदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥

अधिकारन्यायः, यागादिक्रियाणां स्वर्गफलसाधनताधिकारणम् ।

सू० द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

“भेदाद्विलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते ।

कोऽनेनाधिक्रियेतेति साम्प्रत सम्प्रधार्यते ॥

तद्रूपोद्घातरूपेण तावद्वैतद्विचार्यते । .

कर्मभिः पुरुषः कर्ता क्रिमधिक्रियते न वा” ॥

सत्यधिकारे कस्य कुत्राधिकार इति चिन्तयितुं लक्षणमारब्धमिति तत्सिद्ध्यर्थमधिकारसद्भावः प्रथमं प्रतिपाद्यते “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “वित्रया यजेत पशुकाम” इत्यादियु किं पुरुषस्याधिकारः स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमस्मि न वे? ति चिन्त्यते तदर्थमिदं विचार्यते—येवं प्रत्ययोपात्ता भावना तस्यां किं धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधानं स्वर्गादि तु साधनतया गुणभूतम्? । उत काम्यमानत्वेनोपापात्तः स्वर्गादिवैव भाष्यस्तत्साधनं च धात्वर्थ? इति ततोऽप्येतद्विवेक्तव्यं योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः सम्बन्धस्तत्र किं क्रिया प्रधानतः पुरुषो गुणतस्ततो विपरीतं वेति, यदि गुणतः पुरुषस्तस्य गुणभाव क्रियातेपसिद्धमनूद्य स्वर्गादिवैव साधनत्वेन विधीयते काम

यतिश्च साधनकामनानुवादः, तदयमर्थं स्वर्गं साधनत्वेन कामयमानो
 यजेत-स्वर्गेण याग कुर्यादित्यर्थः । यदा स्वर्गकामनेव समुद्रमनोऽध्यानवत्
 गुणभूतकर्तृविशेषणं सती यागाङ्गमुपदिश्यत इति द्वेषा पूर्व पठः । अथ
 प्रधानतः पुद्गलस्तस्यात्मार्था स्वर्गादिगोचरा प्रवृत्तिः प्रत्ययेन विधीयते
 साधनतया च याग उपदिश्यते स्वर्गकामो यागेन कुर्यादात्मार्था प्रवृत्ति-
 मिति स्वर्गकामस्यात्मार्था प्रवृत्तिः, स्वर्गविषयैवेति स्वर्गभावनेशानेन प्रका-
 रेणोपदिष्टा, तदयमर्थं स्वर्गे य प्राप्नुमिच्छति स यागेन कुर्यादभिलषित
 स्वर्गश्च तस्याभिलषित इति स्वर्गं भावयेत् यागेनेत्युक्तं भवति, स्वर्ग-
 कामोऽत्राहरेण तु प्रथमः पूर्वपक्षोपपिच्छत्वाद्विदमपि चिन्त्यते स्वर्गशब्दो
 द्रव्यवचनः प्रीतिवचनो वेति, प्रीतिवचनत्वे तु तस्याः साधनत्वासम्भवा-
 दत्यन्तानालम्बनः प्रथमः पूर्वपक्षं स्यादिति तत्र पूर्वः पठः ।

धात्वर्थस्यैव भाव्यत्व पश्युत्या प्रतीयते ।

स्वर्गादे खलु वाक्येन श्रुते वाक्ये च दुर्बलम् ॥

भूतं च स्वर्गपश्चादि द्रव्य भाव्याय कर्मणे ।

उपदेशेन न भूताय भाव्यकर्मोपदेशनम् ॥

स्वर्गशब्दश्चन्दनादिषु प्रयोगाद् द्रव्यवचन इति न साधनत्वा
 सम्भवः पश्चादेत्यसन्दिग्धमेव द्रव्यवचनत्वम् । अथवा स्वर्गादिकामनेव
 यागाङ्गमिति सर्वथा याग एव भाव्यो न तिनान्यत्फलमसति च फलेऽधि-
 काराभावादनारम्भणीयमधिकारलक्षणम् । न चैवमफले कर्मणि कः प्रव-
 र्तेत, मा प्रवर्तिष्ये किं न द्विव, नैतावता शक्यं फलमुपगन्तुम् अफलस्य
 च कर्मणो धर्मत्व न भवतीत्येतदपि भवतु तथा च 'विदनालज्जो
 ऽर्थो धर्म' इत्येतदपि प्रत्युद्भूतं स्यादित्येतदपि सत्यं तद्रथीनं च सकल
 शास्त्रमिति सकलशास्त्रावपेक्षेत्रमधिकरणमाव्य विधिरपि पुरुष प्रवर्त-
 यति न नु फलवता गमयति, न च प्रवर्तिताऽपि कश्चिदफले प्रवर्तेत
 इति व्यर्थं एव विधिरिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

(१) उपेत्य प वाच ।

(२) भाव्यकर्मोपदेशनमिति वा ।

(३) पश्युक्तं स्यादिति वा ।

“पद्मश्रुनेर्बलीयस्या विधियुत्या हि भावना ।
 अथरुद्रा न यागादिभाष्यमालम्बितुं तमा ॥
 स्वर्गादिः कामनायोगात्फलत्वेनैव गम्यते ।
 स्वारस्यात्पुरुषाणां हि कामना फलगोचरा ॥”

लिङ्गादयो विधिं भावनां चाभिदधति तेन प्रकृत्युपात्तयागसम्बन्धा-
 त्पूर्वमेव विधिसम्बन्धो भावनायाः प्रतीयते प्रवर्तनारूपश्च विधिः, प्रवृत्ति-
 रूपश्च^१ व्यापारः प्रवर्तना तज्जोगिता चापुरुषार्थभाष्यार्था भावनायां न
 सम्भवतीति यागातिक्रमेण पुरुषार्थस्यैव भाष्यत्वं विधियुतिप्रलादध्यवसी-
 यते कथं पुनरसौ प्रवर्तनारूपो व्यापारः? शब्दस्येति घूमः तस्य सविहि-
 तत्वादन्यस्य चाप्रतीतिः, यद्यपि चास्याचेतनत्वादाज्ञादिव्यापारासम्भवः
 तथापि योऽस्य व्यापारः सम्भवति तस्यैव यथा प्रवर्तनारूपत्वं सम्पद्यते
 तथा यतितथ्यम् अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः, तत्र
 यदि भाष्याशे पुरुषार्थं उपनीयते ततस्तत्रप्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतुर्भवति
 नान्यथा तेन शब्दकर्मकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वं
 सम्यादयितुं तद्विषयभूताया भावनायाः पुरुषार्थभाष्यत्वं निश्चीयते
 स्वर्गादिश्च कामनायोगात् भाष्यतया गम्यते, भाष्यविषया हि मुख्यरूपेण
 कामना साधनेषु तु तत्सम्बन्धनिमित्ता गौणी, न चान्न गौण्यहणे प्रमाण
 मस्ति, तस्माद्विधियुतेः कामनायोगाच्च स्वर्गपरवादीनामेव भाष्यत्वं,
 यागश्च तत्र साधनं प्रीतिवचनः स्वर्गशब्दस्तामनभिधाय तद्विशिष्टद्रव्या-
 भिधानासम्भवात् द्रव्यस्वरूपमात्रेणा^२ प्रयोगादतः स्वर्गादिकामस्य पुरुषस्य-
 तद्भाषना यागादिविशिष्टा विधीयते, यद्यपि च स्वर्गकामस्यार्थान्तरविष-
 यार्थे प्रवृत्तिः शेषत्वेन सम्भवति तथापि पुरुषान्तरेष्वप्यस्यापि सम्भवा-
 त्स्वर्गकामस्य कदाचित्कलान्तरमनिच्छतस्तच्छेषित्वासम्भवाच्च स्वर्गकामा-
 र्थप्रवृत्तित्वेन निर्द्वेष्यते, यैव हि स्वर्गकामेषु शेषत्वेनानुस्यूता पुरुषान्ते-
 र्भ्यश्च व्यावृत्ता स्वर्गार्था प्रवृत्तिः सैव स्वर्गकामप्रवृत्तिरेत्येवं विशेषणं

१ प्रवृत्तिहेतुश्च इति पा० ।

२ द्रव्यस्वरूपमात्रे चाप्रयोगादिति पा० ।

सहते, अतः स्वर्गकामार्थे प्रवृत्त्युपदेशात्साधनत्वेनैव विहितो याग स्वर्गसाधनत्वेनैव विहितो भवति फलसाधने च कर्मणि फलभागिनः पुरुषस्य सिद्धेऽधिकार इति लक्षणमाख्यायम् ॥

यागानिषु मनुष्यैर्ग्राहि
काराधिकारणम् ।

सू० फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्व-
धिकारं स्यात् ॥ २ ॥

सिद्धेऽधिकारे स किमनुष्ठानसमर्थानामसमर्थानाम अन्वयधिरपङ्क
मूकद्वेषितरश्चामपि ? किं वा समर्थाना मनुष्याणामेव ? इति सशय , तत्र
यदि यथाधिकारमङ्गविनियोगस्ततः सर्वेषामपि, अथ यथाविनियोगमधि
कारस्तदा समर्थानुष्ठानसमर्थानामेवेति “तत्र प्रधानवाक्येन सर्वेषामधि
कारधीर्जायते । तदुपेनाङ्गवाक्यानामुपवर्णनम्, दर्शपूर्णमासार्था स्वर्ग
कामो यज्ञेतेति प्रधानवाक्येन सर्वेषा स्वर्गकामाधिकारं कर्मावगतं तदनु
सारीणि चाङ्गवाक्यानि न तत्सङ्केधाद्यालम्, अतरश्चतुष्पत्तन्मन्वाज्याश्रित
णविधिरश्चतुष्पत्तस्तु विध्यभावात्तद्रहितमेव फलसाधनम्, एव धिरस्य वा
चनहीन मूकस्य मन्त्रोच्चारणरहित पङ्क्तिश्च विष्णुकप्रणारहितमिति सर्व-
परमर्थिनामशक्याङ्गरहितकर्मनुष्ठानात्सिद्धेऽधिकार , स्याद्वैवमर्थिना, इति
रश्चान्तु साम्प्रतयिकफलकामनाऽभावात्कथमधिकाराशङ्का तेषामपि चतु
द्वेष्युपधासाद्रिदर्शनादस्त्वेषादृष्टार्थितेति मन्यते । अत्रोच्यते ‘नैवाज्यावेत्त
कात्रीना पुरुष प्रति चोदना । यतोऽसमर्थस्तच्छून्य कर्म कृत्याऽधिकारभाक् ॥
पुरुषश्चाति विधायमानमसमर्थे प्रत्यविहितत्वादनङ्गमेवेति तद्रहितमेव
कर्माविगुण समर्थ फल साधयेत् ‘कतु प्रति विधिस्तेषा तादृश तज्ज
शक्यत् । कृत्वा फलमवाप्नोति ततोऽन्यस्यानिधिक्रया न हि स्वातन्त्र्येणा
ङ्गवाक्यानि पुरुषे सम्यन्त्यन्ते प्रधानवाक्यशेषत्वात्तेषा, तत्प्रयुक्तेन तु
प्रधानवाक्येन तदङ्गेन युक्तं कतु पुरुषे समुज्यमानोऽसमर्थानपहाय सम
र्थान् प्रति विज्ञायते, अतोऽन्वयस्य कतुरेव अविहितान स्याज्यावेत्तणमेषा
विहितमित्येव विहितमिति मन्तव्य, न च प्रधानवाक्यविरोधात्सर्वाधि

कारनिश्चयः विशेषाभावाद्भिर् सर्वाधिकारः स्यादस्ति चात्र विशेषोऽङ्गो-
पसंहारसामर्थ्यम्, अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधो
यावज्जीवाद्दौ तत्र भवत्येष यथाशक्ति प्रयोगादपि फलमिति वक्ष्यते, तत्र वि-
रोधे तु सर्वान्गयुक्तकर्मोत्पन्नानादेश फलं, तिरश्चां तु प्रधानमात्रे ऽप्यसाम-
र्थ्यात् क्वचिदधिकारः, अपीणां त्वनादौ संसारे पूर्वपूर्वभृवादिवरणसम्भ-
वात् असत्येवाधिकार इति, अप्युदाहरणमनादिर्यं, देवतानां त्वात्माद्वेषेण
त्यागासम्भवाद्द्वेषहाभावाच्चाशक्तेरनाधिकारः ॥

पागादियु स्त्रीपुंसयोश्च-
योरधिकाराधिकरणम् ।

सू० लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैति-
शायनः ॥ ३ ॥

इदानीं किं पुंस एवाधिकारः ? उत स्त्रिया अपी ? इति संशयः, "तत्र
पुंलिङ्गनिर्देशात्पुंस एवाधिकारिता । प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावचनविधत्त-
तम्" विभक्त्यर्थस्य हि संख्याया यहाधिकरणे ऽविधत्तित्वमुक्तं, लिङ्गं तु
प्रातिपदिकार्थं बहवत् विधत्तितम्" उद्वेश्योऽपि फलकामोविधत्तित-
लिङ्गः पुमानेष स्यात् अद्रव्यत्वाच्च स्त्रिया द्रव्यत्यागान्मकयागानुष्ठाना-
सम्भवादननुष्ठाने चाधिकारासम्भवादनधिकारः, तथा भार्या पुत्रश्च दा-
सश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः इति स्मरणादतः पुंस एवाधिकारः, उच्यते
"प्रकृत्यर्थो ऽपि प्रत्येतदुद्वेश्यस्य विशेषणं संख्यया तुल्यनीतित्वाच्च विधत्तां
प्रपद्यते" यदसूद्वेश्यत्वाद्भि विधत्तितो न प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गं तु प्राति-
पदिकार्थोऽप्युद्वेश्यविशेषणत्वादविधत्तितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनपेक्षितप-
रिच्छेदत्वाच्चाद्विश्यमानस्य, न चायं प्रातिपदिकार्थो विभक्तियिकाराणां
टात्रादीनां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गाभिधायित्वान् अतः संख्यावदवि-
धत्तितमिति स्त्रिया अप्यधिकारः, न चाद्रव्यत्वमस्याः, कर्तनादिभिरर्त्तन-
सम्भवात्, पित्रादि दत्तसम्भवाच्च दायादिसम्भवात् पुत्राभावे दुहिते-
त्यादिस्मरणात् पत्याऽर्जितस्य दोषमसाधारणत्वात् "धर्मं धार्थं च कामे
च नातिवरितव्या पाणियहणात्तु सहत्ये कर्मसु तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरि-
पदे चेत्यादिवचनात् ये यज्ञपत्नीं यद्वृत्तान्त्यादिमन्त्रशर्णाभ्यश्च स्पष्टः

बुद्धिर्भवति तथाऽऽप्याहृत्य स्त्रीणामध्ययनमतिषेधाद्विदुषी स्त्री न शक्ता
मन्त्रोच्चारणं कर्तुं न च तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्या अपि विदुषा सम्याद
पितु शक्यते सपत्रविद्येन पुत्रा तेषामनुष्ठानसिद्धेरत पुमानेव कर्ता ॥

यानि शूद्रस्वानधि
काराधिकरणम् ।

सू० चानुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ ७ ॥

किमग्निहोत्रादियु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः ? उतापशूद्राणा
त्रयाणां ? मिति तदर्थमिदं विचार्यते किं कामश्रुतिप्रयुक्तं विद्यार्जनम् ? उत
स्वाध्यायविधिसिद्धिविद्योपज्ञीविन्य कामश्रुतयः ? इति द्विधा चात्र पूर्वं पत्र
एकस्मात्स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनुष्ठानज्ञानौपयिकतया विहितं क्रत्वङ्गं
क्रतुविधिभिरेव प्रयाजादिवत्प्रयुज्यते क्रतवश्चाविशेषेण चानुर्वर्ण्यमधिकु
र्वणाश्चतुर्णामध्ययनं प्रयुज्यते, तत्र त्रयाणां वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीते
त्यादिभिर्हवनयनसंस्कारैः ऽध्ययनाङ्गत्वेन विहितश्चतुर्थेस्तु विध्यभावात्
नुपनीतं यथाधीत्य विद्या लब्ध्याऽधिक्रियत इति, द्वितीयस्तु न क्रत्वङ्गं
मध्ययनं श्रुत्याद्यभावात्तरहणादिदृष्टकार्यपरम्परया वाक्यार्थज्ञानं या
वद्गतं ज्ञानस्यानुष्ठानौपयिकत्वेन स्वयमेव फलत्वोपपत्तैस्तत्रैवाध्ययनं
स्वविधिना विनियुज्यते न तदद्वारेण क्रतौ तेनाधानमिवागम्यं ज्ञानाङ्गं न
क्रत्वङ्गम् अतस्तेन विनापि क्रतूनामवैगुण्यादनधोतवेद एव शूद्र उपद्रष्टृ
वचनादनुतिष्ठन्नधिक्रियते, क्रतवो ह्यविशेषेण चतुरोऽप्यधिकुर्याणास्त्रया
णामध्ययनविधिसिद्धिविद्यत्वाद्द्विद्व्यर्जनं न प्रयुज्यते शूद्रस्य त्वन्यत सिद्धु
विद्यत्वाभावात्तदर्जनमपि प्रयुज्यते, अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टं
कर्तृकत्वात्कर्तारमपेक्षमाणं प्रकृतोपनयनसंस्कारान्किसमर्थं यथमाचार्यसमी
पमानीता इत्येव प्रयोजनमपेक्षमाणा-ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकृतेस्ते
यामेवाध्ययनं विधत्ते न शूद्रस्य, तथाऽप्यसावविहितेनैवाध्ययनेनोपावान्त
रेण वा विद्या लब्ध्याऽधिक्रियेतेति 'सत्यमध्ययनं नाङ्गं तत्कृता त्वङ्गम
मयंधी । तद्वत् क्रतवो लब्ध्या न कुर्यस्यात्तिर्पन्ति तासु ॥ क्रतुविधयोऽन्य
थाऽनुपपत्त्या विद्यार्जनमातिर्पन्ति, यदा तु स्वाध्यायविधिप्रहितमध्ययनो
पात्तविद्यान् द्विजन्मनो लभन्ते तदा तैरेव लब्धात्मानोऽनुपपत्तिवयात्

न चतुर्थस्य विद्यामात्रमिति, यदा चैवं विहितोपायसिद्धिज्ञानवत् एव
विधयोऽधिकुर्येति तदा तदेव ज्ञानमकर्मकालोपात्तमपि अग्निवत्कतूना-
मङ्गमिति तच्छून्यस्य स्वाच्छन्द्येन विद्यामर्जयतोऽपि न सिध्यत्यधिकारः,
मन्ववत्सु च अनधीतवेदस्य कुतोऽधिकारः कुतस्तरां चानपेरानिसाध्येषु
तस्मात्प्रयाणामधिकारः ॥

यागे निर्धनस्याप्यधिकारा-
धिकरणम् ।

सू० त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो
द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ८ ॥

किं त्रयाणामपि मध्ये द्रव्यवत् एवाधिकारः? उताद्रव्येऽपि?
कर्माद्येन द्रव्यमर्जयित्वाऽनुतिष्ठवधिक्रियत इति संशये पुरुषार्थोपात्त-
द्रव्यवतां ताभावाद्द्रव्यस्य तदजनं क्रतुभिरातिष्यते, अतो विदुषामिव
द्रव्यवतामधिकारः, नैतत्तुल्यं विद्या हि प्रत्यक्षविधिसिद्धौ त्रयाणामिति
तैर्योपपत्ताः क्रतवो न शूद्रस्य तातिपन्तीति युक्तं, द्रव्याजनं तु सर्वपुरुषाणां
द्रव्यकार्यैरथात्प्रेष्यं तत्राविशेषात् भोजनान्निवत्, कतूनामपि तदात्तेपकत्वं
न धार्यते, अतोऽद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयित्वा कुर्यात् ॥

यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकारा-
धिकरणम् ।

सू० अङ्गहीनस्य तद्धर्मा ॥ ९ ॥

अङ्गहीनोऽपि द्रव्यहीनवत्प्रतिसमाधानेन कुर्यात् द्रव्यहानिर्वह-
रङ्गमधिकार व्यरीत्सीत् अङ्गहानिस्त्वन्तरङ्गं विरुणद्धीति विशेषाशङ्का,
अथवा द्रव्यहीनवदङ्गहीनस्य सिद्धमेवाधिकारमुत्तरविधवत्याऽनुवदतीत्य-
पानकस्यम् ॥

अविनित्याद्द्वैक्यस्य
यागानधिकाराधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ १० ॥

यस्य स्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैक्यं स न कथंविच्छेदोक्ति कर्तुमिति
न काम्येष्वधिक्रियते, नित्येषु स्वाहिताग्निश्चेद्यथाशक्ति कुर्वधिक्रियत
एव ॥

दर्शपूर्णमासयोः चार्पणस्य
याधिकाराधिकरणम् ।

सू० अर्च्यार्पणस्य चानं स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्पणं शृणीत इति विधाय पुनः श्रुत् 'एकं शृणीति

मुद्देश्यपरत्वाद्विधितमिति कामिन प्रधानभूतामुद्दिश्य गुणत्वेन विधी
यमान कर्म प्रतिप्रधानावृत्तरेकैकस्य स्वफल साधयतीति प्रतिभाति तथा
ऽप्याख्यातोपात्तस्य कर्तृबहुत्वस्यापरितनाधिकरणन्यायेन विवक्षितत्वा
त्सहस्यकामिभिः कर्तव्यं न चैकस्मिन्कर्मणि बहूना प्रत्येक कर्तृत्वं सम्भ
वति एकेन कृतेन परस्य कर्तृत्वायोगात् अत्र समुद्रिताना व्यासज्यकर्तृत्व
कर्तृगामि च फलम् । अतस्तदपि समुद्रायस्यैव तदशन्तु समुद्रायिन
प्राप्तुवन्तीत्यवयवकामानामधिकार इति प्राप्तोऽभिधीयते "समुद्रायस्य
कर्तृत्व यद्यपि स्यात्तथाऽपि तु प्रत्येकमधिकारित्वात्तथैव फलनाप्तुम् ॥
यद्यथाऽयगम्यते तत्तथैवाङ्गीकर्तव्यम् इह चाधिकारावस्थाया साहित्यस्या
विधितत्वात्प्रत्येकमधिकार पतोपते, कर्तृत्व च सहनानामत सहस्यव
युक्त कर्म प्रत्येक फल साधयतीति स्वीकर्तव्यं, न चैवमत्यन्ताकर्तृगा
मित्य तेष्वेव व्यासज्यवृत्ति कर्तृत्व प्रत्येकवृत्ति फलमिति प्रकारभेदमात्र
कर्तृत्वमपि चैतेषा प्रत्येकमवगम्यते "कर्तृगामि बहुत्व हि द्रव्यगाम्यन्यथा
भवेत् ॥ कर्तृबहुत्व साक्षादभिधीयते न कर्त्राश्रयद्रव्यबहुत्व व्यासज्य
वर्तिनि च कर्तृत्व न कर्तृ ॥ बहुत्व स्यात् किन्तु द्रव्यमात्रस्य तत्र कर्तृ
बहुत्वाभिधानमनञ्जित स्यात्सम्भवति च सर्वथा प्रत्येक युगपत् कर्तृत्व
वर्थाये हि विरोध स्यात्, एकेन कृते परस्य कर्तृत्वायोगात् न यौगपद्योन
तस्मात्प्रत्येकमधिकारिण ॥

दशोदो कर्तृत्वनिवर्तमाधि
करणम् ।

सू० प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयो
गे स्यात् ॥ ९ ॥

दशोदोमासादिषु क्रिमिको द्वेः बहवो वा कर्तार २ उन एक एवे २ ति
सशय, तदर्थं च किनाख्यातोरात्ता कर्तृसङ्ख्या विवक्षिता २ नेति चिन्त्यते
"तत्र फलार्थेन समुद्रित्य कर्मणामुपदेशनात् । उद्देश्यगामिनी सङ्ख्या यह
एव विवक्षिता ॥ स्यान्मत यद्यपि कामपदगता सङ्ख्या उद्देश्यगतत्वात्
द्वन्तलिङ्गात् यहैकस्यवज्राविवक्षिता तथाऽप्याख्यातोपात्ता सङ्ख्या विधी
यमानक्रियाऽऽतिस्तगुणभूतकर्तृगामित्वादिप्रवृत्तितेति तदमत अविधेय

त्वात् क्रियायाः यागेन स्वर्गं प्राप्नुयादित्येतावदुच्यते नानुष्ठानं नैतदर्थं
 प्राप्तं, स्वर्गप्राप्तौ च पुंसः प्रधानत्वाद्दिव्यवृत्तिता सद्भ्या, यदि स्वर्गं कुर्वा-
 दित्युच्येत तदा अन्यस्यापि स्वर्गः स्यात् न कर्तुः, यद्यपि स्वर्गं कुर्वादि-
 त्युच्यते तथाऽप्यविधेयैव क्रिया, यो हि यद्विच्छति स तत्करोतीत्येवं
 फलकामस्य फलविषया क्रिया प्राप्तैव तां प्रत्ययेनानूद्य प्रकृत्यर्थायागाद्विः
 करणं विधीयते, प्रत्ययार्थश्च कर्तृसद्भ्या तेनासाधनुशाब्दागतत्वाद्दिव्य-
 वृत्तिता, न ह्येकेन प्रत्ययेन फलकामस्य रागप्राप्तां फलभावनामुद्दिशता
 कर्तृसद्भ्या भावनां यागं वा प्रत्युपादातुं शक्यते वैरूप्यप्रसङ्गात् । अथ
 मतं यद्यपि फलक्रिया प्राप्तैव तथाऽपि यागक्रियाया अप्राप्तत्वेन विधे-
 यत्वात्तद्विशेषणभूता सद्भ्या विधेयगतत्वाद्दिव्यवृत्तितेति तदप्युक्तं यद्यपि
 यागानुरक्ता क्रिया न प्राप्ता तथाऽपि क्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेव तत्र
 विशिष्टक्रियाविषयोऽपि विधिः श्रूयमाणः प्राप्तावाप्तविवेकेन यागानुरा-
 गमात्रपरो भवति, न हि फलक्रियातः क्रियान्तरं यागेनानुरज्यते, सा चे-
 त्प्राप्तैव तद्विशेषणं च सद्भ्या न साताद्यागगता प्रत्ययार्थत्वात् तस्माद्दिव्य-
 वृत्तितेति । अत्राभिधीयते “रागप्राप्ता फलप्राप्तिर्न सा शब्देन चोच्यते ।
 प्रत्ययश्च क्रियावाची न प्राप्तिं प्रतिपादयेत् ॥ प्रतिग्रहविशेषाच्च नाकर्तुः
 फलसद्भूतिः । विधेश्चैवमतोऽन्यस्य न फलप्राप्तिसम्भवः ॥ स्वर्गादिका-
 ममुद्दिश्य क्रियैवेह विधीयते । यागादियुक्त्या सद्भ्या च तद्गतत्वाद्दिव्य-
 वृत्तिता ॥ फलक्रियानियोगेन न हि पुंसां फलार्थिनाम् । रागप्राप्ता यतो
 नैषा शब्देन तु विधीयते ॥ अर्थिपदेन तावदर्थितामात्रमुच्यते न प्रवृत्ति-
 राख्यातंमपि यच्छब्दाद्युपबन्धाभावात् यागादिविशिष्टभावनाविधिपर-
 मैव स्वरसादवगम्यते, तत्रश्च स्वर्गो मे स्यादित्येवं यः कामयते स तं
 यागेन भावयेदिति भावनैव सर्वविशेषणविशिष्टा फलोपायत्वेन कामिना
 विधीयते, न चावश्यमर्थिनस्तद्विषया प्रवृत्तिः प्राप्ता येन तद्वृत्तात्त उता-
 र्थं विधिर्यागाद्यनुरागमात्रपरत्वेनैव व्यवस्थाप्येत, न च फलकामः प्राग्-

चनाद्विद्वज्जानाति प्रवृत्तस्य मे स्वर्गः सिद्ध्यति न त्वप्रवृत्तस्य दैवात्का
 रणान्ताद्वेति तदजानात्स्वर्गपाप्मिभिनपेन्तद्विषयप्रवृत्त्यप्रवृत्त्यामध्यस्य
 उदास्ते, यदा तु घवनमस्य यागाद्विशिष्ट व्यापार विद्यते तदा तस्यै-
 प्पितोपायता विधिपामाण्यादवगम्य तत्र प्रवर्तते तस्माद्विधेयैव भावना
 यागाद्विशिष्टा सद्गम्या च तद्विशेषणमिति विश्ववितैव, लिङ्ग तु काम
 यदगतमुद्देश्यविशेषणत्वाद्विश्ववितैवमिति विशेषः । ये तु स्वर्गकामस्यानु-
 ष्ठानमनूद्य यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते चेद्वैवासा मयैतत्कृतंश्रमिति
 "स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषा सदा" इत्यादिभाष्यार्तिरुपचाश्रुतय
 हणात् भावनायां अविधानमाहुस्तेषामनूद्यमानविशेषणस्याविश्ववितत्वा-
 द्विद्वमधिकरण विरुध्यते, सर्वेषां कर्मेषु च क्रियामविधाय गुणमात्रविधानात्
 चेदिति हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत्येवमनेकगुणविधानं क्वचिदपि न
 स्यात् ततरश्च रेवतीषु चारवन्तीय इत्यादिपञ्चमैवेत्यादिषु प्राप्त-
 भावनेद्वेषेन यागस्य रेवतीचारवन्तीयसम्बन्धस्य च विधानात् गुणविधि-
 यत्तद्वाक्यभेद स्यात्, न च यागविशेषत्व गुणानां येन तस्यैकस्य विशि-
 ष्टस्य विधानाद्वाक्यभेदः परिह्रियेत सर्वेषां भावनागमिवात्, यथाक
 धात्वर्थकारकाणामरुणैकहायव्यादिवत्परस्परैणासम्बन्ध भावनासम्बन्धा-
 नामुत्तरकालपरस्परौपकारित्वमिति सप्तमनवमादयोर्वत्ततीति, तस्माद्वा-
 यनाविधिप्रसक्तमेवानेकगुणविधानं प्रस्तुतं चाधिकरण समर्थनीयं यथाह
 यदा हि भावनाकृत् विधित्व भावनायंत्वेनैव गृह्यते तदा वाद्विशेषण
 विधौ सत्यवाक्यभेदः यदा तु तद्विशेषणार्थं तदाऽनेकविशेषणयोगे सति
 यदर्थं विधित्व तस्यैकस्य विधानं नेतरस्येति वाक्यभेद स्यादिति
 अल्प चेदमुच्यते सर्वत्र भावनाविध्यभिधानात्तस्माद्वैवासा मयैतत्कृतंश्र-
 मस्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषा सदेत्यादिभाष्यस्वरूपप्राप्त्यभिप्राय न
 भावनाविधायमिति व्याप्तेरपि । अतो भावनायाविधेयत्वात्तद्विशेषणभूता
 कर्तृसद्गम्यापादेयगतत्वाद्विश्ववितैव सिद्धम् ॥

आश्रयकारणमन्त्रोपि
 समाप्ति निवमाधिकरणम् ।

सू० प्रक्रमानु नियम्येनारम्भस्य क्रियानि-
 मित्तत्वात् ॥ ३ ॥

काम्यकर्मकामार्थेन प्रक्रान्तं वीताया फलेच्छायाम् अवाप्ते वा फले किं नियोगतः समापनीयं नेति चिन्त्यते "तत्राभीप्सितसिध्यर्थे साधनेषु प्रयत्नते । मिद्रे तस्मिन्सिद्धिच्छाया वीताया किं प्रयत्नते ॥ यदि मन्येत न फलार्थं कर्म किन्तु फलकामनाया निमित्ते कर्मैव कर्तव्यं, तस्य हि भाव्यता पश्यत्येवाश्रयते वाच्यत्कामस्य तत्र दुर्बलं न चोपक्रममात्रेण चोदितं कृतं भवति समाप्तेः शास्त्रार्थत्वात्, न च पूर्वोपकरणोक्तरीत्या नित्यानित्यसयोगविरोधः काम्याना नित्यत्वाभावात् अतः कामे निष्पत्ते निश्चितेऽपि तन्निमित्तं कर्म कर्तव्यमिति, तैतदेष न ह्यपुरुषार्थं कर्म भाव्यं भवतीत्युक्तं, न च फलान्तरं कल्पयितुं शक्यं श्रुत-दान्यश्रुतकल्पनयोरन्याय्यत्वात्, शिष्टादिगर्हणान्तु अनृतवाद्भवान्ति निमित्तं न च परमार्थतोऽनृतमस्ति शास्त्रार्थस्य सङ्कल्पितत्वाच्चिरुत्ताया च कामना-यामशास्त्रार्थत्वात्तस्मात्समापनीयमिति प्राप्ते द्रुमः "न हि सम्भावनामा-त्राद्भवान्तिः कल्पयितुं क्षमा । सर्वस्मृतिषु तुल्यत्वात्प्रामाण्यप्रसञ्जनात् तथा च निन्दायचनं प्रायश्चित्तं च युज्यते, तस्मात्क्रतुमुपक्रान्तं नियोगेन समापयेत्, तैत्तिरीया हि समापनन्ति 'देवताभ्यो वा एव आश्रयते यो यत्य इत्युक्त्या न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत न देवताभ्य आश्रयते" इति ।

आश्रयनेति शक्यं समा-
पनेनियमाधिकारम् ।

सू० लोके कर्माणि वैश्वान्तोऽधि-
पुरुषज्ञानम् ॥ ४ ॥

एवमहर्कमादि प्रक्रान्तं क्रिमशयं समाप्यं नेति संशये तेषामपि शास्त्रीयत्वात् विहितमुपक्रान्तं नियमेन समापनीयमिति श्रुतिकल्पनादृ-
यताभ्यो वा एव आश्रयते इति देवताश्रयस्यापारमात्रस्य अश्रयसमा-
पनीयस्याश्रयमात् यहादीनामपि प्रक्रान्तानामाश्रयकं समापनीयमिति
प्राप्तेऽभिधीयते "यशास्त्रादेष हि प्राप्तिदृष्टार्थेषु यहादिषु । तेन शास्त्रं न
कल्प्येत पुरुषार्थं हि देवता पुरुषार्थं हि देवता यदपदेशेषु नियेयते
न तु यदहर्कमं देवताश्रयं तस्मात् समापननियमः ॥

कनकजप्याय प्रतिपिडक
मंशामनुष्ठाने अनिष्टावाता
विशरणम् ।

सू० प्रतिषेधेष्टकर्मत्वात् क्रिया स्या-
त्प्रतिपिडानां विभक्तत्वाद्कर्म-
णम् ॥ ५ ॥

'न कलस्नम्भतपे'दित्येवमादिषु सगय कि प्रज्ञापतिव्रतव्यत्युदा
दासाश्रयणेनाभरण भरणभाजसङ्कल्प कल्पफलो विश्रानिदादिषुद वि
धीयते? उत भरण प्रतिषिध्यते? प्रत्यत्रावपरिहारवेति यदि नत्रविशिट
भरण विधिना सम्बध्यते तत पर्युदास । अथ नत्रविधौ सम्बन्धस्तत
प्रतिषेध, तत्र 'भरणव्यवधानेन नत्रविधौर्नास्ति सङ्गति । भरणन्तु
नत्रा युक्तमव्यग्रायाद्विधीयते ॥ श्रुत्या च विधिसम्बन्धा भरणस्य नत्र
पुन पदान्तरत्वाद्वाक्येन श्रुतेर्वाक्ये च दुर्लभ । तस्माद्भरणमेषेह नत्रा
युक्त विधीयते । तत्र भरणभाजोऽननुष्ठेयत्वादविधेय इति तद्देतु
सङ्कल्पो विधीयते, स चाशुनफल कल्पेन फलेन सम्बध्यते अत फलका
माधिकारमेषजातीयकमिति निष्कामाना पाशाकाम्यम् अत्रोच्यते "नत्र
भरणव्यतिरेक्यन्तु स्वायंहानि प्रसज्यते । सङ्कल्पनतया ह्यत्र श्रुतेरत्यन्तश
धनम् ॥ मत्पते पुन प्रत्यासतिभाजग्राधन न वा तदपि कि तर्हि भत
येदिति पत्र परिपूर्णं नत्रा सम्बध्यते भरणवेति, भरणेदिति च भरणभा
जनाया प्रयत्नना शक्यते नत्रा मव्यङ्गेन विधिना तद्विपरीतनिर्वतनाप्रतीति
निवर्तना च निवृत्तिकलो व्यापार, न च प्रेषापूर्वकारी पुरुषो रागत
प्रयत्नमानोऽपति प्रत्यत्रावफनत्ये निवर्तयितु शक्यते इति श्रुतनिवर्तना-
न्यघानुपपत्त्या विषयीभूतभरणव्यापारस्य प्रत्यत्रावपत्त्ये कल्पने अत
स्तत्परिहारस्य सर्ववामेशजातीयक वर्जयितव्यम् । ये तु नत्रयैशिवयस्य
नियोगस्य भरणे प्रवृत्तस्य नियोज्यस्य लश्रस्यात न प्रत्यत्रावफनना
प्रमादशतोत्याहुस्ते श्रुगार्थावस्य प्रमादत्योपपाटनाचिरम्सा । किञ्च
भरण नत्रयैशिवयस्येना चीग न नियोज्यशिवेणस्य आप्यानेन कर्तुं
नभिधानाम वभय यत्रेयस्ये नाशक्तिवसङ्गात् ननु न ह्येन द्रुत्या नियो
ज्यशिवेणस्य नत्रयैशिवेणस्यशापोऽनियोज्य यत्रेयतामासस्ये भरण

प्रवृत्त एव हि तदभावे नियोक्तुं शक्यते नान्यः सत्यमेवं तथापि न नियो-
ज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति यदि ह्येतावतैव नियोज्यविशेषण-
त्वमाश्रीयसे ततः सर्वत्र जीवनं शक्तिरच नियोज्यविशेषणे स्यातां, ततश्च
तदवच्छिन्नस्य नियोज्यस्य लब्धत्वाद्विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिरकल्पनं
स्यात्, तत्र यत्किञ्चित्केन चिदुच्यते प्रयुक्तिलाघवाय फलकल्पनमिति तद्वि-
षेधाधिकारेष्वपि समानमित्यास्तां तावत् ॥

गुह्यं नुगमनादीनामुपनयना-
त्तरकालकृतं व्यताधिकरणम् ।

सू० तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन
प्रवर्तन् ॥ ६ ॥

स्मार्ता यमनियमाः प्राहुमुखोभुञ्जीत उदह्मुखो मूत्रं कुर्यादि-
त्येवमादयः किं जननप्रभृति प्रवर्तन्ते जातो यदा शक्रुषात्तदेत्यर्थः? उतोपन-
यनप्रभृती? इति संशयेऽनाग्निसाध्यत्वाद्मन्त्रसाध्यत्वाच्चैषां शक्तमात्राधि-
कारत्वे प्राप्ते द्रूमः उपनयनप्रभृति स्थिरिति कुतः स्मरणात् स्मरन्तिहि उपन-
यनादिर्नियम इति तस्मादुपनीताधिकारः ॥

अग्निहोत्रत्यागः । अग्निहो-
त्रादिप्रायश्चित्तकर्मणां स्व
कालकृतं व्यताधिकरणम् ।

सू० अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो
विधीयते ॥ ७ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतांति यावज्जीवं दृशंपूर्णमासाभ्यां यज्ञे-
तेति श्रूयते तत्र संशयः किं सातत्येनानुष्ठानम्? उत सायं प्रातरग्निहोत्रं
पौर्णमास्यमाशास्ययोश्च दृशंपूर्णमासाविति संशयः तत्र जीवने निमित्ते
कर्मविधानविमित्तिके चासम्भाविताङ्गत्यागोऽप्यत्रैगुण्यात्कालस्य चाङ्गत्वा-
त्तल्लोपेन सन्ततानुष्ठानं न्याय्यमिति प्राप्ते द्रूमः “अङ्गत्वेऽपि च कालस्य
न त्यागोऽन्याङ्गवस्तुतः । अनुपादेयरूपत्वात्तस्मिन्कर्मविधिर्यतः ॥ यद्वि-
प्रयोगविधिप्रशाद्रुपादेयं तद्वि यथाशक्तीत्युपब्रध्यते कालस्य पुनरनुपादेयस्या-
देया हि । तत्र यवनव्यक्तिरस्मिन्काले प्राप्ते कर्मकृतं व्यमिति ततश्चार्था-
त्कालमेव जीवनं निमित्तमिति न कालान्तरानुष्ठानमतेनाग्निविद्ये व्या-
ख्याते, तयोः व्ययनानुष्ठानविधिसिद्धयोः स्वीकरणात्प्रयोगविधिनाऽनु-

ष्ठाप्यत्वादेया वचनशक्तिरग्निमान् विद्वारत्वाधिक्रियेतेति प्रत्यक्षमेव विद्या
वतोऽधिकारश्रवणं "य एव विद्वानग्निहोत्रमिति सर्वत्र श्रवणात्तस्मात्काले
प्राप्ते विदुषोऽग्निमतश्चाङ्गान्तराणि यथासम्भाशमुपसङ्कृत्यानुष्ठानम् ॥

अग्निहोत्रादिकर्मणां
ह्यकालाश्रय्या आश्रय
धिकारणम् ।

सू० तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रव-
र्तते ॥ ८ ॥

यदि कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसंज्ञोच्यन्तत कालशास्त्रस्य सक-
टनुष्ठानेन सम्पादितत्वात्तद्वशेन सकृदेव सायमात्र कालयो पौर्णमास्य-
माश्रास्ययोरत्र कृतः शास्त्रार्थ इति न पुनः पुनानुष्ठानं स्यात्, मैथ न हि
कालशास्त्रशशस्त्रीधनस्य निमित्तत्वं हीयते किन्तु तत्कालीनमेव जीयते
न कालान्तरोपमित्येतावत्, तत्रश्च तादृशस्यैव जीयतेस्य पुनः पुनरा-
श्रुतौ शास्त्रमपि पुन पुनर्नैमित्तिके पुरुषं नियुक्ते अत्रो निमित्ताश्रुताश-
श्रुतिर्नैमित्तिकानाम् ॥

दशांशो भेदाश्रयत्वा
दोमाश्रयधिकारणम् ।

सू० तथाऽन्तःकृतसंयुक्तांनि ॥ ९ ॥

युक्त नैमित्तिकेषु पुरुषार्थेषु निमित्ताश्रुताश्रुतिरिति, तत्र प्रत्या-
श्रुतिफलमन्यदन्त्यच्च निष्पत्स्यते कस्यचैपु तु भेदेन होमादियु क्रूरूपकारस्यैव
साध्यत्वात्सकृत्कृतैश्च तस्मिद्धेरेकस्मिन्प्रयोगे भेदानाश्रुताश्रुति न होमाश्रु-
तिरिति विशेष मन्वमानभ्योत्तरं कस्यचैष्यपि शास्त्रेण निमित्ताश्रुताश्रु-
त्यवगमादाश्रुतौ निमित्तस्याश्रुतेनैव होमेन सगुणं क्रतुः स्यकलाय यथा-
प्रोतीति कल्पनादेषामपि निमित्ताश्रुताश्रुतिः ॥

गुणगुणमनादीनां प्रतिनि
मित्ताश्रुत्यधिकारणम् ।

सू० आचाराङ्गप्रमाणेषु तथा स्यात्
पुरुषार्थत्वात् ॥ १० ॥

गुणगुणमनादीनामाश्रयणकालानां गुणगुणमनादिति निमित्तानां कि
निमित्ताश्रुताश्रुति स्यात् - ति भवये तत्र दृष्टायां श्रुते चतुर्गुणमनाश्रुत्या-

नाभिवाचनादिभिः प्रीतो गुरुः सम्यग् विद्यां ददातीति तत्र यथाऽनु-
ष्ठिते प्रीतिर्भवति तथा कर्तव्य सकृदसकृदा न त्वग्रयमावतंतीयमिति
प्राप्तेऽभिधीयते “दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टाभ्युपगमात्तस्य च शास्त्रप्रमाण-
कत्वात्तद्वृत्तेन निमित्तावृत्तावावृत्तिः ॥

ब्रह्मसूत्रविशामण्डनयापा
करणस्य नित्यताधिकरणम् ।

सू० ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृण-
वाक्येन संयोगात् ॥ ११ ॥

“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयीत” “पञ्जामुत्पादये” इति श्रुतं
सोमविद्याप्रजं किं नित्यं? मुतानित्यं? मिति सशयः तत्र यावज्जीवादि
तुल्यनिवृत्ताभावात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति च फलश्रवणादुसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति चास्य कालविधिपरत्वाद्ध्ययनप्रजयोस्तु विश्व-
जिद्वृत्त्यर्गकल्पनात्सप्रमे ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमाद्रीनां चापनयनगतानां
फलानामुपनयनस्याध्ययनाद्भूत्वेन स्वयम्फलानपेतत्वाद्ध्ययनफलत्वमेष
न्याय्यम् । अतः फलकामाधिकारत्वमेवैवामिति प्राप्तेऽभिधीयते नित्यानीति
कुत “धीष्णायुक्ते वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते । यावदुसन्तं नियमः
सोमस्यातोऽद्यगम्यते ॥ यावदुसन्तमभ्यासः काम्यस्यैवाथ वाच्यते यजेतेति
पदेनैव प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणा ॥ तस्मादुसन्ते निमित्ते विधानादागत आगते
वसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति नित्यं, अध्ययनमप्यश्रुतफलमतरयह-
णादिना क्रमेण धर्माधर्मवशोधफलत्वात्तस्य चावश्यकत्वादावश्यक ब्रह्म
वर्चसादिक त्वध्ययनाद्भूतोपनयनाश्रितसप्तधर्षादिगुणफलत्वाद्ध्ययन
फलमनाशङ्कनीयमेव, प्रजोत्पादनमपि श्रमृतामृणत्वफलश्रवणादनु ‘त्याश्र
तथा सुतानधोगच्छती”ति प्रत्यवायस्मरणान्नित्यमेष सोमविद्याप्रजम्,
श्रुतश्रुतिरपि सोमाद्रीनामावश्यकत्व दर्शयति, न च तत्र ब्राह्मणश्रवणा-
त्तद्विषयमेषावश्यकत्व विधिवाक्येषु विशेषश्रवणात् ब्राह्मणयहणस्यो-
पलक्षणार्थत्वादतस्त्रयाणामप्यावश्यकता. सोमादयः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथ नित्ये षष्ठाऽध्यायानुष्ठाना-
धिकारणम् ।

सू० सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्त-
थाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” यावज्जीवं “दशंपूर्णमासाभ्यां
यजेत” “वसन्ते ज्यातिषा यजेतेति क्रिमत्र सर्वाङ्गोपसंहारौषाधिकारः ? उत
यदा यावन्न्यङ्गानि शक्नोत्युपसहर्तुं तदा तावद्विरूपेत प्रधानं कुत्रेवधि-
क्रियेते ? ति संशयः तत्र “समुच्चितानामङ्गानामित्यम्भायेन सङ्ग्रहः । सर्वा-
ङ्गयुक्तमेवातः प्रधानं फलसाधनं” न चाफलसाधनेऽधिकारोऽस्ति अतो न
हीनाङ्गस्य प्रयोगः उच्यते “नैमित्तिकं नियोगेन कर्तव्यमवगम्यते । निमित्तेन
ततोऽशक्यहानेनापि प्रयुज्यते ॥ यावच्छब्दोपघट्टं हि जीवनं धातुसम्ब-
न्धविहितेन णमुल्प्रत्ययेन सम्बन्धान्तरासम्भवाच्चिमित्तत्वेन यागानुरक्त-
भावना प्रत्यवगम्यते दशंपूर्णमासविशेषितश्च यज्ञः कालयोगिनामाने-
याद्रीनामिष यावकोनाङ्गानां निमित्तस्य चैतद्रूपं यत्स्मिन्सति नैमित्तिक-
मपश्यं कर्तव्यम्, अतः प्रधानानुरक्ता भावना स्वशाक्यश्रुतनिमित्तवशपा-
प्तवाशयकत्वानुरोधेन यथासम्भवद्वानि एह्नाति तावतीथ शास्त्रवशात्
फलसिद्धिरिति यथाशक्ति प्रयोगेणैवाधिकारः, स चाय न्यायस्तन्वख्ये न्या-
यसमात्तायां च प्रपञ्चितस्तीर्थान्तरं च निराकृतमित्युपरम्यते ॥

अङ्गैकान्ये काम्यस्य
नित्यमस्याधिकारणम् ।

सू० काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ २ ॥

काम्यानि कर्मोप्येन्द्राग्नेकाङ्गरूपात् नित्यपेदित्याद्रीन्युद्राहणं
पक्षतावपि काम्यः प्रयोगः उदाहरणमेव, तत्रापि किं षष्ठाशक्ति प्रयोगेणा-
स्यधिकारः ? उत सर्वाङ्गोपसंहारौषे ? ति शिवाः तत्रासत्यपि निमित्तेप्रजा-
कामाद्विश्वैरिष्येवपतीतेरसमर्थानामस्यधिकार इति स्थितेऽपि तिर्यग-
धिकारणे पूर्वाधिकरणोपजनितानुष्ठानोपकानुष्यशुद्धिः काम्येष्वपि ज्ञापं मन्यते

अत्रोच्यते प्रज्ञाकामादिशब्दाः समर्थेऽप्यविरुद्धाः, न च कामना निमित्तयेनावश्यकत्वं शाब्दं स्यात् अङ्गानि तु शाब्दानि न शक्यन्ते बाधितुं नैमित्तिके पुनः शाब्दमावश्यकत्वं प्रधानस्येति तद्विरोधेनाङ्गानि यथाशक्ति गच्छन्त इति विशेषः ॥

द्रव्यभेदे वि कर्माभेदाधि करणम् । सू० क्रियाणामाश्रयत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् ॥ ३ ॥

अतः परमतिप्रसङ्गनिराकरणेन नैमित्तिके स्थापितस्य यथाशक्ति प्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचारा प्रस्तोष्यन्ते तदुपोद्घातत्वेन त्विदं विन्यते किं दर्शपूर्णमासादिषु नीवारादिद्रव्यान्तर क्रियमाण कर्मान्तरस्वमापादयति? उक्तं द्रव्यान्तरेऽपि तदेव कर्म? इति यद्यन्यत्ततो न प्रतिनिधिरथ तदेव तदा द्रव्यान्तर प्रतिनिधाय प्रयोक्तव्यं कर्म तत्र “द्रव्यस्यैव क्रिया नाम रूपं नार्थान्तरं ततः । तदात्मनश्च तद्भेदे न भवेद्विचिता क्रयम् उच्यते “तदाऽऽत्मनोऽपि स्वस्यैव व्यतिरेकः क्रियानपि । जातिवद्गुणप्रवृत्तस्तद्भेदेऽपि न भिद्यते” क्रियापि जात्यादिवद्भेदत्तादिभेदेऽपि चलति यजति दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतीत्येवमेकबुद्धिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते न ह्यत्यन्ताभिचत्य द्रव्यात् क्रियायाः येन तद्भेदाद्भेदः स्यात्, भेदोऽपि स्वस्यैवानेकान्ताभ्युपगमात् अतो द्रव्यान्तरेऽपि क्रियाभेदाभावात्सिद्धः प्रतिनिधिः ॥

नित्यकर्मणोऽनित्यपारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणम् । श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोगः कर्तव्यो नेति विचारे न कर्तव्य इत्याह सर्वशक्त्यधिकारणे अशक्याङ्गत्याग उक्तः, न पुनरङ्गान्तरागमः, न च द्रव्यान्तरागमे प्रमाणमस्ति कर्मचोदना तावच्च द्रव्यं प्रयुङ्क्ते, यत्तु द्रव्यस्य प्रयोजकं व्रीहिभिर्यजेतेति तद् व्रीहीणामेष प्रयोजकं नान्यस्यातो नान्यागमः, स्यादेवं यदि व्रीहिशास्त्र द्रव्यस्य

विधापक स्यात्कर्मवेदानया स्वातिफ द्रव्य व्रीहिशस्त्रेण निवस्यते
'यदा त्वलाभात् व्रीहीणामुद्रास्ते व्रीहीवेदाना । कर्मशास्त्र तदा द्रव्यम
न्यदात्तिपति ध्रुव ' तस्मादस्ति प्रतिनिधि ॥

द्वेषतामन्त्रक्रियाकामप
कारे प्रतिनिध्यभावाधिकार
यम् ।

सू० न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थस
योगात् ॥ ५ ॥

देवताऽग्नीन्द्रादि, अग्निराहवनीयादि शब्दो मन्त्र क्रिया प्रयाज्ञप्रो
चणादिरदृष्टार्था दृष्टार्थेषु स्वव्यवहारादिषु चस्थेव प्रतिनिधि नवनिर्भेद
नादिभिरपि तत्कार्यसिद्धे, तदेषा देवतादीनामपि विस्मरणादिनाऽप्यपि
किं देवतान्तरमन्यन्तरं शब्दान्तरं क्रियान्तरं च प्रतिनिधेयं ? मुत नेति पूर्वण
न्यायेन प्रतिनिधौ प्राप्ते ऽभिधीयते यत्र हि प्रतिनिधीयमानं मुख्यस्य
कार्यं साधयति तत्र प्रतिनिधिर्न चेह तथा सम्भवति, देवता तावद्बुद्धि
चलणा न चान्या नीयमाना देवता भवति, न चादेवतायै सद्गुण्यमानि
यागो भवति अतो न देवताकार्यमन्यत सम्भवति तथाऽऽहवनीयादिर
दृष्टार्था विनाऽऽध्याधारेण प्रक्षेपसम्भवात् न च तददृष्टमन्येन सिध्यतीति
प्रमाणमस्ति नीयारादिना तु पुरोडाशनिर्घृति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, मन्त्रस्तु
यथापि प्रकाशनायैत्याह दृष्टार्थस्तथाऽपि तस्य ध्यानादिनाऽपि सिद्धेर्न
मन्त्रान्तरं शब्दान्तरं वा प्रतिनिधेयम् अथशय हि तदर्थप्रकाशक शब्दा
न्तरं प्रतिनिदधता पूत्र तदर्थस्तु स्मृतश्च तस्मिन्च स्मृते कृतकारत्याच
शब्दान्तरं प्रतिनिधेयम् । ये तु मन्त्रनियमकृतमदृष्टं न तदम्येन सिध्यती
त्यप्रतिनिधिमाहु तेषा व्रीह्यपवारऽपि तत्कृतनियमस्यान्यथासिद्धेऽंशा
न्तरप्रतिनिधिर्न सिध्येत् प्रयाजादिकार्यस्याप्यन्यत्र सिद्धान्तगमावाप्ति
प्रतिनिधि ॥

वर्तिष्यदृष्टकस्य प्रतिनिधि
स्वामावाधिकारयम् ।

सू० प्रतिपिहं चादिगोपेण चि त
च्छ्रुतिः ॥ ६ ॥

'अपत्तिपा धे माया वरका कौटुका इति प्रतिपिदृवत्तमाधनभा

धाना मापादीनां प्रतिनिधित्वेनोपादानं न वेति संशयः यज्ञाङ्गत्वं मापा
दीना प्रतिविध्यते, प्रतिनिधित्वे तु न मापस्य यज्ञाङ्गत्वं किन्तु तद्वत्तस्य
ग्रीह्याद्यशस्यात् प्रतिनिधेया मापादयः, नैतदेवम् अयज्ञिया इति यज्ञा-
हंतामात्रं प्रतिविध्यते प्रतिनिधित्वे चावर्जनीय साधनत्वम्, अतो न तेषां
प्रतिनिधित्वम् ॥

स्वामिन प्रतिनिध्यभावा
धिकरणम् ।

सू० तथा स्वामिनः फलसुमवाया-
त्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ७ ॥

प्रापिते कार्यान्तरस्थापृते मृते वा यज्ञमाने यज्ञमानपदार्थकर-
णाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयम् ? उत नेति, प्रतिनिधौ प्राप्ते उच्यते मृते
तावत्कः पुरुषान्तर प्रतिनिद्रध्यात्को वाऽध्वर्यादीन् प्रवर्तयेत् स्य
प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्यार्हुतुं फल सिध्यति, यदि तु प्रतिनिहित
एव फलमपि लभते ततोऽसौ मुख्य एव स्यात् प्रतिनिधिः, पक्षी त्वस्व-
तन्वाऽनगिरख मृते पत्न्यौ पुरुषान्तरप्रतिनिधाय प्रयोऽत्यतीत्यनाशङ्कनी-
यमेव प्रापितेऽन्यत्र व्यापृते वा यज्ञमाने ये तावत्पराया अन्वावेतणादयः
तेषु यथासमाप्यमध्यव्यादय एव कर्तार इति न प्रतिनिधिना कार्यं, फलि-
सकारास्तु अन्येन क्रियमाणा न यज्ञमानस्य योग्यता जनयन्तीत्यनर्थकः
प्रतिनिधिः ॥

सत्रन्यायः । सत्रे कस्यचित्स्वामिनेः
पचारं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।

सू० वहर्ना तु प्रवृत्तेऽन्यमागम-
येदेवैगुण्यात् ॥ ८ ॥

सप्रदशावराः सत्रमासीरविति सप्तदशंषु प्रवृत्तेषु यदा कश्चि
न्वियते तदा तत्स्यानेऽन्यः प्रतिनिधेयः ? उत नेति न स्वामिनः प्रतिनि
धिरित्युक्तम् एव प्राप्तेऽस्ति प्रतिनिधिरित्याह काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्त
भवति तदाऽवश्य समापनीयमित्युक्तम्, आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयो-
क्तव्यम् अतो यद्यपि ये यज्ञमानास्ते चत्विज इति यज्ञमानशब्दस्य स्वा

(७) प्रयोक्ष्यते इत्यात्मनेपदघटितस्यैत्र साधुत्वे प्रयोक्ष्यतीति सर्वमुक्तरूपाटो
भट्टः 'प्रावाभ्या मुञ्जे(यज्ञपात्र)प्यति पाणिनीयानुशासनेपरोधात् ।

मिभूतकर्तृवचनत्वादेर्क'वचनोपात्तयो स्वामित्वकर्तृत्वयोरात्विज्योद्वेषेन
विधिप्रभवत्स्वामिभिरैवात्विज्य कर्तव्यम् आनीयमानश्चोपरितनाधिक
रणन्यायेन स्वामी न भवति तथाऽपि तन्मात्रं हित्वा कर्त्रंशे साप्तदश्य
समापयितुमागमयितव्यं पुरुषान्तरम् ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्या
स्वामित्वाधिकरणम् ।

सू० स स्वामी स्यात्कर्तृयोगात् ॥ ८ ॥

योऽसाधानीत' स किं स्वामी फलभागी स्यात्? उत कर्तव्य? इति
सशये स्वामित्वानोपनिपातात्स्वामित्वमन्यमानस्योत्तरं योद्धारभ्य समा-
पयति तस्य फलम् अयं पुनर्मध्ये प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति, न चासौ
विधित्वात्प्रवृत्तो येन विधिप्राप्त्यात्फलं लभेत इतरैस्तु स्वामिभिरसौ
सामादिभिः सत्यासत्यत्पर्यमानोत तस्मान्नाप्य स्वामित्वम् ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य
यजमानधर्मवाहित्वा
धिकरणम् ।

सू० स तद्धर्मा स्यात्कर्तृयोगात् ॥ १० ॥

किमानीतस्य फलसंस्काराः कर्तव्या नेति विचारः फलप्रतिपह-
णयोग्यताभजननार्था हि ते न चानीतस्य फलमित्युक्तम्, अतो नाप्य
फलसंस्कारा इति, सत्यं नास्य फलम् इतरथा तु सप्तदशकर्तृकैः संस्कारै-
र्योग्यता नैन्यते सर्वत्र कर्त्रंशे साप्तदश्यतिवेशाद्गतस्तत्सिद्धार्थं प्रतिनिधि-
रपि संस्कारान्कुर्यात् ॥

युतदृष्ट्यापचारे त
सदृशस्यैव प्रतिनिधि
त्वाधिकरणम् ।

सू० सामान्यन्तर्द्विकीर्षा हि ॥ ११ ॥

युतापचारे प्रतिनिधुपादानं स्थितं तत्र यत्किञ्चित्प्रतिनिधात-
व्यम्? उत सदृशमेव? इति भयम्, तत्र चान्येवोदना तावद्यत्किञ्चित् द्र-
व्यमातिपत्तेत् श्रीहृशास्त्रं पुनर्द्विहृषिययं नात्यगोचरम् अतः केन प्रमाणेन
सदृशस्यापचारेः "श्रीहृषोदनाया सत्यं श्रीहृजातिविधीयते । सा च द्रव्य-

(१) एकं यदोपात्तयोरिति वा ।

(२) कर्मयोगादिभिः पाठान्तरम् ।

परिच्छेदद्वारेणाङ्गत्वमृच्छति । तच्च द्रव्यं परिच्छिन्नमनैकाग्रययात्मकम् अ
वयवा एव ह्येकद्रव्यतामापवा अवयवविशब्दाभिधेया ज्ञान्या परिच्छिद्यन्ते
न त्वत्यन्तमर्थान्तरम्, अतस्तेरेवावयवैर्जात्याग्रयभूतैः कर्म साधनीयं तत्र
यदि सदृशमुपादीयते ततस्तेषामवयवानां कतिपया लभ्यन्ते जातिमा-
त्रमवयवान्तरमात्रं च परित्यक्तं भवति, विसदृशोपादाने पुनः समस्तपरि-
त्यागः स्यादती। व्रीहिशास्त्रमपि यथासम्भवमुपपादयितुं सदृशोपादानम्,
एष सुसदृशलाभे मन्दमदृशत्रोपादेयं सुसदृशे बहुवयवानुपहात् ॥

दृष्यापचारे वैकल्पिकद्रव्या
न्तरानुपादानाधिकरणम् ।

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥

वैकल्पिकेषु द्राहियवादिषु एकेन व्रीहिणा प्रकान्ते प्रयोगे यदि
तस्यापचारे भवति तदा किं वैकल्पिकान्तरमुपादेयम् ? इतः व्रीहि-
सदृशमिति सशये मुख्ये सति प्रतिनिध्ययोगाद्युपादाने प्राप्ते द्रुमः
'वैकल्पिकेषु यावदेकमनुपक्रान्तं तावदितरेषां प्राप्तिरुपक्रान्ते तु तस्मिं-
स्तदेवाङ्गमितरदनङ्गमेव व्रीहिभिश्च सदृश्यं यवैः कुर्वाणो नानृतं चदे-
दिति क्रत्वङ्गभूतं प्रतिषेधमतिक्रामेदतो व्रीहीणामेवाङ्गत्वात्सदृशमेवो-
पादेयम् ॥

पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वा
धिकरणम् ।

सू० वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सा-
मान्येन प्रतिनिधिरभावादि-
तरस्य ॥ १३ ॥

“यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुणुषा” इति किमयमयमभावे
विधिः सोमाभावे पूतीकैर्यागं कुर्वाणोऽपि सोमजातिरिव पूतीकजातिर्याग-
साधनपरिच्छेदकत्वेन विधीयते ? इतः प्रतिनिधिनियमः २ यः सोमजातिप-
रिच्छिन्नात्सकलानवयवानुपादातुमशक्ता विकलानुपादित्सते स पूतीक-
तानिति पूतीकस्य सोमावयवोपलक्षणं न साधनोपलक्षणमिति तत्राभावे
विधिरिति प्राप्ते नियम इत्याह “साधनस्य हि पूतीकानामत्यन्ताप्राप्तं
विधातव्यं प्रतिनिधिनियमे तु पात्तिकप्राप्तानां नियममात्रं विधीयत इति

लाघव भवति । ननु सुसदृशानामन्येषां सम्भवादीपत्सदृशाः पूतीका-
पत्ते नैव प्राप्नुवन्तीति कथं नियम्यन्ते उच्यते सोमादृश्य हि न प्रतिनिधि
प्रापक किं तर्हि नियामकं मुख्याभावात् प्रतिनिधिप्राप्तिस्तस्या चावस्थाप-
यावन्त्यायेन सदृशं नियन्तुमुपक्रम्यते तावद्वचनेनासुसदृशाः पूतीका निधा-
म्यन्ते अतः प्रतिनिधिनिधमोऽयम् ॥

प्रतिनिध्यपचारे उवाचतदर्थ
सदृश्यं पुनः प्रतिनिधित्वाधि-
करणम् ।

सू० न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ १४ ॥

यदा प्रतिनिधिना प्रयोगे प्रकान्ते तस्यापचारे भवति तदा किं
प्रतिनिधिसदृशमुपादातव्यम् १ उत मुख्यसदृशमिति सशये वैकल्पिकन्या-
येन प्रकान्तस्यैव तत्र प्रयोगद्वत्वात्सदृशमेवोपादातव्यं न मुख्यसदृश
नैव, न हि नीचाराणामङ्गत्वमस्ति प्रमाणाभावान्, ब्रीह्यध्वेषांस्तु तद्गतानु-
पाददाने नाक्षरीपाकतया नीचारानुपादत्ते नाङ्गतया अतस्तदपचारे
पुनरपि शुनावध्वलाभावाद् ब्रीहिसदृशमेवोपादेयं ॥

सुसदृशपि प्रतिनिध्यपचारे
उवाचसदृश्यं पुनः प्रतिनिधि-
त्वाधिकरणम् ।

सू० स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ १५ ॥

यद्यपि प्रमाणाभावाद्नीचाराणामङ्गत्व्यं श्रुतिलक्षणस्य पूतीकादेर-
ङ्गत्वात्स्य प्रकान्तस्यापचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न सोमसदृशं नैव न हि
श्रुतिः पूतीकानामङ्गत्वमाह तद्गतानां सोमावध्वानां प्रतिनिधिनिधमो ह्ययं
नाभावे विधिरित्युक्तम्, अतस्तदपचारेऽपि सोमसदृशसदृशमेवोपादेयम् ॥

मुख्यापचारे तत्प्राप्ते
तत्सोमापादानाधिकरणम् ।

सू० मुख्याधिगमे मुख्यभागस्यै हि तद-
भावात् ॥ १६ ॥

यदा मुख्यमन्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थिता यद्यन्तरा-
मुप्य लभते तदा किं मुख्यमेवोपाददीताय वा प्रतिनिधिः? मिति प्रतिनिधेः
सदृशित्वात्तद्व्युत्पन्नसदृश्यं प्रतिनिधिमेवोपाददीतान्यथा सिध्यासङ्ग-

स्यात्तः । उच्यते यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयामीत्यर्थं सद्गुणयित्थं
न प्रतिनिधिस्वरूपं, न च मुख्ये मति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थो भवति अतो
मुख्याधिगमे तद्वैय स्यात् ॥

प्रतिनिधिना पारथ्ये कर्मणि
युक्तद्रव्यनाभेऽपि प्रतिनिधिर्नय
समापनाधिकारणम् ।

सू० प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ १७ ॥

यदा पुनर्मुख्यं यद्विरमनश्रया प्रतिनिधिं कद्रमपादाय तत्रणाद्रिपु
कतिपयेषु संस्कारेषु कृतेषु प्राक् पशुनियोजनात् यद्विरं लभते तदा किमुपा-
त्तेन प्रतिनिधिना कार्यं कुर्यात् ? उत तत्त्यागेन मुख्यमुपादाय संस्कारोश्च
पुनः कृत्वा तत्रैव पशुं नियुञ्जीति ? ति सशयस्तत्रोपात्ते प्रतिनिधौ निवृत्त-
व्यापारं शास्त्रं नान्यदुपादाययति तस्माच्च मुख्यमयह इति प्राप्तेऽभिधी-
यते नोपादानपरं शास्त्रं येन तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापारं स्यात् प्रधानानु-
ष्ठानार्थं शास्त्रं तच्च प्रधानं सति मुख्ये प्रतिनिधिना क्रियमाणं विगुणं
स्यात् अतः संस्कृतमपि कद्रं हित्वा यद्विरं एव पशुर्नियोज्य, एवं ग्रीह्या-
द्रिपु द्रष्टव्यम् ॥

सू० नानर्थकत्वात् ॥ १८ ॥

कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमुपनर्थं तदा कृतमपि नि-
योजनं साद्रव्याय पुनः यद्विरं कर्तव्यमिति हि मन्वानप्योत्तरं कृते नियो-
जने लब्धोऽपि यद्विरोऽनर्थकं यद्यपि नियोजनार्थं हि तदुपादानं तच्च कृतं न
गुणानुरोधेनावर्त्तयितव्यम् अतो नादत्तयः यद्विरः अथवा सूत्रद्रव्यमि-
दमेकाधिकारणं प्रवृत्तेऽपि प्रधाने मुख्योपादानमिति चेत्तार्थकत्वादिति ॥

मत्यपि संस्कारयोग्ये
मुख्ये मुख्यैवोपादा
नाधिकारणम् ।

सू० द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थ-
त्वात् ॥ १९ ॥

यदा पुनस्तत्प्राप्ततत्राद्रिसंस्कारणादयोऽयः यद्विरं, नियोजन-
मात्रे योग्यः कद्रश्च महान्मंस्कारयोग्यस्तदा कस्योपादानमिति यद्वि
रोपादाने संस्काराणां बहूनामत्यन्तज्ञानि, कद्रं तु तेषामनुग्रहः यद्विर-

शास्त्रमपि किञ्चिच्चूनं सम्पादितं भवति ततस्तस्योपादानं, नैतदेव ब्रह्मो-
ऽपि हि द्रव्यार्था एव संस्कारास्तेषां नान्यत्प्रयोजनं तदुच्यते ततो द्रव्य-
परित्यागो न युज्यते । "ततः संस्कारहानेऽपि खदिरं स्याद्वियोजनं तद-
द्यादीनि लुप्येत् प्रधानेन विरोधतः" ॥

प्रयोजनायोग्यस्य सु-
ख्यास्य सर्वेषां प्रतिनि-
ध्यादानाधिकरणम् ।

सू० अर्थद्रव्यविरोधेऽप्येता द्रव्याभावे तदु-
त्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ २० ॥

यदा पुनरपि तनुत्यावियोजनस्याप्ययोग्या खदिरता भवति त-
दाऽपि किं मुख्यत्वात्सैवोपादेया नैत्याह न हि तयोपात्तयाऽपि कस्मिंश्चिदर्थ-
कार्यात्तमत्वात् अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरिव कदः
कार्यतम उपादातव्यः ॥

प्रधाननिर्वाहकत्वे ह्यनिर्वा-
हाप्येवैवमपि मुख्यत्वोपादा-
नाधिकरणम् ।

सू० विधिरय्येकदेशे स्यात् ॥ २१ ॥

दशपूर्वमासयोर्वदा श्वशफपरिमाणाद्य शेषकार्येभ्यश्चाप्योपात्ता. पु-
रोडाशजातिमात्राभिधायकिसमर्था ब्रीहयोऽप्या लभ्यन्ते तदा किं तैरेव पुरो-
डाश कर्तव्यः ? उक्तं नीवारै रिति सशयः तत्र "भूयसा शेषकार्याणां माभूद-
त्यन्तबाधनम् । एकस्य ब्रीहिशस्त्रस्य किञ्चिद्बाधस्तु युज्यते" । नीवारोपा-
दाने ब्रीहिशस्त्रमेकं विकलं भवति ब्रीह्युपादाने पुनर्भूयसामत्यन्तबाधः,
न च ब्रीहोपादाने प्रधानाङ्गत्वमेव द्रव्याङ्गभूतेभ्यः शेषकार्येभ्यः अङ्गगुणवि-
रोधन्यायेन बलीयस्त्व स्यात् ब्रीहोपादानमपि पुरोडाशप्रकृतितया तदङ्गत्वात्,
उच्यते ' ब्रीहयोऽपि पुरोडाशभूता यागस्य साधनम् । तद्वैकल्ये प्रधानस्य
गुणहानिं प्रसज्यते' ब्रीह्यवयवा एव पुरोडाशभावापत्ता याग साधयन्ति ते
च नीवारोपादाने विकलाः स्युस्तत्र च प्रधानश्रेण्य स्यात्, तस्माच्छेष-
कार्याण्यनादृत्य ब्रीहिरिव पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठाऽध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

अत्रतनाशे पुनर-
यदानार्थे प्रतिनिध्या-
दानाधिकरणम् ।

सू० शेषाद् द्युवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥१॥

पूर्वस्मिन्यादे यथाशक्ति प्रयोगगता विधारो क्षतः अतः परं पाद-
द्वयेन प्रायश्चित्ताधिकारश्चिन्त्यते कीदृशेन निमित्तेन कस्मिन्नैमित्तिके
प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति, तत्र तावद्विदं चिन्त्यते दर्शपूर्णमासयो 'मध्याद-
वश्नति पूर्वार्द्धादवश्नती'ति श्रूयते यदा चावत्तस्य नाशदोषापहारादि
भवति तदा हि यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्द्व्येपुरपहरेयुर्वा आज्ये-
नैता द्वेषताः परिस्रप्याय यजेतेति हि विधिनाशादभिहितेन चादिताज्य-
यागेनाधिक्रियते? उत तस्याभवस्याया शेषादेव पुनरवक्षेयम्? आज्य तु नि-
शेषनटे हविषि चोद्यत इति, किं प्राप्तं विनष्टे द्युवदाने पुनर्मध्यपूर्वार्द्ध-
सम्भवात् तावन्मात्रस्य च शास्त्रार्थत्वात्तत एवावदेयं, न हविरन्तरापेक्षा
हविरन्तरापेक्षाया चाज्य विधीयते न स्थित एव हविषि आज्यचोदना
तस्माच्छेषादवदेयम् एव प्राप्ते द्रूमः "कृत्व प्लु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते
वर्च" । मध्यादवश्नतीत्येतद्विकलान्नावगम्यते ॥ कृत्वस्य हि पुरोडाशस्य यो
मध्यदेशस्तदादानको यस्तस्योपरितनोऽहुष्टपर्वमात्रेऽवयवः सोऽवद्रा-
तंय । यस्तु तस्याधस्तनोऽवयवः सोऽवद्रेयस्यापादानभूत, न त्वसावव-
देयः, अतो नासौ हविः । यत्तु हविस्ताद्विनष्ट तद्विनाशे च हविरन्तरमु-
त्पाद्य यदाऽपि समस्तपुरोडाशमाध्यायागस्तदापि द्युवदाननाशे तस्य वि-
कलत्वाद्दिक्रुन हविरन्तरमुत्पाद्य तत्तु न्यायत पुरोडाशान्तरं वचना
त्वाज्य भवति न च यस्य सर्वाणीति वचनात्सर्वेषां हविषा विनाश आ-
ज्यमिति धर्मितस्य हविर्विनाशस्य निमित्तत्वात् सर्व-शब्देनाविशेषणात् ॥

स्विष्टकृदर्थस्याधस्तत्वं नाशे
पुनरयदानार्थकारणम् ।

सू० अपि वा शेषभाजां स्याद्वि-
शिष्टकारणत्वात् ॥ २ ॥

स्विष्टकृदिहायस्य नाशः किं शेषावदानस्य निमित्त? मुत नेति
तत्र तदाशेषेषादवदेयं यागशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् विनष्टेऽपि तद्दृश्ये पुन

शेषसद्भावात्पुनरुच्यते संस्कृतं सत्यं, विद्यते शेषः स त्वागामिप्रतिपत्त्य-
 निरर्थहीतत्वात् न तेषां यत्र पूर्वप्रतिपत्त्या सम्बध्यते, यस्त्वशस्तस्य प्रति-
 पत्त्याः म विनष्टः, न च द्रव्यान्तरात्पत्त्या शङ्का शेषप्रतिपत्त्यर्थानां द्रव्यान्तरे
 क्रियमाणानामानयेक्यात्, स्वियत्कृतु यद्यप्यपूर्वैस्तथाप्येकदेशद्रव्यत्वात्
 द्रव्यान्तरस्याप्रयोजकः, वाचनिकेन तु हविर्विनाशादिनिमित्ते दौद्रिते-
 नात्वेन तदनुष्ठानमिष्टमेव, इहाद्यर्थेण हीतस्य तु हविष्ठाभावात्प्रतिपत्ति-
 व्यतिरिक्तापूर्वाभावाच्च लोप एव न्यायः ॥

अस्त्विजामेव शेषमत्र
 शाधिकरणम् ।

सू० निर्देशाच्चेपमत्तोऽन्यैः प्रधानवत् ३ ॥

शेषसद्भावाद्विद्वदधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः शेषमत्वास्ते किम् अस्त्विगु-
 म्भ्याऽन्यैः कर्तव्याः ? एत अस्त्विगुभिरि ? वेति सशयः तत्र कर्मकरत्वात्
 अस्त्विजा सर्वभक्षेण प्राप्तानामिहाया पुन. श्रवणमस्ति "यज्ञमानपञ्चमा
 इडा भक्षयन्ती"ति तद् भवान्तरपरिसख्यार्थमिहामेध ते भक्षयन्तीति तस्मा-
 दन्येष्वन्ये भक्षयितार इत्याशङ्क निराक्रियते यज्ञमानस्याकर्मकरत्वेनाप्रा-
 प्तस्य प्रापकमिद वचनम् अतोऽपरिसख्यातत्वात् भवान्तराणान्तेष्वपि
 प्रकृता एव कर्तारः ॥

कक्षेत्रशभेदे प्राणिव
 तानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य शूयते 'भिक्षे जुहोती'ति तत्र
 मंशयः कि कृत्यभेदे निमित्तम् ? एतैकदेशभेदनमुतोभय ? मिति "तत्रैकदेश-
 भेदस्य निष्पत्त्याव निमित्तता । कदाचित्कस्तु कृत्यस्य भेदो गच्छेदिति निमित्त-
 तात् ॥ भिदुराणा हि द्रव्याणा मिथ सघर्षेण नि यः केनाव्ययेन भेद
 इति न निमित्तत्व सम्भवति अतः कृत्यभेद मथ निमित्त नैव, न हि सघर्ष-
 णमात्रात् भिचरुत्तुभेदति मशुष्टमिति हि तदा मतिर्भवति, न भिचरमिति,
 भेदन चेह निमित्त तत्त्वैकदेशेऽप्यनित्यत्वाच्चिमित्त, भवत्येव, द्वितीयपक्ष-
 यादी तु मन्यते "होमोऽय भिचरसंस्कारो भेददोषनिवर्हणात् । सविपत्त्या-
 परादित्य तथा सति हि लभ्यते । चारादुपक्रियातरव न्याया स्यात्सत्रिवा-

तिता । सविपातित्वपत्ते तु वाच्य स्याद्विनियोजकम् । आराद्रुपक्रियात्वे तु
 प्रक्रिया विनियोजिका । काष्ठमश्च सस्कार्यं कृत्स्नमिन्न न तत्त्वम्” न हि
 सर्वथा मिन्न कपालम् अधिश्रयणयोग्य भवति अकार्योपयोगिनश्चानर्थक
 सस्कारस्तस्यातत्कायाजिरोधेन यदा क्रियताऽप्यगेन भेदो भवति तदेव
 होमो भवति इति प्राप्ते ब्रूम ‘सस्कारत्वे भवेदत्र न त्वय मिन्नसक्रिया ।
 सस्कार्यत्वे हि मिन्नस्य निमित्तत्व न लभ्यते । निमित्ताभावतो होमो नि
 त्यमद्गु क्रतोर्भवेत् । नित्यश्चानित्यसस्कार्यसम्बन्ध लभते कथम्’ ॥ यदा
 हि मिन्न सस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्सस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा
 मिन्नशब्दस्य सस्कार्यप्रतिपादनोपपत्तयत्र निमित्तपरत्व स्यात् असति च
 निमित्ते होमोऽयं नित्याद्गु स्यात्तदेवमापद्यते, नित्य च दशपूर्णमासयोर्हो
 मेनोपक्रुषाद्विचक्रपालमस्कारदृरिणेति न चैतत्सम्भवति मिन्नस्य काटा
 चित्कत्वेन नित्यत्वं क्रतावभावात्साऽयं नित्यानित्यसयोगविरोध, तस्मा
 द्भेदननिमित्ते होमो विधीयते स चाविशेषादेकदेशभेदकृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ॥

छामपिच्याय । छामे
 सर्वदाह प्रायाश्चतानुष्ठा
 नाधिकरणम् ।

सू० छामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्या-
 वर्जनीयत्वात् ॥ ५ ॥

“यस्य पुराहाश चायति त यज्ञ निर्वर्तित्वात्ति यदा तद्वि सति
 प्तते । अथ तदेव हविर्निश्रेयसोपज्ञस्य प्रायश्चित्ति” इति पुराहाशताणनि
 मित्तं पुन प्रयोग कृत्स्नैरुदेशताणयोरविशेषेण भेदनहोमवत्स्यादिति प्राप्ते
 ऽभिधीयते छामे हविषि यत्प्रायश्चित्तं तत्र पूर्वगतिकन्तु सर्वदाहे स्यात्कृत
 एरुदेशताणस्यावर्जनीयत्वेन नित्यस्याविमित्तत्वयोगात् । अथावर्जनाय
 दाहातिरिक्तोदाह एकदेशेऽपि वर्तमानो निमित्त स्यादित्युच्यते तत्र अप
 रिज्ञानाद्विहावर्जनीयोदाहोनाधिक इति तस्मात्सर्वताणमिह निमित्तम् ॥

एकहविरातावपि पञ्चशरा
 यनिवाणविकरणम् ।

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

दशपूर्णमासयोर्होमो प्रकृत्य श्रूयते “यस्योभय हविरार्तिमार्द्धेद्वैन्द्र
 पञ्चशरायमेद्वन निर्वपे” इति तत्र सशय किमुभयोर्होमो पञ्चशराय उत

अन्यतस्ततोऽपि १ इति यद्वाधिकारान्यायेनाद्वैश्वस्य निमित्तस्य विशेषणमि-
 वलितमिति स्थितमेव न तु निमित्तस्वरूपमप्यविवक्षितमिति, इह तु
 यथा नार्तिमात्रं निमित्तं न हविर्मात्रं, मिलितं तु निमित्तमेवमुभयशब्दा-
 न्वानात् त्रयमपि मिलितं निमित्तमस्तु तस्माद्दुभयार्तिः पञ्चशराव-इति
 प्राप्ते ब्रूमः 'यच्छब्देःपक्रमं यावन्निमित्तं पर्यवस्यति । तावद्वाह्यं ततोऽप्यनु-
 युक्तमप्यविवक्षितम् ॥ यस्यार्तिमाच्छब्दित्येतावता यत्किञ्चिदिति गम्यते
 तच्च नित्यं निमित्तं न भवितुमर्हति सर्वस्य हि सर्वदा यत्किञ्चिदार्ते
 भवति अन्ततश्चिन्तितनिमित्तताद्वि तथा यस्य हविरिति हविषोऽपि
 नित्यत्वाद्गतोऽवश्यमात्मा हविर्विशेष्य, तावता च निमित्तपतीतिपर्यव-
 सानाद्दुभयपदं न निमित्तरूपे न प्रविष्टम् । अथोभयविशिष्टमेव हविर्नि-
 मित्तं नार्तिविशिष्टमित्युच्येत तदपि नित्यम् । अथ यस्योभयप्राप्तमित्या-
 र्तिविशिष्टमुभयं तद्विशिष्टा वार्तिर्निमित्तं न हविः तदयुक्तं यस्योभय-
 म्नातंमिति किं तदुभयमित्याकाङ्क्षा स्यात्, तस्माद्वावि शब्दातिशब्दो
 तावदवश्यं विवक्षितो भवतु हविर्विवता तत्तु उभयपदसंविधानात्
 द्विशिष्टं सदात्मां सम्यध्यते न स्वरूपेणेति चेन्न यथैव हवि शब्दो वा
 च्छब्दित्यनेनाप्यातेन सम्यध्यते तथोभयपदमप्यसमस्तत्वात्तैरेव सम्यध्यते
 न हविषा नामपदानां परस्परसम्यद्गुणानामाप्यातेन सम्यन्यात् तत्र
 यद्वि यस्य हविरार्ते यस्योभयप्राप्तमिति द्वयं निमित्तोक्त्यं पञ्चशराया
 विधीयते तथा सति निमित्तयोः हविरार्तेयानामिवाहणादीनां क्रियया वशी-
 कारासम्भवात् निमित्ताभ्यामेव वशीकृतायां क्रियायाः प्रत्येकसम्यन्नि-
 मित्तोऽप्यभेदं पुनरपि हविरार्तेश्चान्यतरातांशविशिष्टेति तत्रापि नैमि-
 त्तिकं स्यादिति सिद्धं न समीहितम्, उभयार्तिमात्रमनिर्हृतं न निमित्तं
 भवतीत्यविवक्षितं यथापि उभयपदमाप्यात् द्वित्वा हविषा
 सम्यध्यते तथाऽपि यद्वि हवि स्वरूपमुभयपदेन सम्यध्यते हवि स्वरूपं
 चात्मां तथा सति हविरार्तिमस्यन्वस्य निमित्तत्वात्पुनरस्मत्पत्तमितिः ।
 अथ उभयपदानुरक्तमात्मां सम्यध्यते तदनुक्तं उभयपदेन तत्र न हि
 पदद्वयं हविषा सम्यध्यमानमितरसम्यन्व पाशद्विनस्यते कारणभावाद्दृशिः-

स्वरूपेणैव सप्रत्यसम्भवात् । अर्थातिरेवोभाभ्या विशिष्टा निमित्त स्यात्तथा
 प्यकैकेनेतरतरनिरपेक्षेण विरोधणानिमित्तत्वेन चाविधत्तिसाहित्यत्वाद्
 धिरातिमात्रमुभयार्तिमात्र च निमित्त स्यात् अन्यतरानुरक्तायास्त्वन्यतरैण
 सम्बन्ध द्विरुच्चारणाद्वाक्यभेद स्यात्, अतो नोभय निमित्तमनिपाति तत्र
 चान्त हविर्मात्रमुद्दिश्य पञ्चशरावे विधीयमाने यद्भुभयत्व हविषि विधीयेत
 ततो वाक्यभेद , परिच्छेदकत्वेन च विधीयमान विधीयेत यावन्निमित्त च
 नैमित्तिकानुष्ठानस्य निश्चितत्वान्न परिच्छेदकाकाद्वा निश्चिते च सर्वत्र
 नैमित्तिके विधीयमानमप्युभयत्व परिमर्याद्यं स्यात् न चैकेन वाक्येन
 विधि परिमर्याद्यं च सम्भवतीत्यादि दूषणजात यद्वाधिरणोक्तमनुसन्धा
 तस्य तस्माद्भुविरातिमात्र निमित्तम्, उभयपद त्वेष योऽन्य न सायन्तो-
 हातिरेव निमित्त न प्रातर्दाहातिरेव किं तूभयमपि परस्परानपेतनिमित्त
 मिति ॥

होमाभिपयोभयकर्तुरेष भव
 षाधकरणम् ।

सू० होमाभिपयभक्षणं च तद्वत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुतम् ' अभिपुत्य हुत्वा भक्षयन्ती ति तत्र किमभिप
 वोहोमश्च प्रत्येक भक्षस्य कारणम् ? उत सहत्ये, ति ' उद्दिश्यत्वाच्च साहित्य
 तयो शक्य विवक्षितम् । तत प्रत्येकमेवाभ्या भक्षण प्रतिभूयते ॥ न ह्येकेनैव
 वाक्येनाभिपयहोमौ निमित्तत्वेनोद्दिश्य भक्षण विदधता तत्साहित्यमपर
 शक्य विधातु वाक्यभेदमसङ्गात् अत प्रत्येकमेव निमित्तत्वम् ' उच्यते
 "निमित्तत्वे भवेदेषमेकैकस्य निमित्तता । होमाभिपयकर्ता तु भवाद्भुत्वेन
 चोच्यते ॥ द्वितीयानिर्दिष्टसोमसस्काराया भवस्त प्रति प्रयोजनान्तरप्रयु
 क्ताभिपयहोमकर्ता गुणत्वेनोपादीयमानो विवक्षितविशेषणो भवति, तत्रा
 र्थिक होमाभिपययोर्निमित्तत्व न शाब्दम् अभिपयहोमसमानकर्तृक तु
 भक्षण शाब्द तेनाभिपयसमानकर्तृकस्य होमसमानकर्तृकत्व च द्वय वि
 वक्षितसाहित्य भक्षणाद्गम, अतो येनोभयमनुष्ठित स एव भवयेत् ॥

पुनराधान प्रति धन्यनुममद्व
 पस्य निमित्तता धकरणम् ।

सू० पुनराधेयमोदनवत् ॥ ८ ॥

“यस्योभाग्रणी अनुगतत्रभिनिष्ठाचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्ति”रिति किमुभयानुगमोनिमित्तम्? उतान्यतरानुगमोपीति समस्तपञ्चशरायव्याधेनान्यतरानुगममात्र निमित्तमिति प्राप्तेऽभिधीयते ‘सत्यं निमित्तवैलाषामुभावित्यविवक्षितम् । नैमित्तिकं तु नैवेतदेकव्योत्यादत्र मम्” पुनराधेयं हि वाक्यान्तरेण यादृशमद्यगत तादृशमेव गार्हपत्याह-यनीपयोहृदयाभिनिष्ठावनवैलाषामनुगतयोहृत्पादकत्वेन चोद्यते, तच्च सहितयोरेव तयोहृत्पादक्रमद्यगत नान्यतरस्य अतन्तादृशमेवात्र विधीय-मानतमन्यतरानुगमेन कार्यं कर्तुं सममिति उभयानुगमे स्यात् ॥

पञ्चशरायनिर्दोषस्य कर्मान्तरा
ताधिकरणम् । सू० पञ्चशरायसु द्रव्यश्रुतेः प्रति-
निधिः स्यात् ॥ ८ ॥

“यस्योभयं हविरातिमाह्वेन्द्र पञ्चशरायमेतन्न निर्वपे” इति कि-
मात्तद्देशपरतिनिधित्वेन पञ्चशरायो ऽमाशास्याक्रमेण एव साधनत्वेन
विधीयते? उत कर्मान्तरं हविरात्तां निमित्ते चोद्यते? इति “शातंत्वाद्
द्रव्ययोन्यत्कर्मणो द्रव्यमोक्षितम् । लाघवश्च विधेरेवमेता द्रव्यविधिर्भवेत्” ॥
अनु पञ्चशरायपरिमाणमेतन्नद्रव्यमिन्द्रस्व द्वेषतेति चहवोऽर्थाः प्राप्ते
‘कर्मेण’ कथं विधीयतेन पञ्चशरायशब्दायमेक विधास्यामः तेन बहुभो-
हिणा अत्र अन्यद्वारं चोद्यते एव परिमाणविशिष्टो विधीयते सावाप्य-
स्यानानावत्या च तदुच्यताशाफोरेन्द्रपद नित्यानुशादस्तस्माद् द्रव्यविधिः,
उच्यते “स्यानावत्या हि नैकान्तात्प्राफिरिन्द्रस्य लभ्यते । महेन्द्रस्यापि मद्रु-
शासुम्मादिन्द्रो विधीयते ॥ प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेशते शक्ये
विधानुं ताभ्यां तु विशिष्ट कर्म चोद्यते ॥

पञ्चशरायव्याधेयं नैमित्तिक
दर्शनाद्गताधिकरणम् । सू० स प्रत्यामनेत्स्यानात् ॥ १० ॥

तद्विद्वं कर्मान्तरं किममाशास्या प्रत्यामनेत्? उत तस्या एवाह? इति
संशयः, तत्र पञ्चशराय कार्यमपेक्षते देशयोश्चातंत्यादमाशास्यानिर्देश-

स्तत्कार्यं साधनमपेक्षते तयोराकाङ्क्षाशशात् सम्यन्धः तस्माद्दामावाप्त्ये कार्यं
 विधीयमानं पञ्चशराशयागस्तस्याः प्रत्यान्वायः स्यात्, “स्याद्वैशं यद्यमा-
 धास्या निरुत्ता, न तु सा तथा । पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भ-
 वात्” सम्भवति पयोऽन्तरे दध्यन्तरे च नामाधास्यानिवृत्तिः. अनिवृत्ताया च
 तस्यां न तत्कार्यं साधनमपेक्षते द्रव्यविनाशोपजनितवैगुण्यसमाधानं
 त्वपेक्षितव्यम्, अतस्तदुपकारेणामावास्याङ्गं पञ्चशरायः ॥

सत्रायागूर्वाप्रवृत्तस्य विश्वजिता सू० विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कूर्म-
 यशकताधिकरणम् । णि स्यात् ॥ ११ ॥

“य. सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेते” ति क्रिमागूर्वं प्रवृत्तस्य वि-
 श्वजि?दुताप्रवृत्तस्या?तोभयोरपी ति सशय ‘द्वयोरपि भवेत्कस्माद्विशेष
 स्याश्रुतत्वतः । प्रवृत्त एव वा कुर्यात्सत्राङ्गं हि तथा भवेत्” ॥ तत्र फल न
 कल्पयितव्यं भवति निमित्तश्रुतिवैयर्थ्यात् त्वेनदपि युज्यते ‘साधारण्ये च
 वैरूप्यं क्रत्वर्थपुरुषार्थतः ॥ यच्छब्देन ह्यागुरणं निमित्तं प्रतीयते प्रवृत्तस्य
 चागुरणं नित्यं निमित्तं न भवितुमर्हति तत्र निमित्तश्रुतिरूपरूपेण साधार
 ण्यपत्ते तु प्रवृत्तं प्रति क्रत्वर्थत्वादप्रवृत्तं प्रति पुरुषार्थत्वाद्देह्य स्यात् ।
 अयोभौ प्रति पुरुषार्थत्वेन विधीयेत तथा सति फलकल्पना तावदवश्य
 भाविनी तत्र प्रवृत्तस्यानपेक्षितविधानं स्यात्, न हि सत्रमागूर्वं कुर्यतः कि-
 ष्विदपेक्षितं यस्तु सत्रफलाय सत्रमागूर्वं कुतश्चित्कारणात्तत्राप्रवृत्तस्तस्य
 सत्रफलप्राप्तये प्रारब्धाकरणदोषपरिहाराय च साधनमपेक्षमाणस्य विश्व-
 जिद्विधानमपेक्षितार्थं भवति तस्मात्सत्रमागूर्वाकुर्यतः प्रायश्चित्तमिदम् ।

वह्निपेक्षादियुतेर्ग्रन्थकालविधा सू० वत्ससंयोगे व्रतचेदना स्यात्
 मार्यताधिकरणम् । ॥ १२ ॥

कः प्रायश्चित्ताधिकारेऽस्य सम्यन्धः? उच्यते विश्वजित्सत्रे प्रवृत्त-
 स्यायाप्रवृत्तस्येति विचारिते तत्प्रसङ्गाद्गुत्सापाकरणलक्षितोव्रतकालः किं
 सान्नाय्ये प्रवृत्तस्य? उतासान्नाय्यपाजिनोऽपी? ति विन्ताऽऽपतिता तदुपोद्-
 घातत्वेन प्रथमं काललक्षणैय प्रतिपाद्यते वह्निपा पूर्णमासे व्रतमुपैति, वत्सैर

मावास्यायामिति किमयं वत्सविशिष्टव्रतविधिः? इत व्रतानुवादेन वत्स-
विधिः उत वत्सापाकरणेन व्रतकालोपलक्षणं? मिति संशयः, तत्र वत्सविशि-
ष्टव्रतविधाने रागप्राप्त्याद्वा भोजनस्य तदनुवादेन वत्सविधिः, न वत्सस्य
व्रते पाण्यादिवत्करणत्वं सम्भवति । अथ वत्समेव व्रतयेत् तदशक्यं विश-
सने च वत्सव्याघाते, विध्यन्ततरञ्च पुरा वत्सानामप्राकृतैर्द्रव्यती शरणी
यातामिति विद्यते तेनैतद्वैक्याक्यम् अतो व्रतोपायनस्य वत्सापाकरणेन
कालो लक्ष्यते ॥

सहिषेत्यादिपुत्युक्तकालस्य
मद्यप्यस्यदुभयसाधारणता
ऽधिकरणम् ।

सू० कानश्चेत्सन्नयत्यक्षे तस्त्रिङ्गसं-
योगात् ॥ १३ ॥

किमयं कालः सात्राय्ययाजिन एव? अथासात्राय्ययाजिनोऽपीति
विचारः, तत्रासात्राय्ययाजिनो वत्सापाकरणाभावात् न तल्लोहितकालस-
म्भवः । ननु वैश्वदेवोऽशायापि चनपायो हि कालव्येति वक्ष्यते तेन एव
गतार्थं सत्यं तत्रोपनीतमीयाभावेऽपि आप्रेयेन तदुपलक्षणसम्भवः, इह
वत्सापाकरणमेवोपलक्षणं तदभावे केन कालो लक्ष्येतीति विशेषोऽऽशङ्का
उच्यते सर्वथा तावदुपलक्षणमेव वत्सापाकरणे तच्च स्वकालद्वारेण व्रतकाल-
लक्षयति, तदयमर्थं योवत्सापाकरणकालस्तत पूर्वकाले व्रतमिति, स चाय-
मान्यन्वाधानात्परवात्तत्र कालो ऽसात्राय्यिनोऽपि सम्भवति, तस्मात्तस्या-
प्यनेन कालेनाधिकारः ॥

सह शाप्येत्यस्य कालवि-
धानार्थताऽधिकरणम् ।

सू० प्रस्तरे शाखाश्रयणवत् ॥ १४ ॥

“सह शाखाया प्रस्तरे प्रहृती” इति वचनं किं प्रस्तरेप्रहरणाद्गृह्येन शा-
खा विधत्ते? उत शाखाप्रतिपत्तिं प्रहरणं प्रस्तरेप्रहरणकाले विधीयत? इति
प्रहरणाद्गृह्ये सश्रयताऽपि शाखा हर्त्तव्या प्रतिपत्तित्वे तु नेति चतुर्थे हर्त्ते-
र्यजतिरूपत्वात्तत्र प्रस्तरेस्य गुणभावात् शाखाया अपि सह-श्रयेन तत्तु-
ल्यत्वात्तत्रमाद्गुणभावात्तद्गुणं न शाखाया यज्ञौ साहित्यं प्रहरणमात्रे श्रव-
णात् हर्त्तौ च प्रस्तरेस्य प्राधान्यात् शाखाया अपि प्राधान्यमित्युक्तम्,
इह पुनर्भवतु प्रहरणे सहभावात्तथाऽपि न प्राधान्यम् अथ हि वाच्यार्थः

यत्प्रस्तरं प्रहरति तत्सह शाखाया नान्ययेति शाखासंसर्गः प्रस्तरस्य प्रद्विष-
माणस्याङ्गं मैत्रावरुणयहस्यैव पय.संसर्गः, यदि प्रस्तरहरणकाले शाखा-
प्रहरणं विधित्सितं तदा प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरेद्वितीदृशं वचनं स्यात्,
तस्मात्प्रस्तराद् शाखा, ततश्चामत्रयताऽपि प्रस्तरपर्यन्तत्वेन शाखा हर्तयेति
पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु प्रस्तरं प्रहरेदित्यर्थः प्रस्तरं प्रहरणेन प्रतिपादयेत् सह
शाखायेति, यदि च शखापि प्रतिपाद्यते ततः शाखाया सह प्रस्तरः प्रति-
पादितो भवति नान्यथा, तेन शब्दस्वारस्यात्तावच्छाखापि प्रतिपाद्येति
गम्यते, न च प्रकारान्तरमास्ति येन प्रतिपत्तिर्वाध्येत । किञ्च तत्र तत्रोप-
युक्ता शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षते नोपयोगान्तरमतोऽपि प्रतिपत्तिः, प्रस्तरस्यहणं
तु तत्काले प्रतिपत्तिः शाखायाः कथं स्यादित्येवमतः सन्नयत एव शाखा-
प्रहरणमिदमपि प्राप्तद्विरुमेवाधिकरणं व्रताकालोऽसन्नयतोऽपीत्युक्तं, शा-
खाहरणं तु नैवं किन्तु सन्नयत एवेति । यद्वा वत्सापाकरणं कालोपलक्षण-
मित्युक्तं प्रस्तरप्रहरणमपि कालोपलक्षणमित्युच्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

दशं भ्युदयेदो नैमित्तिक-
कदेवतापनयाधिकरणम् ।

सू० अभ्युदये कालापराधादिज्याचा-
दना स्याद्यथा पञ्चशरवे ॥ १ ॥

अकाले प्रकान्ते दर्शं प्रायश्चित्तमावाप्तं “यस्य हविर्निष्पत्तं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमा. स्युस्तान्मये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थितिस्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चह येऽणि-
ष्ठास्तान् त्रिण्यत्रे शिपिविष्टाय शते चरुमिति, तत्र सशयः किं कर्मन्तर
मिदं मुत प्रकान्तस्यैव दर्शस्य देवताभ्योपनयो देवतान्तरसंयोगश्च त्रैव्यत ?
इति, “अनेकार्यविधायित्वात्कर्मन्तरविधिर्भवेत् । प्राप्तरुमानुवादेन नाने-
कार्यविधिः समः” । अन्यादयो देवतास्तद्गुणाश्च दानृत्वाद्योर्दधिर्दत्तयो-

हविरुभयत्वधर्वाप, तस्मात्कालप्रवृत्तिमात्र निमित्तमिति प्रागपि निर्वाहभ्युदये ज्ञाते कर्तव्यमेव नैमित्तिकम् ॥

अनिरुप्तेभ्युदये वैकृतीभ्यो
निर्वाहाधिकरणम् ।

सू० अनिरुप्तेभ्युदये प्राकृतीभ्यो
निर्वपेदित्याश्मरथ्यस्तण्डुलभू
तैषपनयात् ॥ ४ ॥

कर्मप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति स्थित नैमित्तिकस्तु देवताऽपनयो
देवतान्तरसयोगश्च किं निर्वापोत्तरकाल तण्डुलावस्ये हविषि कर्तव्यो नि
र्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात् ज्ञातेऽप्यभ्युदये? उत वैकृतीभ्य एव निर्वाप? इति
संशये तण्डुलपहणात्तदवस्यस्यैवापनयः, नैतदेव हविर्मात्रोपलक्षणाद्यं तण्डु
लपहणं न स्वरूपेण विवक्षितं, तद्विषयाया हि दधिश्चतयोरनपनयात्
देवतान्तरसयोगवचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्प्राद् निर्वापादभ्युदये वैकृतीभ्य
एव निर्वापः ॥

किञ्चिद्विरुप्तेभ्युदयेऽग्निष्टस्य
तूष्णीं निर्वाहाधिकरणम् ।

सू० विनिरुप्ते न चतुर्मुष्टीनाम-
पनयस्तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

एकस्मिन्दुयोर्वा मुष्ट्यो प्राकृतीभ्यो निरुप्तयोर्घटाऽभ्युदयोऽप्यग
म्यते किं तत्रा शेष प्राकृतीभ्योनिर्वपेत्तस्य? उत वैकृतीभ्यो? इत्यत्र तूष्णी
मिति संशये "प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्ता एवावशिष्टेऽपि स्यु निमित्तानन्तर
नैमित्तिकोपनयस्सयोगश्च कर्तव्यस्तस्माद्वैकृतीभ्य. शेषं द'द्यात्, सत्य,
निमित्तानन्तर नैमित्तिकं तत्र विभागस्य संयोगमात्रावेत्तत्वेनाद्यवयेऽपि
सम्भवाद्दधिशिष्टो निर्वाहाश' प्राकृतीभ्यस्तावदपनेतव्य इत्येतद्गृहीतं, वैकृ
तीभ्यस्तु संयोगोऽस्यामवस्थाया न सम्भवति ताहि प्राकृतीनां स्थाने संयोग्याः
पदार्थेन च प्राकृतीनां संयोगो विहितो नाद्यवयेन तेन वैकृत्योऽपि पदा
र्थेन संयोगवियतव्या नाद्यवयेन न च सामिकृते निर्वापे वैकृतीनां पदार्थे-
संयोग सम्भवति तस्मात्प्राकृतीभ्योऽपनीतो वैकृतीभ्यश्चास्युक्तोऽवशिष्टो-
निर्वाहाशस्तूष्णीं कर्तव्यम् ॥

सवयसत्रयदुभयस्य
याभ्यदये प्रायश्चित्ताधि
करणम् ।

सू० सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः
स्यात् ॥ ६ ॥

क्रियमभ्युदयेतिः सत्रयत एव स्यात्? दुतासत्रयतोऽपी ? ति संशये
यत्तं चहं दधनि चरुमिति श्रवणादसत्रयतरच्च दधिश्चतयोरभावात् नास्ति
नैमित्तिके सामर्थ्यं तस्मात्सत्रयत एवाधिकारः सत्य यदि दधिश्चते चरोर
धिकरणत्वेन चोद्वेयाता न त्वेवं वाच्यभेदप्रसङ्गात् न ह्येक वाच्य स्यवि-
ष्टास्तण्डुलानुद्दिश्य देवतान्तरं दध्याधिकरत्वन्वञ्च शक्नो विधातुम् अत
स्तण्डुलान्दधिश्चते चोद्दिश्य देवतामात्रं विधीयते, न चोद्दिश्याना साहित्य
विवक्षितमतेः ऽसत्रयतोदधिश्चता भावेऽपि तण्डुलाना देवतान्तरसंयोग
कर्तव्यः ॥

सत्राय प्रयुक्तमात्रस्य
यिगर्जाजदधिकरणम् ।

सू० साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभाग-
संयोगात् ॥ ७ ॥

यदि सत्राय दीक्षिताना साम्युत्पिष्टासेत्सोममयभज्यविश्वजिता
यजेते 'ति क्रिय विश्वजित्क्रीतराजकस्यैवोत्थाने? उताक्रीतराजकस्यापी ?
ति विचारः, ' नैमित्तिकमिदं सोमविभागेन विशेषितम् । नाक्रीतराजकस्यैत-
च्छस्य क्रीते भवेदतः । उच्यते यदि सोमविभागोऽयमहुत्वेन विधीयते तत
एव भवेदेव त्वर्यं प्राप्ते न चोद्वेते क्रीतराजकस्य तावद्वयैवाप्तं' सोमवि-
भागोऽर्थोन्तरविभागवन्न विधातव्यः अक्रीतराजकस्य त्वशक्यत्वादेव
विधेयो विभागः तस्माद्वागप्राप्तद्वयविभागानुवादमात्रमिदं सोमग्रहणं तु
प्रदुर्शनार्थं विश्वजित्त्वात् तु विधीयत इत्यक्रीतराजकस्यापि स्यात् ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वाद
शाद्वत्यनियमाधिकरणम् ।

सू० दीक्षापरिमाणे यथा काम्यवि-
शेषात् ॥ ८ ॥

नैमित्तिकप्रसङ्गाद् दीक्षानिमित्ता धर्मो क्रियन्तं कालमनुवर्तन्त
इत्येवमर्थदीक्षापरिमाणं विन्यते, ज्योतिष्टोमे श्रुतानामेका दीक्षातिष्ठोदीक्षा
द्वादशदीक्षा इत्येवमादीना सर्वेषां क्रियोतिष्टोमे विकल्पेन निवेशः ? उत

उद्वसानीयोत्कर्षोपि प्रति
होमानुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० प्रतिषेध^१द्योर्ध्वमवभृथादिष्टे ॥ १५ ॥

कृतेऽवभृथे यद्गुदवसानीयोत्कर्षो देवाद्भवति तदा किमग्निहोत्र
कर्तव्यमकरणे च प्रतिहोमः स्यादथवा न कर्तव्यं प्रतिहोमश्च न कर्तव्यं
इति, तत्रावभृथस्य दीतोन्मोचनत्वात्तदुत्तरकाल कर्तव्यमग्निहोत्रमकरणे
च प्रतिहोमः स्यात् सत्य, दीतो निरृत्ता तथाऽप्येतया पुनराधेयममित्ये
षुऽग्निहोत्र जुहोतीति वचनेन कृतादवसानीयस्याग्निहोत्राधिकारप्रतिपा-
दनाच्च ततः प्रागधिकाराभावादकर्तव्यमग्निहोत्रम् अकृते च न प्रतिहोमः ॥

प्रतिहोमे मायमग्निहोत्र
प्रभृत्यारम्भाधिकारणम् ।

सू० प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृ-
तीति हूयेरन् ॥ १६ ॥

पे इतिष्ठत्ये प्रातरग्निहोत्र
प्रभृत्यनुष्ठाना धरणात्म् ।

सू० प्रातस्तु षोडशिति ॥ १७ ॥

होत्राचिन्तेषु यदि होमाः स्युः कस्तेषां क्रम इति युगपदुपस्थिता
नामनियमः, येनैव क्रमेणातिपक्षास्तेनैव कर्तव्यास्तेनाग्निष्टोमादिषु साय
मग्निहोत्रप्रभृतयः प्रतिहोमाः षोडशिति प्रातः प्रभृतयः ॥

भेदनाटिनिमित्तकहोमस्य
दशंपूर्णमाहाङ्गताधिकारणम् ।

सू० प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोष
सामान्यात् ॥ १८ ॥

गत प्रासङ्गिकं पुनः प्रायश्चित्ताधिकारमनुसन्धत्ते दशंपूर्णमासयो
श्रुतो 'भिवं जुहोती'ति होमः, किं यत्र यत्र भेदस्तत्र तत्र सर्वत्र स्यात्? उत
प्रकरणे एव निविशत? इति सन्देहे वाक्येन यावद्विमित्त नैमित्तिकमवग-
म्यमानमशक्यं प्रकरणेन प्रकृतेऽवस्थापयितुं तस्मात्सर्वत्र स्यादिति मन्वा-
नस्योत्तरं नैमित्तिकस्यापि तावदवश्यं फलेन भवितव्यं तदभावे विध्ययो-
गात् तत्रापतीतफलकल्पनात् प्रकृतैरुवाच्यतेत्र बलीयसीति तत्रैव निवेशः ।

व्यापकशब्दार्थनिर्णयाधि-
कारणम् ।

सू० व्यापन्नस्याशुगतौ यद्भोज्यमार्या-
णां तत्प्रतीयेत ॥ १९ ॥

“व्यापवमसु प्रहरती”ति श्रूयते तत्र व्यापव-शब्देन क्रियुष्यत इति शस्त्रनेत्रोपक्रम तत्रोत्तरं यदायाणाममे ह्य केशकीटावपादि तद् व्यापव प्रतीयेत ॥

अपच्छेदपीणपट्टो पि पाप विवर्ताधिकरणम् ।

सू० विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे बहिष्पशमान सर्पता ' यदि प्रस्तीताऽपच्छिन्द्याद्वृक्षणे च दद्याद्यादि प्रतिहस्ताऽपच्छिन्द्यात्सर्ववेदस दद्याद्यद्युक्षाताऽपच्छिन्द्याददक्षिण त यत्रमिष्टा तेन पुनर्पञ्चेत तत्र तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् द्राप्यन्त्या 'इति तद् यद्गुह्यात्प्रतिहर्षारपच्छेदो युगपद्वर्षति तदा किं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न वे ? इति सशय तत्रोभाभ्या क्रियमाणोऽपच्छेदो नैकेन व्यपदेत् शक्यते तस्माद्यौगपद्ये निमित्तविघातात् प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । "स्यादेश यदि कर्तुं च सापेत्सुभयोभंभेत् । एकैकस्य तु यत्र न निरपेक्षेण ज्ञायते ॥ विच्छेदस्तेन कर्तुं च द्वयो प्रत्येकमास्ति न । कालमात्रं तु तत्रैव प्रायश्चित्तप्रती भवेत् ॥

पि गपट्टे ऽपि विषयमर्थं शब्दादियथाविशेषादि-करणम् ।

सू० तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः स्यात् ॥ २१ ॥

यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमापतति तत्किं समुज्जीयते; य प्रिकल्प इति विचार तत्र विकल्पस्यान्याप्यत्याग तेन पुनर्पञ्चेतेन प्रयोगद्वयं सम्भवात् । पूर्वम्पित्रातिषयम् वक्षरस्मिन् सर्वत्रेदमिति उभय सम्भवात्समुज्जय नैतद्वेष, यत्र हि प्रयोगे निमित्तं तस्यैव नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमङ्ग न प्रयोगान्तरे क्रियमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तगत प्रयोगस्य सादुपय भवति तस्मादेकस्मिन्प्रयोगे प्रयोगे द्वयमापतति तदगत्रय समुज्जीयति विकल्प ॥

वानुपूर्वोपापच्छेदेऽप्याप्यच्छेदनिमित्तमादाऽप्यनानुष्ठा-
नाऽप्युक्तम् ।

सू० पौर्वापर्यं पूर्वद्वयैरन्यं प्रकृतियत् ॥ २२ ॥

१ अथ-तत्र तत्रोभाभ्यादित्यास्यांशु दुष्टावमिति तु तदर्थः ।

यत्रानुपूर्व्येणोद्गातृतिहर्षारपच्छेदो भवति तदा किं पूर्वोत्पन्न
निमित्तप्रापश्चित्तकार्यं? मुनोत्तरनिमित्त? मिति सशय तत्र पूर्वनिमित्तम
सजानविरोध निर्विघ्नमपगम्यते तद्विरुद्धत्वाद्दशम्यमवगन्तुमुत्तरम, अतः
पूर्वप्रणीयस्त्वम एव प्राप्ते अत्राभिधीयते नात्र पूर्वोत्तरस्य ज्ञानम्योत्पत्ति
शक्यते निरोद्धुं प्रत्यक्षेण वाक्येन तदेव'मुत्पाद्यत एव तज्जोपजायमान
स्वविरुद्ध पूर्वज्ञान बाधमानमेवोत्पद्यते तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रापश्चित्तज्ञान
मिथ्या भवति बाधितत्वाद्दुत्तरस्य तु न किञ्चिद्बाधकमस्ति, न हि पूर्व-
विज्ञानमुत्तरबाधेनोत्पद्यते तस्यामवस्थायामुत्तरस्यानुपजातत्वात् ज्ञाने
तूत्तरविज्ञाने ज्ञायमानेनैव तेन बाधित पूर्वविज्ञानमसत्त्वात् कर्मभूत
नोत्तर बाधितु क्षमते तस्मात्पूर्वदोषव्यम् । नैमित्तिकशास्त्राणां ह्ययमर्थ
प्रागन्यथाकर्तव्योऽपि क्रतुनिमित्ते सति अन्यथा कर्तव्य इति तत्तत्र
यथा नित्य द्वादशशतज्ञानमुत्पन्न पार्श्वान्येनैव नैमित्तिकेन सर्वत्रेदसदानादि
ज्ञानेन बाध्यते तथा नैमित्तिकमपि पूर्वं निविष्टमुत्तरेण बाध्यते ॥

उद्गातृत्वात्पच्छेदोप सव
स्यदावशादानाधिकारणम् ।

सू० द्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे
सर्वत्रेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥२३॥

पौर्वापर्यं जघन्यनिमित्त प्रापश्चित्तमिति स्थित तद्वदोद्गाता
जघन्यो भवति तदा पुनर्यज्ञे किं सर्वत्रेदस देव? मुत द्वादशशत? मिति
सशय, तत्र यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति यदेव क्रतुस्वभावतोदेष तदेव
प्रतीक्षते तत्र द्वादशशत तस्मात्तदेव पुन प्रयोगे देवमित्येक पूर्वपठ,
पूर्वस्मिन् प्रयोगे प्रथम द्वादशशत दास्यन्नासीत्प्रतिहतरि त्वपच्छिद्ये
सर्वत्रेदसमत उभयमपि पुन प्रयोगे यत् पूर्व स्मन् दास्यन् स्यादिति शक्य
वक्तु तस्माद्विकल्प इति द्वितीय ॥ सिद्धान्तस्तु द्वादशशत सर्वत्रेदसेन
बाधितमता न तद्दास्यन् भवति सर्वत्रेदसमेव तु दास्यन् भवति, तस्मा
त्तदेव पुन. प्रयोगे स्यात् । ननु तदप्यदातिदयेन बाधित, नेति द्रुम, न
शुद्धात्रपच्छेदेन पूर्वदक्षिणा बाध्यते किं तर्हि पूर्वस्मिन्प्रयोगे दातव्या

सती द्रष्टव्या तत्र दृश्य उत्तरस्मिन् प्रयोगे नितिष्यते पूर्वप्रयोगे
 चोद्गात्रपक्षेद्वेलाया द्वादशगत बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत्
 अतस्तदेव पुन प्रयोगे देयम् ॥

अहर्गण अपक्षेत्रेन
 सर्वेषामावर्तनाधकार
 यम् ।

सू० अहर्गणे यस्मिन्नपक्षेदस्तदा वर्तेत
 कर्मपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

द्वादशाहादिष्वहर्गणेषु यदा कस्मिंश्चिदहर्गणेषु द्वादशपक्षेदो भवति
 तदा किं कृतव्याहर्गणस्यावृत्तिः? इति तदेवाह गवर्तेत? इति सशय साधन-
 निरतिशयाद् धर्मोणा गणस्य च साधनत्वात् तस्यैवावृत्तित्वस्य सत्यापन
 पुन प्रयोगारत्तेति प्राप्तेऽभिधीयते 'यश छत्वात् समूहस्य न फल मति
 चोदना । यागस्य चोदना तत्र यागा प्रत्यक्रमेव ते । अतोमिधोऽनपेक्षास्ते
 यागा स्वाहममन्वितानि फल महत्य कुर्यन्ति स्वापूर्वद्वारमाधिता । तेन
 यस्मिन्नपक्षेदस्तदावृत्तिगुणान्वित अनावृत्तिगुणैरन्यै महत्य कुरुते
 फलम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया षष्ठस्य पञ्चम पादः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्याये षष्ठ पादः प्रारभ्यते ॥

सर्वे समानकल्पानां सू० सन्निपाते वैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्य
 महाधिमारगणकल्पम् । कल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

दशमैर्षणमयो पुरुषभेदेन कल्पभेद समाश्नात् "राज्यव्यापि
 ष्ठादीना नाराशसो द्वितीय प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादि, स द्वीतणी
 यादित्वादिर्दृष्ट सत्रधनेककृत्केषु प्राप्तस्तत्र यदिह्यते ॥ किं भिन्नकल्पा
 अपि महत्य सत्रमासीरवुत् तुल्यकल्पा? एवेति तदर्थमिदं विवाचते किं
 वामिष्टादयो नाराशसाद्यहृत्वेन कतरा विधीयन्ते? ॥ उत वामिष्टानु
 द्विष्य नाराशसादि तादर्थ्यं विधीयत इति, तत्र वामिष्टार्थत्वेन विधाने
 फलकल्पनात्प्रकरणार्थाच्च वामिष्टादय एव नाराशसाद्यहृत्वेन विधी

यन्ते, पठौ च सम्यन्धवाविनी सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्यक्रमेव कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ अतस्तत्र वासिष्ठावामिष्टैः क्रियमाणा नाराशंसो वासिष्ठे-
नापि तावत् क्रियत एवेति, अत्रिगुणस्तथा तनूनपाद्रव्यव्यतीऽय कञ्चि-
त्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरत् इत्येव प्राप्ते दूमः वासिष्ठा-
दीन् स्वामित्वेनोद्दिश्य तादृश्येन नाराशंसादि विधीयते, तादृश्ये च क्रतूप-
कारद्वारेणाऽप्युपपत्तिमिति न फलकल्पनापत्तिः, एष च धात्वर्थेष्वन्यत्र
विधानात्स निरूप्यविधिर्भवति प्रयत्नोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ धात्वर्थेऽ-
ऽन्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधान म्यात् अतः सत्रेऽन्यतरकन्वाश्रयणे
ऽन्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुण क्रतुर्न फल साधयेत्, तस्मात्तुल्यक-
ल्पानामेवाधिकारः ॥

भिन्नकल्पयोरपि राज
पुरोहितस्य च कुमापयत्ने
ऽधिकाराधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पा-
णित्वम् ॥ २ ॥

‘एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता’मित्यत्र सशयः किमयं
पठ्योतत्युक्त्येकशयः राज. पुरोहितो राजपुरोहितः राजपुरोहितश्च राजपु-
रोहितश्च राजपुरोहिताविति, ततश्च राजद्रव्यसम्बन्धिनेर्द्वयोः पुरोहित-
योरधिकारः ? उत कृतैकशयेणोत्तरपदेन तत्पुरुषो, राज पुरोहितौ राजपु-
रोहिता ? विति, ततश्चैकराजसम्बन्धिनेर्द्वयोरधिकारः ? उत कर्मधारयः ?
राजात्मकौ पुरोहिताविति, अथवा द्वन्द्वे । राजा च पुरोहितश्चेति, तत्र
युगपदधिकरणे द्वन्द्वः, तेन एतद्द्वयमपि लवणाशृति स्यात् अतस्तत्पुरुषो-
ऽय समासादुत्पन्न द्विवचन तदर्थस्यैव द्वित्वमाह तस्माद् राजद्रव्यसम्ब-
न्धिनौ द्वौ । यद्वा पुरोहितपदाद् द्विवचन तदर्थस्यैव द्वित्वमाह राज पुरो-
हितौ द्वौविति, एतस्मिंस्तु पदद्वये पूर्वपत्र लवणाशृति स्यात् । किञ्च
नैकस्य राजः पुरोहितद्रव्यमस्ति पुरोहित पृणीत इत्युपादीयमानस्यैक-
त्वस्य त्रिवचित्वात् प्रथमपक्षे राजपदमनर्थक राज एव पुरोहितोऽस्ति
नान्यस्य अतोऽव्यभिचाराद्विशेषण सदनर्थक राजपद स्यात्, अतः कर्म-
धारयोऽस्तु सोऽपि न राज. पुरोहितत्वाभावात्, धात्वर्थ एव पुरोहित-
त्वेन धरोतय इति श्रूयते, तस्माद् द्वन्द्व म्वाय, न च तत्र कस्यचिन्न-

सया युगवदधिकरणे वृन्द इत्यस्यापवादोदित्युक्तं तन्वरणे, तस्माद्
राज्यं पुरोहितस्य चान्न भिन्नकल्पयोरेव सत्तोर्वचनादधिकारः ॥

सत्रे ब्राह्मणभाष्यस्य
धिकाराधिकारम् ।

सू० सत्राणि सर्वेषां नामविशेषान् ॥ ३ ॥

सत्रेषु किं त्रयाणामपि वर्णानामधिकारः ? उत ब्राह्मणस्यैव ? ति वि
चारः, तदर्थं किं ये यज्ञमानान्तं अत्यन्त इत्यनेन, त्वित्यं यज्ञमानमस्कारत्वेन
विधीयते ? उत यज्ञमाना आत्विज्याङ्गत्वेन ? ति चिन्त्यते ' सत्राणि सर्वेष-
णां भद्रेषुरविशेषतः । अङ्गिकामादिवाक्येषु विशेषः श्रूयते न हि ॥ प्राप्तेषु
त्रिषु वर्णेषु यच्छब्देनोपबन्धनात् । सस्कारार्थतया तेषामात्विज्यमुपयुज्यते ॥
प्रधानभूतेरेव च तैः क्रियमाणमात्विज्यं न गुणभूतानध्यर्षून् कर्तृनपेक्षते
गुणकर्तृपरिच्छेदेन ब्राह्मण्यमात्विज्याङ्गं तदभावे तदपि द्वाराभाशेष
सत्रे प्राप्नोति, तस्मान् त्रयाणामधिकार इति प्राप्ते दूमः "नात्विज्यं यज्ञमा-
नानां सस्कारत्वेन ददाते । तथा ह्यपकृतं कार्यमात्विज्यस्य प्रसज्यते" ।
तेन यच्छब्दयोगेऽपि नो द्वेषः स्यादिति सिद्धम् । आत्विज्यमेव तूद्विशेष यज्ञ-
मानविधिर्भवेत् ॥ प्रकृतितरश्च द्वौ धर्मावात्विज्याङ्गत्वेन प्राप्नोति अत्यकर्तृ-
कता ब्राह्मणकर्तृकता च, तत्रात्यकर्तृकता ये यज्ञमानान्तं अत्यन्त इत्य-
नेन याधिता ब्राह्मणकर्तृकतायास्तु न किञ्चित् ब्राह्मणमस्ति, अङ्गिका-
मादिशब्दानां ब्राह्मणत्वाधिराधात् तस्मात्प्रकृतितः प्राप्ते ब्राह्मणकर्तृ-
कस्य साधनिकं च यज्ञमानकर्तृकत्वम् उभयं सम्पादयितुं ब्राह्मणस्यैव
सहाय्यामासीरिति ॥

सत्रे त्रिणां विभक्तत्वं
मानस्यज्ञानयोगाधिकारः
धिकारम् ।

सू० याद्विष्टानां वा ब्रह्मत्वात्सू० निय-
मात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणानामपि किं सर्वेषामधिकारः ? उत त्रिणां विभक्तत्वं तस्मान्
कन्यानां च ? अथवा त्रिणां विभक्तत्वं तस्मान् कन्यानां च ? ति मध्यः, तत्रा
विशेषात्सर्वेषां याद्विष्टां ब्रह्मत्वेन कृत्या यथानात् ब्रह्मत्वप्यावेतुत्वादा-
वस्य याद्विष्टेन भाष्येन च तस्मान् कन्यानामधिकारः, य एव कश्चि-

(१) ब्रह्मत्वमपि तस्मात् ।

स्तोमभागमधीधीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविदो
ब्रह्मत्वस्यानुज्ञानावावश्यम्भावी वासिष्ठः, वैश्वामित्रो हेतेति वचनात्
होत्रंमधस्य वैश्वामित्रेणैव कर्तव्यं, न च भिन्नरूपनामधिकारोऽस्तीति
स्थितमाद्ये, तस्माद्वैश्वामित्रस्य तत्समानरूप्यानां च सत्रेऽधिकारः ॥

सत्रे आहिताग्नेया सू० विचारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि
धिकाराधिकरणम् । स्यात् ॥ ५ ॥

किमनाहिताग्नीनामपि सत्राधिकार उताहिताग्नीनामेवेति सं-
शयः सत्राग्नीनां पदार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलं
साधयति ध्रुवम् औदुम्बरीव येन केनचिद्वज्रमानेन समिता, तस्माद्येनकेनचि-
दाहिताग्निना सहत्याऽनाहिताग्नेयोऽप्यासीरन्, नैवम् इष्टिपूर्वकता सोम-
धिकाराणामवस्थिता । इदं चानाहिताग्नीनां न कथञ्चिदधिक्रिया । आधा-
तुरग्नयः कार्यं नान्येषां साधयन्ति च । उपप्राहविशेषेण कर्तुरेव फलान्वयात्
आदधीतेत्यात्मनेपदादाधानुरेषाधानफलेन भवितव्यं, कर्मयोग्यता चाग्नीना
फलमतोऽन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयन्ति, तस्मादनाहिताग्नीनाम-
नधिकारः, यज्ञमानसंमितौदुम्बरी तु शास्त्रार्थो येन केनचिदपि प्रकृतप्र-
योगगतेन यज्ञमानेन सम्याक्यत इति वैषम्यम् ॥

जुह्वादीनां साधार- सू० जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वाद्यथाकानी प्रती-
पदाधिकरणम् । येत ॥ ६ ॥

जुह्वादिपात्रेषु चिन्ता, किं यस्य कस्यचित्पात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् ।
उतान्युग्निं साधारणानि उत्पाद्यानीति, तत्राग्निप्रदुपप्राहविशेषविरोधा-
भावात् यस्य कस्यचित्पात्राणि भवेयुः सत्यमयं विरोधो नास्ति किं
त्याहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च दहन्तीति तथा दत्तिये हस्ते जुहू-
मासादयेदित्यादिवचनैः पात्राणां दाहे गुणभावः सादनप्रतिपत्तिश्च
विधीयते, तत्रादि कस्यचित्पात्रैरुपक्रान्ते प्रयोगे तस्य यज्ञमानस्य द्रिष्ट-
गतिः स्यात् ततस्तस्य मस्कारः पात्राणां च प्रतिपत्तिर्हीयेत, यदि तु तैर्दे-
हेत तत्रा प्रक्रान्तः प्रयोगो त्रिगुणः स्यात्, तस्मात्साधारणान्युत्पादोत् ॥

विकृतसप्तदशसामिधेनीषु सू० पुरुषकल्पेन वा विल्लौ कर्तृनियम
वर्षत्रयाधिकाराधिकरणम् ।

स्याद् यज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान्
प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥ ७ ॥

यास्विष्टिषु अध्वरकल्पादिषु सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति
श्रुत तासु किं वैश्यस्यैवाधिकारः ? उत त्रयाणामपीति, सशये दशपौर्ण
मासप्रकरणपठितेन सप्तदश वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गत्वेन वैश्यो
विधीयते कर्ता, न च प्रकृतौ साप्तदशयमस्तीति यत्राध्वरकल्पादौ तद्वि-
हित तत्रैव वैश्यविधिस्तेन वैश्यकर्तृकसाप्तदश्याङ्गत्वादध्वरकल्पादौ वै-
श्यस्यैवाधिकारः, मैव 'प्रकृतौ हि श्रुत वाक्य ततो नोत्कर्षमहंति । तस्माद्दे-
श्यानुवादेन साप्तदश्य विधीयते' तच्च वैश्यनिमित्तत्वात्प्राञ्चदश्यस्य वा
धक घैरुतेर्वचने साप्तदश्य क्रत्वङ्गमुच्यते, तदनेमिक्तित्वेन त्रयाणा
न विशिष्यते, तस्मादध्वरकल्पादौ त्रयाणामधिकारिता ॥

इति शास्त्रदीपिकाया षष्ठस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमः प्रारभ्यते ॥

विश्वजिति पित्रादीनाम
देवत्याधिकरणम् ।

सू० स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

विश्वजिति 'सर्वस्य ददाती'ति श्रुत, तत्र किं ज्ञात्यादीनामपि
स्व-शब्दवाच्याना दानम् ? मुत धनस्यैव यत्रास्य स्वामित्वमिति मशये स
वेयास्य-शब्दवाच्याना दानमविशेषात्, शक्यन्ते च पित्रादयोऽपि परवि-
धेया कर्तुं परस्वत्वापादनं हि दानम् अतः पित्रादयोऽपि देया, नैतद्वैव न
हि शक्यन्ते दातुं स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादानं दानं, न च दीयमा-
नेऽपि पिता न पिता भवति, यत्र तु प्रभुत्वयोगेन स्व-शब्दवृत्तिस्तद्व्य-
दातु, तस्मिन् हि दत्ते पूर्वस्य स्वामित्व निवर्तते परस्य च स्वामित्वमुप-
जायते, किञ्चाय स्व-शब्दोऽपि भिद्यथा शक्यता ऽऽत्मात्म्योपजातिधनेषु च
तन्ते तत्रैकस्मिन् प्रयोगेऽप्येक एवार्थः, तत्र धनस्य दानसम्भवात्तद्विषय
एव स्वशब्दस्तस्मादनुस्यैव दानं न पित्रादीनाम् ॥

विश्वजिति पृथिव्या अदे
पत्वाधिकरणम् ।

सू० नभूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्

॥ २ ॥

येष महोपृथिवी भा देया नेति सापि सार्वभौमस्य धनमिति
मन्यमानो दानमाह नासौ क्रस्यचित् स्वं, राज्य हि स्वविषयपरिपालन-
कण्टकोदुरण्यत्तित्वेन कर्षकादिभ्यः करादान दण्डोभ्यश्च दण्डादान-
मिति एतावान् सम्बन्धः, न स्वामित्वमतो न सार्वभौमो महापृथिवीं
दद्यान्माण्डलिकश्च मण्डलम् ॥

विश्वजिति अथवादीनाम
देवताधिकरणम् ।

सू० अकार्यत्वात्ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥

३ ॥

विश्वजित्येव “न केसरिणो ददाती”ति हि श्रुत तत्र केसरिणो
दान नेति विहितप्रतिषेधात् पक्षे दान पर्युपादासस्त्वयम् अपि तु वाक्य-
शेषः स्यादित्यनेन न्यायेन अथ च तस्यैव न्यायस्य प्रपञ्च प्रसङ्गादिहेतुः ॥

विश्वजिति विद्यमानानाम
मेव सर्वस्याना दानाधिकर-
णम् ।

सू० नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥

४ ॥

“सर्वस्वं ददाती”ति हि यत्पुरुषस्योपभोग्य स्व कुप्याकुप्यशयनास-
नगवादि तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थे, ततश्च यस्यापि यथास्ति सोऽपि
तदर्जयित्वा दद्यात्? इत यद्वास्य विद्यते तत्सर्वं ददाती? ति सशये यत्सर्वं
स्व तद्दद्यादिति श्रुत्यर्थविधिलिप्सया दानविधि मन्यते, सोदकेन तु
दानस्य प्राप्तत्वाद्यस्य यदस्ति न तस्मिन् द्वादशशतमात्र दातुं प्रवृत्तः
सन् सर्वं दद्यादिति सर्वता विधीयते, किञ्चाय सर्व-शब्दः प्रसिद्ध-
स्वत्वेऽप्येव सर्वेषु उपपन्नत्वाच्चासिद्धस्वत्वानानामाक्षिपत्यर्जन, तस्मात्सर्व-
यित्वा देयम् ॥

विश्वजिति धर्मार्थसेवक
शूद्रस्यादेवताधिकरणम् ।

सू० शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ५ ॥

धर्मार्थे परिचारकत्वेन यजमानमुपस्थितो य शूद्रः स हि देयो
न वेति सर्व-शब्दानुपहात्यरविधेयीकरणसम्भवाच्चादेय, स्वस्याभावाद्
निष्कषया परवश्यत्वात्तन्भ्युपगमसम्भवाच्चादेय, दासस्तु देय एव ॥

(१) अकार्यत्वाच्चेति वा ।

विश्वजिति दक्षिणाकान्
प्रियमानानामैव सर्वस्याना
देवताधिकारणम् ।

सू० दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत
तदा न संयोगात् ॥ ६ ॥

किं दक्षिणाकालात्प्रागेव प्राप्नोपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन
धारयित्वा देय ? यदापि भावित्वेन निश्चित तदसदपि देय ? मुत यद्वृत्तिणा-
कालेऽवस्थित तदेव देय ? मिति संशये, सर्वे-शब्दानुग्रहाय भूतभाविनोरपि
दान दक्षिणाकालीने एव सर्वत्वोपपत्तेर्न धारणप्रयुक्तिर्भाविनरव तदानीं
स्वत्याभावाद्दशक्यमेव दानम् ॥

विश्वजिति दक्षिणाकान्
नामनुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० अशोकत्वात्तदन्ते स्यात्कर्मणो द्रव्य-
सिद्धित्वात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ कर्मोत्पत्त्यै एव त्रिधा यत्प्रदानेनात्मीय धनं वर्धनघनाद् व्य-
स्थापितम्, इदं मे भूतार्थमिदं क्रत्वर्थमिदं दक्षिणार्थं त्रयं दक्षिणार्थं तन्मध्ये
द्वादशशतं दत्तम्, इह तु किं त्रिविधमपि द्वादश कर्मशेषं चोत्सृष्टव्यम् ?
उत यावता क्रतुशेषं निर्वर्तते तावच्छिष्टाऽन्यत्सर्वं देय ? मुत यद्वृत्तिणार्थं नि-
हित तदेव सर्वं देय ? मिति संशयः, "प्रत्यक्षवचनाद्विष्टसर्वदानविरोधतः
चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्बलम् ॥ प्रधानत्वात्कर्मैव दानं तद्-
धाधनत्तमम् । किञ्चित्तु क्रतवे शिष्टा सर्वमन्यत्प्रदीयते ॥ दक्षिणार्थेन
निर्वृष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य तु । विधेयं सर्वतामात्रं लाघव हि तथाविधेः ॥

प्रदक्षिणास्येति विश्वजिति
सर्वस्वदानाधिकारणम् ।

सू० अर्चर्गणे च तद्धर्मो स्यात्सर्वेषाम-
विशेषात् ॥ ८ ॥

अन्यत्परात्रोऽहीनः तस्य विश्वजित्प्रथममहस्ततोऽभिपूवः षडह-
स्ततोऽभिलिखत् विश्वजिति संशयः, किं द्वादशशतं दक्षिणा स्या ? दुत
सर्वस्य दक्षिणे ? ति, तत्र "गणेषु द्वादशाहस्य विधायनं स्यादविव्यते । द्वाद-
शं शतं स्यात्तिष्ठोमासनातिद्विश्यते । विश्वजित्यपि सैव स्याद्वृत्तिणा गणव-
तिनी । नामातिदशषावन्त्यात्सर्वस्य स्वैव दक्षिणा । इदं च प्राप्तिमात्रं

परमधिष्णं, प्राप्तं विश्वजिति सर्वस्वं वाधित्वा इतरेषां सदानामन्दां
द्वादशशतद्विधानां भूयसां साधर्म्याद् द्वादशशतमेव देयमेकैव च तन्त्रेण
सर्वेषामेकप्रयोगवर्तिनां द्वाविधां न पृथक् पृथक् प्रदातव्या, तस्माद्
भूयोऽनुग्रहाय द्वादशशतमेव देयम् ॥

विश्वजितिं द्वादशशतान्यून-
धनस्यानधिकाराधिकारणम् ।

सू० विकारः सन्नुभयतोऽविशि-
पात् ॥ ८ ॥

सर्वस्वदान एव संशयः किं यस्य द्वादशशतान्यूनं धनं सोऽपि
तावन्मात्रं सर्वस्वं दत्त्वाऽधिक्रियते? उच्यते यस्याधिकं स एवेति "ततो न्यूनं
ऽधिके वापि सर्व-शब्देऽपपत्तितः । उभयोरधिकारः स्यात् न्यूनधिकदा-
यिनोः । इदं तु प्रकृतेः प्राप्तं सर्वदानं नियम्यते । तत्र चानतिसिद्धयर्थम-
धिकं भवंतीरितम्" ॥ त्व्यानिष्ठोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तं यत्रो-
तायता चैत्यज्ञो न नमेयुरपि सर्वस्वेनेति द्वादशशतादसिद्धां वा नतिं
ततोऽधिकामेव सर्वस्य साधयितुं शक्यात् न्यूनमतः प्रकृतेः तावद् द्वाद-
शशताधिकमेव सर्वस्वं, यच्च प्राकृतं तस्यैव नियममात्रमिह क्रियते, तस्मा-
दधिष्णदानेनैवात्राधिकारः ॥

आधाने परिमितं देयमि-
त्यनेन सद्व्यान्तरविधाना-
कारणम् ।

सू० अपरिमाणे शिष्टस्य सद्भ्याप्रति-
षेधस्तच्छ्रुतित्वात् ॥ १० ॥

आधाने श्रुतम् "एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः
शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयं" इति, तत्रापरिमितं देयमिति किं
पूर्वाक्तेकाद्विपरिमाणप्रतिषेधः? उतापमपि सद्भ्यान्तरविधिः? इति संशयः,
तत्रावयवश्रुत्यत्वा परिमाणगून्यमुच्यते, न च परिमाणगून्यस्य दानं
सम्भवति, अतः प्रकृतपरिमाणगून्यमुच्यते ततस्तस्य प्रतिषेधः, उच्यते
यद्दुर्गवचनेऽयं समुद्रापसिद्धा, सा चावयवप्रसिद्धेर्देवीप्रसी, न चालब्धा
स्मिन्ना रुढिः सुज्ञातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमित-शब्दप्रयोगात्
तस्मादपमपि सद्भ्यान्तरविधिद्विद्वानविधिः ॥

परिमित शब्दम सद्य
साधिकास्य पशुणाधकारम्

सू० अनियमो, विशेषात् ॥ ११ ॥

बहुत्वविधिरपरिमित-शब्दे प्रयोगात् तस्याद्वयमपि इति स्थितं
किं तस्मद्दद्यान्नमधिकं वा उताधिकमेवेति सशये अर्थापि बहुत्व
सम्भवादनियम, नैवम 'अपेक्षिको हि बहुषु सहस्रापेक्षया भवेत् । तस्या
नन्तरनिर्देशात्सहस्रादधिकस्ततः ॥

इति हस्वत्यादिपरकृतपु
राकल्पानामपवादताधिकार
यम् ।

सू० परकृति-पुराकल्पमनुष्यधर्म
स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनम् ॥ १२ ॥

दशपौर्णमासयो युतम इति ह स्माह बटुकुर्वार्षिकमापानेव महा
पद्यतेति स विधिः इत्यर्थवाद् इति सशये विधिरर्थवत्त्वाद्वादात्मात्र ह्यन
र्थकित्त्योद्भव्याधिकरणपूर्वपक्षे स्थित तमेव पूर्वेण मनुष्यधर्म स्यादिति
स्मार्थत्वा कृत्यादित्यथा अधिकारश्चिन्त्यते यदा विधिस्तदा किं कृष्या
गोत्राणाम् ? उत मर्त्या ? इति वार्षिककर्तृकत्वसंज्ञात नद्गोत्राणामेव
स्यात् मैव स्तुत्यस्य विधिर्न स्तुत्युपायस्य, न चात्र वार्षिककर्तृकीमादवाक
सूयते अन्यस्य स्तावकत्वाभावात् । अन्तु वार्षिककृतत्वेन करणेन माप
पाक सूयते अन्यस्य स्तावकत्वाभावात् किन्तु वार्षिककृतत्वेन करणेन
मादवाकस्य स्तुतिरतो मादवाकमात्रविधानात् सर्वेषु नामधिकार अर्थ
वादा इति कृत्यादित्तोद्घाटनम् ॥

सहस्रपञ्चाशत्-शब्दस्य
सहस्रदिनपरताधिकारम् ।

सू० सहस्रसंवासरं तदायुषामसम्भ
वान्मनुष्येषु ॥ १३ ॥

पञ्चपञ्चाशत्सिद्धत्वं सप्तसप्त पञ्चपञ्चाशत् पञ्चदश
पञ्चपञ्चाशत् सप्तदश पञ्चपञ्चाशत् अक्षयिणी विग्रहज्ञामयन सहस्र
सप्तसप्तमिति क्रियमित्यत्र सत्र ये गन्धर्वादय सहस्रायुदस्तथाधिकार ?
उत मनुष्याणां ? मैव यदा मनुष्याणां तदा किं तदायनादिसम्पादितसहस्रा
युषा ? मुत कुनकृत्य ? उत विग्रहज्ञामयन कुर्वता सहस्रायुद्व्युपशब्दाद्
वृत्तीयानां शतानामधिकार ? उत मासेषु सप्तसप्तशब्दमाश्रित्य सुखेनाय

मनुष्याधिकारः ? उत द्वादशरात्रिषु सम्यत्सरशब्दः ? उत द्वित्रिसेष्वि ? इति पक्षात्
 तत्र मनुष्याणां सहस्रायुषाम्भवात् श्रुतिवनाद्गन्धर्वाणां अधिकारः तेषां
 स्वान्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामिव रसावनलद्यसहस्रायुषा रसावनस्ये-
 तावदायु सम्पादनासामर्थ्याच्छ्रायुषुषु इति श्रुतेः कुनकल्प "शास्त्र
 फल प्रयोक्तरी"ति न्यायात्मिकप्रकारेणानुष्ठायिना फल न प्रिकलानुष्ठायि
 नाम् अतो न कुनकल्प, सत्रात्मादेव तु सहस्रायुषु कल्प्यतामितीदमर्थो
 सम्भवादेशानुपपन्न तस्मात्पञ्चपञ्चाशत् इति यजमानाभिप्राया सद्भ्या,
 एकोऽपि त्रिंशत्सोमकथागयुक्त सम्यत्सरः पञ्चपञ्चाशत्सद्भ्याकै मत्येक
 कर्तृभूते सम्यध्यमानस्तत्सद्भ्या भवति तथा पञ्चदशादयोऽपीति, तेन
 चतुस्सम्यत्सरमिदं सत्रम् अर्द्धवृत्तीयैयंजमानशतैः क्रियमाणं सहस्रसम्यत्स-
 रमिति कथ्यते अयमपि पक्षो घुष्टात्रत्यन्तमनादृढ "चतुर्विंशतिपरमाः
 सप्तदशावराःसत्रमासीत्" इति वचनत्रिकुट्टेदुःश्रुत्यगम, तस्मात्सद्भ्या-श-
 ष्टसम्यत्सर-शब्द वा गौणमाश्रित्यात्र मनुष्याधिकार समाश्रयितव्य, तत्रा
 पि सद्भ्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिरख्यसामर्थ्याच्च न म्यार्यत्याग, सम्यत्स
 रपदं तु जघन्यत्वात् सौरवान्द्रमपाद्यनेकार्थसाधारण्येकार्थनिरख्यसाम-
 र्थ्यादौ भवति, सत्र योमास स सम्यत्सर इति दर्शनात्मासेषु तत्राप्य
 शक्तिस्तदवस्यैव न ह्याधानादूर्ध्वं सहस्रमास जीवन सम्भवति तस्मात्सम्य
 त्सरपतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगात् द्वादशरात्रिषु सम्यत्साशब्द
 प्रतिमात्रिशेष्यं चात्र सम्यत्सर-शब्द, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोग-
 तस्मात् त्रिंशदादिशब्दसामञ्जस्यत्वाद्द्वित्रिसेषु सम्यत्सर-शब्द त्रिंशदादि-
 पदै स्तोमविशिष्टमहकथ्यते नाहः सद्भ्यस्ततोहस्सु गौणी सवत्सराभिधा ॥

॥ इति शास्त्रशीपिकाया पष्ठस्य सप्तमः पादः ॥

अथ पष्ठाध्यायस्याष्टमः पाद आरभ्यते ।

सू० इष्टिपूर्वत्वाद्दकतुशेषो हेमः सं-
 स्कृतेघग्निषु स्यादपूर्वाऽध्याधानस्य
 सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

पदानादितानेरेव श्रुतौ
 घुष्टोमाधिकाराधिकारणम् ।

मन्त्रि चतुर्होतृमन्त्रा मन्त्रा स्तोत्रोपहोमा' पुरुषार्थतया विहिता'
 "चतुर्होतारं प्रयुञ्जोत चतुर्होत्रापनाकामो जुहुया" इति ये होमास्ते कि
 माहिताभ्याधिकारा आहवनीये कार्या? उतानाहिताभ्याधिकारा लौकिके
 ऽनौ स्थिरघोत्राधिकारा? इति, सशयः तदर्थमिदं विचार्यते यदा वा अना
 हिताग्निरेष्टिरिति वचनं जपाभिषावमनुधादमात्रपनादिनाग्निर्वा होमे
 ष्वधिकारपदार्थपरमिति, तत्र विध्यग्रथणादनुधादो जपविषय, इष्टिश
 ष्टश्च जपविषय एव स्तुत्यर्थतया प्रयुक्तस्तथैव वचनशक्ति येषाऽनाहि
 ताने क्रिया जपात्मिका सेष्टिरिति, सत्यमेवा वचनशक्तिरिषमपि तु
 सम्भवति यैवा चतुर्होत्रहोमात्प्रिकेष्टि' साऽनाहिताग्नेरिति, पूर्वस्यामा
 हिताभ्याधिकारा होमा उत्तरस्यामनाहिताभ्याधिकारा, न चान्यतरा नि
 हुंयन्ते तस्माद्गुभ्याधिकारा इति प्राप्ते उच्यते, "वचनस्यार्थवत्त्वापाना
 हितान्त्रिधिक्रिया ॥ आहत्य च तदर्थोस्ते चोद्विता नान्यगामिन पठो
 युत्या ऽनाहिताग्ने शेषत्वेन गम्यमानानाद्यंसांमाजिकमाहिताग्निमालस्यते,
 तस्मादनाहिताभ्याधिकारा ॥

अनाहिताग्निपुष्यनयनदो
 माधिकारणम् ।

सू० उपनयनादधीत होमसयोगात् ॥

२ ॥

उपनयनाद्गुभूता माणवककर्तृका आचार्यकर्तृकाश्च होमा किमाह
 वनीये स्यु? इति लौकिकानां वि ति सशये पूर्ववद्वचनादाहवनीये स्यु. माणव
 कार्याश्च ते होमास्तदधिकारा अध्ययनाद्गुभूतापनयनार्थत्वादन एव च ते
 माणवकान्मा कर्तृका इति माणवक प्रागुपनयनादादधीत तदुद्धृ व भाषा
 मुद्धहेत, या तु 'सात्या भाषामधिगच्छे' इति स्मृतौ तत्काला दारक्रिया
 साऽपत्वार्या भविष्यतीति प्राप्तं ब्रूम ॥ आधानस्य विदुदधिकारित्वाद्दिद्या-
 याश्चापनयनाधीनत्वाद्योपनयनात्प्रागाधानाधिकारसम्भत् ॥ किञ्च कर्मा-
 र्थैरेव दारैरपत्यमपत्वार्ये कर्म मिध्यतीति नायं पृथग् दारक्रियया, य एव
 रत्यपत्यकर्माद्यं दारमयद्. प्राप्सक्त्यथाप कालविधि सात्या भाषा

मधिगच्छेदिति, तस्माच्च प्राग् दारस्यहः, तदभावे चाधानासम्भवास्तौकिक
एवान्नौ उपनयनहोम ॥

अनाहितेऽग्नेः स्वपतीष्व
धिकरणम् ।

सू० स्वपतीष्टि. प्रयाजवदग्न्याधेयं प्र-
योजयेत्तादर्थ्याद्वापवृज्यते ॥ ३ ॥

“एतथा निषादस्यपति याज्ञये” इति स्वपतीष्टि. किमाहितेष्वग्निषु
स्यात् ? उत लौकिके ? इति सशये प्रकृतेराहवनीयाद्विप्राप्तेराहवनीयादीना
चाधानाधीनत्वादसत्यपि स्वपतेराधानविधात्रियमेवेष्टिराधान प्रयोजयेत्
इति प्राप्त उच्यते यदा ह्याधानस्य न साताद्विधिभविष्यत्तदा याज्ञिकलोक
प्रयोगादन्न गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयमित्यादिवेदवाक्यपर्यालोच
नया धानक्रियानिमित्तत्व पात्रकादिवदाहवनीयादिशब्दानामाश्रित्य स्वप
तिराहवनीयार्थमाधानमरुष्यत यदा तु वसन्तादिविधानानि आधानवि
धायकानीति द्वितीये स्थित, तदा तद्विहित्वाधानजन्त्याग्निगतसंस्कारावि-
त्वादाहवनीयादिशब्दाना स्वपतिकृतेन चाधानेनावहितेन तत्संस्कारवि-
धानावगमान्नाधानात्पसम्भव, तस्मात्लौकिके स्यात् ॥

अनाहितेऽग्नेः स्वपतीष्व
अनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अथकीर्णपशुश्च तद्ददाधानस्या
कालत्वात् ॥ ४ ॥

“यो घृह्णवारिणस्त्रैर्वर्णिकत्वादि
आहवनीयादिषु ? उत लौकिक इति सशय घृह्णवारिणस्त्रैर्वर्णिकत्वादि
व्यावत्त्वाद्वायाधिगमसम्भवादाधानमुपपन्नम्, अत आधायान्नि पावश्चित्ते
प्रवर्तते, नैव न ह्यस्याघकरकृत घृह्णवर्णस्य विप्लवमवसमाधाय गार्हस्य
प्रवेश सम्भवति “अविप्लवघृह्णवर्णं एहस्यात्र” ममाविशे” इति विधानाच्च
चापत्रीकस्याधानमस्तीति लौकिकेऽग्नावय पशुलौकिकश्चात्प्रात्मात् ॥

देवकर्मणामुदगवनादि
कानताधिकरणम् ।

सू० उदगयनपूर्वपंचाहः पूर्वाह्नेषु दे
वानि, स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥

४६५ ॥

उपनयनचौलादीनि किं सर्वकालेषु? स्तोत्रगणनादि? खिति संश-
ये ऽत्रिगोपात्, सर्वदेवाधिकारः, स्मृतेस्तु उदगपनादिविष्व स्मृदेवानि ॥

विश्वकर्मणोऽऽपराधदि
कासताधिकरणम् ।

सू० इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ ६ ॥

पित्र्याणि तु श्राद्धादीनि अपरवृत्तादिषु स्मृतेरेव ।

ह्योतिष्ठोऽमाहवाच्याक्रव-
धोर्नित्यताधिकरणम् ।

सू० याज्जाक्रवणविद्यमाने लोक-
वत् ॥ ७ ॥

ह्योतिष्ठेति याज्जाक्रवणमाश्रित "द्वारदशरात्रीर्दीवितो भृतिं धन्वी-
ते"ति याज्जा "अस्याया पिङ्गात्याक्रीकाती"ति क्रवणः, तत्र सशप क्रियस्य दत्ति-
शादव्य नास्ति सोमरथ तस्येद याज्जाक्रवणम्? उत विद्यमानेऽपी? ति तत्र
द्रव्यार्थं याज्जाक्रवणमविद्यमानद्रव्यस्य स्यात् द्रव्यवत्तत्त्वदर्शकं, तस्मात् तस्य
याज्जादीर्घाधिकारः, स्यादेव यदि द्रव्यमात्रमयुक्तं स्यात्पूर्वमयुक्तं त्विदम्
अतो ऽनेन विना ऽपूर्वमेव वैशुश्याचोत्पद्यते, तस्मादित्य याज्जाक्रवणम् ॥

ह्योतिष्ठोऽमाहियु पयोष
सादीनामाप नित्यताधिकर
णम् ।

सू० तथा भक्ष्यैपाच्छादनं संज्ञप्तदो-
मद्वेषम् ॥ ८ ॥

"पयोघ्नत वास्त्रणस्य"ति भक्षः किमविद्यमाने भक्षान्तरे? उत भक्ष
द्वेषेऽपि? तथा नोदानीन्विहरति मैथः किमन्यतो ऽनवशुद्धे मैथार्थे "अहतं
घासः परिधत्त" इति घासोऽन्तराभावे तथा यत्पशुर्मैथुमकृतेति सन्नप्तदो
मैथामयुक्ते, तथा योऽभ्यान् द्वेष्टि ऽपवधय द्विष्य इति मन्त्रे द्विष्यसद्भावे? उत
सर्वेभ्यः नित्यमिति सशपे सामर्थ्यादेवा निमित्तसद्भावेऽनुष्ठानमिति नि-
मित्ताश्रयणान् सत्यापि चाव्याप्सिन् निवमादृष्टसिद्धेरनयोपायत्वाच्चित्यम् ॥

अपराधे कृतस्यानिघमा
धिकरणम् ।

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ९ ॥

यदा पुनश्च्यमानं पयो न क्षीयतीत्याशङ्कते तदाऽपि किमवश्यं
घ्नतघ्नतव्यं नेत्याह तदा हि यत्रमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुधिराथ एव
सम्भाव्येत तेन प्रथ न वरोधाव घ्नतघ्नतव्यं नेत्याह ॥

ह्यगस्येशानीयोमीयपशु-
ताधिकरणम् ।

सू० पशुचोदनावामनियमो विशेषात्
॥ १० ॥

“अनीयोमीयं पशुमालभेते”ति किं यः करिवत् पशुरालश्रय्यः ? उत
ह्यग एव ? चोदनायां सामान्यश्रवणात् मन्त्रवर्णे च ह्यगस्य वषाया भेद-
सोऽनुब्रूहीति ह्यग-शब्दश्रवणात् संशयः, तत्र “सामान्यावसिता तावच्चो-
दना वाक्यभेदतः । मन्त्रस्तद्विरोधेन पात्तिको यौगिकोऽपि वा विधिस्तुत्या-
रेकवाक्यत्वात् प्राकृस्तुतेरपर्यवसितोऽऽजनविधिरर्थवाद्गतपृतविषय एव
पर्यवस्यति, मन्त्रचोदनयोस्तु वाक्यभेदादप्रतिद्वन्द्विविधियाक्यं पशुसामान्ये
पर्यवसितं न मन्त्रानुरोधेन शक्यं विशेषे नेतुं, मन्त्रस्तु चोदितार्थप्रकाश-
नात्परतन्त्रवृत्तिरचोदनावगतं गवाश्वादिजातं निगमाद्विशलध्यावयवयो-
गेन प्रकाशयिष्यति, यदा वा ह्यगस्तदा प्रयोह्यते, तस्मादनियमः उच्यते ।

चोदना पशुसामान्यमङ्गत्वेनावबोधयेत् ।

ह्यगेऽप्यविकलं तत्तु प्रतिष्यक्ति समाप्तितः ॥

मन्त्रः प्रकरणाश्वानाचित्यमङ्गं प्रतीयते ।

कृत्वाया हृदिशक्त्या च यच्छ्यागस्यैव वाचकः ॥

तेन तं तादृशं बहुन्विधिरात्मा विरोधिनम् ।

विधत्ते ह्यगमेवाङ्गं तस्माच्छ्यागोपसंयहः ॥

अधिकृतिरिति सिद्धा भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमविचारैरतथा चाधिकृत्या ।

सुविदित उपदेशोऽनन्तरं चातिदेशो विकृतिषु तत ऊहेऽवाधतन्त्रप्रसङ्गाः ।

इत्युपाध्यायपर्यन्तारयिभिरचित्तायां शास्त्रदीपिकायां पष्ठा-
ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ समाप्तरवायमध्यायः ॥

अथोत्तरपट्के सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रयाजादिधर्माद्या-
मपूर्यप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे
यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

उपदेशविचारं समाप्तेऽधुना तदधीनसिद्धिरतिदेशविचारः प्रस्तो-
 प्यते, तदुपोद्गतत्वेन प्रथमिदं विचार्यते, ये धर्मो दर्शपूर्णमासयोर्ज्ञाति-
 टोमस्य च प्रकारेण समाश्रिताः प्रयाजादयो दीदणीयादपरच ते किं सर्व-
 यागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते? उत यथा प्रकारं व्यवतिष्ठन्ते? इति, यत्रि सर्वा-
 र्थास्ततः सौम्यैरेनादीनामप्युपदेशत एवाङ्गनाभसम्भवात्तद्विदेशविचार
 आरब्धव्यो भवति, व्यवस्थितेषु तु सौम्यादीना साकाङ्क्षत्वादतिदेशेन धर्म-
 सद्भावः, तद्विशेष-तद्गृह-तद्वाधादिविचारार्थमुत्तरोऽध्यायगण आरब्धव्यः,
 तदर्थमिदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ताधर्माः यज्यर्थाः प्रथमं यजिभावतोद्दे-
 शेन विदिताः सन्तः परचात्तत्करणिकया पूर्वभावनया तद्द्वारेण सम्भ-
 वन्त्यन्ते? उतापूर्वप्रयुक्ता अपूर्वार्थाः? अपूर्वभावनया प्रथममित्यम्भावेना-
 न्विताः परचात्करणभूतस्य यजेरनुवाहका भवन्तीति, किं प्राप्तं? "धर्मार्थां
 करणाङ्गत्वे विवादेो नैव विद्यन्ते । भावनात्त्वयपत्ते च तादर्थ्यं नावकल्पते"
 अपूर्वभावनया हि सम्यग्प्रमाने करणेतिकर्तव्यते तुल्यकल्पे स्यातां, न
 करणाङ्गत्वमितिकर्तव्यतायाः स्यात्तस्मात्करणोद्देशेन विधातव्याः, केन
 पुनः करणमुद्दिश्यते? केचिदाहुः प्रकरणान्वानानुमितेन घाक्ष्येनेति । ननु
 तेन प्रकृतस्यैव दर्शपूर्णमासाद्रेक्ष्ये शक्यं सर्वार्थता? उच्यते प्रकृतस्याप्यु-
 द्देशकत्वेन यजतिरेवात्र कल्प्यं, स च स्वसामर्थ्यात्सर्वैयागानुपस्थापय-
 न्स्वर्गैशार्थतां नयति, न चेत्तस्मिन्ने दर्शपूर्णमासवाक्यस्य समिदादि-
 वाक्याना वैक्याक्यता सम्भवति, येन सर्वं सहन्य समिदादिविशिष्टद-
 र्शाद्विविधानाद्यानान्तरे धर्मो न स्युस्तथा सति करणस्य फलं प्रति चोद्दे-
 शाद्रेक्ष्य स्यात्तस्मात्फलवाग्ये फलं प्रतिपत्तं विधाय पर्यवसिते पृथग्
 वाक्यैः समिदादिभिरनुमितयज्युद्देशकशब्दयुक्तेरङ्गानि विधीयन्ते, न च
 प्रकरणादुद्देश्यो यजिर्विशिष्टु शक्यते साकाङ्क्षरूपस्य प्रकरणास्याविशेषक-
 त्वात्सन्निधेश्च यजिश्चुतिजनिताविशेषणव्ययेन बाध्यमानत्वात्, तस्मात्स-
 र्वार्था इति । भाष्यानुसारिणस्तथाहुः "दर्शपूर्णमासवाक्यमेव यजीनानु-

द्वेशकं, न हि तद्भागोत्पत्तिपरमाण्वेवादिशब्दैरेवोत्पद्यन्त्यात्, न च फलसं-
 योगार्थं "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासैः" "सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः" इति च स्वर्गक्रामा-
 र्थस्यस्यापि सिद्धत्वात्, तस्माद्भनन्यार्थत्वात्नेन फलवतो यागानुद्दिश्य धर्मो
 विधीयन्ते, न चोद्देश्यं दर्शपूर्णमास-शब्दः स्वर्गक्राम-शब्दो वा शक्नोति वि-
 शेष्टुं, तस्मादधिकृतमात्रोपलक्षणं दर्शपूर्णमास-शब्दः स्वर्गक्राम-शब्दो वा
 दर्शपूर्णमास-शब्दश्च प्रायेण पूर्वकालत्वाद्भागानामनुधातः, न च सन्निधेरा-
 भवेयादीनामेषोद्देशः श्रुतिजनितविशेषप्रत्ययविरोधादित्युक्तं प्राक्, तस्माद्य-
 ज्ञिप्रयुक्ता धर्मोः सर्वार्थाः । किञ्च श्रीह्लादिभिर्द्वेष्यैः प्रत्यक्षं यजिर्निर्गम्यते ना-
 पूर्वम्, अथवातादयोऽपि यजिर्निर्गम्यते श्रीह्लादीनामेषोपकुर्यन्ति, तस्मात्ते
 तावद्यज्येयास्तस्मान्वाद्यितरेषु तथात्वं, यद्यपि यज्ञिविशेषं प्रति धर्मवि-
 धिर्षेद्यपि च भावनया संबन्धस्तथाऽपि पारिप्लवः तद्रूपत्वाद्भागान्तराणां
 भावनान्तराणां च, यथा लोके वाहीकोऽयमतिथियंवात्वेन परित्येष्टस्य इत्युक्ते
 यद्यपि वाहीकविशेषं प्रति यथात्वं श्रुतं तथाऽप्यन्येषामपि वाहीकानां यथा-
 चप्रियत्वं गम्यते, तद्वद्व्यजिह्वस्य व्यक्तिविशेषस्य यजिनरणस्य च भावनवि-
 शेषस्योक्ता धर्मोऽन्तद्रूपानामन्येषामपि साधारणा इति शक्यमयगन्तुं, त-
 स्मात्सर्वार्थां धर्मो इत्यनारभ्योऽतिदेशविचार इति प्राप्तेऽभिधीयते । "प्र-
 धानविधिवाक्यं अत्र ह्यश्वसमन्यतम् । अद्भुतप्रधानमयुक्तं विधते पूर्वभा-
 यनाम् ॥ भावनान्यपतः पश्चाद्दंशयोरार्यिकोऽन्यवः । ततः क्रमान्तराङ्गानां
 प्राप्तिराशङ्कते कुतः ॥ भावनान्ययितामात्रं नांशयोस्तुन्यक्रन्वना । अ-
 रित्यतद्वत्प्राङ्गुणप्रधान्यसम्भवात् ॥ यथाफलं भावनायामप्यन्येषामानं
 फलं चापरित्यागात्प्राधान्यं प्रतिपद्यते, तथा कारणमपि करणात्मना स^१म्यन्तुं
 फलं प्रति गुणत्वमितिरुक्तेश्यतां प्रति प्राधान्यम्, इदमेव हि कारणं यत्फ-
 लोद्देशेन प्रयत्नरुत्तुंश्यापारेण फलसाधनतामापद्यते, इतिरुक्तेश्यता तु येन
 व्यापारविशेषेण कारणस्य फलसाधनत्वमुपजन्यते सा उच्यते तस्माच्च
 तुल्यक्रन्वत्यं, न च यज्ञिः स्वयमित्यंभाशयतेतो, नापि यागभावनानिर्वा-

१ अन्वाहामतीति पा. ।

२ अयद्यमिति पा. ।

तत्रकारत्वात्, अपूर्वभावनायास्त्वनिर्ज्ञातप्रकारत्वात् तद्भावना कीदृशीति न ज्ञायते यागेनापूर्वं कुर्यादित्ययमर्थः, यथा^१ व्यापते यागादपूर्वं भवति तथा व्यापियेतेति कीदृशोऽसौ व्यापार इति भवति व्यापारविशेषापेक्षा, तद्विशेषत्वेन समिद्धादिव्यापारविधानमपेक्षासन्निधियोग्यत्वैरध्यक्षीयते, तस्मात्प्रकृतभावना^२ शेषत्वात्समिद्धादीनां न पारिप्लव्यन्, ग्रीह्यादिद्रव्यमपि फलभावनानेन सम्बध्यते, यथा हि क्रियया यागात्स्वर्गोऽपूर्वं भवति सा फलभावना यागस्वरूपसम्पादनमपि तद्व्यापार एव अतिप्रकृतस्य फलसाधनत्वाभावात्, अवघातादयोऽपि तत्रैव ग्रीहीणा योग्यतामादधाना भावनाया एव, न च दाहीकृषवाचवत्साधारणानुमान, लोके हि प्रमाणान्तरवशात् तथाऽवगम्यते शब्दैरुपमा^३ शक्येषु विशेषान्वये शब्देनावगम्यमाने पारिप्लव्यवाक्य साहसमान, तस्माद्व्यथाप्रकारण व्यतिष्ठता धर्माः, ततश्चानुपदिष्टधर्मकेषु सौम्यादिषु अतिदेशेन धर्मसद्भावादि विचारयितव्य, तथा चेत्कं 'प्राकृतात्कर्मणोपस्मात्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशे येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृत'^४ इति, अत्राप्यन्वयः प्राकृतात्कर्मणो धर्मप्रदेशे येन स्यात्सोऽतिदेशः । क्व धर्मप्रदेश इत्यपेक्षायामाह "यस्मात्समानेषु" इति, यस्मात्प्राकृतादाग्नेवादिधर्माः प्रदिश्यन्ते तत्समानेषु कर्मसु सौम्यादिविविति, त्रिविधश्चातिदेश प्रत्यक्षवचनात्प्रामथेयत्वात्प्रदानलिङ्गानुमितवचनाच्चति, तत्र प्रत्यक्षवचनात्तावच्चिन्त्यते ॥

समानमितरच्छेनेनेति
श्रुत्या इषी प्रवेणीवविशेष
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः
स्यात् ॥ २ ॥

इषावेकाहे व्यातिष्टामधिकारं "इषु विष्टुतिं करोति स" इति भाह भवतीति प्राकृतानां स्तोत्राणां विकारं विधाय श्रूयते समानमितरच्छेनेनेति, तत्र सशयः किमप्यनुवादः ? उत श्येनवेशोपिकायामतिदेशविधि ?-

१ यथा वृत्ते इति त्र्यपवाहः ।

२ भावनानिशेषत्वात्परिचिति प्रा- ।

३ शब्दैरुपमाणे इति या ।

४ सत्प्राकृतमिति पाठान्तरं तु न सम्पत् ।

रिति, तत्रेतर-शब्दः सचिह्नवचनत्वाच्छेनवैशेषिकाणां चासचिहित-
त्वात् तद्वाचकं, चोदकप्राप्तास्तु ज्योतिष्टोमधर्मास्ते च श्येनेऽपि विद्य-
मानास्तत्सादृश्यमिषोरापादयन्तीति, तदपेक्षोऽयमनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः
सत्यमितर-शब्दः सचिहितमभिधत्ते न तु तन्मात्रं, किन्तु पूर्वनिर्दिष्टस-
दृशं सचिहितं च यद् दृश्यं तदभिधत्ते तद्विह यत्सचिहितं ज्योतिष्टोमिकं
तत्पूर्वाक्तसदृशम् अग्राहकानां सप्ताहादीनां पूर्वमुक्तत्वात् । यत्त्वप्रा-
कृतं लोहितोष्णीपादि श्येनवैशेषिकं तद्व्यप्यसचिहितं तथाऽपि सादृश्य-
मस्तीत्यवश्यं हातज्येऽन्यतरस्मिन् घवनार्थवत्त्वाय सचिधिं हित्वा सादृ-
श्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणां वादः । यद्वा चोदकप्राप्तानां विद्युत्या-
दीनां विकार इयं विद्युतिमित्यादिना पूर्वं विहितस्तत इतरञ्चोदकप्रा-
प्तमितर-शब्देनोद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीपादिविकारः श्येनादतिदृश्यते,
एवं सचिहितवचनत्वमर्थवत्त्वं च घवनस्य भविष्यति ॥

एतद्व्याख्यानानोत्थादिना
पञ्चहविःषु सायंवादिधि-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्नि-
धानात् ॥ ३ ॥

घातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवं, वरुणप्रधासाः, साकमेधाः,
शुनासीरियमिति, तत्र वैश्वदेविकानामाद्यानां पञ्चानां हविषां यद्वा-
ह्यणं तद्वाह्यणप्रधासिकेषु पञ्चस्वतिद्विष्टं तद्वाह्यणान्येष पञ्चहर्षोपीति,
तत्र संशयः किं यस्तेषामर्थवादः “घार्जगानि वा एतानि हर्षोपी”त्यादि
तन्मात्रस्यायमतिदेशः सैवेषां प्रशंसति? उतार्थवादस्याह्वयिधीनां च?
नव प्रयाजा इत्यादीनामतिदेश इति “पूर्वेषां वाह्यणं यत्तदुत्तरत्विति-
दृश्यते । चोदयन्ते येन वाक्येन तत्रेषां वाह्यणं मतम् ॥ अह्वयिधिभिः स्वा-
ह्वान्येष विधीयन्ते, न हर्षोपि सायंवादकं तु वाक्यं तेषां त्रिधापक-
मिति भवत्यर्थवादस्य तत्सम्बन्धः, तस्मात्तन्मात्रातिदेशः, नैवं, यद्यपि
साह्वयिधिभिर्ह्वयिषां न विधेयता । तथाऽप्यस्यैव सम्बन्धस्तत्सम्बन्ध-
चोदनात् । किञ्चाह्वयैकवाक्यनामापन्नं प्रधानवाक्यं हविषां सम-

याणां विधायकमिति विधायकेनाप्यस्यैवाङ्गविधीना सम्बन्धः, तस्मात्स-
र्वेषामतिदेशः ॥

एतद्वाह्येण इत्यनेन एक
कपालेन्द्रानयो सार्येवादिषु
ध्यातिदेशाधिकारम् ।

सू० एककपालैन्द्रान्नौ च तद्वत् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवे तावद् व्याख्यायिष्य एककपालो बह्वणप्रघासेषु कार्ये
एकरूपाल ऐन्द्रान्नो द्वादशकपालस्य, ततस्ताक्रमेषु श्रूयते ऐन्द्रान्न एका
दशकपालो वैश्वदेवकर्मण एकरूपाल" इति तत एतद्वाह्येण ऐन्द्रान्न
एतद्वाह्येण एककपाल इति श्रुतं तत्पूर्वेवत् सार्येवादिषु साङ्गविधिकस्य
कृत्वकाण्डस्यातिदेशकमित्युत्तरविषयतया प्राप्यते ॥

साक्रमेषु धारणाध्या
सिद्धीकृत्यात्मतिदेशाधि
कारम् ।

सू० एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृति
राग्रथेषु सर्वहोमपर्यावृत्तिदशना-
दवश्ये च सहस्रद्वयदानस्य वच-
नात् ॥ ५ ॥

"एतद्वाह्येण एककपाल" इति किं वैश्वदेविकस्यैकरूपालस्य धार-
णमतिद्विरयते? किं वा बह्वणप्रघासिकस्ये? इति सशये बह्वणप्रघासिके-
ऽल्पमप्राप्तं वैश्वदेविके बहु तस्मात्तदतिदेशोऽप्य वचनस्य बहुफलत्वापेक्षि-
माणे श्रुतं धारणप्रघासिकस्याव्यवहितस्यादेतद्वाह्येण ऐन्द्रान्न इत्यनेन
नि सन्दिग्धधारणप्रघासिकस्यास्नाननिर्देशेन समभिध्याहारद्वैश्वदेविकस्य
तु व्यवहितत्वात्तदुर्माणा च स्वसामैकरूपालामित्यमिति यत्प्रमाणद्वेष
न्यायान्नाभासत्रिपयस्ये वचनानर्थावयवसङ्गात् धारणप्रघासिकस्यैकरूप-
ालस्याह्येणमतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

एतद्वाह्येण इत्यनेन एक
कपालेन्द्रान्नयो सार्येवादिषु
ध्यातिदेशाधिकारम् ।

सू० साम्नोऽभिधानशब्देन प्रकृतिः स्याद्यथा-
गिष्टम् ॥ २ ॥

“कवतीषु रयन्तरं गायतां”त्यत्रानेन रयन्तर-शब्देन किं कव-
तीष्वतिदिश्यत इति परिज्ञानार्थं रयन्तरादिशब्दाः किं गीतिविशि-
ष्टानां “मभित्या शूर नो नुम” इत्यादीनां वाचकाः? उत गीतिमात्रस्येति
विन्यते, द्वितीये तु मन्त्रलक्षणं कुर्वता गीति सामेत्युक्तं, न तूपपादितम्
इह त्वतिदेशविषयसिद्धयर्थं गीतिविषयत्वमेव न्यायेन दृढीकृतं तत्र
गीतिविशिष्टाणामृचि प्रयोगाद्वाचनत्वं विशिष्टवचनत्वे विशेषणभूत-
गीत्वंभिधानस्यावश्यकत्वात्तदभिधाने च तत एव तद्विनाभूताणामृचि
प्रतिपत्तिसिद्धेरभिधानशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्गीतिमात्रमेवामभिधेयम् । अतो
ऽभिव्रत्यां यो गीतिविशेषस्तस्य कवत्यादिष्वतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अग्निहोत्रादिनामा धर्मा-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० उक्तं हि क्रियाभिधानं तच्छ्रुताव-
न्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

इदानीं नामातिदेश प्रस्तूयते, कुण्डपापिनामयने श्रूयते “मास-
मग्निहोत्रं जुहोती”ति नैषमिकामग्निहोत्रात्कर्मान्तरमिति स्थिते सं-
शयः क्रियमग्निहोत्र-शब्दः? नैषमिकामग्निहोत्रधर्माणामतिदेशकः? उत
ने? इति, “उभयोरविशेषेण सामानाधिकरण्यात् । नामधेयमिदं तस्मात्
धर्मोक्तिरेत्यति ॥ एकस्य त्वभिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात् । नान्य-
स्याप्यभिधेयत्वमनैकार्यत्वदोषतः ॥ न चाप्यहमाणविशेषत्वं नैषमिके-
नये होत्रमित्येव प्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, इतरस्य त्वग्निदेशत्वत्वं नाश-
तम्, अधर्मकरत्वं कुण्डपापिनस्तद्वचनस्येति न गौणस्य नैषमिकस्य
युज्यते, नैषमिकस्तु धर्मशान्त् ततस्तत्रामिदं तस्माद्दृश्यविधित्स्वयाऽन्यत्र
प्रयुज्यते सादृश्यं च धर्मनिमित्तम् अतो धर्मातिदेशोऽयं मासमग्निहोत्रं
जुहोतीति ॥

प्रायणीयेति नाम्ना धर्मान
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० अपि वा सचकर्मणि गुणार्थेषा
पुनः श्रुतिः स्यात् ॥ २ ॥

“द्वादशाहे प्रथममह प्रायणीयोऽतिरात्र गवाभयनेऽपि प्रथमेऽहनि
वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवती” इति प्रायणीय-शब्द प्रयुक्त
मान किं द्वादशाहिकधर्मानतिदेशेवेति प्रथमे पूर्वत्रदतिदेशे प्राप्तेऽधि-
धीयते-“प्रायणीयपद पेन निमित्तेन प्रयत्ने । प्रायणेन तदस्थ्येव गवा-
भयनिकेऽपि न । तस्मात्सिद्धनिमित्तेन श्रुत्या नामत्वसम्भवात् । न गौण
त्वेन धर्माणामतिदेशोऽयत्न्यते ॥

सर्वपृष्ठ-शब्देन पदपृष्ठा
नामतिदेशाधिकरणम् ।

सु० विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात्
ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च
सर्वपृष्ठ-शब्दः ॥ ३ ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवती” इत्यत्र मशय किमय सर्वपृष्ठ-शब्दो
ऽनुवादः ? उत एहद्रथन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः समुच्चयविधिः ? रथवा
षाडहिकानां रथन्तरेहद्रैरुष्यवैराजशाक्करैवतानामतिदेशः ? इति, तत्र
ज्योतिष्टोमे माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु सप्तदशानि पृष्ठानीति
पृष्ठ-शब्दप्रयोगात्सर्वेषां पृष्ठत्व तेषां चेह चोदकप्राप्तेः सर्वपृष्ठत्व इति
ज्ञातमेव विश्वजित्, तस्माद्रथमनुवादः, नैव एहद्रथन्तरसाधकमाहेन्द्र
स्तोत्रवचन एव पृष्ठ-शब्देन लिङ्गममथायाञ्चतुर्षु प्रयुक्तं, तस्माच्च तेषां
पृष्ठशब्दवाच्यत्वम इत्यप्राप्ता सर्वपृष्ठता चोदकेन चतो नानुवादः,
चोदकेन तु विकल्पेन प्राप्तयोर्एहद्रथन्तरोः पृष्ठयोः सर्वस्य समुच्चयो
विधीयते, नेत्रमपि युक्तं सर्व-शब्दस्य बहुषेसत्वात् द्वयोरप्रवृत्तेनास्मात्सा-
हिकानां पृष्ठानां ज्योतिष्टोमविकार एव विश्वजिति सचनान्तिदेशः क
पुनर्यवनातिदेशस्यात्र मध्यन्ध, न हि सर्वपृष्ठ-शब्दः पदहनामधेय सद्विह
गुणश्रुत्या प्रयुक्तं यतस्त्वितिनिर्देश इति ‘सङ्गच्छेत सत्यमेव, कर्मसमा

धिकारणपदनिमित्तोऽयमतिदेश इति नामाधिकारे चिन्तित , परमार्थतस्तु
वाचनिक एवायमतिदेश ॥

अवभृथनाम्ना सौमिक
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० तथाऽवभृथ' सोमात् ॥ ४ ॥

वक्षुणप्रघासेषु श्रूयते "धारुण्यां निष्कापेण तुषैरवावभृथ यन्ती 'ति,
तत्र किमवभृथ शब्देनापि व्युत्सेक दाशपौर्णमासिक चोदकप्राप्तमनूद्य
तत्र तुपनिष्कास विधीयते । अथवा सौमिकावभृथधर्मक कर्मान्तरं वि
धीयत इति सशये अपि व्युत्सेकेऽप्यवभृथ-शब्दप्रयोगात्तदनुवादः । ननु
तत्र गौणोऽवभृथ-शब्द , न चेह गौणग्रहण न्याय्य, तुल्यमिदं तथापि
गौणत्वम्, अपि च ममानुवादे गौण तत्र तु विधौ तस्मादपि व्युत्सेके
गुणविधि सत्य ममापि तुल्यत्वमस्ति तत्तु प्रमाणवत्कर्मान्तरे प्रयुक्त
त्वादवतस्त्वप्रमाणक गौणत्व न हि शब्दस्य स्वरसादवगम्यते "अर्थान्तरे
प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत्, न चेद्वापि व्युत्सेकरूपरेऽवभृथ-शब्दस्य
प्रमाणमस्ति, यन्तीत्यनेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरं विधीयते, तत्र
प्रयुज्यमानोऽवभृथ-शब्दो मुख्यावभृथसादृश्यं प्रिदधत्तदुर्मानतिदिशतीति
न्याय्यम् ॥

धारुणप्राधासिकाभयस्य
तुपनिष्कासद्रव्यकत्याधिक
रणम् ।

सू० द्रव्यादेशे तद्द्रव्यश्रुतिसयो-
गात्पुरोडाशस्त्वनदेशे तत्प्रकृति
त्वान् ॥ ५ ॥

यदिदं कर्मान्तरं तत्किं पुरोडाशद्रव्यकम्? उत तुपनिष्कासद्र
व्यकम्? मिति विचार , तत्रावभृथ-शब्देन प्रत्यक्षेण पुरोडाशाद्रिधर्मप्राप्तेस्त
द्विशिष्टकर्मविधिपरिणं च तुपनिष्कासस्य वाक्यभेदाद्बुधात्तुमशक्ते पुरो
डाश एव द्रव्यं स्यात् 'अपूर्वैकर्मविधिनाऽनेकेषामपि चोदना । अन्यथा
तुपनिष्कासपदानर्थक्यदोषत । तद्विशिष्टविधिस्तेन पुरोडाशस्य बाधन
शुन्या हि तुपनिष्कास विशेषेण च चोदते, अवभृथ-शब्देन तु गौणत्वेन
सर्वोऽवभृथधर्मसाधारणेन च पुरोडाशस्य प्राप्तिस्तस्मात्तस्य बाध ॥

वैष्णवशब्दादाति
ये धर्मानतिदेशाधि
करणम् ।

सू० गुणविधित्तु न गृह्णीयात्सम-
त्वात् ॥ ६ ॥

“आतिथ्याया वैष्णवेऽ नवकपालो भयती”ति श्रूयते तत्राश्वत्रा-
लादयः केविक्रमौ विहितः राजसूये वैष्णवस्त्रिरुपाल इति श्रुते^१ वैष्ण-
व-शब्दः किमातिथ्यादिधर्मानतिदेशति^२ ने? ति सशयेऽग्निहोत्रन्या-
येनातिदेश मन्वानस्योत्तर “श्रुत्या वैष्णव-शब्दोऽय देवताया विधायकः ।
न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदेशत्यतः ॥

निर्मन्व्यादिशब्दधर्मो
भतिदेशाधिकरणम् ।

सू० निर्मन्व्यादिषु चैवम् ॥ ७ ॥

“निर्मन्व्येनेष्टका. पवन्ति बर्हिषा यूपावष्टमयस्तृणाति चाज्येन यूप-
मनक्नी”ति बर्हिषाज्यनिर्मन्व्ये-शब्दाः पाशुकस्य निर्मन्व्यस्य दार्शपूर्णमा-
सिकयोश्च बर्हिषाज्ययोर्धर्मानतिदेशोर्न^१? ति सशये, वैष्णव-शब्दस्यानति-
देशकत्वेऽपीष्टित्वेन दर्शपूर्णमासधर्मलाभात् युक्तमनतिदेशकत्व, बर्हिषा-
दिशब्दानां त्यनतिदेशकत्वेऽन्यतोधर्माधर्मलाभात्साकाङ्क्षाविधयः स्युः,
तस्मादतिदेशका इति विशेषा^२काङ्क्षा लोकात्तो ऽपि मन्वनादिप्रकारलाभात्
श्रुत्यर्थविधिसभवे गौणत्व न्याय्यम् ॥

द्वयो प्रणयन्ति एव
नेन सौमिकधर्मानातिदे-
शाधिकरणम् ।

सू० सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीत-
रत् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वणि, तत्र श्रूयते “द्वयो प्रणयन्ती”ति
तस्माद् द्वाभ्यामितीति तत्र भाष्यकारः सौमिकं तु प्रणयनमित्यादिभि-
मप्लभिः सूत्रैरधिकरणद्वय व्याचष्टो, प्रथमं तावद्विद्वि विन्वते किं सौमि-
कमित् प्रणयनं^१ मुत् प्राकृतं? मिति तत्र प्राकृतस्य चोदकदातत्वेन
वचनानर्थात्प्रणयनमात्रवचनोऽपि शब्दोऽयं प्रत्याय सौमिकधर्मवति
प्रणयने लक्षणया वर्तते, तस्मात्सौमिकमिति प्राक्ते द्वयः प्राकृतं व्याच द्वि
प्रणयति-शब्द सौमिकस्य नाप्येष, येन तदुपस्थापयेत्, प्रणयनमात्रं तु

१ यती वैष्णवशब्द इति व० ।

२ विशेषाङ्कति वा ।

ब्रूते तच्च चोदकत एव प्राप्तं, तस्मात्प्राकृतस्वैवायमनुवादः- स किमर्थः
परिसंख्यायां वा द्वयोः प्रणयन्ति न चतुर्विंशति, गुणविधानायां वा परि-
संख्यायास्त्रिदोषत्वात् अर्थवादायां वा, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गुणाश्रव-
णादर्थेशादस्य प्रयोजनमुत्तराधिकरणे यस्यामः ॥

द्वयोः प्रणयन्ति इत्य-
नेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणय-
नाधिकरणम् ।

सू० प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्र-
तिषेधात् ॥ ८ ॥

तत्रैव चिन्त्यते कतरयोर्द्वयोरिदं प्रणयनं ? किमनियम ? उत प्रथमो-
त्तमयो ? उत मध्यमयो ? रिति विशेषाभावादनियमः, न ' वैश्वदेवमुत्तरवेदि-
मुपवयन्ति न शुनासीरीय' इति उत्तरवेदिप्रतिषेधस्य प्रथमोत्तमयोर्देशनात्
तयोरिवेदं प्रणयनं प्रणयनाङ्गमुत्तरवेदिः, तद्यदि प्रथमोत्तमयोरिदं प्रणयनं
स्यात्ततस्तयोस्तवेदिः प्राप्नोति प्राप्नोति सत्यां प्रतिषेधो घटते नात्यथा,
तस्मात्प्रथमोत्तमयोरिति प्राप्तेऽभिधीयते मध्यमयोः स्याद् गत्यर्थेवाद्वा-
क्यशेषात्, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गतिसाधनभूतयोरिदं प्रणयनमिति गम्यते,
गतिसाधनत्वं च मध्यमयोः पर्वणोऽरुसंस्तवाद्भगत्, तस्मान्मध्यमयोरि-
दम्, एतदर्थेवाद्वादस्य प्रयोजनं, तद्वशेन हि मध्यमयोः प्रणयनं व्यवतिष्ठते,
भवतु व्यवस्थानं किमर्थं तु प्राप्तस्य प्रणयनस्य मध्यमयोरनुकूलनं, गुणा-
र्थमिति ब्रूमः, अस्मिन् हि प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति श्रुतं
यदा चैतदर्थेवाद्वादान्मध्यमयोः प्रणयनं व्यवस्थापितं तदोत्तरवेद्या-
मग्निं निदधातीति एतदपि मध्यमयोरेव स्यात् अन्यथा चतुर्विंशति स्यात्,
तस्मादुत्तरवेदिं मध्यमयोरुपसंहारं सार्थेवाद्वाक्यस्य प्रणयनस्य पुनःश्रवणम्
यत् "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवयन्ति न शुनासीरीय" इति तदुपात्रप्रय-
न्तीति घवनान्तरेणाविशेषविहितोत्तरवेदेः प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधायेति न
किञ्चिदनर्थकम् । इदं तु व्याख्यानं वार्तिककारो नानुमेने यत्तावद्भक्तमये-
वादायां पुनः श्रुतिरिति, तत्र नाविधीयमानेऽर्थेवाद्वाः सम्भवति "विधिना
त्येकशाक्यत्यादि"ति न्यायादविधिपस्यानर्थक्याच्च चोत्तरवेद्युपसंहारः
प्रयोजनं तदसम्भवात्, सत्यपि हि द्वयोः पर्वणोः सार्थेवाद्वाक्यप्रणयना-
नुषादे वाक्यान्तरेणाग्निनिधानानुषादेन विनियुज्यमानोत्तरवेदिरचतुर्विंशति

चोदकशास्त्राग्निनिधानसम्भवात्सर्वेषु स्यात्, अपि चोपात्रत्रयपत्नीत्यपमुत्त
 र्वेशुत्पत्तिविधिरनारभ्याधीतोऽपि न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपवयन्ति न शु
 नासीरीये इत्यनेन प्रथमोत्तमाभ्या पर्युदस्तीमध्यमयोरेव व्यवस्यति, उत्प
 ष्यतेतत्र विनियोग इति उत्तरवेद्यामिति निद्रधातीत्यपमपि विधिर्म
 धमयोरेव व्यवस्यति इति नार्था द्वयो प्रणयन्तीत्यस्य । यस्तु प्रणयना
 न्तरमिदं प्रकृत्यर्थयाद् समर्थयते तस्यापि तुल्यमेवानर्थक्यं यत् न वैश्व
 देव उत्तरवेदिसुपवयन्ति इत्येव प्रतिषेध पर्युद्रासो वा न सम्भवतीति
 प्रत्ययते तद्गालसमीह्यनमात्रत्यादुपेतणीय, यदि च कथाञ्चिद् द्वयो प्रण
 यन्तीत्यनेनोत्तरवेदुपसहार सिध्यति तत्र उपात्रत्रयपत्नीत्यपमपि विनियो
 गापेक्षत्वाद्भिन्नियोगव्यस्यवा मध्यमयोरेव व्यवस्यति इति न प्रथमोत्तमयो
 ततश्च न वैश्वदेव उत्तरवेदिमिति वचनमनर्थकं स्यात्, अस्तित्वेति चेन्न
 'सोत्तरवेदिकोऽनारभ्यशास्त्रप्रतिषेध' इति सूत्रविरोधात्, इदं हि तत्प्रयो
 जनक्यनार्थं सूत्रं, तस्मात्सर्वमिदमेकमधिकरणमेव वर्णयितव्यं 'द्वयो
 प्रणयन्तां' इति किम्प्राकृतं प्रणयनं ? मुत सौमिकं ? मुतापूर्तं ? इति त्रिधा
 सशय, तत्र प्रणयनमात्रप्रवृत्तात्तस्य चातिदेशत प्राप्तेस्तस्यैवेव पुन श्रुति
 परिसर्यायां गुणार्था अर्थवादायां वा परिसर्यादासम्भवात् आनर्थक्यपद
 रिक्तहीर्षया सामान्यवचनोऽपि प्रणयन-शब्द-सधर्मक सौमिक प्रणयन
 लक्षणया प्रतिपादयति, तथा चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽप्यकल्पते न वैश्वदेव
 इति, न चापमुपात्रत्रयपत्नीत्यस्य प्रतिषेध तस्यावान्तरवकरणेन केवलप्र
 हणप्रघासप्रियपत्वात्प्रथमोत्तमयोरेव प्रतिषेधानर्थक्यमात्, अस्मिन्च पते
 प्रथमोत्तमयोरेव सौमिक प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधस्य तद्विषयत्वाद्वादि च
 मध्यमयो स्यात् ततस्तदुत्पत्तेः मध्यमयोऽन्तरवेदिमिद्वेषप्रात्रत्रयपत्नीति अप
 प्रथमोत्तमप्रिय एव स्यात्, तयोरेव च प्रतिषेध इति व्याघात स्यात्
 स्मात्प्रथमोत्तमयो, सौमिक प्रणयन पर्युदस्तीमध्यमयोरेव विधीयत इति
 प्राप्तेऽभिधीयते, न हि प्रणयन्तीत्येतत्सौमिकस्याभिधायकम् । प्राकृतस्या
 नुधाटे च वचनं स्यादनर्थकं, तस्मात्प्रणयन्तीत्येतदप्राकृतमसौमिकम् अप
 र्थमानेनैव वदत्याहवनीयत । यद्यपि प्रणयनमात्रं श्रुतं तथाऽपि शारा

न्तरे आहवनीयाद् द्वावग्नी प्रणयत इति वचनात्तदेकार्थत्वात्नेन वचनेन
प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादग्न्यन्तरप्रणयनं पशुवन्धवद्विधीयते,
तच्च गत्यर्थघादघशान्मध्यमयोः पर्वणोर्भवति परिसंप्यार्थमित्यादि सूत्र-
त्रयं त्रयाणामपि पक्षाणां यथाक्रमेण प्रयोजनकर्यनार्थम् उत्तरवेदिर्वातपेध-
स्तूपान्नवपत्नीत्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युद्गासार्थः, सामान्यविषयत्वं चास्य
भाष्य एव दर्शितम् ॥

स्वरसामादिशब्देन धर्माः सू० स्वरसामैककपालामित्तं च लिङ्ग-
तिदेशाधिकरणम् । दर्शनात् ॥ १० ॥

गवामपने स्वरसामान उरूथाः सप्तदश स्वरसामान इति,
अन्यत्रापि श्रूयते “पृष्ठः षडहो द्वौ स्वरसामाना” इति, किमेतौ स्वरसामा-
नाविति गवामयनिकस्वरसामधिकारा? उत न, तथा वैश्वदेवे पर्वणि
वैश्वदेव्यामिता द्यावापृथिव्य एकरूपालः” अन्यत्रापि मैत्रावरुण्याऽऽमिता
षारुण एकरूपाल इत्याद्याद्येकरूपालामिता वैश्वदेविमैकरूपालामितावि-
कारा? उत ने? ति संशये स्वरसामादिशब्दानां गुणविधित्वाद्द्वैष्णवश-
ब्दवदनतिदेशकत्वात् न तद्विकारत्वमिति प्राप्ते धूमः अनन्यगतिभ्या
लिङ्गेभ्यः स्वरसामादिचोदनाशब्देऽपवृद्धितेभ्यस्तद्विकारत्वं, लिङ्गानि भाष्य
एव दर्शितानि ॥

घासो ददातीत्यादी घास-
शादिशब्दानामाकृतिनिमित्त
ताधिकरणम् । सू० कर्मजे कर्मयूपवत् ॥ ११ ॥

कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादीनामुक्तमतिदेशरूपं यौगिकानां प्रा-
यणीयादिशब्दानां गुणविधीनां च वैष्णवादिशब्दानां लिङ्गविशेषगून्यानां
नास्त्यतिदेशनिमित्तत्वमित्युक्तं कर्मनामयदेश संस्कारनाम्नां यूपदीनां
सिद्धुमेषातिदेशरूपत्वम्, इदानीं घास.प्रभृतीनां संस्कारनिमित्तत्वमेषास्ति
नास्तीति चिन्त्यते, “घासो ददाति अनो ददातीति किं वाऽनन्तवर्णं च
कृत्या घासोऽनश्च निष्पाद्यैव दातव्य? उत यथा सिद्धुमेव दातव्य? मिति
संशयः, तत्र धानतत्तणक्रियायां सत्यां शब्दप्रयोगात् क्रियानिमित्तो घा-

सः-शब्दो ऽनः-शब्दश्च क्रियामेव दानाङ्गुतया विधत्तः, तस्मात्साऽनुष्ठे-
या दानं कुर्वता, एष प्राप्ते ब्रूमः ज्ञातिशब्दाद्येतां ज्ञात्यन्वयव्यतिरेकानु-
विधानाज्ज्ञातिस्तु क्रियाऽभिव्यङ्ग्येति तदुत्तरकाले, शब्दप्रयोगो न तु शब्दः
क्रियावाची, तस्मान्न क्रियातिदेशकत्व शब्दयोः ॥

गौत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नी सू० विशये सौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात्
उपनिधानाधिहरणम् । न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ १२ ॥

“अग्निमुपनिधाय स्तुधीते”ति क्रियाधानसंस्कृतोऽग्निराहवनी-
यादिरुपाधिधेयः उत लौकिकः इति संशये संस्कृतस्य प्रयोजनापेक्ष-
त्वात्सामान्यवचनोऽप्यग्नि-शब्दस्तद्विषयत्वेन गम्यमानः संस्कारमुपनि-
धानाङ्गुत्वेनातिदिशतीति प्राप्ते ब्रूमः “वन्दिमात्राभिधायित्वा च संस्का-
रातिदेशनम् । होमादिभिः कृतापेक्षा संस्कृतानां निवर्तिता” यदाश्रयणीये
जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यादिभिराहव्य प्रयोजननिर्देशात् प्रयो-
जनान्तरमाहवनीयादयोऽपेक्षन्ते, अग्नि-शब्दोऽपि ज्ञातिमात्रवचनत्वात्
ज्ज्ञातीयं यत्किञ्चिदतिपत् लोकसिद्धमेवोपादाय कृताद्यो न संस्कृतमपे-
क्षते, तस्माद्भूमिक उपनिधेयः ॥

उपशयो यूयो भवति इत्यादौ सू० संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ १३ ॥
यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकता
धिहरणम् ।

“उपशयो यूयो भवती”त्यत्र संशयः क्रियुपशये यूपसंस्काराः परि-
व्याणादयः कार्यो नेति, तत्र यूप-शब्दः उपशये प्रयुज्यमानस्मानतिदिशि-
त्वस्य, यदि यूपस्य शिथीयते त्रिधायकाभावाद् वर्त्तमानावधिगोऽयं यूपो
भवतीति, तस्मादनुषादोऽयमुपशयस्तुन्यर्थान् संस्कृतिमपेक्षते, तस्मात्सौ-
किका यूपधर्मा. केचिच्छेदनादय उपशये यवनादनुष्ठीयन्ते तेन निमित्तेन
गोक्तोऽयं वादः ॥

एष्टेऽर्पितेऽत इत्यादौ सू० कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभू-
पृष्ठशब्दस्य अत्रुत्पत्त्यापिता-
धिहरणम् । नोपदेशात् ॥ १४ ॥

यन्नो यूपते एष्टेऽर्पितेऽत इति किं पृष्ठ-शब्दो ह्यौतिष्ठोमि-
कपृष्ठधर्मातिदेशकः पृष्ठधर्मकानि कर्मणि कुर्वन्ति? इति तानि पृष्ठमाहु

श्यादेव स्तुत्यात्मकानि भवन्ति, उत पृष्ठसाधनेषु रथन्तरादिषु पृष्ठ-श
 व्दस्त्रैरग्नेरभिधानं चोदयत इति तत्र "उपतिष्ठतिना तावद्रूपं कर्म चोदयते ।
 पृष्ठ-शब्दोऽपि तस्यैव विधत्ते पृष्ठतुल्यताम् । उपतिष्ठतिधातु समीपस्य
 तिङ्चन प्रत्ययो भावनावाचकः, तदवमर्थे अग्निसमीपे तिष्ठन पृष्ठस
 दृशे कर्मभिः कुर्यादिति, यदि स्वभिधानं विधीयते तदा उपतिष्ठति
 समीपस्य तिङ्चनं सत्रभिधानं लवयेत् पृष्ठ-शब्दोऽपि तत्साधनमित्यु
 भयोर्लक्षणा स्यात् । अस्मत्पते पुनः पृष्ठ-शब्द एव धर्मलक्षणोति व्यापा
 नय पद । उच्यते 'जघन्यवृत्तिता पृष्ठ-शब्दस्येहोभयोः समा । उपतिष्ठति
 धातुश्च समीपस्य तिङ्वाचकः' । न वयं धातुनाऽभिधानं लवयामः किन्तु
 समीपस्य तिरेकं धातुनाऽभिधीयते, सा तु समीपस्य तिरभिधानार्थेति
 ब्रूमहे, कथं मन्त्रकरणोऽर्थे वर्त्तमानाद्रुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति समी
 पस्य तिरवान्नेनाऽभिधीयते, न यथा समीपस्य नो मन्त्रकरणं तथा
 यतिरज्य, न चाभिधानादन्यत्र सातान्मन्त्रकरणं, तद्वदीय समीपस्य
 तिरभिधानार्था स्यात्ततोऽस्याः करणं मन्त्रसम्पद्यते, प्रधानाधीनं हि
 तदङ्गानुष्ठानं भवति अतोऽभिधानार्थत्वं समीपस्यानं कुर्वन्मन्त्रं समी
 पस्यते करणमिति शक्यं वक्तुम्, अतोऽभिधानाय समीपस्य तिङ्चनं
 उपतिष्ठतिर्मन्त्रकरणार्था भवन्नात्मनेपदं लभेत्तेत्यात्मनेपददर्शनाद्रुप
 स्यात्प्रयोजनभूतमभिधानमनुमोयते । तदवमर्थे पृष्ठसाधनेरथन्तरादिभि
 समीपे स्थित्वाऽग्निमभिदध्यादिति, तस्मादभिधानं चोदनेति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया सप्तमस्य तृतीय पादे ॥ ३ ॥

अथ शास्त्रदीपिकाया सप्तमाध्यायस्य
 चतुर्थे पादे आरभ्यते ॥

अथ सोमं चरो इति
 कस्य तावत्याधिहर
 णम् ।

सू० इतिकर्तव्यताविधेर्यजते पूर्वव
 त्वम् ॥ १ ॥

गतो नामातिदेश, इदानीमानुमानिकेन वचनेनातिदेश उच्यते
 "सौम्यं चरु निर्वपेद वस्त्रवर्चसकाम' इत्याद्युदाहरण, तत्र प्रथम तावद्विद
 चिन्त्यते-किमत्र कुतश्चिदुक्तं। यदिश्यन्ते? नेति, प्रमाणाभावावातिदेशे,
 उच्यते यागेन भाग्येव ब्रह्मवर्चसमिति भावनामिति कर्त्तव्यतापेठामुपरिप
 श्रुत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्त्तव्यताया अममपेणात्र न मन्यत सिद्धैतिक
 र्त्तव्यता इव शास्त्रेणाङ्गीकृतेति निरखीयते अस्ति चान्यत्र लौकिके पार्वण
 स्थालीपात्रादौ वैदिके च दर्शपूर्णमासादौ तयोरन्यताविद् यदिश्यने
 इति स्थिते इह चिन्त्यते लौकिकी वैदिकी वेति वैदिकी हि निवृत्त्या
 चेतु नान्यत्र शक्यते। लौकिकी त्वनिवृत्त्यात्मवैधानुपपद्यते। वैदिकीति
 कर्त्तव्यता प्रत्यक्षेण शास्त्रेण दर्शपूर्णमासादिषु निवृत्त्या नान्यत्र सशक्तु श
 क्यते, न हि श्रुतमितिकर्त्तव्यता व्याख्या दर्शपूर्णमासपौरितिकर्त्तव्यता
 विधाय पुन सौम्यादावपि विदधातीति समर्थति। न च साधारण्येन वि
 धान प्रकरणेन व्यवस्थितस्याद्विधानस्य, न च शास्त्रप्रन्तरेणैतिकर्त्तव्यता
 न्यत्र सम्भवति, तस्माच्च वैदिकी, लौकिकी तु पार्वणाटकारादिषु बहुष्वनु
 पृत्तासाधारण शास्त्रमनुमापयति तेन सैव सौम्यादिषु स्यात् प्रजात्रादि
 दर्शने तु यत्र नित्यानुवादवचनानीत्येष परिहृत, तस्मान्नैकिकीति प्राण
 उच्यते 'वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते। लौकिकी त्वसमानत्वा
 द्योपस्थास्यत्यपेक्षिता। वैदिकस्य तु कर्मण कथभावापेक्षामा वैदिक एव
 त्य-भाव शीघ्रमुपतिष्ठते तदतिक्रमेणानुपस्थितलौकिकवद्वहणमप्युक्त 'य
 द्यप्यनुमितार्हेदाल्लौकिकेऽपि तु वैदिकः। प्रत्यक्षवेदविरहाविश्रामो सदृशो
 मतः'। अनु सौऽपि वेद केषावित्यत्यस एव नित्यानुमेयमूलनिताका
 णात्। सत्य, तथाऽप्यमदृश एव कथ वैतानिककर्मोपिकारे हि चदी व
 यमन्ते तन्मध्ये तु प्रमहाद्वयेतानिक किञ्चिदुच्यते, तेन दर्शपूर्णमासादौ
 सौम्यं। वेदीना च तदधिकारत्वा चपोपश्रुतिनामाद्यन्तरसादृश्यमस्तीति
 नानोपस्थानम्। किञ्च सौम्यादीनि घेतानिकेऽनौ प्रदर्शने लौकिकी
 तिदेश्यता धारादोषासने कर्त्तव्या, तत्र प्रधानवेदेरयमङ्गानामाप्येन
 वादिकी। न च नियुत्त्यादसौ नान्यत्र नेतु शक्येति मन्तव्य

समानविधानत्वे ह्ययं द्वेषः स्यात्, अतिदेशेन त्वन्यत्र गतो निबद्धत्वं गुणं एव,
 न हि क्वचिदनिबद्धान्यत्रातिदेशु शक्यन्ते, न चानुमानेन लौकिकी शक्या
 कल्पयितुं गणगगादियु तदभावेनानैकान्तिरुत्वात् । तस्माद्देदिक इत्य-
 भावः सौम्यादिष्वतिदिश्यते, स चावघातपयाजादिपदार्थैर्जन्यदृष्टादृष्टो-
 पकारवर्गरूपितस्तेषामुपकाराणां पदार्थानां च प्रापको भवति, तद्विधाय
 च शास्त्रमर्थासौम्यादिवाक्येष्वप्युपगतं भवतीत्यनेनाभिप्रायेण विध्य
 न्तो वा प्रवर्तते चोदनायामित्युक्तम्, अस्तु वा विध्यन्तस्यैवान्तिदेशस्त-
 याऽपि प्रकृतसंस्थितया निरूपितरूपस्यातिदेशो न तु यथावाठमेव शास्त्रं
 प्रकृतिसंश्लिष्टैरपि सम्भवति, यत ऊहयाधौ न स्यातामिति चोद्येत, य-
 चापि शास्त्रणमेव साक्षादतिदिष्टम् "एतद् शास्त्रणान्येन पञ्चहोषोर्वा"ति
 तत्राप्यन्यसंस्थितं सतस्तेनैव रूपेणातिदेशादूहादिसिद्धिः । यदि "ह्यन्ये
 लुष्ट निर्देशमी"त्यनेन रूपेण सौम्यं प्राप्यते ततोऽग्निपदस्य देवतापदस्य
 च सप्रतिपन्नरूपत्वादेव देवतापदविवृतयेव तत्प्रतिपत्तमग्निपदं रूपं त्वविव-
 रितमिति न शक्यमास्यात्तुम् । अग्निपदरूपमेव विवृतितमित्यापद्येत, ततो
 न सूर्यपदं प्रतिप्येत, नाग्निपदं बाधेत, अतो नोहः सिध्येत् बाधः । यदि
 तु प्रकृतौ निरूपितरूपस्य शास्त्रस्य विवृतिसंस्थितस्तदा प्रकृतावग्निप-
 दस्य देवतापदरूपसप्रतिपत्तेर्देवतापदरूपमात्रं विवृतितं दृष्टार्थत्वात्
 अग्निपदरूपम्, अदृष्टार्थत्वाद्देवतापदादिजिज्ञासया नान्तरीयकत्वादग्नि-
 पदमधीतमिति निरसीयते, तत्र सौम्यं तादृष्टूपमन्वानिदेशादग्निपदस्य
 घातद्रूपत्वास्वरूपस्य चाविवृतितत्वात्तद्विश्रुतौ सत्या देवतावाचितं सूर्य
 पदस्य प्रतेपादूहयाधौ सिद्धौ भवतं, तस्माद्देदिकातिदेशः ॥

गशामयने रेकादिके
 तिकर्तव्यतानुष्ठानाधि
 काशम् ।

सू० द्वादशाहिकमहर्गणे तत्रैकानित्वाद्दे-
 काहिकमधिकागमात्तदारख्यं स्यादे-
 काहवत् ॥ २ ॥

इदानीमानुमानिकप्रवचननामधेयपौराणिकं चिन्त्यते, गशामयने
 न्यातिगारायुरि याद्विमत्ता युक्ता यागा उत्पन्नास्तेषां गणान्तं पातित्वात्

गणेषु द्वादशाहस्येति द्वादशाहविध्यन्त प्राप्त, नामधेयाञ्च ज्योतिराद्ये
 काहविध्यन्त, तत्राविहृष्टा द्वयेऽपि क्रियन्ते, विशुद्धेषु किं द्वादशाहिका
 कर्त्तव्याश्चोदकोबलवान्? उत नामश्रुतीयस्त्वादिकाहिका? इति मशये, वि
 शेषाभावादनियमः । अथवा चोदकोबलवान्फलसम्बन्धोत्तरका चेति
 कर्त्तव्यताकाहु, प्रयोगवाक्ये च फलसम्बन्धाच्च तु तत्र नामानि श्रूयन्ते
 यान्यपेक्षितविध्यन्तमतिदिशेषु, गणसामान्यास्तु द्वादशाहिकधर्मातिदेश
 एव तत्रावगम्यते । यासु सूर्यसिचोदनासु नामानि श्रुतानि तत्रालक्ष्यफल
 त्वादसत्यामित्यभाषापेक्षाया नातिदेश, फलसम्बन्ध तु प्रतीत्य परवा
 द्दतिदिशदाय नामधेय पूर्वोवगतगणधर्माविरोधेन प्रवर्तते, तस्माद्योदको
 बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते "प्रत्यह श्रूयते नाम चोदकनयानुमानिक ।
 न प्रत्यहविहृष्टार्थमनुमान प्रवर्तते । यद्यपि फलसम्बन्धाधीनेतिकर्त्तव्यता-
 ऽऽकाहु प्रयोगवाक्ये प्रसूयते, तथाऽपि प्रयोगवाक्यमुत्पत्तिचोदनावगह
 षाणि कर्माणि शालोच्य फले विनियुङ्क्ते तानि शालोच्यमानानि सजाधि
 शिष्टान्येवालोच्यन्ते इति तन्निमित्तातिदेश प्रत्यहनिमित्तत्वाच्छीघ्र गम्यते
 किं चोत्पत्तिवाक्येष्वपि भावनास्वाभावाज्जायत एवापेक्षा, तस्मात्तत्र
 बलीयः, वचनादभिधानतस्तथा विदित इत्यभिहातिदेशनम् । अनुमान
 वसाऽपि सत्तया भयिता तस्य विशेषावन्तनम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया सप्तमस्य चतुर्थे पादे समाप्त ॥

समाप्तोऽयमध्यायश्च ॥

अथ शास्त्रदीपिकायाम् अष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अथ प्रतिज्ञाधिकारणम् । सू० अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

विध्यन्ताधिकारणे सौर्षादिषु आनुमानिकेन वचनेन वैदिकीतिक-
 संश्रयताऽस्तीत्युक्तम् । तस्यैवेदान्तो विशेष उच्यते, कस्य विध्यन्तः? क्व प्रवर्तन्ते

इति? प्रथमं तावद्विद्व चिन्त्यते किमेकस्मिन्कर्मणि सर्वधर्मातिदेश? उत-
ने? ति । ननु विध्यन्ताधिकरण एव लौकिकवैदिकविध्यन्तसमुच्चयमागङ्क
मियो विप्रतिषेधादित्यनेन सूत्रेण कथम्भावापेतायामेकैवेत्यम्भावपूर-
णाच्च द्वयोः सह प्रवृत्तिरित्युक्तं, तेन गतमेतत्सत्यं, समुच्चयस्तत्र निरा-
कृतः, इह तु सर्वविध्यन्तानामेकत्र विकल्पेन प्राप्तिरिति पूर्वैः पठः
उत्तरस्तु निषत् एव एकस्मिन्नेकः प्रवर्ततेऽन्यथा ह्यव्यवस्थितः शास्त्रार्थः
स्यात्तस्माच्चिदमेकैकस्यैव दर्शपूर्णमासादेर्विद्यन्त एकस्मिन्सौवांशौ प्रवर्तते
सत्यमेव युक्तं, कथन्त्विदमथगम्यतेऽस्य विध्यन्तोऽत्र प्रवर्ततेऽस्य नेति,
तदभिधीयते-

विशेषकर्मणो धर्मा सू० यस्य लिङ्गमर्थसयोगादभिधा-
तिदेशाधिकरणम् । नवत् ॥ २ ॥

यस्य कर्मणो लिङ्गं विद्ममुपस्थापक शब्दगतमर्थगतं वा यस्यां
विद्वत्तौ दृश्यते तस्य विध्यन्तस्तस्या प्रवर्तते यथाऽऽग्नेयस्य सौर्यं, तथा हि
निर्घृणतिस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवत्वत्वमौपधद्रव्यकत्वमित्याग्नेय-
चोदनया दृष्टसम्बन्धीनि सौर्यवान्ये विध्यन्तापेते दृश्यमानानि तामुप-
स्थापयन्ति, सा च स्यार्थ, अथा च भावना तस्याः स्वार्थं, ततःसाध्यसा-
धनांशाविहायपेवितत्त्वादनादृत्य तृतीयोऽथ इत्यम्भावरूपेऽपेतासत्वि-
धियोगत्वैर्वाप्यशेषत्वेनात्र सम्बध्यते, तद्वयमर्थे. यथाऽऽग्नेयेन स्वर्गः कृतः
तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चमिति, एवमनेकदेवतेष्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नेविध्यन्त
आह्वयद्रव्यरूपपाशुयाजस्य पयोदध्यामितादिषु दैतपशौ च सात्रायस्य पश्व-
न्तरेषु दैतस्य एकादशिनेषु सवनीयस्य, पशुगणान्तरेषु ऐकादशिनस्य, अथ-
क्तेषु सोमस्य, अहर्गणेषु मन्त्रेषु अहीनेषु च द्वादशाहस्य, सवत्सरादिषु गवा-
मर्धनरुस्येत्यादि द्रष्टव्यम्, एवमिह विशेषातिदेश उक्तस्तस्यैव प्रपञ्चः ।

सोमे शेटिकधर्मा सू० प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः
नतिदेशाधिकरणम् । स्थात् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रे दशपौर्णमासयोः स्यात्तिष्ठामे च द्रोहनाघघाताभिष
घादीनि दृष्टार्थान्यङ्गानि निराकाङ्क्षीकरणसमर्थानि तैश्च निराकाङ्क्ष-
स्वादिदेशो नास्ति तथाऽपि सोमे दशपौर्णमासिकधर्मातिदेशं केनचि-
द्वेतुना शङ्कमान निराकर्तुमिदमधिकरणे क पुनरसौ हेतुर्द्वैतणीयादि-
ष्वत्रभूषपर्यन्तास्त्रिष्टिषु पशुषु च दशपौर्णमासविध्यन्तोऽतिदेशेन प्राप्य
माषो मनसि विपरिचर्तते तन्मध्यवर्तित्वाच्च सोमस्य तत्रापि तदन्वय
शङ्कते "तस्यैकशत प्रयाजानुयाजा" इति च दर्शनमवकल्पते, तस्माद्विष्टिः
सोमे प्रवर्ततेति सोऽर्घनिराक्रियते नानपेते प्रवृत्तिर्वृत्ता प्रयाजादिक तु
दीवणीयाद्यङ्गवर्ति वाजपेययूपन्यायेनैकशतसङ्ख्या प्राप्तामनूयत इति
नास्ति सोमेऽतिदेशः ॥

वेन्दाग्नादेः श्रेष्ठकथ-
मार्तिदेशाधिकरणम् ।

सू० इष्टिषु दशपौर्णमासयोः प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ ४ ॥

"सौर्यं चरं निर्धये" इत्यादिषु इष्टिषु निर्धयत्यादिसामान्येन दश
पौर्णमासविध्यन्तोपस्थापनात्तस्यातिदेशः । इदं च यव्यं लिङ्गमित्यम्
प्रपञ्च इति नातीव पूर्वपक्षे यत्तित्यम् उत्तरत्रापि सर्वत्र ॥

अग्नीषोमीयपशौ दशपौर्णमा
सिक धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ५ ॥

पशावप्यग्नीषोमीये तद्वितेन द्वेषताभिर्देशः, आलभतिश्च दशपौ-
र्णमाससादृश्यम् इत्यावप्यालभतिर्विद्यते ईषामालभेतेति, इष्यते च पशो-
रालम्भनादिदृष्टार्थोङ्गसिद्धयेऽतिदेशापेक्षा, तस्मात्त्रैष्टिकोविध्यन्तः ॥

सत्रनोवादिपशोः अग्नीषोमी
यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० दैक्षस्य चैतरेषु ॥ ६ ॥

एतरेषु सत्रनोवादिदृष्टार्थेषु पशुषु पाणिदृष्ट्याकल्पसाध्यादिशसन्ध
द्विद्वयसस्कारलाभाच्च दैवस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः ॥

ऐकादशिनपत्रो सवनध-
र्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरश-
न्यस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥

ऐकादशिनेषु पशुषु सुत्याकालत्वसामान्यातिरेकाद् द्वैरशन्यदर्शनाच्च
द्वे द्वे रशने यूपसृच्छत इति सवनीयस्य विध्यन्तः ॥

पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मा
तिदेशाधिकारणम् ।

सू० तत्पृष्टत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु
दर्शनात् ॥ ८ ॥

यूपसौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्याधिक्यादैकादशि-
नविध्यन्तः ॥

अव्यक्तयज्ञतो सौमिक-
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० अव्यक्तासु तु सौमस्य ॥ ९ ॥

“विश्वजिता यजेते”त्यादिष्वेकाहादिषु द्वादशाहे च किं दशपैर्णो-
मासिको विध्यन्तः? उत सौमिकः? इति संशये विशेषाभावादनियमे प्राप्ते
उच्यते सौमिकः स्यादव्यक्तत्वसामान्यात्केयमध्यक्तता यागार्थतया विनियु-
क्तदेवताविरहः, यत्र तद्वितचतुर्थो मन्त्रवर्णैर्यागार्थतयैव देवताविनियुक्ता-
स्तदव्यक्तम् इतरत्त्वव्यक्तं तथा च विश्वजिताद्वयः सौमश्च । मनु ऐन्द्रवायवं
एह्नातीति तद्वितेनैव देवताऽपि सोमि विहिता न यागे देवताऽनेन विधी-
यते, किन्तु यद्वै तद्गतायास्तु पश्वादार्षिको यागसम्बन्धेन तु प्रथम-
मेव यागान्वय इत्यव्यक्तत्वम्, अतः सौमविध्यन्तो विश्वजितादिषु ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहिक-
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु अव्यक्तत्वं गणत्व चाधिकं विद्यते तस्माद्
द्वादशाहविध्यन्तः, एवञ्च पथीसंपाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते इत्यादयो
गणधर्मा लभ्यन्ते ।

संवत्सरसत्रेषु गयामयनि
कधर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० गयस्य च तदादिषु ॥ ११ ॥

संवत्सरसत्रेष्वानामयनप्रभृतिषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यात्सं-
वत्सरनियमलिप्सया च गयामयनविध्यन्तः ।

निकायिनामुत्तरेषु शूर्धनिका-
विधर्मैर्नातिदेशाधिकरणम् ।

सू० निकायिनां तु पूर्वस्योत्तरेषु
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १२ ॥

साहस्रा साध्यस्त्रा इत्येकसंज्ञया युगपत्प्रस्तुत्य पश्चात्क्रमेण वि-
हिता यागा निकायिन इत्युच्यन्ते तेषां प्रथमो धर्मवानुत्तरेषु किन्ततो धर्मो
प्रवर्तन्ते? उत सौमिका इति? मशये अशक्तत्वात् सौमिका इति प्राप्ते
एकनिकायवर्तित्वमेकनामकत्वञ्चावान्तरसामान्यमधिक्रमस्तीति पूर्ववि-
ध्यन्त उत्तरेषु तथा यावदस्य साहस्रस्येत्यादिसाहस्रादिधर्मदर्शनं पूर्व-
धर्मप्राप्तिं दर्शयति ॥

फलादीनामनतिद्वे-
शाधिकरणम् ।

सू० कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृस-
मुदायस्यानन्वयस्त इन्धनृत्वान् ॥ १३ ॥

फल स्वर्गं, नियमो वाच्यजीवकृता, कर्ता स्वर्गकामः समुदाय
आग्नेषादीना पठ्या मिथ, साहित्य किमेते विवृतिषु सौपादिषु मिथ
प्रतिश्रयन्ते ने? ति सदेहं, तत्र प्रकृतिसाम्यन्धाद्विकृतावतिदेशेन प्रयाजादि-
वद्वेतेषामिति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रकृत्यैव निधृत्वाद्विकृत्या सह नान्यः
यः । न चातिदेशतः प्राप्तिरित्यभाशान्यथादृते” ॥ कथं भावापेक्षा हि
विकृतिभाशना यदेष प्रकृतावित्यभाशेन एहीत तद्विधापेक्षते, न च फला
दीनामित्यभाशान्यथ फलनियमयोः पुरुषार्थत्वात्स्वर्गकामोऽपि न
कर्मार्थं कर्मैव तदर्थमित्युक्तं स्वर्गकामाधिकरणे, तथाऽग्नेषादीनि पद्वि
सुल्यशक्तं प्रति फरणत्येनोपदिष्टानि नान्योन्यस्याङ्गं तन्नेकस्वोपकारेऽ
न्यानि प्रवर्तन्ते, न चाप्रवर्तमानेषु तस्माद्विद्य भवति तस्मात् फलादीना-
मतिदेशं, साभूदित्यभाशान्यथातिदेशं. फलापेक्षयैव विश्रयज्ञादिषु
अश्रुतफलेषु फलमतिदिशयतामिति चेद्येव, तद्वि फल विकृतावतिदेशेन
विधीयमानमदूमेयं स्यात् न च फल विकृति प्रति विधीयते फलमेव
प्राप्तं पद्यायन्यतमुद्दिश्य विकृतिविधीयतामिति चेत् तस्य विकृतिः

साधनं भवितुमर्हति प्रकृत्यैवं स्ववाक्यावगतयाऽवस्तुत्वात्तस्मान्न विकृतेः
प्रकृति^१फलसम्बन्धः ॥

गुणकामानां गोदोहनादी
नामर्तितदेशाधिकरणम् ।

सू० गुणकामेषांश्रितत्वात्प्रवृत्तिः
स्थान् ॥ १४ ॥

इह सगुणफलानि "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये"दित्येवमाद्रीति
तस्साधनभूताश्च गोदोहनादयः किं विकृतिषु प्रवर्तन्ते नै? ति सशयः तत्र
प्रधानफलं प्रधाननिबन्धनत्वात्तस्य च विकृतिष्वप्रवृत्तेर्मा नाम प्रवर्तते,
गुणफलं तु गुणप्रवृत्त्या प्रवर्तितुमर्हति । तथा हि प्रणयनं तावदतिदि-
श्यते तस्साधनभूतञ्च गोदोहनमनङ्गमपि साधनत्वान्नमसवत्प्रवर्तते
तत्प्रवृत्त्या च तस्साध्यं फलमपि प्रवर्तते यथा प्रधानाश्रितदध्यादिसा-
ध्यमिन्द्रियादि दध्याद्वेर्हामसाधनत्वेन विकृतिषु प्रवृत्तेः प्रवर्तते, उच्यते
"न हि गोदोहनादीनामित्यंभावेन संयहः । इत्यंभावातिदेशेन तेषां
नातोऽतिदेशधीः ॥ न हि यत्किञ्चिद्व्याक्यञ्चिदपि प्रकृतेः साधनं, तस्-
र्थमतिदिश्यते कथंभावापेता हि विकृतिचोदना सादृश्योपस्थापितां प्रकृ-
तिचोदनामलोच्य तस्याभ्यशायाः साध्यसाधनाशयनाकाङ्क्षितत्वा-
दनादृत्य तृतीयमित्यंभावांशं वाक्यशेषत्वेन गृह्णाति, तत्र यत्साक्षत्यां
चोदनायाम् इत्यंभावरूपेणागृहीतं प्रमाणान्तरेण, कथंचित्साधनभाव-
मुपनीत गोदोहनादि तस्य कः प्रमद्गो विकृतौ माभूदतिदेशः प्रणयनस्य
त्वाश्रयभूतस्य विकृताद्यपि सद्भावात् तदाश्रितं गोदोहनमपि पुरुषः काम-
नावशात्प्रयुङ्गामिति चेन्न वैगुण्यात् अतिदिष्टस्याङ्गभूतस्य चमसस्य
विना शास्त्रेण पुरुषेच्छामात्रेण युक्तो बाधः, तद्वाधे हि वैगुण्यं स्यात्
अवैगुण्ये तु भवेत्तु कामस्यापि प्रवृत्तिः, यथाह भाष्यकारः "तस्मिंश्च प्रव-
र्तमाने कामोऽपि प्रवर्तते" इति, किञ्च यद्वैगुण्यमासापूर्वसाधनभूत
प्रणयनं तदेवाश्रयस्तादृशस्यैव प्रकृतत्वात्, न च विकृतौ तादृगास्त,
तस्मादाश्रयाभावादपि न गोदोहनतत्फलयोः प्रवृत्तिः ॥

१ प्राकृतफलसम्बन्ध इति पा० ।

२ दाधिगोदोहनादीति पा ।

सौर्यं चराद्यभि-
मंशं नद्वयस्य विकल्पा
धिकरणम् ।

सू० एककर्मणि विकल्पो ऽविभागो हि चो-
दनैकत्वात् ॥ १५ ॥

सौर्यं आग्नेयविकार इति वक्ष्यते आग्नेयश्च पौर्णमास्यमाघास्या-
कालयोस्तत्र उभयसञ्च, तेन चतुर्होत्रा पञ्चहोत्रा च तस्य कालद्वयेऽ-
भिमंशनं तत्र सौर्यं मन्त्रद्वयं चि पौर्णमास्यमाघास्याकालयोर्ग्रहस्यया प्रयो-
क्तव्यं ? मुताद्यवस्ये ? इति "अवस्था प्रकृतौ दृष्टा प्राप्यते विकृतावपि ।
प्रकृतावार्थिकी स्वेषा विकृतौ नातिदृश्यते । चतुर्होत्रा पौर्णमासी पञ्च-
होत्रामाघास्या इति समुदायद्वारेण मन्त्रयोस्त्वपदेशः प्रकृतत्वाच्च काल-
द्वारेण तस्याप्रकृतत्वात्, अतः समुदायद्वयवर्तिन आग्नेयस्यैव मन्त्रावङ्गम्,
एकार्यत्वाच्च विकल्प्येते तत्र पौर्णमासीकाले पौर्णमासिकैर्हं, वरकरैः महा-
भिमृश्यमानमाग्नेयमविरोधाच्चतुर्होत्राभिर्मुष्टम्, एवममाघास्याकाले पञ्च-
होत्रा न तु कालकृता व्ययस्या तत्र शास्त्रार्थं, तस्माद्विकृतावध्यवस्था ॥

सौर्यं चराद्याग्नेयधर्मा,
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० सिद्धसाधारण्यादिकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

इदित्थं दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्र पण्णामानेयादीना
कस्य क प्रवृत्ति ? त्रिगोवाभावादनियमः सादृश्यविशेषास्त्वेकदेशस्य सौर्यो-
दात्रेकदेशस्यस्याग्नेयस्य प्रवृत्ति, अनेकदेशतपु आग्नेयोभीयेन्द्रानयोरा-
ज्यादिद्रव्यकेषु उपाशुगानादिः कथं पुनरेकदेशस्यत्वमाग्नेयसौर्योर्धार्थाव्य-
शेषादिति दर्शितं भाष्ये ॥

इतिदेशतयोः सवि
पाते इति सामान्यस्य
यनायस्याधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ हविषा निदम्येत कर्मण-
स्तदुपार्यत्वात् ॥ १७ ॥

येन्द्रे पुरोहागे किं देवतासामान्याम् साक्षाद्यधिष्यन्त ? उत हवि-
सामान्यादौपधिष्यन्तः इति मगधे तद्याऽऽनेवे पवसि देवतासामान्यादौ-
पधस्य हविःसामान्यादौ साक्षाद्यस्त्विति देवतासामान्यहविःसामान्ययोः किं
यतोप इति वित्पत्ते, त्रिगोवाभावादनियमः, प्रथमश्रुतस्यप्राधान्याभ्यां वा
देवतायाः प्राधन्यं मन्यानस्योत्तरं "हविषस्त्वाज्यमानस्यात्प्रत्यासत्तिर्हि

कर्मणि । उद्देश्यमात्ररूपत्वाद्देवता ऽऽरादुपस्थिता । यच्च प्रत्यासन्नन्तेनैवो-
पस्थितं विध्यन्तमासाद्य निराकाङ्क्षं कर्म न घटिरङ्गभूतदेवतोपस्थापित-
मपेक्षते । यद्यपि प्रातिपदिकार्थत्वाद्देवता मुष्या तथाऽपि तत्स्वरूपप्रे-
लायामाकाङ्क्षाविरहादनतिदेशः, कर्मविध्युक्तकालं तु प्रत्यासत्तेर्हविःसा-
मान्यं बलीयः प्राधान्यन्तु देवताया नशमे निराकल्प्यते, किं चोपधे सावा-
यधर्मास्तत्र चोपधधर्माः सर्वे वाध्येत्, असम्भवाद्यथापद्यन्तु प्राप्नो न
कस्यचिद्वाधः, तस्माद्देविःसामान्यं बलीयः ॥

उत्तररूपानाख्यद्विहास्ये श्री
वधधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० द्विरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ १८ ॥

कृष्यालक्षरौ आज्योपधयोः कस्य विध्यन्तः स्यात् उज्ज्वलसामा-
न्यादाज्यस्य विशदत्वाद्दोषधवाचिचक्षुशब्दसंयोगाच्च तद्दुर्माः ॥

मधूदके च उपांशुयाजीमा-
ज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० मधूदके द्रव्यत्वसामान्यात्पयो-
विकारः स्यात् ॥ १९ ॥

दधिमधुघृतं धानाः तण्डुला उदकमित्यत्र मधूदकयोः पयः प्रय-
त्ततोताज्य? मिति संदेहे स्वाभाविकद्रवत्वसामान्यात्पयः, नैवम् असत्यपि
च स्वाभाविकद्रवत्वेऽग्निसंयोगादाज्येऽपि द्रवत्वसद्वाद्यादुर्णसामान्याधि-
क्यात्पयोधर्माणां च दोहनादीनामसम्भवाद्द्रव्यवनादीनाञ्च सम्भवात्
आज्यविध्यन्तः “वर्णसाम्यस्य चाधिन्याद्द्रवत्वस्याविशेषतः । अनुपहाञ्च
धर्माणामाज्यधर्ममधूदकम्” ॥

इति शास्त्रदीपिकायामष्टमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

वेदिकसोत्रामण्ये-
ष्टिकधर्मातिदेशाधि-
करणम् ।

सू० वाजिने सोमपूर्वत्वं सौचामण्यां च
ग्रहेषु ताच्छब्दात् ॥ १ ॥

‘आनावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिसन्सारस्वतीमान्द्यस्य चरु-
 वाहंस्तस्य चरुमिति तत्र सन्देहः । किं प्रथमस्याग्नेयविध्यन्तस्तृतीयस्याग्नी-
 पोमीयविध्यन्त ? उत विपरीत ? मिति स्थानसामान्यात् प्रथममृतीययोः
 प्रथममृतीयविध्यन्तप्राज्ञौ उच्यन्ते-प्रथमस्य द्विद्वेषत्यत्वादाग्नीपोमीयवि-
 ध्यन्त मृतीयस्य वैकद्वेषत्यत्वादाग्नेयविध्यन्तः द्वेषतासामान्यमुत्पत्तिश्चे-
 लायामेव शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वाद्
 दुर्बलं तस्माद्द्वेषतासामान्यात्प्रथममृतीयोस्तृतीयस्य प्रथमविध्यन्तः ॥

जनकसमूहान्त्रे त्रियु
 स्वयं- सुहादयादृष
 म्मांतिदेशाधिकरणम् ।

सू० गणचोदनायां यस्य लिङ्गन्तदा वृत्तिः
 प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ २ ॥

जनकसमूहान्त्रे श्रूयते चत्वारि त्रिवृत्यान्वयिनष्टोममुखानीति
 तत्र किमेतु पाणिंक्रम्याद्यस्याद्द्विस्त्रिस्तो विध्यन्तरचतुष्वंष्यावर्तते ? उत
 त्रिवृत्तादीनां चतुर्णामपि प्रवृत्तिश्चतुर्षु क्रमेण ? इति सशये पूर्ववत्सघात-
 सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् त्रिवृत्यसामान्येनैवाद्यस्यैव प्रवृत्तिः, नैवमिह
 सह चादितानां सघातोऽपि शब्दस्त्रिवृत्यमपि तत्र सघातसामान्यं प्रधा-
 नगतं तदङ्गभूतलोत्रीयागतात् त्रिवृत्त्वाद्द्वितीय इति तद्व्येन चतुर्णामपि
 पृष्ठाद्यानां चतुर्षु प्रवृत्तिरेव चाग्निष्टोममुखानीत्येव यादौ युज्यते, अन्यथा
 सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात्, आद्यस्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति
 न घटते ॥

पदत्रिशद्वान्त्रे पदद्वय
 म्मांतिदेशाधिकरणम् ।

सू० कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभे-
 दान् ॥ ३ ॥

पदत्रिशद्वान्त्रे श्रूयते ‘पदहा भवन्ति चत्वारो भवन्ती’ इति तत्र
 विचार्यते किमेतु चतुर्विधस्यापहं सु द्वादशाहिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य
 प्रवृत्तिः ? उत पदद्वयस्य च तुरावृत्तिः ? इति, तत्र ‘चतुर्विधशतरेतान् चत्वारः
 पदहा इति । चाद्यन्ते ऽहानि तिनैषु द्वादशाहः प्रवर्तते । उच्यते चतुर्विधशति-

संख्योऽत्र गणः साक्षात् वेद्यते । चतुःसख्यैस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुः-
सख्यास्तु षडहाः प्रत्यक्षैश्च वेदिताः । तस्मात्षडहविध्यन्तः शीघ्रमत्रा-
वगम्यते ॥

संस्थागणेषु द्वा-
दशाधिकधर्मात्
देशाधिकरणम् । सू० संस्था गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत क्तनसक्त-
णग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्त्यं भवति शतोत्रैरात्रं भवति, इति श्रुतं तत्र सशयः किं
ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्वोऽभ्यासः ? उत द्वादशाहप्रवृत्ति ? रिति तत्रोक्त्या-
दिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वं मन्वानस्तमेव दूरस्यमप्यनूद्य शताभ्यास
उपादेयो गुणो विधाप्यते इति मन्वानस्तस्यैवाभ्यासमाह "सस्यानिमित्ता-
स्त्वेतेन क्रतोः कस्यापि धावकाः । सविध्यभाषतः सस्याविशिष्टगण-
वेदना । तस्माद्द्वादशाहविध्यन्तः ॥

शतोक्त्यादेः ज्यो-
तिष्टोमात् स्तोत्राय
ध्याधिकरणम् । सू० गणादुपचयस्तत्र क्तित्वात् ॥ ५ ॥

“शतोक्त्यं भवती”त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्व प्रवर्तत
इत्युक्तं, तस्मिन्च दशरात्रे ऽभितो द्वादशनिष्टोमौ तत्र शतोक्त्ये पतिद-
शक द्वौ द्वादशनिष्टोमौ उक्त्यसस्यया घट्टयितश्रौ तत्रागम्यमानेषूक्त्य-
स्तोत्रेषु सशयः, किं द्वादशाहिकोक्त्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः
प्राकृतेभ्यः स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते ? उत ज्योतिष्टोमोक्त्यविकारा ? इति तत्र
द्वादशाहविकारत्वात्स्य गणस्य तदीयेषूक्त्याहस्तु यान्युक्त्यस्तोत्राणि
तद्विकारत्वमेवास्मिन्वागन्तूनामुक्त्यस्तोत्राणां युक्तं, नैतद्युक्तं ज्योतिष्टोमे-
त्युक्त्यस्तोत्राणामुत्पत्तिः, द्वादशाहे त्वतिदेगमाप्तानां तेषामेव विशेषा
विहिताः । यत्र वेत्पत्तिस्तत्र एवागमन युक्तं न यत्रातिदिष्टानि, न हि
भितुत्रैर्भितुक्रान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्भितुके, तस्माज्ज्योति-
ष्टोमिकानामिवोक्त्यादीनां प्रवृत्तिः ॥

'आनावेष्णवमेकादशकपाल निर्घपेटभिवरन्तारस्वतीमाज्यस्य वरु
 र्वाहृत्स्यस्य चरुमिति सत्र सन्देह । किं प्रथमस्थानेपविध्यन्तस्तृतीयस्थानी
 यामीपविध्यन्त ? उत विपरीत ? मिति स्थानसामान्यात् प्रथमस्तृतीययो
 प्रथमस्तृतीयपविध्यन्तप्राप्तौ उच्यते-प्रथमस्य द्विद्वेषत्यत्वादाग्नीषोमीपवि
 ध्यन्त तृतीयस्य चैकद्वेषत्यत्वादाग्नेपविध्यन्त द्वेषतासामान्यमुत्पत्तिवै
 लायामैव शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वाद्
 दुर्बलं तस्माद्द्वेषतासामान्यात्प्रथमस्तृतीययोस्तृतीयस्य प्रथमपविध्यन्त ॥

जनकसप्तरात्रे त्रिवि
 स्त्वय सुहादशाह
 मीतिदेशाधिकारणम् ।

सू० गणचोदनायां यस्य लिङ्गान्तादा वृत्तिः
 प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ १ ॥

जनकसप्तरात्रे श्रूयते चत्वारि त्रिविद्यहान्यग्निष्टोममुखानीति
 तत्र किमेषु पाण्डिक्कस्याद्यास्याहृत्स्वित्ते। विध्यन्तश्चतुर्व्यंष्यावर्तते ? उत
 त्रिविदादीनां चतुर्णामपि प्रवृत्तिश्चतुर्षु क्रमेण ? इति सशये पूर्ववत्सघात
 सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् त्रिवृत्त्वसामान्येनेवाद्यस्यैव प्रवृत्तिः, नैवमिह
 सह चोदितानां सघातोऽपि शब्दस्त्रिवृत्वमपि सत्र सघातसामान्यं प्रधा
 नगतं तदङ्गभूतस्तोत्रीयागतात् त्रिवृत्त्वाद्ब्रह्मीय इति तद्वशेन चतुर्णामपि
 पृष्ठाद्यानां चतुर्षु प्रवृत्तिरेव चाग्निष्टोममुखानीत्येव धादो युज्यते, अन्यथा
 सर्वेषामग्निष्टोमस्य स्यात्, चाद्यास्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति
 न घटते ॥

पदविशद्वारे षडह
 मीतिदेशाधिकारणम् ।

सू० कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभे-
 दात् ॥ ३ ॥

षड्विंशद्वात्रे श्रूयते 'षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ती' इति सत्र
 विचार्यते किमेषु चतुर्विंशत्यामहं सु हादशाहिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य
 प्रवृत्तिः ? उत षडहस्यैव चतुरावृत्तिः ? इति, सत्र 'चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः
 षडहा इति । धादानीं ऽहानि तेनैषु हादशाहं प्रवर्तते । उच्यते चतुर्विंशति

सख्याऽत्र गण साक्षात् चोदते । चतु सख्यैस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुः
सख्यास्तु षडहा. प्रत्यक्षैश्च चोदिता. । तस्मात्षडहविध्यन्त शीघ्रमत्रा-
वगम्यते ॥

सत्यागणेषु द्वा
दशाधिकधर्माति
देशाधिकरणम् । सू० संख्या गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्ष
णग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्त्य भवति शतात्रिरात्र भवति, इति श्रुत तत्र सशय कि
ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्योऽभ्यास ? उत द्वादशाहप्रवृत्ति? रिति तत्रोक्त्या
दिशब्दाना ज्योतिष्टोमनामत्व मन्वानस्तमेव दूरस्यमप्यनूद्य शताभ्यास
उपादेयो गुणो विधापते इति मन्वानस्तस्यैवाभ्यासमाह "सत्यानिमिता
स्वेतेन कृतो कस्यापि वाचका. । सत्रिध्यभावात् सत्याविशिष्टगण
चोदना । तस्माद्द्वादशाहविध्यन्त ॥

शतोक्त्यादेः ज्यो
तिष्टोमात् स्तोत्राय
सर्वाधिकरणम् । सू० गणादुपचयस्तत्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

'शतोक्त्य भवती' त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्य प्रवर्तत
इत्युक्त, तस्मिन्च दशरात्रे ऽभितो द्वाधनिष्टोमौ तत्र शतोक्त्ये प्रतिद
शक द्वौ द्वाधनिष्टोमौ उक्त्यस्यैवा वर्द्धयितव्यौ तत्रागम्यमानेषूक्त्य
स्तोत्रेषु सशय, कि द्वादशाहिकोक्त्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः
प्राकृतेभ्य स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते? उत ज्योतिष्टोमोक्त्यविकारा? इति तत्र
द्वादशाहविकारत्वादस्य गणस्य तदीयेषूक्त्याहस्तु यान्युक्त्यस्तोत्राणि
तद्विकारत्वमेषास्मिन्नागन्तूनामुक्त्यस्तोत्राणा युक्त, नैतद्युक्त ज्योतिष्टोमे
त्युक्त्यस्तोत्राणामुत्पत्ति, द्वादशाहे त्वतिदेगप्राप्ता तेषामेव विशेष
विहिताः । यत्र चोत्पत्तिस्तत एवागमन युक्त न यत्रातिदृष्टानि, न हि
भित्तुत्रैभिस्तुजान्तर याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभित्तुके, तस्माज्ज्योति-
ष्टोमिकानामेवोक्त्यादीना प्रवृत्तिः ॥

सिद्धेऽतिदेशेऽधुनाऽतिदिष्टानां पदार्थानां मन्वसामसंस्काराणां
 द्वारात्तरसम्यग्निमित्तोऽन्यथाभाषात्मकं कहरिचिन्त्यते, तस्य चातिदि-
 ष्टविषयत्वाद्गतदेशोत्तरकालमारम्भः, अतदेशाधीनत्वमेव दर्शयितुं सप्त-
 माश्वसिद्धमूर्ध्वप्रयुक्तत्वं धर्माणामनेन सूत्रेण स्मारयति, यजिप्रयुक्तत्वे हि
 पाणिपूजा धर्मो. सर्वत्रोपदिष्टा नान्यथा कर्तुं शक्यन्ते, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु
 प्रतिकरणं व्यवस्थिता धर्मो. दशमाश्वन्यायेन कार्यमुखेनातिदिष्टा युक्त-
 यद्ब्रह्मभजन्ते, तस्माद्ब्रह्मविषयमाऽपूर्वप्रयुक्तिं स्मारिता तदीयां पूर्वोत्तरपक्षौ
 तत्रैव प्रदर्शिताविति नेह प्रदर्श्यते, तथाऽन्यदिह चिन्त्यते किमवघात-
 मन्वाद्यो विवक्षितधीस्य'न्यादिद्वाराऽपूर्वस्योपकर्त्तन्ति? उताविवक्षितस-
 म्यक्त्वा. साधनविशेषमात्रद्वारे'ति, स्वरूपविषयाया हि तदभावावीषा-
 षादिपूजे न स्यात्, अविवाचितत्वे तु नीशापदाद्यपि साधनविशेषसद्भा-
 वात्सिध्यत्सूह । ननु साधनस्यापि दार्शयैर्गोमासिकस्य द्वात्वात् विष्णु-
 तौ च तदभावात्कथमूह, यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गन्तरीयसाधन नीवारमिति
 चेत्तथा सत्त्वोपधान्यसंवाय्यानां धर्मसङ्कटः स्यात्, त्रयाणामपि प्रत्येकसाधन-
 त्वात् । अयानेयादिद्वारभेदेन साधनत्वभेदाद् व्यवस्था, ततो विष्णुतौ
 तद्द्वाराभावादवघाताद्रेरप्रवृत्ति, उच्यते--अवहतेरपूर्वं कुर्यादिति शास्त्रार्थः.
 साधनप्रयुक्तिपक्षे तदुत्कर्षादित्यतिदेशे अवहते कुर्यादित्यर्थो भवति
 तस्मान्निधायति विष्णुतावघातः, तेन यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गमित्यादि-
 कुशलाशयलम्बनमनर्थक, यदि पर धर्मसङ्कटोप स्यादित्यास्ता तावत्
 एव प्रोचिताभ्यामुत्पलमुसलाभ्यामित्यत्रागन्त सुख सुवर्गन्तेत्याशङ्कन्ति
 स्वरूप स्वर्गस्वरूपस्य संस्कारमन्त्रयोरपूर्वार्थयोर्द्वारमुतापूर्वसम्बन्धिविशेष-
 इति तुल्यो विचारः, तत्र धीद्वारादीनां युतानामविषयकारणाभावात्तद्द्वार-
 रण्यैवापूर्वार्थत्व साधनरूपस्यावर्जनीयत्वात्तद्यथाऽवघाताद्रेरानर्थक्यात्-
 न्यात्रमेव विवक्षितमिति सिद्धान्त, तदेतदिह सत्त्विकमुपरितनैस्त्रिभिर्-
 धिकार्यै प्रपञ्चयिष्यते, सेय द्वितीयस्य वर्णकल्पेका व्याख्या, तथाऽन्यापि

सप्तमाद्ये हि यज्यर्थत्वेऽपि धर्माणामपूर्वविशेषनिमित्ततामात्रेण व्यव-
 स्यासिद्धेर्नैकान्ततोऽपूर्वार्थत्वं व्युत्पादनीयमिह स्वपूर्वार्थत्वमन्तरेणोहा
 सिद्धेरपूर्वार्थत्वमतिपाद्यते, यत्रिस्वरूपार्थत्वे हि तुल्यन्यायत्वावघाता-
 दीनां ग्रीह्यादिस्वरूपार्थत्वं स्यात्तदभावाच्च नीवारादायूहो न स्यादिति
 तस्यैवापरा व्याख्या सप्तमाद्ये साधारण्येनापूर्वार्थत्वमिह त्वारादुपकार-
 काणामपूर्वार्थत्वम्यकरणात्स्यात्सन्निपातिनान्तु श्रुत्यादिसंयुक्तग्रीह्यादयर्थ-
 त्वावगमात् न तत्प्रयुक्तत्वमित्याशङ्क्य तेषामपि ग्रीह्यादिस्वरूपपर्यवसा-
 यिनाम्भनर्थस्यात्तद्वद्वारेणापूर्वार्थमेति प्रतिपाद्यते, तद्वैतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु
 अथवेत्यादिभाव्यन्तन्त्रत्र एवास्माभिर्ज्याप्यातम् । अथवाऽन्यामित्यादिना-
 भाष्येण पुनर्वर्णकान्तरामारथ्य तदुच्यते सप्तमाद्ये ऽपूर्वार्थत्व सिद्धम्, इह
 तु क्रिमपूर्वार्थानां धर्माणां यत्रिनिमित्तम् ? उतानिमित्तमथापूर्वमेवे ? ति
 चिन्त्यते । नन्वनिमित्ता प्रवृत्ति कादाचित्कत्वात् येन विचार एव न
 स्यात्तत्रापूर्वस्यासाध्यत्वात्त्रिमित्तता न युक्ता, तस्माद्यत्रिरेव निमित्तं तत्तु-
 ल्यन्यायत्वाच्चवघातादीनामपि ग्रीह्यादिस्वरूपमेव निमित्तमिति तद-
 भावावीशारादिषु न स्यादिति प्राप्तं ब्रूमः “यत्रेस्तावत्रिमित्तत्वं न केन-
 चिदिदोच्यते । अपूर्वस्यापि तत्रोक्तमर्थोक्तस्य निमित्तता । साध्यं हि साध-
 नानुष्ठानेऽनिमित्तम् अनिष्यवमपि मनसि साध्यतया विपरिवर्त्तमानं,
 तस्मात्पूर्वार्था धर्मास्तत्रिमित्ताश्च विहन्यपूर्वमपि तेषां धर्माणामतिद्वेषेन
 साध्यमवगतं तत्साधनभूतनीवारादङ्गत्वेनावघातादीननुष्ठापयतीति
 सिध्यत्यूहः ॥

प्राप्तत्वाप्यर्थश्रुक्त्या सू० संस्कारे प्रयुज्यमानानां तादर्थ्या-
 धिकरणम् । तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

पूर्वगधिकरणे धर्माणाम् अपूर्वार्थत्वं सप्तमाद्यसिद्धं स्मारितं, तत
 एव च द्रव्यसंस्कारो ऽपि तत्प्रयुक्त इति संक्षेपतः प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्,
 इदानीं तु तद्वैय श्रुत्यादिविरोधाच्च सम्भवतीत्याशङ्क्योपपाद्यते तत्रेह

वाक्यमयुक्तानां फलदेवतयोरचेत्यत्र लिङ्गमयुक्तानां द्रव्यसध्याहेतुसमुदाय
 तित्यत्र श्रुतिसयुक्तानामपूर्वार्थत्वम्प्रतिपाद्यते दशपूर्णमासयो श्रूयते
 'मोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' मोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिन
 ष्टी ति तत्र मोक्षित-शब्देन विशेषणप्रधानेन तृतीयान्तेनान्यसाधनभूत
 योऽलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोश्च सस्कारक गम्यमान मोक्षण यत्तयो सा
 धनतदर्थमित्यविधादम् । इदन्तु चिन्त्यते यत्तयोर्हन्तिपिपिसाधनत्व तदर्थं
 सत्प्रोक्षणं हन्तिपिप्यर्थं? मुत यदपूर्वसाधनत्व तदर्थत्वादपूर्वार्थं? मिति
 तत्र "अवहन्तिश्रुतेस्त्वावद्यघात प्रतीयते । तत्साधनत्वमेवातस्तृतीया
 तोऽप्रगम्यते ॥ सामानाधिकरण्याच्च प्रोक्षणं तद्विशेषणम् । एष हन्त्यर्थता
 पूर्वोपेत्य प्रक्रियावशात्' । न च वाक्यमयुक्तस्य प्रकरणमीष्टे हन्तिपिपि
 द्वारेणापूर्वार्थत्वादुभयमविहृष्टमिति चेन्न उभयान्वयासम्भवाच्च हि प्रकर
 णाधीनत्वमात्रेण प्रकृतार्थता सम्भवति, किं नहि प्रकृतेनैकवाक्यता
 रूपवित्वा, न चावहन्तिपदेन प्रधानवाच्येन च युगपदेकवाक्यता सम्भवति
 तत्रान्यतरेऽवहातस्य प्रकरण बाधित्या हन्तिनैवान्वयमध्यवस्थाम्, न च
 प्रोक्षणस्यानर्थक्यं हन्तेरपूर्वार्थत्वात्तद्व्यमपि प्रोक्षणमपूर्वस्योपकरात्वेव
 यथाऽऽधानमग्निद्वारेण क्रतूनामुपकारकमपि क्रतुविधिभिर्न गृह्यते तथा
 प्राणमपूर्वार्थस्य हन्तेरङ्गमपि तत्स्वरूपपर्यवसायित्वेन विधीयमान न
 क्रतुविधौ कवाक्यता गच्छति । यच्च प्रधानवाक्यशेषभूत तदेव विकृतिष्व
 तिदिश्यते ततश्चावघात क्रत्वङ्गत्वादितिदिश्यते न प्रोक्षणमतच्छेदत्वात्
 अवघातस्तु गच्छन्त्याङ्गभूत प्रोक्षणमपकर्षतीति क्रत्वा विकृतिषु प्रोक्षण
 मनुष्ठीयते, नवनिर्भिव तु चरावघाताभावाच्च प्रोक्षणस्याकर्षकमस्तीति
 न नखेषु प्रोक्षणमूहितव्यम । अथाप्यवघातद्वारेण क्रत्वङ्गमोक्षणं तथाऽपि
 तत्स्वरूपमेव द्वारमिति तदभावाच्चक्षेपु नास्ति प्रोक्षणमिति प्राप्तेऽभिधी-
 यत । "अवघातावसाय सत्प्रोक्षणं स्यादनर्थकम् । विनापि प्रोक्षणं हन्तिरूप
 निष्पत्तिदर्थनात् । तद्द्वारेण स्वपूर्वार्थं भवचानर्थकं भवेत् ॥ न हि तेन विना
 तस्य निष्पत्तिरवगम्यते । तेनावघातमात्रेण प्रयोजनानवाप्तेर्वाक्यमयुक्त
 मण्यवघातमतिक्रम्यापूर्वार्थता प्रकरणादर्थयते न च तदेकवाक्यतामन्तरं

तादर्थ्यं सम्भवति । न च हन्तिनाऽपूर्वेषु च पृथक् पृथगेकवाक्यता संभवति
 प्रोचिताभ्यां हन्ति प्रोचिताभ्यामपूर्वे भावयेदिति वाक्यं हि तथा भिद्येत
 तस्मादेवं द्रष्टव्यं हन्तेर्द्वे रूपे हन्तिरूपं तण्डुलनिर्घृतिप्रणाद्या चापूर्व-
 जननव्यापारविशेषता, तत्र वाक्यात्प्रावणं प्रति प्राधान्यमापद्यमानोऽव-
 घातः श्रौतस्य स्वरूपस्यान्यथाऽपि सम्भवात्तेनात्मना प्राधान्यासम्भवाद्-
 पूर्वजननव्यापारात्मना प्राधान्यं प्रतिपद्यते तद्रूपस्य विना प्रोचणेन
 निष्पत्त्यनवगमात्तस्वरूपप्रतिपत्तिपरश्च हन्ति-शब्दः, एवमुलूखलमुस-
 लघोरपि द्रष्टव्यं स्वरूपं हन्तिसाधनरूपं च विनापि प्रोचणं सम्भव-
 तीति यत्तयोर्हन्तिशब्दावगतापूर्वव्यापारविशेषं प्रति साधनत्वं तेनात्मना
 प्रोचणसंस्कार्यत्वं गम्यते, तदेवं वाक्यार्थः, येन व्यापारेण तण्डुल-
 निर्घृतिप्रणाद्याऽपूर्वे क्रियते तं व्यापारम्प्रोचितेन साधनेन कुर्यादिति
 तत्र नवनिर्भवे चरौ दलनस्यावघातयत्तण्डुलनिष्पत्तिप्रणाद्याऽपूर्वजनन-
 व्यापारत्वाच्चवानाञ्च तत्साधनत्वात् प्रोचणं सिध्यति । नन्वेवमवह-
 न्ति-शब्द उलूखलमुसलशब्दौ च लवणाश्रया स्युः सत्यम्, आनयंश्याद्वरं
 लवणा, तस्मात्पूर्वपयुक्तं प्रोचणम् । एव “वाद्यत्या याचा कामयेत तावत्या
 दीवणीयावामनुद्रुया” इति श्रुतः स्वरविशेषः किं ज्योतिष्टोमापूर्वपयुक्तः ?
 उत दीवणीयापूर्वपयुक्तः इति शिवाः, “तत्र फलवत्परमापूर्वे तच्छेषत्वं ततो
 भवेत् । स्वापूर्वं क्रतुशेषत्वाव स्यवं फलवद्वतः ॥ फलवच्छेषता युक्ता न तु
 निष्फलशेषता, । तस्मात्तत्साधने रूपे स्यभेदे विधीये ॥ उच्यते । एवमा-
 श्रौतमात्रे हि भवेत्ललितलवणा । स्वापूर्वं लवणात्तत्र तस्मात्तच्छेषतावत्
 तच्छेषत्येऽपि धर्मस्यानानयंश्वं प्रसज्यते ॥ तस्याप्यदृष्टरूपत्वात्फलापूर्वोप-
 योगतः । फलवत्परमापूर्वोपयोगित्वाद्यज्ञमानसंस्काररूपं दीवणीयापूर्वे फ-
 लवदेव न तादर्थ्येऽप्यानयंश्वम् । अदृष्टरूपत्वाच्च तद्रूपस्य विना धर्म-
 वघाताद्विद्यत्सिद्धानवगमात्मभवति प्रयोजकत्वमिति तादर्थ्यमेष युक्तं,
 दीवणीया हि केनात्मना धर्मे शङ्कातीत्यपेतायां स्वापूर्वसाधनत्वं शीघ्रं
 गम्यते, तद्वारन्तु परमापूर्वसाधनत्वं विलम्बितं, तस्मादद्यान्तरापूर्वपयुक्ता
 एव जातीयकाः, एतेन प्रोचणाद्यज्ञानामुत्पन्नादीनान्तज्जन्यश्रीक्षादि-

समवेतापूर्वप्रयुक्तत्वं व्याख्यातम् । आराद्रुपकाररूपयाजाद्यद्गानान्तदपूर्व-
प्रयुक्तत्वं 'सस्कारोऽपि ह्यदृष्टत्वादूर्ध्वमिति शोयते ॥ प्रयाजापूर्ववत्तस्मा
दुभय स्यात्प्रयोजकम्' ॥

कनदेवतासम्बद्धधर्माणा
मण्यपूर्वप्रयुक्तताधिकारात् ॥ सू० फलदेवतायेत्य ॥ ३ ॥

"अग्नम् सुधः सुधरग्नम्" "आनेहमुक्तिरिति मनुज्जेधमि"ति दर्श-
पूर्वमासप्रकरणपरिष्ठौ मन्त्रौ कि स्वर्गस्वरूपानिस्वरूपप्रयुक्तौ ? उत यदूर्ध्वं
पूर्वमासापूर्वसाध्य स्वरूप फलस्याग्नेश्च तदीयदेवतास्वरूपं तच्छेषौ
सन्तौ मन्त्रावपूर्वप्रयुक्ताविति "तत्र स्वर्गादिशेषत्व भवेत्स्त्रिङ्गेन मन्त्रयो ।
फलस्यादृष्टरूपत्वात्प्रधानत्वाच्च सर्वत ॥ अन्यादेर्याच्यमानस्य फलदा-
पित्वसम्भवात् । तादर्थ्यमेव मन्त्रस्य युक्त नापूर्वशेषता ॥ सत्य, फलस्य
सर्वमात्माधान्य न तु तावता । मन्त्रस्तदूर्पशेष, स्यादानर्पण्यप्रसङ्गत' ॥ न
हि मन्त्रेण प्रकाशितमात्र कन भवे'तीति प्रमाणमस्ति, तेन क्रतुमतिरुप
स्वर्गार्थत्व तावन्मन्त्रस्यानाशङ्क्य प्रकरणात्प्रजातात्मकतक्रतुशेष' सस्कार
द्वारेण फलार्थं स्यात्, ततश्च कत्वपूर्वप्रयुक्ततामेवापद्यते, न हि कत्वङ्गता-
दूर्ध्वान्तिलङ्गेन फल यावन्नेतु युक्तम् । एवमाभ्याद्रेरपि फलदापित्वे सत्यपि
मन्त्रेण प्रकाशितमात्रात्फललाभेनिष्पन्नाणक एवेति कत्वस्ववित्त्वेनैव प्रका-
श्यत्वमङ्गाकृत्यै, तस्मादेव वक्तव्य मन्त्रप्रकाशितफलदेवत क्रतु स्वापूर्व
साध्यतांनि, ततश्च विज्ञेता फलान्तरदेवतान्तरवत्यामगन्त ब्रह्मवर्षत
सूर्यस्याहमुज्जितिमनुज्जेधमित्यूनोपन्तथा दि प्रकृतिवत्कृत भवतीति ॥

धर्माद्य मदेवतापु
कत्वाधिकारात् ॥ सू० देवता वा प्रयोजयेदतिथिवज्ञेजनस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

एव तावत्फलदापित्वेऽपि न देवताया प्रयोजकत्व स्वरूपेणोत्प-
क्तम्, इदानीं तु नास्या फलदापित्व, नापि प्राधान्यमिति प्रतिपाद्यते,
सर्वं पूर्वाहासेपण्येदमारभ्यते ऽपूर्वापङ्गवात्तद्विज्ञेताद्विचार्यते कि यागो

१ मिथ्यतेति वा ।
२ सप्तद्वारेण इति ।

देवताराधनार्थं 'अस्याश्चाराधिताया' फलम्? उतापूर्वद्वार यागस्य साध-
 नत्व? मिति, तत्र "इन्द्राद्वेः सम्प्रदानत्वात्कर्मणोऽपि प्रधानता । यागः
 पूजा तदङ्ग स्यादतिथेर्भाजन यथा ॥ कर्मकारक हि क्रिययेत्ततमप्रधान-
 न्तेनापि व्याप्यमान सम्प्रदान ततोऽपि प्रधान सम्प्रदान च देवता, तस्मात्प्र-
 धान यागश्च देवतापूजा, सा च लोके पूज्यमानार्था अतिथिभोजनादिवत्,
 अतो देवताराधनार्थं याग, सा चाराधिता फलमाराधयित्वा ददातीति
 युक्तम् । एवञ्च लौकिकप्रसिद्धपदार्थस्वभावे नातिक्रान्तो भवति, अथश्च
 च यागस्यापि फलसाधनत्व केनचिद् द्वारेणाश्रयितव्यं स्वरूपस्य भद्ररत्वा-
 त्त्र रात्रिसत्रन्यायेन वाक्यशेषमन्त्रवर्णाद्यवगता देवतातृप्तिरत्र द्वारमिति
 कल्पयितु युक्त, न त्वत्यन्ताप्रतोतापूर्वकल्पन, श्रूयते हि "तृप्त एवैनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्सर्पयती"ति "दधत्सोपं रयि मयि" इति, शब्दवगम्यत्वाच्च
 देवताप्रसादस्य, स एवापूर्वपदुर्माणा प्रयोजक फलसाधन चेत्येव प्राप्ते ब्रूमः
 "यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधनतोऽच्यते । देवतायाश्च तादर्थ्यं तन्निर्गुण्युपयो-
 गत ॥ यागश्च साध्यरूपत्वात्साधनत्वेन देवताम् । गृह्णाति सिद्धरूपा च
 देवता तस्य साधनम्" ॥ प्रत्ययाभिहिता हि भावना पुरुषार्थभाष्यमपेक्ष-
 माणा पदगतमपि यागप्रयोगत्वादुपेत्य वाक्यादुपनीत स्वर्गादि गृही-
 त्या तस्य साधनमाकाङ्क्षन्ती समानपदश्रुत्युपनीत यागमविरोधात्कण-
 गृहीत्वा इत्यम्भावापेक्षाया द्रव्यदेवतभूत भव्ययागनिर्वर्तनसमर्थ ताद-
 र्थ्येन गृह्णाती देवता यागार्थो करोति, न च प्रागवगत देवतायाः फलार्थत्व
 येन तदाराधनाय यागविधि स्याद्वै शब्देन तावत् यागात्फल गम्यते
 यत्त्वतिथिद्यदित्युक्त युक्त तत्र प्रमाणान्तराद्भोजनास्य तादर्थ्यावगमात्, अपि
 च तत्रापि नातिथिर्भाजयितु फल ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्व-
 र्गादिप्रदानायेन्द्रे तस्मात् यागवद्भोजनादेव फलम्, एव विशिष्टसम्प्रदानक-
 दानेऽपि तथा यागेऽपि, यद्यपि देवता विग्रहवती प्रतिगृह्य भुक्त्वा तृप्यति
 प्रसीदति च तथापि यागादेव फल विग्रहवती चानित्या स्यात्ततश्च नित्य-
 वेदविषयत्व न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रतस्य हविषो देवताया भोग प्र-
 त्यवविद्वाऽशक्योऽभ्युपगन्तु, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत

एवावतिपवा पूर्वत्यागेन देवतापसादादेव फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः सम्भ्रतीत्युक्तं, यत्त्वस्या यागसाधनद्वारा फलनिर्मुक्त्युपयोगित्वं तदभिप्रायादेव देवतायाः फलदायित्वशब्दाः, सेनापतिना यामो दत्त इत्यादिवत् तत्तन्मन्वार्यथादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानामपि तप-श्रवणकृत्यनुष्ठानवस्त्रास्त्रादिमन्वतश्च समोहितसिद्धानुकीर्तनात्कर्मणा एव फलं गम्यते, । मन्त्रधियस्तु श्रुतानवस्तात्पर्यमज्ञानानां भ्राम्यन्तु नाम, किञ्च स्तोत्रप्रह्लादादीनां निरश्चामचेतनानां चौपधिधनस्पतीनामश्वानां गवां च हनुदन्तानामश्वरूपाणाञ्च कृष्णाश्वेतादीनामश्ववर्तितानां वेङ्क-रशक्तकरणादीनां देवतात्वेन होमेषु श्रूयमाणानां को नाम फलदायित्वं श्रुधीत । किञ्च सैवानिहोत्रदेवता दद्यात् पूज्यमानेन्द्र्यं ददाति पयसा पशुमिति को हेतुरन्यदतो वस्तुष्वभावात्, पादरूपोन्नतानशनादिभिश्च किमिति देवतास्तृष्यन्ति, किमिति वा सुरापानादिभिः कुष्यन्ति, येनाभ्यु-दयं प्रत्यथायं च कुर्वन्ति कर्तुं । अथैवमादिषु कर्मण एवापूर्वद्वारं फलं तथा सर्वत्रास्तु तस्मात्पूर्वंप्रयुक्ता धर्मोः ॥

प्राणवादीनामपूर्वंप्रयुक्त-
स्त्राधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रु-
तिसंयोगात् ॥ ५ ॥

वाक्यसंयुक्तानां लिङ्गसंयुक्तानां वापूर्वंप्रयुक्तित्वाख्याता यत्त्वत्यन्त-
वलीपसा श्रुत्या सयुक्तं तस्य प्रकरणात्पूर्वार्थत्वमत्यन्तान्याप्यमिति मन्य-
मानान्प्रति श्रुतिसंयुक्तानामपि सपूर्वार्थता प्रतिपाद्यते । अथवा स्वरूपा-
तिक्रमेण साधनसम्बन्धे सुशादिष्वतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निराक्रियते दर्शपूर्णमा-
सयोः श्रुते "ग्रीहीनोत्तरी"ति तत्र सशयः किं ग्रीहीद्रव्यप्रयुक्तं प्राणम् ?
वतापूर्वंप्रयुक्तं ? मिति, यद्ग्रीहिप्रदाभिधेयं स्वरूपं तन्मात्रपर्यवसितं प्राणं
विधीयते तन्मात्रं च क्लृप्तम् ? उत यत्तथा साधनरूपं ग्रीहिभिर्पञ्जैत-
नेनाश्रयतन्नेन प्राणं सम्बध्यते शोवितैर्यजेते ? ति, स्वरूपपरत्वे प्रधानवि-
धिविशेषणत्वाभावात्तद्विशेषणस्य तद्विकारेष्वतिद्वेषाभावाच्च प्राणस्य
विकृतिष्वतिदेशः, ग्रीहिमात्रं त्यतिदिश्यते तदतिदिष्टं स्वाङ्गभूतं प्राण-
मनुष्ठापयतीति विकृतिष्वपि सन्तु ग्रीहिषु प्राणस्य प्राणदेव, नीधारादिभिस्तु

विनिवर्तितेषु श्रीहिषु प्रोक्तणमुपदेशातिदेशयोः भाशावीधारादिष्वनुष्ठेयं
 भवति, यदा तु साधनविशेषद्वारेण प्रधानविधेरैव विशेषणं प्रोक्तं तदाऽय-
 मर्थः प्रोक्तैर्ग्रीहिभिः साध्यमानेन यागेनापूर्वं कुर्यादिति तत्र नैवारहवि-
 ष्कायां भावनायां तद्वच्छब्देन प्राकृतभाषनेत्यंभावे सकृतेऽतिदृश्यमाने
 नैवारैर्ग्रीहिमात्रे निवर्तितेऽन्यस्य तद्रूपस्यैवावस्थानावीधाराणां च श्रीहि-
 स्थाने निवेशादयोऽर्थो भवति-प्रोक्तैर्नाशरियंजेतेति, ततश्च नैवारैषु
 प्रोक्तं सिद्धं भवति, तथा त्रीन्यदिधीनिति मन्त्रः किं त्रित्वसंख्याप्रयुक्तः ?
 उतापूर्वापपिधीयताप्रकाशनार्थः सवपूर्वप्रयुक्तः इति, इदं तु लिङ्गविनियो-
 गत्वादिहानुदाहरणम्, अतिप्रसङ्गनिराकरणपत्ते तु भवत्येवोदाहरण, तथा
 चतुर्द्वारं पौर्णमासीमभिमृशेत्यश्वहेचाममावास्यामिति अभिमर्शनं पौर्ण-
 मास्यामावास्यासमुदाहरणप्रयुक्तम् ? उतापूर्वप्रयुक्तः ? इति, तथा चातुर्मास्येषु
 श्रूयते 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यच क्रियते' इति किमवकरणप्रयुक्तो हेमोऽवक-
 रणानां शूर्पेर्द्विषिठरादीनामङ्गम् ? उतारादुपकारकोऽपूर्वार्थः इति विचा-
 रः । ननु तृतीयानिर्देशादिह द्रव्यस्य न तत्संस्कारार्थता होमस्य शङ्कितव्या
 उच्यते तेन ह्यच क्रियते इति हेतुनिर्देशोऽयं हि-शब्दश्रुत्या गम्यते
 व्याप्यरश्च हेतुर्भवति प्रधानं चाङ्गेन व्याप्यते नाङ्गं प्रधानेन, यत्र प्रधानं
 तत्राङ्गं न यत्राङ्गं तत्र प्रधानं, तस्माद्धेतुश्रुत्या व्याप्यत्वेन धूमसद्वगम्यमा-
 नमवकरणं प्राधान्येनाशसीयते इति होमस्तदर्थे इत्याशङ्का, तत्र श्रुति-
 वतीपस्त्वाद् ग्रीह्यादिद्रव्यशेरता प्रक्रियाऽवगतापूर्वशेषत्वव्यावशाधिनी
 ग्रीह्यादिरूपशेषरूपस्य सत्यानर्थक्यमापतेत् । प्रोक्तणस्य विनाऽप्यस्मात्तत्त्व-
 रूपस्य सिद्धितः । तस्मात्साधनरूपं यद् ग्रीहीणां शास्त्रेवादिताम् । तेन रूपेण
 संशयः, प्रोक्तणादोविधीयते ॥ शक्रुवन्ति ग्रीहयः शास्त्रान्तराधिगतमात्मी-
 यमपूर्वसाधनत्वं ह्यीरूपत्वं सवणयाऽवगमयितुं, तेनात्मना प्रोक्तण
 शङ्कन्ति ह्यंरूपस्य च विश्विततत्वाभातिप्रसङ्गः । यदि पुनरेकेनैव वाक्येन
 संस्कारो द्रव्यश्च विधीयते प्रोक्तैर्ग्रीहिभिर्यजेतेति, तदापि न सिध्यति
 साधनरूपान्ययः प्रोक्तणस्य मुतरां सिध्यतीति धूमः, न हि तत्र ग्रीहिमं-

बन्ध. प्रोक्षणस्य साधनत्वेनैवापदिश्यमानं द्रव्यं सस्कारेण व्रीहित्येन च शिष्यत इति व्यक्तं साधनसम्बन्धः, अथ हि तत्रार्थः—व्रीहिजातीयमोक्षणसंस्कृतं च यत्नेन यजेतेति, ततश्च यवनीवारादिवु विरोधाद् व्रीहि-साधनत्वे निश्चिते ऽपि प्रोक्षितसाधनता न निवर्त्तत इति सिद्धु तत्रापि प्रोक्षणं, यत्र तर्हि सस्कारवाक्ये द्रव्यं निर्दिश्य सर्वनाम्ना च तद् द्रव्यं परामृश्य यागे विनियुज्यते "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याऽऽमि-त्ते"ति तत्र कथं तत्रापि यद्यपि प्राक् पयसः साधनत्वं विदितं नापि सस्कारवेलायां गम्यते, तथाऽपि भाविनियोगाद्यगम्यसाधनत्वापेक्ष एवायं सस्कारविधायकत्वाऽऽनर्थक्यात् । ननु साधनत्वं पूर्वानवगतं कथं पयसा लक्षयितुं शक्यते न यद् प्रवृत्तिवेलायामेव स्वार्थं हित्वा साधनविशेषं लक्षयित्वा सस्कारान्वयं प्रतिपादयतीति ब्रूम, किं तर्हि प्रथमं पयः—शब्द-स्वार्थस्य स्कारान्वयित्वात्प्राक् वाक्यार्थं प्रतिपादयति तद्रूपस्य च कार्यान्त-रौप्यिकतामन्तरेणानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षायामुपरितनेन वाक्येन सस्कारवि-शिष्टस्यैव पयसस्तच्छब्दपरापृष्टस्य कार्यं विनियोगं क्रियते, तदर्थं च पूर्वं विहितः सस्कार इति पश्चादवगम्यते, तदयमर्थः—दध्यानयनसंस्कृतं पयोवैश्वदेवमिति, न ह्यवश्यं पूर्वं लक्षितं एव साधनरूपे सस्कारा विधा-तव्याः, साधनरूपार्थो सस्कार इत्यन्तश्च प्रतिपाद्य, तत्रैव विशेष्य-त्वेनैव सिध्यति अन्वये सस्कारस्य साधनरूपान्वयात्, व्रीहीनित्यादिकन्तु लाक्षणिकं रूपम् । नन्वेव अन्वयार्थे च पयसः सस्कारात्कथं लक्षणा वाचोप-क्तिः, सत्यं, ब्राह्मिण्यं प्रभृतीनां द्रव्याणामेव सस्कारस्य तु साधनरूपमिद्वय-तत्तु रूपमशब्दप्रित्येतावता लक्षणावाचोपुक्तिः तत्रैव रूपं यत्रैपु नोवारा-दिवु चाविशिष्टमिति तत्रापि प्रोक्षणादिव मिष्टा भवन्ति, तस्मात्सर्व-परामेव भूतभवद्वाविनियोगात् द्रव्यादीनां सस्कारा अपूर्वभावनाशेषभूता-स्तद्विर्हातपु माहृतायंकरेषु द्रव्यान्तरेषूहितव्या, शूर्पहोमस्तु तृतीयाणि द्विष्टद्रव्यकरणकृत्यादारादुपकारक इति दूरापास्त, तस्य द्रव्यप्रयुक्त्य-मन्वयणत्वं स्वयंवादे न हेतुरित्युक्तम् ॥

अग्निष्टोमे उपांगुल्य
स्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्त
स्याधिकारणम् ।

सू० देशवद्भ्रमुपांगुल्यं तेषां स्याच्छ्रुतिनि-
दृगात्तस्य च तत्र भावात् ॥ ६ ॥

स्यात्तिष्टोमे श्रूयते "त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्वत्किञ्चित्प्राचीनम-
नीषोमीयात्तेनोपांगु धरन्ती"ति तत्र सशयः किमिदमुपांगुल्यं सोमयागस्य
यः प्राग् भागस्तदुर्मः सन्परमापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च विक्रतिषु तद्वागारम्भके अमा-
हृतेऽपि पदार्थे ऊहितव्यम् ? उतानीषोमीयात्पशोर्यं प्राचीनाः ? पदार्थो
दीवणीषादयस्तेषां धर्मस्तद्वान्तरापूर्वप्रयुक्तं, ततश्चाप्राहृते पदार्थे यूप-
वटस्तारणग्रहिर्धर्मश्चोहितव्यम् इति, तत्र वाग्यमनवद्वान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे
प्राप्ते पूर्वपत्रोऽभिधीयते यज्ञस्येति शब्दः प्राचीन-शब्दस्य विशेषणं व्यवहि-
तोऽपि प्रवृत्तिविशेषकारत्वं विधिविशेषणशेषत्वे स्यात् त्सरा-शब्दविशेषणत्वे
हि अत्रवृत्तिविशेषकरः स्यात्तस्माद्व्यञ्जस्य यत्प्राचीनं तद्रुपाश्रितं सम्बन्धः
ततश्च यज्ञभागधर्मता, प्राचीन-शब्दोऽपि देशनिमित्तीकृत्य पदार्थेषु वर्त-
मानो वर्तते तथा च सति प्रथमं देशे वर्तितुमर्हति तदतिक्रमे कारणाभावात्-
दुर्म एवोपांगुल्यं, वाग्यमनन्तु यज्ञसयोगाभावाद्वान्तरापूर्वप्रयुक्तं, तद्विदमुक्तं
प्रणीतादि तथेति चेन्न यज्ञस्याश्रुतत्वादिति । अथयाऽनेन सूत्रद्वयेनाधिकार-
णान्तरं प्रकृताधिकारणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तदीयपूर्वपत्रन्यायेन च,
पूर्वपत्रं धर्तुम् अन्तरा गभिणीन्यायेन विचार्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते
"यज्ञं तन्निष्यन्तावध्वर्युपयज्ञमानौ वाचं यच्छत यदध्वर्युपयज्ञमानौ वाचं
यच्छतस्तत्प्रजापतिभूय गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छ-
न्तांति तत्राय वाग्यमः किं परमापूर्वप्रयुक्तं ? उतावान्तरापूर्वप्रयुक्तं ? इति सशयः
किं यज्ञभागधर्मोऽयं परमापूर्वप्रयुक्तं ? उत प्रणीताप्रणयनादृष्टं हविष्कटा-
ह्वानात्प्राग्ये पदार्थोः प्रोक्तणादयस्तत्रपूर्वप्रयुक्तं इति, यज्ञसयोगाद् यज्ञ-
र्थत्वे प्राप्ते द्रूमः यज्ञस्यात्र विस्तारेण सन्न्येन न वाग्यमविषयविशेषणत्वं
यज्ञस्य यो भागस्तत्र वाग्यम इति, किं तर्हि यज्ञन्तानितु वाचं यच्छेदिति
वाग्यम इति वाग्यमश्च प्रणिधानेनाविकृतानुष्ठानार्थोऽङ्गं तदङ्गैरपि चाधि-
कलैर्धर्मस्य विस्तारे भवत्युपपन्नोऽङ्गायत्वेऽपि यज्ञसयोगः, अतस्तद्वेशाना
पदार्थानां साक्षाद्वैकृत्यकारणेनोपकुर्वन्वाग्यमस्तदङ्गमेव स्यात्, भाव्येऽपि

इष्टिकृता वाच विभ्रजति प्रथम् इति. यदुक्तमित्यादिना नात्रपत्र-शब्द
 श्रुत इत्यन्तेन तत्रान्यनुभाषणत्वेन तत्परिहारत्वेन सूत्रद्वय व्याख्याय
 नन्वित्यादिनाऽन्तरागभिणीत्वेन व्याख्यातम्। एव हि स्थितादुत्तरमित्यादि
 भाष्यमुपपद्यते नान्यथा, तत्र नन्वित्यादिना पूर्वव्याख्यात्पञ्चसयोगाभा
 वात्तेषान्तरागभिणीत्वेन पूर्वपक्षमाह यत्रसयोगोऽत्राप्यस्तीति उच्यते
 इत्यादिना सिद्धान्त दर्शितवान्, स्थितादुत्तरमुच्यते यत्र-शब्दोऽत्र त्सा
 शब्दविशेषणम् अथयथानाच प्राचीनशब्दस्य विशेषण व्ययधामादपि च
 भागस्यैकत्वाद्यात्कस्त्रिदित्यनेकापेक्ष शब्दो नात्रकल्पते, तस्मादानीपो
 मोयात्प्राचीनानामङ्गानामुपाशुत्वम् अग्निधर्म ॥

इष्टकानु सङ्घट्टिकर्षणानु सू० अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौ-
 षानाधिकरणम् । णमासीवत् ॥ ७ ॥

अनौ श्रूयते "हिरण्यशक्तैरग्निं प्रोतती"ति किं प्रोतणं सकृदेव स्यात् ।
 उत प्रतीष्टकं भेदेनेति यदीष्टकातिरिक्तोऽव्ययविनि-शब्दाभिधेयस्तत
 सकृत्, अथेष्टका एव सहता अग्निधारणार्थेन स्यापिता अग्नि-शब्दे-
 नाभिधीयन्ते ततस्तदर्थं प्रोतणं प्रतीष्टकं कर्तव्यं यत्रैकावयवाकर्षणेना-
 यथान्तरमाह्वयते सन्धिरश्च न दृश्यते तत्रैव द्वेषदक्षघटादौ अथप्य
 भ्युपगम्यते न चैकैष्टकाकर्षणेऽन्यासामपकर्षणं सन्धिरश्चात्र पुरीषच्छ
 वानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यते तस्मात्वाभ्युपगम्ये, पक्वामसयोगे च
 द्रव्यान्तरारम्भइति काशयणीया, तस्मादिष्टकार्थं प्रोतणं प्रत्येकं स्यात् नैव
 मेकबुद्धिरेव हि देशकालादिभेदेऽपि अद्याधितावयवविद्रव्यसाधनी सा
 चेदापि विद्यते इत्तादिवु चावयविसद्भावेऽप्याकर्षणं न दृष्टमित्यतन्त्रम्
 अथयविसद्भावेऽपि सन्धिरश्च न च पटादावनेकान्तिक, तस्मात्प्रा
 धतात्पक्वमसयोगोऽप्याभ्युपगम्येति तस्येव प्रोतणं सकृदेव कर्तव्यं

द्वादशाहे श्रूयते "पक्षीसंपाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते न घहिरनुप-
हरन्ति असंस्यितो हि तर्हि यत्त" इति, तत्र संशयः, किं सर्वेषामपह्नं पक्षी-
संपाजान्तत्वम्? उतोत्तमवर्ते मिति, "तत्राधिकेषात्सर्वेषां पक्षीसंपाजसं-
स्थितिः । असंस्थावचनं गौणं यत्तस्य विरसंस्यितेः । स्यादेतत् असंस्यितो हि
तर्हि यत्त इति यत्तस्यासंस्था पक्षीसंपाजान्तस्य हेतुः, सा च नोत्तमे ऽहनि
तस्माद्हेतुप्रशान्त्यर्थमेव स्यात् । अथाप्यवमर्षेशब्दः तथा ऽपि वाक्यशो-
षवशादेशान्यवर्ते पक्षीसंपाजान्तता व्यवस्थाप्यते, अऽज्जनमिध घृत नैत्रम्
असंस्यित-शब्दस्य विरसंस्यिताभिप्रायत्येनोपपत्तेर्न विशेषप्रश्नो विधिः सङ्को-
चमहति, यथा लोके यश्चरेण भुङ्क्ते तत्र घत्कारो भवन्ति नास्य भोजनं
परिसमाप्यत इति तथेहापि दीर्घकालोऽसौ यत्रो न सन्तिष्ठत इति
यावत् अतो लाघवाद्यं पक्षीसंपाजात् परं शेषं लुप्यते समयानुष्ठाने ह्यति-
विलम्बः स्यादित्येतावानभिप्रायः, तस्मात्सर्वेषां पक्षीसंपाजान्ततेति प्राप्ते
श्रूमः "अपेक्षितविधानाय प्रागुत्तममयं विधिः । मुख्यत्वसम्भवाद्वाक्शेषस्य,
न च गौणता । द्वादशवागाः सह कर्तव्यास्तत्र पूर्वमहः कस्मिंश्चित्पदार्थं
व्यवस्थाप्य परमुपक्रमितव्यं, तत्र कुत्र पदार्थं ऽवस्थानमित्यपेक्षायां पक्षीस-
ंपाजान्तानि पूर्वपूर्वाण्यहानि कृत्यात्तरमुत्तरमारभेतेत्यत्रं विधीयमाने ऽपे-
क्षितविधिर्भवेति, चोदकरश्च न चाध्येत शेषलोपस्तु चोदकघाघेनानपेक्षि-
तश्च विधीयते, तस्मादवमर्षः पक्षीसंपाजान्तान्यहानि सर्वाणि कृत्वा
हारियोजनवाक्यः शेषं तन्त्रेण सर्वेषामुपरिष्ठादनुष्ठेयमिति, तस्मात्प्रागुत्त-
मात्पक्षीसंपाजान्तता, तथा चानस्थित-शब्दो ऽपि मुख्यो भवति अवि-
शेषप्रश्नो ऽपि हि विधिर्वाक्शेषस्य मुख्यत्वाय विशेषे स्याप्यते किमुत
यदा तस्यापि न्यायादेष विशेषविषयत्वं, कः पुनरुद्देशोपयोगश्चिन्तायाः
पूर्वपक्षे विह्वलितेषु नोहः सिद्धान्ते द्विरात्रादिषु द्वादशादधिकारेषु यदन्य-
मर्हाद्विंशत्यं तृतीयं वा तत्प्रकृतौ पक्षीसंपाजान्तमपि अनुष्ठितमूहित्वा
सकलमनुष्ठीयते ॥

पि प्रथमामस्याह इत्या
द्विषु स्थानधर्मताधिकरणम् ।

सू० अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्
स्थानधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥

दशपूर्णेमासयोः सामिधेनीः पञ्चदश विधाय एकादशर्वं पठि-
त्वा त्रि प्रथमापन्वाह त्रिरुत्तमान्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ती इति श्रुत, तत्र
सशयः किमय त्रिरभ्यास प्राथम्यलतिताया 'अच' प्रवोवाजीयाया धर्म-
स्तत्कार्यार्थस्ततश्च यत्र तत्र स्यात्प्रवोवाजीया त्रिरभ्यसितव्या ? उत प्रथ
मस्यानधर्मस्तत्स्यानगतकार्येषुक्तस्ततश्च प्रवोवाजीयाया अन्यापि या
विहतिषु प्रथम पठ्यते साऽप्युद्धेन त्रिरभ्यसितव्येति, "तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशा-
द्याद्याऽनेनाभिधीयते,) तस्या एव त्रिरभ्याससम्बन्धोऽत्र विधीयते" उच्यते
"श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते । अत्र तु लक्षणयोच्चेत तस्मात्प्राथ-
म्यधर्मता । प्राथम्ये कार्यसमवेतस्त्रिरभ्यासो विधीयते तस्यथम उच्यते तसि
रिति तत्र प्राथम्यमृगाशयत्वेनैव प्राप्त गुणवचनानाञ्च शब्दामानाशयतो
लिङ्गवचनानि भवन्तीति नित्यानुवाद स्त्रीलिङ्गनिर्देश, न च प्राथम्यसम्बद्ध
पदमात्रस्य पाठमात्रस्य वा त्रिरभ्याससम्बन्धसम्भवात् न नित्यानुवादस्य
स्त्रीलिङ्गस्येति मन्तव्यम्, सर्वे'अच एव कार्यसमर्थोपावचनस्य प्राप्तत्वात्ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्त इति च वादात्तस्मात्स्यानधर्म ॥

शावज्जीव दशपूर्णेमासयोग
रम्भयोगेदे कुरुदनुष्ठानाधि
कारणम् ।

सू० इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवेदावृत्तौ तार-
मणीया ॥ १० ॥

दशपूर्णेमासप्रकरणेऽन्वारम्भणीया ऽऽच्यता, "आगनाविष्णोवमेकाद-
शकपाल त्रिरपेदृशपूर्णेमासावारप्यमानः सरस्वत्यै चरु सरस्वते चरुमि"ति,
सा कि दशपूर्णेमासावृत्तावावर्तत ? उत सकृदेवादेौ स्या, इति सशयः,
"आवृत्तौ हि प्रधानानामङ्गावृत्तिरमशया । दर्शाद्यङ्गमित्यन्तस्मादावर्तत प्र-
याजवत्" । उच्यते "आरम्भद्वारकस्वेतदङ्गं साधारणश्वसः । तस्य साधारण-
स्वेन सापि साधारणी भवेत्, आरप्यमानसयोगादारम्भाङ्गमिद्विनै साता-
दृशपूर्णेमासाङ्गम्, आरभरवेद मया कर्तव्यमित्यध्यवसायः, स च सर्वप्र-
योगसाधारणः सर्वो ह्यानीनाधायैवमध्यवसति यावज्जीव मया दशपूर्णे-
मासौ पर्वणि पर्वणि कर्तव्याविति, तस्मादारम्भसाधारणयातदङ्गभूता-
न्वारम्भणीयाऽपि साधारणी न प्रतिप्रयोगमावर्तनीया, एव वृत्तिकारमते

नाधिकरणं व्याख्याय तत्रापस्तिपाद् व्याख्यानन्तरं भाष्यकारेण कृतं कस्य हेतोरपस्तिपादः, नाध्यवसायवद्वेनाऽयमारम्भ-शब्दः प्रथमप्रवृत्तिवाची हि लोके प्रसिद्धः, यद्यपि नाध्यवसायवाची स्यात्तथापि यद्यत्र कार्यमुपस्थितं तस्यैव तत्राऽध्यवसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगा युगपदुपस्थिताः, न ह्यपमेरुः प्रयोगोऽभ्यस्तारूपः पूर्वकालीनन्तु जीवनं दर्शानुष्ठाने निमित्तं तस्मिन्नागते नैमित्तिकं समाप्तं कृत्वा चरितार्थं पुरुषे पुनस्तादृशनिमित्तव-शात् नैमित्तिकमापतितमिति पुनः क्रियते, यथैर्काम्बन्धुने जाते वैश्वानरीं निहृष्य पुत्रान्तरत्नन्मन्यपि पुनर्निर्वपति तादृगेतत्, तस्मात्प्रतिप्रयोगमध्य-वसायभेदात्तद्गुणमारम्भणीयाऽऽप्यावर्ततेति तस्मिन्नुत्पत्तिस्तस्मादेव व्याप्यायते किं प्रथमव्याख्यान्याधानात्मकस्य पदार्थस्याङ्गीमिथ? मुत दर्श-पूर्णमासावारम्भमाणस्य प्रथमप्रवर्तमानस्य पुरुषस्याङ्गीमिति तत्र । “पुरुषार्थस्वपक्षे हि फलकृषिः प्रसज्यते । तेनान्याधानशेषः स्यात्स ह्यारम्भोऽनयो-र्यतः । तस्यावृत्तौ तद्गुणत्वादेवाऽऽप्यवृत्तिमश्नुते । प्रधानवशवर्तित्वादेव प्राप्तेऽभिधीयते न खल्वारम्भ-शब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते । यदेव ह्यप्रवृ-त्तस्य कर्तुराद्यं प्रवर्तनम् । तत्रायं वर्तते शब्दस्तद्योगात्तु पदार्थधीः । आर-भ्यमानशब्दस्तत्कर्तुः श्रुत्यैव वाचकः । लट्प्रत्ययोऽपि श्रुत्यैव तदर्थस्या-भिधायकः । आद्या प्रवृत्तिकैव बहूनी नैकस्य कर्मणः ॥ प्रथमप्रवृत्तिविष-यतया ह्यन्याधानमेव प्रतिपाद्यते न श्रुत्या, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता, तस्मादाग्न्याधानेन सम्बन्धः, दर्शारम्भकर्तुः पुरुषस्य शानवाऽभिहितस्य संस्कारिकेषु, आरम्भार्थतया लट्प्रत्ययेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहि-तेनेयं प्रतिपाद्यते, अतो न पुरुषार्थत्वेऽपि फलकल्पना, न चैकस्य कर्मणो घट्टः प्रथमप्रवृत्तयः सम्भवन्ति, किं त्वेकैव । ननु द्वितीयादीनपि प्रयोगा-नसावारभत एव सन्त्यं, प्रयोगानारभते न तु दर्शपूर्णमासावारभते दर्श-पूर्णमासारम्भाङ्गं त्वियं प्रथमप्रवृत्तिश्चारम्भः, न च द्वितीयादि प्रयुञ्जान-

१ प्रथमकालीनं तु इति पा० ।

२ न तिष्ठान्तसिद्धिरिति ।

प्रथम प्रयुक्ते इति शङ्कते वक्तुं, तस्मादारम्भाङ्गत्वात्तस्य चावृत्त्यभावात्-
रम्भणीया नावर्तते ॥

निर्वापमन्त्रे स
त्रिवादिशब्दानाम्
वृद्धाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभा-
व स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदि-
ताभिधानात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोगेर्निर्वापमन्त्र 'देवस्य त्वा सवितु प्रसवे ऽखिनोर्वा-
हुभ्या पूष्यो हस्ताभ्यामग्नये जुष्ट निर्वापामो'ति तत्र सवित्रशिव-पुण-
शब्दा किं समवेतदेवताप्रकाशनायांस्तत्र च विकृतावृद्धितया ? उतासम-
वेतवचना निर्वापविशेषणमात्रार्थो नोदितव्यः ? इति, तत्र दृष्टार्थतात्प्रा-
द्वेषतावाचिता भवेत् । निर्वापस्य प्रशसार्थो सन्तोदृष्टार्थतामिमुः । सवित्रा-
दिपदैस्तस्मादान्यादिरभिधीयते । अग्निना वा विकल्प्येत सविता मान्त्र-
वर्णिकः । उत्पत्तौ तद्वितोक्तेन न मन्त्रोक्तो विकल्प्येत । वैषम्याच्च सवित्रादि-
पदमग्नेरथ वाचकम् । मन्त्रवाक्यानि चैतानि भिद्वेरेत् प्रतिदेवतम् । जुष्ट-
निर्वाप-शब्दो च भजेतामनुपङ्गिताम् । सर्वथ निर्वापम्यन्त्र एकमन्त्रः
प्रतीयते । जुष्टादि सकृदाश्वातो न सहेतानुपज्ञनम् । तस्मान्निर्वापमेवैते
परीक्षयितुम् अनुष्ठानकाले प्रशसितुं प्रकाशयन्तीति नोदितव्यः ॥

आग्ने जुष्टमिति मन्त्रे
अग्नि-शब्दस्य विकृतावृद्धा
धिकरणम् ।

सू० गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे ऽग्नये जुष्ट निर्वापमीत्यग्नि-शब्दोऽपि किमसम-
वेतवचनो नोदितव्यः ? उत समवेतवचनं ऊदितव्यः ? इति तत्राय समवेतो-
ऽग्निरस्मिन् कर्मणि यद्यपि मन्त्रे स्वनाग्नि-शब्दो न समवेताभिधायक
जुष्टमिति भूतकालनिर्देशादग्निना यस्मिन्नित तदुच्यते, न च निर्वापवेला-
यामग्निना सेवितं द्रव्यं तस्माज्जुष्ट-शब्दस्तावदसमवेतवचनं, तद्विशेषण
आग्निपदम् अतोऽसमवेतवचनं सवित्रादिपदवत्प्रशसार्थं कीर्तितमित्यनूह-
उच्यते 'नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते । निर्वापकरणाच्च न कीर्त्यते
जुष्टभावात्' । नायमर्थः यत्र जुष्टन्तस्य निर्वापं करोमीति, किं तर्हि निर्वा-

पेणामये जुष्टं करोमीति यथा जुष्टं भवति तथा करोमीत्यर्थः, तस्मात्स-
मवेतवचनत्वाद्गति-शब्दस्योद्देशः, एव वा यस्तुमुप्यश्रुत्या समवेतं न घटति
यथा धान्यमसि धिनुहि देवानि"ति तण्डुलेषु धान्य-शब्दस्तुपद्रव्यवचनः
स किमसमवेतप्रधानत्वानुद्देशः उतोद्देशः इति संशये, समवेतप्रकाशनासाम-
र्थाददृष्टार्थाऽपि तस्मात्तदनुद्देशः, लक्षणया तु प्रकृतिवदुपचाराद्विकृति प्रकाश-
यत्वाददृष्टार्थः कल्पयितुं न्याय्यः, तस्मात्तण्डुलानेव प्रकृतिशब्देन शालयो भुज्य-
न्त इतिवत्प्रकाशयति इति इतरपमये हविषि वाक्यानामंशनेमा समसीत्यु-
हित्यमार्थिकी च प्रकृतौ धान्यशब्दाद्यानाल्लक्षणा न तु सैव विवक्षिता वि-
कृतौ लक्षणा कारणाभावात्मुप्य एव मांस-शब्दः प्रयोक्तव्यो न मृग-शब्दः ॥

इडापदानमन्त्रे यज्ञपति- सू० चोदिते तु परार्थत्वाद्द्विधिवद्वि-
शब्दस्यानृदाधिकरणम् । कारः स्यात् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडा निगद्रे श्रुतम्, उपहूतां मनुष्या ये यज्ञपतिं चोद-
न्ति'ति क्रमेते यज्ञपतिर्दृष्टिप्रकाशनेन प्रोत्साहकारणेन तत्संस्कारार्थं सद-
नेकयज्ञमानकेषु कर्मसूहित्यं मुतेडास्तुत्यर्थो यज्ञपति- चोदित्यर्थः
इति, "इहामन्त्रैश्चक्रवाक्यत्वादिडास्तुत्यर्थता भवेत् प्रयोजनम् । उत्साह-
सामर्थ्यनावगम्यते ॥ वाक्याच्च यत्तद्विल्लिङ्गं यदुपुस्यंमस्कारसिद्धये कहे
करणात् स्तुत्यामदृष्टार्थत्वमापतेत् । परत्यवादेव यचनादिदोषहानयेपता
यज्ञपतांन्वृत्तानित्येवं प्राप्त उच्यते । ततः । न पृथग् भवितुं शक्तमत स्तु-
कृत्यस्य निगदस्योक्ता तन्मध्याद्धेन विनियोजनम् । यच्छब्देन च पारार्थ्यं
त्यर्थतां पर दृष्टिप्रकाशे कल्पेदपि ततोश्चुदेन स्वार्थेन प्रकाशनं सत्रेषु
चुदेः दुत्याऽभिधीयते । लितिसिद्धेर्नोद्देशः, यत्र पुनर्यत्मानस्य प्रा-
चैकयज्ञमानश्रुतिप्रकाशनेनेत्राके यं यज्ञमानं वायुपराशास्त इति भवत्ये-
धाय्य न पारार्थ्यं यथातत्प्रधाने स्यादिति, तदिदं पूर्वस्य पारार्थ्यदृष्टस्य
बोद्देशः, तदिदमुक्तं ति

प्रत्युदाहरणार्थं इति मिति वा ।

यथादपस्तथापि भावित्वेनापि तावत्सम्भवाद्भिः स्यगुणैरेकहायन्येव प्रका-
श्यते दृष्टार्यत्वात्, त्रिवत्से तु अभावाद्ब्रह्म, नैतदेवं कर्माद्गुणतायामेकहा-
यन्यवस्थायां तावच्च सन्त्येव, भावित्वमपि नैकान्तिरुमरणसम्भवात् अतो
यथाकथञ्चित्परोचनायं कीर्त्यन्ते, तावच्च साण्डेऽपि सम्भवति साण्डादपि
या गौर्नैनिष्यते तस्या एते ऽवाप्यमानाः साण्डादेवावाप्ता भवन्तीति,
तस्माद्ब्रह्मः ॥

सारस्वत्यान्नेव्यामधिगुय
चनाभायाधिकारणम् ।

सू० लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधाने-
घप्राप्ता सारस्वती स्वीत्वात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे सयनीयाः यद्य आग्नेयमज्जमग्निष्टोम आलभेत
ऐन्द्राग्नमुच्ये द्वितीयमैन्द्रं शृण्वि षोडशग्नि तृतीयं सारस्वतीं मेघो चतु-
र्थीमतिरारच इति तत्र पशुधर्मो यथा सर्वेषां साधारणास्तत्रा किमधिगुय
चनं मेघ्यां भवति उक्तं नेति सशये प्रकरणादिशेषात् “प्रास्मा अग्नि भरते”ति
पुंलिङ्गस्यास्मै-शब्दस्य नियतलिङ्गपशुशब्दाभिधेयपशुत्याभिधेयेण प्रास्मै
पशव इत्येव चिन्त्यामप्युपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावात् तस्यामपि स्यादधिगुय-
चनमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “पशुशब्दश्चुताश्वेयं भवेच्च स्वित् स श्रुतः । तस्मा
त्प्रयोगकाले यदपरोक्ततया स्थितम् । द्रव्यं तत्र प्रयुक्तोऽयं पुंलिङ्गं यदितु
समः न स्त्रीद्रव्यमतोमेव्यामशक्तेर्न प्रवर्त्तते तेन समानविध्यपूर्वपत्ते ऽभिगो
र्मव्यामप्रवृत्तिः, मिट्टान्ते स्वग्निपोमीपार्यस्याट्टमाणाप्रतिदेशेन पश्यन्तत्ता
मनाद्ब्रह्मेण प्रवृत्तिः ॥

यज्ञावज्ञोपे गिरा-शब्दस्य
स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्य
ताधिकारणम् ।

सू० आम्नातादन्यदधिकारे वचनात्त-
द्विकारः स्यात् ॥ १६ ॥

साम्नामिदानीमुहमारिष्यमानस्तदुपेऽट्टात् चिन्तयति तानि च
शान्तोषु समाम्नातानि यतरान्तरूपहान्ते, तत्रेह गिरापदगीतेरिरापदे
स्थानापत्त्या प्राप्तिं यत्कु स्थानापत्तिमेव चिन्तयति, ज्योतिष्टोमे यज्ञाव-
ज्ञोपे श्रूयते “न गिरा गिरिति ध्रुवादेरं कृत्याद्वेयमि”ति क्रिमिरापदस्य

तोत्पत्ताद्यापीरीय प्रसज्यते । यदि ताद्यद्वैरमिति स्वार्थे तद्विस्तृत इरा
 कृत्वोद्देश्यमित्येतावानर्थं स्यात्, अप्रगीतात् खल्विरापदादयन्तद्विस्तृत
 प्रगीतात्तु तदुत्पत्तौ वृद्ध तालव्य प्रथमस्वर चेत्येवमिकारस्यायीभावे सति
 वृद्धाच्छ इति कृप्रत्ययौत्पत्तेरापोरियमिति रूपं स्यात्, ऐरमिति रूपमप्रगीता
 दुपत्तौ सिध्यति, तस्मादप्रगीतस्यैवोपदेशादप्रमाणम्, । अद्यापि विकारार्था
 यन्तद्विस्तृतस्याऽपि प्रमाणाप्रमाणयोर्भयोरप्यंतरविकारत्वादन्तराधधार-
 णप्रमाणमन्यन्मृग्यन्ततश्चेरापदे विहिते यत्प्राप्त प्रमाणमप्रमाण वा तस्यैवा
 यमनुशाद इत्यापद्यते, । तद्विधिना चाप्रमाणमेव प्राप्त तथाभूतस्योपदेशात्,
 तस्मादप्रमाणम् । उच्यते ' गिरापदस्य यत्स्यात् तत्र हीद विधीयते । इरा
 पदमतस्तस्य या गीतिस्ता लभेत तत । सत्यमप्रगीतात्तद्विस्तृतो न त्वप्रमाण
 विधीयते । पदोत्तरविधिपर हीद वाच्य नाप्रमाण प्रमाण वा स्थिति, तत्तु
 पदान्तर गिरापदस्याने विहित स्यानापत्या तद्वीति लभमान न केन
 चिदुपयते यज्ञायज्ञीयसाध्या हि स्तुति समस्तञ्च साम यज्ञायज्ञीय नैक
 देशविक्रल, तत्र गिरापदे पदान्तरोपदेशाविशृत्तेर्यस्तद्विस्तृतगीत्यय स गेयम-
 पेत्ते, इरापदमपि सामसाध्यस्तुतौ सामसस्कार्यतामन्तरण साधनी
 भवितुमशक्त सस्कारक सामाशमपेत्ते तयोर्नष्टाश्वदाधरयवत्सम्बन्ध
 तस्मात्प्रगीत प्रयोक्तव्यम् ॥

इति शास्त्रटीपिकाया नवमस्य प्रथम पाद ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

गीतीना सामनामता सू० सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदे-
 धिकरणम् । शाभ्याम् ॥ १ ॥

साम-शब्दस्तद्विशेषवधनाश्च रयन्तरादिशब्दा न प्रगीतमन्त्रस्य

१ तद्विधानाच्च प्रमाणमिति वा ।

२ पदान्तरविधिपरमिति वा ।

याचका' किन्तु गीतिमात्रस्यैवेति सप्तमे यदुक्त तदेवेदमुत्तरविवरणाय
स्मार्यते, एव वा योऽयमूहो नामयन्त्रविशेषरहन्तोऽपि पठ्यते कथानरिचक्रा
याभुवो वा' इत्यादि स किं नित्योऽथानित्यो वा पौरुषेण इति, कर्तृस्मरणा
भावात्तथादानध्यायाद्याचाराङ्कुरवाराधितगुरुमुखाच्च प्रतिपत्तेर्बदत्वमा
प्तानुच्यते कुरुसमाख्यानादनित्यत्व, न ह्यध्ययनसिद्धस्योहस्य घटते, किं
च यद्योन्या तदुत्तरयोगीयतीत्यतिदेशवचनाद्योनावध्ययनसिद्धस्योत्तरयो
रनुष्ठानावगमात् पौरुषेयत्व विस्पष्ट, न हि तिसृष्वप्यधीतस्य यद्योन्या
तदुत्तर्योरिति धादो घटते, कर्तुंस्तु यस्मरणयनादरादप्युपपद्यते, न ह्यत्र
गुरुप्रत्ययाधीनमनुष्ठान वचनादेवोत्तरयोगीनसिद्धे, चकसामानाञ्च
पृथक् पृथक् वेदत्वात्सत्यपि ससर्गस्य पौरुषेयत्वे ऽध्यायाद्यादर, तस्मा
त्पौरुषेयत्वाव्याप्य ससर्गाव्याप्य त्यक्तव्यमिति न्यायत कौटुशमनुष्ठान
भवतीति चिन्तनीयम् ॥

हाच अकारकार्कर्मता
धिकरणम् ।

सू० कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ २ ॥

सामानि किमुच पति प्रधानभूतानि? उत तत्संस्कारार्थानि गुण
भूतानी? इति विचार, तत्राकर्मकालप्रयोगात् बाधान्य संस्कारार्थत्वे ह्यत्रा
भिव्यक्तिरेव काये स्यात्सा च कर्मकाल एवोपयुज्यत इति अकर्मकालि
प्रयोगेन स्यात् । ननु वचनादकर्मकाले गान भविष्यति "गर्भोऽपि सर्वं
उपनवीतु आंशया पौर्णमास्याम् उपाकृत्य स्वाध्यायमधीयेते" इति एव सर्वं
दृष्टार्थत्वैव यत्तादायक्यते न ह्यकर्मकाले प्रयुक्त साम कर्मोर्वावकीमभिव्य
क्तिमत भवति कर्तुम् ॥ अथादृष्टरूप संस्कारस्ततो ऽकर्मकाले संस्ताना
कर्मकाले पुन संस्कारो ऽनर्थक इति कर्तुमध्ये सामानि न प्रयुज्येरन् । अथा
कर्मकाले बाधान्य कर्मकाले तु संस्कारस्तदाऽदृष्टवैगमन्तस्यात्यधानकर्म सा
प्रवहि प्रयोग कनार्थे, कर्तुमध्ये तु कर्तो"कारादुपकारक इति प्राप्ते उच्यते
"अदराणांमभिव्यक्ति साम्ना दृष्ट प्रयोजनम् । अतरेखाप्यभिव्यक्ते स्तुति
कृत्यद्वैदिता । एष दृष्टे कले लश्रे नादृष्टफलकल्पना । ननु चाधिनिमुक्त

त्वाद्वराणां न संस्कारा सक्तनामिद्य होमेन नैवं दृष्टफलत्वतः । प्रयोजनं न सक्तनां दृश्यते श्रूयते ऽपि वा । यथोक्तं भाष्यकारेण "न होमसंस्कृतानां सक्तूनां प्रयोजनं श्रूयते नापि दृश्यते" इति, दृश्यते त्ववराणां प्रयोजनमिति वैषम्यं प्रयोजनवत्त्वं संस्कार्यत्वे हेतुर्न विनियोगः, तथाच यद्वरावेतणसम्यग्जराणामावशिनियुक्तानामपि मन्त्रप्रकाशनसंस्कार्यत्वमिष्टम् । अपि चो-
त्तरायत्ये क्तव्येन स्तोत्रक्रमेण वा पाठादस्त्वेष विनियोगः तस्मात्संस्कार-
रुर्माणि सामानीति, यत्त्वरुर्मरुते गानं वाचनिकं तच्छिष्यार्थतया रथ-
हृत्त्यादियोग्यावत् ॥

वृत्ते प्रत्युचं कृत्यसामः
समाधनाधिकरणम् ।

सू० वृत्ते स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

“एकं साम वृत्ते क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते तत्र संशयः किं
ध्यासज्य तिसृषु गाने मुत प्रत्युचं परिममाप्तं मिति, तदर्थं च विचार्यते
किमिदं त्रित्वसामनिर्देश्यङ्गं मुत स्तोत्राङ्गं मिति, तत्र साम क्रियत इत्यर्थं
सामनिर्देश्यत्वेनामुद्रिशय-ङ्गगीतं त्रित्वमङ्गत्वेन विधीयते प्रधानभूता-
नामप्युवाचार्यिकं सामसाधनत्वमस्त्येषेति तद्गतस्य त्रित्वस्य युक्तमेव
सामाङ्गत्वं, यचनयत्नाच्च पतिप्रधानावृत्तिं याधित्या ध्यासज्य गेयं, न हि
प्रत्युचं गीयमानस्य त्रित्वमङ्गं भवति, क्रियत इत्यनेनाध्यासनतया च स्यात्
प्रत्युचं गाने, तस्मात्प्रासज्येति प्राप्ते उच्यते । “स्तोत्रीयस्य हि सामोऽत्रं
वृत्तमस्यञ्च उच्यते । स्तोत्रसाधनभूतं च स्तोत्रीयमिति भण्यते । सामः
स्तोत्राङ्गभावरश्च स्तोत्रसाधनसंस्कृते स्तोत्रसाधनता चर्वा प्रत्येकं न तु
संशयः । यदि त्रित्वमप्यादनाय ध्यासज्य गीयते ततो रथन्तरं एष्टं भवति
यज्ञायज्ञीयेन स्तुतीतेत्याद्विमिर्पत्सामां स्तोत्रसाधनत्वं विहितं तत्र घटते
स्तोत्रसाधनभूतशब्दाभिप्यक्त्या च सामः स्तोत्राङ्गत्वं, वाक्यं च स्तुति-
पुष्टेः साधनं न वाक्यसमुदायः, तस्मात्प्रत्युचं गेयम्, एवं च त्रित्वं सामाङ्ग-
त्वेनाघटमानं स्तोत्रसाधनपरिच्छेदेन विधीयमानं स्तोत्रस्यैवाङ्गत्वेन
विधीयते, तद्विधानेन प्राप्तं तिसृषु गाने वृत्ते क्रियत इत्यनेनानुच्यते, यनु-
वादात्स्याच्च करोतेरध्यासनतया न टोपः ॥

उत्तमस्यैव तिसृषु ऋषु
गानाधिकरणम् ।

सू० तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ ४ ॥

तिसृषु प्रत्येक गीयमान क्रिमनियमेन समासु विषमासु वा गेयम् ?
उत समच्छन्दस्कास्येवे ? तिसृषु विषेपाश्रयणात् अनियम सशर-विले
शपरिहाराय तु समास्येऽ स्यात् ॥

उत्तमयोग्यतया उतरा
यन्मसमधीतयोरेव ऋषोर्षट्
काराधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकन्तुत्तरार्थमानन्नर्यात्प्र
तीयेत् ॥ ५ ॥

'यद्योन्यान्तदुत्तरयोग्यती'त्यत्र सशय, कि योन्युत्तरयोस्तत्तदपन्या
धीतयोर्वा गेय ? मुतीत्तरापन्याधीतयोरेवे ? तिसृषुत्तर-शब्दस्य सम्बन्धि
शब्दत्वाद्यैव योने परत पठिता सैषोत्तरा, ततश्च योनिपाठापेतया रथ
न्तरयोने परती वृहद्व्योने पठितत्वात्^१स्या गानम् उत्तरापन्ये तु रथन्तरस्य
योने यरती न त्वा धाम अन्ये दिव्य इत्यस्या पाठात्तस्या गानम्, अतो
धिकल्प, द्वयोरपि रथन्तरयोन्वपेक्षयोत्तरत्वादिति प्राप्ते ब्रूम, यद्यप्यत्र
सम्बन्धिशब्दो लोके तथाऽप्युत्तरापन्ये सन्नारूपेण प्रसिद्धिस्तत्र सन्तशब्दं
स्यान्वानपेतवृत्तित्वात्सापेतवृत्ते सम्बन्धिशब्दाद्द्वितीयस्य प्रकरणपाठाच्चो
त्तरापन्य क्रत्वद्ग, तस्मादुत्तरापन्याधीतास्येव गेयम्, एष वा द्वादशाने
पाणिंशक चतुर्यमद एकविंश शोडशी वीरान्न सामेति श्रुत, तत्र च त्रैशोक्त
नाम ध्वनसामातिज^२गतीषु स्तुवत^३ इति श्रूयते, तच्चातिजगत्यामुत्पन्न वि
श्या. एतन्ना इति उत्तरे द्वे वृहद्व्यो नैमि नमन्ति चतस्रेत्याद्यो तत्र वृत्ते गाने
क्रियमाणे सशय क्रिमतिजगत्यो द्वे शानीय समासु गानम् ? उत वृहद्व्या
धेवाद्वाय विषमासु गान ? मिति, सशरविले^४शपरिहारात्तिसृषु गतीषु स्तुवत
इति चातिजगती यदुत्त्वानुदहाय समासु गानम्, वृहद्व्योस्तुत्तरापन्यपठि
तयो क्रत्वर्थत्वात्परित्यागे तयो रानर्थक्यादेकविंशसम्पत्तये च एकैकस्या

१ नैमित्तिकं उत्तरापन्यमानत्वादिति पा० ।

२ तस्या गानमिति तु पा० ।

३ जगतिषु इति दात पा० ।

४ अत्रैकस्मिन् पुस्तके संशयविलेशपरिहाराधेति दृश्यते पाठस्यैव सशरविले
शपरिहाराधेतेव युक्त पाठो माधयेत्तार्थानुरोधाद् भाष्यानुसारात्पाठः ॥

मृचि सप्तहत्विऽभ्यस्यमानायामभ्यासापेतयाऽतिजगतीयदुत्थादनुवाद्य-
रूपस्य वर्तमाननिर्देशस्योपपत्तेर्यथमासु गानम्, ॥

एहतीपहृत्पौरिष प्रथमनेन
रथन्तरस्य गानाधिकारणम् ।

सू० प्रागाधिकं तु ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे एहद्वयन्तरे एहत्पौरिष्ये अभित्वा शूर नानुमस्त्या-
मिद्वि हवामह"इति, तयोः पङ्क्ती उत्तरे नत्वा घाम् अन्यो दिव्यो
न पार्थिवः स त्वं नखिरेति, तत्र श्रूयते न वै एहद्वयन्तरेकृच्छ-
न्दा यस्योः पूर्वोऽहतीकुरुभावुत्तरे इति, तत्र किं पङ्क्ती परित्यज्य द्वे कंजु-
भावानेतये? उत योनिमुत्तराञ्च प्रथम्य कुरुभावुत्तरे सम्यादनीये इति संशयः,
तत्र प्रथमनेन मुख्यकुरुसंपत्त्यभावात् अतरसामान्यमात्रेण गौणत्वापत्तेस्तृच-
गानस्य च १ क्रममन्तरेणासामञ्जस्यत्वात्सां कुरुभामानयनम्, उच्यते प्रगा-
यस्मरणात्प्रगायसमाख्यानात्पङ्क्तीक्षेत्रात्त्वेन पाठप्यात्यन्तानर्थक्यापाता-
त्पादं पुनराभत इति च दर्शनात्तृचगानस्य च सामान्येन सिद्धितस्यात्र प्र-
गायेऽप्यत्यन्तदोषाभावात्प्रथमम्, एवं वा रौरवयौधाजये वार्हते वृचे भवतः
तयोश्च पूर्वा एहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिरिति, तत्रापि पूर्ववदुत्पत्तिश्रुत्या-
दानीय वृचसम्पादनं? मुत पठितपौरिष्य प्रथमं? मिति संशये तत्रैव विशेषतः
स्तुवे भवत इति वृचश्रवणादन्यागमनं प्रगायस्मरणसमारयोत्तरापाठलिङ्गद-
र्शनैस्तु प्रथमम्, एवं वा श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे वृचे भवत इति
तयोः पूर्वानुष्टुभुत्तरे द्वे गायत्रौ, तत्राप्यन्ययोरनुष्टुभोरागमनं पठिताना-
मेव वा प्रथमनेनानुष्टुभप्रथं संपाद्यमिति विचारः, लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्विदं
व्याख्यानान्तरं न तु काचिदधिकं शङ्काऽस्ति, एवं वा गवामयने श्रूयते "चतुः-
शतमैन्द्रावाहताः प्रगाथा" इति, तत्र किं तिसृषु अस्तु गानं? मुत द्वयोर्द्वयोः
प्रथमनेन? इति संशये वृचपार्थिवोदकानुषहाय तिसृषु स्यात्प्रगयने हि न सम-
ञ्जसं वृचस्यम्, असति प्रगयने कथं प्रगाययचनम्-ऐन्द्रावाहताः प्रगाथा
इति अरूपप्रथमनिर्णयमिति सूत्रम्, प्रथमे वृचे गीत्वा, तस्मात्तृचादेकैका-
मृचमुपादायापरे द्वे अथैव एहतीत्वा गीयते पुनरप्येवन्तथा सति वृचगानं

१ वृचगानस्य च अरूपप्रथमन्तरेणेति पुनः पाठः ।

२ यात्राश्वान्धीगवे इति तु या ।

प्रगाथ-शब्दस्वोभयमनुएहीतम्भवति नैतद्वेषम् "अन्या अन्या च्छो भवन्ती"ति वचनावैकस्यामृचि द्विर्गान सम्भवति, तस्माद् द्वयोः प्रथमम् ॥

गीतिसम्प्रदाकानामत्र
विकारादीना विकल्पाधि
कारणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ ७ ॥

द्वान्दोषे तन्वकारादिसहस्रसामशाखागतानां गीतिप्रकाराणामे-
कार्यत्वाद्युपपत्त्ययोगासम्भवात्तदनुरोधेन च सामावृत्तेरन्याप्यत्वात्सिद्ध एव
विकल्पः सामप्रसङ्गाद्विस्पष्टीकाराय दर्शितः ॥

अथा स्तुवते साध्या स्तुयते
इति विधिना साधयत् तत्रवि
धानाधिकारणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्तव्य-
योस्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

कचिद्विकृतिविशेषे कानिचिद्विधाकृतानि स्तोत्राणि विहितानि
तेषां च न प्रकृतित' क्रिञ्चिन्साधनं प्राप्नोति-प्राकृतानां गायत्रयन्तरादि-
साम्या प्राकृतीषु बहिष्पत्रमानादिस्तुतिषु निवृत्तानामप्राकृतेषु प्राप्यभावात्
तेन तानि साक्षाद्वाणि, तत्रेष्ट श्रूयते 'यदृवा स्तुयते तदसुरा अन्ववायन्
यत्साम्या स्तुवते तदसुरा नन्ववायन् य एव विद्वान् साम्या स्तुवीतेति तत्र अण-
सहस्रप्रणीतचक्रपर प्रणीताया सामोपदेशेनैव सिद्धत्वात्, साम्या ह्यसुरा-
भिर्यत्किद्वारैव स्तुति. क्रियते न साक्षात्तेन साम्या स्तुवीतेति सामाभिर्यत्कै
चैगतरैः स्तुवीतेत्यर्थ, एव वेदप्रणीतपरमृ'कृपट तत्र सशय किमुद्या साम्या
वा स्तोतव्यम् उत सामवेदेति द्वयोर्वचनाद्विकल्पप्राप्ते उच्यते साम्याम् उपस-
हारे विस्फोटप्रशंसावचनेन विधेयत्वाद्यगमादृक्कीर्तनमसुरागमनिन्दया
सामप्रशंसार्थ, तस्मात्साम्या स्तोतव्यम् एव वा सामवेदे क्रिञ्चिन्त्यक्त्य एव
सहस्रमानय इतीय प्रणीतापि यद्विहता अप्रणीतापि तत्र श्रूयते "एव सहस्रमा-
नय इत्येतयाऽऽहयनीयमुपतिष्ठत"इति तत्र प्रणीतया अप्रणीतया बोधस्या-
सम्यग् १ उत प्रणीतयैवेति विचारे विधेयाभावादनियम. अप्रणीतया. प्रगा-

न्यायं तेन सा प्रयोजनमपेक्षमाणा क्रतुना दृश्यते, उपस्थाने च विनियुष्यते
 एतयेति सर्वनाम्ना परामृश्यते, तस्मात्प्रगीतैव याच्ना, एव वा सामप्रसङ्गा-
 न्मन्त्राणां स्वरस्त्विन्त्यते मन्त्रा हि क्वचिन्नस्वर्येणाधीता. क्वचिच्चातुःस्वर्येण,
 तत्र कर्मसु किन्त्रैस्वर्येचातुःस्वर्ययो. समुच्चय. विकल्पो वा। अथोभयहाने-
 नैकश्रुत्या प्रयोग इति शक्यः, तत्र समुच्चय इत्युपक्रममात्रं गीत्युपायवच्चि-
 स्तत्वात् तद्गुदेव तु विकल्प इति पूर्वः पठः, ताने। यत्र कर्मणीति स्मृत्यनुमि-
 तादृचनार्थैकश्रुत्यम्, अर्थावगमार्थं तु स्वराध्ययनं स्वराविशेषाधीनत्वादर्थवि-
 शेषाणां, 'यद्गुप्तीहोपकृत्या पूर्वपद'मित्यादिष्वचनान्तस्मात्तानेन प्रयोगः ॥

रथन्तरमुत्तरयोगापतीत्यादेः
 उत्तरायणेश्येन गानाधिकरणम् ।

सू० सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः
 स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ८ ॥

उपोढातं समाप्य प्रकृतमिदानीं माश्वामूहं विचारयति रथन्तरयो-
 र्गापतीत्यादिभिः अगन्तरे गीयमानानि किमुहितव्यानि ? उत ने ? ति, यदि
 योनिशर्णेश्येन गानं यस्मिन् प्रदेशे योनायायीभावस्तस्मिन्नेशासत्यपि
 संध्यतरे उत्तरयोरयोभाषस्ततो नोहः । अथ तूत्तरायणेश्येन गाने यस्मिन्
 प्रदेशे संध्यतरय्येन योनायायीभावोयोनै। ततः प्रदेशान्तरे यत्र संध्यतरन्त-
 योभाषस्तत्र ऊहः किं प्राप्तां योनिशर्णेश्येन, कुतः योनावेकारं निवर्त्या-
 कारं इकारश्चाञ्चारितः तत उत्तरयोरपि तद्गागपतितं यत् निवर्त्याका-
 रेकारायुच्चार्यं, किं च नात्र कार्यमुपेन साश्वं प्राप्तिः रथन्तरादिस्य रूपस्यै-
 यातिदेशात्तेन दशमाकूपूर्यपतन्यायेन सामस्यरूपमुत्तरयोः प्रापितमविकृत-
 स्वरूपमेव सत्प्राकृतमप्राकृतं दृष्टमदृष्टं वा कार्यं कुर्यात्तस्माच्चोहः
 साम्नामिति प्राप्ते धूमः, यदि ह्येकारं लुप्ता ऽवर्णेश्येणायुच्चारितौ ततो
 भवेत् यथा भवानाह, न त्येतत्किं तर्हि एकारो नाम न वर्णान्तरम् अयर्थं.
 वर्णो सहस्राथेकभाषमापवायायीभायेन विरमेपितो दर्शितो प्रत्यत एव वर्ण-
 वर्णेश्येकारे प्रत्यभिज्ञायते, तस्मादुत्तरयोरप्येकार एव, यत्र तत्रस्योऽप्यायी-

१ प्रकृत्यादिति तु पा ।
 २ चारंभाव. इति तु पुनः पाठः ।
 ३ संज्ञायाभाषमापवायितिति तु पुनः पाठः ।

भावेन विश्लेषणीय. एवमुक्तवाभिष्यक्त्या स्तोत्रं साम्ना संपाद्यते वा-
 न्यथा । यद्यपि च सामस्वरूपस्यातिदेशस्तथाऽपि स्तोत्रसाधनतयाऽतिदि-
 श्यते, "एकं सामं वृद्धे क्रियते स्तोत्रीय"मिति वचनात्स्तोत्रसाधनता चात-
 राभिष्यक्तिद्वारा, न च सन्ध्यवसरादन्वयाधीभावः क्रियमाणोऽतराभिष्यक्तिं
 करोति, एवं सर्वत्र, तस्माद्भोनिवर्णवशेन गानादभ्युदः साम्नाम् ॥

उत्तरयोः स्तोत्रातिदेशा
 धिकारणम् ।

सू० स्तोत्रस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्ति-
 मृगवत् ॥ १० ॥

सामातिदेशे किं स्तोत्रातिदेशोऽस्ति चेति संशये सामभ्यो
 भिन्नत्वात्स्तोत्राभ्यामृगवराणांमिष नातिदेशः भिन्नानामपि गीतकाल-
 परिच्छेदकत्वेन सामाङ्गत्वात्तदतिदेशादेवातिदेशः, सामानि हि येनै-
 येनाशेनातराण्यभिष्यञ्जयन्ति तेन दृष्टमेव स्तुतिरूपकारं कुर्वन्ति स्तोत्रात-
 राभिष्यक्तिनिर्धेत्वं न त्यजेन स्तुत्यौषयिकमेवादृष्टं कुर्वन्ति, तद्यदि
 स्तोत्रा नातिदिश्येरन् तच्चिर्धेत्वंस्य गीत्यशब्दो ज्ञेयात्तत्कृतोपकारस्य हान्या
 वैगुण्य स्यात्, तस्माद्नातिदिश्येरन्, अगतराणां तु प्रधानत्वात् सामवशा
 दतिदेशः ॥

स्तोत्रस्यैकाधिकारणम् ।

सू० अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः
 स्तोत्रशब्दत्वात् ॥ ११ ॥

प्रसङ्गात्स्तोत्रस्यैकाधिकारणमुच्यते यद्गतराभ्यां ऽधिकं विवर्णं च किञ्चित्त-
 तस्तोत्र-शब्देनोच्यते ॥

नीवारादियु प्रोक्त्याय
 धानानुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणवि-
 कारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदना-
 नुबन्धः समवायात् ॥ १२ ॥

प्रकृतियु प्रोक्त्यादियु श्रुता प्रोक्त्यावघातादयो न तस्यैवप्रयु-
 क्तास्तन्मात्रापर्ययमायिनः किं तु श्रीहिरण्यकेशिण्यादिविहितसाधनविशेष-
 द्वारेणापूर्वभावनार्था, तथा हि चान्नेयोऽष्टाकपाल इति पुराह्नाशद्रव्यको-

ऽग्निद्वेषस्योपागो विहितः तदनुवादेन घ्रीहयो विहिताः पुरोडाशप्रकृति-
 त्यप्रतिपद्यन्ते, -तदयमर्थः घ्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति ततः
 पुनराह यैर्वजेत तान्घ्रीहीन्मोक्षतीति, ततश्च सर्वैरुपसंह्रियमाणैरयमर्थः
 सम्पद्यते प्राचण्यसंस्कृतैरघघातवितुषीकृतैश्च घ्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन
 यजेतेति, अयमेव वाक्यार्थः, पारमार्थिकः, घ्रीह्याद्विवाक्यार्थो अस्यैवोपाय-
 भूताः पदार्थस्यानीयाः, एवं वेदानेवादिभाषनायाः शेषभूतः प्राचणादीत्यं-
 भावस्तद्विकारेष्वतिद्वेषेन नीयते, तत्र नैशारं चरो पुरोडाशस्याने चरो-
 निवेशात् घ्रीहिस्याने च नीशारनिवेशात् इतरस्य समस्तस्य यथाऽतिद्वे-
 शमवस्थानाच्चैशारं चरं निर्यपेदानेवषदित्यस्य श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नस्य
 नैशारचरवधिरेवमर्थो भवति भोवितैरेवघातवितुषीकृतैर्नीशारैश्चरं कृत्वा
 तेन यजेतेति, तेन घ्रीह्यादिस्यानापत्तेषु नीशारादिषु सिद्धं क्वह । स्याना
 पत्तिस्तु कथमवगम्यते इदमस्य प्राकृतस्य कार्यं यत्नेन इदमस्येति तत्प्रद-
 र्शनाद्यैर्मिदमधिकरणं, तत्र पूर्वपक्षशादी नीशारमध्यशननक्षपरिधीरापदानां
 घ्रीहिवददोत्पलमुसलयूपगिरापदस्यानापत्तौ प्रमायमपर्यव तेषु तदुर्मा
 भवन्तीति मन्यते, सिद्धान्तस्तु नीशाराणां ताद्यत्प्रत्यक्षेण घ्रीहिकार्यं तण्डु-
 लनिर्यत्तौ सामध्ये, सामर्थ्यानुमारी च शब्द इति नैशार इति तद्विज्ञेता
 विकारार्थे इति विरचीयते, चरश्च देवतासंयोगात् पुरोडाशस्यानापच
 इति तत्प्रकृतिभूता नीशारा घ्रीहिस्यानापत्ता भवन्ति, तथा मध्यशनं
 पदहाभावे तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां विधीयमानं कार्यापेक्षं सत् पदह-
 कार्यमेशाप्रत्ययते, इदं च पदहाभावे मध्यशनं विधीयत इति कृत्वा
 विहितं, तेनाभावे विधिरपि कार्यापत्तौ प्रमायां, तथा नैश्वंश्वरुनंप्राचण्य-
 तानामिति किं नक्षत्रेष्वनमत्यतस्तुवधिमोचनादतो नयानामुत्पन्नमुस-
 लकार्यापत्तिः परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति तु विश्विष्टमेव यूपकार्यं नियोजने
 परिधिर्विधीयते तथा यत्प्रतिविध्यं यद्विधीयते न गिरागिरैति घृषादौ कृत्वा-
 द्वेयमिति तस्यापि तत्कार्यापत्तिः गिरापदेषु हि निर्युक्ते तत्कार्यं साध-
 नमपेक्षते, एरापदमपि विधीयमानं कार्यापेक्षं गिरापदकार्येण साधनापेक्षेण
 सम्यध्यत इति गिरापदस्यानापत्तिरापत्तं तत्प्रकारिकां गीति लभते ॥

परिधिं वृषधर्मानुष्ठानां सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वा-
धिकारणम् । तस्यान् ॥ १३ ॥

परिधौ पुनरात्तेवः नीवारादयो हि कार्याद्येव विधीयमाना
युक्त यत्कार्यार्थान् व्रीहिधर्मान् लभन्ते, परिधिं पुनरिन्नपरिधानार्थेनात्प-
त्ते न नियोजनार्थेन परिधानार्थं यद्य तु तस्मिन् व्यवनात्पशुनिर्मुच्यते
पशुतां च कार्यायां धर्मास्तच्छेषभूते साधनेऽनुष्ठिता नाशेषभूते परिधौ
भक्तिमुहन्ति यूयोत्यर्थ्याश्च परिख्याणादयो, न वेह यूयो ऽस्ति अयूप
एव हि परिधौ पशुर्वध्यते तेनार्थलोपादपि न परिधौ खले वान्यामिदं
यूपधर्माः कर्त्तव्या इति प्राप्ते द्रुमः—यद्यपि परिधानार्थेन परिधिहृत्वादि-
तस्तथाऽपि नियोजने विनियोगात्पुरोडाशकपालस्येव तुपोपवापतोपत्वम-
स्येव, यद्यपि तादर्थ्यं नास्ति तथापि नियोजनसाधनत्वात्साधननिवे-
शिनो धर्मान् लभेतेव, न हि तादर्थ्यप्रयुक्तधर्माः किन्तु साधनत्वप्रयुक्ताः
व्रीहिभिर्व्यजेत यूये पशु वध्नातीत्यादिभिर्हि साधनत्वेन विधीयमाना व्रीह्या-
दयो धर्मैः प्रोक्तपरिख्याणादिभिः सम्बध्यन्ते, तादर्थ्यं तु सदप्यशाब्द न
धर्मान्वय भजते, न चोपयुज्यते तादर्थ्ये धर्माणां कार्ये गच्छता तत्साध-
नमेव द्वारमपेक्षितमस्ति च परिधेरपि साधनत्व, न च यूपस्यमेक कि-
ञ्चिदस्ति यदुत्पत्त्यपयोगिन परिख्याणादयः परिधौ लुप्तार्थाः स्युः, छेद-
नादिविधयो हि सर्वे परस्पररूपेताः काष्ठगत दृष्टमदृष्ट वा यथायथ
कार्यं गमयन्ति, सर्वेषु च तानि कार्याणि नियोजनस्याद्, तत्र परिधा-
नसम्बधता छेदनादीनां लोपेऽपि सम्भवन्त परिख्याणादयो न लोपनीयाः
एते वान्यामपि अञ्जनपरिख्याणादयो भवन्त्येवेति वक्ष्यते, तस्मात्परिधौ
यूपधर्माः कर्त्तव्याः ॥

यथादी प्रतीताधर्मानु
ष्ठानाधिकारणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

अभ्युदयेषुं दधिद्यतयोः किं प्रणीता धर्माः कर्तव्याः ? ति चिन्तायां प्रणीताकार्यं श्रपणे तयोः परिधेरिव नियोजने विनियोगाभावात्करणमुत्पद्यनादीनामसत्यपि विनियोगेऽर्थादपि तावत्साधनत्वमस्तीति साधननिवेशिनो धर्माः कर्तव्याः ॥

एहद्वयन्तरयोर्धर्मस्य
स्थाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वाद्द्विभागः स्यात् ॥ १५ ॥

स्वोक्तिधेमे एहद्वयन्तरे पृष्टसाधनत्वेन विहिते तयोर्धर्मा रयन्तरे प्रसूयमाने सम्मीलयेद्वृद्धति प्रसूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदित्यादयः क्रिमुभयेऽपि धर्माः उभयत्र कर्तव्याः ? उत यथाश्रुती ? ति संशये “उभयोरैककार्यत्वात्कार्यसाधनगोचराः । धर्मद्वयोर्द्वेषेऽपि स्युर्ग्रीहिधर्मा यथेष्टिव” । ननु धान्यया रयन्तरेण स्तुतिः साध्यते शूरादिप्रकारेण अन्यथा च एहता चित्रादिप्रकारेण तेन साधनभाषप्रकारभेदात् साधननिवेशिनो धर्मा नमद्वीर्यन्ते, यथा ग्रीहिधर्माः सुश्रादिष्येकरायेष्वपि न सभयन्ति कारकभेदाद्देशमिहापि, नैतदर्थं यदेव हि हि रयन्तरे पृष्टं भवतीति शास्त्रविहितं साम्नाऽतराभिश्चञ्जकत्वेन साधनत्वं तेनांशेन सम्मीलनादिधर्माः सम्यध्यन्ते साधनविधिना हि सम्यध्यमाना धर्मविधयो यदेव विधौ विद्यन्ति साधनरूपं तेनैव सम्यध्यन्ते, शूरादिप्रकारभेदस्तु अश्रयवितो यस्तुस्यभाषकृते न धर्मैश्वर्यायां हेतुर्भयितुमर्हति । किं चापमभिव्यज्यमानानामृचां भेदे यच्छूरादिदृपता साम्नास्त्यतराभिश्चत्पात्मरुमेरुहपमेश साधनत्वं तस्मात्सदूर एवात्र युक्ता ग्रीहिदयादिधर्माणांमिश्र संमीलनादीनामिति पाप्ते धूम - ‘साम्नाश्रयस्याया यम्पाचिर्द्वैगो मीलनादिपु । तम्पाचसदूरा युक्ता न त्येवं प्रोक्त्यादिपु’ ॥ ग्रीहिदहनं कारकविशेषोपनतणमिति कृत्वा यथेष्टापि प्रोक्त्यादयः क्रियन्ते, तदिहापि धादि रयन्तरेपहणं साधनमात्रोपनतणं स्यात्तत्र एकमेश रयन्तरे एहदा मर्षधर्मविधिषु एहोत यतस्तु कृचिद्वपनारं कृचिच्च एहद्वृद्धते तेषुनमिह रयन्तादिष्वरुहपमपि

विवक्षितमिति गम्यते, तस्माद्दृश्यस्या, किं च नानपेरिककार्यत्वम् अन्यद्वि
 पृष्ठ रथन्तरेण साध्यते, अन्यच्च बृहता । ननु पृष्ठे स्तुयत इति वाक्योत्प-
 वपृष्ठानुवादेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानादेककार्यत्वमनयेन्नैव यदि पृष्ठे स्तु-
 यत इत्युत्पत्तिः स्यात्तत उत्पत्तिगतया बहुत्वसङ्ख्या बहूनि पृष्ठानि
 स्युः, तत्र सप्तमे यत्सूत्रभाष्यकाराभ्यां ज्योतिष्टोमि पृष्ठबहुत्व नान्ती-
 त्युक्तं तद्विरुध्येत, तस्माद्दृश्यन्तरं पृष्ठं भवतीति रथन्तरविशिष्टं पृष्ठं विधी-
 यते पृष्ठ-शब्दस्य स्तुतिशान्तिश्च वाक्यशेषाद्गुणवाक्यैश्चाप्रगम्यते, तस्मा-
 द्विचस्तोत्रमाधनत्वात्सांख्यैस्तद्विषयानाना धर्मोक्त्यामाज्यौषधादिधर्मा-
 णामिव व्यवस्थासिद्धिः, स्तोत्रयोश्चादृष्टार्थत्वात् प्रयानादेरिव नैकाण्यं
 नानाकार्ययोश्च स्तोत्रयोर्वचनयशाद्भिकल्प, तस्माच्च धर्मसङ्करः ॥

कथं रथन्तरं बृहद्रथन्तरं
 मंसमुत्तथाधिकरणम् ।

सू० अग्राकृते तद्विकारादिरोष्माद्भव-
 तिष्ठेरन् ॥ १६ ॥

टी० वैश्यस्तोमि श्रूयते “कण्ठरथन्तरं पृष्ठं भवती”ति तत्र मशय-
 किं कथं रथन्तरं बृहद्रथन्तरयोः स्यानापच कार्यसमुक्तान् रथन्तरधर्मान्
 बृहद्रथमाश्च बृहद्विकल्पेन बृहन्तीति ? उत समुच्चयेने ? ति “विकल्प एव तेषां
 स्यात् प्रकृत्यायसमुच्चयात् । मिथोऽनयेवैस्तदुर्मैः प्रकृतौ सार्धिता स्तुतिः ॥
 उच्यते’ पृथक्निर्देशसामर्थ्याद्दृश्यस्या प्रकृतौ कृता । इदं त्वपाश्च सामं दुषो-
 कार्यं विधीयते, तच्च द्वयोरपि कार्यं कुर्यदुर्मानपि समुच्चयेन बृहन्तीति
 भाष्यकारः, शान्तिःकारस्तु विकल्पमेव मन्यते, तथा हि यद्यपि तावत्प्रकृता-
 येनैव पृष्ठस्तुतिर्धर्मणा प्रयोजिका तथाऽपि तेषां सरमद्वारत्वात्सांख्यैश्च
 वैकल्पिकत्वाद्गुर्माणा च पृथक्निर्देशेन व्यवस्थितत्वात् केविदुर्मौ रथन्त-
 ररूपसाधनद्वारेण स्तुत्यपूर्वं साधितवन्त केविदुहद्रद्वारेण, एवमेव विकृता-
 वप्यतिदेशेन कदाचिद्दृश्यन्तरं स्वधर्मयुक्तं पृष्ठसाधनं कदाचिद्बृहत्, एव
 प्राप्ते कण्ठरथन्तरतयो कार्यं विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्यं विधाना-

त्कदाचिद्व्यन्तरकार्यं कदाचिद्वृहत्कार्यं विहितम्भवेति न सर्वदा द्वयोः
 कार्यं, ततश्च कदाचित्कस्यचिद्वृत्तान् एहाति न सर्वदा मर्यान्, स्तुतिरपि
 प्रकृत्याद्यन्योन्यनिरपेक्षधर्मैः साधिता, विकृताद्यपि न समुच्चयमपेक्षते किमुत
 यदा द्वे स्तुमी प्रकृतौ घटनाद्विकल्पेनानुष्ठिते विकृताद्यपि तथैव प्राप्ते
 तयोश्च घटनाद्विकल्पेनानुष्ठायमानयोः साधनत्वेन विधीयमान कण्ठ-
 रघन्तरमन्यतरधर्मान् एहातीति व्यक्तमेतत्तस्माद्विकल्पः ॥

द्विभामके घंष्टव्यन्तरधर्मं
 योऽर्थवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयसामि चैवमेकार्थापत्तेः ॥
 १७ ॥

यत्र एहद्वयन्तयोः प्रकृतितोयिकल्पे प्राप्ते समुच्चयो विधीयते
 "समय उभे कुर्याद्वि"त्यादौ तत्र किमुभयोरघन्तरधर्मा उभयोरश्च एहद्वयोः
 कर्तव्या? उत एघन्तरे रघन्तरधर्मः एहति च एहद्वयोः एवे? इति मंशये द्वा-
 भ्यामपि मंशयेकैरुप्य कार्यं साध्यत इति द्वयोरपि द्वयधर्मवाप्ता उच्यते
 यत्रैकैरुप्य कार्यं द्वयं विधीयते ततः स्यादेवं चोदकेन विकल्पेन प्राप्तेयोः
 एष्टयोःरिह । म्यधर्मयुक्तयोरेव समुच्चयविधित्ययम् ॥ एष हि समुच्चयमा-
 जविधानाल्लाघयमप्राकृतकार्यता च साधनं कल्पिता भविष्यति । तस्मा-
 त्प्रकृतिवदिहापि धर्मो व्यवस्थिता ॥

सोऽर्थवस्थाधिकरणम्
 यनुष्ठानाधिकरणम् ।

श्रू० पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदा-
 यार्थसंयोगात्तद्भीज्यादि ॥ १८ ॥

"युवेण पार्वणो होमो जुहोती"ति तद्वृत्तश्रुत्या पर्यदेशस्यै होमो
 कि विकृतिप्यतिदेश्येते ने? इति मंशयस्सद्वयमिदं विद्यार्थंते-कि पर्यं-शब्दः
 कानश्चनः कानोऽप्य देशता तस्य साम्प्रकार्यस्याऽपराद्वयकारको होमो?
 उमानेवादिममुदायश्चन समुदायदेशस्यै होमो? तस्मात्काराद्यविति "तत्र
 काने शब्दस्य मुख्यस्यात्कानाभीत्येह गम्यते । एवातेदानकर्मस्यात्कर्मव्यपि
 चमुच्यता" ॥ एवातेदानकर्मव्य पर्यं-शब्दः म व दीपनेऽस्मिन्विम्वधिकरण-
 व्यत्यया कानेऽपि मुख्य, भाव्युत्पत्त्या कर्मव्यपि, तत्र मकरणात्सामया-
 विकृत्यानाभावा कर्मश्चनमद्वीकृत्य तस्मात्काराद्यंता होमयोत्पत्त्यामः,

तेषां च कर्मणान्तर्वेद्याभिहितानामानीषोमयोरेव व्यासक्त देवतात्व नैके
कथं तेन समुद्रापस्य देवतात्वात्तस्य च विकृतित्वभागादतद्विकारत्वाच्च
सौर्याद्रेस्तत्र होमयोरप्रवृत्तिः, समुद्रापिविकारा हि सौर्याद्रेयो न समुद्रा
यविकाराः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य
व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयोरविशेषात् ॥ १८ ॥

किमेतौ होमासुभाष्युभयो पौर्णमास्यमाशास्ययो कर्तव्यासुत
विभज्य पौर्णमास्या पौर्णमासीद्वयन्योऽमाशास्यायाममाशास्याद्वैत्रत्य ? इति
तत्र प्रकरणाविशेषादुभाष्युभयत्रेत्याशङ्क्य सस्कार्यवशत्वात् सस्काराणां
सूक्तशाकन्यायेन निष्कर्षस्तेनैव च न्यायेन गतत्वाच्चेदमधिकरणान्तरं, पूर्वं
स्यैव तु प्रयोजनसूत्रद्वयमिदमुभयोरविशेषात् यदभीज्या वा तद्विषयाविति
ऊर्ध्वमिधयेष्वान्तरकार्येनिरूपणं पस्तुतमिति तत्रसद्भात्यार्जयोरवान्तर
कार्ये निरूपितम् ॥

समिदातीनां यागनामधे
यताधिकरणम् ।

सू० प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ २० ॥

समिधो यजति तनूनवात् यजतीत्यत्रापि किं कर्ममध्यस्थिन
समिदातीन देवतात्वोद्देशिस्यतस्सस्कारार्थं यागविधानम् ? उताराद्रुपकार
क्यागविधान ? इति सशये पूर्ववत्सामवायिकत्वलिप्राया सस्कारविधि,
द्वितीया च देवताऽभिधाने समर्थं विष्णु यजती त्याद्विदर्शनादिति प्राप्ते
धूमः “उद्देशपूर्वकस्यागो यजिना ह्यभिधीयते । त्यागे च नास्ति कर्मस्य
देवताया कथंचन उद्देशागतं तु कर्मत्व १ च यागेऽप्युपचर्य विष्णु यज
तीत्यादिनिर्द्देशनं, न चेह विधासुवचरो मुक्त यागसिन्धुः केवला विधी
यन्ते तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवशमात् प्रकरणेनाराद्रुपकारकात्
समिदाद्विशब्दस्तु मन्वधर्षोपान्देवता निमित्तीकृत्य नामधेयानि देवता
एव धानुषदन्ति न चानुवाद उपचारा देवन्तस्मादाराद्रुपकारका प्रयाजाः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया नवमस्य द्वितीयः पादः ॥

स्यादेवं च विकृतावपि देवतावाचिपदयुक्तमन्त्रप्रयोग एव कर्तव्यः, न चाग्नि-
पदस्य तादृशमस्ति, अतः सूत्रपदप्रत्येकः, एव ग्रीहिपदमपि हविःप्रकृति-
द्रव्यवाचिपदाभिप्रायं न स्वहभिप्रायमिति नीधारादिपूर्वसिद्धिः बहुषु
तद्वाचिषु सत्सु ग्रीह्यादिपदमेव पठितं ततो नियमादृष्टमात्र कल्प्यते
अथवातादिवत्, स्वहस्य त्वपूर्वावसाधनविशेषवाचिपदविषयथा मयुक्तं
दृष्टार्थत्वात्तस्माद्ब्रूहः, ऐन्द्री तु स्वहपणैश्च गार्हपत्ये विनियुज्यत इति
वैषम्यम् ॥

पौण्डरीकेषु हविषु स्तर
लमन्त्रस्योच्चारणकालम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ २ ॥

कृचिच्छ्रूयते "पौण्डरीकाणि वर्हापि भवन्ती"ति प्रकृतावस्ति घर्हि-
मन्त्रः 'दर्भः स्तृणीत हरितै'ति तत्र दर्भ-शब्दस्याने पुण्डरीरूपद्रुह
तस्य, पूर्वणैश्च न्यायेन हरितपदस्याने ऽपि क्रि रक्तपदमूहितस्य ने? ति संशय
दर्भ-शब्देनैव सिद्धे प्रकाशने हरिताभिधानमदृष्टार्थं प्रकृतौ तस्माद्विकृता-
वपि हरितपदमेवादृष्टार्थमभिधातव्यमित्यनूहः, स्यादेव यददृष्टार्थं स्याद-
नेनापि तु गुणद्वारेण स्तरणद्रव्यमेष प्रकाशयते अर्थाभिधानपरत्यागमन्वा-
यामतः पुण्डरीकाण्यपि स्वगुणद्वारेण प्रकाशयितु रक्तपद प्रयोक्तव्यम् ॥

आनेपौण्डरीकेषु नैमित्तिक
वृषस्यैवावशिष्टनाधिककालम् ।

सू० लौकिके द्वापसंयोगादपवृत्ते हि
चाद्यते निमित्तन प्रकृतौ स्याद-
विभागित्वात् ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरण यद्येक यूपमुपसृजेत् स्य ते घायो इति,
पूषाअदि द्वापसंयोगे घायु इति, यदि घृह्णन् एते ते घायश्च इत्यादि, घायं
निद्रुदगंनत्वेन पूषाधिकरणे प्रस्तुत तत्रैव विधायंते किं वैदिके यूपो
च्छ्रयणादिविषये अर्थं प्रापश्चित्तम् ० ततः लौकिके-उत्तौभवेति शिमे-
घायशब्दादनियमः प्रकरणस्यनान्यनापरारारक्त वैदिके श्येति प्राप्ते
उच्यते "दोषनिर्हेरणायैव प्रापरिवत्त विधायते । दोषश्च प्रतिविन्दु स्यात्प-
तिपेधाय लौकिके ० यूपो ये यज्ञस्य दुर्दृष्टमासृज्यते तस्मात्पुषो नाव'स्य-

श्यते इति प्रतिषिध्य पश्चाद्विद्वमुच्यते यद्वैकमुपसृशेदित्यादि प्रतिषेधश्च
 रागप्राप्ते लौकिके वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधानर्हत्वात्प्रतिषेधानुष्ठाने
 प्रत्यवायोत्पत्तेः प्रतीकारापेक्षाया प्रायश्चित्तविधिरपेक्षितायां भवति
 तस्मान्नौकिके प्रायश्चित्तम् ॥

द्विपशुभागे पाशमन्त्रयोरे
 कवचनान्तबहुवचनान्तपट
 योर्द्विवचनान्तनोहाधिकरणम् ।

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधा-
 तित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयपशावेकवचनान्त पाशमन्त्रः “अदितिः पाश प्रमुमो-
 त्त्वेत”मिति तथा बहुवचनान्तो ऽपि “अदिति पाशान्प्रमुमोत्त्वेतानि”
 इति तयोराग्नीषोमीये निवेशमुपरितने ऽधिकरणे घट्यति तयोर्द्विपशुकेषु
 मैत्र श्रेतमालभेत धारुण कृष्णमित्यादिषु चोदकेन प्राप्तयोर्भवति सशय
 क्रिमैकवचनान्तस्याप्रवृत्तिः? बहुवचनान्तस्यानूहेन प्रवृत्तिः? इत बहुवचना-
 न्तस्याप्रवृत्तिरेकवचनान्तस्याहेन प्रवृत्तिः? रथयोभावपि यथायथमूहेनानूहेन
 च प्रवृत्तौ? क्रि बोभयोरपि द्विवचनेनोहितयोः प्रवृत्तिः? रिति तत्रैकवच-
 नस्य समवेताभिधायित्वेन विज्ञतावपि द्विमथ्या वक्तु विकारः स्याद् बहु-
 वचनस्य त्वेकस्मिन्समवेताभिधायित्वेन निर्देशमात्रार्थत्वाद् विज्ञतावपि
 तथैव सम्भवादनूहः, न चाविकारसम्भवे विकारोयुक्तः, तस्मादेकवचनान्त-
 स्याप्रवृत्तिरितरस्य स्वविकारेण प्रयोग इति प्रथमः पक्षः, सकलाभिधानस-
 म्भवे विकलाभिधानमन्याय्यः, तस्मात्सख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमेकवच-
 नान्तस्याहितस्य प्रवृत्तिः, बहुवचनान्तस्य स्वविवक्षितसख्याकपाशमात्रप्र-
 काशनेनासमयाभिधानत्वादप्रवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः, द्वयोरपि चोदकेन
 प्राप्तयोर्थायथमूहेनानूहेन च विकल्पेन प्रयोग इति तृतीयः, गृहीत एतद्-
 द्वयोः प्रवृत्तिरिति न तु बहुवचनस्यानूहस्तदपि द्वयोरसाधुत्वाद्दूहितस्य
 प्रकृतावेकस्मिन् पाशे छन्दसि बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात्तथैराङ्गाङ्गत न त्वेव
 द्द्वयोः प्रयोग छन्दसि दृष्टः, तस्मात्स्वापत्ते प्रयोगे सत्यसाधुप्रयोगासम्भ-
 वात् द्विवचन प्रक्षेपव्य तस्मादुभयोर्दृष्ट इति सिद्धान्तः ॥

श्रानोपोगीपथी पाशक
लपाशदुत्वाभिधायिमन्त्र
योर्दिकन्याधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्सम-
त्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेश
त्वात् ॥ ५ ॥

पशावनीपोगीये पाशमन्त्राधिकवचनबहुवचनान्तौ तत्र बहुवचनान्ते
सदेह किं प्रकृतावेवाश्रीपोगीये निविशते? उत बहुपाशकेषु पशुगणेषु
त्कल्प्यते? इति एकस्मिन् बहुवचनस्यासमर्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते ऽभिधीयते
“प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भावाच्चोत्कर्षोऽ-
स्याशकल्पते । पाशप्रातिपदिकार्थान्वितविभक्त्यभिहितकर्मकारकप्रकृतावपि
पाशकर्मकौन्मीचनभिधानेन सम्भवन्नोत्कर्षे सहते, सख्यामात्रत्यसम्भव
दपि गुणत्वाच्च प्रातिपदिकप्रधानभूतकारकवाऽतमुत्कटुम्, अविशतिमा-
चेह सख्यापाशकर्मभिधानमात्रेण व्यग्रहारसिद्धे, अतो निर्द्वंशमात्रार्थं
बहुवचनकर्ममात्रतत्र विवक्षितम्, अतो ऽपि न सख्यावशेन मन्त्रोत्कर्षं
बहुवचनस्यैकस्मिन् प्रयोगोऽवयवबहुत्वाभिप्रायेण ह्यन्दस ॥

दशपूर्णमासयोर्द्विपथीके
प्रयोगे पथी सख्येतिमन्त्रस्या
नृणाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वे त्वविकारो ऽप्रदेशात्प्रती-
येत ॥ ६ ॥

दशपूर्णमासयोः “पथी सनद्य” इति मन्त्र किमेकद्विषदुपथीकेषु
प्रयोगेषु सर्वव्यधिकारेण प्रयोक्तव्यः? उत द्विषदुपथीकेप्रयोगयोर्द्विषचनब-
हुवचनान्याभूद्विषयः? इति सशयः, तत्रैकपथीके समर्थताभिधायित्वसम्भ-
वाच्चैकवचनमन्याप्यनिगदन्तस्माद् द्वित्वबहुत्वयोर्द्वयः, नैतद्वेष, पथीकेपथी-
प्रयोगाभिप्रायमात्रान स्यात्तत एकवचनस्य समर्थतस्यप्याभिधानरूपस्य
सम्प्रतिपक्षरूपस्यात्मसमर्थतस्यप्याभिधानमिह विवक्षितमिति कृत्या द्विपथीके
दुपथीकेषु प्रयोगे समर्थतस्यप्याभिधानार्थंमन्त्रेण, सर्वप्रयोगाणां तु समाना-
वधानत्वात्सन्तःभिप्रायेणोदमात्यात् द्वयोर्द्विषु चैकवचनस्य सम्प्रतिप-
त्यभावाच्च समर्थतस्यप्याभिधानरूपेण प्रयुक्तमिति शक्यमध्ययसातु निर्द्वंश

१ बहुवचनस्यासमर्थतासंभवादिति पा ।

२ प्रयोगे इति पा ।

मात्रार्थन्तु एकवचनमदृष्टार्थं चैकवचनमभिधातुं प्रयुक्तमित्यापद्यते, ततश्च द्विवहुपक्षीके प्रयोगे एकवचनमेव प्रयोक्तव्यमित्यधिकारः, न चैकवचनानु-
राधेनैकपक्षीप्रयोगे मन्त्रोपानयनेति वक्तव्यं पाशवत्यातिपदिकवचनेन सर्वत्र
प्रवृत्तेः सप्याश्वाविधितितत्वेनानेकपक्षीकात्प्रयोगान्मन्त्रे व्यावर्त्तयितुम-
समर्थाः तस्मात्सर्वत्राधिकारेण प्रयोगः ॥

द्विपक्षीके विक्रि-पागेऽपि
पक्षीसंबन्धेति मन्त्रस्यानृद्धा
धिकारणम् ।

सू० विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ ७ ॥

विकृतौ पक्षी-शब्दः किं द्विपक्षीरुपक्षीरुपयोगयोर्द्विहित्यो
नेति सशये प्रकृतौ द्वयोर्वह्वीषु च पक्षीषु एकवचनान्मानसामर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
विकृतौ त्वाम्नाभाशत् द्विवहुत्वयोरैकवचनमसाधुत्वात् प्रयोक्तव्यं, त
स्माद्ब्रह्म नैव निर्द्वैशात्रार्थमदृष्टार्थं चैकवचनं न तत्समवेतसप्याभिधा-
नार्थमित्युक्तम्, अतो विकृतावपि तथैव कर्त्तव्यमित्युक्तम्, न चासाधुत्व
द्वित्वग्रहुत्वयोरैकवचनस्य छान्दसत्वात्, पागे तु द्वयोर्वहुवचनप्रयोगस्य
छान्दसत्वाभावादसाधुत्व स्यादिति विशेषः ॥

सधनीयपशूनामानोपामीय
समानविधानस्य प्राप्तौ श्रित
इति मन्त्रेऽनृद्धाधिकारणम् ।

सू० अधिगुः सधनीयेषु तद्वत्समा-
नविधानाथेत् ॥ ८ ॥

तृतीयेऽध्याये सस्यापशुः समानविधाना इति पूर्वपक्षे समा-
नविधानस्य यदुक्तं तस्यैव प्रयोजनं पूर्वोधिकारणमिदमनेन सूत्रेण कथ्यते
यदा समानविधानास्तदोक्त्यपोऽश्याद्विषु द्विवहुपशुकेऽपि सधनीय-
गणे प्रवर्त्तमानः प्राप्सा इत्यधिगुर्वैदगत एकवचनान्तं शब्दः पक्षी-शब्द-
घट्टेयं नोहित्य, विकारपक्षे तूहित्यः । ननु समानविधानस्य यथा
प्राप्सा इति पुल्लिङ्गनिर्द्वैशात्सारस्वत्यामप्रवृत्तिस्तथैकवचननिर्द्वैशात् द्विव-
हुष्वप्रवृत्तिः स्यात्, नैव पुल्लिङ्गस्य मेव्यामत्यन्तासम्भवात् युक्ता निवृ-
त्तिरैकवचनन्तु प्रतिष्यक्तिगतैकत्याभिप्रायेण गणेऽपि सम्भवात् नात्य-
न्तानुपपन्नं, पाशानिति घहुवचनप्रियावयवाभिप्रायेणैवोपपन्नमिति नेत-
व्यम् । अपि च 'जात्याप्यापामेकस्मिन् घहुवचनं घहुषु चैकवचनं स्मर्यते

अतोऽपि न वचनयोरनुपपत्तिः, तिङ् त्वन्वतिङ्के ऽत्यन्तानुपपन्नमिति
वैषम्यम् ॥

नीवाराणां त्रोगृहप्रतिनि
धित्वे मन्त्र व्रीह-शब्दस्या
नूदाधिकरणम् । सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ ९ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यावकारे नीवारादिषु प्रतिनिहितेषु व्रीहोणा मेघस्य
मनस्यमान इति व्रीहि-शब्द क्रिमूच्येत नेति सशये नीवारादिषु व्रीहिश
ब्दस्यासामर्थ्याद्ब्रह्मप्राप्त्युच्यते यदि नीवारा व्रीहिवत्साधन भवेत्तत
स्तत्प्रकाराशयार्थं नीवारपद प्रतिषेधेन न स्वेज क्रि तर्हि नीवारगता ये व्रीह
शास्ते ऽत्र साधनमित्युक्तं, ते च व्रीहगता इव नीवारगता अपि व्रीहि
शब्देनैव शक्यन्ते प्रकाशयितुमित्यविकारेण प्रयोगः ॥

द्विपशुषो मूर्धं चतुष्पद
तादिति मन्त्राणामनूदाधिक
रणम् । सू० ससर्गेषु चार्थस्थास्थितपरिमाण
त्वात् । ॥ १० ॥

ल्योतिष्टोमे ऽऽनीपोमीये पशावधिगुणैष तत्र ससर्गेषोऽर्थाश्चतुर्णा
दय 'मूर्धं च चतुष्पदादित्यादपस्ते द्विपश्चादिषु पशुगणेषु क्रि द्विवचन
वहुवचनाभ्यामूहितया नेऽति सशये सर्गिका तेन प्रभृतीनां स्वतः सद्गुण
व्यवहाराभावात् औपाधिके भेदव्यग्रहार, तदिह चतुः शब्दस्य तेजोयवन
त्वादसति स्वतः सद्गुणाभावे ऽधिष्ठानापेक्ष्ये च तयोर्द्विस्वेन द्विवचनप्रस
ङ्गात् पशुपाधिकमेकवचनम् अस्य शब्देन पशोरुपात्तत्वात्तदौपाधिकमेव
विज्ञायते अतः पशुभेदेन पशुसद्गुणशेनेह इति प्राप्त उच्यते अधिष्ठाना
विर्गतं तेन प्रतीपवभाषदेकीभवतीति सदभिप्रायादेकवचनं न औपाधिकं
न चाधिष्ठानाभिप्रायश्चतुः शब्दस्तपो मूर्धंमनामम्भशात् द्वित्यात्तपो
देकवचनानुपपत्तेः, तस्मात्विर्गततेजोऽभिप्रायं यदूनामपि च पशूनां सवि
हितानि निर्गतानि धातुषाण्ये सिज्जाति अनेकपदीपवभाषदेकीभवन्ति
तस्मादनूहः ॥

द्विपशुषो च चतुष्पदे
एवमन्त्रस्य द्रव्यस्याभावात्
धिकारणम् । सू० एकधेत्येकसयोगाद्भ्यासेनाभिधानं
स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैव एकधास्य त्ववमाच्छ्रयातादिति श्रुतं, तत्रैरुधा-शब्दः षगुणोप-
 क्रिमधिकारेण प्रयोक्तव्यः? उताभ्यासेन विकर्त्तव्यः? इति संशयः, तदर्थमिदं
 विचार्यते, किं प्रकृतौ येन प्रकारेणाभिधानं कृतं तेनैव प्रकारेण विकृता-
 वपिकर्त्तव्यः? मुतान्यथापि सम्भवति इति,? तत्र यद्यपि प्रकृतावेकत्वात् त्ववः
 साहित्याभिधानं न सम्भवतीत्येकपक्षसाध्यत्वम् एकधा-शब्देनोक्तं नाव-
 यवश आह्वयतात्किं त्वैरुधा एकेन प्रयत्नेनेति, तथाऽपि विकृतावर्षेचोदका-
 नुयहाय शक्तीनान्त्ववान्देशतः कालतो वा साहित्यमेकधा ताः पापयतीति
 वदभिदधद्विकारेणैव त्वगाच्छेदनं प्रकाशयिष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः “प्रकृतौ
 यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो निरूपितः । तादृशेतिदेशेऽपि स हि कार्यपरो
 यतः” ॥ कार्यप्रधानोद्यतिदेशो न शब्दस्वरूपपरः तेन प्राकृतमेकप्रयत्नसा-
 ध्यत्वं प्रत्येकं त्ववामभिधातुमेकधैरुधेत्येवमभ्यसितव्यम् ॥

सू० मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य सम-
 वायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य
 चान्याय्यनिगदत्वात्सर्वत्रैवावि-
 कारः स्यात् ॥ १२ ॥

द्विषय्यादिषुगुणिकृते मे
 धपतिशब्दस्य देवतानुसारे-
 णोदाधिकारणम् ।

तत्रैव श्रुतम्, “उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेधमि”-
 ति केषांचित्तु मेधपतये मेधमिति तत्र चतुष्टुं संशयः किमुभयोर्धिकृति-
 ध्वधिकारः? उत द्विषय्येनस्य? देयतापर ऊहः? एकवचनस्य तु यज्ञमानपरः?
 अथत्रोभयोर्यज्ञमानपरः? एष, अथत्रोभयोरपि देयतापर ऊहः? इति तत्र
 मेधपति-शब्देन मेधस्य पयोः स्वामी यज्ञमानो देवताभूतो चानी-
 योमौ उभयेऽप्यभिधीयन्ते, तेन द्विषय्येनमेकवचनं चोभयमप्यन्याप्यनि-
 गदन्तास्मादूनूद् इति प्रथमः पक्षः, सम्भशत्पर्ययत्वे नान्याप्यनिगदता युक्ता,
 तस्माद् द्विषय्येनान्तो देयतायचनस्तेनामौ देयताविश्ट्टागूहितयः, एकवच-
 नान्तस्तु स्वामिषय्येनः स्वामिषिष्ट्टागूविति तृतीयः, एकोऽयं मन्त्रः शापा-
 भेदेन क्रिविद्विषयः समाश्रातस्तत्र यज्ञमानपरत्वे मेधपतये यो मेधस्त,
 माशामाना इति सम्यग्, देयतापरत्वे मेधपतिभ्यामाशामाना इति,

नेदमेकस्य वाक्यस्य वचनयत्किद्रूप सम्भवति, तस्माद्गुभाभ्यामपि यज्ञमानस्य
 देवताया वा नियमेनाभिधान, तत्र देवतापरत्वे सत्याग्नीषोमयोर्द्वित्वात्
 एकवचनमनुपपन्न, यज्ञमानपरत्वे तु द्विवचन पञ्चभिधानपरत्वेनावकल्पते,
 तस्मात्स्वामिपराधुभावपि स्वामिधशादूहितश्याविति तृतीय, सिद्धान्तस्तु
 मेधमाशासना इत्युक्ते किमर्थमाशासना इत्यपेक्षा भवति, तत्र मेधपति-
 भ्यामाशासना इत्यपेक्षितार्थपूरणाय सम्बध्यते, न च यज्ञमानावाशास्यते
 तस्यैव हि स देवताभ्या आशास्यते, तस्माद्देवतावचनमेकवचनन्तर्हि
 कथम् अग्नीषोमयोर्भयोर्ध्यासक्त देवतात्व तेन देवतात्मना तयोरेकत्वा
 सद्भिप्रायमग्नीषोमौ देवतेति द्विवचन स्वधिष्ठानापेक्षन्तेन द्विवचनम्
 अधिष्ठानसद्भावावशादेकवचन च देवतासद्भावावशाद्विकृतिपूर्हितमिति ॥

यद्देवत्वपशास्यपि एकवच
 नान्तमेधपतिशब्दस्य विक्र
 स्वाधिकरणम् ।

सू० नियमो बहुदेवते विकारः
 स्यात् ॥ १३ ॥

वैश्वदेवादिषु बहुदेवत्येषु पशुषु द्विवचिगदस्य मेधपति-शब्दस्यो-
 ष्टो ऽसन्दिग्ध एकवचिगदोऽपि तद्वदेवोक्तः, एकवचनान्तता तु निश्चलते?
 उताधिकारेण प्रयत्नत? इति चिन्तायामेकवचनस्य बहुव्यसामर्थ्याद्ब्रह्मो
 देवतारूपैकत्वात् प्रकृतिशब्दरू इति पूर्वाधिकरणमप्योजनमात्रमिदमधि-
 कारण न तु क्वचित्प्रतिपाद्यमस्ति यद्वेत्तराधिकारयोपेक्षातत्त्वेन पूर्वा-
 धिकरणसिद्धिर्मेथानुकीर्तितम् ॥

एकादाग्न्याम् एकवचना
 न्तमेधपति-शब्दस्योष्ठाधिकार
 यम् ।

सू० अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथ-
 क्त्वादेकाभिस्समवायाख्यात् ॥ १४ ॥

आग्नेय इण्णादीशः सारस्यती मेधीशु सौम्य" इत्यादिषु पशु-
 तपोषु किमेवविगदस्याधिकार? उत विकारेण प्रयोग? इति सशये गणा-
 भिप्रायेण पूर्वशब्दरू मन्वानस्योत्तर 'देवतात्मन एकत्वादधिकार. पुरो
 हितः। तद्रूपस्य तु भिषत्वे कानामेव निशारयेत् ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकाया नवमस्य गृहीत. पाठः ॥

अथ चतुर्थं पादं आरभ्यते ।

पद्विंशतिरस्य षड्कय इत्यादिः समस्योद्वाधिकरणम् ।

सू०

पद्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाङ्गणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तात्तामकात्कार्ये-भिः समस्यो विकारान्न समासः स्यादसयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥

तत्रैव पद्विंशतिरस्य षड्कय इति श्रुतम् तद्वि पर्याद्विषु पशुगणे चोदकप्रोक्त पञ्चधा सद्विचरते, किं पद्विंशतिरस्येत्युभयपदाभ्यासः ? उतात्रिकारेण प्रयोगः ? उत पद्विंशतिपदगतमेकवचन द्विवचन बहुवचनाभ्यामूहितस्य ? मथया ऽस्येत्येतत्पदमभ्यसितस्य ? माहोस्वित्सवंपशुगता षड्की समस्य तासामियत्ता यक्तये ? ति, तत्र पद्विंशतिसङ्ख्यायाश्चस्य-पदाभिधेयस्य च पशोर्य सम्यन्धस्तत्प्रधानमिदं वाच्यं तत्प्रतिपशु तत्सम्यन्धप्रकाशयितुं पद्विंशतिपदमस्य-पदं चाभ्यसनीयम् अथ मेधात्र प्रधानतः पूर्वपदं, इतरे तु सम्भ्रममात्रेणोपन्यस्यदूष्यन्ते तत्र द्वितीयपदं, अकरणभूतोऽयमदृष्टार्थो मन्त्रस्तस्माद्विकारः, तृतीयस्तु यद्व्यकरणतथाऽपि शमितृणामनूनाषट्कानोदुरणाप पारय्यो माकन्य स्मारयन्दृष्टार्थं एव तत्र पद्विंशतिसङ्ख्यायां प्राधान्येन प्रकाश्या, तेन द्वयोः परयोः पद्विंशतिसङ्ख्यायां प्रकाशयितुं पद्विंशती अनयोर्द्व्यङ्कप इति ननु पद्विंशति-शब्दे सङ्ख्याप्रधाने सङ्ख्यायेषु षड्कयु पक्षी स्यात्सत्यं, यथा सिद्धान्ते षड्क्रीणा प्राधान्ये सङ्ख्याशब्दस्य लक्षणया सामान्याधिकरण्यस्तथा सङ्ख्याप्राधान्ये षड्क्री-शब्दे लक्षणया सङ्ख्यामामानाधिकरण्यं प्रतिपत्स्यते चतुर्थं पशु प्रधानमिदं स हि चोदित सङ्ख्या स्यचोदिता तस्मात् पञ्चान्ताभिधेयं पशुरेव प्रधानं, तद्विषयेण सङ्ख्या षड्कयश्च पद्विंशतिषड्कोऽप्यपशुरिति तत्रैकैकं पशु भेदेन प्रकाशयितुमस्य-पदमभ्यसितस्य सिद्धान्तस्तु षड्की यत्ता प्रकाशयेह पारय्यमाकन्यमिदृषे । ता इति प्रतिनिर्देशादपि तासां प्रधा

पट्विशतिरिति ब्रूयादित्यनुकीर्त्यते ॥ न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् पट्विंश-
 तिरित्येष ब्रूयादित्येकमिदं वाक्यं तैत्तिकेऽत्र विधिरितरोऽनुवादः, तत्र पटी
 रापट्वःपट्विशतिर्यधीयेत ततस्वतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधो गिरापट्वप्रतिषेधश्च-
 नूद्येत न त्वत्र पट्विशतिपट्वमिरापट्ववच्छेद्यं विधातुम् एवकारोपबन्धात्,
 एवकारार्थविशेषणं हि ब्रूयादिति न स्वयं विधितममेवकारार्थैश्च निवृत्ति
 स्तस्मात् पट्विशतिपट्व्यातिरिक्तस्य निवृत्तिरिह विधीयते, ऐरे कृत्विद्धेवमिति
 तु शक्येति विधातुमिति विशेषः, तेन चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधोऽत्र विधीयते, तत्र
 द्विपट्वमात्रं प्रतिषिद्धेति न पट्विशतिपट्वमनुवदितुं शक्यते प्राप्त्यभावात्, न हि
 पट्विताया मृच्चि चतुस्त्रिंशत्प्रतिषिद्धे पट्विशतिपट्वस्य प्राप्तौ प्रमाणमस्ति
 तस्मात्समस्ताया स्वः प्रतिषेधः तथा सति हि पट्विशतिरित्येष ब्रूया-
 दिति चोदकप्राप्तत्वात्सम्भवत्यनुवादः, शक्येति च चतुस्त्रिंशदिति प्रती-
 क्यह्येनेनच प्रतिषेधे, गिरापट्वेन त्वनाद्यत्वात् यदेष न शक्यमिति वैषम्यं,
 द्वितीयपूर्यपत्तवःकी त्वाह प्राकृतेऽपि धत्तने क्रियमाणे पट्विशतिरिति ब्रूया-
 दिति यचनादेशमेव अक्त्यमरनेन समस्य धत्तमिति, तद्विदं मन्दं, न
 ह्यनेन पट्विशतिपट्वं विधीयते चतुस्त्रिंशद्विषेधपरत्वाद् वाक्यस्य, तद्विधी
 वाक्यभेदादत्र शब्दोपबन्धाच्चाशक्यमिदं विधातुमित्युक्तं, तस्माद्वेपोऽत्र
 वाक्यार्थः-न चतुस्त्रिंशदिति पठितं ब्रूयात्किन्तु यथाप्राप्तमधिगुणधत्तने
 धेति, तस्मात्समस्य धत्तनं, पत्ते च वैशेषिकमृगधत्तनम् ॥

कानोषोमोवशातुहक-श सू० धनिष्टुसन्निधानादुहकेण वपा-
 धेन वपाभिधानाधिकरणम् ।
 निधानम् ॥ ४ ॥

धनिष्टुमस्यमाराधितोहक मन्वमाना इति किमुहक-शब्देनानु-
 कम्पाभिधानं तस्माद्दृश्युष्टा धनिष्टोलेवनं प्रतिषिध्यते? उत वपाभि-
 धानम् उहक-शब्दः उपोहुरणकाले वपा मन्वमानाशनिष्टु माराधितेति ।
 तत्र रनयोःकत्यादुनूकाभिधाने प्राप्ते धूमः ॥ न तावदनिष्टोले-
 वित्तोऽप्य नयनं शक्यं निषेधे मारादृश्युष्टुनिषेधस्यादृष्टार्थत्वात् । त-
 स्माद्वधपशुत्पत्या वपाभिधानं दर्शिता वाक्यप्रत्युत्पत्तिभाष्ये उपोहुरण-

१ धनिष्टुस्य धत्तमिति वा ।

काले सविधानाद्वात्या वनिटोर्लक्षणं प्रसक्तमाशङ्क्य सविशारणार्थवचनं
दृष्टार्थं भवति तस्माद्वाभिधानमिति वपाविशृद्वाबूहः ।

अधिगो प्रशसायाद् इत्यत्र
प्रशसा-शब्दस्य प्रशंसापरत्वा
धिकारणम् ।

सू० प्रशसास्यभिधानम् ॥ ५ ॥

“प्रशसायाद्बूहः कृणुता” इति किं प्रशसेति वृत्तीयान्तमस्यभिधानं
असिना वाद्बूहेतिव्या ? इति उक्तं द्वितीयाद्विषयवचनस्याकारादेशेच्छान्दसे
चौकारलोपे कृते प्रशंसावचनोऽ? मिति । तत्र प्रशसा-शब्दस्यासौ प्रसिद्धु-
त्वात्तद्वचनं मन्वते न स्वाधितिसाधने हेतुने शक्यमस्तेः कारणत्वं प्रकाश-
यितुं मान्दवर्णिकद्रव्यकल्पनाया चातिगौरवम् । तस्मात् प्रशंसावचनत्वं
प्रशस्तौ वाद्बूहेतिव्यादिवरूलाविव्यर्थः । एव दृष्टार्थता भवति, तस्माद्वाहु-
विशृद्वाबूहः ।

अधिगो श्येनमस्य वत् इत्या
दा श्येनादिशब्दानां कान्त्वमवच
नाधिकारणम् ।

सू० श्येन-शला-कश्यप-कवप-
स्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्धस-
न्निधानात् ॥ ६ ॥

श्येनमस्य वत्तः कृणुता इति श्येनसदृशमित्यर्थः तत्र संशयः किं
सादृश्यमेवात्र विश्रुतम् ? उक्तं साकृन्व ? मिति तत्र सादृश्यमेवामी पिष्ट-
पिण्डाः सिंहा क्रिपन्तामिति वत् विधीयते, तेन वत् उद्धृत्य कर्तनाश्रुपा-
येन पतधरणवदञ्चादिसम्यादनेन श्येनसस्यानं कर्तव्यं, नैतद् युक्तम् अदृष्टा-
र्थताप्रसङ्गात् कर्तने च वत्तसो वैरुत्यादृविधिनाशः स्यात् अतः साकृत्समत्र
विधीयते अविज्ञतं हि वत्तः श्येनसदृशं भवति तदनेन प्रकारेणावैरुत्पमे-
योच्यते दृष्टार्थत्वात्, एव शलादोषणीकश्यपे वासौ कश्यपोरुहे कपर्णा-
ष्टीयन्तेत्यपि साकृत्समत्र ॥

दशार्थादृताग्निमेवै पापत्रिघन
इपञ्चोतिष्मत्या धननुष्ठानाधि
कारणम् ।

सू० प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते
परार्थत्वात्तदर्थं हि विधीयते ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते “अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं नियं-
पेद्व्याप्तानिरुद्धतोऽग्निहोत्र उद्गापेद्वि” इति तत्र मशयः यद्वा दशार्थं नोद्धृतो

धारभूतेन पयसा च विशेषित' । द्रव्यश्रेयतासम्बन्ध एकार्थोऽत्र विधीयते ।
पयसाद्रित्यरत्नहरित्युभयत्रिशिष्टद्रव्यश्रेयतासम्बन्धविधानावाप्ति वाक्य
भेद, तत्र चह पथमानिर्देशादुचि पयस्तु सप्तमीनिर्देशादाधारत्वेन
सम्बध्यते, एवमवाक्यभेदे सति सप्तमीनिर्देशस्याधिष्ठानाद्गृह्यतु तस्य
कल्पफलत्वमयुक्तमभ्युपगन्तु तस्माच्च पयसि प्रदेयधर्मो ॥

अभ्युदयेष्टो दधिश्चतयो च
प्रदेयमीनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अभ्युदये दौघापनय' स्वधर्मो
स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

अभ्युदयेष्टावपि ये स्यविष्टास्नानिन्द्राय प्रदात्रि दधरत्नस्येऽपिष्टो
स्नान्विष्णोश्च शिपिविष्टाय शते चह'मिति दधिश्चतयो सप्तमीनिर्देशा'
त्पूर्वप्रदेयधर्मो न कर्तव्य इति प्राप्त तत्रोच्यते नापूर्वकर्मविधाना
दृनेऽनेकार्थोऽधि सम्भवति न चेहापूर्वकर्मविधि किन्तु पूर्वप्रवृत्तदृशक
र्मणि निमित्ते पूर्वमेवापनीताना हृषिषा देवतान्तरसम्बन्धमात्र विधीयते
इति स्थित पठे, तद्वदिति तदुक्ताना देवतान्तरसम्बन्धे दधिश्चतयोश्च प्रणी
तार्थे विधि स्यात्तत्र प्राप्ते कर्मणि अनेकार्थविधानाद्वाक्य भिद्येत, तस्मा
त्प्रदेयत्वेनैव प्रवृत्तयोर्दधिश्चतयोर्देवतान्तरसयोगमात्र तदुल्लङ्घ्येऽपि
इति कर्तव्य प्रदेयधर्मो ॥

पशुकामष्टो दधिश्चतयो
प्रदेयमानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपनयो वार्थान्तरे विधानात्
चरुपयोवत् ॥ १२ ॥

"य पशुकाम स्यात्सोऽमावास्यायामियदुवा यस्मान्गानुकुर्वात्तु मे मध्य
मास्तान विष्णवे शिपिविष्टाय शते चह ये स्यविष्टास्नानिन्द्राय प्रदात्रि
दधरत्नमिति श्रुत तत्राभ्युदयेऽपि तत्त्वश्रुतित्वात्तदुद्वेघ दधिपयसो प्रदे
यस्य मन्वान प्रदेयधर्मोऽन्यत्वे अपूर्वकर्मविधानादभास्तप्रदानयोर्दधिपय
सो सप्तम्या श्रवणार्थमाद्रित्यवहृषयोऽधिष्ठानमित्युक्तव्या प्रदेयधर्मो ॥

अपिष्टोऽपि पशुकामाः प्रदे
यधर्मोऽनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपणानां त्वपूर्वार्थत्वात्प्रदानार्थं
विधानं स्यात् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "पर्यसा मैत्रायणं श्रीणाति संक्षुभिर्मन्विन" मि-
त्यादि, तत्र संशयः किं पयःप्रभृतयः प्रदेयत्वेन सोमघट्टिधीयन्ते ततश्च
प्रदेयधर्माः क्रमादयः कर्तव्याः ? उत सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानादकर्तव्याः ?
इति, तत्र पयसा सोमस्य मिश्रणं श्रूयते किमर्थं कथं नु नाम सोमे प्रदी-
यमाने पयोऽपि प्रदीयेतेति, एवं हि यागनिर्देशेतिर्दृष्टमेव प्रयोजनं सोम-
संस्कारार्थत्वे तु चट्टार्यता स्यादिति एतावता प्रदेयत्वं मन्यते, "द्विती-
यया प्रधानत्यं सोमस्यात्रावगम्यते । तृतीयया च तादर्थ्यं पयसः प्रति-
पाद्यते ॥ श्रुतेश्चाट्टसंस्कारकल्पना नैव द्रव्यति । तस्मात्प्रदेयधर्माणां
न पयःप्रभृता क्रिया ॥

अथमेधे ईशानाय परस्य
त इत्यनेन वागान्तरविधाना-
धिकरणम् ।

सू० पर्यग्निहृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमु-
पधानवन् ॥ १४ ॥

अथमेधे "ईशानाय परस्यत चालभत" इति प्रकृत्य श्रूयते "पर्यग्नि-
हृतानारण्यानुस्मृजती" इति तत्र सन्देहः किमीशानायालभत इत्यालम्भ-
मात्रं विधीयते तेषां चालश्रानां पर्यग्निकरणविशिष्टः ? उत्सर्गस्त्यागः पर्य-
ग्निकरणवाच्येन विधीयते ? उतिशानायेति यागविधिः पर्यग्निहृतानार-
ण्यानुस्मृजती ? न, तत्रैव मुणविधिरिति तत्र मत्पि देवतासंयोगे न याग-
विधिरालम्भमात्रं तु विधीयते यागविधित्ये सति पर्यग्निकरणवाच्येन
किञ्चिदुधेयं लभ्येत, न तावदुत्सर्गः, यागविधिनैव प्राप्तव्याश्च पर्यग्नि-
करणं चोदकप्राप्तत्वात्, न पर्यग्निकरणोत्तरकालम् उत्सर्गस्तस्यापि
प्राप्तत्वात्, न पर्यग्निकरणानन्तरं शानन्तपंशश्चाभावात्, न च क्लृप्तोप-
कारपर्यग्निकरणविधानादपूर्वत्वं, न इत्त्र पर्यग्निकरणं विधीयते नितुयदु-
पसर्गनीभूतपर्यग्निकरणनिर्देशाच्च च पर्यग्निकरणान्ताद्गुरीतिविधिः प्राप्-
त्यादेव, न च ततः परेषां पदार्थानां प्रतिषेधः प्रतिषेधकगश्चाभावात्, न
च पर्यग्निकरणकाल उस्मृजतीति विधिः कालव्याशाश्रयात्कालविधौ तु
कालानाहं निश्चैत नाद्गान्तराणि, तत्र चोदकप्राप्तमपनाद्गुयुक्त उत्सर्गः
पर्यग्निहृतकाले कथमनुष्ठातुं शक्येत, तस्मादालम्भमात्रं देयतेऽनुजेन
दुःशाख्ये विधीयते परस्यतामुत्तरयाच्ये तेषामुत्सर्गं, पर्यग्निकरणविधि-

दृश्याद्व्यते उच्यते—“धिना यागेन न द्रव्यं देवतान्वयमृच्छति । द्रव्यदेवत
सयोगादतो यागो विधीयते” ईशानायेति देवतास्य गम्यमानमश्वत्थ-
पहोतुं तच्च न कथविद्यागमन्तरेणालम्भमात्रादुपपद्यते, अतो यागविधि-
विहिते च तस्मिन् यदि पर्यग्निरूपायाः कस्य विधेयं न लभ्यते ततोऽनु-
वादे भवतु न चैतावता देवतासम्बन्धज्ञानमप्रमाणीकृतं शक्यं, न च
नास्ति विधेयम् अपूर्वतापरत्वात् कृत्वापकारमाकृतपर्यग्निकरणाङ्गीतिवि-
धीयते तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानपर्येतावचने न चोदकम-
पेक्षते तस्माद्यागविधि, उत्तरं तु तत्रैव गुणविधिः ॥

आज्येन शेषं सस्यापयती
त्यनेन कर्मान्तरविधानाधिक-
रणम् ।

सू० आज्यसंस्थामतिनिधिः स्यात्
द्रव्यात्सर्गात् ॥ १५ ॥

“त्वाष्ट्र पाक्षीवतमालभेते”ति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पाक्षीवतमुत्सृज-
ती”ति श्रुतं तत्र पुनः श्रूयते “आज्येन शेषं सस्यापयती”ति तत्र सशयः किं
पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि पशोस्तृष्टस्य स्थाने प्रतिनिधित्वेनाज्यं विधीयते?
किं वा कर्मान्तरविधिः? इति तत्र शेषशब्दात्सस्यापयति-शब्दाच्च तत्रैव
प्रतिनिधिविधिः, न कर्मान्तरं देवतान्तराभावात् । ननु पर्यग्निकरणान्ता-
ङ्गीतिविधानमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे तत्रैव तथैव निराकाङ्क्षं न शेषमस्ति
उच्यते पूर्वाधिकरणे यागविधिरालभतिरित्युक्तं तदिह मृष्यामः पर्यग्न-
करणान्ताङ्गीतिनैराकाङ्क्षं तु न मृष्यामहे शेषसस्यापयति-शब्दानुप-
पत्तेः, किं तु यागस्यैव पशुनोपक्रान्तस्य चोदकप्रदानेऽग्नीषोमीयविध्य-
न्तेऽनुष्ठीयमाने पर्यग्निकृतावस्थायामुत्सर्गं, परित्यागं पशोर्विधीयते,
तस्मिन्नुत्सृष्टे साकाङ्क्षस्य कर्मशेषस्याज्येन सस्यापनं विधीयते कर्मान्तरस्य
अनुपक्रान्तस्य स्वहृषमेव धत्तव्यं समापनं शेष-शब्दस्य चानुपपत्तितस्मा-
त्पूर्वैरेव प्रतिनिधिगज्येनेतीति प्रान्ते धूमः—न प्रतिनिधिः सम्भवति तथा हि
यदि पशोःस्यागमाच्च क्रियेत तत उत्पत्तिशक्त्याविहितदेवतासम्बन्धो
नानुष्ठितः स्यात्तत्रैव देवतासम्बन्धविधिरप्रमाणं स्यात्, असति च देव-
तासम्बन्धे यागविधित्वं न स्यात्प्रत्यक्षपञ्चश्रणादसति च यागेऽग्नीषोमी-

यत्रिधन्तस्याप्राप्तेः पर्यग्निकृतोत्सर्गः शेषसंस्थापनं चोभयमप्यनुपपन्नम्
अथ देवतामुद्दिश्योत्सृज्येत ततः पशुसाधनके यागे पशुनैव मुष्येन सा-
धिते क्रिमर्थः प्रतिनिधिः देवतोद्देशेन चोत्सर्गं उत्पत्तियाश्चसिद्धत्वाच्च
पर्यग्निकरणशक्त्येन त्रिधातव्या, तस्मात्पशुं अधिकरणोक्त्यायेन पर्यग्निकर-
णान्ताङ्गरीतिविधानात्तयैव निराकाङ्क्ष्य पूर्वस्य कर्मणः समाप्तत्वाच्च शेष-
मस्ति यस्मिन्नाज्येन संस्थापनमुच्येत, तस्मात्कर्मान्तरविधित्वायमिति । न
च देवता भावः प्राकृतपशोव्रतपदानुपङ्गादिह संस्थापयतीति प्रत्यया-
र्थेन भावनया आन्यप्रातिपदिकार्थोऽनुपपन्नदेवतापदयुक्तः सम्बध्यते, तद-
यमर्थः पशोव्रतमाज्यं कुर्यादिति शेषसंस्था-शब्दे । च सादृश्यात्पूर्वादि
यागः पशोव्रतेश्च पर्यग्निकरणमात्रे संस्थापितः सशेष इव तदनन्तरं
चाज्ययागः पशोव्रतेश्च यत्र क्रियमाणस्तत्रैव शेषसमापनमिद्य भवति
या ऽप्यान्यप्रातिपदिकेवृत्तीया साऽपि संस्थासम्बन्धादनुवाद एवप्रातिपदि-
कार्यमात्रन्तु देवतासम्बन्धित्वेन विधीयते इति सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ॥

प्राकृतार्थपतितान्यकार्यतो मन्वसामविषये च सस्कृतो । एषमूहवि-
धिरत्र चिन्तितो बाधचिन्तनमतः करिष्यते ॥

इति श्रीपार्यसारथिमिश्रकृती शास्त्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥ श्रीः श्रीः श्रीः ॥

श्रीइमते रामानुजाय मीमांसाद्वयगुरवे नमः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

विकृता मुक्ताद्यनां च क
तानां बाधाधिकरणम् ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्स-
र्वकर्म स्थात् ॥ १ ॥

श्रीः, कहे सिद्धेऽतिदिष्टानां बाधाभ्युच्चयविवन्तया । इयता दशमे-
ऽङ्गानां विकृतिष्वभिधीयते । अतिदिष्टपदार्थविषयत्वाद्वाधव्याप्यदशति-
देशोत्तरकालमात्मः । मनुहयाधयेमं मिथो हेतुहेतुमत्ता, कहे । नाम प्राक-

तस्य प्रयोगस्यान्यथाभावः, न च तदधीनो बाधः कृष्णलिपु ह्यवघातस्य बाधः,
 न च तत्रोद्देशोऽस्ति, अत्रनुष्ठानात्, न ह्यननुष्ठीयमानस्य प्रयोगविकारोऽस्ति,
 यत्र बोधोनीवारादौ न तत्र बाध इति विषयभेदात् १ तयोरेत्यान्यहेतुहेतु-
 मत्ता, यत्र हि द्रव्यान्तरे देवतान्तरे वा प्राकृतप्रयोजनमस्ति तद्विषय ऊहः,
 यत्र तु नास्ति तत्र बाधः, सत्यमेव, तथाऽप्यहस्य पदार्थगतहृषान्तरात्मक
 त्वेन पदार्थपत्यासत्तेस्तत्प्राप्तिचिन्ता जनन्तरे चिन्ता कृता, बाधस्तु तत्रि-
 दृश्यात्मकः, यत्राञ्जिन्यते, तत्र प्रथमन्तावद्विद्व चिन्त्यते किं सर्वं प्राकृतं
 विद्वत्तैः कर्तव्यं ? मुत्तलुत्तप्राकृतप्रयोजनं न कर्तव्यं ? मिति, तदर्थमिदं विधा-
 र्यते किं प्राकृतमद्भुजातमद्भुशास्य वा स्वरूपेणैवानादृतप्रयोजनं विद्व-
 तावतिदिश्यते सौर्येण भावयेत्कथम् आग्नेयस्य यान्यद्भुनि तानि कृत्ये ? ति
 उत पदार्थकार्याणि यानि दृष्टादृष्टरूपाणि तद्वृत्तासम्पादनाय य आग्ने-
 यादिगता व्यापारः सोऽतिदिश्यते सौर्येण भावयेत् कथं यथाऽऽग्नेयेन
 तथे ? ति, तत्र पूर्वस्मिन्यत्तेऽतिदेशावगताद्भुभावानां प्राकृतप्रयोजनानादरेण
 विद्वतामेव यथासम्भ्र दृष्टादृष्टप्रयोजनरूपत्वात्स्वयं दितेऽपि यद्विंवि
 लघनमदृष्टायंतया कर्तव्यमिति नास्ति बाधः । उतत्र तु प्राकृतस्य
 लघनकार्यस्य दृष्टस्य स्वयं दिते यद्विंविभावेनानतिदेशात्लघनस्यरूपस्य
 चानतिदेशात् कर्तव्यं लघनमिति सिध्यति बाधः, तत्रोपदेशश्चदतिदेशोऽपि
 पदार्थपूर्वक एव युक्तः उपदेशानुरूपत्वात्तत्वेति मन्यानः सर्वं कर्तव्यं न
 तु किं विद्वदाधिगम्यमित्याह, मिद्वान्तस्तु "अपेताऽऽसतियोग्यत्वेहपकार-
 तिदेशनम् । तदभावात्पदार्थानामतिदेशो न कल्प्यते" । यागेन भावयेदिति
 हि यथा यागः कलसाधनं भवति तथा व्याघ्रियेतेत्यर्थः, कथमिति केन
 व्यापारेण यागं कलसाधनतामापद्यत इत्येव यागस्य कलसाधने व्यापार-
 विज्ञेयोऽप्येति न तु व्यापारमात्रे येनाद्यतादिव्यापारः स्वरूपेणाति-
 दिश्यते, अथचातप्रयोजनानिद्व्यदृष्टादृष्टोपकारसंपादनं तु भवति या-
 गस्य कलसाधनतामप्यंजनने व्यापारः, तस्मादपेतावशादुपकारसम्पादनस्ये-

१ ज्ञानयोग्यान्वहेतुहेतुमत्ता इति वा ।

२ कलसाधनं कर्तव्यं इति वा ।

वातिदेशो न पदार्थानां, तथा सविधिरपि तस्यैव विकृतं वाच्यं चोद-
नासामान्येन प्राकृतं प्रधानवाक्यमुपस्थापयति । तच्च वाच्यं स्वार्थमुप-
स्थापयति, तस्य च स्वार्थोऽशब्दयुक्ता भावना तत्र साध्यसाधनाशब्दने-
त्तितत्त्वादनादृत्य नृत्तीयोऽंशो गृह्यते, स चाङ्गजन्योपकारसपादनात्मा नाङ्ग-
स्वरूपाणि तथा कथमाकाङ्क्षापूरणयोग्यताऽपि यागगतध्यापारस्यैव ना-
ङ्गानां, तस्मादपेक्षासविधियोग्यत्वैः कार्याणामेवान्न पदार्थविशिष्टानाम-
तिदेशः, न पदार्थस्वरूपाणामपेक्षाभावात्, एव शास्त्रस्वरूपाणाम्, एव च
विशिष्टकार्यतिदेशादार्थिको विशेषणानां पदार्थानामतिदेशः, तत्रैव
यस्यां विकृतौ यत्प्राकृतं कार्यं न सम्भवति तस्या तस्यासम्भवात्तिदेशात्
तद्वृत्तेन पदार्थमाप्ति स्वरूपस्य नाप्त्येवतिदेशः, तदिदमुक्तं “लुप्तप्राकृ-
तप्रयोजनं न चोदकरचोदयती”ति, यस्तु पदार्थाननुरक्त तदुपलवितमुप-
कारस्य स्वरूपमतिदिश्य तस्य जनकापेक्षाया पदार्थानामपि पुनर्विकृत्य-
पूर्वेण तादर्थ्यादन्वयमिच्छति तन्मते लुप्तप्राकृतद्वाराणामपि तादर्थ्या-
वगमात्तदुपपत्तये द्वारान्तरं परिकल्प्यानुष्ठानं स्यात्, पदार्थोपोहेन च
स्वरूपमतिदिश्यता किं तत्स्वरूपमतिदिष्टव्यं, न तावत्प्राकृत्युपकारव्यक्ति-
विकृतौ शक्या कर्तुं तादृशस्तूपकारोऽतिदिश्येत तादृक्त्वं च न दर्शपूर्ण-
माससम्बन्धितया, न हि विकृतौ तत्सम्बन्धिता सम्भवति तेन प्रयाजादिम-
त्तयैव तादृक्त्वमिति तादृक्स्वरूपातिदेशोऽर्थोसिद्ध एव पदार्थानामतिदेशोऽपि
विशिष्टविधिनेव विशेषणानां विधिरिति ध्येयं. पृथग्यदार्थतिदेशः,
स्यान्मत कारणभेदे कार्यभेदस्यावश्य भावाद्यत्प्रयाजाद्यधीनमुपकारान्त-
राद् व्यावृत्तं सर्वदर्शपूर्णमासोपकारेष्वनुरक्तमुपकाररूपं तदतिदिश्यत इति,
तथाऽपि तत्र एव प्रयाजादिप्राप्तिः सिद्धीत्, न हि तस्य तस्मादन्यत उत्पत्ति-
सम्भवः कारणभेदे कार्यभेदादिति त्वयैवोक्तत्वात्, तस्मादनर्थकोऽयं पदा-
र्थतिदेशः केवलमूहबाधविघाताय स्यादित्यास्ता तावत् ॥ ननु सप्तमे वि-
ध्यन्तातिदेश इत्युक्तं, विध्यन्तरं ब्राह्मणम् अतः कथमिह शास्त्रातिदेशो

निराक्रियते उच्यते-कार्यातिदेशादर्थिकोपः शास्त्रातिदेशस्तदधिप्राप-
 न्तत् । अपि च विध्यन्त-शब्देन प्राकृतस्य प्रधानविधेर्वैतियोऽथ स उच्यते
 न च समिधो यजति वीहीनवहन्तीति प्रत्यत्युनमात्र प्रधानशब्दयोग्यः
 किं तर्हि कल्पितकार्यव्यतिशब्दसहितमीदृशमङ्गशास्त्रम् अत्रघातेन वित्तु-
 पोक्तुर्वाटुर्विधिति, तत्रशब्दशब्दवातिदेशे, इदंशब्दस्य च कृष्णलवराघातिदेशा
 सम्भवात्सिद्धौ घाथ, तस्माल्लुभार्यानां प्रकृतित्वत्पुंसादित्येतावन्मात्रतो-
 चनया भटिति प्राप्तिमवगततामपि धान्तोकृत्य तद्व्यतिरिक्ताङ्गविषयमिति
 देशशास्त्रमुपसहित्यते. तेन स्वयं दित्तं धर्हिर्भवतीत्यादौ लयनादवस्त
 न्मन्वास्तस्माधनभूतारव परवाद्यो न प्रवर्तन्ते । एष वा प्राज्ञापस्य
 घृते चरु निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते तत्राघघातं कर्त्तव्यो
 नेति सशये चरु-शब्दोऽुचरौ चरुधर्मविधानार्थं तेन लुप्तार्थाऽप्यत्रघातो
 धवनाच्छ्रवणवत्कर्त्तव्य इति विशेषशङ्का विनाऽप्यत्रघातेनालुप्तार्थैरेव धर्म-
 वैशयेन वा उपपन्नचरु शब्दो नाऽघातं प्रापयितुमल, अप्यत्तु घृते श्रय-
 तीत्याहृत्य विधानात्क्रियत इति वैयर्थ्यम् । एष वा वैश्वदेव चरु निर्व-
 पेद् भ्रातृश्रवन् त धर्हिपद कृत्वा शम्यया स्फुपेन च लूहेदित्तमहममु-
 च्छामु च लूहामीतीय द्विष्यात्त ध्यायेत् यदन्तोऽथमृद्येत यच्च स्फ्य
 आरिलप्येत तद्विष्णव ठरुक्रमायाऽथद्वयो"ति श्रूयते तत्र सशयः किं वैश्वदे-
 वदेयताशाहनकाले शिष्योराशाहनं कर्त्तव्यं ने? ति तत्र वेदकपाले कर्त्तव्य
 कथं पुनरवेदकपालिः न हीव देयता प्राकृत्याः कल्यात्विद्वेषताया कार्य
 घर्त्तते किं स्वप्राकृतकार्यंयम अतोऽस्यां सुपावटस्ताप्यर्हिर्वीय धर्हि-
 र्धर्मानाशाहनं प्राप्नोति सत्य, वैश्वदेविकवेदकेन न प्राप्नोति स्वयमेव
 स्वयं वैष्णव्याय शौचधद्रव्यकल्याल्लानेवत्रिकारः, तत्र वैश्वदेविकतन्त्रम
 ध्यावासात्संशोण्यङ्गानि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्तीति न पृथक् क्रियन्ते, चाशाहन
 स्वकृतापत्यात्कर्त्तव्यमिति पाले द्रुम । नैमित्तिकविधिनिमित्तापेत्तित्यापि
 मितस्य स्फ्यारनेवादेशवशभावाभावेन देयताऽऽयाहनकाले निरवधामप्य-
 यादनिर्विशमद्वैश्वम् ठरुक्रमवर्गविधानं नाशाहनं प्रेषात्तु चरुम्, अति-
 हितं वाशाहनं हतमपि निष्कलमेव तस्माच्च कर्त्तव्यम् ॥

दीवणीयादिषु आरम्भणी-
यायाधाधिकरणम् ।

सू० इष्टिरारम्भसंयोगाद्ङ्गभूतान्निव-
र्तेनारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया श्रुता सा विहृतिष्वपि कर्त्तव्येति
द्वादशे षट्पत्ते, सा किं सोमाङ्गभूतासु दीवणीयादिषु कर्त्तव्या ने? ति वि-
चारः “कर्त्तव्या चोदकप्राप्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ अङ्गभूतास्वियं लुप्त-
द्वारस्यान् प्रवर्तते । आरप्यमानपुह्यमस्कारार्थं वमिष्यते । नारम्भो दीवणी-
यादेः प्रधानारम्भसिद्धितः” । आरम्भद्वारेणारम्भणीया प्रकृताङ्गमासीत्,
अतो विहृतिष्वपि तद्द्वारैव प्राप्तिः, न चाङ्गभूतासु दीवणीयाद्विष्विष्टि-
ष्यात्मीय आरम्भोऽस्ति, ज्योतिष्टोमे तावन्न कर्त्तव्या तस्यापूर्वत्वात्, दीव-
णीयाद्विश्व तस्यामवस्यायामप्राप्तायसरत्वात्, ज्योतिष्टोमे च प्रवृत्तेऽर्थाद-
ङ्गेष्वपि प्रवृत्तो भवति, प्रथमं च प्रवर्तनमारम्भः तेन प्रधानार्थनैवारम्भे-
णाङ्गानामारब्धत्वात् तेषां पृथगारम्भोऽस्ति तदभावाच्च तद्द्वारारम्भणीया
लुप्तार्थत्वाच्च कर्त्तव्या ॥

अनुवृत्तादिषु आरम्भणीया-
यायाधाधिकरणम् ।

सू० प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भा-
न्निवर्त्तेनानङ्गत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यत्रैष्टिकान्यन्यानि च कर्माणि समप्रधानान्येककलसाधन-
त्वेन चोदितानि यथा राजसूये, तत्र किमैष्टिकेष्वारम्भणीया स्यान् वे? ति
पूर्वाधिकरणे प्रधानत्रिषय आरम्भो नाङ्गानामित्युक्तम्, स इह सर्वेषां प्रधान-
त्वाद्विष्टीनामप्यस्यारम्भः तेनालुप्तार्थत्वादारम्भणीया कर्त्तव्येति प्राप्ते घूमः
प्रकृतौ हि यदङ्गमारम्भणीया तद्विषय आरम्भो द्वारं दर्शपूर्णमासावारप्य-
मान इति वचनान्, इह त्विष्टिपशुसोमानामेकप्रयोगभाजामेकः सर्वेषु
व्यासक्त आरम्भो नेष्टिमिर्ष्यपदेषु शक्यते, अग्निषोमीयहविरिविग्निना,
तेनात्रापीष्टीनामात्मीयारम्भाभावालुप्तार्थेवारम्भणीया ॥

आरम्भणीयायां आरम्भ-
णीयायाधाधिकरणम् ।

सू० तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ४ ॥

किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या ने - ति संशयः नन्वद्भूतेयं
 दर्शपूर्णमासयो, अतो दीवणीयादिवदस्यां न कर्त्तव्या तस्माद्गन्तार्थमेतत्
 उच्यते सत्यम्, अद्भूता तद्याऽपि पृथगारम्भा भवति न प्रधानारम्भेण सि-
 द्ध्यति, न ह्यस्यां वेलायामारम्भे दर्शपूर्णमासौ तयोराप्यप्रानयोरेव वि-
 हिता, यदि चारम्भे भवेतां तत आरम्भणीयैश्च न कर्त्तव्या, सा हि कर्त्तार-
 मारम्भयोग्यं कर्त्तुं क्रियते, तौ चेदारम्भे। क्रियेया सा, तस्मादारप्यप्रानयो-
 र्दर्शपूर्णमासयो. क्रियमाणं पृथगारम्भा भवतीत्यनुनायत्वत्वात्प्रामारम्भ-
 णीया कर्त्तव्या, मैवम् अशक्या ऽसावतिद्रेष्टुं सा हीदानीं विधीयते, न तस्या
 दर्शपूर्णमासाद्गत्वा ज्ञातं, यच्च प्रकृतावज्ञातं न तद्विकृतावतिद्रेष्टुं शक्यत-
 द्देतद्विक्रमेव चाशक्यमविहितवद्दर्शपूर्णमासयोरन्ता विदधाति विहितत्वञ्चा-
 दिशतीति न कथविद्वयरूपते, तस्मात्तद्व्यतिरिक्तैतिकर्त्तव्यतातिदिश्यते ॥

अने घालीयूपो भवतीति प्रकृता वास्ति यूप-
 भाधिकरणम् ।

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थभा-
 षान्निवर्त्तत तादर्थ्यं श्रुतिसं-
 योगात् ॥ ५ ॥

साद्यस्मि श्रूयते "अने घालीयूपो भवती"ति प्रकृता वास्ति यूप-
 पुति. 'यूपमच्छेद्यता होतव्यमिति, सा किं यत्ने घाल्या कर्त्तव्या नेः ति
 सशये, अतिदेशप्राप्ते कर्त्तव्येति प्राप्ते अनुनायत्वत्वात्कर्त्तव्येत्याह कथं यूप-
 मच्छेद्यता होतव्यमिति छेदनायं होमः, न च अने घाल्यां छेदनमस्ति
 स्यदेशवत्त्वित्वावामेव तस्या पशुश्रंध्यते अतस्तत्र न यूपप्राप्तिः कर्त्तव्या ॥

साद्यस्मि स्याप्राहुतिश्चा
 भाधिकरणम् ।

सू० स्यापौ तु देशमात्रत्वाद्नि-
 वृत्तिः प्रतीयेत ॥ ६ ॥

तत्रैव स्याप्राहुति जुहोतीति सा किं यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थायी-
 याराद्रूपकारकत्वेन कर्त्तव्या सती यत्ने घाल्यामपि स्यात्, किं वा यूप-

१ यूपगारम्भप्रतीति वा. ।

२ अत्र अच्छेद्यता. अद्वेष्यता. अद्वेष्यता. इति वाटवर्ध मुनिकवचे उक्तवने
 २४४२मिनिमित्तवत् 'अच्छेद्यता- अद्वेष्यता- अद्वेष्यता- इति वाटवर्ध मुनिकवचे उक्तवने
 निमित्तता इत्यनेनाशः । यद्यपि पुनस्तु "यूपमच्छेद्यता होतव्यं न हि दीवित्तव्याना
 जुहोति च अ घालीयं चादाय पूज्यानां कर्त्तव्यं यथाप्या यूपप्राप्ति जुहोति इति ।

प्रश्चनस्याणौ कर्त्तव्या तद्द्वारेण यूपस्यैव सस्कारार्था सती खले धाल्या
 मात्रश्चनस्याण्वभावेन लुप्तार्थत्वात्कर्त्तव्येति विचारे यूपवियोजिते
 स्याणौ क्रियमाणा तद्द्वारेण न शक्नोति यूपस्योपकर्तुं तस्मादारादुपका
 रिका खले धाल्या कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूम आत्रश्चनस्याणो सन्निधानात्तद्द्वारेण
 च सस्कारत्वे सम्भवत्यारादुपकारत्वानुपपत्तेरूपसस्कारार्थेयं नियो
 जितेऽपि स्याणौ यूपीयोऽसावित्येव क्रियमाणा शक्नोत्येव यूपस्योपकर्तुं
 देवदत्तधारिताया इव सज्ज शुचिदेशनिधानं देवदत्तस्य, यद्यपि चादृष्ट
 एव सस्कारस्तथाऽपि सस्कारत्वमेव सम्बद्धोपकारित्वलाभात्सम्बद्धोपका
 रिण आरादुपकारात् न्यायं तस्मात् खले धाल्या न कर्त्तव्या ॥

उत्तमप्रयाजस्य सस्कारकर्म
 ताधिकरणम् ।

सू० प्रयाजे च तच्चाथत्वात् ॥ ७ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासयोर्त्तम प्रयाज 'स्वाहाकारं यजती'ति स
 किमारादुपकारकः उताज्यभागादिषु यत्प्रमाणानामग्न्यादिदेवताना स
 स्कारकः इति, तदर्थमिदं विचार्यते किं स्वाहाकारं यजतीति देवतावि
 धिः कृतं नामधेयं ? स्वाहाग्निं स्वाहा सोममित्यादिमन्त्रवर्णाद्वेवताविधि
 रि ? ति तत्र "ध्वनद्वेषतालाभे न मन्त्रात्कल्पनं तमम् । तप्याखानुपयोगि
 त्वाद्भवेदारादुपक्रिया' न हि ध्वनविहितदेवतासम्भवे स्वाहाऽग्निं स्वाहा
 सोममित्यादिना तत्कल्पना युक्ता, न चाऽयं मन्त्रकरणत्वेन श्रुत्या विधीयते
 यतस्तद्गतानामग्न्यादीनां देवतास्य कल्प्येत क्रमप्रकरणविनियोज्यो ह्यसौ,
 न चाविज्ञातसामर्थ्यस्ताभ्यां विनियोज्जुं शक्यते न चाग्न्यादिप्रतिपादकस्य
 मन्त्रस्याविज्ञातदेशे यागे सामर्थ्यमवगम्यते, तेन वाचनिकं देवतावि
 धानमाश्रित्य तत्रैवान्यादिशब्दानां मात्रशब्दबद्ध्या कथं विवृत्तिरद्वीक
 र्त्तव्या, अतो न मान्त्रवर्णिकी देवतेत्यारादुपकारकः । किं च न चायं स्वा
 हाकारो मन्त्रवर्णाच्छक्यते कल्पयितुं तेन स्वाहाकारदेवतारूपागविधान
 मित्र, न च स्वाहाकाराग्न्या देवताऽन्यत्रोपयोगिनी या सत्क्रियेत तस्मा
 दारादुपकारकमिदं कर्मति प्राप्तं उच्यते—'न देवताविधौ शक्तिर्दुर्नीया
 न्तव्यं विद्यते । न च यागविधौ लीणां विधत्ते देवता विधि ' ॥ न ह्येका

र्थविधिसम्भवेऽनेकार्थविधियुक्तं, सम्भवति चात्र यागमात्रविधाने स्वाहा-
कार-शब्दस्य स्वाहाऽग्निमित्यादिमन्त्रसम्बन्धेन नामधेयत्वसम्भवात्,
करणस्य च क्रमसहितात्मकरणात्त्वन्त्येन मन्त्रस्य, न चासामर्थ्यं निश्चित
येन विनियोगो न स्यात्, सम्भवति च यागे देवताप्रतिपादकस्य मन्त्रस्य
प्रकाशनसामर्थ्यं यद्वि यागेऽथ न स्वाहागोऽपि वा देवतान्तरयुक्तः स्या-
त्ततोऽग्न्यादिवचनस्य मन्त्रस्यासामर्थ्यं निश्चीयेत, न त्वेतदस्ति, तस्मा-
द्योग्यताऽस्तीत्यविहितो विनियोगः । न च द्वितीयान्तस्य देवताविधौ
सामर्थ्यं लभ्यते मन्त्रवर्णाद्वेवताविधिरिति च नागत्या देवताविध्याशयणं,
मन्त्रे चाज्यभागादिषु यत्प्रमाणा देवता यथाक्रमेण सकीर्त्यमानाः पत्यभि-
ज्ञायन्त इति तामा स्मरणं दृष्टमेव प्रयोजनमिति नादृष्टार्थत्वकल्पना
तस्माद्विकृतिषु सौर्वादिष्वभ्यादिपदानि लुप्तार्थत्वाविश्रसन्ते ॥

अग्निभागव्यारादुपकारक
ताभिःकरणम् ।

सू० तथा ऽज्यभागान्निरपीति
चेत् ॥ ८ ॥

दशैषुर्णमासयोरान्यभागो प्रकृत्य श्रूयते 'आज्यभागवानीषीमाभ्यां
यजती'ति योऽयमानेय आज्यभागः स किं प्रधानदेवताया अग्नेः संस्कारः
उतारादुपकारकः इति पूर्वण न्यायेन संस्कारत्वे प्राप्ते उच्यते निगदेष्वा-
वाहनादिषु अग्निमावह सोममावह अग्निमावहेत्येवमग्नि-शब्दस्य द्विः
पाठाद्वेवताऽन्तरं गम्यते, सोमास्तं पूर्वे पठ्यमानोऽग्निस्ततः परभाषिनः
पधानानेरेत्य इति गम्यते, विधिवक्ष्ये चाग्नीषीमाभ्यां यजतीत्येकेन पदे-
नाग्निं सोमश्च विधीयते, तत्र स्पष्टमेव याग इति गुणत्वं सोमस्य, अन्यत्र
देवतात्याभावात्, तद्व्यभिः प्रधानं स्यात्ततो वैरूप्यं स्यात्, सोमावेतदा-
ऽऽज्यभागानित्युद्विष्याग्नीषीमाभ्यामित्युपादेयम् आज्यवेतवा तद्विपरीत-
मिति यश्चनर्थक्यभेदात्, तस्मादग्निरपि यागाद्व्यत्येन विधीयते । यागस्तु
प्रधानकर्मारोपकारकः तेन सौर्वादिषु नाग्निर्निवर्तते अग्नीषीमादि-
विष्कारेष्वप्यग्नेः आज्यभागोऽतिदृश्यते ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देव
तासंस्कारकताधिकारणम् ।

सू० पशावपीति चेत् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः अग्नीषोमीयस्य वपया प्रवर्षाग्नी-
षोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति, स किं पशोरारादुपकारकः? उत पशु-
देवतासंस्कारः? इति सन्देहे पशौ पशुपुरोडाशे वैभयत्रापि तद्वितनिर्वृ-
शाद्विशेषणभूता देवता गुणत्वेन गम्यते, न च गृह्यते विशेषः पशोर्देवताऽङ्गं
पुरोडाशे विपरीतमिति उभयत्राप्यपूर्वैव देवतोपादीयत इति न संस्कारत्वम्
आसोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ती"ति वाक्यशेषाल्लता सोमः प्रणीयमा-
नोऽग्निश्च पशौ देवतापुरोडाशे तु न नियोगतस्तावेति प्रमाणमस्ति, तस्मा-
दारादुपकारकः पशुपुरोडाशः, नैव "दृष्टे स्मरणसंस्कारे सति नादृष्टक-
ल्पना । पशुधर्मैश्च सन्दशात्तदङ्गत्वं मुनिरिखतम्" । ज्योतिष्टोमाङ्गं हि
पशुर्न पुरोडाशे संस्कारार्थत्वेन शक्यः शङ्कितं, पुरोडाशस्तु पशुधर्ममध्ये
विधीयमानस्तदङ्गं संस्तवतदेवतासंस्कारेण दृष्टेनोपसृष्ट्वाऽदृष्टार्थतामाल-
भ्यते, अतो नाहस्यमाणविशेषत्वं, तेन यैव पशोर्देवता लना वाऽन्या
वा सैव पुरोडाशेन संस्कर्तव्येति विज्ञप्तिषु देवतान्तरवतीष्वग्नीषोमी
निघर्तते ॥

सौर्ये चह निर्वपेदित्यत्र चहय
कस्योदनयाचित्वाधिकरणम् ।

सू० चहर्चविविकारः स्यादि-
ज्यासंयोगात् ॥ १० ॥

"सौर्यं चहं निर्वपे"दित्यत्र चहयः किं स्यालीवचनश्चह-शब्द उ-
त्तौदनवचनः? इति यदाऽपि स्यालीवचनस्तदापि किं स्याली कपालविकारो
हविः अणार्या? उत पुरोडाशस्य हविषो विकारः प्रद्वेषे? ति तत्र स्यात्यां
लोकप्रसिद्धेस्तद्वचनत्वं, यस्तु याज्ञिकानामोदने प्रयोगः स स्यालीसम्यन्था-
ज्ञातविकारः, न च विपरीतं सम्भवति, औदनमात्रे प्रयोगाभावात् । येऽपि
तस्यौदनवचनत्वं मन्यन्ते तेऽपि न तन्मात्रं ध्यात्वाऽहुः कपाले कटाहे वा
श्रपितस्यौदनस्य तद्वाच्यत्वानभ्युपगमात्, तथा चोपरितने ऽधिकरणे यत्या-
मः, तेन स्यालीसम्यन्थनिमित्त एवौदनेऽपि चह-शब्द इति विशेषणत्वात्स्या-
त्येवाऽभिधेया, सा चानदनीया इविष्वद्व्यायेगया, अण्ययोत्पता तु प्रसिद्धे-
व, तस्मात्स्याली चहः कपालविकारश्च सौर्यमिति स्यात्यां श्रपितस्य
हविषः सूर्यसम्यन्थात्स्यात्येवाऽभिधीयते । तस्यैवमिति तद्विज्ञो भविष्य-

तीत्येकः पक्षः, एहीम एतस्याली चररिति स तु हविर्विकारः सौर्यमिति देवतासंयोगात् देवतातद्वितो ह्यपम् अन्यथा याग एवायं न स्यात् वचनाच्चानदनीयेनापि कृष्णलादिनेव यागः क्लियेत, तस्माद्दुर्विकार इति द्वितीयः, सत्य, चरुहविर्विकार न तु स्यात्यां चरु-शब्दः किंचोदने चरु-शब्दस्य वेदे याज्ञिकप्रयोगे चोदनेवचनत्वावधारणात्, वेदे तावदादित्यः प्राणशीघ्रचरित्युक्त्वा अदितिमोदनेनेति पश्चादनुवादादोदन-वचनत्वं तत्र तावद्वाक्ये यद्गम्यत इत्युक्तं शास्त्रस्या वा तत्रिमितत्वा-दित्यत्र, तत्स्थानेकार्थत्वमन्याप्यमिति सर्वत्रैवोदनवचनत्वं याज्ञिकारवा-नवप्राग्निनरूप्यपक्वोदने चरु-शब्दमुपचरन्ति, तेषां च शब्दैकगम्यधर्मा-धर्मव्यवहारिणां शब्दार्थाधिप्लवे तात्पर्यातिशयात्पञ्चाजनेभ्यः प्रत्यपिततर-त्वात्स एव शब्दार्थः, पाकविशेषनिमित्तस्यैवोदने चरु-शब्दः, न च स्याली-मन्तरेण स पाको निर्वर्तते इति कृत्वा स्यात्यादरः, न तु तावता स्याली-वचनत्व तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते ॥

शैव्यधरोः स्यात्यामेव वा
काधिकरणम् ।

सू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य
चाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥

स एव चरुः किं कपाले पक्वम् ? उत यत्र क्वचिद् द्रुत स्यात्या ? मिति पश्यः, चोदकप्राप्तेः कपाले स्यात्, नन्यष्टत्वपरिच्छिन्न कपालं चोदकेन प्राप्नोति, न च चरुष्टसु कपालेषु शक्यः पक्वं सत्यमष्टस्य प्राप्यते सत्यसम्भवाविधत्ते न तु तत्रिष्टस्या कपालमपि निवर्तितुमर्हति तस्मा-त्कपाले स्यात्, नैवम् अपाकृतकार्यत्वात् प्रकृतौ हि कपालोष्णता हविः पाको निर्वर्तते चरुस्तूदकगतीष्णता पक्त्वः तत्र कपालमुदक-धारणार्थमुपादीयमानमप्राकृतकार्यं स्यादिति न चोदकानुबहः, तस्माद्वात्र क्वचित्पक्वम् इति प्राप्ते द्रुमः स्यात्यामेव स्यात् तस्य हि वृहत्प्रनिमित्तः पाको निवर्तते नान्यत्र तस्मात्स्थाल्या स्यात् यदोदनवचनेऽपि चरु-शब्दे स्यात्यामेव पाकस्ततः पूर्वाधिकरणे स्याली कपालविकार इति पक्ष-स्यैवोदनेन हविर्विक्रियते इति पक्षस्य च कोऽनुष्ठाने धिमेव, उभयथाऽपि स्यात्या पक्वम् हविष्यद्वादित्याशङ्क ॥

सौव्यं चरौ पेपणाभावाधि
करणम् ।

सू० “तस्मिन्पेपणमनर्थलोपात्स्यादित्या-
द्विभिः” ॥

सूत्रैः प्रयोजनमुच्यते स्यात्यां हि कपाले निवर्तितेऽपि षोडश-
माप्तः पुरोहाय एव स्यात्या श्रपितो हविः स्यात्, ततश्च पेपणसंयवनो-
पधानादीनि कर्तव्यानि स्युः, सिद्धान्ते त्वोदने तेषामनर्थलोपादकरणम्
एव प्रयोजनसूत्राणि व्याख्याय पुनरधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातवान्, यो
नाम चरावपि सम्भवाद्दवघातवत् पेपणादीनि कर्तव्यानीति मन्यते
तस्य बुद्धिर्मन्दविषय्यायेन व्यावर्त्यते प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तेषां चरौ च तद-
भावादकरणं पेपणसंयवनोपधानादीनाम्, उपधानं तु याजिकाः कपालो-
पधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्यात्याः कुर्वते, न त्वयुक्तं, न च स्यालीकृपा
लकार्यं वर्तते उदकधारणार्थत्वात्, अत उपधानस्य व्यावृत्त्या आसादनम-
प्यर्थकृतत्वाच्च षोडशकेन प्राप्यते ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठा
नाधिकरणम् ।

सू० कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः
स्यात् ॥ १ ॥

“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्यपेक्षतकृष्णलमायुष्काम” इत्यत्र संशयः
किं कृष्णलेषु पाकः कर्तव्यो नै, ति लुप्तार्थत्वादकर्तव्यः, ननु “घृते अय-
यती”ति वचनात्कर्तव्यः, न, अशक्यत्वात् ऊपरसादीनां पूर्वपान्तिरोभावो
ऽपूर्वाणां च पादुर्भाषः पाक असौ न कृष्णलेषु सम्भवति, तस्मादकर्तव्य
इति प्राप्ते घूमः—यद्यपि मुख्य. पाको न सम्भवति तथाऽपि लक्षणया ताप-
मात्र वचनेन विधीयते, अतस्तावन्मात्रं कर्तव्यम्, अन्यथा वचनानर्थक्य
स्यात्, यदि त्वयमेव मुख्य. पाको यदनुष्ठास्पर्शवद्द्रव्यस्योष्णीकरणं ततः
सुतरा वचनवलादसत्यापि प्राकृते कार्ये कर्तव्यः ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिधार-
णयोगभावाधिकारणम् ।

सू० उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थ-
त्वादकर्म स्यात् ॥ २ ॥

कृष्णलघरात्रेव सन्देहः किमुपस्तरणाभिधारणे कर्त्तव्येने? ति, चोद-
कप्राप्तेः कर्त्तव्ये "यदुपस्तरणात्यभिधारयत्यमृतानुतिमेवैनां करोती"ति वच-
नारस्वादिमाय्येत, न च कृष्णलेपु स्यादिमा सम्भवति, अती लुप्तार्थत्वा-
दकर्त्तव्ये इति चेत् न, अर्थवादत्वादमृतानुतिवचनस्य, एवं तर्हि चतुरश्र-
सम्पत्त्वर्थमुपस्तरणाभिधारणं तत्तु चत्वारि चत्वारि कृष्णलास्यव्यति चतु-
रश्रस्यस्यै, इति कृष्णलचतुष्टयेनैव चतुरश्रसाधारिवचनादकर्त्तव्यं, नैवं, न
हि कृष्णलचतुष्टयेनाश्रदानचतुष्टुमाप्तं शक्यं विषयभेदान्, आलिवचनं स्वर्थ-
वादमात्रं, यदि कृष्णलचतुष्टयेनैव चतुरश्रसमाप्येत, ततः सकृदश्रस्यैव तदश्रपि
श्रदानमपि स्यात्, तत्र चत्वारि चत्वारिती धीप्ता भावकल्प्येत । अथ
धीप्तायां विधीयते ततः प्राप्ताश्रदानानुवादेन चतुःसङ्ख्याया धीप्ता-
पारव विधानादुक्तं भिद्येत, ननु द्विहंविधोऽव्ययतीत्यस्य प्रकृतितः प्राप्ति-
श्रदानं स्यात्, न, चतुरश्रसमाप्येयं हि प्रकृतौ श्रदानमुपस्तरणाभि-
धारणश्रु, तच्छेदस्यतः सम्यच ततोऽश्रदानमप्यपस्तरणाभिधारणश्र-
देय निर्देशितुमर्हेति, तस्मादर्थश्रदानमात्रमालिवचनमिति कर्त्तव्यमुपस्तर-
णाभिधारणमिति प्राप्ते उच्यते-सूत्राणां पुरोडाशाश्रयणानां सुखसंसत्ता-
नामाहश्रीयथातः कथं स्यादित्येवमुपस्तरणाभिधारणं दृष्टायं, न च
कृष्णलानां समसक्तिः सम्भवति यत्परिहारायोगस्तरणादि भवेत् । ननु चतु-
रश्रसमाप्यतिरिचि दृष्टमेव प्रयोजनं न, अनङ्गत्वात्, चतुरश्रसं कुहोतीत्यत्रा-
वत्तं कुहोतीत्येतावद्विधीयते चतुःश्रदन्मुपस्तरणाभिधारणश्रदानश्रयण-
प्राप्तचतुःसङ्ख्याननुवादेमात्रं न विधानार्थम् अथतदोमथिपियरत्वाद्वाश्रयस्य,
तस्मादकर्त्तव्यमुपस्तरणाभिधारणम् ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिधार-
णयोगभावाधिकारणम् ।

सू० भक्षणां तु प्रीत्यर्थं चादकर्म
स्यात् ॥ ३ ॥

इत्या विन्नेय यदा प्रकृती भवा पुष्पमीत्यर्थोस्तदा कृष्णलाना
मस्ति भवो ने? ति तत्र कृष्णलेर्भत्यमाणैर्न प्रीतिर्भवति तेन प्राकृतास्ता
वद्भवा लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्या । यत्तु वचन 'चुञ्चूर्पाकारं भवत्यतीति तदाज्यस्य
भक्षण विधत्ते तस्यादनीप यात् चुञ्चूर्पाकारस्यानुवादसम्भवात् कृष्णलाना,
तस्मान्न तेषा भक्षणमिति प्राप्ते ब्रूम - पूर्ववाक्ये कृष्णलाना प्राधान्यात्
ज्यस्य च तदङ्गत्वात्तेषामेव भक्षणवाक्येऽन्वय, तेषा दानदनीपानामपि
प्रदानवद्भक्षणमपि व्यवनाद्ब्रुव्यतीति, तेषामेव चुञ्चूर्पाकरणविशिष्ट भक्षण
विधीयते ॥

कृष्णलचरो वरुधा ब्रह्मण
चरतीत्यनेन सत् परिहारवि
धानाधिकरणम् ।

सू० एकधोपचारे सत्त्वं ब्रह्मभ-
क्षाणा प्रकृतौ विहृतत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रुते "एरुधा ब्रह्मण उपहरती ति किमत्र सकृत्स्य सहस्य
वा-विधीयते? उत सहस्य? मिति करत्वात् त्रिणेप ? यदि सकृत्स्य विधीयते
ततश्चोदकपाप्तानामिडाप्रशिन्नचतुर्धाकरणशुभ्राकालभक्षाणा कालभे
देन चनुर्हरणे प्राप्ते 'सकृद्भुरति नाधिक मिति त्रिधानादेक एवास्य भव
उपहर्त्तव्य, भवान्तराणि निजर्त्तरन, सहस्यविधौ पुनरनिजर्त्तता भवा का
लभेदेनोपहर्त्तव्या प्राप्ता सन्त एकस्मिन्काल उपह्रियन्ते, तत्र सकृत्त्वे सहस्ये
वैरुधा-शब्दस्य लोके प्रयोगादनियम यत एवाय साधारण अत एव
चोदकपाप्तभवान्तरावाधाय सहस्यमेव विधीयते, प्राशित्रमिडामिति
द्वितीयया क्रिया प्रति भवस्य प्राधान्याजगमाद् दृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति
पत्पर्या प्राकृता भवा कृष्णलेष्वपि चोदकेन प्राप्नुवन्तीति तेषा सहस्य
विधानमुपयुज्यते ॥

कृष्णलचरो ब्रह्मण सवभ
वभागापणाधिकरणम् ।

सू० सर्वत्वं च तेषामधिकारा-
त्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्रैव 'सः ब्रह्मणे परिहरती ति श्रुत तत्र सशय कि ब्रह्मभा
गस्य सर्वस्य परिहारो विधीयते षड्ब्रह्मणे सः तस्य परिहरती ति षड्ब्रह्मणे

परिहरति तत्सर्वमिति वा? उत परिहरणीयस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धो
विधीयते यत्परिहरति तत्सर्वं ब्रह्मणे नाध्यर्ष्यादिय्य? इति पुरुषान्तरैभ्यो-
भक्तोऽपनीयत इति, तत्र चोदकपात्रपुरुषान्तरसम्बन्धो मा बाधीति ब्रह्म-
भागस्य परिहर्तव्यस्य सर्वता सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धिनो वा परिहारोविधी-
यत इति मन्यते, वचन त्वेवमनर्थकं स्यात्, प्रकृतित एव हि कृत्वस्य ब्रह्म
भागस्य भवणाय परिहरणं प्राप्तमेव, कृत्वो हि भागस्तेन भवणीयः ।
अन्यथा ह्यभक्तितस्यांशस्य सस्कारहानिः स्यात्, तस्मात्प्राप्तत्वाद्ब्रह्मभा-
गस्य कृत्वता न विधातव्या, तेन यत्प्रकृतौ नानापुरुषेभ्यो भक्तार्थं हरति
तत्सर्वं ब्रह्मणे परिहरति, नान्येभ्य इति प्राकृताभक्ताः पुरुषान्तरैभ्योऽप-
नीयन्ते ॥

भक्तभागानां स्वस्वकाले व
चनणा भवणाधिकरणम् ।

सू० पुरुषापनयास्वकास्तत्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वं भक्ता ब्रह्मण उपहर्तव्या, ते चैकधा ब्रह्मण उपहर्तीति सह
त्वविधानाद्रेऽस्मिन्नेव काल उपहर्तव्या इति स्थितिं सशयः, किं युगप-
दुपहृतानां युगपद्भूतम्? उत प्रकृतिप्रचानाकाल भवण? तत्र “भक्तार्थो
ह्युपहारो ऽतोभक्तोऽपि युगपद्भवेत् । सहाय्युपहृतौ शक्यं यथाकालं तु भव-
णम्” ॥ तस्माच्चोदकाबाधाय सहोपहृतानामपि प्रकृतिप्रचानाकाल भवणम्

ब्रह्मभक्ते चतुर्धाकरण
दीनामभाषाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वाद्विभागः स्यात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ चतुर्धाकरणं विधाय “इदं ब्रह्मण इदं हेतुरित्यादिव्या-
देशो विहितः स किं कृष्णलेपु कर्तव्यो ने? इति चोदकपात्रे. कर्तव्यः,
नैव चतुर्धाकरणं तावच्चतुर्णां भवणार्थं प्रकृतौ, इह तु ब्रह्मणैव सर्वं
भवयितव्यमिति लुप्तार्थत्वादकर्तव्यं, व्यादेशोऽपि चतुर्णां व्यवस्यार्थम्
इह तु सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वेन निश्चितत्वादिदं ब्रह्मण इत्यपि निर्देशो
न कर्तव्यः, नतरामिदं हेतुरित्यादिहोवादिभ्योऽपनीतत्वात् ॥

व्योतिष्ठोमे अत्यिथाना
स्यानत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० ऋत्विग्दानं धर्ममाचार्यं स्याद्-
दानिसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

“चत्विभ्यो दत्तिष्ठां दद्या”दित्यादि यदृत्विभ्योऽन तददृष्टार्थमान
त्यर्थे वेति सन्देहे अदृष्टार्थमिति ब्रूम -दानकर्त्तव्यताश्रुत्या दानेनान
तिकर्त्तव्यतावाक्यात् तच्च दुर्बल, तस्माद्दानमात्र कर्त्तव्यम् । किं च द्वादश-
शतादिपरिमाणनियमो मन्त्रादीतिकर्त्तव्यता कर्मननुष्ठपद्रव्यता च दान
स्यादृष्टार्थत्वे ऽवकल्पते नान्यथा, उच्यते कर्मकरेभ्यस्तदीयमानमपेक्षितान-
तिद्वारेण दृष्टप्रयोजनत्वाच्च शक्यते अदृष्टार्थं कल्पयितु, परिमाणादिनि
यमस्तु काम भवत्वदृष्टार्थं. न तु तावता दानस्याप्यदृष्टार्थता, तस्मात्स
त्रेषु न कर्त्तव्य दानम् ॥

ल्योतिष्ठोमे भवत्य प्रति
प्रत्ययंताधिकरणम् ।

सू० शेषभक्ताश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

शेषभक्ता इडादिविषया दर्शपूर्णमासयो सोमविषयाश्च सोमे समा
न्वाता किं परिक्रमार्था १ उत प्रतिपत्त्यर्था २ इति विचार . तत्र भक्तणात्योति-
प्रोत्या चानति, प्रत्यता तस्मात्तदर्थं, नैव यागे कृतेऽवशिष्ट द्रव्य प्रति-
पत्तिमपेक्षमाण भक्तणेन प्रतिपाद्यते, तत्तु दृष्टमेष प्रयोजनम्, अनीशानश्च
यज्ञमानो देवतायै सङ्कल्पितस्यातो न शक्नोत्यसौ तेन परिक्रेतु, तस्मात्प्र
तिपत्त्यर्था भक्ता । त्यति चास्मिन् भक्ताणां प्रतिपत्त्यर्थत्वे चतुर्धा करणे
भक्तणाश्रयणात्परिक्रममाशङ्क भक्तवत्त्वादेशस्य तृतीये साधिता, तस्मा-
त्सत्रेष्वप्यथाध्या भक्ता. ॥

सत्रे अत्विवरणाभावाधि
करणम् ।

सू० वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे
न स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ १० ॥

ल्योतिष्ठोमे वरणमृत्विजामान्वातम् अग्निर्होता स मे होतित्यादि,
तत्सत्रेषु कर्त्तव्य नेति सशये चोदकानुपहाय कर्त्तव्यम् अत्विकृत्याथे चंद
प्रकृतौ तच्च सत्रेऽपि यज्ञमानेष्वधातय “ये यज्ञमानास्त अत्विज” इति
वचनात्, अतो लुप्तार्थत्वात्कर्त्तव्य वरण, मैत्रम् आनत्यर्थे तत्प्रकृतौ, न कृत
चात्र यज्ञमानैररणेनानमित्यम्, अतोऽर्थतोपादकर्त्तव्यम्, अत्वित्त्वमपि

१ प्रकृते इति पा ।
२ भक्तणाश्रयणादेशस्योक्त पा ।

यागकर्तृत्व, तच्च प्रकृतौ वरणविधानात्तद्वारेणानतानामेव, तत्रेषु तु वर
णस्वार्थलोपाविग्रहवरणानामेव न विगुणमृत्विस्त्वम चाध्वर्योदित्व भवि
ष्यति यदि तु कर्म करत्यवउतोऽयमृत्विक्कशब्दस्ततो वरणेनापि यज्ञमानेषु
शक्यमाधातु ते हि स्वार्थं कुर्याथा न कर्मकरा भवन्ति तेन अस्त्विभि
रैव सत्र कर्तव्यमिति वरणनिवृत्ति ॥

सत्र पारकषाभावाधि
करणम् ।

सू० परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ११ ॥

दक्षिणादान परिक्रयार्थं नादृष्टार्थमित्युक्तम्, इदानीं परिक्रय एव
सत्रे किं कर्तव्यं नेति सशयं पूर्वोपिकरणवत्पूर्वोत्तरपक्षौ नात्र गौरवोयत
इत्यादिप्रतिषेधो नास्तथा दानमाप्तौ घटते, तस्मादनिवृत्त दानमिति
विशेषाशङ्का विध्यन्तरशेषत्वयमनुवादे न प्राप्ति सूचयति तस्मादान
मनाथेत्वाद्वरणवत्परिक्रयोऽपि निवर्त्तते ॥

उत्पन्नानोपस्य सत्रानङ्ग
तथा तत्र दानस्य पारकषाध
त्वाधिकरणम् ।

सू० उद्वसानीयं सत्रधर्मा स्यात्
तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममाचं
स्यात् ॥ १२ ॥

सत्राद्दुद्वसाय ज्योतिष्टोमेन पृष्टशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन यजेर
वि"ति श्रूयते तत्र सशयं किं पृष्टशमनीयं सत्राङ्गं तत्र सत्रवद यज्ञमा
नैरेवास्त्वित्युक्तं कर्तव्यमिति दक्षिणादानमदृष्टार्थम्? उत नाङ्गमृत्विभिः कर्तव्य
परिक्रयार्थं च दानं? मिति, तत्र फलवत्सत्रसमाभिव्याहारात्तदुत्तरकालेऽपि
श्रूयमाणं पृष्टशमनीये वाजपेयस्यैव बृहस्पतिसत्रं सत्रस्याङ्गम् इतरथा हि
सत्रसयोगे काललक्षणार्थं स्यात् फलं च फल्येत, तस्मादङ्गं नैवम् । उद्व
सानं हि त्यागं स च नि शेषसमाप्तावप्रकल्पते, न च नि शेषसमाप्त
स्याङ्गं सम्भवति, वाजपेयेनेष्टेति तु प्रयोगसमाप्तिर्गम्यते, समाप्तेऽपि च
यथोक्ते प्रयोगे सम्भवत्यङ्गान्तरं त्यक्तस्य तु पुनरङ्गं न सम्भवति, सम्भवे
या त्याग एव न स्यात्, तस्माद्दुद्वसायेति त्यागस्य शाब्दत्वादनङ्गत्व, न
च लक्षणा श्रौतमेव सत्रावसानं निमित्तीकृत्य पृष्टशमनीयविधानात् ॥

उद्वसनीयस्य अतिविज्ञा
मैकेकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तेषां तु वचनाद् द्वियज्ञवत्सह
प्रयोगः स्यात् ॥ १३ ॥

पृष्ठशमनीय एव संशयः किमुद्वसायिभिः सह प्रयोक्तव्य ? उतैके-
कश्येन यज्ञेरचिति, तत्राप्यातोपात्तस्य बहुत्वस्योपाद्वेयकर्तृगामित्वेनवि-
वचितत्वात्संहत्य कुर्युरिति स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तरा विन्नान्तरं
क्रियते ॥

उद्वसनीये सत्रिम्योऽप्ये-
षामतिव्याधिकरणम् ।

सू० तत्रान्यान्त्वजो वृणीरन् ॥ १४ ॥

यदा संहत्य कर्तव्यं तदा किं यज्ञमानैरेव सर्वं कर्तव्यमुतत्विग्भि-
रिति विचारः, तत्रोद्वसने यज्ञमानानामेव कर्तृत्वात् क्ताप्रत्ययेन च पृष्ठ-
शमनीयस्य तत्समानकर्तृत्वात्तत्रापि यज्ञमाना एव कर्तारो नान्य इति
प्राप्ते ब्रूमः—यज्ञेरतिव्यनेन यो व्यापारो विधीयते तस्यैवोद्वसानस-
मानकर्तृकता स्या प्रत्ययादुद्वसने नातिव्यस्य, तनु पुरुषान्तरैः प्रकृतिव-
त्क्रियमाणं न केनचिद्विद्विष्यते । किं च दक्षिणा—शब्दः परिक्रयार्थं वर्तते
न चात्र परिक्रयः संभवति, अतो दक्षिणाश्रुतिवनादन्ये भवेयुः, यद्येषम-
हृत्येऽपि दक्षिणाश्रुतिरेवात्ये सिध्येयुः, ये यज्ञमानास्ते अतिव्य इति साधा-
णं वचनं पृष्ठशमनीयवर्त्तं भविष्यति तत्राहृत्य परिक्रयवचनात्, भवतु
नामैवं को दोषः, किमयं तस्याहृत्यनिराकरणम् ? उच्यते अहृत्याभ्युपगमे
नापि शक्यत एव परिक्रयार्थता वक्तुं तथाऽपि तत्त्वत उक्तं विवक्षित्याऽहृ-
त्यमेव नास्तीत्युक्तम्, अपि चाहृत्ये सति संहत्य प्रयोगः स्यात् प्रधानवत्-
एकैकशस्तु प्रयोगं वक्तुकामोऽहृत्यं निराकृतवान् तस्मादन्ये वरीतव्याः,
स्थितादुत्तरं नैतदस्ति संहत्यप्रयोग इति यदि बहुत्वं विधीयेत तत एवं
स्यात् उद्वसायेति तु मया—प्रत्ययादुद्वसानसमानकर्तृकत्वावगमादुद्व-
साने च बहूना कर्तृत्वात्प्राप्तमेव बहुत्वं न विधीयते, न चाविहितमङ्गं
भवति, उद्वसाने च गम्यमानमपि बहुत्वं निमित्तवदुद्वेयगतत्वादविष-
वितं, यागे चानुवादत्वादनङ्गम् ॥ किंच उद्वसाने निरपेताः कर्तारस्तद्वद्वि

यागोऽपि निरपेक्षास्ततः समानकृत्यं सम्भवेचात्यथा, तस्मादेकैकश्येन प्रयुञ्जीत् ॥

कामेटौ . दानस्यादृष्टार्थं ताधिकरणम् ।

सू० कामेटौ च दान-शब्दान् ॥ १५ ॥

सास्वते सत्रे श्रूयते "प्राचं प्रस्तरणं प्राण्यानये कामायाष्टाकपालं निर्वपन्ति तस्यामश्वां च पुरुषो च धेनुके दद्युरिति किमिदं दानमदृष्टार्थं ? मुत परिक्रयार्थं ? मिति तदर्थं चिन्त्यते किमेतस्यामृत्विजः सन्ति ? उत यजमानै रेवेपमिष्टिः कर्त्तव्यं ? तत्र द्वादशाहे ये यजमानास्त अत्विज इति यजमानानामात्विज्यमिहातिद्वयेन प्राप्यमाणं प्राकृतेष्वेवाङ्गेषु प्राप्यते नापूर्वाङ्गेषु यूपघटस्तरणवर्हिषा वर्हिर्धर्मो' तेनापूर्वाङ्गे कामेटौ असति यजमानात्विज्ये द्वादशप्राप्तैश्चत्विग्भिर्भवेत्तथां सन्तु च तेषु दानमसत्यपि दक्षिणाशब्दे दृष्टार्थत्वात्परिक्रयार्थमेवेति प्राप्ते रूमः-प्रकृतौ वर्हिर्धर्मो. प्रदिष्टाना पदार्थानामङ्गत्वाद्युक्तं यदपूर्वेषु न भवन्ति, यजमानास्तु कर्त्तारः प्रयोगाद्गत्वाद्द्विहताद्यपि प्रयोगद्वारेण प्राप्नुवन्ति तस्मिंश्च प्रयोगे यदपूर्वमध्यं निपतति तत्रैव प्रसङ्गसिद्धत्वाच्च कर्त्तव्यत्वात्कान्तित्वात्, तस्माददृष्टार्थमेवेतद्दानम् ॥

दशपूर्वमासयोर्द्वयाद्य दा नस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।

सू० द्वेष्ये वा चोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ १६ ॥

दशपूर्वमासयोः श्रूयते "यदि पत्नीः सयानपन्कपालमभिजहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनी गौर्द्विधा ता स द्वेष्यादद्या" इति किमिदं दानं परिक्रयार्थं ? मुतादृष्टार्थं ? मिति दक्षिणाशब्दात्परिक्रयार्थमिति, यद्यपि च दशपूर्वमासयोरेव तैमिक्तिरुमङ्गु वैश्वानरं तिस्रन्तम' अथ क्रियते तथाऽपि यचनाद्विधान्तरं न्यनुपपन्नम् उच्यते द्वेष्याय तद्दानं न चत्विग् द्वेष्यः सम्भवति "अत्विगाद्यौ नातिचरितथा" इति स्मरणान् तस्मादनुत्विजे दानमिदमदृष्टार्थं दक्षिणाशब्दश्च दानमात्रेऽगत्या वर्तते ॥

सौम्यतामस्थिपत्राधिकार-
शम् ।

सू० अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां
स्याद्विप्रतिषेधादस्त्वाम् ॥ १७ ॥

इदं श्रूयते "यदि सत्राय सन्धीवितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णा-
ज्जिनेऽस्योन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीवयित्वा तिन
सह यज्ञेत् ततः सभ्यत्सरेऽस्योनि याजयेयु" रिति योऽयं सभ्यत्सरेऽस्य-
यागः स विचार्यते किमस्थि-शब्देन शरीरशरीरिणोऽभेदोपचारेण मृतं लव-
यित्वा तस्यायं याग उच्यते तदधिकारे व यागे सन्नियामितरेषामृत्विक्त्वा-
नीयानां कर्तृत्वमात्रम् ? उतास्यि-शब्देन जीवत एव सन्नियोऽस्थिसहाया-
ल्लवयित्वा तेषामेव यागविधिः ? रिति सत्रास्यि-शब्दस्य तच्छरीरे पुंसि प्र-
तिरितरेषां च एयन्तपरस्मैपदनिर्द्देशात्परार्थं कर्मणि याजयितृत्वाद्यगमा-
नृताधिकारमिदं कर्म सत्रमध्यमरणनिमित्तं तस्यैव फलदमिति प्राप्ते
श्रूमः-न कथंचिदपि मृतस्य सावाहुः संविधानाहुः कर्तृत्वं सम्भवति
न चाकर्तृताधिकारः तस्मान्जीवतामेवायं यागः, याजयतिरव ये तेषां
याजयितारस्तदभिप्रायेण भविष्यति ॥

अस्थियज्ञे यस्याऽन्नपात्र-
नुदानाधिकारम् ।

सू० यदि तु वचनात् तेषां जपसंस्कार-
रमर्थं नुप्तं सेष्टितदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

सौम्यताधिकारपक्षे षोडशपास्तं न किञ्चित्प्राथम्यं, मृताधिकारे
तु भवति केषांचिद्व्याधः तद्विद् कृत्या विन्तया किं प्राथ्यं किं नेति
विन्त्यते, ये यज्ञमानत्रपावपनादपरव संस्कारा दीवणीयेष्टिरव ते कि-
मस्थ्यधिकारपक्षे कर्मण्या नेति षोडशकानुबन्धाव कर्मण्याः मैत्रं, दीवाया-
शीष्टिपंमनियममदुत्परव दीवा, न च सा मृतस्य सम्भवति, तस्मान्नु-
त्पायां, यपनं तु दूरापास्तं केशरमदुणोरभावात् अपरत्राशयत्वात्
कथयं तु क्रियते गुणभूतत्वात् । अथ यत्र यज्ञमानो गुणभूतः यथा गुणं
यज्ञमानोऽन्यारभत इत्यादौ तत्कर्तव्यं नेति अवेतनानामरणां स्यात्-
न्यतश्चणकृत्यामभ्यादकर्तव्यं, न चैतन्प्रापेत् कर्तव्यं फाष्ठादीनामपि

त्वलनादौ कर्तृत्वसम्भवात् यस्यैवान्यानपेक्षयाऽऽप्यातोपासव्यापारसमवा-
यसम्भवः स एव कर्ता, तस्माच्छ्रुतान्वारम्भणादिकर्मोस्थिभि कर्तव्यम् ॥

अस्यपक्षे अद्याद्वाक्यक
माद्यननुदानाधिकरणम् ।

सू० काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञा-
नाद्यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ १८ ॥

गुणकामाना विकृतौ प्रवृत्तिं ज्ञत्वा चिन्त्यते यदि कामयेत
वपुंजः पर्जन्यः स्याचीचैः सतोऽभिनुवाश्रित्यादयो गुणकामामृताधिकार-
पक्षे प्रवर्तन्ते नेति चोदकपक्षेः प्रवर्तन्ते नैव, कुतः कामाज्ञानात्, न हीदृ
ज्ञापते किं मृतस्येष्ट न वेति तस्मादप्रवृत्तिर्गुणकामानाम् ॥

अस्यपक्षे अद्या सूक्तया
कामाज्ञानानुदानाधिकर-
णम् ।

सू० ईशार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥
२० ॥

“सूक्तशाकगतान्यापुराशास्त” इत्यादीनि फलपदानि प्रवर्तन्ते नेति
सद्ये सूक्तशाकस्य प्रहरणाद्गतया नित्यद्यत्पृतेस्तविद्यन्तानामापुरादि-
पदानामपि प्रवृत्तिः, नैव फलनिर्दिष्टा ह्येते मान्दवर्णिकफलकल्पनात्, न च
मृतस्य फलाशसनद्गम्यत इत्युक्तम्, अतो लुप्तार्थत्वादेया निवृत्तिः ॥

अस्यपक्षे होतृकामाभा
वाधिकरणम् ।

सू० स्युर्वा होतृकामाः ॥ २१ ॥

प्रकृतौ सन्ति होतृकामाः य कामयेत पापीषान् स्यादिति नीचै-
स्तरान्तस्य याज्यया वषट् कुर्यात् य कामयेत वसीषान् स्यादिति उच्चै-
स्तरान्तस्य याज्यया वषट् कुर्यादिति'त्यादयः, ते मृताधिकारेऽपि कर्मणि
होतृः कामनासम्भवाच्च निवर्तन्ते, निवृत्तिर्वा यजमानकल्पमेव हि अत्रापि
निवृत्तिश्चेति, न चातिर्विष्ट फल भवति, न च मृतस्येच्छा विनापते तस्मा-
देवमादीनामपि निवृत्तिः ॥

यजमानस्य टिष्ठमतावपि स
यंस्वारास्यसमापनाधिकरणम् ।

सू० सर्वस्वारस्यदिष्टगतौ समा-
पनं न विद्यते कर्मणो जीव
संयोगात् ॥ २२ ॥

सर्वस्यापि नामैकाहः स्वर्गाज्ञामस्य विहितः, तत्राभ्यस्तीचक्राले

“ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ”मिति प्रैषमृत्विग्भ्यः प्रदाय यज्ञमानो म्रियते तस्मिन्मृते शेषं कर्म समापनीयं नेति संशये, न समाप्यं मृतस्य कर्तृत्वासम्भवात्, यज्ञमानस्य तावच्च समाप्तिः कर्तव्या, यच्च यज्ञ-मानस्य कार्यं तद् अस्त्विजः कुर्वन्ति नान्यत्तस्माद्मृत्विजोऽपि न समापयेयुः, उच्यते ।—यद्यसम्भवि कर्तव्यं तत एव भवेद्विद्वं जीववेष तु स प्रैषाच्छ्रुते कर्तृत्वमृच्छति” वरणभरणादिसमाचरणमेष जीवद्रवस्यापामपि यज्ञमानस्य कर्तृत्वं, तच्च मरणोत्तरकालभाषिन्यपि कर्मशेषे जीवद्रवस्यापामित्र संविधानेन सम्भवति, प्रत्यतमेव च समापयतीति प्रैषेण समाप्तिश्चोद्यमाना न शक्यते ऽपह्नोतुं, न हि ब्राह्मणभागताद्विधेः प्रैषस्य कश्चिद्विशेषः, न हि प्रैषे प्रैषकपुरुषस्य स्वातन्त्र्यं येन पौरुषेयत्वाद्द्वेषः स्यात्, प्रयोक्तृत्वमात्रं तु ब्राह्मणगतेष्विव विधिषु प्रैषेष्वपि पुरुषाणाम्, अतः प्रत्यतमेव विहितं समापनं स्वर्गं एव वा अत्र मरणेनार्थिनः फलं न मरणं, मरणकाम इत्यङ्गीकृतमरण इत्यर्थः, तेन यो ह्येवं ज्ञात्वा स्वर्गं प्राप्नुवतीति कामयते तस्यायं क्रतुः, तथा च हरिभिर्हकं “प्रधानस्य मरणेनार्थिन इत्यां प्रयतयन्ती” ति तेन संजातेऽपि मरणे स्वर्गार्थमेव समापनीयम् ॥

यज्ञमानस्य दिष्टगते मर्त्य-
स्यास्त्वशुक्रस्यार्थिभ्योऽप्यङ्गा-
द्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ २३ ॥

अथ मृते यज्ञमाने कर्मशेषे क्रियमाणे किं बाध्यं? किं वा ने? ति प्रश्नेनैशोपक्रमः, अत्रोत्तरम् अस्यियत्ने ऽद्यमधिकारवत्ते यद्योक्तं तथेहापि द्रष्टव्यम् ॥

सर्वस्वारे यज्ञमानस्य दिष्ट-
गतायापि आयुराश्रमनाधिक-
रणम् ।

सू० जीवत्यवचनमायुराश्रिपक्षदर्थ-
त्वात् ॥ २४ ॥

सर्वस्वार एव मरणात्माजीवद्रवस्यापामायुराशास्त इत्यायुराशी-
र्षेणेत्या ने? ति संशयः तत्र मरणाभ्युपगमेन प्रकृतस्य नाशासितश्रमायुः
प्रागपि त्वार्भञ्जकालामरणं संभवति, तथा सति क्रतोर्वैगुण्याद्याद्यद्वाभञ्ज-
कालमाशासितश्रमायुः, तस्मादायुराशीर्षेणेत्या ॥

द्वन्द्वशब्दं क्तुयाज्याद्यनु
पदानाधिकरणम् ।

सू० क्रिया स्याद्द्वर्ममात्राणाम् ॥ २५ ॥

यत्प्रकृतानानत्यर्थमृत्विश्वरणं दक्षिणादानं च न तत्सत्रे स्याद्वि
त्युक्तं, यत्त्वद्वन्द्वशब्दं क्तुयाज्याद्यकरणम् आत्रेयाय हिरण्यदानं च तत्सत्रेऽपि
कतव्यमिति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ॥

पञ्चमानष्टौ निर्वोपानुष्ठा
नाधिकरणम् ।

सू० गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरेगिननहोत्रहृद्यण्याहवींवि निर्वपतीति श्रुतेर निर्वोप
पञ्चमानेष्टिषु चोदकेन प्राप्तं कर्तव्ये नै ति सशये न कर्तव्यं कस्मात्
अग्निहोत्रहृद्यण्याभावात्, यथाऽग्निहोत्रं हुतं सा ह्यग्निहोत्रहृद्यणी न च
पञ्चमानेष्टिवेलाग्रामग्निहोत्रं हुतं सम्भवति, विना चाऽग्निहोत्रहृद्यण्यानि
र्वोपोविगुणत्वात्कर्तव्यं इति प्राप्ते घ्रूम - अतिदेशेन हि कार्यमुखेन पदा-
र्येषु प्राप्यमाणेषु हवि सस्कारार्थे तथा निर्वोप प्राप्यते तदङ्गभूताग्निहोत्र
हृद्यण्यासम्भवाच्च प्राप्यते, न चाप्राप्ताया गुणत्वम् अतस्तदभावेऽप्यगुण
त्वात्कर्तव्यं एव निर्वोप ॥

वाक्ये मु पदानाधिक
रणम् ।

सू० मुष्टिलोपात्सङ्खालोपस्तद्गुण
त्वात्स्यात् ॥ २७ ॥

वाक्येपि श्रुते "वाहंस्पत्या नैवार सप्तदशशराव क्षीरि चर्भवं
ती" ति अस्ति तु प्रकृतौ 'चतुरा मुष्टीनिर्वपती' ति चतु सङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च
सद्गुणयमिह चोदकेन प्राप्तं न च चतुर्भिर्मुष्टिभि सप्तदशशरावपरिमाण
इवैव सम्याद्वित्तुं शक्यते अतोऽवश्यं बाधितञ्चै सति किमुभय
बाधितञ्च शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्ये सप्तदशशराव्या या च चतु सङ्ख्या कि
मन्यतरत् तत्रापि किमनियमः ? अथ वा मुष्ट्यनुपह ? सङ्खालोप ? विपरीत
वे ? ति, तत्राविशेषाद्गुणयोर्बाध, तत्रापि समानकार्यत्वात् द्रव्य द्रव्येण
सङ्ख्या सदप्येत्येकं पक्ष, सप्तदशसङ्ख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं
चतु सङ्ख्या मुष्टिरश्च निर्वोपाङ्गम अतो न तावत्सातादिकविषयस्य येनो
भयमुभयेन बाधेत चतुर्भिर्मुष्टिभि सप्तदशशरावत्सहस्रं सम्याद्वित्तुं शक्यत
इत्यर्थाद्बाध, तत्रैकबाधेनोपपत्तौ नोभयबाधनं युक्तं, तस्माद्व्यतराया

तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः, सङ्ख्याया द्रव्याङ्गत्वात्प्रधानस्य मुष्टि-
द्रव्यस्यानुग्रहः सङ्ख्यायास्तु बाध इति तृतीयः, न सङ्ख्याया मुष्ट्यङ्गत्वं
बाध्यत्वतणसमानाधिकरणद्रव्यसम्बन्धवाधेन द्वितीयाश्रुत्या निर्वापाङ्ग-
त्वाद्यगमादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वाद्यगमानुत्पत्त्वं तत्र मुख्यत्वात्सङ्ख्यानु-
ग्रहो लघन्यत्वाच्च मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥

धेनुमालभेतेत्यादिश्रुता धे-
न्यादिशब्दानां गद्यान्विता-
धिकरणम् ।

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः
स्यादकार्यत्वात् ॥ २८ ॥

‘व्याघ्रावृत्तिव्यां धेनुमालभेत वापद्यं घत्समैन्द्रमृषभ’मिति गोद्र-
व्यासाधारणगुणवचनेषु धेन्वादिशब्देषु श्रुतेषु किं चोदकप्राप्तमजद्रव्यं प्रघ-
र्त्तते ने?ति संशयः, तत्र यद्यपि गोद्रसाधारणं गुणमेते घटन्ति तथाऽपि
न गोर्वाचकाः तेनात्र गेर्नापदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः, अजस्त्वतिदेशेन
प्राप्यते तत्रैव धेन्वादिशब्दा लक्षणा वर्तन्ते, यथाजमृषभमित्यादिष्विति
प्राप्ते ब्रूमः—नानुमानिकचोदकानुरोधेन श्रुतानां शब्दानां लक्षणावृत्तित्वा-
द्या, तेन यद्यपि गोद्रव्यं न शाब्दं तथाऽपि श्रुतगुणविशेषमप्यादनाय वैदि-
वालव्यव्यः, चोदकप्राप्तं स्वजद्रव्यं प्रत्यक्षश्रुतगुणविशेषविरोधाच्च प्राप्यते ॥

वापद्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन
अजस्येशालम्भनाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः
स्यात्तदापत्तेः ॥ २९ ॥

यस्तु साधारणगुणवचनः श्वेतादिशब्दः “वापद्यं श्वेतमालभेते”ति
स चोदकप्राप्ते ऽप्यजे सम्भवतीति न तत्राजस्य बाधनमिति प्रत्युदाहर-
णमेतत् ॥

सादृशके त्रिवापाञ्च क्वने
यात्यास्तगहुनस्य च पयाक्रम-
व्यादिरत्वं त्रैल्लानियमाधि-
करणम् ।

सू० विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्रकृतेर्गुण-
लोपः स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥
३० ॥

सादृशके श्रूयते “पले घाली यूपा भवती”ति तत्र संशयः किं
चोदकप्राप्तं यादिरादिकं पूर्णं छेदनादिभिः कृत्वा सपले वाली कर्तव्यः

यूप खले वाली भवतीति वचनव्यक्ति ? उत यैत्रोत्तरवेदिभूते खले पूर्वा
 र्वास्थिता आदिर्यक्षादिरी वा खले वाली तस्यामेव पशुनियोजन कर्त्तव्य वा
 खले वाली स यूपो भवति यूपकार्यरूरी भवतीति वचनव्यक्तिरिति, तथा
 चित्रायामिष्टौ श्रूयते दधिमधुधृत घाना उदकं तण्डुलास्तस्रसृष्ट पात्रा
 पत्यमिति, तत्रापि चोदकपात्रा व्रीहयोऽवश्याताद्विमिस्तण्डुलीकर्त्तव्या ?
 उत व्रीहा अत्रैहा वा लोकसिद्धास्तण्डुला पहीतव्या ? इति, तत्र चोदका-
 नुग्रहाय यूपस्य खले वालोत्व व्रीहीणा च तण्डुलत्व यथासिद्धोपादाने
 हि चोदकपात्रा आदिरादयो व्रीहयस्तसस्काराश्च छेदनवधतादयो
 बाध्येरन् । किं च खले वाली यूपकार्यं भवतीति विधौ यूप-शब्दस्या यूपे
 तत्कार्यकरे यत्रमानशब्दस्यैव प्रस्तरं गौणी वृत्ति स्यात्, यूपस्य तु खले
 वालीत्वविधौ न गौणत्व, तस्मात्स्वदिरादय खले वाली कर्त्तव्या, व्रीह-
 यश्च तण्डुलीकर्त्तव्या इति प्राप्ते यूप-यूपस्य खले वालीत्वमदृष्टार्थं विधी-
 यते । खले वाल्यास्तु यूपत्व दृष्टार्थं पश्यन्पक्रमणात्, तस्मादाद्यासिद्धेव
 आदिर्यक्षादिरी वा खले वाली यूपकार्यं कुर्वात, तण्डुलाश्च यथासिद्धा
 एवोपादेषा, प्रकृतौ हि श्रवणस्य विधानात्प्रकृतिद्रव्यमुपादाय स्वयमेव
 हवि कर्त्तव्यं विहताशपि यत्र श्रवण चर्चादौ तत्रापि प्रकृतिद्रव्य एहीत्वा
 स्वयमेव हवि कर्त्तव्यं तण्डुलेषु श्रवणव्याघांभाशाचिदृत्तौ न श्रवण
 कर्त्तव्यतावलेन प्रकृतिद्रव्यप्राप्ति, प्राप्ते च प्रकृतद्रव्योपादाने व्रीहियथ
 नियम, तस्मान्लोकप्रसिद्धा एव तण्डुला व्रीहा अत्रैहा वा पहीतव्या ॥

खले वाल्या तलणाद्यननु
 प्तानाधिकरणम् ।

सू० परेषां प्रतियेधः स्यात् ॥ ३१ ॥

यथासिद्धे खले वाल्युपादानात्वादिवादिकाष्ट बाध्यमिति स्थितम्
 अथ छेदनतलणादय सस्कारा कर्त्तव्या नैति सन्देहे चोदकानुग्रहा-
 द्द्वयस्यास्य कर्त्तव्या प्रयोजनाभावात् न कर्त्तव्या, किंवा हि खले
 वालीस्तत्क्षणीभूता निवृत्ताच्छ्रिता तस्या छेदन तलण निवृत्तनमुद्ध
 यण च लुप्तार्थमकर्त्तव्यम् ॥

खले धान्यां पर्यूहणादिसं-
स्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभावे संस्कारार्थत्वं स्यात् ॥
३२ ॥

अथ यत्पर्यूहणपरिहृणपरिषेवनादि खले धान्यां सम्भवत्प्रयोजनं
यच्चादृष्टार्थम् अस्त्रनप्रोचणादि तत्खले धान्यां भवति नेति संशये न
भवतीति द्रुमः—कृतः यथायत्वात्तेषाम् इह चायूपे खले धान्यां यूपकार्यक-
रणानुष्ठानार्थं पर्यूहणादि न कर्तव्यम् उच्यते—न यूपो नामैकः कश्चिदर्थो-
स्ति यदर्थोः संस्काराः किन्तु छेदनप्रोचणादिजन्यदृष्टादृष्टरूपाः संस्काराः
काष्ठे वर्तमाना यूपशब्दाभिधेया नियोजनस्याद्गभूताः तत्र केषांचिज्जु-
पार्थानां लोपेऽप्यन्येषामनुष्ठानार्थानां निवृत्तौ नास्ति प्रमाणं, तस्मात्पर्यूह-
णाऽजनादयः कर्तव्याः ॥

महापितृवृत्ते धानाम् अ-
वघातानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थेन च विपर्ययस्य तादर्थ्यात्त-
त्त्वमेव स्यात् ॥ ३३ ॥

महापितृवृत्ते श्रूयते “सोमाय पितृमते पुरोडाशं पट्टरूपालं निर्वपति
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानां पितृभ्योऽग्निव्यात्तेभ्योऽभिवासायै दुग्धे मन्य-
मिति तत्र धानाम् हन्तिः कर्तव्यो नेति संशये विघातादकर्तव्यं, क्रियमाणे
हि हन्तौ धानात्वं विहन्येत सक्तवो भवेयुः तस्मादकर्तव्योऽवघातः, सत्यं,
श्रपणोत्तरकालं क्रियमाणे विघातः स्यात्, पूर्वं तु हन्तिं कृत्वा परचात्पारुः-
क्रियते क्रममात्रं बाधित्वा तथा न विहन्यते, न हि क्रमबाधे पदार्थाऽपि
बाधितव्यः, तदुक्तं “गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिय स्यादिति” तस्मात्कर्तव्यो
ऽवघात इत्येवं भाष्यकारेणाधिकरणं व्याख्यातं, तदिदमनुपपन्नं प्रकृतावपि
पूर्वमवघातः ततः पारुः तेन नास्ति क्रमविपर्ययः, पुनर्हन्तं च गुणलोपे च
मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन । ये त्वाहुः न क्रमो नाम कश्चिद्गुणः पदार्थव्यतिरि-
क्तोऽस्ति यस्य पृथग्बाधं व्यवस्थापयामः, पदार्था एव हि वितताः प्रती-
यन्ते तेन केवलस्य क्रमस्य बाधासम्भवात्तद्बाधे पदार्थाऽपि बाधित
इत्यवघातो न कर्तव्य इत्येतच्चिराकरणाद्यर्थमिदमधिकरणम् । यत्तु विपर्ययो

१ अभियान्याये दुग्धे मन्थमिति पाठस्तु समीचीनः ।

२ क्रियन्ते इति पा० ।

नास्तीति तत्राणाहुः धानासु श्रपणं कृत्वाऽवघातः प्रकृतौ च विपरीतमि-
 न्यति विपर्यय इति यदि विपर्ययः कथं तर्ह्यवघातानुष्ठानं, न हि
 क्रमस्य पृथग्वाधः सम्भवति सत्यं, न त्वत्र परमार्थतः क्रमवाधः प्रकृतौ
 हि शुतेष्वेव व्रीहिव्यवघातः कृतः, तत्रापि श्रुतास्वेव धानास्यवघात इति
 नास्ति क्रमविपर्ययः प्रकृतावघातपरं श्रपणम् इह तु विपरीतमित्येतावता
 विपर्ययवाचो युक्तिः । ननु धानावस्थायां हन्ति क्रियमाणो विघातं कुर्यात्
 यथा न विघातो भवति तथा कुर्महे सकृदेवानभ्यस्तमवहननं क्रियते, न
 च भविष्यति विघात इति तदयुक्तं, सम्भवति हि पृथक्क्रमस्य वाधः, न
 एव हि पटार्थो अन्येनान्येन च क्रमेणानुष्ठानं शक्यन्ते तेन क्रमस्य प्रा-
 कृतस्याभावेऽपि पटार्थो न निवर्तन्ते । यत्तु श्रपणं कृत्वाऽवघात इति तं त्पूर्वं
 हन्ति कृत्वा पश्चात्पाकः” कार्य इति भाष्यविस्तृतं यद्यपि श्रपणोत्तरका-
 लेऽप्यवघाते विपर्ययो नास्ति शुते द्रव्येऽवघातकारणादिति तदप्यसार्थं,
 प्रकृतौ हि द्वे द्रव्यश्रपणे पुरोडाशश्रपणं व्रीहिश्रपणं च, तत्र धाना देव-
 तासम्बन्धात्पुरोडाशकार्यं वर्तन्ते न व्रीहिकार्यं, प्रकृतौ च व्रीहिविपर्ययोऽ-
 वघातो न पुरोडाशविषयः, तेन धानास्यपि चोदकशक्तेषु व्रीहिव्यवघा-
 दातो न धानावस्थायां तत्र तु क्रियमाणे हन्तौ क्रमविपर्ययः स्यादेव
 धानासु वाऽवघातकरणे धानात्वं विहन्येत । यत्तु सकृदेवावहनियाम
 इति तथा सत्यप्राकृतकार्यमदृष्टार्थमवहननं स्यात्, प्रकृतिवत्तु तुषविमो-
 कार्थोऽवघातं क्रियमाणो धानात्वं विहन्यात्, तस्मान्निवमधिकरणं युक्तं
 मिति यथावार्त्तिकं व्याख्यास्याम, न धाना उदाहरणं तत्रैव मन्य उदा-
 हरणं, तत्र पेषणं श्रपणोत्तरकालमर्थाद् भवति तत्प्राकृतं? मुताप्राकृतं? मिति
 मशयः, प्रकृतौ पाकात्पूर्वं पेषणं पाकार्यं भवति न ह्यसति पेषणे पुरोडाश-
 नियतं क. पाकः कर्तुं शक्यते, तेन पाकार्यं पेषणं मन्ये तु विनैव पेषणे
 न भर्जनरूपं. पाकस्तदनुसारावस्थायामेव कृत इति लुप्तार्थं प्राकृतं पेषणं
 निवृत्तं भर्जितेषु तदनुसारेण सकृत्तुभावापदानाय लौकिकं पेषणमधर्मकं कर्त-

व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रकृतौ पाकाद्ये पेषणं द्वितीयाश्रुत्या पेषणं
श्रपणं चोभयमपि ह्यिरर्धम्, अर्थात् तयोः पूर्वं पेषणम् इह स्वर्थादेव पश्चा-
त्क्रियत इति क्रममात्रमन्यत्, न च तदन्यत्वे पदार्थान्यत्वं तस्मात्प्राकृत-
मेव पेषणमिति कर्त्तव्याः पेषणधर्माः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

पश्यादौ सामिधेयादि
प्राकृतेति कर्त्तव्यतानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गु-
णानामधिकोत्पत्तिः सन्निधा-
नात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते “एकादश प्रयाजान् यजती”ति तथा
चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान् यजति नवानुयाजानि”ति तथा वायव्ये पशौ
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताप इत्याधारमाधारयतीति एवमन्यत्रापि यत्र
प्राकृतमङ्गमप्राकृतगुणयुक्तं श्रूयते तदुदाहृत्य विचार्यते किं तत्र चोदकेन
प्राकृतीति कर्त्तव्यता प्राप्यते न वे? नि तदर्थनिर्दिष्टं विचार्यते किमेतैर्गुण-
विशिष्टप्रयाजादिविधिः? उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधि? रिति
तत्रातिदेशेन पदार्थानां न स्वरूपतः पर्युपस्थापनमस्ति प्रकारमात्रा-
तिदेशात्, अतो नातिदेशप्राप्त्यङ्गीकरणेन गुणविधिः सम्भवति तस्मा-
त्सङ्ख्यादिविशिष्टाः प्रयाजादय एवात्र विधीयन्ते, एवं च धात्वर्थ-
विधानाच्छून्यनुषङ्गो भवति, ते च प्रयाजादयः प्रकृतौ कृतोपकारा विकृतौ
श्रूयमाणा एहमेधीवाज्यभागवदतिदेशं निहन्यन्ति तस्मात् प्राकृतीति-
कर्त्तव्यताऽतिदिश्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकारद्वारतः प्राप्ते रतिदेशेन कर्मणां
तान्यनूद्य गुणः शब्दो विधातुमिति तद्विधिः ॥ न च सत्यां गतौ न्याय्यं
विशिष्टविधिगौत्रम् । वाक्यार्थविधिदोषश्च समानः पत्रयोर्द्वयोः ॥ योऽपि
हि श्रुत्यर्थविधिलिप्सया धात्वर्थे विधित्सति तेनापि गुणवाद्दस्याप्रमा-
दपाठाद्वचस्य वाक्यार्थविधिर्ङ्गीकर्त्तव्यः, तथा सति तत्र प्रकृतौ विधौ

धात्वर्थानुवादेनानेकविधिवरिजिहीर्यया प्रकार^१द्वारा प्राप्तिमालोक्य तदनुवादेन विधिगुणमात्र विधत्ते, तस्मादेवजातीयकेषु एहमेधीपन्वाणामावादस्त्वितिदेशः ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भं
हत्यादिमन्त्रस्यान्तरस्मिन्वाघारे
गुणत्वाधिकरणम् ।

सू० हिरण्यगर्भं पूर्वस्य मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ २ ॥

वायव्ये पशौ श्रूयते "हिरण्यगर्भेऽस्मत्प्रवर्तताय" इत्याघारमाघारयतीति तस्माद्गताघारानुवादेन मन्त्रविधिरिति स्थित, प्रकृतौ च द्वावाघारी पूर्व प्राजापत्यो ऽमन्त्रकरत्, उत्तरस्त्वैन्द्र समन्त्रक, तद्विह किं पूर्वस्याघारस्य मन्त्रविधिः ? उत्तोत्तरस्ये^२ति सशये मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वात् "प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भं प्रजापतेरनुहपन्वावे" इति च वाक्यशेषोऽप्येत्येति पाप्ने ब्रूम पूर्वास्मिन्मन्त्राभावात् मन्त्रकार्यमस्ति तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यमप्राकृत कल्प्य स्यात्, उत्तरत्र तु प्रकृताद्येव मन्त्रविधानादस्ति मन्त्रनियमजन्यप्रदृष्ट तत्र मन्त्रविधानं सुकर मन्त्रलिङ्गं त्वेन्द्रेऽप्यविशिष्टमिति दर्शयति भाष्ये वाक्यशेषोऽपि प्रजाना पति प्रजापतिरित्येवमिन्द्र एवोपपद्य, यो^३ हि खलु घात्र प्रजापति स एवेन्द्र इति चैकत्वादुपपत्तिर्वाक्यशेषस्य पूर्वाघारस्य बाह्यत्वैवामन्त्रत्व दृश्यते न स्वाहकारो न मन्त्रं चाहति तस्मादुत्तरस्य मन्त्र ॥

वातुर्मास्यु वेमेष्टासा
दननिय जनया प्राकृतगुण
विधित्वाधिकरणम् ।

सू० सत्कारे तु क्रियान्तरं तस्य वि-
धायकत्वात् ॥ ३ ॥

उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशु नियुञ्जति"त्यत्र सशय क्रिमवाकृतमासादनान्तरं नियोजनान्तरं वा दृष्टार्थक्रमत्कारपरिधिविधि विशिष्ट विधीयते ? उत प्राकृतयोरवार्त्तभाषानपक्रमणहृत्प्रयोजनयोर्हत्कारपरिधिविधि ? इति तत्र तीव्रतायत्वात्तुङ्गत्वाच्चेत्कारस्य परिधेरवा

१ प्रकारद्वारप्राप्तिमालोक्येति वा ।

२ योऽपि खलु वाय इति वा ।

३ उत्करे वाजिनमासादयति इति वा ।

णीयत्वाच्च दृष्टकार्यमासादनं, नियोजनं च शक्यं कर्तुम् अतो ऽप्राकृतकार्यमन्यद्विधीयते, एषं च धात्वर्थविधानाच्छ्रुत्यनुपहः, अन्यथा वाक्यार्थविधिः स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न सम्भवति गुणमात्रविधौ विशिष्टविधिपूर्वकः सधारणश्च वाक्यार्थविधिः गुणस्यावर्जनीयत्वात्, अतः प्राकृतयोगुणविधिः, न चाशक्यता पृथ्यपतामुत्कारणस्य स्यविमानं च परिधेताश्रित्य प्राकृतकार्यसम्पादनात् ॥

अग्निवचने प्राकृतयैकता-
मपदीहादृतीनामनुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० पङ्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रवि-
कारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४ ॥

अनौ प्रकृतितो दीवाऽऽहुतयः पटप्राप्तास्तासां च पणमन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः “आरून्धै प्रयुजे ऽनये स्वाहे” त्यादयः अनाशपरे पणमन्त्राः “आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहे” त्यादयः, ते च दीवार्थतया विनियुक्ताः पङ्भिर्दीक्षयतीति दीवाहुतीनां चाभ्यासः श्रूयते “द्वादश जुहोती” ति, तत्र संशयः किं वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता वाध्यन्ते समुच्चीयन्ते वे? ति, तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च “वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान् वाधेरचिककार्यतः । यद्यपि द्वादश जुहोतीति वचनाद्वेदोमानामभ्यासः तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां चोदकप्राप्तप्राकृतमन्त्रवाधेन होमाङ्गत्वात्तेरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः । दीवार्थताबलात्तेषां होमाङ्गत्वं प्रकल्प्यते ॥ सकृत्प्रयोगमात्रान्त्रतादर्थ्यमुपपद्यते । वैकृतैः प्राकृतास्तास्मात्समुच्चेया न वाधनम् ॥ पङ्भिर्दीक्षयतीति दीवार्थता श्रुता सा च स्वाहाकारलिङ्गानां होमद्वारेणैति दीवार्थत्वासिद्धये होमाङ्गता कल्प्यते सकृत्प्रयुक्तैरेव च पटसु होमेषु दीवार्थतासिद्धेर्नाभ्यासे प्राकृतवाधे वा प्रमाणमस्ति, तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि प्राकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥

पुनराध्यायेत्याधानदक्षि
णाना निवृत्त्यधिकारणम् ।

सू० अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुण-
विकारे दक्षिणादानमधिकं स्या-
द्वाक्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

अस्ति पुनराधेयं तच्चाग्न्याधेयधर्मकं तत्र श्रूयते "पुनर्निष्कृते रघो
दक्षिणा पुनरुत्पूतं धाम" इत्यादि सेवं दक्षिणा क्रिमग्न्याधेयस्य दक्षिणा
नामैका देयेत्येवमादीना निवृत्तिका नवे ? ति चिन्तायां सत्यप्येककार्यत्वे घ-
चनादुभयोर्देदातीति समुच्चयप्राप्तावुच्यते विध्यवश्याद्विध्यन्तरशेषत्वा-
त्तास्य समुच्चयविधावसामर्थ्याद्वृत्तिणयोश्चानत्यर्थत्वमनेककार्यत्वेनैकका-
र्यत्वाद्देहकृताभिः प्राकृतानां बाध कथं पुनरुभयोर्देदातीति निर्देश-उच्यते
कृत्वा ह्यग्न्याधेयं पश्चात्पुनराधेयं क्रियते तेन पूर्वदत्तसम्प्रति दीयमानापे-
क्षयोभयदाननिर्देशः ॥

आपण्ये वासोऽश्वत्था-
भ्यामन्वाहार्यस्य निवृ-
त्त्यधिकारणम् ।

सू० वासो वत्सं च सामान्यात् ॥ ६ ॥

"आपण्ये वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमज्ञो दक्षिणे"ति श्रुतं वासो
वत्सं समानकार्यत्वात्प्राकृतस्यान्वाहार्यस्य निवृत्तकमिति सिद्धमेवात्तर-
विषयत्वायै प्राप्यते ॥

आपण्ये वासोऽश्वत्थोऽन्वा-
हार्यधर्मानुष्ठाप्यधिकारणम् ।

सू० अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निसि-
त्तास्थ्याभिसंयोगात् ॥ ७ ॥

अन्वाहार्यकार्योपत्तेर्वासोवत्सन्तद्दुर्मोत्सभेत इत्येतदपि प्राप्ति-
मूर्त्तमेव ॥

आपण्ये वत्से पाकभावा
धिकारणम् ।

सू० दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ८ ॥

अन्वाहार्यपाको वत्से कर्तव्यो नेति संशये वेदादकानुग्रहाय
पक्त्वा वत्सन्तदीर्यं मास दक्षिणात्वेन देयमिति मन्यते, श्रुतस्तु वत्सद्रव्य

१ आग्न्याधेयत्वति वा ।

२ चिन्ताया सत्या सत्यप्येककार्यत्वे वा ।

३ नभते इति वा ।

पाकेन नश्येत, अशुत च मास दीयेत, वत्स-शत्रो वा मासलक्षणार्थः
स्यात्, न चैतद्व्याप्य, तस्माच्च वत्सपाकः ॥

आपण्ये वाससि पाकाभा
वाधिकरणम् ।

सू० पाकस्य चान्नकारित्वात् ॥ ९ ॥

अथ वाससि पाकः स्यादिति सशये विरोधाभावात् पच्येत प्रयोज
नाभावात्स्यपाकः, प्रकृतौ हि दक्षिणभूतावसपत्यर्थं पाको नादृष्टार्थः
तस्माच्च वाससः पाकः ॥

आपण्ये वासोऽथत्स्योपरि
घारणाभावाधिकरणम् ।

सू० तथाऽभिधारणस्य ॥ १० ॥

अभिधारणमन्वाहार्धधर्मः किं वासो वत्से कर्तव्यं, नेति प्रकृता
वदृष्टार्थत्वादिहाविरोधात्कर्तव्यं, नैव, स्वादिमार्थं हि तददृष्टेनैव प्रकृता
वदानामुपकरोति न च वासोवत्सयोः स्वादिम्वा प्रयोजनमस्ति, अतोऽ-
भिधारणनिश्चि ॥

व्यातिष्टोमे गवामेव द्वाद
शशतस्य दावणात्याधिरू
णम् ।

सू० द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां
गुणत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

व्यातिष्टोमे श्रूयते 'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चाव
यश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च भावाश्च तस्य द्वादश शत दक्षिणे'ति,
तत्र सशयः क्रिमैकैरस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतसहस्र्याः ? उतैकस्य यस्य
कस्य द्वितः ? अथ वा मापाणाम् ? आहोस्वित्सर्वे सहितैः सम्पाद्याः ? किं
वैकजातीयस्यैवानियमेन ? यद्वा पशूनाः ? तत्रापि किमनियमो ? ऽथवा गवाः ?
मिति तत्र तस्येति पृथगन्तेन गवादीनि प्रधानत्वेनोपदिश्य तद्गुणभूता
सहस्र्या विधीयमाना प्रतिप्रधानं सम्बध्यते, अतः प्रत्येकं द्वादशशतमिति
प्रथमं पक्षः, नात्र गवाद्युद्देशेन सहस्र्या विधीयते, न ह्येकेन वाक्येन गवा
दीनां दक्षिणात्वेन विधानं तदङ्गत्वेन च सहस्र्या विधानं सम्भवति,
तस्मान्गवादीनि द्रव्याणि सहस्र्या च दक्षिणया संबध्यन्ते सोभयविशिष्टा
विधीयते तत्रैकस्मिन्द्रव्ये निविष्टाया सहस्र्याया तद्विशिष्टा दक्षिणाऽनु

१ प्रयोजनाभावाच्च पाक इति पा ।

२ प्रधानत्वेनादिशब्द पा ।

दृष्टता भवति, तस्मादेकस्य सद्ग्या तत्राप्यनियमः विशेषाभावात् । अथवा
 मायायाः स्यादानन्तर्गता नैतदपि युक्तं च-शब्दशुद्ध्या ह्यन्यसहितता माया
 निर्दिष्टाः तेनान्यसहिताना मायायां सद्ग्या तेषां च बहुत्वात्तस्येति
 प्रतिनिर्देशासम्भवात् तस्येति तु क्रतुनिर्देशोऽङ्गीकर्तव्यः । यद्वा गवादि-
 माहात्म्येणैव तस्यैकवचनं यदा च क्रतुनिर्देशः तदा यद्यपि च-शब्दो
 न स्यात्तथाऽपि गवादिद्रव्यविशिष्टा द्वादशशतसद्ग्या विशिष्टा च दक्षिणा
 युता सहितानि च गवादीनि दक्षिणा नैकैकमते। दक्षिणा परिच्छेदिका
 सद्ग्या सर्वेषु सहितेषु निवेष्टुमर्हति, तस्मात्सर्वेषां द्वादशशतसद्ग्या, नैव
 न हि तस्येति शब्दो वाक्यगतेन द्रव्येण सम्बन्धे लभमानः प्रकृतिविशेषश्च
 कुर्वन्नप्रकृतेन क्रतुना सम्बन्धमानर्थाच्च चावलम्ब्यते, तस्मात्तस्येति गवा-
 दीना निर्देशः तत्रैकवचनान्तत्वाच्च सहिताना सर्वेषां निर्देशः । नापि
 समाहारस्य तस्याशाब्दत्वात् ॥

किं त्वेकजातीयकस्य, तत्राप्यनियमो विशेषाभावात् । अथवा
 पशूनामेव न गवादीनां तेषामाठ्ठाद्विपरिमाणात्तरापेक्षया सद्ग्या
 व्यवहारो लोके न स्वरूपतः भूतित्वाभावादिति दर्शितं भाष्य, अत एव
 मापरिप्यनन्तर्गते सम्बन्धते, अतः पशूनामेव, तत्राप्यनियमोऽविशेषात्, एक
 वचनान्तत्वाच्च तस्येति न बहुवचननिर्दिष्टानां मायादीनां निर्देशः । अत
 एवाजातीयानपि न निर्देशः गवादीनां चत्वारि परिशिष्टानि तत्र प्रशेष
 ककारात्पदादिति षट्कान्मुख्यत्वाच्च गवा निर्देशः, तेनायमर्थः गवादिद्र
 व्याणि तत्र च तस्य गोद्वादशशतं दक्षिणेति तस्माद्गवामेषां सद्ग्या ॥

विभक्त्यो मोक्षविधायां सू० तच्च दानं विभागेन प्रदानानां
 दानाधिकार्यम् । पृथक्त्वात् ॥ १२ ॥

किमेवा दक्षिणा चत्विग्भ्यो विभक्त्याविभक्त्य वा देया? किमविभ-
 क्त्यैव? उत विभक्त्यैव? इति मध्ये विशेषाश्रयणादनियमः । अथ वा “चत्वि-
 ग्भ्यो दक्षिणा ददाती”ति दानाङ्गत्वेन चत्विग्भ्यस्तस्य विधितत्वात्तद्वि-
 भक्त्यैव सहितेभ्यो देया न विभक्त्यैकैकस्मै बहुवचनविरोधादिति माप्तेऽभि

धीयते—“अस्त्विदं प्रकृत्यार्चनं दानमेतदिति स्थितम् । तेन तेषां प्रधानत्वा-
द्वक्तृत्वं न विवक्षितम्”, अतः प्रतिप्रधानावृत्तेरेकैकस्यैव तद्दानं, न चानियमः
आनमनार्थं हि तद्दानं, यदि च दीयमानं द्रव्यमात्मोपयोगतमं भवति
तेन तेषामानतिर्नान्यथा तेनात्मीयं द्रव्यमृत्विजामुपयोगतमं कुर्यादिति
दानविधेरर्थः, विभज्य च ददता सम्पूर्णं तदनुष्ठितं भवति परिपदे तु
ददता न तत्सम्पूर्णमनुष्ठितं स्यात्, पुनर्विभागापेक्षत्वात्तेषामुपयोगस्य “तु
योवो विश्ववेदा विभजत्वि”ति च मन्त्रवर्णस्यापातिकत्वात् छागन्याये-
नापि सिध्यति विभागः, यत्र त्वेकमेव द्रव्यं दत्तिणा यथा “धेनुर्दत्तिणा.
ऽन्याहार्यो दत्तिणे”ति तत्र विभागासम्भवादविभज्यैव दानम् ॥

उपोतिष्ठोमे समाख्यानुष्ठारेण
दत्तिणाविभागाधिकरणम् ।

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ १३ ॥

स्थिते विभागे चिन्त्यते किं समो विभागः स्यात्? द्रुत प्रयासानुष्ठयो-
ऽथवा समाख्यानुष्ठय? इति, विशेषाश्रयणात्साम्ये लोकरुद्रा प्रयासानुष्ठये
प्राप्ते द्वादशाहे दीता क्रमशःक्यगताद्यादिसमाप्यानात् ब्राह्मणाच्छंसि-
प्रभृतीनां तदनुष्ठयो विभागः प्रकृतावध्वयसीयते ॥

भूर्नामैकाहे “तस्य धेनुः” इत्यनेन
कत्प्रकृतुदत्तिणायाधाधिकरणम् ।

सू० तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ
विभक्त्योदितत्वात्सामान्या-
त्तद्विकारः स्यादथेष्टिर्गुण-
शब्देन ॥ १४ ॥

एवं प्रकृतौ दत्तिणास्थितिर्निर्हृपिता, तस्यां हि निर्हृपितायां विक्र-
तिषु बाधायाध्विचारः मुखेन वर्तिष्यत इतीदानीं बाधावर्धौ विचा-
र्यते, अस्ति भूर्नामैकाहः “यथैव भूर्धैश्वदेवन्तस्य धेनुर्दत्तिणे”ति, तत्र संशयः
किं धेनुर्गवामेव विकारः? उत सर्वस्य गवाश्वादे? इति, तदर्थमिदं विचार्यते
किं गवादीनां प्रत्येकं दत्तिणास्त्वम्? उत सहिताना? इति, तत्र प्रत्येकं दत्ति-
णात्वं न्याय्यं, कथं गवादिशब्दा जातिवचनाः दत्तिणा-शब्दो गुणवचनः,
स हि भृतित्वेन गुणेन वर्तते, जातिगुणयोश्च जातिविशेष्यत्वेन गुणस्तु
विशेषणत्वेन नीलमुत्पलं शुक्रो गौरित्यादिषु सार्वजनीनमेतत्, यच्च विशेष्यं

तत्प्रधानमेव अतो गवादीनां प्राधान्यं प्राधान्यात्तेषां गुणभूता दक्षिणा
 प्रत्येकमेतैः सध्वयते गवाद्यो दक्षिणा रूपाः कार्या इति, एव ग्रहीषु
 दक्षिणासु यस्याः कस्याश्चित्स्याने निविशमानाया धेन्या दक्षिणात्वमुप-
 पन्नं, तत्र गोलिङ्गेन धेनुस्येन गवां निर्देतिर्गम्यते, तस्माद्गवामेव निर्देतिंका
 धेनुर्नाश्यादीनामिति प्राप्ते ऽभिधीयते "गवादीनां प्रधानत्वे दृष्टं नास्ति
 प्रयोजनम् । अस्त्विगानमनार्था तु दक्षिणा समयोजना" ॥ यदि च दृष्ट्योपसर्जन-
 नस्येन दक्षिणोच्येत ततो गुणवचनस्वादाशयभूतगवादिदृष्ट्यगतवचनप्राप्ते-
 र्गवादीनां बहुस्याद्दक्षिणा-शब्दे बहुवचनान्तः स्यात्, गुणवचनशब्दस्य
 व्याकरणे षोडशसर्जनार्थत्वात्प्रधान्ये तु नैव द्वेषो भवति, तथा हि
 यदा ऽऽनतिक्रान्तदक्षिणेत्युच्यते एका चानिति तदुपाधिको दक्षिणा-
 शब्द एकवचनं लभते, गवादीनि तु तत्र विशेषणानि, न च विशेषणवचनेन
 विशेष्ये सद्गुणं सम्भवति यथा ऽभीषोमौ देवतेति तेनानेकगवाद्यात्मिकैका
 दक्षिणा विधीयते, गवादिरूपया च भृत्या दृष्टं प्रयोजनमृत्विगानमन
 भृतिरूपसंस्कृतैर्गवादिभिर्नोस्ति दृष्टं, तस्मादेका दक्षिणा गवाद्यात्मिका
 प्रकृतौ विकृतौ धेन्यात्मिका ज्ञातेति समस्तगवादिनिश्चिती ॥

यस्य सोममपहरेषु दत्या-
 देः एका गाम् दत्यादिना मे-
 गतसहस्राश्राधाधिकरणम् ।

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ १५ ॥

"यदि सोममपहरेषु रेका वा दक्षिणा दद्यादमिदं सोमे पञ्च वा
 दद्यादिति हुतम्, तत्र सद्यः क्रियेका पञ्च गवा निर्देतिंका किं वा
 सर्वस्य दक्षिणस्येति, तदर्थमिदं विचार्यते क्रियेका दद्यादिति सध्वन्थ ?
 वतैका गाम् इति तत्र 'द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्ददाति क्रियेया ऽन्यथः । एकया
 पञ्चभिरवातः सर्वं देयं निवर्तते ॥ उच्यते दद्यादिति मद्गतां सत्यां गोशब्दे
 लक्षणा भवेत् । पात्तिको वा ऽनुवादेः स्याद्विधौ वाच्यं तु भिद्यते ॥ बहुषु
 गवादिषु चोदकप्रानेषु एका दद्यादिति विहितं किं तद्वेकमित्यनिर्द्वैगा-

१ नियुतिर्गम्यते इति वा ।

२ निर्देतिंका इति वा ।

छाद्रूपास्तेषु यत्किंचिदिति गम्यते तत्र गामित्यस्वादीनामप्युपलक्ष-
णार्थं स्यात्, गौरपि वा पर्वे प्राप्तेः पाविकोऽनुवादः स्यात्, न चैतदुभय-
मपि न्याय्यम् । अथ त्वैकां दद्यात्तो च गामिति विधीयते ततः प्राप्तक्रिया-
ऽनुवादेनानेकार्थविधानाद्वाच्यं भिञ्जेत, यदि तु गां दद्यादिति गौरिष
दक्षिणा दाने विधीयते ततस्तस्याश्चोदरूपास्तेषु द्वादशशतसङ्ख्या परि-
च्छेदिका प्राप्तेति पञ्चैकशष्टावनयंको स्याता विधाने वाक्यभेदः, अथ
धेनुवद्विवक्षितैकसङ्ख्या गोविधानादेकशष्टौ ऽनुवादः तथाऽप्यानर्थक्यं पञ्च-
शब्दस्त्वननुवाद एव, तस्माच्छब्दानर्थक्यपरिजिहीर्षया श्रुतिलक्षणमपि
क्रियासम्बन्धमविधाय वाच्यनवणो गोसङ्ख्यासम्बन्ध एव विधीयते । यद्वा
भयतु सङ्ख्यायोर्दानेनैवान्वयः तथाऽपि ते प्रातिपदिकाभिहितसङ्ख्यात्व-
साम्याद्वादशशतसंख्यास्याने निविशेते, सा च पक्षतो गोपरिच्छेदनेवाप-
हृतयतीति तत्स्यानर्थकिते एकपञ्चसप्तये गामेव परिच्छिन्नातामित्यस्वा-
दीनामनिश्चिः ॥

सादृशके चिषत्सेन सर्वेषां
क्रियादीना वाधाधिकार्यम् ।

सू० चिषत्स्य ॥ १६ ॥

चिषत्सः साण्डः सोमक्रयण इत्यत्र तु साण्डानुवादेन चिषत्स-
विधौ सत्यानोदीमीषादिव्यपि प्रसङ्गात्सोमक्रयण एव चिषत्सो विधीयत
इति सर्वाणि क्रयद्रव्याणि नियतन्ते इति विशेषः ॥

अथमेधे प्राकाशाविधेनेना
ध्यर्षुभागवाधाधिकार्यम् ।

सू० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ १७ ॥

अथमेधे श्रूयते "प्राकाशाधध्यर्षवे दद्याती"ति, तत्र संशयः किं प्रा-
काशौ हृत्यस्य क्रयद्राविण्यस्य नियतंको दत्ताध्यर्षुभागस्य निश्चसंका-
वि०ति, यदि प्राकाशौ दद्यातीति सम्बन्धः ततः हृत्यस्य, अथ प्राकाशाध-
ध्यर्ष इति ततस्तद्भागस्यैव तत्र "तद्दानन्तर्पेसप्राप्तं वाधित्वाऽध्यर्षुस-
ङ्गम् । द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्दद्यातीति क्रियान्वयः ॥ दानस्य चोदरूपास्त-
मुद्दिश्यते न चोद्देश्यमध्यर्षुणा शक्यं यियेष्टं, तस्मादध्यर्षं युक्ते इत्येवम-
ध्यर्षु-शब्दं कर्षाविद्वृत्तिवद्मात्रे व्याख्याय दानमात्रे प्राकाशविधिरिति

कृत्स्ननिवृत्ति, उच्यते ऽध्ययुसम्बन्ध एव प्राकाशयोरिह विधीयते, अथवा
पूर्वं दान द्वाभ्यां विशेषितम् आध्ययं-शब्दस्यानर्थक्यप्रयात्त दानमात्रे वि
धानम्, अतः क्रियान्यथनिमित्तो य परवात्तन सम्प्रदानस्याध्ययोः सम्प्र
देषभूतयोश्च प्राकाशयोरिति सम्बन्ध स एव विधीयते? अथ वा ऽध्य
यु-शब्दस्यानर्थक्यपरिजिहीर्वयैव दानान्तरमेवापूर्वमध्ययुप्राकाशविशिष्ट
विधीयते तेन च दृष्टार्थत्वादध्ययान्तिसिद्धेस्तद्वाग प्राकृतो निवर्तते
इति न कृत्स्ननिवृत्ति ।

उपहृत्य अथेन कृत्स्न
पुत्रादिष्वस्य आधाधिक्य
यम् ।

सू० धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण
इति पुरुषापनयो यथा हिर-
ण्यस्य ॥ १८ ॥

उपहृत्यो निरुक्त इत्युपहृत्यसञ्जकमेकाह विधाय श्रूयते "अथ
श्यावो दक्षिणा स ह्यनिरुक्त स ब्रह्मणे देय" इति, किमयमश्वो प्रस्वभा
गस्य निवर्तक किं वा कृत्स्नस्य क्रतुदाविषयस्येति तत्र ब्रह्मणे देय
इति वचनात् ब्रह्मणे दीयमानस्तस्यैवानति कुर्वेस्तद्वागमेव निवर्तयति
प्राकाशवदध्ययुप्राग पुरुषान्तराणां चानन्त्ये चोदकप्राप्त दाविषय
दातश्चमेवेति प्राप्तं ब्रूम द्वे ह्येते वाक्ये क्रतुसयुक्तमेकम् अथ श्यावो
दक्षिणेति पुरुषसयुक्तमपरं ब्रह्मणे देय इति तत्र पूर्वैर्वाक्येनास्मिन्
क्रतावश्या दक्षिणेत्यखेनानति कार्येति विहिते यदन्त्यदस्मिन् क्रतौ चोद
केनानन्त्यर्थतया प्राप्त तत्सर्वं धेनुव्यापेन निवर्तते स चाग्न क्रतौ भृति
त्वेन विहित सर्वस्वित्वा दातव्यं प्राप्तं सत्त्वरिण वाक्येन पुरुषान्त
रेभ्यो ऽपनीय ब्रह्मणे दीयते तेन पुरुषान्तराणां विनैव दक्षिणया प्रकारा
न्तरणानति कर्तव्येति कृत्स्ननिवृत्ति ॥

अतपेये सोमश्चमसो कृत्स्न
क्रतुदाविषयशाधिकारणम् ।

सू० तथा च सोमश्चमसः ॥ १९ ॥

अतपेये श्रूयते चोदुम्बर सोमश्चमसो दक्षिणा सप्रियाय स-
गोत्राय ब्रह्मणे देय इति, तत्र पूर्ववत्सश्वपूर्वोत्तरपक्षा, का पुनर्विशेषा-
शुद्धा पूर्वैर्वा एव वाक्ये इह त्वेकमिदं वाक्यम् अतः प्रथमं क्रतुसयोगा-

भावाद् ब्रह्मभागस्यैव निश्चितिरिति विशेषा शङ्का, यद्यप्येकं वाक्यं तथाऽपि दक्षिणासंयोगात्सर्वनिश्चितिरिति केचिदेषं वर्णयन्ति न त्वेतदुक्तम् अत्रापि द्वे एव वाक्ये सोमचमसो दक्षिणेत्येकं स ब्रह्मणे देव इत्यपरं स्पष्टमेवातो नायं विशेषः, सिद्धान्तेऽप्युक्तः सति ह्येकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निश्चितिः स्यादिति वक्ष्यामः, तस्मादेवं वक्तव्यम् अत्र हि केषां चिद्दक्षिणाद्रव्याणां प्रतिषेधः श्रूयते असौ सत्यां प्राज्ञौ घटते तस्माद्भूतं सोमचमसः सर्वस्यानिवर्तक इति विशेषाशङ्का सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवाटो यत्पगुन्दद्यात्सोऽनुत्तं कुर्यादित्यादिर्न प्रतिषेधः तस्मात्पूर्ववत्सर्वनिश्चितः ॥

सोमचमसेन कृत्वदक्षिणा
पुरुषान्तरापोर्वाधाधिकरणम् ।

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तद्वत्तं तद्वि-
कारः स्यात् ॥ २० ॥

सू० “ सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ” इदं सूत्रद्वयं पूर्वो-
त्तरपक्षप्रयोजनकर्यनार्थत्वेन व्याख्याय पुनरन्यथा व्याख्यातं सोमचमसो ब्र-
ह्मणे दक्षिणा देव इत्येकमिदं वाक्यमिति कृत्वा चिन्त्यते यद्वैकं वाक्यं
तदाऽपि किं कृत्वस्य क्रतुद्राविण्यस्य निश्चितिः? उत ब्रह्मभागस्यैव? इति
दक्षिणासंयोगात् दक्षिणायाश्च चोदकेनैकव्यापानत्वात्तासांयुक्तचमसः
सत्यपि ब्रह्मसंयोगे कृत्वा दक्षिणां निवर्तयेत्, इतरथा हि ब्रह्मभागे दक्षि-
णावप्ये दक्षिणा-शब्देऽलतणया स्यात्, तस्माद्दक्षिणासंयोगात्कृत्वनि-
श्चितिः, ब्रह्मसंयोगाच्च पुरुषान्तरापनय इत्येवमुत्सृज्य पूर्वपक्षं कृत्वा यदि तु
ब्रह्मण इति सिद्धान्ते वर्णयितव्यम् एकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निश्चितिः
ब्रह्मणे दक्षिणात्येन सोमचमसो देव इति न खल्वेकं वाक्यं सोमचमसः
क्रतोद्दक्षिणा नान्यत्सोऽपि तु ब्रह्मणे देवो नान्येभ्य इत्यर्थद्वयं शक्येति विधातुं
भित्तयेत हि तथा वाक्यन्तस्माद्दक्षिणावप्ये ब्रह्मभागे दक्षिणा-शब्दमङ्गी-
कृत्य तत्रैव सोमचमसोविधातव्यः । किं च दक्षिणा-शब्दोभूतिवचनः स
च कर्मोपेतयाऽपि प्रयर्जते अस्मिन् कर्मणीयं भृतिरिति, कर्मोपेतयाऽपि प्रयर्जते
चस्य पुरुषस्य कुर्याणस्येयं भृतिरिति, तद्विद् यदि द्वे वाक्ये ततो यत्-
पुरुषविशेषासंयुक्तं तत्पकरणात् क्रतुना सम्यध्यमानं कृत्वोपेतयैव दक्षिणास्यं

चमसस्य विदधत् क्रतुगतं कृत्वा द्वाविंशत्य निवर्त्तयेद्, यदा पुरुषविशेष-
सयुक्तमेव वाक्यं तदा तदपेक्षयैव दक्षिणास्य चमसस्य विदधत्तद्भागमेव
निवर्त्तयेत्, तद्भागश्च यद्यपि क्रत्वपेक्षया दक्षिणावपक्षस्तथाऽपि ग्रन्थापे-
क्षया भूतित्वात्सुख्यैव दक्षिणेति न लक्षणापसङ्गः तस्मादेकश्राव्यत्वे चम-
भागस्यैव निवृत्तिं सर्वे वा पुरुषापनयादिति कृत्वा चित्तोद्घाटनम् ॥

वाजपेये रथस्य भाग
निवासकर्ताधिकारणम् ।

सू० यजुर्व्युक्ते त्वध्वयोर्दक्षिणाविकारः
स्यात् ॥ २१ ॥

वाजपेये "सप्तदश रथा सप्तदश द्वास्य" इति दक्षिणा विधाय
श्रूयते "यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती" इति तत्र सशयं किं यजुर्व्युक्तो रथो
ऽध्वर्युभागं निवर्त्तयेत्? इति तत्र 'प्राकाशयद्यजुर्व्युक्तं स्यात्तद्भागस्य बाधकं ।
न चायं बाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥ प्राकाशो ह्यपूर्वाध्वर्य्वान-
तिकरत्वेन विधीयमानो युक्तं तत्र यत्तद्भागं प्राप्तं बाधते इति, इह तु
सप्तदशरथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि
इति तत्र यजुर्व्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं सत्यध्वर्यवे ऽन्यस्मै वा
कस्मैचिद्दातव्यं सवध्वर्योर्नियम्यते, तत्र च नायमर्थं यदध्वर्यवे ददाति
तद्यजुर्व्युक्तं रथमिति किं तां हं यजुर्व्युक्तं यदृच्छति तदध्वर्यवे इति तस्य च
द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाच्च द्रव्यान्तरनि-
वृत्तिः, अध्वर्युभागे तु यथा भागे यजुर्व्युक्तो नियम्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकाया दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः आरभ्यते ॥

आन्यादेः नारिष्टहोमा
दिभिर्नक्षत्रेष्वादीनां समुच्च
याधिकारणम् ।

सू० प्रकृतिभिर्द्वासायोगात् कर्मसंस्कारं
विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

नक्षत्रेष्टौ श्रूयते "सोऽनुजुहोती" इति तत्र मन्वा आधाता "आनये
स्वाहा कृतिकाभ्यं स्वाहा" इत्येवमादेव सन्ति च यजुर्तो नारिष्टहोमा-

तत्र सशयः किं वैश्वतैरुपहोमैः प्राकृता नारिष्टहोमा वाध्यन्ते ? किं वा समुच्चयः ? इति, तदर्थं च किं वैश्वताः प्राकृतानां कार्यं वर्तन्त नैः ? इति तत्रोपहोमाः कार्यमपेतमाणाः होमस्यसामान्यात्प्राकृतहोमकार्यउपस्थिते तत्रैव विधीयन्ते, तस्मिंश्च कार्ये प्रत्यक्षश्रुतैरुपहोमैर्निर्गन्तिते तत्कार्यकराः प्राकृता निवर्तन्ते शरैरथ कुशा इति प्राप्ते श्रूमः— 'सति प्राकृतकार्यस्य भवेद्वाधो न चास्ति तत् । साधारणं न होमत्वं तस्योपस्थापनतमम्' ॥ सर्वसाधारणं हि होमत्वं न नारिष्टकार्यमुपस्थापयितुमर्हति, विधीयमानस्य तु होमविशेषस्य दूरापास्तमेव तदुपस्थापकत्वमदृष्टार्थत्वाच्च होमानां प्रमाणान्तरमपि तत्कार्यकार्ये नास्ति, न च प्रत्यक्षश्रुतैरुपहोमैर्निराकाङ्क्षा विवृतिः प्राकृतमित्यम्भावं नापेतत इति वाच्यं सर्वपातिना द्रव्यदेवतासंस्काराणां लभाभे कथभाषस्यापरिपूर्णत्वात्, तस्मादुभयेषामभ्युच्चयः स्यादतिदेशोपदेशाभ्यामवगतत्वात्, यदुक्तपादोऽभ्युच्चयं वक्ष्याम इति तद्विदं शरास्तु वहिं शब्दलक्षिते कुशाकार्ये विहितायुक्तं यत्कुशान्वाधन्ते तद्विदमुक्तं "घोदनालिङ्गसयोगे तद्विचारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधाना" इति । यद्वाऽधिकरणान्तरमिदम् उभयोः कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः प्राकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः, एव वा वाञ्छयेते श्रूयते "रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोती" इति प्रकृताधुपावर्तध्वमिति मन्त्रेण दर्भाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं तद्विदं किं रथो दर्भयोर्निवर्तकः घोषश्च मन्त्रस्य ? उत रथस्य घोष उभयोर्निवर्तकः ? इति सशयः, तदर्थं च किमयं समाहारद्वन्द्वे रथेन घोषेण चे ? इति किं वा पठ्ठी-तत्पुरुषः ? तत्र पठ्ठीसमासपठे पूर्वपदस्य लक्षणा स्यात्, अतः समाहारद्वन्द्वः तिन रथो घोषश्च द्वयमुपाकरणसाधनं तत्र रथो द्रव्यस्यसामान्यात् दर्भयोर्निवर्तकः, घोषस्तु मन्त्रस्य शब्दस्यसामान्यात् एव च नावश्यं रथस्यैव घोष आदत्तव्यः घोषस्याविशेषणात्, येन केन चिदपि घोषेण कार्यसिद्धेरिति प्राप्ते श्रूमः— 'इतरेतरयोगद्वन्द्वे पदद्वयमपि श्रुतिवृत्तं स्यात्तया तु रथ-घोषाभ्यामिति द्विवचनं स्यात्, समाहाराश्रयणे तु द्वे अपि पदे लक्षणार्थं

महाप्रते अस्थिगुणानस्य
पद्मगुणानेन समुच्चयाधिकर
णम् ।

सू० उपगोथेषु शरवस्यात्प्रकृतिलि-
ङ्गसंयोगात् ॥ ५ ॥

गवामपने महाशतं नामैकाहः, नत्र दिवु दुन्दुभयो नदन्तीत्यादि
विधाय श्रुपते पत्रय उपगायन्तीति प्राकृतं च सामगानमृत्विजरखोपगा-
तारः प्राजाः तत्र पथ्य उपगायन्त्य किं सामगानस्योपगातृणामृत्विजां
निवर्तिकाः? किं वा दुन्दुभ्यादिसादित्रनादानुपगायन्त्या भिचविषयत्या-
दृत्विजामनिवर्तिकाः? इदमपरं सन्दिह्यते किं गानस्योपचय उपगानम्?
उत्तेपचयात्मकं गानमुपगानं? मिति, तत्र गानस्योपचय उपगानं गान-शब्द-
श्च शारोयोद्गीतो प्रसिद्धः, तस्मान्नानस्योपचयद्रूपव्योणादिभिः कुर्यन्त्य
अस्थिजां निवर्तिकाः? भवतु दोषचयात्मकं गानमुपगानं तथाऽपि गायतेः
शारोयोतिवचनस्याच्छारीरमेवेदमुपगानं तच्छारीरस्योपचयो भवति समा-
नजातीयत्वात्, यतः सामगानस्योपगाने पथ्यो वसन्त इति अस्थिजां
निवृत्तिः-उच्यते नापमेकान्तः यच्छारीर एव गायतिरिति तन्वीगानेऽपि
प्रयोगात्, तत्रश्च पथ्यपि गानस्येदमुपगानं तथाऽपि दुन्दुभ्यादीनां गाना-
नामनन्तारविहितानां विपरिवर्तमानानामिदमुपगानं पथीभिः कर्तव्यम्
अपि दोषचयात्मकं गानमुपगानं सामानाधिकरण्यलाभात्, तत्र काव-
धीणादिभिः क्रियमाणं न कथंचिच्छारीरं सम्भवति तेन सादिनादि-
कमिदमुपगानं तत्कस्योपचय इति दुन्दुभ्यादीनां गानानां समान-
जातीयत्वात्प्रकृतत्वाच्च तेषामेवेदमुपगानं पथ्यः कुर्यन्तीति न साम-
विषयाणामृत्विजा निवृत्तिः ॥

अत्रनाभ्यञ्जने नवनोता-
भ्यञ्जनस्य गौगुणव्याभ्यञ्जना
दिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अस्यञ्जनाभ्यञ्जनं नाम सच तत्र श्रुपते गौगुणवेन प्रातः मथने
ऽभ्यञ्जत इत्यादि तत्किं प्राकृतस्य नवनोताभ्यञ्जनस्य निवर्तकं निति
सशये दृष्टायंत्यात् अत्रनाभ्याञ्जनयोः प्राकृतस्य वैकृतेन निवृत्तिः, सत्यं,

दृष्टार्थमभ्यञ्जनं तथाऽपि नैकाग्र्ये नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहनार्थत्वाद्दीगुल-
वादेस्तु चन्दनानुलेपनघट्टकीकरणार्थत्वात्, न च प्राकृतेऽभ्यञ्जने गुण-
विधिः प्राप्तःसञ्जन इति च गौगुलवेनेति चानेकगुणश्रयणात् ॥

महाशते अटनघाससः ता-
र्यादिभिः समुच्चयाधिकर-
णम् ।

सू० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य
विकारः स्यात् ॥ ७ ॥

महाशते श्रूयते "ताय्ये यज्ञमानः परिधत्ते दर्भमयं पवी"ति तत्र
संशयः किं ताय्यं दर्भमयञ्च चोदकप्राप्तस्याहतस्य घाससो नियतकं ने ? ति
तत्र कौपीनाच्छादने परिधत्तीति प्रयुज्यते तस्मिंश्च तार्येण कृते
तत्कार्यस्याहतस्य निवृत्तिः, नैवं कथ्यते परिधत्त इत्युपरिवासस्यपि दर्श-
नात् ताय्यंदर्भमयोश्च कौपीनाच्छादने ऽनीवायोग्यत्वात्तत्राप्याचारप्राप्त-
स्यात्तरीयस्य स्थाने विधीयते । किं चाधिकमिदं तार्यादिपरिधानं घासांसि
विहंसपतीति घासो बहुत्वानुवाददर्शनात्, तस्मादुपरिधारणे तार्यादि-
विधिरित्याहतस्यानिवृत्तिः ॥

महाशते रघन्तरादिस र्वा
श्लोकादिनामभिः समुच्चया-
धिकरणम् ।

सू० सामस्वर्यान्तरश्रुतेरविकारः
प्रतीयते ॥ ८ ॥

तत्रैव श्रूयते 'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवीतेति अनुश्लोकेन पश्चा-
दि"त्यादि तत्र श्लोकादिभिः सामभिः प्राकृतानां गायत्रादिसाम्नां निवृत्तिर्न
ये । ति सन्देहे स्तुत्यर्थत्वाच्चिदृत्तिः स्यादेवं यदि प्राकृतस्तुत्यनुवादेन सामा-
न्तरं विधीयेत न त्वेशमस्ति, न हि प्राक्स्तुत्यनुवादेन सामान्तरं पुरस्तात्स-
दस इति च देशान्तरं शक्यं विधातुम्, अतः स्तुतिरेवात्र विधेया, सा चाट्ट-
टार्या न प्राकृतीनां निवर्तिका भवितुमर्हति एकार्यत्वानुवादात् तदेतद्ग-
तप्रायं विस्पष्टीकरणार्थम् उत्तरविवक्षया वा अर्थं त्यश्रूयमाणे शेषत्वात्प्रा-
कृतस्य विकारः स्यात् क्वचिच्छ्रूयते कैत्स भवति काण्व भवति वसिष्टस्य
जनित्रे भवतः कौश्वानि भवन्तीति किं कौत्सादीनि सामानि प्राकृतानां

प्राकृतोपु चत्वावापप्राप्ति असत्याञ्च प्राप्तौ कथं परिसख्या तस्मा
द्विधिरिव गायत्र्याद्विष्वावापस्य नैतदेव कौत्स भवतीत्यादियु साम-
मानमुपदिश्यते तद्योनिभूतायास्तृचो नोपदेशेन नातिदेशेन प्राप्ति, यदि
परमकृपकल्पनाभवाद्ध्ययनसिद्धरूपान्यथाभावभवाच्च स्वयानावेशे गौ
एते तच्छायुक्त प्राकृत्यो हि च्च प्रकृतौ क्रमप्रकरणाभ्यामद्वैत्येनावधा
रिता सामानि च प्रतिस्कार्यत्वात्प्रधानभूता इहापि स्तोत्राद्भूत्वेनाति
देशत प्राप्ता न शक्यन्ते धाधितुम्, अत प्राकृतोष्विव अतु प्रत्यक्षश्रुताऽन्या
गम्यमानानि च सर्वोपपूर्वाणि सामानि गेयानोति प्राप्ते चात्रापि परि
सप्यार्थमेव वचनम् एवमेवकार समर्थतो भवति अथवाचन्तरस्य तु
यथा स्वयानावेशे स्वये नेहतरयोश्च गानन्तया वक्ष्याम तस्मात्प्रधानेष्वा
वापोद्गायौ ॥

घागादौ विधिगच्छनेव देव
तत्रभिधानाधिकारणम् ।

सू० विधिगच्छस्य मन्त्रत्वे भाव स्या
त्तेन चोदना ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते घानेयोऽष्टाकपाल इति बहूनि घानेरभि
धानानि अग्निं शुचिं पायक इत्यादीनि तत्र तद्वाचिषु निगमेषु येन केन
चिच्छ्रेणान्नेरभिधानं कर्तव्यम्? उत विधिगतेनैवाग्निशब्देने? इति 'तत्र
देवतास्य विधावाग्नेरचोदना विनिवर्तते । प्रयोगकाल उद्देशो येन केनापि
सिध्यति । आभ्यर्था देवताकर्तव्य इत्यस्यावाग्नेरचोदनायै तस्य शब्देनोद्दि
श्यमानस्य देवतात्वमिति प्रयोगस्यस्याया शब्दाच्चारणमायतति तच्च
यमे तु नास्ति प्रमाण पायक-शब्देनापि श्रुतिश्रयमाने चोदनाभिहितम्
नेदधतास्य मस्यादितमेव भवति, तस्मादितयम् इति वाक्ते कोषलाघ
दादु - मत्प्रमर्त्यैश्च देवतास्य चोदनाचोदयते तस्य त्विदमेव देवतास्य
यच्छ्रेणोद्देशे तेन तच्छ्रेणोच्चारणमेव मुख्यस्य व्यापार स्वश्यापारै
घासो नियोक्यते तेनार्थस्यापि देवतास्यमुख्या तस्माच्चोदना पर्ययस्यन्तो
चोदना शब्दोच्चारण यावद्विधाय पर्ययस्यति तस्मात्प्रधानाया विधिग
तस्य शब्दस्य सविहितस्य परित्यागे कारणाभावात्तदुच्चारणमेव विधी

यते न शब्दान्तरस्य असविहितत्वात्, तस्माद्विधिशब्दनिषम इति अस्मि-
स्तु यते स्यादपि कथंविद्विधिशब्द एव नियमः किं तु यत्र पर्यायेण
शब्दद्वयेन देवताविधिः यथाऽनये पावकाय निर्वपेद्रगने शुभय इति तत्र
द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामेकमर्थमभिधाय तस्य देवतात्वे विहिते शब्दाकाङ्क्षा-
धेलायामुभयोः शब्दयोः सविहितत्वेऽप्येकेनैवार्थस्योद्देशसम्भवादप्यहमाण-
विशेषत्वे विश्लेषेनान्यतरस्यैवोपादानं स्यात् न द्वयोः, न हि निरपेक्षयोरेक-
कार्ययोः समुच्चयः, नन्येकेनैव वाक्येन विधानात्समुच्चयः सिद्धति, स्यादेव
यदि प्रथमोपनिपात एव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयि स्यात्, अर्थसम-
र्पणेन तु चरितार्थो शब्दो परवादाकाङ्क्षाशङ्कामाणावैकैकशस्त-
दाकाङ्क्षापूरणसामर्थ्याद्विकल्पेनैव यहीतव्यौ । अर्थेकेनैवार्थस्य देवतात्वं
सिद्धे द्वितीयः शब्दः स्वरूपपर इत्युच्यते तथा सति तस्यैवोच्चारणं स्या-
न्नेतरस्यार्थसम्पर्केन चरितार्थस्य, अर्थेवमादिषु शब्दस्यैव वाक्यार्थान्व-
यित्वं तथा सति सर्वत्रैवमेव सिद्धान्तवितथ्यम् अत्र शब्दोच्चारण
एव पुरुषो नियोक्तव्यः तत्र किमित्यर्थस्य देवतात्वं विधाय परवाच्छ-
ब्दोच्चारणं विधीयते प्रथममेव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयित्वेन विधी-
यते तद्विधानेन चार्थस्य देवतात्वं प्राप्तमेवानुच्यते, येन हि शब्देनोद्दिश्य
हविस्त्यज्यते तस्यार्थस्य देवतात्वं भवति, तस्माच्छब्दोच्चारणेन तस्यैव
विधानाच्च पर्यायप्रसक्तिः ॥

अतिदेशस्यनेऽपि विधि
शब्देनैव देवताभिधानाधिक-
रणम्

सू० तयोक्तस्यां ततो तदाकृति-
त्वात् ॥ १३ ॥

सौवादिषु विकृतिषु चिन्त्यते चोदकप्राप्तेषु उज्जि^(१)त्यादिनिगमेषु
किं विधि-शब्द एव धत्तव्यः ? उतादित्या दशब्दा अपी ? ति संशयः, तत्र
विधिव्याक्ये हविस्त्यागमात्रे सूर्य-शब्दो विधीयते नोज्जित्यादिषु निग-
मेषु प्रकृतौ तूज्जित्यादिष्वग्नि-शब्द एव पठित इति तदाश्रयणम्, इह
त्वमति पाठे येन केनचिदुपलक्षणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते प्रकृताश्वग्नि-शब्दो

न यागरूपेण सम्बध्यते किं तर्हि यागकरणके भाषनापरनामधेये प्रयोगे भावनया ह्यङ्गानि सम्बध्यन्त इति, सत्यनवमाद्ययोर्व्याख्यात, तेनाग्नि शब्दयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः स कियत्कृत्व. केपु च प्रदेशेषु च्चारयितव्य इत्यपेक्षायां यान्यानुशास्योपाठादुज्जित्यादिपाठाच्च तावत्कृत्वस्तेषु च प्रदेशेषु च्चारणीय इति गम्यते विकृतावपि सूर्यशब्दः प्राकृतस्याग्निशब्दस्य स्थाने निविशमानस्तेषु प्रदेशेषु वक्तव्यो भवति, तस्माद्विधि-शब्द एव सर्वेषु निगमेषु विकृतिष्वपि वक्तव्यः ॥

आधाने अग्नेः सगुणेना
विधानाधिकरणम् ।

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभि-
धानं स्यात् ॥ १४ ॥

सन्त्याधाने पद्यमानेष्टपः अग्नये पद्यमानाय अग्नये पाशकाय अग्नये शुक्य इति तत्र सशय तद्वाचित्यु निगमेषु क्रिमिक एवाग्नि-शब्दो वक्तव्यः ? क्रिमुभौ शब्दौ वक्तव्यौ अग्नये पद्यमानाय निर्घणाम्यग्नि पद्यमानमाद्यहान्ते. पद्यमानस्याहमुक्त्रिति मनुज्जेयमिति "तत्रैकेनार्थनिर्देशसिद्धेर्नोच्चारण दु-योः । स चाग्निशब्द एवैकशब्दादभानुयहाद्भवेत्" स्यादेष यदि प्रथममर्थे विधाय पर्याच्छब्दाश्रयण भवेत् शब्द एव तु भाषनाङ्गत्वेन विधीयत इत्युक्त, तस्माद्भयोर्विधानादुभौ वक्तव्यौ ॥

आधानाश्रयणानेतिर्गुणे
नाभिधानाधिकरणम् ।

सू० बुधन्वात्पद्यमानवद्विगोपनिर्दे-
शात् ॥ १५ ॥

प्रकारेण देवताया बुधन्वता विहिता भवति, तस्मात्सगुणप्रभिधानं कर्तव्यं
नैतदेव मन्त्रान्तराण्यप्यग्निलिङ्गानि सोमलिङ्गानि च प्रकारेण विद्वन्ते, तत्र
मन्त्रप्रशेषेनियमाय वचनमुपपन्नं तेन मन्त्रद्वारेण बुधन्वताऽप्यभागस्य
विधीयते न चाहत्याग्नेर्बुधन्वता विधीयते तद्विधायं वृत्तस्योपसर्जनीभू-
तस्याग्नेर्प्रशेषणत्वेन विशेषणान्तरासहत्वात् मन्त्रमेव चाऽग्नेय-शब्देन
निर्दिश्य तस्यैव बुधन्वता साक्षाद्विधीयते, एव चोदकप्राप्ता देवता न
विद्वता भवति ॥

गद्यानुबन्धनपृथक्त्वोक्तौ
योऽग्निशब्दाभ्यामेव उच्चाज-
नस्यतिशब्दाभ्यामभिधाना-
धिकरणम् ।

सू० विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृति-
त्वाद्द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते गौरनुबन्ध इति तत्राग्नीषोमीयस्य पशोः छागस्य
वपाया मेदस इति मन्त्रश्चेदकेन प्राप्तं तत्र मन्त्रान्तरमात्रात्तम “उच्चाया
वपाया मेदस” इति तत्र सशयः किं गोशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानं
कर्तव्यं? मुतेऽस्मा-शब्देनैव इति तथा पशो वनस्पति यज्ञतीति श्रुतं स्वष्ट-
कृत्तिकारश्च वनस्पति, तत्र निगमेषु किं विधिशब्दादन्येन केन चिदत्र
भिधानम्? उत विधिशब्देनैव? इति किं प्राप्तमुभयत्रापि विधिशब्दादन्येन
येनकेनचित्तदभिधानं तत्र निगमे स्यात् प्रकृतौ विधिनिगमभेदात् पशुशब्देन
विधि, छागशब्देन निगमं तथा स्वष्टकृच्छ्रकृच्छ्रकौ विधिं अग्निं स्वष्टकृतं
यज्ञतीति निगमस्त्वस्वष्टकृच्छ्रकृच्छ्रकृ ये दैव्या अस्त्विजस्तेऽभिरग्न इति,
यच्च प्रकृतौ श्रुतं तद्विकृतौ कर्तव्यं, तस्मात् गोशब्दादन्येनाभिधानं, तदपि
येन केन चित् शब्देन उच्चाया वपाया मेदस इति च पाठमात्रं न विधिरस्ति
तथा वनस्पतावपि विधिशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानमिति मन्यते-
उच्यते प्रकृतार्थाधिक्ये विधिनिगमभेदो न घावनिक न चार्थिक चोदकः
प्रतिद्विशति, तेनानुबन्धाया द्रव्यत्वाद्विधिशब्दनिघमाभावे विधिशब्देना-
न्येन वा येन केनचिदभिधाने प्राप्ते प्रकरणात्मानादुच्चा-शब्दस्य तेनैवा-
भिधानं वनस्पतौ तु देवतात्वाद्द्विधिशब्देनैव ॥

अथमथे अग्नीवहणयो
स्विष्टकृच्छ्रं नामिधाना
धिकरणम् ।

सू० स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वा-
न्निवर्त्तत ॥ १७ ॥

अथमथे अथते "अग्नीवहणौ स्विष्टकृतौ यजती"ति किं निगमेष्व-
स्विष्टकृच्छ्रक वचनमग्नीवहणथावहे ? ति उत स स्विष्टकृच्छ्रकमन
वहणौ स्विष्टकृताथावहे ? ति यद्येता वचनव्यक्तिः स्विष्टकृत्कार्ये अग्नीव-
हणाधिति ततोऽग्नीवहणयोर्देवतात्वात्स्विष्टकृच्छ्रकम् । अथैव वचन
व्यज्यते यस्स्विष्टकृद्गुणेन सगुणा देवता यजति तदाग्नीवहणौ न केवल
मग्निमिति ततः स्विष्टकृत्त्वेनाग्नीवहणयोर्विधानात्सस्विष्टकृच्छ्रकमिति
तस्मिद्द्वयमिष्ट चिन्त्यते किं स्विष्टकृच्छ्र- प्रकृतौ समुद्रायप्रसिद्धाऽग्नौ
प्रयुक्त ? उत स्विष्टकरणयोगिने ? ति तत्र भूतस्य स्विष्टकरणयोगस्याग्ना
सभावाद्गुणाऽय शब्दोऽग्नेर्वाचको ऽतीनाग्नीवहणयो शक्नोति वर्त्तितुमतः
कार्यलक्षणार्थं. स्विष्टकृच्छ्र- स्विष्टकृत्कार्ये ऽग्नीवहणौ निर्गुणौ
विधीयेते तस्मात्स्विष्टकृच्छ्रक वचनम् उच्यते भूतकालतामात्रासम्भ-
वेऽपि स्विष्टकरणयोगस्य तावत्सम्भवाद्भूतकालताया अपि प्रयोगान्तरा-
पेक्षयोपपत्तावत् समुद्रायप्रसिद्धौ प्रमाणमस्ति तेन स्विष्टकृद्गुणावग्नी-
वहणौ यदव्याधिति श्रेत एव स्विष्टकृच्छ्र- न लक्षणा, तस्मात्सगुण-
योरेव देवतात्वात्सगुणप्रमिधानम् ॥

अग्नीयोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रवे
ते निर्गुणैर्नाग्निशब्देनाग्नेरभिधा
नाधिकरणम् ।

सू० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु
थावदुक्तं स्यात् ॥ १८ ॥

अग्नीयोमीयपशौ यशुरोहाश. तत्र चोदकमाप्तस्य स्विष्टकृतौ
गुणलोप श्रुत, अग्नि यजतीति क्रियते प्रधानमात्रे गुणलोप ? उत सर्वेषु
निगमेष्विति प्रधानमात्रे यजतीति लापयथक्तात् अर्वाशब्देऽपि निगमेषु
प्रकृतिवत्स्विष्टकृद्गुणयुक्तमभिधान प्रयोग एव निर्गुणविधिर्हित सर्वत्र
गुणलोपः ॥

अनुवाजेषु स्विष्टकृत्वात्स्य
संस्कारकर्मताधिकरणम्

सू० स्विष्टकृदावापिक्तेऽनुयाजे स्यात्
प्रयोजनवदज्ञानामधसयोगान् ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजास्तृतीय स्थितकृद्देवस्य स किमवा
 पिकस्योत्तरार्द्धास्थितकृत्ते समवद्यतीत्यस्य स्थितकृत सस्कारार्थं? वतारा
 दुपकारक? इति, तत्र 'उभयोर्देशंशेषत्वाद्विशेषानवधारणात् । न मिथोद्गा
 द्विभाष स्यात्तस्मादादादुपक्रिया ॥ उच्यते देवतास्मरणेन च दृष्टमेव प्रयो
 जनम् । अनूयाजस्य तेनेह न युक्ताऽदृष्टकल्पना ॥ न चाएह्यमाणविशेषत्वम
 आवापिकस्य द्रव्यप्रतिपत्त्येतेदेवतास्मरणेन च कृतार्थत्वादानुयाजिक
 स्थितकृद्देवता सस्कारार्थत्वम्, अनूयाजस्य तु दृष्टप्रयोजनान्तराभावाद्
 दृष्टकल्पनापरिहारावावापिकस्थितकृत्सस्कारार्थत्वमध्यक्षीयते ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाज्यापुरो
 नुयाजस्य सस्कारकर्मता
 विकारणम् ।

सू० अन्वाहेति गस्त्रवत्कर्म
 स्याच्चेदनान्तरान् ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयो तिष्ठन्वाज्यामन्वाह यासीन पुरोऽनुयाजस्यम
 न्वाहेति किं वाज्यापुरोनुयाज्योच्चारणम्? अर्थकर्म? उत सस्कारकर्मार्थं प्र
 तिपत्त्यर्थं? मिति, तत्रार्थप्रतिपत्त्यर्थेत्वे रूपादेः प्राप्तमुच्चारणं न वि जातस्य
 तस्माद्दृष्टार्थं सत्य, यद्युच्चारणं विधीयेत रूपादेः तु प्राप्तमुच्चारणम्
 नूद्य तिष्ठन्वासीन इति गुणविधानात् वचनानर्थक्यमतो नादृष्टार्थता ॥

मनोतापसूहाभावाधिक
 रणम् ।

सू० मनोतायान्तु वचनाद्विकारः
 स्यात् ॥ २१ ॥

अग्नीषोमीये पशवस्ति मनोतामन्वहत्वात् ह्यग्ने प्रथमो मनोते ति
 तत्रैव वेद वचनं यद्यप्यन्यदेवस्य पशुरग्नेऽप्येवमनोताकार्येति सोऽप्य मनो
 तामन्व किं विकृतिषु वायव्यादिपशुषु यथादेवतमूहितयोः ऽथाऽवि
 कारेण प्रयोक्तव्य? इति सशय, तदर्थं च यद्यप्यन्यदेवस्य इत्येतद्वचनं
 प्रकृत्यर्थं? मुत्त विकृत्यर्थं? मिति, तत्र पशोरग्नीषोमदेवत्वत्वात्केशलाग्नि
 देवस्या मनोता, तत्रासामर्थ्याद्दुष्कल्प्यमाणवचनेनानेन वार्यते, यद्यपि द्विदे
 वस्य तथाऽप्येकदेवस्यैव मनोता तत्र कार्यो नोत्कृष्टमेति, न चानेन वच
 नेन विकृतिपूह प्रतिविध्यते प्रकृताधेयार्थवत्किमिति विकृतिषु कार्यं कुर्या
 सत्त्वचनेनावग्यापिता मनोता न प्रकृतावदृष्टार्था येन विकृतिषु नोक्षेत

शक्नोति ह्यसाद्यग्निद्वारेण लक्षणया देवताभूताद्यग्नीषोमौ प्रकाशयितुः,
तस्माद्वायव्यादिषु यथादेवतमूहितथ्येति प्राप्ते ह्यमः "अग्निद्वारेण मन्त्रो
यमग्नीषोमौ प्रकाशयन् । अन्तरेणैव वचन प्रकृतावयवतिष्ठते ॥ न च विक्र
तिषु सामान्यसम्बन्धोऽस्ति, येन लिङ्गेन केवलाग्निदेवत्याया उत्कर्षं स्यात्
तस्मान्नोत्कर्षप्राप्ति येन तद्विद्यारणेन प्रकृतावयव वचन कार्यं कुर्यात्,
तस्माद्विक्रमिषु यथादेवतमूहे प्राप्ते तद्विद्यारणायै वचनमिति वायव्या-
दिव्यनूह इत्यग्नि-शब्दस्याबाधः ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ
गानाधिकरणम् ।

सू० पृष्ठार्थेऽन्वद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वं
त्वात्स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् २२॥

वैश्वस्तोमे श्रूयते कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति तत्र सशयं किं कण्व-
रथन्तरं बृहद्योनौ रथन्तरयोनौ वा गेयम् ? उत रथन्तरयोनोनावेध ? उत
स्वयोनौ ? विति, तत्र कण्वरथन्तरशब्देन साममात्रं प्राकृतयोः सान्धोः स्थाने
विधीयते तद्योनिभूतयोस्तुत्रो' प्रकृतौ क्रमकरणाभ्यामङ्गत्वेनावधारित
योहि षोडशकेन प्राप्तयोर्नास्ति किञ्चिद्विचलं, तस्मात्तयोरन्यतरत्र गानम्
अथ वा कण्वस्य रथन्तरं कण्वरथन्तरमिति यौगिकेऽप्यु शब्दः रथन्तर
शब्दश्चारथन्तरे तद्वर्मातिदेशार्थः, तस्माद्रथन्तरयोनोनावेध गेयं नैतदेव
कण्वसम्बन्धे प्रमाणाभावात् तस्माद्रथोऽप्यु कण्वरथन्तरशब्दो न कण्वस्य
रथन्तरम् इत्येव प्रवृत्त, तस्मात् तावद्रथन्तरयोनोनावेध गेयं, नापि बृहद्योनौ
रथन्तरयोनौ वा किन्तु स्वयोनोनावेध, कस्मात् उत्तरायन्ते तस्यास्तदुत्तर-
योश्च पठितत्वात् ऋत्वर्थोत्तरायन्त्ये एकं सामं वृत्ते क्रियते स्तोत्रीयं य-
द्योन्या तदुत्तरयोगायतीति घघनार्थानुष्ठानाय अन्विभिवशेषापेक्षाया तस्य
रिज्ञानाय योनय उत्तरास्व प्रति सामं विभक्ता उत्तरायन्ते पठन्ते नादृष्टार्थे
कण्वरथन्तरयोर्नापि तत्रैव पठिता सा यत्र कण्वरथन्तरं तदङ्गत्वेन ज्ञायते
तस्मात्स्वयोनौ गेयम्, अथ चान्धानसिद्धुर्कपरित्यागं अगन्तारसञ्चारश्च न
फल्यतीति भवति कौत्सादिसाम्बन्धु योनिस्तरायन्त्येन पठितेति तेषां
प्राकृतीत्येव अतु गानम् ॥

कण्ठशरघन्तास्य स्वयोन्यु
त्तरयोगानाधिकरणम् ।

सू० कार्धत्वाद्गुत्तरयोर्दथा प्रकृति ॥२३॥

कण्ठशरघन्तरस्येवोत्तरागाने सशय ऋ वृहद्गुत्तरयोश्चन्तरोगाने
गानम्? उत स्वयोन्युत्तरयोरेपि? तत्र स्वयोन्युत्तरयोरेपि गीयमानस्यात्रा
नसिद्धुक्परित्याग एगन्तरसञ्चाराद्यपरिहार्यौ तद्वर चोदकप्राप्तयोरेव
गानमिति मन्यते उत्तरायन्ये पाठस्तु स्वयोन्युत्तरयोरेप्यविशिष्ट इति
स्वयोन्युत्तरयोरेव गानम् ॥

अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोः
विकाराधिकरणम् ।

सू० ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ २४ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते आग्नेया यहा भवन्तीति प्रकृतौ नानादेवत्यानि
स्तोत्रशस्त्राणि तानि यदि देवतामस्कारार्थानि ततोऽग्निष्टुति यथादेव
तमूहिष्यानि तेषां स्वयंकर्मत्व द्वितीये स्थित तस्मादविकार इति द्विती
यासिद्धस्यैव प्रयोजनकथनमेतत् ॥

सू० उभयपानात्पदान्ज्ये दध्न स्या-
दुपलक्षणं निर्गमेषु पानव्यस्यो-
पलक्षणत्वात् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येषु चाज्यशब्दस्या
विकाराद्याशङ्कनाधिकरणम् ।

चातुर्मास्येषु श्रूयते एषदाज्येनानुषानान यजतीति सन्ति प्रकृतावाज्यप
शब्दयुक्ता निगमा देवानाज्यपानावहे स्वाहा देवानाज्यपान्देवाना
माज्यपाना प्रियाधामानि देवाञ्चाज्यपा आन्यमनुपल्लेति आज्यप-शब्देन च
तत्र प्रपाजानुषानदेवता उच्यन्त अत्र च एषदाज्येनानुषाना यष्ट्या
तद्विद्मसशय आज्यप-शब्दस्याज्यदधिपानित्येव विकारः, अथ वा दधि
पानि? इति उत एषदाज्यपानिति अहोस्विदविकारयैव प्रयोगः इति यद्यु
भय हविस्तत प्रथम पक्ष यदि दध्येत् ततो द्वितीय यदि एषदाज्य नाम
द्रव्यान्तर हविस्ततस्तृतीय, अथ त्वाज्यमेव हवि तस्य सु एषत्त्र विव्रता
मस्कारमात्र तज्जननाय च दधि तत सिद्धान्त तत्र एषदाज्य एहाति

द्वय वा इदं सार्व्विंशत् दधि चेति तुल्यवत्सङ्कीर्तनादुभयं हविः । नन्वेकेन
 प्रकृतौ देवतोपलक्षिता तेनेह यद्व्युत्पन्नं हविः तथाऽप्येकेन देवतोपलक्ष-
 णसिद्धेर्नाभयादसौ यज्ञपतिशब्दवदिति चेत् स्यादेव यदि यज्ञपतिवत्प-
 रार्थं हविः तदपि देवताशब्दनुष्ठानाद्गत्वेन स्मर्त्तव्यमेव तस्मादुभयोपलक्षणम्
 अथ वा द्विरुपस्तृणाति सकृदभिचारयतीत्युपस्तरणाभिधारणवादादृधि-
 सस्कारार्थमाज्यं दध्नेषु हविः ततो दधिपानित्येषु यत्कथ्यं, नैतद् द्वय-
 मपि युक्तं यद्व्युत्पन्नं हि दध्नाज्ययोस्तुल्यत्वं दध्ना वा प्राधान्यं गम्यते यागे
 स्वाज्यमेव एवत्यगुणं करणत्वेन श्रुत्या विधीयते त्रैभ्यं, नापि दधि,
 यच्च यागद्रव्यं तदर्थो यद्व्युत्पन्नं तस्माद्गृह्योऽप्याज्यमेव प्रधानं तस्य
 तु पृथक्तत्वात्प्राधान्यं दधिं यच्छते न स्वार्थनानुपयोगित्वात्, तथापि
 तु दधनि तुल्यनिर्देश उपस्तारणाद्विधातेन च प्राधान्यनिर्देशोऽर्थशास्त्रमात्रं
 तस्मादधिकारः । अन्यात्स्याद् दध्ना चाज्येन दध्यान्तरं निव्यव्यते तस्य
 वाचक एवदाज्य-शब्दः, तच्च हविः एवदाज्येनानुयाजान् यज्ञतीति वचनात्
 तस्मान्पृथक्पदान्यपानिति यत्कथ्यं, स्यादेतदेव यदि एवदाज्य-शब्दः समुद्राय
 यत्स्याद् दध्यान्तरमभिधत्ते न त्वेवमस्ति एवदाज्यो हि लोके चित्रत्यय-
 वनः एवद्रजः एवन्मणिरिति तेन एवदाज्येन चित्रेणाज्येनेत्यर्थं, तेन
 प्राकृतस्यैवाज्यस्य हविर्वचित्रता गुणमात्रं विधानम्, एव च गुणं सम्पा-
 दयितुं दधिं यच्छते प्राधान्यनिर्देशोऽर्थशास्त्रमात्रं हविरिव च प्रकृतानुप-
 स्तितं न हविर्गुणः अधिकारेण तेनाज्यपानित्येषोपलक्षणं सादृकानुपहर-
 यमधिकाराद्भविष्यति ॥

इति शास्त्रद्वीपिकाया दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ४ ॥

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

एवदेवदध्नेषु पाठ
 मिथानामेव दध्नाधि
 कायम् ।

सू० आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेऽप्यगम
 वदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

प्राकृतानां वदूनामेकदेशे विकृतिरूपादातव्ये किमादितो मध्यतो
 ऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानम् ? उतादित एवे ? त्ति संशयः, यथा व्यात्रापृ-
 थिव्य एककपाले आश्विने द्विकपाले वैष्णवे त्रिकपाले प्राकृतानां कपाला-
 नामेकदेशग्रहणं तथा एकां सामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा
 द्विरात्रादिषु द्वादशाहैकदेशः, तत्र विशेषग्रहणादनिघण्टे प्राप्त उच्यते यः
 कपालोपधानानां मध्ये प्राचीनः पदार्थः तेन प्रथमः कपाल उपस्थाप्यते
 तस्योपस्थितस्य परिस्थागे न किञ्चित्कारणमस्ति तथा तेनापि द्वितीय-
 स्तेनापि तृतीय इत्येवं क्रमेणोपस्थापितेषूपपात्तेषु चावशिष्टानि प्रयोजना-
 भावात्लुप्यन्ते तथा सामिधेन्यादिष्वपि तस्माद्वाद्योपादानमन्त्यलोपः ॥

एकत्रिके आद्ये वृचे सू० एकत्रिके वृचादिषु माध्यन्दिनच्छ-
 णानाधिकरणम् । न्दसां श्रुतिभूतत्वात् ॥ २ ॥

अस्त्येकत्रिको नाम क्रतुः अथैष एकत्रिकः तस्यैकस्यां स्तोत्री-
 यायां वहिष्यवमानं स्तुवीत तिसृषु हेतुरान्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य
 तिसृषु वाह्यणाच्छसितः एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः
 पवमान, इत्येवमान्तादेका तिस्रश्च स्तोत्रीया व्यतिपद्नेण कर्त्तव्याः
 श्रूयन्ते, प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमाने त्रयस्तृचाः गायत्रः प्रथमो वाहंतो
 द्वितीयः त्रैष्टुभस्तृतीयः, तत्रैव चेदं घचनं त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः
 पवमान इति, तद्विह नवानामृचां मध्ये तिस्रूपपादातव्यासु भवति संशयः
 किं त्रयाणां वृचानामाद्या च उपपादातव्या ? उताद्यस्तृचः सकलो वाह्य
 इति, तत्र त्रिच्छन्दस्त्वं श्रुत्या प्रकृतौ विहितं चोदकप्राप्तमनुंयहीतुं
 वृचाद्यानामुपादानम् आद्ये हि वृचे गायत्रीमात्रोपसंगहात् त्रिच्छन्दस्त्व
 हीयते । नन्वाद्या गायत्र्या द्वितीया गायत्र्युपस्थाप्यते न तु द्वितीयस्य
 वृचस्याद्या वृहती, सा हि तृतीयया गायत्र्योपस्थाप्यते, तेन पाठक्रमोपस्थाप-
 नबलादाद्यस्तृचउपादेयः सत्यं, पाठप्राप्तः क्रमो लोपनीयः श्रुतिप्राप्तत्रिच्छ-
 न्दस्त्वानुपहायेति प्राप्ते धूमः प्रकृतात्रियं श्रुतिः अयं पाठ इति बलाबलं

प्राकृतानां बहूनामेकदेशे विकृतिरूपादातव्ये किमादितो मध्यतो
 ऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानम् ? उतादित एवे ? ति संशयः, यथा द्वावापृ-
 थिव्य एकरूपाले आश्विने द्विरूपाले वैष्णवे त्रिरूपाले प्राकृतानां कपाला-
 न्नां धूनाद्यर्थाणां मन्त्राणां । + मामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा
 मनिधेनेनापादानाधिकरणम् ।

बहूनामेकदेशयहणे सत्याद्योपादानम् । अन्त्येनान्नानियमे प्राप्त उच्यते यः

तु प्रकरणपठितानां मन्त्राणामेकदेशयहणं यथा यावाधूननाथानां वक्ष-
 त्वा पत्मचाधूनोमीत्येवमादीनामावपनार्थानां च या जाता ओपधय इत्ये-
 वमादीनां सप्तभिराधूनोतीति चतुर्दशभिर्वपतीति तत्रापि किमाद्योपादान-
 नम् ? उतानियम ? इति संशये क्रमानुयहादाद्योपादाने प्राप्ते वलीयसा
 प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वावगमात्सङ्घाश्रुतिरानियमेन तत्संयोगोपादानेऽप्य-
 विरोधात् क्रमवाधेनादितो मध्यतो ऽन्ततो वा सप्तानां चतुर्दशानां
 चोपादानम् ॥

विद्वृद्धस्तोमकेषा
 पानां साम्नामागमे-
 धिकरणम् ।

सु० स्तोमविद्वृद्धौ प्रकृतानामभ्यासेन तु
 संख्यापूरणमविकारात्संख्याया गुण-
 शब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ६ ॥

विद्वृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा कामं याजये-
 दित्यादिषु किं प्राकृतानामेव साम्नामभ्यासेन स्तोमविद्वृद्धिसम्पादनम् ?
 उताप्राकृतानां साम्नामागमेने ? ति सन्देहे अन्येषामश्रवणात्सत्यायाश्च प्रा-
 कृताभ्यासेनापि सम्पत्तेरभ्यास एव न्यायः, नैधं, संख्या हि पृथक्त्व-
 निवेशनीस्तोत्रीयागता सम्पाद्या स्तोत्रीया पृथक्त्वसिद्ध्यर्थं सामान्तरागम-
 माक्षिपति, अभ्यासे हि मुख्यपृथक्त्वाभावात्समऽङ्गसा संख्या स्यात्तस्मा-
 द्वागमः, स च साम्नामेव नर्चा त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री
 वृहत्यनुष्टुप् च अत्र ह्येवाऽवपन्त्यत एवोद्वपन्तीति वचनेनाप्रव्यानां गाय-
 त्राद्याधारत्वनिधमादृचा उत्संघापासम्भवाद्भेनेनैव वचनेन न्यायप्रा-
 प्तोऽप्यागमः पवमानविषय एव कृत इति स्तोत्रान्तरेष्वगत्याऽभ्यासेनैव
 संख्यापूरणमित्युक्तम् ॥

बहिष्यमाने न
नरमनाधिकरणम् ।

सू० बहिष्यमाने त्वृगागमः सामैकत्वात् ॥ ७ ॥

बहिष्यमानेऽपि किं समागमः ? उतर्गागमः ? इति सशये पूर्वेषु न्यायेन
सामागमे प्राप्ते ब्रूमः, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसामैव गायतीति घच
नात्सामागमो न सम्भवति, न चाभ्यासेनापि सख्यापूरणं भवति, पराबहि
ष्यमानेन स्तुवीतेत्यनभ्यासवचनेन पराकृच्छ्रेणाभ्यासस्य श्रुत्यैव निषिद्ध-
त्वात्, तस्माद्गगागमः ।

सामिधेनीष्यवशिष्टा
नामागमेन सख्यापूरणं
धिकरणम् ।

सू० अभ्यासेन सख्यापूरणं सामिधेनी
षभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ ८ ॥

यत्र सामिधेनीविवृष्टिरेकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्यादौ
तत्र किं प्राकृतीभ्य एकादशभ्योऽधिकानामागमः ? उत प्रथमोत्तमयोरैवा
भ्यासेन सख्यापूरणम् ? उत यावदुक्तं त्रिरभ्यासप्रथमोत्तमयोः कृत्वा उवशि-
ष्टानामागमः ? इति, सशये सख्यासामञ्जस्यादेकादशभ्यः प्राकृतीभ्योऽति
रिक्तानां सर्वासामागमः, नैव प्राकृतौ हि पञ्चदशसु सामिधेनीषु विहितसु
एकादशसु सामिधेनीषु पठितासु वचनं त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति
सख्यापूरणं यावदुच्यते तावत्प्रथमोत्तमयोरभ्यासितव्यमित्येवपरं, पूरणं
सख्याभिप्रायश्च त्रि-शब्देऽदृष्टार्थत्वात् त्रित्वस्वरूपपरत्वे हि अदृ-
ष्टार्थता स्यात् तस्मात्प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन सख्यापूरणमिति प्राप्ते ब्रूमः
स्यादेव यदि पूरणसख्यायास्त्रित्वस्य च सम्प्रतिपत्तिः स्यात् न त्वेतदस्ति
न ह्यवश्यं प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन सख्यायाः पूर्णमाणायामेकैकस्यास्त्रि-
भ्यासो भवति द्विचतुरभ्यासेनापि तत्पूरणसम्भवात्, तस्मात्त्रिरभ्यास एव
तत्र विवक्षितो न यावत्पूरणमभ्यासः तेन विवक्षितेष्वपि त्रिरभ्यास एव प्राप्नो-
त न यावत्पूरणमभ्यासः तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानामाग्नेयीनां
दाशतयीभ्योऽगागमः किं पुनरागम्यमानानां कर्मसम्बन्धे प्रमाणं न ताव-
त्तिङ्गं तस्यान्वादिष्यरूपमात्रविषयत्वेन कृत्वर्थत्वे प्रामाण्याभावात्
सर्वत्र हि तिङ्गं यत्किञ्चित्प्रमाणकं कृतसम्बन्धसामान्यमपेत्य द्वारविशेष-

तु नास्ति प्रत्यक्षो द्विरात्रादिसंयोगः प्रकरणात् कल्पते तत्र दुर्बल
 वाक्यात्, तस्मात्सामान्यवचनेनैव विकल्पिको चादकप्राप्तिसंयोगो निय-
 म्यमानः योऽङ्गी योऽङ्ग्युत्तर इत्यनेन द्विरात्रान्तरेभ्यः परिसंख्यायते
 तेनाद्भिस्ता द्विरात्र एव नियमः, द्विरात्रान्तरेषु तु यथाचोदक विकल्प
 एव स्यात् तद्विद वृत्त्यन्तरकारव्याख्यानामधिकरणस्यानुपपत्तिमिति मत्वा
 भाष्यकारेण व्याख्यानान्तरमारब्धं तत्र यः पूर्वस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तः
 स एव पूर्वपक्षः परिसंख्येति । सिद्धान्तस्तु परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वाद्द्वैता-
 नसविधिष्येपो ऽयं न विधिः परिसंख्या वा, तस्मात्सर्वद्विरात्रेषूपत्तरेणामहा
 नियतएव योऽङ्गीसामान्यवचनेन प्राप्तत्वाद्वचनान्तरेणापरिसंख्यातत्वात् ॥

नानाऽङ्गीने योऽङ्गी सू० चतुर्थे चतुर्थे ऽङ्ग्यङ्गीनस्य गृह्यत इत्य-
 षड्वचनार्थप्रकरणम् । भ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ १४ ॥

योऽङ्ग्येव चतुर्थे चतुर्थे ऽङ्ग्यङ्गीनस्य गृह्यत इति श्रूयमाणः
 सन्दिह्यते किमेकस्यैवाङ्गीनस्य चतुर्थे गृहीत्वा पुनस्तत्पुरस्ताच्चतुर्थे ऽभ्या-
 सेन गृहीतव्यः ? उतैकस्याङ्गीनस्यैकस्मिन्नेव चतुर्थे सकृद्गृहणं वीक्ष्य तु ना-
 नाभिप्रायेति तत्र नानाऽङ्गीनाभिप्रायत्वे न्यायप्राप्तत्वेन वीक्षणार्थक्याद-
 ङ्गीनस्येति चैकवचनश्रवणादेकस्मिन्नेव चतुर्थे चतुर्थे ऽभ्यासः, त्रैवम् चङ्गी-
 नस्य चतुर्थे इत्युच्यते एकस्य चाङ्गीनस्यैकं चतुर्थमहः । यत्तु चतुर्थोच्चतुर्थं
 तदङ्गीनस्याप्यहं भवति तत्र एकङ्गीनस्य चतुर्थं गृहीत्वा तस्मात्सकृ-
 द्गृहणम्, एकवचनं तु सामान्याभिप्रायं वीक्ष्य च न्यायप्राप्तानुवादः ।

विक्रान्तं पदावामाधत् सू० जगत्साम्नि सामाभावाद्दक्षामतदा-
 वापतायाः सर्वाप्रकरणम् । ख्यं स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि रथन्तरसामासेभ्यः स्यादैन्द्रवायवायान्
 गृहीयात् यदि गृहत्सामा तुलायान् यदि जगत्सामाऽप्यपणावामिति कि-
 माश्रयणावता ज्योतिष्टोमं निर्वाचयते न किं योत्कृष्येति सशये प्रकरणात्
 ज्योतिष्टोमे स्यात् जगत्सामाऽप्यपणावामिति ज्योतिष्टोमं एव प्रकरणावस्था
 कथं चिदुच्यत इति प्राप्ते नूनम्, न जगत्सामं सामं ज्योतिष्टोमेऽन्यत्र वा-

हुच विदस्ति ते नायमृद्दारेण व्यपदेशः जगत्यामृच्युत्यत्र साम जगत्साम
तद्वच स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विदुधति
तस्माद्विपुवान् जगत्सामातत्सपुक्ता चाययणायता प्रकरणादुत्कृष्टव्या एव
वा यदि जगत्सामाययणायानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देहः किमनेन
ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चोच्यते किं वा स एवोभय-
सामा? अथ वा रथन्तरसामैव? उत यत्र जगत्यामुत्पन्न साम विपुव्रति
सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते
तथा सति पूर्वाभ्यामयताभ्यामाययणायताया विकल्प एव स्यात्, तस्मा-
दुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दे हि क्लृप्तवचनः, कात्स्न्ये च समुच्चये
स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्य मानैवमपि युक्तम् एव हि सति जगत्सामे-
त्यनयेत् स्यादाययणायात् गृहीयादित्येतावतैवोभयसामपक्षे निवेशसिद्धेः
अन्यतरसामत्वपक्षयोः पूर्वाभ्यामयताभ्यामवबुद्धत्वात्, न चोभयसामत्व
ज्योतिष्टोमे ऽस्ति बृहद्द्वयन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्मादो-
शानमस्य जगतः स्वदृशमित्येव जगच्छब्दवत्यामुत्पन्न रथन्तरमेव जग-
त्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते ब्रूमः पदद्वारेण अगृह्णा च साम
लक्षणयितव्यं स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पन्नेन साम्ना सौ
विपुवानेव जगत्सामा तदर्थं चाययणायत्व पूर्व्याय्याया नैमित्तिकमाय-
यणायत्व विचारित तद्वेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्तावः, इह तु साम-
साक्षाद्विचारित इति भेदः, ॥

ससवे उपपत्त्यप्रपञ्चत्वात् सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन
भावाधिकरणम् । समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्द्वयन्तरपृष्ठयो समुच्चयः ससवगोसवादिषु तत्र यत्प्रकृतौ रथ-
न्तरनिमित्तं बृहद्विमित्तं च उपपत्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपद कुर्यात् अद-
वन्तौ बृहत्पृष्ठस्येत्यादि तदुभय विकल्पेन कर्त्तव्यं? मुत रथन्तरनिमित्तम्?
अवाचवोभय न कर्त्तव्यं? मिति सशयः, तत्रोभयसामत्वेऽपि रथन्तरस्य बृह-

हुत्र चिदस्ति ते नायमृद्धारेण व्यपदेश जगत्यामृच्युत्यच साम जगत्साम
तद्वत्र स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विदुवति
तस्माद्विपुत्रान जगत्सामातत्सयुक्ता चाययणापता प्रकरणादुत्कृष्टव्या एव
वा यदि जगत्सामाययणायानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देहः किमनेन
ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चोच्यते किं वा स एजोभय
सामा? अथ वा रथन्तरसामैज? उत यत्र जगत्यामुत्पच साम विपुवति
सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते
तथा सति पूर्वोभ्यामयताभ्यामाययणापताया विकल्प एव स्यात्, तस्मा
दुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो हि क्षास्वचन, कात्स्न्यं च समुच्चये
स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्म मानैजमपि युक्तम् एव हि सति जगत्सामे
त्यनयंरु स्यादाययणायान् शृङ्गीयादित्येतावतैजोभयसामपते निवेशसिद्धे
अन्यतरसामत्वपक्षयो पूर्वोभ्यामयताभ्यामययणत्वात्, न चोभयसामत्व
ज्योतिष्टोमे ऽस्ति बृहद्द्वयन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्मादो
शानमस्य जगत स्यदृशमित्येष जगच्छब्दवत्यामुत्पच रथन्तरमेव जग
त्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते द्रूम पदद्वारेण अग्धचा च साम
लक्षणयित्तय स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पचेन साम्वा सौ
विपुत्रानेज जगत्सामा तद्वयं चाययणायत्य पूर्व्याप्याया नैमित्तिकमाय
यणायत्य विचारित तद्वेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्ताथ, इह तु साय
सात्वादिचारित इति भेदः ॥

संशय उपपन्नश्चिद्व्यत्यार सु० उभयसामि नैमित्तिकं विकल्पेन
भावाधिकारयम । समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्द्वयन्तरपृष्ठयो समुच्चय समयगोभयादिषु तत्र यत्प्रकृतौ रथ
न्तरनिमित्त बृहद्विमित्त च उपयन्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपद कुर्यात् अय
पन्ती बृहत्पृष्ठस्येत्यादि तद्दुभय विकल्पेन कर्त्तव्यं मुत रथन्तरनिमित्तम्
अथाययोभय न कर्त्तव्यं मिति सशय, तत्रोभयसामत्येऽपि रथन्तरस्य बृह

१ संभवागतार्थादिश्रुति षा ।

तत्र सद्भावात् सत्तया चोभयोः क्रतुविशेषणत्वादुभयमपि प्राप्त समुच्च-
यासम्भवाद्दिशेयायहणाच्च वि'कल्प' । अथ वा मुख्यत्वाद्वयन्तरनिमित्त-
मेव स्यादिति प्राप्ते धूमः वृहद्रथन्तरे हि प्रकृतौ निरपेक्षया सत्तया पर-
स्परव्यवच्छेदेन वा क्रतुं विशिष्यन्ती निमित्ततामुपगते अत्र तूभयोः सहैव
क्रतुसम्बन्धात्सापेक्षयोर्नान्यतरेणापि क्रतुविशेष्यते, तस्माच्चिमिसविघाता-
दकर्तव्यम्, ॥

ऐन्द्रवायव्यस्य सर्वादाय सू० ऐन्द्रवायवस्यायवचनादादितः प्रति-
प्रतिकर्षाधिकरणम् । कर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे उपांश्वन्तर्यामौ अधारायहौ विधाय ऐन्द्रवायवमैत्रा-
वहणादीनां धारायहाणामुपक्रमे श्रूयते वावा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्र-
वायवाया यहा यज्ञन्ते वाचमेवानुप्रयन्ति अण्व्या धारया गृह्णाती"ति तत्र
संग्रहः किमैन्द्रवायवः सर्वादित उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं गृहीतव्यः ?
उत पाठप्राप्तस्थान ? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किमैन्द्रवायवभृतीनां
यहाणामेतद्विधायक ? मुत यहानुवादे ऐन्द्रवायवायता धर्माऽङ्गत्वेन विधी-
यत ? इति, तत्र यहाणा घचनान्तरैरेव प्राप्तत्वात्तद्व्यताविधिरय, तज्वा-
विशेषेण सर्वयहाणामङ्गमुपांश्वन्तर्यामयोरपि संपादयितव्यम्, इतरथा त-
योर्वैगुण्य स्यात्, अतः सर्वादितः प्रतिकर्षः, स्यादेवं यद्यद्यताविधिः स्यात्
यद्यविधिश्चैव कथं धारासंयोगाद्दि धारायहाणामत्र गृह्णातिनोपादान,
तेषां च पाठप्राप्तमैन्द्रवायवायत्वम्, अतो वक्ष्यमाणानामैन्द्रवायवादीनां
यहाणां सत्तेषेणायमुपक्रमः तस्मात्स्यस्यानस्यैवैन्द्रवायवस्य यहाणम् ॥

कामसंयोगे पि ऐन्द्रवायव्य सू० कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रति-
स्यादायप्रतिकर्षाधिकरणम् । कर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

तत्रैव संतेपेणोपक्रम्य प्राग्विस्तारवचनेभ्यः कामसंयुक्तानि वच-
नान्वाचानानि ऐन्द्रवायवायान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं पजाः

कल्पेऽत्रिति तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उत तत्रापि स्वस्थान-
एव यद्वहण? मिति, तत्र यद्वाणां नित्यत्वाच्च कामे विधानम् अतो-
ऽत्रैन्द्रवायवायता गुणः कामाय विधीयत इति सर्वादितः प्रतिकर्षः । नैवं
गुणो हि विधीयमानः प्रकृतान् यद्वाणाश्रित्य विधीयेत धारायहारश्च प्रकृ-
ताः, तेषां च स्वल्पवद्वैन्द्रवायवायताऽपि पाठादेव प्राप्ता सती कामे
विधातव्या, तद्वरं श्रुत्यर्थविधानाय यद्वहणमेव कामे विहितमतः कामसं-
योगेऽपि स्वस्थान एवैन्द्रवायवः ॥

आश्रित्वादीनां यद्वा
णां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्थात्त-
दादिषु ॥ १९ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्रायान् एहीयात् प्रतियुक्तकामो मन्व्ययानभिचर-
श्च त्पादि, तत्र संशयः किं शुक्रायादीनामपि कामसंयोगे स्वस्थाने यद-
वहणम्? उत प्रतिकर्ष इति, तत्र पूर्ववदेव शुक्रप्रभृतीनां नित्यानां यद्वाणां कामे
विधानात्स्वस्थाने प्राप्ते उच्यते, न हि प्राकृताधारायहा पाठतः शुक्राया
येन तदनुवादेन यद्वाणां कामे विधिः स्यादैन्द्रवायवाया हि ते तत्र यद्वा-
णाकामे यद्वाेषु च शुक्रायतां विदधद्वायं भिद्यते, तस्माद्द्वहणाश्रितः शुक्रा-
यतादिगुणः कामाय विधीयत इति प्रतिकर्षः ॥

आश्रित्वादीनां यद्वाणा
मेन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रति
कर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्यायस्य कृतदे-
शत्वात् ॥ २० ॥

स्थिते प्रतिकर्षे चिन्त्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उतैन्द्रवायवा-
त्पूर्वमिति विशेषयद्वाणात्सर्वयद्वाणां पुरस्ताच्छुक्रोऽपकृष्टश्च इति प्राप्ते
भूमः कामाय हि गुणो विधीयमानः प्रकृतान् यद्वाणाश्रित्य विधीयते, प्रकृ-
ताश्च यदैन्द्रवायवाया यद्वाणत इत्यनेन साधारणेनोपक्रमेणोपक्रान्ता ऐन्द्र-
वायवायाधारा यद्वा वक्ष्यमाणाः तेन तानेवाश्रित्य शुक्रायता गुणः कामाय
विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः, इदमेव च वक्ष्यमाणानां यद्वाणां

साधारणोपक्रमस्य प्रयोजनं कथं नाम सर्वं एव वक्ष्यमाणा यथाः काम्यानां गुणानामाश्रयत्व प्रतिपद्येरिति ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् । सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ २१ ॥

धाराग्रहाणां पूर्वं पूर्वं गृहीत्वा सादयित्वात्तरोत्तरस्य ग्रहण सर्वेषु च गृहीतिष्वसादितेषु च पश्चात्क्रमेण प्रदानमित्येषा तावद्विच्य-
कृप्तिः, काम्या तु शुक्राणादिग्रहणेष्वपक्रमणेषु किं सादनं प्रतिश्रुष्यते
नेति सशये वचनाभावात् प्रतिकर्षति इति प्राप्त उच्यते सादनस्यैतत्प्र-
योजनं यदुत्तरग्रहाणां साहित्यसम्प्रादनं न ह्यनासाद्वैक्रमपरो गृहीतुं
शक्यते । तस्माद्गृहणशेषत्वात्सादनस्य तत्प्रतिकर्षं प्रतिकर्षः ॥

प्रदानस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् । सू० प्रदानं चापि सादनवत् ॥ २२ ॥

तथा प्रदानं किं प्रतिश्रुष्यते नेति सदेहे प्रदानोपक्रमत्वाद्गृह-
णस्य तत्प्रतिकर्षं प्रदानस्य प्रतिकर्षं । नैव, न ह्यप्रदानवत्प्रदानोपक्रमो
ग्रहण सर्वेषु गृहीतुं पश्चात्प्रदानं नित्यकृप्तावित्युक्तमवगतस्य रूपं च
ग्रहणं काम्येऽपि प्रतिश्रुष्यत इति न प्रतिश्रुष्यमाणस्यापि प्रदानोपक्रमत्व,
तस्मात्तत्प्रदानोपक्रमं ॥

अनीकायामेन्द्रयायनं किं समानविध्यर्थाधिकरणम् । सू० अनीकायां न्यायोक्तैषामानं गुणा-
र्थं स्यात् ॥ २३ ॥

द्विदिशाहे अनीकाऽऽवृत्ता, ऐन्द्रयायनयोः प्रायणीयोदयनीयो दशम
चाह अर्थतरेषा नयानामन्धामेन्द्रयायनाय प्रथममहत्त्वं शुक्रायमयायना-
यमयेन्द्रयायनायमय गुणार्थमित्यादि, तत्र प्रथमद्वितीययोरेन्द्रेन्द्रयायना-
यता शुक्रायता च श्रुता सा तयोरेयनारणामत्याद्गृह्णन्त्याका प्रकृतित
यत्र प्राप्ता सती क्रिमयं श्रुता इति चिन्त्यते-अनुशास्त्रमात्रमित्येकं पठ, तया
च मत्यानयस्य म्यात्स्माद्द्वान्तरपरिसंख्यायां सा ऽपि त्रिदोषा, तस्मा-
दर्थंशादायं मृतीयेऽहन्त्यायनायता न्याय्या, एतेयोरेन्द्रयायनायतायाः

यणीय प्रथममह चतुर्विंश द्वितीय ततरदत्वारोऽभिपूवा पडहाः एकः
 पृष्टः पडह समासः सद्वितीयः सवृतीय सचतुर्थः सपञ्चमः ततस्त्रयो-
 ऽभिपूवाः पडहाः एकः पृष्टः पडह अभिजिदामैकाह. त्रयः स्वरमा-
 मानः इत्यष्टाविंशतिरहानि आद्याभ्यामहोभ्या सह षण्मासाः तद्विद
 पूर्व पतः, ततो विपुशान् अघोत्तर पतः त्रय. स्यात्सामान विश्वजिज्ञा-
 मैकाहः पृष्टः पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः त्रयोऽभिपूवाः पडहा. तान्यष्टा-
 विंशतिरहानि पुन पृष्ट पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भण चत्वारोऽभिपूवाः
 पडहाः समासः सद्वितीय. सवृतीय. सचतुर्थे ततस्त्रयोऽभिपूवा पडहाः
 आयुर्गौरिति द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महात्रत चातिरात्रश्चेति
 द्वात्रिंशदहानि आद्यैरेष्टाविंशत्यहोभिः सह षण्मासा तदत्र भाष्यकारेण
 प्रापणीयोदयनीयमध्यवर्तिनीं द्वादशाहिकीं अनीका चोदकप्राप्तामा
 श्रित्य विचारित-किं दण्डकलितवदावर्तनीया ? किं वा नवानामथनीकाना
 स्वे स्वे स्थाने विवृष्टि ? रिति, तदर्थं च विचारितम् ऐन्द्रवायवाय प्रथममह-
 रित्यहर्ग्रहण विवर्तितम्, अतश्च प्रथमादीनामहामहूभूता ऐन्द्रवायवाय
 त्वादयो ऽहरपूर्वप्रयुक्ता ? उत प्रथमादीना यज्ञभागाना धर्माः परमापूर्वप्र-
 युक्ताः ? इति, तत्राहर्ग्रहणस्य श्रुतत्वादहर्द्धर्मत्वमतरश्च प्रापणीयानन्तर
 स्याद्दोषमैन्द्रवायवायता, तदनन्तरस्य शुक्लायता तदनन्तरस्यापयणायता,
 गवामयनेऽपि तथैव प्राप्नोति नवभिश्चानीकैर्नवस्वहस्सु समनुष्ठितेषु पुन-
 रैन्द्रवायवाय प्रथममहरित्येतदेवोपतिष्ठते, तथा ततः परमपि, तस्माद्दण्ड-
 कलितवदावृत्तिरिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । उद्विश्यमानस्य हि प्रथमादेरहो
 विशेषण न सम्भवति तस्मात्प्रथममैन्द्रवायवायमय शुक्लापमित्येतावद्वि-
 वर्तित, नवाना चानीकाना नवधा विभा'ग, गवामयनेऽपि पूर्व पतो न
 वधा विभज्य प्रथमादिभागेषु नवस्वैन्द्रवायवायतादीना नवानामनीका-
 नामनुष्ठान कर्त्तव्यमिति स्वस्थानविवृष्टिः सिद्धा भवति, एव च इत्यो-
 त्तरे पतसि पञ्चमे पाडहिके त्रयस्त्रियेऽहन्यापयणायता दर्शनमुप
 पद्य भवति, जगन्ती वै छन्दासि प्रत्यवरोहन्त्यापयण यदावृहत्पृष्ठानि

त्रयस्त्रिंशं स्तोमा इति दण्डकलितवदावृत्तावभिप्रायादारभ्य नवकैर-
हस्यु सङ्गल्यमानेषु उत्तरस्मिन्पि पवसि एकमहर्ष्याप्य चनीका समा-
प्यते ततः पुनरेन्द्रवायव यत्वादारभ्यानुष्ठीयमाने द्वितीयमहरेन्द्रवाय-
वायं तृतीयं शुक्रायं विश्वत्रिदाययणायम् त्रयस्त्रिंशमहरेन्द्रवायवायं
प्राप्नोति स्वस्थानविवृद्धौ पुनः पूर्वस्मिन्पवसि नवधा विभक्ते नवमे भागे
आययणायतायामनुष्ठितायामुत्तरे पवस्यावृत्ते प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने
प्रथमभागे आययणायता भवति, तदन्तर्गतं तत्र यस्त्रिंशमहरिति तत्र
आययणायतादर्थं नमुपपन्नं भवति, तद्विदं भाष्यकारीयमधिकरणव्या-
ख्यानं लिङ्गोपपन्नं चानुपपन्नं, न ह्यत्र चोदकेन चनीका प्राप्यते
अभिप्राये हि ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयैरेकाहन्योतिरादिधर्मप्राप्तिः,
एकाहेषु च एतन्तरसामस्येन्द्रवायवायता वृहत्सामसु च शुक्रायता
तेनाभिप्रायेऽपि पृहहे प्रथमतृतीयपञ्चमानां एतन्तरसामत्यादेन्द्रवाय-
वायता द्वितीयचतुर्थपष्ठानां वृहत्सामत्याच्छुक्रायता, न तु चनीका-
प्राप्तिः चोदकादपि यतोयो नामधेयमित्युक्तं धनुषोऽभिप्रायविकाराण्येय
गयामयनेऽहानि तेन न चनीका स्यात् अस्तु वा चोदकेन चनीकाप्राप्ति-
स्तथाऽपि नवधा विभागो न युक्तः न हि द्वादशाहे प्रापणीयोदयनीययो-
रन्तरालं नवभिरनीकैः पूरितं किन्तु दशभिः, दशमे ऐन्द्रवायवायता ऐन्द्र-
वायवायो प्रापणीयोदयनीयोदशमं चेति वचनात्, अतएव गयामयनेऽपि
सर्वस्मिन्पवसि दशधा विभज्यमाने दशमे भागे ऐन्द्रवायवायः स्यात्
उत्तरस्मिन्पवसि पवसि प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने प्रथमे भागे ऐन्द्रवायवायः
स्यात्, तदन्तर्गतं च त्रयस्त्रिंशमहरिति तत्राप्येन्द्रवायवायता प्राप्तेरायय-
णायताऽनुपपत्तिः सिद्धान्तेऽपि स्यात्, अपि च पूर्ववत् त्वहमत्यात् चनी-
कायां गयामयनिके च पृष्ठपृहहे नामधेयेन द्वादशाहिकपृष्ठपृहहेधर्मप्रा-
प्तेस्तत्र च त्रयस्त्रिंशस्यान्व आययणायत्यादिहापि यत्र कुचिदयस्यत-
स्यापि त्रयस्त्रिंशस्याययणायता भवतीति विपरीतं लिङ्गम्, अन्यानि च
दूषणानि तन्व्येष्वेव दर्शितानिति नेह प्रपञ्च्यन्ते । तस्मात्प्रयत्नातिरिक्तम-
धिकरणं यथार्थं, सत्यं, न चोदकेन चनीका प्राप्यते, प्रत्येकं तु यथनेन

पत्तिः, सिद्धान्ते त्वविरोधादादित आरम्य प्रवर्तते उत्तरे च पठसि प्रा-
तिलोम्यं लभत इत्युपपन्न लिङ्गम् ॥

धृढे मन्वाणां छन्दोव्यति-
क्रमाधिकरणम् ।

सू० छन्दोव्यतिक्रमात् व्यूढे भक्षपवमा-
नपरिधिकपालस्य मन्वाणां यथो-
त्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ २६ ॥

व्यूढात्मके द्वादशशब्दे छन्दोव्यतिक्रम आम्नातः छन्दांसि वा अन्यो-
न्यस्य लोकमभ्यध्यायन् “गायत्रीत्रिष्टुभस्त्रिष्टुज्जगत्या जगतीगायत्र्या”
इति तत्र संशयः किं भक्षाणां पत्रमानानां परिधीनां कपालानाञ्च मन्वा-
र्यवादेषु गायत्रादिशब्दैरभिलषितानां मन्वाणामर्थानां च छन्दांस्यतिक्र-
मयितव्यानि? उत मन्त्रगतानामेव छन्दसां व्यतिक्रमः? इति विशेषाभा-
वात् सर्वेष्वर्थेषु मन्त्रेषु च छन्दो व्यतिक्रमस्तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातः-
सवनीयो भक्षस्त्रिष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भक्षस्य स्थाने माध्यन्दिने
सवने कर्तव्यः माध्यन्दिनीयश्च जागतशब्दितस्य तार्तीयसवनीयस्य
स्थाने तृतीयसवने तार्तीयसवनिकरश्च प्रातःसवने तथा वहिष्यवमानो
माध्यन्दिने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवः पवमानः प्रातः-
सवने तथा मध्यमः परिधिः स्याद्विष्टो दक्षिणस्य स्थाने दक्षिणश्वाणी-
यानुत्तरस्य उत्तरश्वाणिष्ठो मध्यमस्थाने परिधातव्यः, तथाऽष्टाकपालो
माध्यन्दिने एको दशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालश्च प्रातःसवने
कर्तव्यः, तथा मन्त्रगता गायत्रादिशब्दाः श्येनाऽसि शायत्रच्छन्दा इत्या-
दशस्त्रिष्टुषादिशब्दानां सुपर्णाऽसि त्रिष्टुप्छन्दा इत्यादीनां स्थाने सुपर्णाऽसि
गायत्रच्छन्दा इत्येवमूहितव्या इति प्राप्ते यूमः-मन्त्रगतानामेव
व्यतिक्रमो नार्थानां, न हि तेषां गायत्रादिशब्दयत्त्वमस्ति, स्तुतिमात्रं तु
तेषु गायत्रादिभिः निर्देशः शक्यते त्येकस्मिन्मन्त्रे प्रकाशितं छन्दो
मन्वान्तरे गायत्रादिशब्दप्रतिषेधेण प्रकाशयितुं, तस्मान्मन्त्रगतानामेव
छन्दसां व्यतिक्रमः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पाद आरभ्यते ॥

रथन्तरादीनां श्राव्या त्वे सू० एकैर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्याय-
गोनाधिकरणम् ।
वत् ॥ १ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे रथन्तरादीनि स्तोत्रीयाणि सामानि तानि
किमेकैकस्यामृचि गोयानि? उत तृच? इति सशये, स्वाध्यायवेलायामेक-
स्यामृचि गीतत्वान्तदवैलक्षण्याय यज्ञेऽप्येकस्या भवेयुः, एकं साम तृचे
क्रियत इति तु वर्तमाननिर्द्देशरूपेण न विधित्तममित्येतावान्यूवः पदः
‘अकस्तो’मो वाचेत्याद्यर्थवादविभावितविधिशक्तेरेक साम तृचे क्रियत
इति वचनात्तृचे गातव्यानीति सिद्धान्तः ॥

स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य सू० स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणं कालार्थमात्रे
कालार्थताधिकरणम् ।
परार्थत्वान् ॥ २ ॥

रथन्तरे प्रसूयमाने समीलयेदिति विधाय श्रूयते “स्वर्दृश प्रतिवी-
क्षते”ति तत्र सन्देह किं स्वर्दृक्शब्दस्य वीक्षणस्य च कालार्थः सयोगः?
उताङ्गाङ्गिसम्यन्ध? इति, तत्र कालार्थत्वे स्वर्दृक्शब्दस्य लक्षणाप्रसङ्गाद्-
ङ्गाङ्गिसम्यन्ध एव न्यायः, स्वर्दृक्शब्दो वा वीक्षणाङ्ग स्वर्दृक्शब्द समु-
च्चारयन् वीक्षेत नान्ययेति वीक्षणं वा स्वर्दृक्शब्दस्याङ्ग वीक्षमाणः
स्वर्दृक्शब्दमुच्चारयेवान्ययेति प्राप्तं श्रूमः ॥ अनपेक्षितसम्यन्धाद् वाच्य-
भेदप्रसङ्गः न युक्तोऽङ्गाङ्गिसम्यन्धस्तस्मात्कालार्थता वरम् अभिव्यक्तद्वयो-
रि स्वर्दृक्शब्दः पृष्ठस्तुत्यर्थत्वाच्च वीक्षणं प्रयोजनमपेक्षते स्वर्दृक्शब्दः
कर्तृवचनत्वाद् द्वितीयान्तत्वाच्च नानुम इत्यनेन सम्यध्यमानः स्तुति-
मेयात्समभिनियतंयितु न वीक्षणं प्रकाशयितु, तथा वीक्षणमपि राग-
प्राप्तं दृष्टेनेव प्रयोजनेन निराकाङ्क्षं न स्वर्दृक्शब्दाद्गतया विधातव्यं
सम्पीलनविधिना चावधिप्रतिपादनेनैकार्थ्यसम्भवाच्च वास्यान्तरत्यमवक-
ल्पते, प्रति-शब्दश्च स्वर्दृक्शब्दस्य श्रुत्यैव लक्षणतामाचष्टे, अतः कालत-

सौव न्याय्या, तेनायमर्थः रयन्तरं प्रसूयमाने संमीलयेद्रास्वर्दृक्कुच्छब्दो-
च्चारणात्, तस्मिंस्तु काले वीक्षतेति ॥

गवामयनिके पृष्ठपदहे
वृहद्रयन्तरयोर्विभागाधिक-
राम् ।

सू० पृष्ठस्य युगपद्दिधेरेकाद्वद् द्वि-
सामत्वम् ॥ ३ ॥

द्वादशाहे पृष्ठः पडह उत्पन्नः, तत्र पण्णामयन्हां क्रमेण रयन्तर-
वृहद्वैरूपवैराजशाक्करैवतानि पृष्ठसामानि गवामयनादिषु श्रूयते पृष्ठः
पडहो वृहद्रयन्तरसामा कार्य इति, तेन वैरुपादिकं निर्वर्तते वृहद्रयन्त-
राभ्यामेव पृष्ठस्तुतिर्नैर्वर्तयितव्या, तत्र संशयः किमेकैकस्मिन्नहति द्वेद्वे
स्याताम्? उत क्वचित् वृहत्क्वचिद्रयन्त? रमिति, तदर्थमिदं विचार्यते किं
वृहद्रयन्तरसामेति द्वन्द्वगर्भा बहुव्रीहिः वृहच्च रयन्तरञ्च वृहद्रयन्तरे
इति प्रथमं द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वृहद्रयन्तरे सामनी अस्येत्यन्यपदार्थं
बहुव्रीहिः? उतास्तुवैव द्वन्द्वमनेरूपदबहुव्रीहिः, वृहच्च रयन्तरं च सामा-
स्येति, तत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति कात्यायनवचना-
देवधिपये द्वन्द्वस्य नित्यत्वात्कृत्वैव द्वन्द्वं बहुव्रीहिः तेनेतरैतरयुक्तयोः
साम्नाः पडहसम्यन्धाद्वात्रैक प्रयोक्तव्यं तत्रेतरैतरसहितमेव कार्यमित्येव-
मवगमादेकैरुमेवाहो वृहद्रयन्तरसामकं कार्यमिति प्राप्ते प्रूमः क्वचि-
त्क्वचित्स्यात् एवमेकैरुमेतेतरैतरनिरपेक्षस्य प्रापकरवोदकोऽनुग्रहीतो
भवति, न च वचनविरोधः यद्यपि तावद् द्वन्द्वगर्भा बहुव्रीहिः स्यात्तथाऽपि
पडहापेक्ष एवेतेतरयोगो द्वन्द्वेनावगम्यते, न पडहावयवापेक्षः पडहापे-
क्षश्चेतेतरयोगः क्वचित्कस्यचिच्चिवेशेऽपि न विरुध्यते, स च यदि विभा-
गेन निवेशे प्रमाणं न स्यात्ततः सर्वत्रेतेतरयोगः स्यात् अविशेषात्
अस्ति तु प्रमाणं चोदकः तस्मादेकस्मिन्नहन्येकमितरस्मिंश्चेतरत्प्रयोक्तव्यं
न वा ऽवश्यं द्वन्द्वगर्भाऽयं बहुव्रीहिः, विभाषावचनेन द्वन्द्वस्थानित्यत्वात्
कात्यायनीयं तु वचनं शब्दानुशासनपरत्वाद्वात्र सतोर्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरन्यश-
ब्दरूपम् असतोश्चान्यद्वयति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं, तद्वया वाक्य-

त्वचप्रियः पञ्चगवधन इत्यत्र हुन्दुतत्पुरुषयोरकरणे चाफुत्वक्प्रियः पञ्च-
गोधन इति अरुत्वाऽपि समासान्तप्रयोगः प्रसज्येत, तद्ग्राह्यत्वर्यं नित्य-
समासवचनं बृहद्रथन्तरसामेत्यादिषु तु द्वेषा ऽपि स्वरूपस्याभेदात्
न्यायतोऽर्थो निर्णेतव्य इति प्रत्येकप्रापितोदकानुषहायानेकपदबहुव्री-
ह्याश्रयण, तस्मात्कचित्कञ्चित्प्रयोक्तव्यं न प्रत्यहं द्वे द्वे स्याताम् ॥

प्रापणीयोदनीययोरिकद सू० समासस्त्वकादग्निषु तत्कृत्ति-
शिनाना विभागाधिकरणम् । त्वात् ॥ ४ ॥

द्वादशहे श्रूयते ऐकादग्निना प्रापणीयोदनीययोरतिरात्रयोरा-
त्रभेरविति, तत्र किं सर्वं प्रापणीये सर्वं चोदनीये आलम्ब्या? उत
विभज्य केचित्प्रापणीये केचिच्चोदनीये? इति सशये प्रापणीयोदनी-
ययोः प्रधानत्वेनोद्देश्यत्वात् हुन्दुवावगतसाहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रति
प्रधानमैकादग्निना आलम्ब्या इति प्राप्ते ब्रूमः-द्वादशाहप्रकरणे प्रागेव
वचनान्तरैकैकादग्निनी विहिता प्रकरणाद् द्वादशाहाङ्गत्वेनावगता साऽनु-
ष्ठातव्या सती क्व प्रदेश आलम्ब्येत्यपेक्षाया देशविधित्वाया प्रापणी-
योदनीयौ श्रूयते न प्रधानतया द्वादशाहस्य प्रधानस्यावगमात्, देश
श्चाङ्ग, न च प्रत्यङ्गमावर्तते प्रधानं तस्माद्बिभज्यालम्ब ॥

विश्वजित्त सर्वपृष्ठ इत्य सू० सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेक-
त्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवशाधि कर्णम् । देशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ ५ ॥

विश्वजित्तसर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते तत्र पादहिकाना रथन्तरा-
दिपृष्ठाना विधिरिति स्थितं सप्तमे, तत्र सशयः किं पृष्ठानामपि साश्वा
पृष्ठस्तुतिसाधनत्वं तत्रश्च पृष्ठदेशे माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाश्वो-
र्मध्ये निवेशे? उत वैरूपस्यैव तत्साधनत्वेन तत्र विनिवेशोऽन्येषां स्तोत्रा-
न्तरसाधनत्वेन तत्पृष्ठे प्रयोगः? इति, तत्र पदहे तेषां पृष्ठसाधनत्वेनेहापि
पृष्ठ-शब्देन तत्साधनत्वावगमात्पृष्ठदेशे एव प्रयोगः सर्वव्यामिति प्राप्ते
ब्रूमः रथन्तरं वधिष्यवमाने कुर्यादाभवे बृहन्मध्यतइतराणि वैरूप हेतुः
पृष्ठे इत्यादिवचनाद्वैरूपस्यैव पृष्ठसाधनत्वम् इतराणि स्तोत्रान्तरसाधनानि,

न च पृष्ठस्तुतौ प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात्स्तोत्रान्तरे ऽपि प्रयोगोऽस्त्विति वाच्य वैरूपस्य पृष्ठे विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं च सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणाया पृष्ठसाधनभूतानि रयन्तरादीनि सामानि पाङ्गहिकानि विधीयन्ते स्तुतेर्बहुत्वाभावेन सर्वशब्दविषयत्वासम्भवात् तेषां च साम्नामिहातिद्विष्टानां कार्याकाङ्क्षिणा वाचनिकैरेव कार्यैरुपपत्तौ को नाम सर्वेषां पृष्ठसाधनत्व कल्पयेत्, तस्माद्विभक्त्यैव निवेशः ॥

वैरूपसामवेराजसामो सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगाच्चिरद्वदेक-
षष्ठकार्यं निवेशाधिकरणम् । सामा स्यात् ॥ ६ ॥

उक्त्या वैरूपसामा एकविधः षोडशी वै राजसामेत्यत्र किं वैरूपवैराजयोः साम्नोः सर्वेषु सामकार्येषु निवेशः - उत पृष्ठस्तुतावेवे ? ति सशयं विशेषायहणात्सर्वेष्विति प्राप्ते प्रकृतावेवविधस्य निर्देशस्य रयन्तरसामा वृद्धत्सामा वेति पृष्ठविषये दृष्टत्वादिहापि तेन प्रकृतिलिङ्गेन पृष्ठस्तुतेर्बुद्ध्यावारोहात्तद्द्वारेण च साम्नोः क्रतुसम्बन्धोपपत्तेः पृष्ठसाधनस्यैव रयन्तरादेर्विकारो वैरूपादि ॥

त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र सू० त्रिवृत्तिसंख्यात्वात्सर्वसंख्याविकारः स्यात् ॥ ७ ॥

त्रिवृदग्निष्ट, दग्निष्टोम इति श्रूयते त्रिवृच्छब्दोऽयं त्रैगुण्यवचनो लोके त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ, वेदे च "रथना त्रिवृद्वती"ति प्रयोगादवगतः स्तोत्रोच्यमानवक्वचनोऽपि वेदे अवगतः त्रिवृद्वृत्तिष्यवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रोच्यमाना नवानामनुक्रमणात् तदेवमुभयार्थत्वे सति यत्र त्रिवृदग्निष्टद्वित्यादौ वाच्यशेषादर्थविशेषो नावगम्यते तत्र त्रिचार्थते किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां क्रतुसाधनानां सङ्ख्याविकारः ? उत स्तोत्रोच्यमानवक्वचनः सन् स्तोमस्यैव विकारः ? इति, तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वलिप्सया सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते दूमः त्रैगुण्य इत्यसौ वृत्तवचनप्रसिद्धा वृत्तात्

रुद्धा च स्तोत्रीयानवकं, सा च वलीयसी, तस्मात्स्तोत्रीया साक्षा विकारस्त्रिवृत्त्वम् ॥

उभयसाधिवृहद्रथन्तरयोः सू० उभयसान्नि विश्वजिह्वद्विभागः
समुच्चयाधिकरणम् । स्यात् ॥ ८ ॥

यत्र संसवादावुभे वृहद्रथन्तरं भवत इति श्रुतं तत्र किमुभयोः पृष्ठ-
साधनत्वम्? उतैकेन पृष्ठमितरेण स्तोत्रान्तरं साधयितव्यं? मिति संग्रहे
चोदकेन वैकल्पिकपृष्ठप्राप्तेस्तदनुयहायैकमेव पृष्ठसाधनमितरत्तु साम
विश्वजिह्वत् स्तोत्रान्तरेऽपि स्यात् नैव विश्वजिति वाचनिकः कार्यान्तरे
निवेशो न त्विह तादृग्बचनमास्ति येन कार्यान्तरे निवेशः स्यात् तेन विक-
ल्पेन प्राप्तयोः पृष्ठयोः समुच्चयमात्र वचनेन क्रियते चोदकबाधस्तु
स्तोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात्पृष्ठ एव निवेशः ॥

मध्यशनघताशनयोः पङ्क्तान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् । सू० पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते सस्थिते त्रय-
स्त्रिमेऽहनि स्यात्तदानन्तथात्प्रक-
तिवत् ॥ ९ ॥

द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकाविंशस्त्रिंशत्स्रवस्त्रिंश
वृत्ति पङ्क्त विधाय श्रूयते सस्थिते पृष्ठे पङ्क्ते मध्वाशयेद् घृत वेति
गवामयनादिषु षष्ठ्यपङ्क्तव्य प्रातिलोम्य विहितं पृष्ठः पङ्क्तस्रयस्त्रिंशा-
रम्भणस्त्रिवृत्तमः कार्ये इति, तत्र किं त्रयस्त्रिंशेऽहनि सस्थिते मध्यश-
न? मुत पङ्क्तान्त? इति तत्र त्रयस्त्रिंशेऽहनि प्रकृतावनुष्ठितत्वात्तदङ्ग मध्य-
शन मन्वानः पूर्वानुष्ठिते त्रयस्त्रिंशे तदन्त एव मध्यशन मन्यते, सिद्धान्तस्तु
द्वादशाहाङ्गता ह्यस्य गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा पङ्क्ताङ्गत्व त्रयस्त्रि-
शाङ्गता क्रमात् । अनुष्ठानमनिर्धिलवणेन हि क्रमेण त्रयस्त्रिंशाङ्गता मध्य-
शनस्य स्यात्, प्रकरणात्तु द्वादशाहाङ्गत्व पङ्क्ताङ्गत्व समभिव्याहाराद्वा
तत्र सत्यपि सस्या-शब्दे वैमृधवत्पौर्णमास्या पङ्क्तस्यैवाङ्ग पङ्क्तावसाने
च विधीयते न त्रयस्त्रिंशावसाने, तस्मात् पङ्क्तान्ते स्यात् ॥

पडहापुत्ताद्यपि मध्यशन
घताशनयोः सकृदनुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः
पुनः प्रयोगात् ॥ १० ॥

यत्र पडहस्य पुनः प्रयोगः तत्र किं मध्यशनस्य पुनः प्रयोगः ? उत
सर्वाभ्यासान्ते सकृदि ? इति संशये पडहाङ्गत्वात्तदावृत्तावावृत्तिः पडहस्य^१-
स्यायाश्च पुनः पुनर्भावात्तन्निमित्तं मध्यशनमावर्तनीयं नैवं संस्या नाम
तद्विषयव्यापारोपरमः पुनः प्रवर्तमानस्य च नोपरमोऽस्ति तस्मात्सत्यप्यङ्ग-
त्वे निमित्ताभावाच्चावृत्तिः अङ्गत्वनिराकरणं तु भाष्येऽतिशयोक्तमिति
नातीवादत्तव्यम् ॥

गवामयने मध्यशनघता-
शनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधि-
करणम् ।

सू० आहृत्तिसु व्यवाये कालभेदा-
त्स्यात् ॥ ११ ॥

यत्र गवामयनादाद्यभिद्वादिभिर्द्यवेतस्य पडहस्याभ्यासात्तत्रापि
किं सर्वान्ते मध्यशनम् ? उत प्रत्यभ्यास ? इति पूर्वेण न्यायेन सर्वान्त इति
प्राप्त उच्यते अत्र पडहादुपरम्यैवाभिद्वादिषु व्यापियते न तु पूर्ववदनु-
परमः, तस्माविमित्तभूतसंस्यावृत्तेर्नैमित्तिकस्य मध्यशनस्यावृत्तिः ॥

द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्य-
शनाधिकरणम् ।

सू० मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वा-
त् ॥ १२ ॥

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः तत्र सत्रे मध्यशनं कर्तव्यं नेति सन्देहे
यज्ञमानानामेव सत्रे दीक्षितानामृत्विक्त्वात् दीक्षितस्य च ब्रह्मचर्यविधा-
नात् ब्रह्मचारिणश्च मधुप्रतिषेधाच्च कर्तव्यं सत्रे मध्यशनं, न च वैगुण्यं
घृताशनेन साद्रुण्यसम्भवात् मध्यशनं चाहीनविषयं भविष्यतीति प्राप्तेऽ-
भिधीयते यस्तावत्प्रतिपदोक्तो मध्यशनप्रतिषेधो ब्रह्मचारिणः स तु पुह-
षार्यां न क्रत्वर्थं मध्यशनं बाधितुमर्हति विषयभेदात् । यस्तु ज्योतिष्टोमे
दीक्षितस्य क्रत्वर्थत्वेन ब्रह्मचर्यविधानाद्दिहाप्यतिद्वेयेन क्रत्वर्थतया ब्रह्म-
चर्यप्राप्तेर्ब्रह्मचारिधर्मगतो मध्यशनप्रतिषेधः क्रत्वर्थतया प्राप्तः स प्रत्य-

१ संस्यावृत्ते इति पा० ।

२ त्रिवृत्तिसंख्यत्वेनेति पा० ।

व्यतिहित मध्यगनं नाहीनविषयत्वेन सकोत्तयितुमर्हति वरमतिदेश-
स्यैवानुमानिकस्याङ्गान्तरेषु सङ्कोचः, तस्मात्सत्रे मध्यगनं स्यात् ॥

मानसस्य दशमोच्चारण-
धिकारणम् ।

सू० मानसमहरन्तरं स्याद् द्वादशोच्चार-
णपदेशात् ॥ १३ ॥

द्वादशाहे दशमस्यान्तोऽधिकारे मानसो बहः श्रूयते अनया त्वा-
पृथिव्या पात्रेण समुद्र रसया प्रजापतये जुष्ट एहामीति मानस प्राजापत्य
एहामीति, तत्र सशयः किमहरन्तरचोदनेय यागान्तरचोदनेत्यर्थः? उत
दशमस्यान्तोऽङ्गभूतपहाभ्यासान्तर चोदयत? इति तत्र वाच्ये द्वादशाहो
मनो मानसमित्यादिभिर्ध्वपदेशादिभिर्हेतुभिर्यागान्तरशङ्कायामुच्यते ध्वप-
देशभेदादेरवयवावयव्यभेदादप्युपपत्तिर्पहाचोदनात् वा चोदकाश्च सं-
स्कारा इत्यनेन संस्कारमात्रपर्येषसायित्वेन यागान्तरकृत्यकत्याभावाद्-
शमे ऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीत्यादिदर्शनैश्च दशमस्यान्तोपहाभ्यासा-
न्तर नाहरन्तम् ॥

सत्रस्य बहुकृत्याधिक-
रणम् ।

सू० सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ १४ ॥

सत्राणि किं कामिन एवैकैः कुर्युः? उत बहवः सन्त्ये? इति चोद-
कानुपहाद्बहुवचनस्य चैकैः कुर्येऽपि लोके बहवः कामिनः सत्रं कुर्यन्तीत्य-
नेनाभिप्रायेणानुवादत्वात्पपत्तेरैकैः कुर्युः, नैवम् आख्यातगता हि कर्तु-
सख्या प्रकृतिवदिहापि प्रयोगाद्गतया विवक्षिता, न हि तस्याः कि-
ंचिदविवक्षाकारणमस्ति सा च चोदकप्राप्तमेकत्व बाधते । तस्माद्बहुवः
प्रयुञ्जीरन् ॥

सत्रे यज्ञमानानामेव चत्वि-
कत्याधिकारणम् ।

सू० अन्ये सुचर्त्विजः प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

सत्रेष्वेव किमन्यैरास्त्विज्यम्? उत यज्ञमनैरेव? इति सन्देहे चोद-
कानुपहाय ये यज्ञमानास्त एत्स्विज इति वचनं यच्छब्दोपबन्धयज्ञमानो-
पदेशेन तत्संस्कारार्थतयाऽऽस्त्विज्यविधिः न त्वास्त्विज्ये यज्ञमानविधिः

तेनात्विज्यमन्यैः कार्यं यद्वाऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यनेन चत्विजां संस्कारार्थेन दीक्षा विधीयत इति तद्योगाद्दृत्विगेव यज्ञमानशब्दगोचर इत्यनुवादः । नैवम् अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गात् वचनानर्थक्याच्च न चात्विज्यस्य यज्ञमानसंस्कारत्वम् अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गादेव, तस्मात्प्राकृतकार्यस्यैवात्विज्यस्य यज्ञमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते अतो ऽन्येषां चोदकप्राप्तानां बाधः ॥

सू० द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपाधिचोदनेन यज्ञमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ १६ ॥

सत्राहीनयोर्विधेकाधिकारणम् ।

सू० यजति चोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वात् ॥

सत्रप्रसङ्गात् द्वादशाहगतस्य सत्रस्वरूपस्य लक्षणं तत्प्रसङ्गाच्च तद्गतस्यैवाहीनरूपस्य लक्षणं सूत्रद्वयेनोच्यते, तत्र त्रयोदशरात्रादिष्वामनोपाधिचोदनेषु क्षेत्रे ऽध्वर्युप्रयोगेषु च सत्रशब्दप्रयोगाद् द्वादशाहेऽपि प्रयुज्यमानस्य सत्र-शब्दस्य तन्निमित्तता द्विरात्रादिषु च यजति चोदनेष्वहर्गणेष्वहीनशब्ददर्शनाद् द्वादशाहेऽपि तदेव तस्य निमित्तम् ॥

षोडशरीत्रे सकृदेव दक्षिणादानाधिकारणम् ।

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणान्तात्प्रत्यहं कर्मभेदात्स्यात् ॥ १७ ॥

षोडशरीको नामाहीन एकादशरात्रः तत्र श्रूयते “अयुतं दक्षिणा ऽश्वसहस्रमेकादश” मिति, तत्र संशयः- किमयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यहं दातव्यम्? उत्तैरुमेवायुतमश्वसहस्रं च दातव्यं? मिति तत्र दक्षिणा ह्यहर्द्वत्वात्प्रत्यहं भेदमहंति । एकरूपयोगपातात् सन्त्येकैका प्रदीयते ॥ सत्यं प्रत्येकमन्हामद् दक्षिणा तथाऽपि कर्त्तव्यं तद्वारत्यात्कर्तृणां च चिकीर्षितार्थमुपादाना-

द्वैकप्रयोगचोदितानामेकादगानामप्यङ्गां युगपच्चिकीर्यत चात्तन्त्रेण सर्वेषां
 पुरुषाणामुपादान, तदानतिशैकैव तन्त्रेण तत्सिद्धय्या च दक्षिणेति सापि
 तन्त्रेण सभवादेकैव दीयते । ननु षोडशीकप्रकृतौ द्वादशाहे प्रत्यह दक्षिणा
 भेदेन दत्ता अन्वहं द्वादशशतं ददातीति वचनात्तेनेह,पि द्वादशशत-
 विकारोऽयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यह भेदमहति । उच्यते द्वादशाहेऽप्येकप्रयो-
 गत्व,द्वैकैवामतिरिति प्रत्यह द्वादशशते दीयमाने पावती भवति तावती
 भवति दक्षिणैकैव, तस्मादिहाप्येकमेवायुतमश्व सहस्रं दातव्यम् ॥

षोडशीके सर्वासां दक्षि
 णानां विभज्य नयनाधिकार
 यम् ।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्स-
 र्वासां सर्वशेषत्वत् ॥ १८ ॥

प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणाऽनयनं युतं षोडशीके वायुतमश्व-
 सहस्रं माध्यन्दिने सवने प्रत्यह नेतव्यम् ० उतैकस्मिन्नहनि १ अथवा विभज्य
 प्रत्यहं सहस्रं नेतव्यम् ? अश्वसहस्रं त्वेकादशोऽन्दि नेयमिति समये प्रकृता-
 वात्प्राये माध्यन्दिने सवने नीते तीक्ष्णपि प्रतिरुमावसायी चोदकः प्रति-
 माध्यन्दिन नयनं प्रतिपादयति, समस्ता चैव सर्वेषामन्दा दक्षिणेति
 सर्वैव प्रत्यह नेतव्या दक्षिणासंस्कारात्त्वावयनस्य सहस्रसंस्कृतायाश्च न
 पुनः संस्कारेण प्रयोजनमित्येकस्मिन्कस्मिश्चिन्माध्यन्दिने नयनं, नैव,
 द्वादशाहे द्वि विभज्य नयनं विहितम् अन्यत्र द्वादशशतं ददातीति,
 तेनेहापि तद्वदेव विभज्य नयनम् ॥

मनो चैव इत्यनेन य एत
 संस्रामुपादानाधिकारणम् ।

सू० लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः
 स्थासिद्धस्य सर्वगामित्वादाग्ने-
 रवत् ॥ १९ ॥

द्विविद्विक्तौ श्रूयते "मनोचैवः सामिधेन्यो भवन्ती"ति तत्र किं
 सपो एव मनो चैवः सामिधेन्येन चकृत्या ? उत पावतीभिः सध्या पूर्वते
 प्राकृतौ तावत्य श्रूयति प्रत्यक्षेण यवनेन सर्वासांमयिषेरेण प्राप्सवगमा-

चोदकप्राप्तसंप्र्यावाधेन सर्वासामुपादानमित्येतावांःपूर्वः षष्ठः, नावश्यं प्रत्यक्षवचनेन सर्वासां प्राप्तिः न हीदमृक्तस्कारार्थम् अग्निसमिन्धनार्थं ह्यत्रचै उपादीयन्ते तत्र बहुवचनाचित्वे प्राप्ते चित्वमतिक्रम्य पञ्चदशोपादीयन्ते अधिकानां त्वनाशङ्कमेवोपादानम् ॥

वाससि मानोपावहरणयो रनुष्ठानाधिकरणम् । सू० वाससि^१ मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वासःसाधनक वाससि भिनोति वामसोपावहरतीति वचनादिन्युत्तरविवक्षया प्राप्तिः क्रियते ॥

अहर्गणेशंद् य.सोऽन्तरो^२ त्पादनाधिकरणम् । सू० तत्राहर्गणे अर्थाद्वासःप्रकृतिः स्यात् ॥ २१ ॥

स्थितं वाससि मान वाससा चोपावहरणमिति द्वादशाहादावहर्गणे किमुपावहरणार्थं प्रत्यह वासो भेदः स्यात् ? उतने ? ति भेदे प्रमाणाभावाचेति प्राप्ते धूमः अर्थाद्वाससो भेदः स्यात् हविर्द्वाने शकटेऽवस्थितः सोमः प्रत्यह भेदेनाभिपद्यार्थं यावानेकस्यान्हः पर्याप्तस्तावान्सोमो वाससोपावहत्तैत्र्यः अवाशिष्टश्च शकट एव वाससोपनद्धो ऽवतिष्ठते, तस्मादर्थोदहर्भेदे वासोऽन्तरमुपावहरणार्थमुत्पादयितव्यम् ॥

उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् । सू० मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ २२ ॥

यदेतदुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यते तत्किं मानकाल एवोत्पाद्यं ? उतोपावहरणकाल ? इति सशये प्रकृतौ यस्मिन्वाससि क्रयकाले मानं कृतं तेनैवाभिपद्येलायामुपावहरणस्य दर्शनादहर्गणेऽपि मानवास-

१ वासस इति पा० ।

२ प्रकृतिः स्यादिति पा० ।

सोपावहरणेन भवितव्यं, तस्मान्मानराल एवोत्पाद्यं नैवम् आर्षिकं हि प्रकृतौ मानवाससोपावहरणं न शास्त्रीयमेतावद्धि दूयते वाससोपावहरतीति, तत्र प्रकृतौ यस्मिन्वाससी सोमो मित उपनद्य शकटे स्थापितः तेनैव सौकुर्यादुपावहरणमनुष्ठितम्, अहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्त्यभावादेकस्मिन्नेव वाससि सर्वेषामन्दां सोमो मित्वापनद्य स्थापिते अभिपववेलायामुपावहरणार्थमनुपपत्तिवशादन्यदुत्पाद्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकाया दशमस्य पद्यः पादः ॥

अथ सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्
मैदाधिकरणम् ।

सू० पशोरेकद्विपुट्टं समस्तचोदित-
त्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यत्र सशयः किं कृत्यः पशुके हवि-
स्तेन च देयतायै दीयमानेन पशो विक्रियते तत एव चावदाय होमः ? उत
परशङ्कं हृदयादिद्वि० रिति, तत्र "तद्वृत्तेन पशोरेव देवतान्त्वयचोदनात् ।
समस्तस्य पशोर्दानमैन्द्रस्य पयसो यथा" ॥ "हृदयस्थापे ऽद्यद्यति अथ
त्रिदुया अथ घवसः" इत्यादीनि वचनानि पशोरेवाद्यदानपदेशलक्षणार्थानि
मध्यपूर्वाहुं वचनयत्, हृदयपदेशे ऽद्यद्यतीत्येकादशाना च प्रदेशानामुपदेशाद्
द्वयदानमपेक्ष्य एकादशकृत्वा ऽवदाय दूयते तस्मिन्नेव च काले समस्तः
पशुदेवतायै त्यज्यते पुरेहाद्यद्यतस्मात्पशुके हविरिति प्राप्ते घूमः "व-
पदन प्राकृतार्थं हि हृदयादिषु दूयते । तस्मात्तत्प्रकृतित्वेन देयतामकृतिः
पशोः" ॥ हृदयादिषु द्वा इति मांसार्थयोश्च वचना न युक्तं यत्पशुपदेशलक्षण-
ार्थं नोपपन्नं हृदयादीनामेवापदानोपपत्तेः, अथदानञ्च प्रकृतौ हविः-
मन्काणार्थमित्येहाप्यदाने हविष एव युक्तं, तत्र हृदयादिषु दूयते इति
हृदयादीनामेव द्विपुट्टं निरवोचते, न चात्यन्तिकाव्यशिल्लपगुर्वाराधः

तस्य हृदयादिप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वे ऽपि देवतासम्बन्धोपपत्तेः, यद्वि
हि प्रणाद्यां प्रमाणं न स्यात्ततः पशुरेव साक्षाद्दीयेत, अस्ति तु प्रमाणं
हृदयादिष्ववदानवचनं विशसनवचनं च, तस्माद्ब्रह्मदेवतादीनि हवींषि
देवतायै देयानि तेभ्य एव च द्रव्यदानं गृहीत्वा हूयते तत्रकृतित्वे पशुः ॥

पशोर्हृदयादिभिरेयाद्भिवि- सु० नद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्यो
शेषीर्यागानुष्ठानाधिकरणम् । ऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥

पश्वङ्गानि हवींषीति स्थिते चिन्त्यते क्रिमिकेन केनचिदङ्गेन यागः
कर्तव्यः? उत सर्वैरङ्गैरय वा हृदयादिभिः एकादशभिः? इति तत्र
“एकेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः । तन्मात्रेणैव यागः स्यात्सर्वेषां
युगपन्मतेः ॥ पश्चाद्भक्तिर्हि देवतासम्बन्धित्वेन श्रुता तेन तथा परिच्छि-
न्नेन द्रव्येण यद्व्यं, सा चावयविद्रव्यं साक्षात्परिच्छिनति तस्य विश-
सनादिविधानात् न साक्षाद्वागसाधनता संभवतीति तद्रवयवानामय-
वविद्वारेण पश्चाद्भक्त्या परिच्छिन्नानां साधनत्वम् । अथयवी चावयवेषु
व्यामन्य वर्तमानः सहैव सर्वावयवेषु धियमादधाति, न जातिरिव व्यङ्गिषु
प्रत्येकमतो विशेषतः सर्वैर्यद्व्यं, हृदयादिवचनं तु द्रव्यदाननियमार्यम्
एवं हि श्रूयते “एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विद्विरवद्वती”ति निय-
मश्च नैधम् एकादशैवावदेयानि नाधिकरानीति किं तर्हि यान्येकादश तानि
द्विरवद्वति नाधिकरानीति तेनाधिकरान्यङ्गानि पशोः पञ्चावदानवचनात्
त्रिस्त्रिरवद्वन्ते, तस्मात्सर्वेभ्यो ऽवदेय नैतदेवम् “अविशेषाद्भिवि-
ष्टुमवगम्यते, ऽवदानववीभ्यस्तु विशेषोऽत्रायधार्यते” । यदा हि हृदया-
दीनामवदानवचनेन हविष्टुमवगतं तदा तत्प्रकृतित्वेनैव पशोर्देवतास-
म्बन्धोपपत्तेर्न किञ्चिदङ्गान्तरायां हविष्टु प्रमाणमस्ति, न च द्विसङ्ख्यायै
हृदयादिस्मरणं भिन्नवाक्यत्वात्, “हृदयस्याये ऽवद्वति अथ त्रिहायाः
अथ वत्स” इत्यादीन्यवदानविधानानि एकादश वै पशोरवदानानि तानि
द्विद्विरवद्वतीति संप्र्याविधानं, तस्माद्ब्रह्मदेवतादिभ्यः परिगणितेभ्यो ऽवदानं
नाधिकेभ्यः ॥

ज्योतिष्टोमोऽनिव्याशेषे-
स्त्वङ्गैः स्विष्टकृद्गोमाधिक-
रणम् ।

सू० इत्याशेषात्स्विष्टकृद्विज्येन तत्प्र-
कृतिवत् ॥ ३ ॥

पशाथेव चोदकप्राप्तः स्विष्टकृद्गोमाः किं प्रधानहविर्भ्यां वृद्धया-
दिभ्यः उत्तराहुं एहीत्वा कर्तव्यं? उताङ्गान्तरेभ्यः? इति संशये प्रधानशेष-
प्रतिपत्त्यर्थत्वात्मकृतौ पशावपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः, अङ्गैः स्विष्टकृत य-
ज्ञतीति धवनं चोदकप्राप्तेषु सर्वेषु प्रधानहविःषु त्रित्वविधानार्थं तेन तेषा-
मेव मध्ये त्रिभिः स्विष्टकृद्विज्येति प्राप्ते ब्रूमः, “त्रित्व नाङ्गानुव देन वि-
धातु शक्यते तथा । तस्य प्रसरभेदेन सामर्थ्यं हि विहन्यते” ॥ एकं हीदं
समासपदं अङ्गैरिति तदेकप्रसरं युक्तं सकृत्प्रवेशकमुपावापकं वा? उत्-
राहुं नूद्विश्य पूर्वाहुं विधीयमाने प्रसरभेदात्सामर्थ्यविघातात्समासो न
स्यात्, अपि च देः पूर्वाधंस्य गुदं प्रधत्तः श्राणिं जघनाहुंस्पेति वाक्य-
शेषे ऽनिव्याशेषाणां कीर्तनाद्विस्वष्टमनिव्याशेषाणां विधानं, नैश्च प्रत्या-
शानाद्विज्यशेषाणां बाधः । नन्वनिव्याशेषाणामङ्गत्वेन विधानाद्विज्यशे-
षाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यत्वेन प्रधानतया प्राप्ताना विषयभेदादयुक्तो
बाधः, प्रधानभूतानामपि निवर्तकत्वात्तस्मिंश्चांशे ऽनिव्याशेषाणां वि-
धानादाधिकमस्त्येव तुल्यविषयत्वं, न ह्यनिव्याशेषैः क्रियमाणां यागस्ते-
षां प्रतिपत्तये ऽलं भवति, तेन गुणभूतैरपि युक्तः प्रधानबाधः । किं चानि-
व्याशेषाणामपि वृद्धयाद्यैर्लक्ष्यपरश्वनुतिष्वचानामाकीर्णकाराणां प्रतिप-
त्त्यपेक्षत्याज्यादकेनेत्याशेषप्रतिपत्त्यर्थतया प्राप्तः स्विष्टकृद्गोमास्तत्प्रति-
पत्तौ धवनेन विनियुज्यते यत्स्विष्टकृता प्रतिपाद्यं तत् अङ्गानि वृद्धया-
दीनि, तस्माद्युक्तो बाधः ॥

अध्याया इहाभसविका सू० अध्यूषी तु हेतुस्यद्भवद्विडाभसवि-
स्तारः पिकर्यम् । कारः स्यात् ॥ ४ ॥

पशाथेव ध्रुपते “अध्यूषी हेने इरन्ती”ति सेयमध्यूषी किं प्राकृतस्य

हेतुरिहा भक्षस्य विकारः? उत ने? ति यद्व्यत्यन्ताप्राप्ताऽधूधीयं विधीयते ततो विकारः । अथ पत्ते हेतुः प्राप्ता सती नियम्यते ततो विकारः, तत्रानस्यिभिरिहां वर्धयन्तीति वचनादिहायामन्तर्गताऽधूधीयायाम् चत्विभिर्धिमन्त्र्य भक्ष्यमाणायां कदाचिद्द्वेनृभागे स्यात्कदाचिदन्यस्य भागे सा हेनृभागे नियम्यते, ततो यजुर्युत रयश्चेद्वा भक्षस्य विकारः । उच्यते अनस्यिभिरिहां वर्धयन्तीति वर्तमानापदेशसरूपत्वादनुवादेऽयं कथं प्राप्तिः । अथ यत्परिशिष्टं तत्समवत्त धान्यामा^१वपन्ति यद्दृश्यं प्रास्यति जिह्वां ववस्तनिममतस्तस्यैव निष्ठुमिति, न च तन्मध्येऽधूधी कीर्तता, तस्मादप्राप्ता तेन नैवं वचनशक्तिः यदधूधीं हरन्ति तद्देचे इति किं तर्हि यद्देचे हरन्ति तदधूधीमिति प्राकृतं हेतुसम्प्रदानकं हरणमधूधीप्रतिपादने विनियुज्यते, तस्मादिहा भक्षविकारः ॥

धनिष्ठुमन्त्र्यविकार-
स्ताधिकरणम् ।

सू. अग्नीध्रश्च वनिष्ठुरधूधीवत् ॥ ५ ॥

तत्रैव श्रूयते धनिष्ठुमग्नीध्रे हरन्तीति तत्रापि पूर्वश्रुतेः संशयपूर्वात्तरपत्ताः, विशेषाद्यद्वा तु धनिष्ठोरिहायां प्रासनवचनादस्ति प्राप्तिरिति, सत्यमस्ति प्रासनं तत्त्विहासंस्कारार्थम् उपस्तरणादियत्, अतो नास्येहात्वं, न भक्षसंयोगोऽस्य भक्षयितुं प्रास्यतीति न चतुर्थ्यानिर्देशः प्रामनविधावस्ति, तस्मादप्राप्तोऽधनिष्ठुमग्नीध्रे धनिष्ठुमिति चतुर्थ्याऽग्नीत्सम्प्रदानके हरणे विधीयत इति प्राकृतस्येहा भक्षस्य विकारः ॥

शैत्रावश्रुत्यापि शेषमहा-
स्तित्वाधिकरणम् ।

सू. अप्राकृतत्वान्मैत्रावश्रु-
त्याभक्षत्वम् ॥ ६ ॥

मैत्रावश्रुणा नामाऽस्ति पशाश्चित्यस्तु किम् इहां भक्षयेत्? ति सन्देहे
“नास्य प्रकृतितो भवः प्राप्तात्यप्राकृतो ह्यसौ । शैत्राध्ययंकारित्यात्का-

१ धान्यामावपन्ति इति ।

२ प्राकृतस्येहा भक्षस्य विकार इति ।

यंतस्त्वस्ति भक्षणम् । प्राकृता हि भक्षाः प्राकृतकर्तृनिष्पन्नाः कर्तृसस्कारार्थं अपीत्युक्तमतोऽध्वर्युहोतृसस्कारत्वाद्ब्रह्मस्य मैत्रावरुणे प्रेषकरणादध्वर्युकार्यं मनुवचनकरणाच्च होतृकार्यं कुर्वीषोऽस्ति प्राप्तिः ॥

मैत्रावरुणस्यैकभा
गताधिकरणम् ।

सू. द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ ७ ॥

किमय मैत्रावरुणो द्वौ भागौ भवयेत्? उतैक? मिति, द्वयोः कर्म कुर्वन्तौ लभेतेति प्राप्ते धूमः "अध्वर्योर्यावती तृप्तिर्होतुस्तृप्तिरव्यावती । तन्त्रेण तावती तृप्तिर्भागनैकेन लभ्यते" ॥ तस्मादेकभागः स्यात् ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभा
वाधिकरणम् ।

सू. प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रतिप्रस्थातुरिडायामस्ति भक्षा नेति सशये अध्वर्युकार्ये हविः श्रपणमसौ च करोति वपाश्रपणं तस्माद्ब्रह्मव्येत्यस्यमसौ वपा श्रपयति तस्यास्तु सर्वप्रदानत्वाच्चास्ति शेषः, प्रकृतौ च यस्यापूर्वस्य यः कर्ता स तच्छेषस्य भवयिता भिन्न वाङ्मापूर्वभ्यां वपापूर्वमतस्तस्य कर्ता प्रतिप्रस्थाता तच्छेषमेव भवयितुमर्हति, सा च नि.शेषा, तस्मादास्य भक्तः, न त्वङ्गेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽयमवदानं कुर्वन्भव लभेत दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवदतीति घटनात्, यस्यां शाखायामध्वर्युरिषा-
वदानं तद्विषयमिदमधिकरणं प्रतिप्रस्थानवदानपरं त्वस्त्येव भक्त इत्य-
यमेव परमार्थपरिहारः, यत्त्वप्राकृतमिदमवदानमप्राकृतकार्यं च प्रदाना-
रम्भत्वाभावादिन्युक्तं, तदप्युक्तं यद्यपि देवतान्यवदाय न ताधत्स्येव होतृ-
सौविष्टकृतान्यवदतीति मध्ये पदार्थान्तरविधानाच्चायं प्रदानाऽऽरम्भः
तयाऽपि प्रदानार्थमेवेदमवदानं नादृष्टार्थं, तथा चावदानदशेनादुदया-
दीना हविष्टुमुक्तमदृष्टार्थं अवदाने हि न तेषां हविष्टुं सिध्येत्, तस्मा-
दवदानप्रतिप्रस्थाता लभेतेव भक्तम् । अध्वर्यवदानपठे तु नास्य भक्षा
वपाया नि शेषत्वादित्येतावानधिकरणार्थः ॥

आज्यभागो यजति इत्यने-
नापूर्वग्रहमेधीयविधानाधि-
करणम् ।

सू. विकृतौ प्राक्तनस्य विधेर्यद्विधा-
त्युनः श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु सारुमेधे पर्वणि गृहमेधीयेष्टिः, तत्र श्रूयते “आज्य-
भागो यजति यजताया” इति तद्विहाज्यभागश्रवणेऽष्टौ पत्रा विचार्यन्ते किं
चोदकप्राप्तानुवादमात्रम्? उत द्वाभ्यां विधानम्? अर्थवादायं वा? क-
र्मान्तरविधिर्वा? परिसंख्या वा? तद्वृत्तातिदेशो वा? तयोरेवातिदेशो वा?
अपूर्वा वा गृहमेधीये? ति “तत्र प्रकृतितः प्राप्तेश्चोदकेनाज्यभागयोः । गुणा-
न्तरस्य चाभावादनुवादत्वमिष्यताम् । आनयंन्यप्रसङ्गात्तु न त्वेतद्दृश्यङ्गं
तस्माद्दुभाभ्यां विध्यन्ती दार्शिकोऽत्र विधीयते ॥ आज्यभागश्रवणं निर्व-
पत्यादिश्रवणवत्प्रकृतिसादृश्यमापादयञ्चोदकस्य निमित्तं भवति, चोदक-
स्त्वैष्टिकं विध्यन्तं नियच्छतीत्येवमुभाभ्यामैष्टिकविध्यन्तविधिः, नैतदपि
युक्तम् औपधद्रव्यकत्वादेवैष्टिकातिदेशसिद्धेः, तस्माच्चोदकप्राप्तैष्टिकवि-
ध्यन्तप्रशंसार्थमिदम् एवमयं दर्शपूर्णमासविध्यन्तः प्रशस्तो यत्त्राज्यभागा-
वपि स्तः, तौ च यजताया इति विधेरन्यत्वाभावादिदमप्यन्याय्यं,
तस्मात्कर्मान्तरविधिः प्रसिद्धाज्यभागप्रत्यभिज्ञानात्तदपि न सारं, तस्मा-
च्चोदकेन सर्वेष्वङ्गेषु प्राप्तेष्वज्यभागयागपुनःश्रवणं समिदादियागानां
परिसंख्यायैम् आज्यभागश्रवणं यजति न समिदादियागानिति, तदप्यनुप-
पन्नं परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वात्, तस्मात्प्रत्ययवचनसिद्धत्यादाज्यभागयो-
स्तद्वृत्तमन्यान्यङ्गानि चोदकः प्रापयति तदप्यचतुरस्रं, न हि चोदकस्य प्र-
त्यङ्गं व्यापारभेदोऽस्ति येनाज्यभागविषये न व्याप्रियेत एकैनेव व्यापारे-
णासौ सयं ए ङ्गानि प्रापयति तेनैव चाज्यभागयोरपि प्राप्तत्यादनयंरु-
मेव पुनः श्रवणं स्यात्तस्माच्चोदकोपसंहारोऽयं प्रकृतियत्कुर्यात् । किं तत्सा-
दृश्यमाज्यभागो यजति तदप्यपेक्षत्वं, न हि प्रत्ययश्रुताऽतिदेशः येनैवमा-
श्रीयते, कल्प्या ह्यसौ, तद्वद्वि कल्पितेऽपि तस्मिन्नाज्यभागश्रवणानुष्ठानयो-
तयोः प्रत्ययैक्यवचनेन सिद्धे ऽनयंरुवोदकाङ्गीकारः, “तस्मादपूर्वतेव

स्यात् एहमेधीयकर्मणः । प्राकृतान्ङनिराकाङ्क्षे न तच्चोदकमर्थयेत् ॥ आङ्ग-
भागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतयागव्यतिरेकेण प्रकरणात्प्राक्कल्पित स्वापूर्व-
द्वारेण यागगतव्यापाररूपमपरमस्ति तद्रूपलक्षणार्थं चेदमाङ्गभागश्रवणम् ।
अन्यथा आनर्थक्यात्, अतश्च एहमेधीयप्रयोगवचनो यागगतं व्यापारम-
पेक्षमाणः प्रत्यक्षवचनविहितान्यभागनिराकाङ्क्षे न प्रकृतिमपेक्षते विद्म-
त्यन्तरे यानि त्वप्राकृतान्यामनहोमादीन्यङ्गानि तेषां यागगतव्यापाररू-
पस्याङ्गत्वान्ङरूपान्पेक्षः प्रयोगवचनः सविहितान्यपि तान्यतिक्रम्य
प्राकृतान् कृत्वापकारान् गृहीत्वा पश्चात्समीपाश्चात्ताङ्गानर्घ्यपरिजि-
हीर्यया तान्यपि गृह्णातीति न तैस्चोदकलोपः । किं च यदि एहमेधीयः
प्रकृतिपूर्वः स्यात् नान्यभागग्रहणं क्रियेत, कृतं च तदतोऽधगच्छामो नूनमत्र
नास्ति चोदकमिति, तस्माद्यत्र प्राकृतमङ्गं निर्गुणं श्रुतं तत्रापूर्वत्वम् ॥

एहमेधीये स्विष्टकृदा
अनुष्ठानाधिकरणम् । सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ १० ॥

एहमेधीय एव स्विष्टकृदिहादि कर्तव्यं ने? ति मशये निराकाङ्क्ष-
त्वाद्वाङ्गभागभ्यां न कर्तव्यं प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्द्विशेषात् कर्तव्यं, न च विक-
ल्पः प्राकृताद्यत्र प्रकरणेन सर्वथा युगपद्गृहणात् ॥

एहमेधीये प्राशित्रादि
भक्षणाभावाधिकरणम् । सू० स्विष्टकृदिति भक्षप्रतिषेधः स्यात्तु-
ल्यकारणात् ॥ ११ ॥

एहमेधीय एव प्राकृतान्ङपुन श्रवणं परिसंख्यापमिति कृत्वा वि-
न्यते तदा हि समानत्रातीयमेव शीघ्रोपस्थापनात्परिसंख्यायते नान्यत्
तेनान्यभागभ्यां यागान्तराणि परिसंख्यायन्ते न शेषकायाणि, स्विष्टकृत्तु
किं प्राशित्रादीनां शेषकायाणाम् परिसंख्या कर्तेति नेति विन्तायामिहोप-
ह्वानद्वयनाच्चैति प्राप्ते धूमः परिसंख्येय एव प्राकृतः स्विष्टकृत्पुनः श्रुय

माणः शेषकार्यान्तराणि, इहादिदर्शनं तु वचनान्तरविहितत्वाद्दुपपन्नं
नात्यस्य शेषकार्यस्यानिवृत्तिं सूचयति ॥

प्रापणीयातिथ्ययोः शंखि-
दान्तानियमाधिकरणम् ।

सू० शंखिदान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु
पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थको हि
स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “शंखन्ता प्रापणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संया-
जयन्ति इहान्ता तिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजती”ति तत्र संशयः किं
प्रापणीयातिथ्ये शंखिदान्ते वा कृत्वसंस्थे वा? उत शंखिदान्ते एवे? ति
तत्र शंखिदान्तवचनेन परेष्वङ्गेषु सर्वेष्वर्कृत्येषु पुनः पत्नीसंयान्नानुया-
जानामर्कृत्यत्ववचनं परिसंख्यारूपेणाङ्गान्तराणामर्कृत्यताप्रतिषेधेन
कर्तव्यताविधानार्थं पत्नीसंयान्त्वानेव न कुर्यादन्यानि तु कुर्यादेवेति तेन
पत्नीसंयान्नानुयाजप्रतिषेधेन कृत्वसंस्थाविधानाच्छंखिदान्तवचनेन तत्सं-
स्थाविधानाद् द्रुयोः संस्थयोर्धिरूपः नैवं “वाक्यभेदे हि न न्याय्यो विक-
ल्पश्चाददोषभाक् । त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्स्तुत्यैकवाक्यता” ॥
शंखिदान्तविधेरेवायमर्थवादार्थोऽनुवादः पत्नीसंयान्ताद्व्यकरणात्लाघवं
भवतीति न विध्यन्तं, तस्माच्चियमेव शंखिदान्ते एव प्रापणीयातिथ्ये ॥

प्रापणीयातिथ्ययोः पूर्वा-
भ्यामेव शंखिदाभ्यां संस्था-
धिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधार्थवत्त्वाद्देत्तरस्य परस्ता-
त्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १३ ॥

शंखिदान्तयोरेव सन्देहः प्रकृतौ द्वौ शंखु पत्नीसंयान्तानां पु-
स्तादेकः परवादपरः तपेदे अपि द्वे अनुयाजानां पुस्तादेका परवादपरा
तत्र किं पूर्वाभ्यां शंखिदाभ्यां तदन्तता? उतोत्तराभ्यां? मुतानियम? इति,
विशेषाभावादनियमे प्राप्तेऽभिधीयते उत्तराभ्यामेव, कुतः इदं ताय-
त्यर्थनिर्कृतोत्सर्गवचनप्रच्छंखिदान्ताङ्गुपीतिविधानमतो ये शंखिदा-

याश्च प्राञ्चः पदाद्योस्ते कर्तव्याः, ये चोत्तराभ्या शब्धिडाभ्या प्राञ्च-
स्तेषामपि शब्धिडाभ्या पूर्वभावित्वमस्तीति कर्तव्यता गम्यते, तस्मादुक्त
राभ्यामेव तदन्तता । तथा च पत्नीसयाज्ञानुयाजप्रतिषेधोऽर्थवान्भवति
वाद्यमात्र ह्यनर्थकं स्यादेव शब्धिदान्ताङ्गरीतिरिति विधीयते प्रवृत्त-
योस्तु सस्यान चोद्यते शब्धिदान्तयोः सन्तिष्ठतिना हि सस्यानमुप-
रमो विधीयते नाङ्गरीति. तेन प्रवृत्ते प्रापणीयातिथ्ये शब्धिदान्ते सत्या
सन्तिष्ठेते तामवस्था प्राप्य ततः परं न प्रवर्तितव्यमुपरन्तत्र तेन शब्धिडे
चेत्सात्वात्कृते कर्तव्यमवस्थानमिति पूर्वयोः कृतयोः कर्तव्य सस्यानमिति
पूर्वाभ्यामेव तदन्तता पत्न्यनुयाजप्रतिषेधत्वेऋवाक्यत्वादर्पवादाद्योऽनु-
वाद इत्युक्तम् ॥

प्रदुष्यन्ते उपसाध्यन्ते इत्या-
दिना अपूर्वोपसत्कर्मविधाना
धिकरणम् ।

सू० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म
स्यात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे सत्युपसद तत्र प्रकृत्य श्रूयते अपयाज्ञास्ता अननुया-
ज्ञास्ता” इति तथा सुब्रेणाधारमाधारयतीति तत्र सन्देहः किं प्रतिपि-
दृप्रयाजादियजमन्यत्सर्वं प्राकृत कर्तव्यम्? त प्रत्यक्षवचनविहिताधारादि-
ना परिसध्यानादपूर्वता परत्वाद्वा सर्वमश्रुतमकर्तव्यमिति, परिसध्या-
पवस्तु रहमेधीयविरस्तीऽपि सम्भवमात्रेणोपन्यस्त इति द्वायेव पक्षौ,
तत्र केनापि कारणेनाधारादीनामभायमाशङ्क्य प्रतिप्रमथ कुर्षदिव्य वच-
नमिदं प्रतिभाति नाधारादिभ्योऽन्यामाहुतिमौपसदो पुरस्ताच्चुपुया-
द्यदन्या चतुयादन्वन्मुप कुर्षोत्राधाराद्यो हि सर्वेष्टीना मुपम्, अतः
सुब्रेणाधारमाधारयतीति तेन प्रतिपिदृप्रतिपसथार्थमिदं न परिसध्या-
मपूर्वता वा शङ्काति कर्तुम् । अथ वा चोदकप्राप्तानुयादमारमिदमस्तु
नन्वा'नर्थक्य स्यात् अपूर्वतापक्षेऽप्यप्रयाज्ञास्ता अननुयाज्ञास्ता इति वचन-
तुपमनर्थक्यमेव स्यात्, तदुरमेरुस्यैशानर्थक्य, तस्मात्प्रतिपिदृयजमन्यत्सर्वे

कर्त्तव्यम्, उच्यते न तावदभावागङ्गाऽऽधारादीनामस्ति येन प्रतिप्रसवः क्रि-
यते तस्मादपूर्वतापरमेवैतत् अप्रयाजाननूयाजवचनं त्वनुवादमात्रमाप्या-
ताभावात् सुवाधारवचनं त्वाख्यातसद्वायाद्व्यञ्जस्य प्रज्ञात्या इति च स्तु-
तिसम्बन्धाद्विधायकं सदपूर्वताङ्गमपतीति विशेषः ॥

वाक्येनैकरूपालेन इत्या-
दिना अपूर्यस्यायमर्थस्य वि-
धानाधिकारणम् ।

सू० अवभृथे वर्हिषः प्रतिषेधाच्छेष-
कर्म स्यात् ॥ १५ ॥

अवभृथे श्रूयते अप्सुमन्तावाज्यभागो यजतीति तथा अपवर्हिषः
प्रयाजान् यजति अपवर्हिषावनूयाजौ यजतीति तत्र किमवभृथे वर्हिः-
संज्ञं चतुर्थे प्रयाजं वर्हिः सञ्जं प्रथममनूयाजं वर्जयित्वाऽन्यत्सर्वं कर्त्तव्यम्^२
उत प्रत्यक्षश्रुतव्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं परिस्रव्यानादपूर्वत्याद्वा न कर्त्तव्य^२मि-
ति सशयः, तत्राज्यभागवचनमप्सुमन्तागुणविधानार्थं नापूर्वता गमयति
तस्माद्गृह्यवर्जमन्यत्सर्वं कर्त्तव्यं मैत्र लिङ्गक्रमाभ्यामेधापस्वाने सधिपृथ-
व् अप्सु मे सोमो अद्रवीदिति मन्त्रप्राप्तेः प्राप्तेवाऽज्यभागयोरप्सुमन्ता-
सा न विधातव्या तेनाज्यभागविधेयमेव वचनमित्यपूर्वाऽवभृथः, अपव-
र्हिषः प्रयाजान् यजतीत्यादिवचनं वर्हिष्यतिरिक्तप्रयाजविधानार्थं न वर्हिः-
प्रतिषेधार्थम् ॥

वाजपेयादेः पूषा
दीना व्यादिरत्यादि
नियमाधिकारणम् ।

सू० विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्गृह्यस्या-
र्थवत्त्वाच्छ्रवच्छ्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

यत्र चोदकेनानेकेषां प्राप्तानामेक प्रत्यक्षं श्रूयते यथा “प्रादिरो
पूषो वृद्धत्पृष्ठं यद्यमयः पुषोडाग” इत्यादिषु तत्र किं श्रुतस्य प्रादिरा-
देरितिदृष्टस्य पलाशादेः प्रकृतियद्विकल्पः? अथ वा श्रुतस्य नियमः? इति
सशये विकल्पः प्रकृतिवत्, प्रत्यक्षवचनं तु न प्रादिरादेरिधायकं प्राप्त-
त्वात् पलाशादिनिवृत्त्यर्थं विदोषा परिस्रव्या स्यात्, तस्मादनुवादमात्र-

मिति यथाचोदक विकल्प, नैव यथैव प्रकृतावर्थादनियताऽनेकद्रव्यकत्व
प्राप्ते द्वीह्रिषदिरादिश्रवण नियमार्यम्, एव चोदकेनापि अनियमेन चादि
रादि प्राप्यमाण प्रत्यक्षवचनेन निवस्यते तन्नियमाच्चार्थोभावात्पलाशा
वेर्निवृत्ति ॥

काम्यादियु प्राकृतद्रव्य
द्वयतस्य निवृत्त्याधिकरणम् ।

सू सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्
अक्षरमप्रवृत्ते स्यात् ॥ १७ ॥

अध्यायादावर्थलोपाद्वाधो वर्णित, प्रत्याम्बानस्य तु बाधकत्व
सिद्धवत्सर्वत्र व्यवहृतमिदानीं तु तदेव चिन्त्यते किं प्रत्यक्षश्रुतेन श्यामा
कादिना प्रत्याम्बानाच्चेदकप्राप्त द्वीह्रिषादि बाधितुं शक्यम्? उतोभय
तुल्यबल? मिति विकल्प समुच्चयो वा? तत्र तद्वृत्तप्राप्तिनिराकार्यात्त्वे
दकेन तावद्द्वीह्रिषादपि प्राप्यते, न च प्राप्त शक्य केनचिद्बाधितुं शास्त्र
प्रामाण्याविशेषात् तथा च 'नार्थं वृथीत' इति प्रत्यक्षेऽपि प्रतिषेध
पक्षे चोदकप्राप्तेन वर्येण विकल्पत इति घट्यते न तुल्यत्वादुभय
शब्दलक्षणमिति, न च सत्यपि चोदकप्राप्त्याऽङ्गत्वे द्वीह्रिषादेरनुष्ठान
कार्यनिमित्त ह्यनुष्ठान तत्साधनत्वे सति द्वीह्रिषा के नाम निरा
कुर्यात्तस्माद्विकल्प समुच्चयो वा, सत्य, यदि पारमार्थिकी चोदकप्राप्ति
स्यात् न त्वेव, चोदको हि यद्यपि सर्वपदार्थानुरक्त य गत व्यापार
प्रापयवेकैरेव व्यापारेण सर्वेष्वङ्गानि प्रापयति न प्रत्येक तथाऽपि
द्वीह्रिषादिविशेषे प्रत्यक्षवचनविरोधमालोच्य तद्वृत्तिरिक्ताह्वपरत्येन व्य
स्थाप्यते, तद्विदमुक्तभाष्यकारेण "यदुक्तमप्रवृत्त्यादुच्छ्रमिति तद्विह्रिषु"
मिति सिद्धान्तत्वेन स्थापितमित्यर्थः समुच्चयस्य तूत्तर प्राप्तमपि प्रयोजना
भावादानुष्ठीयत इति, न ह्यतिदिष्टमपि द्वीह्रिषादि यत्र सिद्धे माये ऽनु
ष्ठातव्यमित्यभिप्राय, तस्मात्प्रत्यक्षश्रुत द्रव्यद्वयत चोदकप्राप्त बाधते ॥

सौमार्जाणां पञ्च
खादिरूपस्य निय
माधिकरणम् ।

सू० तथै^१कार्यविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ
च विकल्पः स्यात् ॥ १८ ॥

क्वचिच्छ्रूयते “शौद्रुम्वरो यूषो भवती”ति तत्र किं प्राकृतं खादिरं
यूपद्रव्यं प्रवर्त्तते नै^२ति संगये द्वयोरपि सह नियोजनसम्भवादसति
विरोधे न युक्ता बाधः, तस्माद् द्वयोरपि यूषयोः समुच्चयः नैवं, निरपेक्षो
हि खादिरश्चोदकेन प्राप्यते निरपेक्षश्चौद्रुम्बर उपदेशेन समुच्चये द्वयो-
रपि बाधः । किं च शौद्रुम्बरवचनेन न यूपान्तरं विधीयते किं तर्हि प्राकृत-
स्यैव यूपस्य खादिरतां व्युदस्य शौद्रुम्बरना विधीयत इति स्पष्टो^३ बाधः ॥

श्रद्धयवैशकाम्ये-
श्रद्धिभिरैव यामा-
धिकरणम् ।

सू० वैकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्
अरुणस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्ट-
त्वाद् गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ १९ ॥

यत्र प्राकृतानां वैकल्पिकान् मन्यतमद्वैकल्पिकगुणान्तरनहितं
कर्मात्पत्तिवाक्ये श्रूयते “यथा सौमार्जाणां चरुं निर्येपेत् शुक्रानां व्रीहीणां
नैर्चतं चरुं निर्येपेत् कृष्णानां व्रीहीणामिति तत्र संगयः किं व्रीहिय-
वयोर्विकल्पः, व्रीहियवो च शुक्रकृष्णविधि^२ इत सर्वदा व्रीहिय एवेति तत्र
व्रीहियवणस्य शुक्रादिगुणसम्यन्धार्यत्वेनाविधायकत्वाच्च यवानां बाधः,
तस्माद्विनस्य नैवं, न ह्येकेन वाक्येन यामस्य चोदरुप्राप्तव्रीह्युद्देशेन
गुणस्य च विधानं सम्भवति, तस्माद्द्वयगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा-
व्रीहयो यवान् बाधेन् ॥

१ तथैव कार्यविकारे इति पा० ।

२ विरोध इति पा० ।

३ विकृते इति पा० ।

पञ्चावतैः वषा कार्यत्वेनेनाङ्गेष्वपि
पञ्चावतविधानाधिकरणम् ।

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ २० ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यद्यपि चतुर्वर्ती यजमानः पञ्चावतैश्च
वषा कार्यति तत्र किं पञ्चावदान वषायामेवो? त हृदयादिष्वप्यङ्गेषु
सङ्कीर्यत इति सशये वषोद्वेषेण विधानाद् वाऽपूर्वस्य चाङ्गापूर्वभ्यां भिन्-
त्वाच्चमसाधिकरणन्यायेना सङ्करे प्राप्ते ऽभिधीयते । “वषामुद्दिश्य चोद्यते
यदि पञ्चावदानता । स्यादेवमवदाने तु पञ्चसख्याऽत्र चोद्यते” ॥ न हि
वषामुद्दिश्य पञ्चत्वविशिष्टमवदानं विधीयते अवदानस्य प्राप्तत्वात्
अतो ऽवदानोद्वेषेण पञ्चत्वसख्याविधानादुद्दिश्यमानस्य च वषावि-
शेषणासम्भवात्प्राकृताऽदानमुद्दिश्य पञ्चत्व विधीयते, वषायहणं तु
प्रदयंनार्यमिति सर्वथा पञ्चावदानम् । ननु समासैकदेशमवदानमुद्दिश्यैक
देशान्तरं पञ्चत्वम् अङ्गवत् शक्यं विधातुम्, अतो वषामेवोद्दिश्य पञ्चस-
ख्याविशिष्टमवदानान्तरं प्राकृताऽदानकार्यमध्ययुं प्राकाशदानवद्विधीयते
वषायहणं चैवमर्थवद्बुद्धिर्ष्यति, इतरथा ऽवयुत्याऽनुवादेो लक्षणा वा स्यात्
सत्यपि यनुयागतदपूर्वयोरेकत्वेऽभ्यासापूर्वभेदान्मैत्राश्रवणादिद्रव्यषट्पा-
पूर्वप्रयुक्तत्वात्पञ्चावदानस्य नाङ्गेषु सस्कारो भवति उच्यते एकादश वै
पशोरवदानानि तानि द्विद्विद्विद्यतीति यदेतद् दृष्टवदानवचनमिदमत्र
सिद्धान्तस्य मूलपर्यायः । वषामात्रविषये हि पञ्चावदाने प्रकृतित एष द्विर्द्वि-
विषोऽवदानतीति प्राप्तत्वात् दृष्टवदानवचनमर्थकं स्यात्, सर्वविषये तु
पञ्चावदाने सप्र्यासम्पत्तये द्विविषोऽपि अवदाने प्राप्ते दृष्टवदानविधान-
मर्थवद्बुद्धिं सकलवचनानर्थक्यादुपमेकस्य वषायहणस्योपलक्षणार्थत्वम-
ङ्गीकृतं, तस्मात्सर्वविषये पञ्चत्व, तच्चाङ्गेषु दृष्टवदानवचनादुपस्तरणवि-
वृद्ध्या अभिघाट्यविरुद्ध्या वा सम्पद्यते, तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावदानम् ॥

इति पार्ष्णमार्षिमिश्रविरचिताया शास्त्रदीपिकाया दशमाध्या-
यस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

नैत्रं तन्नाम प्रत्यक्षविशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने त्वं यत्-
 त्विष्येतमात्मानं लभते यथा शर-पद्-शास्त्रे कुशाहवनीययोगे हि शर-
 विधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमात्रापेक्षत्वात्, पद्मविधिर्तपि होममात्रा-
 पेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तत्र प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्ते प्रत्यक्षेण विशे-
 षशास्त्रेण शीघ्रविहिते शरपदे पश्चात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः
 प्राप्ति निवारायत इति युक्ता बाधः। अत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्यपेक्षत्वादवश्य
 प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेध्ययोर्लक्षणेयज्ञामहोमर्षेणपिमृयज्ञे अनूया-
 ज्ञेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिरत्र निर्दोषशास्त्रकारितत्वाद्दशक्या
 मिय्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ग्रहः। “यत् एव विकल्पोऽयं प्रति-
 षेधे प्रसज्यते। अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो हरम्” ॥ नित्यवच्छ्रुतयोर्ध-
 धिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिष्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्ता विक-
 ल्प इति शरं लक्षणया ऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्बन्धेन जसमा-
 सापत्ति- विभाषाध्ययनात्प्राग्निनेः, कात्यायनीयं तु वा वचनानर्थक्य न्या
 यधिरौघादनादसंख्यम्, चानि हि वृत्ति'वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष
 इति वृत्तेषां राजविशिष्ट' पुरुषः स एव राजः पुरुष इति वाक्यस्यापि,
 विशेषस्थेतावान् वृत्तावभिधानद्वयप्रयत्नन्यात्तिप्तस्वार्थं सद्रूप विशिष्ट
 प्रतिपादयति, वाक्ये स्वार्थान्तरत्वेपं महते, यथा चद्रूप राजः पुरुष इति
 राजपदमृदात्तेपमनुभवन्पुरुष विशिष्ट, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपद्या-
 भेदात्, यदि चैतावता भेदेन ममामो वाक्यस्यानिवर्तक इत्यङ्गीक्रियेत
 ततो विभाषावचनात् प्राग्विहितोपक्रम्भादिमम सेनापि वाक्यं न निय-
 त्तं ततोपपदसमासेन कुम्भकारादिना, न चैवमिष्ट, तस्मादवश्याऽध्यय
 विभाषा वचनमित्यन्याय्य सद्र. नर्थक्य, तस्मादसमासेऽपि विकल्प परिनिही-
 यंया युक्त पर्युदासाश्रयणम्, यत्र च पदेनानारभ्य वादयोरेवायं वाक्यशेषः
 प्रकृतितत्कुर्यादावैयर्थ्यव्यतिरिक्तं पिमृयज्ञे अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु च
 वैयज्ञामहं कुर्यादिति तत्रैव विधेरङ्गानारयज्ञान्ताविषयत्वाद्ब्रह्मिहितमेव

घरणमनूयाजेषु च येयजामहः, तस्मान्न विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याघ्नानात् स्वयंदिता-
द्विषु लवनादीनामर्चनोपादिति त्रिधा बाधो येदित्यर्थः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिविधे
धस्यार्थवादात्। अधिकरणम् । सूः अपूर्वे चार्थवाद्दः स्यात् ॥ २-॥

दशपूर्णमासयोरान्यभागाग्रणीषोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रू-
यते "तौ न पशौ करोति न सोम" इति किमयं प्रतिषेधः? पर्युदासो वा?
अर्थवाद्दो वे? ति सशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्प-
र्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामान्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्य-
युक्तं, मत्स्यं, साक्षात्सोमे नान्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिवृत्तरेण त्वान्यभागा-
भ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु
दीक्षणीयाद्विषु आश्वभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदे-
शेनातिदेशेन वा अन्यभागौ सोमे प्राश्रुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमा-
सोमसाधारण्यमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततो ऽसोम इति पर्युदासो वा
कन्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयाद्विषु प्रतिषेध तथा सति न
सोम इत्यनेनैवाग्रणीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु
निवृत्ताद्विषुष्वपि प्राप्त्यभावात्प्रश्रुयित्विति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात्, सोम-
शब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्यैव यूपेनाङ्गद्वारकः
सोमान्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, पशौ हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्त-
मी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति
तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासाद्युक्तौ
तस्मान्न पशवित्यम्यायमर्थवाद्दो यथा सोमस्य नान्यभागौ, एवं पशाव-
पीति । अथ न पशाविति किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहा-
राय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तरवृत्तस्यान्यभागाङ्गविधेः केचि-
लदशपूर्णमासविषयत्वेन पशवपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रक-

नैवं त्वाम प्रत्यक्षविशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने क्षमं यत्-
 त्विपेक्षमात्मानं लभते यथा शर-पट-शास्त्रे कुशाहवनीययोर्न हि शर-
 विधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमात्रापेक्षत्वात्, पदविधिरपि होमप्राप्ता-
 पेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्तिं प्रत्यक्षेण विशे-
 षशास्त्रेण शीघ्रविहिते शरपटे पश्वात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः
 प्राप्तिं निवारयत इति युक्ता बाधः । अत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्यपेक्षत्वात्प्रत्यक्ष
 प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेध्योर्लक्षणयोर्जामहयोर्महापितृयज्ञे अनूया-
 ज्ञेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिश्च निर्दोषशास्त्रकारितत्वाद्दशक्या
 मिथ्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । “यत् एव विकल्पोऽयं प्रति-
 षेधे प्रसज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो द्दर्शम्” ॥ नित्यवच्छ्रुतयोर्वि-
 धिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्ता विक-
 ल्प इति च लक्षणया ऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्बन्धेन असमा-
 सापत्ति विभावाध्ययनात्प्राग्भिनेः, कात्यायनीयं तु वा वचनानर्थात् न्या
 यविरोधादनादत्तैवम्, अस्ति हि वृत्तिर्वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष
 इति वृत्तेर्यो राजविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि,
 विशेषस्त्वेतावान् वृत्तावभिधानद्वयमप्यनन्यादिति स्वार्थं सदेक विशिष्ट
 प्रतिपादयति, वाक्ये त्वर्यान्तरात्तेषु महते, यथा चट्टस्य राज्ञः पुरुष इति
 राजपदमृद्वात्तेषु मनुभवन्पुरुष विशिनष्टि, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपाद्या-
 भेदात्, यदि चैतावता भेदेन समासे वाक्यस्यानिवर्तक इत्यङ्गीक्रियेत
 ततो विभावाद्यधनात् प्राग्विहितोपकुम्भारदिसम सेनापि वाक्यं न निव-
 र्त्तत तद्योपपन्नसमासेन कुम्भकारदिना, न चैवमिष्ट, तस्मात्प्रश्याऽप्येव
 विभावा वचनमित्यन्याप्य तद्, नर्थात्, तस्मात्समासेऽपि विकल्प परिनिही-
 यैषा युक्त पर्युदासाश्रयणम्, एव च प्रदेशानारभ्य चादयोरेकायं वाक्यशेषः
 प्रकृतिधत्तुपोदात्तपर्यवर्ण्यतिरिक्त पितृयज्ञे अनूयाज्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु च
 मेषज्ञामहं कुर्यादिति तत्तत्र विधेरङ्गात्तरयज्ञान्तरविषयत्वाद्द्विविहितमेव

घरणप्रनूयानेषु च येयज्ञामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गनाथः शरैः कुशानां प्रत्याखानात् स्वयदिता-
द्विषु लवनादीनामर्थनोपादिति चेधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादात्तादधिकरणम् । सू. अपूर्वे चार्थवा'दः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्यभागाश्रमीयोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रू-
यते "तौ न पशौ करोति न सोम" इति क्रिमय प्रतिषेधः? पर्युदासो वा?
अर्थवादे वा? इति शयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्प-
र्युदासः । ननु सोमस्योपदेशात्तिदेशाभ्यामान्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्य-
युक्तं, मत्स्य, साक्षात्सोमे नान्यभागौ स्तः, दीवणीयादिद्वारेण त्वान्यभागा-
भ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाद्गेषु
दीवणीयाद्विषु आन्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते द्रूमः । यद्युपदे-
शेनात्तिदेशेन नान्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमा-
सोमसाधारणान्यभागविधानमभिव्यक्तं तौ ऽसोम इति पर्युदासो वा
कन्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीवणीयाद्विषु प्रतिषेध तया सति न
सोम इत्यनेनैवाश्रमीयोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेण
निष्ठादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशविति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, सोम-
शब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्यैव धूपेनाङ्गद्वारकः
सोमान्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, पृथी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्त
मी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति
तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासाद्युक्तौ
तस्माच्च पशवित्यस्यायमर्थवादे यया सोमस्य नान्यभागौ, एव पशाय-
पीति । अथ न पशविति क्रिमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहृ-
राय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तरवृत्तस्यान्यभागाङ्गविधेः केवल-
दर्शपूर्णमासविषयत्वेन परत्रपशुसाधारण्याभावात्, न च पशुकस्य प्राक्.

घरणमनूयाजेषु च येयजामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽय प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशाना प्रत्याश्रानात् स्वयदिता-
दिषु लवनादीनामर्थनोपादिति त्रैधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषे
धस्वार्थवाटताधिकरणम् । सू. अपूर्वे चार्थवाटः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्यभागावानीषोमाभ्या यजतीत्येव विधाय श्रू-
यते "तौ न पशौ करोति न सोम" इति किमय प्रतिषेधः? पर्युदासो वा?
अर्थवाटो वै? ति सशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्प-
र्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामान्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्य
युक्तं, मत्प, साक्षात्सोमे नान्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिद्वारेण त्वान्यभागा-
भ्या सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु
दीक्षणीयादिषु आन्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदे-
शेनातिदेशेन वान्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमा-
सोमसाधारणमान्यभागविधानमभविष्यत्ततो ऽसोम इति पर्युदासो वा
कन्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेध तथा सति न
सोम इत्यनेनैवानीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु
निष्ठादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशुविति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात्, सोम-
शब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्येव यूपेनाङ्गद्वारकः
सोमान्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, पठौ हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्त
मी स्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति
तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्युक्तोऽय, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासावयुक्तौ
तस्माच्च पशवित्यस्यायमर्थवाटो यथा सोमस्य नान्यभागौ, एव पशुव-
पीति । अथ न पशविति किमय प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहा-
राय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तर्युक्तस्यान्यभागाङ्गविधेः केव-
लदर्शपूर्णमासविषयत्वेन पशुपशुसाधारण्याभावात्, न च पायुकस्य प्रह.

निवच्छब्दस्याय वाक्य शेष, तस्य ह्यसन्निधानात्तच्छेषत्वेन च सोम इत्यर्थवादे नावकल्पते, न ह्येव सम्भवति यथा सोमस्याज्यभागव्यतिरिक्तमङ्गमैष्टिकं कर्तव्यन्तथा पशोरपीति सोमस्यापूर्वत्वाद्वैष्टिकाङ्गाभावात्, सम्भवति त्वेव यथा सोमस्याज्यभागौ न कर्तव्यौ तथा पशोरपीति, तस्मात्प्रतिषेध तत्रैव पशावाज्यभागयोर्विकल्पः ॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनं
नमित्थादि निषधस्य विकल्प
रूपताधिकरणम् ॥

सू० शिष्टानु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३ ॥

सामान्यविषये विधौ विशेषविषयानङ्गपर्युदासहृषेण विधिरिव वाक्यशेष इत्युक्तममास्तविषयस्तु नत्र अर्थवाद इति । अथ क्वाय प्रतिषेधो भवतीति तत्र उच्यते यच्चैकमर्थं शिष्टानु तद्विषय एव नकार श्रूयते, यथा तिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे इति तत्र प्रतिषेध पर्युदासार्थं वादासम्पादगत्या च करणाकरणयोर्विकल्प प्रतिषेधार्थवत्त्वापाकरणोऽपि कृतसिद्धिरस्तीति कल्पते, विधिर्यवत्त्वाय चानुष्ठाने कृतभूयस्त्वमित्युभयो रूपपत्तिः ॥

अनाहुतिर्वैर्जतिनाशचे
त्वार्दिनिषधस्यार्थवादता
धिकरणम् ।

सू० न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकृतावर्थवाद
स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥ ४ ॥

अस्येदानीमपवाद क्रियते शिष्टानु श्रूयमाणो नत्र क्वचित्प्रतिषेधार्थमपहायार्थवादायां भवति यत्र विधानरङ्गैकवाक्यस्य तथा सन्निहोत्रे "जर्तिलगधेवा वा जुहुयाद्वेधु कयवागशा चे 'त्युक्त्वा ' अनाहुतिर्वैर्जतिलाशचे गवेधुकारचे त्युक्त, तत्र पुन यथाऽग्निहोत्र जुहुयादिति श्रुत तत्र सशयः किं जर्तिलगवेधुकाणामनाहुतिवाद प्रतिषेधः ? उत यथो होमस्यार्थवादः ? इति, तत्र पूर्वण व्यायेन प्रतिषेधायता जर्तिलगवेधुकास्ता अद्वैत्येन लिङ्गपत्येन विहितास्तेषामपमनाहुतिवाद, प्रतिषेध, पयो विधिरिव वाक्यान्तरमिति प्राप्तोऽभिधीयते यद्यपि जर्तिलगवेधुका विहिता स्युस्तथाऽप्यनाहुतिवादो नैव प्रतिषेधोऽनर्थक्यत्वं त विकल्पार्थं न

हि प्रतिषेधः स चेह विकल्पः पयोविधिनैव अतिलगवैधुकानां सिद्ध इति
व्यर्थः प्रतिषेधः, परेण च विधिनाऽस्य समस्तस्यैकार्यत्वमर्थवादतया सम्भ-
वतीति न युक्ता वाक्यभेदः । तस्मादनाहुतिवादास्तावन्नतिलादिनिन्दा-
द्वारेण पयसः स्तुत्यर्थः यदा चैव ततिलादिविधिरपि तन्निन्दाद्वारेण
पयसः प्रशस्ततत्त्व ज्ञापयन्त्येवात्र एव न विधिः एकवाक्यत्वसम्भवे
ह्यनेकादृष्टानुबन्धवाक्यभेदरूपनमन्याय्य, तस्मात्पयोमात्रं विधीयते
अन्यस्तु सर्वोऽर्थवादः ॥

त्रैयम्यज्ञादाद्यभिधारणान
भिधारणादीनामर्थवादताधि
करणम् ।

सू० पूर्वैश्च तुल्यकारत्वात् ॥ ५ ॥

आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रे न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवा-
दिनः “यद्भजुषां जुहुयादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् यत्र जुहुयादग्निःपराभवे
तूष्णीमेष होतव्यमग्निहोत्र”मिति तथा चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकानधिकृत्य श्रूय-
ते “अभिघार्यो नाभिघार्यो” इति मीमांसन्ते “यदभिघारयेत्तद्द्रायास्ये पशू-
नभिदध्याद्यत्राभिघारयेत् इन्द्रायास्ये पशूनभिदध्यादयो अत्याहुर्भिघार्यो
एवे”ति तत्र संशयः किं होमाभिघारणयोर्पर्यकल्पः ? उतानुष्ठानमेवे ? तत्र
होमाभिघारणयोर्पर्यधेयत्वमविवादमत्तो होतव्यमभिघार्यो इति च विध्यर्थं
मेव न अतिलगवैधुत्वदन्यार्थम्, एव च न होतव्यं नाभिघार्यो इति च प्रतिषे-
धार्थमेव भवति न मीमांसाविशेषण, न ह्येकपक्षावलम्बिनी मीमांसा सम्भ-
वतीति, तस्माद्द्वैतव्यमिति विधेने होतव्यमिति च निषेधाद्विकल्पः, सन् च
विकल्पे अन्यतत्त्वपरिग्रहाय प्रयोगदशाया मीमांसा भवतीति तदभिघा-
र्येणाऽनुवादो मीमांसा-शब्दः अन्ते तूष्णीं होतव्यमिति तूष्णींभाषणवि-
धानार्थवचनम्, अपि च इन्द्रायास्ये पशूनभिदध्यादित्यभिघारणनिन्दाकथन-
तद्विधेः शेषो भवेत्, तस्माद्विषेधेणैव एवायमन्ते त्वभिघार्यो इति वचन-
मनुवाद इति प्राप्ते दूमः सत्यं, होमाभिघारणे विधेये तथाऽप्युपक्रमे अथवा
न विध्यर्थमुभयोरपि होमाहोमयोर्मीमांसासंबन्धावगमादन्ते त्वनन्यपर-
श्रवणं विध्यर्थं तदर्थवादेऽयं निन्दापि च प्रशस्ततत्त्वज्ञापनार्थं, एवमि-

दमभिघारण प्रशस्त यत्सन्तमपि दोषमनादृत्य कर्तव्यमिति, तस्मान्न विकल्पो नियते एव होमाभिघारणे ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पताधिकरणम् । सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

अग्न्याधेये वारवन्त्यादिसामगान विधाय श्रूयते “न ब्रह्मा सामानि गाये”दिति तत्र सशयः किमय प्रतिषेधो नित्य सामगान ? मुत प्रतिषेधार्थमेवेदं विकल्पः सामगानस्य ? तत्र ब्रह्मणो गानप्राप्तभावादानुवादोऽय निषेधस्तेन नित्य गान, नैवम् अनुवादमात्रस्यानर्थकत्वात्, तस्माद्गाननिषेधोऽय ब्रह्म-शब्दस्तु ब्रह्मणपरोऽनुवादः ॥

दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पशुंदासताधिकरणम् । सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेध स्यात् ॥ ७ ॥

जातिष्टोमे श्रूयते “दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचती”ति तत्र विचारः किमय सर्वेषामेव पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां चोपदिष्टानामतिदिष्टानां च प्रतिषेधः ? उतातिदिष्टानां पुरुषार्थानां च ? अथ वा पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रादीनां ? मिति, तत्राविशेषात्सर्वेषाम् आहत्य विहितानां तु यद्देवैर्जुहोतीत्यादीनां बलवत्त्वात्तदुन्मातिदेशिकानां चतुरथत्तदहोमादीनामग्निहोत्रादीनां च बाध इति प्राप्ते ब्रूमः विकल्पप्रसङ्गात् न क्रत्वर्थप्रतिषेधः, तस्मात्पुरुषार्थानामेव, तत्रापि प्रतिषेधपक्षे विकल्पदोषः स्यादेव, तस्मात्पशुंदासोऽग्निहोत्रादिविधेः शेषोऽयमदीक्षितोऽग्निहोत्रादिकुर्यादिति न त्येत्तद्युक्तमसिद्धितत्त्वाद्ग्निहोत्रादिविधेः, तस्मात्प्रतिषेध एवाय, न च विकल्पप्रसक्तिरकार्य्याभावात्, यद्युभावपि विधिप्रतिषेधो पुरुषार्थं क्रत्वर्थं वा भविष्येता ततो विकल्पज्येयाता पुरुषार्थतया तु

१ भविष्येतामिति सर्वपुस्तकसाधारणोऽपि पाठो न समीचीन सूक्तस्यैव धारणीयम् ।

विहितानामग्निहोत्रादीना ऋतुमध्येऽपि प्राप्ताना प्रतिषेध ऋत्वर्थतया क्रियते स्युपगमादिप्रतिषेधवदतः ऋतुमनुतिष्ठताऽवश्य वर्जनीयान्यग्निहोत्रादीनि भवन्तीति नास्ति विकल्पप्रसङ्गः । यदा च प्रतिषेधपक्षेऽप्यविकल्पस्तदा युत्यर्थलिप्तया प्रकरणानुजिघृष्टया च प्रतिषेधत्वमेव न्याय्य, पर्युदासपक्षे हि न शब्ददीक्षितशब्दाधुभावपि दीक्षितव्यतिरिक्तपुरुषलक्षणायां स्याता तस्मात्प्रतिषेधः, तथाऽपि विकल्पाभावात्फलतः पर्युदासत्वमभवतीति मत्वा मूत्रभाष्यकाराभ्या पर्युदासत्वमुक्त, यदि च पर्युदासः स्यात्ततो वर ऋत्वर्थानामेव होत्रादीना पर्युदासः यद्यपि प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण चोपादिष्टाना यद्देहोत्पत्त्यौदुस्वर्गं जुहोतीत्येवमादीनामशक्यः पर्युदासः तथाऽपि सामान्यतोऽतिदेशेन प्राप्यमाणाना चतुरवत्तहोमनारिष्ठहोमानामर्षयवरणवत्युदासः स्यात् । ननु ते दीक्षितस्येव विधीयन्त इति कथन्तेषु दीक्षितस्य पर्युदासो विधीयते, नैव न दीक्षित-शब्देन सह मन्त्रः पर्युदासत्वमदीक्षित इति कथं तर्हि ददात्यादिशब्दः दीक्षितो दानहोमपाकव्यतिरिक्तानि प्राकृतान्यङ्गानि कुर्यादिति, श्वमतिदेशपर्युदासेन प्रकरणगतानामेव प्राणीयादिविधीना दीक्षितैरकालभाविना शेषोभवत्तप पर्युदासो नासन्निहिताग्निहोत्रादिशेषतामवलम्बते, तस्मात्त्वणापरिहाराय पर्युदासपक्ष परित्यज्य युत्यर्थतृष्णाया प्रतिषेधत्वमेवाङ्गीकृत्य ऋत्वर्थप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्पुरुषार्थानामेव प्रतिषेध ऋत्वङ्गतया विधीयत इत्येतदेव समञ्जसम् ॥

सू० अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याप्यत्वा-
द्विकल्पस्य नत्संदिग्धमारादिशेष-
शिष्टं स्यात् ॥ ८ ॥

वर्त्महोत्रादिभिर्वाच्यते
यस्य वाधाधिकरणम् ।

नञ्प्रसङ्ग परिसमाप्याधुना प्राप्तवाधप्रसङ्गात्सामान्यविशेषवाध
चिन्तयति “यदाहवनीये जुहोती”ति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य “पदे
जुहोति वर्त्मनि जुहोति गार्हपत्ये पत्रांसयाजान् जुहोती”ति विशेषवि-

हितैः पद्मादिभिः किं विकल्पो? इयं बाधः? इति सदेहः, यदि सामान्य-
विशेषयोस्तुल्यबलत्वं ततो विकल्पः, विशेषबलीयस्त्वे तु बाधः । तत्र
“सामान्यस्यापि लब्धत्वात्प्रत्यक्षेण विशेषवत् । नास्ति लिङ्गादिवद्बाधो
नापि बाधोऽतिदेशवत्” ॥ लिङ्गादिकल्पकस्य हि शास्त्रस्य शीघ्रशास्त्रेण
कल्पनानिरोधाद्बुद्धो बाधः, तथाऽतिदेशस्यानुमानिरुत्पन्नप्रत्यक्षेण शरा-
दिशास्त्रेण विरोधे सति तद्विषय परिहृत्य विषयान्तरपरिकल्पनाद्युक्तः
कुशाना बाधः सामान्यशास्त्र तु कृत् प्रत्यक्षश्रुत च विशेषशास्त्रवदिति
तुल्यबलत्वात्त्रिकल्प एव युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः “प्राप्तिः सामान्यशिष्टस्य
विशेषे लक्षणवशात् । श्रुत्या विशेषशिष्टस्य तस्मादस्ति बलाबलम्” ॥ पत्नी-
सयाज्यादिषु होमविशेषेषु होमसामान्ये श्रुतस्याहवनीयस्य लक्षणया
प्राप्तिः गार्हपत्यादि तु श्रुत्यैव होमविशेषे विधीयते । तेनास्मिन्विशेषे
श्रुत्या शीघ्रप्राप्त गार्हपत्यादिक लक्षणया मन्यरप्राप्तमाहवनीय निश्च-
यतीति बाधः ॥

धेनुधर्मादिषु साप्तदशविधि
धेनुधर्मविधेरुपनिषत्करणम् ।

सू० अत्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूय-
माणमविकृतमाज्यभागवत्प्राकृतप्र-
तिषेधार्थम् ॥ ८ ॥

साप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य विहित साप्तदशयुत प्र-
कृतौ पाञ्चदशयेन बाधित विकल्पयमिति स्थित, विकृतिष्वपि कामुचित्य-
शुमित्रविन्दाध्वरकल्पादिषु प्रकारेण साप्तदशयुत, तद्विद प्राकरणिक
सप्तदशसामिधेनीवचन किमाज्यभागविधिवद्दूष्यतापर ? मुक्तापसहारार्थ ?-
मिति सन्देहे “कृत्तोपकाराः प्रकृतौ सामिधेन्यो यतस्ततः । ताभिरैव नि-
राकाङ्क्षा नैच्छन्ति प्राकृतान्वयम् ॥ साप्तदशयुत त्वनारभ्यघादप्राप्तमनूयते ।
सामिधेन्यस्तु चोद्यन्ते ताभिरुत्पापूर्वता स्फुटा ॥ भवेद्वैवमपूर्वत्वं सामिधेनी-
विधिर्पदि । साप्तदशविधिस्तथैव तस्मात्पूर्वता भवेत्” ॥ साप्तदशविधौ
किमित्यपूर्वता न भवति तस्य सामिधेनीभिः सम्यन्धस्तासा च चोदक

प्राप्तेर्न चोदकलोपः सम्भवति, चोदकलोपे चापूर्वत्वमिति न साप्तदश-
विधावपूर्वत्वम् । किं च साप्तदश्य ह्यनारभ्य वादेन सामिधेनीसम्बन्धितया
श्रुत यावत्तद्वलेन क्रत्वङ्गता नैव कल्पयति तावत्प्राकरणैर्वचनैरध्वरक-
ल्पादिसम्बन्धे कृतं धीयाऽर्थापत्तिर्न कर्मान्तरसम्बन्ध कल्पयति, तिन
साप्तदशयोपसंहारार्थानि प्राकरणिकानि वचनानीति नापूर्वत्वम् ॥

पृथिव्यै स्वाहा इत्यादि
विधिना अविहितस्वाहाका
रेषु पदानेषु स्वाहाकारविधा
नाधिकरणम् ।

सू० मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशा-
त्स्यात् ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते स्वाहाकारेण वा धपङ्कारेण वा देवेभ्यो ऽविः प्रदी-
यत इति केषु चिद्विहितेभ्यो पुनः स्वाहाकारः पठ्यते पृथिव्यै स्वाहाऽन्त-
रित्ताय स्वाहे"ति तदिदमनारभ्य वादप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य विशेषेषु पुनः
श्रवण साप्तदश्यवदुपसंहारार्थमिति मन्यन्मनस्योत्तरं पृथिव्यादिशब्दास्ता-
वन्मान्त्वर्षिर्ऋद्धवर्षाविधानार्थाः स्वाहाकारपाठस्तु धपङ्कारैरुत्पिक्त्वे-
नानियतप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य नियमार्था नोपसंहारार्थाः, तस्माद्वैमा-
न्तरेष्वपि नास्ति स्वाहाकारस्य बाधः ॥

अग्नितिसाहस्य विकृता
पुनरेवाधिकरणम् ।

सू० अग्नितिसाहस्य विकृतावुपदे-
शादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निरनारभ्यवादविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कामु-
चिद्विनिषुज्यते, अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुपजति तमुक्त्वात् तमतिरात्रेण
त त्रिरात्रेणेत्येवमाद्वादशरात्रादनुकान्तं, सोऽयमग्निर्वासां विकृतिषु वा-
क्येन नोपदिष्टो यथा योऽग्निषु वाजपेये च तत्र किं चोदकप्रगृह्या कर्तव्यो
नेति सशयः तथाऽतिपाह्यानामयहाः प्रकृतौ श्रुताः विकृतिष्वपि कामु-
चिदुपदिष्टाः उक्त्वा एहीयात्पृष्टे एहीयाद्विस्वजिति प्रवहोतथा इति

तेऽपि विकृत्यन्तरेषु याह्या नेति संशयः, तत्र "चोदकेनाभ्यतिपाद्यं विकृतौ न प्रदिश्यते । कासुचिच्छ्रवणं तस्य तथा, हि स्यादनर्थकम् । तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशोनेति कल्प्यते । तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया ॥ उच्यते अङ्गान्तरघटस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा । चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कासुचिच्छ्रवणं पुनः ॥ सामान्यविध्यसिध्यर्थं नातिदेशं निवारयेत् । कोऽर्थः सामानविध्ये चेद्गुणकामप्रवर्तनम्" ॥ यासु विकृत्यु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति विकृत्यन्तरेषु तु चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं समानविधानस्य च प्रयोजनमन्याश्रितानां गुणकामानां श्येनचितं विन्वीत स्वर्गकाम इत्यादीनान्तास्वपि विकृतिषु प्रवृत्तिः, गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्वाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तथाभूतस्याश्रयत्वाद्द्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः, यासु तु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः प्रवर्तन्ते "निवृत्तिर्वा कर्मभेदादि"ति न्यायात्, तदेव गुणकामप्रवृत्त्यर्थेपि कृतिषु कासुचिच्छ्रवणमिति न तद्वलेनातिदेशाभावः शक्यते कल्पितुं तस्मादस्त्यतिदेशः । अत्र केचिद्वादुः अनारब्धाधीतोऽग्निः प्राकरणिक्कोत्तरवेद्विधरोधात्मकतौ न लभते निवेशम् । अप्राकृतश्च न विकृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनुपदेशतः षोडशबाहूपेययोर्नाग्निश्चेतव्य इति, तदयुक्तम् अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि विधानात् न विकृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तद्विध्यति प्रकृतौ प्राकरणिक्कोत्तरवेद्विधरोधात् न प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचो युक्तः । किं च प्रकृतेरेवाग्निष्टोमस्वमनन्यापेक्षं विकृतीनां त्वतिदेशापेक्षमिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः, साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसम्बन्धो वाक्येनाश्रयगम्यते क्रतुसम्बन्धः कल्पयितव्यः, षाश्वदश्यस्य तु प्रकरणेन सम्बन्धः कृत इति युक्तं धलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्सम्बन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन आश्रयमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते तत्र मात्रशब्देषु सारस्वतेषु च सत्रेष्वश्रयत्वात् काममग्निर्न चीयता षोडशबाहूपेययोस्तु चेतव्यः ॥

उपस्तरणाभिघा-
रणाभ्यां सहैव चतुर-
वदानाधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिनादर्थाच्चतुरवत्तं प्रधानस्य
होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्य-
त्वः।सोऽकवदुपपत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ १२ ॥

‘दर्शपूर्णमासयो “रूपस्तृणाति द्विहृद्विषो ऽवश्यति अभिघारयती”ति
विधाय श्रूयते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र संशयः किं चतुरवत्तहोमे
हविष एव चतुरवदानमुपस्तरणाभिघारणे त्वधिके दृवदानं च पवा-
न्तरम् ? उतोपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह चतुरवत्तं हविषो नित्यं द्विरेवाव-
दानं ? मिति, तत्र “द्वितीयासंयोगाच्चतुःखण्डनसंस्कृतम् । होतव्यं हविष-
स्माद्द्वैतव्यात्वखण्डनं चतुः” ॥ चतुरवत्तमिति द्वितीयानिर्देशाद्द्वैतव्यमेव
चतुरवत्तं कर्तव्यं हविरव होतव्यं नाह्यं तस्माद्द्विष एव चतुरवदानम्
उपस्तरणाभिघारणं त्वधिकं, न च तेनाधिकेन होमे चतुरवत्तविघातः
तस्याहोतव्यत्वात्, दृवदानं चतुरवदानयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः
“चतुःसंख्यावदानस्या होमाङ्गं चोद्यते यदि । तत एवं भवेत्सा तु यथा
प्राप्तानुकीर्त्यते ॥ चतुरवत्तं जुहोतीति नात्र चतुःसंख्याविशिष्टमवदानं-
होमानुवादेन विधीयते, होमस्याग्नेयादिवाच्येप्राप्तत्वेनानुवादासंभ-
वात् न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधिर्गौरवात्, न चाविहितस्याङ्गत्व-
मतो न चतुःसंख्याहोमाङ्गं । का तर्हि वचनव्यक्तिः ? यच्चतुरवत्तमित्युप-
स्तरणादिवाक्यकल्पितचतुरवत्तानुवादेन तत्संस्कारतया जुहोतिना त्या-
गदेशतोद्वैशाबुन्यत्तिवाक्यसिद्धावनूदा प्रक्षेपो विधीयते उपस्तरणाभि-
घारणाभ्यां च सह चतुरवत्तं प्राप्तमिति यथाप्राप्तानुवादात् सहैवोपस्-
तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तं यद्यपि होमाङ्गतया चतुरवत्तविधिः तथा-
प्यवत्तमात्रं विधीयते न चतुःसंख्या वाक्यान्तप्राप्तानुवादत्वेनापि सम्भ-
वतो विधाने गौरवापत्तेः । यद्यपि संख्या होमाङ्गतया विधीयते तथाऽपि
साधनमात्रपरिच्छेदेनाङ्गत्वापत्तेराज्यस्यापि च संस्कारद्वारेण होमसा-
धनत्वादुपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमित्याश्रीयते । एवं च दृवदानस्य
पारिको बाधो न कल्पितो भवति ॥

उपाशुपागेषु चतुरस्रत
स्वावश्यकताधिकरणम् । सू० साप्तदशयवन्निवम्येत् ॥ १३ ॥

इत्था चिन्तेयं यदा चतुसंख्या होमाङ्गतया विधीयते तदा
किमान्यद्रव्यके उपाशुपाग्रे चतुरस्रदानं कर्तव्यं नेति संशये चतुरस्रं
विहितं कथं सम्पादनीयमित्यवेत्तायामुपस्तरणादिप्रकारविधानात्स्य च
केवलसावाय्योपधविषयत्वात्तत्रैव चतुरस्रदानमुपसङ्घियते, साप्तदशयव-
दिति प्राप्ते उच्यते चतुरस्रतमधिक्येपविहितं सर्वहोमाङ्गं, न च तत्क्षेप-
त्वेनोपस्तरणादिविधिः हविःसस्कारार्थतया तूपस्तरणाभिधारा विहितो
ताभ्यामेव तु सावाय्योपधयोश्चतुरस्रतसम्पत्तेर्न हविपरश्चतुरस्रदीयते
यत्र^१त्वान्यभाग उपस्तरणादि न श्रुतं तत्रान्यतः सम्पत्त्वभावाद्बुधिय
एव चतुरस्रदानं परमार्यतस्तु नात्र चतुःसंख्या विधीयते अन्यपरं वाक्ये
ऽनुवादत्वेनापि सम्भवन्त्यां विधानस्यान्यत्वात् अतोऽवसानुवादेन होम-
विधिर्न होमाङ्गतया ऽवस्रविधिः उपाशुपाग्राज्ये चतुर्घृहीतं जुहोतीति
वाक्याच्चतुर्घृहीतविधिः न चतुरस्रतवाक्यात् ॥

दशपूर्णमासयोरान्तेन्द्रा-
नयोरनुवादताधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पु-
रोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्दे-
शस्तोमिवत् ॥ १४ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते पुरोडाशाभ्यामेव सोमयाजिनं याज्ञवेद्या-
वेत्तायानेघरचेन्द्राम्नश्च साधाय्ये न तु सोमयाजिनमिति तत्र पुरोडाशा-
भ्यामेव सोमयाजिनमिति किमयं विधिः इतानुवादः ? इति संशयः विधित्वे
च घृह्यः पताः अधिष्ठतापदेश इत्येकः क्रमान्तरविधिरित्यन्यः याजन-
विधिरित्यन्यतरः, कालोपदेश इत्यपरः धानेयस्यानुवादः ऐन्द्राम्नस्य
पौर्णमास्यां विधिरित्यन्यः तत्रार्थप्रथाद्विधिः अनुवादस्यानर्थात्, तत्रा-
धिष्ठतविधिः पुरोडाशाभ्यामेव सोमयाज्यधिक्रियते न साधाय्येनेति, असे-

एतद्विज्ञाय गृह्यते यदधुवायामात्म्यमित्यस्य वै-शब्दोपद्रव्यं वर्तमानाय
 देशसहस्यस्य विधिनामध्याभावादिति प्राप्ते ब्रूम यद्यपि तावद्विधिने
 स्यात्तयाऽप्यस्युक्तोत्पन्नं धौवमान्य प्रयोजनमपेक्षमाणमश्रुतद्रव्यकेषु प्रभृतेषु
 यागेषु द्रव्याकार्हेषु निविशते किमुत यत्रा विस्पष्ट तादर्थ्यं चतुर्थीसयुक्त
 विपरिणामलब्धविधिसामर्थ्यं मयस्मै वा एतदिति वचनमेव विद्यते
 तस्मात् धौवान्यमस्य द्रव्यम ॥

उपाशुवागस्य प्रकृतदश
 नानियमाधिकारणम्

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् १ १६ ॥

उपाशुवागस्यैव देवताया मन्देह किमर्थं प्रायाप्ता या काविद्विन
 यमेने स्यात् ? उतास्ति कश्चिच्चियम् ? इति तत्र विष्णुहपाशु यष्टव्यो ज्ञा
 मित्वायेत्यादेरर्थशादत्वादन्यस्य च देवताविधेरदर्शनं दनियमं नाविहितं
 देवता भवति तस्माद्देवतापतोऽयमपाशुयाजविधिं प्रकरणावशाद्दृशं
 पूर्णमासतन्वगतभिरेकवाक्यता यातीति नानियम ॥

उपाशुवागस्य विषयार्थादि
 दधताकृत्ययोगमासीकृतस्य
 त्वयारधिकरणम् ।

सू० धर्मादा स्यात्प्रजापति ॥ १७ ॥

तान्त्रिक्यो देवता इति स्थिते का तासामिति विन्यते देवता
 विचारसमानहेतुकत्वाच्च कालविचारोऽपि सदैव तेन क्रियते तदयमत्र
 विचार किं प्रजापतिदेवता ? उतास्ति ? उत विष्णु ? रमावास्याया वापाशु
 याज ? किं चोभययो पर्वणोर्धिष्णु प्रजापतिऽरनीषोमौ च व्यवस्थित
 विभाषया देवता ? यत्राऽमावास्याया तत्रा विष्णु पौर्णमास्यान्तु प्रजा
 पतिरनीषोमौ चेति । अथवा पौर्णमास्यामेवोपाशुयाजो विषयवाङ्मय
 निषो देवतास्यैव विरुत्पन्त ? इति तत्र धर्मसम्प्रतिपत्ते प्रजापतिर्देह
 म्यते स हि यत्किञ्चिन्प्राजापत्यं यत्रे क्रियते उपाशुयेय तस्ति

यत् इति वचनादुपांशुधर्मा यागोऽपि चायं तद्वर्तते प्रजापत्यत्वाध्यव-
सानं न प्रजापतिरुपांशुधर्मा तूर्णोभावस्तस्य धर्मः "प्रजापतिं मनसा-
ध्यायेद्"ति विधेः तदर्थवादस्त्वयं यत्किञ्चित्प्रजापत्यमिति, तस्मात्स-
म्प्रतिपत्त्यभावात् प्रजापतिः मुख्यत्वात्स्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्र-
वर्णात्स्यात् आग्नेयैन्द्राग्नेयाग्दानुवाक्यायुगलयोरमध्ये वैष्णवं याज्यानुयुग-
लमान्वातं यागश्चायं पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्यात्तस्मान्वाद्याद्वैष्णव-
मन्त्रद्वयमस्याङ्गं भवद्विष्णुं देवतां परिकल्पयति, आग्नेयैन्द्राग्नेयवर्ति-
त्वाच्च मन्त्रयोरमायास्याकालत्वाद्यगमाद्रविशेषविहितोऽपि यागो मन्त्र-
वशाद्मावास्याकाल इति निश्चीयते सत्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता न तु
विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु निसोऽपि देवता व्यवस्थितविकल्पेन स्युहयोरश्च
पर्वणोत्पाशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा एतच्छब्दस्य क्रियते यदन्वञ्चैव
पुरोडाशानुपांशुयाजनमन्तरा यजत्यजामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोप-
लतिते काले विधानादुभयेश्चपर्वणोः पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयत्रोपाशु-
याजः स्यात् । नन्वमावास्यायां जामितादोषः पात्तिकः सोमयाजिनः ऐन्द्रा-
ग्नाभावात्तुल्य पौर्णमास्यामपि पात्तिकत्वम् । असोमयाजिनोऽग्नीषोमीया-
भावात्, तस्मात्पात्तिकेणैव जामित्वोपनयेनोभयत्रार्थवाद इत्युभयत्राप्युपां-
शुयाजः स्यात् तत्र तावद् ब्रूनामेनीषोमावाज्यस्यैव ना उपांशुपौर्णमास्यां
यजन्नित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्र-
वर्णाच्च स्यात्तस्मान्नीषोमौ प्रजापतिश्च मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयान्नीषोमीय-
याज्यानुवाक्यामध्ये तैत्तिरीयाणां प्राजापत्ययाज्यानुवाक्याम्नानात् विष्णुस्तु
पूर्वात्तेन न्यायेनामावास्याया स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः "त्रिषष्ट्याद्या देवताः
सत्यं मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः । न तु कालदृष्टे यागः पौर्णमास्यान्तु वाच्यतः" ॥ उ-
पांशुपौर्णमास्या यजन्नित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्या-
मेव स्यात् कालविधानं स्येत् न देवताविधानं मन्त्रवर्णादेव देवतानां
लभ्यत्वात् पौर्णमासीकाले षष्टियागानुवादेन च देवताविधौ विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तेः, तस्मादुपाशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नी-
षोमपदद्वयं तु मान्त्रवर्णिकीनां देवतानामुपलक्षणार्थं । ये त्वारजलायनाः

यत् इति वचनादुपाशुधर्मा यागोऽपि चाय तदुमेति प्राजापत्यत्वाध्यव-
सान न प्रजापतिरुपाशुधर्मा तूष्णींभावस्तस्य धर्मः "प्रजापति मनसा
ध्यायेदिति विधेः तदर्थेवाइहस्त्वय यत्किञ्चित्प्राजापत्यमिति, तस्मात्स-
न्धतिपत्यभावात् प्रजापतिः मुख्यत्वात्त्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्र-
वर्णास्यात् आग्नेयैन्द्राग्नयान्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णव याज्यानुयुग-
लमाश्रात् यागरचाय पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्यात्तन्मात्रान्याद्वैष्णव-
मन्त्रद्वयमस्याङ्ग भवद्विष्णु देवता परिकल्पयति, आग्नेयैन्द्राग्नमध्यवर्ति-
त्वाच्च मन्त्रयोरमावास्याकालत्वावगमाद्विशेषविहितोऽपि यागो मन्त्र-
वशादमावास्याकाल इति निश्चीयते सत्य, मान्त्रवर्षिकी देवता न तु
विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु तिस्रोऽपि देवता व्यवस्यतविकल्पेन स्युहभयोश्च
पर्वणोरुपाशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा हतव्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ
पुरोडाशानुपाशुयाजनमन्तरा यज्ञत्यजामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोप-
लक्षिते काले विधानादुभयोश्चपर्वणो' पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयत्रोपाशु-
याजः स्यात् । नन्वमावास्याया जामितादोषः पातिके सोमयाजिनः ऐन्द्रा-
ग्नाभावात्तुल्य पौर्णमास्यामपि पातिकत्वम् । असोमयाजिनोऽग्नीषोमीया-
भावात्, तस्मात्पातिकेणैव जामित्वापनयेनोभयत्रार्थवाद इत्युभयत्राप्यपा-
शुयाजः स्यात् तत्र तावद् ब्रूनामेनीषोमावाज्यस्यैव ना लुपाशुपौर्णमास्या
यज्ञवित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्र-
वर्णाच्च स्यात्तामग्नीषोमी प्रजापतिश्च मन्त्रवर्णास्यात् आग्नेयानीषोमीय-
यान्यानुवाक्यामध्येतैत्तिरीयाणा प्राजापत्ययान्यानुवाक्यान्वानात् विष्णुस्तु
पूर्वाङ्गेन न्यायेनामावास्याया स्यादिति प्राप्ते द्रुमः "विष्णुश्चाद्या देवता-
सत्य मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यान्तु वा श्यत." ॥ उ-
पारु पौर्णमास्या यज्ञवित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्या-
मेव स्यात् कालविधान ह्येतत् न देवताविधान मन्त्रवर्णादेव देवताना
लब्धत्वात् पौर्णमासीकाले विशिष्टयागानुवादेन च देवताविधौ विशि-
ष्टानुवादेदोषापत्तेः, तस्मादुपाशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नी-
षोमयद्वय तु मान्त्रवर्षिकीना देवतानामुपलक्षणार्थं । ये त्वारयलायनाः

कालविधिमनिच्छन्तः पर्यद्वयेऽप्युपांशुयाजमाहुः ते कथमिध नयोदशमा-
वास्यायामिति लिङ्गं समर्थयेरन्, कालविध्यभावे च पौर्णमासीवाक्ये-
नानुवादसम्भवात् पूर्णमास-शब्देनापि न फले विनियुज्येतेति प्राधान्य-
मुपाशुयाजस्य न स्यात्, आत्यभागादिवदङ्गता स्यादित्यास्तां तावत्
तस्मात्पौर्णमासीकालस्य धारणिकत्वात्प्रधानानुवर्तित्वाच्च देवतानां
तिष्ठणामपि तत्रैव विकल्पः ॥

४कपुरोडाशायामप्युपांशु- सू० द्विपुरोडाशयां स्यादन्तरालार्थ-
याजाधिपत्यम् । त्वात् ॥ १८ ॥

पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति स्थिते चिन्त्यते किं द्विपुरोडाशया-
मेव स्यात्, ? उतैकपुरोडाशायामपी ? इति तत्रैकपुरोडाशायामन्तरालगुणा-
लाभेन वैगुण्यात् द्विपुरोडाशायामेव स्यात्, सिद्धान्तैकदेशीत्याह यागस्था-
विशेषेण श्रवणाद्भयन्नानुष्ठान, गुणस्तु यदा द्विपुरोडाशा तदा भविष्यतीति
तदयुक्तं विधीयमान एव यागेऽन्तरालकालगुणविशिष्टो विधीयते अनुपादे-
परवान्तरालगुणः, तेन यत्रैवायङ्गुणस्तत्रैवास्य विधिरितत्र तु विधित्वे ना-
स्तीत्यक्तंश्रवणैति प्राप्ते विधीयते "स्यादेवमन्तरालस्य गुणत्वे न विधि-
र्यदि । कालो विधीयते, त्वत्र पुरोडाशोपलक्षितः अन्यार्थाभ्यां द्वि पुरोडा-
शाभ्यामुपलक्षिते काले कर्म विधीयते योऽयमुरोडाशयोर्मध्यकालन्तरोपा-
शुयाज इति सर्वत्र उपलक्षणापायेऽपि उपलक्षणीयमवतिष्ठते शङ्खवेला-
यामागन्तव्यमित्यादौ तेन कर्मोद्भूतस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि लाभा-
त्तत्राप्युपाशुयाजे न बाधितव्यः, तदेव लुप्तार्थं, यदपि च निषिद्धं चिह्न-
तिषु । तथा प्रत्याम्नात् त्रिविधमिह बाध्यं व्यवसितम् । अतस्त्यन्यस्याभ्यु-
च्चर्षविधिरियसैव मुदिता प्रयोगेयतायास्त्यत उपरि चिन्ता प्रकृते ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामष्टमः पादः समा-
प्तिः, दशमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

आग्नेयादीनां समुदितानां
तन्त्रेण स्वर्गफलकत्याधिक-
रणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक् सतां
ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभि-
संयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये वाधाभ्युच्चयचिन्तया विकृतिष्वङ्गपरिमाणं चिन्ति-
तम्, अतिदेशविचारश्च सप्तमादिभिर्दशमपर्यन्तैः समाप्तः । संप्रत्युप-
देशातिदेशसाधारण्येन प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गाद्वैकादशे तन्त्रावा-
पचिन्तया चिन्त्यते, उपदिष्टातिदिष्टपदार्थयत्तावधारणाधीन प्रयोगे-
यत्ताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः, तदिहैकप्रयोगवचनचोदितानाम्
एकफलानां संहत्यकारिणां बहूनां कर्मणां साधारणाङ्गभाजामङ्गानुष्ठानं
किं तत्रेण भवत्युतावृत्त्ये? ति चिन्ता लक्षणार्थः, प्रथमं तावदुपोद्धातत्वेन
संहत्यकारित्वं प्रतिपाद्यते, यदि ह्याग्नेयादयः एवपि परस्परानपेताः
स्वर्गं साधयेयुस्ततस्तेषां कामिनः कर्तव्यत्वेन युगपदुपस्थानाभावात्पृथ-
क्पृथगेव स्वाङ्गयुक्ताः कर्तव्या इति न तन्त्रत्वमिदृशेत्, तस्मात्संहत्य-
कारित्वं प्रतिपाद्यते, तदयमत्राधिकरणे विचारः किमाग्नेयादीनि पृथक् पृ-
थक् स्वर्गं साधयन्ति? उत संहत्ये? ति तत्र, "परस्परानपेताणामुत्पन्नानां फला-
र्थिनाम् । चोदयमानं फलन्तेषामेकैकस्यावधार्यते ॥१॥ तेषां ह्युद्दिश्यमानत्वा-
त्साहित्यमविधत्तम् । तस्मात्प्रत्येकमेव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ २ ॥
आग्नेयादिकमुद्दिश्य फलं यद्युपदिश्यते । तत उद्दिश्यमानत्वात्तेषामेकैकशः
फलम् ॥ ३ ॥ कामिनन्तु यदोद्दिश्य कर्मणां चोदनात्तदा । तेषां विधीयमानां
सहभावो विधत्तः ॥ ४ ॥ यद्यपि चोभयथा वचनव्याक्तिः सम्भवति तथाऽपि
द्वित्वाद्यगतं दर्श-शब्देन च त्रिकस्य पूर्णमास-शब्देन च त्रिकस्य तन्त्रा-
भिधानाद्यगतं च साहित्यं मा बाधीति कामिनमेवोपायार्थिनं नरमुद्दि-
श्याग्नेयादीनि विधीयन्त इत्येतदेव युक्तं, प्रधानत्वाच्च फलस्यैवोद्देशे

युक्तो न कर्मणा गुणभूतानामेकस्मिन्नपि का'ले सहत्य कारित्वेन विनि-
 युक्तानां कर्मणा प्रत्येकमप्युत्पन्नानां फलापेक्षा निवर्तत इति नानपेक्षि-
 तसम्बन्धापत्तिः, तस्मात्फलोद्देशेन विधीयमानानां विवक्षित साहित्य-
 मिति सिद्ध सहत्यकारित्वम् । यत्तु भाष्यकारेण पुष्परत्वं कालपरत्वं
 निमित्तपरत्वं च निराकृत्य फलपरत्वं च कामपदस्य समर्थित तद्विहा-
 मूत्रितमपि सूत्रितश्च रस्योपोद्घातत्वेन सति हि तस्य फलपरत्वे किं
 प्रत्येक फलम् ? उत सहत्ये ? ति विचारो नान्यथेति । स्वर्गकामाधिकार्ये
 तु स्वर्गस्य तत्कामनापारत्वाद्भवेन विधान निराकृतमित्यपुनरुक्तता ॥

अज्ञानामेकका
 र्याधिकार्यम् ।

सू० अज्ञानान्तु शब्दभेदात्कतुवत्यात् फला-
 न्यत्वम् ॥ २ ॥

अतः प्रभृति पङ्क्तिः सूत्रैरेकमधिकरणम् एकेनापि समाप्यतेत्यतः
 प्रभृति च नवभिः सूत्रैरेधिकरणान्तर भाष्यकारेण व्याख्येयमिति प्रतिभाति
 तत्र च पूर्वाधिकार्ये अज्ञाना कार्यभेदं दूर्यपत्तीकृत्यैककार्यत्व सिद्धान्ति-
 तम् । उत्तराधिकार्ये तु तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रति-
 पाद्यत इति व्याचष्टे तद्विद वार्तिककारो नानुमेने, न हि कार्यभेदाभेद-
 मात्राचिन्ता प्रयोजनवती । भेदे सति कार्याणां कारकवदज्ञाना समुच्चयः
 कार्यैक्येऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विशेषः शौपोद्घा-
 तिकामिद, सति हि कार्यैक्ये विकल्पसमुच्चयाविति चेत् तद्याऽपि ना-
 स्त्येव प्रयोजन कर्यैक्यत्वाद्द्वि तत्सामर्थ्याद्बोधनद्वयस्योपकारस्य स्पष्टमे-
 वैकत्वम्, अत्रान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि सम्यत एवेति न चिन्तनीय
 पर्यायः । अथ शक्त्युद्बोधनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किं चिदुपकाराय
 यस्तु मन्यमे तदप्रमाणरू नियमयोजन च शक्त्युद्बोधन एव विकल्पसमु-
 च्चयचिन्तोपपत्तेः, तस्मादेकमेवेद पञ्चदशसूत्र समुच्चयप्रतिपादनार्थम-
 धिकरण, अथर्वेह पक्षाः किमज्ञानमितरेतरनिरपेक्षायां क्रमोपकार-

१ एकस्मिन्नपि फल इति पाठान्तरम् ।

२ तस्मात्सामर्थ्याद्बोधनद्वयमिति पा० ।

कतया विकल्पः? उतैकेन दृग्भ्यां बहुभिश्चोपकारसिद्धेरुपकारभूयस्तया च फलभूयस्त्वम्? उत समुच्चितानामेवोपकारकत्वमिति तदर्थमिदं चिन्त्यन्ते किमङ्गानामात्मीयैर्विधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते? किं वा प्रधानविधिभिरिति? “प्रधानान्येकशब्देन तन्त्रेणाभिहितानि युगपत्फले विनियुक्तानि युक्तं यत्फले समुच्चयन्ते, अङ्गानि तु पृथक्शब्देनाभिहितानि पृथगेव विहितानि फलमपेक्षमाणान्यन्याभिरपेक्षाण्येव क्रतूपकारार्थतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति, तेषां हि स्ववाक्यैरेव विधानमसति विधानेऽङ्गत्वानुपपत्तेः, उक्तं हि “न चाविहितमङ्गं भवती”ति, स्ववाक्यानि च तेषामेकैकमेव विदधतीति कुतः समुच्चयः, न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनैषां सहितानामनुष्ठानमुच्यते तस्माद्यथा सत्यपशुफलत्वे चित्राद्विद्यादीनां पृथग्विधानादसमुच्चयः तथा ऽङ्गानामपीति प्रथमः पदः, सत्यं, निरपेक्षाणामुपकारकत्वं गम्यते तथाऽपि बहुङ्गत्वानसामर्थ्याद्विकल्पस्य चान्याप्यत्वात्तेषामेकमपि प्रयुञ्जीत तथा द्वे तयः यदूनि च अङ्गभूयस्तया चोपकारभूयस्तत्त्वात्फलभूयस्त्वमिति तृतीयः, स चैकेनापि समाप्येतेत्यनेन मूर्ध्नेषोच्यते पदान्तरमेव चाधिरूपान्तरमिव भाष्ये दर्शितम् । अधिरूपान्तरत्वे त्यनेनैव मूर्ध्नेषे विकल्पपक्षे वक्तव्यः स्यात्, न चानेन विकल्प उच्यते प्राप्तेषु चोत्तरायत् व्यादिति समुच्चयस्याप्यभ्यनुष्ठानात्, तस्मादाधिरूपान्तरम् ॥ सिद्धान्तस्तु युक्तं चित्रादीनां निरपेक्षं तेषु हि प्रतिवाक्यं भेदेन कामपदं श्रूयते, समिद्रादिषु तु यद्यपि “प्रतिवाक्यं विधिश्रवणात्फलापेवोपजायते । फलं तु न प्रतिवाक्यं श्रूयते प्रधानभाष्यनया श्लेषां फलाकाङ्क्षायां कथभावाकाङ्क्षिण्या सहेत्य भाष्येन सम्बन्धः, सा च सङ्गदुयासा सधैरद्वैरयत्नमाश्रित्यैर्विगिष्टा युगपत्प्रधानविधिना विधीयत इति सिद्धः समुच्चयः । यद्यपि च प्रत्येकं विधिः श्रूयते तथाऽप्यङ्गत्रयात्ताभादमद्युदास्ते ॥ भाष्यांग्मन्तु विषयवगमयलादेव पुरुषार्थरूपोऽपेक्ष्यते, एतावानेव च तत्र विधेरुपयोगः तदभावे धात्वर्थं एव भाष्यागे निपतेत्सत्यां च फलापेक्षाया प्रकृतभाष्यनया युगपत्सम्बन्धात्तस्याश्च रुपाङ्गविगिष्टाया

युगपत्प्रधानविधिना विधानादङ्गानामपि तत एवानुष्ठानसिद्धिस्तस्मिन्नग्रे-
ऽङ्गविधीनामनुवादकत्व सर्वविशिष्टविधानाच्च समुच्चयः ॥

काव्यकर्मणां भूयोभ्या सू० कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्या-
साधिकारणम् । रम्भं फलानि स्युः ॥ ३ ॥

काव्यानां कर्मणामैन्द्राग्नसौर्यादीनां किं सत्कृदेव प्रयोगः ? उत
भूयोभूयः फलमिच्छता भूयोऽपि प्रयोगः इति सन्देहे सकृदिति द्रुमः कर्म-
णां हि फलं कालान्तरे जननीयं सच्च द्वारमपेवते तत्रात्यन्तमदृष्टम-
पूर्वं तस्य च कर्मजत्व फलहेतुत्वं स्यादित्ये चेत्पनेककल्पनाद्वरं कृतया-
गादात्मनः फलमिति कल्पितम्, आत्मनो हि सद्भावः स्थिरत्व कर्मसम्ब-
न्धश्च कृष्ट, केवलं तु फलहेतुत्वं कल्पनीयम् अतः कृतयागादात्मनः फल
सकृत्प्रयोगादेव चासौ कृतयागो जातः, पुनरपि प्रयुञ्जानस्य तस्य तावत्येव
तु कृतयागता न तस्य कश्चिदतिशय इति अनर्थकः पुनः प्रयोगः, सकृदेव
प्रयोग इति प्राप्ते द्रुमः । “आत्मन्यतिशयः कश्चित्कृते कर्मणि नैव चेत्
प्रागवस्यासमानत्वादात्मनो न भवेत्फलम् ॥ आत्मस्वरूपहेतुत्वे ह्यकर्तुरपि
तद्वयेत् । तस्मादतिशयः कश्चित्कर्मिभ्यो जायते नरे ॥ २ ॥ स च कार्य-
विरोधित्वात्स्यफलाप्तेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्तव्यं तस्मादतिशया-
न्तरम् ॥ ३ ॥ स एवातिशयोऽस्माभिरपूर्वमिति गीयते । तस्माद्द्रुमः प्रयो-
क्तव्यं पुनः फलमभीप्सता ॥ ५ ॥ कर्मिभ्यः फलसिद्धिप्रकारे विकल्पसमुच्च-
यरूपे चिन्तिते बहुफलसिद्धिप्रकारः सकृदमकृद्रपरिचिन्यत इति सद्गतिः ॥

अथानादीनामात्रणद्वयं सू० क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्येकं तन्नि-
तिर्यन्तेभ्यासाधिकारणम् । र्हेत्याऽपवर्गः स्यात् ॥ ४ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रुत “वीहीनवहन्ती”ति तत्र सशयः किं सकृदेवो-
द्यमननिपातने हृत्योपपन्नव्यम् ? उत प्रायतशद्वननिवृत्ति प्रयोक्तव्यमिति ?
तत्रोद्यमननिपातनमात्रस्य शब्दार्थत्वात्तन्मात्रं विधीयते, विहितस्य च
प्रयोजनरहित्यमित्यसत्यपि दृष्टेऽप्यघातमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्यं सर्वोपधाय-

१ क्रियापर्यशेषत्वात् प्रायशो, सकृदपि स्यात्पर्ययः स्यात् इति तु पुनः कालान्तर-
पाठः ॥

हन्तिवत्स्यादेयं यद्यवघातं कुर्यादिति विधीयेत, चयघातेन तु समीहितं साधयेदिति विधिः, समीहितं च वृष्टे सम्भवति नादृष्टं कल्पयितव्यं, सम्भवति चेह कृत्वपेक्षिततद्दुलनिर्द्वन्द्व्यताऽघघातस्येति तदेव प्रयोजनं, तच्चानभ्यस्तेनाशर्पामिति प्रयोजनवशाद्दशुतोऽप्यभ्यासः कर्त्तव्यः सर्वोप-
धावघाते तु वृष्टायांसम्भवाद्दृष्टार्थं यद्धार्यमात्रं कर्त्तव्यं सकृदसकृ-
द्विचारप्रसङ्गात्सङ्गतिः, एवमुत्तरत्रापि ॥

षष्ठात्रादीनामङ्गानां च सू० क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा
फलनुष्ठानाधिकरणम् । स्यात् ॥ ५ ॥

फलभूमार्थिता कर्माणि पुनः पुनः प्रयोक्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते किमेकस्मिन्प्रयोगेऽङ्गानि पुनः पुनः प्रयुञ्जानस्य फलभूयस्त्यं भवतिने? ति तत्राभ्यस्यमानाम्यङ्गानि यद्गुणकारान् जनयन्ति, यद्गुणकारयुक्तं च प्रधानं फलभूयस्त्याय भवतीति मन्वानस्योत्तरं समयकारणादृत्त्या हि कार्यमा-
द्यन्ते प्रधानं च साङ्गं फलसामग्री नाङ्गमात्रम्, अतस्तन्मात्रादृत्त्या न भूयः फललाभः, न चोपकारभूयस्तया फलभूयस्त्य प्रमाणाभावाच्च चात्राङ्गाभ्यासः शास्त्रीयः, न चाशास्त्रीयेण प्रयासगौरवेण फलभूमा शक्यते कल्पयितुम्, अतः फलभूमार्थिता साङ्गं प्रधानमभ्यसितव्यं नाङ्गमात्रं, नापि प्रधानमात्रम् ॥

अपिञ्जनानिति धनुषधन- सू० धनुषधनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः
स्य चित्तपरत्वाधिकरणम् । स्यात् ॥ ६ ॥

"धमन्ताय कपिञ्जलानात्तभत" इत्यादिषु धनुषधनेषु किञ्चिदाणा-
मेवालम्भः? उत चिप्रभृतीनामसंख्याना? मिति संदेहे धनुषधनस्य नयञ्च
पक्षेः सर्वसंख्यानां शास्त्रार्थस्य शास्त्रीयाच्च प्रयासगौरवात्फलभूयस्त्यम-
विधादमता यायदुस्माहं नानासंख्योपादानं नैतदेवं धनुष्यमात्रं हि य-
द्धार्यं: न तु षट् देया द्वादश देवेत्यादियत्संख्यायिषेवाणां भेदेन
शास्त्रमस्ति यदुत्तात्फलभूयस्त्यं कल्प्यते यो हि चीनान्तभते यश्च महत्त्वं
तयोश्चयोरपि धनुष्यसंपादनमपिशिष्टं, यत् शिगिष्यतं महत्त्वादि तदशा-
स्त्रीयं, न चाशास्त्रीयं गौरवं फलभूयस्त्य कल्पयितुमशक्यं, दष्टं च चीन-
नात्तभ्य धनुष्यामानम्भवात् अथर्वं चय आतद्व्यप्याः, तावता च

सिद्धे शास्त्रार्थेनाधिकारलभ्य तावच्छास्त्रं कल्पयति निवृत्तव्यापारे च
विधौ न हिस्यादिति निषेधशास्त्रं प्रयत्नते इत्यधिकारनालभः ॥

‘उत्तरा दोहयति’ इत्यत्र
सर्वासा गद्या दोहनविधाना
धिकारणम् ।

सू० उत्तरासु तु यावत्सुमपूर्वत्वात् ॥
७ ॥

सावाप्यदोहाधिकारे श्रूयते “यापयतस्तिष्ठो दोहयित्वा विसृष्टवाग
नन्वारभ्यनूप्योमुत्तरा दोहयती”ति, तत्र किमुत्तरासान्तिष्ठणामेव दोहः उत
यावत्प्या यजमानस्य गावस्तासा सर्वासाभिः? ति सदेहे पूर्ववत्सुणामेव
न च यावत्स्य दोहनं सावात्केनचिद्विहितं येन सर्वासा दोहनं स्यात्
येन चोत्तरा दोहयतीत्यनुवादः स्यात्, अतो विधिरेवायमिति तिसृणामेव
दोहः । मैव “नास्ये ता रात्रि कुमारा अपि पयोत्तभेर”चित्पनेन वचनेन
कृत्यस्यापि पयसो हविष्वद्व्यवचनात्प्राप्तमेव सर्वासा दोहनं, न हीद कुमा-
राणां पयःप्रदानप्रतिषेधपरम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्, अपि-शब्दानर्थरूपप्र-
सङ्गाच्च, तस्मात्सर्वासा दोहः ॥

शान्तिपादोना प्रधानाना भेदे
ऽप्याधारोनामङ्गाना तन्त्रेषामु-
पानाधिकारणम् ।

सू० प्रधानकर्माथत्वादङ्गानान्त-
द्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्था-
तु ॥ ८ ॥

उपोद्घातिप्रसक्तानुप्रसक्तादि गतम्, इदानीं तदुपायं तन्वावाप
विचारयाम, दशपूर्णमासयोः षट् प्रधानकर्माणि पौर्णमास्यां त्रीणि यमा-
यास्याया च त्रीणीति तत्र देशकालकर्तृणां तन्त्रस्य घट्यते तेनैकस्यामेव
पौर्णमास्याम् एकस्मिन्देशे देशे तैरेव कर्तृभिस्त्रोपयस्यान्नेयादीनि तदङ्गानि
च कर्त्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते किं त्रयाणामप्यान्नेयादीनां प्रधानानां
भेदेन प्रयाजादङ्गानि कर्त्तव्यान्युत सङ्गदेवे? ति तत्र “भेदेन विनियुक्त्यात्
भेदेनैव क्रिया भवेत् । फलभाषस्य भिन्नस्याद्वेदेन विनियोगधीः ॥ षडप्या-
न्नेयादिभाषनाः साध्यसाधनाशयुक्ता उत्पत्तिप्रयोगशाब्दाध्यामप्रगताः
परस्परानपेक्षा एव फलमित्येवमाद्य भेदेनैवापेक्षन्ते । तदुशाच्च सविधि-
समाप्तान्तामङ्गानि पत्येकमेव तामु विनियुज्यन्ते विनियोगानुसारं च

चानुष्ठान, तस्मादेकैकं स्वाङ्गयुक्तं कर्तव्यमिति प्रत्येकं साङ्गं कृत्वा अ-
 रमपि तथैव कर्तव्यमिति प्राप्तेऽत्रमः । “सत्यं प्रत्येकमङ्गानां विनियोगस्त-
 थापि तु । विधानवदनुष्ठानं सहदेवोपकारकम् ॥ यथैव हि यदसु भावनासु
 अशाविशिष्टासु विधित्सितासु साध्यसाधनाशप्रतिपादनेन प्रकृतासु प्रका-
 न्तासु तृतीयमगं ऋयभावभेदेनैवापेक्षमाणास्यपि साध्यसाधनाशप्रतिपा-
 दने त्वनुप्रकान्तासु तृतीयमगं ऋयभाव भेदेनैवापेक्षमाणासु अपि
 सहदान्वाता एवाङ्गविधयः पणामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति, सत्यपि
 च कस्यचित्प्रधानोत्पत्तिविधिसनिधौ प्रकरणवशेन सविधिर्वाध्यते तथैव
 सहतानाम्प्रधानानां फलसाधनत्वात्कर्मदेयकालैक्याच्च युगपत्सर्वेष्वनुष्ठान-
 धारणेऽसहकृतमेवाङ्गं सर्वैश्चिरीर्यया कृतत्वात्सन्तमपि केन चित्सविधि-
 बाधित्वाऽनुष्ठानक्रियाप्रारम्भाद्यप्रकरणवशेन सर्वार्थं भवतीति न पुनः
 क्रियायां प्रयोजनमस्ति । किं च पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यज्ञेतेति युगपदनु-
 ठानं त्रयोणामवगतं पृथक् पृथक् स्वाङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु बाध्यते ।
 तस्मादेकदेशकालकर्तृकाणां तन्वमङ्गानीति सिद्धम् ॥

कृष्णशीघ्रयोः प्रथमनुतोषयोः सू० व्याख्यातं तुल्यकालानां यौगप-
 भेदेन प्रदानाधिकरणम् । द्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ८ ॥

“शान्नेयं कृष्णशीघ्रमालभेत सौम्यं यधुम् शान्नेयं कृष्णशीघ्रं पुरो-
 धाया स्यद्वंमान इति श्रुतं तत्रान्नेययोरनुष्ठानं तन्व पृथग्वेति सयये तन्व-
 मिति द्रूम, भवति हि तन्त्रेणानुष्ठानं देवतैक्यात्, न च पाठक्रमानुष्ठानम्,
 अथय भाविनि हि क्रमे पाठाविषयम्. सम्भवति चेह सहदनुष्ठानमिति न
 क्रमापेक्षा तस्मात्तन्त्रं नैव यद्व्याप्नोत्येवोस्तन्त्रता सम्भाव्येत तथापि सौ-
 म्येन तं यदथय भावी क्रमः तत्र पाठयशादेकस्यान्नेयस्य सौम्यात्पूर्व-
 मनुष्ठानमित्यस्य ततः पश्चात्सहानुष्ठानेऽथय भाव्यन्यतरस्य सौम्येन
 यः क्रमः स बाध्यते, तस्मात्पृथगेष्वनुष्ठानम् ॥

इति श्रीपाद्यंसायिहृतशास्त्रशीपिकायामेकादशस्य
 प्रथम पादः समाप्तः ॥ १ ॥

अथैकादशस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

आग्नेयार्दीनां प्रधानानां सू० एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेक-
तन्त्राधिकरणम् । शब्दोपदेशात्स्यात् ॥ १ ॥

दशपूर्णमासयोर्दशः “समे दशपूर्णमासाभ्या यजेते”ति, कालः
“पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्या यजेते”ति, क-
र्त्तारो दशपूर्णमासयोरवत्वारः चत्विज इति, किमेते देशकालकर्त्तारस्त-
न्वम्? उत भेदेने? ति, किं यस्मिन्नेव समे तैरेव कर्त्तृभिर्दशमास्येव पौर्णमा-
स्याम् आग्नेयस्तस्मिन्नेव समे तैरेव कर्त्तृभिस्तस्यामेव पौर्णमास्या तैरेव कर्त्तृ-
भिरग्नीषोमीय? उत समान्तरे पौर्णमास्यन्तरे कर्त्तृन्तरे? रिति, तदर्थमिदं
विचार्यते किमुत्पत्तिवाक्यैर्दशान्येषां ऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्देशादिविधीना
सम्बन्धः? उत फलवाक्येन दशपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेतेति, तत्र “क-
र्मरूपेण सम्बन्धो देशादीनां फलस्य च । उत्पत्तिविधिर्नैवातः सर्वेषामेक-
वाक्यता ॥ त्रयाणामपि ह्यशाना भावनयैव सम्बन्धो न परस्परम् अतो देशा-
दिविधीना फलान्यस्य च न मिथः सम्बन्धः किन्तु फलवाक्ये देशादिवा-
क्यानि च सर्वाणि भावनोत्पत्तिवाक्येन सम्बन्ध्यन्ते उत्पत्तिवाक्येषु चाने-
यादयो ऽन्योन्यनिरपेता एवाद्यगता इति तयाभूतैः सम्बध्यमाना देशादयो
निरपेताणामेव भवन्ति, इति निरपेक्षोत्पत्त्या अपि देशादिविधिषु पौर्णमा-
स्यादिशब्देस्तन्वोक्ताः सहैवाद्यगता इति साहित्येनेव फलसम्बन्धवद्देशा-
दिसम्बन्धः कस्माच्च भवतीति चेत् न, विषय उपन्यासः फल प्रति गुणभू-
तानां पुक्ता तत्राभिधानाद्यगतसाहित्यविद्यता देशादीन्तु प्रति कर्मणा प्रा-
धान्याद्विद्यति साहित्य, तस्माद्वया “य एष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत
सोऽमावास्याया पौर्णमास्या चेत्यस्मिन्याक्ये तन्त्राभिहिताभिरपीडिभिः
प्रत्येकमेव कालः सम्बध्यते इति नैकस्यामेव पौर्णमास्या संशः क्रियन्ते
तथाऽग्नेयादिभिः प्रत्येकमेव कालादीनां सम्बन्धादेकस्या पौर्णमास्याम्
आग्नेय इत्यादिपरस्परान्नीषोमीय इत्येव षट्शु पदेषु षड् यागाः फ-

कर्त्तव्याः । न चैवं फलवाक्यावगतसाहित्यबाधस्तत्र ह्येतावदधिगतम्
 एकमेव फलं सर्वैः साध्यते न प्रत्येकं फलस्य पृथक् निष्पत्तिरिति न तस्य
 कालभेदाद्बाधः । यथा पौर्णमासीत्रिके अमावास्यात्रिके च द्वयोः पर्वणोः
 निष्कृष्यमाणेऽपि न फलं प्रति साहित्यबाधस्तथा पण्णामपि निष्कर्षे
 द्रष्टव्यं, यदा चैवमुत्पत्तिवाक्यशेषत्वं कालादीना तदोत्पत्तिवाक्ये प्रधा-
 नमात्राणां निरङ्गानां विधानासन्मात्राणामेवामी कालादयो नाङ्गानां प्रधा-
 नदेशकालकर्तृकत्वं तानि तु काम कालान्तरादिष्वपि कर्त्तव्यानीति प्राप्ते
 ब्रूमः “भावनोत्पत्तिरेलाया देयादिविधयो यदि । तत^१ एवं भवेत्ते तु फल-
 वद्भावनाश्रयाः” । यद्यपि भावनयैवाङ्गानां सम्बन्धो न परस्परं तथाऽपि
 नोत्पत्तिरेलायामङ्गसम्बन्धः सा हि प्रथमं भाव्यमपेक्षते तल्लाभश्च फल-
 वाक्ये तेन फलवाक्यावरुद्धानामुत्पत्तिवाक्यानामङ्गसम्बन्धः, फलवाक्ये च
 फलं प्रति विवक्षितसाहित्यानां विनियोगात्फलार्थिनां युगपत्सर्वेषु कर्त्त-
 व्यताऽवगतिः, यस्यां हि बुद्धान्नेयः कर्त्तव्यतयोपस्थितः तस्यामेवाग्नी-
 पोमीयादयोऽपि प्रयोगविधेरकवाक्यत्वात् तेन सर्वेषु कर्त्तव्यतयाऽवगतेषु
 चिकीर्षितेषु च पौर्णमासीकालो विहित इति यैवैका पौर्णमास्युपात्ता सै-
 वाश्रमाण्यविशेषत्वात्सर्वार्था भवति । तथा देशः कर्त्तारश्च तस्मात्तन्त्रम् ।
 सौर्यादीनां पुनः पुनः पृथक् पृथक् स्वफले विनियुक्तानां शृंगेव कर्त्तव्यता-
 ऽवगमो नानाविधिविधेयत्वात्, तेन तैरन्योन्यनिरपेक्षेरेव य इष्ट्या पशु-
 नेत्यादिकालः सम्बध्यत इति नास्ति तन्त्रता । यदि पुनः कश्चिच्चित्रा-
 फलं सौर्यफलं च युगपदिच्छन् कर्मद्वयमपि सह चिकीर्षति किमसौ
 तन्त्रेषौकस्मिन्नेव काले द्वयमपि प्रयुञ्जीत? नेति ब्रूमः यदा हि विधि-
 धेलायां साहित्यं नावगतं तदाऽनुष्ठानदशायामपि न लभ्युं शक्यते त-
 स्मादेकेन विधिना यावन्त्यङ्गप्रधानानि विधीयन्ते तावद्विर्यावान्कालो
 व्याप्यते तावत्पवित्तः समस्ताङ्गप्रधानप्रयोगः कर्त्तव्य इत्यवगमात्स-
 हप्रयोगे च तद्विरोधात्, एकेन तु विधिना फले सह चेदितानामग्नेया-
 दीनामेकोपक्रमोपसंहारत्वात्तादृशैः सम्बध्यमाना देयादयो ऽश्रमाण-

धितं भवति, तस्मान्मध्यन्दिनापराह्णकालानां यागानामङ्गाण्ड नापङ्क-
व्यत इति न सर्वेषां सहोपक्रमः तस्मात्प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णार्चनानां
प्रधानानामङ्गान्यपि तत्र तत्रावर्त्तनीयानीति तन्वभेदः ॥

यसाहोमानां भेदेना- सू० वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदा-
नुष्ठानाधिकरणम् । नस्यैककालत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये यशो "याव्याहुर्वान्ते वसाहोमं जुहोती"ति श्रुते
वसाहोमश्चोदकपरम्परया प्राजापत्येषु पशुषु प्राप्तस्तन्त्रमावापो वेति
संदेहे सहश्रपणादुसाया एकत्वादेकदेवतत्वाच्च याव्याहुर्वान्तस्य वैक-
त्यात्तन्त्रं सङ्गत्कर्त्तव्य इति स्पष्टमेव शिष्यहितायमेवमुक्तम् ॥

पूर्वेण समान- सू० कालभेदात्त्वारुत्तिर्देवताभेदे ॥ ५ ॥
धिकरणम् ।

भिवदेवतेष्वपि पशुषु सहश्रपणश्रवणेन वसाया एकत्वाद्वाव्याहुर्-
वान्तभेदेऽपि यस्य कस्य चित् याव्याहुर्वान्ते सङ्गदेव वसाहोमः स्यात्, नैव
सर्वं हि पशवः स्वयाव्याहुर्वान्ते स्वस्या वसाया होमेन प्रतिपत्तिमपेवन्ते,
भवति च वसा त्रय्यन्तेन सर्वेषु याव्याहुर्वान्तेषु भेदेन वसाहोमः सर्वपशु-
वसाप्रतिपत्तये कार्यः ॥

यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण- सू० ऋन्ते यूपानुतिस्तद्दत् ॥ ६ ॥
यूपानुत्पनुष्ठानाधिकरणम् ।

अग्नीषोमीये यशो यूपस्यान्तिके ऽग्निं मथित्वा यूपानुति जुहो-
तीति यूपानुतियूपैकादशिन्या भेदेन कर्त्तव्या तन्त्रेण वेति संदेहे तदन्ति-
कदेशानां भिन्नत्वात् वसाहोमवदावृत्तिः, मैथम् आपैतिके ह्यन्तिकदेशे
मन्यनं सम्भवति तेन यं देयं प्राप्ते यूपसमीपं प्राप्ते ऽस्वीति मन्यते यत्र
यूपो दृष्टिपथमापद्यते तत्र मन्यनं होमश्च, स च सर्वेषामेकदेशः
सम्भवतीति अद्यत्प्राणव्यतिशेषत्वात्तन्त्रम् ॥

साहस्यवभुधः अपत्यनु- सू० अवधये प्रधानेऽग्निविचारः स्या-
द्वानाधिकरणम् । न चि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ ७ ॥

अप्स्ववभृयेन चरन्तीति किं प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यम् ? उताङ्गान्य-
पी ? ति संशये मुख्याद्यां वाङ्गस्याचोदितत्वादिति न्यायेन वैकृतविशेषाणां
प्रकृतावेव श्रुतानां केवलप्रधानार्थत्वात् उपाशुत्ववदायोऽपि प्रधानस्यैव
अङ्गानान्वाहवनीय एव क्रियेति प्राप्ते घूमः ता उपाशु कर्त्तव्या इति
प्रधानक्रियायां विहितमुपांशुत्व युक्तं यदङ्गेषु न भवति, देगस्त्ववभृयकर-
णिक्ताया क्रियायां श्रूयमाणस्तदन्तर्गतानामङ्गानामपि भवति, तस्मादङ्ग-
प्रधानानामेकदेशत्वम् ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदे सू० दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभे-
दामनुष्ठानाधिकरणम् । दात्सर्वं तन्त्रं विक्रियेत ॥ ८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारद्वय द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्यापितः
तत्र श्रूयते, “अष्टावध्वर्युक्तरं विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रति-
प्रस्याता दक्षिणस्मि” इति, तत्र विचार्यते किं नवानामपि हविषां तन्त्रम् ?
अङ्गान्युतानेपादीनामष्टाना मारुत्याश्चामितायाभेदेनाङ्गानि कर्त्तव्या-
नी ? ति तत्र “प्रावृषि वरुणप्रघासैर्यज्ञेते”ति प्रयोगवचनैक्यात्तन्त्रत्व, न च
देशभेदाद्भेदः, आसादनमात्र हि दक्षिणे विहारे मारुत्या विधीयते न होम-
स्तस्मात्प्रधानदेशभेदात्तन्त्रमङ्गानि, मैवं न ह्यत्रासादनपूर्वं विधी-
यते किन्तु नवानामपि हविषां चोदरुप्राप्तमासादनं होमश्च विहा-
रद्वये ऽप्यव्यवस्थया प्राप्त उभयत्राहवनीयस्य स्यापितत्वादासादनं निय-
म्यते वाक्यद्वयेन यथाप्राप्तस्य च नियमः, प्राप्तिश्च होमार्येतयेति तादृ-
शस्यैव दक्षिणे विहारे विधानाद्दोमोऽपि दक्षिणस्मिन्नेव विहारे मारुत्याः
तस्मात्प्रधानदेशभेदाद्गृह्यमाणविशेषाण्यङ्गानि न तन्त्र भवन्ति, सत्यं, न
तन्त्रमङ्गानि देशभेदात्तथापि तु “न पृथक् स्यादनुष्ठान प्रसङ्गात्कार्यसिद्धि-
तः ॥ ननु कर्तृदेशभेदे कथं प्रसङ्गः वक्ष्यत्यस्योत्तरं “मर्थस्याविकृतत्वा”दिति,
तदिहाप्यर्था विकृतस्तया हि सर्वाणि तावदङ्गानि प्रधानानि चाऽध्वर्यु-
कर्तृकाणि प्रतिप्रस्यानृकर्तृकाणि चोत्तरवैहारिकाणि दक्षिणवैहारिकाणि
च, यत्रमानात्मन्येव स्वापूर्वाण्यादधति, ततश्चोत्तरवैहारिकप्रधानोद्देशे-
नोत्तरस्मिन्विहारे ऽध्वर्युणा कृतैरङ्गैर्यत्रमानात्मनि स्वापूर्वेष्वहितेषु तदे-

द्विपूर्ववत्, एव तृतीये चतुर्थे च सप्तसरे स्त्रीपशुयागानां सामस्त्येनानुष्ठा-
नमुत्तरा च पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा तत्र श्रूयते "पञ्चमे वर्षे दीक्षित
एतानुत्सर्गस्त्रीनन्वहमालभते पञ्चोत्तमे ऽहनी"ति तत्रोक्तसु सद्यः कि
य एव प्रथमवर्षे पर्यग्निकृता उच्चाण उत्सृष्टव्यास्तेषामेव द्वितीयादि-
सप्तसरेषु पर्यग्निकरणम् पञ्चमे वर्षे तेषामेव पञ्चसु सुत्यासु त्रैस्त्रीनि-
त्येन मालम्भः प्राज्ञापत्यानामिव २ इतः प्रथमे वर्षे उपक्रान्तानां पर्यग्निकर-
णान्ताङ्गरीतिविधानेन तत्रैव समाप्तिरारण्यवत् द्वितीयादिष्वन्येऽन्ये
उच्चाण पञ्चमे वर्षे सुत्यासु पञ्चमे वर्षे सुत्यासु अन्येषामुत्सर्गामालम्भ
इति तत्र त्रैस्त्रीनित्येन ब्रह्मसामालम्भवाक्यवत्तेषामेवालम्भोत्कर्षे
मात्रविधौ लाघवम् । वचनात्पर्यग्निकृतानामपि तेषां पुनः पुनः पर्यग्निक-
करणं क्रियते उत्सर्गवचनानि चालम्भोत्कर्षादेव प्राप्तस्योत्सर्गस्यानुवाद
इति प्राप्ते रूमः स्यादेव यदि त्रैस्त्रीनित्येनालम्भोत्कर्षे शक्यो
विधातुं न त्वेवमस्ति, गुणवाक्यत्वे सति त्रैस्त्रीनिति चान्यदमिति
चानेकार्थविधाने वाक्यभेदापत्तेः, तथा पञ्च इति चोत्तमेऽहनीति नार्थ-
भेदो दर्शयित्वाः, तस्माद्विदन्तावत्सव्याकालविशिष्टापुर्वकार्यविधानम्
एवम् चाविहिते सत्यालम्भोत्कर्षे प्राज्ञापत्यान्यायासम्भवात् तदन्ताङ्गरी-
तिविधानेनारण्यन्यायेन प्रथमवर्षेपक्रान्तानामुत्सर्गं त्रिवत्सर्गानामिव तत्रैव
समाप्तिः द्वितीयादिष्वपि षत्सरेषु अन्य एव स्त्रीपशुयागां पुपशुयागारं,
एव प्रतिमस्यत्सरम् देवताऽनुद्गूणं चतुस्त्रिंशत्कर्माणि पञ्चमे चान्ये-
षामेवोत्सर्गामालम्भः ॥

अभिवेचनीयदशपदेषु
भेदेन प्रयोगाधिकारकम् ।

सू

दशपदे कथमतिकर्षात्प्रतिकर्षस्तनः
प्राचां तस्मात्समानं तन्त्रं स्यात् ॥

१३ ॥

रात्रसूये ऽभिवेचनीये नाम सामयागः ततः सद्यवाहयोरपि ततः
पुनर्दशपदः सामयागस्तद्विमावभिवेचनीयदशपदौ समानसन्धौ भिन्-
तन्धौ चेति मयि मह साम द्विधात्यभिवेचनीयस्य दशपदस्य चेति

वचनादभिपेक्षनीयसोमऋयकाले दशपेयऋयः प्रतिहृष्यते, स च प्रतिहृष्य-
माणः प्राचेऽपि पदार्थान्प्रतिकर्षति “तदन्तमपकर्षे स्यादि” ति न्यायात्
तस्मात्सहोपक्रमितव्यावभिपेक्षनीयदशपेयौ यद्योपक्रमं च समापनमिति
समानतन्त्रौ मैवम् उपसंवाद्मात्रमिह क्रीणातिनोच्यते न त्वद्भूतः ऋयः
नन्वसौ क्रीणातेनं मुग्यो वाच्यः परकीयस्य मूल्यं हि दत्त्वा स्वीकरणं
ऋयः न चोपसंवाद्मात्रस्यैवंरूपत्वमस्ति यद्यप्येवं तथाऽपि गौण्या
वृत्त्या तस्यैवेदं साहित्यमुच्यते वचनान्तरानुगुण्यात् दशपेये हि श्रूयते
“सद्यो द्रीचयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ती”ति तथाऽभिपेक्षनीयेऽवभृयदर्श-
नमत्यन्तानुपपन्नमेकतन्त्रत्वे स्यात्, तस्माद्भूतऋयापकर्षाभावात् तद-
न्तापकर्षे इति न सहोपक्रमत्वं, कालभेदात्तु भिद्योपक्रमावसानौ भिद्यत-
न्त्वाच्चैतौ १ ॥

वाश्रया निष्कासेन तुपैश्चा-
वभृयमभ्ययन्ति इत्यस्य कर्मान्त-
रौपदेशताधिकरणम् ।

सू० निष्कासस्यावभृये तद्रेकदेशत्वा-
त्यशुवत्प्रदाने विप्रकर्षः स्यात् ॥
१४ ॥

वरुणप्रघासेषु “वाहण्यामिच्छा माहृत्यामित्ते”ति श्रुतं तत्र पुनः
श्रूयते “वाहण्यानिष्कासेन तुपैश्चावभृयं यन्ती”ति तत्र संशयः किं प्रधा-
नस्यामिच्छायागस्यायं प्रचारविप्रकर्षः पशोरिव वपाहृदयादिभिः प्रातःस-
वननृतीयसवनयो? इत निष्कासस्येयं प्रतिपत्ति? रथामिता निष्कासद्रव्यक्रम-
वभृयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयत? इति, तत्र ह्रस्वस्यामिच्छाद्रव्यस्य प्रकृत-
यागशेषत्वात्तद्रेकद्वये तस्या एव देवतायै वरुणाय दीयमानो न कर्मान्तरं
युक्तम्, अवभृयशब्दस्तु देवतासामान्याद्वीणोऽनुवादः, अवभृयोऽपि हि
वाहणः, न चानुवादे गौणत्वं दोषः सिद्धान्ते तु तद्वर्मेककर्मविधौ विधा-
वेव गौणत्वं स्यात्, तच्चायुक्तं तस्मात्तस्यैवायमभ्यास इति न स्विष्टक-
दादेः पुनः करणं नैवम् अवभृयशब्दानर्थक्यात्, न चार्थवत्त्वे सम्भवति
चानर्थक्य युक्तं तस्मादवभृयधर्मककर्मान्तरविधानं तत्तु प्रयाजशेषाभि-

घाणवदाभित्ताशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं सत्यं, कर्मान्तरं न तु प्रतिपत्तिः अव-
भृथशब्दविरोधात्, अवभृथे हि द्रव्यं गुणतः कर्मप्रधानतः इह तु विप-
र्ययात्तद्वद्वावानुपपत्तिः, तेन यस्यैव अवभृथशब्दस्य प्रसादात्कर्मान्तर-
माश्रितं तेनैव प्रतिपत्त्यर्थतानिराकरणेनार्यकर्मता सिध्यति । वचनाच्चान्य-
दोयद्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र त्रिनियुज्यमानो न द्रव्यति ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीय
निर्वापस्यार्थकर्मताधिकरणम् । सू० उदयनीये च तद्वत् ॥ १५ ॥

व्यातिष्टामे प्रायणीयश्चरुद्रव्यनीयश्च तत्र श्रूयते “प्रायणीयस्य
निष्कास उदयनीयमनुनिर्वापती”ति तत्र संशयः किं प्रायणीयनिष्कास-
द्रव्यकम् उदयनीयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते ? किं वा प्रायणीयनिष्कास-
स्योदनीयनिर्वापसंयोगः प्रतिपत्तिः ? इत प्रायणीयनिष्कासे निर्वाप उदयनी-
यस्य संस्कार इति ? पूर्ववत्तद्वर्त्मककर्मविधिः मुख्यस्यैव तूदयनीयस्यैव प्रक-
तत्वाच्च प्रकरणान्तरन्य येन तद्वर्त्मकविधिस्तस्मात्प्रायणीयनिष्कासस्य
कृतार्थस्यैव प्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वापसंयोगः, नैतदेव निष्कासस्य हि
सप्तम्या गुणभेदोऽद्यगम्यते द्वितीयया प्रधानत्वमितरस्य स्फुटं श्रुतम्
उदयनीयहृदि हि निरूप्यमाणं भाव्युपयोगित्यात्सुतरां संस्काराहं, न च
निष्कासस्य प्रयाज्ञशेषवद्दुदयनीयसंयोगात्किञ्चिद्वदृष्टमस्ति । तस्माच्च-
द्धानुगुण्यात् उदयनीयहृदिः संस्कारार्थं प्रायणीयनिष्कासनिर्वापः ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायामेकादशस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथैकादशस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

दंष्ट्रादङ्गना प्रधानकाना
न्यकासकृत्यताधिकरणम् ।

सू० अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्दचनाद-
न्यकालत्वम् ॥ १ ॥

प्रधानममदशस्य प्रधानममानकालस्य चाङ्गानामुक्तं, यत्र त्वा-
न्याङ्गस्य भिन्नदेशकालस्य यवनेनेगेत्त तत्र तथा भयतीति मुहह
भृत्यात्कशाश्च निराकार्यमस्ति ॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठा
नाधिकरणम् । सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः
सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यनारभ्याधीतमपि आधानम-
ग्निहोत्रादीनामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सदाधानं प्रतिरुमं प्रयो-
गभेदेन कर्तव्यम्? उक्त सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्रेण? त्रि तत्र,
“प्रयाजादिवद्रङ्गत्वादावृत्तिः स्यात्प्रतिक्रियम् । आनन्तर्याद्विशेषश्च गृह्यते
ऽतो न तन्त्रता ॥ स्वकालत्वात् तन्त्रत्व विशेषायह्याद्वेत् । आनन्त-
र्याद्विशेषश्चेवाधानसमये ह्यसौ” ॥ न हीदं कर्मणः प्रारम्भे मध्यं वा
प्रयुज्यते येन तद्रूपमं प्रयुज्येत वाचनिकोह्यस्य वसन्तादिः स्वकालस्तेन
तत्रैव स्थितं सर्वेषामुपकरोत्यगृह्यमाणविशेषत्वादिति तन्त्र यदाधाने
कृतेऽनन्तर किञ्चित्कर्माऽऽपतति तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषो गृह्यत
इति चेत् न्युपमाधानसमयेऽस्ति विशेषः तदा त्वेवमभिसन्धायासावा-
धत्ते यदेव किञ्चिन्निमित्तवशात्कामनावशाद्वा कर्तव्य कर्मापस्यास्यते
तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु कचिदेव कर्मविशेषमभिसन्धायाधत्ते, एव-
मभिसन्धितकर्मविशेषेण सर्वोद्विशेनाधाने कृते यद्यपि किञ्चित्कारणवशा-
त्प्रथमं कर्माऽऽपतति तथाऽपि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव
सर्वार्थत्वावधारणात् तस्मात्तन्त्रम् ॥

अग्नीषोमीयादियु पृषस्य
तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् । सू० यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

व्यातिष्ठोमेऽग्नीषोमीये पशुषुपदिष्टो यूपः सवनीयानुबन्धयो-
स्त्वतिदिष्टः स किं चयाणामपि पशूना तन्त्रम्? उक्त प्रतिपशु भिव? इति,
तदर्थमिदं विचार्यते दीशसु यूपं हिनतीति क्रिमानीषोमीययूपव्याकर्ष?
उक्त सङ्गुपाना? मिति, तत्र, “यथैवाध्वरकृत्यायामाद्यैवापकर्षणम् । नि-
र्घापस्य तथा यूपोऽप्याद्य एवापकर्ष्यते ॥ अग्नीषोमीयसत्यायामतो ऽमात्रप-
वृज्यते । भेदेन सवनीयादौ स्वकाले यूपसवह ॥ नैतद्रस्यविशेषेण सर्वयुपा-
पकर्षणात् । न चेहाध्वरकृत्यावद्रुक्त्माद्यापकर्षणम् । प्रथ नकालराधोऽत्र
तथैवाप्राप्तचोदना ॥ आद्यापकर्षणेऽप्यस्ति तस्मात्सर्वापकर्षणम्” ॥ अध्वर-

कल्याया हि प्रथमनिर्वापापकर्षे सति प्रधानकालावाधो नियमविधानं च लभ्यत इति तस्यैवापकर्षः समाश्रितः, अत्र त्वग्नीषोमीययूपपकर्षणोऽप्यस्ति प्रधानकालावाधो ऽप्राप्तविधिश्च, तस्माद्विशेषात्सर्वयूपपकर्षे सत्यकर्मकालत्वाद्दृष्टमाणाविशेषो यूपः सर्वेषां तन्त्रम् ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानु-
ष्ठानाधिकार्यम् ।

सू० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्^२ न स्वका-
लत्वात् ॥ ४ ॥

यूपस्य तन्त्रत्वे तत्संस्काराणां तत्रणप्रोक्त्यादीनां तन्त्रत्वमावृत्तिर्व-
ति सद्ये द्वेदनमात्रस्यापकर्षविधानात्प्रोक्त्यादीनां चान्नीषोमीयकालानां
तदपवर्गोऽपवर्गात् सवनीयादौ पुनः प्रयोग इति प्राप्ते ब्रमः तेषामप्यप-
कर्षः दीक्षासु यूपं हिनतीति, नायमर्थः यूपं सन्तं हिनतीति यूपस्य प्राग-
सिद्धत्वात् किं तर्हि द्वेदनेन यूपं कुर्यादिति । न च द्वेदनमात्रेणासौ कर्तुं
शक्यते तत्रणादीनामपि यूपेऽपेक्षितत्वात्, तस्माच्चेदनग्रहणयूपतत्रण द्वेद-
नादिभिर्यूपं कुर्यादिति, तस्मात्तेषामप्यपकर्षात्तन्त्रत्वम् । अस्तु द्वेदनमा-
त्रापकर्षः तावत्तत्र च यूपसिद्धिस्तथाऽपि यूपस्तावत्सर्वेषामर्थनैक एवोपा-
त्तस्तद्द्वारा च संस्कारास्ते यद्यप्यग्नीषोमीयकालेऽनुष्ठीयन्ते तथाऽपि यूप-
द्वारत्वात्तस्य च साधारणत्वात्तेषामपि साधारण्यम् ॥

स्यो साधारण्यधिकार-
णम् ।

सू० स्त्वं हस्तन्नापवर्गः स्यादन्वकाल-
त्वात् ॥ ५ ॥

यूपस्य स्वहं करोतीति स्वहः किमेकयूपानां ययूनां तन्त्रम् ? उत
प्रतिपशु भिद्यत ? इति सन्देहे अऽज्जनकाले ऽस्योपादानात्तदपवर्गं चापवर्गा-
दऽज्जनान्तरे ऽन्यशकलोपादानं यः प्रथमः शकलः स स्वहुरिति वैक-
स्मिन् प्रहरणे यः प्रथम इति शास्त्रार्थं तेनैकस्मिन्नपि यूपे प्रहरणबहुत्वात्स-
म्भवन्ति बहवः प्रथमशकलाः, मैत्र प्रहरणस्यानुपात्तत्वात् तेन शकल
मात्रापेक्षं प्राथम्यमित्येकस्मिन्पुत्रे एक एव प्रथमः शकल इति तन्त्रत्वं यूप-

१ प्रधानकालत्वाद् दृष्टमाणाविशेषोयूप इति ।

२ आवर्त्तेरप्येकालत्वादिदं च ।

च्छेदनकाल एव चास्य व्यामोहनिवृत्त्यर्थेनाशापहारपरिहारार्थं च उपादानं कर्तव्यमिति अष्टह्यमाणविशेषत्वात् इति तन्त्रम् ॥

द्वादशाहे कृष्णविषाणा
प्रासनस्याख्याय एव कर्तव्य
ताधिकरणम् ।

सू० अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्म-
विप्रतिषेधादन्त्ये प्रथमे वाऽहनि
विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “कृष्णविषाणया कण्डूयत” इति, तथा नीतासु दक्षिणासु “चात्याले कृष्णविषाणा प्रास्यती”ति द्विरत्रादिषु अहर्गणेषु चिन्त्यते किं प्रथमे एवाहनि कृष्णविषाणाप्रासनम् ? उतान्त्य एवे ? ति विकल्पः स्यात् प्रकृतौ हि प्रासनोत्तरकालानां पदार्थानां पाणिकण्डूयनं धर्मः, पूर्वकालानां तु विषाणाकण्डूयनं तद्यदि प्रथमेऽहनि प्रास्येत तत उत्तरेष्वहस्सु ये दक्षिणानयनात्प्रास्ताभाविनः पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मो बाधेत, न हि प्रास्तायाः पुनरुपादानं सम्भवति त्यागात्मकं हि प्रासनं प्रकृते विहितं, न च पुनरुपादित्समानस्य त्यागबुद्धिर्भवति, तस्माद्बाध्यत एव विषाणाकण्डूयनम् ॥ अथ पुनरन्त्येऽहनि प्रास्येत ततः पूर्वेष्वहस्सु ये दक्षिणानयनात्प्रास्तात्पदार्थास्तेषां पाणिकण्डूयनं बाधेत, न ह्यप्रास्ताया तस्यां पाणिकण्डूयनं सम्भवति, अदृष्टार्थत्वापातात्प्रक्रान्तनियमत्यागे शिष्टाचारविरोधाच्च, अतः पक्षद्वयेऽपि अवश्यभावी केषांचिदुर्मवाध इति विकल्पः स्यादेव यद्यन्त्येऽहनि प्रासने धर्मवाधः स्यात् न त्वेतदस्ति पाणिकण्डूयनस्यार्थकृतत्वेनाशास्वीयत्वात्तस्मादन्त्येऽहनि प्रासनम् ॥

रात्रसूये ज्ञ्य एव हविष्कृ
त्कालं वाग्धिसर्गाधिकरणम् ।

सू० वाग्धिसर्गा हविष्कृता वीजभेदे
तथा स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं “प्रणीताः प्रणेष्यन्वाच यच्छ्रुति ता सह विष्कृता वाच विसृजती”ति हविष्कृतेति च कालोपलक्षणं हविष्कृदाह्वानकाल इत्यर्थः । तत्र मानाधीज्ञेषु चिन्त्यते कृष्णाजिनास्तरणादीनां फलीकरणपर्यन्तानामनुसमय इत्युक्तं, तत्र किं प्रथमस्यान्त्यस्य वा वीजं हविष्कृता वाग्धिसर्गः ? किं वान्त्यस्येव ? ति, तत्र प्रथमं विसर्गं

बीजानां ये हविष्कृत्कालात्प्राञ्चः पदार्थां हविरावपनादयस्तेषां धर्मो वाध्येत, अन्तिमे तु विसर्गं पूर्वबीजानां ये हविष्कृतः प्रत्यञ्चः परे वपनादयस्तेषां धर्मो वाग्विसर्गो वा वाध्येत, न ह्यत्र पूर्ववत् वाग्विसर्गस्याशास्त्रीयत्वविसृजतीति वचनात्, तस्मादवश्यं भाषिनि धर्मद्वये विकल्पः, नैवं, न ह्यत्र विसर्गो विधीयते वाग्यमविधेस्त्वयमवधिस्त्वयते तदेकवाक्यत्वात्, विसर्गविधौ हि वाक्यभेदेऽदृष्टकल्पना व स्यात् प्राप्तश्च विसर्गो न विधातव्यः, तस्माद्विसर्गस्यानङ्गत्वाद्विसृष्टायामपि न कस्यचिद्दुर्मैवाध इत्यन्त एव विसर्गः ॥

अग्नीषोमीये पुरोडाशिक
काल एव वाग्द्विसर्गाधिकर
णम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशे च समानतन्त्रं
भवेत् ॥ ८ ॥

पशावभौषोमीये पशुपुरोडाशः तत्र तावदस्ति हविष्कृदाह्वानपशावष्यसीति कृत्वा चिन्त्यते किं प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः? पुरोडाशकाले वे? इति, प्रासङ्गिकत्वात्पशुपुरोडाशस्य पाशुकैनेव वाग्यमेव कार्यसिद्धौ नृप्यग्वाग्यमेव कार्यं, तस्मात्पशुकाले वाग्विसर्ग इति मन्यानस्योत्तरं न प्राग्यमोऽयमारदुपकारकः कर्तृसंस्कारात्त्वसौ, अतो विसृष्टवाचा त्रियमाणाः पुरोडाशिका विगुणा भवेयुः । तस्मात्पुरोडाशकाले विसर्गः ॥

अग्निव्रतनेऽग्निविमोक्तस्य
प्रधानापवर्गकालसाधिकर-
णम् ।

सू० अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्सं-
स्तुतकर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मा-
त्सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात् ॥ ९ ॥

अग्नौ श्रूयते “अग्निं युनक्ति शत्रसा घृतेने”ति जुहोति अग्निमेव तद्युनक्ति पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञ इत्यग्नियोगः तथा “दमं स्तनमूर्त्रं स्वन्तं धयामि इत्याक्यस्य पूर्यो मुच जुहोतीत्येव वा अग्नौर्विमोक्त” इति सोऽयमग्नेर्विमोक्तः किं प्रधानमात्रापवर्गो स्या? दुतसाङ्गप्रधानापवर्ग इति, यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्सदपवर्गो विमोक्तः साङ्गप्रधानार्थत्वे तु योगस्य सर्वान्ते विमोक्तः तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः तस्मात्सर्वापवर्गो विमोक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा पाङ्क्तो यज्ञ इति वाक्य-

शेषेण यज्ञार्थता योगस्य, अतः प्रधानापूर्वोऽप्यधर्म इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम्, । एवं च सौमिकमपि वरणं “यदवृत्ता वपट्कुपुंशानृष्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छे” इति यज्ञसंयोगादग्नियोगतुल्यन्यायं केवलप्रधानार्थं भवति तत्रावभृये सौमिकेन वरणेन प्रत्यास्रातं होतृवरणं प्राप्नोति तत्र न हेतारं वृथीत इति प्रतिषेधोऽवकृप्तिर्भवति, इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थत्वादवभृये पृथग्वरणप्राप्त्यभावात्तद्विषेधो न स्यात् इति च लिङ्गदर्शनमुक्तं तथा “अहरहर्षुर्नक्ति अहरहर्षिमुञ्चती” इति प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनं द्वुदशाहे इतरथा साङ्गप्रधानार्थत्वे आद्यन्तयोरेव योगविमोक्तदर्शनं स्यादिति । ननु प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्याप्राप्तिरपूर्वत्वादवभृयस्य तत्र कश्चिद्वाह अपूर्वताया एवायमर्थवादे होतृवरणाभावे लघ्वं स्यादिति, स चापूर्वत्वपक्षे वरणाप्राप्तौ सत्याप्रवकल्पते नान्ययेति । वयं तु वूमः यद्यप्यपूर्वाऽवभृयस्तथाऽप्याज्यभागयोस्तत्र सद्वाधाद्वेतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थं, न हि दार्शिकं वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् अतोऽस्त्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याज्यभागार्थतयाऽस्त्येवावभृये प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणव्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्त्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ धर्मितौ वाक्यशेषादवभृयलिङ्गञ्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अन्तेः सर्वार्थत्वात्तद्वागोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशाद्विशेषः योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्, तत्र तावत्सर्वार्थत्वङ्गम्यते पञ्चसख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः, न चासावुत्पत्तिवाक्यावगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्त्तयितुम् । किं च यज्ञ-शब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमात्रम्, अतो न तदुशात्केवलप्रधानार्थत्वम्, अवभृये च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं वरणमानस्यर्थं प्राकृतन्तु होतृवरणं प्रवृत्ते हेतुरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सौमिदियु कार्यमिति द्वादशे वदति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः, द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनमस्मिन्नेव पक्षे घटते विधानार्थं स्तैतद्वचनं नानुवादमात्रम् अन्तर्यव्याप्तं

सर्वोदौ सर्वान्ते च सङ्गद्वोगविभोक्तयोरन्यायतः प्राप्तयेर्वचनेनाहरुर्घा-
गविभोक्तौ विधीयते । तस्मात्सर्वोर्घा योगः सर्वोपवर्गे विभोक्तः । सूत्राणि
तु तन्त्रस्य यथास्माभिर्व्याख्यातानीति नेह व्याख्यायन्ते ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्या-
ह्वानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकर-
णम् ।

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्य-
कालत्वात् ॥ १० ॥

व्योतिष्टामे ऽस्त्युपसत्कालीन सुब्रह्मण्याऽऽह्वान तदहर्गणेषु भि-
द्यते न वेति सशये प्रधानभेदाद् भेदेः अकर्मकालत्वात्तु तन्त्र, न हीद
प्रधानकालम् ? उपसत्कालन्तु सङ्गदेवानुष्ठितमेव सर्वेषामुपकरोतीति
तन्त्रम् ॥

पूर्वण समानमधिकरणम् ।

सू० तत्कालाच्चावर्तेत प्रयोगतो वि-
शेषसंयोगात् ॥ ११ ॥

सुत्याकालमाह्वान तन्त्रमावापे वेति सशये प्रथमसुत्याकाल एव
कृत सर्वसुत्यानामुपकारक सत्यप्येकस्य सच्चिद्विशेषे यूपानुतिवदिति
प्राप्त उच्यते कर्मकाल ह्येतद् यस्य क्रमणः काले कृत तदर्थमिति विशेष-
पदधात् तदपवर्गे तत्कृतस्य देवतासंस्कारस्यापवर्गादहन्तरे पुनः कर्तव्यं
तस्माच्च तन्त्रम् ॥

देशपान्त्रित्विजामन्यप्रकीर्ते
पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिक-
त्वाधिकरणम् ।

सू० जौकिकेषु तु यथाकामी संस्का-
रानर्थलोपात् स्यात् ॥ १२ ॥

समादिदेशानामृत्विजा सुवादीनाञ्च पात्राणां क्रि प्रयोगेऽन्येषामु-
पादानम् ? उत तेषामन्येषामुपादानम् ? उत तेषामन्येषा वैत्यनियमः, इति
सदेहे निरिष्टिकोपादाने शिष्टाचारविरोधादन्येषामेवोपादान नात्र शि-
ष्टाचारविरोधः । एतेषु शिष्टा न पुनरुपादानं वर्जयन्ति, तस्मादनियम इत्य-
वमितमृत्त्वित्तु, देशे च पात्रेषु तु चिन्त्यते ॥

१ विशेषसद्वन्धादिति पा ।

२ प्राणकार्त्तमिति पा ।

पात्राणाम् श्राद्धमंसमाप्ति
धारणाधिकरणम् ।

सू० यज्ञायुधानि धार्यैरन् प्रतिपत्ति-
विधानाहजीपवत् ॥ १३ ॥

पात्रेषु किं देशादिवदनियमः ? उत तेषामेवान्ताद्वारणमिति निया-
मकस्याभावादनियमः ? न हि पूर्वप्रयोगे कृतः संस्कारः कश्चित् परेषु उपजी-
वनीयोऽस्ति यत्तोपभयात्पात्रान्तराणि नोपाददीमहि, । नन्वा “हिता-
ग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्चे”ति परिधानीये कर्मणि पात्राणां प्रतिपत्ति-
विहिता तत्परित्यागे लुप्येतातस्तेषामेव धारणं, नैयं पात्राणां प्रतिपत्तिर्य-
ज्ञमानशरीरसंस्कारार्थं दाहे पात्राणां तृतीयया गुणभावावगमात् तेन परि-
त्यज्यापि पूर्वोपाक्तानि पात्राण्यभिनवैः परिदह्यमाने नास्ति किं चिद्वैगुण्यं त-
स्मादनियमः । सिद्धान्त्येकदेशी त्वाह-यद्यपि गुणभावः पात्राणां तथाऽपि
धारणं, परित्यागे हि सति मरणस्यानियतत्वात्कदाचित्पूर्वप्रयोगोपयुक्तेषु
परित्यक्तेषु उत्तरप्रयोगकालेऽनागते यज्ञमानः प्रमीयेत तत्र यज्ञपात्राभावा-
द्विगुणोदाहः स्यात्तस्मादवश्यं यावदुत्तरकालं तेषामेव धारणं, धारितेषु च तेषु
तैरेव तत्प्रयोगस्यापि सिद्धेनैान्योपादानम्, एवमतः परमपीत्यान्तद्वारणम्,
एवं स्थिते चिन्तान्तरं प्रक्रम्यते किं दर्शपूर्णमासप्रभृति धारणम्- उत पवमानह-
विःप्रभृती ? इति, दर्शपूर्णमासयोः सर्वशक्तित्वात्तत्रैव पात्राणामुपदेयात् ततः
प्रभृति धारणं मन्वानस्योत्तरं पवमानहविःप्रभृतिधारणम् अधारितेषु प्रागेव
दर्शपूर्णमासाभ्यां यदि यज्ञमानः प्रमीयेत तदा तस्याहितानेः सतो
देहसंस्कारो यज्ञपात्राभावाद्भुष्येत, तस्यात्यवमानहर्वोष्वारभ्य धारणं स्थि-
ताद्दुत्तरं गुणाभावेऽपि पात्राणां धारणमित्येकदेशिमत्तं, परमार्थतस्तु प्रतिप-
त्तिरत्र पात्राणां यद्यपि दाहे गुणभावस्तृतीयया ऽवगम्यते तथाऽपि दक्षिणे
हस्ते जुहूमासादयतीति द्वितीयानिर्देशादासादन प्रतिपत्तिः, तेन यद्यप्य-
भिनवैरपि दाहस्यावैगुण्यं तथाऽऽप्यासादनरूपा प्रतिपत्तिर्मालोपीत्याद्या-
नामेव धारणं, तस्मात्सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्र पात्राणि ॥

सू० उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चर-
न्तीति सर्वेषामविशेषाद्वाच्या
चि प्रकृतिकान्तः ॥ १४ ॥

सर्वसोमानामुपरिष्ठात्
प्राजापत्यवचाराधिकरणम् ।

वाजपेये श्रूयते "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत" इति तात्पर्यं इत्य-
 श्रूयते "उपरिष्ठात्सोमाना प्राजापत्यैश्चरन्ती" इति तत्र विचार्यते किमार्भ-
 काले प्रचरितव्यम् ? उत शस्त्रवता सोमानामुपरिष्ठात् ? उत विकारस्थाने ?
 अथ सर्वसोमानामुपरिष्ठादि ? इति, तत्र चोदकानुग्रहादाभ्रकाले प्रचार इति
 ब्रूम प्रकृतावाभ्रकाले प्रचारोदृष्टः प्रकृतिवद्विहापि कर्तव्यः आभ्रकालश्च
 केप जिह्वसोमानामुपरिष्ठाद्वचतीति नास्ति वचनविरोध इति पूर्वः पक्षः, मैव
 तथा सति चोदकेनैव तत्कालस्य सिद्धत्वाद्ब्रुचनमनर्थकं स्यात्, तस्माच्छ-
 स्त्रवता सोमानामुपरिष्ठात् तथा हि प्रकृतिकालप्रत्यासत्तिर्लभ्यत इति
 द्वितीयः । न प्रधानप्रत्यासत्तिमात्रेण चोदकानुग्रहो भवति तस्याद्विकार-
 स्थाने प्रचारे ऽग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं तत्त्वत्वागन्तुकानामुक्त्यादीना वि-
 काराणां स्थान प्राजापत्यप्रचारश्चागन्तुर्कविकारः, तस्मात्तत्र स्यादिति
 तृतीयः पक्षः, सोमविकाराणामेतत्स्थानं न पशुविकाराणां, प्राजापत्यप्र-
 चारश्च पशुविकारस्तस्माच्च तत्स्थानं सामान्यतो दृष्टं चैवजातीयकेषु
 प्रमाणं, तस्माद्ब्रुचनस्याविशेषपक्षेः सर्वसोमानामुपरिष्ठादिति सिद्धान्तः ।
 आभ्रकालप्रचारे क्रतुपशूना प्राजापत्याना वैककालः प्रचार इति मनो-
 ताये हविषो ऽयदीयमानस्यानुग्रहीति मनोता सूक्तानुबचनं तन्त्रं, सिद्धान्ते
 तु कालभेदादावाप इति सङ्गतिः ॥

सधनीये पुरोहाये देवता
 त्वाधिकार्यम् ।

सू० उत्कर्षे मूक्तवाकस्य न सुधी-
 यदेवतानामुत्कर्षः पश्यन्ङ्गत्वा-
 द्यथा निष्कर्षे ऽनन्दयः ॥ १५ ॥

सधनीयपशौ प्राकृतस्य मूक्तवाकस्य विकृतस्य पाठः, स चानुपा-
 खोत्कर्षोदाग्निमाहतादूर्ध्वमुत्कृत्यते तत्र सधनीयपुरोऽदाशदेवताः क्रोत्वेने
 भृञ्जानिन्द्रापर्हारियते धाना इत्यादिपाशुरु च तन्त्रं पुरोहाये प्रमथत
 इति व्यत्येने, तत्र मगयः किमुत्कृत्यमाये मूक्तवाके पुरोहाशदेवतानामुत्क-
 र्षो ने ? इति "प्रार्थाङ्गुरु च नेत्कर्षं" इति न्यायेन दाक्षिणाग्निरुद्गोमघोरिय

हरिवेदादिपदानामनुत्कर्षप्राप्तौ उच्यते तन्त्रपदापेक्षित्वादिषामुत्कर्षः, न हि भृञ्जानिन्द्राय धाना इत्येतावन्मात्रं प्रयोगार्हम्, अतिमद्वहोतारम-
 वृणीताय सुन्वन्यजमान इति तन्त्रपदमपेक्ष्यैषामर्थप्राप्तिः तच्च तन्त्रपद-
 पागुरुमुत्कृष्यते, अस्तदपेक्षाणां पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षः, तैश्चा-
 त्कृष्टैरपि सवनीपदेवता एव प्रकाशन्ते इति न लिङ्गविरोधः । पूर्वं प्राजा-
 पत्यप्रचारस्योत्कर्षोऽभिहिते प्रसङ्गात्सवनीपदेवतानामुत्कर्षः प्रतिपाद्यत
 इति सम्बन्धः ॥

इति शास्त्रदीपिकायामेकादशस्य तृतीयः पादः ॥

अथैकादशस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

राजमूषे धानावैष्णवादिक्के-
 ष्चानां भेदेनानुष्ठानाधिक-
 रणम् ।

सू० चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेश-
 कालानां समवायात्तन्त्रमङ्गा-
 नि ॥ १ ॥

राजमूषे यान्यनुक्तदेशकालानि दक्षिणाभेदवन्ति कर्मणि यथा-
 “गनावैष्णवमेकादशरूपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा सोमावैष्णं चहं
 निर्वपति श्यामो दक्षिणे”ति क्रमेवंजातीयकेषु तन्त्रमङ्गानि? उत प्रति-
 दक्षिणं तन्त्रभेदः? इति, तत्र “देशकालफलाभेदादङ्गानां तन्त्रता भवेत् ।
 कर्तृभेदोऽपि नैवास्ति दक्षिणामात्रभेदतः ॥ शक्यते हि तेभ्य एव कर्तृभ्योऽ-
 न्या दक्षिणा दातुं तस्माद्रैकतन्त्रम्, उच्यते दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वमपि भिद्यते
 “तदानतानां कर्तृत्वादानतेरच पृथक्त्वतः । दक्षिणभेदादानतिभेदस्तद्वे-
 दान्तत्कृतस्य रूपस्य भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्तव्यं श्यामानतैरुत्तरं
 तन्त्रस्य तु उभाभ्यामानता उभयं कुर्युः, तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना
 बाधेत, तस्मात्प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः ॥

राजमूषे कर्तृस्तन्त्रताधि-
 कायम् ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ २ ॥

दक्षिणाभेदात्कर्तृरूपं भिद्यते इत्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वाधिष्ठानभू-
 ताश्चिन्त्यन्ते किं ये पूर्वं प्रवृत्तास्त एवान्तात्कुर्युः? उत ते वाऽन्ये वे? तितद-

यैमिद विचार्यते किं सर्वकर्मणामृत्विश्वरथम् तन्त्रम् ? उत भेदेन ? इति तत्र
द्वितीयाभेदात्प्रयोगाणां भेदात्तदभूतस्य वरणस्यापि भेदः यस्मिन्कर्मणि
ये वरणभरणाभ्यामुपात्तास्ते तदपवर्गाऽपचृक्ता लौकिका भवन्ति तत्र पुनर्व-
शसस्कार आधातव्यः कर्मोन्तरार्थं तदाधाने चाविशेषात्ते वाऽन्ये वेति प्राप्ते
द्रुम, सर्वस्य राजसूयस्यैकफलत्वाद्गुणवत्सर्वचिकीर्षा, चिकीर्षितार्थं च सहा-
यवरण, तस्माद्दृष्टमाणाविशेषत्वात्सर्वकर्मणा राजसूयावप्रवभूतानां तन्त्र
वरणमिति उपक्रमवृत्ता एवान्तात्कर्तारः । ननु सत्यप्येकफलत्वे देशकालकर्तृ-
भेदादिद्विप्रपशुसोमाना भिवा एव प्रयोगाः, वार्हस्पत्य चरु निर्वपति अस्त्वो
एहे ऐन्द्रमेकादशरूपालं राजन्यस्य एहे इत्यादिदेशभेद, पडेव पूर्वद्यु-
निर्हृष्याणि पडुत्तरे द्युरिति कालभेद, दण्डिणाभेदाच्च कर्तृभेदः तदेव
भित्त्वे प्रयोगेषु यस्मिन्कर्मणि प्रयुयुचिते वरणननुष्ठितं तदर्थमेवैतदिति
विशेषपदद्वयान्तास्ति तन्त्रस्य, न हि पश्चिन्नारम्भसमयेनैकोऽप्यवधि-
तस्याभिषेचनीयस्य प्रयोग उपस्थितो येन तदेव तस्यापि वरणं स्यात्
न ह्यकर्मकालं यूपच्छेदतवत् प्रहतावृत्त्यग्वरणं येन सर्वकर्मार्थं
स्यात् कर्मकालस्ये तु तद्वेदात् पौर्णोमास्यमावास्यायोरिव सत्यप्ये-
कफलत्वे भेदेनैव वरणमृत्विश्वरथ, तस्मादनियमो न्यायान्, भाष्यकारमते
च सौमिकवरणस्य यज्ञसंयोगेन केवलप्रधानार्थत्वादनियोग विमोक्षवत्
विश्वरथमेव भेदेन प्रत्यह वरणमित्यनाद्यङ्गीयमेव तन्त्रत्व, सत्यमेवमङ्ग-
भूतस्य वरणस्य भेदः । यत्तु लौकिक वरणं तस्य तन्त्रत्वमस्माभिरुच्यते
यज्ञमानो हि लौकिकवार्थेनमृत्विज्जा कुर्वन् सर्वराजसूयोद्वयेन कुर्यात्
साधवादिद्विप्रसमाप्तये च, अन्यथा ह्येककर्मार्थं प्रार्थिताः कदाचित्तत्समा-
प्तौ ते न याजयेयुरन्ये च न लभ्येरन् तत्र कर्मविघ्ना भवेत् । निरन्तरयो-
गाणि च राजसूयकानि कर्मणि द्रष्टृपूर्णमासवदौदासीन्य मध्ये न लभन्त
इति त एवान्तादविप्रसमाप्त्यर्थमवश्यं स्यादनीया इत्येतावानभिप्रायः ॥

१ द्वितीयाभेदेन प्रयोगाणां भिन्नत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ देवैरेव कर्तुमर्हतीति पाठान्तरम् ।

अष्टौषड्वानां भेदाधि सू० अष्टौ त्वैकतन्त्र्यं स्याद्विज्ञ-
करणम् । दर्शनात् ॥ ३ ॥

राजसूये ऽवेष्टिर्नामेष्टिः “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दत्ति-
ये”त्यादि पञ्चदशविष्का सा चैयमीश्वरो वा एष दिशो ऽनून्मदितो-
र्यद्विशो ऽनुव्यवस्थापयन्ति दिशामवेष्टयो भवन्ति दिस्त्रेव प्रतितिष्ठन्त्य-
नुन्मादायेत्येव दिग्ब्यवस्थापने निमित्तोन्मादपरिहारतया श्रूयमाणा राज-
सूयान्तर्गतेति तावद्विवादं, राजसूये हि दिशो व्यवस्थापयन्तीति दिग्-
व्यवस्थापनं विहितम् अतो नैवं भ्रमितव्यम् “एतयात्राद्यकामं याजयेदिति”
प्रत्यक्षया विशेषश्रुत्याऽचाद्यसंयोगात् प्रकरणापेक्षित्या सामान्यरूपया
च स्वाराज्यकामगतपक्षतिचोदनयेषं एह्यत इति, तस्या एव बहिः
प्रयोगोऽपि श्रूयते “यदि ब्राह्मणो यजेत वाहंस्यत्यं मध्ये निधायाहुतिमा-
हुतिं हुत्वा तमभिधारये”दिति ततश्चैतयाऽचाद्यकामं याजयेदिति बहिः
प्रयोगस्य फलापेक्षत्वात्तेन सम्बध्यते, क्रतुमध्यप्रयोगस्य तु स्वाराज्यं
फलम् इत्युभयोः फलयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधः, तदेवं स्थिते क्रतुमध्य-
स्थायामवेष्टौ चिन्त्यते पञ्चापि हवींषि समानतन्त्राणि न वेति तत्र सत्यपि
दक्षिणाभेदे वाहंस्यत्यं मध्ये निधायेति मध्ये निधानविध्यनुपपत्त्या
समानतन्त्रत्वम् ॥ ननु ब्राह्मणादिसंयुक्ते बहिः प्रयोगे मध्ये निधानं न
क्रतुमध्यप्रयोगे सत्यं, तथाऽप्यन्तः प्रयोगेऽप्यैकतन्त्र्यं पयोत्पत्राया एव हि
दक्षिणाभेदयुक्तायाः क्रतुमध्य इव बहिरपि प्रयोगः, तत्र यदि दक्षि-
णाभेदात्राना तन्त्रत्वं स्यात् बहिः प्रयोगेऽपि स्यात्, तत्र मध्ये निधा-
नप्रत्यन्तानुपपत्तमयं तदनुरोधेन समानतन्त्रत्वमङ्गीकृत्य दक्षिणाभेदः
कथं चिद्वैकस्मिन्नपि प्रयोगे तत्तत्प्रधानोद्देशेन दानात् समर्थं तथा क्रतु-
मध्येऽपि स्यात् अवेष्टिरिति चैकनिर्देशः समानतन्त्रतां गमयति, तस्मा-
त्समानतन्त्रत्वं नैवम् उत्पद्यमानान्येतानि दक्षिणाभेदसंयुक्तान्युत्पद्यन्ते
राजसूयार्थत्वेन चैवामुत्पत्तिः, ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोऽत्युपक्रम्य-

विधानात् दक्षिणभेदादुत्पत्तिसमये एवैतानि नानातन्त्राणि क्रतुमध्ये प्रयो-
क्तव्यानीति निर्णयितं, पश्चान्नु द्वास्त्रणादीनां बहिः प्रयोज्यानीति विधीयमा-
नानि मध्ये निधानविधानान्यथानुपपत्त्या एतयाऽचाट्टकाममिति च प्रयो-
गवचनैक्यात्समानतन्त्राणि गम्यमानानि दक्षिणभेदमुक्त्वा समानतन्त्रा-
णि भवन्ति, क्रतुमध्ये तु दक्षिणभेदा ज्ञानातन्त्राणाति नावश्यमैकद्वयम् ॥

प्रथमानेष्टद्विषां भेदे सू० पवमानहविः प्रैकतन्त्र्यं प्रयोग-
नानुष्ठानाधिकरणम् ।
वचनैकत्वात् ॥ ४ ॥

सन्त्याधाने पवमानहवींषि "ज्ञानये पवमानायाऽन्वये पावक्रायाम्नये
शुचः" इति ताव्यधिकृत्य श्रूयते ऋद्धा निहव्याणि सर्वाणि सह निहव्या-
णीति तथा यः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीषान् श्रेयान् स्यामिति तस्यान्वये
पवमानाय निहव्य पावक्रयुविभ्यामुत्तरे हविषी समानग्रहिषी निर्वरेदिति
तदिह काम्ये प्रयोगे चिन्त्यते किं सर्वाणि समान तन्त्राणि ? उत
प्रथममुत्तरं च द्वयं नाना तन्त्र ? मिति तत्राहो निहव्याणि सह निहव्याणी-
ति वचनात्समानतन्त्रत्वं न च यः कामयेतेत्यनेन वचनेन प्रयोगभेदः नस्तीकं
शास्त्रप्राप्ताना पवमानहविषा फलार्थतां प्रयोगभेदं च शक्नोति विधातु-
मिति धान्तः काम्येऽपि समानतन्त्रतामाह । सिद्धान्तस्तु न हविषां काम्ये
विधि तदाश्रितस्तु प्रयोगभेद एव दध्यादिवत्कामाय विधीयते, तस्माद्दु-
सोपस्त्व काम्यमान प्रथमं पृष्टद् निहव्य पश्चादुत्तरे समानतन्त्रे कुर्यात् ॥

द्वादशांशे दीतोपसप्तम्या सू० द्वादशांशे तत्प्रकृतित्वाट्टकैकम
ना प्रत्येकस्य द्वादशमिद्विभक्ता ह्यपृथज्येते कर्मपृथक्कृतं ॥ ५ ॥
पिबरेणम् ।

द्वादशांशे "द्वादश दीता द्वादशोपसप्त" इति श्रूयते तत्र विचार्य-
ते किमेकैकमहः पृथक् द्वादश दीतोपसप्तक कृत्या द्वादश पञ्चविंशति-
रात्राः कर्तव्याः ? उतैकैकमहः सद्य एव दीतोपसप्तक नियं यं द्वादशस्यहः-
मु द्वादशमात्रकः कर्तव्या ? अथ या द्वादशस्यैवाहम् चतुरस्रे दीता-
श्वतुरस्रे दीपसप्तश्वतुरस्रे सुत्याः सव्यायाः चाश्राव्यद्वीतोपसप्तम्यानां
स्यस्याने विभृत्सतो द्वादशमु चह मु दीता 'द्वादशमपसप्तः द्वाद-

शसुत्या इत्येवं शड्विंशताऽहोभिः समाप्तिरिति तत्रैकैकस्य यागस्य ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वात्तद्व्येनेकैकं सदीतोपसत्कं कर्तव्यं द्वादशसंख्या च दीवागतोपसद्गता च प्रत्येकमेवाङ्गन्तस्माद् द्वादश पञ्चविंशतिरात्राद्वादशाहशब्दस्य नामत्वादिति प्रथमपदः सत्यमेकैकं सदीतोपसत्कं कर्तव्यं न तु द्वादशाहशब्दो नामधेयं गुणविधिस्त्वसौ तेन द्वादशस्वेवाहसु द्वादशानामपि यागानां सदीतोपसत्कानां निर्वर्तनात् द्वादश साद्वस्का इति द्वितीयः पदः, एङ्गीम एतत् द्वादशाहशब्दो गुणविधिरिति न त्वैकैक पृथक्साङ्गकर्तव्यम् एकेन विधिना एकस्मिन् फले विनियुक्तानां सह कर्तव्यत्वावगमात् तन्त्रमङ्गान्यसुत्याकालानि तेन तन्त्रेण सर्वेषां दीतोपसदः कार्याः द्वादशाहशब्दस्य गुणविधित्वात् द्वादशस्वेवाहसु सर्वं सम्पादनीयं तेन चतुरहे दीवाश्चतुरहे चोपसदश्चतुरहे च सुत्या इति तृतीयः पदः, युक्तमेव तन्त्रं दीतोपसदामिति न तु द्वादशाहशब्दो गुणविधिः नामधेयत्वं तु यज्ञिसामानाधिकरण्यात् द्वादशदीवा इति विधानात्, द्वादशसु अहसु दीवास्तथोपसदस्तन्त्रेण कृत्वा ततो द्वादशस्वहसु सुत्याः कार्याः द्वादशाह इति च नामधेयं प्रधानकालनिमित्तमित्यविवक्षितं, तस्मात् पड्विंशताहोभिः समाप्तिः ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० भेदस्तु तद्देहात्कर्मभेदः प्रयोगान्त्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ ६ ॥

यानि सुत्याकालान्यङ्गानि यथा सवनीयः पशुः सवनीयाः पुरोडाशास्तानि किं द्वादशानां यागानां तन्त्रम्? उतावाप? इति संशये प्रयोगैष्यात्तन्त्रत्ये प्राप्ते प्रथमकालत्वादेयां यस्य काले यदनुष्ठितं तत्तदर्थमिति विशेष्यहणान्तरपदवर्गे तस्यापवर्गादन्यस्मिन्नहनि प्रधानान्तरार्थं पुनः करणेन भयितव्यम् ॥

उपसत्काले सुप्रक्षय्याहृत् नस्याधिकारेण कर्तव्यताधिकरणम् ।

सू० सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपसत्करणं प्रकृत्यन्वयादावाचनवत् ॥ ७ ॥

प्रकृतानुपपत्तकालं सुग्रहस्याद्याहुनं श्रूयते इत्यहः सुत्यामागच्छ
 मघवन्निति ब्रूयादिति, इति करणेन च सध्वोच्यते चतुरहे अहे सुत्यामागच्छ
 मघवन्निति ब्रूयादित्यर्थः तदिदमकर्मकालत्वात् द्वादशाहे तन्वमित्युक्तं
 तस्मिन्स्त्रियेण क्रियमाणे किं सर्वेषामहं एयक् एयक् उपलक्षणं त्रयो-
 दशाहे चतुर्दशाहे आगच्छेति एवमहःशब्दस्यैकधा-शब्दस्यैवाभ्या-
 सात्मकं ऊहो भवति^१ उताविकारेण प्रयोगः^२ इति, ननु सिद्धान्तेऽप्यस्यैव
 विकारः प्रकृतौ चतुरहे सुत्यामित्युक्तम्, इह तूपसदन्दां द्वादशसध्वया
 विशदृत्वात् त्रयोदशाह इति वक्तव्यं, सत्यं, तथापि नास्त्यहः सिद्धान्ते,
 पूर्वपदे त्वहःशब्दस्याभ्यासात्मकऊहो भवति सिद्धान्ते तु तस्य तन्वत्वा-
 दविशेषादधिकारः तत्र प्रकृतौ सौत्यस्याह उपलक्षितत्वाद्विहापि तानि
 सर्वाणि तान्युपलक्षणीयानि, न चाहःशब्देनाहत्तमाहविशेषत्वात्सर्वोपल-
 क्षणं सिध्यतीति वाच्यं सध्व्याशब्देन विशेषपरहणात् त्रयोदशाह आगच्छे-
 त्युक्ते प्रथमस्यैवाह उपलक्षणं न द्वितीयादेस्तस्मादावृत्तिः, सुत्यामागच्छ
 मघवन्नित्येव सुत्यासम्बन्धिदेवतासंस्कारमात्रं विवक्षितं सध्व्याशब्दाहः
 शब्दरवार्थसिद्धत्वादाधिकारवितनिर्देशमात्रम्, अतः सकृदेव वक्तव्यं तन्वम् ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु श्रुता-
 दीना तन्वताधिकारणम् ।

सू० पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां
 प्रभुत्वान्त्वभावः स्यात् ॥ ८ ॥

एकत्रेत्येषु प्राजापत्यपशुपु कुम्भीशूलवपाश्रपणी च तन्व
 विभवादित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

भिरुदेवताकेष्वपि श्रुता
 दीना तन्वताधिकारणम् ।

सू० भेदस्तु संदेहाद् देवताऽन्नरे स्यात् ॥
 ९ ॥

ये तु भिरुदेवत्या एरुजातीयाः पशुघस्तेषु किं कुम्भ्यादीना भेदः
 उतात्रापि तन्वः^१ मिति सन्देहे सह श्रपितेषु कस्यै देवतायै किमव-
 देयमिति चाधिज्ञानात्कदाचिदन्यस्यै उपाकृतात्पथोरन्यस्यै देवतायै अव-
 दीयेतापि तस्माद्धेदः । विद्वकरणेनापि तु शक्यते कर्तुं विशेषकः, तस्या-
 स्माहित्यज्ञिकया तन्वत्वम् । ननु वसाना विद्वकरणासम्भवात्सर्वासा स्वै-

स्वे यान्याहुर्चान्ते होमसिध्यर्थे भेदेनैव कुम्भी स्यात् मैवमेकीभूतानामपि वसानां स्वे स्वे यान्याहुर्चान्ते हूयमानानां न किञ्चिद्वैगुण्यन्तस्मात्तन्त्रम् ॥

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्तिवैषम्यात् ॥ १० ॥

नानाजातीयेष्वैकादशिनादिषु “आग्नेयः कृष्णशीवः सारस्वती मेघी”त्यादिष्वपि पूर्ववत्तन्त्रत्वं न पक्तिवैषम्यात् । केचिद्धि पशवः शीघ्रं सिध्यन्ति के चिच्चिरेण तत्र सह श्रपणे केषांचिदशतत्वं विलयो वा स्यात् तस्मात्तन्त्रभेदः ॥

अग्न्यप्रतिषष्टेष्ट्या प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयभेदाधिकरणम् ।

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥ ११ ॥

“यावतो ऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वास्यांश्चतुःकपालाश्चिर्धेदि”ति श्रुतं, तत्र यदा बहुष्वस्वेषु प्रतिगृहीतेषु बहवः पुरोडाशाः प्रयुज्यन्ते तदा किं तन्त्रेण चत्वारि कपालानि स्युः ? उत प्रतिपुरोडाशं चत्वारि?ति सन्देहे दीर्घेषु चतुर्विधं कपालेषु सर्वपुरोडाशानां श्रपणसम्भवात्तन्त्रत्वप्राप्तावुच्यते कपालावयवस्य कपालशब्दवाच्यत्वाभावात् तन्त्रत्वे च सर्वेषां कपालावयवेषु श्रपणान्वैकोऽपि चतुः कपालः स्यात् यावत्कपालं चाभिप्रयत्नं प्रकृतितः प्राप्तं तच्च तन्त्रत्वे सति न सम्पादयितुं शक्यं तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालभेदः ॥

सू० एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन्मन्त्रार्थानानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य संकल्पयोगः स्यात् ॥ १२ ॥

प्रीत्ययहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानादृत्यधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोरेवघातमन्त्रः “अवरतो दिवः सपथं धधासमिति शयहन्ती”ति स किं प्रतिप्रहारभेदेन प्रयोक्तव्यः ? उत सङ्गदेव सयोदा ? इति विचारे प्राप्ते प्रत्येकं प्रहाराणामवघातशब्दवाच्यत्वादवघाताङ्गत्वाच्च

मन्त्रस्य प्रधानावृत्तेरावृत्तिः, मैव न ह्यत्र प्रधानावृत्तिरवघातकारणिका हि तण्डुलभावना ग्रीहीनवहन्तीत्यत्र विधीयते तच्छेषश्चाय मन्त्रविधि-
स्तेन तण्डुलभावनास्य प्रतिप्रहार भेदेन तण्डुलाः क्रियन्ते साध्यासेन हि ते निष्पद्यन्ते न च तावृत्तस्यावृत्तिः, इत्यात्सङ्गदेव मन्त्रः ॥

मानाधीजेष्टी प्रतिप्रहार
मन्त्रावृत्तधिकरणम् ।

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनः
प्रयोगान्मन्त्रस्य च तदुक्तत्वात्पुनः
प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात्
॥ १३ ॥

नानाधरेजेष्ट्यन्त्ये रहयत्ये इष्टाकपाल निर्वपति ऋष्यान्त ग्रीहीण्य सोमाय
वनस्पत्ये श्यामाक चर'मित्यादियु किं सर्वेषामवघातमन्त्रस्तन्त्र ? मुत
प्रतिबीजमावर्तत ? इति सशये सर्ववघातविक्रीपाया प्रयुक्तस्य मन्त्रस्या-
रह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्व सत्य, यदि न रह्येत विशेषः सन्निपातित्वा-
दवघातस्य समन्त्रस्यातिदेशादस्मिन्नेव बीजे मन्त्रः प्रयुक्तस्तप्येव मन्त्र
कृतः सस्कारो ऽनान्यस्येति विशेषग्रहणाद्विज्ञान्तरे पुनः प्रयोक्तव्यः ॥

दशैपुर्णमासादे प्रतिनि
दंषणादि मन्त्रावृत्तधिकर
णम् ।

सू० निर्वपणलवनस्तरणाज्जग्रदणेषु
चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ १४ ॥

दशैपुर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीनिर्वपति अथवा युवा मुष्टीर्लुनाति
त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदि स्तृणासि चतुर्जुहो रहुती'ति श्रुत्ये,
तन्त्रमन्त्राः देवस्य त्वा सन्नितुः प्रसवे वाहिर्देवसदनं दामि कणाद्यदस-
त्वास्तृणामि शुक्र त्वा शुक्रायामिति किमेतं सङ्गत्प्रयोगः ? उत प्रतिमु-
ष्टि प्रतिधातु मन्त्रान्य भेदेने ? ति सन्देहे सप्तध्यानामैककर्मत्वाद्दवघातम-
न्त्रवत् मन्त्राणां सङ्गत्प्रयोगप्राप्तौ उच्यते युक्तमवघाते तत्र हि न एव ग्री-
हयः पुनः पुनरवहन्त्यन्ते, तेन सङ्गत्प्रयुक्तैरेव मन्त्रेण सर्वग्रीहीणां समन्त्र-
कात्रघातलाभाव युनः प्रयोगस्य कारणमस्ति, निर्वेष्टादियु पुनरन्ये ऽन्ये
ग्रीहयेषु दर्भा चाश्वश्च प्रतिमुष्टि प्रतिप्रस्तरेण प्रतिग्रहणं च निहृष्यन्ते

लूयन्ते स्तीर्यन्ते गृह्यन्ते च, ततश्च यत्रैव मन्त्रः प्रयुक्तस्तत्रैव तत्कृत-
संस्कारलाभात्सर्वेषां तत्लाभाय मुष्पादिषु भेदेन मन्त्राः ॥

वेदिप्रोचणे प्रत्यावृत्ति
मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० वेदिप्रोचणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः
पुनः प्रयोगात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “वेदिरसि वहिंपा त्वे”ति त्रिर्बेदिं प्रोचतीति
तत्र किं प्रत्यभ्यास मन्त्रावृत्तिः? इति सकृदेवादौ मन्त्रः? इति संशये प्रोचणा-
र्थत्वान्मन्त्रस्य प्रोचणस्य च सङ्घ्यया भिन्नत्वात्प्रतिप्रधानञ्च गुणाना-
मावृत्तेः प्रत्यभ्यासमावृत्तिः, किं चानेन मन्त्रेण त्रिः प्रोचतीति वचनाद्वि-
स्पष्टं मन्त्रावृत्तिर्गम्यते, उच्यते नैव सम्बन्धः अनेन मन्त्रेण चिरिति किन्तु
मन्त्रस्य करणत्वात् क्रियया सम्बन्धोऽनेन प्रोचतीति त्रिरभ्यासोऽपि क्रि-
याया एवाङ्ग तेन मन्त्रवदावृत्तिमञ्च कर्तव्यं, न चात्र क्रियाभेदः किं
त्वैकैव क्रिया आवृत्तिधर्मिका, क्रियावृत्तौ हि सुञ्चिधीयते न क्रियाभेदे,
तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत् प्रयो-
गाधिकरणम् ।

सू० कण्डूयने प्रत्येकं कर्मभेदात्
स्थात् ॥ १६ ॥

न्यातिष्टोमे श्रूयते “कृष्याविषाणया कण्डूयत” इति तत्र मन्त्रः “कृष्यै-
त्वामुसस्याया” इति तत्र यदाऽनेकेषु पाण्याद्यङ्गेषु युगपत्कण्डूहृत्पद्यते
तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः? इति सकृदि? इति सन्देहे कण्डूयनकर्मणस्तदपने-
यस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्कारार्थेणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्ति-
स्तन्वत्स्य हि यस्मिन्वेवाङ्गे मन्त्रः प्रयुक्तस्तदर्थः स इति विशेषणद्वयाद-
ङ्गान्तराणां मन्त्रकृतसंस्कारहानिः स्यात्, सत्यन्दुःखानि भिन्नानि न तु
दुःखापनयनं स्वरूपेण चिकीर्षितं नाप्यङ्गसंस्कारः, येन तद्वेदाद्वेदः स्यात्,
किं स्वात्मानं कण्डूदुःखवित्तिप्लवित्तमपनीतकण्डूदुःखं कर्तुं कण्डूयनं
क्रियते, तेन यावता दुःखेनानपनीतेनात्मनि दुःखं भवति, तावत्सर्वमय-

नेतुमभिसन्धाय कण्डूयनस्यक्रममाद्येन प्रयुक्ते मन्त्रो एह्यमाणविशेष-
त्वात्तन्त्र भवति ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिवु सू० स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्य-
मन्त्रानाश्रयधिकरणम् । प्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नाद्यो मन्त्र "इत्वमाने व्रतया असी"ति तथा नदीतर-
णमन्त्रो देवीरापो अया नयादिति तथाभिवर्षण उन्दतीर्वल धत्त इति
तथा अमेध्यप्रतिमन्त्रणमन्त्रः "अवहुं मनो दरिद्रश्वसु"रिति, तत्र सशयः
प्रदा दीक्षितः पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वपिति अनेकक्षोतस नदीं वा
तरति सन्तानेन चाभिवर्ष्यते युगपच्चानेकानि अमेध्यानि पश्यति तदा कि
मन्त्राणामाश्रयः? इत सकृत्प्रयोगः? इति विशेषग्रहणादावृत्तिप्राप्तावु-
च्यते सर्वो रात्रि निद्रामभिसन्धाय मन्त्र प्रयुङ्क्ते तथा नदीं वृष्टि च
नावान्तरनिद्रा नाप्येक क्षोतसन्तया वर्षधारा तस्मात्सकृत्प्रयोगः, अमेध्येषु
तु कालभेदाभावाद्द्विस्पष्टमह्यमाणविशेषत्वम् ॥

दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रा सू० प्रयागे त्वार्थनिर्हतेः ॥ १८ ॥
नाश्रयधिकरणम् ।

दीक्षितस्य प्रस्थानार्थो मन्त्रः "भद्रदभिन्नेय" इति, स कि पुनः
पुनः विश्वम् प्रतिष्ठमानेन प्रयोक्तव्यः? उत सकृदेव? इति सशये विशेषग्रहणा-
दावृत्ति मन्वानस्योत्तरम् आसमीहितप्राप्तेरेक प्रयाणमिति तदर्थस्य
मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः ॥

उपरमन्त्रस्याश्रयधिकरणम् । सू० उपरमन्त्रस्तन्त्रं स्यात्सोक्तवद-
ह्ववचनात् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपरवाश्रयस्तेषा खननार्थो मन्त्रः "रतोहणो
वलगहनो वैष्णवाःखनामी"ति, स कि चतुर्थीमपि तन्त्रम्? उत प्रत्युपरव
भिव्यत? इति सशये वैष्णवादीनिति बहुवचनान्तरत्वात्सकृदेव प्रयुज्यमानो
मन्त्रः सद्यो नभिद्यत इति न पुनः प्रयोक्तव्यः, प्रत्येक हि प्रयोगे बहुवच-
नमसमर्थं, तस्मात्तन्त्र नैव खननक्रियास्तावत् खेयभेदेन भिदाः क्रमेणोप-

क्रम्यन्ते न युगपत्, मन्त्रश्च सविपाती तेन यस्य खननस्योपक्रमो मन्त्रान्तेन सविपतितस्तदर्थं एव मन्त्रो नान्येषामुपरवाणामलमुपकर्तुंमतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं, बहुवचनं त्वेकस्मिन्नेव पूजार्थं प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् ॥

सू० हविष्कृदाधिगुपुरोनुवाक्यामनो-
तस्यावृत्तिः कालभेदात्स्यात् ॥
२० ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणां
मावृत्त्यधिकरणम् ।

न्योतिष्टोमे अनुसवनं सवनीयाः पुराडाशाः ते पुं चोदकप्राप्त-
हविष्कृदाह्वानं तन्त्र? मुत प्रतिसवनभेदेन? तथा वाजपेये प्राजापत्यान्
कृतून् पशूश्च सहोपक्रम्य यदा प्राजापत्यान् पर्यग्नित्वात्सृज्य ब्रह्मसामन्या-
लभते तदा किं क्रतुपश्वालम्भकाले कृतमधिगुवचनं प्राजापत्यानामपि
बन्ध? उत प्राजापत्यार्थत्वेन ब्रह्मसामकाले पुनरधिगुर्वैक्यः? तथाऽऽग्नेय
कृष्णायीवमालभेत सौम्यं बहुमानेयं कृष्णायीवमिति कृष्णायीवयोर्भेदेन
प्रदाने क्रियमाणे ऽवदाने च किमनुवाक्यायामनोतामन्त्रस्य च तन्त्रत्वमु-
तावृत्तिरिति विचारे सर्वत्रासविपातित्वात्प्रयोगवचनानुपहाय तन्त्रत्व, न
ह्येतेषां करणवत्सविपातित्वमनुवाक्याऽपि हि यान्याव्यवधानादसवि-
पातिन्येव तस्या अष्टह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्वभ्रान्तिः कस्य चित्स्यात्
तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रं हविष्कृदादीनामावृत्तिः कालभेदेन विशेष्यह-
णाच्च च प्रयाजवदत्र कालान्तरे कृतः संस्कारः कालान्तरेऽवतिष्ठते
येनावृत्तिः स्यात्, प्रकाशनार्थत्वादिषां, यदप्येतानि करणवच्च सविपा-
तीनि तथाऽपि प्रकाशनार्थत्वात्प्रकाशनस्य च कालान्तरे प्रध्वंसात्तस्मादा-
वर्तन् । तन्त्रावापनिमित्तः प्रयोगपरिमाणनिश्चयो वृत्तः । प्रासङ्गिकैः
प्रयोगे परिमाणमतः प्रवक्ष्यामः ॥

इति श्रीपार्षसाचार्यमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामेकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः, समाप्तरवैकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः
पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् ।

सू० तन्त्रिसमवाये चोदनातः समा-
नानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदः
स्याद्विधिप्रक्रमना^१दर्थ्यात्तादर्थ्यं
श्रुतिकान्तिर्द्वा^२त् ॥ १ ॥

सहदनुष्ठितमव्यङ्गं बहूनां प्रधानानामैकदेशकालकृतृकार्यां शक्नो-
त्युपकर्तुमित्येतत्तन्त्रलक्षणोक्तमुपनीय किमश्रद्धमाश्रयविशेषत्वादेवं भव-
ति^३ उतास्मा इदमनुष्ठानं नास्मा इत्येवं श्रद्धामाश्रयेऽपि विशेषे अन्यार्थ-
ेष्वनुष्ठितमव्यङ्गमन्यस्यापि देशाद्यभेदे शक्नोत्युपकर्तुं न तादर्थ्येन पुनरनु-
ष्ठातव्यमिति चिन्त्यते इति तन्त्रप्रसङ्गयोर्हेतुहेतुमत्ता अग्नीषोमीये पशा-
चैष्टिको विध्यन्तः प्रवर्तते, तत्र पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य यथा प्रव-
र्याऽग्नीषोमीय पशुपुरोडाशं निर्वपतीति तत्राप्यैष्टिको विध्यन्तः, तत्र
चिन्त्यते किं पश्वर्थानुष्ठितान्यङ्गानि पुरोडाशस्य नोपकुर्वन्ति तेन तदर्थं
पृथगनुष्ठातव्यानि^४ उत तैर्विोपकारसिद्धेर्न पृथक् पुरोडाशार्थेनाङ्गानामनु-
ष्ठानमिति, तत्र “अङ्गानि पशुकालानि पश्वर्थानीत्यसशयम् । अनागते पुरोडा-
शकाले न हि तदर्थता ॥ अन्यार्थानुष्ठितं चाङ्गं न ह्यन्यस्योपकारकम् ॥ तदर्थेन
कृत तस्य तथा प्रकृतिदर्शनात् ॥ प्रकृतौ हि यदुद्देशेनाङ्गमनुष्ठित तस्योपका-
रकं दृष्टम् इहापि नान्यार्थमनुष्ठितमन्यस्योपकरोति । किं च विधीयमानं
कर्म कालादौ साङ्गं विधीयते स्वकाले ऽतः पुरोडाशः कार्यः सर्वङ्ग-
सयुतः^५ यथाप्रचारकालेऽप्यु^६पदिष्टातिदिष्टसर्वाङ्गयुक्ते पुरोडाशे कर्तव्यतया
विज्ञायमाने को नाम शास्त्रातिक्रमेण प्रधानमाचमनुष्ठानु समः, वैगुण्यं
च प्रसङ्गसमाश्रयणे स्यात्प्रयाजानन्तर्यं ह्याव्यभागाङ्गान्तदानन्तर्यं च प्रधा-

१ विधिप्रक्रमनादर्थ्यात्तादर्थ्यमिति या० ।

२ अश्रद्धमाश्रयविशेषत्वादेव श्रेय भवतीति या० ।

३ सर्वङ्गसयुत इति या० ।

४ यथाप्रचारकाले उपदिष्टानि इति या० ।

नाङ्गं प्रकृतिवदतिदेशात्, तद्विह पाशुकेषु प्रयाज्ञेषु प्रसन्नमानेषु तदान-
न्तर्यगुणहानाद्विगुणावाज्यभागौ न स्वकार्यं साधयेयाताम् । अथ तु वैकल्पि-
कत्वात्पशवेवाज्यभागावनुष्ठितौ ततस्तयोरपि प्रसन्नमानयोः पुरोडा-
शस्य तदानन्तर्यगुणलोपात्र स्वकार्यसाधनत्व स्यात्, तस्मात् पाशुकानाम-
ङ्गानां पुरोडाशे प्रसङ्ग इति तस्य स्वाङ्गानि पृथक्कर्तव्यान्वेव ॥ 'गुणकालकृतं
चापि वैगुण्य भाष्य ईरितम् । तेनापि न प्रसङ्गेऽस्तीत्येव प्राप्तेऽभिधीयते ॥
वितते पाशुके तन्त्रे समाप्तिमगते सति । मध्ये पतन् पुरोडाशस्तत्तन्त्रमुपजी-
वति ॥ चोदकेन पुरोडाशे यो विध्यन्तः समर्पितः । ऐष्टिकः स पशवेव विततो
दृश्यते यदा ॥ तदा तेनैव संतुष्टः पुरोडाशविधिः स्वयम् प्राकृतानां पदार्थानां
न करोत्युपसंयहम् ॥ पुरोडाशप्रयोगवचनो हि पशुतन्त्रे वि'तते तद्वीयेषु
प्रयाजानुयाजाद्यङ्गेषु कृतकरिष्यमाणेषु तत्कार्येषु चोपकारेष्वारिषित-
रूपेण मनसि विपरिवर्त्तमानेषु तन्मध्ये पुरोडाशभावनानां चोदकसमर्पितप्रया-
जाद्यङ्गजन्योपकारयुक्तां विदधत्त्वाद्यत्पश्वर्षैरेवोपकारैस्तद्वृत्तामुपजीष्य
यान्यङ्गानि पशुतो न लभ्यन्ते तद्युक्तमेव विदधाति, यद्विशिष्टं च प्रधान
विधीयते तेषामेव प्रधानकालत्व, क्रमश्चाङ्गं भवति, तेन प्रधानमात्रानु-
ष्ठानेऽपि नास्ति शास्त्रातिक्रमः । नापि क्रमलोपाद्वैगुण्यं, तद्वि कार्यस्य
प्रयाजाद्विजन्यस्य कृतत्वात्तन्मात्रस्य च पुरोडाशभावनयोपजीवनाद्वाप्य एव
परिहृतम् । नन्वेव पौर्णमास्यर्थकृताङ्गकृतानामुपकाराणामाफलाभूर्वनिर्वृत्तेर-
वस्थानादमावास्यायां न भूयः प्रयाजादीनि कर्त्तव्यानि स्युस्तत्र त्रयोदशा-
मावास्यायामिति वषट्काराहुतीनामाहवनीयगतानां सव्यादर्शनं नोप-
पद्यते, तद्विदं वाहणप्राधासिकयोर्दक्षिणोत्तरविहारयोर्मध्यः प्रसङ्गनिराक-
रणेन निराकृतं चोद्यं "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्याया-
ममावास्याया यजेत"ति द्वे वाक्ये परस्परमनपेतमाणे द्वयोः कालयोस्त्रिकस्य
त्रिकस्य कृत्वाङ्गयुक्तस्य प्रयोगद्वयं विदधाति इति कः प्रसङ्गः प्रसङ्गस्य,
प्रसङ्गे हि यथाचोदिताननुष्ठानात् क्रमादिलोपेन वैगुण्यात्त्रामावास्या
स्वकार्यसाधनाय पर्याप्त्यात्, इह त्वन्यस्य तन्त्रे विहिते प्रवृत्तानपवृत्ते च

पुरोडाशो विधीयमानः प्रसङ्गमुपजीवतीति वैपम्यम् । यत् प्रकृतावनन्योद्देशे-
नानुष्ठितान्यङ्गान्युपकारकाणि दृष्टानि इत्तरपि पुरोडाशे तथैव कर्तव्या-
नीत्युक्तं, तदप्युक्तं, न हि प्रकृतावुद्देशोऽङ्गवर्धितत्वात् प्रयाजादिस्व-
रूपमात्रं त्वङ्गमार्थं कस्तु तत्रोद्देशः । न चार्थकं चोदकः प्रतिदिशति
तस्मादस्ति प्रसङ्गः, अन्याथानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्गः ॥

पुरोडाशे शाल्यभागयोः
कर्तव्यताधिकारणम् ।

सू० जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्व-
तन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ २ ॥

स्यत् पाशुकैर्ह्यै कार्यसिद्धेर्न पुरोडाशस्य पृथगङ्गानि कर्तव्यानीति-
यत् पुनराज्यभागावघातादिकमङ्गं पशौ न विद्यते तदपि पुरोडाशे न
कर्तव्यं कर्तव्यं वेति सशयः, तदर्थमिदं विचार्यते प्रसङ्गमुपजीवता पुरोडाशे-
न प्रयोगवचनमबाधित्वा चोदको बाध्यते ? उत चोदकस्याबाधः प्रयोग-
वचनस्तु बाध्यते ? इति तत्र प्रयोगवचनः प्रत्यक्षत्वात् बाध्यते । चोदक-
स्त्वनुमेयत्वाद्बलेन बाधमर्हति । लिङ्प्रत्ययो हि प्रयोगवचनः प्रत्यक्षो न
शक्यते बाधितुं प्रकृतिवच्छब्दस्थानुमानिकोऽयं बाध्यते, तेन पाशुकै-
र्चोदकेन प्रापितान्यङ्गकार्याणि पुरोडाशिकः प्रयोगवचनः सद्यस्य तद्विशिष्ट
प्रयोगं विधत्ते, तैरेव च पुरोडाशस्य निराकाङ्क्षत्वाच्चोदको लुप्यते, तेन पशौ
विद्यमानानामेव पुरोडाशेन सद्यहाज्यभागादिरकरणमिति भावे ह्यमः
चोदकेनाङ्गकार्याणां पुरोडाशान्वये सति । प्रयोगवचनः पश्चात्तद्विशिष्ट
विधास्यति ॥ यन्त्रत्वं भावनासर्वान्वितया शून्यादिभिर्निरतिदेशेन वा समर्पित
तद्विशिष्टा भावना प्रयोगवचने विदधाति, न तु स्वयमङ्गानि भावनाया
सब्रधाति विधिमात्रव्यापारात् । न च पाशुकैर्चोदकेन पुरोडाशान्वयो-
ऽङ्गानां कार्याणां वा सिध्यति तेनावश्यं पुरोडाशिकश्चोदकोऽङ्गीक-
र्तव्यः, तेन तु ब्रह्मतेष्वङ्गेषु कार्यमुखेन भावनाऽन्वयितया समर्पितेषु तद्वि-
शिष्टा भावना सिद्धत्वं प्रयोगवचने यानि पश्वर्थतयैव प्रकान्तानुष्ठा-
नानि तैस्तथाविधैरेव तदुत्तमुपजीव्याङ्गान्तरयुक्ता विदधाति, तेन प्रयो-

गवचनैरुद्देशो यः प्रयाजाद्विषयः स वाध्यते अज्ञान्तरेण सौऽपि न वाध्यते इति सिद्धमान्यभागादेरनुष्ठानम् । कश्चित्तु प्रयाजाद्विषयि प्रयोजकत्वं विधेर्न वाध्यते सत्येव तु प्रयोजकत्वं कार्यस्यान्यार्थैरेव सिद्धेर्नानुष्ठानम् । एवं चाप्रयोजकत्वेण भवति, इतरथा प्रसङ्गप्रयोजक्योरविशेषः स्यादित्याह तद्विदमसारम्, यदि शास्त्रेण पुरोडाशार्थतया वपाप्रचारादूर्ध्वकाले प्रयाजादीनि कर्तव्यानीति वाध्यते कस्तदा तदतिक्रमेणान्यार्थान्यङ्गान्युपजीवितुं समः, यदप्युच्यते प्रयोजनमनुष्ठाने हेतुर्न चेद् पृथगनुष्ठाने प्रयोजनमस्ति अन्यार्थैरेव कार्यसिद्धेरिति तदपि यत्किञ्चिदेतत् यदि शास्त्रात्पुरोडाशार्थतयाऽवगतं पृथगनुष्ठानन्तदा तद्वलादेव फलं कल्प्यतां पृथगनुष्ठितैरेव पुरोडाशस्योपकारः सिध्यति, न पश्वर्थेति । यत्तु प्रयोजकत्वलोपे सत्यप्रयोजकाद्विशेषापत्तिरिति तदपि बुद्धिमान्द्रम्, अप्रयोजके प्रयुक्तिसामर्थ्यमेव नास्ति, प्रसङ्गी तु प्रयुक्तिसमर्थ एव सवन्यार्थानामुपजीवनं लाघशात्करोतीति विशेषः, यदि च सत्यपि प्रयोजकत्वे कार्याभावादननुष्ठानं ततो वरुणप्रघासेपूत्तरवैहारिकैरेवाङ्गैर्भारुन्याः कार्यसिद्धेस्सत्यपि देशभेदे कर्तृभेदे च विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वादिति न्यायेन पृथगङ्गानि न क्रियेरन् । किं च वपाप्रचारा-नन्तरकाले पुरोडाशो यदि सकलप्रकृताङ्गयुक्त एव कर्तव्यतया चोद्यते ततस्तस्मिन्नेव काले सर्वोद्गेषु प्राकृतेन क्रमेण कार्यतयाऽवगम्यमानेषु यद्यपि कथं चित्प्राकृतानां प्रयाजाद्यङ्गानां कार्याणि निष्पन्नान्यनपवृक्तानि संनिहितानीति कृत्वा तानि न क्रियेरन्, तथाऽपि यानि तस्यामेव घेलायां पश्वर्थेनाप्यननुष्ठितानि अनूयाजादीनि तानि क्रमवशात्पुरोडाशिश्रेढोपाह्वानानन्तरमुपस्थितानि कर्तव्यतया च पुरोडाशप्रयोगवचनाद्विध्वजमानानि किमिति न क्रियन्ते, न हि तदनुष्ठान निष्प्रयोजनं तत्कार्यस्येदानीमनिष्पत्त्वात्, अनिष्पत्स्य प्रतीतये कारणाभावात्, अस्मत्पक्षे पुनः पशुप्रयोगवचनसनिधायितान्यङ्गान्युपजीवन्युरोडाशविधियादृशानि

१ प्रयोजनमप्यनुष्ठाने हेतुरिति पा. ।

२ अन्यार्थोपजीवनमिति पा. ।

तेन पूर्वापरकालवर्तीनि सविधापितानि तादृशान्येव लाघववृत्त्यावोपजी-
व्याधिकानामेव प्रयोग विधत्ते इति युक्तं साध्या^१नामपि प्रसङ्गेनोपजीवने-
नानुष्ठान, लाघवमेव हि प्रसङ्गे कारणम् । आह च "अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैश्च
पकारेऽत्यक्तत्पना । प्रसङ्गे तदभावे च स्याद् भूयिष्ठप्रकल्पना ॥ तस्मात्प्रयो-
जनैकदेशो लुप्यत एव । अधिकानुविषयत्वशो न लुप्यत इति सिद्धमा-
ह्यभागादेरनुष्ठानम् ॥

सोमे दार्शिके सुषादिभिः प्रा-
धिकारणम् ।

सू० नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमास
प्रकृतीनां वेदिकर्म स्थान ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्या कृताया दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्मणि
प्रवर्तन्ते तेषु महावेदेभ्येन प्राकृती वेदिः कर्तव्या नेति सन्देहे यद्यथा
द्रुप्रधानार्था महावेदिस्तथाऽपि प्रचारार्थत्वात् हविरासादनार्थाया-
प्राकृत्या कार्यं साध्यतीति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या, नैव प्रचारार्थाऽपि प्रस-
ङ्गाद्दुविरासादनमपि शक्नोति साध्यपितु न हि तस्या क्रियमाणं हविरा-
सादनं विगुणं भवति, वेद्या हि हविरासादनं प्रकृतौ युतं न स्वार्थायामेवेति,
तस्मात्प्रचारार्थं प्रसङ्गाद्वासादनेवोपजीव्यते ॥

सोमे दार्शिके सुषादिभिः प्रा-
साधनव्यादिद्योमाधिकारणम् ।

सू० पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दो-
मार्थत्वात् ॥ ४ ॥

सोमाङ्गेष्वैष्टि? केषु कर्मसु किं सोमार्थान्येव यात्राणि प्रसज्येरन्
उत लुहादीनि यात्राणि पृथक्प्रयोक्तव्यानी? इति सशये सोमिकैरेव होमा-
घोरैष्टिकानामपि होमादिकार्यसिद्धेः प्रसङ्गं प्रन्यते लुहादिकार्याणि
होमादीनि अन्यैः क्रियमाणानि विगुणीभवेयुः । न चात्रान्येतेव होमादय-
कृता येन पृथदाह्यानुपाजवच्च पुनः क्रियेरन्, तेन कर्तव्याः सन्तो होमा-
दयः सानुष्ठयस्य सम्भवे क्रिमिति विगुणाः क्रियन्ते, तस्माच्च पात्रप्रसङ्गः ॥

शामिने पशुपुरोडाशप्रणयाम्ना
याधिकारणम् ।

सू० शामिने च पशुपुरोडाशो न
स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

१ भाषिणामपि इति वा ।

२ प्रसङ्गजीवनानुष्ठानमिति वा ।

अग्नीषोमीये पशौ शमित्रोऽग्निः श्रपणार्थं श्रुतः पशुतन्त्राप-
जोवी पुरोडाश इति स्थितम् । अतः सोऽपि तत्रैव श्रपयितव्य इति मन्यते
न पशुश्रपणेन पुरोडाशः श्रपितो भवति, तेन पृथक् श्रपयितव्यः पुरोडा-
शश्चोदकप्राप्ते गार्हपत्ये श्रपयितव्यो ऽवैगुण्यात् ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्र-
व्यस्य प्राजहिते श्रपणाधिकरणम् ।

सू० श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शाला-
मुखीये न स्यात्प्राजहितस्य
विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्यं गार्हपत्ये श्रपणम् ?
उत शालामुखीय ? इति सन्देहे चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात्, ज्यो-
तिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति शालामुखीयो
गार्हपत्यकार्यं विहितश्चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयन प्राप्तस्तस्मा-
त्तत्र श्रपणं, सत्यं, चोदकादेवम्, अग्निहोत्रनामधेयात्तु नैयमिकानिहोत्रध-
न्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं, तच्च चोदकात् वलीय इत्युक्तम् ॥
केचित्तु कृत्वाचिन्तामाहुरसत्यपि नामधेये गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्य-
नारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शाला-
मुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वा-
त्कौण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य
सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वाच्चोपदेशसम्भवः । तस्मान्नामैव प्राजहि-
तस्य प्राप्तिः । ननु सिद्धनामः प्रावृत्यं सप्तमे, सत्यम् इदन्तु प्रसङ्गनिराक-
रणार्थं सूत्रं शालामुखीयस्तावदस्मिंस्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय
प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्य-
नेति शङ्का, सेय निराक्रियते अन्यार्थस्य नाम प्राप्तेन प्राजहितेन
बाधितत्वादिति पूर्ववत् साद्रुण्यसम्भवे वैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्या-
यस्य प्रपञ्चोऽयम् ॥

हविर्दानयोः शकटयोरन्येन
शकटेन शेषपद्रुष्यकाणां पुरो
डाशानां निर्यापाधिकरणम् ।

सू० चविर्धाने निर्वपणार्थं साध-
येतां प्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्द्वानसमाख्ययोः सोमधारणार्थेयोरनसोः प्रवर्तने
 कृते यानि सवनीयपुरोडाशादीनि तेषां किं तयोरन्यतरत्र निर्वपणम् ? उत
 अनोऽन्तरमुपादेयम् ? इति संशये अयसोऽधिनिर्वपतीत्यस्य प्रकृतितः
 प्राप्तस्य सोमधारणार्थाभ्यामपि प्रसङ्गतः सिद्धेनैर्निर्वपार्थमानोऽन्तरमुपा-
 देयं, सत्यमेतावत्सम्भवति देशस्तु निर्वपस्यापरेण गार्हपत्यं निर्वपतीति
 प्रकृतितः प्राप्तयोर्हविर्द्वानयोरनं सम्यज्जते, तयोर्मन्त्रवन्नियमवच्च महावे-
 द्यामवस्थापितयोः प्रावृशतयनासम्भवात्, तस्मादनोऽन्तरमुपादेयमवे-
 गुण्यात् ॥

प्रायणीयाद्विषु दीवाकाशेष्य
 स्वाभावाधिकरणम् ।

सू० तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ ८ ॥

दीवाकालं ज्ञायमाणत्वात् दीवात्तरकालेषु प्रायणीयाद्विषु कर्मसु
 किं चोदकप्रदानं दार्शयिकं प्रासिकं जागरणं कर्तव्यं नेति सशये सोमार्थं न
 दीवाकालीनेन जागरणेन प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेर्नै पृथक्तेषु जागरणं कर्तव्यं,
 यदि तावदशामादार्थं जागरणं यजसाधनरतणार्थं ततो न दीवाकाली-
 नेषु रवितेषु सद्रुत्तरकालानि रवितानि संभवन्तीति तदर्थं पुनर्जागरितव्यम् ।
 अथादृष्टार्थं जागरणं तथाऽपि सौमिकेन जागरणेनैष्टिकजागरणजन्यादृष्ट-
 सिद्धौ प्रमाणाभावात् तदर्थं कर्तव्यमेव प्राकृतं जागरणम् ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदा
 विकरणम् ।

सू० मन्त्राद्य सन्निपातित्वात् ॥ ९ ॥

यद्यप्यप्रधासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्निर्वापादिसन्धाः किं तन्वेत्या-
 ध्ययुंया प्रतिप्रस्याजा वाऽन्यतरणे धक्तव्याः ? उताभाभ्यामपि भेदने ? ति
 सशयेऽन्यतरण्यास्युच्यमानाः यद्गुश्चिन्ति उभयोः स्मृतिं कर्तुमिति मन्यते
 निर्वपामोत्यादेरात्माभिवादित्याद्य तन्त्रता सम्भवतीत्युभयोः पृथक् पृथक्
 प्रयोगः सङ्गतसङ्गतनुष्ठानप्रसङ्गात्सन्धायावधिन्तापीयमत्र कृता ॥

दीवादीयाद्विषु चान्द्रा
 धानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० धारणार्थत्वात्सोमेऽग्न्यन्वाधानं
 न विद्यते ॥ १० ॥

सोमाद्दिष्टीष्टकेषु कर्मसु चोदकप्रदानमन्यन्वाधानं कायं नेति
 सशये चोदकानुपहात्कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः, धारणार्थं तु तस्मात्सोमार्थं न

विहितस्य धारितस्याग्नेस्तेनैव धारणेन प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न पुनर्धारणं
कार्यम् ॥ ननु चाकृतसमाप्तेः पुनः पुनः प्रयत्नेन धारयितव्य एवाग्निः सत्यं,
तथाऽपि नान्वाधानं कार्यं तद्वि विहितस्याग्नेराद्यो यः समिन्धनव्यापारो
धारणार्थस्तद्रूपं, न हि तत्प्रकृतौ पुनः पुनः कृतं तस्मादत्रापि धार्यमाणस्य
धारणायान्यन्वाधानं न कर्तव्यम् ॥

दीक्षणीयाद्विषु व्रतोपायना-
भायाधिकरणम् ।

सू० तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैवं प्राकृतं व्रतोपायनं कर्तव्यवेति संशये कर्तव्यमिति प्राप्ते
सोमार्थेऽपि तेनैव व्रतेन सत्यवदनवह्न्यर्चयोदिसद्गुत्परूपेणासमाप्तेरग्नि-
पुत्र प्रसङ्गात्सिद्धेर्न पुनरुपायनं कर्तव्यम् ॥

हेटिकेषु आन्यन्वाधानाननु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्त-
दर्शत्वात् ॥

यदुक्तं धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यद्वान्यन्वाधानं न विद्यते इति तदा-
क्षिप्यते, यदि तत्केवलधारणार्थं स्यात्ततो न विद्येत तत्तु दशपूर्णमासयो-
र्देवतापरिग्रहार्थमपि श्रुतं ममाऽग्ने धर्व इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव
तत्पूर्वद्रुयंहीत्वा श्वो भूते यजत इति, ततः प्रायणीयादिष्वपि तद्वे-
तापरिग्रहार्थं कर्तव्यमान्यन्वाधानं नैवं न ह्यग्निधारणे दृष्टप्रयोजने सति
अदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वमर्थवादमात्रोपयुक्ताद्वाग्यशेषात्कल्पयितुं शक्यम्
अभ्युपेत्य दूमः । यत्रापि देवतापरिग्रहार्थतथाऽपि प्रायणीयादिष्वकर्तव्य
दीक्षणीयाया अपि वाग्यशेषे देवतापरिग्रहार्थता श्रूयते “आनाद्येष्वग्ने-
कादशरूपाल्तिर्न्यपेहू दीक्षिष्यमाणो ऽग्निस्त्वमो देवतानां त्रिष्युः परमो
देवता एतदुभयतः परिहृत् दीक्षित इति, यत्रापि दीक्षा सोमस्येति यद-
नात्प्रधानार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव परिहृत्वाति तथाऽपि वैश्वदेव-
यहे सर्वदेवतासमजायात्तत्परिग्रहं कुर्वती दीक्षणीयाप्रसङ्गाद्गुत्कर्मदे-
वता अपि गृह्णाति, न हि विश्वेदेव-शब्दः कस्यादिव्रततागणस्य वाचकः

प्रसिद्धावपचार्यस्य समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणाभावात्तस्मात्सर्वं
देवतावचनत्वात्तत्परिग्रहे च सर्वान्तर्गतानामङ्गद्वेषतामपि प्रसङ्गतः परिग्र-
हादकर्तव्यमान्यन्वाधानम् । यद्वा अभ्युपगमपत्ते दीवणीयाया कर्तव्यमेवा-
न्वाधान ततः परन्तु न कर्तव्यम् ॥

वेष्टिकेषु पत्नीसचहन ननुष्ठा
याधिकरणम् ।

सू० सन्नहनं च वृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

दाशंपौर्णमासिक पत्नीसचहन प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्त कर्तव्य
नैव वासोधारणार्थं तद् दृष्टार्थत्वाद्दीवाकालेन च सोमार्थेन सचहनेन
वाससो धारितत्वादकर्तव्यम् । अथाऽपि न वासोधारणार्थं तथापि सब-
हैविकर्माणि कार्याणीत्येवमर्थं सचहनं, नादृष्टार्थम् अन्यार्थेनापि सच-
हनेन सबहुवेति न पृथक् सचहनम् ॥

वेष्टिकेषु आरण्यभोजनाभा
याधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न
स्यादुभयं चि वृत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

आरण्यभोजनमपि प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तमपि वृत्त्यर्थत्वात्सो-
मिकेनैव पयोत्रतादिना वृत्तिसिद्धेरकर्तव्यम् ॥

वेष्टिकेषु शेषभक्तानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० शेषभक्तास्तथेति चेन्नान्यार्थ-
त्वात् ॥ १५ ॥

एव तर्हि शेषभक्ता अपि ये यज्ञमान कर्तृणा इडाभवणादयस्तेऽपि
वृत्त्यर्थत्वात्सोमिकेन व्रतेन निवर्तन्तु, सत्य, यदि वृत्त्यायंस्ते तु शेषभक्त-
प्रतिपत्त्यर्थः । यज्ञमानपञ्चमा इडा भवयन्तीति शेषस्य द्वितीयानिर्देशा-
त्तद्विद पठ एव प्रसाधित, तस्य त्विद प्रयोजनरूपेण प्रसङ्गात्मकत्वा-
दिहेतुम् ॥

वेष्टिकेषु अन्यार्थावदानाभा
याधिकरणम् ।

सू० भूतत्वाच्चापरिक्तयः ॥ १६ ॥

दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्ताऽन्वाहार्यदक्षिणा दातव्या नेति संशये दक्षिणा सोमस्येति वचनात् द्वादशशतदक्षिणा केवलप्रधानार्थेत्युक्तम्, अतोऽङ्गेषु स्वार्थं दक्षिणा दातव्यैव, प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न दातव्या प्रधानार्थं ह्यनतिरूपक्रमप्रभृत्यासमाप्तेः प्रवृत्तानपवृत्ता चावस्थितेति तामेवोप-
जीवन्तो दीक्षणीयादिविधयश्चोदकप्राप्तामपि स्वार्थामानतिं न प्रयु-
ञ्जते । किं च पृथग्दक्षिणार्थां सत्यामानतिभेदाद्ङ्गप्रधानानामश्रुतः कर्त्तृ-
भेद आपद्यते । किं च यैः प्रधानं कर्त्तव्यं तैरेवावश्यमङ्गान्यपि कर्त्तव्यानि
नाकुर्वद्विरङ्गानि प्रधानं कर्त्तुं शक्यमिति निश्चिते शास्त्रार्थे प्रधानार्थत्वे-
नाङ्गाना वलाद्ङ्गान्यपि कर्त्तव्यानि भवन्तीति प्रसङ्गसिद्धानुष्ठानत्वाच्चा-
ङ्गेषु दक्षिणा ॥

शेष्टकेषु शेषभक्तस्य संस्कारा
यंतया कर्त्तव्यत्वाधिकारणम् । सू० शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ १७ ॥

पूर्वं यजमानभक्तस्य श्रुत्यर्थत्वात् व्रतेन निवृत्तिराशङ्किता सम्प्रति-
च्छत्विभक्षाणां परिक्रयार्थतया प्रधानदक्षिणा निवृत्तिराशङ्कते, निराक-
रणं च तद्ब्रुवेषु शेषप्रतिपत्त्यर्थं भक्ता नानत्यर्थं इति दशम एव चानत्य-
र्थत्व भक्ताणां निराकृतं तस्येदं प्रयोजनं प्रसङ्गात्मकत्वेनेहोक्तम् ॥

शेष्टकेषु हेतुव्रणसदभावा-
धिकारणम् । सू० प्रवृत्तवरणत्वात्प्रनितन्वं
वरणं हेतुः क्रियेत ॥ १८ ॥

दशपूर्णमासयोः हेतुव्रणमात्मात्म् “अग्निर्देवो देव्यो हेते”ति त-
त्किमानत्यर्थत्वात्सौमिकेनैव वरणेनाग्निर्हेता स मे हेतेत्यादिना प्रसङ्गा-
दानतिसिद्धे दीक्षणीयादिषु न कर्त्तव्यं? मुतादृष्टार्थत्वात्कर्त्तव्यं? मिति संशये
वरणस्यानत्यर्थत्वाच्चिरुति मन्यते । ननु प्रवृत्ते कर्मणि क्रियमाणपृतुषान्या-
वरणवददृष्टार्थं नैवं क्रतुयाज्यावरणमादाग्नेवानत्यर्थं कृते वरणे पश्चात्क्रि-
यमाणमदृष्टार्थं स्यात्, हेतुस्तु न प्रागस्ति वरणम्, अतः प्रवृत्तेऽपि कर्मणि
दृष्टार्थमेव ब्रह्मवरणवत्, तदपि हि पूर्वंप्रारमावास्यायां वेदिकरणे ऽनु-

मतिदाने प्रवृत्ते ब्रह्मण्यपरैद्युः प्रणीताप्रणयनकाले क्रियते । अथ च
 दृष्टार्थमेवान्यथा तदपि दीक्षणीयादिषु कर्तव्यं स्यात्, तस्माद्द्वौतृवरण-
 मपि न कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रवृत्तस्य वरणं न कथं चित् दृष्टार्थं
 भवति दक्षिणादानं हि भविष्यद्वस्यमपि भवत्यानतिनिमित्तं लोके
 तथा दर्शनात् । न तु वरणेन भाविना भवत्यानमन तस्माद्दृष्टार्थं, ब्रह्म
 वरणं त्वप्रवृत्ते ब्रह्मणि क्रियते पौर्णमास्या तावदप्रवृत्त एव क्रियत
 इत्यविवादम्, अमावास्यायामपि पूर्वद्वारपङ्क्यमाणा वेदिः स्वाङ्गभूतप्रसव-
 सिद्धये ब्रह्मणो वरणमप्यकर्षति, तिङ्गाद्वि वरणस्यानतिरेव प्रयोजनं
 गम्यते, प्रयोजनवशेन च पाठक्रमं बाधित्वा युक्तमेव वरणस्य पूर्वद्वारनु-
 ष्ठानं, तस्मादप्रवृत्तविषयत्वात् ब्रह्मवरणं दृष्टार्थं, न चैव होतृवरणस्या-
 पकर्षे. सम्भवति “अवृतः सामिधेनीरन्वाहे”ति वचनात् तस्माद्दृष्टार्थं
 होतृवरणं प्रतिकर्म कर्तव्यम् ॥

सू० यत्रोत्पत्त्युपदेशे नि.ष्ठिकर्म-

प्रयोगभेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ।

॥ १६ ॥

आतिथ्यायां यद्विषयं प्रतिकर्म
 मंत्रोक्त्याद्यभावाधिकरणम् ।

यदातिथ्यायां यद्विःस्तदुपसदा तदानीषोमीयस्येति यद्विः-
 साधारण्यविधिरित्युक्तमेव त्रयाणामर्थनेपात्ते यद्विषयि संस्काराः प्रोक्त्या-
 दयो विचार्यन्ते, किन्ते प्रतिकर्मावतंतीया? उतातिथ्याकालकृता एषोप-
 सत्स्वानीषोमीये च प्रमथ्यन्त? इति, सन्देहे मध्यपाताभावात् प्रसङ्गे
 नापि तन्त्रम्, आतिथ्याकालत्वेन विशेष्यहणादिति प्राप्ते ब्रूमः सत्यं, न
 तन्त्रता प्रसङ्गस्तु भवति, तन्त्रमध्यपाताभावेऽपि यद्विःस्तुंता ये संस्कारा-
 स्ते यद्वर्षं यद्विःरुपात्त तदर्थो विज्ञापमाना यद्विः साधारण्यत्वात् तेषु
 पि सङ्गद्वेष कर्तव्या इत्ययगते सति नान्तरीयकमातिथ्याकालेऽनुष्ठानम्
 उपसदावेस्तदानीमप्राप्तस्यात्, न चैतावता आतिथ्यापर्याप्तपशुवन्ते
 यद्विषोऽनपशुक्त्याम्, तदर्थंत्यास्त्र तेषां, सम्प्राय भेदेन फलंश्याः ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्र
स्याद्युत्थिकरणम् ।

सू० देशपृथक्कान्मन्त्रेऽभ्यावर्त्तते ॥ २० ॥

तदेव वर्हिर्यदातिथ्यायं प्राग्बंशे स्तीर्यं तत आनीयापरैणोत्तरवे-
दिमानीषोमीयार्थत्वेनास्तीर्यते, तदा किं “ऊर्णामदसं त्वा स्तृणामी”ति
स्तरणमन्त्रः पूर्वं कृत एव प्रसज्यते? उतावर्त्तनीय? इति विचारे पूर्ववद्वर्हिः-
साधारण्यात्प्रसङ्गप्राप्तावुच्यते स्यादेवं यदि वर्हिर्यं स्तरणं स्यात् तत्तु
“वर्हिषा वेदिं स्तृणाती”ति द्वितीयानिर्दिष्टत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च वेदिदे-
शसंस्कारार्थं भिन्नौ चेह प्राग्बंशोत्तरवेदिसमीपदेशौ, तेन तदर्थं स्तरणं
तदङ्गं च मन्त्रोऽप्यावर्त्तते, असत्यामावृत्तौ वेदिवैगुण्यादानीषोमीयहविषा-
मासादनं विगुणं स्यात्, भवतु वा वर्हिर्यं स्तरणवर्हिष्यवस्तीर्यं हवींषि
सात्वादासाद्वन्त इति तथाऽपि तदावृत्तेस्तदङ्गमन्त्रावृत्तिरन्यथा ह्यमन्त्रा-
स्तीर्यं वर्हिषि हवींष्यासाद्वरेत् ॥

वर्हिषी देशान्तरनयने सच
दनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधि-
करणम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ २१ ॥

तदेव वर्हिः प्राग्बंशे स्तीर्यं पुनः सन्नह्यात्तरवेदिसमीपे स्तीर्यते
प्रकृतौ संनहनमन्त्रः “पूषा ते यन्त्रियं यद्वात्वि”ति तथा त्विति तथाऽऽ-
हरणमन्त्रः “वृहस्पतेर्मूर्द्धा हरामी”ति तौ किमस्मिन्सन्नहने हरणे च प्रयो-
क्तव्यौ नेति सदेहे सन्नहनहरणयोरावृत्तेर्मन्त्रयोरेष्यावृत्तिः पूर्ववत्, नैवं प्रकृतौ
हि लूनस्य वर्हिषो यद्विहारदेशप्रापणार्थं सन्नहनं हरणं च तदर्थोवेतौ
मन्त्रौ विहारदेशं प्रापितस्य वर्हिषो वेदिदेशप्रापणार्थमेतत्, अतोऽन्यकार्य-
त्वात्कार्यप्रयुक्तत्वाच्च मन्त्रयोर्नात्र प्रयोगः, यथा प्रकृतावेव गार्हपत्यादा-
हवनीयमानीयमाने वर्हिषि मन्त्रो न प्रयुज्यते तद्वत् ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

विहारानेयंदिक्कर्ममात्रा
यंताधिकरणम् ।

सू० विहारो चौकिकानामर्थं साध-
येत्प्रमुत्वात् ॥ १ ॥

किं गार्हपत्योऽग्निः लौकिकानां पार्वणस्यालोपाकृतापचन-
प्रकाशादीनां, चक्षुरोऽडाशहोमहृष्टिःश्रपणादीनां च वैदिकानां सर्वपा-
मग्निकार्योणामङ्गम्? उत वैदिकानामेव? इति सशये सामर्थ्यात्मका-
ल्लिङ्गात् मास्वकाप्रतिषेधदर्शनाच्च सर्वार्थताप्राप्तावुच्यते “गार्हपत्ये
हर्षोऽपि श्रपयति दक्षिणापनावन्वाहार्यं पचति यदाहवनीये जुहोती” इति
प्रत्यक्षवचननिर्दिष्टैरेव प्रयोक्तृनिर्गमकादुणा न लिङ्गेन सर्वार्थता शक्या
कल्पयितुं, मासपाकप्रतिषेधस्तु वैदिकव्याश्रयण एवोपपन्नः, स्यालोपा-
कादयस्त्वौपासने विहितानि सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् गृह्णन्ति,
तस्माद् वैदिकानामेव विहारोऽङ्ग, पूर्वं बर्हिःसस्काराणां साधारण्यासा-
धारण्ये विचारिते तत्प्रसङ्गादगनीनां लौकिकालौकिकसाधारण्यं विचा-
रितमिति सम्यग्ः ॥

सद्यनीयपशोः पशुपुरोडाश
शस्यं कर्तव्यताभिधकरणम् ।

सू० सद्यनीये द्विद्राविधानार्थत्वा-
त्पशुपुरोडाशो न स्यादन्येपा-
सेवमर्थत्वात् ॥ ९ ॥

सद्यनीये पशावन्मीषोमीयात्पशोःस्वादिप्रकाशः पशुपुरोडाशः कर्त्त-
व्यो नेति सशये न कर्त्तव्यः, स हि प्रकृतैः द्विद्राविधानार्थैः “सुपिरोड
वा एतर्हि पशुर्बर्हिं यथाभुत्स्विदति यद्वीहिमयः पुरोडाशो निरुप्यते यदि
द्विद्रायां अच्छिद्रताया” इति सद्यनीयपशोः च सद्यनीयेरेव विधानात् द्विद्रा-
विधानं कृतं, तत्रापि हि श्रूयते “अनुसद्यनीय सद्यनीयाः पुरोडाशा निरु-
प्यन्ते अपिद्विद्रायां अच्छिद्रताया” इति तस्मान्नेरेव कृतकारणं, पुरोडाशो
निवर्तते । ननु पुरोडाशेन माध्यन्दिने सद्यने इति लिङ्गात्कर्त्तव्यः, एव
तर्हि विरुद्धोऽस्तु नैद्यमयंजादमात्रं द्विद्राविधानवचनं प्रत्यक्षविरोधात्
द्वेषतासस्कारार्थंस्त्वमैः तस्मात्कर्त्तव्यं एव लिङ्गं च पुरोडाशेन माध्य-
न्दिन इति न पाठिकं कल्पयितुं शक्यम् ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदा
हानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्र-
कृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्या-
हृता सा कुर्याद्विद्यमान-
त्वान् ॥ ३ ॥

प्रकृतौ पात्रप्रोक्षणान्तरमवघातकालस्तस्मिन् काले हविष्कृदे-
हीति त्रिरवघ्ननाह्वयतीति हविष्कृदाहानन्तद्राज्यौपधसाचाप्याना सर्व-
यामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते तदा हि साचाप्यविकारे पशावपि पात्रप्रो-
क्षणान्तरमस्ति हविष्कृदाहानम्, अतश्च सवनीयपश्वर्थेन तदीयपात्र-
प्रोक्षणान्तरमाहृता हविष्कृतन्मध्यपातिना सवनीयपुरोडाशाना प्रसङ्ग-
सिद्धेर्न पशगाह्रातव्येति सिद्धमेवात्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

तृतीयसत्रने हविष्कृदाहानस्या
पुनरावृत्त्याधिकरणम् ।

सू० पशौ तु संस्रुते विधानात्ता-
तीयसवनिकेषु स्यात्सौम्या-
श्विनयोश्चाप्यवृत्तत्वात् ॥ ४ ॥

सन्ति तृतीयसवने सवनीयाः पुरोडाशाः सौम्यश्चहराश्विनश्च
द्विरुपाल इति, ते च सवनीये पशौ पक्के क्रियन्ते तेषु किं हविष्कृदाह्रा-
तव्या? उत पाशुक्येव च प्रसज्यत? इति सशयं हविष्कृत्समाप्यया हवि-
ष्करणमेव तस्याः कार्यम्, अतः पक्के पशौ तदर्थं हविष्कृतकार्यत्वादप-
वृत्तेति ततः परेषु पुनराह्रातव्येति प्राप्ते ब्रूमः साहाय्यकरणं तदाहानकार्यं
सामर्थ्यात् क्षेत्रलं हविष्करणमेव मुख्यत्वात् हविष्करणेन समाख्यायते,
तेनाहृता सती प्रागुत्थानविधानाच्चेत्यातुमर्हति, प्रकृतौ च पश्वीसयाज्ञेभ्यः
पश्चात्पुन्युत्थानं विहितमिति सवनीये पशावापश्वीसयाज्ञेभ्यः सविहि-
तेति तत्कालवर्तिनां तार्तीयसवनिकानां न भेदेनाह्रातव्येति ॥

निशि यज्ञे प्रत्याह्रातव्यात्
अप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० निशि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

१ प्रत्याहृतेति पा ।

२ सौम्याश्विनयोश्चाप्यवृत्तत्वादिनि पा ।

३ सवनीये पशावप्यवृत्ते इति पुस्तकान्तरं पाठो युक्तः ।

काम्यास्त्रिष्टिषु श्रूयते "अनये रत्नोष्णि पुरोडाशमष्टारूपाल निरं-
 पेद्यो रत्नोष्णो विधियादि"ति तत्रापर वचनम् "अमावास्याया निशि यजे-
 ते"ति तस्मिन्निशि यजे चिन्त्यते किं पृथक् तन्त्र कर्तव्यम् ? उत दार्शिक-
 मेव तन्त्र प्रसज्यत ? इति, तत्रामावास्याया निशीति सामानाधिकर-
 य्यात्कालवचनो ऽमावास्या-शब्दो न कर्मवचनः काले चानपेक्षः प्रवर्तते,
 कर्मणि तु कालापेक्षा वृत्तिरतोऽपि कालवचनः, तेन व्याख्यातावचनमा-
 वास्याकर्मणामुपस्थान, नाऽपि प्रकरणात् तदभावात्, अतो नालोच्य द्वयं
 विधीयमाना निशीटिस्तत्तन्त्रोपजीवनासम्भवात् स्वाङ्गपुक्तेषु निशि कर्त-
 व्यतया विधीयते इति नास्ति प्रसङ्ग इति प्राप्ते द्रुमः । यद्यापि वा त्या-
 त्प्रकरणेन वा नोपस्थान तथाऽपि यस्मिन्काले विधीयते स तावद्वियमेन
 प्रवृत्तामावास्यातन्त्रं भव तेन तत्र विधीयमानेतिस्तत्तन्त्रमध्यविहिता
 भवति, अवश्य चार्थस्वभावाद्यगतमप्यमावास्यातन्त्रमालोच्यैव निशीटि-
 विधातव्या, अन्यथा ऽग्निप्रणयनग्रते।पायनादिकमपि विदध्यात्, तच्चा-
 शक्य प्रणीतानामग्नीनां पुनः प्रणयनासम्भवात्, उपेतस्य च एतस्यानुत्स-
 टस्य पुनरुपेतुमशक्यत्वात्, तस्मादालोच्यैव दर्शतन्त्रं विधीयमानेष्टि-
 पंतत उपजीवितुमशक्यमिध्यावर्हिः सामिधेय्यादि तन्मात्रं स्वयं प्रपुङ्क्तं
 अन्यत्तु दार्शिकमेवोपजीवतीति, विहृत्यन्तराणितु सौयांतीनि पौषमास्य-
 मावास्यायोर्विधीयमानान्यपि न प्रवृत्ततन्त्राया प्रकृतौ विधीयन्ते, प्रागेव
 प्रकृत्या रम्भात्तदनुष्ठानसम्भवात्, इयन्तु निशाया विधीयमाना तन्त्र
 मध्यपातिनी प्रसङ्गमुपजीवतीति वैयर्थ्यम् ॥

विक्रित्यप्यप्यारम्भणीया
 अनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आरम्भणीयाविकृतौ न स्यात् प्र-
 कृतिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तद-
 र्थेन ॥ ६ ॥

सौयांदिषु आरम्भणीया स्यात् वेति सन्देहे, न स्वादिति द्रुमः
 प्रकृतौ हि महद्वयेव कर्तव्यां न प्रतिषेधात्प्रायश्चित्तनीयेत्युक्तं नयमे, यदि च
 महत्कृतया ऽनया ससृष्टतः पुरयो यावज्जीव्यं मस्कृता भवति ततो ऽस्याः

सकृत्करणं युक्तम्, अपवृत्ते तु तत्संस्कारे पुनः पुनस्तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातव्या
स्यात् तेन प्रकृत्यर्थकृत एव संस्कारो ऽनपवृत्तः प्रसङ्गेन विकृतीनामुप-
रोतीति न तास्वारम्भणीया कर्तव्या । उच्यते न संस्कारावस्यानात्प्रकृ-
तावनावृत्तिः किं त्वारम्भेभ्यात्, आद्या हि कर्तुः प्रवृत्तिरारम्भः, स चैकस्य
क्रतोरैक एवातस्तदपवर्गे ऽपवृत्त्यंत एव तदर्थः संस्कारः कार्यविरोधित्वाद्गु-
र्मस्य पुनः पुनः प्रयोगे हि प्रयोगा एव भिद्यन्ते न क्रत्वारम्भः, क्रत्वा-
रम्भाङ्गं चान्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासशब्दस्य क्रतुवचनत्वात्, तस्मात् पुनः
पुनः प्रयोगे चारम्भणीया विकृतिषु त्वारम्भेवाच्चोदकप्राप्ताऽऽरम्भणीया
कर्तव्यैवारम्भवेलायाम् ॥

पधानानां धर्मविरोधे य-
द्दुर्नां धर्मानुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भू-
यसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्रे ऽग्निष्टुत्प्रथममहस्तत्रैकाहाग्निष्टुर्दुर्मा नामधेयेन प्रा-
प्यन्ते, तेनानेयो तत्र सुब्रह्मण्या ततो ज्योतिर्गौरायुरिति अहः तत्र
ज्योतिरादिनामधेयैरेकाहज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः तेन तेष्वेन्द्री सुब्रह्मण्या
परिशिष्टान्येकादशाहानि द्वादशाहिकानि तेष्वप्येन्द्रोऽह इह चोद-
कप्राप्तौन्द्रोऽधर्मकाणामेकादशानामहामप्राप्ताऽग्नेयोऽधर्मकस्य चाग्निष्टुतो
विरोधे चिन्त्यते, । यद्वा नाम्नामेव ज्योतिरादीनामग्निष्टुतरव मिय-
श्चिन्ता, तत्रोपसत्कालसुब्रह्मण्यायां तन्वभूतायां किमनियमः ? उतानेयो
शास्त्रा ? अथैन्द्री ? ति, तत्रानियमे मुष्यत्वान्नाऽग्निष्टुर्दुर्मानुपदे प्राप्ते
भूयसां साधर्म्याय ऐन्द्रीति सिद्धान्तितम् । न त्विह मु ब्रह्मण्योदाहरणं युक्तं
यत्रान्यायैरान्यस्योपकारसिद्धिस्तत्र प्रसङ्गः, न चानेव्या सुब्रह्मण्या इन्द्रः
संस्कृतो भवति ऐन्द्रीया वा ऽग्निः, अत एव न तन्वता, तेनोभायपि भेदे-
नाहूतव्याधित्यनुदाहरणं, काम्यास्विष्टिषु श्रूयते “आनये दात्रे पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्यपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशरूपालं दधिमधु-
घृतमापो धानास्तत्ससृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति, तदिमानि सप्तह-
र्योपि आनयेमैन्द्रं प्राजापत्यानि पञ्चेति तत्रानेयं प्राजापत्यानि पञ्चेति
तत्रानेयं प्राजापत्याश्च धाना आनयेयिकारत्यादुभययाऽप्यविष्टाः ।

यस्यैन्द्रपुरोडाशो यच्च प्राजापत्य दधि तयोरैन्द्रानसावाय्यविकारत्वाद्-
 मांवास्याधर्मापेक्षा, मधुघृतापा नु उपागुपात्रविकारत्वात्पौर्णमासिकधर्मा-
 पेक्षा, मधूदकपौर्याज्यविकारत्वमष्टमे सिद्ध, घृतस्य त्वमन्दिग्धमेघ, तदेतेषु
 सप्तसु यानेषु सह प्रकान्तेषु पौर्णमासीविकाराणां वार्त्रघ्रावाज्यभाग-
 मन्त्रौ प्राप्ता, दर्शविकारयोस्तु द्वयोरुधन्वन्तौ, न चान्यतराभ्यां कृतावा-
 ज्यभागौ पुनर्मन्त्रार्थमावर्त्तनीयौ, तदिह किममात्रास्यामन्त्राभ्यामाज्य-
 भागौ कर्त्तव्यौ ताभ्यामेव च प्रसङ्गसिद्धकारणत्वात्पौर्णमासिकौ मन्त्रौ निय-
 तंते, अथ वा विपर्यय इति सदेहे अनियमः, मुख्यत्वाद्वा ऐन्द्रधोस्तदु-
 र्मानुदहे प्राप्ते दूम. भूयसा मध्वादीनां धर्मो वार्त्रघ्रावनुयहीतव्यो
 यद्यपि मुख्यधर्मः प्रथममवगम्यते तथाऽपि पश्चाद्भूयोऽनुयहमालोच्य
 बाध्यते, सोऽयं प्राप्तबाधः, तस्मात्पौर्णमासिकौ धर्मानुयहीतव्यौ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां धर्मेषु
 राधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना
 धिकारणम् ।

सू० मुख्यं वा पूर्वोच्चेदनाल्लोक-
 वत् ॥ ८ ॥

यत्र समसङ्ख्यानां धर्मविप्रतिषेधं तत्र कस्य स्यधर्मलाभः कस्य
 वाऽन्यधर्मोपजीवनमिति चिन्तायामनियमप्राप्तौ मुख्यस्य स्वाधर्म्यमि-
 त्याह तस्य हि धर्मोऽसञ्जातविरोधावस्थायां नियममवगम्यते अथन्यस्य
 तु तद्विस्तृतत्वाच्च धर्मं सयहीतुं शक्यते, न चात्रायगतस्य त्यागे अनव-
 गतसयहे च क्लिप्तकारणं भूयस्त्व प्रधानधर्मस्य वाऽस्ति, तस्मादत्र मुख्य-
 स्य स्वाधर्म्यमिति किमिहोदाहरणम् अथरक्त्याया श्रूयते “आग्नायेण्यथ
 द्वादशकपालं निर्वपेदथराहुं सरस्यतीमाज्यस्य यजेते”ति तत्राग्नायेण्यथ-
 स्योपधद्रव्यकृत्याद् द्विद्वेषत्यस्त्वद्वादशकपालस्यैन्द्रान्यविकारत्वाद्वाशि-
 क सन्ध्यम्, आज्यस्य तूपागुपात्रविकारत्वात्पौर्णमासधर्मापेक्षा, तत्र दूयं-
 दाज्यभागमन्त्रयोर्विरोधे मुख्यधर्मत्वात् वृधन्वत्यो यहीतव्यौ, ऐकाधिक-
 रणस्य त्वेकीयमतस्येनोपन्यासादन्याप्यत्वाच्च परमतमेव न ह्यत्यर्थगुण्ये
 सम्भवति भूयोऽर्थगुण्यप्रयोगध्वनः समते, अथगतमपि हि कारणान्तरवशा
 द्बाध्यत एव यद्योपरितनाधिकरणे मुख्यमपि दीतणीयाधर्मस्य बाधित्वा

प्रधानधर्मत्वत्रलेन सुत्याकाल एवानुयहीष्यते, तथा भूयस्त्वेनापि तस्माद् द्वे एवाधिरूढे ॥

अङ्गुणघतेषु प्रधानगुणस्यैव प्रायस्याधिकारम् ।

सू० अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ८ ॥

“दीवणीयायाः सोमस्य च य इष्ट्या पशुना सोमिने”त्यादिना वचनेन पूर्वकालत्वे प्राप्ते सत्येकादिदीवा पक्षे द्वयोः कालासम्भवात्कस्य कालोऽनुयाह्य इति विचारे अनियमे मुच्यत्वाद्वा दीवणीयाधर्मोऽनुयहे प्राप्ते प्रधानधर्मत्वात्सुत्याकालानुयहः सर्वाणि ह्यङ्गानि तदङ्गानि च प्रधानसाद्गुण्याय क्रियन्ते, न च सात्वात्साद्गुण्यसम्भवे परम्परामाश्रयति, तस्मात्प्रधानकालानुयहोऽयं प्राप्तवाधचिन्ताऽपीयं विप्रतिषिद्धधर्मसमवायप्रसङ्गात् इह कृता ॥

परिधौ परिधिपूर्वोभयधर्मा नुष्ठानाधिकारम् ।

सू० परिधिर्ह्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ १० ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति परिधानं यूपकार्यं च कर्तव्यं परिधिः परिधिधर्मान् समार्जनादीन् यूपधर्माश्च परिव्याणादीन्लभेतेति प्राक्लि-
मूत्रमेतत् ॥

परिधौ विरोधिपूर्वधर्मानुष्ठानाधिकारम् ।

सू० यौष्यस्तु विरोधे न स्यान्मुख्यान-
न्तयात् ॥ ११ ॥

विरुद्धेषु धर्मेषु हि यूपधर्माः कर्तव्याः परिधिधर्मा वेति संगये यूपस्य हविषा पशुना सात्वात्सम्बन्धात्प्रधानप्रत्यासत्तिः, परिधेस्तु हवि-
राघाराग्निसंस्कारार्थत्वाद्भिप्रकर्षः तेन यूपधर्मानुयहः पूर्ववत् प्रधानप्रत्या-
सत्तेरिति प्राक्लि मूत्रमेतत् परिधेः सती नियोजने विधानात्परित्यक्तस्यधर्मं परिधौ नियुञ्जीतेति नियोजनमात्रं ह्यत्र वाचनिकं, तत्रयुक्तास्तु तत्रणा-
द्विधर्माश्चादकेन प्राशुवन्तः परिधित्वानुपमर्द्वेन भवितुमर्हन्ति, सत्या-
मपि च प्रत्यासत्तावद्गुणधर्मत्वमुभयोरविशिष्टं, तस्माद्विरोधे परिधिधर्माः
कर्तव्याः ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशो
रेव तन्वित्येन पाशुकतन्वस्येवा
दानाधिकरणम् ।

सू० पशुसवनीयेषु विकल्पः स्या-
द्द्वैततश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वा-
त् ॥ १२ ॥

सवनीयः पशुः प्रातः सवने प्रारभ्यते तृतीयसवने समाप्यते यथा
प्रातः सवने प्रवर्तन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने ऋक्स्मृतीयसवने इति सव-
नीयाः पुरोडाशाः प्रतिसवनं विहिताः अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः
निरूप्यन्त इति माध्यन्दिनीयानां तार्तीयसवनिकानां च पुरोडाशानां
तन्त्रमध्यपातादसन्दिग्धं प्रसङ्गित्वं प्रातःसवनिकानां पशोश्च मियशिवन्ता
किं पुरोडाशास्तन्त्रिणः पशुः प्रसङ्गी अथवा तन्त्री ते प्रसङ्गिनः पशुरेव
तन्त्री विपरीतं वेति यस्य पूर्वमुपक्रमोपस्य वा ध्वं समाप्तिस्त
तन्त्री इतरस्तु प्रसङ्गी, तत्रेह कस्य पूर्वमुपक्रम इति विशेषो नावग-
म्यते । ननु समाप्तार्वास्ति विशेषः पशोस्मृतीयसवने समानेः स एव
तन्त्री स्यात् प्रातःसवनिकाः पुरोडाशा हि प्रातःसवने समाप्यन्ते
अतस्ते प्रसङ्गिनः, मैवन्तेऽपि तृतीयसवने समाप्यन्ते आग्निमाहुतादूर्ध्व-
मनुयाजैश्चरन्तीति पुरोडाशिकानूयाजोत्कर्षविधिरस्त्विति मन्यते,
तस्माद्विशेषः उच्यते पशुरेव तन्त्री तत्र ह्यग्निमद्य होतारमवृणीतायं
यजमान इत्यादि मूक्तवाक्येणैव मैत्रावरुणऋतुकोऽग्नीषोमीयात्यशोश्चो-
दकेन प्राप्तः पुनरग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुतीयजमान इत्या-
दिरूपेण विरुद्धः प्रत्यक्षेण सवनीयपशौ पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरो-
डाशाना तन्त्रित्वे स्यात्, न हि तेषामयमङ्गानामपि मैत्रावरुणस्तेषामस्ति
येनायमुच्येत । विरुध्ये तु नित्यवद्वचनानर्थक्य, तस्मादनेन पशुविशेषिका-
ङ्गान्दानेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते । किं च आग्निमाहुतादूर्ध्वमनुयाजै-
श्चरन्तीत्यथमपि पाशुकानामेवानुयाजानामुत्कर्षस्तेषा ह्यङ्गैस्मृतीयस-
वने इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादेव तृतीयसवनसम्बन्धे धाप्ते प्रदेशविशेषमात्रं
सुप्तेन विधीयते पुरोडाशानां त्वनुसवनं निरूप्यते इति वचनात्प्रातः-
सवनसमाप्यवगमात्पुरोधायेनायुक्तं तदीयानूयाजोत्कर्षविधानं, तस्माद्दी-
वाकालत्वात्पशोस्तन्त्रिता, तन्मध्यपातान् पुरोडाशाः प्रसङ्गिनः ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृतयो
विंशतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वं च विकृतौ समानत-
न्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं चि
स्यात् ॥ १३ ॥

प्रकृतिर्यावज्जीवं पर्वणि पर्वणि प्रयुज्यते विकृतयोऽपि कामेन निमि-
त्तेन वा पर्वण्येवापतन्ति तत्र प्रकृतिविकृतयोस्तन्त्रेण प्रयोगं कृत्वा चिन्त्यते
विकृतेषु धर्मेषु रातोऽग्नी सामिधेनीत्यादिषु कस्य धर्मः प्रयुज्यते कस्य
प्रसङ्गित्वमिति संशये प्रकृतेः पूर्वं प्रवृत्तत्वात्सैव तन्त्रिणीति प्राप्ते द्रुमः
यद्यपि तावत्पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः स्यात् । तथाऽपि वैकृतमेवानुष्ठेयम् इत-
रथा सर्वद्वैध प्राकृतानां प्रयोगाद्वैकृता विशेषधिधयोऽनर्थका भवेयुः । न च
पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः न ह्ययमेको यावज्जीविकः प्रयोगः पर्वणि पर्वणि
भिन्नाः प्रयोगाः प्रकृत्यन्ते ऽपयुज्यन्ते च, तस्मात्कामेन निमित्तेन चा-
पतन्ती विकृतिरेवैतस्मिन्निर्गता नित्यविक्रीयां बाधित्वा निविशत इति
वैकृतमेव तन्त्र प्रकृती प्रसज्यत इति ॥

आपयणे प्रसूनवर्हिषामे-
व पट्टाधिकरणम् ।

सू० अधिकस्य गुणः साधारणे ऽवि-
रोधात्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥
१४ ॥

आपयणेऽप्यामैन्द्रागतवैश्वदेवद्व्यावापृथिव्यानि हवींषि तत्र द्यावा-
पृथिव्यस्य वैश्वदेविकद्व्यावापृथिव्यविकारत्वात्प्रसूनं वर्हिः प्राप्तम् ऐन्द्रा-
ग्नादेस्तु प्रसूनमप्रसूनं वा वर्हिर्मौत्रं तत्र समानतन्त्रेषु किं प्रसूनमप्रसूनं
वोपादेयम् ? उत प्रसूनमेवेति संशये मुख्यत्वाद्द्रुयस्त्वाच्चानियम एव युक्तः
नैवं न ह्यनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुष्ठीयते वर्हिर्मौत्रं त्वङ्गं तच्च
प्रसूनोपादानेऽप्यधिकुमिति न कस्यचिद्वैगुण्यम्, अनियमे तु द्यावापृथि-
व्यस्य वैगुण्यं स्यात्, न चावैगुण्यसम्भवे तद्युक्त तस्मात्प्रसूनमेव स्यात् ॥

द्यावापृथिव्यादीनां सर्व-
पामेव तन्त्रित्वाधिकरणम् ।

सू० तत्रपट्ट्या तु तन्त्रिनियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाक्येन ॥ १५ ॥

एवं तद्धर्तनेनैव द्वावापृथिव्यतन्त्रलिङ्गभूतेन बाहंषा सर्वमेवेदं
द्वावापृथिवीयं तन्त्रम्, ऐन्द्रान्नादेस्तु तदेव तन्त्रं प्रसज्यते, अतो विश्वेष्ट्वपि
धर्मेषु द्वावापृथिवीय एव स्यात्, मैत्रं न ह्येतदैकान्तिकं द्वावापृथिवीय-
तन्त्रलिङ्ग साधारणमिदमविरोधात्संश्रुते, न त्वनेन द्वावापृथिव्य तन्त्रं
नियन्तु शक्यं तस्मात्सर्वं तन्त्रिण इति विश्वेषु धर्मेषु ऐन्द्रान्नाद्विधर्मः
कर्त्तव्यो मुख्यभूयस्त्वाध्याम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अपरात्रे वत्सत्ववहताया सू० विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादित-
ससोः समुच्चयाधिकरणम् । रथा तन्त्रभूयस्त्वादत्तं स्यात् ॥ १ ॥

अपरात्रे विश्वजित्प्रथममहः ततोऽभिप्लवः षडहस्ततो ऽभिजित्
तत्र विश्वजिति नामधेयेनैकादिकविश्वजिदुर्माऽवभृयादुदेत्य वत्सत्ववहं
परिधत्ते इति वत्सत्वकुर्यादिति इतरेषु तु ज्योतिष्टोमादहत घासः तत्र द्रव्योः
परिधानार्थत्वात्महाप्रततायादिवच्च वासासि विश्वं भवति इत्यादि वासो-
वहुत्वादर्शनादसति समुच्चये भूयोधर्मत्वादहतानुग्रहः ॥ एकाधिकरण्य-
वादिमते तु सूत्रान्यथाकरणं भाष्यकारेण दर्शितं, सिद्धान्तस्तु सत्यं, न
दृष्टं वासोवहुत्व तथाऽपि कौपीनाच्छादने वत्सत्ववो ज्योतिष्टोमादुपरि
घासः कार्यं जसौ विधीयते, तत्रापि परिदधातीति प्रयोगात्कम्बलं परि-
धत्त इतिवत् अहतान्तु कौपीनाच्छादने योयन्तत्रैव विधीयत इति द्रव्यो-
रपि भिन्नकार्यत्वात्समुच्चयः ॥

अनुनिर्वाण्यापुरोडाशानां सू० अनुनिर्वाण्येषु भूयस्त्वेन तन्त्र-
पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वाधिक-
रणम् । नियमः स्यात् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवा हव्योऽनुनिर्घपतीत्य-
ञानुनिर्वाण्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रसङ्गित्य विपरीत वेति मशये

भूयस्त्वाद् अनुनिर्वाण्याणांमिति प्राप्ति उच्यते न हि तेषां सह चादनानापि
सहोपक्रमः किं तु पशुपुरोडाशतन्त्रे प्रकान्ते अनुनिर्वाण्याणां तन्त्रमध्ये
विधानाद्विस्पष्टं प्रसङ्गित्वमितरस्य च तन्त्रित्वं, तन्त्रधर्मश्च प्रसङ्गिभिरुप-
जीवनीय इति पशुपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम् । ये तु सर्वेष्वपि तन्त्रियु-
विप्रतिषिद्धिपये मुख्यस्यैव स्वाधर्म्यं न भूयसामित्यैकाधिकरण्यमाश्रित्य
वदन्ति तेषां प्रसङ्गिभ्योऽनुनिर्वाण्येभ्योमुपजीवनीयत्वं विस्पष्टमित्याधिरू-
रणमिदमनर्थकं स्यात्, ऐकाधिकरण्यमेव विस्पष्टीकृतुमिदमधिकरण्य-
मिति तु लज्जाशून्यानां वैयात्यभाषितम् । किं च विप्रतिषिद्धिधर्माणां सम-
वाये भूयसां साधर्म्यं मुख्यं वा स्वधर्मिति सामान्येनोक्त्वा अनुनिर्वाण्ये-
ष्विति विशेषमुपादाय तद्विषये भूयोभ्योऽपि मुख्यप्रतीयत्वमित्यभिधा-
नात् तत्र भूयसामेव स्वधर्मत्व मुख्यस्वाधर्म्यन्तु समसंख्याविषयमित्य-
धिकरणभेदः एव स्पष्टीभवति नैकाधिकरण्यमित्यास्तां तावत् ॥

दृष्टद्वारभेदान् भिषोपकार-
काणां गुणानां समुच्चयधिकर-
णम् ।

सू० एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां
मवकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

दशंपूर्णमासयोराघाते प्रकृत्य श्रूयते “ऊर्ध्वमाधारयति चतुर्माधा-
रयति संततमाधारयती”त्यादि, तत्रेदुंत्यादीनां विकल्पसमुच्चयचिन्ता-
यामेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तेः सर्वेषां सह संभयात्समुच्चयः ॥

प्रथमत्रये गुणानां विकल्पा-
धिकरणम् ।

सू० एकार्थास्तु विकल्पेऽन्वसमुच्चये
द्यादृतिः स्मात्प्रधानस्य ॥ ४ ॥

श्रीहिरण्यकेशि पथैपत्रेतेत्यादिष्वपि सर्वाङ्गोपसंहारिप्रयोगयचना-
नुषहायाद्वेदोपनिदानविकल्पपरिहाराय च समुच्चयः स्यात्सम्भवति च
ज्योतिष्टोमप्रथममाश्रित्य समुच्चयसंपादनं मिदेषां रज्यतामिति प्राप्ते
पुनः एकार्थानामेकस्मिन्पकारेऽन्योन्यानपेक्षया शिनियुक्तानां विकल्पः
स्यात्, ज्योतिष्टोमो हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टायां नामपयोपविधाना-
त्प्रकरणेन युगपद्दृष्टान्त्वसंभयादनाय युक्तं यदभ्यस्यते, श्रीहिरण्यो मु-
द्वाभ्यां धार्याभ्यामन्योन्यनिर्पेक्षौ पागद्रव्यपुरोडाशवहतिताया शिथी-

यमानौ तद्द्वारेण प्रयोगवचनो गृह्णन् पर्यायेणैव गृह्णाति न युगपत् यद्द्व-
लात्प्रधानाभ्यासः स्यात् ज्योतिष्टोमवत्, मिश्रत्वमपि निरपेक्षविधानाद-
युक्तमेव समुच्चिन्य यज्ञताऽपि वाक्यद्वयमपि बाधितं स्यात्, द्वाभ्यामपि
वाक्याभ्यां द्वयोरपि निरपेक्षयोः प्रकृतित्वेन विधानात्तद्वलेन द्रव्यान्तरनि-
वृत्तिप्रतीतेः, तस्माद्विकल्पः, ततो व्राह्मिप्रयोगे तैरेव कार्यसिद्धेर्वधानाम
नुपादानं, यथा पाशुकरद्वै कार्यसिद्धेः पौरोडाशिकानाम् । ननु चान्यार्थ-
नान्यस्य कार्यसिद्धिः प्रसङ्गः साधारणं भवेत्तन्त्र परार्थं च प्रयोगज्ञकः । एवमत्र
प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधा"विति वचनादत्र तु द्वयोरप्याग्नेयार्थ-
त्वच्चास्ति प्रसङ्गरूपं सत्यमेतावान्विशेषः तथाऽप्यन्येन कार्यसिद्धेरन्य-
निवृत्तिरित्येतावता सामान्येनात्र सङ्कतिः ॥

वैगुण्यसमाधानार्थानां शयञ्चि सू० प्राथञ्चित्तु चैकार्थ्यान्विष्य-
तानां द्विकल्पवाधिकरणम् ।
न्नेनाभिसयोगस्तस्मात्सर्वेषु
निर्धानः ॥ ५ ॥

यानि प्राथञ्चित्तानि कर्मवैगुण्ये निमित्ते विधीयन्ते यथा "यदृक्तो
पत्रं चातिमियात् शूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् योऽमावास्या पौर्ण-
मासीं वाऽतिपातयेदःनये पथि कृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्योऽमा-
वास्या पौर्णमासीं वाऽतिपातयेद्देवानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यादीनि
वैगुण्यसमाधत्सायां विधानात् समाधानार्थानि यान्येकस्मिन्वैगुण्ये वि-
धीयन्ते पथिष्टुश्वानरादीनि तेषां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामदृष्टा-
र्यत्वात्समुच्चयप्राप्तादिकेनेन वाक्येन वैगुण्यसमाधानाय निरपेक्षविधाना-
द्विकल्पः ॥

नैमित्तिकप्राथञ्चित्तानां समुच्चयवाधिकरणम् । सू० समुच्चयैस्त्वदोषनिर्धानार्थेषु ॥ ६ ॥

यानि पुनर्नै दोषनिर्धानार्थानि निमित्ते कर्माङ्गानि भिन्ने जुहो-
तीत्यादीनि तेषां प्रयाजादीनामिवापरोपविधानात्समुच्चय इति प्रत्यु-
दाहरणमात्रमेतत् ॥

१ सर्वस्य निर्धान इति पा ।

२ समुच्चयस्यदोषार्थेषु इति पा ।

कर्मकाले मन्त्राणां प्रयोगे मन्त्र-
न्याणां प्रयोगाधिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मेण
प्रयोगः स्यादुर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

७ ॥

पर्वणि नार्धेतव्यमित्यादयो ये मन्त्राणामध्ययनकाले स्वध-
र्मास्ते कर्मकालेऽपि स्युर्न वेति संशये मन्त्रप्रयोगार्थत्वात्कर्मकालेऽपि प्रयो-
गात्तत्रापि स्युः, नैवं प्रकरणादिते धर्माः स्वाध्यायविधिविहितस्य ग्रह-
णार्थस्याध्ययनस्याविग्रसमाप्सुपकारेणाद्भूताः कः प्रसङ्गे यत्कर्मणि धर्मा-
दरः पूर्वपक्षे विधीयमानानां धर्माणां मन्त्रप्रयोगार्थत्वेन कर्मकालेऽपि
प्राप्तेस्तद्विधयः स्याध्यायममयवर्तिन एव प्रसङ्गात्कर्मकालेऽप्युपकुर्वन्ति,
सिद्धान्ते तु नेत्येवं विधयसङ्गामसङ्गविचारात्सङ्गतिः ॥

कर्मणि प्रवचनस्वरणेव
मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ।

सू० भाष्यास्वरोपदेशादैरवत् प्रवचन-
प्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

ये मन्त्राः समावाये स्वरान्तरेण समावातां ब्राह्मणे च मन्त्राः
स्वरान्तरेणोपात्तास्ते मन्त्रा किं समावायसिद्धेन स्वरेण प्रयोक्तव्याः? उत
ब्राह्मणस्वरेण? इति संशये वाचनिकत्वाद्ब्राह्मणस्वरस्य तेनैव प्रयोगः, नैवं ये
तावत्लिङ्गविनियुक्ता मन्त्रास्तेषां ब्राह्मणस्य गुणार्थवादपरिसंख्यार्थत्वाच्च
मन्त्रस्वरूपे तत्स्वरे वा व्यापारो, येऽपि वचनविनियोज्यास्तेष्वपि मन्त्र-
विनियोगपरं वचनं न तत्स्वरविनियोगे व्यापियते, स्वरान्तरोपादानं तु
ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्वरस्याविच्छेदार्थं तस्मादात्मीयेनैव स्वरेण कर्मण्यपि
प्रयोगः ॥

भाषिकोपदिष्टानां भाषिक-
स्वरणेयोच्चारणाधिकरणम् ।

सू० तन्व्यायत्यादृष्टेऽप्येवम् ॥ ९ ॥

ये पुनर्मन्त्रसमावाये नाधीता ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्रास्तेष्वपि ब्राह्म-
णस्य मन्त्रस्वरूपविनियोगपरत्वाच्च स्वरपरत्वम् अतो न ब्राह्मणस्वरेण
प्रयोक्तव्याः, नैवम्, असत्यपि स्वरविनियोगे मन्त्रस्य विनियुक्तस्य यथा

विज्ञातरूपस्य प्रयोगात्तस्य च ब्राह्मणस्वरातिरेकेण स्वरान्तरानवयमज्ञानेनैव स्वरेण प्रयोगः ॥

पदार्थकरणमन्त्राणां वा
दानन्तरमेव पदानुष्ठाना
धिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन
कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वस्य
वचनार्थत्वात् ॥ १० ॥

करणयन्त्रेषु किं मन्त्रमध्ये मन्त्रान्ते ततोऽपि वा क्रियन्तचित्कालं
स्थित्वा समवेताभिधायि पदानन्तर वा कर्मप्रयोगः किं वा सर्वमन्त्रा-
न्तेऽनन्तरमेवेति संशये अनियमः समवेताभिधायिनो वा स्मरणस्य सञ्जा-
तत्वादनन्तरमेवेति प्राप्ते ब्रूमः सकलस्य मन्त्रस्य विनियुक्तत्वात्सक-
लेन सम्यादितं स्मरणं कर्माङ्गम्, अतः सकलमन्त्रसमाप्तौ तज्जनितं स्मरणं
यावद्वेष न प्रकृतं तावदेव प्रयोगः कर्तव्यः, तेन मन्त्रान्तस्य कर्मदेः
सन्निपातः ॥

वसोर्षं राणा पूर्वमन्त्रान्ता-
न्ते कर्मसंविणताधिकरणम् ।

सू० सन्ततवचनाङ्कारायामादिसंयो-
गः ॥ ११ ॥

“सन्ततां वसोर्षांराजुहोती” त्यत्र सन्ततवचनात् तस्य च साहित्य-
वाचित्वात्साहित्यस्य चानेकाऽपेक्षत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्ममन्त्रयोः सा-
हित्यमिदमुच्यते, अतो मन्त्रादेः कर्मदेशेव सन्निपातः, स्यादेव यद्येकं
कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादशैतानि जुहोतीति संप्रत्यया कर्माणि
तेषामविच्छेदः सन्तत-शब्देनोच्यते, जुहोतीति तेषामुपासत्त्वात् न मन्त्र-
कर्मणोः साहित्य मन्त्रस्यानुपासत्त्वात्, अविच्छेदेऽपि सन्तत-शब्दोवर्तते
न केवल साहित्ये, अतो ऽत्रापि पूर्वं एव न्यायः ॥

आधारे ऽपि पूर्ववत् मन्त्र-
न्ते कर्मसंविणताधिकरणम् ।

सू० आधारे च दीर्घधारेत्वात् ॥ १२ ॥

आधार प्रकृत्य श्रूयते “सन्ततमाधारयती”ति तत्र कर्मैकत्वात्सन्ता-
नासम्भवे मन्त्रसाहित्यमेव विधीयत इति आदिसंयोगः, नेत्याह न कर्मणः

चणिकस्य दीर्घेण मन्त्रेणोद्धृताऽध्वर इत्यादिना साहित्यसम्बन्धः, अतो दीर्घा-
घारण्याघार्यमाणद्रव्यस्य सातत्यमुच्यते तेनात्रापि मन्त्रान्तरकर्माद्योरेव
सन्निपातः ॥

'पूषा घाम्' इत्याद्येककार्यार्थ-
मन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

करणमन्त्राणामेकार्थानां भगो वां विभक्तित्वित्यादीनां व्रीहियव-
न्यायेन विकल्प इति प्राप्तिमूत्रमेतदपवादार्थम् ॥

'चतुर्भिरभिमादत्ते' इत्यादी
मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संख्याविहितेषु समुच्चये ऽस-
न्निपातित्वान् ॥ १४ ॥

ये तु संख्यायुक्तामन्त्रा "चतुर्भिरभिमादत्ते" इत्येवमादपस्तेषामपि
पूर्ववत् विकल्पः संख्यावशात् समुच्चयः चतुःसंख्या हि कर्माङ्गभूता ना-
सति समुच्चये संपद्यते, तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण करणत्वं
धरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्ववसीयते, तस्मात्समुच्चयः ॥

ब्राह्मणविहितानाम् 'उरुप्रय-
स्य'-इत्यादिमन्त्राणां विकल्पा-
धिकरणम् ॥ कृत्वाचिन्तेषु ॥

सू० ब्राह्मणविहितेषु च संख्याव-
त्सवपामुपदिष्टत्वान् ॥ १५ ॥

ये ब्राह्मणविहिता मन्त्राः "उरुप्रया उरुप्रयस्येति पुरोडाशं प्रय-
यति यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिरच प्रययति उरु ते यज्ञपतिः प्रयतामिति
पुरोडाशं प्रययतीति च तेषामपि सर्वेषामुपदिष्टत्वाद्दिकल्पे च पातिरुवा-
धप्रसङ्गात्समुच्चये ऽपि संख्याविहितवत्सर्वेषां करणत्वापपत्तेः समुच्चय
इति, वचनविनियोगाङ्गीकारेण भाष्यकारेण पूर्वपक्षेण, वार्तिककारस्तु
लिङ्गविनियोगेनैव मन्त्राणां विनियोगसिद्धेः समुच्चयार्थमेव वचनं मन्यते,
तस्मादपि समुच्चय इति, मैवं लिङ्गेनैषा निरपेक्षसाधनत्वावगमादतो न
समुच्चयः संख्यावचनेन हि पूर्वत्र समुच्चयाश्रयणम् । न चैवमिहास्ति ब्राह्म-
णविनियोगस्तु येषां लिङ्गविनियोगो नास्ति तेषां मन्त्रस्वरूपविनियो-
गार्थः, येषां त्वस्ति लिङ्गं तत्रार्थवादाद्यर्थमिति न तेनापि समुच्चयः ॥

क्षेत्राणां मन्त्राणां समुच्च-
याधिकरणम् ।

सू० चैत्रास्तु विकल्पेरेत्नेकार्य-
त्वात् ॥ १६ ॥

उच्छ्रयस्य घनस्यते इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो ऽचैत्रा मन्त्रा-
स्तेषामपि कारणवद्वेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावुच्यते करणानि हि कर्मानुष्ठा-
ने कारणभूतां स्मृतिं पूर्वतणवर्तिनीं कुर्वन्ति, न चैकेन तस्मिन्नावितरेण
कार्यमस्तीति युक्तस्तत्र विकल्पः, क्रियमाणानुवादिनस्त्वध्वर्युणा क्रियमा-
णस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थाः अविच्छेदश्चान्तादपेक्षित इति सर्वेषां
समुच्चयः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः चारभ्यते ॥

जपस्तुत्याशीरधि-
धानानां समुच्चयाधि-
करणम् ।

सू० जपस्याकर्मसंयुक्तास्तुत्याशीरभिधाना-
श्च यात्रमानेषु समुच्चयः स्यादाशी-
पृथक्त्वात् ॥ १ ॥

यत्र सन्तमप्यपेक्ष्ययम् अविर्वतित्वोच्चारणमात्रमवृष्टाय क्रियते
वैशाखीमनूच्य वाग्यन्तयेत्यादौ स जपः, गुणमूर्तिर्न स्तुतिः, अग्नि-
मूर्तुर्हेति आशासनमाशीः आयुर्मं देहीति, गुणविशिष्टगुणिकप्रकाशनमवृष्टा-
र्थमभिधानन्तेषु वास्त्रणविहितवद्विकल्पप्राप्ताववृष्टायत्वात्समुच्चयः ॥

इन्द्रावाहस्यत्वे द्विविधया
न्यानुवाक्ययोर्विकल्पाधि-
करणम् । याज्ञानुवाक्ययोः समु-
च्चयाधिकरणम् ।

सू० याज्ञानुवाक्यासु तु विकल्पः स्या-
द्देवतोपलक्षणाथत्वात् ॥ २ ॥

इन्द्रावाहस्यत्वे कर्मणि द्वे याज्ञानुवाक्यायुगले समाभ्याते, इदं
यामास्ये हविः अथ वा परिशिष्यत इत्येक युगलम् । अस्मि इन्द्रावृह-
स्पती वृहस्पतिर्नः परिपात्वित्यपर, तत्र समुच्चयविकल्पसंशये यथा
यान्यापुरानुवाक्ययोः सत्यपि देवतोपलक्षणाथत्वेनैकार्थत्वे मिथस्समु-
च्चयस्तथा युगलयोरपि स्यादविशेषादिति प्राप्ते उच्यते विकल्प एकार्थ-
त्वादिति, याज्ञानुवाक्ययोस्तु पुरोऽनुवाक्यासमाभ्यावशाद्याप्राप्त-
विकल्पबाधेन समुच्चय इति विशेषः ॥

सोमक्रयसाधनानामजा
दीनां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थ-
त्वात् ॥ ३ ॥

“एकहायन्या क्रीणाति अजया क्रीणाति घाससा क्रीणाति” इति
दश न्यद्रव्याणि तेषां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्त्यते, तत्र व्रीहियव-
न्यायेनैकार्थत्वाद्विकल्पः, कथं पुनरेकार्थत्वं भिन्ना एव हि प्रतिवाक्यं क्रियाः,
न ह्येकेन वाक्येन विहितं क्रयमनूद्य वाग्यान्तरैर्द्रव्यान्तरविधानं सम्भ-
वति उत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोधात्, तस्मात्संवाणि क्रयविधानानि विधीन्त-
राच्च क्रयभेदः, तस्मान्नानाक्रयसाधनत्वाद् द्रव्याणां नास्त्यैकार्थ्यम्, सत्यं,
सातादास्ति क्रयद्वारेण त्वस्त्येव, सर्वं हि क्रयास्सोमप्राप्त्यर्थत्वादेकार्थाः
तद्द्वारेण द्रव्याण्यप्येकार्थानि तदनेन प्रकारेण क्रयाणामेवात्र विकल्पस-
मुच्चयौ चिन्त्येते, व्रीहियववच्च विकल्पप्राप्तानुच्यते विक्रेतुरानतिरत्र प्रयो-
जन, तच्च बहुभिः सुकरम् अतः कार्यप्रधानत्वात्पदार्थानां सौकर्यमालोच्य
समुच्चयाश्रयणं न्याय्यं, व्रीहियवादीनान्तु नैवं किञ्चित्कारणमस्ति येन
पृथक् श्रुतानामपि सापेक्षत्वं कल्पते, अत्र तु कार्यविशेषात्सापेक्षत्वक-
ल्पनमिति वैषम्यम् ॥

उपयजनादिप्रतिपत्तिरू-
र्म्हणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

आनीषोमीये पशौ “गुदेनोपयजती”ति श्रुतं पशुगणेऽनेरुगुदसचि-
पाते गुदानां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्ता, यद्व्यर्थकर्म ततो विकल्पः,
अथ प्रतिपत्तिस्तत्समुच्चयः तत्र सत्यपि तृतीयासंयोगे प्रयोज्येपवदु-
त्यतौ येन संयुक्तमित्येवं सिद्धस्य प्रतिपत्तित्वस्य प्रयोजनकथनमेतत् ॥

आधाने विधिषसंख्या-
काना ऽद्विषाना द्विक-
स्थाधिकरणम् ।

सू० संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिवि-
प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

आन्याधेयाङ्गानामेका देया षड् देया इत्यादीनां षड्विधानामान-
त्ययैत्वात् क्रमवत् समुच्चयः सख्याश्रुतिविरोधात् विकल्पः समुच्चये
सख्यान्तरोपजननाच्छ्रुतसख्याङ्गानिप्रसङ्गात् ॥

पशुगणेषु जाघनीना
विकल्पाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यविकारात् पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा
विकल्पे नियमः प्रधा^१नात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पक्षीसयाजेषु आज्येन सह विकल्पमानां जाघनी
विहिता, जाघन्या पक्षीः सयाजयन्तीति सा चोदकेनाग्नीषोमीये पशो प्राप्ता
अत्रापि पुनः श्रूयते “जाघन्या पक्षीः सयाजयन्ती”ति ततोऽपि पशुगणे
चोदकेन प्राप्नोति तत्र बहूनां जाघनीनां समुच्चयो विकल्पो वेति सन्देहः,
यदि प्रतिपत्तिस्तत्समुच्चयः, अथार्थकर्म ततो विकल्पः, तत्र यद्यपि
दर्शपूर्णमासयोर्जाघनीगुणभूता पक्षीसयाजानान्तथाऽप्याग्नीषोमीये हृद-
याद्वर्या लब्धपशुनियन्त्राया जाघन्याः प्रतिपत्त्यपेक्षायै प्रतिपत्तित्वेन
पक्षीसंयाजविधानसु, एवमर्थपुनर्वचन, ततश्च दृष्टार्थत्यात्यशुगणे समुच्चयः
नैवम् आज्येन सह विकल्पमानायाश्चोदकप्राप्तायाः पुनर्वचनं नियमार्थं
यथाप्राप्तायाश्च नियमः, प्राप्तिश्च गुणभावेनेति तादृशेष्वेव नियम्यते,
अतः पशुगणे विकल्पः ॥

उखाया काम्येन नित्या
नेर्विकाराधिकरणम् ।

सू० उखार्या काम्यनित्ययोः समुच्चयो
नियोगे कामदर्शनात् ॥ ७ ॥

आनासुख्यं प्रकृत्य श्रूयते “उखायात् व्यलता ब्रह्मवर्षसकामस्या-
हृत्याऽथदध्यात् धाट्वाद्वाद्यकामस्ये”ति, तत्र किं नित्यस्याख्यस्य काम्यस्य
च धाट्वादादेः समुच्चयो ऽथवा नित्यो निवर्त्येति सन्देहे ऽवधानमात्र
कामाय श्रूयते न होमः, तस्मात्फलाय काम्यमव^१य होम उ पुनर्नित्योऽनि-
रुद्धोऽग्निर्वा ऽवधातव्य इति समुच्चयः, स्यादेतदेव यद्यवधानं विधीयते
प्राप्तमेव तु होमार्थमन्यवधानमाश्रित्यान्यन्तरमात्रं विधीयते, तस्मात्तत्र

काम्येन नित्यस्य निवृत्तिः विकल्पसमुच्चयविचारे समाप्ते समुच्चयः
एवास्ति नास्तीति चिन्त्यत इति सङ्गतिः ॥

वेकारिकाम्येनाहवनीय-
त्याभावाधिकरणम् ।

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगा-
त् ॥ ८ ॥

सोऽयं काम्योऽग्निराहवनीय-शब्दवाच्यः स्यादाहुयतेऽस्मिन्निति,
तस्मादाहवनीयधर्मगत श्रीधारणादयोऽत्र कर्तव्याः, मैवम् आधानजन्यः
संस्कारत्रयेपस्य वाचकोऽयमाहवनीय-शब्दो नास्ति तस्मिन्संस्कारे वर्तित-
तुमर्हति, तस्मान्नात्राहवनीयधर्मः ॥

वेकारिकाम्येनाधानिकस-
त्त्वाभावाधिकरणम् ।

सू० तस्मिन्संस्कारकर्म्मशिष्टत्वात् ॥
९ ॥

एवं तर्हि संस्कारास्तत्राधानाद्याः कर्तव्या होमार्थत्वात्संस्कारा-
णामस्य चानिर्होमसाधनस्य चानिर्होमसाधनत्वात् सत्य, होमसाधने-
ऽयमस्तिस्तथाऽप्यसंस्कृत एवायं संस्कृतस्यानापन्न इति नात्र संस्काराः
कर्तव्याः, न हि वृत्तादाहुतस्यारणिमन्यनादिजन्यः संस्कारः शक्यते
आधातु, तस्मान्नात्र संस्कारः ॥

नित्यस्योख्यस्यानेरधार-
णाधिकरणम् ।

सू० नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मा-
त्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

काम्याग्निप्रसङ्गं समाप्य पुनर्नित्यमेवोप्याग्निमुपक्रम्य चिन्तयति
किं मुख्यस्य नित्यधारणं न वेति विकल्पः? उताधारणमेवेति, तत्र न प्रति-
सन्दर्धादिति धारणप्रतिषेधोऽसत्यां प्राप्तावनुपपद्यमानः प्रापकं विधि-
मनुमापयति, तेन चानुमितेन विधिना प्रापितं प्रतिषेधेन च प्रतिषिद्धं
धारणं विकल्पमर्हतीति प्राप्तेऽभिधीयते-सामान्येनाहवनीयधारणं गत-
श्रियो विहितम् उख्यश्चायमाहवनीयस्यानापन्नः, आहवनीय एव हि
सततोपेनोख्यः सञ्जातः, तस्य धारणं सामान्यवचनप्राप्तं गतश्रियो धार-

शमुच्चविषयेऽनेन प्रतिपिध्यत इति नानेनाश्रुतविध्यनुमानं सम्भवति
तस्मादधाय एवायमुच्यः ॥

सत्रादीनयोः शुक्रस्यर्थाः
दोनामेकयजमानकर्त्तृकत्वा
धिकरणम् ।

सू० परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ११ ॥

सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये यजमानसंस्कारार्थानि शुक्रा-
न्वारम्भणोऽदुम्बरीसंमानादीनि तान्येकेनैव कर्त्तव्यानि न सर्वैः प्रयाजना-
भावादिति प्राप्तिमूत्रमेतत् ॥

श्रुतेः शुक्रस्यर्थादीं पस्य
कस्यचिद् यजमानस्य कर्त्तव्या
धिकरणम् ।

सू० अनियमो विशेषात् ॥ १२ ॥

स चीक्तो यः कश्चिस्स्यात् अतो येन केन चिदेकेन कृतमन्त्ररम्भ-
णादिकमितरे प्रसङ्गादुपजीवन्तीतीदमपि प्राप्तिमूत्रमेव असन्नेष्वपवादं
वक्तुम् ॥

सत्रे शुक्रस्यर्थादीं गृहपतेरे
व कर्त्तव्याधिकरणम् ।

सू० मुख्यो वा विधित्येधान् ॥ १३ ॥

सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्यात् नानियमः कस्मादितरेषा-
मार्त्विज्याविरोधात् ॥

सत्रे (जनादिसंस्काराणां
सर्वगामित्वाधिकरणम् ।

सू० सत्रे गृहपतिरसयोगाद्भौचवत् ॥ १४ ॥

यानि पुनर्यजमानसंस्कारार्थानि कर्मण्यज्जनाध्यज्जनादीनि
तान्यपि सत्रे गृहपतिरेव कुर्यादुत सर्वं इति सशयो गृहपतिः समाख्या
नात्, अत्र हि गृह-शब्देन कर्माच्यते तस्य पतिर्गृहपतिः, सर्वेषां च यजमा-
नाना स्वामित्वाद्गृहपतिशब्दादर्थत्वे सति विशेषेण कस्यचिदेषासमाख्या फ-
लभूयस्त्वनिमित्ता, फलभूयस्त्व च संस्काराधिक्यात्, अतस्तस्यैव संस्कारो-
नान्येषाम् अत्राभिधीयते फलिसंस्काराः सर्वेषामेव कर्त्तव्यास्तदभावे फल-
मेव न स्यात्, गृहपतिसमाख्या त्वार्त्विज्याभावात्, इतरे ह्यार्त्विज्यकुपोणाः

कर्मकरा इव भवन्ति, अथ तु केवलयाजमानकरणात्स्वामिप्राचिना एह
हपतिशब्देनोच्यते भवतु फलभूयस्त्व तत्तु वचनात् स हि भूयिष्ठावृद्धिमृ-
ध्नेती"ति न सस्काराधिक्यात् अतः सर्वं याजमान कुयुः यत्रात्विज्ययाज
मानयोर्प्रतिषेधः तत्रात्विज्यमेव कुयुः प्रधानत्वात्कर्तारो हि कर्मणा गुण
भूताः कर्तृणांमभिगुणभूताः सस्काराः प्रत्यक्षविधानाच्च, ये यजमानास्त
अस्त्वित्त इत्यनेन ह्यात्विज्य यजमानाना विहित, याजमान तु चेदक्रपा-
प्तमित्यात्विज्य बलीयः ॥

ब्राह्मणस्यैवात्विज्ये ऽपि सू प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्था-
काराधिकरणम् । त् ॥ १५ ॥

विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे याजमानात्विज्ययोरत्विज्य बलीय इति
स्यत्, तत्रसद्भादात्विज्ये कर्तारश्चिन्त्यन्ते, दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु कि
त्रिभिरपि द्विजातिभिरत्विज्य कारयितव्यम् ? उत ब्राह्मणैरेव ? इति सशयः
तत्र 'त्रयो ऽप्यात्विज्य नर्हन्ति विद्वत्त्वात् स्मरण पुन ॥ पुरुषार्थमत कर्मवै
गुण्य नास्ति किञ्चन ॥ याजमानाध्यापनप्रतिषेधा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया
इति नियमः पुरुषार्थतया स्मर्यन्ते न क्रत्वर्थतया, तेन तत्रियवैश्यौ
आत्विज्य कुर्वन्तो नियमातिक्रमात्काम स्वधर्मात्प्रच्यवेयाता न तु क्रतो
काचित् गुणहानिः, तस्मात्त्रिभिरप्यात्विज्य कारयितव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः
"द्विनेत्तमानामात्विज्य न तु तत्रियवैश्ययोः । ब्राह्मणात्विज्यनियमः
क्रत्वर्थमपि हि स्मृत ॥ यत्र व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य "ब्राह्मणानामात्वि-
ज्य" इति स्मरन्तो यज्ञसूत्रकाराः क्रत्वर्थेन स्मरन्तीति स्पष्टमेव, तथा च
भगवद्रामायणेऽपि "तत्रियोयाजको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः । कथ
सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षेय" इति, सुरा देवता अथयश्च अस्त्विभूता
इति देवताहविर्भागनिराकरणात् क्रतुवैगुण्यमेव दर्शितम्, "राजयाजक्रया-
स्यज्य विनश्यति यथा हवि" इति अब्राह्मणात्विज्ये हविर्नाशश्च स्मृतः,
निदानि च दर्शितानि "ब्राह्मणानामिदं हवि" इत्येवमादीनि, तस्माद् ब्रा-

स्वर्णानामेवास्त्विन्नमिति सिद्धम् ॥ मध्ये तन्नं यस्य येषां विधानं
 तेषु प्रोक्तोमुख्यतन्त्रसङ्गः । विज्ञास्योयोधर्म उक्तखतुष्टौ स प्रज्ञातो-
 लक्षणैर्द्वादशान्तेः ॥

इत्युपाध्यायश्रीपर्यसरचिन्मिश्रचिन्तायां शास्त्रदीपिकायां द्वाद-
 शाध्यायव्य चतुर्थः पादः, द्वादशाध्यायः शास्त्र
 दीपिकावन्द्यश्च समाप्तः ॥

मीमांसाशास्त्रस्य तूपासनकाण्डव्याख्यानस्य रूपमध्यायचतुष्टयमङ-
 शिष्यते, यद्योक्तमाचार्यपादैः श्रीभाष्ये 'सहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन
 द्वादशलक्षणेने'ति । तदपि यथासमयं प्रकाशयिष्यामः इति, सर्वममु-
 श्चमं भगवत्यर्पयति,

राममिश्रशास्त्री ॥

